

फौजदारी कसुर सम्बन्धी
प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण
गर्न बनेको विधेयक अपराध संहिता, २०६७

दफाबार व्याख्यात्मक टिप्पणी

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर

**फौजदारी कसुर सम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई
संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक
अपराध संहिता, २०६७**

(दफाबार व्याख्यात्मक टिप्पणी)

**राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरमठन, ललितपुर**

फौजदारी कसुर सम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक अपराध संहिता, २०६७

ले-आउट/डिजाइन : श्री बिष्णुबहादुर बरुवाल, प्रकाशन सहायक
प्रकाशक : राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल, हरिहरभवन, ललितपुर
प्रकाशन संख्या: ६०० प्रति
सर्वाधिकार: प्रकाशकमा ।
मुद्रक : फरम्याट प्रिन्टिङ्ग प्रेस प्रा.लि. ।

प्रकाशन सहयोग:
कानूनी शासन तथा मानव अधिकार संरक्षण प्रणाली
सबलीकरण कार्यक्रम (RoLHR/ UNDP)

प्राक्कथन

नागरिकलाई निर्बाध र स्वतन्त्रतापूर्वक जीवनयापन गर्नका लागि शान्तिसुरक्षाको प्रत्याभूति अपरिहार्य हुन्छ । भरपर्दो फौजदारी न्यायप्रशासन नभई दण्डहिन्ताको अन्त्य नहुने हुँदा कानूनी शासनको (Rule of Law) तात्पर्यको लागि र लोकतन्त्रको सुदृढीकरणको लागि सबल, सक्षम न्याय प्रशासन पूर्वशर्त मानिन्छ । हाम्रा विद्यमान फौजदारी न्याय प्रशासन र कानूनी व्यवस्था समय सापेक्ष नभई आधुनिकरण गर्नुपर्ने माग भई रहेको विश्वव्यापीकरणको यो काल खण्डमा समय सापेक्ष अन्तराष्ट्रिय मान्यता र अभ्यास अनुरूप कानूनी व्यवस्थाको पुनरलेखन र सवलीकरण गर्ने क्रममा नेपालले विद्यमान फौजदारी कानूनको संहिताकरण र परिमार्जन गर्ने प्रयास गरेको छ ।

संवत् २०६२/६३ को जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप मुलुकमा राजनीतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रमा उल्लेख्य परिवर्तन भएका छन् । नयाँ राजनीतिक व्यवस्था र मान्यता अनुकूलको संविधान निर्माण गरी त्यसलाई स्थायित्व दिन र राजनीतिक क्षेत्रमा भएका परिवर्तन र उपलब्धिलाई अन्तराष्ट्रिय मान्यता अनुरूप कानूनी क्षेत्रमा पनि रूपान्तरण गर्नुपर्ने भएको हुँदा सो अवधिसम्म विभिन्न कालखण्डमा सार्वजनिक भइसकेका अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताहरूको समयसापेक्ष सुधार र परिमार्जन गरी एक्काइसौँ शताब्दीको माग अनुकूल हुने गरी अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधि संहिताको मसौदा तयार गरी पेस गर्न तत्कालीन नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को संवत् २०६५ साल मंसिर १८ गतेको निर्णयबमोजिम सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठज्यूको संयोजकत्वमा “फौजदारी कानून सुधार तथा परिमार्जन कार्यदल” गठन भएको थियो । सो कार्यदलले २०६५ साल माघ १ गतेदेखि निर्धारित कार्यदिशानुरूप आफ्नो कार्य प्रारम्भ गरी २०६७ जेठ ६ गते नेपाल सरकार समक्ष देहायका मसौदा संहिताको प्रतिवेदन पेस गरेको थियो ।

- १) अपराध संहिता,
- २) फौजदारी कार्यविधि संहिता र
- ३) फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन) ऐन

उल्लिखित मसौदालाई नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्दले सैद्धान्तिक रूपमा स्वीकार गरी आवश्यक कार्यविधि पूरा गरी विधेयकको रूपमा पेस गर्न नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्बाट भएको निर्देशनानुरूप कानून तथा न्याय मन्त्रालयबाट नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद् समक्ष उल्लिखित विषयका विधेयकहरू पेस भएका थिए । मन्त्रिपरिषद्बाट आवश्यक छलफलपछि उपर्युक्त विधेयकहरू स्वीकृत भई तत्काल कायम रहेको संविधानसभा (व्यवस्थापिका-संसद्) समक्ष प्रस्तुत भएको थियो । व्यवस्थापिका-संसद्बाट त्यस उपर सैद्धान्तिक छलफल गरी दफावार छलफलका लागि विधायन समितिमा पठाइएको थियो । विधायन समितिमा विचाराधीन रहेकै अवस्थामा संविधानसभाको कार्यकाल समाप्त भएकाले ती विधेयकहरू पारित हुन नसकेको अवस्था सर्वविदितै छ ।

राज्यका फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित अत्यन्तै महत्वपूर्ण प्रस्तावित अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधिसंहिता र फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन) विधेयकमा भएका व्यवस्था र तिनका प्रावधानहरूको सहज बोधका लागि व्याख्यात्मक टिप्पणीको खाँचो महसुस गरिएको थियो । सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठज्यूको संयोजकत्वमा गठित फौजदारी कानून सुधार उच्च स्तरीय कार्यदलले यो आवश्यकतालाई गम्भिरता पूर्वक लिई

दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्नका लागि प्रतिष्ठानलाई आग्रह गरियो । सोही अनुसार न्याय र कानूनका क्षेत्रमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा आबद्ध व्यक्ति, सरोकारवाला र प्रयोगकर्ताहरूलाई उक्त मसौदाहरूको अध्ययनको सहजता र प्रत्येक दफाको उद्देश्य र भावको सहज जानकारीका लागि राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानबाट यो व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गरिएको छ । यो टिप्पणी तयार गर्दा छरिएर रहेका प्रचलित फौजदारी कानूनी व्यवस्था, न्यायका सर्वमान्य सिद्धान्त, सर्वोच्च अदालतबाट मुद्दाको रोहमा भएको व्याख्या र प्रतिपादित सिद्धान्त, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरू समेतलाई तत् तत् सन्दर्भ र प्रसंगमा समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

प्रस्तावित विधेयकका मसौदाको सैद्धान्तिक आधारमा व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्ने कुरा जटिल र संवेदनशील बौद्धिक काम हो । प्रतिष्ठानले यो कामका लागि विशेषज्ञहरूको सहयोग लिएको छ । व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्ने कार्यमा अहोरात्र खटेर टोलीनेता श्री माधव पौडेल (पूर्वसचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय) र कानून विज्ञहरू माननीय न्यायाधीश श्री तिलप्रसाद श्रेष्ठ (तत्कालीन फ्याकल्टी रा.न्या.प्र.), प्रा.डा.श्री रजितभक्त प्रधानाङ्ग (नेपाल ल क्याम्पस), श्री महेशशर्मा पौडेल (सहन्यायाधिवक्ता) र श्री कैलाशप्रसाद सुवेदी (तत्कालीन उपसचिव, कानून तथा न्याय मन्त्रालय) ले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउनु भएको छ । यस्तो गहन, खोजपूर्ण र बौद्धिक कार्य गरी यो स्वरूपमा दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्नु हुने समूहका टोली नेता तथा विज्ञहरू सबैलाई प्रतिष्ठान हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ । यस्ता कुनै पनि लेखनी/कृति आफैमा पूर्ण नहुने हुँदा यो कार्य पनि आफैमा सर्वमान्य, विस्तृत र सम्पूर्ण नहुन सक्छ । परन्तु प्रस्तुत दफावार टिप्पणीले फौजदारी न्याय प्रशासनसँग सम्बन्धित विधेयकका विषयलाई त्यसको तात्पर्य, प्रयोजन र सरलतामा बुझ्न धेरै हदसम्म मद्दत गर्न सक्छ भन्ने हाम्रो अपेक्षा रहेको छ ।

यो व्याख्यात्मक टिप्पणीको मसौदा तयार भएपछि यसलाई अभिबोधगम्य तथा सुस्पष्ट पार्ने गरी सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठज्यू र वरिष्ठ अधिवक्ता श्री बन्नीबहादुर कार्कीज्यू समेतबाट यस उपर समीक्षा एवं पुनरावलोकन गरी सुधारका लागि मार्ग निर्देशन भएको छ । उहाँहरूसँगै सो समीक्षा कार्यमा सहभागी भई टेवा पुऱ्याउन पाउँदा मलाई पनि अत्यन्त सन्तोष लागेको छ । आफ्नो कार्यव्यस्तताका बावजुद अमूल्य समय दिएर सहयोग गर्नु भएकोमा उहाँहरू दुवै प्रति प्रतिष्ठान अनुगृहीत छ र धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ ।

यसैगरी व्याख्यात्मक टिप्पणीलाई यो रूपमा तयार गर्न प्रतिष्ठानका तत्कालीन रजिस्ट्रार श्री युवराज गौतम, प्रतिष्ठानका रजिस्ट्रार श्री लेखनाथ पौडेल र न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि परियोजना र प्रतिष्ठानबीच तयारी समूहको समन्वय सम्बन्धी कार्यक्रम संयोजक श्री राजनकुमार के.सी.ले पुऱ्याउनु भएको सहयोगको सराहना गर्दछु । विज्ञद्वारा प्राप्त हस्तलिखित व्याख्यात्मक टिप्पणी टाइप गर्ने र प्रकाशन योग्य प्रारूप तयार पार्नमा सहयोग गर्ने प्रतिष्ठानकी कार्यालय सचिव श्री पुनम लाखेले महत्वपूर्ण सहयोग गर्नु भएको छ । उहाँहरू सबैलाई र भाषा सम्पादन गर्न सहयोग गर्ने अधिवक्ता श्री रविन्द्र भट्टराईको समूहलाई समेत धन्यवाद छ ।

प्रस्तावित विधेयकहरूको प्रस्तुत दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी तयारीका लागि आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउने तत्कालीन राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम (यूएनडीपी) अर्न्तगत न्यायमा पहुँच अभिवृद्धि परियोजनाका तत्कालीन राष्ट्रिय कार्यक्रम निर्देशक तथा सर्वोच्च अदालतका सह रजिस्ट्रार श्री विपुल न्यौपाने तथा नेसनल प्रोग्राम मेनेजर श्री केशव दाहाललाई प्रतिष्ठान हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछ । यसैगरी यूएनडीपीका कार्यक्रम विश्लेषक श्री टेक टमटा तथा Strengthening Rule

of Law and Human Rights Protection System in Nepal (RoLHR/ UNDP) का कार्यक्रम निर्देशक तथा सर्वोच्च अदालतका रजिष्ट्रार श्री लोहितचन्द्र शाह र परामर्शदाता श्री इन्दु तुलाधरलाई पनि उहाँहरूको सहयोग र सद्भावको लागि प्रतिष्ठान हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छ ।

प्रस्तुत दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी नेपालको न्याय र कानूनका क्षेत्रमा एउटा उल्लेख्य उपलब्धिका रूपमा लिइने छ भन्ने लागेको छ । प्रस्तुत संहिताहरूले समेटेका विषयवस्तुको मर्म, भावना, औचित्यताका बारेमा सहज रूपमा बुझ्न सबै सरोकारवालाहरूलाई सहयोग पुऱ्याउने छ । विशेष गरी विधायकहरू एवं न्याय र कानूनका क्षेत्रमा काम गर्ने सबै प्रकारका जनशक्तिको लागि यो उपयोगी र प्रेरणादायी प्रारम्भ हुनेछ भन्ने पनि प्रतिष्ठानले विश्वास लिएको छ । देशको भावी न्याय प्रशासनलाई कानूनको न्याय संगत प्रयोग र व्याख्या गर्ने कार्यमा पनि प्रस्तुत दफावार टिप्पणीले भरपर्दो पृष्ठपोषणको काम गर्ने पनि प्रतिष्ठानले विश्वास लिएको छ ।

यस पुनीत कार्यमा संलग्न र समर्पित सबैमा राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान हार्दिक आभार प्रकट गर्दछ ।

राघव लाल वैद्य
कार्यकारी निर्देशक
राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल

द्रष्टव्यः यो व्याख्यात्मक टिप्पणी तयार गर्ने क्रममा प्रस्तावित विधेयकको मूल पाठ (दफा) जे जस्तो भाषिक स्वरूपमा रहेको छ तदनुरूप नै दुरुस्त प्रस्तुत गरिएका छन् । मूलपाठ (दफा) को कतिपय ठाउँमा मुद्रण वा पुफ रिडिङ्गको कमजोरीले देखिएका त्रुटीलाई पनि कार्यदलले जस्ताको तस्तै रहन दिएको छ । यो हाम्रो बाध्यतालाई सबैले बुझ्नु हुने नै छ भन्ने लागेको छ ।

विषय सूचि

विषय		पृष्ठ
भाग - १	सामान्य प्रावधानहरू	
परिच्छेद - १	प्रारम्भिक	१ - १२
परिच्छेद - २	फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरू	१३ - ८०
परिच्छेद - ३	आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन र मतियार	८१ - ९८
परिच्छेद - ४	कसुरको गम्भीरता बढाउने तथा घटाउने अवस्थाहरू	९९ - १०२
परिच्छेद - ५	सजाय र अन्तरिम क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्था	१०३ - १३४
परिच्छेद - ६	कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति र कसुर गर्न प्रयोग भएका साधनसम्बन्धी व्यवस्था	१३५ - १४२
भाग - २	फौजदारी कसुरहरू	
परिच्छेद - १	राज्य विरुद्धका कसुर	१४३ - १५४
परिच्छेद - २	सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसुर	१५५ - १६६
परिच्छेद - ३	सार्वजनिक अधिकारीको अख्तियारीको अवज्ञासम्बन्धी कसुर	१६७ - १७६
परिच्छेद - ४	सार्वजनिक न्याय विरुद्धका कसुर	१७७ - १८८
परिच्छेद - ५	सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सुविधा र नैतिकताविरुद्धका कसुर	१८९ - २०४
परिच्छेद - ६	हातहतियार तथा खरखजानासम्बन्धी कसुर	२०५ - २१४
परिच्छेद - ७	विष्फोटक पदार्थसम्बन्धी कसुर	२१५ - २२२
परिच्छेद - ८	राष्ट्रिय तथा सार्वजनिक सम्पदाविरुद्धका कसुर	२२३ - २३०
परिच्छेद - ९	धर्मसम्बन्धी कसुर	२३१ - २३४
परिच्छेद - १०	भेदभाव तथा अन्य अपमानजन्य व्यवहारसम्बन्धी कसुर	२३५ - २४४
परिच्छेद - ११	विवाहसम्बन्धी कसुर	२४५ - २५८
परिच्छेद - १२	ज्यानसम्बन्धी कसुर	२५९ - २९४
परिच्छेद - १३	गर्भसंरक्षणविरुद्धको कसुर	२९५ - ३०४
परिच्छेद - १४	कुटपिटसम्बन्धी कसुर	३०५ - ३१८
परिच्छेद - १५	गैरकानूनी थुनासम्बन्धी कसुर	३१९ - ३२८
परिच्छेद - १६	व्यक्ति बेपत्ता पार्नेसम्बन्धी कसुर	३२९ - ३४०
परिच्छेद - १७	अपहरण वा शरीरबन्धकसम्बन्धी कसुर	३४१ - ३५०
परिच्छेद - १८	करणीसम्बन्धी कसुर	३५१ - ३९०
परिच्छेद - १९	इलाजसम्बन्धी कसुर	३९१ - ४०६

परिच्छेद - २०	चोरी तथा डाँकासम्बन्धी कसुर	४०७ - ४३४
परिच्छेद - २१	ठगी, आपराधिक विश्वासघात तथा आपराधिक लाभ (एक्टर्सन) सम्बन्धी कसुर	४३५ - ४५८
परिच्छेद - २२	मुद्रा सम्बन्धी कसुर	४५९- ४६४
परिच्छेद - २३	टिकटसम्बन्धी कसुर	४६५ - ४६८
परिच्छेद - २४	नापतौलसम्बन्धी कसुर	४६९ - ४७२
परिच्छेद - २५	लिखतसम्बन्धी कसुर	४७३ - ५००
परिच्छेद - २६	आपराधिक प्रवेश तथा आपराधिक उपद्रवसम्बन्धी कसुर	५०१ - ५१८
परिच्छेद - २७	चौपायासम्बन्धी कसुर	५१९ - ५२२

भाग -३

वैयक्तिक गोपनीयता तथा प्रतिष्ठाविरुद्धको कसुर

परिच्छेद - १	गोपनीयताविरुद्धका कसुर	५२३ - ५३२
परिच्छेद - २	गाली बेइज्जतीसम्बन्धी कसुर	५३३ - ५४१
परिशिष्ट - १		५४२
परिशिष्ट - २		५४५
परिशिष्ट - ३		५५२

पृष्ठभूमि

कुनै पनि मुलुकको संवैधानिक लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र उचित सञ्चालनका लागि फौजदारी न्यायप्रशासन पूर्वसर्त हो । नागरिकहरूको निर्बाध र स्वतन्त्रतापूर्वक जीवनयापनका लागि शान्तिसुरक्षा अपरिहार्य हुन्छ । मुलुकमा शान्तिसुरक्षाको प्रत्याभूति र कानून र व्यवस्था कायम गर्न फौजदारी कानून अनिवार्य आधारशिला हो । त्यसैले लोकतन्त्र सुदृढीकरणको इतिहास प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा मुलुकको कानून र न्यायप्रणालीको सुधार तथा परिमार्जनसँग गाँसिएको हुन्छ । प्रभावकारी फौजदारी न्यायप्रशासनबाट मात्र राज्यव्यवस्था जीवन्त रहने, मानवअधिकारको संरक्षण हुने तथा दण्डहीनता अन्त्य हुने सम्भावना रहन्छ । यसैले फौजदारी न्यायप्रशासनले मुलुकको राज्यत्व (Statehood) सँग पनि सम्बन्धित भएर महत्व राख्दछ ।

फौजदारी र देवानी कानून मुलुकको संविधानभन्दा पनि चिरकालीन महत्व राख्ने कानून वा विधान हुन् । सन् १८०४देखि १८०८ को अवधिमा फ्रान्समा लागू गरिएका नेपोलियन संहिताहरूका सिद्धान्त र मान्यताहरू फ्रान्सलगायत महाद्वीपीय कानून प्रणालीका अनुयायी मुलुकहरूमा करिब दुई सय वर्षदेखि आजसम्म समयसापेक्ष परिमार्जनसहित जीवन्त रहदै आएका छन् । यता यसै अवधिमा फ्रान्सभित्र मात्रै करिब १६ पटक संविधानका नयाँ प्रयोगहरूको अभ्यास भइसकेको देखिन्छ । अकाट्य सत्य के हो भने समयसापेक्ष वैज्ञानिक एवं व्यावहारिक फौजदारी कानून र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनविना जतिसुकै राम्रो संवैधानिक संरचनाको पनि संरक्षण हुन सक्दैन र त्यसले सही ढङ्गबाट काम गर्न सक्दैन ।

सामान्य प्रकृतिका फौजदारी र देवानी कानून तथा तत्सम्बन्धी कार्यविधि कानूनको निर्माण गर्दा विश्वका प्रायः सबै मुलुक संहिताकरणको यात्राबाटै अगाडि बढेका छन् । यो अभ्यास कमन ल र महाद्वीपीय दुवै कानून प्रणालीमा सान्दर्भिक रहेको छ । परम्परागत रूपमा संहिताकरण नभएको मुलुक बेलायतमा समेत फौजदारी र देवानी कानूनको संहिताकरणको प्रसङ्ग बीसौँ शताब्दीदेखि उठ्दै आएको छ । सन् १९३५ मा बेलायतमा कानूनी निकायकै रूपमा कानून सुधार आयोग स्थापना भएपछि सन् १९६८ देखि बेलायत र वेल्समा अपराध संहिताको निर्माणको ठूलो बहस चलेको थियो । सन् १९८९ मा सो आयोगले एकीकृत फौजदारी संहिताको मसौदा पनि तयार गरेको थियो । यो बहस हाल रोकिएको छ । तथापि, स्कटल्यान्डमा भने संहिताकरण भइसकेको पाइन्छ ।

दक्षिण एसियाली मुलुकहरू भारत, बङ्गलादेश, पाकिस्तान तथा श्रीलङ्काले संहिताकरणको लामो अभ्यास अनुभव गरिसकेका छन् । सन् १८६० मा तत्कालीन बेलायती सरकारबाट भारतमा लागू गरिएको भारतीय दण्डसंहिता (Indian Penal Code) दक्षिण एसियाका लागि एक जीवन्त संहिता बनेको छ । यो संहिता आवश्यक हेरफेरसहित भारत, पाकिस्तान, श्रीलङ्का, बङ्गलादेशमा अझै बहाल रहेको छ । म्यानमार, मलेसिया र सिङ्गापुरका अपराध संहिता पनि भारतीय दण्डसंहिताका मान्यताहरूमा आधारित छन् ।

नेपालमा विक्रम संवत् २०१० सालमा तत्काल गठन भएको नेपाल ल कमिसनले नेपाल दण्डविधान, २०१२ र त्यसपछि समयसमयमा गठन भएका नेपाल कानून सुधार आयोग र कार्यदलहरूले अपराध संहिताको मसौदा तयार गरी सार्वजनिक गरे । तापनि, ती मसौदाले कानूनी रूप लिन सकेनन् । मुलुकमा फौजदारी न्याय प्रशासन विकास गर्न २०५७ सालमा महान्यायाधिवक्ताको संयोजकत्वमा एक कार्यदल गठन भयो । सो कार्यदलले अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधिसंहिताको मसौदा

तयार गरी प्रकाशन गरेपछि मुलुकमा संहिताकरणको विषयमा नयाँ ढङ्गाट चर्चा र बहस अगाडि बढेको छ ।

संवत् २०६२/६३ को जनआन्दोलनको परिणामस्वरूप मुलुकमा राजनीतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक क्षेत्रमा उल्लेख्य परिवर्तन भएका छन् । नयाँ राजनीतिक व्यवस्थाअनुकूलको संविधान निर्माण गरी त्यसलाई स्थायित्व दिन र राजनीतिक क्षेत्रमा भएका परिवर्तन र उपलब्धिलाई कानूनी क्षेत्रमा पनि रूपान्तरण गर्नुपर्ने भएको छ । सार्वजनिक भइसकेका अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधिसंहिताका मसौदामा समयसापेक्ष सुधार र परिमार्जन गरी एक्काइसौं शताब्दीको मागअनुकूल हुने गरी अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधिसंहिताको अद्यावधिक मसौदा तयार गरी नेपाल सरकार समक्ष पेस गर्न नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्ले २०६५ साल मङ्सिर १८ गतेको निर्णयबमोजिम एक फौजदारी कानून परिमार्जन एवं सुधार कार्यदल गठन गरेको थियो । सर्वोच्च अदालतका माननीय न्यायाधीश श्री कल्याण श्रेष्ठको संयोजकत्वमा फौजदारी न्यायप्रशासनसँग सम्बन्धित विभिन्न सरोकारवाला निकायहरूको प्रतिनिधित्व हुने गरी गठित कानून सो कार्यदलले २०६५ साल माघ १ गतेदेखि निर्धारित कार्यादेशअनुरूप आफ्नो कार्य प्रारम्भ गरेर २०६७ जेठ ६ गते प्रधान मन्त्रीज्यूसमक्ष मसौदासहितको प्रतिवेदन पेस गरेको थियो । जसमा :

१) अपराध संहिता, २०६७

२) फौजदारी कार्यविधिसंहिता, २०६७ र

३) फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन) ऐन, २०६७

समावेश थिए ।

उल्लिखित मसौदालाई नेपाल सरकार, मन्त्रीपरिषद्ले सैद्धान्तिक रूपमा स्वीकार गर्‍यो । आवश्यक कार्यविधि पूरा गरी विधेयकको रूपमा पेस गर्ने मन्त्रीपरिषदको निर्देशनअनुरूप कानून तथा न्याय मन्त्रालयबाट मन्त्रीपरिषदसमक्ष उल्लिखित विषयको विधेयकहरू पेस भएका थिए । मन्त्रिपरिषद्बाट तत्काल कायम रहेको संविधानसभा (व्यवस्थापिकासंसद्) समक्ष विधेयकहरू टेबुल भए । व्यवस्थापिकासंसद्बाट त्यसउपर सैद्धान्तिक छलफल गरी दफाबार छलफलका लागि विधायन समितिमा पठाएको थियो । विधायन समितिमा मसौदा विधेयकहरू विचाराधीन रहेकै अवस्थामा संविधानसभाको कार्यकाल सकिएर विघटन भएकाले ती विधेयकहरू निष्क्रिय स्थितिमा रहेका छन् ।

अपराध संहिता, फौजदारी कार्यविधिसंहिता र फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन) ऐनको मसौदा गर्दा कार्यदलले मुख्यतः छरिएर रहेका प्रचलित फौजदारी कानूनी व्यवस्था, मसौदामा रहेका कानूनी व्यवस्थाका सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट मुद्दाको रोहमा भएको व्याख्या र प्रतिपादित न्यायिक सिद्धान्त र तत्कालीन नेपाल कानून सुधार कार्यदल र फौजदारी कार्यदलले मसौदा गरी प्रकाशन गरेको अपराध संहिता र फौजदारी कार्यविधिसंहिताको मसौदालाई आधार लिइएको छ । त्यसरी नै विभिन्न मुलुकका दण्डसंहिता (Penal Code) वा फौजदारी संहिता (Criminal Code) लाई पनि आधार लिइएको छ, जसमा सन् १८६० को भारतीय दण्डसंहिता (Indian Penal Code) प्रमुख छ । भारतीय दण्डसंहिताको इतिहास लामो रहेको र १८३३देखि नै यस प्रकारको संहिता निर्माण गर्न लर्ड म्याकलेले हाउस अफ कमन्समा सोसम्बन्धी प्रस्ताव राखेका थिए । सन् १८३४ मा लर्ड म्याकलेको अध्यक्षतामा तत्कालीन भारतमा एक कानून आयोग गठन भई सो आयोगले सन् १८३७ को अक्टुवर

१४ का दिन अपराध संहिताको मसौदा पेस गरेको थियो ।^१ न्यायाधीश र कानूनी सल्लाहकारहरूबीच व्यापक छलफल भई परिमार्जन भएको मसौदा सन् १८५६ मा तत्कालीन व्यवस्थापिका परिषद्समक्ष पेस भएको थियो जहाँ व्यापक छलफल भई पारित भएपछि ६ अक्टुबर, १८६० मा गर्भनर जनरलबाट स्वीकृत भएपछि जनवरी १, १८६२ देखि सो संहिता प्रारम्भ भएको थियो ।^२

भारतीय दण्डसंहिता कमन लका अनुयायी दक्षिण एसियाली मुलुकहरू (पाकिस्तान, बङ्गलादेश, श्रीलङ्का र भारत) मा मात्र नभई कमन लको अभ्यास गर्ने दक्षिण पूर्वी एसियाली मुलुकहरू (म्यानमार, मलेसिया, सिङ्गापुर) का लागि पनि मार्गदर्शक संहिताका रूपमा रहेको कुरा यसअघि नै चर्चा भइसकेको छ । यसको संरचना, सिद्धान्त र मान्यताहरू यी देशका अतिरिक्त केही पूर्वी अफ्रिकी मुलुकहरूका लागि पनि अनुकरणीय भएको देखिन्छ । सोही कारणबाट प्रस्तावित अपराध संहिताको अवधारणागत विषय र संरचनागत विषय धेरै हदसम्म भारतीय दण्डसंहिताबाट प्रभावित भएका छन् ।

फौजदारी कसुरसम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक

टिप्पणी :

कमन वेल्थ समूहको सदस्य नभए तापनि नेपालको कानून प्रणाली करिब छ दशकदेखि कमन ल प्रणालीबाट प्रभावित रहँदै आएको छ । कानून निर्माण गर्ने, खासगरी विधायनको तर्जुमाको शैली सोही प्रणालीबाट प्रभावित रहेको छ । कुनै पनि विधायन (ऐन) को लामो शीर्षक र संक्षिप्त नाम दिने अभ्यास नेपाली कानून प्रणालीको एक स्थापित मान्यता हो । यो मान्यता प्रस्तावित अपराध संहिताको तर्जुमाका सम्बन्धमा पनि आकर्षित हुन्छ । त्यसअनुसार प्रस्तुत संहिताको लामो शीर्षक “फौजदारी कसुरसम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको विधेयक” रहेको छ । प्रस्तावित संहिताको संक्षिप्त नाम “अपराध संहिता” भए तापनि वस्तुतः यो अन्य प्रचलित ऐनजस्तै व्यवस्थापिका संसद्बाट पारित हुने एक ऐन हो र यसको निर्माणप्रक्रिया प्रचलित ऐनसरह नै छ ।

कुनै पनि विधायनको लामो शीर्षकले कुनै पनि ऐनको प्रमुख वा मुख्य प्रयोजन के हो भन्ने कुराको संक्षिप्त रूपमा झलक दिन्छ । लामो शीर्षक आफै कार्यान्वयन हुने व्यवस्था (Operative Provision) होइन र यसले त्यस्तो महत्व पनि राख्दैन । यसले ऐनको व्याख्यामा सहयोग गरी यसले कुन प्रयोजनका लागि सो ऐन बनेको रहेछ र यसमा अन्तरनिहित विषयवस्तु (Subject Matters) केके रहन सक्छन् भन्ने कुरा पूर्वअनुमान गर्न सर्वसाधारण र खास गरी सरोकारवाला (Stakeholders) लाई सामान्य सूचनासम्म दिने काम गर्दछ ।

प्रस्तावित संहिताको मुख्य प्रयोजन नेपाल कानूनमा रहेका सामान्य प्रकृतिका फौजदारी कानूनको संशोधन गर्ने र त्यसको एकीकरण (Consolidation) गर्ने हो र सोही अर्थमा यसको लामो शीर्षकलाई बुझ्नुपर्ने हुन्छ ।

प्रस्तावना: मुलुकमा कानून तथा व्यवस्था कायम गरी सर्वसाधारणको नैतिकता, शिष्टाचार, सदाचार, सुविधा, आर्थिक हित कायम राख्न, विभिन्न धार्मिक तथा सांस्कृतिक समुदायबीचको सुसम्बन्ध तथा शान्ति कायम गर्न, फौजदारी कसुर निवारण र नियन्त्रण गर्न र तत्सम्बन्धी प्रचलित

^१ k.D Gaur, A Text Book on the Indian Penal Code, Delhi, 2006, p. CXIV

^२ Ibid.

कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गरी समयानुकूल फौजदारी कसुरसम्बन्धी संहिताको व्यवस्था गर्न वाञ्छनीय भएकोले,

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ८३ को उपधारा (१) बमोजिम संविधानसभाले यो ऐन बनाएको छ ।

टिप्पणी

ऐनको प्रस्तावना त्यसको प्रारम्भ हो । प्रस्तावनाबाट प्रस्तावित ऐनको उद्देश्य, मनसाय र प्रयोजन (Object, intent and purpose) लाई व्यवस्थित ढङ्गबाट राखिएको हुन्छ । अर्को अर्थमा, प्रस्तावनामा सो ऐन बनाउनुपर्ने कारण र औचित्य विधायिकाले स्पष्ट पारेको हुन्छ । त्यसमा विधायिकी नीति (legislative policy) पनि प्रतिबिम्बित भएको हुन्छ । प्रस्तावनालाई कुनै पनि ऐन बनाउनुपर्ने विधायिकाको मनस्थिति उजागर गर्ने साँचो हो भनिन्छ (A key to open the mind of the legislature –Code makers) । प्रस्तावित ऐन निर्माण गर्दा विधायिकाले के कारण र के कस्तो आकाङ्क्षा राखेर सो काम गरेको हो सो कुरा प्रस्तावनाले स्पष्ट पार्दछ । महाद्वीपीय कानून प्रणालीमा जस्तो कमन ल कानून प्रणालीमा ऐनको छुट्टै दफामा सो ऐनको उद्देश्य उल्लेख गरिन्न किनभने त्यो आफैमा क्रियाशील हुँदैन । त्यसकारण पनि विधायनको मनसाय उद्देश्य र प्रयोजन उल्लेख गर्न प्रस्तावनाको विशेष महत्व रहेको हुन्छ । प्रस्तावना कुनै पनि ऐनको एक अभिन्न अङ्ग भएको र ऐनका अन्य दफासहर यसको संशोधन हुने भनी सर्वोच्च अदालतबाट न्यायिक सिद्धान्त प्रतिपादित^३ छ । तर, यो आफै क्रियाशील हुने प्रावधान (Operative provision) होइन । ऐनको कुनै दफा वा त्यसको कुनै अंश अदालतबाट व्याख्या गर्दा सो ऐनका उद्देश्य, मनसाय र प्रयोजन के रहेछ भन्ने कुरा पनि व्याख्या गर्नु पर्दा प्रस्तावनाको वाक्यांश वा त्यसमा प्रयुक्त शब्दावलीको सहायता लिइन्छ । यो कथन प्रस्तुत संहिताको हकमा पनि लागू हुन्छ ।

उपर्युक्त पृष्ठभूमिबाट विश्लेषण गर्दा यस संहिताको प्रस्तावनामा उल्लिखित उद्देश्य, मनसाय र प्रयोजन देहायबमोजिम रहेको देखिन्छ :

१. कानून तथा व्यवस्था कायम गरी सर्वसाधारणको नैतिकता, शिष्टाचार, सदाचार, सुविधा, आर्थिक हित कायम राख्नु,
२. विभिन्न धार्मिक तथा सांस्कृतिक समुदायबीचको सुसम्बन्ध तथा शान्ति कायम राख्नु,
३. फौजदारी कसुर निवारण र नियन्त्रण गर्नु,
४. फौजदारी कसुर निवारण र नियन्त्रणसम्बन्धी प्रचलित कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गरी फौजदारी कानूनलाई समयानुकूल बनाउनु, र
५. फौजदारी कसुरसम्बन्धी संहिताको व्यवस्था गर्नु ।

भाग - १

सामान्य प्रावधानहरू

परिच्छेद -१

प्रारम्भिक

१. संक्षिप्त नाम र प्रारम्भ : (१) यस ऐनको नाम “अपराध संहिता, २०६७” रहेको छ ।

टिप्पणी

कमन ल प्रणालीका मुलुकहरूमा कायम रहेको विधायन तर्जुमाको प्रारम्भिक मान्यता यो हो कि, लामो शीर्षकको अतिरिक्त प्रत्येक विधायनको संक्षिप्त नाम पनि हुनुपर्दछ । संक्षिप्त नामपछाडि विधायन पारित भएको वर्ष समेत राखिन्छ, जसले गर्दा एउटै संक्षिप्त नाम भएको एकभन्दा बढी विधायन भए पनि त्यसबाट सहज रूपमा सम्बन्धित विधायनको पहिचान गर्न सकिन्छ । तथापि, संवत् २०१९ साल चैत्र २९ गते तत्काल प्रचलित संविधानबमोजिम लालमोहर स्वीकृत भएको “मुलुकी ऐन” मा सो ऐन बनेको साल उल्लेख नभई सो ऐनको नाम मात्र उल्लेख गरिएको छ । संक्षिप्त नाम सम्बन्धित विधायिकाबाट दिइएको सो विधायनको आधिकारीक उपनाम (Nick name) हो र यसले सो विधायनको सन्दर्भ उल्लेखन पटकपटक गर्नु पर्दा प्रयोग गर्ने गरिन्छ । यसबाट सम्बन्धित विधायनको लामो शीर्षक प्रयोग गरिरहनुपर्ने आवश्यक र भन्झट रहन्न ।

प्रस्तुत ऐनको संक्षिप्त नाम “अपराध संहिता” र सो ऐनको विधेयक व्यवस्थापिका-संसद्समक्ष टेबुल गरिएको वर्ष “२०६७” राखिएको छ । तर सो संहिता पारित गर्दा सो साल फरक हुने र जुन वर्ष सो संहिता विधेयकको रूपमा पारित हुन्छ, सोही वर्ष “अपराध संहिता” पछाडि रहने निश्चित छ । तथापि, यो संहिता पारित गर्दा यसमा पारित भएको वर्षको उल्लेख नगरी “अपराध संहिता” मात्र संक्षिप्त नामकरण दिन सकिने पनि हुन्छ ।

यस ऐनलाई अन्य ऐनमा प्रयोग भए जस्तै ऐनको संक्षिप्त नाम नदिई किन “अपराध संहिता” को नाम दिइएको हो भन्ने प्रश्नमा यहाँ केही चर्चा हुनु वाञ्छनीय देखिन्छ ।

कार्यदलले प्रस्तावित संहिताको नाम “अपराध संहिता” नै नामकरण गर्ने वा कानून तर्जुमाका क्षेत्रमा रहेको अभ्यासबमोजिम छुट्टै नामकरण (उदाहरणका लागि, “फौजदारी कसुरसम्बन्धी ऐन”) दिने हो सो सम्बन्धमा कार्यदल भित्र लामो छलफल भई सर्वसम्मत रूपमा यसको नामकरण “अपराध संहिता” नै गर्ने निर्णय भएको छ । छलफलको क्रममा यसको नामकरण “मुलुकी ऐन” हुनुपर्ने विचार पनि कुनै कोणबाट नआएको होइन । प्रस्तुत ऐनको नामकरण “अपराध संहिता” नै गर्ने निर्णय गर्दा कार्यदलले देहायको कुरा विचार गरेको देखिन्छ :

१. प्रस्तावित ऐन सामान्य फौजदारी कसुरलाई एकीकरण गर्ने ऐन भएको र यस प्रकार सामान्य प्रकृतिका, फौजदारी कसुरलाई एकीकरण गर्ने, त्यसको सजाय तोक्ने, फौजदारी न्यायसम्बन्धी सिद्धान्तहरूको व्यवस्था गर्ने ऐनलाई कमन ल प्रणाली र महाद्वीपीय दुवै कानून प्रणालीमा “ दण्ड वा अपराध संहिता (Penal Code वा Criminal Code)” को नामकरण गर्ने अभ्यास रहेको हुनाले सो अभ्यासलाई अवलम्बन गरिनु उपयुक्त हुने हुनाले सो अभ्यासलाई अवलम्बन गरिएको,

२. “अपराध संहिता” (Penal Code वा Criminal Code) आफैमा बोधगम्य हुने र सहज रूपमा यसमा के कस्ता व्यवस्था रहेको छन् सो कुरा सर्वसाधारण, सरोकारवाला र विदेशी विशेषज्ञ, विदेशी मुलुक र यसप्रति चासो राख्ने सबैलाई सहज रूपमा जानकारी (Communicate) हुन सक्ने हुँदा अपराध संहिताबाहेक अन्य नामबाट सो ऐनमा रहेका व्यवस्था सहज रूपमा जानकारी हुन नसक्ने,
३. एउटै ऐनमा सामान्य प्रकृतिका फौजदारी कसुरलाई एकीकरण गरी छुट्टै संहिताको निर्माण गर्ने नेपाली जनताको करिब आधा शताब्दीको आकाङ्क्षा प्रस्तावित अपराध संहिताबाट पूरा हुन सक्ने । स्मरणीय छ, संवत् २०१० सालमा खडा गरिएको ल कमिसन र त्यसपछि समयसमयमा गठन भएका नेपाल कानून सुधार आयोगले तयार गरेको यस प्रकारका संहितालाई “दण्ड संहिता” वा “अपराध संहिता” को नामकरण गरी त्यस्ता संहिताहरू सार्वजनिक भइसकेका थिए र त्यसलाई निरन्तरता यस संहितामा दिइनु उपयुक्त हुने,
४. करिब १६० वर्षदेखि नै नेपाली जनजिब्रोमा रहेको “मुलुकी ऐन” नेपाली कानून प्रणालीमा एक पहिचानको रूपमा स्थापित भइसकेको र मुलुकी ऐन नै प्रस्तुत संहिताको उपयुक्त नामकरण हुन्थ्यो कि भन्ने प्रश्न पनि नउठेको हैन । प्रस्तुत संहिताको मसौदाका सम्बन्धमा सरोकारवालासँग क्षेत्रीय स्तरमा र राष्ट्रिय स्तरमा आयोजना भएका परामर्श बैठकमा प्रस्तावित संहिता लगायत “फौजदारी कार्यविधिसंहिता” “देवानी संहिता” “देवानी कार्यविधि” संहिताको “मुलुकी ऐन” नामकरण गरी त्यसपछि कोष्टभिन्न छुट्टै पहिचान हुने गरी {उदाहरणका लागि, “मुलुकी ऐन (फौजदारी कानून)”, “मुलुकी ऐन” (देवानी कानून)} नामकरण गर्नुपर्ने प्रस्ताव नआएको होइन । सो नामप्रति कार्यदलको कुनै आग्रह पनि थिएन तर संवत् १९१० पौष सुदी ७ रोज ५ का दिन पहिलो पटक जारी हुँदा हामीले अहिले बुझेको “मुलुकी ऐन” सो नामको रूपमा नभई “आइन” को रूपमा मात्र जारी भएको, सो ऐन जुन रूपमा र जसरी जारी भएको थियो, त्यसको पारित गर्ने प्रक्रिया आधुनिक विधिशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट नभई अन्य अभ्यासबाट भएकोले सो चिरस्मरणीय नभएको, संवत् २०२० साल भाद्र १ गतेदेखि प्रारम्भ भएको मुलुकी ऐनले जस्तोसुकै व्यवस्था गरेको भए तापनि प्रारम्भमा मुलुकी ऐनले वर्णाश्रममा आधारित जाति प्रथालाई कानूनी मान्यता दिई सोअनुरूप सामाजिक विभेद गरेको, मानवजातिको कलङ्को रूपमा रहेको सती प्रथा र दासतालाई मुलुकी ऐनले कुनै कालखण्डमा वैधता दिएको, राजतन्त्रलाई नेपाली कानून प्रणालीको केन्द्रविन्दु बनाई कानूनको शासनको (Rule of Law) को सिद्धान्तविपरीत नेपालको फौजदारी कानून प्रणाली विकास गरेको, त्यसमा प्रयुक्त भाषा र त्यसमा अन्तर निहित अधिकांश व्यवस्था विधिशास्त्रका आधुनिक मान्यताअनुरूप नभएका हुनाले सो नाम नै एक्काइसौं शताब्दीको नेपाली कानून प्रणालीका लागि उपयुक्त हुने कुरामा कार्यदल सहमत भएको थिएन । यसका अतिरिक्त, मुलुकी ऐनलाई इतिहासको कुनै कालखण्डमा राजतन्त्रको उपलब्धिसँग जोडिएको र पञ्चायत व्यवस्था कायम रहेको अवस्थामा पञ्चायती व्यवस्थाको उपलब्धिको रूपमा तत्कालीन सरकारबाट प्रस्तुत गरिएको कारणले पनि परिवर्तित परिस्थितिमा प्रस्तावित संहिताको मुलुकी ऐन नै उपयुक्त नामकरण हुने कुरामा कार्यदल सहमत भएको थिएन । तसर्थ, यस ऐनलाई अपराध संहिता नै नामकरण प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ ।

(२) यो संहिता प्रमाणीकरण भएको मितिबाट एक वर्ष पूरा भएको भोलिपल्टदेखि प्रारम्भ हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित संहिता प्रमाणीकरण भएको मितिबाट एक वर्ष पूरा भएको भोलिपल्टदेखि प्रारम्भ हुने गरी प्रस्ताव गरिएको छ । यसरी प्रमाणीकरण भएको एक वर्ष पूरा भएपछि मात्र ऐन लागू हुने व्यवस्था हाम्रो हकमा पहिलो प्रयास भए तापनि एक वर्षको लामो अवधि तोक्नुका पछाडि केही निश्चित कारणहरू छन् । कानूनको अज्ञानता क्षम्य नहुने (Ignorantia Legis neminem excusat) (ignorance of laws no excuses) फौजदारी कानूनको स्थापित मान्यता भएकोले सो अवधिभित्र यसको व्यापक प्रचारप्रसार भई सो अवधिभित्र प्रस्तुत संहिता सर्वसाधारणलाई जानकारी हुन सक्ने अनुमान गर्न सकिने, एक वर्ष भित्र सम्बन्धित अधिकारीले यो संहिता कार्यान्वयन गर्न यस संहितासँग सम्बन्धित र आश्रित अर्को विधेयक फौजदारी कार्यविधिसंहिता पारित भई सोअन्तर्गत बनाउनुपर्ने आवश्यक नियमहरू र निर्देशिका बनाइ सक्ने र प्रस्तुत संहिता र फौजदारी कार्यविधी संहिताले व्यवस्था गरेका नीतिगत तथा संस्थागत तयारी पूरा गरी सक्ने कारणले पनि प्रस्तुत संहिता तुरुन्त लागू हुने नभई प्रमाणीकरण भएको एक वर्ष पूरा भएपछि मात्र लागू हुने गरी आवश्यक व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

२. संहिताको बहिर्क्षेत्रीय प्रयोग : (१) कसैले नेपालबाहिर देहायको कुनै कसुर गरेमा निजलाई नेपालभित्र नै त्यस्तो कसुर गरेसरह यस संहिताबमोजिम सजाय हुनेछ :-

- (क) दफा ५५ बाहेक भाग २ को परिच्छेद १ अन्तर्गतको कसुर,
- (ख) नेपालबाट कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गरी भाग २ परिच्छेद १७ अन्तर्गत गरेको कसुर,
- (ग) दफा २७७ र २८१ अन्तर्गतको कसुर,
- (घ) नेपालभित्र चलनचल्तीमा ल्याउने वा पैठारी गर्ने उद्देश्यले गरेको भाग २ परिच्छेद २२ र २३ अन्तर्गतका कसुर,
- (ङ) नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको कुनै सङ्गठित संस्थाको कुनै पदीय हैसियतमा कार्य सम्पादन गर्दा गरेको यस संहिताअन्तर्गतको कसुर ।

(२) कसैले नेपालमा दर्ता भएको वायुयान वा जलयानभित्र यस संहिता अन्तर्गतको कुनै कसुर नेपालबाहिर रहंदाका बखत गरेमा निजलाई नेपालभित्र नै त्यस्तो कसुर गरेसरह यस संहिताबमोजिम सजाय हुनेछ ।

(३) कुनै नेपाली नागरिकले नेपालबाहिर कुनै नेपाली नागरिक विरुद्ध देहायको कुनै कसुर गरेमा निजलाई नेपालभित्र नै त्यस्तो कसुर गरेसरह यस संहिताबमोजिम सजाय हुनेछ :

- (क) ज्यान लिएको वा ज्यान लिने उद्योग, दुरुत्साहन वा षडयन्त्र गरेको कसुर,
- (ख) असहाय व्यक्तिलाई परित्याग गरेको कसुर,
- (ग) भङ्गभङ्ग गरेको कसुर,
- (घ) अपहरण, शरीरबन्धक वा कानूनगैरकानूनी थुनामा राखेको कसुर,
- (ङ) जबर्जस्ती करणी वा हाडनाता करणी गरेको कसुर,

- (च) नेपाल सरकारको वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको सङ्गठित संस्था विरुद्ध आपराधिक उपद्रव, आपराधिक लाभ, आपराधिक विश्वासघात, कीर्ते, चोरी, ठगी, डाँका वा सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेको कसुर,
- (छ) दफा १६० अन्तर्गतको कसुर,
- (ज) भाग २ परिच्छेद ११ अन्तर्गतका विवाहसम्बन्धी कसुर,
- (झ) नेपालभित्र पैठारी गर्ने उद्देश्यले खाद्य पदार्थ वा औषधिमा मिसावट गरेको कसुर,
- (ञ) दफा २३१, २३२ वा २३३ अन्तर्गतका इलाजसम्बन्धी कसुर,
- (ट) भाग ३ को परिच्छेद २ अन्तर्गतको कसुर ।

टिप्पणी

आफ्नो इलाकाभित्र भएका कुनै पनि घटना वा कामकारवाईको नियमन (Regulate) गर्ने राज्यको एक निरपेक्ष (Absolute) सार्वभौम अधिकार हो । तर यो एकलौटी (Exclusive) अधिकार भने होइन । यो राज्य सार्वभौमिकताबाट निसृत हुने विषय भएको र यस आधारमा जहाँ कसुर भयो त्यही नै क्षेत्राधिकार कायम हुने क्षेत्राधिकारलाई “प्रादेशिक क्षेत्राधिकार (Territorial Jurisdiction)” भनिन्छ । फौजदारी कसुरको सम्बन्धमा यो अधिकार अझ बढी आकर्षित हुन्छ, किनकी फौजदारी कसुर सामान्यतः कठोर प्रादेशिक क्षेत्राधिकारको सिद्धान्तको आधारमा अनुसन्धान, अभियोजन र किनारा गरिन्छ । यो सिद्धान्त “बन्दुक पड्काउने (Gun Fire)” सिद्धान्तमा आधारित छ । “विश्वका सबै मुलुकहरूमा फौजदारी कसुरका सम्बन्धमा सामान्यतः यही सिद्धान्तको आधारमा फौजदारी क्षेत्राधिकार (Criminal Jurisdiction) निर्धारण गरी कायम गरिन्छ । यसको परम्परागत मान्यताअनुसार आफ्नो इलाकाभित्र नागरिक वा विदेशी जो सुकैले गरेको कसुरकसुरउपर जुन मुलुकमा कसुर भयो सोही मुलुकको अदालतले मात्र फौजदारी क्षेत्राधिकार प्राप्त गर्दछ । त्यसरी नै आफ्नो नागरिकले आफ्नो मुलुकभन्दा बाहिर गरेको कसुरमा पनि राष्ट्रियताको सिद्धान्तबमोजिम क्षेत्राधिकार कायम गर्न सक्दछ ।

तर, अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिम क्षेत्राधिकार कायम गर्ने केही अन्य अवस्थाहरू पनि छन् जसलाई “स्वीकृत आधार (Permissible Basis)” भनिन्छ । शताब्दीऔँदेखिको राज्यहरूको अभ्यासबाट अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिम फौजदारी कसुरका सम्बन्धमा क्षेत्राधिकार प्राप्त सिद्धान्त प्रतिपादन भएका छन् र यसरी प्रतिपादन भएका सिद्धान्तको आधारमा आ-आफ्नो राष्ट्रिय कानूनबमोजिम राज्यहरूले क्षेत्राधिकार कायम गर्दछन् र “स्वीकृत आधार” को मान्यताबमोजिम अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअनुसार अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट स्विकारिएको छ । राज्यहरूले अभ्यास गर्ने क्षेत्राधिकारका सम्बन्धमा चर्चा गर्दा फ्रान्स वि. टर्कीको प्रशिद्ध S.S Lotus Case सम्भन्तुपर्ने हुन्छ । यस मुद्दामा खुला समुन्द्रमा फ्रान्स र टर्कीका जहाजहरूको झडप भई टर्कीका थुप्रै नागरिक मारिएको विषयमा टर्कीको कानूनबमोजिम फ्रान्सिसी नागरिकउपर टर्कीमा फौजदारी मुद्दा चलाएकोमा फ्रान्सले टर्कीलाई क्षेत्राधिकार नहुने तर्क दिई आपत्ति जनाएको थियो । तत्काल कायम रहेको स्थायी अन्तर्राष्ट्रिय अदालत (Permanent Court of International Justice) ले “अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले निषेध गरेको अवस्थामा बाहेक क्षेत्राधिकार कायम गर्न आफूले ठानेको सर्वोत्तम र सबभन्दा उपयुक्त सिद्धान्त अपनाउन प्रत्येक राज्य स्वतन्त्र

रहने” भनी टर्कीले कायम गरेको क्षेत्राधिकार कानूनकानूनसम्मत भएको ठहर गरेको थियो।^१ सोही समयदेखि नै अन्तर्राष्ट्रिय कानून प्रणालीमा प्रादेशिक क्षेत्राधिकार (Territorial Jurisdiction) लाई राज्यको सार्वभौमिकताको सिद्धान्तको आधारभूत तत्व मानिन्छ। मौजुदा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिम देहायका पाँच सिद्धान्तको आधारमा क्षेत्राधिकार स्थापना गर्न सक्दछ :

- १) प्रादेशिक सिद्धान्त (Territorial Principle)
- २) राष्ट्रियताको सिद्धान्त (Nationality Principle)
- ३) निष्क्रिय व्यक्तित्वको सिद्धान्त (Passive Personality Principle)
- ४) संरक्षणको सिद्धान्त (Protective Principle)
- ५) विश्वव्यापी सिद्धान्त (Universality Principle)

यी आधारहरू विश्वका प्रायः सबै मुलुकले प्रयोग गर्ने गरेका छन्। यस्ता आधारहरू मध्ये प्रादेशिक क्षेत्राधिकार र राष्ट्रियताको क्षेत्राधिकारबाहेक निष्क्रिय व्यक्तित्वको सिद्धान्त (Passive Personality Principle) र संरक्षणको सिद्धान्त (Protective Principle) क्षेत्राधिकार कायम गर्ने दृष्टिकोणबाट विशेष महत्त्वका छन्। तर यी दुवै अवस्था सामान्य अवस्था होइनन् र क्षेत्राधिकार कायम हुने फौजदारी कानूनका सामान्य अपवाद (General Exception) हुन्। पहिलो सिद्धान्तअनुसार कुनै मुलुकको नागरिकको हित र सरोकारलाई क्षति पुऱ्याउने (फौजदारी कसुर मानिने) गरी अर्को मुलुकमा कसैले कुनै काम गरेमा अर्को मुलुकमा त्यस्तो काम भएको भए तापनि यस्तो नागरिकको मुलुकले त्यस्तो कार्यलाई आफ्नो इलाकामा नै त्यस्तो काम भए गरेको ठानी नियमन र कारबाई गर्ने अधिकार पाएको हुन्छ।

त्यसरी नै आफ्नो मुलुकभन्दा बाहिर भएको कुनै काम कारबाईबाट त्यस्तो मुलुकको सार्वभौमिकता, सुरक्षा वा सार्वजनिक व्यवस्था (Public Order) उपर खतरा पुग्ने भएमा (उदाहरणका लागि खोटा टकमारी वा नक्कली बैंक नोट उत्पादन गरी पठाएमा) त्यस्तो मुलुकले त्यस्तो काम कारबाईलाई नियन्त्रण गर्ने सार्वभौम अधिकारप्राप्त गर्दछ। यो अधिकार संरक्षणको सिद्धान्तमा आधारित छ।

फौजदारी क्षेत्राधिकारसम्बन्धी उपर्युक्त दुवै स्वीकृत आधारमा र आफ्नो नागरिकले गरेको कसुरको आधारमा कुनै पनि मुलुकले आफ्नो इलाकाभन्दा बाहिर भएको फौजदारी कसुरमा क्षेत्राधिकार प्राप्त गर्ने हुनाले यो फौजदारी कानूनको बहिर्क्षेत्रीय प्रयोग (Extra-territorial Application) को अवस्था हो। फौजदारी कानूनको सन्दर्भमा बहिर्क्षेत्रीय प्रयोग फौजदारी कानूनको स्वीकृत र स्थापित मान्यता हो र विश्वका सबै मुलुकमा कुनै न कुनै रूपमा यसको अभ्यास हुँदै आएको छ। वीसौं शताब्दीको उत्तरार्धतिर पश्चिमी युरोपेली केही मुलुक र अमेरिकाले क्षेत्राधिकार उन्मुक्ति ऐन (Jurisdictional Immunities Act) को अवधारणामार्फत बहिर्क्षेत्रीय प्रयोगको अझ बढी अभ्यास गर्न प्रारम्भ गरेका छन्। नेपालको सन्दर्भमा पनि यो विषय नौलो होइन र विभिन्न विषयमा बनेका विशेष ऐन (भ्रष्टाचार निवारण, सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण, लागू औषध नियन्त्रण, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन आदि) मा यसको प्रयोग हुँदै आएको छ। भारतीय अपराध संहिता (Indian Penal Code), १८६० (यसपछि “भारतीय दण्डसंहिता” भनिएको) को दफा ३ र ४ र जापानको अपराध

संहिता (१९०७) को दफा १(२), २, ३, ३-२, ४ र ४-२ मा पनि त्यस्ता संहिताको बहिर्क्षेत्रीय प्रयोग हुने व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

जहाँसम्म प्रस्तावित अपराध संहिताको प्रश्न छ, देहायका तीन अवस्थामा सो संहिताको बहिर्क्षेत्रीय प्रयोग हुने प्रस्ताव गरेको देखिन्छ :

- १). नेपालको हित र सरोकारलाई क्षति वा हानिनोक्सानी हुने गरी नेपालबाहिर भएका कसुर: यस्ता कसुरहरू जोसुकैले गरेको र जहाँसुकै गरिएको भए तापनि त्यसको क्षेत्राधिकार नेपालभित्र नै भए गरेसरह हुने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ । यस्ता कसुरमा राज्यविरुद्धका कसुरहरू, नेपालमा अपहरण गरी प्रारम्भ भएको अपहरण र शरीरबन्धकसम्बन्धी कसुरहरू, नेपालको सरोकार रहेको विषयमा भएको कीर्ते तथा जालसाजीसम्बन्धी कसुर, नेपालभित्र चलनचल्तीमा ल्याउने उद्देश्यले भएका मुद्रा तथा टिकटसम्बन्धी कसुर, नेपालभित्र पैठारी गर्ने उद्देश्यले खाद्य वा औषधिको मिसावट, नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको स्वामित्वमा वा नियन्त्रणमा रहेको संस्थाको पदीय हैसियतमा कार्य सम्पादन गर्दा प्रस्तुत संहिताअन्तर्गत हुने अन्य कुनै कसुर ।
- २) नौसैनिक क्षेत्राधिकार मानिने कसुरहरू: नेपालमा दर्ता भएको वायुयान वा जलयान नेपालबाहिर रहँदाका बखत त्यस्तो वायुयान वा जलयान भित्र कुनै कसुर भएकोमा त्यस्तो कसुरमा पनि संहिताको बहिर्क्षेत्रीय प्रयोग हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ । यसरी कुनै मुलुकमा दर्ता भएको वायुयान वा पानी जहाजभित्र त्यस्तो जहाज सम्बन्धित मुलुकभन्दा बाहिर रहेका बखत भएका कसुरमा क्षेत्राधिकार कायम हुने अवस्थालाई नौसैनिक क्षेत्राधिकार (Admiralty jurisdiction) भनिन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ४ को उपदफा (२) मा पनि यस्तो व्यवस्था रहेको देखिन्छ । नेपाल पक्ष भएका थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिवमोजिम यस्तो क्षेत्राधिकार नेपालले कायम गर्न सक्दछ ।
- ३) कुनै नेपाली नागरिकले नेपालबाहिर अर्को कुनै नागरिकविरुद्ध गरेका केही गम्भीर प्रकृतिका कसुरहरू - ज्यानसम्बन्धी, अङ्गभङ्ग, अपहरण तथा शरीरबन्धक, जबर्जस्ती करणी, हाडनाता करणी, नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको स्वामित्वमा रहेको संस्थाविरुद्ध आपराधिक विश्वासघात, आपराधिक लाभ, कीर्ते, चोरी, डाका आदि गरेको, धर्मपरिवर्तन, विवाहसम्बन्धी कसुर, इलाजसम्बन्धी कसुर र गाली बेइज्जतीसम्बन्धी कसुरहरू कुनै नेपाली नागरिकले अर्को नेपाली नागरिकविरुद्ध नेपालबाहिर गरेको भए तापनि नेपालमा गरेसरह क्षेत्राधिकार कायम हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

३. परिभाषा : विषय वा प्रसङ्गले अर्को अर्थ नलागेमा यस संहितामा,-

- (क) "अदालत" भन्नाले जिल्ला अदालत, पुनरावेदन अदालत र सर्वोच्च अदालत सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त निकाय वा अधिकारीलाई समेत जनाउँनेछ ।
- (ख) "आश्रय दिने" भन्नाले कुनै व्यक्तिलाई खान, पिउन, बस्न, नगदी, जिन्सी, लत्ता कपडा, (हातहतियार वा सवारीको साधन दिने) वा पकाउबाट बँचन वा अन्य सहायता दिने काम सम्भन्नुपर्छ ।
- (ग) "कसुर" भन्नाले यस संहिता वा कानूनबमोजिम गरेमा वा नगरेमा सजाय हुने काम सम्भन्नुपर्छ ।

- (घ) “कानून” भन्नाले तत्काल प्रचलित कानून सम्झनुपर्छ ।
- (ङ) “काम” भन्नाले कामहरूको समूह समेत सम्झनुपर्छ, र सो शब्दले कानूनबमोजिम गर्नुपर्नेमा नगरेको वा गर्नु नहुनेमा गरेको कामलाई समेत जनाउनेछ ।
- (च) “ज्यान” भन्नाले मानिसको ज्यान सम्झनुपर्छ ।
- (छ) “न्यायाधीश” भन्नाले मुद्दामा निर्णय दिने अधिकारप्राप्त अधिकारीलाई समेत जनाउनेछ ।
- (ज) “राष्ट्रसेवक” भन्नाले देहायको कुनै व्यक्ति सम्झनुपर्छ :-
- (१) संविधान वा अन्य कानूनबमोजिम सार्वजनिक जवाफदेहीको पदमा निर्वाचित, मनोनीत वा नियुक्त भएको व्यक्ति,
- (२) कानून वा करारबमोजिम नेपाल सरकारको सेवामा वा अन्य कुनै सरकारी सेवामा नियुक्त भएको व्यक्ति,
- (३) स्थानीय निकायको कुनै पदमा निर्वाचित, मनोनीत वा नियुक्त भएको व्यक्ति वा त्यस्तो निकायको सेवामा कुनै किसिमले नियुक्त भएको व्यक्ति,
- (४) नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको सङ्गठित संस्थाका पदाधिकारी वा त्यस्तो संस्थाको सेवामा नियुक्त भएको व्यक्ति, वा
- (५) सार्वजनिक कर्तव्य वा जवाफदेही भएको पदमा अन्य कुनै किसिमले नियुक्त भएको वा बहाल रहेको व्यक्ति ,
- (झ) “स्थानीय निकाय” भन्नाले गाउँ विकास समिति वा नगरपालिका सम्झनुपर्छ ।
- (ञ) “सङ्गठित संस्था” भन्नाले कुनै कानूनबमोजिम स्थापित वा कानूनबमोजिम दर्ता भएको संस्था सम्झनुपर्छ ।
- (ट) “संविधान” भन्नाले तत्काल प्रचलित संविधान सम्झनुपर्छ ।
- (ठ) “सार्वजनिक लिखत” भन्नाले देहायको कुनै लिखत सम्झनुपर्छ :
- (१) विधायिकाबाट पारित भएको लिखत,
- (२) संविधानबमोजिम राष्ट्रपतिबाट भएको औपचारिक कार्यको अभिलेखको रूपमा रहेको लिखत,
- (३) नेपाल सरकार वा नेपाल सरकार अन्तर्गतका कार्यालय वा संवैधानिक निकाय वा पदाधिकारी, अदालत, स्थानीय निकाय वा ऐन वा आदेशद्वारा स्थापित संस्था, नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको सङ्गठित संस्थाको कार्यालयले जारी गरेको वा त्यस्ता कार्यालयमा अभिलेखको रूपमा रहने किताव, सेस्ता वा अन्य कुनै लिखत,
- (४) अदालतबाट भएको फैसला, निर्णय वा आदेश ।

टिप्पणी

प्रस्तुत संहितामा विभिन्न दफामा प्रयुक्त शब्दावलीको अर्थ स्पष्ट गर्ने उद्देश्यले केही शब्दहरूको परिभाषा गरिएको छ । यस दफामा व्याख्या गरिएका शब्दहरूको परिभाषा भए सरह विषय वा प्रशंगले अर्को अर्थ नलागेमा मात्र त्यस्तो परिभाषा लागू हुने गरी प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ ।

कुनै पनि विधायनमा कुनै शब्दको परिभाषा गरिन्छ भने त्यसका केही निहित उद्देश्य रहेका हुन्छन् । त्यस्ता उद्देश्यमध्ये कुनै शब्दको अर्थ विस्तार गर्नु, त्यसको अर्थ सङ्कुचन वा सीमित

गर्नु, सामान्य अर्थमा बुझिनेभन्दा फरक किसिमबाट शब्दको अर्थ स्पष्ट पार्नु वा कुनै शब्दको सर्वसाधारणले बुझ्ने भन्दा प्राविधिक अर्थ स्पष्ट गर्नु आदि हुन सक्दछन् । जुन शब्दको सर्वसाधारणले जसरी बुझेको हुन्छ सोही अर्थमा कुनै विधायनमा प्रयोग भएको छ भने त्यस्तो शब्दको परिभाषा हुन जरूरी हुन्न किनभने त्यो आफै बोधगम्य छ । यसरी नै कुनै पनि विधायनमा प्रयुक्त शब्दावली कानून व्याख्यासम्बन्धी प्रचलित कानूनमा प्रयोग भएको नै अर्थमा प्रयुक्त भएमा पनि त्यस्ता शब्दावलीको पनि परिभाषा हुन जरूरी हुँदैन किनभने सो विधायनको त्यस्तो कानूनको अधीनमा रहेर व्याख्या गर्नुपर्ने हुन्छ ।

जहाँसम्म प्रस्तुत संहितामा प्रयुक्त शब्दावलीको प्रश्न छ, सम्भव भएसम्म दफा ३ को खण्ड (क)देखि (ढ) सम्म उल्लेख भएका शब्दहरूको स्पष्ट हुने गरी परिभाषा गरिएको तथापि, केही शब्दहरूको परिभाषा प्राविधिक रूपमा गरिएको छ । उदाहरणका लागि, खण्ड (घ) मा उल्लेख भएको “कानून” शब्दले कसुर हुँदाका बखत जुन कानून बहाल रहेको हुन्छ सोही कानूनलाई मात्र जनाउने गरी “तत्काल प्रचलित कानून” भनी परिभाषा गरिएको छ र त्यस्तै अर्थमा खण्ड (ट) मा उल्लिखित “संविधान” शब्द पनि बुझ्नु पर्ने हुन्छ । त्यसरी नै खण्ड (च) मा उल्लिखित “ज्यान” शब्दले समस्त प्राणीको ज्यानलाई नजनाउने गरी मानवको ज्यानलाई मात्र सङ्केत गर्ने गरी सीमित अर्थ हुने गरी परिभाषा गरिएको छ । अन्य शब्दावलीहरूको परिभाषा अर्थ देहायबमोजिम हुने गरी स्पष्ट पारिएको छ ।

क) अदालत- यस संहितामा अदालतको परिभाषा गर्दा मूलतः नियमित अदालत (Courts of Law) लाई नै आधार मानी परिभाषा गरिएको छ । स्पष्ट छ, नियमित अदालतको सुरु कारबाई गर्ने, पुनरावेदन सुन्ने वा अन्य कुनै प्रकारको क्षेत्राधिकार हुने गर्दछ र सो कुरा यस खण्डमा पनि प्रतिविम्बित भएको छ । तर, अदालतको परिभाषा नियमित अदालतको परिभाषामा मात्र सीमित छैन । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०१ को उपधारा (२) बमोजिम कुनै खास किसिमका मुद्दाको कारबाई र किनारा गर्न अन्य अदालत, विशेष अदालत, न्यायाधिकरण वा न्यायिक अधिकारीको गठन गर्न सकिने हुनाले सो कुरालाई मध्यनजर गरी कुनै फौजदारी कसुरको कारबाई र किनारा गर्न यो संहिता वा अन्य कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त निकाय वा अधिकारीलाई पनि अदालतको रूपमा परिभाषा गरिएको छ ।

ख) आश्रय दिने- कसुरदारलाई आश्रय दिने काम आफैमा एक कसुर भएको र फौजदारी न्याय प्रशासनमा यसले विशेष महत्त्व राख्दछ । आश्रय दिने कम यस संहिताबमोजिम एक स्वतन्त्र कसुर हुनाले यसको स्पष्ट परिभाषा हुन वाञ्छनीय हुन्छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार कुनै व्यक्तिलाई खान, पिउन, बस्न, नगदी, जिन्स, लत्ता कपडा, (हातहतियार वा सवारीसाधन दिने) वा कुनै व्यक्तिलाई पक्राउबाट बच्न वा अन्य कुनै किसिमबाट सहायता दिने काम सम्भन्नु पर्ने गरी परिभाषा गरिएको छ । तर “अन्य सहायता दिने” काम आफैमा अस्पष्ट छ । “अन्य सहायता दिने” वाक्यांशलाई यस खण्डमा उल्लेख भएका कामबाहेक अन्य कुनै किसिमले सहयोग पुऱ्याउने कामलाई लिन सकिन्छ । त्यस्तो कामको सूची आफैमा पूर्ण (exhaustive) नहुने हुनाले यस खण्डमा उल्लेख गरिएको छैन ।

ग) कसुर- प्रस्तुत संहितामा प्रयुक्त “कसुर” शब्दले यस संहिता वा प्रचलित कानूनबमोजिम सजाय हुने कामलाई जनाउने गरी प्रस्ताव गरिएको छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने कानूनबमोजिम अपराधको रूपमा परिभाषित कामलाई मात्र कसुरको रूपमा यस खण्डले परिभाषा गरेको छ ।

भारतीय दण्डसंहिताको दफा ४० मा प्रयुक्त कसुरको परिभाषा पनि यस्तै प्रकारको छ ।

घ) कानून- कानून शब्दको प्रयोग यस संहितामा सीमित प्रयोजनका लागि हुने गरी प्रस्ताव गरिएको छ । यसअनुसार उसले जुन बेला जुन कानून प्रचलनमा रहेको थियो त्यस्तो कानूनलाई मात्र यस खण्डले कानूनको रूपमा परिभाषा गरिएको छ । करिबकरिब यस्तै प्रकारबाट मूलकी ऐन, प्रारम्भिक महलको ३ नं. को खण्ड (ख) मा कानूनको परिभाषा गरिएको छ । तर त्यो आफैमा पूर्ण र स्पष्ट नहुन सक्दछ । यसको स्पष्ट गर्न नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २ को खण्ड (ड) को मद्दत लिई कानूनको परिभाषा बुझ्नु पर्ने हुन्छ ।

ड) काम- यस संहितामा परिभाषा गरिएको “काम” शब्दको कानूनबमोजिम गर्न नहुने काम (Act) र कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने तर नगरेको काम (Omission) दुवैलाई जनाउने उद्देश्य रहेको छ । यसरी यो शब्दको परिभाषा नेपाल कानून व्याख्यासम्बन्धी ऐन, २०१० को दफा २ को खण्ड (थ) मा उल्लिखित कसुरको परिभाषासँग मिल्दोजुल्दो छ ।

तर कामको परिभाषा त्यसमा मात्र सीमित रहेको छैन । यो शब्दको प्रयोग एक बचन र बहुवचन दुवै प्रयोजनका लागि हुने गरी प्रयोग भएको छ । यसअनुसार कामको परिभाषा देहायबमोजिम बुझ्नुपर्ने हुन्छ :

(१) कामहरूको समूह अर्थात् एउटै व्यक्तिले गरेको विभिन्न कामहरू वा विभिन्न व्यक्तिले गरेका काम वा कामहरू,

(२) कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने काम नगरेको (Omission),

(३) कानूनबमोजिम गर्न नहुने काम (Act)

उपर्युक्त दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्दा प्रस्तुत संहितामा प्रयुक्त “काम” शब्दको परिभाषा भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३२, ३३, ३४, ३५, ३६, ३७ र ३८ मा प्रयुक्त act र Omission लाई समेटेको देखिन्छ ।

च) ज्यान- ज्यान शब्दको परिभाषा मानवजीवनसँग मात्र सम्बन्धित रहेको छ भनेर यसअघि नै उल्लेख गरिएको छ । यसले अन्य प्राणीको जीवन वा ज्यानलाई समेटेको छैन ।

छ) न्यायाधीश- न्यायाधीशको परिभाषा अत्यन्त सरल रूपमा गरिएको छ । यसअनुसार संहितामा प्रयुक्त न्यायाधीश शब्दको अर्थ नियमित अदालतको न्यायाधीश मात्र नभएर देहायबमोजिम हुने देखिन्छ :

(१) न्यायाधीश शब्दको अर्थ सामान्यतः जुनसुकै न्यायाधीश हुने,

(२) न्यायाधीश शब्दको अर्थले फौजदारी मुद्दामा निर्णय दिने वा आदेश दिने कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अन्य कुनै पनि न्यायिक वा अर्धन्यायिक अधिकारीलाई पनि समेटेको देखिन्छ ।

(३) भारतीय दण्डसंहिताको दफा १९ मा प्रयुक्त न्यायाधीशको परिभाषा पनि यस्तै किसिमबाट भएको देखिन्छ ।

ज) राष्ट्रसेवक- अपराध संहितामा प्रयुक्त राष्ट्रसेवकको परिभाषा अपेक्षाकृत व्यापक प्रयोजन जनाउने यस र खण्डको (१)देखि (५) सम्मको उपखण्डमा उल्लिखित जुनसुकै किसिमको अधिकारी, कर्मचारी वा व्यक्ति हुने गरी गरिएको देखिन्छ । यो परिभाषा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा (२) को खण्ड (घ) मा उल्लिखित राष्ट्रसेवकको परिभाषा भावनाअनुरूप रहेको देखिन्छ । तथापि, यस खण्डको राष्ट्रसेवकको परिभाषा र भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २ को खण्ड (घ) को परिभाषामा केही भिन्नता पनि रहेको छ ।

प्रस्तुत खण्डले राष्ट्रसेवकको परिभाषा सरल अर्थमा नगरी के कस्ता पदाधिकारी राष्ट्रसेवक हुने भनी राष्ट्रसेवकको सूची निर्धारण गरेको छ । यसअनुसार राष्ट्रसेवक भन्नाले संविधान तथा कानूनबमोजिम नियुक्ति हुने, निर्वाचित हुने, मनोवित हुने सार्वजनिक जवाफदेहीको पदाधिकारी कर्मचारी, वा व्यक्ति हुने गरी व्यापक रूपमा परिभाषा गरिएको देखिन्छ ।

राष्ट्रसेवकको परिभाषा निर्धारण गर्ने सूची दिने अभ्यास नेपाल कानूनको मात्र होइन । भारतीय दण्डसंहिताको दफा २१ मा राष्ट्रसेवक (Public Servant) निर्धारण गर्ने विभिन्न १२ सूची रहेको देखिन्छ ।

भ) स्थानीय निकाय- स्थानीय निकाय भन्नाले स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५बमोजिम गाउँ विकास समिति, नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिलाई जनाउने व्यवस्था छ । सोही अर्थमा यस संहितामा स्थानीय निकायलाई लिइएको भए त्यसको परिभाषा हुन आवश्यक हुने थिएन । तर यस संहितामा जिल्ला विकास समितिलाई बाहेक गरी स्थानीय निकायको परिभाषा सीमित गरिएकोले सोहीबमोजिम परिभाषा गरिएको हो ।

ब) सङ्गठित संस्था- सङ्गठित संस्थाको परिभाषा सामान्य अर्थमा गरिएको हुनाले कानूनबमोजिम कानूनी व्यक्तित्व मानिने संस्थालाई सङ्गठित संस्थाको रूपमा परिभाषा गरिएको छ । यसअनुसार कुनै कानूनबमोजिम स्थापित (उदाहरणका लागि, कुनै Statutory Body) वा कुनै कानूनबमोजिम दर्ता भएको संस्थालाई यस संहितामा सङ्गठित संस्थाको रूपमा परिभाषा गरिएको छ ।

ट) संविधान- यस खण्डमा संविधानको परिभाषा पनि खण्ड (घ) मा गरिएको कानूनको परिभाषासह तत्काल प्रचलित संविधानलाई जनाउने गरी परिभाषा गरिएको छ ।

संविधान मुलुकको मूल कानून भए तापनि यो समय समयमा संशोधन र परिवर्तन भइरहने राजनीतिक कानूनी प्रकृतिका लिखत हो । तसर्थ, यस संहितामा सो कुरालाई मध्यनजर गरी तत्काल प्रचलित संविधानलाई मात्र संविधानको रूपमा परिभाषित गरिएको छ ।

ठ) सार्वजनिक लिखत- सार्वजनिक लिखत आफैमा एक वापत प्रयोजनका लागि प्रयोग हुने शब्दावली हुन् जुन कुरा यस खण्डमा पनि प्रतिस्विव्व भएको छन् । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार देहायको लिखतलाई सार्वजनिक लिखतको रूपमा परिभाषा गरिएको छ:

- (१) व्यवस्थापिका- संसद्बाट पारित लिखत यसअन्तर्गत व्यवस्थापिकाबाट पारित भएको विधेयक वा अन्य कुनै पनि प्रस्ताव
- (२) राष्ट्रपतिबाट संविधानबमोजिम सम्पादन गरेको औपचारिक कार्यको अभिलेखको रूपमा रहेको लिखत यस्ता लिखतमा राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएका विधेयक, अध्यादेश, जारी भएका आदेश, नियुक्तिपत्र वा राष्ट्रपतिले गरे वा गराएका सपथपत्र तथा त्यस्तै प्रकृतिका लिखतहरू,
- (३) नेपाल सरकार वा सो अन्तर्गतका कार्यालयबाट जारी भएका वा नेपाल सरकारमा अभिलेखको रूपमा रहने किताव सेस्ता वा अन्य कुन लिखत,
- (४) संवैधानिक निकाय वा पदाधिकारीबाट जारी भएका वा त्यस्तो निकाय वा पदाधिकारी कहा अभिलेखमा रहने किताव, सेस्ता वा अन्य कुनै लिखत
- (५) अदालत, स्थानीय निकाय वा कानूनबमोजिम संस्थापित संस्थाबाट जारी भएको वा अभिलेखमा रहने किताव, सेस्तासेस्ता वा अन्य कुनै लिखत,
- (६) नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको संस्थाबाट जारी भएको वा त्यस्तो संस्थामा अभिलेख रहने किताव, सुस्ता वा अन्य कुनै लिखत

(७) अदालत वा अर्धन्यायिक निकाय, न्यायाधिकरण वा त्यस्तै अन्य निकायबाट भएको फैसला, निर्णय वा आदेश ।

४. सामान्य रूपमा लागू हुने सिद्धान्त र व्यवस्थाहरू : यस संहिताको भाग १ को परिच्छेद-२, ३, ४, ५ र ६ बमोजिमका सिद्धान्त र व्यवस्थाहरू यस संहिता र अन्य ऐन अन्तर्गतका कसुरका सम्बन्धमा सामान्यतः लागू हुनेछन् ।

टिप्पणी

यस दफाअन्तर्गतको व्यवस्था नेपालको फौजदारी कानूनलाई सामान्य रूपमा नियमन गर्ने गरी प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ । यस अन्तर्गत देहायका व्यवस्थाहरू प्रस्तुत संहिता र फौजदारी कसुरका सम्बन्धमा व्यवस्था भएका अन्य कानूनका सम्बन्धमा सामान्य रूपमा लागू हुने गरी प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ :

- (१) फौजदारी कानूनका सामान्य सिद्धान्तहरू,
- (२) आपराधिक षड्यन्त्र, उद्योग दुरुत्साहन र मतियारसम्बन्धी व्यवस्थाहरू,
- (३) कसुरको गम्भीरता बढाउने र गम्भीरता घटाउने व्यवस्थाहरू,
- (४) सजाय र अन्तरिम क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्थाहरू र
- (५) कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति र कसुर गर्न प्रयोग भएका साधनसम्बन्धी व्यवस्थाहरू ।

प्रस्तावित दफामा उल्लिखित विषयहरूमध्ये खण्ड (१) मा उल्लिखित सिद्धान्तहरू जुनसुकै किसिमको फौजदारी न्याय प्रशासन गर्दा पालना गर्नुपर्ने सामान्य सिद्धान्तहरू र खासखास अवस्थामा फौजदारी कसुर मानिने काम भए पनि त्यस्तो काम कसुर नमानिने गरी कसुरका सामान्य अपवादहरू (General exceptions) वा कसुर मानिएको अवस्थामा पनि आपराधिक दायित्वको निर्धारण हुने आधार रूपमा प्रयोग गरेको देखिन्छ । वस्तुतः यी व्यवस्थाहरू विश्वव्यापी रूपमा लागू भई प्रयोग भएका मानवसभ्यताका विशिष्ट उपलब्धि र न्यायिक संस्कृतिका मूलभूत मान्यता हुन् । यस परिच्छेदमा उल्लेख भएका केही मान्यताहरू खास गरी सन् १८०४ को फ्रान्सको नेपोलियन अपराध संहितामा पहिलो पटक व्यवस्था भई हाल विश्वका प्रायः सबै फौजदारी संहितामा व्यवस्था भएका छन् । मानवअधिकारसम्बन्धी सन् १९४८ को विश्वव्यापी घोषणा पत्र (UDHR) र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी सन् १९६६ को अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (International Covenant on Civil and Political Rights) (ICCPR) का विभिन्न दफामा उल्लेख भएका छन् । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ३ का अतिरिक्त सो संविधान प्रारम्भ हुनु अघि नेपालमा तत्काल प्रचलित संविधानहरूमा पनि यस्ता व्यवस्थाहरू कुनै न कुनै रूपमा रहेको पाइन्छ ।

जहाँसम्म प्रकरण (२), (३), (४) र (५) को प्रश्न छ, यी व्यवस्थाहरू जुनसुकै फौजदारी कसुरसँग सम्बन्धित व्यवस्थाहरू भएकाले अन्य फौजदारी कसुरका सम्बन्धमा पनि समान रूपले लागू हुने गरी प्रस्ताव गरेको देखिन्छ । यस प्रकार संहिताको दफा ४ मा उल्लिखित कुराहरू जुनसुकै फौजदारी कसुरका सम्बन्धमा सामान्यतः लागू हुने हुनाले अन्य विशेष प्रकृतिका फौजदारी कसुरका सम्बन्धमा बनेका कानूनमा अनावश्यक रूपमा पुनरावृत्ति गर्नु नपर्ने र त्यस्तो कसुरको कानूनबमोजिम परिभाषा र सजायको व्यवस्था गर्ने विवक्तिकै सो कसुरका सम्बन्धमा स्वतः यी व्यवस्था आकृष्ट हुने गरी प्रस्ताव गरेको देखिन्छ । विधायिकाले प्रस्तुत दफा ४ मा उल्लिखित व्यवस्थाहरू वा त्यसका

कुनै व्यवस्थाहरू कुनै खास कसुरको सम्बन्धमा वा कुनै खास अवस्थामा लागू नहुने गरी कानून बनाउन चाहेमा तत्सम्बन्धी कानूनमा किटानी साथ फरक व्यवस्था गर्नुपर्ने वा यस दफाका सबै वा कुनै व्यवस्था लागू नहुने गरी बोल्नु पर्ने हुन्छ । अन्यथा उक्त व्यवस्थाहरू स्वतः लागू हुने हुन्छ । यस व्यवस्थाबाट नेपालको फौजदारी कानून व्यवस्थित, मानव अधिकारमैत्री, कम भन्फटिलो, अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको हुने र अनावश्यक रूपमा मुद्दा र एउटै व्यवस्था विषय विषयका सम्बन्धमा बनेका फौजदारी कानूनमा दोहोऱ्याउनु नपर्ने हुन्छ ।

५. विशेष ऐनको व्यवस्था लागू हुने : कुनै खास कामलाई कुनै विशेष ऐनद्वारा छुट्टै कसुर मानी सजाय गर्ने व्यवस्था भएको रहेछ भने त्यस्तो कसुरका सम्बन्धमा सोही ऐन लागू हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित संहिता नेपालको कानून प्रणालीमा एक सामान्य प्रकृतिको फौजदारी कानून हुनेछ । कुनै खास कसुरका सम्बन्धमा विधायिकाले छुट्टै कानूनी व्यवस्था गर्न चाहेमा त्यस्तो व्यवस्था गर्न सक्ने र त्यसरी भएको व्यवस्था अन्तर्गतको कसुरको सम्बन्धमा संहिताको व्यवस्था लागू नहुने बन्दोबस्त गरिएको देखिन्छ ।

“सामान्य कानूनलाई विशेष कानूनले विस्थापित गर्ने (*Lex Special is derogate lex generalis*)” विधिशास्त्रको एक स्थापित विश्वव्यापी मान्यता हो । यो मान्यता नेपाली कानून प्रणालीमा पनि लामो समयदेखि अभ्यास हुँदै आएकोले सोहीबमोजिम हुने गरी संहितामा स्पष्ट गरिएको देखिन्छ । मुलुकी ऐन, भाग १ को प्रारम्भिक कथनको तं. ४ मा पनि यो व्यवस्था रहेको छ र सामान्य कानून र विशेष कानूनको प्रयोगको अभ्यास नेपाल कानून प्रणालीमा नयाँ नभएको स्पष्ट छ ।

फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरू

टिप्पणी

यस परिच्छेदअन्तर्गतका दफाहरूमा व्यवस्था भएका प्रावधानहरूले नेपालको फौजदारी न्यायप्रशासनका सामान्य सिद्धान्तहरूलाई प्रतिबिम्बित गरेका छन् । यी सिद्धान्तहरू हाम्रो फौजदारी न्यायप्रणालीले अवलम्बन गर्न खोजेका आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्र एवं अन्तराष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरूले मान्यता प्रदान गरी विश्वव्यापी रूपमा फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तका रूपमा स्वीकार गरिएका सिद्धान्त, धारणा एवं व्यवस्थाहरू हुन् । यस परिच्छेदअन्तर्गतका दफाहरू मध्ये अधिकांश दफाहरूले यस संहिताको अन्य दफाहरू अनुसार फौजदारी कसुर सम्भ्रनुपर्ने कार्यहरूलाई खासखास अवस्थामा कसुर नमानिने व्यवस्था गरेका छन् । यस दृष्टिबाट प्रस्तुत परिच्छेदको नाम “सामान्य अपवाद” (General Exceptions) भन्ने राखिएको भए पनि अनुपयुक्त नहुने थिएन । भारतीय दण्डसंहिता र त्यस संहिताबाट प्रभावित भएका थुप्रै अफ्रिकी तथा एसियाली मुलुकहरूको अपराध संहिताको यस परिच्छेद २ मा व्यवस्था भएका प्रावधानलाईसामान्य अपवाद(General Exceptions) भनी नामकरण गर्ने गरेको पाइन्छ ।

यस परिच्छेदमा प्रस्तावित अधिकांश व्यवस्थाहरूले खासखास अवस्थामा फौजदारी कानून मानिने कार्य भए पनि सो कार्य कसुर नमानिने गरी कानूनका सामान्य अपवादहरू (General Exceptions) को एकातिर व्यवस्था गरेको छ भने अर्को तर्फ कसुर भएको वा गरेको अवस्थामा त्यसको आपराधिक वा फौजदारी दायित्व (Criminal Liability) कसले बहन गर्नुपर्ने भन्ने स्पष्ट पारिएको छ । यस परिच्छेदमा उल्लिखित सिद्धान्त, अपवादहरू र व्यवस्थाहरू प्रस्तुत संहिता अन्तर्गतका कसुरमा मात्र लागू हुने नभई अन्य विशेष कानूनमा व्यवस्थित गरिएका फौजदारी कसुरमा पनि समान रूपमा लागू हुने गरी दफा ४ ले सामान्य रूपमा लागू हुने सिद्धान्त र व्यवस्थाहरूको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । यसरी उल्लिखित व्यवस्थाहरू जुनसुकै कसुरका सम्बन्धमा पनि सामान्यतः लागू हुने हुँदा अन्य विशेष कानूनमा अनावश्यक रूपमा पुनरावृत्ति गर्नु नपर्ने गरी प्रस्ताव गरिएको छ । तर कुनै खास कार्यलाई कुनै विशेष ऐनद्वारा छुट्टै फौजदारी कसुर मानी सजाय गर्ने व्यवस्था भएको रहेछ भने त्यस्तो कसुरका सम्बन्धमा सोही ऐन लागू हुन्छ । यसैले संहिताको प्रस्तावित दफा ५ ले विशेष ऐनको व्यवस्था लागू हुने भन्दै सोही दफामा कुनै खासै कामलाई कुनै विशेष ऐनद्वारा छुट्टै कसुर मानी सजाय गर्ने व्यवस्था भएको रहेछ भने त्यस्तो कसुरका सम्बन्धमा सोही ऐन लागू हुनेछ भनी व्यवस्था गरेको छ । यस प्रकार सामान्यतः सबै फौजदारी कानूनका सम्बन्धमा समान रूपले लागू हुने फौजदारी न्यायका स्थापित मान्यता भएकाले नै अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक सबैमा समान रूपमा लागू हुने गरी व्यवस्था गरिएको हुँदा यस परिच्छेदमा व्यवस्था भएका सिद्धान्त एवं व्यवस्थाहरूलाई “फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्त” भनी नामकरण गरिएको हो । प्रस्तुत परिच्छेदमा उल्लेख गरिएका सिद्धान्तहरूलाई यसपछि चर्चा गरिएको छ ।

६. कानून बमोजिमको काम कसुर नहुने : कानूनबमोजिम गर्नु पर्ने वा कानूनले क्षम्य मानेको कामलाई कसुर मानिनेछैन ।

टिप्पणी:

प्रस्तावित दफाले फौजदारी न्यायका निम्न दुईवटा सिद्धान्तलाई व्यवस्था गरेको छ । ती हुन् :

१. कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने काम कसुर नमानिने, र
२. कानूनले क्षम्य मानेको कामलाई कसुर नमानिने

१. कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने काम कसुर नमानिने

दफा ६ ले प्रस्तावित गरेको व्यवस्थाभिन्न पर्ने पहिलो सिद्धान्त हो- कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने काम कसुर नमानिने हो । यो सिद्धान्त अनुसार कुनै काम गर्दा कसुर हुने रहेछ र सोही काम कानूनले निर्धारण गरेको काम कर्तव्य पालना गर्ने सिलसिलामा भएको रहेछ भने कसुर नमानिने र कसुर कायम नहुने भन्ने फौजदारी न्याय प्रशासनको विश्वव्यापी मान्यता हो । उदाहरणका लागि, कुनै व्यक्तिलाई थुनामा राख्नु कानूनगैरकानूनी काम र कानूनगैरकानूनी थुनासम्बन्धी अपराध हो । तर, कानून कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशले रीतपूर्वक थुनामा राख्ने कार्य कसुर हुन सक्दैन । त्यस कारणले अन्य मुलुकको संहितामा कानूनबमोजिम न्यायाधीशले गरेको काम कसुर नहुने भनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । कानूनबमोजिम गरेको काम जोकोहीले गरेको भए पनि छुट पाउने र कानून प्रतिकूल गरेको काम न्यायाधीशले पनि छुट पाउन सक्दैन । यस सिद्धान्तलाई अर्को भाषामा अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा (२) मा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको स्वतन्त्रता अपहरण हुनेछैन भनी व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै धारा १५ को उपधारा (४) ले कानूनबमोजिम बाहेक कुनै छापा/विद्युतीय प्रसारण तथा टेलिफोन लगायतका सञ्चारन साधनलाई अवरुद्ध गर्न सकिने छैन भनी कानूनबमोजिम गरेको कामलाई अपराध नमानिने सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरिएको छ । त्यस्तै गरी नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा १२ ले “प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम बाहेक” कुनै पनि व्यक्तिको ज्यान वा व्यक्तिक स्वतन्त्रता हरण गरिनेछैन, दफा १३ ले “प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम बाहेक” कसैले कुनै मानिसलाई उसको इच्छाविरुद्ध काम गराउन नहुने र दफा १५ बमोजिम “प्रचलित नेपाल कानूनले अन्यथा हुनेमा बाहेक” भनी प्रस्तावित दफाले अङ्गीकार गरेको सिद्धान्तलाई प्रचलित नेपाल कानूनले पनि अङ्गीकार गरेको पाइन्छ । यसै गरी मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको १ नं. मा कानूनबमोजिम बाहेक कसैले पनि मानिसको ज्यान मार्न, मार्न लगाउन वा मार्नाको उद्योग गर्न हुँदैन भनी यो सिद्धान्तलाई व्यवस्था गरिएको छ ।

२. कानूनले क्षम्य मानेको काम कसुर नमानिने

दफा ६ ले व्यवस्था गरिएको दोस्रो सिद्धान्त- “कानूनले क्षम्य मानेको काम कसुर नमानिने” भन्ने हो । कुनै काम सामान्यतः अरू अवस्थामा गर्दा कसुर अपराध हुने रहेछ तर सोही काम निश्चित अवस्था वा परिस्थितिमा गर्दा कानूनले कुनै सजायको व्यवस्था नहुने गरी क्षम्य मानिने रहेछ भने सो काम कसुर नमानिने र कसुर नहुने भन्ने फौजदारी न्याय प्रशासनको विश्वव्यापी मान्यता हो । उदाहरणका लागि, कुनै व्यक्तिको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिलाई कुनै गैरकानूनी क्षतिबाट बचाउने अधिकार निजी रक्षाको रूपमा अधिकार प्रदान गरिएको हुन्छ । सो निजी अधिकार प्रयोग गर्ने क्रममा

आफ्नो जीउ, ज्यान एवं सम्पत्ति माथि भएको गैरकानूनी अतिक्रमणबाट हुने वा हुन सक्ने क्षति बचाउने क्रममा केही गर्दा जुलुमीको मृत्यु भएमा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्ने व्यक्तिले गरेको कार्यलाई कानूनबमोजिम क्षम्य मानिन्छ । निजबाट भएको कामलाई कसुर वा अपराध मानिंदैन । हाम्रो कानूनी व्यवस्थामा मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको ७ नं., जबर्जस्ती करणीको ८ नं., चौपायाको ४ नं., मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १६ बमोजिम यस सिद्धान्तलाई आत्मसात् गरिएको पाइन्छ ।

७. कानूनबमोजिम बाहेक सजाय नहुने : कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरेबापत कुनै व्यक्ति सजायको भागी हुनेछैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसुर गर्दाको अवस्थामा कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय हुनेछैन ।

टिप्पणी:

प्रस्तावित सिद्धान्तको व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा नयाँ नभएको र फौजदारी न्यायको एक सामान्य सिद्धान्तको रूपमा संवैधानिक कानूनमा लामो समयदेखि अभ्यास गर्दै आएको फौजदारी न्यायको सिद्धान्त हो । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (४) मा “तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरेबापत कुनै व्यक्ति सजायको भागी हुनेछैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसुर गर्दाको अवस्थामा प्रचलित कानूनमा तोकिएको भन्दा बढी सजाय दिइनेछैन” भनी यस सिद्धान्तलाई एक मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा ११ को उपदफा (१) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई तत्काल प्रचलित नेपाल कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरेबापत कुनै सजाय हुनेछैन र कसुर गर्दाको अवस्थामा प्रचलित नेपाल कानूनमा तोकिएको भन्दा बढी सजाय दिइनेछैन भनी व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्था अन्य कानूनी प्रणालीहरूमा कानूनी वा संवैधानिकताको सिद्धान्त (Principle of Legality वा Constitutionality) रूपमा नामकरण गरी संवैधानिक रूपमा स्वीकार गरेको पाइन्छ । यस सिद्धान्तलाई सन् १९४८ को मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) धारा ११ को उपधारा (२) मा *No one shall be held guilty of any penal offence on account of any act or omission which did not constitute a penal offence; Under national or international law, at the time when it was committed. Nor shall a heavier penalty be imposed than the one that was applicable at the time the penal offence was committed* अर्थात् कसैलाई पनि निजले गरेको काम वा कर्तव्यविमुखतालाई राष्ट्रिय वा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले फौजदारी अपराध कायम नगरेको अवस्थामा गरिएको काम वा कर्तव्यविमुखतामा फौजदारी कसुरको दोषी बनाइने छैन । कसुर गर्दाको समयमा कायम रहेको भन्दा बढी सजायको भागीदार बनाइनेछैन भनी व्यवस्था गरिएको तथा नेपाल पक्ष रहेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (ICCPR), (१९६६) को धारा १५ को उपधारा (१) यस्तै व्यवस्थालाई स्वीकार गरी यस सिद्धान्तलाई प्रत्येक व्यक्तिको मानवअधिकारको रूपमा अङ्गीकार गरिएको छ ।

यो दफामा फौजदारी न्यायका निम्न तीन मान्य सिद्धान्तहरूलाई समेटिएको छ :

१. कानूनबमोजिम बाहेकको काम कसुर नहुने,
२. कानूनबमोजिम बाहेक सजाय नहुने, र
३. फौजदारी कानून पश्चात्दर्शी असर हुने गरी बनाउन नसकिने

१. कानूनबमोजिम बाहेकको काम कसुर नहुने

यो सिद्धान्त प्राचीन रोमन सूत्र *Nullum Crimen Sine Lege* (No Crime without law) अर्थात् फौजदारी कानूनले अपराध घोषणाविना कुनै कार्य अपराध नहुनेमा आधारित छ र आधुनिक फौजदारी कानूनमा सन् १८०६ मा नेपोलियनबाट बनाइएको अपराध संहितामा पहिलो पटक उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाबमोजिम जुन कामलाई प्रचलित कानूनबमोजिम अपराधको रूपमा परिभाषित वा घोषित गर्ने कार्य अर्थात् अपराधीकरण (Criminalization) गरी सो गरेवापत सजायको व्यवस्था गर्ने अर्थात् दण्डीकरण (Penalization) गरिएको छैन, त्यस्तो काम कसुर हुन नसक्ने र त्यस्तो काम गर्ने व्यक्ति त्यसको सजायको भागी हुन नसक्ने गरी सुनिश्चता प्रदान गरेको छ । यस प्रकार प्रस्तावित दफाबमोजिम कुनै काम गरेवापत कसुर वा अपराध हुन सो कामलाई प्रचलित कानूनले अपराध भनी परिभाषित वा घोषणा गरी अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको हुनुपर्ने र त्यसो भएको अवस्थामा मात्र फौजदारी कानूनले निषेध वा प्रतिबन्ध लगाइएको काम गरेवापत व्यक्ति सजायको भागी हुन्छ ।

२. कानूनबमोजिम बाहेक सजाय नहुने

यो सिद्धान्त पनि प्राचीन रोमन सूत्र *Nulla Poena Sine Lege* (No Punishment without law) अर्थात् कानूनबमोजिम बाहेक सजाय नहुने भन्नेमा आधारित छ । यस सिद्धान्त अनुसार जुन कामलाई प्रचलित कानूनबमोजिम कसुरको रूपमा परिभाषित गरी सजायको व्यवस्था गरिएको छैन त्यस्तो काम कसुर हुन नसक्ने र त्यस्तो काम गर्ने व्यक्तिलाई फौजदारी कानूनले सजाय गर्न नसक्ने व्यवस्था हो । यसरी प्रस्तावित दफाले वारदात घटेको बखत फौजदारी कानूनले सजाय घोषणा नगरेको अवस्था र वारदात घटनाको अवस्थामा विद्यमान कानूनले निर्धारण गरेको सजाय भन्दा घटी र बढी सजाय गर्न नसक्ने गरी सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ ।

यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

- क) तत्काल प्रचलित कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय नगरिने संवैधानिक व्यवस्था रहेकोले हुन सक्ने कैद सजाय भन्दा बढी थुनामा राख्न नमिल्ने ।^६
- ख) ऐनमा नभएको सजाय गर्न पाइदैन भने ऐनले गर्नुपर्ने सजायमा कानूनको गलत व्याख्या वा कानूनी प्रावधानप्रतिको अपेक्षाभावले थोरै सजाय पनि गर्न नमिल्ने ।^७
- ग) कुन कार्य कसुर हो त्यसको परिभाषा र निर्धारण विधायिकाले कानूनद्वारा गर्दछ । कसुर र अपराधका लागि सजाय र अपराधमा प्रयोग भएको वस्तु वा साधन जफत हुने वा नहुने सो को निर्धारण पनि विधायिकाले नै ऐनद्वारा गर्दछ । त्यस्ता कानूनमा जे लेखिएको छ सोहीबमोजिम अदालतले फौजदारी न्याय प्रदान गर्दा प्रचलित कानून लागू गर्दछ । ऐनमा नभएको सजाय गर्न पाइदैन भने ऐनले गर्नुपर्ने सजाय र कसुरमा प्रयोग भएको साधन जफत गर्नुपर्नेमा कानूनको गलत व्याख्या वा कानूनी प्रावधान प्रति अपेक्षाभावले जफत नगर्नु भनेको वन ऐन, २०४९ को दफा ६६ मा भएको जफतसम्बन्धी व्यवस्थाको प्रतिकूल हुने ।^८

६ किरण श्रेष्ठ विरुद्ध काठमाडौं जिल्ला अदालत, समेत मुद्दा : वन्दीप्रत्यक्षीकरण, सञ्चु (२०५२) पौष २, पूर्णाङ्क ८४ पृ ११

७ नेपाल सरकार विरुद्ध राज देव यादव समेत मुद्दा : गोरू चोरी, सञ्चस (२०६६) जेष्ठ - २, पूर्णाङ्क ४०६, पृ २१

८ नेपाल सरकार विरुद्ध तारा प्रसाद देवकोटा समेत मुद्दा : सालको अवैध चिचान काठ ओसार पसार, ने.का.प. २०६६, अंक १० पृ. १७५१ नि.नं. ८२५४

३. फौजदारी कानून पश्चात्दर्शी असर हुने गरी बनाउन नसकिने

यो सिद्धान्त पनि प्राचीन रोमन सूत्र *Principle of Ex-post facto laws*^९ अर्थात् फौजदारी कानून पश्चात्दर्शी असर गर्ने गरी बनाउन नहुने मा आधारित छ । प्रस्तावित दफाले व्यवस्था गरिएको तेस्रो सिद्धान्त अनुसार कानूनबमोजिम कसुरको रूपमा परिभाषित भएको कामका हकमा पनि त्यस्तो काम गर्दाका बखत कानूनले निर्धारण गरेको सजाय त्यस्तो काम भएपछि कानूनमा संशोधन भई बढी सजाय भएको अवस्थामा कसुर गर्दा कै बखत कायम रहेको सजाय कार्यान्वयन भई बढी सजाय कार्यान्वयन हुन नसक्ने तथा वारदात भएको समयमा अपराध नमानिने कार्यलाई पछि बनेको कानूनले त्यस्तो कामलाई अपराधको रूपमा परिभाषा गरिएको छ भनेपछि बनेको कानूनले त्यस्तो कानून बन्नु भन्दा अघि अपराध नमानिएको काममा पछि बनेको कानून लागू हुन नसक्ने गरी सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ ।

यो दफाले प्रस्तावित गरेको व्यवस्थालाई अन्तरिम संविधान २०६३, को धारा २४ को उपधारा (४) ले मौलिक हकको रूपमा उद्घोष गरिएको सम्बन्धमा यस अघि नै चर्चा गरिएको छ । यो व्यवस्थालाई तत्काल कायम रहेका नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७, को धारा १४ को उपधारा (१) ले आत्मसात् गरेको थियो भने नेपालको संविधान, २०१९ को धारा ११(३) ले प्रष्ट रूपमा पश्चात्दर्शी कानूनको निर्माण गरी कुनै व्यक्तिलाई सजाय गर्न वा कसुर गर्दाको बखतमा प्रचलित कानूनमा तोकिएको भन्दा बढी सजाय प्रतिबन्ध लगाएको थियो । तर, २०४२ सालको बम काण्डका अभियुक्तहरूलाई सो वारदातपछि आतङ्ककारी अपराध (विशेष नियन्त्रण र सजाय) ऐन, २०४२ निर्माण गरी तत्कालीन राष्ट्रिय पञ्चायतबाट पारित गरी चलाइएको मुद्दामा सो कसुरमापछि निर्माण गरिएको कानून अनुसार केही कसुरदारहरूको हकमा मृत्युदण्ड र केही कसुरदारको हकमा जन्मकैद गर्ने गरी गरेको विशेष अदालतबाट गरेको फैसलालाई सर्वोच्च अदालतबाट सदर गरिएको थियो । यस मुद्दामा पश्चात्दर्शी कानून बनाई सजाय गर्न वा सजाय थप गर्न नसकिने भन्ने प्रश्न उठेकोमा सर्वोच्च अदालतबाट सो प्रश्नहरूलाई कुनै सम्बोधन नै नगरी प्रतिवादीहरूलाई गरेको सजायलाई सदर कायम गरिएको थियो ।^{१०} त्यसो भए तापनि सर्वोच्च अदालतबाट कानूनको पश्चात्दर्शी प्रभावका सम्बन्धमा प्रशस्त सिद्धान्त प्रतिपादन भएका छन् ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू

क) कानून बन्नुभन्दा पहिले अपराध नमानिने कुनै कार्यलाई पछि कानून बनाई अपराध मानिएमा, पहिले सानो र कम गम्भीर हुने कसुरलाई पछि ठूलो र बढी गम्भीर कसुर कायम गरिएमा, पहिले कम सजाय हुने कसुरलाई बढी सजाय कायम गर्ने गरी कानून निर्माण गरिएमा, प्रमाणसम्बन्धी कानूनी नियमहरूमा फेरबदल गरी कसुर प्रमाणित गर्न कम प्रमाण भए पनि पुग्ने गरी कानून निर्माण गरिएमा मात्र त्यस्तो कानूनलाई *Ex Post Facto* कानून मानिने हुँदा त्यस्तो कानूनलाई अदालतले अमान्य गर्न सक्ने । साविक ऐनले पनि कसुरको संज्ञा दिई सजाय समेत निश्चित गरेको क्रियालाई हालको ऐनमा समेत निरन्तरता दिई साविक ऐन भन्दा कम सजाय व्यवस्था

९ Principle of Ex Post Facto Law लाई आधुनिक फौजदारी कानूनमा Principle of Non retroactivity पनि भनिन्छ ।

१० श्री ५ को सरकार विरुद्ध अनार सिंह कार्की मुद्दा : विध्वसात्मक अपराध, ने.का.प. (२०४५) अंक १०, पृ. ९८६, नि.नं.३६०३ । श्री ५ को सरकार वि. रामराजा प्रसाद सिंह, मुद्दा : विध्वसात्मक अपराध ने.का.प. (२०४६) अंक २ पृ. १६१, नि.नं. ३७२७

रहेकोमा एउटै क्रियालाई साबिक ऐन र हालको ऐनले फरकफरक नामकरण गरेको भन्ने मात्रै आधारमा Ex Post Facto को प्रसङ्ग उठाउनु सान्दर्भिक नहुने ११

- ख) नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १४ को उपधारा (१) अनुसार कुनै कार्य गर्दा त्यस्तो कार्यलाई कानूनले दण्डनीय कसुर नमानेको अवस्थामा पछ्याडि बनेको कानूनले अगाडि नै भैसकेको कार्यलाई दण्डनीय कसुर घोषण गरी सजायको व्यवस्था गर्न र त्यस्तो कानूनको प्रयोग गरी अगाडि नै घटेको वारदातसँग सम्बन्धित व्यक्तिलाई सजाय गर्न तथा कसुर गर्दाको अवस्थामा कानूनबमोजिम हुन सक्ने सजाय भन्दा बढी सजाय गर्न नमिल्ने संवैधानिक प्रत्याभूति प्रदान गरिएको स्पष्ट हुने १२
- ग) साबिक ऐनले सजायभागी नबनाएकोमा हालको ऐनले सजाय भागी बनाएको अवस्था प्रस्तुत मुद्दामा देखिन नआई दुवै ऐनले अपराध मानी सजायको व्यवस्था गरी राखेको र सजायको हकमा केही फरकदेखिए पनि साबिक ऐनले हुने कैद सजायको हद भन्दा कम गरेको देखिन आएकोले हालको ऐनको व्यवस्थाले मात्र प्रतिवादीलाई प्रतिकूल असर पारेको भन्ने अवस्था देखिन आएन १३
- घ) कुनै पनि घटित अपराधको दोषी करार गर्नको लागि त्यस्तो क्रिया (कार्य) कानूनले निषेधित र निर्वन्धित भएको हुनुपर्छ । सजाय कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने नगरेमा प्रचलित कानूनले सजाय नहुने कुनै काम गरेवापत कुनै व्यक्ति सजायको भागी हुनेछैन र कुनै पनि व्यक्तिलाई कसुर गर्दाको अवस्थामा प्रचलित कानूनमा तोकिएको भन्दा बढी सजाय दिइनेछैन भन्ने संवैधानिक सुरक्षासमेत नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले व्यक्तिको लागि सुरक्षित गरेको पाइन्छ १४
- ङ) फौजदारी कसुर घोषणा गर्ने कानूनी व्यवस्थाअनुसार साबिकदेखि हालसम्म मानिसलाई वेचबिखन गर्ने कार्यलाई गम्भीर अपराध मानी कठोर सजायको व्यवस्था समेत गरी रहेको अवस्थामा पछ्याडि निर्माण गरी लागू गरिएको कानूनले त्यस्तो कसुरको अनुसन्धान तहकिकातसम्बन्धी कार्यविधिगत विषयमा नयाँ व्यवस्था गर्दछ भने कार्यविधिको सम्बन्धमा मुद्दाको अनुसन्धान हुँदा विशेष कानूनको रूपमा रहेको कानूनको व्यवस्थालाई नै अनुसरण गर्नुपर्ने कुरामा कुनै द्विविधा हुन सक्दैन किनभने पछि निर्माण गरिएको ऐनमा भएको कार्यविधिको अनुसरणबाट कसुर गर्दाको अवस्थामा अभियुक्तले गरेको फौजदारी कसुरको दायित्व निर्धारण गर्ने कुरामा निजलाई कुनै प्रतिकूल असर पर्ने अवस्था नरहने भनी कानूनी सिद्धान्त प्रतिपादन भई सकेकोदेखिदा यी प्रतिवादी राजकुमार पाण्डेको हकमा पनि जीउ मान्ने बेच्ने कार्य (नियन्त्रण) ऐन, २०४३बमोजिमको अभियोग लगाई सोही ऐनबमोजिमको कसुर कायम गरी सजाय गरेको कार्य कानूनकानूनसम्मत नै देखिने १५
- च) हाल प्रचलित ऐनबमोजिम कारबाई र सजाय गर्दा अधिको कानूनले तोके भन्दा बढी सजाय हुने भएमा वा कसुरको नयाँ परिभाषा वा नयाँ कसुरको दावी परेको भए मात्र फरक परेको हद जतिमा आपती जनाइनु पर्ने । पुरानो कानून खारेज भएको अवस्था भए पनि पुरानो कानूनले समावेश गरेको सजायलाई नयाँ कानूनले प्रतिस्थापना नगरी सो सजाय हुन सक्ने स्थिती बहाल

११ नेपाल सरकार विरुद्ध ईश्वर पोखरेल समेत मुद्दा : भ्रष्टाचार, ने.का.प. (२०६६) अंक ८, पृ.१२३५, नि.नं. ८२००

१२ उत्तम लामा विरुद्ध चरिमाया मोक्तानको जाहेरीले श्री ५ को सरकार, मुद्दा : जीउ मान्ने बेच्ने ने.का.प. (२०६१) अंक ९, पृ.११०३, नि.नं.७४३२

१३ पासो दावा तामाङ्ग विरुद्ध श्री ५ को सरकार, मुद्दा : जीउ मान्ने बेच्ने, ने.का.प. (२०५८) अंक ३२४ पृ. १८८ नि.नं. ६९९२

१४ धन बहादुर तामाङ्गको जाहेरीले श्री ५ को सरकार विरुद्ध लाल बहादुर तामाङ्ग, मुद्दा: कर्तव्य ज्यान, नेकाप (२०५८) अंक १ पृ. ३४ नि.नं. ६९७१

१५ राजकुमार पाण्डे विरुद्ध उमा भट्टको जाहेरीले नेपाल सरकार, मुद्दा: जीउ मान्ने बेच्ने, नेकाप (२०६४) अंक १, पृ. १२७ नि.नं.७८१२

रहेको अवस्थामा पुरानो कानूनले तोकेको सजायमा नबढ्ने गरी नयाँ कानून अनुसार सजाय हुन सक्ने ।^६

८. तथ्यको भ्रममा परी गरेको काम कसुर नहुने : तथ्यको भ्रममा परी कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने वा क्षम्य मानिएको विश्वास गरी असल नियतले गरेको कुनै काम कसुर मानिनेछैन ।
तर कानूनको अनभिज्ञतामा गरेको काम क्षम्य हुनेछैन ।

टिप्पणी:

प्रस्तावित व्यवस्था प्राचीन रोमन सूत्र *Ignorantia facit excusat* (*Ignorance of fact is excused*) अर्थात् तथ्यको अज्ञानता क्षम्य हुन्छ भन्नेमा आधारित छ । तथ्यको भ्रम (*Mistake of Fact*) भन्ने शब्दले वस्तुस्थिति बारेको गलतफहमी, मिथ्याबोध वा अज्ञानताद्वारा अभिप्रेरित अशुद्ध मानसिक स्थिति, गलत अवधारणा वा मुक्तिपूर्ण विश्वासलाई जनाउँदछ । यसरी कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने कुनै काम गर्ने सिलसिलामा वा कानूनद्वारा क्षम्य मानिएको कुनै काम गर्ने सिलसिलामा तथ्यको भ्रममा परी कुनै काम गर्ने क्रममा त्यसबाट प्रचलित कानूनबमोजिम कुनै आपराधिक वारदात हुने परिणाम निस्क्रेमा सो परिणाम निकाले वापत सो गर्ने व्यक्तिले कुनै फौजदारी दायित्व बहन गर्नु पर्दैन । तर, दफा ८ ले व्यवस्था गरेको साधारण अपवाद (*General exception*) लाई गलत रूपमा प्रयोग गर्ने कुनै कानूनी वाकदल (*Legal quibbling*) को विषयवस्तु नहोस भन्नाको खातिर यो दफाबमोजिम फौजदारी दायित्वबाट छुटकारा पाउन सो कार्य “असल नियत” बाट गरिएको हुनुपर्दछ भनी व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तावित दफा ८ ले व्यवस्था गर्न खोजेको व्यवस्थालाई निम्न उदाहरणबाट स्पष्ट गर्न सकिन्छ ।

मानिलिऊँ आफ्नो घरमा एउटा चोर पसी धनमाल लगेको छ भनी थाहा पाउने कुनै व्यक्तिले चोरले आफ्नो धनमाल लान नपाओस् भन्ने उद्देश्यले दपेट्दै गर्दा आफ्नो अगाडि अध्यारोमा दौडिरहेको मानिसलाई चिन्न नसकी चोर यही हो भन्ने सम्झी हिरकाउने काम गरेछ । यदि त्यसरी हिरकाएको मानिस चोर नै भएको भए सम्पत्ति रक्षाको प्रयोगमा हिरकाएको आधारमा सो हिरकाउने काम कानूनद्वारा क्षम्य भएकोले कसुर वा अपराध मानिने थिएन । केही गरी त्यसरी हिरकाइएको मानिस वास्तवमा चोर नभएर हिरकाउने व्यक्ति जस्तै चोरलाई दपेट्दै आइ रहेका निजको घरको कोही व्यक्ति रहेछ भने हिरकाउने व्यक्तिले आपराधिक वा फौजदारी दायित्व (*Criminal Liability*) बाट छुटकारा पाउने वा नपाउने ? विवेकशील न्यायको हिसाबबाट निजले छुटकारा पाउनु पर्दछ र कुनै फौजदारी दायित्व बहन गर्नु पर्दैन भन्न कुनै संयम लिनुपर्ने अवस्था छैन । म हिरकाउँछु र मेरो हिरकाइले चोट पुग्छ भन्ने थाहा भए तापनि हिरकाउने व्यक्तिले चोर हो भनी ठानेर र चोरलाई नै चोट पुऱ्याउने नियतले हानेको छ । आफ्नो घरको मानिसलाई हिरकाउने न उसको नियत छ न त त्यस्तो मानिसलाई हिरकाउँदैछु भन्ने उसलाई ज्ञान नै छ । यहाँ तथ्यको भ्रमको कारणबाट चोरको सद्दा आफ्नो घरको मानिसलाई हिरकाउने काम भएको छ । नियत थियो चोरलाई हिरकाउने तर हिरकाउन पुग्यो घरको मानिसलाई जसबारे तथ्यको भ्रममा नपरी वास्तविक ज्ञान भएको भए निजले कदापि हिरकाउने काम गर्दैनथ्यो । यसरी तथ्यको भ्रममा परी गरिएको काम अपराध मानिएर वास्तविक अर्थमा निर्दोष रहेको

व्यक्ति सजाय भागी वन्न नपरोस् भन्ने अभिप्रायले नै भारतीय दण्डसंहिता लगायत कमन ल कानूनी प्रणाली अवलम्बन गर्ने मुलुकहरूको फौजदारी कानूनले यो व्यवस्थालाई लामो समयदेखि मान्यता दिदै आएको भए तापनि हाम्रो वर्तमान कानूनी प्रणालीले यस सिद्धान्तलाई मान्यता दिएको छैन । यसर्थ, यो व्यवस्था हाम्रो लागि नौलो व्यवस्था हो ।

प्रस्तावित दफाको प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांश (Proviso) ले तथ्यको भ्रम (Mistake of Fact) लाई छुट दिएको छ । तर कानूनी भ्रम (Mistake of Law) लाई छुट नपाउने गरी व्यवस्था गरेको छ । कानूनी भ्रमलाई छुट नहुने भन्ने धारणा प्राचीन रोमन सूत्र *Ignorantia Juris non excusat* (Ignorance of law is no excuse) अर्थात् कानूनको अज्ञानता क्षम्य नहुने भन्नेमा आधारित छ । राज्यको हरेक नागरिकले राज्यको कानून जानेको हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ र कानून अनिवार्य रूपमा सबैले जानेको हुनु पर्दछ । कानून नजानेको वा कानूनको अज्ञानताको तर्क दिनु कसैले पनि प्रतिरक्षा प्राप्त गर्न सक्दैन । कानून नजाने वा थाहा नपाएको नाममा कसैले गरेको अपराधलाई क्षम्य गर्दै जाने हो भने राज्यमा कानूनको शासनको परिकल्पना गर्न सकिदैन । यसैले कानूनको अज्ञानता क्षम्य नहुने सिद्धान्तलाई संसारका सबै कानूनी प्रणालीहरूले फौजदारी न्यायको सामान्य सिद्धान्तको रूपमा मान्यता दिएका छन् ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू

“...मुद्दाको पक्षलाई कानून थाहा थिएन भनेर छुट दिन सकिदैन अर्थात् कानूनको अज्ञानता क्षम्य हुँदैन भन्ने फौजदारी न्यायको सिद्धान्त रहेको छ । मैले कानून थाहा नभएर अपराध गरेको हुँ भनेर कसैले फौजदारी दायित्वबाट छुटको दाबी गर्न सक्दैन । तर जहाँसम्म तथ्यको अज्ञानता वा भूल (Mistake of fact) को प्रश्न छ, त्यो क्षम्य मानिन्छ । तथ्यको अज्ञानता सबै कानूनमा क्षम्य मानिन्छ, केवल फौजदारी कानूनमा मात्र क्षम्य मानिन्छ । तथ्यको अज्ञानताको कारणले फौजदारी दायित्वबाट मुक्ति पाउन जुन तथ्यको भूलले गर्दा नघट्नुपर्ने कार्य घटित भएको छ त्यस्तो तथ्यको ज्ञान भएको भए सो व्यक्तिले त्यस्तो कार्य गर्ने थिएन भन्ने कुरा प्रमाणित हुनुपर्दछ र तथ्यको भूल उचित र कारण सम्मत हुनु पनि पर्दछ ।^{१०}

९. एउटै कसुरमा दोहोरो सजाय नहुने : कुनै व्यक्ति विरुद्ध अदालतमा एकै कसुरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय गरिनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित व्यवस्था हाम्रो सन्दर्भमा नयाँ व्यवस्था नभएको र फौजदारी न्यायको एक सामान्य सिद्धान्तको रूपमा लामो समयदेखि संवैधानिक कानूनमा अभ्यास हुँदै आएको हो । यो व्यवस्था प्राचीन रोमन सूत्र *nemo debet bis virari* अर्थात् एउटै कसुरमा दुई पटक सजाय नहुने भन्ने शक्तिमा आधारित छ । कमन ल प्रणालीमा यसलाई Principle of Double Jeopardy (दोहोरो खतराको सिद्धान्त) नामकरण गर्ने गरिएको छ । यस सिद्धान्तलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा

२४ को उपधारा (६) ले कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध अदालतमा एकै कसुरमा एक पटक भन्दा बढी मुद्दा चलाइने र सजाय दिइनेछैन भनी न्यायसम्बन्धी हकको रूपमा परिभाषा गरी प्रत्याभूत गरेको छ । साथै प्रस्तावित दफाले व्यवस्था गर्न खोजेको प्रावधानलाई नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा ११ को उपधारा (२) मा कुनै व्यक्तिउपर एकै अपराधमा एक पटक भन्दा बढ्ता मुद्दा चलाइने र दण्ड सजाय गरिनेछैन भनी व्यवस्था गरिएको छ । यस सिद्धान्तलाई नेपाल पक्ष रहेको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (ICCPR), १९६६ को धारा १४ को उपधारा (७) ले *No one shall be liable to be tried or punished again for an offence for which he has already been finally convicted or acquitted in accordance with the law and penal procedure of each country* अर्थात् कुनै पनि व्यक्तिलाई कुनै कसुरमा प्रचलित कानून तथा फौजदारी कार्यविधि अनुसार अन्तिम सजाय गरी सकेपछि वा सोबाट निजले सफाइ पाई सकेपछि सोही कसुरमा निजविरुद्ध पुनः मुद्दा चलाइने वा सजाय दिइनेछैन भनी स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ ।

प्रस्तावित दफानुसार कुनै व्यक्तिले प्रचलित कानूनबमोजिम गरेको कुनै कसुरको सन्दर्भमा एक पटक अभियोग लगाई कारबाई चलाइसकेपछि वा निजले सो मुद्दामा एक पटक सजाय वा सफाइ पाई मुद्दाको किनारा भएपछि पुनः सो व्यक्तिलाई सोही कसुरमा दोहोरो कारबाई चलाउन वा सजाय गर्न सकिँदैन । यसरी यस सिद्धान्तलाई व्यक्तिलाई एउटै कसुर अपराधमा पटक पटक दोहऱ्याई कारबाई तथा सजाय गर्नबाट रोक लगाउँदछ । यो सिद्धान्त उही व्यक्तिले उही कसुर अपराधमा अधि नै कारबाई भई सजाय पाइसकेको (convicted) वा सफाइ पाई सकेको (acquitted) दुवै अवस्थामा आकर्षित हुन्छ । यो सिद्धान्त आकर्षित हुनको केही पूर्वसर्तहरू पूरा भएको हुनुपर्दछ । अर्थात् यसका केही अपवाद पनि रहेका छन् । यी पूर्वसर्त वा अपवादहरू देहायबमोजिम रहेका छन् :

१) समक्ष निकायबाट निर्णय भएको हुनुपर्ने :

पहिलेको निर्णय गर्ने निकाय सक्षम हुनुपर्ने, पहिले गरिएको भनिएको र पछि गरेको भनिएको आपराधिक कार्य एउटै हुनुपर्ने मुद्दाका पक्षहरू पनि उनै हुनुपर्ने पूर्वसर्त यो सिद्धान्त आकर्षित हुन जरुरी छ । यदि निर्णय गर्ने निकाय सक्षम छैन वा आपराधिक कार्य फरकफरक छ वा पक्षहरू फरक छन् भने यो सिद्धान्त आकर्षित हुँदैन ।

२) निर्णय अन्तिम हुनुपर्ने :

पहिले सोही विषयमा भएको निर्णय अन्तिम भएको हुनुपर्दछ । पहिलेको कारबाई अधिकार क्षेत्र भित्र नभएको मुद्दा अन्तिम किनारा नहुँदै टुङ्गिएको वा पुनरावेदकीय अधिकार क्षेत्र भित्र सुनुवाइ भएको अवस्थामा यो सिद्धान्तले व्यक्तिलाई दोहोरो खतरामा पारेको मानिँदैन ।

३) निर्णय स्वच्छ हुनुपर्ने :

पहिले गरिएको कारबाई स्वच्छ तथा जालसाजीरहित भएको हुनुपर्दछ । यदि कुनै प्रकारको जालसाजयुक्त वा आर्थिक प्रभाव वा अनुचित कार्यको आधारमा पहिलेको पुर्पक्ष वा निर्णय भएको प्रमाणित भएको अवस्थामा यो सिद्धान्तले व्यक्तिलाई दोहोरो खतरामा पारेको मानिँदैन ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित केहि सिद्धान्तहरू

- क) कुनै पनि न्यायिक वा अर्धन्यायिक निकायले एकपटक एउटै विषयमा निर्णय गरी सकेपछि सोही विषयको कुरालाई लिएर पुनः सोही विषयमा निर्णय गर्न नहुने ।^{१८}
- ख) नेपाल कानूनबमोजिम एउटा वारदातमा सजाय दिनु पर्ने सम्मको अपराधदेखिए एक पटकसम्म सजाय दिन सकिने हुन्छ अर्को पटक सोही वारदातमा पुनः सजाय गर्न मिल्ने नदेखिदा व्यवस्थापन पक्षले उही वारदातलाई लिएर पछिल्लो पटक बर्खास्त गर्ने गरेको निर्णय कानूनकानूनसम्मत नहुने ।^{१९}
- ग) कानूनबमोजिम निषेधित कुनै कार्य गर्दा वा गर्नुपर्ने कुनै कार्य नगर्दा एक वा बढी कानून अन्तर्गतको कसुर हुन्छ भने त्यस्तो कसुरमा एक वा सो भन्दा बढी मुद्दा चल्न सक्छ ।^{२०}
- घ) अस्ट्रेलियामा भएको आपराधिक कार्यको लागि पुनः नेपालमा मुद्दा चलाउन सक्ने कानूनी व्यवस्थाको अभावमा प्रतिवादीहरूको हकमा अभियोग दाबी खारेज गरेको फौसला मनासिव ठहर्ने^{२१}
- ङ) एउटै आपराधिक क्रियाबाट सार्वजनिक अपराध र बालबालिकाको हक अधिकार वरुद्ध कसुर हुने रहेछ भने सो अनुसार कारबाई हुनु र सजाय हुनु दोहोरो खतराको सिद्धान्तविपरीत नहुने ।^{२२}
- च) एउटै कसुरमा दुई पटक सजाय गर्न नहुने संवैधानिक प्रावधान र न्यायिक सिद्धान्तले त्यस्तो स्थितिलाई वर्जना गरेको सम्भनुपर्ने^{२३}
- छ) "...कुनै कसुरको सिलसिलामा एकपटक अदालतमा कारबाई चली अन्तिम निर्णय भईसकेको विषयमा पुनः त्यसै विषयलाई लिएर सोही व्यक्तिउपर कारबाई चलाउन नमिल्ने । कुनै व्यक्तिउपर अदालतमा त्यसै कसुरमा एक पटक भन्द बढ्ता मुद्दा चलाइने र सजाय गरिनेछैन भनी नेपालको संविधान, २०१९ को धारा ११ को उपधारा (४) ले दोहोरा कारावहीका विरुद्धमा अधिकार सुरक्षित गरेको हुँदा उक्त मौलिक अधिकारको वर्खिलाप एकपटक कारबाई चली निर्णय भईसकेको विषयमा पुनः कारबाई गर्ने भनी गरिएको श्री ५ को सरकारको निर्णयलाई कानूनसङ्गत मान्न नमिल्ने"^{२४}

१० स्वच्छ सुनुवाइबाट वञ्चित नहुने : कुनै व्यक्ति सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट हुने कारबाईमा स्वच्छ सुनुवाइबाट वञ्चित हुनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित दफाले प्रस्ताव गरेको व्यवस्था हाम्रो न्यायप्रणालीका लागि नौलो होइन । यस सिद्धान्तलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी दस्तावेजहरू तथा अन्य कानूनी प्रणालीहरूमा फौजदारी न्याय तथा फौजदारी कानूनको एक सामान्य सिद्धान्तको रूपमा धेरै अधिदेखि मान्यता प्रदान

१८ (रामप्रसाद चौधरी विरुद्ध श्री ५ को सरकार, अर्थ मन्त्रालय मुद्दा: उत्प्रेषण, नेकाप (२०५३) अंक ४ पृ. २९१ नि.नं.६१७२

१९ सूर्य टोबाको कं.प्रा. विरुद्ध गोविन्द नेपाल मुद्दा: वरखास्ती वदर, नेकाप(२०५३) अंक ५, पृ. ४४३ नि.नं.६२०३

२० किशोर श्रेष्ठ विरुद्ध जि.प्र.का. हनुमानढोका समेत मुद्दा: वन्दीप्रत्यक्षीकरण, २०५९ सालको रिट नं.२८४५ आदेश मिति २०६०।२।१४

२१ श्री ५ को सरकार विरुद्ध बाबुराम थापा समेत, मुद्दा: लागू औषध, नेकाप(२०५७) अंक ३, पृ. २०९ नि.नं.६८७२

२२ तारक धिताल विरुद्ध जि.प्र.का. काठमाडौं समेत, २०५४ सालको रिट नं.३१२३, आदेश मिति : २०५८।१।८

२३ फणगरम सिलवाल विरुद्ध फणिन्द्र दत्त शर्मा, मुद्दा: वन्दीप्रत्यक्षीकरण, सअनु(२०५३) पूर्णाङ्क १०६, पृ. २७

२४ लालबहादुर कार्की विरुद्ध श्री ५ को सरकार, भूमिसुधार मन्त्रालय, मुद्दा: उत्प्रेषण, नेकाप(२०४७) अंक २, पृ. १३५, नि.नं.४०६९

गर्दै आएको पाइन्छ । यस सिद्धान्तलाई हाम्रो संवैधानिक कानूनको इतिहासमा पहिलो पल्ट नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (९) ले स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्त (Principle of Fair Trial) लाई मौलिक हकको रूपमा आत्मसात् गरेको भए तापनि यस सिद्धान्तसँग जोडिएका थुप्रै सिद्धान्तहरूलाई हामीले संवैधानिक एवं कानूनी रूपमा मान्यता एवं प्रचलन गर्दै आएका छौं । यो सिद्धान्त नौलो मात्र नभई यो ज्यादै व्यापक, वृहत एवं विकसित मुलुकहरूमा फौजदारी न्याय प्रशासनमा मानवअधिकारको प्रत्याभूतिको मापन गर्ने आधारकै रूपमा लिइन्छ । यो सिद्धान्तको परिपालना र प्रचलनबाट नै फौजदारी न्याय प्रशासन मानवअधिकारअनुरूप भयो वा भएन त्यसको मापन गरिन्छ । यसको पालना र परिपालना फौजदारी मुद्दाको उठान अर्थात् अपराधको अनुसन्धान चरणदेखि सो मुद्दामा भएको अदालतको फैसलाको अन्तिम कार्यान्वयन चरणसम्म अदालत वा न्यायिक निकायद्वारा परिपालना एवं प्रत्याभूति गरिनु पर्ने थुप्रै सिद्धान्त एवं मुद्दाका पक्षहरूलाई प्रत्याभूति गरिएका थुप्रै हक अधिकारका कुराहरूलाई यसले समेट्न भएकोले यसलाई व्यापक, विस्तृत एवं विहङ्गम सिद्धान्तको रूपमा लिइन्छ । यस सिद्धान्तलाई मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (१९४८) को धारा १० तथा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICCPR), (१९६६) को धारा १४(१) ले मानवअधिकारको एक महत्वपूर्ण सिद्धान्तको रूपमा व्यवस्था गरी आत्मसात् गरेको छ ।

फौजदारी आरोप लागेको व्यक्ति अर्थात् अभियुक्तले आरोपित कसुर गरेको हो वा होइन भनी निष्पक्ष, स्वतन्त्र एवं स्वच्छ रूपमा परीक्षण एवं मूल्यांकन गरिनुलाई स्वच्छ सुनुवाइ भनिन्छ । स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार आधारभूत मानवअधिकार एवं मौलिक अधिकारसमेत हो । स्वच्छ सुनुवाइको प्रत्याभूतिको अभावमा निर्दोष एवं बेकसुर व्यक्ति सजायको भागी हुन सक्छ । फौजदारी न्यायमा स्वच्छ सुनुवाइ पीडित, अभियुक्त र सजाय सबैका लागि आवश्यक हुन्छ । स्वच्छ सुनुवाइले नै फौजदारी न्यायप्रणालीप्रति जनताको विश्वास कायम रहने र न्यायको प्रत्याभूति भई रहेको हुन्छ । स्वच्छता एवं निष्पक्षता नै न्यायको प्रमुख मान्यता हो । त्यसैले स्वच्छ सुनुवाइलाई कुनै पनि न्यायप्रणालीको आत्माको रूपमा लिइन्छ । स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्त अनुसार सुनुवाइप्रक्रियालाई देहायका तीन चरणमा विभक्त गरेर हेर्न सकिन्छ :

(क) सुनुवाइ अगाडिको चरण (पूर्व सुनुवाइ चरण)

(ख) सुनुवाइको चरण, र

(ग) सुनुवाइपश्चातको चरण

यस सिद्धान्तको परिपालना एवं प्रचलन माथिका तीनै चरणमा आवश्यक पर्दछ । कुनै पनि चरणमा स्वच्छ सुनुवाइको मर्मलाई आत्मसात् गर्न नसकिएमा न्यायमा स्वच्छता एवं निष्पक्षता कायम हुन सक्दैन । फौजदारी न्याय व्यवस्थाको मुख्य उद्देश्य भनेको नै कसुरदारलाई उचित सजाय र पीडितलाई न्याय दिलाई समाजमा हुने अपराध एवं अपराधिक क्रियाकलापलाई नियन्त्रण गर्नु हो । कुनै पनि व्यक्तिउपर कुनै कसुर वा अपराध गरेको अभियोग लाग्दैमा निजलाई दोषी ठहर गर्न मिल्दैन । फौजदारी न्याय व्यवस्थाले अभियुक्तउपर लागेको अभियोगको सम्बन्धमा प्राप्त सबुत प्रमाणको आधारमा दुवै पक्षको भनाइ सुनी निष्पक्ष एवं स्वतन्त्र ढङ्गले न्याय प्रदान गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता राख्दछ । साथै, यस व्यवस्थाले पीडितलाई न्याय दिने र अभियुक्तलाई उसले गरेको कसुरको मात्रा अनुसार उचित दण्ड सजाय गर्नुपर्ने मुख्य मान्यता राख्दै अभियुक्तको अधिकारको प्रत्याभूति तथा संरक्षणमा विशेष जोड दिन्छ । अभियुक्तको अधिकारको रक्षा, प्रत्याभूति र संरक्षण गर्नु राज्यको मूल

दायित्व हो । सो राज्यको दायित्व कानून कार्यान्वयन गर्ने निकाय एवं अधिकारीहरूको माध्यमबाट पूरा गरिएको हुन्छ । फौजदारी न्याय व्यवस्थाको सामान्य नियम के हो भने कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कानूनको नियमित (Due process) प्रक्रिया पूरा गरी दण्डित गरिनु पर्दछ । तसर्थ त्यस्तो दण्ड सजाय दिने र दोषी करार गर्ने कानूनी प्रक्रिया स्वच्छ, निष्पक्ष एवं स्वतन्त्र सुनुवाइ प्रणालीमा आधारित हुनु पर्दछ । यसरी आरोपित कसुर अपराध गर्ने व्यक्तिलाई कानून अनुसार दण्ड सजाय एवं कसुरदार ठहर गर्दा कानूनको नियमित प्रक्रिया (Due process of law) स्वच्छ र निष्पक्ष सुनुवाइ (Fair and Impartial hearing) एवं सक्षम न्यायिक निकायबाट निर्णय (Decision from the competent judicial Authority) हुनुपर्ने भन्ने मान्यतालाई अन्तर्राष्ट्रिय एवं राष्ट्रिय फौजदारी कानूनी प्रणालीको मान्यता रही आएको छ । यसैले फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान, अभियोजन, सुनुवाइ र निर्णयको क्रममा पीडित र अभियुक्तको अधिकारलाई संरक्षण गर्दै सन्तुलित रूपमा न्यायिक प्रक्रियालाई अवलम्बन गरी फौजदारी न्याय प्रशासनलाई परिचालन गर्नुपर्ने हुन्छ । यी सबैको प्रत्याभूति र प्रचलन गराउनु नै स्वच्छ सुनुवाइको सिद्धान्तको मुख्य सार एवं निष्कर्ष हो ।

माथि उल्लेख गरिएअनुसार आरोपित व्यक्तिलाई स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार हुने र सुनुवाइ प्रक्रियालाई मुख्यतया निम्न तीन चरणमा विभक्त गरी अध्ययन गर्न सकिन्छ :

१. सुनुवाइ पूर्वको स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी अधिकार (Rights to Fair Trial during Pre Trial Period)
२. सुनुवाइको अवधिका स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी अधिकार (Rights regarding to Fair Trial during Trial Period)
३. सुनुवाइ पश्चात्को सुनुवाइसम्बन्धी अधिकार (Rights relating to Fair Trial after Trial)

१. सुनुवाइपूर्वको स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी अधिकार (Rights to Fair Trial during Pre Trial Period)

सुनुवाइ पूर्वको अधिकार भित्र कुनै अपराधमा आरोपित व्यक्तिलाई आरोपित कसुर गरे वा गराएकोमा सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयमा जाहेरी दरखास्त दर्ता भएदेखि सो मुद्दामा सरकारी वकीलबाट अभियोजन गरी सम्बन्धित सक्षम न्यायिक निकायमा मुद्दा दायर गर्ने अवस्थासम्म मुद्दाको अनुसन्धान एवं अभियोजन तथा दायरी प्रक्रियामा अवलम्बन गर्नुपर्ने प्रक्रिया वा कार्यविधिको दौरानमा अभियुक्तलाई सम्बैधानिक एवं कानूनी रूपमा प्रत्याभूति एवं संरक्षित गरिएका हकअधिकारलाई समावेश गरिन्छ । यस अन्तर्गत पर्ने स्वच्छ सुनुवाइका अधिकारहरूलाई निम्नबमोजिम रहेका छन् :

१. स्वतन्त्रताको हक,^{२४}
२. कानूनगैरकानूनी थुना विरुद्ध चुनौती दिने अधिकार,^{२५}
३. यातना तथा अमानवीय व्यवहार विरुद्ध अधिकार,^{२७}
४. पक्राउ एवं अभियोग बारे यथाशीघ्र चाडो थाहा पाउने अधिकार,^{२८}
५. आफू विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाइने अधिकार,^{२९}

२४ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ तथा नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा १२

२५ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३२, १०७(२)

२७ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २६

२८ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(१) र (८) । सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १४

२९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(७)

६. तत्काल कानूनी सहायता प्राप्त गर्ने अधिकार,^{३०}
७. निशुल्क कानूनी सहायताको अधिकार,^{३१}
८. प्रमाण सङ्कलन तथा सुरक्षणमा रोहवरमा बस्ने अधिकार,^{३२}
९. न्यायाधीश वा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष तुरुन्त उपस्थित गराउनु पर्ने अधिकार,^{३३}
१०. कानूनसम्मत एवं विधिवत् रूपमा प्रमाण सङ्कलन गराई पाउने अधिकार,^{३४}
११. मुनासिव समय भित्र मुद्दा चलाउनुपर्ने वा थुना मुक्त गर्नुपर्ने अधिकार,^{३५}
१२. कानूनगैरकानूनी रूपमा स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिएमा क्षतिपूर्तिको अधिकार,^{३६}
१३. सम्पर्क बिहिन थुनाको सम्बन्धमा अभियुक्तको अधिकार,^{३७}
१४. गोपनीयताको अधिकार,^{३८}
१५. प्रतिरक्षाको तयारीको लागि पर्याप्त समय र सुविधा प्राप्त गर्ने अधिकार,^{३९}

माथि उल्लिखित सुनुवाइ पूर्वको अधिकार (Pre Trial Rights) अन्तर्गत पर्ने अभियुक्तको हकअधिकारलाई समयसमयमा नेपालबाट अनुमोदन भएका मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता एवं प्रतिज्ञापत्रका अतिरिक्त हाम्रो संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्थाहरूले आत्मसात् एवं प्रत्याभूति प्रदान गरेका छन् ।

२. सुनुवाइको अवधिका स्वच्छ सुनुवाइसम्बन्धी अधिकार (Rights regarding to Fair Trial at Trial Period)

सुनुवाइको अधिकार भित्र कुनै फौजदारी मुद्दामा अभियोजन गरी अभियोग पत्र सम्बन्धित सक्षम न्यायिक निकाय वा मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष विधिवत् मुद्दा दायरी गरेको अवस्थादेखि सो मुद्दामा अभियुक्तको बयानदेखि प्रमाणहरूको प्रस्तुतीकरण, परीक्षण, बहसपैरवी हुँदै फैसला गर्ने चरणसम्म अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यविधि र प्रक्रियाको दौरानमा अभियुक्तलाई संवैधानिक एवं कानूनी रूपमा प्रत्याभूति गरिएका हकअधिकार समावेश भएका हुन्छन् । सुनुवाइको यस चरणमा समावेश गरिएका अधिकारहरू निम्नवमोजिम रहेका छन् :

१. समानताको अधिकार,^{४०}
२. पक्षहरूको समानताको अधिकार,^{४१}

३० नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(२)

३१ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(१०)

३२ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ८

३३ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(३)

३४ सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ४,७,१०,११,१२,१३,१४

३५ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(३) तथा सरकारी मुद्दा सम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा १५

३६ गैरकानूनी रूपमा निवारक नजरबन्द राखेमा वा पक्राउ वा थुनाको क्रममा यातना दिएका नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २५(२) र धारा २६(२) ले क्षतिपूर्ति पाउने अधिकारलाई प्रत्याभूति गरेको छ ।

३७ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३५(३)(ग) र मिति २०६४।५।२१ मा “मानवोचित व्यवहारको न्यूनतम मापदण्ड, आफन्त तथा कानून व्यवसायीसँग भेटघाट गर्ने प्रक्रिया” महान्यायाधिवक्ता कार्यालय अन्तर्गत रहने समन्वय समितिबाट निर्णय गरी जारी गरिएको छ ।

३८ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २८

३९ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, (क्षेत्रम्नएच) १९६६ को धारा १४(३) (ख)

४० नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १३ तथा नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा ३

४१ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) १९६६ को धारा १४(१)

३. सार्वजनिक सुनुवाइको हक,^{४२}
४. सक्षम, स्वतन्त्र र निष्पक्ष अदालतद्वारा सुनुवाइको अधिकार,^{४३}
५. पुर्पक्ष र सुनुवाइमा उपस्थित हुने अधिकार,^{४४}
६. निर्दोषित अनुमानको अधिकार,^{४५}
७. आफू विरुद्धको अभियोग जानकारी प्राप्त गर्ने अधिकार,^{४६}
८. आफ्नो विरुद्ध आफै साक्षी हुन कर नलगाइने अधिकार,^{४७}
९. प्रतिरक्षाको तयारीको अधिकार,^{४८}
१०. उचित समयभित्र पुर्पक्षको अधिकार,^{४९}
११. रोजेको कानूनव्यवसायीद्वारा प्रतिरक्षाको हक,^{५०}
१२. निशुल्क कानूनी सहायताको हक,^{५१}
१३. उपस्थितिमा पुर्पक्ष र सुनुवाइको हक,^{५२}
१४. आफूविरुद्ध प्रमाण दिन वा अभियोग स्वीकार गर्नुपर्ने बाध्यताविरुद्धको अक,^{५३}
१५. गैरकानूनी एवं अतधिकृत तरिकाबाट प्राप्त गरिएको प्रमाण प्रयोग गर्न बन्देज गराइपाउने अधिकार,^{५४}
१६. साक्षी भिकाउने र परीक्षण गर्ने गराउने अधिकार,^{५५}
१७. विपक्षी साक्षीलाई जिरह गर्न वा गराउन पाउने अधिकार,^{५६}
१८. लिखत एवं दसीप्रमाण अदालतसमक्ष प्रस्तुत गराउने एवं तिनीहरूको प्रस्तुतीकरण तथा परीक्षण गर्ने गराउने अधिकार,^{५७}
१९. दोभासेको निःशुल्क सेवा पाउने अधिकार,^{५८}
२०. पश्चात्दर्शी कानूनहरूबाट मुक्ति हुन पाउने अधिकार,^{५९}
२१. दोहोरो खतराविरुद्धको हक र,^{६०}
२२. सङ्कटकालमा स्वच्छ सुनुवाइको अधिकार^{६१}

-
- ४२ ऐजनको दफा १४(१)
  - ४३ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०० र १०१
  - ४४ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (क्षेत्राएच) १९६६ को धारा १४(३) (घ)
  - ४५ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(५)
  - ४६ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) १९६६ को धारा २४(३)(क)
  - ४७ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(७)
  - ४८ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) १९६६ को धारा २४(३)(ख)
  - ४९ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) १९६६ को धारा १४(३)(ग)
  - ५० नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(२)
  - ५१ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(१०)
  - ५२ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(९)
  - ५३ नेपाल अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(७)
  - ५४ अन्तराष्ट्रिय अदालत सम्बन्धी रोम विधान, १९९८ को धारा ६
  - ५५ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा १८
  - ५६ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४८, ४९ र ५०
  - ५७ प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३५ र २२
  - ५८ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) १९६६ को धारा १४(३)(क) द(च)
  - ५९ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(४)
  - ६० नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४(६)
  - ६१ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १४३ (७) प्रतिबन्धात्मक वाक्यांश

यी माथि उल्लिखित सुनुवाइ चरणमा (Rights at Trial) अभियुक्तले उपभोग गर्न पाउने हक अधिकारहरूलाई विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकारसम्बन्धी दस्तावेज, हाम्रो संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्थाहरूले प्रत्याभूति एवं आत्मसात् गरेको पाइन्छ ।

३. सुनुवाइपश्चात्को सुनुवाइसम्बन्धी अधिकार (Rights relating to Fair Trial after Trial)

सुनुवाइको तेस्रो चरणको रूपमा रहेको यस चरणमा सुरु अदालतबाट फैसला भएको अवस्थादेखि सो फैसला अन्तिम भई फैसला कार्यान्वयन चरणसम्म आई पर्ने कार्यविधि एवं प्रक्रियामा अभियुक्तले प्राप्त गर्ने विविध हक अधिकारहरूलाई यस चरण भित्रको अधिकारको रूपमा समावेश गरिन्छ । यस चरणमा सुनुवाइको हकको रूपमा निम्न अधिकारहरूलाई समावेश गरिन्छ :

१. सार्वजनिक रूपमा फैसला गराई पाउने हक,^{६२}
२. तर्कपूर्ण एवं न्यायोचित फैसला पाउने हक,^{६३}
३. कानूनी सहायताको हक,^{६४}
४. पुनरावेदनको अधिकार,^{६५}
५. पुनरावलोकनको हक,^{६६}
६. फैसलाको पूर्ण पाठप्राप्तिको अधिकार,^{६७}
७. क्षतिपूर्तिको अधिकार,^{६८}

उल्लिखित अधिकारहरूलाई समयसमयमा उद्घोष गरिएका मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तविजहरू, हाम्रा संवैधानिक एवं कानूनी व्यवस्थाहरूले यिनीहरूलाई आत्मसात् गर्दै प्रत्याभूति प्रदान गरिएका छन् ,

११. आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने : कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित दफाले प्रस्ताव गरेको व्यवस्था हाम्रो न्यायप्रणालीले लामो समयदेखि प्रचलन गर्दै आएको फौजदारी न्यायको अधिकारको रूपमा रहेको छ । यो सिद्धान्त प्राचीन रोमन सूत्र "Nemo tenetur seipsum accusare" मा आधारित छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (७) ले "कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लगाइनेछैन" भनी यस सिद्धान्तलाई एक मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरेको छ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICCPR), (१९६६) को धारा १४(३)(६) ले प्रत्येक व्यक्तिलाई

६२ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) १९६६ को धारा १४(१)

६३ रोमविधानको धारा ७४(५)

६४ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा

६५ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) १९६६ को धारा १४(५)

६६ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) १९६६ को धारा १४(५)

६७ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) १९६६ को धारा १४(५)

६८ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) १९६६ को धारा १४(६)

निज विरुद्धको फौजदारी अभियोगको निर्धारणमा आफ्नै विरुद्धमा प्रमाण दिन वा कसुरमा साबित हुन बाध्य हुनु नपर्ने अधिकारको रूपमा यस सिद्धान्तलाई लिइएको छ। यो हक भित्र अभियुक्तको मौन रहन पाउने वा साबित भै बयान गर्न पाउने अधिकार अन्तरनिहित भएको मानिन्छ।

यस अधिकारलाई "स्वेच्छाविरुद्ध बयान दिन कर नलगाइने अवधारणा" भनी नामकरण गर्ने गरेको पनि पाइन्छ। यस अवधारणाभित्र अभियुक्तको मौन रहन पाउने अधिकार (Right to Remain Silence), आत्मअपराधीकरणबाट संरक्षण (Right Regarding to Protection from Self Incrimination) र निर्दोषिताको अनुमानको सिद्धान्त (Principle of Presumption of Innocence) अन्तरनिहित भएको मानिन्छ। यसरी कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आफ्नो विरुद्ध कसुर अभियोग लाग्ने बयान दिन वा आफ्नो विरुद्ध प्रमाणमा लाग्ने कुनै तथ्य स्वीकार गर्न वा आफ्नो विरुद्ध हुने कुनै प्रमाण प्रस्तुत गर्न वा आफू स्वयंलाई कसुरदार कायम हुन सक्ने कुनै प्रश्नको जवाफ दिन नपर्ने गरी व्यवस्था गरेको छ। साथै, कुनै व्यक्तिले आफ्नो विरुद्ध हुने गरी साबित हुन पुग्दछ वा आफ्नो विरुद्ध हुने गरी कुनै तथ्यलाई स्वीकार गर्दछ वा आफ्नो विरुद्ध हुने कुनै प्रमाण प्रस्तुत वा स्वीकार गर्दछ भने निजविरुद्ध सो कुराहरू प्रमाणमा लिन हुने व्यवस्था यस सिद्धान्तमा अन्तरनिहित रहेको मानिन्छ। यसरी चुप लाग्ने पाउने अधिकार र आफू विरुद्ध हुने प्रमाण दिन कर नलगाइने अधिकारलाई अभियुक्त आफैले स्वेच्छाले परित्याग गर्न पाउँदछ। यदि कुनै व्यक्तिले स्वेच्छाले आफ्नो विरुद्ध साबित भएमा वा कुनै तथ्यस्वीकार गरेमा वा आफ्नो विरुद्ध हुने कुनै प्रमाण प्रस्तुत गरेमा निजले आफूलाई प्रत्याभूति गरिएको यो अधिकार परित्याग गरेको मानिन्छ र सो कुराहरू निजको विरुद्धमा प्रमाणमा लिइन्छ र सोहीका आधारमा निजलाई कसुरदार कायम गरी सजायको भागिदार समेत बनाउन मिल्छ। तर कुनै अभियोग लागेको व्यक्तिलाई सोधिएको जवाफ नदिएकोमा वा भूटो जवाफ दिएमा वा कुनै प्रमाण पेस गर्न भनिएकोमा निजले सो प्रमाण पेस नगरेको कारणबाट निजलाई कसुरदार कायम वा घोषण गर्न भने सकिँदैन। अभियुक्तमाथि आरोपित कसुर अपराध शङ्करहित तवरबाट प्रमाणित गर्ने अभिभारा पूर्ण रूपमा वादी पक्ष अर्थात् अभियोक्ता (Prosecution) मा रहन्छ। यो अभियोग प्रमाणित गर्ने प्रमाणको भार वादीबाट प्रतिवादी (अभियुक्त) मा सर्न सक्दैन।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

क) आफ्नो विरुद्ध आफै साक्षी हुन नपर्ने संवैधानिक प्रत्याभूतिले कुनै पनि व्यक्तिले स्वेच्छाले बाहेक आफ्नो विरुद्ध बोल्न बाध्य हुँदैन। अभियोग लागेको व्यक्तिले स्वेच्छाले कुनै कुरा भन्दछ भने सो कुरा निजको समर्थन वा विरुद्धमा प्रमाणमा लाग्न सक्छ। कुनै व्यक्ति केही नबोली चुप बस्दछ भने पनि उसलाई बोल्नै पर्ने भनी भन्न मिल्दैन। उसले नबोलेको आधारमा मात्र उसलाई दोषी बनाइदैन १९

ख) अभियुक्तले आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने अधिकार परित्याग (Waive) नगरी सो अधिकार प्रयोग गरेमा अदालत वा अभियोक्ता (Prosecutor)ले त्यसको उल्टो वा विपरीत अर्थ गरी अभियुक्तका सम्बन्धमा केही जवाफ नदिएकाले निर्दोष मान्न नमिल्ने हुँदा उल्टो अर्थ गरी दोषी ठहर गर्न नमिल्ने। अदालतमा अभियोगपत्र दायर भएपछि मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष पनि अभियुक्तले आफू मौन रहने वा Guilty Plea (कसुर स्वीकार गर्ने) वा No Guilty Plea लिने

(कसुरबाट इन्कार रहने) हक उपभोग गर्न सक्छ । उसलाई बाध्य गरी जवाफ लिन नसकिने । प्रतिवादीले प्रमाणको भार बहन गर्दैमा राज्यद्वारा दोषी ठानेर व्यवहार गरिएको छ भन्ने अर्थ गर्न नमिल्ने ।^{७०}

ग) कुनै पनि व्यक्ति सङ्कलित प्रमाणबाट कसुरदार हो भन्ने देखिएको छ भने उसले केही कुरा नबोले पनि उसका विरुद्ध अपराध ठहर गर्न चुप लाग्ने अधिकारले कुनै छेकवार लगाउँदैन । प्रमाणको भार के कुन अवस्थामा पुऱ्याउन उचित हुन्छ भन्ने कुरा विधायिकीय नीतिभित्रको कुरा हो । विधायिकाले स्पष्ट रूपमा संविधानद्वारा कोरिएको रेखा ननाघेसम्म ऐनद्वारा व्यवस्थित कुरालाई अन्यथा अमान्य गर्न मिल्दैन ।^{७१}

घ) विशेष परिस्थितिमा कुनै ऐनले विशेष व्यवस्था गरी प्रमाणको भार मुद्दाको कुनै पक्षलाई तोक्दैमा संविधानद्वारा प्रदत्त आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने सिद्धान्तविपरीत हुन जान्छ भन्न मिल्ने नदेखिने ।^{७२}

ङ) कानूनद्वारा आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन वा बयान दिन बाध्य पार्न नमिल्ने गरी संरक्षण वा सुविधा प्रदान गरेको अवस्थामा आफ्नो विरुद्ध प्रमाण लाग्ने गरी सहज रूपमा तथ्यका बारेमा मौन रहने नैसर्गिक वैयक्तिक स्वतन्त्रताभित्र पर्दछ । तसर्थ सोलाई आरोप पुष्टाईको कडी मान्न नमिल्ने ।^{७३}

आफ्नो विरुद्ध बयान दिन कर नलाग्ने सिद्धान्तको अर्को पक्ष अभियोग लागेको व्यक्ति मौन रहन पाउने अधिकार पनि हो । यस अधिकारलाई स.रा. अमेरिकी अभ्यासमा “मिरान्डा नियम (Miranda Rule)” पनि भनिन्छ । मिरान्डा वि. एरिजोना (१९६६) को विवादमा प्रतिपादित यस नियमबमोजिम प्रहरी वा अभियोक्तासमक्ष अभियुक्तले दिएको बयान निजले आफ्नो बयान दिनु भन्दाअघि निजलाई “मिरान्डा सतर्कतासूचना (Miranda Warning)” दिएको हुनुपर्दछ । मिरान्डा चेतावनी अभियुक्तलाई नदिई अभियुक्तबाट दिइएको बयान वा साबिती निजको विरुद्धमा प्रमाणको रूपमा लिन सकिन्न । मिरान्डा सतर्कतासूचनाको मान्यताअनुसार कुनै पनि आरोपित व्यक्तिबाट बयान लिइनुअघि निजलाई देहायका कुरा जानकारी गराउनुपर्दछ ।^{७४}

(१) तपाईंलाई मौन रहने अधिकार हुनेछ,

(२) तपाईंले कुनै कुरा व्यक्त गर्नु भयो भने तपाईंले जे व्यक्त गर्नुहुन्छ त्यो तपाईंका विरुद्धमा अदालतमा प्रमाणको रूपमा लिन सकिन्छ,

(३) तपाईंलाई कुनै कानूनविद्सँग परामर्श गर्ने र तपाईंलाई प्रश्न गर्दाका बखत त्यस्तो कानूनविद् उपस्थित रहने अधिकार हुनेछ,

(४) तपाईंले प्रहरीअधिकृतसमक्ष बयान दिनुहुने भएमा, कुनै पनि बखत आफ्नो बयान रोक्न सक्ने अधिकार तपाईंलाई हुनेछ ।”

स्मरणीय छ, मिरान्डा वि. एरिजोनाको उपर्युक्त विवादमा एरिजोना राज्यमा एक युवतिको अपहरण गरी बलत्कार गरेको प्रहरीसमक्ष साबिती भएको भए तापनि एर्नेस्टो मिरान्डा (Ernesto

७० निलम पौडेल समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, नेकाप (२०६७) अंक १०, पृ. १६४१ नि.नं. ८४७३

७१ चन्द्रबहादुर नेपाली समेत विरुद्ध मन्त्रीपरिषद् सचिवालय समेत नेकाप (२०५१) अंक ९, पृ. ६६६, नि.नं. ४९६८

७२ ऐजन

७३ नन्दा देवी जोशी विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप (२०६९) अंक १, पृ. १३० नि.नं. ८७६०

७४ Paul Bergman, J.B. and Sara J. Berman J.B., The Criminal Law Handbook, USA, 2011, p.21

Miranda) को साबिती बयान प्रमाणको रूपमा स्वीकार नगरी सुरु अदालतको फैसला बदर गरी पुनः सुनुवाइ गर्नुपर्ने अमेरिकी सर्वोच्च अदालतले ठहर गरेको थियो ।^{१५}

१२. कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार नमानिने : कुनै कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई निजले सो कसुर गरेको प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित दफाले गरेको व्यवस्था हाम्रो न्यायप्रणालीका लागि केही हदसम्म एक नौलो व्यवस्था हो । यसलाई फौजदारी न्यायप्रणालीमा “निर्दोषिताको अनुमानको अधिकार (*Right to presumption of innocence*)” नामकरण गरिन्छ । यो सिद्धान्तलाई नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २४ को उपधारा (५) ले कुनै अभियोग लगाइएको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार मानिनेछैन भनी हाम्रो संवैधानिक कानूनको इतिहासमा यसलाई मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ । यस सिद्धान्तलाई मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र (UDHR) को धारा ११ को उपधारा(१) र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (ICCPR) को धारा १४ को उपधारा (२) तथा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको विधान, १९९८ को धारा ६६ ले प्रत्याभूति गरेको छ ।

यस सिद्धान्तअनुसार फौजदारी कसुर गरेको आशङ्कामा पक्राउ परी अभियोग लागेको कुनै पनि व्यक्ति अदालतबाट दोषी ठहर नभएसम्म निर्दोष मानिन्छ । कुनै पनि व्यक्तिलाई शङ्का कै भरमा नै पक्राउ गर्ने हो र निजसँग अपराधअनुसन्धान गर्ने क्रममा सोधपुछ गर्ने, बयान गराउने र अभियोग लगाउने प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरिँदा पक्राउ परेको व्यक्ति दोषी वा निर्दोष के हो भन्ने कुराको ठहर अनुसन्धान गर्ने निकायले गर्न मिल्दैन । पक्राउ परेको वा हिरासतमा रहेको व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता एवं प्रतिष्ठानमा आँच पुग्ने गरी कुनै व्यवहार गरिनु हुँदैन । निजलाई निष्पक्ष एवं स्वच्छ सुनुवाइको मौका समेत उपलब्ध नगराई एकै चोटी दोषी वा कसुरदार वा अपराधी ठहर गर्न वा प्रचारप्रसार गर्नु वा गराउन समेत हुँदैन । कानूनबमोजिम दोषी, अपराधी वा कसुरदार भनी कुनै व्यक्तिविरुद्ध आदेश वा निष्कर्षमा पुग्ने अधिकार अदालत वा न्यायिक निकायलाई मात्र रहन्छ ।

कुनै पनि व्यक्तिउपर कुनै अभियोग लगाउँदैमा निजलाई दोषी मान्न सकिँदैन । अभियोग पुष्टि पनि हुनु पर्दछ । अभियोग लगाउने अभियोजनकर्ताले आफूले लगाएको अभियोग पुष्टि गराउने पर्याप्त प्रमाण समेत पुऱ्याउन सक्नुपर्दछ । अभियोग वा दोष पुष्टि गर्ने दायित्व अभियोजनकर्ताको नै हुने हुँदा अभियोजन अधिकारीले प्रमाणबाट पुष्टि गर्न नसकेसम्म अभियुक्तलाई निर्दोष मान्नुपर्ने सिद्धान्तको मूल सार हो । प्रमाण कानूनमा “जसले जे कुरा हो भन्छ त्यो उसैले प्रमाणित गर्नुपर्छ, अर्को पक्षले होइन” (*Ei qui affirmat, ei qui non negat, incumbit probation*) भन्ने रोमन सूत्रबाट विकसित सिद्धान्त रहेको छ । सो सिद्धान्तअनुसार फौजदारी मुद्दामा आरोप लगाउने अभियोजनकर्ताले नै निजले आरोप लगाएको अभियुक्तउपरको आरोप पुष्टि हुने गरी प्रमाणहरू पुऱ्याउनुपर्दछ । निजले प्रमाण पुऱ्याउन नसकेमा अभियुक्तलाई निर्दोष मान्नुपर्ने र शङ्काको सुविधा अभियुक्तलाई प्रदान गराउनुपर्ने मान्यता यस सिद्धान्तमा आधारित छ ।

निर्दोषताको अनुमानको सिद्धान्तले मूलभूत रूपमा अदालत वा न्यायिक निकायले मुद्दाको सुनुवाइको क्रममा कुनै पनि अभियुक्तलाई निर्दोष मानेर व्यवहार गर्नुपर्ने कुराको मात्र व्यवस्था नगरी मुद्दाको अनुसन्धान तथा अभियोजनको दौरानमा समेत निर्दोष मान्नुपर्ने कुरालाई निर्देश गर्दछ । यस सिद्धान्तले अपराधअनुसन्धान गर्ने नियकाले अपराधअनुसन्धानबारे सर्वसाधारणलाई जानकारी गराउँदा शङ्कित व्यक्तिको नाम, निजको गिरफ्तारी निजले अरोसिप कसुर वा अपराध स्वीकार गरेको अवस्था र निज दोषीदेखिएको आधार र कारणहरू प्रकाशमा ल्याई अभियुक्तलाई प्रदान गरिएको निर्दोषिताको अधिकार उल्लङ्घन गर्न वा गर्न लगाउन नहुने मान्यतासमेत राख्दछ । यो सिद्धान्तको परिपालना गर्न अर्धन्यायिक, प्रशासनिक, कानून कार्यान्वयन गर्ने सम्पूर्ण निकायहरू, अनुसन्धानअधिकारी, अभियोजनकर्ता, अन्य न्यायिक निकाय तथा अदालतसमेत बाध्य रहन्छन् ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

- क) कुनै व्यक्तिको अभियोग प्रमाणित नभएसम्म निज वेकसुर मानिने छ भन्ने फौजदारी न्यायको मूलभूत मान्यता रही आएको सन्दर्भमा अभियोग लागना साथ कसुरदार मान्नु न्यायसङ्गत नहुने ।^{१६}
- ख) शङ्काको सुविधा अभियुक्तले पाउँछ भन्ने सर्वमान्य फौजदारी न्यायको सिद्धान्त हो । यस सिद्धान्तअनुसार शङ्कारहित तवरबाट कसुर प्रमाणित गर्ने भार वादीमा रहन जान्छ । त्यस्तो प्रमाणको भार पुऱ्याउन नसके प्रतिवादीलाई कसुर र स्थितिको लाभ पुग्दछ भन्ने हो ।^{१७}

१३. नाबालकले गरेको काम कसुर नहुने : दश वर्ष उमेर नपुगेको नाबालकले गरेको कुनै काम कसुर मानिनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित व्यवस्था हाम्रो सन्दर्भमा नौलो नरहेको र फौजदारी न्यायको एक सामान्य सिद्धान्तको रूपमा लामो समयदेखि अभ्यास हुँदै आएको फौजदारी न्यायको एक मान्य सिद्धान्त हो । यस दफाले नाबालकलाई फौजदारी दायित्वबाट पूर्ण उन्मुक्ति (Immunity) प्रदान गरेको छ । यो उन्मुक्ति बाल न्यायको सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ । नाबालकलाई दिइने यो उन्मुक्ति कुन काम दोषपूर्ण हो र कुन काम दोष रहित हो भनी छुट्याउन नसक्ने मानिसको श्रेणीमा पर्ने जो कोही व्यक्तिले गरेको काम अपराध मानिनु हुँदैन भन्ने आधुनिक फौजदारी कानूनको विश्वव्यापी मान्यता अनुरूप छ र यो सिद्धान्तलाई यस दफामा व्यवस्था गरिएको छ । यस दफाले दश वर्ष ननाघेको नाबालकले गरेको कार्य अपराध मानिनेछैन भन्ने उल्लेख गरी यस दफाअन्तर्गतको अपवादलाई काम गर्ने व्यक्तिको आत्मनिष्ठ समझदारीको मात्राबाट निरपेक्ष बनाएको छ । दश वर्ष ननाघेको मानिसमा गुण र दोष छुट्याउन सक्ने मानवीय विवेक विकास भईसकेको हुँदैन । त्यसैले निजले आफ्नो कामको प्रकृति तथा त्यसको परिणाम बुझ्न सक्दैन । यसरी आफ्नो कामको प्रकृति तथा परिणाम थाहा नपाउने व्यक्तिमा आपराधिक मनसाय सिर्जना हुन सक्दैन भन्ने *doli incapax* को सिद्धान्तमा आधारित रहेको छ । *doli incapax* को सिद्धान्तले दश वर्ष ननाघेको नाबालकमा कुनै कसुर वा अपराध गर्ने सक्षमता

१६ रविन्द्र भट्टराई विरुद्ध मन्त्री परिषद् सचिवालय, निकाय (२०५५) अंक पृ. ६१६ नि.नं.६६२२

१७ श्री ५ को सरकार विरुद्ध मञ्जु श्रेष्ठ समेत, नैकाप (२०५७) पृ. ६३९ नि.नं.६९३२ ।

नरहेको अनुमान गर्दछ । यो अनुमानले दश वर्ष ननाघेको नाबालकमा आफ्नो कामको प्रकृति र परिणाम बुझ्न सक्ने मानसिक सक्षमताको अभाव (Adequate Mental Ability) रहने भएकोले अपराध गर्न आवश्यक अपराधिक मनसाय (mens rea) सिर्जना गर्ने क्षमता निजमा रहूँदैन भन्ने तथ्यलाई स्वीकार गरिएको छ । यो अनुमानलाई अखण्डनीय अनुमान (Irrebuttable Presumption) को रूपमा लिइन्छ । यो अनुमानलाई त्यसकोविपरीत हुने प्रमाणहरू प्रस्तुत गरी खण्डन गर्न सकिँदैन । यस दफाले दश वर्ष भन्दा मुनीको नाबालकले अपराध गर्न सक्दैन र निजले गरेको कामलाई अपराध मानिनेछैन भनी निरपेक्ष रूपमा व्यवस्था गरी दश वर्षमुनिका नाबालकहरूलाई अपराधिक दायित्वबाट पूर्ण उन्मुक्ति दिने व्यवस्था गरेको छ । तर दश वर्षलाई नै आधार मानी यसरी वर्ष (उमेर) किटान गर्न कुनै वैज्ञानिक एवं युक्तिसङ्गत आधार भने छैन । उमेरमा मात्र विवेक शक्ति आधारित हुँदैन । यसमा निजको परिस्थिति र वातावरणको पनि ठूलो हात रहन्छ । कुनै दश वर्षमुनिको नाबालकले पनि ठीक वा बेठीक छुट्याउन सक्ने हुन्छन् भने कुनै १४ वर्षसम्मको नाबालकमा पनि सो छुट्याउने विवेकको विकास नभएको हुन सक्छ । यसैले कति वर्ष (उमेर) लाई विवेक छुट्याउने सक्ने मान्ने भन्ने सम्बन्धमा कुनै वैज्ञानिक मापदण्ड बन्न सकेको छैन । यसमा प्रत्येक कानून प्रणालीले आफ्नो परिवेश र परम्पराको आधारमा निर्धारण गर्ने गरेको छ । हाम्रो सन्दर्भमा मुलुकी ऐनको दण्ड सजायको तत्काल कायम रहेको १ नं.ले आठ वर्ष भन्दा कम उमेरलाई doli incapax मान्दै आएकोमा दण्ड सजायको १ नं. मा रहेको उपर्युक्त व्यवस्थालाई प्रतिस्थापना गर्न बनेको बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११ को उपदफा (१) ले सो उमेर आठबाट दश वर्ष कायम गरिएको छ । सो ऐनको दफा ११(१) ले कानूनबमोजिम अपराध ठहरिने कुनै काम गर्ने व्यक्तिसँग काम गर्दा दश वर्ष मुनिको बालक रहेछ भने निजलाई कुनै प्रकारको सजाय हुन सक्दैन भनी दश वर्षमुनिको नाबालकले गरेको कामलाई अपराध नमानिने र सो गरेवापत कुनै स्वतः बात नलाग्ने र अपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति पाउने व्यवस्था गरेको छ । सयुक्त राष्ट्रसंघीय बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि (Convention on the rights of the child) (१९८९) को धारा ४ को उपधारा (३) सो प्रतिज्ञापत्रको पक्ष राज्यले कुनै कसुर अपराधमा अभियोग वा आरोप लागेका नाबालकको सन्दर्भमा तत्काल कानून बनाउनुपर्ने दायित्व निर्धारण गर्दै कुनै निश्चित न्यूनतम उमेर पुगेकाभन्दा मुनिको नाबालकले अपराध गर्ने समक्षता वा फौजदारी कानून उल्लङ्घन गर्ने समक्षता हुँदैन भनी अनुमान गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।^{१८} यसरी सो महासन्धिले कुनै निश्चित उमेर किटान गरी कानूनी व्यवस्था गर्न सो महासन्धिको पक्ष राष्ट्रलाई नै न्यूनतम उमेर (Minimum age below) तोक्न सक्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । यसै कारणले गर्दा विश्वमा विभिन्न राज्यले विभिन्न उमेरलाई आफ्नो फौजदारी कानूनको प्रयोजनका लागि न्यूनतम उमेर हद तोक्ने गरेमा नेपालमा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११(१) ले दश वर्षमुनिको नाबालकलाई अपराध गर्न सक्षमता नहुने व्यवस्थालाई नै प्रस्तावित दफाले निरन्तरता प्रदान गरेको छ । यस प्रकार नेपाल कानून र खास गरी यस संहिताबमोजिम देहायबमोजिम उमेरको आधारमा फौजदारी दायित्व निर्धारण गरिएको छ:

- (१) दश वर्ष उमेर पूरा नभएको व्यक्तिको कुनै फौजदारी दायित्व नहुने,
- (२) दश वर्ष उमेर पूरा भएको तर चौध वर्ष उमेर पूरा नभएको व्यक्तिको आंशिक फौजदारी दायित्व भई कैद हुने कसुर निजले गरेमा बढीमा ६ महिनासम्म मात्र कैद सजाय हुने,

- (३) चौध वर्ष उमेर पूरा भएको तर सोह्र वर्ष उमेर पूरा नभएको व्यक्तिले गरेको कसुरमा उमेर पूरा भएको व्यक्तिलाई हुने सजायको आधार सजाय हुने,
- (४) सोह्र वर्ष उमेर पूरा भएको तर अठार वर्ष उमेर पूरा नभएको व्यक्तिले फौजदारी कसुर गरेमा उमेर पूरा भएको व्यक्तिलाई हुने सजायको दुई तिहाइसजाय हुने,
- (५) अठार वर्ष उमेर पूरा भएपछि पूर्ण फौजदारी दायित्व हुने ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू

- क) अपराधको सम्बन्धमा समाजशास्त्रीहरूको र फौजदारी कानूनको दण्डसिद्धान्तअनुसार समाजको अपराधप्रति जस्तो धारणा हुन्छ त्यसैअनुसार दण्डप्रणाली पनि सञ्चालित हुन्छ । आज संसारमा विभिन्न किसिमको दण्डप्रणाली प्रयोग भइसकेको भए तापनि सबैतिर एकरूपताका साथ प्रयोगमा छैनन् । कुनै पनि मुलुकको दण्डविधान हेर्दा सो मुलुकको अपराधप्रति रहेको धारणा पनि बुझ्न सकिन्छ । अपराध नियन्त्रण गर्ने कार्यमा राज्यको दुइटा भूमिका उल्लेखनीय हुन्छ : पहिलो – अपराध नियन्त्रण गर्न कानूनको प्रभावकारी प्रशासन गर्नु, दोस्रो – कुनै व्यक्ति कानून भङ्ग गर्न अग्रसर भेटियो भने उसलाई दण्ड दिनु । आफूले गरेको कामको परिणाम र परिपाटी थाहा नपाई गरेको बालबालिकाको कार्यलाई वयस्कलाई सरह कठोर सजाय दिन उपयुक्त नहुने भएकोले नै सुधारमूलक दण्डप्रणाली अपनाउने कानूनको महसुस भई बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ आएको हो ।^{५९}
- ख) उमेर नपुगेको बालबालिको पूर्ण रूपमा शारीरिक एवं मानसिक विकास भैसकेको नहुने र उनीहरूमा वयस्क मानिससहर अपराधिक मस्तिष्क (Means Rea) को विकास समेत नहुने हुँदा उनीहरूलाई वयस्क मानिससहर सजाय नगरी उनीहरूको शारीरिक र मानसिक अपरिपक्वताउपर विचार गरी उनीहरूको सर्वोच्चतम हित (Best Interest) का लागि आवश्यकताअनुसार उन्मुक्ति, छुट वा सुविधा प्रदान गरी तुलनात्मक रूपमा कम सजाय गरिनुपर्ने ।^{६०}
- ग) बालबालिकाहरूको शारीरिक तथा मानसिक अपरिपक्वताको कारण अपराधमा संलग्न रहन सक्ने भएकोले बालबालिकाले गर्ने अपराधलाई विशेष प्रक्रियाद्वारा निगरानी एवं संरक्षण गर्नुपर्ने र बालबालिकाको हकहित संरक्षण गरी तिनीहरूको शारीरिक, मानसिक र बौद्धिक विकासमा सहयोग गर्ने राज्यको दायित्वभिन्न पर्ने ।^{६१}

१४. होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिले गरेको काम कसुर नमानिने : कुनै काम गर्दाका बखत मानसिक अस्वस्थताको कारणले त्यस्तो कामको प्रकृति, गुण, दोष वा परिणाम बुझ्न नसक्ने गरी होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिले गरेको काम कसुर मानिनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित दफाले व्यवस्था गर्न खोजेको कानूनी व्यवस्था हाम्रो लागि नयाँ होइन । यसलाई हामीले फौजदारी कानून तथा सामान्य कानूनको सिद्धान्तको रूपमा लामो समयदेखि प्रचलन गर्दै

५९ महेश कुमार चौधरी विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप (२०६४) पृ. ४१५ नि.नं. ७८३३

६० “ख” कुमारी विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप(२०६६०) पृ. ६९० नि.नं. ८१३५

६१ प्रदिप थापाको हकमा रामेश्वर न्यौपाने विरुद्ध जिल्ला प्रशासन कार्यालय बबरमहल काठमाडौं

आइरहेका छन्। यसलाई फौजदारी दायित्वको सामान्य प्रतिरक्षाको (General Defence) एक प्रतिरक्षा मान्दै आएका छन्। यो व्यवस्था कुन काम दोषपूर्ण हो र कुन काम दोषरहित हो भन्ने छुट्याउन सक्ने सामान्य समझसमेत नभएको व्यक्तिमा अपराध गर्न चाहिने अपराधिक मनसाय सिर्जना गर्ने क्षमता (Capacity) रहँदैन भन्ने मान्यतामा आधारित छ। तसर्थ, त्यस्तो मानिसले गरेको कार्यलाई कसुर मानिनुहुँदैन र निजलाई कुनै अपराधिक दायित्व बहन गराउनु हुँदैन भन्ने आधुनिक फौजदारी कानूनमा रहेको विश्वव्यापी मान्यताअनुरूप नै प्रस्तावित दफाको व्यवस्था गरिएको हो।

सामान्यतः आधुनिक फौजदारी कानूनमा कामको दोषपूर्ण वा गैरकानूनी प्रकृति, गुण, दोष वा परिणाम बुझ्न सक्ने क्षमताको अभाव मानिसमा दुई कारणबाट उत्पन्न हुन सक्ने मान्यता राख्दछ। पहिलो हो – मानसिक अस्वस्थता (unsoundness of mind) ; दोस्रो हो – मादक पदार्थको नशा वा सेवन (Intoxication) गरेको अवस्था। प्रस्तावित अपराध संहिताले मानसिक अस्वस्थतालाई मात्र अपराधिक दायित्वबाट छुटकारा पाउने आधार बनाइएको छ। मादक पदार्थको नशा वा सेवनको कारणबाट आफूले गरेको कामको दोष, गुण छुट्याउन नसकेमा प्रस्तावित अपराध संहिता, २०३०^{२२} र नेपाल दण्ड विधान, २०१२^{२३} ले फौजदारी दायित्वबाट छुटकारा पाउने आधार बनाउँदै आएकोमा प्रस्तावित अपराध संहिताले यसलाई बाहेक गरी अपवादको श्रेणीबाट हटाएको छ र यो स्वाभाविक पनि छ।

प्रस्तावित दफामा विकृष्ट वा होस ठेगानमा नरहेको अवस्था (Insanity) वा मानसिक असन्तुलन (Mental Abnormality) हुनेबित्तिकै अपराधिक उत्तरदायित्वबाट मुक्त हुने व्यवस्था गरिएको छैन। मानसिक अस्वस्थताबाट (unsoundness of mind)^{२४} पीडित सबैले प्रस्तावित दफाको संरक्षण प्राप्त गर्दैनन्। सो अवस्थाले गर्दा आफूले गरेको कामको दोषपूर्ण वा कामको गैरकानूनी प्रकृति, परिणाम वा स्वरूप बुझ्न नसक्ने भए मात्र प्रस्तावित दफाले छुट दिने व्यवस्था गर्न खोजेको हुँदा सो अपवाद लागू हुन्छ। यो व्यवस्था मनसायको सिद्धान्त (Principle of mens rea) मा आधारित छ – अर्थात् मानसिक रूपमा अस्वस्थ भएको व्यक्तिमा अपराधिक मनसाय सिर्जना गर्ने क्षमता रहेको हुँदैन। त्यस्तै होस ठेगानमा नरहेको मानिसमा आफ्नो इच्छा हुँदैन (furiosus nulla voluntas est), होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिको इच्छा शून्यप्रायः हुन्छ (An insane person has no will) (Furiosus absentis loco est) र (An insane person is regarded as an absent person) होस ठेगानमा नरहेको व्यक्ति निजको पागलपनबाट मात्र दण्डित हुन्छ। (furiosus solo furore punitur (An insane person suffers the punishment of his insanity only) आदि जस्ता प्राचीन रोमन सूत्रहरूमा आधारित भई यो अपवादको विकास भएको मानिन्छ।^{२५}

प्रस्तावित दफाले व्यवस्था गरेको अपवाद लागू हुनका लागि निम्नवमोजिमको अवस्था रहेभएको हुनुपर्दछ :

- क) कुनै काम गर्दाका बखत,
- ख) मानसिक अस्वस्थताको कारणले,

२२ दफा ११, प्रस्तावित अपराध संहिता, २०३० अपराध संहिताको मसौदा र प्रतिवेदन २०३० काठमाडौं : श्री ५ को सरकार कानून तथा न्याय मन्त्रालय, पृ. ४

२३ दफा ३६ र ३७, नेपाल दण्ड विधान, २०१२

२४ मानसिक अस्वस्थता (unsoundness of mind) शब्दले विकृष्टता (Insanity) र (Mental Abnormality) लाई समेटेछ।

२५ PSA Pillai, Criminal Law (10th ed.), 2011 Nagpur: Lexis Nexis, p.137

- ग) त्यस्तो कामको प्रकृति, गुण, दोष वा परिणाम बुझ्न नसक्ने गरी,
घ) होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिले गरेको हनुपर्ने

यसरी यो दफाले प्रदान गरेको संरक्षण प्राप्त गर्नका लागि मानसिक अस्वस्थ हुनु मात्र पर्याप्त हुँदैन। त्यस्तो अवस्था अपराध गरेको वा घटाएको अवस्था विद्यमान भएको हनुपर्दछ। वारदात हुनुभन्दा अगाडि वा वारदात गरिसकेपछि निज मानसिक रूपमा अस्वस्थता रहेको कारणबाट निजले आपराधिक दायित्वबाट छुट पाउन सक्दैन। यसरी मानसिक अस्वस्थताको कारणबाट सिर्जना हुने असक्षमता अपराध गरे वा गराएको बखतमा भएको हनुपर्दछ।

आधुनिक फौजदारी कानूनले होस ठेगान नभएको अवस्थालाई चिकित्सागत रूपमा होस ठेगानमा नरहेको (Medical Insanity) र कानूनी रूपमा होस ठेगानमा नरहेको (Legal Insanity) मा दुई भागमा विभाजन गरेको छ। कुनै व्यक्ति चिकित्सागत रूपमा पागल वा कुनै मानसिक रोगी वा बहुलाएको वा मानसिक रूपमा विकृष्ट रहे भएको हुन सक्छ। तर प्रस्तावित दफाले दिएको छुट प्राप्त गर्न त्यति हुँदैनमा पर्याप्त मानिँदैन। सो व्यक्ति निजले अपराध गरेको वा घटाएको समयमा आफूले गरेको कामको प्रकृति, गुण, दोष वा परिणाम थाहा नपाउने गरी होस ठेगानमा नरहेको हनुपर्दछ। पागल वा विकृष्ट व्यक्ति भएर पनि आफूले गरेको कामको प्रकृति र परिणाम थाहा पाउने अवस्थामा निज रहेको भए यस दफाले दिएको छुट प्राप्त गर्न सक्दैन।

प्रचलित फौजदारी कानूनमा मुलुकी ऐनको दण्ड सजायको १ नं.ले कानूनबमोजिम अपराध ठहरिने कुनै काम गर्ने व्यक्ति सो काम गर्दा आफूले गरेको कामको प्रकृति र परिणाम थाहा नपाउने गरी मगज विग्रोको वा बौलाएको रहेछ भन्ने निजलाई खत वात लाग्न वा कुनै प्रकारको सजाय हुन सक्दैन। ..." भनी व्यवस्था गरेको छ। हाम्रो कानूनी प्रणालीले M'Naghten Rules^{६६} ले भै मगज विग्रोको वा बौलाएको भन्ने शब्दावली प्रयोग गरी मानसिक रोग नै हनुपर्ने दृष्टिकोणलाई अधि सारेको छ। तर मानिसमा मानसिक रोगको कारणबाट नभई मानसिक विकार (Mental Abnormality) को कारणबाट पनि आफूले गरेको कामको प्रकृति, परिणाम र आफ्नो कामको गुण दोष छुट्याउन नसक्ने अवस्थामा पुग्न सक्छ। यसैले प्रस्तावित दफाले M'Naghten Rules मा स्थापित मान्यता भै होस ठेगानमा नरहेको (Insanity) भन्ने शब्दावलीको सट्टामा मानसिक अस्वस्थता (Unsoundness of Mind) भन्ने शब्दावलीलाई प्रयोग गरेको छ। यस शब्दावलीले होस ठेगानमा नरहेको (Insanity) र मानसिक असन्तुलन (Mental abnormality) दुवै अवस्थालाई समेटेछ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू :

- क) आफ्नो मानसिक सन्तुलन ठीक भई होस भएको अवस्थामा गृहस्थ जीवनको सर्वोपरी जीवन साहारा आफ्नी श्रमितीलाई मार्न सम्म कै व्यवहार गरी घाइते पार्नुको साथै बालक छोरा माथि साइड्याटिक क्षति पार्न सक्नु र आफ्नो प्राणरक्षाको मुख्य साधनको लागि राखेको अन्नपात, धन, पैसा र बासघर समेतमा आगो लगाई नष्ट पार्नु इत्यादि दुर्भिक्षा प्रक्रिया होस भएको कुनै मानवजातिबाट घट्न सक्ने सम्भाव्य घटना हो भन्ने होस भएकै अवस्थामा यी घटना घटेको हुन भनी ठहर्‍याउन मिल्ने स्थिति जाहेरीदेखि लिएर बुझिएको साक्षी सर्जिमिन तथा घाइते भै

६६ आधुनिक फौजदारी कानूनमा Law of Insanity को विकास नै सन् १८४३ मा बेलायतको House of Lords ले M'Naghten case मा प्रतिपादन गरेको सिद्धान्तमा आधारित रहेको मानिन्छ।

बचेकी अभियुक्तकी श्रीमती समेतको बकाइलेखाइसमेतका आधार प्रमाणबाट समेत मुलुकी ऐन दण्डसजायको १ नं.बमोजिम सजाय नगर्ने गरी गरेको इन्साफ मुनासिव नहुने ।^{८७}

ख) अस्पतालको पाँचौँ प्रतिवेदनबाट प्रतिवादीको होस ठेगान नभई मानसिक सन्तुलन ठीक नभएको भन्ने उल्लेख गरेको पाइन्छ । निज प्रतिवादीको बाबु प्रहरीमा कागज गर्दा छोरा बौलाएको भन्ने कागज गरी दिएको र सोही व्यहोरा अधिकांश सर्जमिनका मानिसहरूले समेत लेखी अदालतमा आई बकपत्र समेत गरी दिएबाट निज प्रतिवादीको होस ठेगान नभई मानसिक सन्तुलन ठीक नभएको प्रमाणित हुन आएकोले दण्डसजायको १ नं.बमोजिम निजलाई कुनै प्रकारको सजाय नहुने ।^{८८}

ग) प्रहरी र अदालत समेतमा घटनाको विवरण उल्लेख गरी वारदातमा प्रयोग भएको खुकुरीलाई समेत सनाखत गरी साबिती भई बयान गरेकोबाट अभियुक्तको मगज विग्रेको भन्न सक्ने अवस्था नभएको ।^{८९}

घ) मानसिक असन्तुलनको कारणले हत्या गरेको हुँदा दण्डसजायको १ नं.बमोजिम कुनै सजाय नहुने ।^{९०}

ङ) अभियुक्तले जानी बुझी आफूले गरेको कामको परिणाम थाहा पाउन सक्ने अवस्थामा कर्तव्य गरी मारेको भन्न सकिने अवस्थाहरू प्रमाणहरूबाट पुष्टि हुन नसकेकोले जानी बुझी आफ्नी श्रीमतीलाई कुटपिट गरी मारेको भन्न सकिने अवस्था नरहने । मगज असन्तुलन भएको अवस्थामा ज्यान मारेको देखिँदा दण्डसजायको १ नं. अनुसार पागल देखिएकोले सजाय केही गर्न नपर्ने ।^{९१}

च) मुलुकी ऐन दण्ड सजायको १ नं. मा “आफूले गरेको कामको प्रकृति र परिणाम थाहा नपाउने गरी मगज विग्रेको वा बौलाएको रहेछ भने निजलाई खत वात लाग्न वा कुनै प्रकारको सजाय हुन सक्दैन ।” भन्ने कानूनी व्यवस्था रहेकोदेखिदा उक्त कानूनी व्यवस्था आकर्षित हुनको लागि अभियुक्त आफूले गरेको कामको प्रकृति र परिणाम थाहा नपाउने प्रकृतिको हुनुपर्ने ।

प्रतिवादीलाई सिजो सिफि रिनाय रोग लागी यसको परिणाम यस्तै हुन्छ भन्ने सम्पूर्ण स्थिती थाहा पाउन नसक्ने स्थिती भएको नदेखिदा आफूले होशियार पूर्वक गरेको कामको प्रकृति थाहा नभएको भन्न नसकिने ।

मानसिक रोगबाट पीडित भए पनि वारदात हुन पूर्व यी प्रतिवादी घरबाट जथाभावी हिड्न, खाना नखाने लगायतका अस्वभाविक क्रियाकलाप गरेको भन्ने खुल्दैन । वारदात घटाउनुभन्दा तत्कालअघि पनि यी प्रतिवादी पूर्ण सचेत अवस्था देखिन्छन् । वारदातपछि आफूले गरेको अपराध छुपाउन सक्छु कि बँचन सक्छु कि भन्ने भावनाबाट प्रेरित भई फरार भएको अवस्था छ । अतः प्रतिवादीले वारदातअघि वा पछि गरेको कार्यहरूबाट त्यस्तो कामको प्रकृति परिणाम नै थाहा नपाउने गरी मगज विग्रेको वा पागल भएको भन्ने नदेखिँदा मुलुकी ऐन दण्डसजायको १ नं. समेत प्रस्तुत वारदातमा आकर्षित हुन नसक्ने ।^{९२}

८७ देवी गिरी विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४४) पृ. ११७ नि. नं. २९७८

८८ सर्वजित खड्का विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४५) पृ. ७२८ नि. नं. ३५३१

८९ रामकाजी पौड्याल खत्री विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४५) पृ. ८७६, नि. नं. ३५७३

९० पदम राज जोशी वि. श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४२) पृ. ४३५ नि. नं. २३५५

९१ कुम्भ ध्वज लामा विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४६) पृ. ६१० नि. नं. ३८४८

९२ चेत राज कारुले भन्ने चेतन कारुले समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप (२०६४) पृ. १०२४ नि. नं. ७८७१

छ) मानसिक रूपले विक्षिप्त भएको व्यक्तिले आफूले गरेको कामको परिणाम के हुन सक्छ भन्ने बुझ्न समर्थ नहुने र त्यस्तो व्यक्तिमा कामको परिणामको लेखाजोखा गर्न सक्ने क्षमताको अभाव रहने ।

आफूले के गर्दैछ त्यसबाट कस्तो परिणाम निस्कन्छ भन्ने बुझ्न नसक्ने गरी मानसिक रूपमा रोगी भएको व्यक्तिले अपराध गरेकोमा त्यस्तो व्यक्तिलाई आपराधिक दायित्वबाट मुक्त गर्ने फौजदारी विधिशास्त्रीय मान्यता हो र फौजदारी कसुरमा मानसिक विक्षिप्ततालाई वैध प्रतिरक्षाको रूपमा लिइएकोले प्रचलित कानूनबमोजिम सजायमा कमी वा छुट हुने वा सजायबाट रिहाई पाउने कुनै कुराको जिकिर प्रतिवादीले लिएमा सो कुराको प्रमाण पुऱ्याउने भार निजमा नै रहने ।^{१३}

१५. मन्जुरी लिई गरेको काम कसुर नहुने : ज्यान लिने वा भङ्गभङ्ग गर्ने नियतले वा ज्यान जान वा अङ्गभङ्ग हुन सक्दछ भन्ने थाहा भई गरेकोमा बाहेक कसैले अठार वर्ष माथिको कुनै व्यक्तिको मन्जुरी लिई गरेको कुनै कामबाट त्यस्तो मन्जुरी दिने व्यक्तिलाई कुनै क्षति पुग्न गएमा सो काम कसुर मानिनेछैन ।

फौजदारी कसुरको सन्दर्भमा मन्जुरीको सैद्धान्तिक अवधारणा:

यस अपराध संहिताको दफा १५ देखि २० सम्म सहमति/मन्जुरीसँग सम्बन्धित सिद्धान्तहरूका हकमा कानूनी व्यवस्था गरिएका छन् । यी दफाहरूमा प्रस्तावित गरेका सबैजसो प्रावधानहरू हाम्रो कानूनी प्रणालीका लागि अत्यन्त नौला रहेका छन् । यी दफाहरूले मन्जुरी वा सहमति लिई गरिएको कामलाई कसुर नहुने भनी व्यवस्था गरिएको छ । साथै कसको मन्जुरीलाई मन्जुरी मान्ने र मन्जुरी लिई गरिएका के कस्ता कार्य कसुर नहुने, कस्तो मन्जुरीलाई मन्जुरी मान्ने र कस्तोलाई मन्जुरीलाई मन्जुरी नमानिने आदि जस्ता कुराहरूलाई समेटिएको छ । यी दफाहरूमा गरिएको व्यवस्था खास गरी कसुरदारको पक्षमा अर्थात् कसुरदारले प्रतिरक्षा (Defense) लिने एक आधारको रूपमा राखिएको हो । सबै प्रकारका कसुरहरू दण्डनीय हुँदैनन् । सहमति र आपराधिक दायित्वको सम्बन्धका बारेमा यी दफाहरूमा उल्लेख गरिएको छ । कसुर गर्दाको अवस्था, कसुर गर्न पर्ने बाध्यता, आवश्यकताजस्ता कारणले कुनै कसुरजन्य कार्य दण्डनीय नहुन सक्ने कुरालाई यी दफाहरूमा समेटिएको छ । मन्जुरीको शाब्दिक अर्थ स्वीकार गर्नु, स्वीकृत गर्नु, अनुमति दिनु, सहमति दिनु, कसैले राखेको प्रस्ताव वा अनुरोधलाई समर्थन गर्नु वा सहमति जनाउनु हो । कसैले राखेको प्रस्तावमा सकारात्मक इच्छा व्यक्त गर्नु पनि मन्जुरी हो । फौजदारी कानूनमा पनि कुनै काम गर्न कसैले राखेको प्रस्तावलाई स्वीकार गर्ने कार्य नै सहमति/मन्जुरी (Consent) हो ।

फौजदारी कानूनमा मन्जुरी वा सहमति लिई गरेको कार्यलाई कसुरदारको प्रतिरक्षा (Defense) को एक आधारको रूपमा लिने गरिएको छ र प्राय सबै कानूनी प्रणालीमा यसलाई स्वीकार पनि गरिएको छ । व्यवहारमा आधारित दुई मुख्य धारणामा आधारित भएर सहमतिमा गरिएको कार्य कसुर नहुने भन्ने सिद्धान्तलाई सबैजसो कानूनी प्रणालीले स्वीकार गरेको पाइन्छ । ती धारणामा प्रत्येक व्यक्तिमा आफ्नो हितको बारेमा निर्णय गर्ने सम्पूर्ण अधिकार रहन्छ र आफूलाई हानिनोक्सानी हुने कुनै कुरामा कसैले पनि सहमति दिदैन मान्यता रहन्छ । जसले सहमति दिन्छ उसलाई क्षति पुगेको हुँदैन भन्ने प्राचीन रोमन सूत्र *Voluntati non fit injuria* (One consenting no

wrong is done) अनुसार पनि सहमति लिई पुऱ्याइएको क्षति वा हानि कसुर हुँदैन । पीडितको सहमति लिएर गरिएका कार्यहरू फौजदारी कसुर हुँदैनन् । तर आधुनिक फौजदारी कानूनले मानिसको शरीरमा पुऱ्याइने गम्भीर क्षतिहरूलाई सहमति वा मन्जुरीको नाममा छुट दिदैन ।^{१४} सामान्य अर्थमा सहमति वा मन्जुरी भन्नाले *Something, that is done deliberately and by free will. It involves a deliberate exercise of intelligence based on the knowledge of the significance and moral effect of the act.* भनी भारतको सर्वोच्च अदालतले तुलसीदास विरुद्ध गोवा राज्य भएको मुद्दामा परिभाषित गरेको छ ।^{१५} त्यस्तै विजयानन पिल्लाई विरुद्ध केरला राज्यको मुद्दामा *Consent supposes three things- a physical power, a mental power and free and serious use of them.* भनी व्याख्या गरिएको छ ।^{१६} यसै गरी दीलिप सिंह भन्ने दीलिप कुमार विरुद्ध बिहार राज्य भएको अर्को मुद्दामा *Consent obtained by intimidation, force, mediated impression, circumvention, surprise or undue influence, therefore is mere a delusion and not a deliberate and free act of the mind.* भनी दबाव वा प्रभावमा पारेर लिएको सहमतिलाई मान्यता दिएको छैन ।^{१७} बेलायतमा प्रचलनमो रहेको *Sexual Offence Act, 2003* मा *A person consents if he agrees by choice, and has the freedom and capacity to make that choice.*^{१८} भनी मन्जुरीको परिभाषा गरिएको पाइन्छ । उपर्युक्त परिभाषाहरूबाट सामान्य सुभबुझ भएको वा मानसिक रूपमा सक्षम रहेको वा तोकिएको उमेर पुगेको कुनै व्यक्तिले स्वेच्छाले वा इच्छापूर्वक अथवा कसैको दबाव वा प्रभावमा नपरी, मन्जुरी दिएको कामको तथ्यको भ्रममा नपरी, विना डर त्रास कुनै कसुरजन्य कार्य गर्न अर्को व्यक्तिलाई दिएको सहमतिलाई नै मन्जुरी हो भनी बुझ्न सकिन्छ ।

मन्जुरी शब्दलाई नेपालमा हाल प्रचलित विभिन्न कानूनहरूमा कसुरको सन्दर्भमा उल्लेख गरिएको छ । मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलको दफा २८ख मा केही अवस्थामा गर्भवती महिलाको मन्जुरी लिएर गरिएको गर्भपात कसुर कायम हुँदैन भने त्यस्तोमा गर्भवती महिलाको मन्जुरी नलिई गरिएको गर्भपात कसुर हुन्छ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यसै अनुरूप जवर्जस्ती करणीको महलको १ ले उमेर पुगेको महिलाको मन्जुरीविना करणी गरेकोमा र नाबालिकको हकमा मन्जुरी लिएर वा मन्जुरी नलिई गरेको करणीलाई जवर्जस्ती करणी हुने व्यवस्था गरेको छ । यसरी महिलाको सावलिंगतालाई मन्जुरी दिन सक्ने वा नसक्ने आधार बनाई जवर्जस्ती करणीको कसुर हुने वा नहुने गरी व्यवस्था गरेको छ । साथै, सोही नम्बरको स्पष्टीकरणमा के कस्तो अवस्थामा लिइएको मन्जुरीलाई मन्जुरी नमानिने भन्ने व्यवस्था गरेको छ । जसअनुसार डर, त्रास, धाक देखाई वा करकाप अनुचित प्रभाव, भुक्त्यानमा पारी वा जोर जुलुम गरी वा अपहरण गरी वा शरीरबन्धक राखी लिएको मन्जुरीलाई र होस ठेगानमा नरहेको अवस्थामा लिएको मन्जुरीलाई मन्जुरी मानिनेछैन भनी व्यवस्था गरेको छ । त्यस्तै विहावरीको महलको २ नम्बरमा मन्जुरी नलिई गरिएको विवाह बदर हुने व्यवस्था रहेको छ । त्यसै गरी अपहरण तथा शरीरबन्धक लिनेको महलमासमेत कसुरको सन्दर्भमा मन्जुरी शब्दलाई प्रचुरमात्रामा प्रयोग गरिएको छ । उक्त महलको १ नं. मा कुनै व्यक्तिलाई निजको मन्जुरीविना वा नाबालक र मानसिक रूपमा अस्वस्थ व्यक्तिलाई निजको हितको निमित्त निजको बाबु, आमा वा

१४ Dr. K I Vibhute, (2011), PSA Pillai's Criminal Law, (10th ed.), Butterworths Wadhawa, Nagpur, India, p. 165.

१५ Dr. K I Vibhute, (2011), PSA Pillai's Criminal Law, (10th ed.), Butterworths Wadhawa, Nagpur, India, p. 166.

१६ Dr. K I Vibhute, (2011), PSA Pillai's Criminal Law, (10th ed.), Butterworths Wadhawa, Nagpur, India, p. 166.

१७ Dr. K I Vibhute, (2011), PSA Pillai's Criminal Law, (10th ed.), Butterworths Wadhawa, Nagpur, India, p. 166.

१८ Sexual Offence Act, 2003, Sec. 74.

संरक्षकको मन्जुरीबाहेक कुनै ठाउँमा लैजान हुँदैन । सो गरे अपहरण गरेको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यसै गरी २ नं. मा मानसिक रूपमा अस्वस्थ व्यक्तिलाई निजको बाबु, आमा वा संरक्षकको मन्जुरी लिई असल नियतले निजको हितको निमित्त थुनिएकोमा बाहेक कसैले कुनै व्यक्तिलाई बल प्रयोग गरी वा प्रयोग गर्ने धम्की दिई, डर त्रास देखाई, जोरजुलुम गरी, हातहतियार देखाई, छलकपट गरी, भुक्क्यानमा पारी वा नशालु वा मादक पदार्थ सेवन गराई वा कुनै यातायातको साधन वा ठाउँ कुनै किसिमले कब्जामा लिई वा त्यसउपर अनधिकृत तवरले नियन्त्रणमा लिएमा शरीरबन्धक लिएको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था राखिएको पाइन्छ । त्यसै गरी इलाज गर्नेको महलको २ नं. मा कसैको जीउमा केही भएको चिर्नु, फोर्नु, फिक्नु, काट्नु नगरीनहुने भएमा विरामी जानकार र होसहवाशमा भए त्यससँग समेत र बालक वा होसहवासमा नभएको रहेछ भने उसको संरक्षण गर्ने वारिसवालाको मन्जुरी लिएर मात्र गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । तथापि, प्रचलित नेपाल कानूनमा सामान्य प्रयोजनका लागि प्रयुक्त मन्जुरी शब्दको परिभाषाको भने सर्वथा अभाव रहेको छ । यस संहितामा भने मन्जुरीलाई कसुरको सन्दर्भमा परिभाषा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ ।

भारतीय दण्डसंहितामा मन्जुरीलाई परिभाषित गरिएको पाइँदैन । तर भारतीय दण्डसंहिताको दफा ८७ देखि ९४ सम्म मन्जुरी वा सहमतिका बारेमा व्यवस्था गरिएको छ र मन्जुरी लिएर गरिएको कार्य केही अवस्थामा कसुर नहुने कुरा स्वीकार गरिएको छ । उक्त संहिताको दफा ९० मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार तथ्यको भ्रममा परी दिएको सहमति, डरत्रासमा परी दिएको सहमति, मानसिक रूपमा निर्बल रहेको व्यक्ति वा नशामा डुबेको व्यक्ति वा सहमति दिएको कुराको परिणाम बुझ्न वा थाहा पाउन नसक्ने व्यक्ति तथा १२ वर्ष भन्दा कम उमेरका नाबालकले दिएको सहमतिलाई सहमति मानिएको छैन ।^{९९} बेलायतमा पनि विभिन्न कानूनहरूमा मन्जुरीलाई प्रतिरक्षाको एक आधारको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । बेलायतमा कायम रहेको *Sexual Offence Act, 2003* मा उमेर पुगेकी महिलाको मन्जुरी विना गरिएको यौन सहवासलाई बलात्कार (*Rape*) मानिएको छ । तर त्यस कुराको प्रमाण भने पुऱ्याउनु पर्दछ ।^{१००}

यसरी नेपालमा प्रचलित कानूनमा भएका व्यवस्थाहरू, विश्वमा प्रचलित प्रमुख कानूनी प्रणालीमा रहेको कानूनी व्यवस्था तथा फौजदारी कानूनका आधारभूत सिद्धान्तहरूलाई दृष्टिगत गरी मन्जुरी अर्थात् सहमतिलाई कसुरदारको प्रतिरक्षाको एउटा आधारको रूपमा यस संहितामा पनि समावेश गरी के कस्तो मन्जुरीलाई मात्र मन्जुरी मान्नुपर्ने हो र के कस्तो अवस्थामा मन्जुरी लिएर गरिएका कार्य कसुर हुँदैनन् भन्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको हो ।

टिप्पणी :

यस दफामा मन्जुरी लिई गरेको काम कसुर नहुने भनी मन्जुरी लिएर गरिएको कसुरजन्य कार्यलाई कसुर मानिएको छैन । प्रचलित कानूनमा यस प्रकारको व्यवस्था यसै रूपमा नभए पनि मन्जुरी नलिई गरिएको कार्य कसुर हुने व्यवस्था धेरै कानूनमा गरिएको छ । सामान्यतः कानूनमा व्यवस्थित केही विशेष अवस्थामा बाहेक प्रत्येक मानिस आफ्नो जीउ र सम्पत्तिमा आफैले क्षति पुऱ्याउन स्वतन्त्र हुन्छ । त्यस्तै आफ्नो जीउ र सम्पत्तिमा आफैले क्षति पुऱ्याउनुको सट्टा कुनै अन्य व्यक्तिलाई

^{९९} Indian Penal Code, 1860, Sec. 90.

^{१००} Sexual Offence Act, 2003, Sec. 1, 2, 3, 4, 61, 65, 74, 75, 76 etc.

क्षति पुऱ्याउने काम गर्न लगाउँछ भने त्यस्तो अन्य व्यक्तिले कसुर गरेको नमानिने अवधारणालाई यस दफाले अङ्गीकार गरेको छ । मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलको २८ख नं. मा रहेको प्रावधानअनुसार केही अवस्थामा गर्भवती महिलाको मन्जुरी लिएर गरिएको गर्भपात कसुर कायम हुँदैन । अपहरण तथा शरीरबन्धक लिनेको महलको १ नं. मा कुनै व्यक्तिलाई निजको मन्जुरीविना वा नाबालक र मानसिक रूपमा अस्वस्थ व्यक्तिलाई निजको हितको निमित्त निजको बाबु, आमा वा संरक्षकको मन्जुरीबाहेक कुनै ठाउँमा लैजान हुँदैन । सो गरे अपहरण गरेको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यसै गरी सोही २ नं. मा मानसिक रूपमा अस्वस्थ व्यक्तिलाई निजको बाबु, आमा वा संरक्षकको मन्जुरी लिई असल नियतले निजको हितको निमित्त थुनिएकोमा बाहेक कसैले कुनै व्यक्तिलाई बल प्रयोग गरी वा प्रयोग गर्ने धम्की दिई, डर त्रास देखाई, जोरजुलुम गरी, हातहतियार देखाई, छलकपट गरी, भुक्यानमा पारी वा नशालु वा मादक पदार्थ सेवन गराई वा कुनै यातायातको साधन वा ठाउँ कुनै किसिमले कब्जामा लिई वा त्यसउपर अनधिकृत तवरले नियन्त्रणमा लिएमा शरीरबन्धक लिएको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था राखिएको पाइन्छ । त्यसै गरी इलाज गर्नेको महलको २ नं. मा जीउमा केही भएको चिर्नु, फोर्नु, भिक्नु, काट्नु नगरी नहुने भएमा विरामी जानकार र होसहवाशमा भए त्यससँग समेत र बालक वा होसहवाशमा नभएको रहेछ भने उसको संरक्षण गर्ने वारिसवालाको मन्जुरी लिएर मात्र गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसरी मुलुकी ऐनका विभिन्न महलहरूमा मन्जुरी लिएर गरिएका कसुरजन्य कार्य पनि कसुर नहुने व्यवस्था रहेको छ । यस दफामा यिनै व्यवस्थाहरूलाई परिष्कृत र स्पष्ट रूपमा उल्लेखन गरिएको हो । जसअनुसार ज्यान लिने वा अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले वा ज्यान जान वा अङ्गभङ्ग हुन सक्दछ भन्ने थाहा भई गरेकोमा बाहेक कसैले अठार वर्ष माथिको कुनै व्यक्तिको मन्जुरी लिई गरेको कुनै कामबाट त्यस्तो मन्जुरी दिने व्यक्तिलाई कुनै क्षति पुग्न गएमा सो काम कसुर मानिनेछैन । यसबाट केही अवस्थामा बाहेक मन्जुरी लिएर गरिएका कार्य कसुर नहुने भन्ने बुझिन्छ । अर्थात् मानिसको ज्यान लिने वा अङ्गभङ्ग हुने कार्य गरेकोमा बाहेक अठार वर्षमाथिको व्यक्तिको मन्जुरी लिई गरेको कुनै कामबाट त्यस्तो मन्जुरी दिने व्यक्तिलाई कुनै क्षति पुग्न गएमा कसुर हुँदैन । यसबाट पीडकले १८ वर्ष उमेर पूरा भएको व्यक्तिको मन्जुरी लिएर निजको ज्यान जाने वा अङ्गभङ्ग हुनेबाहेक पीडितलाई अन्य कुनै क्षति पुगेमा त्यस्तो कार्य कसुर हुँदैन । यस दफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसार मन्जुरी लिई गरिएको कुनै कार्य कसुर नहुनका लागि निम्न अवस्था विद्यमान हुनपर्ने देखिन्छ ।

- (क) ज्यान लिने वा अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले वा,
- (ख) ज्यान जान वा अङ्गभङ्ग हुन सक्दछ भन्ने थाहा भई गरेकोमा बाहेक,
- (ग) कसैले अठार वर्ष माथिको कुनै व्यक्तिको,
- (घ) मन्जुरी लिई गरेको,
- (ङ) कुनै कामबाट,
- (छ) त्यस्तो मन्जुरी दिने व्यक्तिलाई कुनै क्षति पुग्न गएमा,
- (ज) सो काम कसुर मानिनेछैन ।

यस दफामा भएको उल्लिखित व्यवस्थाअनुसार कुनै कार्य कसुर कायम नहुन कसुरदारले मन्जुरी लिएर गरेको कार्य मन्जुरी दिनेको ज्यान मर्ने वा अङ्गभङ्ग जस्तो गम्भीर चोट पुऱ्याउनेबाहेक अन्य प्रकारको हनुपर्छ वा सहमति दिनेको ज्यान जाने वा अङ्गभङ्ग हुनेबाहेक अन्य प्रकारको क्षति पुगेको भएमा कसुर कायम हुँदैन । यसबाट मन्जुरी दिनेको ज्यान मर्ने वा अङ्गभङ्ग हुने गरी मन्जुरी वा

सहमति दिएको भएमा वा त्यस्तो नियत राखेर सहमति पाएको भन्दैमा त्यस्तो कार्य गर्न हुँदैन भन्ने बुझ्नु पर्दछ। त्यस्तै कसुर गर्ने व्यक्तिले सहमति दिनेको ज्यान जान सक्ने वा अङ्गभङ्ग हुन सक्दछ भन्ने थाहा भएकोमा पनि त्यस्तो कार्य गर्न हुँदैन। अर्थात् मानिसको ज्यान लिने वा अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले वा कसैको ज्यान जान सक्छ वा अङ्गभङ्ग हुनसक्छ भन्ने थाहा भएर पनि सहमतिको नाममा त्यस्तो कार्य गरेकोमा बाहेक पीडितको सहमति लिएर गरिएको अन्य प्रकारको कामबाट मन्जुरी दिनेलाई जस्तो सुकै क्षति पुगेमा पनि कसुर हुँदैन। त्यस्तो मन्जुरी लिई गरेको कार्य कसुर कायम नहुन मन्जुरी दिने व्यक्तिको उमेर अठार वर्ष पुगिसकेको हुनुका अतिरिक्त त्यस्तो व्यक्तिले मौखिक वा लिखित रूपमा वा इसारा वा आचरणद्वारा स्पष्ट रूपमा मन्जुरी दिएको हुनुपर्छ। अन्यथा कसुर कायम हुन्छ।

१६. भलाइका लागि मन्जुरी लिई गरेको काम कसुर नहुने : कसैले कुनै व्यक्तिको भलाइका लागि निजको मन्जुरी लिई असल नियतले होसियारी साथ गरेको कुनै कामबाट त्यस्तो मन्जुरी दिने व्यक्तिलाई क्षति पुग्न गएमा सो काम कसुर मानिनेछैन।

टिप्पणी:

दफा १६ मा भएको व्यवस्थाअनुसार असल नियतले कसैले कुनै व्यक्तिको भलाइका लागि त्यस्तो व्यक्तिको मन्जुरी लिई होसियारीका साथ गरेको कामबाट त्यस्तो मन्जुरी दिने व्यक्तिलाई कुनै क्षति पुगेमा मन्जुरी लिने व्यक्तिले गरेको कार्य कसुर नहुने भनी प्रतिरक्षा लिन पाउने व्यवस्था गरिएको छ। यस दफामा कसैले कुनै व्यक्तिको भलाइका लागि निजको मन्जुरी लिई असल नियतले होसियारी साथ गरेको कुनै कामबाट त्यस्तो मन्जुरी दिने व्यक्तिलाई क्षति पुग्न गएमा सो काम कसुर मानिनेछैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ। जसअनुसार क्षति पुगेको व्यक्तिको भलाइ वा हित वा कल्याणका लागि असल नियतले पूर्ण होसियारीका साथ त्यस व्यक्तिको मन्जुरी लिएर मात्र कुनै कार्य गरिएको हुनुपर्छ। दफा १५ मा भए जस्तो यस दफामा ज्यान जाने वा गम्भीर चोट पुग्न सक्ने पूर्वावस्थाको आवश्यकता भने पर्दैन। यसमा असल नियत, होसियारीका साथ भलाइका लागि कुनै काम गर्न सम्बन्धित व्यक्तिसँग प्रत्यक्ष रूपमा मन्जुरी लिनुपर्नेजस्ता मात्र तत्वहरू आवश्यक पर्दछ। अर्थात् क्षतिपुगेको व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई आफ्नो भलाइको लागि कुनै काम गराएको हुनका अतिरिक्त त्यस्तो काम गर्ने व्यक्तिले पनि मन्जुरी प्राप्त गरेपछि त्यस्तो मन्जुरी दिने व्यक्तिको हितका लागि असल नियतले वा बदनियत नचिताई पूर्ण होसियारीका साथ मन्जुरी लिएको काम गरेको अवस्था हुनुपर्दछ र मात्र त्यस्तो काम गर्दा मन्जुरी दिने व्यक्तिलाई पुग्न गएको क्षति वापतमा आपराधिक दायित्व बहन गराइनेछैन। अन्यथा कानूनबमोजिम कसुर कायम गरी दण्ड दिनुपर्छ। यस्तो अवस्था सामान्यतः कसैलाई उद्धार गर्ने क्रममा वा चिकित्साउपचारको क्रममा आइपर्ने हुन्छ। तर, नियत वा कामको परिणामबाट निरपेक्ष रहेको आपराधिक कामको सम्बन्धमा पीडितसँग मन्जुरी लिएकै कारणले मात्र आपराधिक दायित्वबाट कसैले छुट पाउन सक्दैन।

मानवीय व्यवहारमा कतिपय यस्ता अवस्थाहरू आउँदछन् जसमा क्षति पुग्ने व्यक्तिको हितका लागि कुनै कार्य गर्न अति जरुरी हुन्छ र होस पुऱ्याउँदापुऱ्याउँदै पनि त्यस्तो व्यक्तिलाई बढी नै क्षति पुग्न जान्छ। मानिसका व्यवहारमा त्यस्ता किसिमका अनेक अवस्थाहरू आउँदछन् जसमा आफ्नो ज्यान पनि जानसक्छ वा अङ्गभङ्ग हुनसक्छ भन्ने जान्दा जान्दै पनि कुनै काम अरूबाट गराउन पनि पर्दछ। त्यसरी अरूबाट त्यस्तो काम गराएकोमा काम गर्ने व्यक्तिले अति नै होसियारीका

साथ काम गर्दा जस्तो सुकै क्षति पुगेमा पनि आपराधिक दायित्व बहन गर्नुपर्ने व्यवस्था भएमा समाजमा भन समस्या आउने हुनाले यस्तो कानूनी व्यवस्थाको आवश्यकता महसुस गरी यो व्यवस्था गरिएको हो । यसै पृष्ठभूमिमा कसैको ज्यान लिने वा गम्भीर चोट पुऱ्याउने किसिमको नियत वा यस्तै बदनियत नभई असल नियतले भलाइका लागि पूर्ण होसियारीका साथ सम्बन्धित व्यक्तिसँग नै सहमति वा मन्जुरी लिएर कुनै कार्य गरिएकोमा त्यस्तो व्यक्तिको ज्यान जान सक्ने किसिमको काम गरेको भए पनि कसुर नमानिने व्यवस्था यस दफामा गरिएको हो ।

१७. भलाइका लागि संरक्षकको मन्जुरी लिई गरेको काम कसुर नहुने : अठार वर्ष ननाघेको वा मानसिक अस्वस्थताको कारणले होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिको भलाइका लागि निजको संरक्षकले वा त्यस्तो संरक्षकको मन्जुरी लिएर अरू कसैले असल नियतले होसियारी साथ गरेको कुनै कामबाट त्यस्तो व्यक्तिलाई कुनै क्षति पुग्न गएमा सो काम कसुर मानिनेछैन ।

तर ज्यान जान वा अङ्गभङ्ग हुनबाट रोक्ने उद्देश्यले गरेकोमा बाहेक ज्यान जान सक्छ वा अङ्गभङ्ग हुन सक्छ भन्ने जानीजानी त्यस्तो कुनै काम गर्ने व्यक्तिले आपराधिक दायित्वबाट छुट पाउनेछैन ।

टिप्पणी :

यस दफामा गरिएको भलाइका लागि संरक्षकको मन्जुरी लिई गरेको काम कसुर नहुने भनी गरिएको व्यवस्था दफा १६ मा भएको व्यवस्था सँग सामिप्यता राख्ने अवस्था हो । दफा १६ मा सम्बन्धित व्यक्तिसँग नै सहमति वा मन्जुरी लिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ भने यसमा सम्बन्धित व्यक्तिबाहेकको अन्य निजको संरक्षकसँग मन्जुरी लिएको अवस्थालाई इङ्गित गरिएको छ । यस दफामा गरिएको व्यवस्थामा संरक्षक वा संरक्षकले मन्जुरी दिएको तेस्रो व्यक्ति हुने अवस्थाबाहेक दफा १६ को भन्दा फरक अर्को अवस्था पनि राखिएको छ । जसअनुसार ज्यान जान वा अङ्गभङ्ग हुनबाट रोक्ने उद्देश्यले गरेकोमा बाहेक ज्यान जान सक्छ वा अङ्गभङ्ग हुन सक्छ भन्ने जानीजानी त्यस्तो कुनै काम संरक्षकको सहमति लिएर गरेको भए पनि दण्डनीय कसुर हुन्छ । अर्थात् संरक्षकले सहमति दिएको अवस्थामा ज्यान जान वा अङ्गभङ्ग हुनबाट रोक्ने उद्देश्यले गरेकोमा मात्र त्यस्तो काम गर्नेले प्रतिरक्षा लिन पाउँछ । तर दफा १६ मा यस्ता पूर्वसर्तहरू रहेका छैनन् । यस दफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसार कुनै कार्य कसुर कायम नहुनका लागि अठार वर्ष नपुगेको नाबालिग वा होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिको हित वा भलाइका लागि निजको संरक्षक आफैले वा संरक्षकको मन्जुरी लिएर अरू कसैले असल नियतले होसियारीका साथ ज्यान जान वा अङ्गभङ्ग हुनबाट रोक्ने उद्देश्यले कुनै काम गरेको हुनुपर्ने शर्तहरू आवश्यक पर्दछन् । यस दफामा अठार वर्ष ननाघेको वा मानसिक अस्वस्थताको कारणले होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिको भलाइका लागि निजको संरक्षकले वा त्यस्तो संरक्षकको मन्जुरी लिएर अरू कसैले असल नियतले होसियारी साथ गरेको कुनै कामबाट त्यस्तो व्यक्तिलाई कुनै क्षति पुग्न गएमा सो काम कसुर मानिनेछैन । तर ज्यान जान वा अङ्गभङ्ग हुनबाट रोक्ने उद्देश्यले गरेकोमा बाहेक ज्यान जान सक्छ वा अङ्गभङ्ग हुन सक्छ भन्ने जानीजानी त्यस्तो कुनै काम गर्ने व्यक्तिले आपराधिक दायित्वबाट छुट पाउने छैन भन्ने व्यवस्था राखिएको छ । यसमा गरिएको उपर्युक्त व्यवस्थाअनुसार अठार वर्ष ननाघेको नाबालिग वा मानसिक अस्वस्थताको कारणले होस गुमाएको विरामी व्यक्तिको भलाइ वा हितका लागि निजको संरक्षक (Guardian) ले वा निजको संरक्षकबाट मन्जुरी लिएर अर्को व्यक्तिले असल नियतले पूर्ण होसियारीका

साथ त्यस्तो व्यक्तिको ज्यान जानबाट रोक्ने वा अङ्गभङ्ग हुनबाट रोक्ने उद्देश्यले कुनै काम गर्दा त्यस्तो व्यक्तिलाई कुनै क्षति पुग्न गएमा सो काम दण्डनीय कसुर हुँदैन । तर ज्यान जान वा अङ्गभङ्ग हुनबाट रोक्ने उद्देश्य कर्तामा र मन्जुरी दिने दुवैमा विद्यमान हुन अनिवार्यता हुन्छ । यस दफामा गरिएको प्रतिबन्ध्यात्मक व्यवस्थाले त्यसरी मन्जुरी लिइएको व्यक्तिको ज्यान जान सक्छ वा अङ्गभङ्ग हुन सक्छ भन्ने जानीजानी त्यस्तो कुनै काम गर्ने व्यक्तिले भने आपराधिक दायित्वबाट छुट पाउदैन । यस्तो अवस्था पनि सामान्यतः कसैलाई उद्धार गर्ने क्रममा वा चिकित्सकीय उपचारको क्रममा शल्यक्रिया गर्दा आइपर्ने हुन्छ । तर नियत वा कामको परिणामबाट निरपेक्ष रहेको आपराधिक कामको सम्बन्धमा संरक्षकको मन्जुरी लिएकै कारणले मात्र आपराधिक दायित्वबाट छुट प्रदान गर्न सकिँदैन ।

१८. भलाईका लागि मन्जुरी नलिई गरेको काम कसुर नहुने : कुनै व्यक्तिको भलाईका लागि तत्काल कुनै काम नगरी नहुने भएको, त्यस्तो व्यक्ति कुनै कारणले त्यस्तो काम गर्न दिनको लागि तत्काल आफै मन्जुरी दिन नसक्ने अवस्थामा रहेको र निजको तर्फबाट मन्जुरी दिन सक्ने संरक्षक पनि तत्काल उपलब्ध नभएको अवस्थामा निजको भलाईका लागि मन्जुरी नलिएर पनि असल नियतले होसियारी साथ त्यस्तो काम गर्दा निजलाई कुनै क्षति वा हानिनोक्सानी पुग्न गएमा त्यस्तो काम कसुर मानिनेछैन ।

स्पष्टीकरण : दफा १६, १७ र यस दफाको प्रयोजनका लागि “भलाई” भन्नाले :

- (क) आर्थिक रूपमा प्राप्त लाभलाई जनाउने छैन,
- (ख) ज्यान लिने वा मनासिव कारण विना भङ्गभङ्ग गर्ने नियतले गरेको काम भलाईका लागि गरेको मानिनेछैन ।

टिप्पणी

यस दफामा केही विशेष परिस्थिति र खास अवस्थामा सम्बन्धित व्यक्ति वा संरक्षकको मन्जुरी नलिई गरेको गरेको कामपनि कसुर नहुने अवस्थालाई उल्लेखन गरिएको छ । यस दफामा कुनै व्यक्तिको भलाईका लागि तत्काल कुनै काम नगरी नहुने भएको, त्यस्तो व्यक्ति कुनै कारणले त्यस्तो काम गर्न दिनको लागि तत्काल आफै मन्जुरी दिन नसक्ने अवस्थामा रहेको र निजको तर्फबाट मन्जुरी दिन सक्ने संरक्षक पनि तत्काल उपलब्ध नभएको अवस्थामा निजको भलाईका लागि मन्जुरी नलिएर पनि असल नियतले होसियारी साथ त्यस्तो काम गर्दा निजलाई कुनै क्षति वा हानिनोक्सानी पुग्न गएमा त्यस्तो काम कसुर मानिनेछैन भन्ने व्यवस्था राखिएको छ । यस्तो अवस्था काम गर्दाको अवस्थामा व्यवहारमा देखा पर्ने गरेको अनुभवबाट राखिएको हो । यस प्रकारको कानूनी व्यवस्था अन्य प्रचलित कानूनी प्रणालीमा पनि रहेको पाइन्छ । जस अनुसार कुनै व्यक्तिको भलाईका लागि कुनै काम तत्काल नगरी नहुने आपत्कालिन अवस्था आई परेकोमा त्यस्तो व्यक्ति आफै मन्जुरी दिन असक्षम रहेको र निजको संरक्षक वा अविभावक पनि तत्काल उपलब्ध नभएको अवस्थामा पनि निजको भलाईका लागि कुनै काम गर्दा निजलाई कुनै क्षति पुग्न गएमा त्यस्तो काम गर्ने मानिसले आपराधिक दायित्व वहन गर्न पर्दैन । तर त्यस्तो व्यक्तिले गरेको काम भलाई वा हितका लागि असल नियतले पूर्ण होसियारीका साथ गरेको हुनुपर्दछ । अर्थात् पीडितको शारीरिक भलाई वा हित, तत्काल गर्ने पर्ने अति आवश्यक अवस्था, सम्बन्धित व्यक्तिले मन्जुरी दिन नसक्ने अवस्था, निजको संरक्षक

पनि तत्काल फेला नपरेको अवस्था, कर्तामा असल नियत हुनुपर्ने, त्यस्तो काम पूर्ण होसियारीका साथ गरेको हुनुपर्ने जस्ता वस्तुनिष्ठ पूर्वसर्तहरू आवश्यक पर्दछन् । उसले गरेको कामको परिणामबाट जानीजानी, लापरवाहीयुक्त तवरले वा निरपेक्ष रूपमा कसुरै गरेको देखिनु हुँदैन ।

यस प्रकारको अवस्था मानव व्यवहारमा तत्काल कुनै प्रकारको दुर्घटनाबाट उद्धार गर्ने क्रममा वा उपचारको क्रममा आइपर्न सक्दछ । त्यसकारण तत्काल कसैको भलाइका लागि वा कसैको जीवन रक्षाका लागि कुनै काम नगरी नहुने भएकोमा त्यस्तो व्यक्ति मन्जुरी दिनसक्ने अवस्थामा नरहेको र निजको संरक्षक पनि तत्काल उपलब्ध नभएमा त्यस्तो व्यक्तिको भलाइका लागि कुनै काम गर्न हुने र त्यस्तो काम बदनियत नराखी असल नियतले पूर्ण होसियारीका साथ गर्दा पनि त्यस्तो व्यक्तिलाई क्षति पुग्न गएमा त्यस्तो क्षति वापतमा कसुर ठहराउन नहुने कुरालाई कानूनले सम्बोधन गरिएको हो । यस अवस्थालाई आवश्यकताको सिद्धान्त (Doctrine of Necessity) सँग पनि समरूपमा दाँजेर हेर्न सकिन्छ । साथै कतिपय अवस्थामा यसलाई कर्ताको दायित्व (Obligation) सँग पनि समायोजन गर्न सकिन्छ । किनकी कुनै काम गर्ने योग्यता, दक्षता, क्षमता र दायित्व भएको व्यक्तिले कसैको ज्यानै जोखिममा रहेको अवस्थामा निजको वा निजको संरक्षकको मन्जुरी वा सहमति छैन भन्दैमा मुकदर्शक भएर बस्न हुँदैन भन्ने कुरालाई पनि कानूनले समेटेको हुन्छ । हरेक अवस्थामा मन्जुरी लिनुपर्ने अनिवार्यता राख्ने हो भने कतिपय अवस्थामा मन्जुरी प्राप्त नभएको कारणले नै वा मानिसको ज्यान मन्जुरी लिने क्रममा नै जोखिममा पर्ने हुन्छ । तसर्थ, पनि यस प्रकारको कानूनी व्यवस्थाको अपरिहार्यता हुन्छ र यस्तै प्रकारको आधारमा पनि यो व्यवस्था गरिएको हो ।

यस दफामा भलाइ शब्दलाई स्पष्ट समेत गरिएकोछ । सामान्य अर्थमा भलाइ भन्नाले भलो वा असल हुने काम, हित, कल्याण, उपकार आदिलाई जनाउछ । यस दफाको स्पष्टीकरण खण्डमा दफा १६, १७ र १८ मा प्रयुक्त भएको शब्द भलाइले आर्थिक रूपमा प्राप्त हुने लाभ वा फाइदालाई जनाउदैन । अर्थात् कसैलाई आर्थिक रूपले फाईदा पुग्ने कुराको आधारमा कुनै काम गर्दा कसैलाई हानि पुग्न वा क्षति पुग्न गएमा त्यस्तो काम गर्न मन्जुरी वा सहमति लिएको थियो भन्ने आधारमा आपराधिक दायित्वबाट छुट पाउदैन । यसबाट भलाइको लागि गरिएको वा गरिने काम जसका लागि गरिएको वा गरिने हो त्यस व्यक्तिको जीउ ज्यानसँग सम्बन्धित हुन आवश्यक हुन्छ । अर्थात् जसको भलाइका लागि गरिने हो उसको जीउ ज्यानको हित, कल्याण वा भलोका लागि गरिएको हुनुपर्छ । त्यस्तै ज्यान लिने वा मनासिव कारण विना अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले गरेको काम भलाइका लागि गरेको मानिनेछैन भन्ने अर्को व्यवस्था पनि यस दफामा राखी कसैले ज्यान लिने नियतले गरेको काम र कुनै मनासिव कारण विना अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले गरेको कामलाई पनि भलाइका लागि गरेको मानिदैन । अर्थात् कसैले आफ्नो कुनै अङ्ग काटे वा कटाएमा निजलाई कुनै आर्थिक लाभ प्राप्त हुन्छ भनी त्यस्तो अङ्ग काट्न कसैलाई मन्जुरी दिएमा त्यस्तो कार्य भलाइका लागि गरिएको हो भनी मान्न हुँदैन भन्ने हो । यसबाट कामको परिणामबाट त्यस्तो काम गर्ने व्यक्तिले बदनियतपूर्वक गरेको कामलाई भने भलाइको नाममा छुट दिइएको छैन ।

१९. मन्जुरी लिएर पनि कसुर गर्न नहुने : दफा १५, १६ वा १७ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि ती दफामा लेखिएको काम कानूनबमोजिम अन्य कसुर मानिने भएमा त्यस्तो काम मन्जुरी लिएर गरेको भए पनि कसुर मानिनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा मन्जुरी लिएर पनि कसुर गर्न नहुने कुरालाई कानूनी रूप दिइएको छ । अर्थात् मन्जुरी वा सहमति लिएकै भरमा कसुर भने गर्न हुँदैन भन्ने यस दफामा गरिएको व्यवस्थाको सार हो । यस दफामा भएको व्यवस्था अनुसार दफा १५, १६ वा १७ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि ती दफामा लेखिएको काम कानूनबमोजिम अन्य कसुर मानिने भएमा त्यस्तो काम मन्जुरी लिएर गरेको भए पनि कसुर मानिनेछ । दफा १५, १६ र १७ मा मन्जुरी लिएर गरिएका कार्यलाई कसुर नमानिने व्यवस्था रहेकोमा ती दफाहरूमा लेखिएको काम कानूनबमोजिम अन्य कसुर मानिने भएमा त्यस्तो काम मन्जुरी लिएर गरेको भए पनि कसुर हुन्छ । कुनै कामको उद्देश्य वा परिणाम जेसुकै भए पनि सो कामको सम्पादन मात्रले उक्त कामलाई अपराध मानिने कानूनी व्यवस्था भएमा मन्जुरी लिएर गरेको भए पनि कसुर हुन्छ । दफा १५, १६ वा १७ को व्यवस्था लागू हुँदैन । कुनै काम निरपेक्ष रूपमा अपराधिक कामलाई सहमति वा मन्जुरीले संरक्षण प्रदान गर्न सकिँदैन भन्ने यस दफाको व्यवस्था बाट बोध हुन्छ । मन्जुरी लिएर कसैको चिरफार गर्दा ज्यान मरेमा ज्यान मारेको कसुर नहुन सक्तछ तर सोबाहेक कसैको ज्यान लिने वा अन्य कसुर हुने काम रहेछ भने कसुर हुन्छ । त्यस्तै चिरफार गर्ने योग्यता नभएको कुनै चिकित्सकले मन्जुरी लिएर कसैलाई चिरफार गरेमा मन्जुरी लिएर गरेको भनी छुट पाउदैन भन्ने यस दफामा रहेको कानूनी व्यवस्थाको उद्देश्य हो ।

२० मन्जुरी : मन्जुरी मौखिक वा लिखित रूपमा वा इसारा वा आचरणद्वारा व्यक्त गर्न सकिनेछ ।

तर देहायका अवस्थामा दिइएको मन्जुरीलाई मन्जुरी मानिनेछैन :-

- (क) तथ्यको भ्रममा परी वा कुनै किसिमको हानिनोक्सानी हुन सक्ने डर, त्रासमा परी कुनै व्यक्तिले मन्जुरी दिएको र त्यस्तो मन्जुरी अनुसार काम गर्ने व्यक्तिलाई सो मन्जुरी त्यसरी दिइएको हो भन्ने कुरा थाहा भएमा वा निजले विश्वास गर्नुपर्ने कुनै मनासिव कारण भएमा,
- (ख) मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफूले दिएको मन्जुरीको गुण, दोष र परिणाम बुझ्न नसक्ने गरी होस ठेगानमा नरहेका बखत कुनै व्यक्तिले मन्जुरी दिएकोमा,
- (ग) अठार वर्ष ननाघेको नाबालकले मन्जुरी दिएकोमा,
- (घ) अनुचित प्रभावमा परी मन्जुरी दिएकोमा ।

टिप्पणी

यस दफामा मन्जुरी वा सहमति व्यक्त हुने उपायहरूको परिभाषा गरी त्यसको वैधानिकताका बारेमा व्यवस्था गरिएको छ । मन्जुरी कसरी दिएको वा लिएको हुनुपर्छ, कस्तो मन्जुरीलाई सहमति वा मन्जुरी मानिँदैन आदि जस्ता कुराहरूलाई यस दफामा उल्लेखन गरिएको छ । यसमा सामान्यतः मन्जुरीलाई मन्जुरी दिने व्यक्तिको अवस्थासँग सापेक्ष बनाइएको छ । यस दफामा मन्जुरीको परिभाषा भने गरिएको छैन । तर, कस्तो अवस्थामा सामान्य मन्जुरीलाई कानूनी मन्जुरी मानिँदैन भन्ने अवस्थाको वर्णन गरिएको छ । यस दफामा कानूनमा कुनै सन्देहको सम्भावना नरहोस् भन्ने उद्देश्यले आफ्नो स्वतन्त्र इच्छाले नियन्त्रित हुन नसक्ने विवेचित इच्छा निर्माण गर्न नसक्ने वा ज्ञान वा विवेकले सहमति दिन नसक्ने जस्ता मन्जुरी प्रदान गर्न सक्ने क्षमतालाई कुण्ठित पर्ने स्थिति विद्यमान भएको

अवस्थामा दिइएको मन्जुरीलाई कानूनी मान्यता नहुने सम्बन्धमा स्पष्ट पार्ने व्यवस्था गरिएको छ । डर, त्रास, भ्रम, अपरिपक्वता, मानसिक अस्वस्थताको विद्यमानताको अभावमा दिएको मन्जुरी मात्र वास्तविक मन्जुरी मान्न सकिने कुरालाई यस दफामा स्पष्ट गरिएको छ ।

यस दफामा गरिएको व्यवस्था अनुसार मन्जुरी वा सहमति मौखिक वा लिखित रूपमा वा इसारा वा आचरणद्वारा व्यक्त गर्न सकिन्छ र मन्जुरी लिनेले पनि लिखित, मौखिक वा इसारा वा आचरणद्वारा दिएको मन्जुरी मात्र ग्रहण गरी त्यसबमोजिमको कार्य मात्र सम्पादन गर्नुपर्दछ । यसरी दिएको मन्जुरीलाई खास वा विशेष अवस्थामा ग्रहण गर्न हुँदैन । खास अवस्थाको व्यक्तिले दिएको मन्जुरीलाई मन्जुरी मानी कार्य गर्न हुँदैन । अर्थात् खास अवस्थाको मानिसले दिएको मन्जुरीले मान्यता पाउँदैन भन्ने र त्यस्तो मन्जुरीलाई मन्जुरी मान्न नसकिने कुरालाई यस दफामा व्यवस्था गरिएको छ । ती अवस्था निम्नानुसारको रहेका छन् ।

(क) तथ्यको भ्रममा परी दिएको मन्जुरी,

(ख) कुनै किसिमको हानिनोक्सानी हुन सक्ने डर, त्रासमा परी कुनै व्यक्तिले दिएको मन्जुरी,

(ग) मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफूले दिएको मन्जुरीको गुण, दोष र परिणाम बुझ्न नसक्ने गरी होस ठेगानमा नरहेका बखत कुनै व्यक्तिले दिएको मन्जुरी,

(घ) अठार वर्ष ननाघेको नाबालकले दिएको मन्जुरीलाई मन्जुरी मानिदैन ।

तथ्यको भ्रममा परी गरेको अपराध अपराध नहुने फौजदारी न्यायको सिद्धान्त अनुसार नै तथ्यको भ्रममा परी कुनै काम गर्न मन्जुरी दिएको भएमा त्यस्तो मन्जुरीलाई कानूनी मन्जुरी नमानिने व्यवस्था यस दफामा गरिएको छ । यसै स्तरमा कुनै क्षति वा हानिनोक्सानी हुन सक्ने डर, त्रासमा परी दिइएको मन्जुरीलाई पनि राखिएको छ । मन्जुरी भन्नाले स्वैच्छिक, ज्ञानकृत अर्थात् ज्ञान र विवेक पुऱ्याएरै दिएको हुन्छ । तथापि, मन्जुरी प्राप्त भएको थियो भनी मन्जुरीको आडमा कुनै गलत किसिमबाट प्राप्त गरेको सहमतिको आधारमा कुनै कसुरजन्य कार्य नहोस भनी यो व्यवस्था राखिएको हो । कुनै प्रकारका क्षतिको डर, त्रासमा परी दिएको वा तथ्यको भ्रममा परी दिएको मन्जुरीलाई स्वैच्छिक वा ज्ञान विवेकले दिएको मन्जुरी हो भनी कदापि भन्न सकिँदैन । विचारणीय कुरा के हुन आउँछ भने मन्जुरी दिने मानिसले तथ्यको भ्रम वा क्षतिको डरमा परी मन्जुरी दिएको हो भन्ने सो मन्जुरी छ भनी कार्य गर्ने मानिसलाई थाहा नभएको अवस्थामा भने उक्त मन्जुरीको शुद्धतामा भएको कमी वा त्रुटिको असर सो मन्जुरी प्राप्त छ भनी काम गर्ने मानिसले व्यहोर्नु पर्ने हुनु न्यायसङ्गत हुँदैन । तसर्थ यस दफाको खण्ड (क) मा मन्जुरी अनुसार काम गर्ने मानिसलाई मन्जुरी भ्रम वा डरको प्रभावमा परी दिएको हो भन्ने जानकारी भएमा वा त्यस्तो मन्जुरी त्यसरी दिइएको हो भन्ने कुरा थाहा भएमा वा निजले विश्वास गर्नुपर्ने कुनै मनासिव कारण भएमा त्यस्तो मन्जुरीले मान्यता नपाउने व्यवस्था राखिएको हो । कुनै काम गर्ने व्यक्तिलाई कसैले दिएको मन्जुरी तथ्यको भ्रममा परी वा कुनै किसिमको हानिनोक्सानी हुन सक्ने डर, त्रासमा परी कुनै व्यक्तिले मन्जुरी दिएको हो भन्ने जानकारी भएमा वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासि कारण भएमा त्यस्तो मन्जुरीले कानूनी मान्यता पाउँदैन । त्यस्तो मन्जुरीलाई मन्जुरी मानिदैन ।

यस दफाको खण्ड (ख) मा गरिएको व्यवस्था अनुसार मानसिक अस्वस्थताको कारणले आफूले दिएको मन्जुरीको गुण, दोष र परिणाम बुझ्न नसक्ने गरी होस ठेगानमा नरहेका बखत कुनै व्यक्तिले दिएको मन्जुरीलाई पनि कानूनी मन्जुरी नमानिने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था पनि होस ठेगानामा नरहेको व्यक्तिले गरेको काम कसुर नमानिने भनी फौजदारी न्यायको स्थापित

सिद्धान्तको रूपमा यसै पच्छिदमा स्वीकार गरिएको व्यवस्था कै आधारमा गरिएको प्रावधान हो । कानूनको दृष्टिकोणबाट अपराध गर्ने क्षमता नै नभएको वा गरिएको कामको गुण, दोष तथा परिणाम नै छुट्याउन नसक्ने व्यक्तिले गरेको काम अपराध नहुने भनी स्वीकारिएपछि स्वाभाविक रूपमा त्यस्तो अवस्थाको व्यक्तिले दिएको मन्जुरी पनि मन्जुरी नमानिने हुँदा सोहीबमोजिम यो व्यवस्था राखिएको हो । त्यसै गरी खण्ड (ग) मा अठार वर्ष ननाघेको नाबालकले दिएको मन्जुरीलाई पनि कानूनी मान्यता दिइएको छैन । नाबालकलाई आफ्नो वास्तविक हित निरूपण गर्न सक्ने क्षमता नभएको मानिने हुनाले त्यस्तो व्यक्तिले गरेको अपराधलाई अपराध नमानिने र पूर्ण फौजदारी दायित्व निर्वाह गर्नु नपर्ने सिद्धान्त अनुरूप नै निजले दिएको मन्जुरीलाई मन्जुरी नमानिने व्यवस्था राखिएको हो ।

यसरी उल्लिखित आधार र कारणबाट यस दफामा डर त्रास, भ्रम, अपरिपक्वता, मानसिक अस्वस्थताबाट दूषित नभएको मन्जुरीलाई मात्र वास्तविक मन्जुरी मानिने व्यवस्था गरिएको हो । यस व्यवस्थालाई भारतीय दण्डसंहितामा पनि स्वीकार गरिएको छ । भारतीय दण्डसंहितामा डर वा भ्रममा परी दिएको सहमति, मानसिक रोगी वा नशा सेवन गरेको मानिसले दिएको सहमति वा आफूले दिएको मन्जुरीको गुण, दोष र परिणाम बुझ्न नसक्ने गरी होस ठेगानमा नरहेका बखत कुनै व्यक्तिले दिएको मन्जुरी, तथा १२ वर्ष उमेर नपुगेको नाबालकले दिएको सहमतिलाई मान्यता दिइएको छैन ।^{१०१}

सर्वोच्च अदालतबाट मन्जुरीका सम्बन्धमा प्रतिपादित सिद्धान्तहरू:

(क) उमेर पुगेको महिलाले सहमतिमा आपसी सहमतिबाट करणी लिनु भएको देखिएको र वारदात हुँदा पीडित भनिएको महिलाको उमेर १६ वर्ष पुगी सकेकोमा राजिखुशीले करणी लेनदेन भएको क्रिया जबर्जस्ती करणीको महलको १ नं ले परिभाषित गरे अनुसारको जबर्जस्ती करणीको अपराध भित्र पर्ने न देखिने ।^{१०२}

(ख) जाहेरवाली १८ वर्ष उमेरकीदेखिएको निजलाई प्रतिवादीले निजको सहमतिबाटै करणी गरेको रहेछ भन्ने पुष्टि हुने भएको हुँदा प्रतिवादीले आरोपित कसुरबाट सफाइ पाउने ।^{१०३}

२१. असल नियतले दिएको जानकारीबाट क्षति पुगेमा कसुर नहुने : कसैले कुनै व्यक्तिलाई निजको भलाईको लागि असल नियतले दिएको कुनै कुराको सूचना वा जानकारीबाट त्यस्तो व्यक्तिलाई कुनै क्षति पुग्न गएमा सो काम कसुर मानिनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित दफाले प्रस्ताव गरेको व्यवस्था हाम्रो न्यायप्रणालीका लागि नौलो व्यवस्था हो । सामान्यता व्यहारमा कहिले काहि यस्तो अवस्था उत्पन्न हुन्छ जव कुनै मानिसलाई निजको भलाईको लागि कुनै कुराको जानकारी वा सूचना दिनु उचित देखिन्छ । तर उक्त जानकारी वा सूचनाको प्रतिकूल असर पर्न गई उल्टो जानकारी वा सूचना पाउने व्यक्तिलाई क्षति वा हानि पुग्न सक्छ । उदाहरणका लागि, कुनै महिलाको विदेश गएको पतिको निज गएको मुलुकमा सडक दुर्घटनामा

^{१०१} Indian Penal Code, 1860, Sec. 90.

^{१०२} नेपाल सरकार विरुद्ध प्रकाश सिंह ठगुना, मुद्दा: जबरजस्ती करणी, सशब्द (२०४८) मांसिर १ पूर्णाङ्क ४६५ पृ. ३५

^{१०३} नेपाल सरकार विरुद्ध गणेश राना मगर, मुद्दा: जबरजस्ती करणी, सशब्द (२०६९) मांसिर १ पूर्णाङ्क ४८९ पृ. १७

परी मृत्यु भएको कुरा निजको नजिकको नातेदारले कुनै श्रोतबाट थाहा पाई निजकी पत्नीले घर व्यवहार मिलाउन तथा कुल धर्म अनुसार क्रिया गर्न पाउँछिन् भन्ने असल नियतले निजले निजकी पत्नीलाई उक्त मृत्युको बारे जानकारी गराउँदा निज महिलालाई मानसिक चोट (Mental Shock) पुग्न गई उनको हृदयघात भई ज्यान गएमा वा मूर्छित भएर लड्दा कुनै चोट पटक लाग्यो भने सो खबर सुनाउने व्यक्तिलाई कसुरदार कायम गरी सजायको भागी बनाउन उचित हुँदैन । यस्तै कुनै क्यान्सर रोग सर्जनकोमा क्यान्सर रोग भर्खरै डाइग्नोसिस भएको विरामी परामर्शका लागि गएकोमा सो डाक्टरले विरामीलाई निजको क्यान्सर अन्तिम चरण पुगेको त्यसैले निजको उपचारबाट बाच्ने कम सम्भावना छ भनी असल नियतबाट निजको रोगको बारेमा आफ्नो राय अभिव्यक्त गर्दा सो सूचना प्राप्त भएको लगत्तै तत्काल सो जानकारीको असरबाट मानसिक आघात (Mental Shock) भई निज रोगीको मृत्यु हुन गएमा सो डाक्टरले कुनै कसुर गरेको मानिदैन र निजलाई जानकारी प्रदान गर्दा विरामीको मृत्यु हुन सक्छ भन्ने कुरा थाहा भए पनि निजलाई कुनै सजायको भागीदार बनाउन सकिँदैन । यसरी यस दफाबमोजिम देहायको अवस्था हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ :

- ◆ कसैले,
- ◆ कुनै व्यक्तिलाई,
- ◆ निजको भलाईको लागि,
- ◆ असल नियतले दिएको,
- ◆ कुनै कुराको,
- ◆ सूचना वा जानकारीबाट,
- ◆ त्यस्तो व्यक्तिलाई कुनै क्षति पुग्न गएमा,
- ◆ सो काम कसुर मानिनेछैन ।

यसरी प्रस्तावित दफाले व्यवस्था गरेको सिद्धान्त लागू हुनका लागि दुईवटा अपरिहार्य तत्वहरू निर्धारण गरेको छ । पहिलो, कुनै कुराको सूचना वा जानकारी दिने काम असल नियत (good faith) बाट गरिएको भन्ने स्थापित हुनु पर्दछ र दोस्रो त्यस्तो जानकारी वा सूचना सो प्राप्त गर्ने व्यक्तिको भलाईका लागि प्रदान गरिएको हुनु पर्दछ । यस दफाले निर्दोष व्यक्तिलाई संरक्षण प्रदान गर्नुको अलावा दोषी व्यक्तिले उम्कने क्षिद्र वन्न पुगोस् भन्नाको खातिर जानकारी वा सूचना असल नियतले र सूचना प्राप्तको भलाईका लागि दिइएको हुनुपर्ने दोहोरो अंकुशको व्यवस्था गरिएको छ ।

२२. डर त्रासमा परी गरेको काम कसुर नहुने : (१) कसैले जोखिमी हातहतियार वा विषालु वा विष्फोटक पदार्थ लिई कुनै व्यक्तिलाई निजले तत्काल कुनै काम नगरे निज वा निजको नजिकको नातेदारको ज्यान लिने वा शारीरिक अङ्गभङ्ग गराउने डर त्रास देखाएको र तत्काल त्यस्तो काम नगरे आफ्नो वा आफ्नो नजिकको नातेदारको ज्यान जान वा शारीरिक अङ्गभङ्ग हुन सक्ने खतरा छ भनी विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो काम गरेमा सो काम कसुर मानिनेछैन ।

तर देहायको अवस्थामा त्यस्तो काम कसुर मानिने छ :

- (क) ज्यान लिएको वा शारीरिक अङ्गभङ्ग गरेकोमा,
- (ख) राज्य विरुद्धको कसुर गरेकोमा, वा

(ग) त्यस्तो काम गर्ने व्यक्ति आफैले गर्दा वा आफूले कुनै काम गरेको कारणबाट निज त्यस्तो डर त्रासको अवस्थामा पुगेकोमा ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कसुर गराउने व्यक्तिलाई निज आफैले सो कसुर गरेसरह कानूनबमोजिम सजाय हुनेछ ।

सामान्य अवधारणा

फौजदारी कानूनबमोजिम अपराधको रूपमा परिभाषित गरिएको कुनै पनि कार्य गर्ने व्यक्तिले सो कार्य वापतको आपराधिक दायित्व बहन गर्नुपर्दछ । त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई सामान्यतः आपराधिक दायित्वबाट छुट हुन सक्दैन । तर कतिपय अवस्थामा कानूनले नै त्यस्तो निषेधित कार्य गर्ने व्यक्तिको हैसियत वा त्यस्तो आपराधिक कार्य हुँदाको खास अवस्था वा परिस्थिति उल्लेख गरी त्यस्तो हैसियत भएको व्यक्तिले आपराधिक कार्य भनी परिभाषित कुनै कार्य गरेमा वा त्यस्तो खास अवस्था वा परिस्थितिमा आपराधिक कार्य भनी परिभाषित कार्य भएमा सो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई आपराधिक दायित्व बहन नगराउने सिद्धान्त फौजदारी विधिशास्त्रले विकास गरेको छ । यसलाई सामान्य प्रतिरक्षाको सिद्धान्त (Principle of general defense) भनिन्छ । यही सिद्धान्तको आधारमा संसारका विभिन्न देशहरूका राष्ट्रिय कानूनी प्रणालीहरूले आफ्ना फौजदारी कानूनहरूमा विभिन्न अवस्था र परिस्थितिहरूको उल्लेख गरी त्यस्तो अवस्थामा भएका निषेधित कार्य वा कानूनले सजायबाट छुट पाउने भनी परिभाषित गरेको खास हैसियतका व्यक्तिले गरेको त्यस्तो निषेधित कार्यको लागि आपराधिक दायित्व बहन गर्नु नपर्ने गरी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यस्ता सामान्य प्रतिरक्षाका आधारहरू के के हुन सक्दछन् भन्ने कुरा विभिन्न देशका राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाले अवलम्बन गरेका फौजदारी नीति (Criminal policy) ले स्वीकार गरेका प्रतिरक्षाका आधारहरूबाट निर्धारण हुने भएकाले यसमा एकरूपता पाउन सकिँदैन । तर पनि खास परिस्थिति वा अवस्थाका व्यक्तिले गरेको निषेधित कार्यलाई अपराध नमानिने र खास अवस्थामा भएका निषेधित कार्यलाई अपराध नमानिने गरी फौजदारी विधिशास्त्रले आपराधिक दायित्वलाई छुट दिने गरी स्वीकार गरेको अवधारणालाई नै सामान्य प्रतिरक्षाको रूपमा लिइन्छ । यस्ता प्रतिरक्षाहरू उपलब्ध भएको अवस्थामा आपराधिक कार्य भनी कानूनले परिभाषित गरेको कार्य गर्ने व्यक्ति कानूनले तोकेबमोजिम पूर्ण वा आंशिक रूपमा फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति वा मुक्त हुने हुँदा यसलाई आपराधिक दायित्वको अपवाद (Exception to criminal liability) पनि भन्ने गरिन्छ । यस्तो प्रतिरक्षाको आधार कानूनले नै स्पष्ट रूपमा किटानीपूर्वक व्यवस्था गरेको हुनुपर्दछ ।

प्रतिरक्षाका समग्र स्वरूपहरूलाई दायित्व छुटका दृष्टिले पूर्ण र आंशिक भनी दुई भागमा विभाजन गर्न सकिन्छ । पूर्ण प्रतिरक्षाले कर्तालाई पूर्ण रूपमा आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति दिन्छ भने आंशिक प्रतिरक्षाले कानूनले तोकेबमोजिम आपराधिक दायित्वमा आंशिक छुट प्रदान गर्दछ । यसैगरी प्रतिरक्षालाई यस्तो प्रतिरक्षा उपलब्ध हुन सक्ने आधारको हिसाबले माफीयोग्य (Excusable) र औचित्यपूर्ण (Justifiable) गरी दुई वर्गमा विभाजन गर्ने गरिएको छ । माफीयोग्य (Excusable) प्रतिरक्षामा कर्ताको खास हैसियतको आधारमा निजले गरेको कार्य आपराधिक कार्यको रूपमा परिभाषित कार्य भए पनि सो कार्यै गरेवापत कुनै खत, वात नलाग्ने र उसलाई कानूनले सजाय नगर्ने व्यवस्था गरेको हुन्छ । यसमा निजको कार्य खास परिस्थितिमा भएको भनी जिकिर लिनु वा सोतर्फ विचार गर्नु पर्दैन । केवल कर्ता कानूनले सो अपराध गर्न असक्षम मानी सजायबाट उन्मुक्ति दिएको

व्यक्ति भए पुग्छ । कानूनले सजाय नहुने भनी निर्धारण गरेको न्यूनतम उमेर नपुगेका नबालिगबाट भएको कार्यले निषेधित परिणाम निकालेको अवस्थामा पनि निज त्यस्तो कार्यको लागि जिम्मेवार हुँदैन । माफीयोग्य (Excusable) प्रतिरक्षाका स्वरूपहरूमा नाबालिग हुनु (Infancy), होस ठेगानामा नहुनु (Insanity), नशासेवन (Intoxication), भूल (Mistake) जस्ता अवस्थाहरू पर्दछन् भने औचित्यपूर्ण (Justifiable) प्रतिरक्षामा आवश्यकता (Necessity), बाध्यता (Compulsion or Coercion), माथिल्लो अधिकारीको आदेश (Superior order), सहमति (Consent), निजी रक्षा (Private defense), (जसमा आत्मरक्षा, संपत्ति रक्षा, सतित्व रक्षा आदि पर्दछन्) विशुद्ध दूर्घटना (Pure accident) जस्ता वारदातका परिस्थितिलाई पुष्टि गर्नुपर्ने अवस्थाहरू पर्दछन् ।

औचित्यपूर्ण (Justifiable) प्रतिरक्षामा कर्ताको हैसियतको कारणले आपराधिक दायित्वबाट उन्मुक्ति हुने नभई कानूनले व्यवस्था गरेको खास अवस्था वा परिस्थितिमा सो कार्य भएको हुनुपर्दछ । अर्थात् आपराधिक दायित्वबाट छुट पाउनको लागि कानूनमा व्यवस्था भएबमोजिम सो कार्यको औचित्य स्थापित गर्न सक्नुपर्दछ । माफीयोग्य (Excusable) प्रतिरक्षामा कर्तालाई माफ गरिन्छ भने औचित्यपूर्ण (Justifiable) प्रतिरक्षामा वारदात भएको कार्यलाई पुष्टि गरी आपराधिक दायित्वबाट छुट दिइन्छ ।

प्रायः सबै देशका फौजदारी कानूनले खास अवस्थामा यस्ता कानूनले अपराध मानेका कार्य गर्ने व्यक्तिलाई सजाय नगर्ने गरी अपवादको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको परिच्छेद ४ मा सामान्य अपवादहरू -GENERAL EXCEPTIONS) अन्तर्गत दफा ७६ देखि दफा १०६ सम्म फौजदारी दायित्वको अपवादसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

नेपाली कानूनी प्रणालीले प्रचलित फौजदारी कानूनमा आपराधिक दायित्वबाट छुट हुने यस्ता विभिन्न किसिमका प्रतिरक्षाका आधारहरूलाई स्वीकार गरिएको पाइन्छ । मुलुकी ऐनको भाग चारअन्तर्गतका विभिन्न कसुरहरूमा तथा विशेष फौजदारी ऐनहरूमा फौजदारी दायित्वबाट प्रतिरक्षाको जिकिर लिन सकिने केही आधारहरूको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको ७ नं., कुटपिटको महलको ४ नं., जबर्जस्ती करणीको महलको ८ नं., चौपायको महलको ४ नं., बेरितसँग थुन्नेको २ नं., दण्डसजायको १ नं. मा प्रतिरक्षासम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी विशेष फौजदारी कानूनका रूपमा आएका बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ को दफा १६, आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२ को दफा ६, राष्ट्रिय निकुञ्ज तथा वन्यजन्तु संरक्षण ऐन, २०२९ को दफा २४(२) मा फौजदारी दायित्वबाट छुट हुने प्रतिरक्षासम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा व्यवस्था गरिएको प्रतिरक्षा हाम्रो कानूनी प्रणालीका लागि नौलो प्रावधान हो । विभिन्न किसिमका प्रतिरक्षाका स्वरूपहरूमध्ये बाध्यता वा विवशता (Compulsion or Coercion) लाई पनि एक किसिमको औचित्य पुष्टि गर्न सकिने (Justifiable) प्रतिरक्षाको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । यो प्रतिरक्षा Actus mes invite factus non est mens actus (an act done against my will is not my act) अर्थात् “मेरो इच्छा विरुद्ध काम गर्न विवश पारिन्छ भने त्यस्तो विवशतामा गरिएको कार्य मैले गरेको हुँदैन” भन्ने रोमन सूत्रमा आधारित छ । यसले कसैलाई डर त्रास देखाई

कुनै आपराधिक कार्य गर्न बाध्य पारिएमा निजले सो कार्य गर्न आफूलाई बाध्य पारिएको प्रतिरक्षाको जिकिर लिन सक्दछ । तर यो जिकिर सबै प्रकारका आपराधिक कार्यमा प्राप्त हुँदैन, त्यसैले यसलाई सीमित प्रतिरक्षाको रूपमा लिने गरिन्छ । यो प्रतिरक्षा प्राप्त गर्नको लागि आफू मारिने वा गम्भीर रूपमा आफूलाई अङ्गभङ्ग हुने वा आफूले कुनै अपराध गर्नुपर्ने दुईवटा मात्रै विकल्प उपलब्ध भएको अवस्थामा आफूलाई जोगाउने सामान्य मानवीय कमजोरीलाई मान्यता दिई प्रतिरक्षाको सुविधा प्रदान गर्ने कानूनको मनसाय हो । त्यसैले सिद्धान्ततः यो प्रतिरक्षा ज्यानसम्बन्धी अपराधमा उपलब्ध हुँदैन ।

भारतीय दण्डसंहिताको परिच्छेद ४ मा सामान्य अपवादहरू (GENERAL EXCEPTIONS) अन्तर्गत दफा ७६ देखि दफा १०६ सम्म फौजदारी दायित्वको अपवादसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस्ता GENERAL EXCEPTIONS अन्तर्गत दफा ९४ मा Act to which a person is compelled by threats-Except murder, and offences against the State punishable with death, nothing is an offence which is done by a person who is compelled to do it by threats, which, at the time of doing it, reasonably cause the apprehension that instant death to that person will otherwise be the consequence: Provided the person doing the act did not of his own accord, or from a reasonable apprehension of harm to himself short of instant death, place himself in the situation by which he became subject to such constraint भन्ने व्यवस्था गरी बाध्यता वा डर त्रासमा गरिएको आपराधिक कार्यको जिकिर ज्यानसम्बन्धी अपराध र मृत्युण्ड हुने राज्यविरुद्धको अपराधमा लिन नपाइने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसैगरी सो दफाको प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशमा यो जिकिर हुने परिस्थिति वा शर्तहरूको समेत उल्लेख गरिएको छ । यसबाट उल्लिखित परिस्थितिको विद्यमानतामा ज्यानसम्बन्धी अपराध र मृत्युण्ड हुने राज्यविरुद्धको अपराधबाहेक अन्य आपराधिक कार्य भएको अवस्थामा डर, त्रास वा बाध्यतामा पारी अपराध गराइएको भन्ने जिकिर लिन सकिन्छ । अङ्गजी कानूनी प्रणालीले बाध्यता (Duress or Coercion) लाई सहयोगी वा मतियारको लागि मात्रै प्रतिरक्षा उपलब्ध हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यसैगरी आफू बाँच्नको लागि अरूको ज्यान लिन नसकिने भन्ने सिद्धान्त (Doctrine of legal danger) को आधारमा यो प्रतिरक्षा ज्यानसम्बन्धी मुद्दामा उपलब्ध नहुने सिद्धान्त फौजदारी कानूनले विकास गरेको पाइन्छ ।

प्रस्तावित दफा २२ ले डर त्रासमा पारी गरेको काम कसुर नहुने व्यवस्था गरेको छ । यो दफा भारतीय दण्डसंहिताको दफा ९४ मा धेरै हदसम्म आधारित पनि छ । प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) मा कसैले जोखिमी हातहतियार वा विषालु वा विष्फोटक पदार्थ लिई कुनै व्यक्तिलाई निजले तत्काल कुनै काम नगरे निज वा निजको नजिकको नातेदारको ज्यान लिने वा शारीरिक अङ्गभङ्ग गराउने डर त्रास देखाएको र तत्काल त्यस्तो काम नगरे आफ्नो वा आफ्नो नजिकको नातेदारको ज्यान जान वा शारीरिक अङ्गभङ्ग हुन सक्ने खतरा छ भनी विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो काम गरेमा सो काम कसुर मानिनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । सो दफाको प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशमा देहायको अवस्थामा त्यस्तो काम कसुर मानिने छ भन्ने व्यवस्था गरी देहायमा निम्न व्यवस्था गरिएको छ :

- (क) ज्यान लिएको वा शारीरिक अङ्गभङ्ग गरेकोमा,
- (ख) राज्य विरुद्धको कसुर गरेकोमा, वा
- (ग) त्यस्तो काम गर्ने व्यक्ति आफैँले गर्दा वा आफूले कुनै काम गरेको कारणबाट निज त्यस्तो डर त्रासको अवस्थामा पुगेकोमा ।

उल्लिखित व्यवस्थाअनुसार डर त्रासमा परी गरेको काम कसुर नहुने व्यवस्थाको जिकिर लिनको लागि निम्न परिस्थितको विद्यमानता हुनु अनिवार्य छ :

- (क) कसैले जोखिमी हातहतियार वा विषालु वा विष्फोटक पदार्थ लिई,
- (ख) कुनै व्यक्तिलाई निजले तत्काल कुनै काम नगरे,
- (ग) निज वा निजको नजिकको नातेदारको,
- (घ) ज्यान लिने वा शारीरिक अङ्गभङ्ग गराउने,
- (ङ) डर त्रास देखाएको र तत्काल त्यस्तो काम नगरे,
- (च) आफ्नो वा आफ्नो नजिकको नातेदारको,
- (छ) ज्यान जान वा शारीरिक अङ्गभङ्ग हुन सक्ने खतरा छ भनी विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई,
- (ज) त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो काम गरेमा सो काम कसुर मानिनेछैन ।

उल्लिखित व्यवस्थाको प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशले माथि उल्लिखित परिस्थितिको विद्यमानता भए पनि (क) ज्यान लिएको वा शारीरिक अङ्गभङ्ग गरेकोमा, (ख) राज्य विरुद्धको कसुर गरेकोमा, वा (ग) त्यस्तो काम गर्ने व्यक्ति आफैँले गर्दा वा आफूले कुनै काम गरेको कारणबाट निज त्यस्तो डर त्रासको अवस्थामा पुगेकोमा यस्तो प्रतिरक्षाको जिकिर लिन नसकिने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्थाले यो प्रतिरक्षालाई अन्य कानूनी प्रणाली र फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरे अनुसार सीमित प्रतिरक्षाको रूपमा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

उक्त दफाको उपदफा (२) मा उपदफा (१) बमोजिम कसुर गराउने व्यक्तिलाई निज आफैँले सो कसुर गरेसरह कानूनबमोजिम सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी वास्तविक कर्तालाई उल्लिखित प्रतिरक्षा प्राप्त भएको अवस्थामा पनि सो कार्य गर्न बाध्य पार्ने व्यक्तिलाई निजले आफैँले अपराध गरेसरह आपराधिक दायित्व बहन गराउने व्यवस्था गरेको छ ।

डरत्रासमा परी गरेको काम कसुर नहुने गरी हालसम्म नेपाली फौजदारी कानूनी प्रणालीले प्रतिरक्षाको रूपमा यस्तो आधारलाई स्वीकार नगरेको अवस्थामा प्रस्तावित संहिताले यो व्यवस्था गरी फौजदारी विधिशास्त्र तथा अन्य देशहरूले प्रयोग गरिरहेको प्रतिरक्षाको यो आधारलाई मान्यता दिनु र प्रस्तावित व्यवस्थामा प्रतिबन्ध्यात्मक व्यवस्था समेतको व्यवस्था गरी यसलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गर्नुलाई सकारात्मक पक्षको रूपमा लिन सकिन्छ र यसबाट नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासन एक नयाँ आयाम थपिएका अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

- (क) सीमापारी भारतमा घर भएकी लक्ष्मी मलाहको अरू कसैसँग अनैतिक सम्बन्ध भएको निजको लाग्नेले आशङ्का गरी लक्ष्मीलाई हातमा भाला दिई तेरो नाटोलाई मारेर आइज नत्र तँलाई नै मारुँ भनी त्रासमा पारी नेपाल पठाएको र निज लक्ष्मीले सँधैँजस्तै रसूलसँग करणी गरिरहेको अवस्थामा रसूलको घाँटीमा भाला रोपी हत्या गरेको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट करणी हुँदाहुँदै मैले हानी मारेको भन्ने अभियुक्तको भनाई भई लासजाँच हुँदा मृतकको लिंगमा बीर्य बाँकी देखिने र अन्य कागजबाट समेत निजले मारिएको देखिए निजैले हतियार प्रयोग गरेको ठहर्ने भनी भनी निर्णय गरेको छ १०४

- (ख) प्रतिवादी कृष्णलालले कसैकी स्वास्नीसँग अनैतिक सम्बन्ध राख्दा निज गर्भवती भएको र निजको असहमति हुँदाहुँदै कृष्णले गर्भ तुहाउन जबर्जस्ती गर्भ तुहाएको मुद्दामा महिलालाई सफाई दिई कृष्णलाई मात्रै दोषी ठहर गरी एउटा स्त्री जातीले आफ्नो लोग्ने भएकै अवस्था खास तथ्यको अभावमा अकीसँग करणी लिनदिनु भएको हो, जसबाट गर्भ पनि रहयो र गर्भ पतन समेत भयो भनी सिलसिलेवार रुपले घटना क्रमको वर्णन गर्दै कसैको नाम लिन पर्ने अवस्था पर्न नआउने भनी निर्णय गरेको छ ।^{१०५}
- (ग) धम्की दिएको कारणबाट बाबुको भनाईमा लागेर आफ्नो व्यक्तिगत रिसइवी वा स्वार्थ नभएको एस.एल.सी. पढ्ने नवयुवक अपराध गर्दाको अवस्था १७ वर्षको देखिँदा मु.ऐ. ज्यान सम्बन्धी १३९४० अनुसारको सजाय गर्दा चर्की पर्न जाने हुँदा आवां १८८ नां अनुसार १० वर्ष कैद हुने ।^{१०६}

२३. अन्य हानिनोक्सानी बचाउन असल नियतले गरेको काम कसुर नहुने: कसैलाई कुनै हानिनोक्सानी हुने कुनै काम तत्काल नगरे आफ्नो वा अरू कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिमा सो भन्दा ठूलो हानिनोक्सानी हुने निश्चित भई आपराधिक नियत विना र संभावित ठूलो हानिनोक्सानी रोक्ने वा टार्ने उद्देश्यले असल नियतले त्यस्तो हानिनोक्सानी हुने काम गरेमा हानि पुग्न सक्दछ भन्ने जानीजानी गरेको कारणले मात्र त्यस्तो काम कसुर मानिने छैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित दफा २३ ले कसैलाई कुनै हानिनोक्सानी हुने कुनै काम तत्काल नगरे आफ्नो वा अरू कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिमा सोभन्दा ठूलो हानिनोक्सानी हुने निश्चित भई आपराधिक नियतविना र संभावित ठूलो हानिनोक्सानी रोक्ने वा टार्ने उद्देश्यले असल नियतले त्यस्तो हानिनोक्सानी हुने काम गरेमा हानि पुग्न सक्दछ भन्ने जानीजानी गरेको कारणले मात्र त्यस्तो काम कसुर मानिनेछैन भन्ने व्यवस्था गरी आवश्यकताको प्रतिरक्षा (Defense of necessity) लाई स्वीकार गरिएको छ । आवश्यकताको प्रतिरक्षा (Defense of necessity) ले कानूनले अपराध मानेको कुनै सानो हानिकार कार्य गरेर ठूलो सम्भावित हानिलाई बचाउन सकिने अवस्थामा त्यस्तो ठूलो हानिबाट बचाउने अन्य कुनै वैधानिक उपाय नभएमा सानो हानियुक्त कार्य गरी ठूलो हानि बचाएको पुष्टि भएमा सो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई आवश्यकताको प्रतिरक्षा प्राप्त हुन्छ । यो प्रतिरक्षा सबै किसिमको आपराधिक कार्यमा खास गरी ज्यानसम्बन्धी अपराधमा उपलब्ध हुँदैन । फौजदारी दयित्वबाट उन्मुक्तिको लागि लिइने यो प्रतिरक्षा प्राचीन रोमन सूत्र *necessitas non habet legume* (Necessary knows no law) मा आधारित छ, जसको अर्थ आवश्यकताले कानून जान्दैन भन्ने हुन्छ । यसमा सानो अपराध ठूलो हानि बचाउनको लागि गरिएको र त्यस्तो कार्य विकल्पविहीन हुनुपर्दछ । यदि अपराध नगरिकन संभावित हानिबाट बचाउने अन्य कुनै कानूनी उपाय बाँकी भएको अवस्थामा वा आवश्यकभन्दा बढी हानि गरिएको अवस्थामा यस्तो आवश्यकताको प्रतिरक्षाको दाबी लिन सकिँदैन । मादक पदार्थ सेवन गरेको अवस्थामा सवारीसाधन चलाउन प्रतिबन्धित गरिएको अवस्थामा सवारीसाधनको चालकलाई

१०५ कृष्णलाल यादव वि. श्री ५ को सरकार, ने.का.प. (२०४४)पृ. ६७

१०६ ज्ञान बहादुर बस्नेत वि. श्री ५ को सरकार, ने.का.प. (२०४६) पृ. १०८९

हृदयघात भयो भने असंख्य बटुवाको जीवन रक्षाको लागि सवारीसाधनभिन्न यात्रा गर्ने कुनै मादक पदार्थ सेवन गरेको व्यक्तिले सो सवारीसाधनलाई नियन्त्रणमा लिने प्रयोजनको लागि सवारीसाधन चलाएमा निजले आवश्यकताको प्रतिरक्षा लिन सक्दछ । तर निजले सो सवारीसाधन नियन्त्रणमा लिई रोकीसकेपछि पुनः चलाउन सक्दैन । फौजदारी कानूनको उद्देश्य नै हानिनोक्सानीबाट बचाउनु भएकोले खास अवस्थामा यस्तो प्रतिरक्षालाई उपलब्ध गराउनु फौजदारी विधिशास्त्रको स्वीकृत मान्यता हो ।

प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार:

- ◆ कसैलाई कुनै हानिनोक्सानी हुने कुनै काम तत्काल नगरे,
- ◆ आफ्नो वा अरू कसैको,
- ◆ जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिमा,
- ◆ सोभन्दा ठूलो हानिनोक्सानी हुने निश्चित भई,
- ◆ आपराधिक नियतविना र संभावित ठूलो हानिनोक्सानी रोक्ने वा टार्ने उद्देश्यले,
- ◆ असल नियतले त्यस्तो हानिनोक्सानी हुने काम गरेमा,
- ◆ हानि पुग्न सक्दछ भन्ने जानीजानी गरेको कारणले मात्र,
- ◆ त्यस्तो काम कसुर मानिनेछैन ।

यो व्यवस्थाले कसैलाई कुनै हानिनोक्सानी हुने कुनै काम तत्काल नगरेको अवस्थामा आफ्नो वा अरू कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिमा आफूले गरेको नोक्सानीभन्दा ठूलो हानिनोक्सानी हुने निश्चित भएको अवस्थामा आपराधिक नियतविना र संभावित ठूलो हानिनोक्सानी रोक्ने वा टार्ने उद्देश्यले असल नियतले त्यस्तो हानिनोक्सानी हुने काम गरेमा हानि पुग्न सक्दछ भन्ने जानीजानी गरेको कारणले मात्र त्यस्तो काम कसुर नमानिने व्यवस्था गरेको छ । यसमा कर्तालाई आफ्नो कार्यले कसैलाई हानिनोक्सानी पुग्दछ भन्ने जानकारी हुन्छ । तर निजमा आपराधिक मनसाय (Criminal intention) हुँदैन । निजले ठूलो नोक्सानी बचाउने असल नियतले सो कार्य गरेको हुनुपर्दछ ।

प्रचलित नेपाली फौजदारी कानूनले सीमित रूपमा आवश्यकताको सिद्धान्तलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको २८ख नं. को देहाय ३ मा गर्भपात नगराएमा गर्भ बोक्ने महिलाको ज्यानमा खतरा पुग्न सक्तछ वा निजको स्वास्थ्य शारीरिक वा मानसिक रूपले खराब हुन सक्तछ वा विकलाङ्ग बच्चा जन्मन्छ भन्ने प्रचलित कानूनबमोजिम योग्यता प्राप्त चिकित्सकको राय भई त्यस्तो महिलाको मन्जुरीले गर्भपात गराएकोमा गर्भ तुहाएको नमानिने व्यवस्था गरिएको छ । मुलुकी ऐनमा भएको एघारौँ संशोधन हुनुपूर्वको ज्यनसम्बन्धी महलको २८ नं. ले पनि उपकारका लागि बाहेक अरू अवस्थामा गर्भपतन गराउनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी उपकारका लागि गर्भपतन गराउन सकिने व्यवस्था गरेको थियो । यसैगरी इलाज गर्नेको २ नं. मा जीउमा केही भएको चिर्नु फोर्नु भिक्नु काट्नु नगरी नहुने भएमा विरामी जानकार र होसहवाशमा भए त्यससँग समेत र बालक वा होसहवाशमा नभएको रहेछ भने उसको संरक्षण गर्ने वारिसवालाको मन्जुरी लिई र वारिसवाला कोही नभएको वेवारिसी मानिसको चिर्नु फोर्नु आवश्यकदेखियो भने अस्पतालबाट रोगीको फाइदाको निमित्त मन्जुरी नलिकन पनि पासवाला डाक्टर वैद्य आफैले सो काम गर्नुहुन्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

(क) कसैले आफ्नो हकको सम्पत्ति हरण गरी लैजानु संविधान तथा कानून विपरीत हुन जान्छ । अनिकाल वा खडेरी पय्यो भन्दैमा अर्काको संपत्ति हरण गरी लैजान पाउने कुनै पनि कानूनमा व्यवस्था भएको नपाइने १०७

२४ निजी रक्षाको लागि गरेको काम कसुर नमानिने : (१) यस परिच्छेदको अधीनमा रही निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा भए गरेको कुनै काम कसुर मानिनेछैन ।

(२) प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो वा अरू कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिलाई कुनै कानूनगैरकानूनी क्षतिबाट बचाउने अधिकार हुनेछ ।

(३) यस दफाबमोजिम निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा तत्काल कुनै काम नगरेमा आफ्नो वा अरू कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिलाई कुनै कानूनगैरकानूनी क्षतिबाट बचाउन सकिँदैन भन्ने मनासिब विश्वास भई वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भएमा मात्र प्रयोग गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

मानिसको जीउ ज्यान वा सम्पत्तिको रक्षा गर्नु फौजदारी कानूनको प्राथमिक उद्देश्य हो । यही उद्देश्य प्राप्तिको लागि फौजदारी विधिशास्त्रले फौजदारी कानूनी संरचना र सो कानूनको कार्यान्वयनको लागि नीतिगत र संस्थागत संरचनाको व्यवस्था गरेको हुन्छ । तर आपराधिक कार्यका वारदातहरू कुनैपनि ठाउँमा कुनैपनि समयमा घटित हुन सक्ने घटना भएकोले राज्यले व्यवस्था गरेको सुरक्षात्मक प्रवन्धहरू त्यस्ता आपराधिक कार्यहरू रोक्नको लागि सक्षम नहुन सक्ने समेत हुन्छन् । मानिसलाई जीउ, ज्यानको संरक्षण गर्ने अधिकार प्राकृतिक रूपमा नै प्राप्त भएको मानिन्छ र चार्ल्स डार्विनको विकासवादी सिद्धान्तले समेत जीवनको लागि संघर्ष गर्नु कुनै पनि प्राणीको प्राकृतिक स्वाभाव भएको पुष्टि गरेको छ । यही कारणले फौजदारी विधिशास्त्रले जीउ ज्यानको रक्षाको लागि गरिने प्रत्याक्रमण अपरिहार्य भएको अवस्थामा जीवनको लागि गरिने संघर्षलाई फौजदारी दायित्वको अपवादको रूपमा स्वीकार गरेको छ । संपत्तिमाथि व्यक्तिको स्वामित्व रहने र आफ्नो संपत्तिलाई रक्षा गर्ने अधिकार प्रत्येक व्यक्तिलाई प्राप्त भएकोले संपत्तिको रक्षा निजी रक्षाको अधिकारको विस्तारको रूपमा फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको हो ।

जीउज्यान र सम्पत्तिको रक्षा गर्ने सन्दर्भमा अन्य कुनै उपाय बाँकी नरहेको अवस्थामा मात्र केही गर्दा आक्रमणकारीको मृत्यु हुन गएमा सो कार्यलाई अपराध नमानिने व्यवस्था अन्य देशका कानूनहरूले पनि गरेको पाइन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ९७ मा *Right of private defence of the body and of property* सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । सो दफामा *Every person has a right, subject to the restrictions contained in section 99, to defend- First.--His own body, and the body of any other person, against any offence affecting the human body; Secondly.--The property, whether movable or immovable, of himself or of any other person, against any act which is an offence falling under the definition of theft, robbery, mischief or criminal trespass, or which is an attempt to commit theft, robbery, mischief or criminal trespass* भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तुत संहितामा सामान्य अपवादको रूपमा “आत्मरक्षा (Self Defense)” वा “निजी रक्षा (Private defense)” कुन वाक्यांश राख्ने सो विषयमा कार्यदल भित्र छलफल भएको थियो । “आत्म रक्षा” नेपाली कानूनमा चलनचल्तीमा रहेको मान्यता हो । उदाहरणका लागि, मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको ७ नं. र जवर्जस्ती करणी महलको ८ नं. मा यस्तो व्यवस्था भएको पाइन्छ । त्यसो त मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको ७ नं. को देहायको दफा २ मा निजी रक्षाको व्यवस्था भएको देखिन्छ । त्यसो भए तापनि “निजी रक्षा” र “आत्म रक्षा” को प्रयोजन एकै उद्देश्यको लागि हुनाले यसबाट खासै फरक नपर्ने देखिन्छ । तथापि, कमन ल प्रणालीमा “आत्म रक्षा” को दायरा सीमित हुने भनी “निजी रक्षा” को वाक्यांश प्रयोग हुने हुनाले कार्यदलबाट पनि सर्वसम्मत रूपमा “निजी रक्षा” को वाक्यांश यस संहितामा प्रयोग गरिएको छ । निजी रक्षाको अवधारणा अनुसार आफ्नो जीउ, ज्यान र सम्पत्ति वा अरू कसैको जीउ, ज्यान कानूनगैरकानूनी क्षतिबाट बचाउन की निश्चित सीमाको अधीनमा रही कुनै काम गर्दा त्यस्तो कानूनगैरकानूनी क्षति पुऱ्याउने व्यक्तिलाई हानि, नोक्सानी वा क्षति भएमा त्यस्तो काम कसुर नमानिने अपवादको अवस्था नै निजी रक्षाको सार हो र यो नै यस सिद्धान्तको दार्शनिक पृष्ठभूमि हो ।

प्रस्तावित दफा २४ मा निजी रक्षाको लागि गरेको काम कसुर नमानिने व्यवस्था गरिएको छ । सो दफाको उपदफा (१) मा यस परिच्छेदको अधीनमा रही निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा भए गरेको कुनै काम कसुर मानिनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने सो दफाको उपदफा (२) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई आफ्नो वा अरू कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिलाई कुनै गैरकानूनी क्षतिबाट बचाउने अधिकार हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी निजी रक्षा अन्तर्गत आफ्नो वा अरू कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिलाई कुनै गैरकानूनी क्षतिबाट बचाउने कार्यलाई समेटिएको छ । यो व्यवस्थाअनुसार आफ्नो जीउ ज्यान वा सम्पत्तिको अतिरिक्त अरू कसैको जीउ ज्यान वा सम्पत्तिको रक्षाको लागि पनि यो अधिकार उपलब्ध हुने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । उपदफा (३) मा यस दफाबमोजिम निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा तत्काल कुनै काम नगरेमा आफ्नो वा अरू कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिलाई कुनै गैरकानूनी क्षतिबाट बचाउन सकिदैन भन्ने मनासिव विश्वास भई वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भएमा मात्र प्रयोग गर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा सोको विकल्प उपलब्ध भएसम्म सो अधिकार प्रयोग गर्न नसकिने फौजदारी विधिशास्त्रले विकास गरेको सिद्धान्तलाई स्वीकार गरी कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।

२५. निजी रक्षाको अधिकारमा बन्देज : (१) दफा २४ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको अवस्थामा वा कामका विरुद्ध निजी रक्षाको अधिकारप्राप्त हुन सक्ने छैन :-

- (क) कसैको जिउ वा सम्पत्तिमा कानूनगैरकानूनी क्षति पुऱ्याउने काम हुँदाका बखत सो क्षति बचाउन तत्काल सार्वजनिक अधिकारीको संरक्षण वा मद्दत उपलब्ध हुने वा हुन सक्ने अवस्था भएकोमा,
- (ख) जसको जिउ वा सम्पत्तिमा क्षति पुगेको हो सो व्यक्तिले नै क्षति पुऱ्याउने व्यक्तिलाई उत्तेजित गरेको कारणबाट त्यसरी क्षति पुगेकोमा,
- (ग) अदालतको फैसला वा आदेश अनुसार कुनै राष्ट्रसेवकले असल नियतले कुनै काम गरेकोमा,

- (घ) कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोगमा असल नियतले कुनै काम गरेकोमा,
(ङ) कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोगमा असल नियतले दिएको निर्देशन अनुसार कसैले कुनै काम गरेकोमा ।

(२) पदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको अवस्थामा कुनै व्यक्ति निजी रक्षाको अधिकारबाट वञ्चित हुनेछैन :-

- (क) उपदफा (१) को खण्ड (ग) मा उल्लिखित काम गर्ने व्यक्ति राष्ट्रसेवक हो र निज अदालतको फैसला वा आदेशानुसार काम गर्दैछ भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्ने कारण नभएमा वा निजको परिचय वा सो काम गर्न पाएको अधिकारपत्र मांग गर्दा पनि निजले आफ्नो परिचय नदिएमा वा सो काम गर्न पाएको अधिकारपत्र नदेखाएमा,
(ख) उपदफा (१) को खण्ड (घ) मा उल्लिखित काम गर्ने व्यक्ति राष्ट्रसेवक हो भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण नभएमा,
(ग) उपदफा (१) को खण्ड (ङ) मा उल्लिखित काम गर्ने व्यक्तिले त्यस्तो काम कुनै राष्ट्रसेवकको निर्देशनमा गरिरहेको हो भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण नभएमा वा त्यस्तो निर्देशन अनुसार सो काम गर्न लागेको हो भन्ने कुरा निजले जानकारी नदिएमा वा सो काम गर्न अधिकारपत्र भएकोमा मांग गर्दा पनि सो अधिकार पत्र नदेखाएमा ।

(३) दफा २४ वा यस दफाअन्तर्गत निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा त्यस्तो रक्षा गर्नको लागि आवश्यक पर्ने मनासिब बल भन्दा बढी बल प्रयोग गर्न सकिने छैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित दफा २५ बमोजिम दफा २४ मा गरिएको निजी रक्षाको लागि गरेको काम कसुर नमानिने कानूनी व्यवस्थाले प्रदान गरेको निजी रक्षाको अधिकारमा बन्देजसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । निजी रक्षा (Private defense) को अधिकार व्यक्तिलाई प्राप्त हुने भए पनि यो निरपेक्ष अधिकार होइन । यो अन्तिम विकल्पको रूपमा मात्र प्रयोग गर्न सकिने अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिएको अधिकार भएकोले यसका विभिन्न सीमाहरू एवं बन्देजहरू रहेका हुन्छन् । सोही सिद्धान्त अनुसार प्रस्तुत दफामा यसका सीमा वा बन्देजसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरिएको हो । दफा २५ को उपदफा (१) मा दफा २४ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि देहायको अवस्थामा वा कामका विरुद्ध निजी रक्षाको अधिकारप्राप्त हुन सक्नेछैन भन्ने व्यवस्था गरी देहायमा निम्न व्यवस्था गरिएको छ :

- (क) कसैको जिउ वा सम्पत्तिमा कानूनगैरकानूनी क्षति पुऱ्याउने काम हुँदाका बखत सो क्षति बचाउन तत्काल सार्वजनिक अधिकारीको संरक्षण वा मद्दत उपलब्ध हुने वा हुन सक्ने अवस्था भएकोमा,
(ख) जसको जिउ वा सम्पत्तिमा क्षति पुगेको हो सो व्यक्तिले नै क्षति पुऱ्याउने व्यक्तिलाई उत्तेजित गरेको कारणबाट त्यसरी क्षति पुगेकोमा,
(ग) अदालतको फैसला वा आदेश अनुसार कुनै राष्ट्रसेवकले असल नियतले कुनै काम गरेकोमा,

- (घ) कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोगमा असल नियतले कुनै काम गरेकोमा,
 (ङ) कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोगमा असल नियतले दिएको निर्देशन अनुसार कसैले कुनै काम गरेकोमा ।

उल्लिखित खण्ड (क) अनुसार कसैको जिउ वा सम्पत्तिमा गैरकानूनी क्षति पुऱ्याउने काम हुँदाका बखत सो क्षति बचाउन तत्काल सार्वजनिक अधिकारीको संरक्षण वा मद्दत उपलब्ध हुने वा हुन सक्ने अवस्था भएकोमा यो प्रतिरक्षाको अधिकारप्राप्त हुँदैन । यस्तो अवस्थामा आफैँले प्रतिवाद गर्नुको सट्टा सो क्षति बचाउन तत्काल सार्वजनिक अधिकारीको संरक्षण वा मद्दत लिने प्रयास गर्नुपर्दछ । सो नगरी आफैँले प्रतिवाद गर्दा अपराधिक कार्य हुन पुगेमा कर्ता सो कार्यका लागि जिम्मेवार हुन्छ । उसलाई निजी रक्षाको अधिकारप्राप्त हुँदैन । त्यसैले निजी रक्षाको जिकिर स्थापित हुनको लागि कसैबाट जिउ वा सम्पत्तिमा गैरकानूनी क्षति पुऱ्याउने कार्य हुँदाको बखत सो क्षति बचाउन तत्काल सार्वजनिक अधिकारीको संरक्षण वा मद्दत उपलब्ध हुने वा हुन सक्ने अवस्था थिएन भन्ने तथ्य वस्तुनिष्ठ रूपमा स्थापित हुनुपर्दछ ।

उल्लिखित खण्ड (ख) अनुसार जसको जिउ वा सम्पत्तिमा क्षति पुगेको हो सो व्यक्तिले नै क्षति पुऱ्याउने व्यक्तिलाई उत्तेजित गरेको कारणबाट त्यसरी क्षति पुगेकोमा निजी रक्षाको जिकिर लिने आधार समाप्त हुन जान्छ । कसैले आफैँले अरू व्यक्तिलाई उत्तेजित गरेको कारणबाट निजले प्रतिक्रिया स्वरूप गरेको कार्यबाट त्यसरी क्षति पुगेको अवस्था भएमा उत्तेजित गराउने व्यक्तिले यस्तो प्रतिरक्षाको दावी गर्न नसक्ने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था यो दफामा गरिएको छ । यो व्यवस्थाले निजी रक्षाको जिकिर लिनको लागि क्षति पुऱ्याउने व्यक्तिले प्रतिक्रियास्वरूप उत्तेजित भएको अवस्थामा नभई अन्य सामान्य अवस्थामा क्षति पुऱ्याउने प्रयास गरेको स्थापित हुनुपर्दछ ।

खण्ड (ग) अनुसार अदालतको फैसला वा आदेशअनुसार कुनै राष्ट्रसेवकले असल नियतले कुनै काम गरेकोमा त्यस्तो कार्यबाट कुनै क्षति पुगेको अवस्था भए पनि निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्न सकिँदैन । अदालतको फैसला वा आदेशअनुसार राष्ट्रसेवकले असल नियतले काम गर्न पाउने र यस्तो कामबाट कुनै व्यक्तिलाई हानिनोक्सानी पनि पुग्न सक्ने भए पनि सो कार्य कानूनबमोजिम गरिएको यस्तो कानूनी व्यवस्था गरी निजको कार्यको विरुद्धमा निजी रक्षाको अधिकारको प्रयोगमा बन्देज लगाइएको हो । कानूनबमोजिम गरिएको कामको परिणाम हानिकार नै भए पनि त्यसलाई स्वीकार गर्नु वा अन्य कानूनी उपचारको विकल्प खोज्नु पर्दछ । तर सो कार्य गर्ने व्यक्तिउपर निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्न सकिँदैन ।

खण्ड (घ) अनुसार कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोगमा असल नियतले कुनै काम गरेको अवस्थामा पनि निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्न सकिँदैन । कानूनले दिएको पदीय अधिकारको प्रयोगलाई स्वाभाविक मानिने भएकाले यस्तो कानूनी व्यवस्था गरिएको हो । राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोग गर्नु उसको दायित्व हो र उसले सो अधिकार असल नियतले प्रयोग गरेको अवस्थामा सो कार्यबाट कुनै हानिनोक्सानी हुन गएमा सोको कानूनी उपचारको बाटो अवलम्बन गर्नुपर्दछ । त्यस्तो कामको प्रतिक्रियास्वरूप निजी रक्षाको अधिकार उपलब्ध हुँदैन ।

खण्ड (ङ) बमोजिम कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोगमा असल नियतले दिएको निर्देशनअनुसार कसैले कुनै काम गरेकोमा निजी रक्षाको अधिकार उपलब्ध हुन नसक्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । अधिकारप्राप्त अधिकारीले असल नियतले दिएको आदेश सो आदेश दिने अधिकारीका मातहतका वा सो आदेश पालन गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व भएका व्यक्तिले सो आदेश

पालन गर्नु निजहरूको कानूनी दायित्व हुन आउँछ । यस्तो अवस्थामा कानूनी दायित्व पूरा गर्ने सन्दर्भमा पालना गरिएको आदेशको परिणामस्वरूप कुनै हानिनोक्सानी भए पनि निजहरूको विरुद्धमा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग हुन नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

खण्ड (ग)देखि (ड) सम्म गरिएको व्यवस्थामा गरेको काम वा दिइएको आदेश असल नियतले गरेको वा दिइएको हुनुपर्ने व्यवस्था गरी बढनियत राखी काम गरेको वा काम गर्ने आदेश दिएको अवस्थामा निजी रक्षाको अधिकार उपलब्ध नहुने कानूनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

दफा २५ को (२) मा उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि देहायको अवस्थामा कुनै व्यक्ति निजी रक्षाको अधिकारबाट वञ्चित हुनेछैन भन्ने व्यवस्था गरी उपदफा (१) मा गरिएको प्रतिबन्ध्यात्मक व्यवस्थालाई सीमित गरिएको छ :-

प्रस्तुत दफा २५ को उपदफा (१) मा गरिएको प्रतिबन्ध्यात्मक व्यवस्थालाई सीमित गर्न गरिएको उपदफा (२) को व्यवस्थाको खण्ड (क) मा उपदफा (१) को खण्ड (ग) मा उल्लिखित काम गर्ने व्यक्ति राष्ट्रसेवक हो र निज अदालतको फैसला वा आदेशानुसार काम गर्दैछ भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्ने कारण नभएमा वा निजको परिचय वा सो काम गर्न पाएको अधिकारपत्र माग गर्दा पनि निजले आफ्नो परिचय नदिएमा वा सो काम गर्न पाएको अधिकारपत्र नदेखाएमा उपदफा (१) को खण्ड (ग) को सुविधा त्यस्तो काम गर्ने राष्ट्रसेवकले प्राप्त गर्न नसक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो अवस्थामा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग हुन सक्दछ ।

उपदफा (२) को खण्ड (ख) मा उपदफा (१) को खण्ड (घ) मा उल्लिखित काम गर्ने व्यक्ति राष्ट्रसेवक हो भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण नभएमा निजी रक्षाको अधिकारप्राप्त नहुने व्यवस्था गरिएको छ । कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय अधिकारको प्रयोगमा असल नियतले कुनै काम गरेको हो भने निज राष्ट्रसेवक हो भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण हुनु पर्दछ । यस्तो कारण भएको अवस्थामा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग हुन सक्दैन । अन्यथा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग हुन सक्ने व्यवस्था प्रस्तुत खण्डले गरेको छ ।

यसैगरी उपदफा (२) को खण्ड (ग) मा उपदफा (१) को खण्ड (ड) मा उल्लिखित काम गर्ने व्यक्तिले त्यस्तो काम कुनै राष्ट्रसेवकको निर्देशनमा गरिरहेको हो भन्ने कुरा जानकारी हुने वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण नभएमा वा त्यस्तो निर्देशन अनुसार सो काम गर्न लागेको हो भन्ने कुरा निजले जानकारी नदिएमा वा सो काम गर्न अधिकारपत्र भएकोमा माग गर्दा पनि सो अधिकार पत्र नदेखाएमा निजको विरुद्धमा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफा २५ को उपदफा (३) मा दफा २४ वा यस दफाअन्तर्गत निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा त्यस्तो रक्षा गर्नको लागि आवश्यक पर्ने बलभन्दा बढी बल प्रयोग गर्न सकिने छैन भन्ने कानूनी व्यवस्था गरी सामान्य प्रतिरक्षा (General defense) को सार (Essence) को रूपमा रहेको न्यूनतम बलको प्रयोगलाई बाध्यात्मक गरिएको छ । यो व्यवस्थाले संभावित क्षतिलाई रोक्नको लागि चाहिनेभन्दा किञ्चित बढी बल प्रयोग भएको अवस्थालाई निजी रक्षाको आधारबाट बाहिर पारेको छ र यो व्यवस्था फौजदारी विधिशास्त्रले प्रतिरक्षाको अधिकारको प्रयोगको सन्दर्भमा स्वीकार गरेको आधारभूत शर्तको समायोजन हो ।

२६. ज्यान लिने अधिकार नहुने : (१) यस परिच्छेदबमोजिम निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा कसैलाई कसैको ज्यान लिने अधिकार हुने छैन ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसकै कुरा लेखिएको भएता पनि दफा २५ को उपदफा (३) को अधीनमा रही देहायको अवस्थामा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा कसैको ज्यान गएकोमा त्यस्तो काम कसुर मानिनेछैन :-

- (क) आफू वा अरू कसै माथि भएको आक्रमण विरुद्ध तत्काल रक्षा नगर्दा आफ्नो वा अरू कसैको ज्यान जान वा आफू वा अरू कसैलाई गम्भीर चोट लाग्न वा शारीरिक अङ्गभङ्ग हुन सक्छ, भन्ने मनासिव विश्वास भएमा,
- (ख) जबर्जस्ती करणी गर्ने नियतले आक्रमण गरेको हो भन्ने मनासिव विश्वास भई वा जबर्जस्ती करणी गर्दाका बखत वा गरिसकेपछि पीडितबाट तत्काल कुनै काम भएकोमा,
- (ग) ज्यान मार्ने, बन्धक वा अपहरण गराउन मुक्ति रकम लिने, जबर्जस्ती करणी गर्ने, अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले शरीरबन्धक लिएकोमा वा अपहरण गरेकोमा,
- (घ) मानिस बस्ने, पूजा वा प्रार्थना गर्ने, सम्पत्ति राख्ने कुनै घर, पाल वा सवारीसाधनलाई घेराबन्दी गरी, जोखिमपूर्ण हातहतियार प्रयोग गरी, आगो लगाई वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरी क्षति पुऱ्याउन खोजेकोमा,
- (ङ) डाँकाको कसुर विरुद्ध रक्षा गर्नु परेमा,
- (च) कुनै व्यक्तिको वैयक्तिक सुरक्षा वा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको सङ्गठित संस्थाको सम्पत्ति वा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षाका लागि अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशबाट खटिएको सुरक्षाकर्मीले त्यस्तो व्यक्ति वा सम्पत्ति विरुद्ध भएको आक्रमण रोक्न तत्काल प्रतिकार गर्नु परेकोमा ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम यस परिच्छेदबमोजिम निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा कसैलाई कसैको ज्यान लिने अधिकार हुनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो परिच्छेदमा फौजदारी न्यायका सामान्य सिद्धान्तहरूको व्यवस्था गरी दफा २३देखि दफा २६ सम्म सामान्य प्रतिरक्षा (General defense) वा फौजदारी दायित्वका अपवादसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । सामान्य प्रतिरक्षाको महत्वपूर्ण तत्व नै अति आवश्यक परिस्थितिमा न्यूनतम् बलको प्रयोग गरी मानिसको जीउ ज्यान वा संपत्तिको रक्षाको प्रयोजनको लागि मात्र प्रतिरोध वा प्रतिवाद गर्नु हो र यसरी प्रतिरक्षा गर्दा फौजदारी कानूनले निषेध गरेको परिणाम आए पनि सोको लागि न्यूनतम् बलको प्रयोग गर्ने व्यक्ति जिम्मेवार नहुने हो । यसको अर्थ सामान्य प्रतिरक्षा वा निजी रक्षाको अधिकार कसैको ज्यान लिन वा कसैलाई गैरकानूनी हानि पुऱ्यउनको लागि कुनै पनि अवस्थामा प्रयोग हुन नसक्ने नै हो । निजी रक्षाको अधिकारले कसैको ज्यान लिन स्वीकृति दिदैन भन्ने सिद्धान्तको आधारमा नै प्रस्तुत दफाले यस्तो कानूनी व्यवस्था गरेको हो ।

यस दफाको उपदफा (२) मा दफा २५ को उपदफा (३) को अधीनमा रही केही निश्चित अवस्थामा निजी रक्षाको अधिकार प्रयोग गर्दा कसैको ज्यान गएकोमा त्यस्तो काम कसुर मानिनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यस उपदफाको खण्ड (क) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार आफू वा अरू कसैमाथि भएको आक्रमण विरुद्ध तत्काल रक्षा नगर्दा आफ्नो वा अरू कसैको ज्यान जान वा आफू वा अरू कसैलाई

गम्भीर चोट लाग्न वा शारीरिक अङ्गभङ्ग हुन सक्छ भन्ने मनासिव विश्वास भएमा सोबाट रक्षा गर्दा त्यस्तो आक्रमणकारीको ज्यान मर्न गए पनि बात लाग्दैन । ज्यानसम्बन्धी अपराधको अपवादको रूपमा प्रस्तुत खण्डमा यस्तो प्रतिरक्षाको व्यवस्था गरिएको छ । आफू वा अरू कसैमाथि भएको आक्रमणलाई रोक्न कुनै कार्य नगर्दा आफ्नो वा अरू कसैको ज्यान जान वा आफू वा अरू कसैलाई गम्भीर चोट लाग्न वा शारीरिक अङ्गभङ्ग हुन सक्ने अवस्थामा त्यसको प्रतिवाद गर्नु स्वाभाविक मानवीय व्यवहार भएकोले यसलाई फौजदारी दायित्वबाट बाहेक गर्नुपरेको हो । प्रचलित मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको ७ नं. को देहाय १ मा कसैले हात हतियार लिई वा नलिई आफ्नाआफ्नो ज्यान लिनासम्मको जोरजुलूम गर्न लागेकोमा त्यस्तालाई पक्राउ गर्न वा गुहार मद्दत माग्न नसकिने वा मागे पनि बखतमा मद्दत पुग्न नसक्ने वा त्यस्ताको पन्जाबाट भागी उम्की आफ्नाआफ्नो ज्यान बचाउन समेत फूर्सत नपाउने अवस्थामा आफूले केही नगरे आफ्नाआफ्नो ज्यान रहँदैन भन्ने पूरा विश्वास भै ज्यान बचाउनका खातिर उसै मौकामा केही गर्दा सो जुलुमीको ज्यान मरेको अवस्थामा ज्यानमाराको बात लाग्दैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्थालाई सोही व्यवस्थाको परिमार्जनसहितको निरन्तरताको रूपमा लिन सकिन्छ ।

सो उपदफाको खण्ड (ख) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार जबर्जस्ती करणी गर्ने नियतले आक्रमण गरेको हो भन्ने मनासिव विश्वास भई वा जबर्जस्ती करणी गर्दाका बखत वा गरिसकेपछि पीडितबाट तत्काल कुनै काम भएकोमा जुलुमी वा आक्रमणकारीको मृत्यु भएको अवस्थामा ज्यानसम्बन्धी अपराधको दायित्व बहन गर्नु पर्दैन । यो व्यवस्थाले जबर्जस्ती करणीको पीडित हुनबाट बच्न वा पीडित भईसकेपछि पनि पीडितबाट तत्काल कुनै काम भएकोमा जुलुमी वा आक्रमणकारीको मृत्यु भएको अवस्थामा पीडितले प्रतिरक्षाको जिकिर लिनसक्ने कानूनी व्यवस्था गरेको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको जबर्जस्ती करणीको महलको ८ नं. मा आफूलाई जबर्जस्ती करणी गर्ने मनसाय लिई उद्योग गरी हातपात, छेकथुन, बाँधछाँद इत्यादि जोरजुलूम गर्न लाग्यो र त्यसबखत कराई गुहार मागी वा अरू केही उद्योग गरी त्यस्तो जुलुमीको पन्जाबाट उम्की भागी आफ्नाआफ्नो धर्म बचाउन नसक्ने अवस्था परी त्यस्ता जुलुमीलाई आफ्ना अक्कल वर्कतले सक्नेसम्मका कुरा केही नगरे आफ्नाआफ्नो धर्म नष्ट हुनेसम्मको ठूलो डर त्रास परी करणी लिन नपाउँदै वा उसैबखत आफ्नाआफ्नो जोडबल पुग्न नसक्नेमा करणी लिई सकेपछि पनि सोही कुराको रीस थाम्न नसकी उसैबखत करणी लिएकै थलामा वा त्यहीदेखि लपेट्दै गई एक घण्टाभित्र हतियार, लाठी, ढुङ्गा इत्यादि केही चलाई ज्यान मर्न गएको ठहरे बात लाग्दैन । एक घण्टा उप्रान्त मारेमा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दश वर्षसम्म कैद हुन्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थामा करणी भएपछिको एक घण्टाको अवधिलाई मात्रै प्रतिरक्षाको आधार मानिएकोमा प्रस्तुत संहिताको व्यवस्थाले सो समयसीमालाई हटाई प्रतिक्रियाको निरन्तरतालाई मात्र आधार मानी पीडितलाई प्रतिरक्षाको अधिकार प्रदान गरेको पाइन्छ । यो व्यवस्था नेपालको फौजदारी कानूनी प्रणालीमा नयाँ व्यवस्था होइन, हाल प्रचलित व्यवस्थाको संशोधन र परिमार्जनसहितको निरन्तरता हो ।

उक्त दफा २६(२) को खण्ड (ग) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार ज्यान मार्ने, बन्धक वा अपहरण गराउन मुक्ति रकम लिने, जबर्जस्ती करणी गर्ने, अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले शरीरबन्धक लिएकोमा वा अपहरण गरेकोमा सो अपराधिक कार्यबाट बच्नको लागि कुनै कार्य गर्दा त्यस्तो अपराधिक कार्यमा संलग्न व्यक्तिको मृत्यु भएको अवस्थामा पनि सो अपराधको पीडितले फौजदारी दायित्व बहन गर्नु नपर्ने गरी प्रतिरक्षाको अधिकार प्रदान गरिएको छ । शरीरबन्धक लिने वा अपहरण गर्ने कार्य

स्वयम्मा जघन्य प्रकृतिको फौजदारी अपराध भएको र सो कार्य ज्यान मार्ने, बन्धक वा अपहरण गराउन मुक्ति रकम लिने, जवर्जस्ती करणी गर्ने वा अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले भएको अवस्थामा पीडित आफैले शरीरबन्धक वा अपहरणबाट मुक्त हुन प्रयास गर्नु स्वाभाविक भएकोले निजले यसको लागि गर्ने प्रयासलाई कानूनले छुट दिएको हो । मुक्तिको प्रयासमा जुलुमीको मृत्यु भएको अवस्थामा पनि निज सोको लागि फौजदारी दायित्वको जिम्मेवार नहुने व्यवस्था गरिएको छ । प्रचलित मुलुकी ऐनको अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेकेको महलमा यस्तो प्रतिरक्षाको व्यवस्था नगरिएको भए पनि प्रस्तावित व्यवस्थाले यस्तो आपराधिक कार्यको पीडित हुनबाट बच्ने कार्यलाई प्रतिरक्षाको आधारको रूपमा स्वीकार गरेको छ । यो सिद्धान्तलाई मानव बेचबिखनको अपराधमा नेपाली फौजदारी कानूनी प्रणालीले स्वीकार गरिसकेको छ । मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १६ मा आफूलाई किन्त, बेचन वा वेश्यावृत्तिमा लगाउन लागेको वा लगेको वा किनेको वा बेचेको वा वेश्यावृत्तिमा लगाएको थाहा पाई वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब आधार भई निजले कुनै ठाउँबाट उम्कन, भाग्न मद्दत माग्दा मद्दत प्राप्त नभएको र उम्कन भाग्न खोज्दा कसैले बाधा विरोध गरेमा वा रोकेमा वा पक्रेमा वा जोरजुलुम गरेमा बल प्रयोग नगरी त्यस्तो बाधा विरोध वा जोरजुलुमबाट वा पक्राउबाट भाग्न उम्कन सकिँदैन भन्ने कुरामा विश्वस्त भई निजले कुनै कार्य गर्दा त्यस्तो बाधा विरोध गर्ने, पक्रने वा जोरजुलुम गर्ने व्यक्तिको ज्यान गएमा वा निजलाई कुनै प्रकारको चोटपटक लाग्न गएमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो व्यक्तिलाई कुनै प्रकारको सजाय हुनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

खण्ड (घ) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार मानिस बस्ने, पूजा वा प्रार्थना गर्ने, सम्पत्ति राख्ने कुनै घर, पाल वा सवारीसाधनलाई घेराबन्दी गरी, जोखिमपूर्ण हातहतियार प्रयोग गरी, आगो लगाई वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरी क्षति पुऱ्याउन खोजेकोमा सो क्षतिबाट बचाउनको लागि केही गर्दा मानिसको मृत्यु भएमा सो रक्षा गर्ने व्यक्ति फौजदारी दायित्वको लागि जिम्मेवार हुनु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । मानिसलाई आफू बस्ने, पूजा वा प्रार्थना गर्ने, सम्पत्ति राख्ने कुनै घर, पाल वा सवारीसाधनको रक्षा गर्ने अधिकार हुन्छ । यस्ता स्थानलाई कसैले घेराबन्दी गरी, जोखिमपूर्ण हातहतियार प्रयोग गरी, आगो लगाई वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरी क्षति पुऱ्याउन खोजेमा निजलाई रोक्ने प्रयोजनको लागि प्रयास गर्ने र सो गर्दा ज्यान मर्न गएको अवस्थामा पनि फौजदारी दायित्वबाट उन्मुक्ति दिने प्रस्तुत व्यवस्था फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको सामान्य प्रतिरक्षाको अधिकारभित्र पर्दछ । यो व्यवस्थाले मानिसलाई आफ्ना अतिप्रिय स्थानको रक्षाको अधिकार प्रदान गर्दछ ।

खण्ड (ङ) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार डाँकाको कसुर विरुद्ध रक्षा गर्नु परेमा कुनै कार्य गर्दा डाँका गर्न आएका व्यक्तिको मृत्यु भएकोमा फौजदारी दायित्व बहन गर्नु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाले सम्पत्तिरक्षाको अधिकारलाई प्रतिरक्षाको आधारको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्था नेपाली फौजदारी कानूनी प्रणालीमा नयाँ व्यवस्था होइन । प्रचलित मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको ७ नं. को देहाय २ मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार बारी वा बगैँचाको अन्य सागपात फलफूल चोरेमा बाहेक अरू चोरी गर्न बाटो अवाटोमा ढुकी बसी वा बाटो अवाटोबाट अर्काको घरभित्र पसी कुनै प्रकारको चोरी गर्न लागेका बखत वा चोर्नका निमित्त सेन खनी भित्र पस्न लागेका बखत पक्रन भरमग्दूर गर्दा पनि मद्दत नपुगी चोर डाँकालाई पक्राउ गर्न नसकिने र केही नगरे आफ्नाआफ्नो धन बचन नसक्ने भयो भने उसैबखत चोर डाँकुलाई केही गर्दा मर्न गएको अवस्थामा फौजदारी दायित्व बहन गर्नु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसै गरी चोरीको महलको ४

नं. मा अधिको इबी अदावत वा कुनै कुराको लालचले वा लुकी चोरीकन पनि हानेको रहेनछ केही कुरामा भगडा हुँदा आफ्नाआफ्नो विराम केही नभई अर्काले पहिले हात हतियारको चोट छोड्न आँटेको वा चोट छोडिसकेपछि सो चोटको जोखिमी बचाउनका निमित्त र अर्काले आफ्नाआफ्नो धनमाल चोर्न लागिरहेको वा अरू अपराध हुने किसिमको केही काम गरिरहेको देखी पक्रन खोज्दा हात हतियार उठायो वा सो मानिस जुलुमी रहेछ र त्यसलाई उसै बखत पक्राउ गर्नलाई कुटपिट नगरी पक्रन नसकिने भै हात छाडनु पर्दा घा चोट अङ्गभङ्ग केही हुन गएछ भने सो गर्नेलाई र रक्षा शिक्षा गर्नेले कुटाई माग्नेको हितको निमित्त मनासिब माफिकको सामान्य बल प्रयोग गरी कुटेमा सो कुटेलाई पनि कुटपिटको बात लाग्दैन भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्था मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको ७ नं. को देहाय २ र चोरीको ४ नं. मा गरिएको व्यवस्थाको परिमार्जनसहितको निरन्तरता हो । नितान्त नयाँ व्यवस्था भने होइन ।

खण्ड (च) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार कुनै व्यक्तिको वैयक्तिक सुरक्षा वा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको सङ्गठित संस्थाको सम्पत्ति वा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षाका लागि अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशबाट खटिएको सुरक्षाकर्मीले त्यस्तो व्यक्ति वा सम्पत्ति विरुद्ध भएको आक्रमण रोक्न तत्काल प्रतिकार गर्नु परेकोमा कुनै कार्य गर्दा आक्रमणकारीको मृत्यु भएमा निजले फौजदारी दायित्व बहन गर्नु पर्दैन । कुनै व्यक्तिको वैयक्तिक सुरक्षा वा नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको सङ्गठित संस्थाको सम्पत्ति वा सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षाका लागि अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशबाट खटिएको सुरक्षाकर्मीले त्यस्तो व्यक्ति वा सम्पत्तिको सुरक्षा गर्नु उसको कानूनी कर्तव्य भएको र सोको पालनाको सिलसिलामा गरेको कार्यको परिणामस्वरूप कसैको मृत्यु भएमा निजले अपराधिक कार्य गरेको नमानिने व्यवस्था गरी यसलाई प्रतिरक्षाको आधारको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । यो व्यवस्था नेपालको कानूनी प्रणालीको लागि नयाँ व्यवस्था होइन । प्रचलित मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको ७ नं. को देहाय ३ मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार सरकारी तहवील कागजपत्र कैदी थुनुवा इत्यादि गैह्र रहेका अड्डाखाना खोर कारागार समेत गैह्रमा चपोट पाले पहरा रहेका चपोट पालेले आफूलाई भएका कानूनबमोजिमको काम गर्दा सो काममा बाधा पर्ने वा नोक्सान गर्ने, चोर्ने भाग्ने, भगाउने समेत गैह्र नियतले उर्दी बर्खिलापको काम गर्नालाई पाले चपोटउपर हमला गरी हात हतियार उठाई वा नउठाई आई लागेमा आफ्नाआफ्नो जीउ वा जिम्मामा रहेको सरकारी मालको बचाउ निमित्त उसै मौकामा केही गर्दा मर्न गएको अवस्थामा फौजदारी दायित्व बहन गर्नु नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्था मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको ७ नं. को देहाय ३ मा गरिएको व्यवस्थाको परिमार्जनसहितको निरन्तरता हो । उक्त व्यवस्थालाई सरलीकृत गरी सो कानूनी व्यवस्थाको दायरालाई समेत विस्तृत गरी व्यवस्था गरिइको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

(क) ज्यान लिनेसम्मको अवस्था नपुग्दै वा गुहार मद्दत माग्न नसक्ने वा गुहार मद्दत मागे पनि बखतमा नै मद्दत पुग्नसक्ने अवस्थामा आत्मरक्षाको कसैले चोट छाडी कुनै व्यक्ति मरेमा त्यस्तोमा ज्यानसम्बन्धी महलको ७ नं. आकर्षित हुन सक्दैन ।

- (ख) अधिपछिको रिसइवी नभई आफू मध्ये एकजनालाई जबरजस्ती करणी गर्न आएको अवस्थामा सबैले हतियार छोडी मारेकोमा ज्यानसम्बन्धीको १३९१० बमोजिम पुरै सजाय गर्न अपराधको अनुपातमा चर्का पर्ने ।
- (ग) जबरजस्ती करणी गरेको रिस थाम्न नसकी १ घण्टा भित्रै करणी लिएको थलो मै मारेको देखिन आए सँजाएको भागि नहुने ।

अब कसले कर्तव्य गरी मारेको हो भन्ने तर्फ विचार गर्दा चुलामा आई छोरा नरबहादुरले मलाई लडाइ बलात्कार करणी गयी होका उघार्न जाँदा उघार्न दिएन आधा घण्टा पछि मभेरीमा जबरजस्ती करणी गर्‍यो सो पछि पनि मलाई नछोडि १ घण्टा पछि ओछ्यानमा करणी गरेपछि लड्न जस्तो भै सुतेकोले म आमा जस्तोलाई करणी गरेको रिस थाम्न नसकी पछिल्लो करणी गरेको १ घण्टा भित्रै मासु काट्ने खुकुरीले रेटि दिएँ छटपट गर्दै थियो रेटेको रेटचै गरी चलन छाडेपछि छोरा सेरी मरेभनि खलवल गर्ने मेरै कर्तव्यबाट मरेको भन्ने प्र. धनमायाले प्रहरीमा कागज गरी सावित भएको सो कुरा लालबहादुर जैसी भन्नेले सिकाएबाट भनेको हुँ मेरो कर्तव्य होइन आफै सेरी मरेको हो भनि धनमाया अदालतमा आई इन्कारी भएतापनि लालबहादुर, र जसि भन्ने कनिकादेवीले सिकाएको भन्ने कुरामा प्र. धनमायाले सबूद प्रमाण दिन गुजार्न नसकेकोले निजहरूले सिकाएको भन्न मिल्ने देखिदैन मौका तहकिकात लास जाँच सरजमिन मुचुल्काबाट मर्ने नरबहादुर धनमाया कै कर्तव्यबाट मरेकोमा शंका देखाई सरजमिनहरूले लेखि दिएको देखिएको लास जाँच सरजमिनबाट र प्रहरी प्रतिवेदनबाट धनमायाले प्रहरीमा गरेको सावित कागज समर्थति भएको देखिने सो कागज गरी दिएको हुँ भनि धनमाया आफैले अदालतमा पनि बयान गरेकोबाट समेत प्रा धनमायाले नै कर्तव्य गरी नरबहादुरलाई मारेको देखिन आउँछ । त्यसरी छोरोलाई मारु पर्ने अन्य रिस कारण पनि देखिन नआई मर्ने छोरा नरबहादुरले जबरजस्ती करणी गरेको रिस थाम्न नसकी पछिल्लो करणी लिएको १ घण्टा भित्रै करणी लिएको थलोमै खुकुरीले रेटि छोरा नरबहादुरलाई मारेको देखिन आएको र प्रहरी प्रतिवेदनमा पनि जबरजस्ती करणीको ८ नं. अनुसार गर्नु पर्ने भन्ने उल्लेख भएकोबाट समेत जबरजस्ती करणीको ८ नं. ले कर्तव्यवाला प्रा धनमाया सजायको भागी नहुने हुँदा सजाय गर्ने गरेको शुरु जि. अ. रामेछापको इन्साफ उल्टी गरी रिहाइ दिने ठहराएको जनकपुर अञ्चल अदालतको इन्साफ मुनासिब ठहर्छ । पुनरावेदन गरे वापत वादी श्री ५ को सरकारलाई केही गर्नु परेन मुद्दा किनारा भएको जानकारी निमित्त यो फैसलाको प्रतिलिपी महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा पठाई मिसिल नियम बमोजिम बुझाई दिनु ।

- (घ) आफ्ना स्वास्थ्यी माथी जबरजस्ती करणी गर्न खोजी परास्त भएको अवस्थामा श्रीमतीकै गुहारबाट लोग्ने कोठामा पुग्दा निज मृतकलाई भेटी तत्काल उठेको रिसको आवेगमा चक्कूले हानेको र निजको मृत्यु भएकोमा चक्कू समेत बरामद भइआएको देखिएको र निज प्राहनीफको बयान तथा सरजमीनको भनाईबाट समेत प्रमाणित भएको आधार प्रमाणबाट आफ्नो सतित्व बचाउन कराउनेलाई जबरजस्ती करणीको महलको ८ नांले केही सजाय नगर्ने र सालालाई अदालतमा तथा प्रहरीमा गरेको इन्कारी बयान समेतको आधारमा सफाई दिने र हनीफ अन्तारीलाई ज्यानसम्बन्धीको १७९३० अनुसार कैदवर्ष १।६ १ वर्ष ६ महीना गर्ने गरी शुरुले गरेको इन्साफ सदर गरी गरेको इन्साफ मिलेको हुँदा मुनासिब ठहर्छ ।

- (ङ) आत्मरक्षा आफूले मन लागेको बेलामा वा अनुकूल पर्ने गरी वा बचाउको अन्य आधारको समाप्ति (exhaust at other grounds of defence) मा जिकिर लिन पाइने होइन । अपितु वास्तवमा नै ऐनले

निर्दिष्ट गरेको अवस्थामा आफ्नो जीउज्यान जोगाउन अन्तिम विकल्पको रूपमा हतियार उठाएको वा आफ्नो ज्यान जोखिममा पार्नेमाथि प्रहार गरेको हुनु पर्‍यो । यो अवस्था कुनै सदेहविना प्रमाणित हुनुपर्ने १०८

(च) आत्मरक्षाको जिकिर लिनेले आफूमाथि आक्रमणको निश्चितता, त्यो आक्रमणलाई विफल बनाउन कुनै उपाय नभएको र उपाय भए पनि आक्रमणको शक्तिका कारण रोक्न नसक्ने अवस्था परी तत्कालीन खतरा र जोखिमीबाट बच्न शक्तिको प्रयोग भएको अवस्था प्रमाणित गर्न अनिवार्य हुने ।

कानूनी व्यवस्थाको आधारमा वात नलाग्ने सुविधा प्राप्त गर्न सोही कानूनी व्यवस्थाले तोकेका अवस्था आइपरेको अवस्थामा ज्यान बचाउन खातिर ज्यान मारेको अवस्था प्रमाणित हुन आवश्यक हुने ।

ज्यानसम्बन्धीको ७१) को कानूनी व्यवस्थामा राज्यले व्यक्तिलाई आफ्नो आत्मरक्षाको निमित्त आवश्यक परेसम्म शक्ति प्रयोग गर्न सकिने मान्यतामा आधारित रहेको देखिएतापनि आत्मरक्षा निमित्त शक्तिको प्रयोग आवश्यक थियो भन्ने तथ्य पुष्टि हुनुपर्ने १०९

(छ) वारदात घट्नुभन्दा अगाडिकै रिसइविबाट मृतकहरूलाई चिरपट दाउाराले हिकोई सोही चोटबाट मृत्यु भएको भन्ने देखिन आएकोले आत्मरक्षा गर्दकै कारणबाट मृतकहरूको मृत्यु भएको भन्ने जिकिर मनासीब न देखिने ११०

२७. मामूली हानिनोक्सानी भएकोमा कसुर नहुने : साधारण समझको व्यक्तिले उजुर गरिरहन नपर्ने मामूली किसिमको हानिनोक्सानीलाई कसुर मानिनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित दफाले व्यवस्था गरिएको व्यवस्था हाम्रो फौजदारी कानूनी प्रणालीका लागि नौलो व्यवस्था होइन । यो कानूनी व्यवस्था प्राचीन रोमन भाषाको *de minimis non curat lex* (*The law does not take account of tribbles*) अर्थात् नगन्य सामान्य क्षुद्र कुराको कानूनले वास्ता गर्दैन भन्ने सूत्रबाट विकसित सिद्धान्तमा आधारित छ ।

सामान्यतः व्यवहारमा मानिसले गर्ने व्यवहार र कुनै काम कानूनको आक्षरिक अर्थ भित्र कसुरको परिभाषा वा दायरा भित्र परे पनि सो काम वा व्यवहार सामान्य व्यक्तिले उजुर गरी रहन नपर्ने मामूली किसिमको सानोतिनो ज्यादै मामूली कुराहरू पनि अदालती कारबाईको सिर्जना गर्ने विवादको विषय बन्न नपुगोस् भन्ने नै प्रस्तुत दफाको मूलभूल अभिप्राय हो । यसरी प्रस्तुत दफाले “सामान्य समझ र मिजासका व्यक्तिले उजुर नगर्ने” किसिमको हानि (*Tribble harm*) पुऱ्याउने कामलाई कसुर अपराधको परिधिबाट बहिस्कृत गर्न (*Excluding from the criminal responsibility*) प्रस्तुत दफाको व्यवस्था गरिएको हो ।

यस दफाले व्यवस्था गर्न खोजेको सिद्धान्त हाम्रो प्रचलित कानूनमा नौलो र अपरिचित व्यवस्था पनि होइन । गाली बेइज्जती ऐन, २०१६ को दफा ९ मा साधारण समझ र मिजासका व्यक्तिले उजुर नगर्ने मामूली किसिमको गाली बेइज्जती वा अपमान कुनै कामबाट भएकोमा वा सो गर्ने नियतले वा सो हुने सम्भावना छ भन्ने जानी गरेमा यो ऐनअन्तर्गतको कसुर उहर्दैन भनी

१०८ शुक्र बहादुर नेम्बाङ्ग वि. नेपाल सरकार, ने.का.प. (२०६६), पृ. १९०५

१०९ श्री ५ को सरकार वि. साँजव कुमार सिंह यादव, ने.का.प.(२०६४), पृ. १३९२

११० धन बहादुर रोक्का क्षेत्री वि. श्री ५ को सरकार ने.का.प. (२०४५) पृ. ६०२

आत्मसात् गरिएको छ । गाली बेइज्जती ऐन, २०१६ को दफा ९ ले व्यवस्थालाई अपराध संहिताले सबै कसुर अपराधमा लागू हुने गरी निरन्तरता प्रदान गरेको छ ।

यसरी यो दफाले व्यवस्था गरेको प्रावधान आकर्षित हुन निम्नबमोजिम हुनु पर्दछ :

- ◆ साधारण समझको व्यक्तिले
- ◆ उजुर गरिरहन नपर्ने
- ◆ मामूली किसिमको हानिनोक्सानीलाई
- ◆ कसुर मानिनेछैन ।

यसरी प्रस्तुत दफा लागू हुन दुई वटा आवश्यक तत्वहरूको व्यवस्था गरिएको छ । पहिलो, कसैबाट काम वा व्यवहार साधारण समझको व्यक्तिले (reasonable person) उजुर गरी नरहने खालको र दोस्रोमा मामूली किसिमको हानिनोक्सानी (Tribbles harm) पुऱ्याउने खालको हुनु पर्दछ । यी दुई तत्वहरूको विद्यमानता भएमा त्यस्तो कार्य वा कामलाई अपराधको परिधि भित्र नपर्ने गरी यस दफाले व्यवस्था गरेको छ ।

२८. नाबालकबाट गराएको कसुरमा उमेर पुगेकोलाई सजाय हुने : कसैले कुनै नाबालकलाई फर्काई, सिकाई वा प्रभावमा पारी कुनै कसुर गर्न लगाएको रहेछ भने त्यसरी कसुर गर्न लगाउने व्यक्तिलाई निज आफैले सो कसुर गरेसरह सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफाले व्यवस्था गरेको प्रावधान हाम्रो कानूनी प्रणालीका लागि नौलो व्यवस्था होइन । प्रस्तुत दफाले व्यवस्था गरेको प्रावधान यसै संहिताको दफा १३ ले व्यवस्था गरेको नाबालकले गरेको काम कसुर नहुने भन्ने सिद्धान्त र बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११ को उपदफा (४) ले बालकलाई^{११} सिकाई कसैले कुनै अपराध गर्न लगाएको रहेछ भने सो सिकाउनेलाई निज आफैले अपराध गरेसरह कानूनबमोजिम पूरा सजाय हुन्छ भनी गरिएको व्यवस्थालाई परिमार्जन समेत गरी नाबालकलाई सिकाउनेका अतिरिक्त फर्काई गराउने वा नाबालकलाई कुनै प्रकारबाट प्रभावमा कुनै कसुर गराउने कार्यलाई समेत समेट्ने गरी प्रस्तावित गरेको छ । मुलुकी ऐन, २०२० को दण्डसजायको महलको १ नं. बमोजिम "...मगज विप्रेको वा वौलाएको व्यक्तिलाई सिकाई कसैले कुनै अपराध गर्न लगाएको रहेछ भने सो सिकाउनेलाई निजले आफै अपराध गरेसरह कानूनबमोजिम पूरा सजाय हुन्छ भनी होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिलाई सिकाई कसुर गर्न लगाएकोमा सो सिकाउने व्यक्तिले आफै कसुर अपराध गरेसरह पूरा सजाय हुने व्यवस्था गरेकोमा प्रस्तावित अपराध संहिता यस सम्बन्धमा मौन रहेको छ ।

यसरी प्रस्तुत दफाले नाबालकलाई फर्काई, सिकाई वा प्रभावमा पारी कुनै कसुर अपराध गर्न लगाउने व्यक्तिलाई मुख्य अभियुक्त (Principal Offender) को रूपमा अङ्गीकार गरी निज आफैले नै कसुर अपराध गरेसरह मानी निजलाई आफैले अपराध गरेसरह मुख्य अभियुक्तलाई हुने पूरा सजाय गरी नाबालकलाई फर्काई, सिकाई वा प्रभावमा पारी कुनै कसुर अपराध गर्न लगाउनेलाई पूर्ण रूपमा

१११ बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा २(क) ले "बालक" भन्नाले १६ वर्षको उमेर पूरा नगरेको बालबालिका सम्भन्नु पर्छ भनी परिभाषा गरेको छ । यसरी हाम्रो कानूनी प्रणालीमा "बालक", "नाबालक" र बालबालिका भन्ने तीनै वटा शब्दहरू एक अर्काको पर्यावाची शब्द कै प्रयोग गरेको देखिन्छ र १६ वर्षको उमेर नपुगेको बालबालिकालाई नाबालकको रूपमा परिभाषित गरिएको छ ।

मुख्य अभियुक्त सरह फौजदारी दायित्व बहन गराउनु पर्ने सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गरेको छ । यसरी यस दफाबमोजिमको प्रावधान आकर्षित हुन निम्न कुरा हुनुपर्ने हुन्छ ।

- ◆ कसैले,
- ◆ कुनै नाबालकलाई,
- ◆ फर्काई, सिकाई वा प्रभावमा पारी,
- ◆ कुनै कसुर गर्न लगाएको रहेछ भने,
- ◆ त्यसरी कसुर गर्न लगाउने व्यक्तिलाई,
- ◆ निजले आफैले सो कसुर गरेसरह सजाय हुनेछ ।

प्रस्तुत दफामा फर्काई, सिकाई वा प्रभावमा पारी भन्ने क्रियाहरूलाई उल्लेख गर्नुको सट्टा मात्र “कसुर गर्न लगाएको” भन्ने शब्द प्रयोग भएको भए नाबालकलाई फर्काई, सिकाई वा प्रभावमा पारी कसुर गराउनेका अतिरिक्त बचन दिने, दुरुत्साहन गर्ने, उस्काउने, अन्हाउने जस्ता कार्यहरू पनि समेट् थियो । “कसुर गर्न लगाएको” भन्ने शब्द मात्र प्रयोग भएको भए व्याख्याको लागि थुप्रै गुन्जाइस रहन्थ्यो । यस दफामा प्रयोग भएदेखिको अवस्थामा के हुने भन्ने सैद्धान्तिक अन्वय रहने थिएन । हाम्रो अदालती अभ्यासमा नाबालकलाई प्रयोग गरेको वा नाबालक समेतको सहभागिता भएको कसुर अपराधमा सो अपराध गर्न लगाउने व्यक्तिलाई आफैले कसुर अपराध गरेसरह दायित्व बहन गराउने प्रचलन रहेको छ ।

२९. निरपेक्ष दायित्व (स्ट्रीक्ट लायबिलिटी) हुने कसुरमा आपराधिक मनसाय परीक्षण नहुने : यस संहिता वा कानूनबमोजिम निरपेक्ष आपराधिक दायित्व हुने कसुरमा सो कसुर आपराधिक मनसायपूर्वक गरेको हो वा होइन भन्ने कुरा परीक्षण हुनेछैन ।

सामान्य अवधारणा

प्रस्तुत दफामा व्यवस्था गरिएको सिद्धान्तलाई अदालती अभ्यास र व्यवहारमा लामो समयदेखि प्रचलन गर्दै आएको भए पनि यो सिद्धान्तलाई नेपाल कानूनमा स्पष्ट व्यवस्था भएको थिएन । यस अर्थमा प्रस्तावित दफाको प्रावधान हाम्रो कानूनी प्रणालीका लागि नौलो व्यवस्था हो । सामान्यतः फौजदारी विधिशास्त्रमा फौजदारी कानूनले अपराधको रूपमा परिभाषित वा अपराधीकरण गरेका कसुरमा विभिन्न चार कोटी (category) मा विभाजन गर्ने प्रचलन रहेको छ । ती हुन :

- ◆ सापेक्ष दायित्वअन्तर्गतका कसुर (Crime of relative liability)
- ◆ निरपेक्ष दायित्वअन्तर्गतको कसुर (Crime of Strict liability)
- ◆ पर दायित्वअन्तर्गतको कसुर (Crime of Vicarious liability)
- ◆ अपूर्ण दायित्वअन्तर्गतको कसुर (Crime of Inchoate Liability)

क) सापेक्ष दायित्वअन्तर्गतका कसुर (Crime of relative liability)

अपराध संहिता, २०६७ मा अपराधीकरण गरिएका बहुसंख्यक अपराधहरू परम्परागत अपराधको रूपमा रहेका चोरी, ठगी, जबर्जस्ती करणी कर्तव्य ज्यान, अपहरण जस्ता अपराधहरू यस श्रेणीमा पर्दछन् । यस वर्ग भित्र सामान्यतया परम्परागत अपराध (Traditional Crime) पर्दछन् । यस प्रकारको अपराधमा फौजदारी कानूनको सर्वमान्य एवं मूलभूत सिद्धान्त “Actus non facit reum

nisi mens sit rea ^{११२} अर्थात् कुनै पनि अपराधिक कार्य अपराधिक मनसाय विना अपराध नहुने” । सिद्धान्तमा आधारित अपराध हुनका लागि विधायिकाले अपराधीकरण गर्ने क्रममा निर्धारण गरेको अपराधिक कार्य (actus reus) र अपराधिक मनसाय (mens rea) दुवैको स्थापना हुनु पर्दछ । कुनै एकको अनुस्थिती वा दुवै नभएको अवस्थामा अपराधिक दायित्व सिर्जना गर्न सकिदैन । यसरी अपराधका आवश्यकीय तत्वको रूपमा रहने अपराधको परिभाषाले निर्धारण गरिएको अपराधिक कार्य र अपराधिक मनसाय दुवैको स्थापना गर्नुपर्ने र स्थापना भएको देखिनु पर्ने कसुर (अपराध) लाई नै सापेक्ष दायित्वका कसुर (Crime of Relative liability)^{११३} भनी नामकरण गरिन्छ ।

ख) निरपेक्ष दायित्वअन्तर्गतको कसुर (Crime of Strict liability)

आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रमा यो वर्गको अपराध भन्ने सबै त्यस्ता प्रकारका कसुर (अपराध)हरू समावेश गरिन्छ जसमा सो कसुरको परिभाषामा विधायिकाले कसुरको रूपमा कुनै कार्य परिभाषा गर्ने क्रममा निर्धारण गरेको अपराधिक कार्य (Actus Reus) स्थापना वा विद्यमान भएको देखिएको अवस्थामा अपराधिक दायित्व बहन गराउन प्रयाप्त मानिन्छ । यस वर्गको कसुर अपराधमा सो कसुर गर्दा कसुरदारको अपराधिक मन (Mens Rea) थियो वा थिएन भन्ने परीक्षण र जाँच गरिदैन । अपराधिक कार्य भएको तथ्यबाट नै दायित्व निर्धारण गरिन्छ । यस वर्गको अपराधमा फौजदारी कानूनको सर्वमान्य सिद्धान्तकै एक रूपमा रहने “अपराधिक कार्य विना अपराध नहुने (No actus reus no crime)” भन्ने सिद्धान्त लागू हुन्छ । यस वर्गको अपराधमा प्रस्तावित अपराध संहिताको भाग २ को परिच्छेद २, सार्वजनिक शान्तिविरुद्धको कसुर, परिच्छेद ३, सार्वजनिक अधिकारीको अख्तियारीको अवज्ञासम्बन्धी कसुर परिच्छेद ४, सार्वजनिक न्यायविरुद्धको कसुर र परिच्छेद ५ अन्तर्गत सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सुविधा र नैतिकताविरुद्धका कसुर र व्यक्तिको वैयक्तिक आचरणबाट नै नियतपूर्वक कसुर भएको देखिने फौजदारी कसुरहरू नियमनसम्बन्धी कसुर (Regulatory offence), उमेर नपुगेको नाबालिक सँग कुनै तरहले करणी गर्ने कार्य (Statutory Rape) वा नाबालकसँग गरिने अप्राकृतिक मैथुन र सानोतिनो मामूली सजाय हुने खालका सामान्य कसुर अपराध यसभित्र पर्दछन् ।

ग) परदायित्वअन्तर्गतको कसुर (Crime of Vicarious liability)

आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रले सामान्यतः फौजदारी कसुरमा पर दायित्व वा प्रतिनिधि मूलक दायित्व बहन गराउने सिद्धान्तलाई स्वीकार गर्दैन । पर दायित्वको सिद्धान्तलाई विस्थापित गरी

११२ नेपालको न्यायपालिकाको इतिहासमा यो सिद्धान्तलाई सम्मानित सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासले तारा राजभण्डारी (काकी) विरुद्ध श्री ५ को सन्कार भएको भ्रष्टाचार मुद्दामा “अपराध हुनलाई निश्चय नै अपराधिक कार्य (Actus Reus) र अपराधी मन (Mens Rea) दुवै आवश्यक हुन्छ । अपराधिक कार्य (Actus Reus) भन्नाले अपराधिक मन (Mens Res) ले अपराधिक अभिप्राय वा उद्देश्यलाई बोध गराउँदछ । अपराधिक अभिप्राय वा उद्देश्य बिहिनको कार्यबाट मात्र अपराध कायम हुन सक्दैन (Actus non facit reum nisimens sit rea) भन्ने फौजदारी न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्त रहेको छ ।” (नेकाप (२०६५) अंक ६ पृ. ६८७ नि.नं. ७९,७४)

११३ सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट नेपाल सरकार विरुद्ध केश बहादुर बुढाथोकी भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा हाम्रो न्यायिक इतिहासमा पहिलो पल्ट सापेक्ष दायित्व हुने अपराधमा अपराधका आवश्यकीय दुवै तत्वहरू विद्यमान हुनुपर्ने र सापेक्ष दायित्व हाम्रो पनि न्याय प्रणालीको अभिन्न अंग भनी स्वीकारिएको छ । जसमो भनिएको छ ... केही अपवाद बाहेक अपराधिक कार्य र अपराधिक मनसाय दुवै अवस्थाको (तत्व) को विद्यमानता विना कुनै पनि व्यक्तिलाई फौजदारी दायित्व बहन गराउन हुँदैन भन्ने सापेक्ष दायित्व (Relative Liability) को सिद्धान्तलाई फौजदारी कानून कै एक आधारभूत सिद्धान्तको रूपमा स्थापित गरिएको पाइन्छ । ... ज्यान मारेको कसुर कायम हुन उक्त कार्य मनसायपूर्वक गरेको हुनुपर्छ भन्ने फौजदारी न्यायको सापेक्ष दायित्वको सिद्धान्तलाई हाम्रो कानूनी प्रणालीले पनि स्वीकार गरेको स्पष्ट देखिन्छ । (नेकाप (२०६७) अंक ८ पृ. १३३७ नि.नं. ८४३५)

Principle of Individual Autonomy (वैयक्तिक स्वायताको सिद्धान्त) अर्थात् व्यक्ति आफ्नै स्वेच्छाले सहभागिता वा संलग्न रहेको कसुरका लागि मात्र निज आफै जिम्मेवार रहने कुरालाई मान्यता दिइएको छ । तर व्यवहारमा फौजदारी कानूनमा अभू पनि कतिपय कसुरमा एउटा व्यक्तिले गरेको अपराधिक कार्य वापत अर्को व्यक्तिले अपराधिक दायित्व बहन गर्नुपर्ने अवस्था आउन सक्छ । यस्तो अवस्थालाई परदायित्वको अवस्था मानिन्छ । प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा २० ले सङ्गठित संस्था वा कानूनी व्यक्तिको सहभागिता वा कानूनी व्यक्तिको नाममा कसुर गर्ने वा गर्न लगाउने व्यक्तिले दायित्व बहन गराउने गरी परायित्वको सिद्धान्तलाई स्वीकार गरिएको छ ।

घ) अपूर्ण दायित्वअन्तर्गतको कसुर (*Crime of Inchoate liability*)

यस वर्गको कसुर भित्र मनसायपूर्वक वा मनसाय (*Intention*) राखी गर्ने वा गराउन सक्ने सापेक्ष दायित्व अन्तर्गतको अपराध मात्र पर्दछन् । सापेक्ष दायित्व अन्तर्गतको अपराधको पूरा परिणाम निस्कन नपाएको सो अपराध गर्दाको अपराधिक षड्यन्त्र (*Criminal Conspiracy*), अपराधिक तयारी (*Criminal Preparation*) अपराधिक उद्योग (*Criminal Attempt*) र अपराधिक दुरुत्साहन (*Criminal abetment*) आदि यस अन्तर्गत पर्दछन् । पूर्ण अपराधको परिणाम आउनु भन्दा अगाडि कुनै विविध चरणहरूमा हुने कसुरहरू जसको सम्बन्धमा प्रस्तावित अपराध संहिताको भाग १ परिच्छेद ३ मा अपराधिक षड्यन्त्र, उद्योग र दुरुत्साहनको सम्बन्धमा छुट्टै व्यवस्था भई टिप्पणी भएकोले यस खण्डमा पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित दफाबमोजिम प्रस्तावित व्यवस्था हाम्रो अदालती व्यवहार र प्रचलनमा लामो समयदेखि एक न्यायिक सिद्धान्तको रूपमा अङ्गीकार गर्दै आएको भए पनि यो सिद्धान्तलाई हाम्रो कुनै कानूनी व्यवस्थाले स्पष्ट भाषामा परिभाषा गरिएको थिएन । यस अर्थमा प्रस्तावित दफाले व्यवस्था गरेको व्यवस्था हाम्रो लागि एक नयाँ व्यवस्था हो । यो दफा लागू हुन निम्न अवस्थाको विद्यमानता हुनु पर्दछ :

- ◆ यस संहिता वा कानूनबमोजिम,
- ◆ निरपेक्ष अपराधिक दायित्व हुने,
- ◆ कसुरमा,
- ◆ सो कसुर मनसायपूर्वक गरेको हो होइन भन्ने कुरा,
- ◆ परीक्षण हुनेछैन ।

यस दफाले कस्तो अपराधलाई निरपेक्ष अपराधिक दायित्व हुने कसुर भनी परिभाषा गरिएको छैन । तर प्रस्तावित अपराध संहिताको भाग २ को परिच्छेद २,३,४,५ मा व्यवस्था भएका प्राय जस्तो अपराधहरू यस वर्गमा पर्दछन् । यस्तै प्रचलित कानूनले नियमन अपराध (*Regulatory Crime*) को रूपमा व्यवस्था गरेका सवारी अपराध, वन्यजन्तु, वनसम्बन्धी कसुर, वातावरण तथा प्रदूषण, खाद्य पदार्थ, नदी नाला, सार्वजनिक अपराध, प्रचलित कानूनले परिभाषित गरिएको *Statutory Rape* र नाबालकसँग अप्राकृतिक मैथुन र सानोतिनो सामान्य दण्ड सजाय हुने कसुर अपराधहरू यस वर्ग भित्र पर्दछन् । यस वर्गको कसुरमा अपराधिक कार्य (*Actus Reus*) भएको कुरा मात्र स्थापना भए पुग्दछ । सो कसुर अपराधिक मनसाय राखेर गरेको हो वा होइन भन्ने अदालतले कुनै परीक्षण

गर्दैन । आपराधिक मनसाय थियो वा थिएन भन्नेमा कुनै निर्णय गर्दैन । किनकि, यो आवश्यक पर्दैन । निश्चय नै, यस वर्गको अपराध गर्दा पनि कसुरदारमा आपराधिक मनसायका विभिन्न स्वरूपमा रूपमा रहने मनसाय (Intention) जानीजानी (with knowledge) लापरवाहीपूर्वक (Recklessly) वा हेल्चेकचाइँपूर्वक (Negligently) मध्ये कुनै एको विद्यमानता रहे भएको हुन्छ । तर आपराधिक दायित्व बहन गराउने प्रयोजनका लागि निरपेक्ष दायित्व बहन गराउने हुँदा सो अपराधमा यिनीहरूका अदालतबाट परीक्षण गरिदैन । सो कसुरका आपराधिक कार्य (Actus Reas) भएको तथ्यबाट नै आपराधिक दायित्व बहन गराउन पर्याप्त मानिन्छ ।

३०. सङ्गठित संस्थाबाट भएको कसुरमा काम गर्ने गराउनेको आपराधिक दायित्व हुने : कुनै फर्म, कम्पनी वा सङ्गठित संस्थाले यस संहिता वा कानूनबमोजिम कसुर मानिने कुनै काम गरेको वा गराएकोमा जसले त्यस्तो काम गरे वा गराएको हो सोही व्यक्ति जिम्मेवार हुनेछ र त्यस्तो व्यक्ति किटान हुन नसकेमा फर्मको हकमा त्यस्ता काम गर्ने सम्बन्धित धनी वा हिस्सेदारहरू र कम्पनी वा सङ्गठित संस्था भए त्यस्तो काम गर्ने वा गराउने सञ्चालक, प्रबन्ध सञ्चालक, महाप्रबन्धक र त्यस्तो व्यक्ति पनि किटान हुन नसकेमा त्यस्तो संस्थाको कार्यकारी प्रमुखले आपराधिक दायित्व व्यहोर्नु पर्नेछ ।

सामान्य अवधारणा

सङ्गठित संस्था कानूनी व्यक्ति भएकाले यसको भौतिक शरीर हुँदैन, तर यसले कानूनको आँखामा मात्र व्यक्तित्व प्राप्त गरेको हुन्छ । यस्तो कानूनी व्यक्ति प्राकृतिक व्यक्तिहरूको साभा उद्देश्य प्राप्त गर्ने, यसका सदस्यहरूको निजी व्यक्तित्वभन्दा पृथक नाम र काल्पनिक व्यक्तित्व भएको र यसको काम कारबाई यसका सदस्यहरूको काम कारबाईभन्दा नितान्त भिन्न भएको हुँदा यस्तो कानूनी व्यक्ति वा सङ्गठित संस्थाबाट आपराधिक कार्य हुन सक्ने वा नसक्ने भएमा के कस्तो आपराधिक दायित्व बहन गर्नु पर्छ र के कस्तो सजाय गर्न सकिन्छ भन्ने विषय फौजदारी विधिशास्त्रभित्रको एक महत्वपूर्ण अवधारणा हो । यस्तो कानूनी व्यक्तिको भौतिक अस्तित्व नहुने भएकोले यसलाई कारावासको सजाय गर्न नसकिने र अपराधको लागि आवश्यक तत्वको रूपमा रहेको आपराधिक मनसायको अभाव हुने भएको भन्ने आधारमा सुरुवाती चरणमा फौजदारी विधिशास्त्रले आपराधिक मनसाय आवश्यक नहुने र निरपेक्ष दायित्व भएका अपराधहरू र मौद्रिक जरिमाना हुने अपराधहरूमा मात्र परदायित्वको सिद्धान्त (Doctrine of vicarious liability) अनुसार फौजदारी दायित्व बहन गराउने गरेको थियो । कानूनी व्यक्तिको सञ्चालन तथा व्यवस्थापन प्राकृतिक व्यक्तिबाट हुने हुँदा कारणबस यस व्यक्तिबाट कुनै कसुर भएमा प्राकृतिक व्यक्तिबाट नै हुने र निज नै जिम्मेवार रहने मान्यता रहेको थियो । फौजदारी दायित्व मूलतः व्यक्तिको निजी दायित्वको रूपमा रहने भएको हुँदा सङ्गठित संस्था वा कानूनी व्यक्ति (Corporation) बाट हुने आपराधिक कार्यको लागि को जिम्मेवार हुने भन्ने विषय फौजदारी कानूनभित्र विवादास्पद बन्दै आएको छ । यस सम्बन्धमा विभिन्न देशका कानूनी प्रणालीहरूले विभिन्न सिद्धान्तहरूको विकास गरी यस्ता कृत्रिम व्यक्तिहरूलाई फौजदारी दायित्वको दायराभित्र ल्याउने प्रयास गरेको पाइन्छ । समयक्रमसँगै स्वतःप्रीवी अपराध (White color crime), अपराधको प्रकृति अन्तर्राष्ट्रियस्वरूप (International nature of crime) को हुँदै जाने प्रवृत्तिमा वृद्धि भएको र यस्ता आपराधिक कार्य सङ्गठित संस्था भित्रबाट नै हुने गरेको परिप्रेक्षमा आधुनिक

फौजदारी विधिशास्त्रले सङ्गठित संस्थाको आपराधिक दायित्व (*Corporate criminal responsibility*) को सम्बन्धमा नयाँ धारणा विकास गरेको छ । *Principle of identification* लाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यो सिद्धान्त अनुसार सङ्गठित संस्थाबाट भएका आपराधिक कार्यको लागि सो संस्थाका व्यवस्थापकीय तहमा काम गर्ने वा सो कानूनी व्यक्तिको कार्यको जिम्मेवार प्राकृतिक व्यक्तिको पहिचान गरी निजहरूलाई जिम्मेवार बनाउने सिद्धान्त विकास भएको छ । *Principle of identification* ले आपराधिक दायित्व निर्धारण गर्नको लागि “सङ्गठित घुम्टो खोल्ने (*Lifting of corporate veil*)” सिद्धान्तलाई स्वीकार गरेको छ । यसअनुसार सामान्यतः कानूनी व्यक्तिबाट फौजदारी कसुर गरिदैन र त्यसो भएकोले सङ्गठित घुम्टो भित्र (*Corporate Veil*) भित्रका काम कारबाईको जिम्मेवार सङ्गठित संस्था रहन्छ । तर फौजदारी कसुर भएकोमा त्यो प्राकृतिक व्यक्तिबाट नै हुने भएकोले त्यसैबेला सङ्गठित घुम्टो खोली कसले कसुर गरेको हो सो पहिचान गरिन्छ ।

अङ्ग्रेजी कानूनी प्रणालीले सुरुमा सानातिना अपराधहरूको लागि कानूनी व्यक्ति (*Corporation*) लाई सजाय गर्न परदायित्वको सिद्धान्त (*Doctrine of vicarious liability*) लाई स्वीकार गरेको थियो । तरपछि पहिचानको सिद्धान्त (*Principle of identification*) ले यसलाई विस्थापित गर्‍यो । महाद्वीपीय कानून प्रणाली अन्तर्गतका राष्ट्रिय कानूनी प्रणालीहरूले यस्ता कानूनी व्यक्ति (*Corporation*) लाई सजाय गर्न परदायित्वको सिद्धान्त (*Doctrine of vicarious liability*) र पहिचानको सिद्धान्त (*Principle of identification*) लाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । १९१५ मा बेलायतमा *House of Lords* ले देवानी दायित्व भएको *Lennard’s Carrying Co. Ltd.* को मुद्दामा सङ्गठित संस्थाको मनसाय तत्वको बारेमा *the directing mind principle* स्थापित गर्‍यो । यो अवधारणा अनुसार यस्तो प्राकृतिक व्यक्तिको वरिष्ठ अधिकारीहरूको कार्य र मानसिक अवस्था (*the directing mind*) त्यस्तो कानूनी व्यक्तिको कार्य र मनसाय मानिने भयो । यसको अर्थ *Directing minds* लाई *Corporation* को रूपमा पहिचान गर्ने र परदायित्वभन्दा पनि *Corporation* लाई प्रत्यक्ष जिम्मेवार बनाउने अवस्था भयो । यसले सङ्गठित संस्थामा आपराधिक मनसाय हुँदैन भन्ने अवधारणामा परिवर्तन ल्यायो र पहिचानको सिद्धान्तलाई व्यावहारिक प्रयोगमा मद्दत गर्यो । जसको कारणले गर्दा सङ्गठित संस्थाको आपराधिक दायित्वको दायरा फराकिलो भयो ।

संयुक्त राज्य अमेरिकाको सर्वोच्च अदालतले सङ्गठित संस्थाको आपराधिक दायित्वको सम्बन्धमा मनसाय आवश्यक हुने अपराधहरू समेत यसको दायरामा पर्ने गरी *New York Central & Hudson River Railroad Company v U.S.* को मुद्दामा व्याख्या गर्‍यो । तल्ला अदालतहरूले पनि यस्तो प्राकृतिक व्यक्तिको आपराधिक दायित्वलाई स्वीकार गरी विभिन्न फैसलाहरू भएको छन् । १९८३ मा *4th Circuit Court* ले भनी “*a corporation may be held criminally responsible for antitrust violations committed by its employees if they were acting within the scope of their authority, or apparent authority, and for the benefit of the corporation, even if ... such acts were against corporate policy.*” उल्लेख गरेको छ ।^{११४}

अष्ट्रेलियामा १९९५ सम्म परदायित्वको सिद्धान्तलाई स्वीकार गरिएकोमा *corporate criminal liability* सम्बन्धमा *criminal code* लाई परिवर्तन गरी “*corporate culture*” को परीक्षणको आधारमा *corporate criminal liability* कायम हुने व्यवस्था गरी *identification doctrine* लगायतका साबिकका दृष्टिकोणभन्दा अझ अगाडि बढेको पाइन्छ । “*Corporate culture*” लाई उक्त संहिताले “*An attitude,*

policy, rule, course of conduct or practice existing within the body corporate generally or in the part of the body corporate in which the relevant activities take place”^{११५} भनी परिभाषित गरेको छ ।

Corporate criminal liability जापानी कानूनको अभिन्न भागको रूपमा रहेको छ । हाल त्यहाँ ७०० भन्दा बढी कानूनी व्यवस्थाहरू व्यक्तिलाईभन्दा पनि सङ्गठित संस्थालाई सजाय गर्ने सम्बन्धमा बनेका छन् । यसका अतिरिक्त जापानी सर्वोच्च अदालतले यस्ता संस्थाहरूले तिनीहरूका तहरिर तथा कर्मचारीहरूले व्यवसाय सञ्चालन गर्ने सन्दर्भमा आपराधिक कार्य गर्नबाट रोक्ने नीति तथा प्रणालीको स्थापना र प्रयोग गर्नुपर्ने भनी फैसला गरेको छ । यस्ता नीतिहरू लागू गरिएनन् भने संस्था हेलचेक्रचाइँ गरेको आधारमा फौजदारी दायित्वको भागी हुन्छन् ^{११६}

कमन ल प्रणालीमा कानूनी व्यक्तिले फौजदारी कसुर नगर्ने परम्परागत मान्यतामा वीसौं शताब्दीको उत्तरार्धदेखि परिवर्तन हुँदै आएको छ । परिवर्तित मान्यताअनुसार कुनै कानूनी व्यक्तिबाट वा कानूनी व्यक्तिभित्रबाट कुनै फौजदारी कसुर भएमा वास्तविक कसुर गर्ने व्यक्तिका अतिरिक्त सम्बन्धित कानूनी व्यक्ति पनि जवाफदेही हुने व्यवस्था गर्न थालिएको छ । यसअनुसार फौजदारी कसुर गर्ने कम्पनी, सङ्गठित संस्थालाई कसुरको गम्भीरता अनुसार देहायबमोजिमको सजाय हुने अभ्यास प्रारम्भ गरिएको छ :

- १) ठूलो रकम जरिमानासम्म (heavy fine)
- २) त्यस्तो कम्पनीको सेवा वा वस्तु बहिष्करण (निषेध गर्ने)
- ३) त्यस्तो कम्पनी वा संस्थालाई सार्वजनिक खरिदमा कालो सूचिमा राख्ने
- ४) त्यस्तो कम्पनी वा सङ्गठित संस्थालाई निलम्बन गर्ने (इजाजत पत्र)
- ५) त्यस्तो कम्पनी वा सङ्गठित संस्था खारेज गर्ने ।

राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाहरूको अतिरिक्त सङ्गठित संस्थाको आपराधिक दायित्वका सम्बन्धमा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाहरू पनि रहेको पाइन्छ । यो विषयले सर्वप्रथम अन्तर्राष्ट्रिय तहमा १९२० को दशकमा बुखारेष्टमा भएको Second Congress of the Association Internationale de Droit Penal मा प्रवेश पाएको हो । दोस्रो विश्वयुद्धको अन्त्यपछि यो विषयमा धेरै सम्मेलनहरूले विचार विमर्श गरे । तिनीहरूमध्ये सन् १९९४ मा हङ्कङमा भएको Eight International Conference of the Society for the Reform of Criminal Law र १९९४ मा पोर्टल्याण्डमा भएको International Meeting of Experts on the Use of Criminal Sanctions in the Protection of the Environment महत्वपूर्ण छन् ^{११७} मिलानमा भएको Seventh United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders of 1985 ले यस सम्बन्धमा “Due consideration should be given by Member States to making criminally responsible not only those persons who have acted on behalf of an institution, corporation or enterprise, or who are in a policy-making or executive capacity, but also the institution, corporation or enterprise itself, by devising

११५ Criminal Code Act, 1995, §12.3(6) (Austl)

११६ Ito, Kensuke. “Criminal Protection of the Environment and the General Part of Criminal Law in Japan.” *International Review of Penal Law*, v. 65, n. 3-4, p. 1044.

११७ International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy. “International Meeting of Experts on the Use of Criminal Sanctions in the Protection of the Environment: Internationally, Domestically and Regionally.” Portland/OR, March 1994.

appropriate measures that could prevent or sanction the furtherance of criminal activities” भनी उल्लेख गरेको छ।^{११८} यसका अतिरिक्त United Nations Convention Against the Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, 1988 तथा United Nations Convention against Transnational Organized Crime ले पनि यस सम्बन्धमा उल्लेख गरेको पाइन्छ।

नेपालको राष्ट्रिय कानूनी प्रणालीले पनि सङ्गठित संस्थाको आपराधिक दायित्वलाई केही हदसम्म स्वीकार गरेको पाइन्छ। मुलुकी ऐनको भाग चारमा उल्लिखित परम्परागत अपराधभन्दा पनि खासगरी विशेष फौजदारी ऐनहरूमा यस सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ।

बालश्रम (निषेध र नियमित गर्ने) ऐन, २०५६ को दफा २(ग) मा “व्यवस्थापक” भन्नाले कुनै प्रतिष्ठानको क्रियाकलापमा अन्तिम निर्णय लिने व्यक्ति सम्भन्तुपर्छ र सो शब्दले अन्तिम जिम्मेवारी वा अधिकार प्रयोग गर्न पाउने गरी प्रतिष्ठानको कुनै भाग वा इकाईको प्रमुख पदमा नियुक्त भएको व्यक्ति समेतलाई जनाउँछ भन्ने व्यवस्थापकको परिभाषा गरी सो ऐनको दफा १९ को उपदफा (३) मा कुनै व्यवस्थापकले दफा ६, ७, ९, १० वा ११ विपरीत कुनै काम गरेमा निजलाई दुई महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने र दफा १९ को उपदफा (४) मा कुनै व्यवस्थापकले दफा ५, १३ वा १४ विपरीत कुनै काम गरेमा निजलाई एक महिनासम्म कैद वा तीन हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ।

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २३ मा सँगगठित संस्थाबाट भएको कसुरमा मुख्य भई काम गर्नेले कसुर गरेको मानिने व्यवस्था गरिएको छ। सो व्यवस्थाअनुसार कुनै फर्म, कम्पनी वा सङ्गठित संस्थाले यस परिच्छेदबमोजिम कसुर मानिने कुनै काम गरेमा त्यस्तो फर्मको हकमा त्यस्ता काम गर्दाका बखत सम्बन्धित हिस्सेदारहरू र कम्पनी वा सङ्गठित संस्थाको हकमा कम्पनी वा त्यस्तो संस्थाको मुख्य भई काम गर्ने अधिकारीले त्यस्तो कसुर गरेको मानिनेछ। तर मुख्य भई कामकाज गर्ने अधिकारी नियुक्ति हुनु अगाडि नै त्यस्तो काम भए गरेको प्रमाणित भएमा जसले त्यस्तो काम गरेको छ सोही व्यक्तिले कसुर गरेको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरी सो दफाको स्पष्टीकरणमा यस दफाको प्रयोजनको लागि “मुख्य भई कामकाज गर्ने अधिकारी” भन्नाले कम्पनी वा सङ्गठित संस्थाको अध्यक्ष, सञ्चालक समितिका सदस्य, महाप्रबन्धक, प्रबन्ध निर्देशक वा सोही हैसियतमा कामकाज गर्ने पदाधिकारी सम्भन्तुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ।

कालोबजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा ९ को उपदफा (१) मा यस ऐनबमोजिम कसुर गर्ने व्यक्ति कुनै सङ्गठित संस्था वा कम्पनी भएमा सो कसुर भएको कुरा आफूलाई थाहा थिएन वा कसुर रोक्न आफूले सकभर प्रयत्न गरेको थियो भन्ने कुरा प्रमाणित गर्न नसकेमा बाहेक त्यस्तो कसुरका लागि सम्बन्धित सङ्गठित संस्था वा कम्पनीको काम कारबाईउपर नियन्त्रण राख्ने सञ्चालक, महाप्रबन्धक, अन्य कुनै अधिकारी वा व्यक्तिलाई सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने उपदफा (२) मा कुनै सङ्गठित संस्था वा कम्पनीले गरेको कसुर त्यस्तो सङ्गठित संस्था वा कम्पनीको सञ्चालक, महाप्रबन्धक वा अरू कुनै अधिकारीको जानाजान वा लापरवाहीको कारण भएको हो भन्ने प्रमाणित भएमा त्यस्तो निर्देशक, महाप्रबन्धक वा अधिकारी पनि यस ऐनबमोजिम सजायको भागी हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ।

^{११८} A/RES/40/32. Guiding Principles for Crime Prevention and Criminal Justice in the Context of Development and a New International Economic Order. 29 November 1985.

अन्तःशुल्क ऐन, २०५८ को दफा २ को उपदफा (भ) मा “व्यक्ति” भन्नाले कुनै व्यक्ति, प्रतिष्ठान, संघ, साभेदारी संस्था, सहकारी, संयुक्त व्यवसाय, गुठी वा कोषको सञ्चालक, प्रोप्राइटर र मुख्य भै काम गर्ने प्रतिनिधि वा एजेण्ट सम्भन्तु पर्छ र सो शब्दले नाफाको उद्देश्य लिई वा नलिई अन्तःशुल्क लाग्ने वस्तु वा सेवाको उत्पादन वा पैठारी गरी थोक वा खुद्रा वा जुनसुकै रूपमा बिक्री वितरण गर्ने निकाय वा त्यस्तो निकायको शाखा, उपशाखा वा त्यस्तै अन्य कारोबार गर्ने स्थान समेतलाई जनाउनेछ भन्ने व्यवस्था गरी प्रतिष्ठान, संघ, साभेदारी संस्था, सहकारी, संयुक्त व्यवसाय, गुठी वा कोषको सञ्चालक, प्रोप्राइटर र मुख्य भै काम गर्ने प्रतिनिधि वा एजेण्ट सो ऐनबमोजिमको दायित्व बहन गर्न जिम्मेवार हुने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।

स्टाण्डर्ड नाप र तौल ऐन, २०२५ को दफा ३२ को उपदफा (१) मा यो ऐन अन्तर्गतको कसुर कुनै सङ्गठित संस्था वा फर्मले गरेमा सो कसुर गरेको समयमा फर्मको हकमा सो फर्मको हिस्सेदार र सङ्गठित संस्था भए सो संस्थाको सञ्चालन गर्ने मुख्य प्रशासकीय अधिकारी वा अधिकारीहरू कसुरदार ठहरी सजायको भागी हुनेछन् । तर त्यस्तो हिस्सेदार वा सञ्चालन गर्ने मुख्य प्रशासकीय अधिकारी वा अधिकारीहरूले त्यस्तो कसुर हुन नदिन सकभर प्रयास गरेको वा त्यस्तो कसुर गरेको थाहा नभएको भनी प्रमाणित गरेमा सजायको भागी हुनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । सो दफाको उपदफा (२) मा कुनै सङ्गठित संस्था वा फर्मले यो ऐन अन्तर्गतका कसुर गरेमा र त्यस्तो कसुर फर्मको हकमा सो फर्मको हिस्सेदार वा सङ्गठित संस्था भए सो संस्थाको मुख्य प्रशासकीय अधिकारी वा अधिकारीहरूको स्वीकृति वा लापरवाहीले भएको भन्ने प्रमाणित भएमा त्यस्तो हिस्सेदार वा मुख्य प्रशासकीय अधिकारी वा अधिकारीहरूले कसुर गरेको मानी सजायको भागी हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

बैकिङ्ग कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा १५ को उपदफा (५) मा कुनै संस्थाले यस ऐन अन्तर्गतको कसुर गरेकोमा त्यस्तो कसुर गर्ने पदाधिकारी वा कर्मचारी पहिचान भएकोमा त्यस्तो पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई र पहिचान हुन नसकेकोमा कसुर गरेका बखत त्यस्तो संस्थाको कार्यालय प्रमुखको हैसियतमा काम गर्ने व्यक्ति जिम्मेवार हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

सङ्गठित अपराध निवारण अध्यादेश, २०६९ मा अन्य कुराको अतिरिक्त कुनै सङ्गठित संस्था भित्र कसुर गरेको अवस्थामा त्यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिका अतिरिक्त सङ्गठित संस्थालाई पनि जवाफदेही बनाउने केही व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित दफा ३० मा सङ्गठित संस्थाबाट भएको कसुरमा काम गर्ने गराउनेको आपराधिक दायित्व हुने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त दफामा कुनै फर्म, कम्पनी वा सङ्गठित संस्थाले यस संहिता वा कानूनबमोजिम कसुर मानिने कुनै काम गरेको वा गराएकोमा जसले त्यस्तो काम गरे वा गराएको हो सोही व्यक्ति जिम्मेवार हुनेछ र त्यस्तो व्यक्ति किटान हुन नसकेमा फर्मको हकमा त्यस्ता काम गर्ने सम्बन्धित धनी वा हिस्सेदारहरू र कम्पनी वा सङ्गठित संस्था भए त्यस्तो काम गर्ने वा गराउने सञ्चालक, प्रबन्ध सञ्चालक, महाप्रबन्धक र त्यस्तो व्यक्ति पनि किटान हुन नसकेमा त्यस्तो संस्थाको कार्यकारी प्रमुखले आपराधिक दायित्व व्यहोर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत दफा अनुसार:

(क) कुनै फर्म, कम्पनी वा सङ्गठित संस्थाले,

(ख) यस संहिता वा कानूनबमोजिम कसुर मानिने कुनै काम गरेको वा गराएकोमा,

- (ग) जसले त्यस्तो काम गरे वा गराएको हो सोही व्यक्ति जिम्मेवार हुनेछ र,
 (घ) त्यस्तो व्यक्ति किटान हुन नसकेमा,
 (ङ) फर्मको हकमा त्यस्ता काम गर्ने सम्बन्धित धनी वा हिस्सेदारहरू र,
 (च) कम्पनी वा सङ्गठित संस्था भए त्यस्तो काम गर्ने वा गराउने,
 (छ) सञ्चालक, प्रबन्ध सञ्चालक, महाप्रबन्धक र,
 (ज) त्यस्तो व्यक्ति पनि किटान हुन नसकेमा त्यस्तो संस्थाको कार्यकारी प्रमुखले आपराधिक दायित्व व्यहोर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तावित व्यवस्थाले सङ्गठित संस्थाबाट भएको आपराधिक कार्यको दायित्व सो संस्थाको प्रबन्धकीय वा व्यवस्थापकीय तहका व्यक्तिको हुने गरी *Doctrine of identification* लाई स्वीकार गरिएको छ । त्यस्तो आपराधिक कार्य हुँदा प्रयोग भएको निर्देशित मनोभावना (*Directive minds*) को आधारमा आपराधिक मनसाय पहिचान गर्ने र सो मनसायबमोजिम गरिएको कार्यको लागि सो संस्थाको प्रमुख जिम्मेवार हुने व्यवस्था गरिएको छ । नेपाली कानूनी प्रणालीले यस अघि पनि विभिन्न विशेष फौजदारी ऐनहरूमा यो सिद्धान्तलाई स्वीकार गरिसकेको अवस्था हुँदा यो व्यवस्थालाई नेपालको सन्दर्भमा नितान्त नयाँ व्यवस्थाको रूपमा लिनुपर्ने अवस्था छैन । तर विशेष ऐनहरूमा मात्र स्वीकार गरी खास प्रकारका आपराधिक कार्यहरूमा मात्र सङ्गठित संस्थाको आपराधिक दायित्व (*Corporate Criminal liability*) हुने व्यवस्था गरिएकोमा प्रस्तावित व्यवस्थाले यस संहिता वा कानूनबमोजिम कसुर मानिने कुनै काम गरेको वा गराएकोमा जसले त्यस्तो काम गरे वा गराएको हो सोही व्यक्ति जिम्मेवार हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी सबै प्रकारका आपराधिक कार्यमा यस्तो सङ्गठित संस्थाको आपराधिक दायित्व (*Corporate Criminal liability*) को व्यवस्था गरिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

- (क) कम्पनीको स्वतन्त्र अस्तित्व र सीमित दायित्वको सिद्धान्त व्यावसायिक सुगमताको लागि दिइएको सुविधा हो र यो सुविधा प्रचलित कानूनअनुरूप कम्पनीको पूर्वनिर्धारित उद्देश्यअनुरूप भए गरेका वा सञ्चालन भएका कारोवारहरूको सम्बन्धमा मात्र प्राप्त हुने^{११९}
 मूल रूपमा निम्न अवस्था प्रमाणित भएमा कम्पनीको आवरण हटाई गैरकानूनी वा अनियमित काममा संलग्नदेखिएका कम्पनीका संस्थापक, सञ्चालक, कर्मचारी वा कम्पनीको तर्फबाट काम गर्ने भनिएका अन्य व्यक्तिहरूलाई व्यक्तिगत रूपमा जिम्मेवार बनाइन्छः
 (क) कुनै अनुचित कार्य, गैरकानूनी कार्य वा जालसाजी वा धोकेवाजीपूर्ण काम कारबाईको लागि कम्पनीको आवरण प्रयोग भएको देखिएमा,
 (ख) कम्पनीको फाइदाको लागि नभई कुनै व्यक्ति वा अन्य निकायको हितको लागि मात्र कम्पनीको आवरण प्रयोग भएको अवस्थामा,
 (ग) राजश्व चुहावट वा कर छल्ने कार्यको लागि कम्पनीको आवरण प्रयोग भएमा,
 (घ) कुनै कम्पनीको आवासीय स्थिति (*Residential Status*) पत्ता लगाउनको लागि ।

११९ यूनिटी लाईफ इन्टरनेशनल लि. को हकमा अख्तियारप्राप्त अध्यक्ष काशीराम गुरुङ्ग विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, नैकाप (२०६९), नि.तं. ८८१४, पृ. ६४३

कम्पनीको नाममा गैरकानूनी कारोवार सञ्चालन गरेको देखिएमा कम्पनीका संस्थापक, सञ्चालक, कर्मचारी तथा यसको प्रतिनिधि मानिएको कुनै पनि व्यक्तिउपर प्रचलित नेपाल कानूनअनुसार अधिकारप्राप्त निकायले आवश्यक कानूनी कारबाई गर्नसक्ने नैदेखिँदा कम्पनीको नाममा काम गरेको भन्ने आधारमा उन्मुक्ति पाउन नसक्ने ।

कम्पनीको भौतिक अस्तित्व नभई अमूर्त हुने हुँदा यसलाई कैद गर्न नसकिने, यसको स्वतन्त्र मन, मस्तिस्क वा सोच्न सक्ने दिमाग तथा आत्मा नभएको हुनाले यसले आत्मदाह गर्ने अवस्था पनि नहुने हुँदा कुनै फौजदारी अपराधिक मनसाय (Mens Rea) पनि राख्न वा बोक्न नसक्ने ।

संस्थापक वा शेयरधनीहरूको मन मस्तिष्कबाट सञ्चालन हुने साधारण सभा, सञ्चालक समिति, प्रबन्ध सञ्चालक वा प्रबन्धक जस्ता अङ्ग वा पद वा समितिमाफर्त्त नै कम्पनीको कारोवार सञ्चालन हुने हुँदा सामान्यतः मानसिक तत्वको विद्यमानता हुनै पर्ने कुनै फौजदारी अपराधमा कम्पनीलाई सजाय गर्ने अवस्था नहुने ।

कुनै ऐनमा नै कम्पनीको तर्फबाट काम गर्ने सञ्चालक, कर्मचारी वा व्यक्ति नै व्यक्तिगत रूपमा सजायका भागी हुने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको अवस्थामा यस्तो कसुरमा यस्तो कम्पनीको नाममा काम गर्ने सञ्चालक, कर्मचारी वा व्यक्तिउपर कारबाई चलाउन पाइने ।

कम्पनीको कारोवार सञ्चालन गर्ने प्रक्रियामा सिर्जना भएको देवानी दायित्वबाट कम्पनी उम्कन सक्तैन । यसको नाममा भए गरेका कुनै काम वा कारबाईबाट कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति नोक्सान भएमा वा कसैको ज्यान गएमा यसबाट पीडित पक्षहरूलाई क्षतिपूर्ति वा उपयुक्त राहत दिने कर्तव्य कम्पनीको हुन्छ र यस्तो अवस्थामा कम्पनीको अमूर्त अस्तित्व वा मनसायरहित अवस्थाको दावी वा जिकिर कम्पनीले लिन नसक्ने ।

कम्पनीको तर्फबाट काम गर्ने सञ्चालक, कर्मचारी वा अन्य व्यक्तिको हेलचेक्र्याइको कारणले क्षति भएको वा निजलाई यस्तो अधिकार कम्पनीले दिएको थिएन भन्ने प्राविधिक आधार र कारण देखाई उक्त क्षतिपूर्ति वा राहत दिने दिलाउने दायित्वबाट कम्पनी उम्कन सक्दैन । यसको लागि कम्पनीको कोष तथा सम्पत्ति प्रयोग गरी आवश्यक भुक्तानी हुन सक्ने ।

प्रचलित कानूनले नै कुनै निरपेक्ष फौजदारी दायित्वको परिकल्पना (Strict Liability Offence) गरेको भएमा यस्तो अपराधमा कम्पनीको संलग्नतादेखिएमा सो अनुसार जरीवानासम्म हुने कुरा हो । तर कम्पनीको भौतिक अस्तित्व नहुने हुँदा यस्तो अमूर्त तथा अभौतिक व्यक्तिलाई कैदको सजाय हुन नसक्ने ।

कम्पनीको नामबाट काम गरेको भनी अपराधिक कार्यमा संलग्न संस्थापक, शेयरधनी वा यसका कर्मचारी वा अन्य व्यक्तिलाई व्यक्तिगत रूपमा यस्तो अपराधिक कार्यको सजाय हुने हुँदा कम्पनीहरूको फौजदारी दायित्वको सीमा अति सीमित रहेको मानिनु पर्ने १२०

३१. समूहबाट भएको कसुरमा सबै सदस्यलाई सजाय हुने : दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिको समूहबाट कुनै कसुर भएकोमा सो समूहका सबै सदस्यलाई सो कसुरको सजाय हुनेछ ।

सामान्य अतधारणा

आपराधिक सहभागिताको प्रकृति र स्वरूपको आधारमा सो कसुर अपराध गर्न खेलेको भूमिका र सो कसुर अपराधको परिणाम ल्याउनमा पुऱ्याएको योगदान एवं सहभागिताको आधारमा निम्न रूपमा नामकरण गरी आपराधिक दायित्व निर्धारण गर्ने प्रचलन रहेको छ ।

- क) एकलो व्यक्तिको दायित्व वा सहभागिता (*Individual Liability or participation*)
- ख) समूहगत दायित्व वा सहभागिता (*Joint Liability or participation*)
- ग) सङ्गठित आपराधिक दायित्व वा सङ्गठित आपराधिक समूहगत सहभागिता (*Organised Criminal Liability and organized criminal groups participation*)
- घ) सङ्गठित संस्था वा कानूनी व्यक्तिको आपराधिक दायित्व वा सहभागिता (*Corporate Criminal Liability or participation of legal person*)

क) एकलो व्यक्तिको दायित्व वा सहभागिता (*Individual Liability or participation*)

समान्यतः व्यवहारमा एकलो व्यक्तिको सहभागिता एवं संलग्नतामा आपराधिक वारदात घटाएको हुन्छ । यसरी एकलो व्यक्तिको सहभागिता वा संलग्नतामा कसुर गरेको अवस्थामा सो व्यक्तिले या आफ्नै हातबाट व्यक्तिगत रूपमा सो वारदातको परिणाम निकाल्न पुगेको हुन्छ या त निजले निर्दोष सहयोगीलाई (*Innocent agent*) लाई प्रयोग गरी सो कसुर अपराध घटाउन पुगेको हुन्छ । यसरी एकलो व्यक्तिको सहभागिता र संलग्नतामा कसुर अपराध गरेकोमा निजको आपराधिकता (*Culpability*) वा अपराधको मात्रा र आपराधिक दायित्व (*Criminal liability*) कति र कसरी गर्ने भन्ने प्रश्न सरल एवं स्वभाविक हुन्छ । उ एकलोले सो अपराधको दायित्व बहन गर्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो सहभागिता वा संलग्नतामा गरिने कसुर अपराध वापतको आपराधिक दायित्वलाई नै आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रमा एकलो सहभागिता वा एकलो आपराधिक दायित्व (*Individual participation or individual criminal liability*) भनिन्छ ।

ख) समूहगत दायित्व वा सहभागिता (*Joint Liability or participation*)

कुनै कसुर गर्न वा घटाउनमा दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिको समूहको मिलोमतो, गठजोड, योजना वा षड्यन्त्रबाट आपराधिक वारदात भएको वा घटाएको अवस्थामा त्यस्तो सहभागिता एवं संलग्नतालाई समूहगत दायित्व वा सहभागिता (*Joint Liability or Group Participation*) भनिन्छ । यसरी कसुर अपराध गर्न गराउनमा एक भन्दा बढी व्यक्तिको सहभागिता वा संलग्नता रहेको अवस्थामा सो समूहमा रहेका व्यक्तिहरू मध्ये कस्तो कति आपराधिकता र कसले कति दायित्व बहन गर्नुपर्ने भन्ने प्रश्न स्वभाविक रूपमा उठ्ने गर्दछ । यसरी समूहगत सहभागिता (*Group Participation*) बाट कसुर भएकोमा तीन किसिमबाट सो वारदात घटाएको हुन सक्छ । सो वारदात गर्नमा अधिबाट मिलोमतो एवं गठजोड गरी वा योजना बनाई सो वारदात घटाउने क्रममा सो वारदातको परिणाम ल्याउनमा विभिन्न प्रकारबाट संलग्नता वा सहभागिता जनाई कसुर गर्न पुग्ने । दोस्रोमा एउटा आपराधिक वारदातको परिणाम ल्याउनका लागि भिन्ना भिन्नै व्यक्तिले भिन्ना भिन्नै कार्य गरी सम्मुचामा एउटा कसुर अपराधको परिणाम ल्याउने र तेस्रोमा कसुर गर्नमा अधिबाट मिलोमतो गठजोड गरी वा षड्यन्त्र बनाई वारदात घटाउँदाको अवस्थामा व्यक्तिगत रूपमा वारदात स्थलमा उपस्थिति भई वा नभई माथि उल्लिखित तीनै वटा स्वरूपको सहभागिता एवं संलग्नतामा

घटाएको कसुरमा सहभागी समूहको सदस्यको अपराधिकता वा बहन गर्नुपर्ने दायित्वलाई नै संयुक्त अपराधिक दायित्व (Joint Criminal Liability) वा समूहगत सहभागिता (Group Participation) को सिद्धान्त भनिन्छ । यस प्रकृतिको सहभागिता एवं संलग्नतामा गरिने अपराधिक वारदातलाई सम्बोधन गर्नका लागि नै प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ३१ को प्रावधानलाई प्रस्तावित गरिएको हो ।

ग) सङ्गठित अपराधिक दायित्व वा सहभागिता (Organized Criminal Liability and organized criminal groups participation)

हाम्रो लागि यो नयाँ धारणा हो । यस प्रकारको सहभागिताको बारेमा प्रस्तावित अपराध संहिता मौन रहेको भए पनि भर्खरै अध्यादेश (Ordinance) को रूपमा जारी गरिएको सङ्गठित अपराध (निवारण) अध्यादेश, २०६९ ले सङ्गठित अपराधिक समूहको संलग्नतामा हुन सक्ने अपराध र बहन गर्नुपर्ने दायित्व बारेमा विस्तृत व्यवस्था गरिएको छ । हाम्रो परिप्रेक्षमा विस्तारै अपराध गर्ने प्रवृत्ति र स्वरूपमा विस्तारै समूहगतबाट सङ्गठित अपराधिक समूहको सहभागिता वा संलग्नतामा अपराधिक वारदातहरू घटाउने तर्फ उन्मुख रहेको देखिन्छ । यसरी सङ्गठित अपराधिक दायित्व वा सङ्गठित अपराधिक समूहको सहभागितामा गरिने कसुर अपराधमा सो अपराधिक वारदात एकलो वा समूहबाट गरे वा घटाएको भए पनि सो वारदात कुनै राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय अपराधिक समूहको हित, निर्देशन, स्वार्थ वा फाइदाका लागि गर्न पुगेको हुन्छ । अर्थात् सङ्गठित अपराधिक समूह (Organised Criminal Group) को सहभागिता वा संलग्नतामा गर्न गराउन पुग्नेलाई नै सङ्गठित अपराधिक दायित्व (Organised Criminal Liability) वा सङ्गठित अपराधिक समूहको सहभागिता (Organised Criminal Groups Participation) भनिन्छ ।

घ) संस्थागत अपराधिक दायित्व वा कानूनी व्यक्तिको अपराधिक दायित्व (Corporate Criminal Liability or Criminal Liability of legal person)

यो हाम्रो फौजदारी कानून प्रणालीका लागि तुलनात्मक रूपमा नौलो धारणा हो । फौजदारी कानूनमा संस्थागत अपराधिक दायित्व र कानूनी व्यक्तिको सहभागितासम्बन्धी धारणालाई भर्खरै मात्र हामीले अङ्गीकार गरिएको धारणा हो । यस्तो सहभागिता वा संलग्नतामा हुने वा गरिने कसुर अपराधमा अपराधिकता र दायित्वको स्वरूपलाई व्यवस्थित वा नियमित गर्नका लागि नै प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ३० लाई पहिलो पल्ट अपराध संहिताले प्रस्तावित गरिएको हो ।

टिप्पणी

प्रस्तावित दफाबमोजिम प्रस्तावित गरिएको सिद्धान्त हाम्रो कानूनी प्रणालीका लागि नौलो एवं नयाँ पद्धति हो । यो पद्धति हाम्रो परम्परागत मुलुकी ऐनले अवलम्बन गरी रहेको समूहगत दायित्वको सिद्धान्त भन्दा वेग्लै धारणा र सिद्धान्त हो । हामीले परम्परागत रूपमा अङ्गत्दै आएको धारणा वा सिद्धान्तमा समूहगत रूपमा सहभागिता घटाएको वा घटाउन पुगेको वारदातमा कानूनद्वारा नै किटानी रूपमा भूमिका वा सहभागिताको प्रकृति कै आधारमा दायित्व बहन गराउने परिपाटी छ । उदाहरणका लागि ज्यानसम्बन्धीको महलको १३ नं र १७ नं. ले समूहगत रूपमा मानिस मारेको वारदातमा जोखिमी हतियार चलाउने, विष खुवाउने, अन्य प्रकारबाट चोट छाड्ने वा वारदातमा जिउमा हात हाली सयोग पारी दिने, बाटो गौडा छेकने, कुनै चिजवस्तु दिने र अरू प्रकारले वारदातमा

संलग्नता जनाउने आदि । हाम्रो प्रचलित कानूनमा रहेको यो परम्परागत एवं अवैज्ञानिक आपराधिक दायित्व निर्धारण गर्ने पद्धति वा सिद्धान्तलाई विस्थापित गरी वैज्ञानिक एवं सहज रूपमा बुझ्न र लागू गर्न सक्ने संयुक्त आपराधिक दायित्व (Joint Criminal Liability) वा समूहगत सहभागिता (Group Participation) को धारणालाई प्रस्तावित गरिएको छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३४ देखि ३८ सम्ममा जम्मा पाँच वटा दफाहरूमा Joint Criminal Liability मा व्यवस्था गरेकोमा हाम्रो प्रस्तावित अपराध संहिताको दफा ३१ मात्र व्यवस्था गरिएको छ । हाम्रो दफा ३१ को स्वरूप र भाषा हेर्दा भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३४ ले Acts done by several person in furtherance of common Intention: when a criminal act is done by several person in furtherance of the common intention of all, each of such persons is liable for that act in the same manner of if it were done by him alone संग मिल्दो जुल्दो छ । कुनै आपराधिक कार्य समूहगत रूपमा धेरै व्यक्तिहरूको मिलोमतोमा समूहको एउटै मनसाय पूर्तिको लागि गरिएको छ भने सो समूहमा सहभागी प्रत्येकले आफैले गरेसरह आपराधिक दायित्व बहन गर्नुपर्ने हुन्छ । यसरी भारतीय दण्डसंहिता अनुसार सो संहिताको दफा ३४ आकर्षित हुन निम्न कुराहरू स्थापित हुन पर्दछ । पहिलो, कुनै आपराधिक कार्य समूहगत रूपमा विभिन्न व्यक्तिहरूको सहभागिता वा संलग्नतामा घटाएको हुनु पर्दछ । दोस्रो सो आपराधिक कार्य निजको समूहगत साझा मनसाय (Common Intention) पूरा गर्नका लागि घटाएको हुनु पर्दछ । तेस्रोमा सबै समूहका सदस्यहरूले समूहगत मनसाय प्राप्तीका लागि सहभागिता जनाएको हुनुपर्दछ । यसरी माथि उल्लेख भएको दफा ३४ को मुख्य तत्वहरू (Main Ingredients) पूरा भएको अवस्थामा Joint Criminal Liability आकर्षित हुन्छ ।

प्रस्तावित दफाले समूहबाट भएको कसुरमा सबै सदस्यहरूलाई सजाय हुने भनी निम्न कुराहरू व्यवस्था गरेको छ :

- ◆ दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिको,
- ◆ समूहबाट,
- ◆ कुनै कसुर भएकोमा,
- ◆ सो समूहका सबै सदस्यलाई,
- ◆ सो कसुरको सजाय हुनेछ ।

यसरी प्रस्तावित दफाले समूहगत दायित्व बहन गराउन अर्थात् प्रस्तावित दफा ३१ आकर्षित हुन संहिताले अपराध भनी परिभाषित गरिएको कुनै कसुर दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिको समूहको मिलोमतो वा गठजोडमा कुनै कसुर भएकोमा सो समूहका सबै सदस्यहरूले आफैले व्यक्तिगत रूपमा कसुर गरेसरह सबै सदस्यहरूले समान रूपमा सजाय बहन गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रस्तावित अपराध संहितामा भारतीय दण्डसंहितामा भन्ने Joint Criminal Liability वा अन्य स्वरूप र प्रकृति बारेमा व्यवस्था नभएको कारणबाट भविष्यमा व्यावहारिक रूपमा Joint Criminal Liability कै रूपमा रहने धेरै जना सहभागी व्यक्तिहरूले गरेको भिन्ना भिन्नै गरिएको कार्यबाट कुनै कसुर हुने जस्तै- कीर्ते, खोटाचलन, अवैध चिजवस्तुहरूको कारोबार जस्ता कसुरहरूमा दायित्व बहन गराउने र आपराधिक षडयन्त्रमा गठजोड र मिलोमतो भएको तर वारदातमा भौतिक रूपमा सहभागिता नभएको वारदातहरूमा आपराधिक दायित्व कसरी बहन गराउने भन्ने समस्याहरू आउने सम्भावना रहन्छ । कसुरका सहभागीलाई प्रस्तावित दफा ३१ ले समेट्दैन र सम्बोधन गर्न सकेको छैन । भारतीय दण्डसंहिताको

दफा ३४ को *Necessary essence of Joint liability* को रूपमा *Infurtherance of common Intention* (एउटै सामूहिक मनसाय प्राप्तिका लागि) सो कसुर अपराध समूहगत रूपमा गरिएको हुनुपर्ने संयुक्त अपराधिक दायित्वको अपराधिक मनसायको पक्षमा मौन रहेको हुँदा यो दफाको प्रचलनमा भविष्यमा केही समस्या आउने देखिन्छ ।

आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन र मतियार

फौजदारी विधिशास्त्रले समाजमा हानिकारक मानिएका मानवीय कार्य वा व्यवहारहरूलाई फौजदारी कानूनले अपराधको रूपमा परिभाषित गरी निषेध गर्ने र त्यस्तो निषेधित कार्य गर्ने व्यक्तिलाई उक्त कानूनले तोकेबमोजिम सजाय गर्ने प्रक्रियालाई स्वीकार गरेको छ । कुनै मानवीय कार्य अपराध हुनका लागि सामान्यतः आपराधिक कार्य, आपराधिक मनसाय र वैध प्रतिरक्षाको अनुपस्थिति हुनुपर्दछ । कुनै मानवीय कार्य आपराधिक कार्य हुन सो कार्य निषेधित भएर मात्र पुग्दैन, कर्ताले सो कार्य स्वेच्छाले गरेको हुनुपर्ने, फौजदारी कानूनले निषेध गरेको खास परिस्थिति हुनुपर्ने र निर्धारित परिणाम आवश्यक हुने अपराधमा निषेधित परिणाम आएको हुनुपर्ने हुन्छ । यस्तो कार्य मनसायपूर्वक गरेको र सो कार्य गरेको अवस्थामा कानूनतः प्रतिरक्षा उपलब्ध नभएको अवस्थामा मात्रै त्यस्तो कार्यलाई अपराध मान्न र त्यस्तो काम गर्ने कर्तालाई फौजदारी दायित्व बहन गराउन सकिन्छ । यसरी अपराधका आवश्यक तत्वहरू स्थापित भएपछि दायित्व निर्धारण गर्ने अपराधलाई पूर्ण अपराध भनिन्छ । फौजदारी विधिशास्त्रको विकासको प्रारम्भिक चरणमा पूर्ण अपराधमा मात्रै सजाय गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । तरपछि आएर फौजदारी कानूनको विकासक्रमसँगै अपराध पूर्ण नभए पनि वा अपेक्षित परिणाम नआए पनि आपराधिक मनसायले कार्य गरेको आधारमा भएको वा गरिएको कार्यलाई पूर्ण अपराधभन्दा भिन्न अपराध मानी सजाय गर्ने अवधारणा विकास भयो । फौजदारी कानूनको उद्देश्य अपराध र अपराधीलाई रोक्ने र नियन्त्रण गर्ने मात्र नभई आपराधिक मनोवृत्ति र सम्भावित अपराधलाई समयमा रोक्ने, हस्तक्षेप गर्ने र राज्यद्वारा नियन्त्रण गर्नसक्ने वातावरण बनाउनु पनि हो । यसैले राज्यले समाजमा आपराधिक मनोवृत्ति र आपराधिक मनसायबाट गरिने कार्यहरू सुरुवाति अवस्थामा रोक्न र हस्तक्षेप गर्न सकोस भनेर पृथक अपराधको रूपमा अपराधीकरण गर्ने धारणाको विकास भएको हो । यस्तो मनसायपूर्वक कुनै अपराध गर्न कार्य प्रारम्भ गरिएको तर सोचिएको परिणाम प्राप्त नभइसकेको अवस्थालाई अपूर्ण अपराध (Incomplete Crime) वा प्रारम्भिक अपराध (Preliminary Crime) वा अधुरो अपराध (Incomplete Crime) भनी नामकरण गरी सजाय गर्ने अवधारणालाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको छ । कुनै खास कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी सजायको व्यवस्था गरिने भएकोले सिद्धान्ततः यसलाई अपूर्ण अपराध भन्नु उपयुक्त हुँदैन, तर यस्तो आपराधिक कार्य गर्ने व्यक्तिले खोजेको वा चाहेको परिणाम प्राप्त नभएको अवस्था हुँदा यसलाई जनाउन प्रयोग गरिने वाक्यांश अपूर्ण अपराध (Incomplete Crime) लाई स्वाभाविक रूपमा लिन सकिन्छ । यस्ता अपूर्ण अपराधहरूमा आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन पर्दछन् । यी अपूर्ण अपराधहरू मनसायपूर्वक गरिने आपराधिक कार्यसँग मात्र सम्बन्धित हुने भएकाले अन्य फौजदारी दायित्व सिर्जना हुने वा आपराधिक मनसाय राखी गरिने निषेधित कार्य (Culpable conduct) सँग सान्दर्भिक हुँदैनन् । जानीजानी, लापरवाहीपूर्वक वा हेलचेक्रचाइपूर्वक गरिने वा आवेश वा

भवितव्यबस हुने दण्डनीय कार्य अपूर्णताको अवस्थामा नै टुङ्गिएमा अपूर्ण अपराधको दायित्व सिर्जना हुँदैन।^{१२१}

यस्ता अपूर्ण आपराधिक कार्यहरूलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी निषेध गर्नुको औचित्यमा सम्भावित हानिबाट पीडितलाई बचाउनु, आपराधिक मानसिकता भएका व्यक्तिले गर्न लागेको सम्भावित आपराधिक कामको लागि निजहरूले गरिसकेको कार्यप्रति निजहरूलाई जिम्मेवार बनाउनु, सार्वजनिक सुरक्षाको संरक्षणको औपचारिक माध्यमको विकास गर्नु, अपराध नियन्त्रणको लागि समयमै पाइला चाल्नु र अपराधलाई प्रारम्भिक चरणमै निमित्तचान्न पार्नु जस्ता संरक्षणात्मक एवं सुरक्षात्मक उपायहरूलाई लिने गरिन्छ। राज्यले पूर्ण अपराध घट्टुञ्जेलसम्म पर्खिएर बस्नु हुँदैन भन्ने सिद्धान्तको आधारमा मनसायपूर्वक गरिने यस्ता कार्यहरूलाई प्रारम्भिक वा अपूर्ण चरणमै भए पनि पृथक अपराध मानी निषेध गर्ने फौजदारी विधिशास्त्रको यो अवधारणाले राज्यलाई अपराध नियन्त्रण गर्न कानूनी र संस्थागत संरचना तयार गर्न समेत मद्दत गर्दछ।

कस्तो कामलाई फौजदारी कसुरको रूपमा परिभाषा गर्ने र कसुरको कुन चरणसम्मका कामलाई अपराधीकरण गर्ने वा अपराधको षड्यन्त्र, उद्योग, मतियारी, तयारी, योजना आदिलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गर्ने वा नगर्ने यो विषय सम्बन्धित मुलुकको फौजदारी कानूनले निर्धारण गर्ने विषय हो। प्रत्येक मुलुक सार्वभौम रहने र एक सार्वभौम मुलुकले सार्वभौम अधिकार प्रयाग गरी प्रादेशिक क्षेत्राधिकार अन्तर्गत फौजदारी कानूनका यावत विषय निर्धारण गर्न सक्ने हुन्छ र यो विषय स्वीकृत आधार (Permissible Basis) अन्तर्गत नियमन हुने विषय हो।

अपूर्ण अपराध वा परिणाम प्राप्त नभइसकेको आपराधिक कार्यलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी सजाय गर्ने व्यवस्था अन्य देशका कानूनी प्रणाली र नेपाली कानूनी प्रणालीले पनि स्वीकार गरेको छ। भारतीय दण्डसंहिताको परिच्छेद ५ मा दुरुत्साहन र परिच्छेद ५ क मा आपराधिक षड्यन्त्रको सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको भाग चारमा विभिन्न महलअन्तर्गत गरिएका फौजदारी अपराधसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरू अध्ययन गर्दा आपराधिक उद्योग (Criminal Attempt) लाई छुट्टै अपराधको रूपमा परिभाषित गरी पृथक सजायको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। तर उक्त ऐनमा छुट्टै महलको व्यवस्था गरी यस्ता अपूर्ण अपराधहरूसम्बन्धी व्यवस्था एकीकृत रूपमा गरिएको पाइँदैन।

मनसायपूर्वक गरिने अपराधमा आपराधिक दायित्व आपराधिक कार्यको आधारमा निर्धारण हुनुपर्ने सिद्धान्त फौजदारी विधिशास्त्रले विकास गरेको छ। एउटै आपराधिक कार्यमा एकभन्दा बढी व्यक्तिहरूको संलग्नता भएको अवस्थामा तिनीहरूलाई निजहरूको संलग्नता वा निजहरूले निर्वाह गरेको भूमिका वा आपराधिक कार्यमा गरेको योगदानको आधारमा आपराधिक दायित्व बहन गराउन मुख्य अपराधी र सहयोगी वा मतियारको बीचको भिन्नता पहिचान गरी सोहीअनुरूप सजाय गर्ने मान्यतालाई विश्वव्यापी रूपमा नै स्वीकार गरिएको छ। अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरू मध्ये कुन व्यक्ति मुख्य र कुन व्यक्ति सहायक अपराधी हो भनी छुट्याउने प्रमुख आधार निजहरूले आपराधिक घटना घटनाउनको लागि गरेको कार्य वा सोमा निर्वाह गरेको भूमिका हो। आपराधिक कार्यमा संलग्न जुन व्यक्तिको कार्य फौजदारी कानूनले निषेधित सारभूत अपराध (Substantive offence) को रूपमा

१२१ प्रा. रंजितभक्त प्रधानाङ्ग, श्रीप्रकाश उप्रेती र अशोक कुमार बस्नेत (२०६९) "प्रस्तावित अपराध संहिता, २०६७ मा आपराधिक मनसाय : एक विश्लेषणात्मक टिप्पणी", सर्वोच्च बार जर्नल, वर्ष ६, अंक ६, पृ. १४-१७।

परिभाषित गरेको हुन्छ सो अपराध गर्ने व्यक्ति प्रमुख वा मुख्य अपराधी (Principal Offender) को रूपमा रहेको मानिन्छ भने फौजदारी कानूनले निषेधित अपराध भनी परिभाषित नगरेको तर प्रमुख अपराधीले गरेको आपराधिक कार्य घटनाउन सहयोगी वा मद्दत हुने कार्यहरूको रूपमा आउने सल्लाह, मद्दत, हातहतियारको उपलब्धता वा तारतम्य मिलाउने वा अपराध गर्ने वा गराउनेलाई आश्रय दिने वा लुकाउने जस्ता Secondary Offence लाई सहयोगी अपराध भनिन्छ । यस्तो सहयोगी कसुर गर्ने व्यक्तिलाई मतिyar वा सहयोगी (Accessory) को रूपमा लिई निजको सहयोगी कार्य (Helping or Aiding conduct) को अनुपातमा दायित्व बोकाइन्छ । कुनै वारदातमा एकभन्दा बढी अपराधीहरूको संलग्नता भएको रहेछ भने निजहरूको भूमिकाको आधारमा एक वा केही मुख्य र अन्य सहयोगी हुने अवस्था हुन्छ । आपराधिक कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरू मुख्य वा सहयोगी कुन आपराधिक दायित्वका लागि जिम्मेवार हुन्छन् भन्ने कुरा निजहरूले मनसायपूर्वक गरेको आपराधिक कार्य (Actus reus) मा खेलेको भूमिका एवं सहभागिताबाट निर्धारण गर्दछ । कुनै निश्चित मानवीय कार्य वा व्यवहारलाई अपराध भनी फौजदारी कानूनले परिभाषित गरेको अवस्थामा एकभन्दा बढी व्यक्तिले मिलेमोतो वा गठजोड गरी सँगै वा साथै त्यस्तो कार्य गरेमा दुवै मुख्य अपराधी हुनसक्दछन् । तर मतिyar वा सहयोगीलाई निजको कार्यबमोजिम सजाय गर्नुपर्ने भएकाले निजहरूको बीचमा दायित्वको विभाजन गरी मतिyarलाई छुट्टै सजायको व्यवस्था गर्नुपर्ने फौजदारी विधिशास्त्रको विश्वव्यापी स्थापित मान्यता हो र कोही अनुरूप मतिyarलाई सजाय गर्ने व्यवस्था फौजदारी कानूनमा गरिएको हुन्छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको भाग चारमा विभिन्न महलअन्तर्गत गरिएका फौजदारी अपराधसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाहरूमा मतिyarलाई छुट्टै सजाय गर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । तर उक्त ऐनमा छुट्टै महलको व्यवस्था गरी मतिyarलाई सजाय गर्ने सम्बन्धमा एकिकृत व्यवस्था गरिएको छैन ।

प्रस्तुत संहिताका विभिन्न परिच्छेदहरूमा आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन र मतिyar सम्बन्धमा आवश्यकता अनुसार व्यवस्था गरिएको भए तापनि यो परिच्छेदमा आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन र मतिyar सम्बन्धमा आवश्यक सामान्य व्यवस्था गरी अन्य सम्बन्धित परिच्छेदमा सो सम्बन्धमा व्यवस्था नगरिएको भए यो परिच्छेदमा भएको कानूनी व्यवस्थाबमोजिम सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसका अतिरिक्त प्रस्तुत संहिता सामान्य प्रकृतिको फौजदारी कानून भएकाले यो संहिताबाहेक प्रचलित कानूनबमोजिम परिभाषित अन्य फौजदारी कसुरका सम्बन्धमा पनि यस परिच्छेदका व्यवस्थाहरू त्यस्तो कानूनले अन्यथा नगरेमा लागू हुने हुन्छ । यसबाट प्रस्तुत संहिताले अपराधका रूपमा परिभाषित गरेका विभिन्न कार्यहरूको आपराधिक षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन गर्ने र मतिyar हुने व्यक्तिहरूलाई सम्बन्धित परिच्छेद वा अन्य प्रचलित कानूनमा गरिएको व्यवस्थामा सजायको व्यवस्था नगरिएको अवस्था भए पनि यो परिच्छेदको आधारमा निजहरू सजायको भागिदार हुने अवस्था रहेको छ ।

३२. आपराधिक षडयन्त्र गर्न नहुने : (१) कसैले कुनै आपराधिक षडयन्त्र गर्न हुँदैन ।

(२) दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरूले कुनै कसुर गर्न वा गराउन मन्जुर गरेमा निजहरूले आपराधिक षडयन्त्र गरेको मानिने छ ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि,-

(क) आपराधिक षडयन्त्र स्थापित हुनको लागि मन्जुरी गर्ने मध्ये कम्तीमा कुनै एक व्यक्तिले मन्जुरी कार्यान्वयन गर्न कुनै कार्य गरेको हुनु पर्दछ,

(ख) जुन कसुर गर्नको लागि आपराधिक षडयन्त्र भएको हो सो कसुर हुन असम्भव हुने रहेछ भने पनि कसुर गरेको मानिनेछ र सो बापत सजाय हुनेछ ।

(३) जघन्य वा गम्भीर प्रकृतिको कसुरको आपराधिक षडयन्त्र गर्ने व्यक्तिलाई यस संहितामा अन्यत्र छुट्टै सजायको व्यवस्था भएकोमा सोहीबमोजिम र नभएकोमा देहायबमोजिम सजाय हुनेछ :-

- (क) आपराधिक षडयन्त्रबमोजिमको कसुर गरेको भए त्यस्तो कसुर गरेसरहको सजाय,
- (ख) आपराधिक षडयन्त्रबमोजिमको कसुर नभई अन्य कसुर भएकोमा त्यस्तो कसुर त्यस्तो षडयन्त्र कार्यान्वयनको सिलसिलामा वा त्यसैको सम्भावित परिणामस्वरूप भएको रहेछ भने सो कसुर बापत हुने सजाय,
- (ग) आपराधिक षडयन्त्रबमोजिमको कसुरको अतिरिक्त अन्य कसुर पनि भएकोमा त्यस्तो कसुर पनि सो षडयन्त्र कार्यान्वयनको सिलसिलामा वा त्यसैको सम्भावित परिणामस्वरूप भएको रहेछ भने सो कसुरको समेत थप सजाय ,
- (घ) आपराधिक षडयन्त्रबमोजिमको कसुर भई नसकेको भए त्यस्तो कसुरको लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) बमोजिम कसैले कुनै आपराधिक षडयन्त्र गर्न हुँदैन भन्ने कानूनी व्यवस्था गरी आपराधिक षडयन्त्र (Criminal Conspiracy) लाई निषेध गरेको छ भने सो दफाको उपदफा (२) ले दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूले कुनै कसुर गर्न वा गराउन मञ्जुर गरेमा निजहरूले आपराधिक षडयन्त्र गरेको मानिने छ भन्ने व्यवस्था गरी आपराधिक षडयन्त्रलाई कसुरको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । यो परिभाषा अनुसार दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूले आपसमा मिलोमतो गरी कुनै फौजदारी कानूनले निषेध गरेको कुनै पनि आपराधिक कार्य वा कसुर गर्न वा गराउन सम्भौता गरेमा वा मञ्जुर गरेमा निजहरूको त्यस्तो कार्यलाई आपराधिक षडयन्त्रको अपराध मानिन्छ । सापेक्षिक दायित्व हुने फौजदारी अपराध (Crime of relative liability) मा अपराधका विभिन्न चरणहरू हुन्छन् । यस्ता चरणहरूमा सामान्यतः मनसाय (Intention), तयारी (Preparation), योजना (Planning), उद्योग (Attempt) र पूर्ण अपराध (Commission of crime) पर्दछन् । पूर्ण अपराध भएको अवस्थामा सो आपराधिक कार्यलाई निषेध गर्ने फौजदारी कानूनबमोजिम सजाय गरिन्छ । तर सोभन्दा पहिलेका चरणहरूलाई छुट्टै अपराधीकरण गरिएको अवस्थामा उक्त कानूनले निर्धारण गरेको दायित्व त्यस्तो अपूर्ण अपराध गर्ने व्यक्तिले बहन गर्नुपर्दछ ।^{१२२} षडयन्त्र पनि दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूले योजना गरेको वा अपराध गर्न लागेको अवस्थामा अपराधको प्रारम्भिक चरणमा हुने एक प्रकारको अपूर्ण अपराध हो र यसलाई छुट्टै कसुरको रूपमा परिभाषा गर्ने प्रयोजनको लागि प्रस्तुत दफा प्रस्तावित गरिएको छ । कुनै एक व्यक्तिले कुनै अपराध गर्ने बारेमा सोचेमा वा मनसाय बनाएमा सोही आधारमा निजलाई फौजदारी विधिशास्त्र अनुसार आपराधिक दायित्व बहन गराउन सकिँदैन, तर निजले अन्य व्यक्तिसँग अपराध गर्नको लागि सम्भौता वा मञ्जुर गरेमा सो कार्यलाई

१२२ प्रा. डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग (२०६८), “आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रमा आपराधिक दायित्व, अपराधमा सहभागिता र अपूर्ण अपराधहरू : एक छलफल” सर्वोच्च बार जर्नल, वर्ष ५, अंक ५, पृ. २४-२५ ।

षडयन्त्रको रूपमा परिभाषित गरी निषेध गर्ने र सजाय गर्ने कुरालाई विश्वव्यापी रूपमा नै फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको छ । सम्भावित अपराधिक कार्यलाई प्रारम्भिक चरणमै रोक्ने (Nipping the crime in bud), प्रहरी र अदालतलाई वास्तविक हानिनोक्सानी हुनुपूर्व नै हस्तक्षेप र कारबाई गर्न सक्षम बनाउन एवं व्यक्तिहरूको अपराधिक कार्यमा हुने संलग्नतालाई सुरुमा नै निवारण गर्न यस्तो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । फौजदारी विधिशास्त्र अनुसार साधारण षडयन्त्र (Simple Conspiracy), सिक्किजन्त्य षडयन्त्र (Chain Conspiracy) र चक्रीय षडयन्त्र (Wheel Conspiracy) गरी यसलाई तीन भागमा वर्गीकरण गरिने अभ्यास भए पनि यसमा अन्तरनिहित अपराधिक कार्य (Actus reus) र अपराधिक मनसाय (Mens rea) मा भिन्नता रहेको पाईदैन । जुनसुकै स्वरूपको षडयन्त्र भए पनि यसको अपराधिक कार्यको रूपमा दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्ति कुनै अपराध गर्नका लागि संभौतामा प्रवेश गर्ने वा सहमति गर्ने कार्य नै यसको अपराधिक कार्य हो । यो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष दुवै प्रकृतिको हुन सक्दछ । त्यस्तो संभौता वा सहमति गर्ने इच्छा वा चाहना वा निर्णय नै यसको अपराधिक मनसाय हो ।

अन्य देशहरूमा पनि अपराधिक षडयन्त्रलाई पृथक रूपमा अपराधीकरण गर्ने गरिएको पाइन्छ । भारतीय दफाको व्यवस्थाको दफा १२० क मा अपराधिक षडयन्त्रलाई परिभाषित गरिएको छ । सो अनुसार "When two or more persons agree to do, or cause to be done,- (1) an illegal act, or (2) an act which is not illegal by illegal means, such an agreement is designated a criminal conspiracy: Provided that no agreement except an agreement to commit an offence shall amount to a criminal conspiracy unless some act besides the agreement is done by one or more parties to such agreement in pursuance thereof." षडयन्त्रको परिभाषा गरिएको उक्त दफाको Explanation ले It is immaterial whether the illegal act is the ultimate object of such agreement, or is merely incidental to that object भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

प्रस्तावित उपदफा (२) मा गरिएको षडयन्त्रको परिभाषालाई स्पष्ट गर्नको लागि व्यवस्था गरिएको स्पष्टीकरणमा दुईवटा अवस्थाहरू उल्लेख गरिएको छ । ती अवस्थाहरू निम्न छन् :-

- (क) अपराधिक षडयन्त्र स्थापित हुनको लागि मन्जुरी गर्ने मध्ये कम्तीमा कुनै एक व्यक्तिले मन्जुरी कार्यान्वयन गर्न कुनै कार्य गरेको हुनु पर्दछ,
- (ख) जुन कसुर गर्नको लागि अपराधिक षडयन्त्र भएको हो सो कसुर हुन असम्भव हुने रहेछ भने पनि कसुर गरेको मानिनेछ र सो वापत सजाय हुनेछ ।

उल्लिखित स्पष्टीकरणले अपराधिक षडयन्त्रको अपराधिक कार्य स्थापित हुन मन्जुरी गर्ने मध्ये कम्तीमा कुनै एक व्यक्तिले मन्जुरी कार्यान्वयन गर्न कुनै कार्य गरेको हुनुपर्ने पूर्वसर्त तोकेको छ । स्पष्टीकरणको यो व्यवस्थाले अपराधिक कार्य गर्नको लागि भएको मन्जुरी वा सम्भौता गर्ने व्यक्तिहरूमध्ये कुनै एक व्यक्तिले सो मन्जुरी वा सम्भौताबमोजिम कुनै कार्य भौतिक रूपमा गरेको हुनुपर्दछ । यसैगरी जुन कसुर गर्नको लागि अपराधिक षडयन्त्र भएको हो सो कसुर हुन असम्भव हुने रहेछ भने पनि कसुर गरेको मानिने तथा सो वापत सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाबाट अपराधिक सम्भौता वा मन्जुरीबमोजिम भौतिक रूपमा कुनै कार्य भएको तर सो अपराधिक कार्य पूर्ण हुन भौतिक रूपमा असम्भव (Impossible) भएमा पनि अपराधिक षडयन्त्रको फौजदारी दायित्व

सिर्जना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ।^{१२३} यस प्रकार भारतीय दण्डसंहिताबमोजिम आपराधिक षडयन्त्रलाई छुट्टै र स्वतन्त्र कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको छ।

हाल प्रचलित फौजदारी कानूनमा षडयन्त्रलाई पृथक रूपमा अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको पाइँदैन। मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको दफा १६ नं. मा ज्यान मार्ने काममा वा ज्यान मर्न सक्ने कुनै क्राममा मुख्य भै षडयन्त्र गर्ने वा त्यस्तो काम गर्न लगाउनेलाई ज्यान मरेको रहेछ भने दश वर्षदेखि पन्ध्र वर्षसम्म कैदको सजाय गर्नुपर्छ। ज्यान मर्न पाएको रहेनछ भने पाँच वर्षदेखि बाह्र वर्षसम्म कैद गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। उक्त व्यवस्थाले षडयन्त्रबमोजिम आपराधिक कार्य पूरा भई अपराध भएको अवस्थामा दश वर्षदेखि पन्ध्र वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरेको र षडयन्त्र मात्र भएको अवस्थामा पाँच वर्षदेखि बाह्र वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ। यसैगरी सोही महलको १७ नं. मा ज्यान मार्नालाई मतलबमा भने पसेको तर मुख्य भै बचन पनि नदिने, हात हतियार पनि नछोड्ने जीउमा पनि नछुने देहायका अवस्थाका अरू मतलबीहरूलाई ज्यान मरेको रहेछ भने देहायबमोजिम र ज्यान मरेको रहेनछ भने देहायमा लेखिएको सजायको आधा सजाय गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरी देहायमा सजायको व्यवस्था गरिएको छ। सो नं. मा प्रयुक्त “मतलबमा पसेको” भन्ने वाक्यांशले मानिस मार्नको लागि सहमतिमा पसेको वा सम्झौता गरेको भन्ने अर्थ दिन्छ। तर उक्त व्यवस्था षडयन्त्रलाई अपराधीकरण गर्ने प्रयोजनको लागि मात्र बनेको नभई सबै प्रकारका सहयोगी वा मतिyarलाई सजाय गर्न बनेको पाइन्छ। फौजदारी कानूनसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको मुलुकी ऐनको भाग चारका अन्य महलहरूमा षडयन्त्रलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको पाइँदैन। तर राज्यविरुद्धको अपराध तथा सजाय ऐन, २०४६ को दफा ३.३बमोजिम षडयन्त्रलाई एक छुट्टै र स्वतन्त्र कसुरको रूपमा गरी सजायको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

प्रस्तावित दफाको उपदफा (३) मा सजायसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ। सो व्यवस्थाअनुसार जघन्य वा गम्भीर प्रकृतिको कसुरको आपराधिक षडयन्त्र गर्ने व्यक्तिलाई यस संहितामा अन्यत्र छुट्टै सजायको व्यवस्था भएकोमा सोहीबमोजिम र नभएकोमा निम्नबमोजिम सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ :-

- (क) आपराधिक षडयन्त्रबमोजिमको कसुर गरेको भए त्यस्तो कसुर गरेसरहको सजाय,
- (ख) आपराधिक षडयन्त्रबमोजिमको कसुर नभई अन्य कसुर भएकोमा त्यस्तो कसुर त्यस्तो षडयन्त्र कार्यान्वयनको सिलसिलामा वा त्यसैको सम्भावित परिणामस्वरूप भएको रहेछ भने सो कसुर बापत हुने सजाय,
- (ग) आपराधिक षडयन्त्रबमोजिमको कसुरको अतिरिक्त अन्य कसुर पनि भएकोमा त्यस्तो कसुर पनि सो षडयन्त्र कार्यान्वयनको सिलसिलामा वा त्यसैको सम्भावित परिणामस्वरूप भएको रहेछ भने सो कसुरको समेत थप सजाय,
- (घ) आपराधिक षडयन्त्रबमोजिमको कसुर भइनसकेको भए त्यस्तो कसुरको लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय।

उल्लिखित सजायको व्यवस्थाले षडयन्त्रबमोजिमको आपराधिक कार्य भएको अवस्थामा षडयन्त्रमा संलग्न व्यक्तिहरू पनि मुख्य अपराधी नै हुने भएकोले निजहरूलाई सोहीबमोजिम सजाय

१२३ प्रा. डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग (२०६८), “आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रमा आपराधिक दायित्व, अपराधमा सहभागिता र अपूर्ण अपराधहरू : एक छलफल” सर्वोच्च बार जर्नल, वर्ष ५, अंक ५, पृ. २५।

हुने व्यवस्था गरेको छ भने पूर्ण अपराध भईनसकेको तर आपराधिक षडयन्त्र मात्र स्थापित भएको अवस्थामा त्यस्तो कसुरको लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । अन्य मुलुकको अभ्यास पनि यस्तै रहेको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तः

(क) सामान्य उद्देश्य (Common intention) लिई कुनै गैरकानूनी काम गर्ने सामुहिक रूपमा योजना बनाई लक्ष्य प्राप्तमा सामुहिक रूपले सहभागी भै योजनालाई परिणाममुखि बनाउने प्रत्येक व्यक्ति सामान्य रूपको अपराधी हुन जाने ।

कुनै गैरकानूनी कार्य गर्न सामान्य उद्देश्य लिई षडयन्त्रको भूमिका तयार गर्ने बेलादेखि षडयन्त्र पूरा हुने बेलासम्म जतिजना संलग्न रहेको हुन्छ ती सबैले मुख्य षडयन्त्रकारीको भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ र त्यस्तालाई मुख्य षडयन्त्रकारी नै मान्नुपर्ने ।

अरु किसिमसंग मत सल्लाहमा पसेकोमा मार्ने ठाउँमा गई अरु कुरा केही नगरी हेरी रहनेलाई र लेखिएदेखि बाहेक अरु किसिमका मतलबीलाई ज्यान सम्बन्धीको १७ नं.को देहाय ३ आकर्षित हुने ।

(ख) ज्यान मार्ने कार्यमा षडयन्त्र गर्ने व्यक्ति एक वा एकभन्दा बढी रहन सक्छन्, षडयन्त्रभित्र रहेका व्यक्ति षडयन्त्रको कार्य सम्पन्न हुनुपूर्व षडयन्त्रको योजनाबाट बाहिरिन सक्ने सम्भावना पनि रहन सक्ने हुँदा षडयन्त्रको कार्यबाट बाहिरिएका षडयन्त्रको परिणाम हासिल गर्ने कुनै कार्यमा क्रियाशील नरहेका व्यक्तिको निमित्त ज्यान सम्बन्धीको १६ नं. आकर्षित हुने न देखिने ।

षडयन्त्रको समूहभित्रका भिन्न भिन्न व्यक्तिको भिन्न भिन्न जिम्मेवारी हुन सक्ने हुँदा त्यस्तो षडयन्त्रभित्र पसी लक्षित परिणाम हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने वा क्रियाशील हुने व्यक्तिका सम्बन्धमा ज्यान सम्बन्धीको १६ नं. आकर्षित नहुने भन्न सकिने अवस्था देखिँदैन र ज्यान सम्बन्धी महलको व्यवस्था हेर्दा ज्यान मार्ने कार्यमा क्रियाशील रहेको व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा ज्यान मार्ने कार्यमा संलग्न रहेका व्यक्तिले गरेको कार्य अनुसारको सजायको व्यवस्था भएको नै हुँदा षडयन्त्रभित्र रही लक्षित परिणाम हासिल गर्न क्रियाशील रहने मुख्य षडयन्त्रकारीदेखि बाहेकका व्यक्तिलाई ज्यानसम्बन्धीको १६ नं. ले उन्मूक्ति प्रदान गर्न खोजेको देखिन नआउने ।^{१२४}

(ग) ज्यान मार्ने वा मार्नलाई बचन दिएको वा मार्न लगाएकोमा सोबमोजिमको कार्य पूर्ण भएपनि मानिस नमरेको अर्थात् उनीहरूले सोचेको परिणाम ननिस्केको अवस्थामा ज्यान मार्ने उद्योगको अपराध कायम गरी सजाय गर्ने व्यवस्था १५ नं. मा भएको पाइने ।

१५ नं.ले स्पष्ट रूपमा ज्यान मार्ने उद्योग र १६ नं. ले षडयन्त्रको कसुरमा सजाय गर्ने भिन्दाभिन्दै व्यवस्था गरेको देखिन्छ, उक्त व्यवस्थाबाट एउटै कसुरमा उक्त दुवै व्यवस्था एकैसाथ आकर्षित हुने नदेखिने ।

१५ नं.को व्यवस्था आकर्षित भई सोबमोजिम सजाय भएको हुँदा १६ नं. बमोजिम पनि सजाय हुनु पर्ने भन्ने वादी श्री ५ को सरकारको पुनरावेदन जिकिर नमिल्ने ।

(घ) वारदातका समयमा यी पुनरावेदक प्रतिवादी वारदातस्थलमा उपस्थित नरही अधिल्लो दिनको घटनामा घाइते भई उपचार गराई घाइते अवस्थामा घरमै रहेको भन्ने तथ्य विवादाहित रूपमा

स्थापित भएको पाइन्छ । निज वारदातस्थलमा उपस्थित भएको भन्ने कसैबाट शङ्कासम्म पनि व्यक्त गरेको पाइँदैन । निज स्वयम् वारदातस्थलमा अनुपस्थित रहेको स्थितिमा निजउपरको ज्यानसम्बन्धीको १३(४) नं. को आरोपित कसुर स्थापित हुन सक्ने देखिएन । तथापि यी पुनरावेदक प्रतिवादीको मृतकको समूहसँग पूर्व रिसइबी रहेको र वारदात हुनुभन्दा एकदिन अगाडि नै मृतकको समूहबाट साङ्घातिक आक्रमण भएको कारण मृतकलाई काट्ने मनसाय राखी योजना बनाई जन्जु श्रेष्ठ समेतका अन्य प्रतिवादीहरूसँग सरसल्लाह गरी मृतकको समूहसँग बदला लिन र आफ्नो मार्ने उद्देश्य पूरा गर्न हातहतियार समेतको व्यवस्था मिलाई दिएको देखियो । निजको प्रस्तुत कार्य मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको १६ नं. मा परिभाषित गरेअनुसारको ज्यान मार्ने काममा वा ज्यान मर्न सक्ने कुनै कुरामा मुख्य भई पडयन्त्र गरी ज्यान मार्ने काम गर्न लगाएको कसुरअनुसारको भएको सिद्ध हुन आयो । यसर्थ यी प्रतिवादीको हकमा मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १३(४) नं. को कसुरमा जन्मकैद सजाय हुने ठहर गरेको सुरु सुनसरी जिल्ला अदालतको फैसला केही उल्टी भै ज्यानसम्बन्धीको महलको १६ नं. बमोजिम १० वर्ष कैद सजाय हुन्छ ।^{१२४}

३३. कसुर गर्ने उद्योग गर्न नहुने : (१) कसैले कुनै कसुर गर्ने उद्योग गर्न हुँदैन ।

(२) जुन कसुरको उद्योग भएको हो सो कसुर हुन असम्भव भएमा पनि उद्योग गरेको मानिनेछ ।

(३) यस संहितामा अन्यथा व्यवस्था भएकोमाबाहेक कसुर गर्न उद्योग गर्ने व्यक्तिलाई सो कसुरको लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी:

फौजदारी विधिशास्त्रबमोजिम कुनै अपराधिक कार्य गर्नको लागि अपराधिक मनसायबमोजिमको तयारी पूरा गरिसकेपछि त्यस्तो अपराधिक कार्य गर्न चाहने व्यक्तिले आफूले चाहेको निषेधित परिणाम प्राप्त गर्नको लागि गरेको कुनै पनि भौतिक कार्य वा अपराधिक कार्य (Actus reus) ले अपेक्षित परिणाम ल्याउन नसकेको अवस्थालाई अपराधिक उद्योग (Attempted Crime) भन्ने गरिन्छ । अपराधिक उद्योग स्थापित हुन कर्ताबाट निजको अपराधिक मनसायबमोजिम अपेक्षित परिणाम प्राप्त गर्नको लागि कुनै न कुनै कार्य गरेकै हुनुपर्दछ । अपराधिक कार्य अपराध मानिएको निषेधित परिणामसँग कति नजिक छ वा गरिएको कार्य परिणाम ल्याउनका लागि कति सारवान रूपमा (Substantial) भएको छ भन्ने कुरा पनि विचारणीय हुन्छ । यस सम्बन्धमा फौजदारी विधिशास्त्रभित्र उद्योगको गम्भीरता परीक्षण गर्न विभिन्न सिद्धान्तहरू विकसित भएका छन् । त्यसमध्ये सानिध्यताको सिद्धान्त (Proximity Theory), अन्तिम चरणको सिद्धान्त (Last Stage Theory), सारवान सिद्धान्त (Substantial Theory) जस्ता विभिन्न सिद्धान्तहरू प्रमुख छन् ।^{१२६}

कानूनले अपराधिक रूपमा परिभाषित गरेका सबै खालका अपराधिक कार्यहरूको उद्योग हुँदैन वा उद्योगको रूपमा अपराधीकरण गर्न सकिँदैन । मनसायपूर्वक (Intentionally) गरिने कसुरहरूमा मात्र मनसाय र तयारीको चरणपछि सो मनसायबमोजिम कर्ताले कुनै कार्य गरेमा परिणाम

१२५. नेपाल सरकार वि. जसमान लिम्बु समेत, नेकाप, (२०६९), नि.नं. ८७५८, पृष्ठ ८४ ।

१२६. प्रा. डा. रजित भक्त प्रधानाङ्ग र डिल्लीराम श्रेष्ठ (२०६२) "आजको बदलिँदो सन्दर्भमा ज्यान मार्ने उद्योग : एक विवेचना", कानून, पूर्णङ्ग, ५४, पृ. २६-२७ ।

नआएको अवस्था भए पनि सो कार्यलाई नै उद्योगको रूपमा अपराधीकरण गरिने भएकोले आपराधिक मनसाय (Mens rea) को रूपमा लापरवाही वा हेलचेक्रचाई जस्ता निम्न स्तरको मनसाय तत्व अपराधको तत्वको रूपमा रहने गरी परिभाषित गरिएको हुन्छ । अपराध वा मनसायको अपवादको रूपमा रहेका आवेश वा भवितव्यको आधारमा हुन सक्ने अपराधमा उद्योग नहुने भएकाले उद्योगलाई अपराधीकरण गर्न सकिने प्रकृतिका अपराधहरूको लागि सम्बन्धित परिच्छेदमा अपराधीकरण गरिएको अवस्थामा सोही व्यवस्था आकर्षित हुने र अन्य अवस्थामा प्रस्तुत व्यवस्था आकर्षित हुने गरी यस परिच्छेदमा उद्योगलाई अपराधीकरण गरिएको छ ।

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) मा कसैले कुनै कसुर गर्ने उद्योग गर्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी कुनै पनि कसुरको उद्योगलाई निषेध गरिएको छ । यो व्यवस्थाले सैद्धान्तिक रूपमा उद्योगको अपराध कायम हुन सक्ने तर सम्बन्धित परिच्छेदमा उद्योगलाई छुट्टै अपराधको रूपमा परिभाषित नगरिएको अवस्थामा त्यस्तो अधुरो वा अपूर्ण कार्य यो दफाबमोजिम सम्बन्धित अपराधको उद्योग (Criminal Attempt) मानिने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा जुन कसुरको उद्योग भएको हो सो कसुर हुन असम्भव भएमा पनि उद्योग गरेको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरी पूर्ण अपराध असम्भव भएको अवस्थामा पनि गरिएको अपूर्ण आपराधिक कार्यलाई उद्योग मानिने व्यवस्था गरिएको छ । पूर्ण अपराधको असम्भाव्यता (Impossibility of complete crime) को अवस्थामा उद्योगमा सजाय गर्न मिल्ने वा नमिल्ने भन्ने सम्बन्धमा फौजदारी विधिशास्त्रभित्र पनि निर्विवाद मत रहेको पाइँदैन । कुनै आपराधिक कार्य गर्न कानूनी रूपमा असम्भव भएमा (Legal impossibility) वा भौतिक रूपमा असम्भव भएमा (Physical impossibility) त्यस्तो कार्यको उद्योग पनि स्थापित नहुने अवस्था हुन सक्दछ । भौतिक रूपमा पूर्ण अपराध हुन सम्भव छ, तर कर्ताको कार्यको परिणामस्वरूप उक्त आपराधिक कार्य हुन असम्भव रहेको अवस्थामा भने निज सो अपराधको उद्योगको लागि दायित्वाधीन हुने सिद्धान्तलाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको छ ।

प्रस्तावित दफाको उपदफा (३) मा सजाय सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । सो व्यवस्थाअनुसार यस संहितामा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कसुर गर्न उद्योग गर्ने व्यक्तिलाई सो कसुरको लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको भाग चारमा व्यवस्था गरिएका फौजदारी कानूनसम्बन्धी विभिन्न महलहरूमा उद्योगलाई अपराधीकरण गरी सजायको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । अपराधको उद्योगको लागि सजाय तोकने सन्दर्भमा हाल प्रचलित नेपाली कानूनी प्रणालीले देहायका तीन प्रकारका सजायका स्वरूपहरूलाई स्वीकार गरेको पाइन्छ :

- (क) पूर्ण अपराध भएको अवस्थामा हुने सरहको सजाय,
- (ख) पूर्ण अपराध भएको अवस्थामा हुने सजायभन्दा कानूनले तोकेबमोजिमको कम सजाय, र
- (ग) पूर्ण अपराध भएको अवस्थामा हुने सजायको आधा सजाय ।

प्रस्तावित सजायसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाले उल्लिखित स्वरूपहरूमध्ये तेस्रो स्वरूपलाई सजाय तोकने आधारको रूपमा स्वीकार गरेको छ । यो व्यवस्थाबाट पूर्ण अपराधका लागि सजाय तोकदा सजायको तल्लो वा माथिल्लो हद तोक्यो अदालतलाई स्वविवेकीय अधिकार दिइएको अवस्थामा उद्योगको हकमा स्वतः सो सजायको आधा सजाय कायम हुने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट उद्योगमा सजाय गर्ने सन्दर्भमा अदालतलाई पूर्ण अपराधमा हुने सजायको लचकताको आधारमा सविवेकीय अधिकारप्राप्त हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

(क) ज्यान मार्ने उद्योग सबै दृष्टिबाट ज्यानसम्बन्धी अपराध नै हुन्छ, सिर्फ ज्यान भने मर्न गएको हुँदैन । अभियुक्तले ज्यान मार्न भनी गरेको कार्य तेस्रो तत्वको अप्रत्यासित रूपमा अपभर्त उपस्थिति वा विद्यमान हुन गएको कारणले सम्पन्न हुन नपाएको हुन्छ । प्रतिवादी आफैँले मर्नेसम्मको कार्य नगरी छाडी गएको वा पैलेदेखि नै मार्ने कार्य गर्न नसक्ने अवस्था विद्यमान रहेको स्थिति हुँदैन । तेस्रो तत्वको अप्रत्यासित हस्तक्षेपले गर्दा ज्यान मार्ने कार्य गर्नमा अभियुक्तले कुनै कसर नराखे पनि त्यो परिणाम निक्कन पाएको हुँदैन । ज्यान मार्ने उद्योगको अपराधको सम्बन्धमा पनि ज्यान मार्ने अपराध जस्तै शङ्काविहिन तरिकाले प्रमाणित हुन सक्ने प्रमाणिक प्राचुर्यताको अवस्था हुनुपर्ने ।

ज्यान मार्ने उद्योग अपराधका निर्माणक तत्वहरूले एकातिर ज्यानमाराको अपराध र अर्कोतर्फ कुटपिटको कसुरसँगको भिन्नता प्रष्ट पार्दछन् । ज्यानमाराको अपराधमा पनि ज्यान मार्ने मनसाय (Mens rea) र सो मनसायको साकारीकरण गर्ने कार्य (Actus reus) समान रूपले विद्यमान हुन्छ, तर ज्यान मार्ने उद्योगको अपराधको निर्माणको तेस्रो तत्वको अप्रत्यासित अपभर्त उपस्थिति विद्यमान नहुने हुँदा ज्यानमाराको अपराधबाट भिन्न बनाउँदछ । कुटपिटको कसुर र ज्यान मार्ने उद्योगको अपराधको बीचको समानता पीडित पक्षको आड ज्यूमा घा चोट पर्नु हो । कुटपिटमा घा चोटको प्रकृति सांघातिक पनि हुन सक्ने कुरा कुटपिटको महल २, ६, ७, र ९ नं. समेतबाट पुष्टि हुन आउँदछ । ज्यानसम्बन्धी महलको ११ र १२ नं. को अन्तिम वाक्यांशले यो कुरा अभू प्रष्ट गर्दछ । कुटपिटको कसुरसँगको यही समानताले गर्दा कुटपिटमा चलु पर्ने मुद्दा ज्यान मार्ने उद्योगमा चलन पुग्न गएको अवस्था पर्न जान्छ । त्यस्तो अवस्थामा ज्यान मार्ने उद्योगको रूपमा चलेको मुद्दा तत्कालीन सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०१७ को दफा ७(क) अनुसार दुनियावादी कुटपिट मुद्दामा रूपान्तरण हुन सक्ने कानूनी व्यवस्था भएको पाइने ।

तेस्रो तत्वको अपभर्तको उपस्थितिले ज्यान मार्ने उद्योगलाई एकातिर ज्यानमारा र अर्कोतिर कुटपिटको अपराधसँग मुख्य विभेदक तत्व बनाएको हुन्छ । तेस्रो तत्वको अप्रत्यासित उपस्थितिले रोकावट उत्पन्न गरेको हुनुपर्छ भन्ने कुरा ज्यानसम्बन्धी महलको १५ नं. मा “सो काम गर्दा पनि ज्यान भने मर्न पाएको रहेनछ” भन्ने अभिव्यक्तिबाट पुष्टि हुन आउँछ । किनकी यस तेस्रो तत्वलाई अझीकार नगरेमा ज्यान मार्ने उद्योगको अवस्था मात्र नरही अपराधजन्य कार्य सम्पन्नताको अवस्था हुन जान्छ । तसर्थ, यी तत्वहरू ज्यान मार्ने उद्योगसम्बन्धी कानूनमा व्यक्त वा अव्यक्त रूपले सोभै वा घुमाउरो रूपले अन्तर्निहित हुन्छन् । ज्यान मार्ने उद्योग मुद्दाको कसुर कायम गर्नको लागि तेस्रो तत्वको आकस्मिक उपस्थिति अनिवार्य हुने भएकाले यो तेस्रो तत्व ज्यान मार्ने उद्योगको मौलिक विशेषता हो ।

कुनै अन्य काबु बाहिरको तत्वले निजलाई राकेको नभई निज आफैँले दर्शनकला लडेपछि छाडेको देखिन आँखाबाट दुई थरीका बीच मुखामुख बनाउन हुँदा रीसको भोकमा सामुन्ने मुख आँखाको भागमा सानु गाउँदरमा भिरी हिड्ने खुकुरीको टुप्पादारले घोच्ने आदि कार्यसम्म गरेकोबाट मार्ने नियतले नै साँघातिक चोट पुऱ्याएको नहुँदा मार्नेसम्मको मनसाय इवि थियो भन्न नमिल्ने ।^{१२७}

(ख) मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलको कानूनी व्यवस्था समेतलाई विचार गर्दा ज्यान मार्ने उद्योगको

अपराध ठहर हुनको लागि ज्यान मार्ने मनसाय, सो मनसाय अभिव्यक्त गर्न ज्यान मार्नेसम्मको कार्य गरी कुनै बाहिरी तत्वको हस्तक्षेपले गर्दा ज्यान मार्न नसकेको हुन पर्ने ।^{१२८}

(ग) कर्तव्य गरी ज्यान मारेको वा मार्नमा उद्योग गरेको भन्ने कसुरमा मनसाय तत्व प्रमुख रहन्छ । मनसाय वेगर कसैलैले कसैको हत्या गर्दैन त्यसकारण मनसाय पत्ता लगाउनु आवश्यक हुन्छ । मनसायको निर्धारण कसुर वारदातसँग सम्बन्धित काम कारबाईहरूबाट गर्नुपर्ने हुन्छ । बन्दुक फायर हुनु नै ज्यान मार्ने मनसाय हो भनी भन्न नसकिने ।

कुनै पनि वारदात कुटपिटभित्र पर्ने वा कर्तव्य ज्यानको हुने भन्ने भिन्नता छुट्टयाउने मापदण्ड भनेको वारदातको प्रकृति एवं त्यसमा संलग्न व्यक्तिहरूको मनसाय हुने ।^{१२९}

(घ) एउटै वारदातलाई केही प्रतिवादीको हकमा व्यक्तिवादी मुद्दामा परिणत गर्ने र केही प्रतिवादीको हकमा सरकारवादी मुद्दा कायम गर्न नसकिने ।

मनसाय भनेको कुरो कार्यले पनि प्रमाणित गर्ने कुरा हो । प्रतिवादीहरूको हुलको संख्या, हातमा लिएको खुकुरी जस्तो धारिलो हतियार, घाउको सङ्ख्या, बरामद भएको हतियार र त्यस्तो धारिलो हतियारले प्रहार गर्नु नै प्रतिवादीको मनसाय प्रमाणित हुनु हो ।^{१३०}

(ङ) मनसायपूर्वक गरिएको अपराधमा मनसाय, तयारी, उद्योग र पूर्ण अपराधका चार चरणहरूमध्ये मनसाय र तयारीसम्मको चरणमा त्यस्तो अपराध गर्न चाहने व्यक्तिले आपराधिक कार्य घटाउनको लागि कुनै कार्य गरेको हुँदैन । तसर्थ, यो चरणसम्म अपराधको उद्योगको प्रश्न उठ्दैन । तर त्यस्तो अपराध गर्न चाहने व्यक्तिले तयारीको चरणलाई पार गरी आपराधिक कार्य गरेको देखिएमा त्यो कार्य उद्योगसम्म मात्र सीमित रहेको मान्न नमिल्ने ।

केवल पूर्ण अपराधको लागि परिभाषित आपराधिक कार्य स्थापित हुन नसकेमा त्यस्तो कार्यलाई मात्र सो अपराधको उद्योगको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने ।

आपराधिक कार्य भइसकेको तर पूर्णता नपाएको अवस्था भएमा मात्र त्यो उद्योग हुने हो । यदि त्यस्तो कार्यले पूर्णता पाएको अवस्था भएमा सो कार्यले पूर्ण अपराध नै स्थापित हुन जाने हुन्छ, यस्तो अवस्थालाई उद्योग मात्र मान्न नमिल्ने ।^{१३१}

(च) ज्यानसम्बन्धी अपराधहरूमा कर्तव्य ज्यान र यसको उद्योगको बीचमा अपराध स्थापित गर्ने तत्वहरूको रूपमा रहेको कार्य (Actus reus), मनसाय (Mens rea) र वैध प्रतिरक्षाको अभाव (Absence of valid defense) को दृष्टिकोणबाट हेर्दा कुनै भिन्नता रहेको हुँदैन । केवल परिणामको दृष्टिले अपराधले पूर्णता पाउन मात्र बाँकी रहेको हुन्छ । कुनै अपराधको सन्दर्भमा सो अपराध गर्ने उद्योगको प्रश्न मनसायपूर्वक गरिएको आपराधिक कार्यमा मात्र सान्दर्भिक हुन आउने ।

मनसायपूर्वक गरिएको अपराधमा मनसाय, तयारी, उद्योग र पूर्ण अपराधका चार चरणहरूमध्ये मनसाय र तयारीसम्मको चरणमा त्यस्तो अपराध गर्न चाहने व्यक्तिले आपराधिक कार्य घटाउनको लागि कुनै कार्य नगरेको हुनाले यो चरणसम्म अपराधको उद्योगको प्रश्न नउठ्ने ।

अपराध गर्न चाहने व्यक्तिले मनसायअनुसारको तयारी पूरा गरी मनसायलाई कार्यरूप दिन सारवान रूपमा (Substantially) कुनै आपराधिक कार्य गरेको तर कुनै कारणले निजको कार्यबाट

१२८ ईश्वरी बोहजु वि. श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०५१), नि.नं ५०१७, पृष्ठ ९४५ ।

१२९ नेपाल सरकार वि. ठकहर मुखिया विन, नेकाप, (२०६६), नि.नं ८१३६, पृष्ठ ७०१ ।

१३० नेपाल सरकार वि. दिपक लाय मगर समेत, नेकाप, (२०६८), नि.नं ८५९९, पृष्ठ ६५८ ।

१३१ नेपाल सरकार वि. राजेन्द्रसिंह सिख, नेकाप, (२०६८), नि.नं ८५९९, पृष्ठ ६५८ ।

निजले अपेक्षा गरेको परिणाम प्राप्त नभएको अवस्थालाई उद्योगको रूपमा लिन सकिन्छ। यस्तो अपूर्ण कार्यलाई छुट्टै अपराधको रूपमा परिभाषित गरी कानूनले दण्डनीय बनाएको अवस्थामा सो कार्य गर्ने व्यक्तिले कानूनमा उल्लिखित आपराधिक दायित्व बहन गर्नुपर्ने।

ज्यान मार्ने उद्योगको अपराधमा कर्तव्य ज्यानको अपराधको लागि आवश्यक पर्ने आपराधिक कार्य, आपराधिक मनसाय र वैध प्रतिरक्षाको अभाव समेतका सबै तत्वहरू विद्यमान हुनु पर्दछ। तर, परिणामका दृष्टिले पीडितको मृत्यु भएको हुन भने नहुने।

ज्यान मार्ने मनसाय राखेर पीडितमाथि कुनै किसिमको प्रहार वा अन्य कुनै प्रकारको आपराधिक कार्य गर्दछ र उसलाई वैध प्रतिरक्षा उपलब्ध छैन भने त्यस्तो प्रतिवादीले ज्यान मार्ने उद्योगको अपराध गरेको मान्नुपर्ने।

ज्यान मर्न नपाएको अवस्था हुनको लागि तेस्रो पक्षको उपस्थिति अनिवार्य भने होइन। तेस्रो पक्षले हस्तक्षेप गरेको हुन पनि सक्दछ र नगरेको पनि हुन सक्दछ। कारण जेसुकै भए पनि ज्यान मर्नबाट बच्नु र कर्तव्य ज्यानको वारदातको लागि आवश्यक सबै तत्वहरूको विद्यमानता हुनु नै ज्यान मार्ने उद्योगको वारदात स्थापित हुन पर्याप्त हुने।^{१३२}

३४. दुरुत्साहन दिन नहुने : (१) कसैले कसैलाई कुनै कसुर गर्न दुरुत्साहन दिनु हुँदैन।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले कसैलाई कुनै कसुर गर्न उक्साएमा निजले दुरुत्साहन दिएको मानिनेछ।

(३) दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई यस संहितामा छुट्टै सजायको व्यवस्था गरिएकोमा सोहीबमोजिम र नगरिएकोमा देहायबमोजिम सजाय हुनेछ :-

- (क) दुरुत्साहन दिएबमोजिम कसुर भएको भए निज स्वयंले कसुर गरेसरहको सजाय,
- (ख) दुरुत्साहन दिएबमोजिम कसुर भई नसकेकोमा सो कसुरका लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय।

(४) कुनै व्यक्तिलाई एउटा कसुर गर्न दुरुत्साहन दिएकोमा त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो दुरुत्साहनको प्रभाव वा सम्भावित परिणाम स्वरूप कुनै अर्को कसुर गरेमा दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई सो कसुर पनि निज स्वयंले गरेसरह सजाय हुनेछ।

टिप्पणी:

फौजदारी विधिशास्त्रले आपराधिक दुरुत्साहन (Criminal Incitement/Abetment) लाई अपूर्ण अपराधको एउटा स्वरूपको रूपमा स्वीकार गरी यसलाई छुट्टै अपराधीकरण गर्ने प्रक्रियालाई स्वीकार गरेको छ। कसैलाई कुनै अपराध गर्नको लागि उक्साउने कार्यलाई दुरुत्साहन भनिन्छ। दुरुत्साहनबमोजिम दुरुत्साहन गरिएको व्यक्तिले आपराधिक कार्य नगरेको अवस्थामा पनि दुरुत्साहन दिने व्यक्ति आफूले दिएको आपराधिक दुरुत्साहनको लागि जिम्मेवार हुन्छ। अपराधलाई प्रारम्भिक चरणमै निमित्तचान्न पार्नका लागि अपूर्ण अवस्थाका आपराधिक कार्यलाई निषेध गर्ने फौजदारी विधिशास्त्रको मान्यताअनुसार दुरुत्साहनलाई छुट्टै अपराधको रूपमा निषेध परिभाषा गरी त्यसलाई गर्ने प्रचलन अन्य क्षेत्राधिकारहरूमा पनि रहेको पाइन्छ। भारतीय दण्डसंहिताको परिच्छेद ५ मा दुरुत्साहनको सम्बन्धमा आवश्यक कानूनी

व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । सो संहिताको दफा १०७ मा "A person abets the doing of a thing, who First-Instigates any person to do that thing..." भन्ने उल्लेख गरी दुरुत्साहनकर्तालाई मतियारको एउटा स्वरूपमा राखिएको छ ।

नेपाली फौजदारी कानूनी प्रणाली अन्तर्गत सामान्य कानूनको रूपमा रहेको मुलुकी ऐनमा हालसम्म पनि दुरुत्साहनलाई छुट्टै महलको व्यवस्था गरी अपराधीकरण (Criminalization) गरेको पाइँदैन तर मुलुकी ऐनको आगो लगाउनेको महलको १, ४, ५, ६, ७, ८ नम्बरहरू, कीर्ते कागजको १ र ३ नं., ठगीको ५ नं., ज्यानसम्बन्धीको १३ र १७ नं. लगायतका कानूनी व्यवस्थाहरूमा दुरुत्साहन भन्ने शब्दावलीको उल्लेख नभए पनि अन्य व्यक्तिलाई अपराध गर्न लगाउने वा उक्साउने जस्ता कार्यहरूलाई निषेध गरिएको छ । यसै गरी विशेष फौजदारी कानूनका रूपमा रहेका राज्यविरुद्धको अपराध र सजाय ऐन, २०४६ को दफा ३, ४ र ५ बमोजिम दुरुत्साहनलाई गम्भीर अपराधको रूपमा परिभाषित गरिएको छ ।

अपराध नियन्त्रणको निवारणात्मक दृष्टिकोण (Preventive Approach) अनुसार राज्यले अपराधलाई सो घटनुपूर्व नै यथासम्भव नियन्त्रण गर्नुपर्ने हुन्छ । यही दृष्टिकोणबाट अपूर्ण अपराधलाई पृथक रूपमा अपराधीकरण गर्ने मान्यता स्वीकार गरिएको हो । आपराधिक घटना घट्नको लागि दुरुत्साहनकर्ताको प्रभावकारी योगदान रहने हुनाले निजलाई आपराधिक दायित्वको दायराभित्र पार्नको लागि फौजदारी कानूनले यससम्बन्धी व्यवस्थालाई अपरिहार्य व्यवस्थाको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । फौजदारी विधिशास्त्रले दुरुत्साहनकर्ताले दिएको दुरुत्साहनबमोजिम आपराधिक कार्य सम्पन्न भएको रहेछ भने सो कार्य गर्ने व्यक्ति अपराधको लागि सक्षम भएको अवस्थामा दुरुत्साहनकर्तालाई मतियार सरह मानी सजाय गर्ने र वास्तविक कर्ता अपराध गर्न असक्षम भएमा वा निजलाई वैध प्रतिरक्षा उपलब्ध भएको अवस्थामा दुरुत्साहनकर्ता अपराधको लागि पूर्णतः जिम्मेवार हुने मान्यता स्वीकार गरेको छ । तर दुरुत्साहनबमोजिम आपराधिक कार्य नभएको वा दुरुत्साहन दिइएको व्यक्तिले सोबमोजिम आपराधिक कार्य गर्न इन्कार गरेको अवस्थामा पनि दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई सो वापत सजाय गरिनुपर्ने अवधारणा अनुसार दुरुत्साहनलाई मात्रै पृथक रूपमा अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको हो ।^{१३३}

प्रस्तावित दफा ३४ को उपदफा (१) मा कसैले कसैलाई कुनै कसुर गर्न दुरुत्साहन दिनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी दुरुत्साहन दिने कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । सो दफाको उपदफा (२) मा उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले कसैलाई कुनै कसुर गर्न उक्साएमा निजले दुरुत्साहन दिएको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरी "कुनै कसुर गर्न उक्साउने कार्य (Instigation to comit crime)" लाई दुरुत्साहनको रूपमा परिभाषित गरिएको छ ।

उपदफा (३) मा दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई यस संहितामा छुट्टै सजायको व्यवस्था गरिएकोमा सोहीबमोजिम र नगरिएकोमा देहायबमोजिम सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी देहायमा निम्न व्यवस्था गरिएको छ :-

- (क) दुरुत्साहन दिएबमोजिम कसुर भएको भए निज स्वयंले कसुर गरेसरहको सजाय, र
- (ख) दुरुत्साहन दिएबमोजिम कसुर भई नसकेकोमा सो कसुरका लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय ।

उल्लिखित खण्ड (क) ले दुरुत्साहन दिएबमोजिम कसुर भएको अवस्थामा दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई निज स्वयंले कसुर गरेसरहको सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । यसबाट अपराध भएको अवस्थामा दुरुत्साहन दिने व्यक्ति र वास्तविक कर्ता दुवैलाई मुख्य आपराधिको रूपमा समान सजाय प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ । यसै गरी खण्ड (ख) ले दुरुत्साहन दिएबमोजिम कसुर भइनसकेकोमा सो कसुरका लागि तोकिएको सजायको आधा सजाय हुने व्यवस्था गरी दुरुत्साहनकर्तालाई आधा सजाय गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

उपदफा (४) मा कुनै व्यक्तिलाई एउटा कसुर गर्न दुरुत्साहन दिएकोमा त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो दुरुत्साहनको प्रभाव वा सम्भावित परिणामस्वरूप कुनै अर्को कसुर गरेमा दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई सो कसुर पनि निज स्वयंले गरेसरह सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाअनुसार दुरुत्साहन गरिएको व्यक्तिले सो दुरुत्साहनको प्रभाव वा सम्भावित परिणामस्वरूप कुनै अर्को कसुर गरेको अवस्थामा दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई सो कसुर पनि निज स्वयंले गरे मानी सोहीबमोजिम सजाय गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

सर्वोच्च अदालतबाट मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको १३ को दहाय ४ नं. मा प्रयुक्त “बचन दिने” शब्दावलीको सन्दर्भमा समय समयमा व्याख्या भए पनि दुरुत्साहन गरेवापत छुट्टै मुद्दा अभियोजन गरिएको र सो सम्बन्धमा विवेचना भएको पाइँदैन ।

३५. मतियार हुनु नहुने : (१) कुनै व्यक्ति कुनै कसुरदारको मतियार हुनु हुँदैन ।

(२) कुनै कसुर गर्ने नियतले त्यस्तो कसुर वा अन्य कसुर गर्न सहयोग पुऱ्याउने वा कसुर गरिसकेपछि कसुरदारलाई भगाउने, लुकाउने वा कसुर गर्न वा गराउन साधन उपलब्ध गराउने वा अन्य कुनै किसिमले सहयोग पुऱ्याउने व्यक्ति मतियार मानिनेछ ।

(३) मतियारलाई देहायबमोजिम सजाय हुनेछ :-

- (क) आपराधिक षडयन्त्रमा संलग्न भई कसुर गर्ने, साधन वा ठाँउ उपलब्ध गराइ दिने, जसको विरुद्ध कसुर गरिएको हो त्यस्तो व्यक्तिलाई निजी रक्षाको अधिकारबाट बंचित गराउने वा कसुर गर्न आदेश वा सल्लाह दिनेलाई त्यस्तो कसुर निजले गरेसरह,
- (ख) खण्ड (क) मा लेखिएको बाहेक अन्य मतियार भए कसुर भए गरेको काममा निजको संलग्नताको मात्रा अनुसार त्यस्तो कसुर गरे वापत हुने सजायको बढीमा आधासम्म सजाय ।

टिप्पणी:

कुनै मनसायपूर्वक गरिएको आपराधिक कार्यमा एकभन्दा बढी व्यक्तिहरूको संलग्नता भएको अवस्थामा निजहरूलाई अपराध घटाउनको लागि निजहरूले गरेको योगदानको आधारमा सजाय गर्नुपर्ने सिद्धान्त फौजदारी विधिशास्त्रले विकास गरेको छ । सापेक्षिक दायित्व हुने अपराधहरू भएको (Crimes of relative liability) मा कसैले आपराधिक घटना घटाउनको लागि नियतपूर्वक वा जानीजानी सहयोग पुग्ने कुनै कार्य गरेमा निजलाई सो अपराधको लागि सहयोगी वा मतियार

(Accessory) मानिन्छ र निजलाई सोहीबमोजिम आपराधिक दायित्व बहन गराइन्छ । कसुरमा संलग्न सबै व्यक्तिको कार्यबाट संबन्धित कानूनले निषेध गरेको कार्य वा परिणाम निस्केमा सबै व्यक्ति समान रूपमा मुख्य अभियुक्त वा प्रतिवादीको रूपमा रहन्छन् र समान रूपले नै फौजदारी दायित्वभागी हुन्छन् । एकभन्दा बढी व्यक्तिको कसुरमा संलग्नता भएको अवस्थामा केही मुख्य वा केही मतियार हुनुपर्दछ भन्ने कुरा स्वतः निर्धारित हुँदैन ।

फौजदारी कानूनले कुनै मानवीय कार्यलाई सारभूत अपराध (Substantive crime) को रूपमा परिभाषित गरेको हुन्छ । यस्तो अपराध गर्ने वा गराउने व्यक्ति मुख्य अपराधी मानिन्छ । तर यस्तो अपराध गर्नको लागि त्यस्तो मुख्य अभियुक्तलाई सहयोग गर्ने व्यक्ति सो अपराधको सहयोगी मानिन्छ र यस्तो सहयोगीलाई सो वापत अनुपातिक सजाय गर्ने व्यवस्था पनि फौजदारी कानूनले गरेको हुन्छ । यस्तो सहयोगी व्यक्तिको आपराधिक दायित्व मुख्य अपराधिको आपराधिक दायित्वसँग गाँसिएको वा सोबाट निसृत हुने हुनाले यसलाई निसृत दायित्व (Derivative liability) पनि भन्ने गरिन्छ ।^{१३४} यही सिद्धान्तको आधारमा मुख्यले आपराधिक दायित्वबाट छुटकारा पाएको अवस्थामा मतियारलाई मात्र सजायको भागी बनाउन सकिँदैन । मुख्य अपराधीलाई सहयोग गरेको अवस्थामा सहयोगीको भूमिकाको लागि यस्तो कार्य गर्ने व्यक्ति दायित्वाधीन हुने भएकाले यसलाई सहयोगी दायित्व (Accessory liability) भनिन्छ । यसैले मतियार वा सहयोगीलाई द्वितीय श्रेणीको अपराधी (Secondary offender) पनि भन्ने गरिएको हो ।

आपराधिक कार्यमा संलग्न कुनै निश्चित व्यक्तिको आपराधिक दायित्व मुख्य प्रतिवादीको हुने वा मतियारको हुने भन्ने विषय निजको कार्य र प्रचलित फौजदारी फौजदारी कानूनले गरेको अपराधको परिभाषाबाट निर्धारण हुन्छ । कसैले कसैलाई फौजदारी कानूनले निषेध गरेको कार्य गर्न सहयोग गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई मतियार भनिन्छ । आपराधिक कार्यलाई सहयोग गर्ने कार्यलाई पनि फौजदारी विधिशास्त्रले निषेधयोग्य कार्यको रूपमा ग्रहण गरेको छ । यस्ता मतियारहरूले विभिन्न चरणमा मुख्य अपराधीलाई सहयोग पुऱ्याएको हुन सक्दछ । यही आधारमा कतिपय कानूनी प्रणालीमा यिनलाई आपराधिक कार्यपूर्वको, अपराध हुँदाको र आपराधिक कार्यपछिको भनी तीन भागमा विभाजन गर्ने गरिएको छ ।

भारतीय दण्डसंहिताको दफा १०८ मा Abettor सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । सो दफामा "A person abets an offence, who abets either the commission of an offence, or the commission of an act which would be an offence, if committed by a person capable by law of committing an offence with the same intention or knowledge as that of the abettor." भनी उल्लेख गरिएको छ । सो दफाको Explanation 1 मा The abetment of the illegal omission of an act may amount to an offence although the abettor may not himself be bound to do that act. भनी उल्लेख गरिएको छ भने Explanation 2 मा To constitute the offence of abetment it is not necessary that the act abetted should be committed, or that the effect requisite to constitute the offence should be caused. भनी उल्लेख गरिएको छ । बेलायती कानूनमा अभियुक्तलाई मुख्य (Primary party) र

१३४ प्रा. डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग (२०६८), "आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रमा आपराधिक दायित्व, अपराधमा सहभागिता र अपूर्ण अपराधहरू : एक छलफल" सर्वोच्च वार जर्नल, वर्ष ५, अंक ५, पृ. २३-२४ ।

सहयोगी (Secondary party) को रूपमा विभाजन गरी सहयोगीको आपराधिक कार्य (actus reus) मा 'aid, abet, counsel or procure' लाई समावेश गरिएको पाइन्छ ।

हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको भाग चारमा रहेका विभिन्न महलहरूमा उल्लिखित आपराधिक कार्यका लागि सो अपराध घटाउन सहयोग गर्ने सहयोगी वा मतियारलाई सजाय हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । मतियारलाई सजाय गर्दा मुख्य अपराधीलाई हुने सजाय सरह, मुख्य अपराधीलाई हुने सजायभन्दा कम कानूनले तोकेको निश्चित सजाय र मुख्य अपराधीलाई हुने सजायको आधा सजाय गरी तीन किसिमबाट सजाय तोक्ने परिपाटीलाई नेपाल कानूनले अङ्गीकार गरेको पाइन्छ ।

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) बमोजिम कुनै व्यक्तिले कुनै कसुरदारको मतियार हुनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी कुनै पनि व्यक्तिले कुनै कसुरदारको मतियार हुने कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । के कस्तो कार्यले कसुरदारको मतियार हुने कार्यलाई जनाउँछ भन्ने सम्बन्धमा सो दफाको उपदफा (२) मा उल्लेख गरिएको छ । सो उपदफामा कुनै कसुर गर्ने नियतले त्यस्तो कसुर वा अन्य कसुर गर्न सहयोग पुऱ्याउने वा कसुर गरिसकेपछि कसुरदारलाई भगाउने, लुकाउने वा कसुर गर्न वा गराउन साधन उपलब्ध गराउने वा अन्य कुनै किसिमले सहयोग पुऱ्याउने व्यक्ति मतियार मानिने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्थाअनुसार मतियार हुन निम्न अवस्था हुनु पर्दछ :-

- (क) कुनै कसुर गर्ने नियतले,
- (ख) त्यस्तो कसुर वा अन्य कसुर गर्न,
- (ग) सहयोग पुऱ्याउने, वा
- (घ) कसुर गरिसकेपछि,
- (ङ) कसुरदारलाई भगाउने,
- (च) लुकाउने, वा
- (छ) कसुर गर्न वा गराउन साधन उपलब्ध गराउने, वा
- (ज) अन्य कुनै किसिमले सहयोग पुऱ्याउने ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (३) मा सजाय सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । सो दफाअनुसार मतियारलाई देहायबमोजिम सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ :-

- (क) आपराधिक षडयन्त्रमा संलग्न भई कसुर गर्ने, साधन वा ठाँउ उपलब्ध गराइ दिने, जसको विरुद्ध कसुर गरिएको हो त्यस्तो व्यक्तिलाई निजी रक्षाको अधिकारबाट बञ्चित गराउने वा कसुर गर्न आदेश वा सल्लाह दिनेलाई त्यस्तो कसुर निजले गरेसरह,
- (ख) खण्ड (क) मा लेखिएको बाहेक अन्य मतियार भए कसुर भए गरेको काममा निजको संलग्नताको मात्राअनुसार त्यस्तो कसुर गरेवापत हुने सजायको बढीमा आधासम्म सजाय ।

उल्लिखित खण्ड (क) मा आपराधिक षडयन्त्रमा संलग्न भई कसुर गर्ने, वा साधन वा ठाँउ उपलब्ध गराइदिने, वा जसको विरुद्ध कसुर गरिएको हो त्यस्तो व्यक्तिलाई निजी रक्षाको अधिकारबाट बञ्चित गराउने वा कसुर गर्न आदेश वा सल्लाह दिनेलाई व्यक्तिलाई निजको आपराधिक कार्यमा भएको संलग्नताको आधारमा निज आफैले कसुर नगरेको भए तापनि मुख्य अपराधी सरह मानी त्यस्तो कसुर निजले गरेसरह सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यो खण्डमा गरिएको सजायको व्यवस्था मुख्य आपराधिका लागि हो । यसैगरी खण्ड (ख) मा खण्ड (क) मा लेखिएको बाहेक अन्य मतियार

भए कसुर भए गरेको काममा निजको संलग्नताको मात्राअनुसार त्यस्तो कसुर गरेवापत हुने सजायको बढीमा आधासम्म सजाय हुने व्यवस्था गरी मतियारलाई मुख्य कसुरदारलाई हुने सजायको बढीमा आधासम्म सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई निजहरूको आपराधिक कार्यमा भएको संलग्नताको आधारमा अनुपातिक (Proportional) सजाय गर्नुपर्ने भन्ने फौजदारी विधिशास्त्रको अवधारणा अनुसार मुख्य आपराधिको हैसियत राख्ने र मतियारको हैसियतमा रहने संलग्न व्यक्तिहरूलाई फरक सजायको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

(क) अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूमध्ये को मुख्य र को सहायक अपराधी हो भनी छुट्याउने प्रमुख आधार उनीहरूले आपराधिक घटना घटाउनको लागि गरेको कार्य नै हो । जसको कार्य फौजदारी कानूनले अपराधको रूपमा परिभाषित गरेको हुन्छ सो व्यक्ति प्रमुख अपराधी (Principal Offender) को रूपमा नै दायित्वाधिन हुन्छ । फौजदारी कानूनले निषेधित अपराध भनी परिभाषित गरेको कुनै कार्य, जो प्रमुख अपराधीले गरेको आपराधिक कार्य घटाउनका लागि सहयोगी बन्दछ, त्यस्तो कार्यलाई सहयोगी कार्य र सो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई मतियार वा सहयोगीको रूपमा लिनुपर्ने ।

कुनै वारदातमा एकभन्दा बढी अपराधीहरूको संलग्नता भएको भन्ने मात्र आधारमा एक वा केही मुख्य र बाँकी सहयोगी हुनुपर्छ भन्ने हुँदैन । आपराधिक कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरू मुख्य वा सहयोगी कुन आपराधिक दायित्वका लागि जिम्मेवार हुन्छन् भन्ने कुरा उनीहरूले मनसायपूर्वक गरेको आपराधिक कार्य (Actus Reus) ले निर्धारण गर्दछ । कुनै निश्चित मानवीय कार्य वा व्यवहारलाई अपराध भनी फौजदारी कानूनले परिभाषित गरेको अवस्थामा एकभन्दा बढी व्यक्तिले साथै सो कार्य गरेमा दुवै मुख्य अपराधी हुन सक्ने ।^{१३५}

(ख) कुनै वारदातमा एकजना भन्दा बढी व्यक्ति सामूहिक रूपमा संलग्न रहेको अवस्थामा हरेक व्यक्तिको आपराधिक कार्यको विश्लेषण गरी हरेकको आपराधिक दायित्व निकयौल गर्नुपर्ने हुन्छ । सबै व्यक्ति समान रूपले कसुरदार हुन भन्ने अवधारणा न्यायिक हुन नसक्ने ।

धेरैजना व्यक्ति संलग्न रहेको वारदातमा एकभन्दा बढी व्यक्ति मुख्य अभियुक्त (Principal Offender) हुन सक्ने र सहायक अभियुक्त (Accessory Offender) पनि धेरै जना हुन सक्ने कुरालाई फौजदारी विधिशास्त्रले आत्मसात् गरेको पाइने ।

कुनै कर्तव्य ज्यानको अपराधमा एकजना भन्दा बढी व्यक्तिको संलग्नता रहेको त्यस्तो आपराधिक कार्यमा कुन व्यक्तिले के कस्तो भूमिका खेलेको छ, निजले खेलेको भूमिकाको गाम्भीर्यता (Gravity) समेतलाई विचार गर्नुपर्ने ।^{१३६}

३६. हदम्याद लागू हुने : यस संहितामा कुनै कसुरका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको उजुर गर्ने हदम्याद त्यस्तो कसुरको षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन वा मतियारमा समेत लागू हुनेछ ।

१३५ बलदेव पाण्डे वि. नेपाल सरकार, सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, २०६९, वैशाख-२, पृष्ठ १७ ।

१३६ नेपाल सरकार वि. जसमान लिम्बु समेत, नेकाप, (२०६९), नि.नं. ८७५८, पृष्ठ ८४ ।

टिप्पणी:

प्रस्तावित दफामा हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । सो दफामा यस संहितामा कुनै कसुरका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको उजुर गर्ने हदम्याद त्यस्तो कसुरको षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन वा मतियारमा समेत लागू हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी यस संहिताका अन्य परिच्छेदमा विभिन्न कसुर सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गरिएको र सोही परिच्छेदमा हदम्याद सम्बन्धमा समेत व्यवस्था गरिएकोले त्यस्तो कसुरको षडयन्त्र, उद्योग, दुरुत्साहन वा मतियारमा समेत सोही हदम्याद लागू हुने व्यवस्था गरी यस परिच्छेदका लागि पृथक हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छैन । अपराधको प्रकृति अनुसार फौजदारी कानूनले हदम्यादको व्यवस्था गर्ने र यो परिच्छेद कुनै खास प्रकृतिको अपराधको लागि मात्र आकर्षित नभई यस संहिताले समेटेका फौजदारी कानूनी व्यवस्थासम्बन्धी अन्य परिच्छेदका लागि आकर्षित हुने भएकाले हदम्याद सम्बन्धमा यस्तो व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

परिच्छेद-४

कसुरको गम्भीरता बढाउने तथा घटाउने अवस्थाहरू

३७ कसुरको गम्भीरता बढाउने अवस्था: यस संहिताको प्रयोजनका लागि देहायका अवस्थाहरू कसुरको गम्भीरता बढाउने अवस्था मानिने छन्:-

- (क) राष्ट्रपति वा विदेशी राष्ट्राध्यक्ष वा सरकार प्रमुखको विरुद्ध कसुर गरेको,
- (ख) राष्ट्रपति वा विदेशी राज्य प्रमुख वा सरकार प्रमुखको उपस्थितिमा कसुर गरेको,
- (ग) विश्वासको दुरुपयोग गरी कसुर गरेको,
- (घ) कुनै सार्वजनिक पदको लाभ उठाई वा दुरुपयोग गरी कसुर गरेको,
- (ङ) सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले आफ्नो पदीय कर्तव्य पालन गर्न लागेकोमा बाधा पुऱ्याउने वा निजलाई कुनै गैरकानूनी काम गर्न लगाउने नियतले कसुर गरेको,
- (च) कुनै सरकारी कार्यालय, सार्वजनिक कार्यालय वा धार्मिक स्थलमा कसुर गरेको,
- (छ) पाँच वा पाँचभन्दा बढी व्यक्तिहरूले हूल बाधेर कसुर गरेको,
- (ज) सार्वजनिक शान्ति खलबलिएको बाढी, पहिरो, भूकम्प वा त्यस्तै प्रकृतिको दैवी प्रकोप भएको महामारी फैलिएको, अनिकाल परेको वा त्यस्तै किसिमको अन्य कुनै सङ्कटको लाभ लिई कसुर गरेको,
- (झ) हातहतियार वा विषालु वा विष्फोटक पदार्थ साथमा लिई वा प्रयोग गरी वा विद्युतीय प्रवाह गरी कसुर गरेको वा हातहतियार विषालु वा विष्फोटक पदार्थ लिएका मानिसको मद्दतबाट कसुर गरेको,
- (ञ) एक पटक कैद सजाय पाएको कसुरदारले पुनः कसुर गरेको,
- (ट) कुनै पारितोषिक वा आश्वासन वा लाभको प्रलोभन पाएर कसुर गरेको,
- (ठ) आफ्नो संरक्षण वा नियन्त्रणमा रहेको व्यक्ति वा जिम्मामा रहेका सम्पत्तिको विरुद्ध कसुर गरेको,
- (ड) कसैलाई क्रुर यातना, अमानवीय वा अपमानजन्य व्यवहार गरी कसुर गरेको,
- (ढ) एकै बारदातमा एकभन्दा बढी कसुर गरेको,
- (ण) एकै बारदातमा एकभन्दा बढी व्यक्तिका विरुद्ध कसुर गरेको,
- (त) कसैलाई अपहरण गरी वा शरीर बन्धक लिई कसुर गरेको,
- (थ) थुना, हिरासत, कैद वा नियन्त्रणमा रहेको व्यक्ति विरुद्ध कसुर गरेको
- (द) कुनै व्यक्तिको सुरक्षाको कर्तव्य भएका व्यक्तिले आफूले सुरक्षा गर्नुपर्ने व्यक्तिको विरुद्ध कसुर गरेको,
- (ध) कुनै जात, जाति वा सम्प्रदायको अस्तित्व नै विनाश गर्ने जातिहत्या (जेनोसाइड) को दृश्यले आम रूपमा कसुर गरेको,
- (न) कुनै जात, जाति, धार्मिक वा सांस्कृतिक समुदाय विरुद्ध घृणा उत्पन्न गर्ने उद्देश्यले कसुर गरेको,

- (प) नियोजित वा सङ्गठित रूपमा कसुर गरेको,
- (फ) कलिलो उमेर, वृद्धावस्था वा शारीरिक वा मानसिक अस्वस्थताले गर्दा होस ठेगानमा नरहेको कारणले आफ्नो बचाउ गर्न सक्ने स्थितिमा नभएको व्यक्तिका विरुद्ध कसुर गरेको,
- (ब) सवारीसाधन, विमान दुर्घटना वा प्राकृतिक प्रकोप पर्दा उद्धार गर्ने काममा खटिँदा कसुर भएको,
- (भ) एकपटक कुनै कसुरबाट पीडित भै सकेको व्यक्तिका विरुद्ध सोही कसुरदारले अर्को कसुर गरेको ।

टिप्पणी

प्रस्तावित अपराध संहिताको एक प्रमुख विशेषता यसले न्यायाधीशलाई अत्यन्त ठूलो न्यायिक स्वविवेकको अधिकार दिनु हो । यसअनुसार संहितामा नै अपवाद स्वरूप अन्यथा व्यवस्था गरिएकोमा बाहेक कैद सजाय वा जरिमानाको न्यूनतम हद तोकिएको छैन र माथिल्लो हद मात्र तोकिएको छ । कैदको उपलो हद मात्र तोकिएको न्यूनतम हद नतोकिएको व्यवस्था कमन ल प्रणालीको स्थापित मान्यता हो र यसको अभ्यास हुँदै आएको छ ।

कैद वा जरिमानाको न्यूनतम हद संहितामा नै व्यवस्था गर्ने वा नगर्ने भन्ने विषय संहिता मसौदा गर्दाका बखत कार्यदलको एक गम्भीर चासो र सरोकारको विषय थियो र सो विषयमा कार्यदल भित्र पटक पटक छलफल भएको थियो । सजायको न्यूनतम हद (threshold) निर्धारण नगर्दा त्यसको दुरुपयोग भई न्यायाधीश स्वेच्छाचारी हुन सक्ने जोखिम र न्यूनतम हद निर्धारण गर्दा ठूलो फरक राखी उपल्लो र न्यूनतम हद (उदाहरणका लागि तीन वर्षदेखि पन्ध्र वर्षसम्म वा एक वर्षदेखि दश वर्षसम्म) तोकिएको उपयुक्त र न्यायसङ्गत नहुने र संहितामा तोकिएको न्यूनतम हद नै कसुरको प्रकृति र कसुर गर्दाको परिस्थितिले गर्दा कहिले कहीं चर्को हुन सक्ने भई कसुरदारले सफाई पाउन सक्ने जोखिम तर्फ पनि कार्यदलको ध्यान आकृष्ट नभएको होइन । उदाहरणका लागि कुनै सार्वजनिक पदाधिकारीको सुरक्षाको लागि खटिएको सुरक्षाकर्मीले सरकारी हातहतियार प्रयोग गरी सरकारी कार्यालयभित्र कर्तव्य पालनको अवस्थामा पूर्वतयारी साथ नियोजित रूपमा त्यस्तो पदाधिकारीको हत्या गरी भाग्ने प्रयास गर्नु र कुनै व्यक्तिले तत्काल उठेको रिस थाम्न नसकी आवेशमा आई कसैलाई केही गर्दा ज्यान मरेकोमा त्यस्तो घटना भएपछि कसुरदारले प्रहरीसमक्ष आत्मसमर्पण गरी कसुर स्वीकारेको र कसुरप्रति पश्चाताप गरेकोमा दुवै अवस्थामा ज्यान मरेको भए तपानि परिस्थितिले गर्दा सजायको मात्रामा फरक हुने हुन्छ । वस्तुतः कुन कसुरमा कति सजाय तोक्ने भन्ने विषयलाई विधायिकाबाट नै सामान्य रूपमा यकिन गरिनु भन्दा कसुरको प्रकृति, कसुर गर्दाको परिस्थिति, कसुरदारको मनसायतत्व, कसुर भएपछि कसुरप्रतिको कसुरदारको आचरण र व्यवहारबाट निर्धारण हुनु बढी युक्तिसङ्गत देखिने हुनाले कसुरवापत सजाय निर्धारण गर्ने स्वविवेकको अधिकार न्यायाधीशलाई नै दिने गरी न्यूनतम हद नतोक्ने गरी कार्य दलबाट सर्वसम्मत निर्णय भएको थियो । तर, न्यायाधीशले वस्तुनिष्ठ भई निर्णय गर्नका लागि केही निश्चित आधारहरू तय हुन वाञ्छनीयदेखिदा सजायको मात्रा बढ्ने र घट्ने अवस्थाहरू संहितामा नै निर्धारण भएमा त्यसबाट न्यायाधीश स्वेच्छाचारी हुनबाट जोगिन सक्ने हुन्छ । यसका अतिरिक्त, प्रस्तावित संहितालाई कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था भएको फौजदारी कार्यविधिसंहिताबमोजिम तीन वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय हुने मुद्दामा कसुर ठहर

गर्दा र सजाय निर्धारण गर्दा छुट्टाछुट्टै सुनुवाइ गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको हुँदा न्यायाधीश स्वेच्छारी हुन सक्ने सम्भावना कम रहने हुन्छ ।

तसर्थ, न्यायाधीशले सजाय तोक्दा के कस्तो अवस्थामा कसुर भएको छ, कसुरमा संलग्न अपराधिक तत्वहरू के के छन्, कस्तो व्यक्ति विरुद्ध कुन परिस्थितिमा र कुन ठाउँमा कसुर भएको छ र कसुरप्रति कसुरदारको के कस्तो आचरण र व्यवहार छ यावत कुराहरूलाई विचार गरी सजाय निर्धारण गर्न सक्ने गरी केही मार्गदर्शन (Guideliens) को व्यवस्था गरी यस दफामा सजायको मात्रा बढ्ने आधारहरू (aggravating factors) खण्ड (क)देखि (म) सम्म उल्लेख गरिएको छ । यस दफामा उल्लिखित कुनै पनि अवस्थामा निर्धारण गर्दा त्यसको कुनै सजाय मात्रा बढ्ने र न्यायाधीशले फौजदारी कसुर भएमा सजाय निर्धारण गर्दाका बखत सामान्य अवस्थामा भएको कसुरमा सजाय निर्धारण गरेको भन्दा बढी हुने गरी सजायको उपल्लो हद तिर उन्मुख हुने गरी निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

जहाँसम्म यस दफामा उल्लिखित अवस्थाहरूको प्रश्न छ, प्रत्येक खण्डमा उल्लिखित कुनै वा केही अवस्थाहरूमा कुनै कसुर भएमा त्यस्तो कसुर आफै गम्भीर र जघन्य हुदै जाने हुन्छ । उदाहरणका लागि, कुनै व्यक्तिको विरुद्ध हुने कसुर आफैमा एक निशोधित काम हो । त्यस्तो काम खण्ड (क) मा उल्लेख भएका व्यक्तिका विरुद्ध भएमा त्यस्तो कसुरले थप गम्भीर र जघन्य रूप लिने हुन्छ र सोहीवमोजिम सजायको मात्रा स्वतः बढ्ने हुन्छ ।

३८. कसुरको गम्भीरता घटाउने अवस्था: यस संहिताको प्रयोजनको लागि देहायका अवस्थाहरू कसुरको गम्भीरता घटाउने अवस्था मानिनेछन् :-

- (क) कसुरदारको उमेर अठार वर्षभन्दा कम वा पचहत्तर वर्ष भन्दा माथि भएको,
- (ख) कसुरदारको कसुर गर्ने नियत नभएको,
- (ग) जुन व्यक्तिको विरुद्ध कसुर भएको छ सो व्यक्तिले कसुरदारलाई कसुर हुनु भन्दा तत्काल अघि उत्तेजित गरेको वा धम्की दिएको,
- (घ) कसुरदार वा निजको कुनै नजिकको नातेदारका विरुद्ध गरिएको कुनै गम्भीर कसुरको प्रतिकारको रूपमा तत्कालै कसुर भएको,
- (ङ) कसुरदारले स्वेच्छाले कसुर स्वीकार गरेको वा सो वापत पश्चाताप गरेको,
- (च) कसुरदारले सम्बन्धित अधिकारीका समक्ष आत्मसमर्पण गरेको,
- (छ) कसुरदारले आफूले गरेको कसुर स्वीकार गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिई सकेको वा दिन मन्जूर गरेको,
- (ज) बहिरो, अन्धो वा लाटो वा अपाङ्गताको कारणले गर्दा कसुरदारको क्षमता ह्रास भएको ।

टिप्पणी

संहिताको दफा ३७ मा कसुरको गम्भीरता बढाउने अवस्थाहरू उल्लेख भएका छन् भने यस दफामा कसुरको गम्भीरता घटाउने आधारहरू (Mitigating factors) उल्लेख गरिएको छ । यसअनुसार यस दफाको खण्ड (क)देखि (ज) सम्मका अवस्था कसैले कुनै कसुर गरेमा न्यायाधीशले सजाय निर्धारण गर्दा सजाय कम गर्ने तर्फ उन्मुख भई गर्नुपर्ने हुन्छ । दफा ३७ र यस दफामा उल्लिखित मार्गदर्शनबाट न्यायाधीश बढी जिम्मेवार हुने हुन्छ ।

मौजुदा फौजदारी न्याय प्रशासन प्रणालीबमोजिम अदालतमा उपस्थित भई कसुर गरेको साबित हुने वा त्यसप्रति प्रश्चाताप गर्ने व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम कुनै रियायत हुँदैन र निजले कसुर गरेकोमा साबित भएको कारण देखाई सजाय निर्धारण गर्ने गरिन्छ र सामान्यतः यस्तो सजाय हदै सम्मको हुने गर्दछ । तर कसुर गर्ने व्यक्तिले अदालतमा इन्कार गरेको रहेछ र अन्य सबुदबाट कसुर गरेको विश्वास गर्नुपर्ने आधार नदेखिएमा निजले सफाइ पाउने वा सफाइ पाउन सक्ने सम्भावना रहन्छ । यसरी सत्य कुरा व्यक्त गर्नेलाई हाम्रो फौजदारी कानून प्रणालीले कुनै छुट नदिएको अवस्थामा न कसुर गर्ने व्यक्तिले अदालतमा उपस्थित भई सामान्यतः सत्य कुरा व्यक्त गर्दछ न त निजको कानून सल्लाहकारले नै सत्य कुरा व्यक्त गर्न प्रोत्साहन गर्दछ ।

फौजदारी कानूनको एक स्थापित मान्यता “जसले स्वेच्छाले कसुर स्वीकार गर्दछ त्यसप्रति नरम व्यवहार गर्नुपर्दछ” (*Cum confitente sponte mitius est agendum*) ले विश्वका प्रायः सबै कानून प्रणालीमा स्थान पाएको देखिन्छ । सो व्यवस्था लगायत यस दफाका अन्य अवस्थामा भएको कसुरमा सजाय निर्धारण गर्दा सामान्य अवस्थामा भएको कसुरमा निर्धारण हुन सक्ने सजाय भन्दा कम हुने गरी सजाय निर्धारण गर्न यस दफामा मोटामोटी मार्गदर्शन दिइएको छ ।

सजाय र अन्तरिम क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्था

कुनै पनि फौजदारी कानूनको उद्देश्य सो कानूनले कसुरको रूपमा परिभाषा गरेका कामलाई निवारण गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नु हो, किनकि त्यस्ता काम समाज, राज्य र सार्वजनिक व्यवस्था (Public Order) का लागि खतरा र हानिकारक हुन्छन्। यस प्रकारका कामलाई निवारण र नियन्त्रण गर्नका लागि सभ्यताको प्रारम्भदेखि नै मानव समाजले राज्यबाट निर्माण गरिएका कानूनमा अनुशास्ती (Sanction) को व्यवस्था गरिएको पाइन्छ, जसलाई फौजदारी कानूनको विधिशास्त्रले सजायको नामकरण गरेको पाइन्छ। अर्को शब्दमा भन्नाले फौजदारी कानूनको सन्दर्भमा सजाय भन्नाले कानून उल्लङ्घन गरेवापत कानूनले निर्धारण गरेको बाध्यात्मक अनुशास्ती हो, जसको उद्देश्य राज्य र समाजलाई व्यक्तिबाट हुने अवान्छित काम, खराब आचरण र कानूनले निषेध गरेका कामबाट संरक्षण गर्नु हो। कस्तो कसुर गरेवापत कस्तो सजाय निर्धारण गर्न उचित हुन्छ, सो विषय मुलुकले अख्तियार गरेको दण्डनीति (penal policy) ले निर्धारण गर्ने कुरा हो। सिद्धान्ततः सजाय निर्धारण गर्दा कसुर र सजायको मात्राको अनुपात मिल्नु पर्दछ। यो मान्यता “सजाय कसुर अनुसार होस् (culpa poena par esto) को न्यायिक सूत्रमा आधारित छ।”

सजाय कस्तो हुनुपर्छ र सजायको उद्देश्य के हो भन्ने विषयमा फौजदारी कानूनो विधिशास्त्रमा देहायका सिद्धान्तहरू प्रतिपादन भएको पाइन्छ:

१. निरोधात्मक सिद्धान्त (Deterrent Theory)

यस सिद्धान्त अनुसार फौजदारी न्याय प्रशासनको सन्दर्भमा सजायको उद्देश्य कसुरदारलाई दोस्रो पटक कसुर गर्नबाट रोक्नु मात्र होइन कि निज र अन्य व्यक्तिलाई कसुर गर्दाको परिणति के हुन सक्दछ भनी उदाहरण देखाउनु र अपराध नियन्त्रण गर्नु हो। यस सिद्धान्तको उद्देश्य कसुरदार र अन्य जो कोहीलाई पनि चेतावती दिनु हो, जसले गर्दा निजले भविष्यमा कसुर नगरोस्। निरोधात्मक सिद्धान्तले कसुरदारलाई दिइने मृत्युदण्ड र अन्य शारीरिक दण्डलाई न्यायोचित ठहराउँछ। मध्ययुगमा यूरोप, मुगल साम्राज्यकालमा भारतमा यो सिद्धान्त अनुसार सजाय निर्धारण गरिएको थियो। अझै पनि केही मुस्लिम मुलुकहरूमा यो सिद्धान्तको आधारमा सजाय निर्धारण गरिएको पाइन्छ।

२. निवारणात्मक सिद्धान्त (Preventive Theory)

यस सिद्धान्त अनुसार सजायको उद्देश्य कसुरदारलाई पुनः कसुर गर्न नसक्ने बनाई कसुर हुनबाट रोक्नु हो। अर्को शब्दमा भन्ने हो भने कसुरदारलाई कडा सजाय दिई निजले पुनः कसुर गर्न नसक्ने बनाई कसुरको निवारण गर्नु हो। यस सिद्धान्ततले मृत्युदण्ड, देशनिकाला (exile) र लामो अवधिको कैदलाई न्यायोचित ठहराउँछ। कसुरदारलाई कैद राखेपछि निजले अर्को कसुर गर्न नसक्ने यस सिद्धान्तको तर्क रहन्छ।

३. प्रतिकारात्मक सिद्धान्त (Retributive Theory)

यो अत्यन्त पुरानो र फौजदारी न्याय प्रशासनको विकासको प्रारम्भिक कालमा प्रतिपादन भएको सिद्धान्त हो। यस सिद्धान्त अनुसार कसुरदारले जुन काम गरी कसुर गरेको छ, निजलाई त्यस्तै सजाय दिई बदला (revenge) लिनु पर्छ। यस सिद्धान्त अनुसार “आँखा वापत आँदा” “दाँत वापत दाँत” र “नङ वापत नङ” हुनु पर्दछ। यो सिद्धान्तले पनि मृत्युदण्ड, शारीरिक दण्ड र सर्वस्व हरणलाई न्यायोचित ठहर गर्दछ।

४. सुधारात्मक सिद्धान्त (Reformative Theory)

सजायको उद्देश्य र प्रयोजनलाई स्पष्ट पार्न फौजदारी न्याय प्रशासनमा विकास भएको योपछिल्लो सिद्धान्त हो। यस सिद्धान्त अनुसार फौजदारी सजायको उद्देश्य कसुरदारलाई सुधार गरी पुनः कसुर गर्नबाट रोक्नु हो। कसुरदारले कुनै खास परिस्थितिमा कसुर गरेको हुन्छ र निजलाई शिक्षा, प्रशिक्षण र रोजगारी दिई पुनः कसुर गर्न नपर्ने अवस्था सिर्जना गर्नु राज्यको जिम्मेवारी हुन्छ। यस सिद्धान्त अनुसार कसुर गरेपनि मानिस सोही हैसियतमा रहने र राज्य र समाजको उद्देश्यनिजलाई सुधार गरी सवल र सुयोग्य मानिस तयार गर्नु हो। कसुरदार कैदमा रहेपनि निजलाई शिक्षा, रोजगारी प्रशिक्षण दिई निजको आचरण सुधार गरी व्यावसायिक रूपमा दक्ष बनाउनु सजायको उद्देश्य रहनु पर्दछ। यस सिद्धान्तले कठोर र शारीरिक दण्डलाई स्वीकार गर्दैन।

आधुनिक फौजदारी न्याय प्रशासन यो सिद्धान्तबाट निर्देशित हुने र सजाय निर्मम, क्रूर, अपमानजनक नभई मानवोचित हुनुपर्ने तर्क गर्दछ।

जहाँसम्म नेपाली कानून प्रणालीले अङ्गीकार गरेको फौजदारी सजायको प्रश्न छ, विगतमा जे जस्तो भए तापनि नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ प्रारम्भ भएपछि नेपाली कानून प्रणालीले सजायको संरचनामा उल्लेख्य सुधार गरेको छ। नेपाली माटोमा मृत्युदण्ड कार्यान्वयन हुन सक्दैन र यातनालाई फौजदारी न्याय प्रशासनबाट अलग गरिएको छ। हाल नेपालमा देहायबमोजिम सजाय रहेका छन्:

- (क) सर्वस्व सहित जन्मकैद,
- (ख) जन्मकैद,
- (ग) कैद,
- (घ) कैद र जरिमाना र
- (ङ) जरिमाना

उपर्युक्त सजायहरू अन्य लोतान्त्रिक मुलुकमा रहेका सजायका संरचना नै हुन्। तर प्रस्तावित संहितामा मानवअधिकारको दृष्टिकोणले अनुचितदेखिएको “सर्वस्व सहित जन्मकैद” लाई सजायको रूपमा स्वीकार गरी प्रस्ताव गरिएको छैन। जन्मकैदको सजाय पाएको कसुरदार निर्धारित अवधिको कैद भुक्तान गरी समाजमा पुनर्स्थापना हुन सक्ने अवस्थामा निजको सर्वस्व गर्नुपर्ने मनासिव कारण कार्यदलले पाउन सकेन। प्रस्तुत परिच्छेदमा सजायका विभिन्न स्वरूप र सोको कार्यान्वयनसम्बन्धी व्यवस्थाहरू रहेका छन्।

३९. सजायका प्रकार : (१) यस संहितामा उल्लिखित कसुर गरेवापत हुने सजाय देहायबमोजिम हुने छन् :-

- (क) जन्मकैद,
- (ख) कैद,
- (ग) जरिमाना,
- (घ) कैद र जरिमाना ,
- (ङ) क्षतिपूर्ति,
- (च) जरीवाना वा क्षतिपूर्ति नतिरे वापतको कैद,
- (छ) कैदको सट्टा सामुदायिक सेवा ।

(२) कानूनमा कुनै कसुरवापत सर्वस्वको सजाय हुने रहेछ भने यो संहिता प्रारम्भ भएपछि त्यस्तो कसुरमा सजाय गर्दा सर्वस्व हुने गरी सजाय गरिनेछैन ।

(३) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि एक रुपियाँ भन्दा कम जरिमाना र एक दिन भन्दा कम कैद हुने गरी सजाय गरिनेछैन ।

टिप्पणी

अपराध संहिताको प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा विभिन्न कसुरहरू वापत के कस्तो सजाय गर्न सकिने हो सो को व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस अघि नै उल्लेख गरिसकिएको छ कि, प्रस्तुत उपदफामा उल्लिखित धेरै सजायहरू हाल प्रचलित कानूनहरूमा पनि कायम रहेकै सजायहरू छन् तापनि यो उपदफाको निम्न महत्व रहेको पाइन्छ :

- (१) यसरी एकै ठाउँमा सजायका प्रकार भनेर व्यवस्था गरिएको यो पहिलो पटक हो । हाल प्रचलित कुनै कानूनमा पनि सम्बन्धित कानूनबमोजिमको कसुरहरूमा के कस्ता सजाय हुन सक्नेहुन् भनी एउटै दफा वा उपदफामा सबै प्रकारका सजायहरू उल्लेख गर्ने गरेको पाइदैन
- (२) सजायका प्रकारको रूपमा यस प्रकारको उल्लेखनबाट प्रस्तुत संहितामा के कस्ता प्रकारका सजायहरूको व्यवस्था गरिएको छ भन्ने बारेमा बुझ्न र जानकारीमा लिन सहजता ल्याएको छ ।
- (३) यस उपदफाका सजायहरू यस संहितामा उल्लिखित कसुरहरूका हकमा मात्र लागू हुने सजायहरू हुन् । अन्य ऐनहरूमा उल्लिखित कसुरका सम्बन्धमा मध्ये कुनै मात्र वा यी बाहेकका अन्य थप सजायहरूको व्यवस्था पनि भएको हुन सक्दछ ।
- (४) यही अपराध संहितामा पनि सम्बन्धित कुनै दफामा भएको व्यवस्था भन्दा बाहिर गएर स्वतन्त्र रूपमा यो उपदफालाई आधार बनाई कुनै सजाय तोक्न सकिने अवस्था हुँदैन । यस अर्थमा यो उपदफाको महत्व स्वयं क्रियाशील हुने उपदफाको रूपमा भन्दा पनि वढी मार्गनिर्देशक र शैक्षिक प्रकृतिको रहेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत वर्गीकरणबाट सबैभन्दा ठूलो सजायको रूपमा जन्मकैदलाई मानिएको पाइन्छ, जबकि प्रचलित कानूनी व्यवस्थाअनुसार सर्वस्व सहित जन्मकैदलाई सबैभन्दा ठूलो सजायको रूपमा मान्नुपर्ने अवस्था छ । यसैगरी हालको कानूनी व्यवस्थाअनुसार सजायका रूपमा प्रचलनमा रहेको

निलम्बित कैदको सजाय^{१३७} र खुला कारागारको^{१३८} व्यवस्थालाई पनि यसमा समावेश गरिएको पाइदैन । हाल प्रचलित सम्पत्ति वा विगो जफत गर्ने सजायको विषय पनि प्रस्तुत उपदफामा समावेश भएको छैन ^{१३९} यसै गरी कैदको सजाय बाल सुधार गृहमा राखिने व्यवस्था पनि यसमा समावेश भएको पाइदैन ^{१४०} यतिमात्र होइन, प्रस्तावित फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, (२०६६) को विभिन्न दफाहरूमा उल्लेख भएबमोजिमका निलम्बित कैद सजाय, सुधार गृहमा राख्न सकिने, पुनर्स्थापना केन्द्रमा पठाउन सकिने, प्यारोलमा राख्न सकिने, सामाजिकीकरण गराउने, कैद वापत श्रममा लगाउने जस्ता व्यवस्थाहरू पनि यसमा समावेश भएको पाइदैन । साथै फौजदारी कार्यविधिसंहिताको दफा १५५बमोजिम कैद वापत रकम तिर्न पाइने व्यवस्था पनि यस उपदफामा सजायको प्रकार भित्र समावेश गरिएको पाइदैन । वस्तुतः प्रस्तुत दफामा उल्लेख भएका सजायहरू सामान्य प्रकृतिका सजाय हुन् जसलाई यस संहिताले कसुरको रूपमा परिभाषा गरेका काम वापत प्रयोग हुने हुन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा व्यवस्था भएबमोजिमका सजायहरूका बारेमा देहाय अनुसार टिप्पणी गरिएको छ :

जन्मकैद

नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ लागू हुनु भन्दा अगाडि सम्म नेपालमा केही राजनीतिक र जंगी अपराधहरूमा मृत्युदण्ड सम्मको सजाय दिने व्यवस्था रहेको^{१४१} भए पनि उक्त संविधान लागू भएपछि सो संविधानको धारा १२ बमोजिम मृत्युदण्डको सजाय दिने गरी कुनै पनि कानून बनाउन नपाइने व्यवस्था भएबमोजिम नेपालमा मृत्युदण्डको सजाय संवैधानिक रूप मै पनि उन्मूलन हुन पुगेको छ ^{१४२} वर्तमान नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) ले पनि यो व्यवस्थालाई निरन्तरता दिएको छ । नेपालमा मृत्युदण्डको सजाय उन्मूलन भएपछि सबैभन्दा ठूलो सजायको रूपमा जन्मकैदको सजाय प्रचलनमा रहेको छ ।

अपराध गरेवापत आपराधिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता नियन्त्रित गरी निजलाई विशेष प्रबन्ध सहित कुनै निश्चित स्थानमा राज्यको नियन्त्रणमा राख्ने वा थुन्छेक गर्ने कार्यलाई कैद दण्ड मान्न सकिन्छ । कैद दण्डमा दण्डका सबैजसो सैद्धान्तिक मान्यताहरू अन्तरनिहित रहने मानिन्छ । कैद दण्डको कठोरताका कारण अपराधीहरू भविष्यमा आपराधिक कार्यमा संलग्न हुनबाट हिचकिचाउने

१३७ मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ११क नं अनुसार तीन वर्ष भन्दा कम कैदको सजाय हुने कुनै कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कैदको सजाय गरी पहिलो पटक कसुरदार ठहरी अड्डाले कैदमा राख्न मनासिव नठहराएमा एक दिनको पच्चिस रुपैयाको दरले हुन आउने रकम बुझाएमा कसुरदारलाई कैदमा नराख्ने गरी फैसल गार्न सक्ने र सो बमोजिमको रुपैया बुझाएमा कैदको लगत कट्टा गरी दिनु पर्ने व्यवस्था छ । तर तीन वर्ष भित्र पुन कैदको सजाय हुने कुनै अपराध गरेमा भने पहिलेको कैद समेत थपि सजाय गरिने व्यवस्था छ । यस हिसाबले यो व्यवस्थालाई निलम्बित कैदको सजाय मान्न सकिन्छ ।

१३८ कारागार ऐन, २०१९ को दफा १०ख. बमोजिम तीन वर्ष भन्दा बढी कैद सजाय भई कम्तीमा एक तिहाई कैदको अवधि भुक्तान गरिसकेको कैदीलाई खुला कारागारमा बस्न अनुमति दिन सकिने र यसरी खुला कारागारमा बसेको अवधिलाई कैद भुक्तान गरे सरह मानिने व्यवस्था छ ।

१३९ हेनुहोस मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १८, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ३(२), दफा ५(१), ६, ८(४), १६(२), २०(२), सम्पत्ति शुद्धीकरण (मनी लाउन्डरिङ्ग) निवारण ऐन, २०६४ को दफा ३४ आदि । सम्पत्ति जफतको सजाय अपराध संहिता कै दफा ४९ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक बाक्यांश, दफा ५०, ५१ लगायतका विभिन्न दफाहरूमा पनि व्यवस्था भइरहेको पाइन्छ ।

१४० बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ४२ को उपदफा (१) को खण्ड (ख) मा व्यवस्था भए अनुसार प्रचलित कानून बमोजिम कैदको सजाय पाएकोमा सो बमोजिम कैदमा जानुपर्ने बालकलाई बालसुधार गृहमा राखिने व्यवस्था छ ।

१४१ राजकाज (अपराध र सजाय) ऐन, २०१९ को दफा, राजगद्दी उत्तराधिकार सम्बन्धी ऐन, २०१९ को दफा , सैनिक ऐन, २०१६ को दफा , राज्य विरुद्धको (अपराध र सजाय) ऐन, २०४६ को दफा ।

१४२ कृष्ण प्रसाद शिवाकोटी वि. तत्कालीन श्री ५ को सरकार भएको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट पनि मृत्युदण्डको सजाय कार्यान्वयन नहुने भनी निर्णय दिइसकेको अवस्था पनि छ, हेनुहोस् नैकाप २०४४ अंक ६ पृष्ठ २९५

र समाजका अरू सदस्यहरू पनि अपराधीले भोगेको कठोर दण्ड देखेर आफूलाई त्यस्तो कार्यबाट अलग राख्ने हुँदा यसमा प्रतिरोधात्मक तत्वको विद्यमानता रहने मानिन्छ। पीडित व्यक्ति र समाजले अपराधीलाई दण्डित भएको देखेपछि आत्मसन्तोषको अनुभूति गर्दछ। कारागारमा रहँदाको अवधिमा अपराधीलाई आत्मचिन्तनको पर्याप्त अवसर मिल्ने हुँदा निजले आफ्नो कुकृत्य प्रति पश्चाताप गर्न पाउने हुन्छ। अपराधीलाई कारागारमा राख्दा अन्य अपराध गर्ने अवसर नपाउने हुँदा निरोधात्मक तत्व पनि यसमा विद्यमान रहेको मानिन्छ। यसका साथै कारागारमा विभिन्न प्रकारका शैक्षिक एवं उपचारात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सकिने हुँदा सुधारात्मक सिद्धान्तको प्रयोगको संभावना पनि रहने हुन्छ। कैद दण्ड प्रणालीको यही मान्यतालाई आत्मसात् गरेर वर्तमान युगमा कैद दण्ड प्रणालीलाई नै संसारभर प्रमुख दण्डका रूपमा प्रचलनमा ल्याइएको पाइन्छ। कैद दण्डलाई पनि कसुरको प्रकृति र गम्भीरता अनुसार विभिन्न रूपमा वर्गीकरण गर्ने गरेको पाइन्छ। यी विभिन्न वर्गीकरण मध्ये जन्मकैद सबैभन्दा ठूलो सजायको रूपमा प्रचलनमा रहेको पाइन्छ।

जन्मकैद भन्नाले शाब्दिक रूपमा कसुरदारले आफ्नो जीवनकाल पर्यन्त कारावासको सजाय भनेर बुझ्नु पर्ने हुन्छ। तर कानूनी अर्थमा यसलाई भिन्न रूपमा पनि लिने गरिएको छ। उदाहरणका लागि हाल प्रचलित कानूनी व्यवस्थाअनुसार कतिपय कसुरका कसुरदारलाई जन्मकैदको सजाय हुने व्यवस्था छ^{१४३} तर जन्मकैदको सजाय असूली गर्ने प्रयोजनका लागि जन्मकैद भन्नाले कारागार नियमावली, २०२० को नियम ३० मा उल्लेख भएबमोजिम वीस वर्ष कैद गरिने व्यवस्था रहेको छ। जन्मकैद भन्नाले आजीवन कारावासमा राख्ने वा कति वर्ष कारावासमा राख्ने भन्ने कुरा सम्बन्धित देशको विधायिकी तथा दण्ड नीतिको विषय हो। विधायिकाले कानून बनाएर आजन्म कैदमा राख्न पनि सक्दछ वा जन्मकैदको सजाय भुक्तानी गर्ने प्रयोजनका लागि निर्धारित वर्ष कैदमा बस्नु पर्ने गरी खास अवधि तोक्न पनि सक्दछ। जन्मकैदको सजाय नेपालमा अतितदेखि प्रचलनमा रही आएको सजाय हो र यसलाई निरन्तरता दिँदै प्रस्तावित अपराध संहितामा पनि विभिन्न कसुरहरू वापत जन्मकैदको सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ^{१४४} र सजायका विभिन्न प्रकारमा जन्मकैदको सजायलाई एउटा सजायको रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ।

कैद

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा कैदलाई पनि एक प्रकारको सजायको रूपमा उल्लेख गरिएको छ। माथि नै उल्लेख गरिसकिएको छ कि आधुनिक सजाय प्रणालीमा कैद सजाय ज्यादै प्रभावकारी र सर्वाधिक प्रचलनमा रहेको सजाय हो। कसुरको गंभीरता र कसुरदारको दोषको मात्राको अनुपातमा सहजै सजायमा घटीबढी गर्न सकिने भएको कारणले गर्दा पनि कैद सजायको लोकप्रियता बढेको पाइन्छ। त्यसैले कतिपय अपराध वापत हुने कैद सजाय कानूनमै निश्चित गरी तोकिएको हुन्छ भने कतिपय अपराध वापत हुने कैद सजाय कानूनमा तल्लो र माथिल्लो दुवै हद तथा कुनैमा माथिल्लो हदमात्र तोकी कुन अपराधमा कति सजाय तोक्ने भन्ने कुराको निर्धारण गर्ने अधिकार

१४३ जंगी खजाना रहेको घर वा ठाउँमा आगो लगाउनेलाई सर्वस्व सहित जन्मकैद गर्नु पर्ने व्यवस्था छ (मुलुकी ऐन, आगो लगाउनेको महलको ६ नं, मानिसलाई विष खुवाउन लगाउनेलाई जन्मकैद हुने व्यवस्था छ (मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(२), ज्यान मारेकोमा यसैको चोटले मरेको भन्ने देखिन ठहर्ने नआएमा सबैलाई जन्मकैद हुने व्यवस्था छ (मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(३)।

१४४ हेनुहोस् अपराध संहिताको दफा ५२(५) को खण्ड (क), दफा ५४ को उपदफा (४), दफा ५७ को उपदफा (२) को खण्ड (क), दफा १७९ को उपदफा (२) आदि।

अदालतलाई प्रदान गरिएको हुन्छ । अपराध संहिताको दफा ५७ को उपदफा (२) को खण्ड (ख) मा नेपाल सरकारले राजनीतिक, आर्थिक वा कुटनीतिक दृष्टिकोणले गोप्य राख्नु पर्ने विषय वा अन्य कुनै गोप्य लिखतका सम्बन्धमा जासूसी गर्ने व्यक्तिलाई पाँचदेखि दश वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था कैदको तल्लो र माथिल्लो दुवैहद तोकिएको पाइन्छ । तर संहिताको दफा २२६ को उपदफा (३) मा बाल यौन दुरुपयोग गर्ने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद हुने गरी कैदको माथिल्लो हदमात्र तोकिएको पाइन्छ ।

कैद सजाय गर्दा अन्य मुलुकमा पनि साधारणतया कैदको माथिल्लो हदसम्म तोकिएको हद नतोक्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । वास्तवमा कैदको तल्लो हद तोकदा कहिलेकाही अपराध र सजायको अनुपातमा सामान्यतया नभई कसुरदारलाई अन्याय पर्न सक्ने पनि हुन्छ । उदाहरणका लागि कसुर मामूली नै भएको तर सजायको न्यूनतम हद नै उल्लेख्य भएकोमा कसुरदारलाई न्यूनतम कैद सजाय गर्दा पनि बढी सजाय पर्ने भई अन्याय हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ । यस स्थितिमा न्यायाधीशले कैद सजाय तोक्ने वा सफाई दिन सक्ने जोखिम रहन्छ । यो जोखिम निवारण गर्नका लागि पनि न्यूनतम हद नतोक्नु नै उपयुक्त हुने हुन्छ ।

जहाँसम्म कैदको माथिल्लो हदमात्र निर्धारण गरी न्यूनतम हद उल्लेख नगर्दा, न्यायाधीश बढी स्वेच्छाचारी हुने वा निजले यो अख्तियारीको दुरुपयोग गर्न सक्छ कि भन्ने प्रश्न छ, यो तर्क पनि कुनै हदसम्म मननयोग्य हुन सक्दछ । तर अदालतको फैसला सबैका लागि खुला रहने, कुनै पनि सजाय तोकदा कारण खुलाउनु पर्ने र सजाय निर्धारण गर्दा कसुरको गम्भीरता बढाउने वा घटाउने तत्वबाट न्यायाधीश निर्देशित हुने हुनाले केही अपवाद बाहेक सजायको माथिल्लो हदमात्र तोकिएको न्यूनतम हद खुला रहने दृष्टिकोण नै बढी उपयुक्तदेखिदा सोहीवमोजिम संहिताबाट परिभाषित अधिकार कसुरका अवस्थामा उपलब्ध सजाय मात्र तोकिएको छ ।

जरिमाना

कुनै अपराध गरेवापत सजायको रूपमा तिर्नु पर्ने रकमलाई जरिमाना भनिन्छ । विश्वका दण्ड प्रणालीमा जरिमानालाई छोटो अवधिको कैदको विकल्पको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । कैद सजायको तुलनामा जरिमानालाई अपेक्षाकृत कम हानिकारक, कम अपमानजनक र कम आपत्तिजनक मानिन्छ । यो तुलनात्मक रूपमा कम खर्चिलो पनि छ । सामान्यतः सम्पत्ति वा राजश्वसम्बन्धी अपराध वा सानातिना अपराधहरूमा जरिमानाको सजायको व्यवस्था गर्ने गरेको पाइन्छ । जरिमानाको सजाय मार्फत राज्यले निम्न उद्देश्य हासिल गर्ने अपेक्षा गरेको हुन्छ :

- (१) शारीरिक दण्ड नै गर्न आवश्यक नभएका तर दण्डको अनुभूति दिलाउनु पर्नेदेखिएकोमा कसुरदार हरूलाई सोबमोजिम दण्डको अनुभूति दिलाउनु
- (२) कारागारमा कैदीहरूको अनावश्यक सङ्ख्या र भीड बढ्न नदिनु
- (३) अपराधबाट आर्थिक फाइदा प्राप्त गरेका कसुरदारहरूलाई त्यस्तो रकम फिर्ता तिराउनु
- (४) जरिमाना तिर्न आय आर्जन गर्नुपर्ने र आय आर्जन गर्न कुनै प्रकारको श्रम वा रोजगारी गर्नुपर्ने हुँदा कसुरदारलाई सोबमोजिम रोजगारीमा व्यस्त गराई अन्य अपराध गर्ने अवसर नदिनु
- (५) कारागारमा राख्दा हुने सरकारी व्ययभारलाई न्यून गर्नु
- (६) कसुरदारको चारित्र, प्रवृत्ति, अपराध गर्दाको परिस्थिति आदिलाई ध्यानमा राखी सजाय निर्धारणमा समानुपातिकताको सिद्धान्त अवलम्बन गर्नु, र
- (७) जरिमानाको केही अंश पीडितलाई क्षतिपूर्तिको रूपमा भराउनु

जरिमाना गर्दा कसुरदारको आर्थिक औकात र सामाजिक हैसियत समेतलाई विचार गरिनु पर्दछ भन्ने फौजदारी न्यायको मान्य सिद्धान्त रही आएको छ । जरिमाना भन्ने कुरा मूलतः आर्थिक क्षमतासँग सम्बन्धित हुने हुनाले कसुरदारलाई त्यसको प्रभावकारिता महसुस गराउन अभियुक्तहरूको आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक आदि अवस्था र हैसियतमा रहेको अन्तरको आधारमा जरिमानाको मात्रा निर्धारण गरिएन भने जरिमानाको सजायले धनी व्यक्तिहरूको हकमा आफ्नो प्रभावकारिता गुमाउन सक्दछ भने आर्थिक रूपमा विपन्न कसुरदार प्रति बढी असवेदनशीलता प्रदर्शन गरेको जस्तो देखिन सक्दछ । गरीब र धनीलाई कसुरमा बराबर जरिमाना गर्दा एकलाई अत्याधिक भार पुग्न जाने र अर्कोलाई अलिकति पनि भारको महसुस नै हुन नसक्ने अवस्थाको सिर्जना हुन सक्दछ । जरिमानाको सजाय गर्दा विचार पुऱ्याउनु पर्ने यी विषयहरूलाई समेत ध्यानमा राखी जरिमाना निर्धारण गर्न सकिएमा अपराधका कसुरदारलाई सजायको असर र अनुभूति दिलाउन सकिने र कैद दण्डको खराबीहरूलाई पनि सच्याउन सकिने अवस्थाले गर्दा वर्तमान जरिमानाको सजाय आम रूपमा प्रचलनमा रही आएको पाइन्छ । नेपालमा धेरै पहिलेदेखि नै जरिमानाको सजाय गर्ने परम्परा रही आएको छ र प्रस्तावित अपराध संहितामा पनि सजायको एउटा प्रकारको रूपमा जरिमानाको सजायलाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ । प्रस्तुत संहितामा गरिएको जरिमानासम्बन्धी व्यवस्थाको विश्लेषण गर्दा कतिपय कसुरमा जरिमानाको सजाय मात्र हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । जस्तो कि दफा १०२ को उपदफा (४) मा हाजिर जमानीमा छुटेको व्यक्ति जमानतबमोजिम अदालतमा उपस्थित नभएमा त्यसरी हाजिर जमानी दिने व्यक्तिलाई पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसैगरी कतिपय अपराधमा कैदको साथमा जरिमाना हुने व्यवस्था छ । तर यसो गरिएकोमा कुनै कसुरका हकमा जरिमानाको माथिल्लो हदमात्र तोकी सो हदभित्र रहेर जरिमाना निर्धारण गर्ने अधिकार अदालतलाई प्रदान गरिएको पाइन्छ । दफा ५६ को उपदफा (२) मा सैनिक वा प्रहरीलाई भड्काउने अपराध गरेमा एकलाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ भने कुनै कसुरका हकमा जरिमानाको निश्चित रकम तोकी सोबमोजिमको रकम जरिमाना गर्ने पर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको पाइन्छ जस्तो कि दफा ५७ को उपदफा (२) को खण्ड (घ) बमोजिम जासूसी गर्न लागेको थाहा पाएर पनि नेपाल सरकारलाई सो कुराको जनाउ नदिने व्यक्तिलाई एकलाख रुपियाँ जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कुनै कसुरका हकमा भने जरिमानाको तल्लो हद र माथिल्लो हद दुवै तोकिएको छ । जस्तो कि दफा १६५ को उपदफा (२) मा कसैले कसैलाई दास बनाएमा पचास हजारदेखि एकलाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कुनै कसुरमा विगोबमोजिम जरिमाना हुने व्यवस्था छ जस्तो कि दफा २८७ को उपदफा (३) को खण्ड (क) मा आपराधिक उपद्रव गरी नेपाल राष्ट्र बैंकको गोदाममा आगो लगाएमा अन्य सजायका अतिरिक्त विगोबमोजिम जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कतिपय कसुरका हकमा भने जरिमाना हुने व्यवस्था मात्र गरी जरिमानाको तल्लो वा माथिल्लो कुनै पनि हदको अङ्क नतोकिएको पाइन्छ जस्तो कि दफा १६२ को उपदफा (२) मा कुनै पनि नागरिक माथि जानीजानी भेदभावपूर्ण व्यवहार गरेमा कैदका अतिरिक्त जरिमाना पनि हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ तर जरिमानाको कुनै अङ्क तोकिएको पाइदैन । यो अधिकार पनि न्यायाधीशलाई नै तोकिएको छ । जरिमानाको न्यूनतम हद एक हजार रुपियाँ हुने र उपल्लो हद कसुरको मात्र अनुसार न्यायाधीशले नै समय सापेक्ष हुने गरी तोक्न सक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

कैद र जरिमाना

शारीरिक दण्ड मात्र अपर्याप्त हुने भनी विधायिकाले ठानेको अवस्थामा कसुरदारलाई थप आर्थिक भार बोकाउने प्रभावकारी माध्यमको रूपमा कैदका साथमा जरिमाना पनि गर्ने प्रणाली विभिन्न मुलुकमा अपनाइएको हुन्छ । यसको उद्देश्य अपराधीलाई थप असुविधाजनक अवस्थामा पार्नु हो । कैदका साथमा जरिमाना गर्ने परम्परा नेपालमा पहिलेदेखि प्रचलनमा रहेको कुरा हो । यो व्यवस्थालाई प्रस्तावित अपराध संहिताले पनि निरन्तरता दिएको छ । प्रस्तुत संहिताको विश्लेषण गर्दा कतिपय अपराधमा कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ भने कतिपय अपराधमा कैद वा जरिमाना तथा कतिपय अपराधमा कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कैद र जरिमाना हुनेमा अधिकांश अपराधमा अनिश्चित कैद र अनिश्चित जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि दफा ५५ को उपदफा (२) मा कसैले नेपालको भूमि प्रयोग गरी मित्रराष्ट्र विरुद्ध हातहतियार उठाइ युद्ध गरेमा सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कुनै अपराधका हकमा भने अनिश्चित कैद र निश्चित जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको छ । जस्तो कि दफा ५७ को उपदफा (२) को खण्ड (ग) मा पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँ जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कुनै कुनै कसुरका हकमा कैद र जरिमाना वा दुवै हुने व्यवस्था पनि भएको पाइन्छ । जस्तो कि दफा १५१ को उपदफा (२) मा दशवर्षसम्म कैद र दशलाख रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कैद र जरिमाना हुनेमा पनि कुनै अपराधका हकमा कैद र जरिमाना दुवैको तल्लो र माथिल्लो दुवै हद तोकिएको पनि पाइन्छ । जस्तो कि दफा १८१ को उपदफा (१) मा गम्भीर उत्तेजना वा रिसको आवेशमा कसैको ज्यान लिएमा ज्यान लिने व्यक्तिलाई दशदेखि पन्ध्र वर्षसम्म कैद र एकलाखदेखि एकलाख पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

कैद वा जरिमाना हुने अवस्थामा पनि प्रस्तुत अपराध संहितामा विभिन्न किसिमका व्यवस्थाहरू प्रस्तावित गरिएको पाइन्छ । अपराध संहिताको दफा ५२ को उपदफा (५) को खण्ड (ग) मा सार्वभौमसत्ताउपर खलल गर्ने व्यक्तिलाई दश वर्षसम्म कैद वा एकलाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो व्यवस्थाअनुसार कैद वा जरिमाना मध्ये कुनै एकमात्र पनि गर्न सकिन्छ र तोकिएको हदभित्र रहेर उपयुक्तता अनुसार जति सजाय पनि निर्धारण गर्न सकिन्छ । अपराध संहिताको दफा ७४ को उपदफा (२) मा एक वर्ष कैद वा दशहजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था भएको छ । यद्यपि यो उपदफामा उल्लिखित कैद अन्य सजायमा थप कैदको रूपमा उल्लेख गरिएको छ तापनि सोबमोजिम थप कैद हुने अवस्थामा एक वर्ष कैद थप गर्नुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था देखिन्छ । कैद वा जरिमाना हुने अन्य अधिकांश अवस्थामा कैद वा जरिमाना वा दुवै हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । जस्तो कि दफा ६५ को उपदफा (२) मा हुलदंगा गर्न दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई छ महिना सम्म कैद वा पाँचहजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । सामान्यतः जरिमानालाई कैदको विकल्पको रूपमा वा पूरक सजायको रूपमा सजाय निर्धारण गर्दा यस संहितामा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक एक वर्ष कैदको विकल्प वा पूरक सजाय जरिमाना हुने भएमा दश हजारलाई आधार मानिएको छ । यो आधार अंक घटी वा बढी पनि हुन सक्दछ । तर कार्यदलले हालको अवस्थामा यसलाई न्यायोचित ठहर गरी सोबमोजिम कार्यान्वयन गर्न सिफारिस गरिएको गरेको देखिन्छ ।

क्षतिपूर्ति

प्रस्तुत अपराध संहिताको दफा ३९ को उपदफा (१) बमोजिम क्षतिपूर्तिलाई पनि सजायको एउटा प्रकारको रूपमा उल्लेख गरिएको छ । आधुनिक फौजदारी न्यायप्रणाली आपराधिक कार्यबाट पीडित व्यक्तिको हक अधिकार भन्दा पनि अभियुक्तको हक अधिकार प्रति बढी उदार र लचिलो रहेको गुनासो सुन्ने गरिएको छ । सजाय निर्धारण कै विषयमा पनि अपराधीलाई कति र कस्तो सजाय निर्धारण गर्नु पर्छ भन्ने सम्बन्धमा प्रशस्त छलफल र विवेचना हुने गरेको पाइन्छ । तर फौजदारी न्यायप्रणालीको अर्को एउटा महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा रहने पीडितको हक अधिकार संरक्षणको विषयले कमै मात्र महत्व पाउने गरेको पाइन्छ । तर जबसम्म पीडितले न्यायको अनुभूति गर्न सक्ने परिस्थिति निर्माण गर्न सकिदैन तबसम्म फौजदारी न्यायप्रणाली एकाङ्गी र अपूरो रहन जान्छ । कसुरदारलाई सजाय गर्ने कामबाट कानूनको अभिष्ट त पूरा होला तर पीडितलाई न्याय पर्न सक्दैन । त्यसैले हिजोआज पीडितशास्त्रीहरूले फौजदारी न्यायप्रणालीमा पीडितको भूमिका र हक अधिकार संरक्षणको विषयलाई प्रमुखताका साथ उठाउन थालेका छन् । हुन पनि कुनै कसुर गर्ने कसुरदारलाई सजाय गरिनु एउटा कुरा हो । राज्यले विभिन्न प्रकारका सजायहरू मार्फत दण्डको उद्देश्य हासिल गर्ने लक्ष्य राखेको हुन्छ । तर कसुरदारलाई जतिसुकै कठोर सजाय गरिए पनि जबसम्म पीडितले पनि आफ्नो आहतमा राहत पाउने स्थिति बन्दैन तबसम्म फौजदारी न्यायप्रणालीको औचित्य माथि प्रश्न उठिरहने हुन्छ । यसैले संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभद्वारा सन् १९८५ मा अपराध एवं अख्तियारको दुरुपयोगबाट पीडितहरूको न्यायका लागि आधारभूत सिद्धान्तका सम्बन्धमा घोषणपत्र पारित गर्दै पीडितहरूलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्न आह्वान पनि गरिएको छ । पीडितलाई प्रदान गरिनु पर्ने राहतका सम्बन्धमा विकसित भइ आएको यही मान्यताबमोजिम हाल प्रचलनमा रहेका केही कानूनहरूमा पनि क्षतिपूर्तिको व्यवस्था भइरहेको पाइन्छ ।^{१४५} तथापि, सजायको एउटा प्रकारको रूपमा क्षतिपूर्तिलाई स्पष्ट रूपमा उल्लेख गरिएको यो नै पहिलो पटक हो । प्रस्तुत संहितामा विभिन्न कसुरहरू वापत पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्ने विषयलाई अभिन्न व्यवस्थाको रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।^{१४६}

जरिमाना वा क्षतिपूर्ति नतिरे वापत कैद

जन्मकैद र कैद जस्तै जरिमाना र क्षतिपूर्तिलाई पनि प्रस्तावित अपराध संहितामा सजायको प्रकारका रूपमा उल्लेख गरिएको छ । जन्मकैद र कैद सजाय शारीरिक प्रकृतिको सजाय भएकाले कसुरदार फरार भएको अवस्थामा बाहेक कार्यान्वयन नहुने स्थिति हुँदैन । तर जरिमाना र क्षतिपूर्तिको सजायको प्रकृति अलि भिन्न प्रकारको हुन्छ । जरिमाना र क्षतिपूर्ति कसुरदारको आर्थिक क्षमतासँग सम्बन्धित विषय भएकोले कतिपय अवस्थामा निजले चाहेर पनि तिर्न नसक्ने अवस्था पर्छ भने कतिपय अवस्थामा निजले तिर्न नचाहने वा छल्लन सक्ने अवस्था पनि पर्दछ । यस्तो स्थितिमा जरिमाना वा क्षतिपूर्ति नतिरेमा त्यसको परिणति स्वरूप कुनै थप दायित्व व्यहोर्नु नपर्ने हुन गएमा जरिमाना र क्षतिपूर्तिको सजाय कार्यान्वयन हुनै नसक्ने वा हुन गाढो पर्ने हुन्छ । यसैले हाल प्रचलित कानूनमा पनि जरिमाना नतिरे वापत कैद हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।^{१४७} प्रस्तुत संहितामा पनि जरिमाना वा

१४५ हेर्नुहोस् मुलुकी ऐन जबरजस्ती करणीको महलको १० नं, आगो लगाउनेको ४ नं, चौपायाको १५ नं, सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६३, मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा १७ ।

१४६ हेर्नुहोस् अपराध संहिताको दफा १२९, १३८, १४७, १५५, १७१ आदि ।

१४७ हेर्नुहोस् मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ३८ नं ।

क्षतिपूर्ति नतिरे वापत कैद हुने कुरालाई पनि सजाय कै एउटा प्रकारको रूपमा उल्लेख गरेर जरिमाना वा क्षतिपूर्ति तिर्ने दायित्वबाट पन्छिने प्रवृत्तिलाई कडाइका साथ निरुत्साहित गर्न खोजिएको पाइन्छ। अपराध संहिताको दफा ४६ मा उल्लेख भए अनुसार कुनै कसुरदारले निजलाई तोकिएको जरिमाना तिर्न बुझाउन नसकेमा निजलाई कैद गर्न सकिने र यस्तो कैद बढीमा दशवर्षसम्म हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। यद्यपि फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६६ को दफा २० मा कसुरदारलाई लागेको जरिमाना तत्काल बुझाउन नसकेमा अदालतले एक वर्ष भित्र बढीमा तीन किस्तामा बुझाउन आदेश दिन सक्ने व्यवस्था पनि गरिएको छ। क्षतिपूर्ति नतिरे वापत कैद हुने व्यवस्था भने अपराध संहिताका अन्य दफामा भएको पाइदैन। प्रस्तावित फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६६ को दफा ४५ मा भने क्षतिपूर्ति नतिरे वापत एक दिनको तीनसय रुपियाँको दरले क्षतिपूर्ति रकमलाई कैदमा परिणत गरी कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ र यसरी क्षतिपूर्ति वापत कैद गर्दा चार वर्ष भन्दा बढी कैद गर्न नहुने कुरा पनि सो दफामा उल्लेख भएको पाइन्छ। यसै गरी फौजदारी कार्यविधिसंहिताको दफा १६५ को उपदफा (७) र (८) मा पनि क्षतिपूर्ति नतिरेमा कैद गर्ने कार्यविधि उल्लेख गरिएको छ।

कैदको सट्टा सामुदायिक सेवा

प्रस्तावित संहिताको दफा ३९ को उपदफा (१) बमोजिम कैदको सट्टा सामुदायिक सेवालार्ई पनि सजायको एउटा प्रकारको रूपमा उल्लेख गरिएको छ। आधुनिक दण्ड प्रणालीमा सुधारात्मक सिद्धान्तको विकास सँगै अपराधीहरूलाई सामाजिक रोगीको रूपमा हेर्ने र तिनीहरूको पुनर्सामाजिकीकरणमा जोड दिइने मान्यताको विकास भएको छ। यो सिद्धान्तले अपराधलाई अपराधी व्यक्तिमा निहित निजको भौतिक र मानसिक दुर्बलताको परिणाम मान्दछ र अपराधी व्यक्तिमा यस किसिमको चरित्र निर्माणमा सामाजिक परिवेश, सामाजिक संरचना र सामाजिक वातावरणको प्रभाव परेको मान्दछ। यसैले समाजबाट अपराधलाई उन्मूलन गर्ने हो र अपराधीबाट समाजलाई पर्न सक्ने सुरक्षा जोखिमलाई कम तुल्याउने हो भने उसलाई समाजबाट टाढा राखेर सामाजिक बनाउन सकिदैन, उसलाई समाज मै राखेर उपचार गर्नु पर्छ, निजको चरित्र सुधार गराउनु पर्दछ र समाजमा अनुशासित नागरिकको रूपमा स्थापित गराउनु पर्दछ भन्ने दृष्टिकोण अपनाउन थालिएको छ। यही मान्यता र दृष्टिकोणको पृष्ठभूमिमा अपराधीहरूका सम्बन्धमा यथाशक्य गैरहिरासतीय उपायहरू अवलम्बन गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघीय नियमहरूले आक्दान पनि गरेका छन्।^{१४८} गैरहिरासतीय उपायहरूमा सामुदायिक सेवालार्ई एउटा प्रभावकारी विकल्पको रूपमा मानिएको छ।

नेपालमा पहिलो पटक कारागार ऐन, २०१९ मा २०६४ सालमा भएको दोस्रो संशोधनबाट कैद सजाय पाएका कसुरदारलाई सामुदायिक सेवामा पठाउन सकिने व्यवस्था गरिएको थियो। यद्यपि यो व्यवस्थाको प्रयोग व्यवहारमा हाल सम्म गरिएको पाइएको छैन। फौजदारी न्याय प्रशासनमा समुदायको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने र कसुरदारहरूमा समाज प्रतिको जवाफदेहिताको भावना वृद्धि गर्ने यो व्यवस्थाको प्रमुख उद्देश्य रहेको पाइन्छ। पुन अपराध गर्ने संभावना नभएका, सार्वजनिक सुरक्षामा पनि खासै जोखिम सिर्जना नगर्ने र निजको निवास मै राखेर रेखदेख गर्नुपर्ने आवश्यकता भएका कसुरदारहरूका सम्बन्धमा आधुनिक विधिशास्त्रमा सामुदायिक सेवाको सजाय

सर्वोत्तम विकल्पको रूपमा देखापरेको छ । त्यसैले सम्पत्तिसम्बन्धी अपराधका कसुरदारहरू तथा कम गम्भीर अपराधका कसुरदारहरू जसका लागि आर्थिक दण्ड मात्र पर्याप्त ठानिदैन तिनका हकमा सामुदायिक सेवाको सजाय गर्ने मान्यता विकसित भै आएको छ । यस्तो सजायको कार्यान्वयनबाट कसुरदारको सामान्य स्वतन्त्रतामा केही नियन्त्रण हुने र कैदमा बस्दा जस्तो निजको स्वतन्त्रतामा पूरा नियन्त्रण पनि कायम नहुने स्थितिले गर्दा यो सजाय बढी सन्तुलित देखा पर्दछ । सामुदायिक सेवाको सजायका पछाडि रहेको यही मान्यताका सन्दर्भमा प्रस्तुत संहितामा कैदको सट्टा सामुदायिक सेवालाई एक प्रकारको सजायको रूपमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यद्यपि, अपराध संहिताका अन्य दफाहरूमा कसुरदारलाई हुने सजाय उल्लेख गर्दा निजहरूलाई कैदको सट्टा सामुदायिक सेवामा पठाउन सकिने व्यवस्था रहेको पाइदैन । प्रस्तावित फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६६ को दफा २२ मा भने सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६६ को दफा २२ को उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार ६ महिनासम्म कैद सजाय निर्धारण भएको कसुरदारलाई निजले गरेको कसुर, निजको उमेर, आचरण, कसुर गर्दाको परिस्थिति, कसुर गर्दा अपनाएको तरिका समेतलाई विचार गर्दा निजलाई कैदमा राख्न उपयुक्त नदेखिएमा वा त्यस्तो कसुरमा अदालतले उपयुक्त ठहर्याएको अवधि कैदमा बसेपछि बाँकी अवधिको लागि अदालतले निजलाई सामुदायिक सेवा गर्न आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ र आदेशबमोजिमको सामुदायिक सेवा गरेमा निजलाई भएको कैद भुक्तान भएको मानिने व्यवस्था पनि गरिएको पाइन्छ ।

सर्वस्वको सजाय नहुने

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) बमोजिम कानूनमा कुनै कसुरवापत सर्वस्वको सजाय हुने रहेछ भने यो संहिता प्रारम्भ भएपछि त्यस्तो कसुरमा सजाय गर्दा सर्वस्व हुने गरी सजाय गरिनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । हाल विद्यमान कानूनहरूमा सर्वस्वको सजाय समेत प्रचलनमा रहेको^{१९} सन्दर्भमा प्रस्तुत उपदफाले यो संहिता प्रारम्भ भएपछि सर्वस्वको सजायलाई उन्मूलन गर्न खोजेको छ । कानून भन्नाले प्रस्तुत संहिताको दफा ३ को खण्ड (घ) अनुसार तत्काल प्रचलित कानून सम्भन्तु पर्ने स्थिति भएको र प्रस्तुत उपदफा (२) मा पनि कानून भन्ने शब्दावलीको प्रयोग भएको हुँदा अन्य प्रचलित कुनै नेपाल कानूनमा सर्वस्वको सजाय हुने व्यवस्था भए पनि यो संहिता लागू भएपछि त्यस्तो सजाय गर्न नपाइने व्यवस्था यो उपदफाले गरेको पाइन्छ । सर्वस्वको सजाय मानवअधिकारको दृष्टिकोणबाट मात्र अमानवीय र अनुपयुक्त नभएर दण्डको आधुनिक सिद्धान्तको समेत विपरीत रहेको पाइन्छ । आधुनिक दण्डको सिद्धान्त अनुसार दण्ड केवल दण्डको निमित्त मात्र नभएर कसुरदारको सुधारको निमित्त हुनुपर्छ भन्ने मान्यता विकसित भइआएको छ । सर्वस्वको सजायमा प्रतिशोधको तत्व त विद्यमान होला तर यसबाट न पीडितले केही राहत पाउने अवस्था छ न पीडकलाई सुधार गरी सभ्य नागरिक बनाउने कुरामा कुनै योगदान पुऱ्याउने तत्व छ । वस्तुतः अपराधीले आफूले गरेको अपराध वापत सजाय पाउनु एउटा कुरा हो, तर सर्वस्वको कारण अपराधी एउटा मात्र सजायको भागीदार नबनी निजको सम्पूर्ण परिवारले त्यसबाट प्रभावित हुनुपर्ने अवस्था आउँछ । यसबाट

१४९ हेर्नुहोस् मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धीको महलको १३ नं को देहाय (१), देहाय (२) र देहाय (३), मुलुकी ऐन, कीर्ते कागजको महलको ५ नं, मुलुकी ऐन, आगो लगाउनेको महलको ६ नं आदि ।

परिवारका अन्य सदस्यहरू पनि आफ्नो जिवीकाका निम्ति अपराधिक क्रियाकलापमा संलग्न हुनुपर्ने अवस्था बन्न सक्दछ । सर्वस्वको सजाय परम्परागत निरोधात्मक सिद्धान्तमा आधारित भएको र सुधारवादी सिद्धान्तको विपरीत हुनुका साथै पुनसामाजिकीकरणको अवधारणाको पनि प्रतिकूल छ । वर्तमान सन्दर्भमा सर्वस्वको सजायका विरुद्धमा विकसित भइ आएको यही मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै प्रस्तुत उपदफामा यो संहिता प्रारम्भ भएपछि सर्वस्वको सजाय नगरिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

वस्तुतः सर्वस्व प्रचलित कानूनबमोजिम समान्यतया जन्मकैदसँग सम्बद्ध रहेको र जन्मकैद सजाय भइसकेपछि सर्वस्व थप सजाय हुन न्यायोचित पनि नरहेको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त जन्मकैद सजाय पाउँदा प्रस्तावित संहिताबमोजिम केही अपवाद बाहेक कसुरदारले जीवनको अन्तिम घडीसम्म कैदमा बस्नुपर्ने नभई केही निश्चित अवधिसम्म बस्नुपर्ने र निज पुनः समाजमा पुनर्स्थापना हुने भएकोले निजलाई दिइएको सर्वस्वको सजाय मानवोचित भएको देखिएन ।

जरिमाना र कैदको न्यूनतम हद

प्रस्तुत दफा ३९ को उपदफा (३) मा जरिमाना र कैद सजाय गर्दा न्यूनतम कति गर्ने भन्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो संहितामा जुन जुन कसुरका सम्बन्धमा जरिमाना र कैदको न्यूनतम हद सम्बन्धित दफा मै तोकिएको छ ती कसुरका कसुरदारहरूलाई ती दफाहरू मै उल्लेख भएबमोजिमको कैद र जरिमाना निर्धारण गर्नुपर्ने अदालतको वाध्यता रहन्छ । जस्तो यसै संहिताको दफा २२० को उपदफा (३) बमोजिम कसैले दश वर्ष भन्दा कम उमेरकी बालिकालाई जवर्जस्ती करणी गरेमा दशदेखि पन्ध्र वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ । दफा १६६ को उपदफा (२) मा कसैले कुनै व्यक्तिलाई बन्धक बनाएमा कैदका अतिरिक्त तीस हजार रुपियाँदेखि एकलाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको छ । कानून मै यसरी हुन सक्ने कैद र जरिमानाको न्यूनतम हद पनि स्पष्ट तोकेकोमा अदालतले सो भन्दा कम कैद वा जरिमाना हुने गरी सजाय निर्धारण गर्न सक्ने कुरा आउदैन । तर यो संहिताका विभिन्न दफाहरूमा धेरै ठाउँमा कैद र जरिमानाको माथिल्लो हदमात्र उल्लेख गरी तल्लो हद उल्लेख नगरिएको तथा कतिपय दफाहरूमा त जरिमाना हुने मात्र उल्लेख गरी सोको तल्लो वा माथिल्लो दुवै हद उल्लेख नगरिएको पनि अवस्था छ । उदाहरणका लागि संहिताको दफा ९१ को उपदफा (२) बमोजिम भूटो प्रमाण बनाइ कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । दफा ६८ को उपदफा (२) बमोजिम सार्वजनिक स्थानमा आवागमनमा बाधा अवरোধ गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसैगरी दफा ११९ को उपदफा (२) मा कसैले पशुपंक्षीलाई सार्वजनिक स्थलमा छाडा छोड्ने कसुर गरेमा तीन महिनासम्म कैद वा जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यी विभिन्न दफाहरू मध्ये दफा ११९ को उपदफा (२) बमोजिम जरिमाना हुन सक्ने व्यवस्था भए पनि जरिमानाको न्यूनतम वा अधिकतम कुनै पनि हद नतोकिएको अवस्था छ भने दफा ९१(२) र दफा ६८(२) बमोजिम कैद र जरिमानाको अधिकतम हद तोकिए पनि न्यूनतम हद नतोकिएको अवस्था छ । यी अवस्थाहरूमा शाब्दिक रूपमा भन्ने हो भने कैदका हकमा न्यूनतम एक मिनेटसम्म र जरिमानाका हकमा न्यूनतम एकपैसा सम्म पनि निर्धारण गर्न सकिने हुन्छ । यही संभावित अवस्थालाई स्पष्ट गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत उपदफामा जरिमानाका हकमा एक रुपियाँ भन्दा कम हुने गरी सजाय नगरिने र कैदका हकमा एक दिन भन्दा कम कैद हुने गरी सजाय नगरिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । तर दफा ११९ को उपदफा (२) मा उल्लेख भए जस्तो

जरिमाना हुने व्यहोरा मात्र परेको तर जरिमानाको कुनै अङ्क उल्लेख नभएकोमा भने यसै संहिताको दफा ४५ बमोजिम एक हजार रुपियाँ जरिमाना गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

४०. जन्मकैद हुने : यस संहितामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको कुनै कसुर गर्ने कसुरदारलाई जन्मकैदको सजाय गर्दा त्यस्तो कसुरदार जीवित रहेसम्म कैद गर्नु पर्नेछ :-

- (क) क्रूर यातना दिई वा निर्ममतापूर्वक ज्यान मारेकोमा,
- (ख) वायुयान अपहरण गरी वा विष्फोट गरी ज्यान मारेकोमा,
- (ग) अपहरण गरी वा शरीरबन्धक लिई ज्यान मारेकोमा,
- (घ) सार्वजनिक रूपमा उपभोग हुने पेय वा खाद्य पदार्थमा विष हाली ज्यान मारेकोमा,
- (ङ) कुनै जात, जाति वा सम्प्रदायको अस्तित्व नै लोप गर्ने जातिहत्या (जेनोसाइड) गरेको वा गर्ने उद्देश्यले कसुर गरेकोमा वा
- (च) जबर्जस्ती करणी गरी ज्यान मारेकोमा ।

टिप्पणी

नेपालमा मृत्युदण्डको उन्मूलन भैसकेको सन्दर्भमा जन्मकैद सबैभन्दा ठूलो सजायको रूपमा प्रचलनमा रहेको पाइन्छ । जन्मकैदको सजायलाई प्रस्तुत संहिताले सजायको एउटा प्रकारको रूपमा मान्यता दिएको कुरा माथि दफा ३९ को टिप्पणीमा उल्लेख गरिसकिएको छ । सिद्धान्ततः कानूनको प्रयोजनका लागि कसुरदारले जन्मकैदको सजाय पाए तापनि निजले निश्चित अवधिसम्म मात्र कैदमा बस्नु पर्ने अभ्यास धेरै मुलुकले गरेका छन् । तर, पछिल्ला दिनहरूमा यसको परम्परागत मान्यतामा परिवर्तन भई जन्मकैद वापत जीवनभर कैद बस्नु पर्ने अर्थमा प्रयोग हुन थालेको छ । प्रस्तुत दफामा केही कसुरहरूका सन्दर्भमा जन्मकैदको सजाय गर्दा जन्मकैदको परम्परागत मान्यताविपरीत त्यस्तो कसुरदार जीवित रहेसम्म कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । हाल प्रचलित कानूनी व्यवस्था अनुसार जन्मकैद भन्नाले वीस वर्ष कैद गरिने^{१०} व्यवस्था भइरहेको सन्दर्भमा प्रस्तुत दफामा जन्मकैद गर्दा कसुरदार जीवित रहेसम्म कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था नेपालको फौजदारी न्यायप्रणालीमा नयां व्यवस्था मान्न सकिन्छ । त्यसो त जन्मकैदको शाब्दिक अर्थले आजीवन कैद भन्ने नै बुझाउँछ र अन्य मुलुकहरूमा पनि जन्मकैद भन्नाले आजीवन कारावासको सजाय नै मान्ने गरिएको पाइन्छ ।^{११} तथापि, नेपालमा जन्मकैदलाई विभिन्न समयमा विभिन्न अवधिको आवधिक कैद सजायको रूपमा मानि आएको पाइन्छ । यस हिसाबले जन्मकैद भन्नाले जीवित रहेसम्म कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेर प्रस्तुत अपराध संहितामा केही कसुरहरूका सम्बन्धमा अलि कठोर दृष्टिकोण अपनाइएको पाइन्छ । वास्तवमा हाल प्रचलित कानूनी व्यवस्था अनुसार मृत्युदण्ड उन्मूलन भइसकेको अवस्थामा जन्मकैद भन्नाले वीस वर्ष कैद गरिने जुन व्यवस्था हो कतिपय गम्भीर र गहन अपराधको अनुपातमा यो सजाय नमिल्दो र अपूर्ण महसुस गरिएको थियो । कारागार नियमावली, २०२० को नियम २९ को उपनियम (१) मा उल्लेख भए अनुसार कैदको सजायमा पचास प्रतिशतसम्म छोड्याउन सकिने प्रावधानले गर्दा त भन्नु यो सजाय दशवर्षसम्ममा कायम हुन आउने स्थिति पनि देखिन्छ, जसले

^{१०} हाल प्रचलित कारागार नियमावली, २०२० को नियम ३० मा जन्मकैदको सजाय पाएको कैदीलाई कैद गर्दा वीस वर्ष कैद गरिने व्यवस्था छ ।

^{११} हेर्नुहोस् भारतीय दण्डसंहिता, १८६० को दफा ५३ र यसको व्याख्या G V Godse v The State, AIR 1961 SC 600, State of MP v Ratan Singh, Cri. L. J. 1192. Western Australia को Sentencing Act, 1995 को दफा ८५ र ९० ।

गर्दा हालको जन्मकैदको व्यवस्था कतिपय अवस्थामा न्यायोचित पनि हुन नसकेको पाइन्छ । यही अवस्थालाई ध्यानमा राखी प्रस्तुत संहिताका केही विशेष प्रकृतिका जघन्य अपराधहरूका सम्बन्धमा जन्मकैदको सजाय पाएका कसुरदारहरूका हकमा त्यस्तो कसुरदार जीवित रहेसम्म कैद गर्नुपर्ने गरी जन्मकैदको सजायलाई बढी औचित्यपूर्ण बनाउन खोजिएको पाइन्छ । यसै गरी वर्तमान समयमा बढ्दै गएको आपराधिक क्रियाकलापहरूको सङ्ख्या र दण्डहीनताले प्रश्रय पाइरहेको अवस्थाका कारण समग्र फौजदारी न्यायप्रणालीको प्रभाव कमजोर हुँदै गइरहेको स्थितिलाई पनि ध्यानमा राखी जन्मकैदको सजायलाई हाल प्रचलित सजायको अनुपातमा बढाइएको पाइन्छ । कसुरदार जीवित रहेसम्म कैद गर्नुपर्ने जन्मकैदको सजाय हुने कसुरहरू यस दफाबमोजिम देहाय अनुसार छन् :

- (क) क्रूर यातना दिई वा निर्ममतापूर्वक ज्यान मारेकोमा,
- (ख) वायुयान अपहरण गरी वा विष्फोट गरी ज्यान मारेकोमा,
- (ग) अपहरण गरी वा शरीरबन्धक लिई ज्यान मारेकोमा,
- (घ) सार्वजनिक रूपमा उपभोग हुने पेय वा खाद्य पदार्थमा विष हाली ज्यान मारेकोमा,
- (ङ) कुनै जात, जाति वा सम्प्रदायको अस्तित्व नै लोप गर्ने जातिहत्या (जेनोसाइड) गरेको वा गर्ने उद्देश्यले कसुर गरेकोमा वा
- (च) जबर्जस्ती करणी गरी ज्यान मारेकोमा ।

४१. जन्मकैदको गणना : दफा ४० मा उल्लिखित अवस्थामा बाहेक जन्मकैदको सजाय गणना गर्दा तीस वर्ष कैद सजाय हुने गरी गणना गर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी

“जन्मकैदको सजाय” भन्नाले शाब्दिक अर्थमा सामान्यतः आजीवन कैद बुझिने तर त्यसको प्रयोग निर्धारित अवधिको कैदमा सीमित हुने कुरा माथि उल्लेख भइसकेको छ । यो संहिताको दफा ४० मा उल्लिखित कसुरहरूका हकमा जन्मकैदको सजाय भन्नाले शाब्दिक रूपमा बुझिने अर्थमा नै कसुरदार जीवित रहेसम्म कैद गरिने कुरा पनि दफा ४० मा उल्लेख भइसकेको छ । प्रस्तुत दफामा दफा ४० मा उल्लेख भएदेखि बाहेकका अन्य कसुरहरूका हकमा जन्मकैद सजाय गर्नुपर्दा तीस वर्ष कैद हुने गरी गणना गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रचलित कारागार नियमावली, २०२० को नियम ३० मा जन्मकैदको सजाय पाएको कैदीलाई कैद गर्नु पर्दा वीस वर्ष कैद गर्नुपर्ने गरी व्यवस्था भए जस्तै यो संहिता लागू भएपछि माथि दफा ४० मा उल्लेख भएदेखि बाहेकका अन्य कसुरहरूका हकमा जन्मकैद गर्नु पर्दा तीस वर्ष कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था यस दफामा प्रस्ताव गरिएको छ । आपराधिक क्रियाकलापहरू बढ्दै गइरहेको र फौजदारी कानूनको प्रभाव फितलो हुँदै गइरहेको सन्दर्भलाई ध्यानमा राखी दफा ४० मा उल्लिखित गम्भीर अपराधहरू बाहेक अन्य अपराधहरूमा पनि जन्मकैदको सजायलाई वीस वर्ष कैदबाट बढाएर तीस वर्ष कैद हुने गरी नयाँ व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । हाल जन्मकैदको गणना गर्दा वीस वर्ष कैद गर्ने गरी नियमावलीमा व्यवस्था भइरहेकोमा यो संहिताले ऐनमा नै यो व्यवस्थालाई समावेश गरी व्यवस्थापिका बाहेक कार्यपालिकाले यो सजायलाई घटीबढी गर्न नपाउने व्यवस्था पनि यो संहितामा गरिएको पाइन्छ । मौजुदा कानूनबमोजिम खण्ड सजायको प्रयोजनका लागि जन्मकैद वापत वीस वर्ष कैद हुने मौजुदा व्यवस्थामा पुनरावलोकन भई किन तीस वर्ष प्रस्ताव गरिएको हो स्वाभाविक प्रश्न उठ्न सक्ने हुन्छ । वीस वर्ष कैद हुने मौजुदा व्यवस्था

परम्परागत रहेको र व्यक्तिको सरदर रहेको छ । आयु वृद्धि भएको अवस्थामा यसको पुनरावलोकन हुन आवश्यक हुन्छ ।

४२. एकीकृत कसुरवापत डेढी सजाय हुने: (१) अदालतबाट फैसला हुँदाका बखत कुनै व्यक्तिले एउटै वारदातमा एक भन्दा बढी कसुर गरेको वा भिन्न भिन्न वारदातमा भिन्न भिन्न कसुर ठहर भएमा त्यस्तो व्यक्तिले एकीकृत कसुर गरेको मानिनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको एकीकृत कसुर गर्ने कसुरदारलाई सजाय गर्दा अधिकतम सजाय हुने कसुरवापतको सजाय र त्यस्तो सजायको आधा सजाय थप गरी डेढी सजाय गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

अपराध संहिताको प्रस्तुत दफामा एकीकृत कसुरको परिभाषा गरी त्यस्तो एकीकृत कसुर गरेवापत हुने सजायको नयाँ व्यवस्था गरेको पाइन्छ । दफा ४२ को उपदफा (१) बमोजिम एकीकृत कसुरको परिभाषा गरिएको छ जस अनुसार :

- (क) कुनै व्यक्तिले एउटै वारदातमा एक भन्दा बढी कसुर गरेको । जस्तो एउटै वारदातमा जबर्जस्ती करणी गरी सोही वारदातमा निजको हत्या समेत गरेको स्थिति छ भने जबर्जस्ती करणी एउटा अपराध हुने, निजलाई हत्या गरिएकोमा अर्को अपराध हुने अवस्था रहने,
- (ख) भिन्न भिन्न वारदातमा भिन्न भिन्न कसुर ठहर भएमा । जस्तो कुनै व्यक्तिले एक पटक जबर्जस्ती करणी गरेको रहेछ, पछि ज्यान पनि मारेको रहेछ, त्यसको केही समयपछि डांका गरेको रहेछ भने वारदात पनि भिन्न भिन्न हुने र कसुर पनि भिन्न भिन्न ठहर हुने अवस्था रहने,
- (ग) माथिका दुवै अवस्थामा अदालतबाट फैसला हुँदा एकै पटक फैसला भयो भने यस प्रकारको अवस्थामा भएको कसुरलाई एकीकृत कसुर मानिने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा एकीकृत कसुर गरेवापत हुने सजायको नयाँ व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । दफा ४२ को उपदफा (२) मा उल्लेख गरिएबमोजिम एकीकृत कसुर गर्ने कसुरदारलाई सजाय गर्दा यी कसुरहरू मध्ये सबैभन्दा ठूलो सजाय हुने एउटा कसुरवापतको सजाय र त्यस्तो सजायको आधा सजाय थप गरी डेढी सजाय गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ४१ नं मा एकीकृत कसुर भनेर उल्लेख नभएको भए पनि एकै मानिसलाई एकै वा धेरै मुद्दाको धेरै कलमको कैद ठेक्नु परेमा जुन कलमको कैदको सबभन्दा ठूलो हद छ सो हद ननाधने गरी एकै वा धेरै मुद्दामा एकै वा धेरै कलममा गरी कैद ठेक्नु पर्दछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । हाल प्रचलित दण्ड सजायको महलको यो व्यवस्था अनुसार धेरै कलममा कैद ठेक्नु पर्दा सबैभन्दा ठूलो हदको सजाय सम्म हुने व्यवस्था भए पनि सो बाहेकको थप सजाय हुने व्यवस्था गरिएको पाइदैन । यसरी विभिन्न कसुरमा कैद ठेकिएकोमा सबभन्दा ठूलो सजाय भोग्नु पर्ने र ठूलो कैद सजाय कार्यान्वयन भएपछि सानो अवधिको कैद सजाय स्वतः कार्यान्वयन भएको मानिन्छ र सोना अवधिका लागि थप कैद भोगिरहनु आवश्यक ठानिदैन । प्रस्तुत अपराध संहिताको दफा ४२ को उपदफा (२) मा उल्लेख भए अनुसार एकीकृत कसुरवापत अधिकतम सजाय हुने कसुरवापतको सजाय र सो भन्दा सानो सजाय हुने कसुरको हकमा त्यस्तो सजायको आधा सजाय थप गरी डेढी सजाय गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ ।

४३. जघन्य र पटके कसुरदारलाई थप सजाय हुने : (१) कुनै कसुरमा सजाय पाएको व्यक्तिले सो सजाय भुक्तान गरेको वा माफी भएको पाँच वर्षको अवधि पूरा नहुँदै अर्को जघन्य वा गम्भीर कसुर गरेमा निजलाइ पटके कसुरदार मानिनेछ ।

स्पष्टीकरण : उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि “जघन्य कसुर” भन्नाले जन्मकैद वा दश वर्ष भन्दा बढी कैद हुने कसुर र “गम्भीर कसुर” भन्नाले तीन वर्ष भन्दा बढी दस वर्षसम्म कैद हुने कसुर सम्भन्नुपर्छ ।

(२) पटके कसुरदारलाई निजलेपछिल्लो पटक गरेको कसुरमा हुने सजायको दोब्बरसम्म सजाय हुनेछ ।

तर जन्मकैदको सजाय पाएको कसुरदारको हकमा यो दफा लागू हुनेछैन ।

टिप्पणी

पटके कसुरदारलाई थप सजाय गर्नेसम्बन्धी व्यवस्था हाल प्रचलित कानूनमा भइरहेकै व्यवस्था हो । मुलुकी ऐन चोरीको महलको ११ नं.मोजिम जुनसुकै प्रकारको चोरीमा पक्राउ भएकोमा एकै पटक पक्रिएको भए पनि जति पटक जति ठाउँमा चोरी गरेको ठहर्छ उति पटकको सजाय हुन्छ भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । तर हाल प्रचलित कानूनमा भएको पटके कसुरदारलाई थप सजाय हुने व्यवस्था सीमित कसुरहरूका हकमा मात्र लागू हुने प्रकृतिका छन् । खास गरेर यस्तो व्यवस्था मुलुकी ऐन चोरीको महलमा गरिएको पाइन्छ र सोही महलका विभिन्न नंबरहरूमा उल्लिखित चोरी वा डांका जस्ता कसुरहरूका हकमा लागू हुने देखिन्छन् । प्रस्तुत अपराध संहिताको दफा ४३ ले पटके कसुरदारको अवधारणालाई बढी सामान्यीकरण गरेको छ र केही सीमित कसुरहरूका हकमा मात्र लागू हुने हालको व्यवस्थाको सट्टा जघन्य वा गम्भीर कसुरको अवधारणासँग जोडेर ती वर्ग भित्र पर्ने कसुर पुनः गरेमा पटके कसुरदार मानी थप सजाय हुने नयाँ व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ । अपराध संहितामा गरिएको यो व्यवस्थाको प्रयोग देहाय अनुसार हुने देखिन्छ :

- (१) कसुरको अभियोग लाग्दैन पटकको गणना हुँदैन, कसुरदार ठहरी सजाय पाएको व्यक्तिका हकमा मात्र पटकको गणना हुने देखिन्छ,
- (२) अर्को जघन्य वा गम्भीर अपराध गरेको अवस्थामा मात्र पटकको गणना हुने देखिन्छ । सामान्य अपराध पुनः गरेको अवस्थामा पटकको गणना हुने स्थितिदेखिदैन,
- (३) यस्तो जघन्य वा गम्भीर अपराध पनि पहिलेको सजाय भुक्तान गरेको वा माफी भएको पाँच वर्ष भित्र गरेको हुनु पर्दछ । पहिलेको सजाय भुक्तान गरेको पाँच वर्षपछि वा पहिलेको सजाय माफी भएको रहेछ भने त्यसरी सजाय माफी भएको पाँच वर्षपछि गरेको जघन्य वा गम्भीर अपराधलाई पहिलेको अपराधसँग जोडी पटकमा गणना गरिने स्थितिदेखिदैन,
- (४) पहिले गरेको अपराध भने जघन्य वा गम्भीर प्रकृतिको नभए पनि यो दफा आकर्षित हुने देखिन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) को प्रारम्भमा “कुनै कसुरमा सजाय पाएको व्यक्तिले” भन्ने शब्दावलीको प्रयोग भएको देखिएबाट पहिलो अपराध सामान्य प्रकृतिको भए पनि त्यस्तो अपराध गरी सजाय पाएको व्यक्तिले पाँच वर्ष भित्र पुनः जघन्य वा गम्भीर अपराध गरेमा निजलाई पछिल्लो अपराध वापत पटके कसुरदार मानिने स्थिति देखिन्छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) को स्पष्टीकरणमा “जघन्य कसुर” र “गम्भीर कसुर” लाई परिभाषित गरिएको छ । यसरी जघन्य कसुर र गम्भीर कसुरको परिभाषा गर्दा यो दफामा अपराधको प्रकृतिलाई आधार नमानेर सजायको हदलाई आधार मानिएको छ । वास्तवमा अपराधको प्रकृतिलाई

आधार मानेर यी यी अपराधहरू जघन्य अपराध हुन् र यी यी अपराधहरू गम्भीर अपराधहरू हुन् भनेर परिभाषित गर्दा अपराधहरूको सूची लामो हुन जाने भई संहिताको आकार अनावश्यक रूपमा ठूलो बन्न जाने हुन्छ। समाजको परिवर्तित मान्यताअनुसार यी अपराधहरूको सूचीमा समय समयमा थपघट पनि गरिरहनु पर्ने आवश्यकता पर्छ। यस्तो स्थितिमा सजाय खण्डमा पनि संशोधन गर्नु त पर्छ नै साथ साथै अपराधहरूको सूचीमा पनि संशोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रस्तुत स्पष्टीकरणले जघन्य र गम्भीर अपराधको परिभाषा गर्दा सजायको हदलाई आधार मानेर संहिताको आकार अनावश्यक रूपमा लामो हुनबाट बचाएको मात्र छैन, यस्ता अपराधहरूको सूचीमा थपघट गर्नुपर्दाको असुविधालाई पनि कम गरेको छ। प्रस्तुत दफामा यो परिभाषाको प्रयोजन दफा ४३ को उपदफा (१) का लागि सीमित हुने कुरा पनि यही स्पष्टीकरणमा उल्लेख गरिएको छ।

निश्चय नै दण्ड केवल दण्डको लागि नभइ सुधारका लागि हुनुपर्छ। तर एकपटक सुधारको मौका दिएर पनि कुनै अपराधीले आफूलाई सुधारिएको प्रमाणित गर्न सक्दैन भने समाजका लागि निजको उपस्थिति खतरनाक छ भनेर बुझ्नु पर्ने हुन्छ। पहिले एक पटक अपराध गरेकोमा सजाय भुक्तान गरेर वा अन्य प्रकारको माफि मिनाहा वा सुविधा पाएर छुटेको व्यक्तिले पुनः जघन्य वा गम्भीर अपराध गर्दछ भने निज प्रति समाज वा राज्यले अलि बढी शङ्काको स्थितिमा राख्नु अस्वाभाविक पनि होइन। एक पटक अपराध गर्ने व्यक्तिका हकमा निजले अनजानमा वा आवेशमा वा अन्य कुनै परिस्थितिवश त्यस्तो कार्यमा वाध्यतावश संलग्न हुनुपरेको स्थितिको संभावनालाई लिएर शङ्काको लाभ पनि दिन सकिएला। तर, पटक पटक आपराधिक कार्यमा संलग्न भएको व्यक्तिले त्यसपछि पनि पुनः अर्को कसुर र त्यो पनि निश्चित अवधिभित्रै जघन्य वा गम्भीर प्रकृतिको आपराधिक कार्यमा संलग्न हुन पुग्दछ भने निज प्रति सहानुभूति दर्शाउनुको कुनै युक्तियुक्त कारण र आधार रहदैन। यसै मान्यताका आधारमा प्रस्तुत अपराध संहितामा कुनै कसुरमा सजाय पाएको व्यक्तिले पुनः सो पहिलेको सजाय भुक्तान गरेको वा माफी पाएको पाँच वर्ष भित्र अर्को जघन्य वा गम्भीर अपराध गरेमा निजलाई पछिल्लो पटक गरेको कसुरमा हुने सजायको दोब्बरसम्म सजाय हुने व्यवस्था प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा उल्लेख गरिएको पाइन्छ। तर जन्मकैदको सजाय पाएका कसुरदारका हकमा यो दफा लागू नहुने कुरा सोही दफा ४३ को उपदफा (२) मा उल्लेख गरिएको छ। जन्मकैदको सजायलाई प्रस्तुत अपराध संहितामा सबैभन्दा ठूलो सजायको रूपमा व्यवस्था गरिएको र कतिपय कसुरका हकमा जन्मकैद भन्नाले जीवित रहेसम्म नै कैदमा बस्नु पर्ने भएको सन्दर्भमा पहिले जन्मकैदको सजाय पाएकाका हकमा थप सजाय गर्नुको कुनै औचित्य देखिन आउदैन।

४४. बालबालिकालाई हुने सजाय : (१) कानूनबमोजिम कसुर ठहरिने कुनै काम गर्ने व्यक्तिको उमेर त्यस्तो काम गर्दाका बखत दश वर्ष पुगेको रहेनछ भने निजलाई कुनै सजाय हुनेछैन।

(२) दश वर्ष वा सो भन्दा माथि र चौध वर्ष भन्दा कम उमेर भएको व्यक्तिलाई कैदको सजाय गर्दा बढीमा छ महिनासम्म कैदको सजाय गर्न वा कैद नगरी बढीमा एक वर्षसम्म सुधार गृहमा राख्न सकिनेछ।

(३) चौध वर्ष वा सो भन्दा माथि र सोह्र वर्ष भन्दा कम उमेरको व्यक्तिले कैदको सजाय हुने कुनै कसुर गरेमा निजलाई उमेर पुगेको व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ।

(४) सोह्र वर्ष वा सो भन्दा माथि र अठार वर्ष भन्दा कम उमेरको व्यक्तिले कैदको

सजाय हुने कुनै कसुर गरेमा निजलाई उमेर पुगेको व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम हुने सजायको दुई तिहाई सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा ४४ मा बालबालिकालाई हुने सजायका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको पाइन्छ । बालबालिकाहरूलाई फौजदारी कानून अन्तर्गत सिर्जना हुने फौजदारी दायित्व प्रति उत्तरदायी बनाउने सन्दर्भमा विश्वका प्रायः सबै मुलुकहरूमा वालिगहरू भन्दा भिन्न दृष्टिकोण अपनाइएको पाइन्छ । वास्तवमा बालबालिकाले गर्ने कसुर र वयस्कहरूले गर्ने कसुरको कारण, परिस्थिति, प्रकृति र परिणाममा अन्तर हुन्छ । बालबालिकाले बाल सुलभ स्वभावका कारण गरेका कतिपय कार्यहरू कानूनद्वारा निषिद्ध त हुन सक्दछन् तर त्यस्तो कार्यको प्रकृति र परिणाम वारे तिनीहरू अनभिज्ञ रहेका हुन सक्दछन् । कतिपय अवस्थामा बालबालिकाले अरूलाई हानि पुऱ्याउने दुरासय राखेर भन्दा पनि आफ्नो उमेरजन्य इच्छा र आवश्यकता पूरा गर्ने उद्देश्यले गरेका हुन सक्दछन् । कतिपय अवस्थामा उनीहरूले आफ्नै स्वेच्छाले भन्दा पनि अरूको अद्वाइमा या सङ्गतमा लागेर र अरूको प्रभाव वा बाध्यतामा परेर मात्र गरेका हुन सक्दछन् । यस्तो स्थितिमा उनीहरूको भूमिका माध्यमको रूपमा रहेको हुन्छ, उनीहरूको आफ्नो स्वतन्त्र विवेकको प्रयोग भएको हुँदैन । यही स्थितिलाई ध्यानमा राखेर नै आधुनिक विधिशास्त्रमा छुट्टै बाल न्यायप्रणालीको स्थापनामा जोड दिन थालिएको छ र बालबालिकाका हकमा निर्धारण गरिने सजायको स्वरूप, प्रकृति र मात्रा वयस्कहरूको तुलनामा फरक र बालमैत्री हुनुपर्ने मान्यता विकास भएर आएको छ । अझ मानवअधिकारवादी दृष्टिकोणबाट हेरेर उमेरजन्य अपरिपक्वताको स्थितिबाट पूर्ण परिपक्वता हासिल गर्नका लागि आवश्यक पर्ने वातावरण, परिस्थिति र कार्यक्रम पाउनु बालबालिकाको अधिकारको रूपमा स्थापित भएको छ । बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, (१९८९) लगायतका थुप्रै अन्तर्राष्ट्रिय लिखतहरूले बालबालिकाका अधिकारहरूको वारेमा व्यवस्था गरेका छन्^{१२} र महासन्धिद्वारा सिर्जित दायित्व पूरा गर्ने सम्बन्धमा धेरै देशका कानूनहरूमा बालबालिकाका हकमा निर्धारण गरिने सजायको स्वरूप र आधारहरूका

१२२ जस्तो बाल अधिकार महासन्धि, १९८९ को धारा ३७ मा उल्लेख भए अनुसार बालबालिकालाई मृत्युदण्ड र जन्मकैदको सजाय दिइने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । साथै सोही धारा ३७ को खण्ड (बी) मा उल्लेख भए अनुसार बालबालिकाका हकमा कैद सजायलाई अन्तिम विकल्पको रूपमा मात्र र त्यो पनि जतिसक्दो छोटो अवधिका लागि हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । धारा ४० को उपधारा (२) को खण्ड (बी) मा उल्लेख भए अनुसार बालबालिकाको मुद्दा फैसला गर्दा उसको उमेर र परिस्थितिलाई ध्यानमा राख्नु पर्ने व्यवस्था छ । बालबालिकालाई निर्धारण गरिने सजायमा स्याहार, मार्गदर्शन र निरीक्षण सम्बन्धी आदेशहरू, परामर्श सेवा, दण्ड निलम्बन, शैक्षिक तथा व्यावसायिक तालिमहरू जस्ता वैकल्पिक व्यवस्थाहरूको उपलब्धताको सुनिश्चितता गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । सोही महासन्धिको धारा ३ मा कुनैपनि निजी वा सार्वजनिक संस्था वा निकायबाट बालबालिका विरुद्ध लिइने कारबाईमा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty, १९९० को दफा १.१ मा बालबालिकाका हकमा कैद सजायलाई अन्तिम विकल्पको रूपमा मात्र प्रयोग हुनुपर्ने उल्लेख छ । United Nations Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice (The Beijing Rules), १९८५ को दफा ५ मा बाल न्याय प्रणालीले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितमा जोड दिनुपर्ने उल्लेख छ । साथै सोही बेइजिङ नियमको नियम १४ मा उल्लेख भए अनुसार न्यायिक कारबाईहरू बालबालिकाको सर्वोत्तम हित अनुकूल हुनु पर्ने व्यवस्था छ । नियम १७ मा बालबालिकाहरूलाई गंभीर कसुर गरेको अवस्थामा बाहेक र अन्य विकल्प भएमा देखि बाहेक कैद सजाय नगरिने तथा भौतिक दण्ड पनि नगरिने उल्लेख छ । United Nations Standard Minimum Rules for Non-custodial Measures (The Tokyo Rules), १९९० को दफा १ मा सजाय निर्धारणमा यथाशक्य गैरहिरासतीय उपायहरूको अवलम्बनमा जोड दिएको छ ।

सम्बन्धमा छुट्टै विशेष व्यवस्थाहरू गरिएको पाइन्छ।^{१५३}

नेपालमा पनि छुट्टै बाल न्यायप्रणालीको स्थापनाका दिशामा प्रयासहरू भएका छन् र बालबालिकाका हकमा अवलम्बन गर्नुपर्ने न्यायिक कार्यविधि र सजायका सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न छुट्टै बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८, बालबालिकासम्बन्धी नियमावली, २०५१ तथा बाल न्याय (कार्यविधि) नियमावली, २०६३ तर्जुमा भइ कार्यान्वयनमा रहेका छन्। हाल बहाल रहेका यी ऐन नियमावलीका व्यवस्थाहरूलाई परिमार्जन गर्दै प्रस्तावित अपराध संहितामा पनि बालबालिकालाई हुने सजायको सम्बन्धमा छुट्टै प्रकारका व्यवस्थाहरू गरिएका छन्।

अपराध संहिताको दफा ४४ को उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार कानूनबमोजिम कसुर ठहरिने कुनै काम गर्ने व्यक्तिको उमेर त्यस्तो काम गर्दाका बखत दश वर्ष पुगेको रहेनछ भने निजलाई कुनै सजाय नहुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। अपराध संहिताको यो व्यवस्था हाल प्रचलित बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११ को उपदफा (१) मा रहेको व्यवस्थसँग ठ्याक्कै मिल्दो पाइन्छ। यसअनुसार नेपालमा आपराधिक दायित्वको न्यूनतम उमेर दश वर्ष तोकिएको हालको व्यवस्थालाई अपराध संहिताले पनि कायम राखेको पाइन्छ। अर्थ कुनै कसुर गर्ने व्यक्तिको उमेर कसुर गर्दाका बखत दश वर्ष भन्दा कम रहेछ भने त्यस्तो व्यक्तिलाई कुनै पनि प्रकारको आपराधिक दायित्व व्यहोर्नु नपर्ने छुट कानूनले प्रदान गरेको बुझिन्छ। आपराधिक दायित्वको न्यूनतम उमेर कति हुने भन्ने कुरा मुलुक विशेषको नीतिमा भर पर्ने कुरा हो। त्यसैले मुलुक पिच्छे यो उमेर फरक पर्न सक्दछ। प्रस्तुत अपराध संहिताको दफा ४४ को उपदफा (१) को अध्ययनबाट नेपालमा यस्तो उमेर दश वर्ष निर्धारण गरिएको पाइएको छ र दश वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्तिले कुनै कसुर गरे पनि निजलाई कुनै सजाय नहुने व्यवस्था उपदफा (१) मा गरिएको छ।

अपराध संहिताको दफा ४४ को उपदफा (२) बमोजिम दश वर्ष वा सो भन्दा माथि र चौध वर्ष भन्दा कम उमेर भएको व्यक्तिलाई हुने सजायका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। यस व्यवस्थाअनुसार यी उमेर समूहका व्यक्तिलाई कैदको सजाय गर्दा ६ महिना सम्म कैद वा कैदको सजा बढीमा एक वर्षसम्म सुधार गृहमा राख्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। हाल प्रचलनमा रहेको बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११ को उपदफा (२) मा पनि यी उमेर समूहका बालबालिकालाई कैदसजाय हुने कसुरमा कैद गर्दा ६ महिना सम्म नै हुने व्यवस्था छ तर प्रस्तुत अपराध संहितामा यी उमेर समूहका व्यक्तिहरूले जरिमाना हुने कसुर गरेकोमा कस्तो सजाय गर्ने भन्ने सम्बन्धमा कुनै व्यवस्था भएको पाइदैन, जबकि, हालको बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११ को उपदफा (२) मा यी उमेर समूहका व्यक्तिले जरिमाना हुने अपराध गरेमा हप्काई सम्झाई बुझाई छोडिने व्यवस्था छ। अपराध संहिताको उपदफामा यस प्रकारको मौनताबाट जरिमाना हुने कसुरमा यी उमेर समूहका व्यक्तिहरूलाई पनि जरिमाना गर्न वाधा नपर्ने देखिन्छ। यसै गरी यी उमेर समूहका व्यक्तिहरूका हकमा कैद हुने कसुरमा सजाय गर्दा एउटा विकल्पको रूपमा एकवर्षसम्म

^{१५३} जस्तो Australian Capital Territory को Crimes (Sentencing) Act, 2005 को दफा १३३सी मा ऐनमा अन्यत्र सजायको उद्देश्य जे लेखिएको भए तापनि बालबालिकाका हकमा पुनस्थापनामा जोड दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसैगरी सोही ऐनको दफा १३३डी मा बालबालिकालाई सजाय निर्धारण गर्दा निजको दोषको मात्रा, परिपक्वता, विकासको अवस्था र पारिवारिक स्थिति जस्ता कुराहरूमा विचार गर्नु पर्ने उल्लेख छ। सोही ऐनको दफा १३३जी को उपदफा (२) मा बालबालिकाका हकमा कैद सजाय गर्नुपर्दा अन्तिम विकल्पको रूपमा र संभव भएसम्मको छोटो अवधिको लागि मात्र गर्नुपर्ने तथा जन्मकैदको सजाय गर्न नपाइने व्यवस्था छ। न्यूजिल्याण्डको Sentencing Act, 2002 को दफा १८(१) मा उल्लेख भए अनुसार खास तोकिएको कसुर (Indictable offence) बाहेकका अन्य कसुरमा बालबालिकालाई सजाय निर्धारण गर्दा कैद सजाय निर्धारण नगरिने व्यवस्था छ।

सुधार गृहमा राख्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ जुन हाल प्रचलित व्यवस्था भन्दा नयां रहेको छ । त्यसो त हालको अवस्थामा पनि कैदको सजाय पाएको बालबालिकालाई बाल सुधार गृहमा नै राखिने व्यवस्था छ । तर अहिले जति अवधिको कैद लागेको छ त्यति अवधि मात्र बाल सुधार गृहमा बसे हुनेमा प्रस्तुत अपराध संहिता अनुसार ६ महिना सम्म कैद हुन सक्नेमा एकवर्षसम्म सुधार गृहमा बस्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

अपराध संहिताको यो दफाको उपदफा (३) बमोजिम चौधवर्ष भन्दा माथि र सोह्र वर्ष भन्दा कम उमेरको व्यक्तिले कैदको सजाय हुने कुनै कसुर गरेमा निजलाई उमेर पुगेको व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम हुने सजायको आधा सजाय हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । अपराध संहिताको यो व्यवस्था हालको बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११ को उपदफा (३) मा भएको व्यवस्था समान रहेको छ । तर हालको बालबालिकासम्बन्धी ऐनमा कैद हुने वा जरिमाना हुने अपराध भनी केही नछुट्टयाई कुनै अपराध गरेमा त्यस्तो सजाय हुने उल्लेख छ । यसको मतलब जरिमाना हुने अपराध गरेपनि वा कैदहुने अपराध गरे पनि यी उमेर समूहका व्यक्तिहरूलाई कानूनबमोजिम उमेर पुगेको व्यक्तिलाई हुने सजायको आधा सजाय हुने स्थिति देखिन्छ । तर प्रस्तुत दफामको उपदफा (३) मा कैदको सजाय हुने कुनै कसुर गरेमा भन्ने वाक्यांश उल्लेख हुँदा जरिमाना हुने अपराधका सन्दर्भमा यो व्यवस्था लागू नहुने स्थिति देखिन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) का सन्दर्भमा उल्लेख गरिए जस्तै जरिमाना हुने अपराध गरेकोमा यो उमेर समूहका व्यक्तिहरूलाई पनि कानूनबमोजिम जरिमाना गर्न वाधा नरहेको देखिन्छ ।

यसै गरी प्रस्तुत अपराध संहिताको दफा ४४ को उपदफा (४) मा सोह्र वर्ष वा सो भन्दा माथि र अठार वर्ष भन्दा कम उमेरको व्यक्तिले कैदको सजाय हुने कुनै कसुर गरेमा निजलाई उमेर पुगेको व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम हुने सजायको दुई तिहाई सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । अपराध संहिताको यो व्यवस्था हाल प्रचलित व्यवस्था भन्दा नितान्त नयां व्यवस्था हो । हालको बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ ले बालकको परिभाषा गर्दा सोह्र वर्ष उमेर पूरा नगरेको बालबालिका सम्झनु पर्ने गरी परिभाषा गरेको हुँदा आपराधिक दायित्व वापत सजायको व्यवस्था गर्दा पनि सोह्र वर्ष नपुगेका बालबालिकाका सम्बन्धमा मात्र विशेष व्यवस्था गरेको पाइन्छ । तर प्रचलित यो व्यवस्था भन्दा भिन्न रूपमा अपराध संहिताको प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) मा सोह्र वर्ष वा सो भन्दा माथि र अठार वर्ष नपुगेका बालबालिकाका हकमा समेत विशेष व्यवस्था गरी यी उमेर समूहका व्यक्तिहरूले कैदको सजाय हुने कसुर गरेमा उमेर पुगेका व्यक्तिलाई हुने सजायको दुईतिहाई सजाय हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत अपराध संहितामा बालबालिकाको छुट्टै परिभाषा गरिएको छैन । तर प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) को व्यवस्थाबाट अठार वर्षसम्मका व्यक्तिलाई उमेर नपुगेको ठान्नु पर्ने स्थितिदेखिएको छ । अपराध संहिताको यो व्यवस्था संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा सन् १९८९ मा पारित बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा १ मा गरिएको बालबालिकाको परिभाषा अनुकूल रहेको छ । उक्त महासन्धिको धारा १ मा बालबालिका भन्नाले अठार वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्ति सम्झनु पर्ने गरी परिभाषित गरिएको छ । नेपाल उक्त महासन्धिको पक्षराष्ट्र भएको र उक्त महासन्धिकद्वारा गरिएका व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन प्रति नेपालले प्रतिबद्धता जाहेर गरेको परिप्रेक्ष्यमा यस प्रकारको व्यवस्था गर्नु नेपालको दायित्व पनि हो । त्यसैले अठार वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा बालबालिका ठानी आपराधिक दायित्व पनि केही कम र उदार हुने प्रस्तुत अपराध संहिताको दफा ४४ को उपदफा (४) को व्यवस्थालाई उक्त महासन्धिका सन्दर्भमा हेरिनु पर्दछ । माथिका अन्य

उपदफाहरूमा जस्तै यो उपदफामा पनि कैद सजायको हकमा सम्म दुई तिहाई सजाय हुने उल्लेख भइ जरिमानाको हकमा केही उल्लेख भएको नपाइएको हुँदा जरिमाना हुने कसुरका हकमा दुईतिहाई हुने व्यवस्था लागू गर्नुपर्ने वाध्यता नरहेको देखिन्छ ।

बालबालिकाले कानूनद्वारा निषिद्ध कुनै कार्य गर्नुका पछाडि निजको अपरिपक्व मानसिकता, सही र गलत छुट्टयाउने विवेकको अपरिपक्वता जस्ता कारणहरू रहने र वालिग कसुरदारका हकमा जस्तो निजबाट सामाजिक सुरक्षामा खासै ठूलो खतराको जोखिम पनि नरहने स्थितिलाई ध्यानमा राखी उमेर पुगेका व्यक्तिको तुलनामा उमेर नपुगेका व्यक्तिहरूलाई कम सजाय हुने व्यवस्था प्रयोगमा ल्याइएको पाइन्छ । यस प्रकार प्रस्तुत संहिताले अठार वर्षलाई फौजदारी दायित्वको आधार वर्षको रूपमा कायम गरी नेपाली विधिशास्त्रमा नयाँ आयाम थपेको छ ।

४५. जरिमाना रकम नतोकिएकोमा एक हजार रुपियाँ जरिमाना हुने : यस संहितामा कुनै कसुरका सम्बन्धमा खास रकम तोकी जरिमानाको सजायको व्यवस्था गरिएकोमा त्यस्तो कसुरवापत सोही जरिमाना हुनेछ र त्यस्तो खास रकमको जरिमानाको व्यवस्था नभई “जरीवाना” भन्ने शब्द मात्र लेखिएको रहेछ भने एक हजार रूपैयाँ जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत अपराध संहितामा विभिन्न कसुरहरू वापत जरिमाना हुने व्यवस्था गर्दा देहायका ४ प्रकारका व्यवस्थाहरू गरिएको पाइन्छ :

- (क) जरिमानाको माथिल्लो हदमात्र तोकी तल्लो हद नतोकिएको,
- (ख) जरिमानाको तल्लो र माथिल्लो दुवै हद तोकिएको,
- (ग) जरिमानाको निश्चित रकम तोकिएको,
- (घ) जरिमाना हुने उल्लेख भइ कुनै रकम नतोकिएको
- (ङ) न्यूनतम जरिमाना तोकदा एक हजार रुपियाँ तोकनु पर्ने ।

अपराध संहिताको दफा १०२ को उपदफा (४) मा हाजिर जमानीमा छुटेको व्यक्ति जमानतबमोजिम उपस्थित नभएमा त्यसरी हाजिर जमानी दिने व्यक्तिलाई पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था भई यसमा जरिमानाको माथिल्लो हदमात्र उल्लेख भएको छ, तल्लो हद उल्लेख भएको छैन । यसै संहिताको दफा १६५ को उपदफा (२) मा कसैले कुनै व्यक्तिलाई दास बनाएमा पचास हजारदेखि एकलाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था भई यसमा जरिमानाको तल्लो र माथिल्लो दुवै हद तोकिएको छ । संहिताको दफा ५७ को उपदफा (२) को खण्ड (ग) मा जासूसी गर्ने व्यक्तिलाई पचास हजार रुपियाँ जरिमाना हुने व्यवस्था छ । यो दफामा उल्लेख भएबमोजिम जरिमानाको तल्लो र माथिल्लो कुनै हद नतोकिई निश्चित रकम तोकिएको पाइन्छ । अपराध संहितामा उल्लिखित अन्य धेरै अपराधहरूमा जरिमाना हुने मात्र उल्लेख भइ जरिमानाको कुनै रकम नतोकिएको अवस्था पाइन्छ । उदाहरणका लागि, संहिताको दफा ७९ को उपदफा (२) मा अदालतबाट जारी भएको समाकान वा इतलायनामाहरू त्यसको प्रयोजन बाँकी छुदै वदनियतपूर्वक च्यातेमा जरिमाना पनि हुन सक्ने व्यवस्था छ । तर जरिमानाको अङ्ग तोकिएको छैन । यी विभिन्न अवस्थाहरू मध्ये जरिमानाको माथिल्लो हदमात्र तोकिएको तर तल्लो हद नतोकिएकोमा जरिमाना गर्नुपर्दा तोकिएको

माथिल्लो हदमा ननाघ्ने गरी तल एक रुपियाँ पनि जरिमाना गर्न सकिने हुन्छ । संहिताको दफा ३९ को उपदफा (३) मा उल्लेख गरिएबमोजिम एक रुपियाँ भन्दा कम जरिमाना भने गर्न सकिदैन । जरिमानाको तल्लो र माथिल्लो दुवै हद तोकिएकोमा पनि जरिमानाको सजाय गर्नु पर्दा सोही हद भित्र रहेर तोकनु पर्ने स्पष्ट छ । यसैगरी कुनै अपराध वापत जरिमानाको निश्चित रकम तोकिएकोमा पनि सोहीबमोजिमको रकम नै तोकनु पर्ने हुन्छ । यो अवस्थामा अदालतले पनि आफ्नो विवेक प्रयोग गरेर अन्यथा हुने गरी घटीबढी रकम तोकन पाउने स्थिति हुँदैन । प्रस्तुत दफामा यही अवस्थालाई स्पष्ट गर्ने प्रयोजनका लागि कुनै कसुरका सम्बन्धमा खास रकम तोकी जरिमानाको सजायको व्यवस्था गरिएकोमा त्यस्तो कसुरवापत सोही जरिमाना हुने थप व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसै गरी माथि उल्लिखित चारवटा अवस्थाहरू मध्ये जरिमाना हुने उल्लेख भइ कुनै रकम नतोकिएको अवस्थामा के गर्ने भन्ने प्रश्न पनि उठ्न सक्दछ । यो स्थितिलाई पनि प्रष्ट पाउँ प्रस्तुत दफामा त्यस्तो खास रकमको जरिमानाको व्यवस्था नभई “जरिमाना” भन्ने शब्द मात्र लेखिएकोमा एक हजार रुपियाँ जरिमाना हुने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

४६. जरिमाना वापत कैद गर्न सकिने : (१) कुनै कसुरदारले निजलाई तोकिएको जरिमाना तिर्न बुझाउन नसकेमा निजलाई कैद गर्न सकिनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कैद निर्धारण गर्दा देहायबमोजिम गर्नुपर्दछ :

- (क) कैद र जरिमाना दुवै सजाय हुने कसुरमा जरिमाना नतिरे वापतको कैद निर्धारण गर्दा दश वर्ष भन्दा बढी गर्न हुँदैन,
- (ख) कैद वा जरिमाना मध्ये कुनै वा दुवै सजाय हुन सक्ने कसुरमा जरिमाना मात्रको सजाय भई सो नतिरे वापतको कैद निर्धारण गर्दा सो कसुरमा हुन सक्ने कैदको उपल्लो हदको आधा भन्दा बढी नहुने गरी कैद गर्नुपर्नेछ,
- (ग) जरिमाना मात्र सजाय हुने कसुरमा जरिमानाको सजाय भई सो नतिरे वापत कैद सजाय निर्धारण गर्दा दुई वर्ष भन्दा बढी नहुने गरी कैद गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अठार वर्ष उमेर नपुगेको नाबालकको हकमा जरिमाना वापत कैद गर्दा देहायबमोजिम गर्नुपर्नेछ :-

- (क) जरिमाना मात्र हुने वा कैद वा जरिमाना मध्ये कुनै एक सजाय हुने कसुरमा जरिमाना नतिरेकोमा कैद निर्धारण गर्न सकिने छैन,
- (ख) कैद र जरिमाना दुवै सजाय हुने कसुरमा जरिमाना मात्र सजाय भएकोमा सो जरिमाना नतिरे वापत कैद सजाय निर्धारण गर्नु पर्दा तीन महिना भन्दा बढी कैद निर्धारण गर्न सकिने छैन,
- (ग) चौध वर्ष उमेर पुगेको तर अठार वर्ष भन्दा कम उमेर भएको व्यक्तिलाई उपदफा (२) बमोजिम कैद निर्धारण गर्दा अठार वर्ष उमेर पुगेको व्यक्तिलाई गर्नु पर्ने कैद सजायको आधा भन्दा बढी कैद निर्धारण गर्न सकिने छैन ।

टिप्पणी

जरिमानालाई एक प्रकारको सजायको रूपमा मानिएको कुरा प्रस्तुत अपराध संहिताको दफा ३९ मा उल्लेख भइरहेकै छ । कैदको सजाय भौतिक रूपमा कारागारमा बस्नु पर्ने विषय भएकोले कसुरदारको आर्थिक हैसियत जतिसुकै कमजोर वा राम्रो भए पनि त्यसले कुनै फरक पादैन । तर

जरिमानाको सजाय कसुरदारको आर्थिक क्षमतासँग सिधा सम्बन्ध भएको विषय हो। जरिमाना तिर्ने वा बुझाउने कुरा कसुरदारको इच्छामा मात्र निर्भर रहने कुरा होइन। निजको आयस्रोत के छ र कति छ भन्ने कुराले जरिमाना तिर्ने क्षमता निर्धारण हुने हो। जरिमाना तत्काल बुझाउन नसक्ने कसुरदारका हकमा एउटै विकल्प भनेको किस्तावन्दीमा तिर्ने सुविधा दिन सकिन्छ। प्रस्तावित फौजदारी कसुर (सजाय निर्धारण तथा कार्यान्वयन) ऐन, २०६६ को दफा २० को उपदफा (२) बमोजिम नेपालमा पहिलोपल्ट यो सुविधाको व्यवस्था पनि गरिएको छ। तर लागेको जरिमाना तिर्न नसकेको कारणले मात्र जरिमानाको सजाय मिनाहा हुने स्थिति हुँदैन। यदि यसो गर्ने हो भने सजायको उद्देश्य पनि पूरा हुँदैन र दण्डहीनताले स्थान पाउने हुन्छ। त्यसैले जरिमानाको सजाय भएकोमा जरिमाना तिर्न नसकेमा के गर्ने भन्ने बारेमा सबैजसो मुलुकमा वैकल्पिक व्यवस्था गरिएको पाइन्छ र ती विकल्पहरू मध्ये कैदलाई एउटा विकल्पको रूपमा लिइएको पाइन्छ। उदाहरणका लागि भारतमा जरिमानाको सजाय गरिएकोमा जरिमाना तिर्न नसकेमा कैद गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।^{१५४}

नेपालको कानून प्रणालीमा जरिमाना तिर्न नसकेमा कैद गरिने व्यवस्था पहिलेदेखि चलि आएको र मुलुकी ऐन, दण्ड सजायमा यो व्यवस्था रहेको छ।^{१५५} यही प्रचलनलाई निरन्तरता दिँदै प्रस्तुत संहिताको यस दफाको उपदफा (१) मा कुनै कसुरदारले निजलाई तोकिएको जरिमाना तिर्न बुझाउन नसकेमा निजलाई कैद गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

प्रस्तुत संहिताको यस दफाको उपदफा (२) मा जरिमाना तिर्न बुझाउन नसकेको अवस्थामा जरिमाना वापत कैद निर्धारण गर्दा कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ। तिर्न नसकेको जरिमाना वापत कैद निर्धारण गर्दा देहायबमोजिमको तीन वटा विभिन्न अवस्थाहरूलाई ध्यानमा राखी भिन्न भिन्न अवधिको कैद निर्धारण गर्नुपर्ने गरी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ।

- ◆ कैद र जरिमाना दुवै सजाय भएको अवस्था,
- ◆ कैद वा जरिमाना मध्ये कुनै वा दुवै सजाय हुन सक्ने कसुरमा जरिमाना मात्रको सजाय भएको अवस्था, र
- ◆ जरिमाना मात्रको सजाय हुने कसुरमा जरिमानाको सजाय भएको अवस्था।

कैद र जरिमाना दुवै भएको अवस्था

प्रस्तुत संहितामा कैद र जरिमाना दुवै सजाय हुने थुप्रै कसुरहरू पहिचान गरिएका छन्। उदाहरणका लागि, अपराध संहिताको दफा १६६ को उपदफा (२) बमोजिम कसैले कुनै व्यक्तिलाई बाँधा राखेमा त्यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षदेखि सात वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था छ। उल्लिखित व्यवस्थाअनुसार कसैले कुनै व्यक्तिलाई बाँधा राखेको ठहर हुनु वा नहुनु एउटा कुरा हो तर बाँधा राखेको ठहर भएमा कैद मात्र वा जरिमाना मात्रको सजाय गर्न मिल्दैन, तोकिएको हद भित्र रहेर कैद र जरिमाना दुवै सजाय गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी कैद र जरिमाना दुवै भएको अवस्थामा तोकिएको कैद सजाय वापत कैदमा बस्नु पर्ने त छँदैछ, जरिमाना पनि तिर्न सकेन भने त्यस्तो जरिमाना वापत पनि कैद मै बस्नु पर्ने हुन्छ र यसरी कैद र जरिमाना दुवै भएकोमा जरिमाना तिर्न नसके वापत कैद निर्धारण गर्दा दश वर्ष भन्दा बढी गर्न नहुने

^{१५४} भारतीय दण्डसंहिताको दफा ६४

^{१५५} मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको २५ नं

व्यवस्था अपराध संहिताको प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) को खण्ड (क) मा गरिएको पाइन्छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ३८ को देहाय दफा १ अनुसार यस्तो अवस्थामा चार वर्ष भन्दा बढी अवधिको कैद ठेक्का नहुने व्यवस्था भएकोमा प्रस्तुत अपराध संहितामा यस्तो अवस्थामा हुन सक्ने कैदको हद बढाएर दशवर्षमा पुऱ्याएको पाइन्छ । यसो गर्नुका पछ्याडि एक त पहिलेको तुलनामा अहिले जरिमाना हुने रकमको अड्डा ज्यादै ठूलो हुन जाने गरेको पाइएको छ । जरिमानाको अड्डाको अनुपातमा कैद सजायको अवधि थोरै हुँदा कतिपय कसुरदारहरू आफूसँगको पैसा बचाउने उद्देश्यले जरिमाना तिर्न सकेर पनि कैदमा बसिदिने संभावना बढ्न गएको छ । दोस्रो कुरा, पहिलेको तुलनामा दण्डहीनतामा वृद्धि भएको हुँदा दण्डको असरलाई प्रभावकारी बनाउन पनि कैदको हद बढाउनु पर्ने स्थिति बनेको छ । तेस्रो कुरा, पहिले पहिले थोरै अवधि कै भए पनि कैदमा बस्नु भनेको त्यसलाई ठूलो सजायको रूपमा लिइन्थ्यो भने आजकल यसलाई त्यति गंभीर मानिएको पाइदैन । यी विभिन्न कारणहरूले गर्दा अन्य कसुरहरूका सम्बन्धमा पनि सजायको मात्रा बढाइएको पाइएको छ र जरिमाना नतिरे वापत हुने कैदको मात्रामा पनि सोही आधारमा वृद्धि गरिएको पाइन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ६५ अनुसार कैद र जरिमाना दुवै हुनेमा जरिमाना नतिरे वापत कैद गर्नु पर्दा तोकिएको कैद अवधिको एक चौथाइमा नबढ्ने गरी कैद हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

कैद वा जरिमाना मध्ये कुनै वा दुवै सजाय हुन सक्ने कसुरमा जरिमाना मात्रको सजाय भएको अवस्था अपराध संहितामा कैद वा जरिमाना मध्ये कुनै वा दुवै सजाय हुन सक्ने अवस्थाहरू पनि थुप्रै छन् । जस्तो अपराध संहिताको दफा ७० को उपदफा (२) मा उल्लेख भएबमोजिम कसैले जानीजानी कर्षु आदेश उलंघन गरेमा त्यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एकवर्षसम्म कैद वा दशहजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था छ । दफा ७० को उपदफा (२) को यो व्यवस्थाबमोजिम कर्षु उलंघन गर्ने व्यक्तिलाई कैदमात्र वा जरिमाना मात्र वा दुवै सजाय पनि हुन सक्दछ । यस्तो अवस्थाको कसुरमा सजाय हुँदा जरिमाना मात्रको सजाय भएको रहेछ र त्यस्तो जरिमाना नतिरे वापत कैद निर्धारण गर्नु पर्दा सो कसुरमा हुन सक्ने कैदको उपल्लो हदको आधा भन्दा बढी नहुने गरी कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था अपराध संहिताको प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) को खण्ड (ख) मा गरिएको छ । यसको अर्थ माथि उल्लिखित कर्षु उलंघनको कसुर गरेकोमा भएको जरिमाना वापत कैद निर्धारण गर्नुपर्दा सो कसुरमा हुन सक्ने कैदको उपल्लो हद एक वर्ष हुँदा सोको आधा अर्थात् छ महिना भन्दा बढी नहुने गरी कैद निर्धारण गर्नुपर्ने देखिन्छ । दफा ४६ को उपदफा (२) को यो व्यवस्था हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ३८ को देहाय दफा २ मा भएको व्यवस्थासँग समान रहेको पाइन्छ । यो अवस्थामा निर्धारण गरिने कैदको मात्रामा घटीबढी गरिएको पाइदैन । यद्यपि विभिन्न अपराध गरेवापत हुन सक्ने कैदको मात्रामा नै बढेको हुँदा अवधिका हिसाबले भने यो अवस्थामा निर्धारण हुनजाने कैदको अवधि पनि स्वाभाविक रूपमा बढ्न जाने देखिन्छ ।

जरिमाना मात्रको सजाय हुने कसुरमा जरिमानाको सजाय भएको अवस्था

प्रस्तुत संहितामा केही कसुरहरू जरिमाना मात्र हुने किसिमका पनि छन् । उदाहरणका लागि अपराध संहिताको दफा १०२ को उपदफा (४) मा जमानीमा छुटेको मानिस अदालतले खोजेका बखत उपस्थित नभएमा हाजिर जमानी दिने व्यक्तिलाई पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । दफा १०२ को उपदफा (२) मा उल्लिखित यो व्यवस्थाबमोजिम हाजिर जमानी हुने व्यक्तिलाई पचास हजार रुपियाँको हद भित्र रहेर कति जरिमाना गर्ने भन्ने एउटा कुरा हो तर निजलाई

कैदको सजाय गर्न सकिँदैन, केवल जरिमानाको मात्र सजाय गर्न सकिन्छ । यस्तो जरिमानाको मात्र सजाय हुने कसुरमा जरिमानाको सजाय भएको रहेछ र कसैले त्यस्तो अवस्थामा जरिमाना तिर्न सकेको रहेनछ भने यसरी तिर्न नसकेको जरिमाना वापत कैद निर्धारण गर्नुपर्दा दुई वर्ष भन्दा बढी नहुने गरी कैद गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) को खण्ड (ग) मा गरिएको पाइन्छ । यस्तो अवस्थामा कैद गर्ने सम्बन्धमा हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, दण्डसजायको महलको ३८ नं. को देहाय दफा ३ मा पनि समान व्यवस्था रहेको पाइन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ६७ अनुसार जरिमाना मात्रको सजाय हुने कसुरमा जरिमाना नतिरे वापत कैद गर्नु पर्दा भारतमा जरिमानाको रकमको आधारमा विभिन्न कैद अवधि तोकिएको छ र जतिसुकै रकम भए पनि ६ महिना भन्दा बढी नहुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

माथि उल्लिखित दफा ४६ को उपदफा (२) को व्यवस्था वालिग कसुरदारहरूका हकमा जरिमाना नतिरे वापत निर्धारण गरिने कैदका सम्बन्धमा गरिएको व्यवस्था हो । जरिमाना नतिरे वापत कैद निर्धारण गर्ने सम्बन्धमा पनि नाबालकका हकमा छुट्टै व्यवस्था प्रस्तुत अपराध संहिताको दफा ४६ को उपदफा (३) मा गरिएको छ, जस अनुसार अठार वर्ष नपुगेका नाबालकका हकमा जरिमाना वापत कैद गर्नु पर्दा देहायबमोजिम गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ :

- (१) जरिमाना मात्र हुने कसुरमा जरिमाना भएकोमा त्यस्तो जरिमाना नतिरेको स्थितिमा कैद निर्धारण गर्न सकिँदैन,
- (२) कैद वा जरिमाना मध्ये कुनै एक सजाय हुने कसुरमा जरिमानाको सजाय भएको रहेछ र त्यस्तो जरिमाना नतिरेको स्थिति रहेछ भने त्यस्तो जरिमाना वापत पनि कैद निर्धारण गर्न सकिँदैन,
- (३) कैद र जरिमाना दुवै सजाय हुने कसुर रहेछ तर जरिमानाको मात्र सजाय भएको रहेछ भने त्यस्तो जरिमाना नतिरे वापत कैद निर्धारण गर्नु पर्दा तीन महिना भन्दा बढी कैद निर्धारण गर्न सकिने छैन,
- (४) चौध वर्ष उमेर पुगेको तर अठार वर्ष भन्दा कम उमेर भएको व्यक्तिलाई माथि उल्लिखित दफा ४६ को उपदफा (२) बमोजिम कैद निर्धारण गर्दा अठार वर्ष उमेर पुगेको व्यक्तिलाई गर्नुपर्ने कैद सजायको आधा भन्दा बढी कैद निर्धारण गर्न सकिँदैन

४७. सजाय छुट दिन सक्ने : (१) कुनै कसुरदारले आफूले गरेको कसुर स्वीकार गरी सो कसुरका सम्बन्धमा प्रमाण जुटाउन, अन्य अभियुक्त वा त्यसको गिरोह वा मतियारलाई पक्राउ गर्न वा अनुसन्धान वा अभियोजन पक्ष वा अदालतलाई सघाउ पुऱ्याएकोमा कानूनबमोजिम हुने सजायको बढीमा पचास प्रतिशतसम्म सजाय छुट दिन सकिनेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको कसुरदारले सजायमा छुट पाउन सक्नेछैन :-

- (क) एकपटक यस उपदफाअन्तर्गतको सुविधा पाइसकेको,
- (ख) कैद सजाय हुने कसुरमा दोषी ठहर भई कैद भुक्तान गरेको अवधि तीन वर्ष पूरा नगरेको,
- (ग) जुन कसुरमा सजाय छुट माग गरिएको हो सोही प्रकृतिको कसुरमा एक पटक सजाय पाइसकेको,
- (घ) निरपेक्ष दायित्व हुने कसुर गरेको ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम सजायमा छुट दिँदा अभियुक्तले अनुसन्धान वा पुर्पक्षको कुन अवस्थामा दोष स्वीकार गरेको हो र कस्तो परिस्थितिमा त्यस्तो कसुर स्वीकार गरेको हो सो कुरालाई समेत विचार गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी

अपराध संहिताको प्रस्तुत दफामा देहायका तीन प्रकारका व्यवस्थाहरू समावेश गरिएका छन् :

- ◆ केही निश्चित अवस्थामा कसुरदारले निजलाई हुने सजायमा छुट पाउने
- ◆ केही निश्चित अवस्थामा सजाय छुट पाउने व्यवस्थाको सुविधा नपाउने, र
- ◆ सजायमा छुट दिँदा विचार गर्नुपर्ने कुराहरू

अभियोजनको सौदाबाजी (Plea Bargain) को सैद्धान्तिक अवधारणा

मौजुदा फौजदारी न्यायप्रणालीबमोजिम कुनै अभियुक्तले अनुसन्धान अधिकारी, अभियोजन अधिकारी वा अदालतमा उपस्थित भई आफूले गरेको कसुरमा साबिती भएमा, अभियोजन पक्ष वा अदालतलाई प्रमाण उपलब्ध गराउने कुरामा सहयोग गरेमा कुनै रियायत पाउँदैन र निजलाई साबितीको आधारमा सजाय हुन सक्ने हुन्छ । तर निजले इन्कारी गरेमा र सो कुरालाई आवश्यक सबुद र प्रमाणबाट पुष्टि गर्न सकिएमा निजले सफाइ पाउन सक्ने हुन्छ । यस स्थितिमा अभियोजन अधिकारी वा अदालत समक्ष साबिती हुने सम्भावना रहूदैन ।

यो अवस्था नेपालको फौजदारी न्याय प्रशासनको मात्र नभई अन्य मुलुकको पनि हो । यस अवस्थालाई दृष्टिगत गरी स.रा. अमेरिकाका अधिकांश राज्यहरूमा अभियोजनको सौदाबाजीको अवधारणा लागू गरी अभियोजन पक्ष र अदालतलाई सहयोग गर्ने अभियुक्तलाई केही रियायत दिएको पाइन्छ ।

अभियोजनको सौदाबाजी भनेको अभियुक्त र अभियोजन अधिकारी (केही अवस्थामा अदालत समेत) बीचको त्यस्तो एक सौदाबाजी वा सम्झौता हो, जस अनुसार अभियुक्तले आफूले गरेको कसुर अदालतमा स्वीकार गर्छ वा अभियोजन प्रति आपत्ति गर्दैन र सो वापत अभियोजन अधिकारीले कुनै अभियोग निजउपर रद्द वा कम सजायको माग दाबी गर्छ वा निजलाई साजय छुट हुने गरी अभियोजन दायर गर्दछ । स.रा. अमेरिकाबाट विश्वका अन्य मुलुकमा पनि अवलम्बन गरिएको छ ।

नेपाल कानून अभियोजनको सौदाबाजीको अवधारणालाई विधिवत अङ्गीकार नगरिएका भए तापनि भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५५बमोजिम यसको अवधारणालाई पहिलो पटक परोक्ष रूपमा आत्मसात् गरिएको सछ । यसपछि बनेका अन्य ऐनमा पनि यस धारणालाई अवलम्बन गरिएको छ ।

अभियोजनका सौदाबाजीको पक्ष वा विपक्षमा थुप्रै तर्क गर्न सकिन्छ । त्यसो भए तापनि, कमजोर अपराध अनुसन्धानको स्तर भएकै नेपाल जस्ता विकासोन्मुख मुलुकमा यसको अभ्यास र प्रयोगबाट कसुरदारलाई न्यायको रोहमा ल्याउन मद्दत पुग्ने नै हुन्छ । यही धारणालाई मध्यनजर गरी कार्यदलले यो अवधारणालाई प्रस्तुत संहितामा स्थान दिएको छ । तथापि, “अभियोजनको सौदाबाजी” भन्ने शब्दावली यस संहितामा उल्लेखन गरिएको छैन ।

केही निश्चित अवस्थामा कसुरदारले निजलाई हुने सजायमा छुट पाउने

अपराध संहिताको प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) मा कुनै कसुरदारलाई निश्चित अवस्थामा निजलाई हुने सजायको बढीमा पचास प्रतिशतसम्म सजाय छुट दिन सकिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । अपराध संहिताको यो व्यवस्था केही हदसम्म “अभियोजनको सौदाबाजी (Plea Bargaining)” को अवधारणामा आधारित छ । सजायको सौदाबाजीको सिद्धान्त भन्नाले अभियोजन पक्ष र अभियुक्तका बीच मुद्दाको अनुसन्धान कै अवस्थामा वा मुद्दा सुनुवाइको प्रारम्भिक अवस्थामा नै अभियुक्तउपर लगाइएको आरोपका सम्बन्धमा वार्ता वा छलफलको माध्यमबाट निजलाई हुन सक्ने सजायका सम्बन्धमा गरिने सम्झौता भन्ने बुझिन्छ । सजाय सौदाबाजी अमेरिका, क्यानाडा, न्यूजिल्याण्ड र अष्ट्रेलिया समेतका कमन ल पद्धति अङ्गलेका मुलुकहरूको न्यायप्रणालीको एउटा नियमित अङ्ग बन्न पुगेको छ ।^{१५६} अभियोजनको सौदाबाजीको अवधारणा अनुसार यदि कुनै कसुरदारले आफूले गरेको कसुर स्वीकार गर्दछ र उक्त कसुरका सम्बन्धमा थप अनुसन्धान र कारबाईका लागि सहयोग गर्दछ भने निजलाई सजायमा छुट हुने मान्यता राखिन्छ । यो अवधारणाको प्रयोग मुद्दाको अनुसन्धान र सुनुवाइ दुवै अवस्थामा हुन सक्दछ । मुद्दा अनुसन्धानका क्रममा कुनै अभियुक्तले निजलाई लाग्न सक्ने गम्भीर अभियोगको सट्टा कम गम्भीर अपराध स्वीकार गर्न सक्दछ । मुद्दा सुनुवाइको क्रममा कुनै अभियुक्तले कम कठोर सजाय हुने अपराध स्वीकार गर्न सक्दछ ।

कानूनमा यस्तो व्यवस्था गर्नुका पछाडि कुनै अभियुक्तले अपराध स्वीकारनुको अर्थ आफूले गरेको दुष्कर्मका लागि पश्चतापको भावना पैदा भएको प्रमाणका रूपमा लिइनु हो । दण्डको कठोरता मात्र दण्डको उद्देश्य होइन । दण्डको मुख्य उद्देश्य त कुनै अपराधीमा निजले गरेको दुष्कर्म प्रति पश्चतापको भावना पैदा गराई सुधार गर्नु हो । त्यसैले यदि कसैले अपराध स्वीकार्छ भने निजमा त्यस्तो पश्चतापको भावना पैदा भइसकेको मानिन्छ र सुधारको मौका दिन उचित हुने ठानिन्छ । यसैगरी अनुसन्धान वा कारबाईको प्रारम्भिक अवस्थामा नै अपराध स्वीकार गरेमा थप अनुसन्धान र कारबाईका लागि लाग्ने अपव्यय पनि बचत हुनजाने हुन्छ । अभियुक्तको यस प्रकारको व्यवहारले फौजदारी न्यायप्रणालीको सहज सञ्चालनमा समेत सहयोग मिल्ने विश्वास गरिन्छ । कतिपय देशमा त कुनै अभियुक्तले अपराध स्वीकार गरेपछि कसुर ठहरका लागि सुनुवाइ नै गर्न नपर्ने, एकैपटक सजाय निर्धारणका लागि मात्र सुनुवाइ गरे हुने व्यवस्था पनि छ । हामीकहाँ प्रस्तुत व्यवस्थाको अध्ययनबाट कसुर ठहरको सुनुवाइ नै गर्नु नपर्ने भन्ने तदेखिदैन । तर पनि सजायमा कमि हुन सक्ने सिद्धान्तलाई भने आंशिक रूपमै भए पनि आत्मसात् गरिएको पाइन्छ ।

नेपाल कानून प्रणालीमा भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ का अतिरिक्त यस प्रकारको व्यवस्था नयाँ भए पनि पहिलो भने होइन । जस्तो मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ को दफा २१ मा सो ऐनबमोजिमको कसुर गरेको भनी अभियोग लागेको कुनै अभियुक्तले आफूले गरेको कसुर स्वीकार गरी सघाउ पुऱ्याएमा निजलाई हुने सजायको बढीमा पच्चिस प्रतिशतसम्म सजाय छुट पाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।^{१५७} अपराध संहिताको यस दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसार कुनै कसुरदारले आफूले गरेको कसुर स्वीकार गरी सो कसुरका सम्बन्धमा

१५६ डा. हरिवंश त्रिपाठी, सजाय निर्धारण सम्बन्धी नीति (सिद्धान्त, अभ्यास र सुधारको आवश्यकता), पृ. ५९, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, २०६७

१५७ हेर्नुहोस् मुलुकी ऐन, चोरीको महलको २२ नं, लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ को दफा १८ग, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा ५५, सम्पत्ति शुद्धिकरण (मनी लाउन्डरिङ्ग) ऐन, २०६४ को दफा ४४, बैकिङ्ग कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४ को दफा २६ ।

देहायबमोजिम सघाउ पुऱ्याएमा कानूनबमोजिम हुने सजायको बढीमा पचास प्रतिशतसम्म सजाय छुट दिन सकिने व्यवस्था भएको पाइन्छ :

(क) प्रमाण जुटाउन,

(ख) अन्य अभियुक्त वा त्यसको गिरोह वा मतियारलाई पक्राउ गर्न, वा

(ग) अनुसन्धान, अभियोजन वा अदालतलाई सघाउ पुऱ्याएकोमा ।

यो उपदफाको व्यवस्थाअनुसार सजाय छुटको सुविधा पाउनको लागि सर्वप्रथमतः कुनै अभियुक्तले आफूले गरेको कसुर स्वीकारेको हुनुपर्ने देखिन्छ । आफूना हकमा नस्वीकार्ने तर अन्यका हकमा सहयोग गर्दैमा यो सुविधा पाउन सक्दैन । सामान्यतः कुनै अभियुक्तले आफूले गरेको कसुर स्वीकार गर्दछ भने साँचो नभइ आफू विरुद्धको कसुर स्वीकार गर्दैन भन्ने मान्यताका आधारमा निजको त्यस्तो भनाइलाई सत्य मानिने र निजले गरेको अन्य सहयोग प्रति पनि विश्वासनीयता कायम रहने हुँदा कानूनमा यस्तो व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो व्यवस्था अपराध संहितामा उल्लिखित कसुरहरूका सम्बन्धमा मात्र लागू हुने देखिन्छ । यसै गरी यो व्यवस्था अन्तर्गत छुट हुन सक्ने सजायको मात्रा अधिकतम पचास प्रतिशत उल्लेख भएको हुँदा सो हदमा नबढ्ने गरी कति छुट दिने भन्ने कुरा अदालतको स्वविवेकमा छोडिएको पाइन्छ ।

केही निश्चित अवस्थामा सजाय छुट पाउने व्यवस्थाको सुविधा नपाउने

केही अवस्थामा सजायमा छुट दिने व्यवस्था गर्नुको औचित्यमा माथि प्रकाश पारिसकिएको छ । सजाय छुट दिनुको अर्थ दण्डहीनताको संस्कृतिलाई बढावा दिनु हुन सक्दैन । सजाय छुट दिनसकिने अवस्थामा त्यस्तो छुट दिँदा पनि फौजदारी कानूनले प्राप्त गर्न खोजेको सार्वजनिक हितको लक्ष्यलाई नजरअन्दाज गर्न नहुने कुरामा सतर्क रहनु अनिवार्य हुन्छ । सजाय छुट दिनुको मुख्य उद्देश्य कसुरदारमा पश्चातापको भावना पैदा भइसकेको हुँदा सुधारको मौका दिनु हो तर यसरी सुधारको मौका दिँदा त्यस्तो मौकाको दुरुपयोग गर्दछ र समाजमा सुरक्षा जोखिम सिर्जना गर्दछ अथवा आपराधिक कार्यमा आफ्नो संलग्नतालाई निरन्तरता दिइरहन्छ भने पुनः यस्तो सुविधा दिइरहनुको कुनै औचित्य रहन आउदैन । यही मान्यतालाई ध्यानमा राखी अपराध संहिताको प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा सजाय छुटको सुविधा पाउन नसक्ने अवस्थाको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस व्यवस्था अनुसार यस उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको कसुरदारले सजायमा छुट पाउन नसक्ने उल्लेख छ :

(क) एक पटक यस उपदफाअन्तर्गतको सुविधा पाइसकेको । यसअनुसार पहिले सजायको छुट पाइसकेको कुनै कसुरदारले पुनः अर्को आपराधिक कार्य गरेको अवस्थामा पछिल्लो कसुरमा फेरि सजाय छुटको सुविधा पाउन सक्दैन,

(ख) कैद सजाय हुने कसुरमा दोषी ठहर भई कैद भुक्तान गरेको अवधि तीन वर्ष पूरा नगरेको । यसअनुसार पहिले सजाय छुटको सुविधा पाएको त होइन तर कैदको सजाय भइसकेको छ र त्यस्तो सजाय भुक्तान गरेको तीनवर्ष पूरा भइसकेको रहेनछ भने पनि यो दफाबमोजिमको सजाय छुटको सुविधा पाउन सक्दैन । कैदको सजाय हुने भन्नासाथ तुलनात्मक रूपमा गम्भीर अपराधका दोषी मानिने हुँदा यस प्रकारको गम्भीर अपराधका कसुरदारलाई पनि सजाय छुटको सुविधा पाउन समयगत सीमा राखी पहिलेको कैद भुक्तान गरेको तीन वर्षको अवधि पूरा नहुँदै गरेको अर्को कसुरमा सजाय छुटको सुविधा नपाउने गरी व्यवस्था भएको पाइन्छ ।

- (ग) जुन कसुरमा सजाय छुट माग गरिएको हो सोही प्रकृतिको कसुरमा एक पटक सजाय पाइसकेको । यसअनुसार एउटै प्रकृतिको अपराध एक पटक भन्दा बढी गर्ने कसुरदारले पनि सजाय छुटको सुविधा नपाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । सोही प्रकृतिको अपराध पहिले पनि गरेको अवस्थामा पहिले यस प्रकारको सजायको सुविधा नलिएको भए पनिपछिल्लो अपराधका सन्दर्भमा सजाय छुट नपाउने स्पष्ट व्यवस्था प्रस्तुत उपदफा (२) मा गरिएको छ ।
- (घ) निरपेक्ष दायित्व हुने कसुर गरेको । निरपेक्ष दायित्व भन्नाले कुनै कार्य गर्नासाथ त्यसबाट सिर्जना हुने दायित्व भन्ने बुझिन्छ । फौजदारी कानूनको सामान्य मान्यताअनुसार कुनै कार्य अपराध मानिन त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा निषिद्ध हुनुपर्ने र त्यस्तो कार्य कसुरदारले जानीजानी दोषी मनसायका (mens rea) साथ गरेको हुनुपर्ने आवश्यकता ठानिन्छ तर निरपेक्ष दायित्व अन्तर्गत त्यस्ता कसुरहरू समावेश हुन आउछन् जुन कसुरहरू दोषी मनसायका साथ गरेको प्रमाणित हुन जरुरी हुँदैन र दोषी मनसाय (mens rea) रहे वा नरहेको परीक्षण पनि गरिदैन । कुनै कार्य गरिनु स्वयंमा अपराध मानिन्छ र सो वापत फौजदारी दायित्व व्यहोर्नु पर्ने हुन्छ । जस्तो खाद्यमिसावटसम्बन्धी मुद्दामा कसैको मनसाय भन्दा पनि त्यसो गरिएको प्रमाणित हुनु नै अपराध ठहरिन पर्याप्त मानिन्छ । भ्रष्टाचार, मानव बेचबिखन, जबर्जस्तीकरण, सम्पत्ति शुद्धीकरण, अपहरण वा शरीरबन्धक यस्ता कसुरका उदाहरण हुन सक्दछन् जहाँ निरपेक्ष दायित्व कायम हुन्छ । कानूनमा केही अपराधका सन्दर्भमा यस्तो व्यवस्था गर्नुको पछाडि मनसाय प्रमाणित गराइरहन गाह्रो हुने अवस्था, त्यसले सार्वजनिक हित र कल्याणका क्षेत्रमा पार्ने तत्कालिक प्रभाव तथा सजायको मात्रा पनि न्यूनतम मात्र गरिने अवस्थाहरू कारणका रूपमा रहेका हुन्छन् । त्यसैले अपराध संहिताको प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा निरपेक्ष दायित्व हुने कसुर गरेको अवस्थामा पनि सजाय छुट पाउन नसक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

सजायमा छुट दिँदा विचार गर्नुपर्ने कुराहरू

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा सजायमा छुट दिँदा विचार गर्नुपर्ने विषयहरूका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । कुनै कसुरवापत सजायमा छुट दिनुको उद्देश्य थप अनुसन्धान र कारबाईमा लाग्ने अपव्यय बचाउने, आफ्नो दुष्कर्म प्रति स्वीकार गरी पश्चाताप गरिसकेको हुँदा सुधिने मौका दिनु हो भन्ने कुरा माथि उल्लेख गरिसकिएको छ । यसका अतिरिक्त कसुरदारलाई सजाय छुटको आशमा कसुर स्वीकार्ने प्रवृत्तिमा वृद्धिगर्नु पनि यसको उद्देश्य हो ताकि अभियोजन पक्षलाई सुनुवाइको परिणाम प्रति अनिश्चित रहनु पर्ने अवस्था आइनपरोस् । तर कसुरदारले स्वीकार नगरे पनि निजलाई कसुरदार ठहराउन आवश्यक प्रमाणहरू पर्याप्त सङ्कलन भइसकेको, निजले कसुर नस्वीकारी नहुने परिस्थिति सिर्जना भइसकेको तथा कारबाईको अन्तिम अवस्थामा मात्र स्वीकारेको भए उक्त मुद्दाको कारबाईमा हुनुपर्ने अपव्यय पनि भइसकेको स्थिति हो भने सजाय छुट दिनुको कुनै औचित्य नरहन सक्दछ । यही मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा सजायको छुट दिँदा अभियुक्तले अनुसन्धान वा पुर्पक्षको कुन अवस्थामा दोष स्वीकार गरेको हो र कस्तो परिस्थितिमा त्यस्तो कसुर स्वीकार गरेको हो सो कुरालाई समेत विचार गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । बेलायतको फौजदारी न्याय ऐन, २००३ को दफा १४४ मा पनि सजाय छुट दिने आदेश गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरूमा यीनै दुईवटा विषयहरू उल्लेख भएको पाइन्छ ।

४८. अन्तरिम क्षतिपूर्तिको लागि आदेश दिन सक्ने : (१) यस संहिता र कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कुनै कसुर भएको कारणबाट सो कसुरबाट पीडित व्यक्ति वा निजमा आश्रित व्यक्तिलाई तत्काल उपचार गराउनु पर्ने भएमा वा क्षतिपूर्ति वा कुनै प्रकारको राहत रकम दिनु परेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई औषधोपचार गराउन वा अन्तरिम रूपमा क्षतिपूर्ति वा राहत रकम तिर्न अदालतले सो कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई आदेश दिन सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम आदेश भएकोमा त्यस्तो अभियोग लागेको व्यक्तिले त्यस्तो क्षतिपूर्ति वा रकम पीडित वा निजमा आश्रित व्यक्तिलाई तुरन्त उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

(३) यस दफाबमोजिम क्षतिपूर्ति वा राहत रकम तिरेको व्यक्तिले अदालतबाट फैसला हुँदा अभियोगबाट सफाई पाएमा त्यस्तो क्षतिपूर्ति वा राहत रकम पाउने व्यक्तिले त्यस्तो रकम त्यसरी सफाई पाएको पैंतीस दिन भित्र निजलाई फिर्ता गर्नुपर्नेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिमको अवधिभित्र त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो रकम फिर्ता नगरेमा अदालतले त्यसरी सफाई पाएको साठी दिन भित्र त्यस्तो व्यक्तिको जुनसुकै जायजथाबाट त्यस्तो रकम भराइ दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

अपराध संहिताको प्रस्तुत दफामा अन्तरिम क्षतिपूर्ति सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । अन्तरिम क्षतिपूर्ति भन्नाले कुनै कसुरको पीडितलाई सो कसुरको अभियोग लागेको कसुरदारबाट मुद्दाको अन्तिम किनारा नलाग्दै भराइने क्षतिपूर्ति भन्ने बुझिन्छ । प्रस्तुत अपराध संहिताले पहिलो पल्ट क्षतिपूर्तिलाई पनि सजायको एउटा प्रकारको रूपमा फौजदारी न्याय प्रशासनको अभिन्न अङ्गको रूपमा परिभाषित गरेको छ । सामान्यतः कसुरदारलाई गरिने सजाय मुद्दाको अन्तिम किनारा भएपछि असूल गर्ने गरिन्छ । क्षतिपूर्ति कै सम्बन्धमा पनि प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधिसंहिताको दफा १६५ मा कुनै व्यक्तिले तिर्नु पर्ने ठहरेको क्षतिपूर्ति फैसलाबमोजिम तिर्नु पर्ने व्यक्तिलाई फैसला भएको छ महिनाभित्र बुझाउनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था भएको पाइन्छ । तर प्रस्तुत दफा ४८ मा गरिएको अन्तरिम क्षतिपूर्तिको व्यवस्था नेपालको कानून प्रणालीमा नै एक नौलो अवधारणा हो । अपराध संहिताको यो व्यवस्थाले अपराधका पीडितलाई तत्कालै राहत उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरेर समग्र फौजदारी न्यायप्रणालीलाई प्रभावकारी र विश्वासनीय बनाउने उद्देश्य राखेको छ ।

व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट हेर्ने हो भने अपराधका पीडितहरूलाई सहयोगको आवश्यकता पर्ने क्षण भनेको घटना घटेपछिको तत्कालको समय हो । अपराध घटेपछि समयको अन्तराल जति बढ्दै जान्छ, त्यति नै पीडितले आफूलाई समाल्दै लैजाने, आफूलाई नयां परिस्थितिसँग अनुकूल बनाउदै लैजाने र जीवनका वैकल्पिक आधारस्तम्भहरू खडा गर्दै जाने हुन्छन् । तर अपराध घट्ने वित्तिकैको तत्कालपछिको अवस्था भनेको गम्भीर चोटपटकबाट पीडित भए तत्कालै उपचारमा लाग्नु पर्ने हुन्छ, घरपरिवारका लागि आर्जन गर्ने मुख्य व्यक्ति कै हत्या भएको भए लालन पालन कै समस्या परेको हुन सक्दछ, काजकिरिया गर्नुपर्ने अवस्थाका पीडित भए आफ्नो संस्कारजन्य कार्य सम्पन्न गर्ने पनि तत्कालिक राहतको आवश्यकता पर्ने हुन सक्दछ । अपराधबाट पीडित भएकाहरूले राहत र क्षतिपूर्ति पाउनु कुनै दयाको विषय नभई निजहरूको अधिकार कै विषय पनि हो । पीडितहरूको यही अधिकारलाई मान्यता दिंदै प्रस्तुत दफामा कसुरबाट पीडित वा निजमा आश्रित व्यक्तिहरूका हकमा

अन्तरिम क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) को अध्ययनबाट अन्तरिम क्षतिपूर्ति पाउने सम्बन्धमा देहायको व्यवस्था भएको पाइन्छ :

(क) कुनै कसुरको कारणबाट पीडित भएका व्यक्ति वा निजमा आश्रित व्यक्तिलाई प्राप्त हुने

(ख) तत्काल उपचार गराउनु पर्ने भएमा वा क्षतिपूर्ति वा कुनै प्रकारको राहत रकम दिनु पर्ने भएमा प्राप्त हुने

यसरी पीडित व्यक्तिलाई औषधोपचार गराउनु वा अन्तरिम क्षतिपूर्ति वा राहत रकम आवश्यक परेमा सोबमोजिमको रकम तिर्न कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिलाई अदालतले आदेश दिन सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

पीडित व्यक्ति वा निजमा आश्रित व्यक्तिलाई त्यस्तो क्षतिपूर्ति वा रकम उपलब्ध गराउनु अदालतबाट आदेश भएमा कसुरको अभियोग लागेको व्यक्तिले आदेशबमोजिमको क्षतिपूर्ति वा रकम तुरुन्त उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था यस दफाको उपदफा (२) मा गरिएको छ । यसरी अन्तरिम क्षतिपूर्ति तिर्न आदेश भएकोमा किस्तावन्दीमा तिर्ने सुविधा प्राप्त हुनेदेखिदैन ।

अपराध संहिताको यस दफाको उपदफा (३) मा यसरी अन्तरिम क्षतिपूर्ति वा राहत रकम तिरीसकेपछि कुनै कसुरको अभियोग लागेको अभियुक्तले सफाइ पाएमा उत्पन्न हुन सक्ने परिणामलाई संवोधन गरिएको छ । वास्तवमा कुनै कसुरको अभियोग लाग्नु भनेको सो कसुर गरेको ठहर भइसकेको अवस्था होइन । अन्तरिम क्षतिपूर्तिको प्रयोजनका लागि तत्कालै राहत रकमको व्यवस्था गर्नुपर्ने परिस्थितिलाई ध्यानमा राखी कसुरदार नठहरिएको अवस्था भए पनि अभियुक्तबाट रकम तिराउनु तत्कालीन व्यवस्थापनको कुरा मात्र हो । पुर्पक्षको क्रममा निजलेपछि सफाइ पाउन सक्ने संभावना कायमै रहेको हुन्छ । स्वाभाविक प्रश्न उठ्न सक्दछ, पहिल्यै अन्तरिम क्षतिपूर्ति रकम तिरीसकेको कुनै कसुरको अभियोग लागेको कसुरदारले पछि सफाइ पाएमा पहिले तिरेको रकमको स्थिति के हुन्छ ? प्रस्तुत उपदफा (३) ले यही प्रश्नलाई संवोधन गरेको छ जस अनुसार क्षतिपूर्ति वा राहत रकम तिरेको व्यक्तिले अदालतबाट फैसला हुँदा अभियोगबाट सफाइ पाएमा त्यस्तो क्षतिपूर्ति वा राहत रकम पाउने व्यक्तिले त्यस्तो रकम त्यसरी सफाइ पाएको पैतीस दिन भित्र निजलाई फिता गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यो व्यवस्थाले पीडितलाई पीडकका विरुद्धमा मात्र क्षतिपूर्तिको अधिकार छ, अन्यका विरुद्धमा होइन भन्ने मान्यतालाई आत्मसात् गरेको छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (४) मा उपदफा (३) कै व्यवस्थाको परिपूरक व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यसअनुसार कुनै व्यक्तिले आफूले पहिले प्राप्त गरेको अन्तरिम क्षतिपूर्ति वा राहत रकम सफाइ पाएको पैतीस दिन भित्र फिर्ता नगरेमा अदालतले त्यसरी सफाइ पाएको साठी दिनभित्र त्यस्तो व्यक्तिको जुनसुकै जायजथाबाट रकम भराइदिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति र कसुर गर्न प्रयोग भएका साधनसम्बन्धी व्यवस्था

परिचय :

अपराध संहिताको यस परिच्छेदमा कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति र कसुर गर्न प्रयोग भएका साधनहरूको व्यवस्थापनका बारेमा उल्लेख गरिएको छ । यस परिच्छेदमा कुनै पनि फौजदारी कसुर गरेर प्राप्त गरेको सम्पत्ति के गर्ने ? त्यस्ता सम्पत्ति कसको हुने ? पीडितलाई फिर्ता गर्ने वा नगर्ने आदी कुराहरूका साथै कसुर गर्न प्रयोग भएका साधन के गर्ने ? त्यस्तो सम्पत्तिबाट बढे बढाएको सम्पत्ति के हुने आदिका सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । विभिन्न फौजदारी कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति, त्यस्तो सम्पत्तिको बिगो, त्यस्तो सम्पत्तिबाट बढे बढाएको सम्पत्ति, कसुर गर्दा प्रयोग गरेको साधन तथा सम्पत्तिलाई कसरी व्यवस्थापन गर्ने वा के गर्ने भन्नेसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था हुन अति आवश्यक ठानी यो परिच्छेदमा यी सबै विषयमा कानूनी व्यवस्था गरिएको हो । यो परिच्छेदमा गरिएको व्यवस्था कसुर कायम गर्ने विषयसँग सम्बन्धित नभई कसुर गर्न प्रयोग भएको साधन, सम्पत्ति तथा कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति तथा सोबाट बढे बढाएको सम्पत्तिको व्यावस्थापन गर्ने सम्बन्धमा केन्द्रित रहेकोले यो व्यवस्था निर्देशात्मक स्वरूपको रहेको छ ।

हाल नेपालमा प्रचलित विभिन्न कानूनमा कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति वा कसुर गर्दा प्रयोग गरेको सम्पत्तिका सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था रहेको छ । खास गरी मुलुकी ऐनमा रहेका अदालती बन्दोबस्तको ५ नं., खोटा चलनको ४, ८, ८क, १४, २१ नं. तथा अदलको ४ नं., चोरीको १९, २१, २४ र २५ मा कसुर गर्न प्रयोग भएका तथा कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति जफत हुने तथा हकवालालाई फिर्ता दिनुपर्ने कुरा उल्लेख छ । साथै कालोबजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा २ र १८, औषधि ऐन, २०३५ को दफा २०, भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९, को दफा २०(२) र ४७, भन्सार ऐन, २०६४ को दफा ३०, ४४, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५६ मा समेत कसुर गरी प्राप्त गरेको तथा कसुर गर्दा प्रयोग भएको मालवस्तु जफत हुने व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तै लागू औषधि (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ को दफा १८ र १८क मा अपराधसँग सम्बन्धित मालवस्तु मध्ये रेल र हवाई जहाज बाहेकका सम्पत्ति जफत हुने व्यवस्था रहेको छ, भने वन ऐन, २०४९ को दफा ५० र ६६ मा वन पैदावर ओसारपसारमा प्रयोग गरिएका सवारीसाधन, वरामद भएको मालवस्तु तथा वन क्षेत्रमा बनाइएका घरहरू जफत हुने व्यवस्था रहेको छ । यसको अलावा सम्पत्ति सुद्विकरण (मनि लाउण्डरिङ्ग) ऐन, २०६४ को दफा ३४ मा कसुरबाट प्राप्त सम्पत्ति र त्यस्तो सम्पत्तिबाट बढे बढाएको र सो कसुर गर्न प्रयोग भएको सम्पत्ति जफत हुने व्यवस्था रहेको छ ।

भारतमा भारतीय दण्डसंहिता, १८६० मा फौजदारी अपराध गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति तथा अपराध गर्न प्रयोग भएको सम्पत्तिका सम्बन्धमा खासै व्यवस्था गरिएको छैन । उक्त संहितामा गैरकानूनी रूपमा खरिद गरेको सम्पत्ति जफत हुने भनी दफा १६९ मा व्यवस्था गरिएको भए पनि सो व्यवस्था फौजदारी अपराधसँग सम्बन्धित होइन । त्यसै गरी उक्त संहिताको दफा २०६, २०७, २१५ मा पनि गैरकानूनी सम्पत्ति सम्बन्धमा केही व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । त्यस्तै भारतमा

भ्रष्टाचार निवारण ऐन, १९८८ मा भ्रष्टाचार गरी कमाएको सम्पत्ति जफत गर्ने व्यवस्था थप गर्न सन् २००८ मा ऐन संशोधन प्रस्ताव पेस गरिएको थियो । यसबाहेक भारतमा *The Narcotic Drugs And Psychotropic Substances Act, 1985* मा परिच्छेद VA थप गरी लागू औषधसम्बन्धी अपराध गरी कमाएको सम्पत्ति तथा त्यस्तो अपराधमा प्रयोग भएको सम्पत्ति जफत गरिने सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।^{१५८} बेलायतमा *Criminal Justice Act, 1988* मा सन् १९९५ मा भएको संशोधन पश्चात् परिच्छेद ६ मा गरिएको व्यवस्था, *The Drug Trafficking Act, 1994* र *The Proceeds of Crime Act, 2002* मा अपराध गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति तथा अपराध गर्न प्रयोग भएको साधन जफत गर्नेसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।^{१५९}

नेपालमा हाल कायम तथा विभिन्न कानूनी प्रणालीमा कायम कानूनी व्यवस्थालाई ध्यानमा राखी यस परिच्छेदमा खासगरी फौजदारी अपराधमा सम्लग्न भई प्राप्त गरेको सम्पत्ति, फौजदारी कसुरमा संलग्न हुँदा प्रयोग गरेको साधन वा सम्पत्ति के हुने भन्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको हो । यस परिच्छेदमा गरिएको व्यवस्थाले नेपाली कानूनी प्रणालीमा छरिएर रहेको यससम्बन्धी कानूनी व्यवस्थालाई एकिकृत गर्नुका साथै परिष्कृत गर्दै केही नयाँ अवधारणा समेत थप गरी पुनरलेखन गरिएको छ । यसबाट अपराध गरी कमाएको र सोबाट बढे बढाएको सम्पत्ति तथा अपराध गर्दा प्रयोग गरिएको सम्पत्ति तथा साधनको व्यवस्थापनमा एकरूपता एवं सहजता आउने देखिन्छ ।

४९. कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्तिको बिगो : (१) कुनै कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति तथा सो बाट बढे बढाएको सम्पत्ति त्यस्तो सम्पत्तिमा हक पुग्ने व्यक्तिबाहेक अरू जुनसुकै व्यक्तिका साथमा भए पनि हक पुग्ने व्यक्तिलाई फिर्ता गराई दिनु पर्छ ।

तर घूस वा रिसवत दिन प्रयोग भएको वा कुनै कसुर गर्न वा गराउन लिनु दिनु वा अन्य कारोबार गरेको सम्पत्ति वा त्यस्तो काम गर्न प्रयोग भएको सम्पत्ति जफत हुनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम फिर्ता गर्नुपर्ने सम्पत्ति कसुरदारले तेस्रो पक्षलाई नगद वा जिन्सी लिई वा अन्य कुनै किसिमले हस्तान्तरण गरिसकेको रहेछ र त्यस्तो पक्षले थाहा नपाई वा भुक्त्यानमा परी सो सम्पत्ति प्राप्त गरेकोमा उपदफा (१) बमोजिम सम्पत्ति फिर्ता गर्दा कसुरदारबाट तेस्रो पक्षलाई त्यसको नगद वा जिन्सी वा प्रचलित मूल्यको क्षतिपूर्ति समेत भराउनु पर्नेछ ।

(३) हराएको, नाशिएको, उपभोग भईसकेको वा मासिएको कारणले कुनै सम्पत्ति उपदफा (१) बमोजिम हक पुग्ने व्यक्तिलाई फिर्ता हुन नसक्ने अवस्था भएमा वा सो सम्पत्ति बिग्रेको, भत्केको वा टुटेफुटेको कारणले त्यस्तो सम्पत्ति मर्मत गरी पूर्वावस्थामा ल्याउन नसकिने भएमा हक पुग्ने व्यक्तिलाई कसुर गर्ने व्यक्तिबाट सो सम्पत्तिको प्रचलित मूल्य बराबरको रकम क्षतिपूर्तिको रूपमा भराई दिनु पर्नेछ ।

तर मर्मत संभार गर्न सकिने अवस्थामा मर्मत संभार गर्दा लाग्ने खर्च कसुरदारबाट भराउनु पर्नेछ ।

(४) यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कसैले कुनै कसुर गरी

प्राप्त गरेको सम्पत्ति कसुर गर्दाकै अवस्थाको स्थितिमा विग्रेको, भत्केको वा टुटेफुटेकोमा मर्मत गरी पूर्वावस्थामा ल्याई फिर्ता गरेकोमा कसुरदारलाई कुनै क्षतिपूर्ति दिनु पर्ने छैन ।

(५) कसुरदारले कसुर गरेको कारणबाट सम्पत्तिउपर हक पुग्ने व्यक्तिलाई सम्पत्ति प्रयोग गर्नबाट वंचित गरेको परिणामस्वरूप त्यस्तो व्यक्तिलाई हानिनोक्सानी पुग्न गएको प्रमाणित भएमा निजलाई सो वापतको क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।

(६) कुनै कसुरमा एकभन्दा बढी व्यक्तिहरू सम्मिलित रहेको भए यस दफाबमोजिमको क्षतिपूर्ति कसुर गर्ने प्रत्येक व्यक्तिले व्यहोर्नु पर्नेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा कसुर गरी प्राप्त गरेको व्यक्तिको सम्पत्ति अर्थात् विगो के हुने सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । यस दफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसार त्यस्तो सम्पत्ति वा सो बराबरको विगो कसुरदारबाट हकवालालाई फिर्ता दिनुपर्ने यस दफाको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । यस दफामा भएको व्यवस्थाले कसैले कुनै कसुर गरी कसैको वैयक्तिक सम्पत्ति प्राप्त गरेको भएमा फिर्ता गर्नुपर्ने कुरालाई बढी जोड दिएको छ । अर्थात् यस दफामा भएको व्यवस्था कुनै कसुरबाट पीडित व्यक्तिबाट प्रत्यक्ष रूपमा प्राप्त गरेको सम्पत्तिसँग सम्बन्धित छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, चोरीको महलको १९, २१, २४ र २५ मा कसुर गर्न प्रयोग भएका तथा कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति जफत हुने तथा हकवालालाई फिर्ता दिनुपर्ने यस्तै प्रकारको व्यवस्था रहेको छ । यस दफामा भएको व्यवस्था सो परम्परागत कानूनी व्यवस्था समेतलाई मध्यनजर गरी परिष्कृत र परिमार्जित रूपमा प्रस्तुत गरिएको व्यवस्था हो ।

यस दफाको उपदफा (१) अनुसार कुनै कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्तिको विगो तथा सोबाट बढे बढाएको सम्पत्ति जो सुकैको साथमा वा भोगमा भए पनि हक पुग्ने व्यक्तिको हुन्छ र त्यस्तो विगो हक पुग्नेलाई फिर्ता गराई दिनुपर्ने हुन्छ । कुनै कसुरबाट साम्पत्तिक रूपमा पीडित व्यक्तिले आफ्नो सम्पत्ति जो सुकैकोमा भए पनि फिर्ता पाउने हक राख्ने मान्यतालाई यस उपदफामा सम्बोधन गरिएको छ । यसबाट कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति मात्र नभएर सो सम्पत्तिबाट बढे बढाएको सम्पत्तिसमेत साबिक हकवालाको हुन्छ । यसरी बढे बढाएको सम्पत्ति समेत फिर्ता गर्नुपर्ने व्यवस्था भने नयाँ व्यवस्था हो । तर घूस वा रिसवत दिन प्रयोग भएको वा कुनै कसुर गर्न वा गराउन लिनु दिनु वा अन्य कारोबार गरेको सम्पत्ति वा त्यस्तो काम गर्न प्रयोग भएको सम्पत्ति भने जफत हुन्छ भन्ने व्यवस्था उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा गरिएको छ । यसबाट भ्रष्टाचारजन्य कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति तथा सोबाट बढे बढाएको सम्पत्ति भने जफत गर्नुपर्ने हुन्छ । यो व्यवस्था भने हाल कायम भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ मा भएको व्यवस्थाको निरन्तरता हो ।

हकवाला अर्थात् पीडितलाई यसरी फिर्ता गर्नुपर्ने सम्पत्ति कसुरदारले तेस्रो पक्षलाई नगद वा जिन्सी लिई वा अन्य कुनै किसिमले हस्तान्तरण गरिसकेको रहेछ र त्यस्तो पक्षले थाहा नपाई वा भुक्त्यानमा परी सो सम्पत्ति प्राप्त गरेकोमा सम्पत्ति फिर्ता गर्दा कसुरदारबाट तेस्रो पक्षलाई त्यसको नगद वा जिन्सी वा प्रचलित मूल्यको क्षतिपूर्ति समेत भराउनु पर्ने व्यवस्था उपदफा (२) मा गरिएको छ । यसबाट कुनै कसुरदारले कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति जे सुकै गरेको भए पनि त्यस्तो सम्पत्ति वा सोको प्रचलित मूल्य बराबरको रकम हक पुग्ने धनीलाई फिर्ता दिनु पर्ने हुन्छ ।

कसुर गरी प्राप्त गरेको कुनै सम्पत्ति हराएको, नाशिएको, उपभोग भईसकेको वा मासिएको कारणले हक पुग्ने व्यक्तिलाई फिर्ता हुन नसक्ने अवस्था भएमा वा सो सम्पत्ति विग्रेको, भत्केको वा

टुटेफुटेको कारणले त्यस्तो सम्पत्ति मर्मत गरी पूर्वावस्थामा ल्याउन नसकिने भएमा हक पुग्ने व्यक्तिलाई कसुर गर्ने व्यक्तिबाट सो सम्पत्तिको प्रचलित मूल्य बराबरको रकम क्षतिपूर्तिको रूपमा भराई दिनुपर्ने र मर्मत सम्भार गर्न सकिने भए कसुरदारबाट मर्मत खर्चसमेत भराई दिनुपर्ने व्यवस्था उपदफा (३) मा गरिएको छ । यसबाट पनि सम्पत्ति हराए वा कुनै तरहले मासिएको भए वा विग्रेको, भत्केको वा टुटेफुटेको कारण फिर्ता गर्न नसकिने भए पनि त्यस्तो सम्पत्तिको मूल्य बराबरको रकम भराई दिनुपर्ने हुन्छ । मर्मत सम्भार गर्न सकिने भएमा भने कसुरदारबाट मर्मत सम्भार गरी गराई वा मर्मत सम्भार गर्न लाग्ने खर्च कसुरदारबाट हकवालालाई दिलाइ भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था समेत यस उपदफाको प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशमा गरिएको छ ।

यस परिच्छेदमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कसैले कुनै कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति कसुर गर्दाकै अवस्थाको स्थितिमा विग्रेको, भत्केको वा टुटेफुटेकोमा मर्मत गरी पूर्वावस्थामा ल्याई फिर्ता गरेकोमा कसुरदारलाई कुनै क्षतिपूर्ति दिनु नपर्ने व्यवस्था उपदफा (४) मा गरिएको छ । जस अनुसार कुनै कसुर गरी प्राप्त गरेको कुनै माल वस्तु कसुर गर्दाको अवस्थामा विग्रेको, भत्केको वा टुटेफुटेकोमा कसुरदारले मर्मत गरी पहिलेकै अवस्थामा पुऱ्याएको भए सोही अवस्थामा निजले सो सम्पत्ति फिर्ता गर्नुपर्छ । यसरी कसुरदारले मर्मत गर्दा लागेको खर्च वापत निजलाई कुनै क्षतिपूर्ति भराइ रहनु पर्दैन ।

यस दफाको उपदफा (५) मा गरिएको व्यवस्थानुसार कसुरदारले कसुर गरेको कारणबाट सम्पत्तिउपर हक पुग्ने व्यक्तिलाई सम्पत्ति प्रयोग गर्नबाट वञ्चित गरेको परिणामस्वरूप त्यस्तो व्यक्तिलाई हानिनोक्सानी पुग्न गएको प्रमाणित भएमा निजलाई सो वापतको समेत क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने हुन्छ । यसबाट पीडितले भोग्नु परेको पीडा वापतसमेत क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरिएको छ । कुनै कसुरको कारण पीडित व्यक्तिले निजको सम्पत्ति उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुँदा पुग्न गएको हानिनोक्सानी वापतमा समेत क्षतिपूर्ति पाउने यो व्यवस्था नेपाली कानूनी प्रणालीमा नयाँ प्रकारको व्यवस्था हो ।

यदी कुनै कसुरमा एकभन्दा बढी व्यक्तिहरू सम्मिलित रहेको भए यस दफाबमोजिमको क्षतिपूर्ति कसुर गर्ने प्रत्येक व्यक्तिले व्यहोर्नु पर्ने व्यवस्था उपदफा (६) मा गरी सबै कसुरदारहरूबाट दामासाही रूपमा अर्थात् बराबर रूपमा भागिदार बनाइएको छ । यसबाट पीडितलाई विगो भराउने क्रममा क्षतिपूर्ति भराउँदा धेरैजना कसुरदार भएमा सबै कसुरदारबाट बराबर रूपमा भराउनु पर्ने हुन्छ । यो व्यवस्थासमेत हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, चोरीको महलमा भएको व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको व्यवस्था हो ।

५०. कसुर गर्दा प्रयोग भएको साधन वा सम्पत्ति जफत हुने : (१) कसैले कुनै कसुर गर्ने नियतले कुनै साधन वा सम्पत्ति जम्मा गरेको वा प्रयोग गरेकोमा त्यसरी जम्मा गरेको वा प्रयोग भएको साधन वा सम्पत्ति जफत हुनेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कसैले कुनै कसुर गर्न प्रयोग गरेको अरूको साधन वा सम्पत्ति सम्बन्धित धनीलाई थाहै नदिई प्रयोग गरेको रहेछ भने त्यस्तो साधन वा सम्पत्ति सम्बन्धित धनीलाई फिर्ता दिनु पर्नेछ ।

तर कसुर गर्न दुरुत्साहन दिने व्यक्ति, मतिथार, आपराधिक षडयन्त्रमा संलग्न व्यक्ति, कसुर गर्न उद्योग गर्ने वा कसुरदारको साधन वा सम्पत्ति भने फिर्ता हुने छैन ।

टिप्पणी :

प्रस्तुत दफा सामान्यतः सार्वजनिक सम्पत्ति विरुद्धको कसुर तथा अन्य फौजदारी कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति तथा साधनका सम्बन्धमा केन्द्रित रहेको छ। यसै परिच्छेदको दफा ४९ मा भएको व्यवस्था र यस व्यवस्थामा केही मौलिक भिन्नताहरू रहेका छन्। दफा ४९ मा भएको व्यवस्था कसुरदारले पीडितबाट प्रत्यक्ष (Direct from the Victim) प्राप्त गरेको सम्पत्ति अर्थात् विगोसँग सम्बन्धित छ भने यस दफामा भएको व्यवस्था कुनै कसुर गरी व्यक्तिको विगो बाहेकको अन्य कुनै प्रकारको सम्पत्ति कसुरदारले कुनै तरहले प्राप्त गरेको भएमा त्यस्तो सम्पत्ति जफत हुने कुरा उल्लेख छ। कसुरबाट पीडित व्यक्तिको सम्पत्तिमा मात्र केन्द्रित नरही कसुर गरेवापत, कसुरमा सम्लग्न भए वापत वा कुनै कसुर गरी कुनै सम्पत्ति वा साधन प्राप्त गरेमा त्यस्तो सम्पत्ति जफत हुन्छ। यस दफामा भएको व्यवस्थाअनुसार कसैले कुनै कसुर गरी कुनै सम्पत्ति वा साधन वा रकम प्राप्त गरेमा त्यस्तो सम्पत्ति जफत हुने व्यवस्था गरिएको छ। जस अनुसार यदी कसैले कुनै कसुर गरिदिए वापत कसैबाट कुनै रकम, धन सम्पत्ति, वा कुनै साधन प्राप्त गरेको रहेछ भने त्यस्तो सम्पत्ति जफत हुन्छ। साथै त्यस्तो सम्पत्तिबाट बढे बढाएको रकम, सम्पत्ति वा साधन समेत जफत हुने व्यवस्था गरिएको छ। यस दफामा भएको व्यवस्था हाल प्रचलनमा रहेको भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९, लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३, सम्पत्ति सुद्विकरण (मनी लाउण्डरिङ्ग) ऐन, २०६४ आदि जस्ता ऐनमा पनि रहेको छ।

उपदफा (१) मा कसैले कुनै कसुर गरी कुनै साधन, रकम वा सम्पत्ति प्राप्त गरेमा वा त्यसरी प्राप्त गरेको साधन, रकम वा सम्पत्तिबाट कुनै साधन, रकम वा सम्पत्ति बढाएमा त्यसरी प्राप्त गरेको र बढाएको साधन, रकम वा सम्पत्ति जफत हुने व्यवस्था रहेकोछ। जस अनुसार कसैले कुनै कसुर गरी व्यक्तिको विगो बाहेकको कुनै साधन, रकम, वा सम्पत्ति प्राप्त गरेको भएमा वा त्यसरी प्राप्त गरेको साधन, रकम, वा सम्पत्तिबाट बढे बढाएको साधन, रकम, सम्पत्तिसमेत जफत गर्नुपर्ने हुन्छ। अपराध गरी सम्पत्ति आर्जन गर्ने कार्यलाई यस व्यवस्थाले निरुत्साहित गरेको छ।

उपदफा (२) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो साधन, रकम वा सम्पत्ति सम्बन्धित धनीलाई थाहै नदिई प्राप्त गरेको रहेछ भने त्यस्तो साधन, रकम वा सम्पत्ति सम्बन्धित धनीलाई फिर्ता दिनु पर्नेछ। तर कसुर गर्न दुरुत्साहन दिने व्यक्ति, मतियार, आपराधिक षडयन्त्रमा सम्लग्न व्यक्ति, कसुर गर्न उद्योग गर्ने वा कसुरदारको साधन, रकम वा सम्पत्ति भने फिर्ता हुने छैन। जस अनुसार कुनै कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति सम्बन्धित धनीलाई थाहै नदिई प्राप्त गरेको रहेछ भने सम्बन्धित धनीलाई नै फिर्ता दिनु पर्छ, जफत गर्न हुँदैन। तर त्यस्तो सम्पत्ति, रकम, वा साधन कसुर गर्न उक्साउने व्यक्ति, मतियार, आपराधिक षडयन्त्रमा सम्लग्न व्यक्ति, कसुर गर्न उद्योग गर्ने व्यक्ति वा कसुरदारको नै रहेछ भने त्यस्तो सम्पत्ति फिर्ता गर्नु पर्दैन, जफत नै गर्नुपर्छ।

५१ कसुर गरी प्राप्त गरेको साधन वा सम्पत्ति जफत हुने: (१) कसैले कुनै कसुर गरी कुनै साधन, रकम वा सम्पत्ति प्राप्त गरेमा वा त्यसरी प्राप्त गरेको साधन, रकम वा सम्पत्तिबाट कुनै साधन, रकम वा सम्पत्ति बढाएमा त्यसरी प्राप्त गरेको र बढाएको साधन, रकम वा सम्पत्ति जफत हुनेछ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो साधन, रकम वा सम्पत्ति सम्बन्धित धनीलाई थाहै नदिई प्राप्त गरेको रहेछ भने त्यस्तो साधन, रकम वा सम्पत्ति सम्बन्धित धनीलाई फिर्ता दिनुपर्नेछ ।

तर कसुर गर्न दुरुत्साहन दिने व्यक्ति, मतियार, आपराधिक षडयन्त्रमा संलग्न व्यक्ति, कसुर गर्न उद्योग गर्ने वा कसुरदारको साधन, रकम वा सम्पत्ति भने फिर्ता हुने छैन ।

टिप्पणी :

यस दफामा कसुर गर्दा प्रयोग भएको साधन तथा सम्पत्ति जफत हुने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था हाल कायम रहेको वन ऐन, २०४९ को दफा ५० र ६६, लागू औषध (नियन्त्रण) ऐन, २०३३ को दफा १८ र १८क, कालोबजार तथा केही अन्य सामाजिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ को दफा २ र १८, औषधि ऐन, २०३५ को दफा २० मा रहेको व्यवस्थालाई परिष्कृत रूपमा निरन्तरता दिइएको व्यवस्था हो । कसुरलाई नियन्त्रण गर्नकालागि यस्तो व्यवस्था प्रायजसो कानूनी प्रणालीमा राखिएको हुन्छ ।

यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले कुनै कसुर गर्ने नियतले कुनै साधन वा सम्पत्ति जम्मा गरेको वा प्रयोग गरेकोमा त्यसरी जम्मा गरेको वा प्रयोग भएको साधन वा सम्पत्ति जफत हुने व्यवस्था गरिएको छ । जस अनुसार कसुर गर्ने नियतले कसैले कुनै साधन, औजार, हतियार वा यस्तै प्रकारका साधनहरू वा सम्पत्ति जम्मा गरेको वा राखेको वा कसुर गर्दा प्रयोग गरेको पाइएमा त्यस्तो साधन वा सम्पत्ति जफत हुन्छ । अर्थात् अपराध गर्नका लागि जम्मा गरेको वा अपराध गर्दा प्रयोग गरेको जुनसुकै प्रकारका साधन वा सम्पत्ति जफत गर्नुपर्छ ।

उपदफा (२) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कसैले कुनै कसुर गर्न प्रयोग गरेको अरूको साधन वा सम्पत्ति सम्बन्धित धनीलाई थाहै नदिई प्रयोग गरेको रहेछ भने त्यस्तो साधन वा सम्पत्ति सम्बन्धित धनीलाई फिर्ता दिनु पर्छ । यसरी कसुरदारले अरू कसैको साधन, सम्पत्ति त्यस्तो सम्पत्ति वा साधन धनीलाई जानकारी नै नदिइकन प्रयोग गरेकोमा भने त्यस्तो साधन र सम्पत्ति सम्बन्धित धनीलाई फिर्ता दिनुपर्छ । यस्तोमा सम्बन्धित धनीको कुनै सम्लग्नता रहेको नहुने हुनाले फिर्ता दिनु नै उपयुक्त हुन्छ । यस उपदफामा गरिएको प्रतिबन्ध्यात्मक व्यवस्थाअनुसार कसुर गर्न दुरुत्साहन दिने व्यक्ति, मतियार, आपराधिक षडयन्त्रमा संलग्न व्यक्ति, कसुर गर्न उद्योग गर्ने वा कसुरदारको साधन वा सम्पत्ति भने फिर्ता हुने छैन । यस व्यवस्थाबाट मतियार, दुरुत्साहन दिने व्यक्ति, आपराधिक षडयन्त्रमा संलग्न व्यक्ति, कसुर गर्न उद्योग गर्ने वा कसुरदारको साधन वा सम्पत्ति फिर्ता हुन सक्तैन, जफत नै गर्नुपर्छ ।

कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति र कसुर गर्न प्रयोग भएका साधन सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू

(क) बाबुराजा डंगोल विरुद्ध श्री ५ को सरकार : वन संरक्षण विशेष व्यवस्था ऐन, २०२४ को दफा ९(क) मा यो ऐनबमोजिम सजाय हुने कसुर गरेको ठहरिएमा कसुरमा बरामद सबै वन पैदावर बाँझ बाहेक औजार चौपाया र अन्य साधनहरू जफत हुनेछ भन्ने कानूनी व्यवस्था भएको प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशमा पाँचहजार रूपैयाँ भन्दा कमती मोल पर्ने बिगोको वन पैदावर लाठी ल्याएको ट्रक, लहरी मोटर, ट्रैक्टरको हकमा त्यस्तो ट्रक, लहरी मोटर र ट्रैक्टर जफत नभई दफा

- ९ अन्तर्गत हुने सजायमा पाँचसय रूपैयाँदेखि पाँच हजार रूपैयाँसम्म थप जरिमाना हुनेछ भन्ने व्यवस्था भएकोमा प्रस्तुत विवादमा बिगो रु.५०००/- भन्दा कम नभई बिगो रु.७९४८१०५ रहेको देखिन्छ । यो वन संरक्षण (विशेष) व्यवस्था ऐन, २०२४ को दफा ९(क) अन्तर्गतको विवाद भएको हुँदा भन्सार ऐन, २०१९ (संशोधन सहित) को दफा ३४ (८) (क) अन्तर्गतको जफत नहुने अवस्थाको नजीर प्रस्तुत मुद्दामा आकर्षित हुने स्थिति न देखिने । तसर्थ ट्रक जफत समेत हुने ठहर्‍याएको सुरु इन्साफ सदर गरेको पुनरावेदन अदालतको इन्साफ सदर हुने ।^{१६०}
- (ख) नेपाल सरकार विरुद्ध चिरञ्जिवी वाग्लेसमेत : गैरकानूनी रूपमा सम्पत्ति आर्जन गरी छोराको नाममा राखेको बा. ३ च ५५९१ नं. को गाडीसमेत जफत हुने ।^{१६१}
- (ग) रेञ्जर विजयकुमार गुप्ता समेतको प्रतिवेदनले नेपाल सरकार विरुद्ध बेलबहादुर थापा मगरसमेत: अवैध रूपमा वन पैदावर ओसार-पसार गर्ने कार्यमा सवारीधनी आफू सम्लग्न पनि नभएको वा अवैध वन पैदावर ओसार-पसार गर्ने निजको मनसाय पनि नभएको तथा आफ्नो सवारीसाधन अवैध वन पैदावर ओसारपसार गर्ने कार्यमा प्रयोग हुँदैछ भन्ने थाहा जानकारी पनि नभएको र त्यस्तो कार्यमा निजको अनुमति, मन्जुरी वा सहमति रहेको पनि नदेखिएको अवस्थामा निजको सवारीसाधन जफत हुनु न्याय वा औचित्य कुनै पनि दृष्टबाट तर्कसङ्गत नहुने । कसुर गरेको ठहरिएमा भन्ने वाक्यांशको आशय वन ऐन अन्तर्गत घटेको कसुर वा वारदातसँग बरामद भएको बोझवाहक साधनको धनीको कुनै तादम्यता नै रहनु नपर्ने भनी व्याख्या गर्न नमिल्ने । साधनधनी स्वयंको संलग्नतामा वा निजको सहमति, स्वीकृति, मन्जुरी वा जानकारीमा वन ऐन अन्तर्गतको कसुरमा बोझवाहक साधनको प्रयोग भएको ठहरिएमा त्यस्तो साधन जफत हुनु कानूनसम्मत मात्र नभई न्यायोचित र विवेकसम्मत समेत हुने ।^{१६२}
- (घ) नेपाल सरकार विरुद्ध जयप्रकाश गुप्तासमेत : स्रोत पुष्टि हुन नसकेको चल अचल सम्पत्ति र सोबाट बढे बढाएको सम्पत्ति समेत भ्रष्टाचार निवारण ऐन, २०५९ को दफा २०(२) र ४७वमोजिम जफत हुन्छ । प्रतिवादीका नाममा दर्ता रहेको बा. ३ च ७७३९ को ल्याण्डरोभर जीप र बा.अ.अ ९६०२ नं. को निशान सन्नि कार जफत हुन्छ ।^{१६३}

१६० बाबुराजा डंगोल विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०५६), पृष्ठ ६३०, नि.नं. ६७७३ ।

१६१ नेपाल सरकार विरुद्ध चिरञ्जिवी वाग्लेसमेत, नेकाप (२०६७), पृष्ठ २००७, नि.नं. ८५१९ ।

१६२ रेञ्जर विजयकुमार गुप्ता समेतको प्रतिवेदनले नेपाल सरकार विरुद्ध बेलबहादुर थापा मगरसमेत, नेकाप (२०६८), पृष्ठ ९०८, नि.नं. ८६२९ ।

१६३ नेपाल सरकार विरुद्ध जयप्रकाश गुप्तासमेत, नेकाप (२०६८), पृष्ठ १८९०, नि.नं. ८७२२ ।

फौजदारी कसुरहरु

परिच्छेद - १

राज्य विरुद्धका कसुर

टिप्पणी

राज्यविरुद्धको कसुरसम्बन्धी व्यवस्था नेपालको एक पुरानो कानूनी व्यवस्था हो, तथापि यसको प्रकृति विषयवस्तु र आयाम समय समयमा परिवर्तन हुँदै आएको छ । नेपालको कानूनी इतिहास सिंहावलोकन गर्ने हो भने प्राचीन र मध्यकालीन नेपालमा कुनै न कुनै रूपमा राज्यविरुद्धका कसुरका सम्बन्धमा आवश्यक कानूनी व्यवस्था भएको देखिन्छ । किनकि, यस प्रकृतिका कसुर राज्य व्यवस्थाको अस्तित्वसँग सम्बन्धित रहेका हुन्छन् ।

पृथ्वीनारायण शाहबाट नेपाल एकीकरण भएपछि लगत्तै बनाइएका कानून मध्ये संवत् १८२५ मा जारी भएको दण्ड विधान एक थियो ^{१६४} सो विधानमा अन्य कुराका अतिरिक्त राजकाजसम्बन्धी कानूनको व्यवस्था गरिएको थियो ^{१६५} नेपालमा राज्यविरुद्धको कसुरलाई राज्यविरुद्धको अपराध तथा सजाय ऐन, २०४६ प्रारम्भ हुनु पूर्व राजकाजसम्बन्धी कसुर भनिन्थ्यो । सो ऐनमा संवत् १९४५ साल श्रावण बदी ३० मा व्यापक संशोधन गरिएको थियो जसलाई राजकाज ऐन, १९४५ नामकरण गरिएको र सो ऐनमा ४१ दफा रहेको पाइन्छ ^{१६६} पृथ्वीनारायण शाहबाट बनेका राजकाजसम्बन्धी ऐन तथा त्यसपछि त्यसमा भएका संशोधनले मूलतः राजाहरूले प्रदान गर्ने अचल सम्पत्ति, कानूनबमोजिम कसुर हुने काम नभई फिर्ता नहुने, युद्धका नियम, राजगद्दीको संरक्षण, युद्धका सामरिक सुचनाहरू शत्रुराज्यलाई दिने काम निवारण गर्ने, कुटनैतिक उन्मुक्ति आदि विषयमा केन्द्रित थिए । संवत् १९४५ श्रावण बदी ३० मा जारी भएको राजकाज ऐन संवत् १९६३ साल जेष्ठ १० गते, १९६६ साल कार्तिक १५ गते र संवत् १९९४ साल श्रावण २८ गते संशोधन भएको पाइन्छ ^{१६७} त्यसरी नै राज्यविरुद्धका कसुर मानिने कामहरू काठमाडौं उपत्यकाञ्चल कमिश्नर मेजिस्ट्रेटको सवाल, २००९ को दफा १ को उपदफा (१) र मधेश गोश्वारा ऐन, २०१२ को दफा १ मा व्यवस्था भएकोमा राजकाज (अपराध र सजाय) ऐन, २०१९ ले यी व्यवस्थाहरूको संशोधन र एकीकरण गरी सो ऐन लागू भएपछि उपर्युक्त सम्पूर्ण ऐन तथा सवालहरू खारेज गरिएको थियो ^{१६८}

संवत् २०४६ साल आश्विन ११ गते लालमोहर सदर भई तत्काल प्रचलित राजकाज (अपराध तथा सजाय) ऐन, २०१९ खारेज भएपछि सो ऐनले व्यवस्था गरेका कामहरूलाई राज्यविरुद्धका कसुरका रूपमा परिभाषित गरिएको थियो । सो ऐन हालसम्म बहाल रहेको छ र प्रस्तुत अपराध सहिता प्रारम्भ भएपछि खारेज हुने गरी प्रस्ताव गरिएको छ ।

राज्यविरुद्धको कसुर मूलतः राजनीतिक प्रकृतिका कसुर हुनाले यस विषयमा कुन कामलाई

१६४ रेवती रमण खनाल, नेपालको कानूनी इतिहासको रूपरेखा, काठमाडौं, २०५१ पृ. ७६

१६५ Ibid.

१६६ Ibid. पृ. ७७, ३९८

१६७ नेपाल ऐन संग्रह, खण्ड १, २०४२ काठमाडौं पृ. १५

१६८ उही

कसुरको रूपमा परिभाषा गर्ने भन्ने विषय सम्बन्धित मुलुकको राजनीतिक संरचनाबाट निर्धारण हुन्छ। राजतन्त्र भएको मुलुकमा राजतन्त्रको संरक्षण (preservation) गर्ने काम राज्यको प्रमुख उद्देश्य रहेको हुँदा त्यसका विरुद्ध हुने कुनै काम वा हिंसा राज्यको विरुद्ध भएको मानिने र कमन ल अभ्यास गर्ने मुलुकमा (गणतान्त्रिक मुलुकमा आवश्यक हेरफेर सहित) यस प्रकारको कसुरलाई जघन्य कसुरको रूपमा Treason नामकरण गर्ने गरिएको पाइन्छ। भारतीय दण्डसंहिताको परिच्छेद ६ मा राज्यविरुद्धका कसुरहरू (of offences against the state) पहिचान गरी परिभाषित गरिएको छ। यस्तै व्यवस्था अन्य मुलुकमा पनि रहेको पाइन्छ। बेलायतको सन्दर्भमा यसलाई घोर विश्वासघात (high treason) मानी राजहत्या (regicide) लाई सन् १७९५ को High Treason Act ले समेटेको पाइन्छ। जहाँसम्म प्रस्तावित संहितामा प्रस्ताव गरिएका राज्यविरुद्धका कसुरसम्बन्धी व्यवस्थाहरूको प्रश्न छ, मूलतः यी व्यवस्थाहरू यो संहिताको मसौदा र सो को प्रतिवेदन नेपाल सरकार समक्ष पेस गर्दाका बखत कायम रहेका राज्यविरुद्धको अपराध र सजाय ऐन, २०४६ मा रहेका व्यवस्थालाई नै संहिता मसौदाको ढाँचामा रूपान्तर गरी पुनरावृत्ति गरिएको छ। सो ऐनको दफा ३, ४ र ५ का व्यवस्थाहरूलाई आवश्यक परिमार्जन सहित संहिताको मसौदाको दफा ५२, ५३ र ५५ मा स्थान दिइएको र सजायको मात्रामा पनि सोही व्यवस्था हुबहु पुनरावृत्ति गरिएको छ। वस्तुतः उल्लिखित व्यवस्थाहरू राजनीतिक प्रकृतिका काम हुनाले त्यसमा कार्यदलबाट हेरफेर गर्दा राजनीतिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण र मूलयाकन हुन सक्ने हुनाले सो हुनबाट रोक्न हाल कायम रहेको व्यवस्थालाई नै यथास्थान दिई कार्यदलबाट सावधानी अपनाइएको थियो। संहिताको दफा ५७ जासुसी ऐन, २०१८ को व्यवस्थालाई आवश्यक परिमार्जन सहित हुबहु पुनरावृत्ति गरिएको छ। सो बाहेक मसौदामा प्रस्ताव गरिएका दफा ५४ र ५६ राज्यविरुद्धका कसुरका लागि परिभाषा नगरी नहुने काम र दफा ५८ र ५९ गणतान्त्रिक प्रणालीको सुदृढिकरणका लागि कानूनी व्यवस्था गर्न आवश्यक ठानी कार्यदलबाट प्रस्ताव गरिएका व्यवस्था हुन्।

५२. सार्वभौमसत्ता वा अखण्डताउपर खलल गर्न नहुने : (१) कसैले नेपालको सार्वभौमसत्ता, प्रादेशिक अखण्डता वा राष्ट्रिय एकतामा खलल पार्ने नियतले हातहतियार खरखजाना जम्मा गर्न, हातहतियार सहित सैनिक वा अर्धसैनिक सङ्गठन निर्माण गर्न वा सो गर्ने उद्योग गर्न वा सैनिक वा अर्धसैनिक सङ्गठन निर्माण गरी कुनै किसिमको अव्यवस्था उत्पन्न गर्न वा त्यस्तो गर्ने उद्योग गर्न वा गराउनु हुँदैन।

(२) कसैले नेपालको सार्वभौमसत्ता, प्रादेशिक अखण्डता वा राष्ट्रिय एकतामा खलल गर्न सक्ने गरी कुनै विदेशी राज्य, सरकार वा सङ्गठित शक्तिसँग मिली कुनै प्रकारको षडयन्त्र गर्न वा गराउनु हुँदैन।

(३) कसैले नेपालको सार्वभौमसत्ता वा प्रादेशिक अखण्डतामा खलल गर्न सक्ने गरी वर्गीय, जातीय, धार्मिक, क्षेत्रीय, साम्प्रदायिक वा यस्तै अरू कुनै आधारमा घृणा, द्वेष वा अवहेलना उत्पन्न हुने कुनै काम कारबाई गर्न गराउन वा सो गर्ने उद्योग गर्न वा दुरुत्साहन दिन वा त्यस्को षडयन्त्र गर्न वा विभिन्न जात, जाति वा सम्प्रदाय बीचको सुसम्बन्ध खलल गर्न वा गराउनु हुँदैन।

(४) कसैले उपदफा (१) वा (२) अन्तर्गतको कसुर गर्ने नियतले मानिस, हातहतियार वा खरखजाना जम्मा गर्न वा सो गर्न दुरुत्साहन दिन हुँदैन।

(५) यस दफाबमोजिमको कसुर गर्नेलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :-

- (क) उपदफा (१) वा (२) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई जन्मकैद ,
- (ख) उपदफा (३) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै ,
- (ग) उपदफा (४) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दश वर्षसम्म कैद वा एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा प्रस्ताव गरिएका व्यवस्थाहरू राज्यविरुद्धको अपराध र सजाय ऐन, २०४६ (हाल कायम रहेको ऐन) मा नै उल्लेख भएका छन् । तथापि, संहितामा केही विस्तृतीकरण (Elaborate) गरी स्पष्ट पार्ने प्रयाश गरिएको छ । उपदफा (१) को व्यवस्था हाल कायम रहेको ऐनको दफा ३.१ मा रहेको र भारतीय दण्डसंहिताको दफा १२१ र जापानी अपराध संहिताको दफा ७७ मा लगभग यस्तै प्रकृतिको व्यवस्था रहेको पाइन्छ । तथापि, हाल कायम रहेको ऐनमा प्रयुक्त “कुनै अव्यवस्था” जस्तो अमूर्त शब्दावलीलाई संहितामा “हातहतियार खरखजाना जम्मा गरी, हातहतियार सहित सैनिक वा अर्ध सैनिक निर्माण गरी वा सो गर्ने उद्योग गर्न वा सैनिक वा अर्ध सैनिक निर्माण गरी” भन्ने वाक्यांशबाट अव्यवस्थाको स्वरूपलाई चित्रण गरी स्पष्ट पार्ने प्रयाश गरिएको छ ।

उपदफा (२) हाल कायम रहेको ऐनको दफा ३.३ अनुरूप नै र उपदफा (३) को व्यवस्था सो ऐनको दफा ४.२ अनुसार नै रहेको छ । उपदफा (४) को प्रस्तावित व्यवस्था भने सो कसुरको तयारीसँग सम्बन्धित रहेको र विषयको गम्भीरताले माग गरेको विषय हुँदा नयाँ व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तावित सजाय पनि हाल कायम रहेको ऐन अनुरूप नै रहेको र उपदफा (४) को हकमा कसुरको गम्भीरताबमोजिम निर्धारण हुने गरी दश वर्षसम्म कैद वा एकलाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने प्रस्ताव गरिएको छ ।

प्राकृतिक व्यक्तिलाई सरह कुनै पनि राज्यलाई आत्म संरक्षण (Self Preservation) को अधिकार हुने विधिशास्त्रको एक शास्वत मान्यता हो । राज्यले आफ्नो सुरक्षा र संरक्षण (Safeguard and preservation) का लागि कानून बनाउने र संरक्षणका आवश्यक संयन्त्रको व्यवस्था गर्ने विश्वव्यापी रूपमा नै अवलम्बन गरिएको अभ्यास हो । कुनै राज्यलाई ध्वस्त पार्ने, त्यस्तो राज्यको सार्वभौमिकता तथा प्रादेशिक अखण्डता खलल गर्ने वा त्यस्तो राज्यको सार्वभौमिक र प्रादेशिक अखण्डता खलल पार्न सक्ने गरी गरिएका कुनै पनि काम कुनै पनि मुलुकको कानूनबमोजिम गम्भीर र जघन्य फौजदारी कसुर हुने हुँदा त्यस्ता कसुरमा सामान्यतः गम्भीर सजाय (मृत्युदण्ड भएका मुलुकमा मृत्युदण्ड र नभएका मुलुकमा जन्मकैद) हुने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । भारतीय दण्डसंहिता दफा १२१ र १२२ बमोजिम मृत्युदण्ड वा जन्मकैद हुने व्यवस्था छ भने जापानी अपराध संहिताको दफा १७७ को उपदफा (१) को खण्ड (i) तथा दफा ८१बमोजिम त्यस्तै सजाय हुने व्यवस्था छ ।

कुनै पनि मुलुकको सार्वभौमिकता, प्रादेशिक अखण्डता वा राष्ट्रिय अखण्डता खलल पार्ने भन्दा गम्भीर अन्य कुनै कसुर हुन सक्दैन । त्यस्तो कसुर गर्ने नियतले हातहतियार खरखजाना जम्मा पार्ने, सैनिक वा अर्ध सैनिक निर्माण गर्ने, विदेशी राज्य वा सरकार वा विदेशी सङ्गठित शक्तिसँग मिली कुनै पनि काम गर्ने कार्य फन खतरनाक हुन्छ र त्यस्तो कामलाई प्रस्तावित दफामा स्पष्ट परिभाषा

गरी सजाय प्रस्ताव गरिएको छ । उपदफा (१) मा देहायका कामलाई पहिचान गरी कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको छ :

- क) नेपालको सार्वभौमिकता, प्रादेशिक अखण्डता वा राष्ट्रिय एकतालाई खलल पार्ने नियतले हातहतियार खरखजाना जम्मा गर्ने वा हातहतियार सहित सैनिक वा अर्ध सैनिक निर्माण गर्ने,
- ख) खण्ड (क) बमोजिमको काम गर्न उद्योग गर्ने,
- ग) सैनिक वा अर्धसैनिक सँगठन निर्माण गरी कुनै पनि किसिमको अव्यवस्था उत्पन्न गर्ने, र
- घ) खण्ड (ग) बमोजिमको काम गर्न उद्योग गर्ने ।

जहाँसम्म उपदफा (२) को प्रश्न छ, उपदफा (१) मा लेखिएको काम गर्न (अव्यवस्था उत्पन्न गर्ने वा सो गर्ने उद्योग गर्ने बाहेक) विदेशी राज्य, सरकार वा विदेशी सङ्गठित शक्तिसँग मिली कुनै षड्यन्त्र गरे वा गराएमा पनि कसुर भइ नसकेको भए पनि छुट्टै कसुर भए सरह मानी सजाय प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था हाल कायम रहेको ऐनको दफा ३,२ अनुरूप नै छ । भारतीय दण्डसंहितामा सन् १८७० मा भएको संशोधनबाट थपिएको दफा १२१ क मा यस्तै व्यवस्था रहेको छ । यो व्यवस्था बेलायतको *Treason Felony Act of 1848* मा आधारित थियो ^{१६९} यो व्यवस्थालाई हाल बेलायतको *Treason Act, 1975* को दफा १ मा स्थान दिइएको देखिन्छ ^{१७०}

५.३. राजद्रोह : (१) नेपाल सरकार वा संवैधानिक संरचनालाई पल्टाउने नियतले कसैले सैनिक, अर्धसैनिक वा आपराधिक बलको प्रदर्शन वा प्रयोग गरी कुनै अव्यवस्था उत्पन्न गर्न वा हातहतियार सहित सैनिक वा अर्धसैनिक सङ्गठन निर्माण गर्न वा सो गर्ने षड्यन्त्र वा उद्योग गर्न वा गराउन वा दुरुत्साहन दिन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई जन्मकैद वा पन्ध्र वर्षसम्म कैद हुनेछ ।

(३) नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको काम कारबाईको सम्बन्धमा कसैले लेखेर, बँचनेले, आकार वा चिह्नद्वारा वा अरू कुनै किसिमबाट निराधार वा अप्रमाणित कुरा देखाई नेपाल सरकारप्रति घृणा, द्वेष वा अवहेलना गर्न वा गराउन वा सो गर्ने उद्योग गर्न गराउन हुँदैन ।

तर यस उपदफामा लेखिएको कुनै कुराले नेपाल सरकारको स्वस्थ र मर्यादित आलोचना गरेकोलाई कसुर गरेको मानिनेछैन ।

(४) उपदफा (३) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) को व्यवस्था हाल कायम रहेको ऐनको दफा ३,२ को परिमार्जित र सुधारिएको व्यवस्था हो । यसअनुसार नेपाल सरकार वा संवैधानिक संरचना पल्टाउने नियतले कसैले

सैनिक, अर्धसैनिक वा आपराधिक बल प्रयोग वा प्रदर्शन गरी अव्यवस्था उत्पन्न गर्ने वा हातहतियार सैनिक, वा अर्ध सैनिक संरचना निर्माण गर्ने, सोको उद्योग वा षड्यन्त्र गर्ने कामलाई राजद्रोह (Sedition) को रूपमा परिभाषा गरिएको छ । यो व्यवस्था माथि दफा ५२ मा उल्लेख गरिएको भन्दा यस अर्थमा फरक छ कि राजद्रोहको कसुर समुच्या राज्यलाई विखण्डित वा सार्वभौमिकता वा राष्ट्रिय एकतालाई खलल गर्ने मनसायबाट नभई नेपाल सरकार वा संवैधानि संरचना (Constitutional Order) लाई पल्टाउने वा खलल पार्ने कामसँग मात्र सीमित रहेको छ र सोहीबमोजिम सजाय प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था मसौदा गर्दाका बखत दफा ५२ मा नै राख्न प्रस्ताव कार्यदलबाट नआएको होइन । तथापि, यो सरकार वा संवैधानिक संरचना पल्टाउने कार्यमा सीमित रहेको हुनाले यसलाई राजद्रोहको रूपमा परिभाषा गरिएको छ । सैनिक विद्रोह (Coup d'etat) यस्तै कसुरको दृष्टान्त हुन सक्दछ ।

जहाँसम्म उपदफा (३) मा रहेको व्यवस्था छ, यो हाल कायम रहेको ऐनको दफा ४.३ को व्यवस्था अनुरूप नै रहेको र सजायका हकमा भने अलिकति वृद्धि गरिएको छ । यस्तै व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा १२४ मा रहेको देखिन्छ र परम्परागत रूपमा राजद्रोह (Sedition) को अर्थ सोमा नै सीमित रहेको पाइन्छ ।

बेलायतमा Sedition लाई सरकारका विरुद्ध कुनै कारण र आधार विना अनर्गल रूपमा बेइज्जती गर्ने (libel) कामलाई पनि मानिन्छ र यस्तो बेइज्जती गर्ने कामलाई “राजद्रोहात्मक बेइज्जती (Seditious Libel)” भनिन्छ । तर बेलायत र भारतमा पनि Sedition को अर्थ सरकारको बेइज्जती वा बदनामसँग मात्र सीमित नरही सरकार, संसद् वा संवैधानिक संरचना विरुद्ध अनर्गल प्रचार गर्ने, अपमान गर्ने, सो कार्यमा जनसमुदायलाई उत्तेजित पार्ने, सार्वजनिक बाधा अवरोध खडा गर्ने र जुनसुकै किसिमबाट सरकारका विरुद्ध वा सार्वजनिक व्यवस्था विरुद्ध सार्वजनिक अस्तव्यस्तका गर्ने कामलाई जनाउँछ १^७ यस्तो काम लिखित रूपमा, बचनबाट वा अरू कुनै किसिमबाट हुन सक्दछन् ।

प्रस्तावित व्यवस्थामा रहेको एक प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशबमोजिम मर्यादित र स्वस्थ रूपमा भएको नेपाल सरकारको आलोचनालाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको छैन । स्वाभाविक रूपमा एउटा प्रश्न उठ्न कतै प्रस्तावित व्यवस्थाबाट नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२ को उपधारा (३) को खण्ड (क) बमोजिम प्रदत्त विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता र धारा १५ बमोजिम प्रदत्त प्रकाशनको स्वतन्त्रतालाई प्रतिकूल प्रभाव पुऱ्याउने त होइन ? कुनै कामलाई राजद्रोहको रूपमा परिभाषा गर्नुको उद्देश्य विना आधार अनर्गल रूपमा गरिएको घृणा, आलोचना वा अपमानबाट सरकारलाई संरक्षण गर्नु र यसको स्थायित्व कायम राख्नु हो । यो कुनै पनि मुलुकको सार्वजनिक व्यवस्था (Public Order) को अभिन्न अङ्ग हुनाले यस्तो व्यवस्थाबाट संविधानको उपर्युक्त व्यवस्थालाई प्रतिकूल असर नपर्ने र सो प्रयोजनका लागि राज्यले कानून बनाई मनासिव नियन्त्रण गर्न सक्ने व्यवस्था संविधानको धारा १२ को उपधारा (२) को प्रतिवधात्मक वाक्यांशको ( ) ले व्यवस्था गरेको छ । प्रस्तुत व्यवस्था सोही प्रयोजनका लागि बनेको कानूनी व्यवस्था मान्नुपर्ने हुन्छ ।

५४. नेपाल विरुद्ध युद्ध गर्न वा शत्रु देशका सेनालाई सहायता गर्न नहुने : (१) कसैले नेपाल विरुद्ध हातहतियार उठाई युद्ध गर्न वा युद्ध गर्ने घोषणा गर्न, युद्ध गर्ने उद्योग गर्न वा धम्की दिन वा

नेपाल विरुद्ध युद्ध गर्ने नियतले हातहतियार, खरखजाना जम्मा गर्न वा सैनिक वा अर्धसैनिक सङ्गठन निर्माण गर्नु हुँदैन ।

(२) कसैले युद्ध स्थितिको घोषणा भएको वा नभएको जुनसुकै अवस्थामा पनि नेपालसँग युद्धमा संलग्न रहेका कुनै विदेशी सेनालाई कुनै किसिमको सामरिक वा सैनिक सूचना दिन वा अन्य कुनै किसिमबाट सहायता गर्न वा सो गर्ने उद्योग गर्न हुँदैन ।

(३) नेपालसँग युद्धमा संलग्न रहेको राज्य, त्यस्तो राज्यका नागरिक वा सङ्गठित संस्थसँग सम्बन्ध राख्न, कारोबार गर्न वा त्यस्तो राज्यका वस्तु वा सेवा पैठारी वा प्राप्त गर्न नसक्ने गरी नेपाल सरकारबाट घोषणा भएकोमा कसैले त्यस्तो राज्य, नागरिक वा संस्थसँग त्यस्तो सम्बन्ध राख्न, कारोबार गर्न वा त्यस्ता वस्तु वा सेवा पैठारी वा प्राप्त गर्न हुँदैन ।

(४) उपदफा (१) वा (२) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई जन्मकैद र उपदफा (३) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई जन्मकैद वा पन्ध्र वर्षसम्म कैद र एकलाख पचासहजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित व्यवस्था नेपालको कानून प्रणालीमा एक नयाँ कसुरको रूपमा पहिचान गरी त्यस्ता कामहरूलाई कसुरको रूपमा परिभाषित (Criminalization) गरिएको छ । हाल कायम रहेको वा प्रचलित कानूनमा यस्ता कामहरूलाई कसुरको रूपमा पहिचान गरिएको पाइदैन । यस दफामा मूलतः देहायबमोजिमका कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको छ :

- १) नेपाल विरुद्ध हातहतियार उठाई युद्ध गर्ने वा युद्धको घोषणा गर्ने, उद्योग गर्ने, सोको धम्की दिने वा सो नियतले हातहतियार जम्मा गर्ने वा सैनिक वा अर्ध सैनिक सङ्गठन निर्माण गर्ने,
- २) नेपालसँग युद्धमा संलग्न रहेको कुनै विदेशी सेनालाई सामरिक वा सैनिक सूचना दिने वा अन्य कुनै किसिमले सहायता दिने वा सो गर्ने उद्योग गर्ने,
- ३) नेपालसँग युद्धमा रहेको राज्य वा त्यस्तो राज्यको नागरिक वा सङ्गठित संस्थसँग कुनै किसिमले सम्बन्ध राख्ने वा कुनै किसिमको व्यापारिक कारोबार गर्ने ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) को व्यवस्था लगभग दफा ५२ को उपदफा (१) सँग मिल्दो जुल्दो भएको र सोही दफाको एक पूरक उपदफाको रूपमा लिन सकिन्छ । तथापि, दफा ५२ को उपदफा (१) को व्यवस्था नेपालको सार्वभौमिकता, प्रादेशिक अखण्डता वा राष्ट्रिय अखण्डता खलल वा ध्वस्त पार्ने कामसँग सम्बन्धित छ भने यस दफाको उपदफा (१) नेपाल विरुद्ध युद्ध गर्ने कामसँग सम्बन्धित छ । जहाँसम्म उपदफा (२) र (३) को व्यवस्थाको प्रश्न छ, यी उपदफामा रहेका व्यवस्था शत्रु राज्यलाई सहायता दिने वा त्यस्तो राज्यसँग व्यापारिक कारोबार गर्ने विषयसँग सम्बन्धित छन् ।

प्रत्येक राज्यलाई आफ्नो सार्वभौमिकता, प्रादेशिक अखण्डता र राष्ट्रिय एकताको संरक्षण गर्ने (Preservation) नैसर्गिक अधिकार रहने र त्यस्तो अधिकार प्रचलनमा ल्याउन त्यस्तो राज्यको सार्वभौम अधिकारबमोजिम आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्न सक्ने हुन्छ । कुनै राज्यका विरुद्ध युद्ध गर्ने, युद्धको घोषणा गर्ने वा सो प्रयोजनका लागि हातहतियार र खरखजाना सङ्गठन गर्ने वा सङ्गठित समूह तयारी गर्ने काम त्यस्तो मुलुकको लागि अत्यन्त गम्भीर र खतरापूर्ण काम मानिने हुँदा सो खतरा निवारण गर्ने र त्यस्तो कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी कठोर सजायको व्यवस्था गर्नु स्वभाविक हुन्छ । यो प्रत्येक राज्यले प्रयोग गर्ने आत्म संरक्षण (Self Preservation) को अधिकार

पनि हो । यस अघि नै उल्लेख गरिसकिएको छ कि कमल ल प्रणालीका मुलुकमा त्यस्तो कार्यलाई *high treason* को रूपमा परिभाषा गरी कठोर सजायको व्यवस्था भएको पाइन्छ भने महाद्वीपीय प्रणालीमा राज्यविरुद्धको गम्भीर कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको देखिन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा १२२, १२३ र १२७ मा यस्तो व्यवस्था रहेको छ भने जापानी अपराध संहिताको दफा ८१, ८२ र ८३ मा पनि यस्तै व्यवस्था रहेको छ । युद्धको घोषणा गर्ने, युद्ध गर्ने वा सोको तयारी गर्ने काम आधुनिक अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिम आफैमा निषेधित काम हो र संयुक्त राष्ट्र संघको बडापत्रको धारा २ को प्रकरण ४ को प्रतिकूल काम भएकोले त्यस्तो कार्यलाई नियन्त्रण र निवारण गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्था हुनु स्वभाविक हुन्छ ।

जहाँसम्म उप दफा (२) र (३) को प्रस्तावित व्यवस्थाको प्रश्न छ, यो व्यवस्था उपदफा (१) को व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्ने पूरक व्यवस्था भएकोले त्यस्तो व्यवस्था रहनु स्वाभाविक छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा १२३ र जापानी अपराध संहिताको दफा ८२ मा यस्तै व्यवस्था रहेका छन् ।

युद्ध प्रारम्भ भएपछि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनबमोजिम युद्धको कारणबाट युद्धरत पक्षहरू बीच केही नयाँ परिणामहरू (Consequences) उत्पन्न हुन्छन् । एक अर्को राज्यहरू युद्धरत पक्षका लागि शत्रुराज्य (enemy state) हुने र त्यसको आधारमा एक अर्काका नागरीक, सङ्गठित संस्था, जहाज, विमान, उत्पादित वस्तु वा सेवाको शत्रु प्रकृति (enemy character) निर्धारण गरिन्छ । शत्रुराज्यलाई कुनै पनि किसिमबाट सहायता पुऱ्याउने र त्यसमा पनि सामरिक वा सैनिक सूचना दिई सहायता पुऱ्याउने काम आफ्नो मुलुकप्रतिको गम्भीर प्रकृतिको गद्दारी (betrayalty) र विश्वासघात भएकोले त्यस्तो कार्यलाई कसुर परिभाषा गरी गम्भीर सजायको व्यवस्था हुनु स्वाभाविक मानिने हुन्छ । त्यसरी युद्धका बखत एक अर्काका मुलुकमा उत्पादित सेवा वा वस्तु सूत्र प्रकृतिका हुने र युद्ध भएको मुलुकसँग व्यापारिक कारोबार राख्ने काम आफैमा सार्वजनिक व्यवस्था (public order) प्रतिकूल हुने हुन्छ । यसका अतिरिक्त युद्धरत मुलुकबाट पैठारी हुने सेवा र वस्तुहरू विनिशिद्ध सेवा वा वस्तु (Contraband service or goods) हुने हुनाले त्यस्तो कामलाई रोकन फौजदारी कानूनको व्यवस्था हुनु आवश्यक पर्ने हुन्छ । सोही आधारमा यसलाई गम्भीर प्रकृतिको फौजदारी कसुर ठहर गरी उपदफा (४) मा गम्भीर सजाय प्रस्ताव गरिएको छ ।

५५. मित्र राष्ट्र विरुद्ध युद्ध वा विद्रोह गर्न नहुने : (१) कसैले नेपालको भूमि प्रयोग गरी नेपालसँग दौत्य सम्बन्ध भएको मुलुक विरुद्ध हातहतियार उठाई युद्ध गर्न, सोको धम्की दिन वा युद्ध गर्ने उद्योग गर्न वा विद्रोह गर्न वा सोको उद्योग गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

फौजदारी कानूनको एक स्थापित मान्यता यो हो कि जुन काम प्रत्यक्ष रूपमा गर्नु हुँदैन सो कुरा अप्रत्यक्ष रूपमा पनि गर्नु हुँदैन । नेपालका विरुद्ध युद्ध गर्ने काम फौजदारी कसुर मानिन्छ भने नेपालको भूमि प्रयोग गरी नेपालसँग दौत्य सम्बन्ध भएका मुलुक विरुद्ध नेपालको भूमि प्रयोग गरी युद्ध वा विद्रोह पनि गर्न हुँदैन र त्यस्तो काम पनि निशेधित हुनु पर्दछ ।

दौत्यसम्बन्ध कायम रहेका मुलुक विरुद्ध युद्ध गर्न वा विद्रोह गर्न नेपालको भूमि प्रयोग गर्न नहुने व्यवस्था अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको एक सिद्धान्त शान्तिपूर्ण सह अस्तित्व (Peaceful Coexistence) को भावना अनुरूप छ । अझ स्पष्ट रूपमा भन्ने हो भने यो व्यवस्था नेपालको भूमि प्रयोग गरी छिमेकी मुलुक विरुद्ध हुन सक्ने युद्ध वा विद्रोहलाई रोक्नु नै प्रस्तुत व्यवस्थाको उद्देश्य रहेको छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा १२५ मा पनि यस्तै व्यवस्था रहेको देखिन्छ । हाल कायम रहेको राज्यविरुद्धको अपराधसम्बन्धी ऐन, २०४६ को दफा ५ मा पनि यस्तै यस्तै कानूनी व्यवस्था रहेको र कैद सजाय पनि समान रहेको छ । जरिमानाको हकमा भने एक वर्ष कैदको विकल्प वा पूरक सजायलाई दशहजार रुपियाँ अपराध संहिता मसौदा गर्दाका बखत तय भएकोले सोही व्यवस्था उपदफा (२) मा प्रतिविम्बित भएको छ ।

५६. सैनिक वा प्रहरीलाई भडकाउन नहुने : (१) कसैले नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बलमा बहाल रहेका सैनिक, प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी जवान वा अधिकृतलाई नेपाली सेना वा नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बल छाडी भाग्न वा भडकाउन वा अनुशासन भङ्ग गर्न दुरुत्साहन दिन वा कर्तव्यबाट विचलित गराउने उद्योग गर्न वा त्यसरी सेना वा प्रहरी वा बलबाट भागेको व्यक्ति हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्ने कारण भई त्यस्तो व्यक्तिलाई आश्रय दिन हुँदैन ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दश वर्षसम्म कैद र एकलाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

कुनै पनि मुलुकको सेना वा सशस्त्र समूह त्यस्तो मुलुकको अत्यन्त संवेदनशील अङ्ग भएकोले त्यस्तो समूहको अनुशासन र आचरणले त्यस्तो सरकार र संवैधानिक संरचनाको अस्तित्व निर्भर गर्दछ । त्यस्तो समूहलाई भडकाउन वा आफ्नो कर्तव्य पालना गर्नबाट विचलित गराउने वा अनुशासन भङ्ग गराउने कार्यले सैनिक विद्रोह सम्म हुन सक्ने हुनाले त्यस्तो कामको निवारण हुन बान्छनीय हुन्छ । सैनिक ऐन, २०६३ प्रहरी ऐन, २०१२ र सशस्त्र प्रहरी ऐन, २०५८ मा यसप्रकारका कानूनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको परिच्छेद ७ (दफा १३१, १३२, १३३) मा पनि यस्तै प्रकारका व्यवस्था रहेको पाइन्छ । यसरी सेना, सशस्त्र प्रहरी वा प्रहरीलाई भडकाउने काम एक स्थापित फौजदारी कसुर भएकोले सोही व्यवस्थालाई यस दफामा संहिताकरण गरिएको हो ।

प्रस्तुत दफाबमोजिम दहायको कामलाई फौजदारी कसुरको रूपमा परिभाषा गरी दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ;

- (क) नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बलमा बहाल रहेको सैनिक, प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी जवान वा अधिकृतलाई नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बल छाडी भाग्न, भडकाउन वा अनुशासन भङ्ग गर्न दुरुत्साहन दिने,
- (ख) खण्ड (क) उल्लिखित जवान वा अधिकृतलाई कर्तव्यबाट विचलित गराउने उद्योग गर्ने
- (ग) नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बलबाट भागेको व्यक्ति हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई त्यस्तो व्यक्तिलाई आश्रय दिने ।

जहाँसम्म यस दफामा उल्लिखित व्यक्तिले आफैले त्यस्तो कसुर गरेमा हुने परिणामको प्रश्न छ, त्यस्तो कसुर सैनिक तथा प्रहरी वा सशस्त्र प्रहरी बलसम्बन्धी प्रचलित विशेष कानूनबमोजिम हुने हुँदा अपराध संहिता जस्तो सामान्य कानूनमा सो सम्बन्धमा बोलिरहन उपयुक्त देखिँदैन ।

५७. **जासूसी गर्न नहुने :** (१) कसैले नेपालको सार्वभौमसत्ता, सुरक्षा वा प्रादेशिक अखण्डतामा खलल पार्ने वा नेपालको हितमा कुनै प्रतिकूल असर पार्ने नियतले वा सो हुन सक्तछ भन्ने जानीजानी वा कुनै विदेशी राज्य वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ, संस्थाको प्रलोभनमा परी कसैलाई नेपालको सैनिक स्थिति, सामरिक व्यवस्था वा आन्तरिक सुरक्षाको विषय वा नेपाल सरकारले राजनीतिक, आर्थिक वा कूटनैतिक दृष्टिकोणले गोप्य राख्न पर्ने विषय वा गोप्य लिखत वा कानूनबमोजिम गोप्य रहेको वा राख्नु पर्ने विषयको सूचना दिन वा सोको षडयन्त्र वा उद्योग गर्न वा दुरुत्साहन दिन वा त्यस्तो सूचना दिने नियतले अन्य कुनै काम गर्न गराउन हुँदैन र गरे गराएमा जासूसी गरेको मानिनेछ ।

(२) उपदफा (१) बोजिम जासूसी गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :-

- (क) नेपालको सैनिक स्थिति, सामरिक व्यवस्था वा आन्तरिक सुरक्षाको विषयका सम्बन्धमा जासूसी गर्ने व्यक्तिलाई जन्मकैद वा पन्ध्र वर्षसम्म कैद,
- (ख) नेपाल सरकारले राजनीतिक, आर्थिक वा कूटनैतिक दृष्टिकोणले गोप्य राख्नु पर्ने विषय वा अन्य कुनै गोप्य लिखतका सम्बन्धमा जासूसी गर्ने व्यक्तिलाई पाँचदेखि दश वर्षसम्म कैद,
- (ग) खण्ड (क) र (ख)बाहेक अन्य कुराको जासूसी गर्नेलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँ जरिमाना,
- (घ) कसैले जासूसी गर्न लागेको थाहा पाएर पनि नेपाल सरकारलाई सो कुराको जनाउ नदिने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँ जरिमाना ।

टिप्पणी

जासूसी गर्ने काम सार्वजनिक व्यवस्था (Public order) को दृष्टिकोणबाट अत्यन्त संवेदनशील र कुनै पनि मुलुकको सार्वभौमसत्तासँग सम्बन्धित विषय भएकोले कुनै पनि मुलुकले आत्म संरक्षण (Self Preservation) को प्रयोजनका लागि आवश्यक कानूनी व्यवस्था गरी जासूसी गर्ने कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी त्यसको निवारण गर्नुपर्ने हुन्छ । यसलाई विश्वका प्रायः सबै मुलुकहरूले अभ्यास गरेका र नेपालको सन्दर्भमा पनि यो अभ्यास प्रयोग भई कानूनी व्यवस्था भइसकेको छ । जासूसी ऐन, २०१९ यसको एक दृष्टान्त हो । जासूसीसम्बन्धी कसुरलाई सामान्य प्रकृतिको अपराध संहिताबाट नियमन गर्ने वा यसको लागि छुट्टै ऐन बनाउने, सो छलफलको विषय हुन सक्छ । त्यसो भए तापनि जासूसी गर्ने काम पनि राज्यविरुद्धको सामान्य प्रकृतिको एक गम्भीर अपराध नैदेखिएको हुनाले सो प्रयोजनका लागि मात्र छुट्टै ऐन कायम रहनुको कार्यदलले औचित्य नदेखेकोले सो विषयलाई पनि यस संहितामा नै समावेश गरिएको छ । तथापि, जासूसीसम्बन्धी परिभाषामा भने जासूसी ऐन, २०१९ भन्दा प्रस्तावित व्यवस्था अझ बढी विस्तृत र व्यापक रहेको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार नेपालको सार्वभौमसत्ता, सुरक्षा वा प्रादेशिक अखण्डतालाई खलल पार्ने वा नेपालको हितमा प्रतिकूल हुने कुनै विदेशी राज्य वा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाको प्रलोभनमा परी हुने देहायका कामलाई जासूसीसम्बन्धी

कसुरको रूपमा पहिचान गरिएको छ :

- १) नेपालको सैनिक स्थिति, सामरिक व्यवस्था वा आन्तरिक सुरक्षाको विषयमा कसैलाई सूचना दिने,
- २) राजनीतिक, आर्थिक वा कूटनैतिक दृष्टिकोणले गोप्य राख्नु पर्ने विषयमा कसैलाई कुनै सूचना (जानकारी) दिने,
- ३) गोप्य लिखत वा कानूनबमोजिम गोप्य राख्नु पर्ने वा रहेको विषयको कसैलाई सूचना दिने,
- ४) माथि लेखिएका विषयमा उद्योग, षड्यन्त्र वा दुरुत्साहन दिने, र
- ५) माथि लेखिएबमोजिमको सूचना दिने नियतले अन्य कुनै काम गर्ने ।

जहाँसम्म जासुसी कसुरमा हुने सजायको प्रश्न छ, यो विषयमा कार्यदलले सिद्धान्ततः जासुसी ऐन, २०१९ को व्यवस्थालाई अवलम्बन गरी सैनिक स्थिति, सामाजिक व्यवस्था र आन्तरिक सुरक्षाको विषयमा जासुसी गरेमा जन्मकैद वा पन्द्र वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ भने राजनीतिक, आर्थिक वा कूटनैतिक दृष्टिकोणबाट गोप्य राख्नु पर्ने र गोप्य लिखतका सम्बन्धमा जासुसी गर्नेलाई पाँचदेखि दश वर्षसम्म कैद प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ भने सो बाहेक अन्य कसुरका सम्बन्धमा कसुरको गम्भीरताबमोजिम आवश्यक मात्रामा कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरेको देखिन्छ ।

५८. राष्ट्रपतिउपर आक्रमण गर्न नहुने : (१) कसैले नेपालको राष्ट्रपतिको ज्यान लिन वा ज्यान लिने उद्योग गर्न वा गराउनु हुँदैन ।

(२) कसैले नेपालको राष्ट्रपतिको कुनै किसिमले अपहरण गर्न, निजको शरीरबन्धक लिन वा निजउपर कुनै किसिमले आक्रमण गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई जन्मकैद र उपदफा (२) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पन्ध्र वर्षसम्म कैद र एक लाख पचास हजार रूपैयाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

राष्ट्राध्यक्ष (राजा वा राष्ट्रपति) लाई कुनै पनि मुलुकको कानूनबमोजिम विशेष हैसियत दिइएको हुन्छ, किनकि बहालवाला राष्ट्राध्यक्ष कुनै पनि मुलुकको “पहिलो नागरिक” हुने र निजले सोही हैसियतमा राज्यलाई स्वदेश वा विदेशमा प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । सोही कारणले विश्वका धेरै मुलुकमा राष्ट्राध्यक्षलाई केही विशेष उन्मुक्ति पनि प्रदान गरिएको पाइन्छ । निज विरुद्ध हुने शारीरिक कसुरले मूलकको सार्वभौमिकतालाई पनि प्रभाव पार्न सक्ने हुनाले विश्वका प्रायः सबै मुलुकमा त्यस्तो कसुरलाई गम्भीर फौजदारी मानी कसुरकानूनले विशेष व्यवहार गर्नुपर्ने हुन्छ । निसन्देह, राष्ट्राध्यक्ष एक प्राकृतिक व्यक्ति भएकोले निजउपर हुने शारीरिक आक्रमण वा निजको ज्यान लिन काम वा निजको अपहरण गर्ने कामलाई प्रस्तावित संहिताको भाग २ का परिच्छेद १२, १४ र १७ का व्यवस्थाहरूले नियमन गर्ने नै हुन्छ । त्यसो भए तापनि यस दफाको उपदफा (१) र (२) को अवस्था र त्यस्ता परिच्छेदको व्यवस्थामा केही फरक छ । परिच्छेद १२ र १४ का अवस्थामा भएको कसुरको सजाय निर्धारण गर्दा त्यस्तो कसुर नियतवस, गम्भीर उत्तेजनाबाट, लापरवाहीपूर्वक, हेल्चेक्याई वा भवितव्य कसरी भएको हो सो परीक्षण गरी सजाय निर्धारण हुन्छ भने यस दफाको उपदफा (१)

वा (२) बमोजिमको कसुरमा त्यस्ता तथ्यको परीक्षण विना नै त्यस्तो कसुर भएको तथ्यबाट नै कसुरवापत सजाय निर्धारण गर्नुपर्ने हुन्छ ।

५९. राष्ट्रपति वा व्यवस्थापिका-संसदलाई धम्की दिन नहुने: (१) कसैले नेपालको राष्ट्रपति वा व्यवस्थापिका-संसदलाई संविधान तथा कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने कार्य सम्पादन गर्नबाट रोक लगाउन वा बञ्चित गर्न वा कुनै खास तरिकाबाट कार्य सम्पादन गर्न बाध्य गराउन कुनै किसिमको बल प्रयोग गरी वा नगरी कुनै किसिमको धम्की दिन, डर वा त्रास देखाउन वा अन्य कुनै किसिमले दबाव दिन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई सात वर्षसम्म कैद वा सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

कुनै पनि मुलुकको संविधानबमोजिम राज्यका केही निकायलाई अत्यन्त संवेदनशील अङ्गको रूपमा पहिचान गरिएको हुन्छ र सोहीबमोजिम त्यस्ता निकायलाई विना अवरोध र स्वतन्त्र रूपमा कार्य सम्पादन गर्ने वातावरण कानूनद्वारा नै तयार गरिएको हुन्छ । राष्ट्रपति, व्यवस्थापिका वा संसद, अदालत यस्ता निकायको श्रेणीमा पर्दछन् । तथापि, अदालतले आफ्नो कार्य निर्वाध रूपमा सम्पादन गर्न नपाएमा वा कार्य सम्पादनको क्रममा कसैबाट बाधा अवरोध भएमा त्यस्तो कार्य वापत अदालत आफैले अदालत अपहेलनाको कारबाई गर्न सक्ने हुन्छ । तर राष्ट्रपति जस्तो संस्थामा त्यस्तो अख्तियार नहुन पनि सक्दछ । यही कुरालाई ध्यान दिइ आधुनिक अपराध संहिताले राष्ट्रपति तथा संसदलाई संविधान तथा प्रचलित कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने कार्य सम्पादन गर्नबाट रोक लगाउने, व्यवधान गर्ने बन्चित गराउने कार्यलाई गम्भीर फौजदारी कसुरको रूपमा परिभाषा गरी त्यस्तो कार्यलाई दण्डनीय बनाउने गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाको उद्देश्य राष्ट्रपति तथा व्यवस्थापिका संसदलाई निर्वाध र स्वतन्त्र रूपमा कार्य सम्पादन गर्नबाट रोक लगाउने काम कारबाईलाई रोक लगाउनु हो । यही विधाशास्त्रलाई मध्यनजर गरी यस दफामा त्यस्तो कामलाई फौजदारी कसुरको रूपमा पहिचान गरी सातवर्षसम्म कैद वा सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

६०. हदम्याद : (१) दफा ५२, ५३, ५४ र ५८ अन्तर्गतका कसुरमा जहिले सुकै पनि उजुर लाग्न सक्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा उल्लिखित दफाबाहेक यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य दफाअन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको थाहा पाएको मितिले दुईवर्ष नाघेपछि उजुर लाग्ने छैन ।

टिप्पणी :

हदम्याद सारवान तथा कार्यविधि दुवै कानूनबाट नियमन हुने विषय हो । अपराध संहिताको भाग २ र भाग ३ मा व्यवस्था गरिएका प्रत्येक परिच्छेदको अन्त्यमा सो परिच्छेदका प्रत्येक मुद्दा चलाउने हदम्यादको व्यवस्था भए अनुरूप यस परिच्छेदको हकमा पनि मुद्दा दायर गर्ने हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार दफा ५२ (सार्वभौमसत्ता वा अखण्डताउपर खलल), दफा ५३ (राजद्रोह), दफा ५४ (नेपाल विरुद्धको युद्ध वा शत्रुदेशका सेनालाई सहायता) र दफा ५८ (राष्ट्रपतिउपर आक्रमण) का विषयमा जहिले सुकै पनि मुद्दा दायर गर्न सकिने गरी खुला राखिएको छ भने सो बाहेक यस परिच्छेदमा व्यवस्था भएका अन्य विषयका सम्बन्धमा कसुर भएको जानकारी भएको मितिले दुईवर्ष भित्र मुद्दा दायर गरिसक्नु पर्ने हुन्छ। कुन कसुरका सम्बन्धमा के कति अवधि मुद्दा चलाउनेका लागि हदम्याद दिने भन्ने विषय विधिशास्त्रको एक पेचिलो र जटिल प्रश्न हो र यो विषयमा विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ। तथापि, सामान्यतः कसुरको गम्भीरताबाट मुद्दा चलाउने हदम्यादको अवधि निर्धारण हुने एक आम रूपमा स्वीकारिएको मान्यता हो। कसुर जति गम्भीर मानिन्छ, त्यति नै मुद्दा चलाउने हदम्याद पनि बढी लामो र खुला रहन्छ। त्यसो भए तापनि कसुरको गम्भीरता मात्र हदम्याद निर्धारण गर्ने आधार मान्न सकिन्न। यसमा अरु तत्वले पनि काम गरेको हुन्छ।

जहाँसम्म प्रस्तुत परिच्छेदको प्रश्न छ, दफा ५२, ५३, ५४ र ५८ अन्तर्गतका कसुरलाई यस परिच्छेदमा व्यवस्था भएका अन्य कसुर भन्दा बढी गम्भीर ठानी लामो अवधिको हदम्याद प्रस्ताव गरिएको छ भने बाँकी अन्य कसुरमा दुई वर्षको हदम्याद प्रस्ताव गरिएको छ, जुन आफैमा हास्रो कानून प्रणालीका लागि लामो हदम्याद अवधि मान्न सकिन्छ।

सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसुर

सार्वजनिक शान्ति विरुद्धका कसुरहरू (Offenses against public tranquility) राज्यविरुद्धका कसुरहरूको अर्को पाटो हुन् । सार्वजनिक शान्ति विरुद्धका कसुरहरूको उद्देश्य पनि राज्यविरुद्धका कसुरमा जस्तै सार्वभौम व्यवस्था, राज्य सञ्चालन व्यवस्था, सार्वजनिक शान्ति, सार्वजनिक सद्भाव कायम राख्न र कानून र व्यवस्थालाई तहस नहस गर्नुबाट रोक्नु हो । यस्ता कसुरहरूमा मुख्यतः कानूनगैरकानूनी भेला, हुलदंगा, आगजनी, तोडफोड र सार्वजनिक उपद्रव पर्दछन् । यस्ता कसुरहरू सामान्यतः समूहबाट गरिने हुनाले कहिलेकही यस्ता कसुरहरूलाई “समूहबाट हुने कसुरहरू वा “समूहगत कसुरहरू” (Group Offenses)” पनि भनिन्छ । किनकी यस्ता कसुरमा प्रायसः समूहगत रूपमा व्यक्तिहरूको संलग्नता रहन्छ । त्यसो त, प्रत्येक कसुरले कुनै न कुनै रूपमा सार्वजनिक शान्तिलाई खलल पारेको हुने हुँदा प्रत्येक फौजदारी कसुरलाई सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसुर भन्न सकिन्छ । तथापि, यस परिच्छेदमा उल्लिखित कसुरहरू सार्वजनिक शान्ति विरुद्ध नै लक्षित छन् र यिनीहरूको मनसाय र उद्देश्य पनि सार्वजनिक शान्ति भङ्ग गर्नु रहेको छ । यसको प्रकृति अन्य कसुर भन्दा पृथक छ ।

सार्वजनिक शान्ति विरुद्धका कसुरहरू नेपालका सन्दर्भमा पनि नौलो विषय होइनन् । यस्ता कसुरहरू स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८, केही सार्वजनिक (अपराध र सजाय) ऐन, २०२८ र अन्य प्रचलित कानूनबाट कुनै न कुनै रूपमा नियमित हुँदै आएका छन् । यस्ता कसुरहरूलाई भारतीय दण्डसंहिताको सातौँ परिच्छेद (of offences against the public tranquility) मा करिब २२ दफाहरू यस्ता कसुरसँग सम्बन्धित रहेका देखिन्छन् र यी व्यवस्थाहरू परम्परागत कमन लबाट पहिचान भएका कसुरहरू हुन् । नेपालको सन्दर्भमा उपयुक्त हुने यस्ता कसुरहरूलाई यस परिच्छेदमा उल्लेख गरिएका छन् ।

६१. कानूनगैरकानूनी भेला गर्न नहुने: (१) कसैले कानूनगैरकानूनी भेला गर्न हुँदैन ।

(२) देहायको कुनै काम गर्ने उद्देश्यले भएको पाँचजना वा सो भन्दा बढी व्यक्तिहरूको भेलालाई कानूनगैरकानूनी भेला मानिने छ :-

- (क) बलको प्रयोग वा प्रदर्शन गरी वा जोखीमी हातहतियार प्रदर्शन गरी,
- (१) राष्ट्रसेवकलाई कानूनले तोकेको काम, कर्तव्य पालना गर्न नदिने,
- (२) कसैको सम्पत्ति लिने वा कब्जा गर्ने,
- (३) कसैलाई बाटो, पानी, सार्वजनिक यातायात वा सञ्चार वा अन्य यस्तै कुनै कुरा उपभोग गर्ने हकबाट बञ्चित गर्ने,
- (४) कुनै व्यक्तिलाई कानूनले गर्न नहुने काम गर्न लगाउने वा कानूनले गर्न पाउने काम गर्न नदिने ।

(ख) कुनै कानून वा कानूनी कारबाईको कार्यान्वयनमा बाधा अवरोध खडा गर्ने,

(ग) कैदको सजाय हुने कुनै कसुर गर्ने ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको भेला कानूनगैरकानूनी भेला हो भन्ने कुरा थाहा पाउँदापाउँदै कुनै व्यक्ति सो भेलामा सहभागी भएमा निजलाई हातहतियार नलिई सहभागी भएको भए छ महिनासम्म कैद र पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना र हातहतियार लिएर सहभागी भएको भए एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(४) कसैले आफू सहभागी नभई कसैलाई ज्याला दिई वा अरू कुनै किसिमले प्रलोभन वा दवावमा पारी कुनै कानूनगैरकानूनी भेलामा सहभागी गराएमा निज स्वयं त्यस्तो कानूनगैरकानूनी भेलाको सहभागी भएको मानिनेछ ।

टिप्पणी

शान्तिपूर्ण भेला हुनु प्रत्येक नागरिकको मौलिक अधिकार भएको र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा (३) को खण्ड (ख) बमोजिम यो अधिकार संविधानबाट नै संरक्षित भएको छ । शान्तिपूर्ण रूपमा भेला हुनु, आफ्नो अभिव्यक्ति व्यक्त गर्नु र नागरिकको भेलालाई लोकतन्त्रको आधारशिला ठानिन्छ । शान्तिपूर्ण भेला लोकतन्त्रका लागि जति आवश्यकता छ, हातहतियार सहित भेला हुने वा बलको प्रयोग वा प्रदर्शन गरी हुने भेला सार्वजनिक शान्तिका लागि उत्तिकै खतरापूर्ण र जोखिमपूर्ण ठानिन्छ । तसर्थ, लोकतान्त्रिक समाजमा कुनै पनि भेलालाई कानूनी र गैरकानूनी भेलाको रूपमा वर्गीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रस्तावित व्यवस्थाले कानूनी भेलालाई रोक लगाएको छैन र गैरकानूनी भेलालाई मात्र दण्डनीय बनाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी दण्डनीय बनाएको छ । यो व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा १४१, १४२, १४३, १४४ को व्यवस्था अनुरूप नै रहेको छ । प्रस्तावित दफाबमोजिम देहायको तत्व समावेश भएको भेलालाई गैरकानूनी भेला मानिन्छ :

- १) कम्तीमा पाँचजना व्यक्ति भेला भएको हुनुपर्ने,
- २) भेलामा सहभागी भएका प्रत्येक व्यक्तिको सामूहिक उद्देश्य हुनुपर्ने,
- ३) भेला भएका व्यक्तिले बलको प्रयोग गरी वा प्रदर्शन गरी वा जोखिमी हात हतियार देखाई राष्ट्रसेवकलाई कानूनबमोजिमको कर्तव्य पालना गर्न नदिने, कसैको सम्पत्ति लिने वा कब्जा गर्ने, सार्वजनिक बाटो पानी, यातायात वा सञ्चारको उपभोग गर्नबाट बञ्चित गर्ने र कानूनले निषेध गरेको काम गर्न लगाउने वा कानूनबमोजिम गर्न पाउने काम गर्न नदिने काम गरेको हुनुपर्ने,
- ४) हातहतियारको प्रयोग वा प्रदर्शन विना पनि कैदको सजाय हुने कुनै कसुर गर्ने वा कुनै कानून वा कानूनी कारबाईको कार्यान्वयनमा बाधा पुऱ्याएको हुनुपर्ने ।

प्रस्तावित व्यवस्थाको मुख्य सारतत्व सबै प्रकारको भेला कानूनगैरकानूनी नहुने र कानूनगैरकानूनी उद्देश्य प्राप्त गर्न हुने भेला मात्र कसुर हुने व्यवस्था रहेको छ । कुनै पनि फौजदारी कानूनको एक स्थापित उद्देश्य कुनै पनि व्यक्तिबाट कसुर हुनबाट रोक्नु र धेरै व्यक्तिबाट कसुर हुने काम समाजका लागि भन बढी गम्भीर र जटिल हुन सक्ने हुनाले त्यसलाई निवारण गर्नु कानूनको एक मान्य सिद्धान्त हो । त्यसैले, सभ्यताका प्रारम्भका दिनमा धेरै व्यक्तिहरू भेला हुनु पनि सार्वजनिक शान्तिका लागि उपयोगी नहुँदा त्यसलाई कानूनगैरकानूनी ठानिन्थ्यो ^{१०९} तर, लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको

वृद्धिसँगै भेलाहरूलाई त्यसको प्रयोजन र उद्देश्यबाट कानूनी र कानूनगैरकानूनी रूपमा वर्गीकरण गरी सोही अनुरूप व्यवहार गरिन थालिएका हो ।

स्वाभाविक रूपमा प्रश्न उठ्छ, कानूनगैरकानूनी भेलाको प्रयोजनका लागि “पाँच” को सङ्ख्या नै निर्धारण हुनुको कारण के हो र किन “चार” वा “छ” हुन सकेन? यसको उत्तर खोजिनु आवश्यक छ ।

परम्परागत कमन ल को अभ्यास र खास गरी बेलायतको अभ्यासमा यो सङ्ख्या “तीन” रहेको र उन्नाइसौं शताब्दीको प्रारम्भताका भएको एक मुद्दा (R.vs. Hunt) मा एक ब्रिटिश अदालतले तीनजना वा सो भन्दा बढी व्यक्तिहरूले सार्वजनिक शान्तिलाई पुऱ्याउने बाधालाई “कानूनगैरकानूनी भेला” को रूपमा परिभाषा गरेको थियो । तर भारतीय दण्डसंहितामा यो सङ्ख्या “पाँच” बनाइएको र भारतीय सर्वोच्च अदालतले थुप्रै मुद्दामा पाँच जनाको आधारमा नै कानूनगैरकानूनी र कानूनी भेला निर्धारण गरेको छ र यो सङ्ख्या दक्षिण एसियाली मुलुकका लागि एक मार्गदर्शक मापदण्ड बनेको छ । सभा वा संघसम्बन्धी ऐन, २००५ बमोजिम सोही सङ्ख्यालाई नेपालको प्रयोगमा आइ सकेको हुनाले सोही आधारमा “पाँच” जना निर्धारण गरिएको हो । स्मरणीय र महत्वपूर्ण कुरा के हो भने “पाँच” जना व्यक्तिको भेला आफैमा कसुर हुन सक्दैन जबसम्म त्यसको उद्देश्य र काम कानूनगैरकानूनी हुँदैन र पहिले शान्तिपूर्ण रूपमा भएको भेलापछि गएर (Subsequently) कानूनगैरकानूनी प्रयोजन र उद्देश्यका लागि परिणत भएमा त्यस्तो कानूनी भेला पनि स्वाभाविक रूपमा कानूनगैरकानूनी भएको मानिन्छ ।

जहाँसम्म सजायको प्रश्न छ, कानूनगैरकानूनी भेला हो भन्ने थाहा पाउँदा पाउँदै हातहतियार लिई कानूनगैरकानूनी भेलामा उपस्थित हुनु र हातहतियार विना उपस्थित हुनुबाट कसुरको मात्रा फरक हुने हुँदा हातहतियार नलिई भेला हुनेलाई छ महिनासम्म कैद र पाँच हजारसम्म जरिमाना र हातहतियार लिई उपस्थित हुनेलाई त्यसको दोब्बर सजाय हुने गरी सजाय प्रस्ताव गरिएको छ । साथै, कसैले आफू कानूनगैरकानूनी भेलामा उपस्थित नभई कसैलाई ज्याला दिई वा अरू कुनै प्रलोभन र प्रभावमा पारी अर्को व्यक्ति उपस्थित भए पनि निज स्वयम् उपस्थित भएको मानी सजाय गर्ने व्यवस्था प्रस्तुत दफामा प्रस्ताव गरिएको छ ।

६२. कानूनगैरकानूनी भेला रोक्ने वा भङ्ग गर्ने आदेश उल्लङ्घन गर्न नहुने : (१) अधिकारप्राप्त अधिकारीले कुनै कानूनगैरकानूनी भेलालाई रोक्न वा भङ्ग गर्न आदेश दिएकोमा कसैले त्यस्तो भेलामा रहिरहन वा सहभागी हुन हुँदैन ।

(२) उदफा (१) बमोजिमको कानूनगैरकानूनी भेलामा रही रहने, सहभागी हुने वा सहभागी हुन आउने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित व्यवस्थाको संरचना र सजाय भारतीय दण्डसंहिताको दफा १४५ र १५१ बमोजिम रहेको देखिन्छ ।

माथि दफा ६१ को टिप्पणीमा उल्लेख गरिएबमोजिम कानूनगैरकानूनी भेलामा उपस्थित हुनु आफै एक कसुर हो भने, अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशबमोजिम त्यस्तो भेला रोक्ने वा त्यस्तो

भेलाबाट अलग हुने वा भेला भङ्ग गर्ने आदेश भएकोमा त्यस्तो भेलामा बसिरहनु वा सहभागी भइ रहनु भन्नु ठूलो कसुर हुने हुनाले स्वाभाविक रूपमा त्यसमा कसुरको गम्भीरता बढाउने तत्वहरू (aggravating factors) रहने हुँदा सजाय बृद्धि हुने हुन्छ र सोहीबमोजिम दफा ६१बमोजिम हातहतियार नलिई कानूनगैरकानूनी भेलामा सहभागी हुनेलाई हुने सजायमा दोब्बर हुने गरी दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजारसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने गरी प्रस्ताव गरिएको छ ।

६३. प्रत्येक सदस्यले कसुर गरेको मानिने : कानूनगैरकानूनी भेलाको कुनै सदस्यले त्यस्तो भेलाको उद्देश्य प्राप्त गर्नको लागि कुनै कसुर गरेमा त्यस्तो कसुर हुँदाको बखत सो कसुर गर्न जानीजानी सहयोग पुऱ्याउने सो भेलाका प्रत्येक सदस्यले सो कसुर गरेको मानिनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा १४२ सँग मिल्दोजुल्दो देखिए तापनि सो दफाभन्दा यो दफामा प्रस्तावित व्यवस्थामा मौलिक भिन्नता रहेको छ । यस दफाले कुनै नयाँ कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा नगरी दफा ६१ र ६२ बमोजिमका कसुर हुँदाका बखत गैरकानूनी भेलामा उपस्थित कुनै व्यक्तिले जानीजानी सहयोग पुऱ्याएमा निजले आफैले कसुर गरेको मानी मुख्य कसुरदारसह सजाय गर्न सकिने व्यवस्था प्रस्ताव गरेको देखिन्छ ।

फौजदारी कानूनको परम्परागत मान्यताअनुसार कुनै व्यक्तिले आफैले कसुर नगरी अर्कालाई कसुर गर्न जानीजानी सहयोग पुऱ्याउने, कसुर गरिसकेपछि कसुरदारलाई भगाउने, लुकाउने वा कसुर गर्न कुनै हातहतियार वा साधन उपलब्ध गराउने व्यक्तिलाई मतियार मानिन्छ र सोहीबमोजिम निजलाई सामान्यतः कसुर गरेवापत हुने सजायको आधा सजाय हुन्छ । यो मान्यतालाई प्रस्तावित संहिताको दफा ३५ ले पनि आत्मसात् गरेको छ । तर यो दफाको व्यवस्था अपवाद हो र यस दफाको अवस्थामा कानूनगैरकानूनी भेलामा सहयोग पुऱ्याएको कारणले मतियार मात्र रहेको जिकिर गर्न नसकिने र प्रत्येक सदस्य र मुख्य अभियुक्त सह जवाफदेही हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ ।

६४. हूलदंगा गर्न नहुने : (१) कसैले हूलदङ्गा गर्न हुँदैन ।

(२) कुनै गैरकानूनी भेलाले वा त्यस्तो भेलाको सहभागीले त्यस्तो भेलाको उद्देश्य प्राप्त गर्ने सिलसिलामा बल प्रयोग गरेमा वा सार्वजनिक वा निजी सम्पत्ति तोडफोड वा हानिनोक्सानी गरेमा सो भेलाको प्रत्येक सहभागीले हूलदंगा गरेको मानिनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने प्रत्येक व्यक्तिलाई जोखिमी हातहतियार लिई गरेको भए तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना र जोखिमी हातहतियार नलिई गरेको भए दुई वर्षसम्म कैद र बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा गरिएको परिभाषा अनुसार कानूनगैरकानूनी भेला वा भेलाका सहभागीले त्यस्तो भेलाको उद्देश्य प्राप्त गर्ने सिलसिलामा बल प्रयोग गरेमा वा सार्वजनिक वा निजी सम्पत्तिको तोडफोड वा हानिनोक्सानी गरेमा हूलदंगा (Riot) गरेको मानिन्छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार हूलदंगामा देहायका तत्वहरू समावेश भएको हुनुपर्ने देखिन्छ ।

- १) कानूनगैरकानूनी भेला भएको,
- २) कानूनगैरकानूनी भेलामा अभियुक्त सदस्य सहभागी भएको,
- ३) कानूनगैरकानूनी भेला वा त्यसका कुनै सदस्यले बल प्रयोग गरेको वा सार्वजनिक वा निजी सम्पत्ति तोडफोड वा हानिनोक्सानी गरेको,
- ४) खण्ड (३) बमोजिमको काम कानूनगैरकानूनी भेलाको उद्देश्य प्राप्त गर्ने सिलसिलामा भएको,
- ५) कानूनगैरकानूनी भेलाबाट त्यस्तो काम भएकोमा कोबाट त्यस्तो काम भएको पहिचान हुन गाह्रो पर्ने हुँदा कानूनगैरकानूनी भेलाका सबैले हुलदंगा गरेको मानिने ।

हुलदंगा नेपालको सन्दर्भमा नयाँ कसुर होइन । स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ को दफा ६ को उपदफा (१) को खण्ड (क) दफा ६ क को उपदफा (१) र ६ ख को उपदफा (१) मा कुनै न कुनै रूपमा हुलदंगाको उल्लेखन भएको पाइन्छ । तथापि, त्यस्तो उल्लेखन फरक प्रयोजनका लागि भएको हो । जहाँसम्म प्रस्तावित व्यवस्थाको प्रश्न छ, यस दफामा व्यवस्थित रूपमा यसका आवश्यक तत्वहरू सहित हुलदंगाको परिभाषा गरी फौजदारी दायित्व निर्धारण गरिएको छ । यसअनुसार जोखिमी हातहतियार लिई हुलदंगा गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना र त्यस्तो हातहतियार विना हुलदंगा गर्नेलाई दुई वर्षसम्म कैद र वीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था रहेको छ ।

६५. हुलदंगा गर्न दुरुत्साहन दिन नहुने : (१) कसैले हुलदंगा गराउने नियतले वा हुलदंगा हुन सक्तछ भन्ने जानीजानी कुनै व्यक्तिलाई हुलदङ्गा गर्न दुरुत्साहन दिन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम दुरुत्साहन दिने व्यक्तिलाई हुलदंगा भईसकेकोमा एक वर्षसम्म र हुलदंगा भइ सकेको रहेनछ भने छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

दफा ६४ मा हुलदंगाको परिभाषा भई हुलदंगा गर्ने कामलाई कसुर निर्धारण गरी त्यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई सजाय तोकिएको छ भने यस दफामा हुलदंगा गराउने नियतले वा त्यस्तो काम हुन सक्तछ भनी कसैलाई दुरुत्साहन दिन नहुने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसरी दिएको दुरुत्साहन स्वरूप हुलदंगा भईसकेकोमा एक वर्षसम्म र भइ नसकेकोमा छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजारसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । सिद्धान्ततः यस दफाको व्यवस्थालाई पनि दफा ६४ मा छुट्टै उपदफा दिई समावेश गर्न नसकिने होइन । तथापि, हुलदंगाको दुरुत्साहनलाई स्वतन्त्र कसुरको रूपमा परिभाषित गरिएको र भातीय अपराध संहिताको दफा १५३ मा पनि यसरी नै छुट्टै कसुरको रूपमा परिभाषित गरिएको हुनाले सो सिद्धान्तलाई यस दफामा अवलम्बन गरिएको छ ।

६६. सार्वजनिक शान्ति खलल पार्न नहुने : (१) कसैले लेखेर, बँचनले वा आकार वा चिह्नद्वारा वा अरू कुनै किसिमबाट धर्म, वर्ण, जात, जाति, सम्प्रदाय वा भाषाको आधारमा नेपालका विभिन्न वर्ग, क्षेत्र वा समुदायका व्यक्तिहरूका बीचको सुसम्बन्धमा खलल पार्ने काम गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर कुनै देवस्थल वा पूजा वा प्रार्थना गर्ने ठाउँ वा धार्मिक, सांस्कृतिक चाड वा समारोह भइरहेको ठाउँमा गरेको भए उपदफा (२) बमोजिमको सजायमा थप एक वर्षसम्म कैद हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफाको व्यवस्थाअनुसार धर्म, वर्ण, जाति, जात वा भाषाको आधारमा विभिन्न वर्ग, क्षेत्र वा समुदायका व्यक्तिहरू बीचको सम्बन्धलाई लेखेर, बचनले वा आकार चिह्न वा अरु कुनै किसिमबाट कुनै काम गरेमा र त्यसबाट त्यस्ता व्यक्तिहरू बीचको सुसम्बन्ध खलल हुने काम हुने र त्यस्तो काम गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजारसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था छ । त्यस्तो काम कुनै देवस्थल वा पूजा, प्रार्थना गर्ने ठाउँ वा धार्मिक सांस्कृतिक चाड वा समारोह भइरहेको ठाउँमा भएमा कसुरको गम्भीरता बढी सजाय बढाउने हुँदा सो सजायमा थप एक वर्षसम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था दफा ५२ को उपदफा (३) बाट पनि कुनै न कुनै रूपमा सम्बोधन भइसकेको देखिन्छ, तापनि यस दफामा सार्वजनिक शान्ति कायम राख्ने दृष्टिकोणबाट विशेष रूपमा तर्जुमा गरिएको देखिन्छ ।

यस दफामा परिभाषित सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसुर भारतीय दण्डसंहिताको दफा १५३ क अनुरूप नै रहेको देखिन्छ, जुन व्यवस्था सन् १८९८ मा थप भई सो व्यवस्थामा सन् १९६९ मा भएको संशोधनबाट सुधार गरिएको हो । तर त्यस्तो कसुर कुनै देवस्थल वा धार्मिक कार्य भइरहेको ठाउँमा भएमा पाँचवर्षसम्म कैद र जरिमाना समेत हुने व्यवस्था छ ।

स्वाभाविक रूपमा प्रश्न उठ्छ, कतै यो व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा (२) को खण्ड (क) तथा धार १५ बमोजिम नागरिकलाई प्रत्याभूत गरिएको वाक तथा प्रकाशन स्वतन्त्रता र प्रकाशनसम्बन्धी मौलिक हकउपर प्रतिकूल त हुने होइन ? तर सोही उपधाराको प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांश (१) र धारा १५ को उपधारा (१) बमोजिम त्यस्तो व्यवस्था कानूनबमोजिम नियमन गर्न सकिने हुनाले प्रस्तावित व्यवस्था संविधानद्वारा पूर्ण रूपमा संरक्षित रहेको छ ।

६७. राष्ट्रसेवकलाई बाधा विरोध गर्न नहुने : (१) कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो कर्तव्य पालन गर्ने सिलसिलामा कानूनगैरकानूनी भेला रोक्ने, भङ्ग गर्ने वा हूलदंगा रोक्ने कुनै काम गर्दा कसैले बाधा विरोध पुऱ्याउन वा पुऱ्याउने उद्योग गर्नहुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

कानूनगैरकानूनी भेला वा हूलदंगा हुनबाट रोक्न वा त्यस्तो भेला भएकोमा भङ्ग गर्ने सिलसिलामा कुनै राष्ट्रसेवकलाई बाधा अवरोध पुऱ्याउने वा पुऱ्याउन उद्योग गर्ने कामलाई सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसुरको रूपमा पहिचान गरी त्यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था प्रस्तुत दफामा प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था र यसमा

प्रस्तावित सजाय भारतीय दण्डसंहिताको दफा १५२ अनुरूप नै रहेको देखिन्छ र सोही सिद्धान्तबाट यो दफा प्रभावित भएको देखिन्छ ।

६८. सार्वजनिक स्थानमा आवागमनमा बाधा गर्न नहुने : (१) कसैले सार्वजनिक सडक, बाटो घाटो, रज्जुमार्ग, केबुलकार मार्ग, विमानस्थल, रेल्वे वा जलपरिवहन मार्ग वा हुलाक र कुनै सार्वजनिक सेवाको सञ्चालनमा कुनै किसिमको डर, त्रास, भय देखाई बन्द गर्न वा कुनै किसिमबाट सार्वजनिक सडक, बाटो घाटो, रज्जुमार्ग, केबुलकार मार्ग, विमानस्थल, रेल्वे वा जलपरिवहन मार्ग अवरुद्ध गरी पैदल यात्री, सवारीसाधन वा पशुको आवागमनलाई बाधा पुऱ्याउन वा कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशले बाहेक सार्वजनिक ठाउँमा कसैलाई प्रवेश गर्न कुनै किसिमले बाधा, अवरोध गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफाको व्यवस्थाबमोजिम देहायको कामलाई सार्वजनिक शान्ति कायम गर्ने दृष्टिकोणबाट कसुरको रूपमा पहिचान गरिएको छ :

१. सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका सडक, बाटो, राजमार्ग, केबुलकार, विमानस्थल, रेल, जलपरिवहन मार्ग, हुलाक वा अन्य कुनै सार्वजनिक सेवाको सञ्चालनमा डर त्रास, भय, देखाई, बन्द गर्ने,
२. सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका सडक, बाटो, राजमार्ग, केबुलकार मार्ग, विमानस्थल, रेल वा जल परिवहन मार्ग अवरुद्ध गरी पैदल यात्री सवारीसाधन वा पशुको आवागमनलाई बाधा पुऱ्याउने,
३. अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशले बाहेक सार्वजनिक ठाउँमा प्रवेश गर्न कुनै किसिमले बाधा अवरोध पुऱ्याउने ।

यस दफाबमोजिमको काम सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको एक कसुर हुने र कसुरदारवापत तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था छ ।

६९. सार्वजनिक सेवा अवरुद्ध गर्न नहुने : (१) कसैले सार्वजनिक विद्युत वा दूरसञ्चार वा त्यस्तै प्रकृतिका अन्य सार्वजनिक सेवा वा कानूनबमोजिमको सार्वजनिक सेवा सञ्चालनमा कुनै किसिमको डर, त्रास, देखाई बन्द गर्न वा कुनै किसिमले अवरुद्ध गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित व्यवस्थाबमोजिम कानूनबमोजिम सार्वजनिक सञ्चालनमा रहेका सार्वजनिक विद्युत, दुर सञ्चार सेवा वा त्यस्तै प्रकृतिका अन्य सार्वजनिक सेवाको सञ्चालनलाई कसैले डर, त्रास देखाई बन्द गर्ने वा कुनै किसिमबाट अवरुद्ध गरेमा त्यस्तो काम सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसुर हुने व्यवस्था गरिएको छ । स्वाभाविक रूपमा यो प्रावधानमा रहेको “यस्तै प्रकृतिका अन्य सार्वजनिक सेवा” भन्ने वाक्यांशको प्रयोगले यो दफा केही अमूर्त पनि छ । “यस्तै प्रकृतिका अन्य सार्वजनिक सेवा”

लाई व्यापक रूपमा परिभाषा नगरी सीमित अर्थमा विद्युत वा दुरसञ्चारसँग मिल्दो जुल्दो सेवाको रूपमा (उदाहरणका लागि सूचना प्रविधिका यावत सेवाहरू) परिभाषा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

जहाँसम्म सजायको प्रश्न छ, यस दफाबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँ जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था छ ।

७०. कर्पयू उल्लङ्घन गर्न नहुने : (१) कानूनगैरकानूनी भेला वा हुलदंगा वा शान्ति भङ्ग हुने अन्य कुनै कामलाई रोक्न कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीले दिएको कर्पयू आदेशलाई कसैले जानीजानी उल्लङ्घन गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

हुलदंगा, गैरकानूनी भेला वा सार्वजनिक शान्ति भङ्ग हुन सक्ने अन्य कुनै काम रोक्न अधिकारप्राप्त अधिकारीले आवश्यकता अनुसार कर्पयू लगाउन सक्ने एक शास्वत मान्यता हो र यो नेपालको सन्दर्भमा पनि वर्षैदेखि अभ्यास हुँदै आएको छ । विद्यमान स्थानीय प्राशासन ऐन, २०२८ को दफा ६क को उपदफा (१) बमोजिम कुनै आन्दोलन वा हुलदंगा भई शान्ति भङ्ग हुन सक्नेदेखिएमा सम्बन्धित प्रमुख जिल्ला अधिकारीले कर्पयूको आदेश जारी गर्न सक्ने र यसरी जारी भएको आदेश उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिलाई तुरुन्त गिरफ्तार गरी आवश्यक कार्यविधि पूरा गरी एक महिना सम्म कैद वा एक हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय गर्न सक्ने व्यवस्था सोही दफाको उपदफा (२) मा व्यवस्था भएको देखिन्छ । कर्पयूको आदेश उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिलाई आवश्यकता अनुसार गोली चलाउने सम्मको आदेश प्रमुख जिल्ला अधिकारीले दिन सक्ने अधिकार सोही दफामा व्यवस्था भएको देखिन्छ । यस अर्थमा, कर्पयू उल्लङ्घन गर्ने कामलाई यस संहितामा पहिलो पटक कसुरको रूपमा परिभाषा भएको नभई भई रहेको व्यवस्थालाई निरन्तरता मात्र दिइएको हो ।

जहाँसम्म कर्पयू उल्लङ्घन भएमा हुन सक्ने सजायको प्रश्न छ, प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार एक वर्षसम्म कैद वा दशहजार रुपियाँसम्म वा दुवै सजाय हुन सक्ने गरी कानूनी व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ । यो व्यवस्था प्रचलित कानूनी व्यवस्था भन्दा केही बढाइएको भए तापनि यो कसुरको गम्भीरताको कारणले समय सापेक्ष छ र सजाय पनि सोहीबमोजिम निर्धारण हुने हुन्छ ।

७१. भूटो अफवाह फैलाउन नहुने : (१) कसैले सार्वजनिक शान्ति भङ्ग गर्ने, हुलदंगा गर्ने वा नेपालको सार्वभौमसत्ता, प्रादेशिक अखण्डता वा विभिन्न जात, जाति वा सम्प्रदाय बीचको सुमधुर सम्बन्धलाई खलल पार्ने नियतले कसैलाई उक्साउने गरी नभए नगरेको अफवाह फैलाउन, प्रचारप्रसार गर्न वा नारा जुलुश गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

सार्वजनिक शान्तिलाई खलल पुऱ्याउने एक माध्यम परिस्थिति वस भुट्टा अफवाह फैलाउने काम पनि हुन सक्दछ । तसर्थ, विगतमा नेपालमा भएका हुलदंगाका कारणले पनि यस कामलाई सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसुरको रूपमा परिभाषा गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार देहायको नियतले कसैलाई उक्साउने (उत्तेजित पार्ने) गरी नभए वा नगरेकोले अफवाह फैलाउन, प्रचारप्रसार गर्ने वा नारा जुलुश गर्ने कामलाई सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको एक कसुरको रूपमा पहिचान गरी त्यस्तो कसुरवापत ६ महिना सम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने सजाय प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ ।

१. सार्वजनिक शान्ति भङ्ग गर्ने,
२. हुलदंगा गर्ने,
३. नेपालको सार्वभौमसत्ता वा प्रादेशिक अखण्डता खलल पार्ने, वा
४. नेपालका विभिन्न जात, जाति वा सम्प्रदाय बीचको सुमधुर सुसम्बन्धलाई खलल पार्ने ।

७२. शान्ति भङ्ग गर्न घर, जग्गा वा सवारीसाधन दिन नहुने : (१) कुनै व्यक्तिले सार्वजनिक शान्ति भङ्ग गर्न वा हुलदंगा गर्न लागेको कुरा थाहा पाउदा पाउदै वा थाहा पाउनु पर्ने मनासिव कारण हुदा हुदै त्यस्तो व्यक्तिलाई कसैले पनि आफ्नो घर, जग्गा, सवारीसाधन वा हातहतियार उपलब्ध गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पच्चीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

कुनै कसुर गर्न साधन र श्रोत पुऱ्याई सहयोग गर्ने, कसुरदारलाई लुकाउने वा भगाउने काम फौजदारी विधिशास्त्रको स्थापित मान्यताबमोजिम सिद्धान्ततः मतियारीको रूपमा चिनिन्छ । अपराध संहिताको दफा ३५ मा मतियारको परिभाषा त्यस्तै आधारमा गरेको पाइन्छ । मतियारलाई कसुरमा निजले पुऱ्याएको योगदानको आधारमा सजाय गरिन्छ ।

तर केही खास अवस्थामा अपवाद स्वरूप मतियारलाई स्वतन्त्र कसुरदारको रूपमा परिभाषा गरी सजाय गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रस्तुत दफाको प्रकृति अनुसार कसुर गर्ने व्यक्ति मतियार हो तापनि कसुर भइसकेको वा नभएको जे सुकै भए तापनि छुट्टै स्वतन्त्र कसुरको रूपमा परिभाषा गरी हुलदंगा गर्न वा कानूनगैरकानूनी भेला हुन लागेको थाहा पाई वा थाहा पाउनु पर्ने मनासिव कारण भई घर, जग्गा, सवारीसाधन वा हातहतियार उपलब्ध गराएमा सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसुर गर्न सहज हुने र त्यस्तो काम भएमा त्यस्तो कसुर गरेको मानिने र कसुरदारलाई ६ महिनासम्म कैद वा पच्चीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा १५३, १५५ र १५६ को व्यवस्थासँग मिल्दो जुल्दो भएको देखिन्छ ।

७३. संवेदनशील सार्वजनिक क्षेत्रमा मशाल जुलुश गर्न नहुने : (१) नेपालको सार्वभौमसत्ता, प्रादेशिक अखण्डता, सुरक्षा, सार्वजनिक शान्ति वा शिष्टाचारको कारणले अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशबाट संवेदनशील सार्वजनिक क्षेत्र भनी तोकिएको कुनै ठाउँमा कसैले सार्वजनिक शान्ति

भङ्ग गर्ने नियतले मशाल जुलुश, आगोजन्य वा प्रज्वलनशील वस्तु लिई जुलुश, सभा गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफाको व्यवस्था मुलुकको सार्वजनिक व्यवस्था (Public Order) र सार्वजनिक सुरक्षा (Public Security) सँग सम्बन्धित छ । प्रस्तावित व्यवस्थाले मशाल जुलुश प्रदर्शन गर्ने काम आफैलाई पूर्ण रूपमा कानूनगैरकानूनी मानेको छैन, यद्यपि व्यापक अर्थमा मशाल वा आगोजन्य वस्तु लिई गरिने जुलुश आफै कानूनगैरकानूनी हुन्छ । किनकी, यो शान्तिपूर्ण रूपमा भएको भेला होइन र गैर शान्ति पूर्वक हातहतियार, आगोजन्य पदार्थ, विस्फोटक पदार्थ लिई गरिने भेला नागरिक अधिकार पनि हुन सक्दैन । तर हाम्रो सन्दर्भमा मशाल जुलुश गर्ने काम समय समयमा हुँदै आएको र यसलाई स्थानीय प्रशासनबाट न रोकिएको कारणले यसको नियमन गर्नुपर्ने हुन्छ । यो दफाले देहायको कुनै कारणले संवेदनशील सार्वजनिक क्षेत्र भनी अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशबमोजिम तोकिएको क्षेत्रमा मशाल जुलुश प्रदर्शन गर्ने कामलाई कसुर परिभाषित गरी ६ महिना सम्म कैद वा पच्चिस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरेको छ :

- १) नेपालको सार्वभौमसत्ता,
- २) नेपालको प्रादेशिक अखण्डता,
- ३) नेपालको सुरक्षा,
- ४) सार्वजनिक शान्ति,
- ५) सार्वजनिक शिष्टाचार ।

७४. आवश्यक वस्तु तोडफोड वा हानिनोक्सानी गर्न नहुने :(१) कसैले यस परिच्छेद अन्तर्गतको कुनै कसुर गरी कानूनबमोजिम आवश्यक वस्तु मानिने कुनै वस्तु वा सार्वजनिक वा निजी सम्पत्ति हानि, नोक्सानी तोडफोड वा आगजनी गर्न वा अरू कसैलाई प्रयोग गरी वा आफैले त्यस्तो वस्तु वा सम्पत्ति विगान, चोरी गर्न वा चोरी गरी प्राप्त गरेको वस्तु वा सम्पत्ति जानीजानी किन्ने वा बेच्ने कार्य गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई यस परिच्छेदबमोजिमको कसुरमा हुने सजायमा थप एक वर्ष कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुरबाट त्यस्तो वस्तु वा सम्पत्तिको हानिनोक्सानी भईसकेको रहेछ भने सोको बिगोबमोजिमको क्षतिपूर्ति समेत निजवाट भराउनु पर्नेछ ।

(४) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्ति यकिन भएकोमा सोही व्यक्ति र त्यस्तो व्यक्ति यकिन नभएकोमा त्यस्तो काम गर्न उक्साउने वा आदेश दिने व्यक्ति जिम्मेवार रहनेछ ।

टिप्पणी

कुनै पनि वस्तुको तोडफोड गर्ने काम आफैमा एक सामान्य फौजदारी कसुर भएको र आवश्यक वस्तुको तोडफोड गर्ने काम भन गम्भीर प्रकृतिको कसुर हुन्छ । किनकि, यो सार्वजनिक शान्तिसँग सम्बन्धित छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार कसैले प्रचलित कानूनबमोजिम आवश्यक वस्तु मानिने वस्तु र अन्य सार्वजनिक वा निजी सम्पत्ति यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुर गरी देहायको काम गरेमा यस दफाबमोजिमको कसुर गरेको मानिने छ :

१. हानि, नोक्सानी वा तोडफोड गरेमा,
२. आगजनी गरेमा,
३. आफैले वा अरू कसैलाई प्रयोग गरी विगारेमा ,
४. चोरी गरेमा,
५. चोरी गरी प्राप्त गरेको वस्तु वा सम्पत्ति जानीजानी खरिद वा विक्री गरे वा गराएमा ।

जहाँसम्म आवश्यक वस्तुको परिभाषाको प्रश्न छ, यस दफाको प्रयोजनका लागि आवश्यक वस्तु संरक्षण ऐन, २०१२ को दफा ३ मा परिभाषित वस्तुलाई यस दफाको प्रयोजनका लागि पनि आवश्यक वस्तु मान्नुपर्ने हुन्छ ।

यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर भएको अवस्थामा यस दफामा परिभाषित कसुर भएको अवस्थामा मात्र यस दफाबमोजिमको कसुर भएको मानिने हुनाले सजाय पनि सोहीबमोजिम हुने गरी थप एक वर्षसम्म कैद वा दश हजारसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने गरी प्रस्ताव गरिएको पाइन्छ । त्यसरी नै कसुर भई यस दफामा परिभाषित वस्तु वा सम्पत्तिको हानिनोक्सानी भइ सकेकोमा विगोबमोजिमको क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने गरी क्षतिपूर्तिलाई सजायसँग आवद्ध (tie up) गरिएको देखिन्छ ।

सामान्यतः कानूनगैरकानूनी भेला वा हुलदंगा भई यस दफामा उल्लिखित कसुर हुन सक्ने भए तापनि त्यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिको पहिचान नहुन पनि सक्दछ । सो कुरालाई मध्यनजर गरी कसुर गर्ने व्यक्ति पहिचान भएकोमा त्यस्तो व्यक्ति र नभएकोमा जसले कसुर गर्न उक्साएको आदेश दिएको वा आयोजना गरेको हो सोही व्यक्तिको दायित्व हुने व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

७५. हदम्याद : यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

यस परिच्छेदमा परिभाषित सार्वजनिक शान्ति विरुद्धका कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर दायर गरी सक्नु पर्नेछ र सो अवधिभित्र दायर नभएमा उजुर नलाने व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

सार्वजनिक अधिकारीको अख्तियारीको अवज्ञासम्बन्धी कसुर

प्रस्तुत परिच्छेदमा भएका व्यवस्थाहरू राज्यमा शान्ति सुरक्षा कायम गर्न र न्याय सम्पादनमा संलग्न हुने सार्वजनिक अधिकारीलाई प्रचलित कानूनबमोजिम प्राप्त अख्तियारीको पालना कानूनबमोजिम गराउनको लागि व्यवस्था भएका देखिन्छन् ।

प्रस्तुत प्रावधानहरू भारतीय दण्डसंहिताको परिच्छेद १० (दफा १७२देखि १९०) का व्यवस्थाहरूसँग सादृश्य छन् । विद्यमान मुलुकी ऐन, प्रहरी ऐन, २०१२ भएका केही प्रावधानहरू पनि यसमा समेटिएका छन् । मूलतः प्रस्तुत प्रावधान अदालत, अर्धन्यायिक अधिकारी र प्रहरीलाई प्राप्त अख्तियारीको पालना गराउने उद्देश्यले निर्देशित छन् । प्रस्तुत प्रावधानको प्रत्यक्ष सम्बन्ध सार्वजनिक अधिकारीलाई प्रचलित कानूनबमोजिम अधिकार प्रदा नगर्ने कानूनसँग सम्बन्धित छन् । यो व्यवस्था प्रचलित सारवान कानूनमा भएको व्यवस्था र त्यस्तो कानून उल्लङ्घन भएको अवस्थामा आकृष्ट हुने अतिरिक्त व्यवस्था हो । प्रस्तुत परिच्छेदमा प्रयुक्त “कानूनबमोजिम जारी भएको ...” “अधिकारप्राप्त अधिकारीले जारी गरेको...” भन्ने वाक्यांशबाट सो कुरा पुष्टि हुन्छ । तसर्थ, यस परिच्छेदबमोजिमको व्यवस्थाको व्याख्या गर्दा सार्वजनिक अधिकारीलाई अख्तियारी प्रदान गर्ने सम्बन्धित सारवान कानूनसँग जोडेर गर्नुपर्छ । उदाहरणका लागि, समाह्वान तामेली गर्न कार्यविधि वर्तमान समयमा मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोवस्तको महलको १०१-११२ सम्म र प्रस्तावित फौजदारी कार्यविधिसंहिताको परिच्छेद ६ मा व्यवस्था गरिएको छ । सो व्यवस्थाबमोजिम समाह्वान तामेली गर्न बाधा विरोध भएमा वा त्यस्तो समाह्वान उक्काएमा त्यस्तो काम यस संहिताबमोजिमको कसुर हुन्छ र सजाय हुन्छ ।

प्रस्तुत व्यवस्थाहरू नेपालकै सन्दर्भमा पनि लामो समयदेखि व्यवहारमा रहेका र कतिपय प्रावधानहरू नयाँ पनि रहेका छन् । यस परिच्छेदमा कसुरहरू स्थापित हुनका लागि सम्बन्धित दफामा वर्णित अवस्थाहरू पूरा हुनका अतिरिक्त मुख्य दुईवटा कुराहरू पनि स्थापित हुन आवश्यक पर्ने हुन्छः १) अवज्ञा भएको आदेश वा कार्य कानूनबमोजिम जारी भएको आदेश वा कार्य हुनुपर्ने, र २) अवज्ञा नियतवश भएको हुनुपर्ने ।

यस संहितामा भारतीय दण्डसंहिताको जस्तो नियतवश भन्ने शब्द सम्बन्धित दफामा नभए तापनि संहिताले स्थापित गरेका कसुरको अध्ययनको व्यवस्थाबाट यस परिच्छेदका कसुरहरू स्थापित हुनको लागि त्यस्तो कसुरजन्य कार्य नियतवश नै गरेको हुनुपर्ने हुन्छ ।

७६. समाह्वान, इतलायनामा इत्यादिको तामेलीमा बाधा पुऱ्याउन नहुने (१) कानूनबमोजिम जारी भएको समाह्वान, इतलायनामा, सूचना, पक्राउ पूर्जा आदेश तामेल गर्दा वा खानतलासी, बरामद वा नाप नक्सा वा सर्जमिन गर्दा वा वारेन्टबमोजिम कसैलाई पक्राउ गर्दा कसैले पनि बाधा विरोध गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम बाधा विरोध गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर राष्ट्रसेवकले गरेको भए निजलाई तीन महिनासम्म थप कैद सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत व्यवस्था न्याय सम्पादाको प्रक्रिया र अपराध अनुसन्धान गर्ने कार्यलाई सहज र अवरोध रहित बनाउनको लागि आवश्यक भएको हो । मूलतः न्याय सम्पादनका प्रक्रियासम्बन्धी कानूनी र अपराध अनुसन्धानसम्बन्धी कानूनी कारबाई विपक्षीलाई आफ्नो भनाइ पेस गर्न सूचना दिएको समयदेखि प्रारम्भ हुन्छ । अपराधको अनुसन्धान वा पुर्पक्ष अपराधको आरोप लागेको व्यक्तिको भनाइ वा बयानद्वारा सुरु हुन्छ । न्याय सम्पादनका प्रक्रियालाई पालना गराउन आवश्यक पर्ने अनुशास्ती (Sanction) यसले व्यवस्था गरेको छ । कुनै व्यक्तिका नाममा कानूनबमोजिम जारी भएको समाह्वान इतलायनामा, सूचना, पक्राउ पूर्जा जारी भएको व्यक्तिले वा खानतलासी बरामद वा नाप नक्सा, सर्जिमिन गर्दा वा प्रहरीले वारन्टबमोजिम पक्राउ गर्दा जसका नाममा त्यस्तो समाह्वान वा इतलायनामा जारी भएको वा जुन व्यक्तिलाई पक्राउ गर्नुपर्ने हो सो व्यक्ति लगायत कसैले पनि बाधा अवरोध पुऱ्याएमा सजाय गर्ने गरी कानूनको सम्मान वा पालना गर्न प्रस्तुत व्यवस्था प्रस्तावित गरिएको छ । प्रस्तुत प्रावधान जस्तै व्यवस्था मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको महलको १११ नं मा पनि रहेको छ । संहितामा रहेको सजाय मुलुकी ऐनमा रहेको भन्दा बढी रहेको छ । प्रस्तुत व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा १७३ सँग मिल्दोजुल्दो रहेको छ । प्रस्तुत कसुरमा स्थापित हुनका लागि सक्षम अधिकारीबाट कानूनबमोजिम समाह्वान, इतलायानामा वा सूचना जारी भएको हुनुपर्ने, त्यस्तो समाह्वान, इतलायनामा, आदेश पक्राउ पूर्जा तामेली गर्न बाधा विरोध गरेको र सो कार्य नियतवश भएको हुनुपर्ने । प्रस्तुत दफामा बाधा विरोध गर्ने कार्य नियतवश भएको हुनुपर्ने कुरा स्पष्ट त छैन तर दफा ७७, ७८ लगायत संहितामा रहेका अन्य व्यवस्थाहरूबाट प्रकारात्त्रले सो कार्य पनि नियतवश हुनुपर्ने देखिन्छ । बाधा विरोध हुन केही भौतिक काम देखिनु पर्ने हुन्छ । तर भौतिक काम नभए पनि तामेलीलाई बाधा पार्ने काम समेत यसमा समेटिएका छन् ।

७७. समाह्वान, इतलायनामा, सूचना वा आदेश नबुझी फर्काउन नहुने : (१) कुनै व्यक्तिलाई निजका नाममा कानूनबमोजिम जारी भएको समाह्वान, इतलायनामा, पक्राउ पूर्जा, सूचना वा आदेश बुझाउन ल्याएकोमा निजले त्यस्तो समाह्वान, इतलायनामा, पक्राउ पूर्जा, सूचना वा आदेश बदनियतपूर्वक नबुझी फर्काउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा पन्ध्र हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत व्यवस्था दफा ७६ सँग पनि सम्बन्धित छ । दफा ७६ मा समाह्वान इतलायनामा आदि तामेल सो को बाधा विरोध गर्न नहुने व्यवस्था रहेकोमा समाह्वान वा इतलायनामा नबुझी फर्काउने काम पनि अप्रत्यक्षरूपमा बाधा विरोध नै हुन सक्ने हुँदा यो व्यवस्था गरिएको हो । यस प्रकारको अप्रत्यक्ष बाधा विरोधलाई यस दफाले कसुर मानेको छ । कानूनबमोजिम जारी भएको समाह्वान इतलायनामा पक्राउ पूर्जा आदि सम्बन्धित व्यक्तिले बुझी न्याय सम्पादन प्रक्रियालाई

सहयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था प्रस्तावित भएको हो । त्यसरी नबुझ्ने कार्य कानूनबमोजिमको अधिकारलाई ठाडै चुनौती दिने कार्य हो । प्रस्तुत कसुर स्थापित हुनको लागि १) कानूनबमोजिम जारी भएको समाह्वान इतलायनामा आदि सम्बन्धित व्यक्तिलाई बुझाउन ल्याएको हुनुपर्ने २) सम्बन्धित व्यक्तिले बदनियतपूर्वक त्यस्तो समाह्वान इतलायनामा नबुझी पकाएको हुनु पर्छ । आफ्नो नाममा जारी भएको समाह्वान, इतलायनामा आदि नबुझी न्याय सम्पादन कार्यलाई सहयोग गर्ने, ढिला सुस्ती गर्ने, कानूनी प्रक्रियामा नआउने वा कानूनी प्रक्रियालाई अगाडि नबढाउने नियतले गरेको कार्यलाई कसुर मानिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा केही नयाँ हो । मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको ११० नं. सम्बन्धित व्यक्तिले वा निजको एकाघरका उमेर पुगेको व्यक्तिले समाह्वान, इतलायनामा बुझी नलिएमा निजको घर डेराको दैलोमा हास्नु पर्ने व्यवस्था छ तर त्यस्तो कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको व्यवस्था नै रहेको देखिदैन ।

७८. समाह्वान, इतलायनामा, सूचना वा आदेश तामेल हुन नदिई छली हिड्न नहुने : (१) अधिकारप्राप्त अधिकारीले जारी गरेको समाह्वान, इतलायनामा, सूचना वा पक्राउ पूर्जा वा आदेश बुझ्नुपर्ने व्यक्तिले त्यस्तो समाह्वान, इतलायनामा, सूचना, पक्राउ पूर्जा वा आदेश तामेल हुन नदिनको लागि बदनियतपूर्वक छलि हिडन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा पन्ध्र हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यो व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा निश्चय पनि नयाँ व्यवस्था हो । प्रस्तुत व्यवस्था दफा ७७ सँग पनि सम्बन्धित छ । न्याय सम्पादको सिलसिलामा अपराधका अनुसन्धान गर्न अधिकारप्राप्त अधिकारीले जारी गरेको समाह्वान इतलायनामा आदि बुझ्नु पर्ने व्यक्तिले सो समाह्वान वा इतलायनामा तामेली हुन नदिनको लागि छल्ले कार्यलाई यसले दण्डनीय बनाएको छ । म्याद, सूचना, समाह्वान वा इतलायनामा बुझी न्याय सम्पादन कार्यमा सहयोग गर्नको लागि यो व्यवस्था प्रस्तावित भएको छ । त्यस्तो समाह्वान वा इतलायनामा बुझ्नु पर्ने व्यक्ति लुकी हिड्न, भागी हिड्न वा आफ्नो बसोबासका स्थानमा वा रहेको नरहेको भन्ने व्यहोरा जनाउन वा अन्य कुनै पनि तरिकाले त्यस्तो समाह्वान, इतलायनामा आदि तामेल हुनबाट छल्ले रोक्ने कार्यलाई प्रस्तुत व्यवस्थाले कसुर मानेको छ र आवश्यक दण्ड जरिमाना प्रस्ताव गरेको छ ।

७९. समाह्वान, इतलायनामा इत्यादि च्यात्न वा उप्काउन नहुने : (१) कसैले कानूनबमोजिम टाँसिएको समाह्वान, इतलायनामा, सूचना, पक्राउ पूर्जा वा आदेश त्यसको प्रयोजन बाँकी छँदै बदनियतपूर्वक च्यात्न वा सो पाउनु पर्ने वा बुझी लिन सक्ने व्यक्तिलेबाहेक अरू कसैले च्यात्न उप्काउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत व्यवस्था कुनै न कुनै रूपमा मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको महलको १११ नं कै निरन्तरता हो। कुनै व्यक्तिका नाममा जारी भएको समाव्हान, इतलायनामा, सूचना, पक्राउ पूर्जी वा आदेश सोको अवधि रहेको समयाभित्र च्यात्ने उष्काउने कार्यलाई यस दफामा दण्डनीय बनाइएको छ। कुनै व्यक्तिका विरुद्ध थालनी भएको न्यायिक वा कानूनी कारबाई सो सम्बन्धमा निजलाई दिइने जानकारी वा सूचनाबाट प्रारम्भ हुन्छ। यस दफामा उल्लिखित लिखतहरू सोही प्रयोजनका लागि टाँसिन्छन्। त्यस्तो न्यायिक वा कानूनी कारबाईको सूचना सम्बन्धित व्यक्तिले नपाओस् वा त्यस्तो व्यक्तिको विरुद्ध न्यायिक वा कानूनी कारबाई प्रारम्भ नभई रोक्का वा हुन नदिने नियतले त्यस्ता लिखत च्यात्ने वा उष्काउने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ। त्यसरी सूचना वा जानकारीका लिखत च्यात्दा सम्बन्धित व्यक्तिलाई आफू विरुद्ध कुनै न्यायिक वा कानूनी कारबाई थालनी भएको जानकारी नभई निजले आफ्नो प्रतिरक्षार्थ गर्ने अवसर गुमाउने र आफ्नो हक तथा दायित्वमा असर पर्ने हुन्छ। यसका अतिरिक्त न्याय सम्पादन गर्ने कार्य पनि अवरुद्ध र प्रभावित हुन्छ। सो कार्य हुन नदिनको लागि प्रस्तुत व्यवस्था गरिएको हो।

यस दफामा एक अपवादका व्यवस्था पनि रहेको छ। जसका नाममा त्यस्ता लिखतहरू जारी भएका छन् त्यस्तो व्यक्तिले र त्यस्तो व्यक्तिको तर्फबाट त्यस्तो लिखत बुझ्न सक्ने व्यक्ति (घरपरिवार, सदस्य) ले च्यातेमा वा उष्काएमा कसुर नहुने व्यवस्था भएको छ।

८०. भुट्टो तरिकाले म्याद तामेल गर्न नहुने : (१) कानूनबमोजिम म्याद तामेल गर्ने वा गराउनु पर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिले भुट्टो तरिकाले म्याद तामेल गर्न हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत व्यवस्थामा म्याद तामेल गराउने र गर्ने काम भएको व्यक्तिले असल नियतबाट सही रूपमा म्याद तामेल गर्न र भूट्टो तरिकाले म्याद तामेल गरेमा निजलाई सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ। न्यायिक र कानूनी कारबाईको थालनी सो विषयको म्यादबाट प्रारम्भ हुन्छ। त्यस्तो म्याद तामेली गर्नेसम्बन्धी कानूनमा व्यवस्था भएको तरिकाबाट नभई भूट्टो तरिकाबाट भएमा सोको कानूनी मान्यता नहुने हुनाले सो म्याद अन्ततः बदर भई सम्पूर्ण प्रक्रिया कानूनगैरकानूनी हुने हुन्छ। कानूनी प्रक्रिया सुरुदेखि नै थाल्नु पर्ने हुन्छ। न्यायिक वा कानूनी कारबाई ढिलो हुने, कानूनकानूनसम्मत नहुने हुन्छ। सो कार्यलाई रोक्ने उद्देश्यले प्रस्तुत व्यवस्था भएको हो।

८१. लिखत पेस गर्न इन्कार गर्न नहुने : (१) कानूनबमोजिम कुनै अड्डा, अदालत वा राष्ट्रसेवक समक्ष कुनै लिखत पेस गर्नुपर्ने वा पठाउनु पर्ने कानूनी कर्तव्य भएको व्यक्तिले त्यस्तो लिखत पेस गर्न वा पठाउन इन्कार गर्नहुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ।

टिप्पणी

मुलुकी ऐन, अदालती बन्दोबस्तको महलको नं.१७०, २१९, आयकर ऐन, २०५८, राजश्व चुहावट (अनुसन्धान तथा नियन्त्रण) ऐन, २०५२ सम्पत्ति शुद्धीकरण ऐन, २०६४ मा यस प्रकारको प्रावधान रहेको छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा १७५ मा यस्तै व्यवस्था रहेको छ ।

कानूनी कारबाई, न्याय सम्पादन वा कुनै कसुरको अनुसन्धानको मूल आधार प्रमाण हो र प्रमाण मध्येमा पनि लिखत मूल प्रमाण हो । तसर्थ, जुन व्यक्तिसँग मुद्दाको सन्दर्भमा आवश्यक लिखत छ सो व्यक्तिले लिखत प्रमाण पेस गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो व्यक्तिलाई सम्बन्धित कानूनले लिखत पेस गर्नुपर्ने दायित्व राखेको अवस्थामा निजले त्यसको लिखत पेस नगरेमा कानूनी कारबाई, न्याय सम्पादन वा अनुसन्धानको काम कारबाई अवरुद्ध भई त्यसको निष्कर्षमा नपुग्ने हुन्छ । त्यस्तो लिखत पेस गर्न लगाउने बाध्यात्मक व्यवस्था गर्न यो प्रावधान प्रस्ताव भएको हो ।

प्रस्तुत व्यवस्था देवानी मुद्दाका सम्बन्धमा पूर्णरूपमा लागू भए पनि न्यायिक वा अर्ध न्यायिक निकायमा चलेको सो कारबाई हुने फौजदारी मुद्दाको अभियुक्तको हकमा लागू हुन सक्दैन । संविधानको धारा २४ को उपधारा (७) बमोजिम प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने अधिकारको प्रत्याभूति भएकोले नेपाल सरकार वादी भई चलेका मुद्दामा अभियुक्तले कुनै प्रमाण पेस नगरेमा निजलाई सजाय हुँदैन । नेपालले प्रतिबद्धतात्मक अभियोजन प्रणाली अवलम्बन गरेकोले अभियोग प्रमाणित सरकारी पक्षले गर्नु पर्छ । अभियुक्तले आफूसँग भएको लिखत पेस गर्नुपर्ने कानूनी कर्तव्य नेपालको कानूनमा भएको पाइँदैन ।

८२. शपथ लिएको व्यक्तिले भुट्टा कुरा व्यक्त गर्न नहुने : (१) अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष साँचो कुरा व्यक्त गर्ने कानूनी कर्तव्य भएको वा शपथ लिएको व्यक्तिले वा कानूनबमोजिम शपथ लिई सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिले सो हैसियतमा भुट्टा कुरा व्यक्त गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा कुनै काम कारबाईका सम्बन्धमा कुनै कानूनले कुनै व्यक्तिलाई कुनै अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष साँचो कुरा लेख्न वा व्यक्त गर्न कर लगाएको रहेछ वा कुनै व्यक्तिले कुनै अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष साँचो कुरा भन्ने शपथ लिएको रहेछ भने त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो अधिकारी समक्ष भूटो कुरा व्यक्त गरेमा निजलाई सजाय गर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसै गरी कानूनबमोजिम शपथ लिएको व्यक्तिले सो हैसियतमा भूटो कुरा भने वा लेखमा निजलाई सजाय गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । कानूनले साँचो कुरा व्यक्त गर्ने कर्तव्य इजाजतपत्र अनुमति लिनुपर्ने, स्वास्थ्य, चिकित्सा लगायत पेसागत काम गर्ने प्रमाणपत्र लिने स्थानमा वा कुनै विवरण पेस गर्नुपर्ने स्थानमा हुन सक्छ ।

पहिला पहिला सही र साँचो कुरा व्यक्त गराउन धर्म भुकाउने, तामा, तुलसी छुवाई सपथ खुवाउने व्यवस्था भएकोमा सो प्रभावकारी नभएपछि कानूनत : दण्ड सजायको व्यवस्था गर्न आवश्यक भएकाले यो व्यवस्थाको सुरुवात भएको हो । प्रस्तुत व्यवस्था कमन ल प्रणालीमा रहेको भूटो अभिव्यक्ति (Perjury) को व्यवस्था सँग केही हदसम्म मिल्दो जुल्दो रहेको छ । बेलायतको भूटो अभिव्यक्ति ऐन, १९११ अनुसार न्यायिक काम कारबाईका सिलसिलामा शपथ लिएको साक्षी वा

अनुवादकले सो कारबाईमा सारभूत रूपले (मेटरियल) असर पर्ने गरी जानीजानी भूटो कुरा व्यक्त गरेमा भूटो अभिव्यक्ति कसुर गरेको मानिन्छ । न्यायिक कारबाई भन्नाले अदालत, अर्धन्यायिक र शपथ लिन लगाई प्रमाणको सुनुवाइ गर्न, प्राप्त गर्न परीक्षणको लागि कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त व्यक्ति समक्ष हुने कारबाई मानिन्छ । न्यायिक कारबाईका अतिरिक्त, अन्य कुनै कारबाईमा शपथ लिएर कुनै कुरा व्यक्त गर्नुपर्ने कानूनी कर्तव्य भएको व्यक्तिले भूटो कुरा व्यक्त गरेमा पनि भूटो अभिव्यक्ति मानिन्छ । उक्त कुरा भूटो अभिव्यक्ति हुनको लागि त्यस्तो कुरा पूर्णतः भूटो हुन आवश्यक हुँदैन, कुनै कुरा सही हो भनी विश्वास नगरी दाबी गरेमा निजलाई सजाय गर्न सकिन्छ । त्यस्तो कुरा सारभूत पनि हुनु पर्छ । अदालत वा न्याय सम्पादन गर्ने निकायलाई प्रभावित पार्न सके कुरा सारभूत र दण्डनीय कुरा हुन् । यसै गरी केही खास विषयका सम्बन्धमा शपथ लिई वा नलिई व्यक्त गरिएका भूटो कुरा वा घोषणा पनि भूटो अभिव्यक्ति मानिन्छन् । खास गरी विवाह गर्ने वा विवाह दर्ता गर्ने र जन्म, मृत्यु दर्ता गर्ने सिलसिलामा भूटो कुरा व्यक्त गरेमा उक्त कुराहरू गम्भीर खालका भूटो अभिव्यक्ति हुन् भन्ने कम गम्भीर खालका भूटो अभिव्यक्ति मा (२ वर्ष कैद सजाय वा जरिमाना वा दुवै) हुन्छ । ऐनबमोजिम घोषणा गर्नुपर्ने कुरा व्यक्त गर्दा जानीजानी सारभूत रूपमा भूटो कुरा व्यक्त गरिएमा, (उदाहरणका लागि मतदान अधिकारले मतदातालाई सोधपुछ गर्दा भूटो कुरा भन्नु) पनि भूटो अभिव्यक्ति (Perjury) दिएको मानिन्छ ।

उपर्युक्त पृष्ठभूमिमा हेर्दा प्रस्तुत दफाको व्यवस्था अङ्ग्रेजी Perjury कानूनको जस्तो कठोर रहेको छैन । यो व्यवस्था सामान्य रूपमा लागू हुने देखिन्छ । प्रस्तुत व्यवस्था कुनै न्यायिक कारबाईमा मात्र सीमित नरही अन्य अधिकारी समक्ष समेत विस्तार भएको छ । अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष साँचो कुरा व्यक्त गर्ने कानूनी कर्तव्यमा अदालतमा पेस गरिने फिरादपत्र, प्रतिउत्तरपत्र, लिखित जवाफ पर्दछन् । मुलुकी ऐनको १२८ नम्बरमा प्रतिउत्तर पत्रको नमूनामा "... यो व्यहोरा नठहरे ऐनबमोजिम बुझाँउला भन्ने प्रावधान रहेको छ । अदालती बन्दोबस्तको १५० नं. मा साक्षीले साँचो कुरा जस्ताको तस्तै भन्नु पर्ने कर्तव्य तोकेको छ भने अ.व. १६९ मा साक्षीले भूटो कुरा भन्दैमा सजाय हुने प्रावधान रहेको छ । यसको अर्थ त्यस्ता लिखतमा उल्लेख भएका कुरालाई आफूले जाँचेको र ती कुराहरू सही हुन भन्ने यकिन गर्नु हो । यसैगरी नोटरी पालिक ऐन, २०६३ चिकित्सा परिषद् ऐन, स्वास्थ्य व्यवसायी परिषद् ऐनमा साँचो विवरण पेस गर्न कानूनबमोजिमको कर्तव्य विरोध भएको छ । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४९ को उपदफा (१) बमोजिम मा साक्षीले शपथ लिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । साक्षीले भूटो कुरा बके यो दफा आर्षित हुन्छ ।

अङ्ग्रेजी र भारतीय कानूनभन्दा फराकिलो हुँदै प्रस्तुत दफामा कानूनबमोजिम शपथ लिई सार्वजनिक पद धारणा गरेको व्यक्तिले सो हैसियतमा भूटो कुरा व्यक्त गर्न नहुने र गरेमा सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । नेपाल सरकारका पदाधिकारी, विधायिका संसद्, न्यायाधीश, संवैधानिक निकायका पदाधिकारी, लगायत अन्य सार्वजनिक पदाधिकारीले आफ्नो शपथबमोजिमको काम गर्दा भूटो कुरा व्यक्त गर्न नहुने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट सार्वजनिक पद धारणा गरेको व्यक्तिले सो पदमा बहाल रहेको अवधि भर भूटो अभिव्यक्ति दिएमा निजले यस दफाबमोजिम कसुर गरेको मानिने गरी जवाफदेही बनाइएको छ ।

दफा ८३ र प्रस्तुत दफाअन्तर्गतको मुद्दा चलाउनको लागि त्यस्तो कसुर हुन मात्र पर्याप्त हुँदैन । यी कसुर सार्वजनिक न्यायसँग सम्बन्धित भएकोले त्यस्तो मुद्दा चलाउन न्यायोचित छ भनेर

अदालतले ठहर्‍याउनु पर्छ । कसैले कुनै विरोधाभासी कुरा गर्दैमा वा दाबी गर्दैमा मुद्दा चलाउने होइन कि सो कुराले सार्वजनिक न्यायमा कतिको हित गर्छ सो कुरा विचार गरेर मात्र मुद्दा चलाउनु पर्छ ।

८३. शपथ गर्न इन्कार गर्न नहुने : (१) अधिकारप्राप्त अधिकारीले सांचो कुरा व्यक्त गर्न शपथ लिन आदेश दिएकोमा सोबमोजिम शपथ गर्न कसैले इन्कार गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

नेपालका सन्दर्भमा यो व्यवस्था केही नयाँ हो । न्याय सम्पादनमा वा कुनै आरोपको जाँचबुझ वा छानविनको कार्यमा सही र सत्य कुरा व्यक्त हुनु आवश्यक छ । न्याय सम्पादका सिलसिलामा खास गरी साक्षीले र महाअभियोग लगायत संसदीय जाँचबुझ र अन्य यस्तै कारबाईका सम्बन्धमा सम्बन्धित व्यक्तिले यस्तो कुरा व्यक्त गर्नु आवश्यक हुन्छ । सही र साँचो कुरा व्यक्त गराउनका लागि त्यस्तो व्यक्तिले शपथ लिनु आवश्यक हुन्छ । त्यस्तो शपथ लिएको व्यक्तिले भूटो कुरा व्यक्त गरेमा निजलाई छुट्टै सजाय हुन्छ । तसर्थ सही र सत्य कुरा व्यक्त गराउने पूर्वसर्त वा तयारीको रूपमा त्यस्तो व्यक्तिलाई शपथ गराउनु पर्ने र त्यसरी शपथ नलिनले व्यक्तिलाई सजाय गर्ने व्यवस्था आवश्यक पर्छ । सो सर्त वा तयारी पूरा गर्नको लागि यो व्यवस्था प्रस्ताव भएको हो । प्रस्तुत कसुर स्थापित हुनको लागि प्रचलित कानूनले सम्बन्धित अधिकारीलाई कुनै व्यक्तिलाई शपथ लिन लगाउन सक्ने अधिकार प्रदान गरेको हुनु पर्छ । प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४९ मा साक्षीलाई अनिवार्य रूपमा नोटरी पब्लिक ऐन, २०६३ को दफा २७ को उपदफा (४) ले निवेदकलाई स्वेच्छिक रूपमा शपथ ग्रहण गराउन सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । त्यस्ता साक्षी वा निवेदकले शपथ ग्रहण गर्न इन्कार गरेमा यो व्यवस्था आकर्षित हुन्छ । तर सम्बन्धित अधिकारीले शपथ लिन त्यस्तो व्यक्तिलाई आदेश दिनुपर्छ र निजले इन्कार गरेको हुनुपर्छ ।

८४. जवाफ दिन इन्कार गर्न नहुने : (१) अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष कुनै विषयमा सांचो कुरा व्यक्त गर्ने कानूनी कर्तव्य भएको व्यक्तिले सो विषयमा सो अधिकारीले सोधेको प्रश्नको जवाफ दिन इन्कार गर्न हुँदैन ।

तर कसैलाई पनि आफ्नो विरुद्ध बयान दिन कर लाग्नेछैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफाबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीले कानूनबमोजिमको कारबाईको सिलसिलामा सम्बद्ध व्यक्तिलाई कुनै विषयमा कुनै प्रश्न सोधेमा र त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो प्रश्नको जवाफ नदिएमा निजलाई सजाय गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । कानूनबमोजिमको कारबाई भन्नाले कुनै विषयमा कानूनबमोजिम छानविन गर्ने, अनुसन्धान गर्ने, मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा निकायले गरेको सो अधिकारी समक्ष चलेको कारबाईलाई नै मान्नुपर्ने हुन्छ ।

कुनै न्यायिक वा कानूनी कारबाईको सिलसिलामा सम्बद्ध व्यक्तिले अधिकारप्राप्त अधिकारीले सोधेको प्रश्नको जवाफ दिनु भनेको सो व्यक्तिले सो विषयमा प्रमाण दिनु र जवाफ नदिनु भनेको प्रमाण नदिनु हो । तसर्थ, सम्बद्ध व्यक्तिले जवाफ नदिएमा न्यायिक वा कानूनी कारबाई अवरुद्ध हुनु गई टुङ्गेमा पुग्न कठिनाई हुने हुनाले यो व्यवस्था गरिएको हो । प्रस्तुत दफा आकर्षित हुनको लागि त्यस्तो जवाफ दिनकोलागि जवाफ दिन कुनै कानूनले कर लगाएको हुनुपर्दछ । कुनै कानूनले त्यस्तो व्यक्तिलाई जवाफ दिन कर नलगाएको अवस्थामा भने दफा लागू हुँदैन । प्रस्तुत दफाको महत्वपूर्ण अपवादको रूपमा कुनै अपराधको आरोप वा अभियोग लागेको व्यक्तिले आफ्नो विरुद्ध बयान दिन कर नलाग्ने व्यवस्था हो, जुन कुरा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ को उपधारा (७) र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, (१९६६) को धारा १४ ले अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ ।

यस प्रकारको अधिकारको व्यवस्था भएका अन्य मुलुकहरूमा त्यस्तो व्यक्तिले बयानै दिन कर नलाग्ने हो वा आफूले अपराध गरेको हो भन्ने कुरा जनिने कुरा मात्र भन्न कर नलाग्ने हो भन्ने विषयमा विवाद हुँदा त्यस्तो व्यक्तिले अधिकारप्राप्त अधिकारीले सोधेको प्रश्नको जवाफ दिनु पर्ने र आफूले अपराध गरेको कुरा जनिने जवाफ दिन कर नलाग्ने भन्ने व्याख्या भएको छ । मुलुकी ऐनको अदालती बन्दोबस्तको महलको १५० नं. मा साक्षीले साँचो कुरा व्यक्त गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

८५. भूटो जानकारी दिन नहुने : (१) कसैले कुनै राष्ट्रसेवकलाई निजले कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने काम गर्नबाट रोक लगाउनु वा गर्न नपर्ने वा गर्न नहुने काम गर्न लगाउने नियतले कसैलाई भूटो जानकारी दिन हुँदैन

(२ उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा राष्ट्रसेवकलाई निजले कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने कामकारबाईमा भ्रमित पार्न भूटो जानकारी दिने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । राष्ट्रसेवकले कानूनबमोजिमको काम गर्ने र निजले गर्नुपर्ने कामका सम्बन्धमा कुनै जानकारी प्राप्त भएमा निजले कानून कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ । भूटो जानकारी दिएर कानून कार्यान्वयन गर्दा निर्दोष व्यक्ति समेत पर्न सक्ने हुनाले यो व्यवस्था गरिएको हो । यो दफा कुनै भूटो कुराको जानकारी दिनेको हकमा मात्र होइन राष्ट्रसेवकले आफ्नो कानूनबमोजिमको कामको सिलसिलामा सोधेको प्रश्नको भूटो जानकारी दिएमा समेत लागू हुन्छ । तर अभियुक्तले आफ्नो प्रतिरक्षाको लागि बोलेको वा भनेको कुराका हकमा यो दफा लागू हुँदैन । राष्ट्रसेवक त्यस्तो जानकारीको आधारमा कुनै काम गर्न वा नगर्न अधि बढेमा यस दफाको कसुर पूरा हुन्छ । त्यस्तो जानकारीबाट कुनै काम गर्न वा नगर्न राष्ट्रसेवक उत्प्रेरित भएको हुनुपर्छ । यो कसुरमा राष्ट्रसेवकले भूटो जानकारीको आधारमा कुनै काम गर्‍यो वा गरेन भन्दा पनि त्यसरी भूटो जानकारी दिने व्यक्तिको नियत मुख्य प्रश्न रहेको हुन्छ । कुनै तथ्य सत्य भए सो आधारमा कानूनी कारबाई गर्न सक्षम राष्ट्रसेवकलाई भूटो जानकारी दिएमा यो कसुर स्थगित हुन्छ । उदाहरणका लागि, कसैले कालोबजारी गरेको कुरा भूटो हो भन्ने जानीजानी सो कुराको जानकारी कसैले कालोबजारी नियन्त्रण गर्ने राष्ट्रसेवकलाई दिएमा र सोही आधारमा त्यस्तो राष्ट्रसेवकले कालो बजारीको कारबाई अगाडि बढाएमा यो दफा आकर्षित हुन्छ ।

८६. लिलाम विक्रीको प्रक्रियामा बाधा विरोध गर्न नहुने : (१) कसैले कानूनबमोजिम हुन लागेको कुनै सम्पत्तिको जायजात, तायदाती, रोक्का, लिलाम वा विक्रीको प्रक्रियामा जानीजानी बाधा विरोध गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कानूनबमोजिम कसैको सम्पत्ति जायजात, तायदाती रोक्का लिलाम वा विक्री गर्दा जानीजानी बाधा विरोध पुऱ्याउने कार्यलाई दण्डनीय बनाएको छ । यस्तो प्रक्रिया न्यायिक निकायबाट मात्र होइन अन्य निकायबाट पनि हुन्छ । सम्पत्तिको रोक्का, लिलाम, विक्री नेपाल सरकार, वाणिज्य बैंक वित्तीय संस्था र सहकारी संस्थाबाट समेत हुन्छ । यस दफाबमोजिमको कसुर स्थापित हुनको लागि जानीजानी कसैले बाधा विरोध गरेको हुनु पर्छ । बाधा विरोध हुनको लागि केही भौतिक कार्य वा उपस्थिति वा सो देखिने कार्य भएको हुनु पर्दछ । मुलुकी ऐन, दण्ड सजायको महलको ३७ नं मा केही हदसम्म र भंसार ऐन, २०६४ को दफा ५८ मा यो व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

८७. बाधा विरोध गर्न नहुने : (१) आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन गर्न लागेको कुनै राष्ट्रसेवकलाई कसैले जोर जुलुम वा हुल हुज्जत गरी वा अन्य कुनै किसिमले बाधा विरोध गरी कर्तव्य पालन गर्न अबरोध पुऱ्याउनु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफाले राष्ट्रसेवकलाई आफ्नो पदीय कर्तव्य पालना गर्न बाधा विरोध गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाएको छ । राष्ट्रसेवकहरूले आफ्नो पदीय कर्तव्य निर्वाह गर्दा कानून कार्यान्वयन गर्ने हुनाले निजले त्यस्तो कार्य गर्दा कसैले कुनै प्रकारको बाधा अबरोध पुरयाउँदा कानून कार्यान्वयन अवरुद्ध हुने हुन्छ । सो कार्यलाई यस दफाले दण्डनीय बनाएको छ । पदीय कर्तव्य भन्नाले कानूनले निर्देश गरेका वा कानूनले अख्तियारी दिएका सार्वजनिक कामहरू मान्नुपर्ने हुन्छ र राष्ट्रसेवकले आफ्नो इच्छाले चाहेका काम होइन । बाधा विरोध हुनको लागि यस दफाको प्रयोजनका लागि जोरजुलुम वा हुल इज्जत हुनुपर्ने हुँदा केही बलजन्त्य वा भौतिक कार्य भएको वा त्यस्तो कार्यलाई सङ्केत गर्ने वा देखाउने कार्य भएको हुनु पर्छ ।

८८. राष्ट्रसेवकलाई मद्दत दिन इन्कार गर्न नहुने : (१) कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय कर्तव्य पालना गर्दा सो काममा मद्दत दिनु पर्ने कानूनी कर्तव्य भएको व्यक्तिले सो बमोजिम मद्दत दिन इन्कार गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कुनै कानूनले कुनै राष्ट्रसेवकलाई निजको पदीय कर्तव्य पालना गर्दा कुनै व्यक्तिले सहयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको रहेछ र त्यस्तो राष्ट्रसेवकले त्यस्तो कामको सिलसिलामा त्यस्तो व्यक्तिसँग मागोको मद्दत निजले नदिएमा निजलाई सजाय गर्ने व्यवस्था रहेको छ । यस्तै व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा १८७ मा पनि रहेको छ ।

यस दफाबमोजिम सजाय हुनको लागि राष्ट्रसेवकलाई निजले मागको मद्दत दिन कुनै व्यक्तिलाई कुनै कानूनले बाध्य पारेको हुनुपर्छ । अर्थात्, कानूनमा व्यवस्था भएको हुनुपर्छ । कस्तो मद्दत दिनुपर्ने भन्ने कुरा पनि स्पष्ट र निश्चित हुनुपर्छ । कानूनले बाध्य नगरेको वा कस्तो मद्दत दिनुपर्ने कुरा स्पष्ट नभएमा यो दफा लागू हुँदैन ।

मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको महलको १११ नं. ले समाह्वान, यतलायनामा, म्याद पूर्जी, सूचना तामेल गर्ने, पक्राउ खानतलासी वा कब्जा गर्दा मद्दत नदिनेलाई जरिमाना हुने व्यवस्था गरेको छ । तसर्थ, प्रस्तुत दफामा परिभाषित कसुर नेपालको सन्दर्भमा नयाँ व्यवस्था होइन ।

८९. आदेशको अवज्ञा गर्न नहुने : (१) कसैले अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशानुसार कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने काम नगरी वा गर्न नहुने काम गरी त्यस्तो आदेशको अवज्ञा गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा अधिकारप्राप्त अधिकारीले कानूनबमोजिम जारी गरेको आदेश पालना गर्नुपर्ने र नगरी सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । भन्नुँदै यस्तै व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा १८८ मा रहेको देखिए पनि यो त्यस्तो विशेष नभई सामान्य प्रावधानको रूपको हो । यस व्यवस्थानुसार कुनै कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीले जारी गरेको आदेश सम्बन्धित व्यक्तिले पालना गर्नुपर्छ भने भारतीय अपराध संहिताको व्यवस्था भारतीय फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १४४ र १४५ बमोजिमको कार्यसँग सम्बन्धित छ । सार्वजनिक शान्ति, स्वास्थ्य, सुरक्षा र सुविधा कायम गर्ने उद्देश्यले अधिकारप्राप्त अधिकारीले जारी गरेको आदेश उल्लङ्घन गरेको कारणले कसैलाई क्षति पुगेमा निजलाई सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ ।

९०. हदम्याद : यस परिच्छेदको दफा ७९, ८१ वा ८४ अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले र अन्य दफाअन्तर्गतका कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

यस परिच्छेदको कसुरमा मुद्दा दायर गर्ने सम्बन्धमा दुई प्रकृतिको हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छ । समाह्वान, इतलायनामा, च्यात्ने, उप्काउने र अधिकारप्राप्त अधिकारीले सोधेको प्रश्नको जवाफ दिन इन्कार गर्ने कसुरमा सो कसुर भएको थाहा पाएको मितिले र अन्य कसुरमा सो कसुर भएको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर दिनु व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

सार्वजनिक न्याय विरुद्धका कसुर

टिप्पणी

फौजदारी कानूनको एउटा महत्वपूर्ण उद्देश्य र कार्य व्यक्तिको जीउ, ज्यान, इज्जत र सम्पत्ति संरक्षण गर्नु हो। प्रस्तुत परिच्छेदमा रहेका व्यवस्थाहरू सोही प्रयोजनका लागि निर्दिष्ट रहेका छन्। कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, ज्यान र वैयक्तिक स्वतन्त्रता, इज्जत र प्रतिष्ठा अनतिक्रम्य हुने र निजको सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, वेचविखन गर्ने अधिकार संवैधानिक रूपमा प्रत्याभूत भएको छ। सो अधिकारमा कानूनबमोजिम बाहेक अन्य कुनै प्रकारले वाधा अडचन पुऱ्याउन वा हस्तक्षेप गर्न सकिँदैन। तथापि, सम्पत्तिमा मानिसको अतिक्रमण विभिन्न कारणले हुन सक्दछ। सो अतिक्रमण रोक्नको लागि प्रस्तुत व्यवस्थाहरू प्रस्ताव भएका छन्।

प्रस्तुत परिच्छेदमा प्रस्ताव गरिएका कसुरहरू वेइमानीको नियतले भएको सुनिश्चित हुने हुनाले यी कसुरहरू इमान्दारीता हुने व्यवस्था भएका हुन्। तसर्थ, वेइमानीको नियत र वेइमानी पूर्वक भन्ने शब्दावलीहरू समान र उही अर्थमा प्रयोग भएका छन्। वेइमानीको नियतको परिभाषा संहितामा भएको छैन। संहिता रहेका अन्य मुलुकमा प्रचलित र स्वीकार्य घटना अनुसार वेइमानीको नियत भन्नाले अरूको सम्पत्ति गलत रूपमा प्राप्त गर्ने वा सम्पत्ति धनीको सम्पत्तिमा गलत नोक्सानी पुऱ्याउने कार्यलाई वेइमानीको नियतले गरेको कार्यलाई जनाउँछ। अर्थात् सम्पत्ति आफूले पाउनुपर्ने/भोग गर्नुपर्ने वा लाभ हुनुपर्ने कुनै त्यस्तो सम्पत्ति गैरकानूनी माध्यमबाट लिने, उपभोग गर्ने वा प्राप्त गर्ने कानूनी आधार नभएकोमा र सम्पत्ति धनीले सो सम्पत्तिबाट वञ्चित हुनुपर्ने वा निजले सम्पत्ति गुमाउनु पर्ने वा सम्पत्ति धनीको सम्पत्ति नोक्सानी हुनुपर्ने कुनै कानूनी आधार नभएकोमा सम्पत्तिको धनीले सम्पत्तिबाट गैरकानूनी माध्यमबाट वञ्चित गर्ने, गुमाउने वा नोक्सानी गराउने कार्यलाई वेइमानीको नियतले गरेको मानिएको छ।

प्रस्तुत परिच्छेदमा रहेको कसुरहरू र यस भागको परिच्छेद (२०) मा भएको चोरी तथा डकैतीका कसुरहरू र परिच्छेद २१ को कसुरहरू वेइमानीका नियतले सम्पत्तिका सम्बन्धमा गरिने कसुरका विभिन्न स्वरूपहरू हुन। यी विभिन्न कसुरमा व्यवस्था भएका वेइमानीको नियतको स्वरूपहरू फरकफरक रहेका र परिणाम पनि फरक हुन्छन्। चोरीमा सम्पत्ति धनीको सहमति विना लिने खाने नियत रहन्छ, डकैतीमा बल प्रयोग गरे वा बल प्रयोग गर्ने धम्की दिइ सम्पत्ति धनीको सम्पत्ति जबर्जस्ती लगिन्छ भने ठगीमा कुनै कुराको विश्वास दिलाई वा भुक््याई वा फकाई वा धोखा दिइ सम्पत्ति प्राप्त गरिन्छ।

यस परिच्छेदमा विभिन्न १० दफामा विभिन्न कसुरहरू पहिचान गरिएको छन्। भारतीय दण्डसंहिताको परिच्छेद ११ मा व्यवस्था भएका of False Evidence and Offenses Against Public Justice अन्तर्गतका कसुरहरू पनि यस्तै प्रकृतिका रहेका छन्।

११. भूटो प्रमाण बनाउन नहुने : (१) यस संहितामा अन्यथा व्यवस्था भएकोमाबाहेक कसैले न्यायिक वा अन्य कानूनी कारबाईमा प्रमाणको रूपमा प्रयोग गराउने नियतले कुनै भूटो प्रमाण बनाउन

वा भूटो परिस्थितिको सिर्जना गर्न वा कुनै भूटो लिखत वा विद्युतीय अभिलेख बनाउन वा कुनै लिखत वा विद्युतीय अभिलेखमा भूटो कुरा जनाउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

तर त्यस्तो भूटो प्रमाणको आधारमा कुनै व्यक्तिलाई जन्मकैदको सजाय भएको रहेछ भने वाह्र वर्षसम्म कैद वा एक लाख बीस हजार रुपियाँ जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(३) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि जुन कसुरको सम्बन्धमा भूटो प्रमाण खडा भएको हो सो कसुरमा हुन सक्ने अधिकतम सजाय भन्दा बढी हुने गरी यो दफाअन्तर्गत सजाय हुनेछैन ।

टिप्पणी

यस दफाबमोजिम भूटो प्रमाण वा लिखत बनाउने, लिखतमा भूटो कुरा जनाउने, कार्य समेतलाई दण्डनीय बनाइएको छ । त्यस्तो प्रमाण वा लिखत अदालती, अर्ध न्यायिक कारबाई, कानूनबमोजिम कुनै विषयका सम्बन्धमा गरिने अनुसन्धान, छानविन, जाँचबुझसम्बन्धी कारबाई लगायत कुनै विषयका सम्बन्धमा कुनै निकायबाट कानूनबमोजिम गर्ने कारबाईमा प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्ने उद्देश्यले जानीजानी बनाएको हुनुपर्छ ।

यसै गरी कुनै विषयको सत्यताका सम्बन्धमा भ्रम पार्ने गरी कुनै परिस्थिति वा बनावटी वा भूटो परिस्थिति सिर्जना गर्ने कार्यलाई पनि दण्डनीय बनाइएको छ । यस्तो परिस्थिति कुनै व्यक्तिका विरुद्ध कानूनी कारबाई चल्न सक्ने गरी बनाइएको हुनुपर्छ । उदाहरणका लागि कुनै व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई सजाय दिलाउने नियतले निजको घरमा चोरीको सामान राखि दिएमा भूटो परिस्थितिको सिर्जना हुन सक्दछ । प्रस्तुत दफाको व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा १९२ व्यवस्था भएको प्रावधानअनुरूप छ ।

प्रस्तुत दफामा उल्लिखित कारबाई वर्तमान अवस्थामा चलिरहेको वा भविष्यमा चल्न सक्ने पनि हुन सक्छ । मूल कुरा त्यसरी प्रयोगमा ल्याउने गरी बनाउनु हो । वास्तवमै कारबाई नै चलेको अवस्थामा वा उजुर परेको अवस्थामा मात्र होइन । कुनै कारबाईमा प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्ने नियत देखिनु पर्दछ ।

प्रस्तुत दफामा रहेको व्यवस्था दफा ९२ र ९३ मा रहेको व्यवस्था र दफा २७७ र २७८ मा रहेको व्यवस्थासँग मिल्दो जुल्दो हुन सक्छ । दफामा ९२ रहेको व्यवस्था सामान्य रहेको छ भने यसमा विशेष छ । तथापि, यो व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको व्यवस्था भन्दा फराकिलो र विस्तृत छ । प्रस्तुत दफाले कुनै नेपाल कानूनले कुनै अधिकारी वा व्यक्तिलाई कुनै कुरा पेस गर्ने वा प्रमाणित गर्ने प्रमाणीकरण गर्ने वा कुनै कुराको सम्बन्धमा प्रमाणपत्र दिने अधिकार दिएको वा कर्तव्य तोकिदिएको रहेछ भने त्यस्तो अधिकारी वा व्यक्तिले जानीजानी भूटो कुरा उल्लेख गरी पेस गर्ने, प्रमाणित गर्ने, प्रमाणीकरण गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाएको छ ।

यस दफाको व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा १९७ सँग पनि मिल्दोजुल्दो छ । तर, भारतीय दण्डसंहिताको व्यवस्था कुनै कुराका सम्बन्धमा प्रमाणको रूपमा स्वीकार्य हुन सक्ने प्रमाणपत्र दिने कुराका सम्बन्धमा सीमित छ भने प्रस्तुत दफाको व्यवस्था सो भन्दा विस्तृत छ ।

९२. भूट्टा प्रमाण पत्र बनाउन र दिन नहुने : (१) कुनै कुराको सम्बन्धमा कानूनबमोजिम पेस गर्ने, प्रमाणित गर्ने, प्रमाणीकरण गर्ने, सत्यतथ्ययुक्त विवरण (एफिडेभिट) पेस गर्ने, वा प्रमाणपत्र दिने अख्तियारी वा कर्तव्य भएको व्यक्तिले जानीजानी भूट्टा कुरा उल्लेख गरी पेस गर्न, प्रमाणित गर्न, प्रमाणीकरण गर्न, वा प्रमाणपत्र दिन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद र बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

कुनै प्रमाणपत्र जारी गर्ने, प्रमाणीकरण गर्ने, प्रमाणित गर्ने, सत्यतथ्यको विवरण उद्घोषण वा पेस गर्न कानूनबमोजिम अख्तियारी भएको अधिकारी वा कर्तव्य भएको व्यक्तिले जानीजानी भूट्टो व्यहोरा उल्लेख गरी कुनै कुरा प्रमाणित गरेमा, प्रमाणीकरण गरेमा, पेस गरेमा वा प्रमाणपत्र जारी गरेमा सार्वजनिक न्याय विरुद्धको कसुर हुने हुँदा त्यस्तो कामलाई कसुरको रूपमा पहिचान गरी दुईवर्षसम्म कैद र बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

९३. भूट्टो प्रमाण वा प्रमाण पत्र प्रयोग गर्न नहुने : (१) कसैले कुनै प्रमाण वा प्रमाणपत्र भूट्टा हो भन्ने जानीजानी त्यस्तो प्रमाण वा प्रमाणपत्रलाई साँचो प्रमाण वा प्रमाणपत्रको रूपमा प्रयोग गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

यो व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा केही हदसम्म नयाँ व्यवस्था हो । यस दफाले भूट्टो प्रमाण वा प्रमाणपत्रलाई साँचो प्रमाण वा प्रमाणपत्रको रूपमा प्रयोग गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाएको छ । यो व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा १९३ सँग केही हदसम्म मिल्दोजुल्दो छ । भारतीय कानूनी व्यवस्थाअनुसार प्रमाणपत्र दिने अधिकारी कानूनी अधिकार भएको हुनुपर्छ र त्यस्तो प्रमाणपत्र कानूनबमोजिम प्रमाण लाग्न सक्ने हुनुपर्छ । प्रस्तुत व्यवस्था भने यस्तो प्रावधान रहेको नभई सामान्य रूपको प्रावधान मात्र रहेको व्यवस्था छ ।

९४. लिखत नष्ट गर्न नहुने : (१) कुनै न्यायिक वा अन्य कानूनी कारबाईमा कुनै लिखत वा विद्युतीय अभिलेख प्रमाणको रूपमा पेस गर्ने कानूनी कर्तव्य भएको व्यक्तिले जानीजानी त्यस्तो लिखत वा अभिलेख नष्ट गर्न, केरमेट गरी नबुझिने पार्न वा अन्य कुनै प्रकारले प्रमाणमा प्रयोग गर्न नमिल्ने बनाउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद र बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(३) कुनै न्यायिक वा अन्य कानूनी कारबाईमा पेस भएको कुनै लिखत वा विद्युतीय अभिलेख कसैले कानून विपरीत जानीजानी नष्ट गर्न, केरमेट गरी नबुझिने पार्न वा अन्य कुनै

प्रकारले प्रमाणमा प्रयोग गर्न नमिल्ने बनाउन वा कानूनगैरकानूनी रूपमा हटाउन वा अनधिकृत रूपमा कसैलाई दिनु हुँदैन ।

(४) उपदफा (३) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई चार वर्षसम्म कैद र चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(५) उपदफा (१) वा (३) बमोजिमको कसुर कुनै राष्ट्रसेवकले गरेमा निजलाई सोही उपदफामा उल्लिखित सजायको दोब्बर सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा रहेको व्यवस्था हाम्रो सन्दर्भमा केही हदसम्म नयाँ व्यवस्था हो । प्रस्तुत दफामा दुईवटा सारवान प्रावधानहरू रहेका छन् । १) कुनै अदालत वा कानूनबमोजिम मुद्दा हेर्ने अन्य निकाय वा अनुसन्धान गर्ने निकायमा चलेको कारबाईमा प्रमाणको रूपमा कुनै लिखत वा अभिलेख पेस गर्नुपर्ने कानूनी दायित्व भएको व्यक्तिले जानीजानी त्यस्तो लिखत नष्ट गर्ने वा प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्न नहुने र सो कार्यलाई यो दफाले दण्डनीय बनाएको छ । जसले लिखत वा अभिलेख पेस गर्नुपर्ने हो सो व्यक्तिले नै लिखत नष्ट गरेमा न्याय सम्पादन गर्ने कार्य अवरुद्ध हुन जाने हुनाले सो कार्यलाई दण्डनीय बनाएको हो ।

प्रस्तुत दफाको व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा २०४ को व्यवस्थासँग मिल्दोजुल्दो छ । तर भारतीय दण्डसंहितामा अदालत, मुद्दा हेर्ने निकाय वा अन्य निकायमा प्रमाणको रूपमा पेस नगर्ने नियतले त्यस्तो लिखत वा अभिलेख नष्ट गरेमा कसुर मानिन्छ । प्रस्तुत दफामा भने त्यस्तो उद्देश्य आवश्यक पर्ने व्यवस्था नराखी भारतीय व्यवस्थाभन्दा फराकिलो व्यवस्था राख्ने प्रयास भएको छ ।

प्रस्तुत दफामा रहेको अर्को व्यवस्था अदालत वा कानूनबमोजिम मुद्दा हेर्ने अधिकारी वा कानूनी कारबाई गर्ने निकायमा पेस भएको लिखत वा अभिलेख कानूनबमोजिम नष्ट गर्नुपर्ने अवस्थामा बाहेक जानीजानी नष्ट गर्न, प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्न नहुने बनाउन वा अनाधिकृत रूपमा कसैलाई देखाउने कार्यलाई पनि दण्डनीय बनाएको व्यवस्था हो । यो व्यवस्थासँग मिल्दोजुल्दो व्यवस्था मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको महलको २३ नं मा रहेको छ ।

यस दफाको कसुर कुनै राष्ट्रसेवकले गरेमा निजलाई अरूलाई हुने सजायको दोब्बर सजाय हुने व्यवस्था गरी राष्ट्रसेवकलाई बढी जिम्मेवार र निजले त्यस्तो कसुर गरेमा कसुरको गम्भीरता बढ्ने देखिन्छ ।

९.५. कसुरको प्रमाण दबाउन नहुने : (१) कसैले कुनै कसुरदारलाई बचाउने नियतले निजले गरेको कसुरसम्बन्धी कुनै प्रमाण दबाउन, नष्ट गर्न वा त्यसलाई प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्न नसकिने गरी बिगार्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कुनै कसुर गरेको व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम हुने सजायबाट बचाउने नियतले सो कसुरसम्बन्धी प्रमाण दवाउन, नष्ट गर्न वा प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्न नसकिने गरी विगानै कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ ।

कुनै व्यक्तिले गरेको कसुरसम्बन्धी प्रमाण त्यस्तो व्यक्तिलाई हुने सजायबाट बचाउने हुन सक्ने अरू कसैले दवाएमा, नष्ट गरेमा वा प्रमाणको रूपमा प्रयोग गर्न नसकिने गरी विगारेमा त्यस्तो कसुरदारलाई सजाय दिलाउन नसकिने भएकोले यो व्यवस्था गर्नु परेको हो ।

“दवाउन” भन्ने शब्दले लुकाउने, अस्तित्वमा आउन नदिने कार्यलाई समेत समेटिने हुन्छ । प्रस्तुत व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा २०१ को व्यवस्थसँग मिल्दोजुल्दो छ । तथापि, भारतीय दण्डसंहिताको व्यवस्थाअनुसार त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा भई त्यस्तो कसुरदारलाई कानूनी सजायबाट बचाउने उद्देश्यले त्यस्तो कसुरसम्बन्धी प्रमाण दवाउने कार्य भएमा मात्रै कसुर हुन्छ । प्रस्तुत दफामा स्पष्ट रूपमा त्यस्तो व्यवस्था नभए तापनि सजायबाट बचाउने नियतले भन्ने शब्दको प्रयोग भएबाट कसुरदारले कुनै कसुर गरेको छ भन्ने कुराको जानकारी यस दफाअन्तर्गतको अभियुक्तले थाहा पाएको हुनुपर्छ । अपराधी स्वयंमूले त्यस्तो कार्य गर्दा यो दफा आकर्षित हुने वा नहुने कुराको सन्दर्भमा प्रस्तुत दफाको प्रयुक्त भएको भाषाबाट अपराधी स्वयंलाई समेटेको छ भन्न सकिदैन । भारतमा भने अपराधी समेत भन्ने व्याख्या भएको छ ।

१६. सूचना दिन अवरोध पुऱ्याउन नहुने : (१) कुनै कसुर भएको वा हुन लागेको छ भन्ने थाहा पाई त्यस्तो कसुरको विषयमा प्रहरी वा अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष खबर वा सूचना दिन जाने व्यक्तिलाई कसैले छेकथुन गर्न वा अन्य कुनै किसिमले बाधा अवरोध पुऱ्याउनु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यो व्यवस्था हाम्रो सन्दर्भमा नयाँ हो । प्रस्तुत दफामा कुनै कसुर भएको वा हुन लागेको कुरा थाहा भई सोको सूचना प्रहरी वा सम्बन्धित निकायमा दिन जाने व्यक्तिलाई छेकथुन वा बाधा विरोध गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ ।

कुनै अपराध भएको कुराको सूचना कसुरको अनुसन्धान गर्ने निकायलाई दिनु प्रत्येक नागरिकको कर्तव्य भएको र त्यसरी आफ्नो कर्तव्य पूरा गर्न जाने व्यक्तिलाई छेकथुन वा बाधा अवरोध पुऱ्याउँदा कसुरदारलाई सजाय हुन नसक्ने भएकोले यो व्यवस्था गर्नु परेको हो । कसुरको सूचना अधिकारप्राप्त सार्वजनिक अधिकारीलाई दिनबाट रोक्नु एक किसिमको न्याय प्रक्रियाको अवरुद्ध हो र दण्डनीय काम हो ।

१७. कसुरदारलाई आश्रय दिन नहुने : (१) कसैले कुनै कसुरदारलाई पकाउ हुनबाट वा कानूनबमोजिम हुने सजायबाट बचाउने नियतले आश्रय दिनु हुँदैन ।

स्पष्टीकरण: यस दफाको प्रयोजनको लागि “कसुरदार” भन्नाले कुनै कसुरमा शङ्कास्पद रहेको, अभियुक्त बनाइएको वा अदालतबाट दोषि ठहर भएको व्यक्ति सम्भन्नुपर्छ ।

- (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहाय बमोजि सजाय हुनेछ :-
- (क) जन्मकैद वा बीसवर्षसम्म कैद सजाय हुन सक्ने कसुरको कसुरदारलाई आश्रय दिएको भए पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ख) दश वर्षसम्म कैदको सजाय हुन सक्ने कसुरको कसुरदारलाई आश्रय दिएको भए तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ग) खण्ड (क) वा (ख) मा लेखिएदेखिबाहेक अन्य कसुरको कसुरदारलाई आश्रय दिएको भए सो कसुरमा हुन सक्ने कैदको उपल्लो हदको चार खण्डको एक खण्डसम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै ।

(३) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कसुरदारको पति वा पत्नी वा बाबु, आमा, छोरा, छोरी, दाजु, भाइ, दिदी बहिनीबहिनीले आश्रय दिएकोमा यस दफाबमोजिमको कसुर भएको मानिनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कुनै कसुर गरेको शङ्का भएको व्यक्ति शङ्कास्पद व्यक्ति, कुनै कसुरको आरोप लागेको व्यक्ति अभियुक्त र कुनै कसुरमा अदालतबाट दोषी ठहरिएको व्यक्ति कसुरदार लाई पक्रन नदिन वा निजलाई हुने सजायबाट बचाउनको लागि जानीजानी आश्रय दिने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ ।

“आश्रय दिने” शब्दको परिभाषा दफा ३ को दण्ड (ख) मा दिइएको छ । परिभाषा अनुसार त्यस्तो व्यक्तिलाई खान, पिउन, बस्न, नगदी, जिन्सी, लत्ता कपडा, हातहतियार वा सवारीको सधान दिने र पक्राउबाट बँचन अन्य सहायता दिने कार्य पर्दछन् । तर, त्यस्तो व्यक्तिका नजिकका नातेदारले त्यसरी आश्रय दिदा कसुर गरेको मानिदैन । ती नातेदारमा त्यस्तो व्यक्तिको पति वा पत्नी, बाबु, आमा, छोरा, छोरी, दाजु, भाइ, दिदी, बहिनी रहेका छन् ।

अपराध गर्ने व्यक्तिलाई दण्ड सजाय दिनु फौजदारी कानूनको मुख्य उद्देश्य र प्रयोजन हो । अपराध गरेको शङ्का भएको व्यक्ति अपराधको आरोप लागेको व्यक्ति वा दोषी ठहर भएको व्यक्तिउपर सो कानूनको पहुँच आवश्यक छ । त्यस्तो पहुँच हुन नदिने कार्यलाई यस दफाले दण्डनीय बनाएको छ । अपराधीलाई दण्ड दिने संयत्रलाई अपराधी समक्ष हुन नदिने कार्यले कसुर गर्ने व्यक्तिले सजायबाट उन्मुक्ति पाउन सक्ने हुनाले र न्यायको बाटो अवरुद्ध हुने हुनाले सो कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको हो । फौजदारी कानूनको सैद्धान्तिक पक्षबाट पनि कसुरदारलाई आश्रय दिने कार्यलाई कसुरदारपछिको सहायक (मतियार) मानिन्छ । तसर्थ, यो कार्यलाई पनि दण्डनीय बनाइएको हो ।

प्रस्तुत प्रावधान भारतीय दण्डसंहिताको दफा २१२ सँग मिल्दोजुल्दो छ । तर सो संहिताको सो प्रावधान भन्दा प्रस्तुत दफा अपेक्षाकृत व्यापक स्वरूपको छ । भारतीय दण्डसंहिताको सो व्यवस्था अनुसार कसैले कुनै कसुर गरी सकेको र त्यस्तो व्यक्तिले कसुर गरेको कुरा थाहा भएको वा कसुर गरेको कुरा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई आश्रय दिएको हुनुपर्छ । पति वा पत्नीले आश्रय दिएकोमा मात्र कसुर नहुने प्रावधान रहेको छ । तर प्रस्तुत दफामा कसुरको शङ्का भएको व्यक्तिलाई समेत समेटिएको छ। कसुरदार समक्ष अनुसन्धान गर्ने निकाय वा अदालत वा सजाय कार्यान्वयन गर्ने निकायको पहुँच अवरुद्ध गर्ने कार्य आश्रय दिने कार्यमा पर्दछन् र त्यसलाई प्रस्तुत दफाले दण्डनीय बनाई बनाएको छ । तर सबै कसुरदारलाई एउटै वर्गमा समावेश नगरी प्रस्तुत दफाले कसुरदारले

गरेको कसुरको गम्भीरता अनुसार सजाय निर्धारण गरेको छ । यसअनुसार जन्मकैद वा वीस वर्षसम्म कैद सजाय हुने कसुर गर्ने कसुरदारलाई आश्रय दिएकोमा पाँच वर्षसम्म कैद र पचासहजार रुपियाँसम्म जरिमाना, दश वर्षसम्म कैद हुने कसुर गर्ने कसुरदारलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजारसम्म जरिमाना र अन्य कसुर गर्ने कसुरदारलाई आश्रय दिएकोमा निजले गरेको कसुरको उपल्लो हदको चारखण्डको एक खण्ड सम्म सजाय हुने व्यवस्था गरी गधन्य कसुर, गम्भीर कसुर र सामान्य कसुर गर्ने कसुरदारलाई आश्रय दिने कामको सजायको मात्रा फरक गरिएको छ ।

९८. कसुर भएको जानकारी दिनु पर्ने : (१) कुनै कसुर भएको वा हुन लागेको छ भन्ने थाहा पाई सो कसुरको जानकारी दिनु पर्ने कानूनी कर्तव्य भएको व्यक्तिले जानकारी नदिई बस्न वा कुनै कसुर भएको थाहा पाएको व्यक्तिले जानीजानी भूटो जानकारी दिन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँ जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफाबमोजिम कुनै कसुर भएको जानकारी व्यक्तिले सोको जानकारी नदिने कार्यलाई दण्डनीय बनाएको छ । यसो गर्नलाई त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो कसुर भएको वा हुन लागेको कुरा थाहा भएको हुनुपर्छ । त्यस्तो जानकारी दिन प्रचलित कानूनले कर लगाएको हुनुपर्छ । प्रस्तुत कसुर स्थापित हुनको लागि त्यस्तो जानकारी दिनुपर्ने दायित्व कानूनले गरेको हुनुपर्छ । प्रस्तुत दायित्व सर्वसाधारण व्यक्ति वा सार्वजनिक अधिकारीको पनि हुन सक्छ । प्रस्तुत व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा २०२ सँग मिल्दोजुल्दो छ । सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई कसुरको सूचना दिनु पर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

प्रस्तुत दफाको अर्को प्रावधान पनि रहेको छ । कुनै कसुर भएको कुरा थाहा पाएको व्यक्तिले सो को जानीजानी भूटो जानकारी अपराध अनुसन्धान गर्ने निकायलाई दिन कामलाई दण्डनीय बनाएको छ । यो प्रावधान सामान्य स्वरूपको छ । कुनै कसुर भएको थाहा पाउने व्यक्तिले सो को सम्बन्धमा भूटो वा भ्रामक जानकारी दिएमा वास्तविक रूपमा अनुसन्धान हुने सक्दैन र त्यसबाट न्याय अवरुद्ध हुन जाने हुनाले यस कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको हो । कुनै कसुर भएको कुरा थाहा पाउने व्यक्तिले गलत वा भूटो सूचना दिने व्यक्तिलाई दण्ड गर्ने उद्देश्यले यो प्रावधानको व्यवस्था गरिएको हो । प्रस्तुत व्यवस्थासँग मिल्दोजुल्दो प्रावधान भारतीय दण्डसंहिताको दफा २०३ मा रहेको छ ।

९९. सम्पत्ति दबाउन वा सम्पत्तिमा भूटो दाबी गर्न नहुने : (१) कसैले अदालत वा अधिकारप्राप्त अधिकारीको निर्णयबमोजिम जफत हुने भएको वा तायदाती, रोक्का, लिलाम वा विक्री हुने वा चलन चलाई दिनु पर्ने भएको सम्पत्ति वा त्यस्तो सम्पत्ति वा जायजातउपरको अधिकार वदनियत साथ जफत, तायदाती, जायजात, रोक्का, लिलाम वा विक्री हुनबाट वा चलन चलाउनबाट रोक्नको लागि त्यस्तो सम्पत्ति वा त्यसउपरको अधिकार दबाउन, कसैलाई हस्तान्तरण गर्न वा गराउन वा त्यस्तो सम्पत्ति वा अधिकारउपर दाबी गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रूपैयाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा अदालत वा अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशबाट कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति वा सोउपरको हितको हकभोग वा स्वाभित्व प्रभावित हुने भएमा त्यसरी प्रभावित हुन नदिने वा रोक्ने नियतले त्यस्तो सम्पत्ति वा सोउपरको हित दबाउन कसैलाई नामासारी, बिक्रीवितरण, दान वकस गर्न वा त्यस्तो सम्पत्ति वा अधिकारमा आफ्नो हक लाग्ने भनी दाबी गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । यर्थाथमा प्रस्तुत दफाले फौजदारी वा देवानी मुद्दामा अदालतले कुनै व्यक्तिको सम्पत्ति वा सोउपरको हितका सम्बन्धमा गरेको निर्णयलाई कार्यान्वयन हुनबाट रोक्ने नियतले सो सम्पत्ति वा अधिकार दबाउने, हस्तान्तरण गर्ने वा दाबी गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाएको छ । सम्पत्ति वा सोउपरको हित प्रभावित हुने निर्णयमा सोको जफत, तायदाती, रोक्का, लिलाम वा बिक्री वा चलन चलाइदिनुपर्ने कार्य पर्दछन् ।

प्रस्तुत दफामा अधिकार शब्द अङ्ग्रेजी भाषाको Interest को अर्थमा प्रयुक्त भएको छ । प्रस्तुत दफामा रहेको व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा २०६ र २०७ मा रहेको छ ।

१००. भुट्टा उजुर दिन नहुने : (१) कसैले कसैलाई क्षति पुऱ्याउने वा हैरान गर्ने नियतले कुनै न्यायिक कारबाई गर्ने अधिकारी समक्ष भुट्टा कुराको दाबी लिई वा अभियोग लगाई कुनै व्यक्तिका विरुद्ध उजुर वा सूचना दिनु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई जुन कसुरको भुट्टो अभियोग लगाएको हो सो कसुरमा हुन सक्ने सजायको उपल्लो हदको आधासम्म सजाय हुनेछ ।

तर नेपाल सरकारवादी हुने मुद्दाको हकमा यस दफाको व्यवस्था लागू हुनेछैन ।

(३) कसैले कुनै कसुरको अनुसन्धान वा अभियोजन गर्ने अधिकारी वा निकायमा गलत वा भ्रमपूर्ण जानकारी दिनु हुँदैन ।

(४) उपदफा (३) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई अनुसन्धान वा अभियोजन गर्ने अधिकारी वा निकायले छ महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै गर्न सक्नेछ ।

तर त्यस्तो सजाय गर्नु अघि त्यस्तो व्यक्तिले भविष्यमा त्यस्तो कसुर नगर्ने कायलनामा गरेमा र त्यस्तो कायलनामा सन्तोषजनकदेखिएमा निजलाई त्यस्तो अधिकारीले सजाय नगर्न सक्नेछ ।

(५) उपदफा (१) वा (३) बमोजिमको कसुर बाट पीडित व्यक्तिलाई कुनै किसिमको हानि, नोक्सानी पुगेको भए निजलाई सो बापतको क्षतिपूर्ति कसुरदारबाट भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा दुइटा कुरालाई दण्डनीय बनाइएको छ । पहिलोमा कुनै व्यक्तिलाई शारीरिक, मानसिक वा निजको सम्पत्ति र प्रतिष्ठाजन्य नोक्सानी पुऱ्याउने वा दुःख दिने नियतले कुनै अदालत र अर्ध न्यायिक निकायसमक्ष त्यस्तो व्यक्तिका विरुद्ध कुनै कसुरको सम्बन्धमा भूट्टो कुरा दाबी गर्ने वा आरोप लगाउने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ ।

नेपाल सरकारवादी भई चल्ने मुद्दाको हकमा यो व्यवस्था लागू हुँदैन । फौजदारी कार्यविधिसंहिताबमोजिम फिरादपत्र, अभियोगपत्र र प्रतिवेदनलाई उजुर मानिएकोले प्रस्तुत दफा फौजदारी मुद्दामा सिमित छ । फौजदारी मुद्दामा अदालत वा अर्धन्यायिक निकायमा कुनै व्यक्तिको विरुद्ध कुनै दाबी लिई उजुर गर्दा वा आरोप लगाउँदा आधारहित रूपमा लगाउन नहुने र दुःख हैरानी दिने नियतले लगाउन नहुने न्यायिक कारबाई आधारहित वा भूटो सुरु गर्न नहुने उद्देश्य प्रस्तुत दफाको व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तुत दफाको प्रावधानसँग मिल्दोजुल्दो प्रावधान भारतीय दण्डसंहिताको दफा ११ मा रहेको छ । तर सो प्रावधानअनुसार अदालत मात्र होइन प्रहरीसमक्ष फौजदारी कारबाई चलाएमा वा त्यस्तो दाबी लिई वा आरोप लगाए पनि दण्डनीय हुने व्यवस्था रहेको छ । फौजदारी कसुरमा भूटो उजुर गर्ने व्यक्तिलाई अनुशास्ती स्वरूप आरोपित कसुरमा हुने सजायको आधा सजाय गर्ने व्यवस्था हाम्रो सन्दर्भमा नयाँ होइन । मुलुकी ऐन दण्ड सजायको महलको १८ नं. मा यस्तै व्यवस्था रहेको छ ।

दोस्रो व्यवस्थामा कुनै कसुरको अनुसन्धान वा अभियोजन गर्ने अधिकारी वा निकायमा सो कसुरका सम्बन्धमा गलत वा भ्रमपूर्ण जानकारी दिने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । कुनै कसुरको अनुसन्धान गर्ने नियकामा वा अधिकारी समक्ष कसुरका सम्बन्धमा गलत वा भ्रमक जानकारी प्राप्त भएमा सो निकायले वा अधिकारीले त्यस्तो कसुरका सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्नुपर्ने र फौजदारी कानूनी कारबाई सुरु हुनाले र त्यस्तो कानूनी कारबाईबाट निर्दोष व्यक्ति पर्न सक्नुका साथै अनुसन्धान अधिकारीलाई हैरानी हुने हुनाले त्यस्तो कार्यलाई दण्डनीय बनाउनु वाञ्छनीय हुन्छ । यसका साथै, अभियोजन गर्ने नियक वा अधिकारी समक्ष गलत वा भ्रमात्मक जानकारी दिँदा निराधार र गलत रूपमा अभियोजन हुने र निर्दोष व्यक्ति विरुद्ध मुद्दा चल्ने हुनाले त्यस्तो कार्यलाई निरुत्साहन गर्न त्यस्तो कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । प्रस्तुत व्यवस्थाको अर्को विशेषता के छ भने त्यस्तो कसुरमा त्यस्तो अनुसन्धान वा अभियोजन गर्ने निकाय वा अधिकारीले नै दण्ड सजाय गर्न सक्दछ ।

१०१.बदनियतपूर्वक अनुसन्धान वा अभियोजन गर्न नहुने : (१) कानूनबमोजिम अनुसन्धान वा अभियोजन गर्ने जिम्मेवारी भएको अधिकारीले बदनियतपूर्वक अनुसन्धान गर्न वा अभियोग लगाउनु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुरबाट कुनै व्यक्तिलाई कुनै किसिमको हानि, नोक्सानी भएमा निजले क्षतिपूर्ति भराई लिन सक्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा नेपालको सन्दर्भमा नितान्त नयाँ व्यवस्था हो । कुनै कसुरको अनुसन्धान गर्न वा सो कसुरका सम्बन्धमा मुद्दा चलाउन अधिकारप्राप्त अधिकारीले अनुसन्धान गर्दा वा मुद्दा चलाउँदा उचित, वस्तुनिष्ठ, कानूनी र मनासिव तथा सभाव्य कारणको (रिजनएवल एण्ड प्रोवाएवल काउज) को आधारमा अनुसन्धान गर्नु वा मुद्दा चलाउनुपर्छ । कुनै तथ्य र परिस्थिति घटेको आधारमा कुनै व्यक्ति दोषी छ भन्ने इमान्दार र असल नियतले मात्र अनुसन्धान गर्नुपर्ने वा मुद्दा चलाउनुपर्ने हुन्छ ।

कुनै व्यक्तिलाई शारीरिक दुःख दिने, हैरानी दिने वा मनासिक, साम्पतिक वा प्रतिष्ठाजन्य हानिनोक्सानी गर्ने वा गराउने नियतले कसुरको अनुसन्धान गर्नु वा मुद्दा चलाउनु हुँदैन । त्यसरी मुद्दा चलाउने वा अनुसन्धान गर्ने कार्यलाई यस दफाले दण्डनीय बनाएको छ । सरकारवादी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०४९ को दफा ३४ कबमोजिम बदनियतपूर्वक मुद्दा चलाउने सरकारी वकिललाई विभागीय कारवाइ गर्न सक्ने व्यवस्था छ । प्रस्तुत व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा २११ सँग केही हदसम्म मिल्दोजुल्दो रहेको छ ।

प्रस्तुत व्यवस्थाको अर्को पाटो क्षतिपूर्ति पनि हो । बदनियतपूर्वक अनुसन्धान गरेको वा अभियोजन गरेको कारणबाट कसैलाई शारीरिक, मानसिक, साम्पतिक, वा प्रतिष्ठानजन्य नोक्सानी भएमा त्यस्तो व्यक्तिले त्यसरी अनुसन्धान गर्ने वा अभियोजन गर्ने अधिकारीबाट क्षतिपूर्ति भराइलिन सक्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यस प्रकार प्रस्तुत दफाले अनुसन्धान तथा अभियोजन गर्ने अधिकारीलाई जिम्मेवार (Accountable) बनाएको छ ।

१०२. जमानतको सर्तविपरीत अनुपस्थित हुन नहुने : (१) कुनै कसुरको अभियोग लागि जमानतमा छुटेको व्यक्ति मनासिव कारण विना जमानतको सर्त विपरीत जमानत दिएको कार्यालय वा अदालतमा अनुपस्थित हुनु हुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “जमानत” भन्नाले नगद, बैंक जमानत वा हाजिर जमानत सम्भन्नुपर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(३) यस दफाबमोजिम अनुपस्थित भएको व्यक्ति निजलाई आरोप लागेको कसुरको कसुरदार ठहरिएमा निजलाई सो कसुरमा हुने सजायमा यस दफाबमोजिमको सजाय समेत थप हुनेछ ।

(४) यस दफाबमोजिम हाजिरी जमानतीमा छुटेको व्यक्ति त्यस्तो जमानतबमोजिम कार्यालय वा अदालतमा उपस्थित नभएमा त्यसरी हाजिरी जमानती दिने व्यक्तिलाई पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(५) यस दफाबमोजिम सजाय पाएको व्यक्ति तीन वर्षसम्म हाजिर जमानती हुन योग्य हुनेछैन ।

टिप्पणी

यस दफामा जमानत सम्बन्धमा देहायबमोजिम दुई वटा कुरालाई दण्डनीय बनाइएको छ :

१) कुनै कसुरको अभियोग लागि कुनै कार्यालय वा अदालतबाट जमानतमा छुटेको व्यक्ति जमानतको सर्त अनुसार त्यस्तो कार्यालय वा अदालतमा हाजिर नहुने कार्य । जमानत नगद, बैंक जमानत वा हाजिर जमानत हुन सक्छ । तर त्यस्तो व्यक्तिले आफू हाजिर हुन नसकेको कारण पेस गरेमा र त्यस्तो कारण सो कार्यालय वा अदालतले मनासिव ठहर्याएमा निजलाई सजाय नहुन सक्छ ।

जमानतमा छुटेको व्यक्ति जुन कसुरको अभियोगमा जमानतमा छुटेको हो सो कसुरमा दोषी ठहरीई निजलाई सजाय भएमा निजलाई यस दफाअन्तर्गत भएको सजाय सो कसुरको सजायमा थप हुने व्यवस्था गरिएको छ । स्मरणीय कुरा के हो भने फौजदारी कसुरको सिलसिलामा थुनछेकको

आदेश वा अन्य कुनै अन्तरकालीन आदेशबमोजिम जमानतमा छुटेको व्यक्तिले जमानतमा सर्तप्रतिकूल अदालतमा उपस्थित भएमा त्यस्तो कामलाई कसुरको रूपमा पहिचान गरिएको हुँदा त्यस्तो कामलाई छुट्टै र स्वतन्त्र कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको हो ।

२) हाजिर जमानीमा छुटेको व्यक्ति जमानीमा छोड्ने कार्यालय वा अदालतमा हाजिर नभएमा हाजिर जमानी दिने व्यक्तिलाई पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने र यस दफाबमोजिम सजाय भएको व्यक्तिले त्यसरी सजाय पाएको मितिले तीन वर्षसम्म अरू कसैलाई पनि हाजिर जमानी दिन नसक्ने गरी अयोग्य हुने व्यवस्था समेत प्रस्ताव गरिएको छ ।

कसुर लागेको व्यक्तिलाई जमानतमा छोड्ने कार्य निजले न्यायिक कारबाईमा सहयोग गरोस् भन्ने उद्देश्यले गरेको हुन्छ । सो उद्देश्यविपरीत निज हाजिर नहुँदा यस दफामा न्यायिक कारबाई ढिलाइ वा अवरुद्ध हुने हुनाले सो कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको हो र न्याय सम्पादनलाई सहज बनाउनु नै यस दफाको उद्देश्य रहेको छ ।

१०३.पक्राउको विरोध गर्न वा थुनाबाट भाग्न नहुने : (१) कुनै व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न कानूनबमोजिम पक्राउ पूर्वी जारी भएकोमा त्यस्तो व्यक्तिले पक्राउको सिलसिलामा वा पक्राउ पर्दा वा पक्राउ परिसकेको भए पक्राउबाट बचनको लागि जानीजानी बाधा विरोध गर्न वा कानूनबमोजिम थुनामा रहेको व्यक्तिले थुनाबाट भाग्न वा भाग्ने उद्योग गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कानूनबमोजिम जारी भएको पक्राउ पूर्वीबमोजिम पक्राउ गर्नुपर्ने व्यक्तिले पक्राउ गर्दा पक्राउको सिलसिलामा वा पक्राउ भइसकेपछि प्रतिरोध गर्ने वा बाधा विरोध गर्ने कार्य र कानूनबमोजिम थुनामा रहेकोमा त्यस्तो थुनाबाट भाग्ने र भाग्ने उद्योग गर्ने कायलाई दण्डनीय बनाइएको छ ।

पक्राउ अधिकारप्राप्त व्यक्तिले गरेको हुनुपर्छ र पक्राउ पर्दा त्यसको प्रतिरोध, बाधा, विरोध गर्दा केही शारीरिक वा भौतिक रूपमा बाधा वा त्यस्तो कार्य सांकेतिक रूपमा गरेको हुनुपर्छ । कानूनलाई स्वाभाविक र सहजरूपमा कार्यान्वयन गराउने उद्देश्य यस दफाको रहेको छ । कानूनबमोजिम जारी भएको पक्राउ पूर्वीबमोजिम पक्राउ गर्दा पक्राउ पर्ने व्यक्तिले र कानूनबमोजिम थुनामा राखिएको व्यक्ति त्यस्तो थुनाबाट भाग्दा वा भाग्ने उद्योग गर्दा निजले प्रत्यक्षरूपमा कानूनकै प्रतिरोध गरेको वा कानूनलाई नै बाधा विरोध पुऱ्याउने र न्यायलाई अवरुद्ध गर्ने हुनाले सो कार्यलाई कसुर मानि सजायको व्यवस्था गरिएको छ । यस्तै व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा २२४ मा रहेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत दफाबमोजिमको कसुर हुन पक्राउ पूर्वी कानूनबमोजिम जारी भएको वा कानूनबमोजिम कुनै व्यक्ति थुनामा रहेको हुनुपर्छ । कानूनबमोजिम जारी नभएको पक्राउ पूर्वीबमोजिम पक्राउ विरुद्ध बाधा, विरोध वा प्रतिरोध गर्दा यो दफाबमोजिमको कसुर गरेको मानिदैन ।

१०४. पक्राउबाट उम्काउन वा थुनाबाट भगाउन नहुने : (१) कानूनबमोजिम पक्राउ गर्न पक्राउ पूर्जा जारी गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउको सिलसिलामा वा पक्राउ गर्दा वा निजलाई पक्राउ गरिसकेको भए निजलाई पक्राउबाट उम्काउनको लागि कसैले जानीजानी बाधा विरोध गर्न वा कानूनबमोजिम थुनामा रहेको व्यक्तिलाई जानीजानी भगाउन वा भाग्नको लागि मद्दत गर्नु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्ति कानून बमोजिम विभागीय सजाय हुन सक्ने राष्ट्रसेवक रहेछ भने निजउपर त्यस्तो कारबाई समेत गरिनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफा १०३ सँग सम्बन्धित छ । दफा १०३ मा पक्राउ पूर्जाबमोजिम पक्राउ गरिने व्यक्तिले पक्राउको बाधा विरोध गर्ने, प्रतिरोध गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ भने प्रस्तुत दफामा त्यस्तो पक्राउ पूर्जाबमोजिम पक्राउ गरिने व्यक्तिलाई पक्राउ गर्दा अन्य कुनै व्यक्तिले बाधा अवरोध, प्रतिरोध गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । यसका साथै कानूनबमोजिम थुनामा रहेको व्यक्तिलाई भगाउने वा भगाउन मद्दत गर्ने कार्यलाई समेत दण्डनीय बनाइएको छ । सिद्धान्ततः यस्तो कार्य मतियारीको रूपमा पहिचान हुन सक्ने भए तापनि विषयको गम्भीरतालाई दृष्टिगत गरी यसलाई छुट्टै स्वतन्त्र कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको छ ।

१०५. हदम्याद : (१) दफा १०३ वा १०४ अन्तर्गतका कसुरमा जहिलेसुकै पनि उजुर लाग्नेछ ।

(२) दफा १०२ अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको भएको मितिले र यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कसुरको गम्भीरता हेरी फरकफरक अवधिको हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छ । पक्राउ पूर्जाबमोजिमको पक्राउमा बाधा विरोध गर्ने र थुनाबाट भाग्ने, भाग्ने उद्योग गर्ने वा भगाउने वा भगाउन मद्दत गर्ने कार्यमा जहिले सुकै पनि उजुर गर्न सकिन्छ । जमानतको सर्त विपरीत अनुपस्थित हुने कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले र अन्य कसुरमा सो कसुर भएको थाहा भएको निमित्तले तीन महिनाका भित्र उजुर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुरक्षा, सुविधा र नैतिकताविरुद्धका कसुर

यस परिच्छेदमा सार्वजनिक सरोकारका विभिन्नसँग सम्बन्धित अवाञ्छित कार्यलाई कसुरका रूपमा परिभाषा गरिएको छ । यस्ता काममा सार्वजनिक स्वास्थ्य, सार्वजनिक हित, सार्वजनिक सुरक्षा, सार्वजनिक सुविधा र सार्वजनिक नैतिकतामा विरुद्धका कामलाई पहिचान गरिएको छ । यस परिच्छेदमा व्यवस्था गरिएको अधिकांश कानूनी व्यवस्थाहरू हाम्रो कानूनी प्रणालीमा कुनै नु कुनै रूपमा व्यवस्था भइसकेका छन् । केही सार्वजनिक (अपराध तथा सजाय) ऐन, २०२७, खाद्य ऐन, २०२३, प्रतिस्पर्धा प्रवर्द्धन तथा बजार संरक्षण ऐन, २०६३, उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४ आदि त्यस्ता ऐनका केही सीमित उदाहरण हुन् । वस्तुतः यस परिच्छेदमा उल्लेख भएका विषयलाई छुट्टै विशेष ऐन बनाएर पनि निवारण र नियन्त्रण गर्न सकिन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको परिच्छेद १४ मा पनि यस प्रकार सार्वजनिक हित, स्वास्थ्य, सुविधा, शिष्टाचार र नैतिकता विरुद्धका कसुरलाई (दफा २६८-२९४ क) पहिचान गरी आवश्यक व्यवस्था गरिएको देखिँदा हाम्रो सन्दर्भमा पनि सोसम्बन्धी छुट्टै परिच्छेदको व्यवस्था गरिएको छ । यस परिच्छेदमा व्यवस्था भएका केही प्रावधानहरू Public Nuisance का मान्यतामा आधारित छन्, जसअनुसार कसैले आफ्नो सम्पत्ति वा हक उपभोग गर्दा सर्वसाधारणको हकलाई हानिनोक्सानी नहुने गरी गर्नुपर्ने हुन्छ ।

१०६. सङ्क्रामक रोग फैलाउन नहुने : (१) कसैले कसैको ज्यानलाई खतरा पुऱ्याउन सक्ने कुनै किसिमको सङ्क्रामक रोग फैलाउने वा फैलिन सक्ने कुनै काम गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई नियतपूर्वक वा जानीजानी गरेको भए दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना, लापरवाहीपूर्वक गरेको भए पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना र हेल्चेक्याईपूर्वक गरेको भए तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा कसैको ज्यानलाई खतरा पुऱ्याउन सक्ने सरुवा रोग नियत वा लापरवाही गरेर वा हेल्चेक्याई पूर्वक फैलाउन र फैलिन सक्ने काम गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । सरुवा रोग भएको व्यक्ति आफैले वा अरू कसैले सरुवा रोग फैलाएमा वा फैलिन सक्ने काम गरेमा पनि यो दफा आकर्षित हुन्छ । उदाहरणका लागि, आफूलाई हैजा रोग लागेको छ भन्ने थाहा हुँदाहुँदै सोको जानकारी सम्बन्धित अधिकारीलाई नगराई हवाइजहाज वा बसको यात्रा गरेमा वा सर्वसाधारणको सम्पर्क हुने स्थानमा गएमा निजले यस दफाको कसुर गरेको मानिन्छ । रोगको प्रकृति नै सामान्यतः सरुवा हुने खालको छ भने यो दफा आकर्षित हुँदैन । प्रस्तुत दफाको व्यवस्था जस्तै व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा २६९ मा रहेको देखिन्छ ।

१०७. मानव रोग प्रतिरोधक क्षमता उन्मुक्ति गर्ने जीवाणु (एच.आई.भी.) को रोग फैलाउन नहुने :

(१) कसैले आफनाआफ्नो वा अरू कसैको शरीरमा रोग प्रतिरोधक क्षमता उन्मुक्ति गर्ने जीवाणु (एच.आई.भी.) वा हेपाटाइटिस बी को जीवाणु रहेको थाहा पाउंदा पाउदै कसैलाई सो रोग सार्ने नियतले आफ्नो रगत दिन वा त्यस्तो व्यक्तिको रगत दिन लगाउन वा कुनै किसिमको पूर्व सावधानी नलिई कसैसँग यौनसम्पर्क कायम गर्न गराउन वा कुनै किसिमबाट आफ्नो वा त्यस्तो व्यक्तिको रगत, वीर्य, न्याल, थुक वा अन्य कुनै मानव अङ्ग अर्काको शरीरभित्र पठाउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

तर त्यस्तो रोग सार्ने नियत नभई लापरवाही वा हेलचेक्रुचाई बाट सर्न गएको रहेछ भने तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(३) पीडित आफैँ मानव रोग प्रतिरोधक क्षमता उन्मुक्ति गर्ने जीवाणु वा हेपाटाइटिस बी को जीवाणु रहेको व्यक्तिसँग यौनसम्पर्क गर्न गएको वा त्यस्तो जीवाणु भएकी महिलसँग यौनसम्पर्क गर्न गएको रहेछ भने त्यस्तो जीवाणु रहेको व्यक्तिले यस दफाबमोजिमको कसुर गरेको मानिनेछैन ।

टिप्पणी

यो दफाको व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा नयाँ हो । यस दफामा मानव रोगप्रतिरोधक क्षमता उन्मुक्ति गर्ने जीवाणु (एच.आई.भी.पोजिटिभ) वा हेपाटाइटिस बी को जीवाणु अरूलाई नियतपूर्वक, लापरवाही पूर्वक वा हेलचेक्रुचाईपूर्वक सार्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । त्यसरी जीवाणु सार्ने व्यक्तिलाई निजको शरीरमा वा अरू कसैको शरीरमा त्यस्तो जीवाणु रहेको कुरा थाहा हुनुपर्दछ र निजले सो जीवाणु सार्ने नियतले आफ्नो रगत दिन वा त्यस्तो व्यक्तिको रगत दिलाउने, पूर्व सावधानी नलिई यौनसम्पर्क गर्ने वा गराउने वा कुनै किसिमबाट आफ्नो वा त्यस्तो व्यक्तिको रगत, वीर्य, न्याल, थुक वा अन्य कुनै मानव अङ्ग अरूको शरीरभित्र पठाउने कार्य गरेको हुनुपर्छ । प्रस्तुत कसुर सो रोग भएको व्यक्ति आफैँले वा अन्य व्यक्तिले (चिकित्सक, स्वास्थ्यकर्मी आदि) ले पनि सार्न सक्दछन् ।

यस दफाबमोजिमको कसुर गर्नेलाई नियतपूर्वक, लापरवाहीपूर्वक वा हेलचेक्रुचाईपूर्वक कसुर गरेको आधारमा सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ । यस दफाको अपवादको रूपमा कुनै व्यक्तिलाई त्यस्ता जीवाणु रहेको वा महिलसँग यौनसम्पर्क गरेको कारणले त्यस्तो जीवाणु सरेको रहेछ भने त्यस्तो व्यक्ति वा महिलाले कसुर गरेको मानिदैन ।

१०८. सरुवा रोगसम्बन्धी कानूनको उल्लङ्घन गर्न नहुने : (१) कसैले नेपाल सरकारले वा नेपाल सरकारबाट वा कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीले सरुवा रोगको सम्बन्धमा जारी गरेको नियम, निर्देशन वा आदेश उल्लङ्घन गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

तर त्यस्तो नियम, निर्देशन वा आदेश उल्लङ्घन गरेको कारणबाट कसैको ज्यान जान सक्ने अवस्था रहेछ भने निजलाई दफा १०६ बमोजिम सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफाको कानूनी व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा नयाँ व्यवस्था हो र यसलाई दफा १०६ को पूरक व्यवस्था हो। सरुवा रोगको सम्बन्धमा यस दफामा नेपाल सरकारले वा नेपाल सरकार वा अधिकारप्राप्त अधिकारीले जारी गरेको नियम, निर्देशन वा आदेश उल्लङ्घन गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ।

सरुवा रोग नियन्त्रण गर्न सम्बन्धित निकायबाट जारी भएका नियम, निर्देशिका र आदेशको पालना गराउनु यस दफाको उद्देश्य रहेको छ। त्यस्तो उल्लङ्घन बाट कसैको ज्यान जाने अवस्था भएमा कसुरदारलाई सरुवा रोग फैलाए वा फैलिन सक्ने कसुर सरह सजाय हुन्छ। यस्तै व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा २७१ मा रहेको देखिन्छ।

१०९. खाद्य पदार्थमा मिसावट गर्न नहुने : (१) कसैले सर्वसाधारणले खाने, पिउने पदार्थमा खान, पिउन नहुने कुनै हानिकारक पदार्थ वा खान पिउन हुने कमसल पदार्थ वा रासायनिक पदार्थ मिसावट गरी उत्पादन गर्न, बिक्रीवितरण गर्न वा म्याद नाघेको वा मिसावट भएको खाद्य पदार्थ बिक्रीवितरण गर्न वा निर्धारित स्तर भन्दा न्यून स्तरको खाद्य पदार्थ बिक्रीवितरण गर्न वा पैठारी गर्न वा बिक्रीवितरणको लागि राख्न हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा सर्वसाधारणले खाने, पिउने पदार्थ मिसावट गरी उत्पादन गर्ने, म्याद नाघेको वा मिसावट भएको खाद्य पदार्थ बिक्रीवितरण गर्ने र सम्बद्ध निकायबाट निर्धारित गुणस्तर भन्दा कम स्तरको खाद्य पदार्थ बिक्रीवितरण गर्ने र पैठारी गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ। मिसावट गर्ने भन्नाले खाद्य पदार्थमा मानव स्वास्थ्यलाई हानि गर्ने पदार्थ वा पूर्णतया फरक पदार्थ वा त्यही पदार्थ तर कमसल गुणस्तरको पदार्थ र रासायनिक पदार्थ मिसाउने कार्यलाई जनाउँछ।

उत्पादन भन्नाले मिसाएर बनाएको नयाँ खाद्य पदार्थलाई जनाउन खोजिएको छ। प्रस्तुत दफामा भएको व्यवस्था जस्तै व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा २७२ मा रहेको छ। सो व्यवस्थामा मानव वा अन्य प्राणीले समेत खाने पदार्थमा मिसावट गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ भने प्रस्तुत दफामा मानिसले खाने पदार्थलाई मात्र दण्डनीय बनाइएको छ। भारतीय दण्डसंहिताको दफा २७२ मा कैद सजायको उपल्लो हद ६ महिना छ भने मानवस्वास्थ्यप्रति बढी संवेदनशील भई यस दफामा ५ वर्षसम्म कैद सजाय हुन सक्ने व्यवस्था प्रस्ताव छ।

११०. भुक्त्यानमा पारी खाद्य पदार्थ बिक्रीवितरण गर्न नहुने : (१) कसैले कुनै एक खाद्य पदार्थलाई अर्को खाद्य पदार्थ हो भनी वा न्यून गुणस्तरको खाद्य पदार्थलाई उच्च गुणस्तरको खाद्य पदार्थ हो भनी ढाँटी वा भुक्त्याई वा कुनै उच्च गुणस्तरको खाद्य पदार्थमा निम्न स्तरको खाद्य पदार्थ मिसावट गरी बिक्रीवितरण गर्न हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा एउटा खाद्य पदार्थलाई अर्को खाद्य पदार्थ हो भनी वा कमसल गुणस्तरमा खाद्य पदार्थलाई उच्च गुणस्तरको खाद्य पदार्थ हो भनी भुक्त्याई वा ढाँटी बिक्रीवितरण गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । यो व्यवस्था दफा १०९ को पूरक दफा हो तापनि दफा १०९ मिसावट (adulteration) सँग सम्बन्धित छ भने यस दफाको मिसावटका अतिरिक्त गुणस्तरसँग सम्बन्धित छ ।

१११. भुक्त्यानमा पारी कुनै वस्तु बिक्री-वितरण गर्न नहुने : (१) कसैले कमसल वस्तुलाई असल वस्तु हो भनी वा एक वस्तुलाई अर्को वस्तु हो भन्ने भान पारी वा कुनै वस्तुमा सो वस्तुको गुणस्तर घट्ने गरी मिसावट गरी बिक्री गर्न वा कुनै वस्तुमा रहेको लेवल साट्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कमसल वस्तुलाई असल वस्तु हो वा एक वस्तुलाई अर्को वस्तु हो भनी भुक्त्याई बिक्री गर्ने र लेवल साट्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । यो दफा पनि दफा ११० जस्तै गुणस्तरमा केन्द्रित छ । सैद्धान्तिक रूपमा दफा ११० र १११ लाई एउटै दफामा व्यवस्था गर्न नसकिने थिएन । तथापि, यिनीहरूको विषयवस्तुमा केही फरक छ ।

११२. बिक्री गर्ने उपभोग्यवस्तु बिक्री नगरी जम्माखोरी गर्न नहुने : (१) कसैले कुनै उपभोग्य वस्तुको बजारमा कृत्रिम अभाव खडा गरी त्यस्तो वस्तुको मूल्य वृद्धि गर्न वा त्यस्तो वस्तु बढी मूल्यमा बिक्री गर्न वा गराउन वा त्यस्तो वस्तुको बिक्रीबाट अनुचित नाफा लिनै देशयले त्यस्तो वस्तु बिक्रीवितरण नगरी थुपार्न वा संचित गरी राख्न वा जम्माखोरी गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कालोबजारी र जम्माखोरी गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । बजारमा उपभोग्य वस्तुको कृत्रिम अभाव सिर्जना गरी मूल्य वृद्धि गर्ने वा बढी मूल्यमा बिक्री गर्ने वा गराउन वा त्यस्तो वस्तु बिक्री गरी अनुचित नाफा लिनको लागि बिक्रीवितरण नगरी थुपार्ने वा संचित गरी राख्ने कार्यलाई कालोबजारी वा जम्माखोरीको कार्य मानिएको छ । यो व्यवस्था कालो बजार तथा अन्य केही सार्वजनिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०३२ मा पनि कुनै न कुनै रूपमा व्यवस्था नभएको होइन । तथापि, सार्वजनिक सुविधाको दृष्टिकोणबाट यो व्यवस्था संहितामा रहेको छ ।

११३. पानी दूषित पार्न नहुने : (१) कसैले सर्वसाधारणले पिउने पानी वा पिउने पानीको मुहानलाई पिउन नहुने गरी दूषित गर्न वा पिउनेबाहेक अन्य कुनै काममा प्रयोग हुने पानीलाई सो काममा प्रयोग गर्न नहुने गरी दूषित पार्न हुँदैन ।

- (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :-
- (क) पिउने पानी वा पानीको मुहान दूषित गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय,
- (ख) अन्य प्रयोजनका लागि प्रयोग हुने पानी दूषित पार्नेलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा सर्वसाधारणले पिउने पानी र पिउने पानीको मुहानलाई पिउन नहुने गरी वा कुनै काममा प्रयोग हुने पानीलाई सो काममा प्रयोग नहुने गरी दूषित गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । पानीलाई दूषित गर्न नहुने सामान्य व्यवस्था वातावरण ऐन, २०५३ मा नभएको होइन । यस दफामा खास प्रयोजनको लागि प्रयोग हुने पानीलाई दूषित गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । सर्वसाधारणले पिउने जुनसुकै पानी र पानीको मुहान र कुनै काममा पानी प्रयोग हुने रहेछ भने सो कामको लागि प्रयोग गर्न नहुने गरी दूषित बनाएमा यो दफा आकर्षित हुन्छ । उदाहरणका लागि कुनै नदीको पानी सार्वसाधारणले पिउँदै आएका रहेछन भने त्यस्तो पानि पिउने नहुने गरी वा कृषि कामको लागि प्रयोग हुने पानीलाई सो प्रयोजनको लागि प्रयोग नहुने गरी दूषित गरेमा यो दफाबमोजिमको कसुर हुन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा २७७ मा करिबकरिब यस्तै व्यवस्था रहेको छ तापनि सो दफामा सार्वजनिक मुहान वा जलासय (public spring or reservoir) को जुन प्रयोजनका लागि प्रयोग भएको थियो सोहीका लागि प्रयोग गर्न नहुने गरी दूषित बनाउने कामसँग सम्बन्धित छ ।

११४.वातावरण प्रदूषित गर्न नहुने : (१) कसैले वातावरणमा उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभाव पुऱ्याउने गरी वा सर्वसाधारणको स्वास्थ्य, जीउ ज्यानको लागि खतरा हुन सक्ने गरी प्रदुषण गर्न वा कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीको इजाजत विना यान्त्रिक साधनबाट ध्वनी, ताप, रेडियोधर्मी विकिरण वा जोखिमपूर्ण फोहर मैलाको उत्पादन, प्रसार वा निष्कासन गर्न वा थुपार्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पच्चीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा वातावरणद्वारा ल्याउने र सर्वसाधारणको स्वास्थ्य, जीउ, ज्यानको लागि खतरा हुनेगरी प्रदूषित गर्न र इजाजत नलिई रेडियोधर्मी विकिरण वा जोखिमपूर्ण फोहर मैला उत्पादन, प्रसार, निष्कासन, थुपार्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । सामान्य रूपमा वातावरण प्रदुषण हुनबाट रोक्नलाई वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ ले व्यवस्था गरेको छ । यो दफा आकर्षित हुन वातावरणमा भएको प्रदुषण उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभाव पार्ने खालको हुनुपर्छ । अर्थात् वातावरण तात्विक रूपमा ढ्श हुने खालको हुनुपर्दछः सानोतिनो वा प्रदुषण हुँदैन । कस्तो प्रभाव उल्लेखनीय प्रतिकूल प्रभाव हो भन्ने कुरा तथ्यमा आधारित हुन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा २७८ मा वातावरणको सहामा atmosphere शब्द प्रयोग भएको देखिन्छ ।

११५. सार्वजनिक बाटो, नदी वा स्थलमा खतरा वा बाधा पुऱ्याउन नहुने : (१) कसैले कुनै काम गरी वा आफ्नो वा आफ्नो नियन्त्रण वा जिम्मामा रहेको सम्पत्तिको स्याहार सम्भार नगरी सार्वजनिक बाटो, नदी वा अन्य कुनै सार्वजनिक स्थलमा कसैलाई कुनै खतरा, बाधा वा अवरोध पुऱ्याउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा सार्वजनिक बाटो, नदी र अन्य सार्वजनिक स्थलमा मानिसलाई खतरा, बाधा वा अवरोध पुऱ्याउने कार्यलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी दण्डनीय बनाइएको छ । त्यस्तो कार्य कुनै व्यक्तिले कुनै काम गरेर वा आफ्नो आफ्नो जिम्मा वा नियन्त्रणमा रहदो सम्पत्तिको स्याहार सम्भार नगरेर हुनुपर्छ । उदाहरणका लागि, सार्वजनिक सडकमा ढुङ्गा मुढा राखी आवागमन अवरुद्ध गर्नु वा सार्वजनिक स्थलमा टहरा वा संरचना बनाई अवागमन अवरुद्ध गर्नु वा सडकमा जोडिएको घर मर्मत सम्भार नगरी राख्नु हुन सक्दछ । सार्वजनिक बाटो, नदी र सार्वजनिक स्थल मानिसका साभ्रा सरोकार, हित र पहुँचका विषय भएका र त्यस्तो बाटो, नदी र स्थलमा बाधा विना निर्वाध रूपमा उपभोग गराउने उद्देश्य प्रस्तुत दफामा रहेको छ । प्रस्तुत दफा आफ्नो कामले अरूलाई दुःख हैरानी हुन नहुने र आफ्नो सम्पत्तिको अरूलाई हानिनोक्सानी नहुने गरी गर्नुपर्छ भन्ने सिद्धान्तमा आधारित छ । प्रस्तुत व्यवस्था जस्तै व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा २८२ मा रहेको छ ।

११६. विषालु वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गर्दा लापरवाही गर्न नहुने : (१) कसैले विषालु पदार्थ, आगोजन्य पदार्थ, प्रज्वलनशील पदार्थ, विष्फोटक पदार्थ वा जोखिमी हतियार वा यन्त्र चलाउदा वा प्रयोग गर्दा कसैको शरीर वा ज्यानमा खतरा वा क्षति पुग्न सक्ने गरी लापरवाही गर्न वा आफ्नो वा आफ्नो कब्जा वा जिम्मा रहेको त्यस्तो वस्तुबाट कसैको जान सक्ने खतरालाई रोक्ने आवश्यक बन्दोबस्त जानीजानी नगर्न वा त्यस्तो बन्दोबस्त गर्नमा लापरवाही गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा (क) कसैको शरीर वा ज्यानमा खतरा वा क्षति पुग्न सक्ने गरी विषालु पदार्थ, आगोजन्य पदार्थ, बल्ने पदार्थ, विष्फोट हुने पदार्थ वा जोखिमी हतियार वा अन्य लापरवाही पूर्वक चलाउने वा प्रयोग गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । त्यस्तो लापरवाही कसैको जीउ, ज्यानमा खतरा वा क्षति पुग्न सक्ने खालको हुनुपर्छ । यसका साथै, त्यस्तो पदार्थ राख्दा त्यस्तो पदार्थबाट कसैको ज्यानलाई हुन सक्ने खतरालाई रोक्ने प्रवन्ध जानीजानी नगर्ने कार्य र त्यस्तो प्रवन्ध गर्न लापरवाही गर्ने कार्यलाई समेत दण्डनीय बनाइएको छ ।

विषालु पदार्थ, आगोजन्य पदार्थ, बल्ने पदार्थ, विष्फोटक पदार्थ वा जोखिमी हतियार राख्दा, चलाउँदा, प्रयोग गर्दा सावधानीपूर्वक गर्नुपर्ने लापरवाहीपूर्वक गर्न नहुने उद्देश्य प्रस्तुत दफाको रहेको

छ । यस दफाबमोजिमको कसुर हुन त्यस्तो पदार्थबाट कुनै विपत पर्नु पर्दैन; त्यस्तो पदार्थ राख्न, चलाउन वा प्रयोग गर्नमा गरिएको लापरवाहीबाट कसैको जीउ ज्यानमा खतरा पुग्न सक्ने सम्भावना भए कसुर हुन्छ र सो कार्य हुनु नै कसुरको लागि पर्याप्त हुन्छ ।

यो व्यवस्था निश्चित हदको असावधानीबाट कुनै घटना नघटेको भए तापनि त्यस्तो असावधानी अपराध हुन्छ भन्ने सिद्धान्तमा आधारित छ । यस दफामा प्रयुक्त “जानीजानी बन्दोबस्त नगर्ने” भन्नाले त्यस्तो पदार्थबाट कसैको जीउ ज्यानमा खतरा पुग्न सक्छ भन्ने कुरा थाहा हुँदा हुँदै वा सचेतना हुँदाहुँदै पनि त्यस्तो बन्दोबस्त नगरेको अवस्थालाई जनाउँछ ।

प्रस्तुत दफाको लापरवाहीबाट हुने खतरा रोक्नको लागि सम्बन्धित व्यक्तिले खतरा विरुद्ध पूर्ण सुरक्षात्मक उपाय अवलम्बन गर्नुपर्छ भन्ने होइन । त्यस्ता व्यक्तिले मनासिव पूर्व सावधानी अपनाएमा र त्यस्तो घटना घटन सक्ने सम्भाव्यता परिधिभित्र त्यस्तो खतरालाई रोक्न अपेक्षा गर्न सकिने होसियारीपना देखाए यो दफा आकर्षित हुँदैन ।

प्रस्तुत व्यवस्था जस्तै व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा २८४ (विस्फोटक पदार्थ), २८५ (प्रज्वलनशील पदार्थ), (विस्फोटक पदार्थ), २८७ (यन्त्र) मा रहेको देखिन्छ ।

११७. घर निर्माण गर्दा, भत्काउँदा वा मर्मत गर्दा लापरवाही गर्न नहुने : (१) कसैले घर निर्माण गर्दा, भत्काउँदा वा मर्मत गर्दा सो कार्यबाट वा सो घर वा सोको केही भाग ढली वा खसी कसैको ज्यान जान वा भङ्गभङ्ग हुन सक्ने खतरालाई रोक्न वा टार्न आवश्यक बन्दोबस्त नगरी वा त्यस्तो बन्दोबस्त गर्न लापरवाही गरी घर निर्माण गर्न, भत्काउन वा मरम्मत गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा घर निर्माण गर्ने, भत्काउने र मरम्मत गर्ने कार्य गर्दा सो बाट कसैको जीउ ज्यानमा खतरा हुने कार्यलाई र सो घर वा सोको कुनै भाग खसी कसैको जीउ ज्यानमा खतरा हुने कार्यलाई रोक्न वा टार्ने बन्दोबस्त नगर्ने कार्य र त्यस्तो बन्दोबस्त गर्न लापरवाही गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । यस दफामा घर निर्माण गर्ने, भत्काउने वा मरम्मत गर्ने कार्यबाट सामान्य रूपमा र विशेष रूपमा सो घर वा सो घरको कुनै भाग खसी कसैको जीउ ज्यानमा हुने खतरा रोक्ने वा टार्ने बन्दोबस्त नगर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । उदाहरणका लागि, घर बनाउँदा मिस्त्री र अन्य व्यक्तिको सुरक्षाको लागि गर्नुपर्ने सुरक्षा सामान्य रूपको कार्य हो भने सो घर वा सो घरको भाग खस्नबाट रोक्न बन्दोबस्त विशेष रूपको कार्य हो ।

प्रस्तुत दफामा रहेको जस्तै व्यवस्था केही हदसम्म भारतीय दण्डसंहिताको दफा २८३ मा रहेको देखिन्छ ।

कुनै व्यक्तिले कुनै कार्य गर्दा वा कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने काम नगर्दा कसैलाई हानिनोक्सानी भएमा त्यसप्रति त्यस्तो काम गर्ने वा नगर्ने व्यक्ति जिम्मेवार रहन्छ र यो अवस्था Public Nuisance को अवस्था हो । Public Nuisance सिद्धान्ततः देवानी प्रकृतिको हानिनोक्सानी भए तापनि आधुनिक विधिशास्त्रले यसलाई देवानी र फौजदारी दुवै प्रकृतिको दायित्वसम्बन्धी कानूनको रूपमा परिभाषा गरिएको पाइन्छ । यस मान्यताअनुसार कुनै पनि व्यक्ति आफ्नो सम्पत्तिको आफूखुशी प्रयोग गर्न

स्वतन्त्र रहन्छ । तर त्यस्तो सम्पत्तिको प्रयोग *Sic tati tuo alienum non lecdus (enjoy your own property in much a manner as not to injure the right of another)* (अर्काको अधिकारमा हानिनोक्सानी नहुने गरी आफ्नो सम्पत्ति भोग गर) वा *Sic uteri tuo utrem publican non laedas (enjoy your property in much a manner as not to injure the rih of the public)* (सर्वसाधारणको अधिकारलाई हानिनोक्सानी नहुने गरी आफ्नो सम्पत्ति भोग गर) भन्ने प्राचीन रोमन मान्यताबमोजिम भोग गर्न यस दफाले निर्देश गर्दछ । आफ्नो जग्गामा आफू खुशी घर निर्माण वा त्यसको मर्मत गर्न सम्बन्धित घरधनी स्वतन्त्र रहन्छ । तर निजले गरेको निर्माण वा मर्मतबाट सो घर वा सोको कुनै अंश ढली भत्किई कसैको ज्यान, जाने वा अङ्ग भङ्ग हुने खतरा भएमा त्यसलाई घरधनीले आवश्यक पूर्व सावधानीको बन्दोबस्त गर्नुपर्दछ । त्यस्तो बन्दोबस्त नगरी घर निर्माण गर्ने, मर्मत गर्ने वा भत्काउने काम यस दफाको प्रयोजनका लागि कसुर मानिन्छ । स्मरणीय कुरा के छ भने त्यस्तो पूर्वसावधानी वा बन्दोबस्त नभएको कारणले कसैको ज्यान जाने वा अङ्गभङ्ग हुनुपर्ने जरुरी छैन । त्यस्तो पूर्वसावधानी, होसियारी वा बन्दोबस्त नगर्नु नै यस दफाबमोजिम कसुर हुनु पर्याप्त हुन्छ ।

११८. पशुपंक्षी राख्दा लापरवाही गर्न नहुने : (१) कसैले आफ्नो वा आफ्नो नियन्त्रण वा जिम्मा रहेको हिंस्रक वा अन्य कुनै पशुपंक्षी राख्दा वा पाल्दा सो कार्यबाट वा त्यस्तो पशुपंक्षीबाट कसैको ज्यान जान सक्ने वा कसैलाई चोट पुग्न सक्ने खतरालाई रोक्न आवश्यक पूर्वसावधानीको बन्दोबस्त नगरी वा लापरवाही गरी त्यस्तो पशुपंक्षी राख्न वा पाल्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा पशुपंक्षीको अनुचित, असावधानी र लापरवाही पूर्वक व्यवस्थापन गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । त्यस्तो पशुपंक्षी हिंस्रक वा घरपालुवा हुन सक्छ । पशुपंक्षी आफ्नै वा अरूको पशुपंक्षी आफ्नो कब्जामा रहेको हुन सक्छ । त्यस्तो असावधानी वा लापरवाही कसैको ज्यान जान सक्ने वा कसैलाई चोट पुग्न सक्ने हुनुपर्छ । उदाहरणका लागि, “क” ले पालेको कुकुरले “ख” लाई टोकेमा यस दफाको कसुर भएको मानिन्छ र पशुधनी जिम्मेवार रहन्छ । यस दफाको व्यवस्था पनि *Public nuisance* को वा फौजदारी दृष्कृति (*Criminal Tort*) को मान्यतामा आधारित छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा २८९ मा यस्तै व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

११९. पशुपंक्षी छाडा छाड्न नहुने : कसैले आफ्नो वा आफ्नो नियन्त्रण वा जिम्मा रहेको कुनै पशुपंक्षी अर्काको घर, जग्गामा वा सार्वजनिक बाटो घाटो वा सार्वजनिक स्थलमा छाडा छोड्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम कसुर गर्नेलाई तीन महिनासम्म कैद वा जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा आफूले पालेको वा आफ्नो कब्जामा रहेको पशुपंक्षी छाडा छोड्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । दफा ११८ मा कसैको ज्यानमा खतरा हुने वा चोट लाग्न सक्ने लापरवाहीबाट

असावधानी हुनुपर्छ । तर यस दफामा त्यस्तो कार्य हुन आवश्यक छैन । पशुपन्थी छाडा छोडे मात्र पनि यस दफामोजिम कसुर हुन्छ । यो दफाको प्रावधान पनि कुनै न कुनै रूपमा Public nuisance मा आधारित छ ।

१२०. अभद्र व्यवहार गर्न नहुने : (१) कसैले सार्वजनिक स्थान वा प्रवेश गर्न कानूनी अधिकार नभएको ठाउँमा प्रवेश गरी कसैलाई अभद्र व्यवहार गर्न वा सार्वजनिक स्थानमा महिला, बालबालिका वा शारीरिक रूपमा अशक्त व्यक्तिलाई हातपात वा हैरानी गर्न वा सोको उद्योग गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा सार्वजनिक स्थलमा वा आफूलाई जान अधिकार नभएको ठाउँमा गई अभद्र व्यवहार गर्ने सार्वजनिक स्थानमा महिला, बालबालिका वा शारीरिक रूपमा अशक्त व्यक्तिलाई हातपात गर्ने वा दुःख/हैरानी दिने कार्यलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी दण्डनीय बनाइएको छ ।

सार्वजनिक स्थलमा महिला, बालबालिका, शारीरिक रूपमा अशक्त व्यक्ति लगायत अन्य व्यक्तिको मर्यादा कायम राख्न र स्वतन्त्र रूपमा रहने बस्ने स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्ने उद्देश्य यो दफाको रहेको छ । केही सार्वजनिक अपराध तथा सजाय ऐन, २०२७ को दफामा कुनै न कुनै रूपमा यो व्यवस्था रहेको छ । यस दफामा प्रयुक्त “अभद्र व्यवहार”को सन्दर्भले फरकफरक अर्थ लाग्ने हुँदा कुन परिस्थिति कस्तो व्यवहार भएको छ त्यसले नै सो कुरा निर्धारण गर्ने हुनाले परिस्थितिअनुसार निर्धारण हुन खुला छोडिएको छ ।

१२१. वेश्यागमनको प्रचार गर्न नहुने : (१) कसैले कसैलाई वेश्यागमनको लागि आग्रह वा प्रचार गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा वेश्यागमनको लागि आग्रह गर्न वा प्रचार गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । वेश्यागमनका लागि आग्रह गर्ने वा त्यसको कुनै किसिमबाट प्रचारप्रसार गर्ने काम सार्वजनिक नैतिकता, शिष्टता र मर्यादाको दृष्टिकोणबाट उपयुक्त नहुँदा त्यस्तो कामलाई कसुरको रूपमा पहिचान गरिएको छ ।

१२२. वेश्यावृत्ति वा वेश्यागमनका लागि घर, जग्गा प्रयोग गर्न दिन नहुने : (१) कसैले वेश्यावृत्ति वा वेश्यागमनको लागि जानीजानी आफ्नो घर, जग्गा, सवारीसाधन उपलब्ध गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई तीन महिनासम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा वेश्यावृत्ति वा वेश्यागमनको लागि जानीजानी आफ्नो घर, जग्गा, सवारी साधन उपलब्ध गराउने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ ।

दफा १२१ र १२२ मा भएको व्यवस्था मानव वेचविखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ मा पनि कुनै न कुनै रूपमा व्यवस्था भएकोले यो विषय नेपाली कानून प्रणालीको लागि नौलो विषय होइन ।

१२३. अश्लील किताब, पर्चा इत्यादि बनाउन वा बिक्री गर्न नहुने : (१) कसैले सार्वजनिक रूपमा अश्लील किताब, पर्चा बनाउने लगायतका देहायको कुनै काम गर्न हुँदैन :-

- (क) शारीरिक कामोत्तेजना बढाउने वा काम वासनामा आशक्त गराउने वा चरित्रहीन बनाउने कुनै अश्लील किताब, पर्चा, रेखाचित्र, चलचित्र, तस्बिर, रेकर्ड वा अरू कुनै वस्तु बनाउन, मुद्रण गर्न वा प्रकाशित गर्न वा विद्युतीय सञ्चारमाध्यमबाट प्रचारप्रसार गर्न,
- (ख) त्यस्तो अश्लील वस्तु खरिद बिक्री वा वितरण गर्न वा भाडामा दिन वा सर्वसाधारणलाई देखाउन वा सो गर्ने नियतले आफ्ना साथमा राख्न,
- (ग) कुनै व्यक्तिबाट त्यस्तो अश्लील वस्तु यस प्रकार प्राप्त हुन सक्तछ भनी विज्ञापन दिन,
- (घ) त्यस्तो अश्लील वस्तु बिक्री वितरण गर्ने उद्देश्यले निकासी पैठारी गर्न वा आफूसँग बोक्न ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(३) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि वैज्ञानिक, शैक्षिक, कलात्मक, साहित्यिक, अनुसन्धानमूलक, ज्ञानवर्धक महत्व वा अभिरुचीको वा धार्मिक प्रयोजनको लागि राखिएको वा बनाईएको कुनै कृतिको हकमा यस दफाको व्यवस्था लागू हुनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा अश्लील किताब, पर्चा, रेखाचित्र, चलचित्र, तस्बिर, रेकर्ड वा अरू वस्तु बनाउने मुद्रण गर्ने, प्रकाशन गर्ने, विद्युतीय सञ्चार माध्यमबाट प्रचारप्रसार गर्ने, खरिद बिक्रीवितरण गर्ने, भाडामा दिने, सर्वसाधारणलाई बिक्रीवितरण गर्ने, भाडामा दिने वा देखाउने नियतले आफ्नो साथमा राख्ने, त्यस्तो वस्तु प्राप्त हुने व्यक्ति र तरिकाको विज्ञापन गर्ने, त्यस्तो बिक्रीवितरण गर्ने उद्देश्यले निकासी वा पैठारी गर्ने कार्यलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी दण्डनीय बनाइएको छ ।

अश्लील साहित्य लगायत अन्य वस्तुको निर्माण, बिक्रीवितरण, खरिद, कब्जा, पैठारी गर्ने कार्यलाई रोक्ने र सर्वस्वीकार्य नैतिक मान्यतालाई संरक्षण गर्ने उद्देश्य यो दफाको रहेको छ । प्रस्तुत दफाको व्यवस्था इन्टरनेशनल कन्भेन्सन फर द सप्रेसन एण्ड सर्कुशलेन अफ एण्ड ट्राफिक इन अवसीस पब्लिकेसन, १९२३ र भारतीय दण्डसंहिताको दफा २९३ र २९३ मा समेत रहेको छ ।

तथापि, यस दफामा अश्लील के हो र अश्लील र श्लीलको सीमा कसरी निर्धारण हुन्छ भन्ने कुराको परिभाषा गरिएको छैन । नेपाल बृहत् शब्दकोषमा अश्लील अर्थ लाजलाई बुझाउने,

लज्जास्पद, लाजभाँड भन्ने रहेको छ । यस दफाको मूल विषय सो दफाको खण्ड (क) भएकोले र उक्त महासन्धि र संहिताको व्यवस्था समेतलाई हेर्दा कुनै किताब, पर्चा, रेखाचित्र, चलचित्र, तस्वीर रेकर्ड वा अरू कुनै वस्तु पढ्ने हेर्ने र सुन्ने व्यक्तिलाई समाष्टगत रूपमा शारीरिक कामोत्तेजना बढाउने वा कामवासनामा आशक्त गराउने वा चरित्रहीन बनाउने खालको छ भने त्यस्तो किताब, पर्चा, रेखाचित्र, चलचित्र, तस्वीर, रेकर्ड वा वस्तुलाई अश्लील मान्नुपर्ने देखिन्छ ।

मूलतः सदाचार, शिष्टता (मोडस्टी) नैतिकता विपरीत हुने कार्य अश्लील हुन । सदाचार र नैतिकता देश, काल र परिस्थिति अनुसार फरक हुने कुरा हुन् । साधारणतया मुलुकको अभ्यास हेर्दा सर्जनिक नैतिकता विरुद्ध हुने र जसका हातमा पुग्छ सो व्यक्तिको दिमाग भ्रष्ट बनाउने हानिकारक प्रभाव उत्पन्न गर्ने अभिप्रायले गरिएको प्रकाशनलाई अश्लील प्रकाशन मानिएको छ । त्यसैगरी काम तृष्णा उत्पन्न गर्ने कुनै पनि विषयलाई अश्लील मानिएको छ ।

प्रस्तुत दफामा कुनै वस्तु अश्लील हुनको लागि त्यस्तो वस्तु शारीरिक कामोत्तेजना बढाउने, काम वासनामा अशक्त बनाउने वा चरित्रहीन (भ्रष्ट) बनाउने खालको हुनुपर्छ । समान्यतः धार्मिक कितावमा वर्णन गरिएका साहित्यिक विवरण तयारी कलात्मक कुराहरू अश्लील मानिदैन । प्रस्तुत दफाका प्रत्यक्ष सम्बन्ध संविधानले प्रत्याभूति गरेको वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित रहेको छ । वाक् तथा प्रकाशन स्वतन्त्रता र अश्लील वस्तुको प्रकाशन तथा विक्रीवितरणबीच सामन्जस्य हुनुपर्छ र त्यसरी सामजस्य हुने नसक्ने भएमा अश्लील साहित्य वा वस्तु उत्पादन, विक्रीवितरण, पैठारी वा निकासी गर्नेलाई सजाय हुनुपर्छ ।

कुनै वस्तु कामोत्तेजना बढाउने वा कामवासनामा अशक्त बनाउने वा चरित्रहीन बनाउने हो वा होइन भन्ने कुराको जाँच गर्ने आधार सोको प्रस्तुती र त्यसले पैदा गर्ने प्रभाव कस्तो छ भन्ने कुरा हेरिनुपर्छ । सो वस्तु पढ्ने, हेर्ने र सुन्ने व्यक्तिलाई दिमाग भ्रष्ट बनाउने गरी प्रभाव पार्छ पार्दैन सो आधारमा हेरिनुपर्छ । त्यस्तो वस्तु सार्वजनिक हित गर्ने वा ज्ञानवर्धक छ भने त्यो अश्लील हुँदैन । उदाहरणका लागि, चिकित्सा प्रयोजनको लागि लेखिएको पुस्तक ।

यस दफाको अपवाद पनि रहेको छ । कुनै किताब, पर्चा, रेखाचित्र, तस्वीर, रेकर्ड वा अन्य वस्तु वा वैज्ञानिक, शैक्षिक, कलात्मक, साहित्यिक, अनसन्धानात्मक, ज्ञानवर्धक महत्व भएको हितकर रहेको वा धार्मिक प्रयोजनको लागि बनाइएको वा राखिएको रहेछ भने यो दफाअन्तर्गतको कसुर हुँदैन ।

१२४. सार्वजनिक स्थानमा यौनाङ्ग देखाउनु नहुने : (१)दश वर्ष भन्दा माथिको व्यक्तिले स्वास्थ्य विज्ञान वा चिकित्सा सम्बन्धी उपचारको प्रयोजनका लागि बाहेक सार्वजनिक स्थानमा अश्लील क्रियाक्रियाकलाप वा व्यवहार गर्न वा यौनाङ्ग देखाउनु वा कसैलाई अश्लील शब्द बोल्नु वा इसारा गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा सार्वजनिक स्थानमा अश्लील क्रियाकलाप वा व्यवहार गर्ने, यौनाङ्ग देखाउने र कसैलाई अश्लील शब्द बोल्ने वा इसारा गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । सार्वजनिक शिष्टता,

सदाचार वा मर्यादाका दृष्टिकोणबाट सार्वजनिक स्थानमा त्यस्तो काम हुनबाट रोक्नुपर्ने हुँदा त्यस्ता कामलाई कसुर रूपमा पहिचान गरिएको छ । तर निम्न अवस्थामा त्यस्तो काम कसुर हुँदैन :

(क) दश वर्षभन्दा मुनिको व्यक्तिले त्यस्तो कार्य गरेमा,

(ख) स्वास्थ्यविज्ञान वा चिकित्सासम्बन्धी उपचारको प्रयोजनको लागि सार्वजनिक स्थानमा यौनाङ्ग देखाउने कार्य गरेमा ।

सार्वजनिक स्थानमा सदाचार, सच्चरित्रता र शिष्टता कायम गर्ने उद्देश्य प्रस्तुत दफाको रहेको हो । यस दफामा प्रयुक्त अश्लील शब्दको दायरा दफा १२३ मा प्रयुक्त भएको अश्लील शब्दको भन्दा व्यापक रहेको छ । दफा १२३ मा अश्लील शब्दको दायरा शारीरिक कामोत्तेजना बढाउने, कामवासनामा अशक्त गराउने वा चरीत्रहिन बनाउनेमा सीमित छ भने यस दफामा सार्वजनिक स्थानमा समय र परिस्थितिले अश्लील मानिन सक्ने जुनसुकै क्रियाकलाप वा व्यवहार समेटिएको छ ।

१२५. सार्वजनिक स्थानमा यौनक्रिया गर्न नहुने : (१) कसैले सार्वजनिक स्थानमा वा अरू मानिसले देख्ने गरी अन्य कुनै स्थानमा कसैसँग यौनक्रिया गर्न वा कुनै किसिमको अप्राकृतिक मैथुन गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा वीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा सार्वजनिक स्थानमा वा अरू मानिसले देख्ने गरी अन्य कुनै स्थानमा यौनक्रिया गर्न वा अप्राकृतिक मैथुन गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ ।

सार्वजनिक स्थानमा र अन्य स्थानमा सदाचार, सच्चरित्रता, शिष्टता र सार्वजनिक मर्यादा कायम गर्न र मानिसको दिमागलाई भ्रष्ट बनाउनबाट रोक्ने उद्देश्य प्रस्तुत दफाको रहेको छ ।

१२६. सार्वजनिक उपद्रवाइँ गर्न नहुने : (१) कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कसैले कुनै काम गरी वा कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने कुनै काम नगरी छरछिमेक वा सर्वसाधारणलाई कुनै प्रकारको हानिनोक्सानी, क्षति वा खतरा पुऱ्याउन वा भिऱ्याहट गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दश हजार रूपैयाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा उपद्रवाइँ गरी छरछिमेक वा सर्वसाधारणलाई हानि, नोक्सानी, क्षति, खतरा पुऱ्याउन वा भन्कट गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । तर उपद्रवाइँ शब्दको प्राविधिक परिभाषा नहुँदा यसलाई सामान्य अर्थमा बुझ्नुपर्ने हुन्छ । उपद्रवाइँ शब्दले कुनै प्रकारको दुःख, हैरानी वा भन्कट दिने कार्यलाई जनाउँछ । त्यस्तो उपद्रवाइँ कुनै व्यक्तिले कुनै काम गरेर वा कानूनबोजिम गर्नुपर्ने काम नगरेर हुन्छ । कुनै काम भन्नाले प्रचलित कानूनले कुनै कसुर गरेको मानिने कार्य बाहेक अन्य जुनसुकै काम उपद्रवाइँहुन सक्छ । तसर्थ, यस अर्थमा यो दफा सामान्य र विस्तृत दायराको

छ । यस दफाबमोजिमको कसुर हुनको लागि उपद्रवाईको कार्य सार्वजनिक प्रकृतिको हुनुपर्छ । अर्थात् त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिको छरछिमेक वा सर्वसाधारणलाई हानि, नोक्सानी, क्षति वा खतरा पुऱ्याएको हुनुपर्छ । अर्थात्, व्यक्तिहरूलाई सामूहिक रूपमा वा समुदायलाई वा वर्गलाई हानि, नोक्सानी, क्षति वा खतरा पुगेको वा भन्फट पैदा गरेको हुनुपर्छ । व्यक्तिगत रूपमा पुगेको हानि, नोक्सानी वा खतरा सार्वजनिक उपद्रवाई हुँदैन । सर्वसाधारणको स्वास्थ्य, शिष्टता, सुरक्षा वा सुविधालाई गम्भीर रूपमा प्रभावित गर्ने वा सार्वजनिक नैतिकता अवमूल्यन हुने खालको काम सार्वजनिक उपद्रवाई हुन सक्दछ ।

कानूनबमोजिम गर्नुपर्ने काम नगरी (इलिगल ओमिशन) भन्नाले कुनै काम कुनै कानूनले गर्न कर लगाएको रहेछ भने त्यसले काम नगरी भन्ने कुरा सम्भन्तुपर्छ । आवासीय क्षेत्रमा रात्रीकालीन समयमा मिल चलाउनु मानिसहरूको आवतजावत हुने बाटोमा ढल्न लागेको घर राख्नु, ठूलो स्वरमा रेडियो वा माइक बनाइरहनु सार्वजनिक सडकमा बाधा अवरोध गर्नु केही उपद्रवाईका उदाहरण हुन् । उपद्रवाईका कार्य साधारण समय भएको मानिसले उजुर गर्ने खालको हुनपर्छ ।

१२७. जुवा खेल नहुने : (१) कसैले जुवा खेल, खेलाउन वा जुवा खेल्ने खालमा च्यांखे थाप्न वा थाप्न लगाउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :-

- (क) पहिलो पटक जुवा खेल्ने वा खेलाउनेलाई एक वर्षसम्म कैद वा दशहजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ख) दोस्रो पटकदेखि जुवा खेल्ने वा खेलाउनेलाई दुई वर्षसम्म कैद र बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना र त्यसपछिको कसुरमा एक वर्षमा नबढ्ने गरी पटककै पिच्छे तीन महिनासम्म कैद र जरिमाना,
- (ग) पहिलो पटक जुवाको खालमा च्यांखे थाप्नेलाई तीन हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (घ) दोस्रो पटक जुवाको खालमा च्यांखे थाप्नेलाई एक महिनासम्म कैद र जरिमाना र त्यसपछि नौ महिनामा नबढ्ने गरी पटककै पिच्छे दुई महिनासम्म कैद र जरिमाना ।

स्पष्टीकरण : यस संहिताको प्रयोजनको लागि :

(१) “जुवा” भन्नाले कुनै संयोगको आधारमा कुनै किसिमको चल वा अचल सम्पत्ति वा प्रतिफल पाउने वा गुमाउने वा हार्ने वा जित्ने गरी बाजी थापी खेल्ने कुनै किसिमको खेल वा प्रक्रिया सम्भन्तुपर्छ,

तर देहायको कुनै खेल वा कार्यक्रमलाई जुवा मानिनेछैन :-

- (क) कुनै सार्वजनिक महोत्सव, मेला, पर्व, चाड, प्रदर्शनी वा समारोहमा मनोरञ्जनका लागि कुनै सानोतिनो चल सम्पत्ति पाउने वा गुमाउने गरी नेपाल सरकारको स्वीकृति लिई सञ्चालन हुने खेल,
- (ख) अधिकारप्राप्त अधिकारीको स्वीकृति लिई सञ्चालन भएको चिठठा ।

(२) “जुवा खेलाउने” भन्नाले आफ्नाआफ्नो हक, भोग, चलन, स्वामित्व वा जिम्मामा रहेको घर, कोठा, ठाउँ वा सवारीसाधन उपलब्ध गराई वा जुवा खेल्नको लागि कुनै किसिमको साधन उपलब्ध गराई जुवा खेलाउने व्यक्ति सम्भन्तुपर्छ,

(३) “च्यांखे” भन्नाले आफूले जुवा नखेली अरूको हार वा जितमा आफूले कुनै चल अचल सम्पत्ति वा प्रतिफल पाउने वा गुमाउने गरी थापेको बाजी सम्भन्तु पर्छ ।

(३) जुवा खेलन प्रयोग भएको साधन र जुवाबाट प्राप्त सम्पूर्ण चल अचल सम्पत्ति जफत हुनेछ ।

तर जुवा खेलेको घर, कोठा, ठाउँ वा सवारीसाधन जफत हुनेछैन ।

(४) यस दफाको कसुरमा पटकै कायम गर्दा अदालतबाट कसुरदार ठहरेको आधारमा कायम गरिनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा जुवा खेल, खेलाउन, जुवाको खालमा च्याखे थाप्ने वा थाप्न लगाउने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । जहाँसम्म जुवाको परिभाषाको प्रश्न छ, कुनै निश्चित आधार नभई संयोगको आधारमा चल वा अचल सम्पत्ति पाउने, गुमाउने वा हार्ने वा जित्ने वा कुनै कुरा पाउने गरी वाजी थापी खेल्ने खेल वा प्रक्रियालाई जुवा भनी परिभाषा गरिएको छ ।

तर नेपाल सरकारको स्वीकृति लिइ सार्वजनिक महोत्सव, मेला, पर्व, चाड, प्रदर्शनी, वा समारोहमा मनोरञ्जनको गरी सञ्चालन हुने खेल र अधिकारप्राप्त अधिकारीको स्वीकृति लिइ सञ्चालन गरिने चिट्ठालाई जुवा मानिएको छैन । जुवा खेल्ने वा खेलाउने कामलाई दण्डनीय गर्ने काम पहिलो पटक यस संहिताबाट भएको होइन । जुवा ऐन, २०२० तथा सो ऐन प्रारम्भ हुनु अघि तत्काल प्रचलित मुलुकी ऐनले जुवा खेल्ने वा खेलाउने कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरेको थियो । जुवा खेलेको वा खेलाएको काम वापत दण्ड भन्ने पटकको आधारमा निर्धारण हुने गरी पटकै पिच्छे सजाय बढ्दै जाने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

१२८. भिक्षा माग्न वा माग्न लगाउन नहुने : (१) कसैले कुनै सार्वजनिक स्थानमा भिक्षा माग्न वा नाबालकलाई गीत गाउने, नाच्ने, खेल्ने वा कुनै काम गर्ने वहानामा वा अन्य व्यक्तिलाई कुनै प्रकारको रकम वा ज्याला दिई भिक्षा माग्न वा भिक्षा माग्न दुरुत्साहन दिन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ र भिक्षाको बिगो जफत समेत हुनेछ :-

(क) पहिलो पटक भिक्षा मागेको वा माग्न लगाएको भए एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,

(ख) दोस्रो पटकदेखि प्रत्येक पटक तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि :

(१) कुनै साधु, सन्त, जोगी वा भिक्षुले सनातनदेखि चली आएको परम्परा अनुसार घर घरमा पुगी भिक्षा माग गरेमा वा कुनै धार्मिक वा सांस्कृतिक कार्यमा भिक्षा मागिएकोमा सो कार्यलाई यस दफान्तर्गतको कसुर मानिनेछैन,

(२) “सार्वजनिक स्थान” भन्नाले सडक, गल्ली, पार्क, सवारी विसौनी स्थल, सरकारी कार्यालय वा कार्यालयको परिसर सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले सार्वजनिक प्रयोगमा रहेको सवारीसाधनलाई समेत जनाउनेछ ।

(३) “नाबालक” भन्नाले चौध वर्ष उमेर नपुगेको व्यक्ति सम्भन्नु पर्छ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा सार्वजनिक स्थानमा भिक्षा माग्ने, माग्न लगाउने र माग्न दुरुत्साहन गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । चौध वर्ष मुनिको बालकलाई गीत गाउने, नाच्ने, खेल्ने वा कुनै काम गर्ने बहाना गराई वा अरू व्यक्तिलाई ज्याला वा रकम दिई भिक्षा माग्न लगाएमा भिक्षा माग्न लगाएको मानिन्छ । सडक, गल्ली, पार्क, सवारी विसौनी स्थल, सरकारी कार्यालय वा कार्यालयको परिसर र सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका सवारीसाधनलाई सार्वजनिक स्थान मानिएको छ ।

प्रस्तुत दफाको अपवाद पनि रहेको छ । निम्न दुई अवस्थामा भिक्षा मागेको मानिंदैन :

- (क) साधु, सन्त, जोगी वा भिक्षुले सम्हाल्न परम्पराअनुसार घरघरमा गई भिक्षा माग्ने कार्यलाई र
(ख) धार्मिक (यज्ञ) र सांस्कृतिक (व्रतबन्ध) जस्ता कार्यमा भिक्षा मागिने कार्यलाई ।

भिक्षा माग्न निषेध गर्ने कार्य यो संहिता लागू हुनुपूर्व कायम रहेको भिक्षा माग्ने (निषेध गर्ने) ऐन, २०१८ बमोजिम भएको छ ।

१२९. क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने : यस परिच्छेदको दफा १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२६बमोजिमको कसुरबाट कसैलाई हानिनोक्सानी वा कसैको सम्पत्तिमा क्षति भएमा कसुरदारबाट त्यस्तो हानिनोक्सानी हुने व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

यस परिच्छेदमा व्यवस्था भएका कसुर भएको कारणले कसैलाई कुनै किसिमबाट शारीरिक रूपमा हानिनोक्सानी वा कसैको सम्पत्तिमा क्षति पनि पुग्न सक्ने हुन्छ । त्यस्तो हानिनोक्सानी भएको वा क्षति पुगेको अवस्थामा दफा १०६, १०७, १०८, १०९, ११०, १११, ११२, ११३, ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२० र १२६ बमोजिमका कसुर भएको अवस्थामा पीडित पक्षले क्षतिपूर्ति माग गर्न पाउने हुन्छ ।

१३०. हदम्याद : (१) यस परिच्छेद अन्तर्गतको कुनै कसुरबाट कसैको ज्यान मरेकोमा जहिलेसुकै पनि उजुर गर्न सकिनेछ ।

(२) दफा ११५, ११६, ११७, ११८, ११९, १२०, १२१, १२२, १२३ र १२४ अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले तीन महिना नाघेपछि, र यस परिच्छेद अन्तर्गतको अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

यस अधिका परिच्छेदमा जस्तै कसुरको गम्भीरता हेरी यस परिच्छेदमा व्यवस्था भएका कसुरको मुद्दा चलाउने हदम्याद यस दफामा व्यवस्था गरिएको छ । यस परिच्छेद अन्तर्गतको कुनै कसुर भई सोको कारणबाट कसैको ज्यान मरेकोमा सो विषयमा जहिले सुकै पनि उजुर गर्न सकिने गरी लामो अवधिको हदम्याद प्रस्ताव गरिएको छ । त्यसरी नै सार्वजनिक बाटो, नदी वा स्थलमा खतरा वा बाधा अवरोध पुऱ्याएको (दफा ११५), विषालु वा विस्फोटक पदार्थ प्रयोग गर्दा लापरवाही गरेको (दफा ११६), घर निर्माण, मर्मत वा भत्काउँदा पूर्व सावधानी नअपनाई लापरवाही गरेको (दफा ११७),

पशुपंक्षी राख्दा वा पाल्दा पूर्व सावधानी नअपनाई लापरवाही गरेको (दफा ११८), लापरवाही साथ पशु पंक्षी छोडेको (दफा ११९), सार्वजनिक स्थानमा अभद्र व्यवहार गरेको (दफा १२०), वेश्यागमनको आग्रह वा प्रचारप्रसार गरेको (दफा १२१), वेश्यावृत्ति वा वेश्यागमनका लागि घर, जग्गा प्रयोग गर्न दिएको (दफा १२२), अश्लील किताब, पर्चा आदि बनाएको वा बिक्री गरेको (दफा १२३) र सार्वजनिक स्थानमा चौनांग देखाएको (दफा १२४) मा त्यस्तो काम भएको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर गरिसक्नु पर्ने र यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको थाहा पाएको महिनाभित्र उजुर गरी सक्नु पर्ने गरी हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छ ।

परिच्छेद ६

हातहतियार तथा खरखजानासम्बन्धी कसुर

टिप्पणी

यस परिच्छेदमा हातहतियार तथा खरखजानासम्बन्धी कसुरको व्यवस्था गरिएको छ । खास गरी हातहतियारको उत्पादन गर्ने, मरमत गर्ने, विशेष खालका हातहतियार राख्ने, हातहतियारको कारोवार गर्ने, सोको अभिलेख राख्ने विषयसम्बन्धी कसुरको व्यवस्था गरिएको छ ।

हातहतियार तथा खरखजाना राज्यको सुरक्षा र राज्यमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्नको लागि आवश्यक र अपरिहार्य हुन्छन । केही हातहतियार शोखवश वा आत्मरक्षाको अधिकारको प्रयोजनको लागि व्यक्तिले पनि राख्न सक्तछन । जुनसुकै खालका हातहतियार भए तापनि हातहतियारको नियमन र नियन्त्रण हुन आवश्यक छ । हातहतियार राख्न पाउने अधिकारलाई व्यक्तिको मौलिक हकको रूपमा नेपालको कानूनी प्रणालीले स्वीकार गरेको छैन । अनियमित र अनियन्त्रित रूपमा हातहतियारको उत्पादन गर्ने, राख्ने, प्रयोग गर्ने, कारोवार गर्ने कार्यले राज्यको सुरक्षामा खतरा उत्पन्न गर्ने हुनाले सोलाई निरुत्साहन गर्न र सजाय गर्नको लागि यस परिच्छेदको कसुरको व्यवस्था गरिएको हो ।

प्रस्तुत परिच्छेदमा हातहतियारको परिभाषा गरिएको छ । हातहतियारको वर्गीकरण साधारण हातहतियार, खास प्रकारका हातहतियार र आणविक, रासायनिक र जैविक हातहतियार गरी तीन प्रकारमा गरिएको छ । साधारण हातहतियार नागरिकले प्रचलित कानूनबमोजिम इजाजतपत्र लिई राख्न सक्तछन् भने राज्यले शान्ति सुरक्षाको प्रयोजनको लागि पनि राख्न र प्रयोग गर्न सक्तछ । खास प्रकारका हातहतियार राज्यको सुरक्षाको कामको लागि खटिएका सुरक्षाकर्मी र कानूनबमोजिम सुरक्षाको काम गर्न अनुमति पाएका व्यक्तिले राख्न र प्रयोग गर्न पाउँछन् । आणविक, रासायनिक र जैविक हातहतियार कसैले पनि उत्पादन गर्न, राख्न र प्रयोग गर्न पाउँदैनन् ।

हातहतियारको उत्पादन गर्ने, मरमत गर्ने, कारोवार गर्ने, कानूनबमोजिम प्राप्त गर्न, राख्न र प्रयोग गर्न सकिने हातहतियार प्राप्त गर्दा, राख्दा र प्रयोग गर्दा कानूनबमोजिम इजाजतपत्र नलिइ गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । खास प्रकारका हातहतियार विशेष खालका हातहतियार हुन, त्यस्ता हातहतियारको आकार र कामको दृष्टिकोणले राज्यको सुरक्षा र शान्ति सुरक्षा कायम गर्ने प्रयोजनको लागि मात्रै प्रयोग हुने हुनाले र त्यस्ता हातहतियार व्यक्तिले राख्नुपर्ने र प्रयोग गर्ने औचित्य नभएकोले राज्यका सुरक्षाकर्मीले र कानूनबमोजिम सुरक्षाको काम गर्न अनुमति पाएका व्यक्तिले मात्र प्रयोग गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । यसैगरी, हातहतियारको कारोवार गर्ने व्यक्तिले आफूले उत्पादन गरेको, विक्रीवितरण गरेको विवरणको अभिलेख राख्नुपर्ने, अभिलेख नराख्ने र राखेको अभिलेख सम्बद्ध अधिकारी र अदालतले मागेको बखत पेस नगर्ने कार्यलाई समेत कसुर मानिएको छ । यसै गरी, कसुरमा प्रयोग भएका हातहतियार जफत हुने, कसुर गरेको कारणबाट कसैको जीउ वा सम्पत्तिको हानिनोक्सानी भएमा कसुरदारबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने व्यवस्था र कसुरको सम्बन्धमा उजुर गर्ने हदम्यादको समेत व्यवस्था भएको छ ।

हातहतियारको उत्पादन, बिक्रीवितरणको अभिलेखबाट अवस्था थाहा हुने र सोबाट हातहतियार कुन प्रयोजनको लागि राखिएको र प्रयोग भएको वा हुनसक्छ भन्ने कुराको जानकारी हुने हुनाले हातहतियारको कारोवार गर्ने व्यक्तिले आफूले उत्पादन, बिक्रीवितरण गरेको हातहतियारको अभिलेख नराख्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

केही हातहतियार मानव समुदायको अस्तित्वको लागि खतरा हुन्छन । त्यस्ता हातहतियार आणविक, रासायनिक, जैविक, (जीवाणुयुक्त) तथा विषालु हातहतियार हुन । त्यस्ता हातहतियारको निर्माण, उत्पादन, खरिद, बिक्री, प्राप्ती, स्वामित्व धारण, हस्तान्तरण, भण्डारण, सञ्चय, ओसारपसार वा निकासी वा पैठारी वा त्यसको लागि लगानी वा व्यवस्थापन गर्ने वा गराउने कार्य निषेध गरिएको छ र त्यस्तो कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

यस्ता हातहतियारको निर्माण, उत्पादन, खरिद, बिक्री, प्राप्ति, स्वामित्व धारण, हस्तान्तरण, भण्डारण, सञ्चय, ओसारपसार वा निकासी वा पैठारी वा त्यसको लागि लगानी वा व्यवस्थापन गर्न वा गराउने कार्य निषेध गर्नको लागि रासायनिक हातहतियारको हकमा रासायनिक हातहतियारका हकमा कन्भेन्सन अन दि प्रोहिबिसन अफ दि डेभलपमेन्ट, प्रडक्सन, स्टकपाइलिङ्ग एण्ड युज अफ केमिकल विपन्स एण्ड दियर डिस्ट्रक्सन, १३ जनवरी, १९९३ र जैविक तथा विषालु हातहतियारका हकमा कन्भेन्सन अन दि प्रोहिबिसन अफ दि डेभलपमेन्ट, प्रडक्टसन एन्ड स्टकपाइलिङ्ग अफ ब्याक्टेरियोलजिकल (बायोलजिकल) एण्ड टक्सिन विपन्स् एन्ड अन दियर डिस्ट्रक्सन, १० अप्रिल, १९७२ सम्पन्न भएको छ । सोही सन्धिमा उल्लिखित हातहतियारलाई रासायनिक हातहतियार र जैविक तथा विषालु हातहतियारको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । अपराधको सिर्जना संहिताबाट भएको छ भने सो अपराधका सन्दर्भमा केकस्ता हातहतियार निषेधित हुन भन्ने कुरालाई जनाउँन त्यस्ता महासन्धीलाई जोडिएको छ । कानून तर्जुमाको दृष्टिकोणले त्यस्ता हातहतियार यही संहितामा उल्लेख भएमा सर्वसाधारणलाई सो कुराको जानकारी भई आफूले कुन र कस्तो खालको हातहतियारको कसुर गर्न नहुने हो भन्ने कुरा थाहा हुने थियो । तर, त्यस्ता हातहतियारको निर्माण, उत्पादन, खरिद, बिक्री, प्राप्ती, स्वामित्व धारण, हस्तान्तरण, भण्डारण, सञ्चय, ओसारपसार वा निकासी वा पैठारी वा त्यसको लागि लगानी वा व्यवस्थापन गर्ने कार्य सामान्यतः सर्वसाधारणबाट हुन नसक्ने भएकोले र नेपाली भाषामा त्यस्ता हातहतियारको उचित नाम रूपान्तरण गर्न कठिनाई हुने हुनाले यसरी महासन्धीको सन्दर्भ उल्लेखन गर्नु उचित नै देखिन्छ । नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायमा त्यस्ता हातहतियारका सम्बन्धमा गरेको प्रतिबद्धता पूरा गर्न समेत यस प्रावधानको आवश्यकता परेको हो । हातहतियारको विभिन्न प्रयोजनको लागि आवश्यक पर्ने इजाजतपत्र सम्बन्धित व्यक्तिले प्रचलित कानूनबमोजिम लिनुपर्ने हुन्छ । यस संहितामा इजाजतपत्र नलिने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । संहिताको प्रकृतिअनुसार प्रचलित कानूनमा छुट्टै व्यवस्था भएकोमा यो संहिता लागू नहुने हुनाले त्यस्ता कानूनमा हातहतियारका सम्बन्धमा नभएका कसुरका हकमा यो परिच्छेदका व्यवस्था लागू हुन्छन ।

१३१. इजाजत पत्र प्राप्त नगरी हातहतियार उत्पादन गर्न नहुने : (१) कसैले इजाजतपत्र प्राप्त नगरी वा इजाजतपत्र प्राप्त गरेको भए पनि इजाजतपत्रमा उल्लिखित सर्त तथा बन्देज विपरीत हुने गरी हातहतियार वा खरखजानाको उत्पादन गर्न वा सोको मर्मत संभार गर्न गराउन हुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस संहिताको प्रयोजनका लागि :

- (क) “हातहतियार” भन्नाले तोप, मोर्तार, बख्तरबन्द गाडी, मेशिनगन, राइफल, बन्दुक, पिस्तोल, रिभल्वर वा खरखजाना प्रयोग गरी वा नगरी चलाइने त्यस्तै प्रकृतिका अन्य यन्त्र सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले हातहतियार बनाउने मेशिन, उपकरण र हातहतियारको पाटपूर्जालाई समेत जनाउनेछ,
- (ख) “मेशिनगन” भन्नाले ब्रेनगन, लुइसगन, स्टेगन, मेशिन, कारबाइन, टम्स मेशिन कारबाइन, जी.एम.जी, सर्ट मेसीन गन वा त्यस्तै प्रकृतिका स्वचालित हातहतियार सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले मेशिनगन बनाउने मेशिन, उपकरण र मेशिन गनको पाटपूर्जालाई समेत जनाउनेछ,
- (ग) “खरखजाना” भन्नाले हातहतियारमा राख्ने बारुद, केप, गोली, छर्पा, डिटोरेनेटर, कार्तुस, फ्यूज वा त्यस्तै प्रकृतिका अन्य पदार्थलाई समेत जनाउनेछ ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई हातहतियार वा खरखजानाको जोखिमताको गंभिरता हेरी दश वर्षसम्म कैद र एकलाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा हातहतियार तथा खरखजानालाई नियमन गर्नुपर्ने र नियमन नगरिएको अवस्थामा हातहतियार प्रयोग गर्ने काम कसुर हुने व्यवस्था गरिएको छ । प्रचलित कानूनबमोजिम इजाजतपत्र नलिइकन र इजाजतपत्र लिएको भए इजाजत पत्रमा उल्लेख भएको सर्त वा बन्देज विपरीत हातहतियार वा खरखजाना उत्पादन गर्ने वा मर्मत गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ ।

प्रस्तुत दफामा हातहतियार, मेशिन गन र खरखजानाको परिभाषा समेत गरिएको छ । परिभाषा अपेक्षाकृत विस्तृत रहेको छ । खरखजाना प्रयोग हुने सानादेखि ठूला मानव निर्मित चल्ति हुन वा स्वचालित हातहतियार सम्म यसमा समेटिएका छन् । यसका अतिरिक्त त्यस्ता हातहतियार बनाउने मेशिन, उपकरण र हातहतियारको पार्ट पूर्जालाई समेत हातहतियार भित्र पर्दछन् । मेशिनगनको छुट्टै परिभाषा गरिएको हुन्छ । यसैगरी खरखजानाको परिभाषा भित्र हातहतियारमा राखिने वा प्रयोग हुने पड्किने पदार्थ पर्छन् ।

प्रस्तुत व्यवस्था विद्यमान हातहतियार तथा खरखजाना ऐन, २०१८ मा रहेको व्यवस्थाको परिमार्जित रूप हो । हातहतियारको प्रत्यक्ष सम्बन्ध राज्यको शान्ति तथा सुरक्षा अमनचयनसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ । व्यक्तिलाई आत्मरक्षाको अधिकार भएपछि यो अत्यन्त सीमित अवस्थामा मात्र प्रयोग हुन्छ । साथै, हातहतियार राख्न पाउने मौलिक अधिकार प्रत्याभूत भएका मुलुकमा पनि हातहतियारको नियमन भएकोले नियमित रूपमा हातहतियार तथा खरखजानाको उत्पादनका कानूनबमोजिम नियमन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

१३२. इजाजत प्राप्त नगरी हातहतियारको कारोबार गर्न नहुने : (१) कसैले इजाजतपत्र प्राप्त नगरी वा इजाजतपत्र प्राप्त गरेको भए पनि इजाजत पत्रको सर्त तथा बन्देज विपरीत हुने गरी हातहतियार तथा खरखजानाको कारोबार गर्न हुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस परिच्छेदको प्रयोजनको लागि “कारोबार” भन्नाले खरिद गर्ने, बिक्री गर्ने, ओसारपसार गर्ने, स्वामित्व प्राप्त गर्ने, हस्तान्तरण गर्ने, सञ्चय गर्ने, भण्डारण गर्ने, निकासी वा पैठारी गर्ने काम सम्भन्नुपर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा प्रचलित कानूनबमोजिम इजाजतपत्र नलिई वा इजाजतपत्र लिएको भए सोको सर्त तथा बन्देज विपरीत हुने गरी हातहतियार तथा खरखजाना खरिद गर्ने, बिक्री गर्ने, ओसारपसार गर्ने, स्वमित्व प्राप्त गर्ने, हस्तान्तरण गर्ने, संचय गर्ने, भण्डारण गर्ने र निकासी वा पैठारी गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । यो पनि हातहतियार तथा खरखजानाको नियमनको अर्को व्यवस्था हो ।

प्रस्तुत दफाको व्यवस्था हातहतियार तथा खरखजाना ऐन २०१८ को परिमार्जित रूप हो ।

१३३. खास किसिमका हातहतियार प्राप्त गर्न नहुने : (१) कसैले देहायका हातहतियार खरिद बिक्री गरी वा दान, उपहार, पुरस्कार, अंश, अपुतालीबाट वा अन्य कुनै किसिमबाट प्राप्त गर्न, राख्न, सञ्चय गर्न, भण्डारण गर्न र अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेश विना प्रयोग गर्न, ओसारपसार गर्न वा निकासी वा पैठारी गर्न हुँदैन :-

- (क) बख्तरबन्द गाडी (टचांक) तथा सोको खरखजाना
- (ख) तोप वा मोर्टर तथा सोको खरखजाना,
- (ग) मेशिनगन तथा सोको खरखजाना,
- (घ) एस.एल.आर राइफल तथा सोको खरखजाना,
- (ङ) सर्वसाधारणले प्राप्त गर्न वा राख्न नहुने भनी अधिकारप्राप्त अधिकारीले तोकेका अन्य हातहतियार तथा सोको खरखजाना ।

(२) उपदफा (१) मा उल्लिखित हातहतियार प्राप्त गर्ने व्यक्तिले त्यस्तो हातहतियार प्राप्त भएको मितिले पैंतीस दिनभित्र सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा बुझाउनु पर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(४) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सुरक्षाको कामसँग सम्बन्धित नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बलका अधिकृत तथा जवानले वा कानूनबमोजिम हातहतियार प्रयोग गर्न पाउने अन्य सुरक्षाकर्मीले आफ्नाआफ्नो कर्तव्य पालनको सिलसिलामा त्यस्ता हातहतियार राख्न वा प्रयोग गर्न बाधा पुगेको मानिनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा केही निश्चित हातहतियार तथा खरखजाना राज्यका सुरक्षा संयत्रका सुरक्षाको काममा संलग्न सुरक्षाकर्मी बाहेक अन्य कुनै पनि व्यक्तिले व्यक्तिगत रूपमा खरिद बिक्री गर्ने, दान, उपहार, अंश, अपुतालीका माध्यमबाट वा अन्य कुनै पनि किसिमले प्राप्त गर्ने वा राख्ने संचय गर्ने, भण्डारण गर्ने कार्यलाई अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेश नभई त्यस्तो अधिकार वा खरखजाना प्रयोग गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । त्यस्ता हातहतियार तथा खरखजाना निम्न छन् :

- क) बख्तरबन्द गाडी (टचाङ्क) वा सोको खरखजाना,
- ख) तोप वा मोर्टर वा सोको खरखजाना,

ग) मेसिनगन तथा सोको खरखजाना,

घ) एस.एल.आर. राइफल तथा सोको खरखजाना

ङ) सर्वसाधारणले प्राप्त गर्न वा राख्न नहुने भनी अधिकारप्राप्त अधिकारीले तोकिदिएका अन्य हातहतियार तथा सोको खरखजाना ।

यस दफामा उल्लिखित हातहतियार तथा खरखजाना कसैले प्राप्त गरेमा त्यस्तो व्यक्तिले त्यस्तो हातहतियार तथा खरखजाना कसरी प्राप्त भएको पैतिस दिन भित्र सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा बुझाउनु पर्छ ।

यस दफाको एउटा अपवाद रहेको छ । सुरक्षाको कामसँग सम्बन्धित नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बलका अधिकृत तथा जवान र कानूनबमोजिम हातहतियार प्रयोग गर्न पाउने अन्य सुरक्षाकर्मी (राज्यबाट अनुमति प्राप्त) ले त्यस्तो हातहतियार आफ्नो कर्तव्य पालनाको सिलसिलामा राख्न वा प्रयोग गर्न सक्ने अधिकार रहेको छ ।

सामान्य हातहतियार नागरिकले राख्न आत्मरक्षाको अधिकारको दृष्टिकोण र अन्य दृष्टिकोणले पनि औचित्यपूर्ण हुन्छ । तर, विशेष खालका हातहतियार तथा सोको खरखजाना व्यक्तिहरूलाई राख्न वा प्रयोग गर्न दिने हो भने राज्यको सुरक्षालाई खतरा पुग्छ, शान्ति सुरक्षा तथा अमनचयनमा प्रतिकूल प्रभाव पर्छ ।

अतः राज्यको सुरक्षा, शान्ति तथा अमनचयन कायम गर्ने उद्देश्यले यस्तो हातहतियार तथा सोको खरखजाना राज्यको सुरक्षाकर्मी र त्यस्ता सुरक्षाकर्मी मध्ये पनि सुरक्षाको कामसँग सम्बन्धित भएका सुरक्षाकर्मीले मात्र गर्न राख्न र प्रयोग गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको हो ।

१३४. इजाजतपत्र बिना हातहतियार राख्न वा लिएर हिड्न नहुने : (१) कसैले कानून बमोजिम प्राप्त गर्न, राख्न, भण्डारण गर्न, प्रयोग गर्न वा लिएर हिड्न सकिने हातहतियार इजाजतपत्र प्राप्त नगरी वा इजाजत पत्र प्राप्त गरेको भए पनि इजाजतपत्रको सर्त तथा बन्देज विपरीत हुने गरी प्राप्त गर्न, राख्न, भण्डारण गर्न, प्रयोग गर्न वा लिएर हिड्न हुँदैन ।

तर सुरक्षाको कामसँग सम्बन्धित नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरीबलका अधिकृत तथा जवानले वा कानूनबमोजिम हातहतियार प्रयोग गर्न पाउने अन्य सुरक्षाकर्मीले आफ्नाआफ्नो कर्तव्य पालनको सिलसिलामा त्यस्तो हातहतियार आफूसित राख्न, प्रयोग गर्न वा लिएर हिड्न बाधा पुग्ने छैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा हातहतियार राख्ने र लिएर हिड्ने व्यवस्थालाई नियमन गरिएको छ । प्रचलित कानूनबमोजिम इजाजतपत्र लिएर प्राप्त गर्न, राख्न, भण्डारण गर्न, प्रयोग गर्न वा लिएर हिड्न सकिने हातहतियार इजाजतपत्र नलिई प्राप्त गर्ने, राख्ने, भण्डारण गर्ने वा लिएर हिड्ने वा इजाजतपत्र प्राप्त गरेको भए पनि सो इजाजतपत्र विपरीत राख्ने, भण्डारण गर्ने वा लिएर हिड्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ ।

प्रस्तुत दफाको अपवाद पनि रहेको छ । निम्न व्यक्तिले आफ्नो कर्तव्य पालनाको सिलसिलामा हातहतियार राख्न, प्रयोग गर्न वा लिएर हिंड्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ :

क) नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बलका अधिकृत तथा जवानमध्ये सुरक्षाको कामसँग सम्बन्धित अधिकृत तथा जवान, र

ख) प्रचलित कानूनबमोजिम हातहतियार प्रयोग गर्न पाउने अन्य सुरक्षाकर्मी ।

प्रचलित कानूनबमोजिम हातहतियार राख्न पाउने सुरक्षाकर्मी भन्नाले राज्यको सुरक्षाकर्मी बाहेक सुरक्षाको काम गर्ने अन्य सुरक्षाकर्मी हुन् । बैंक तथा वित्तिय संस्था, सुन, चाँदी, जवाहिरातको व्यवसाय गर्ने लगायत अन्य संस्था वा व्यक्तिले आफ्नो व्यवसायको सुरक्षाको सिलसिलामा काममा लगाएका र कानूनले हातहतियार प्रयोग अनुमति दिएका सुरक्षाकर्मी पर्दछन् ।

हातहतियार राख्ने, प्रयोग गर्ने र लिएर हिंड्ने कार्यको प्रत्यक्ष सम्बन्ध राज्यको सुरक्षा शान्ति सुव्यवस्था र अमनचयनसँग रहेको हुन्छ ।

१३५. हातहतियार खरखजानाको कारोबारको विवरण राख्नुपर्ने : (१) इजाजतपत्र प्राप्त गरी हातहतियार वा खरखजानाको व्यावसायिक कारोबार गर्ने व्यक्तिले आफूले कारोबार गरेको हात हतियार वा खरखजानाको विवरणको छुट्टै अभिलेख राख्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम राखिएको अभिलेखमा अन्य कुराको अतिरिक्त देहायका कुरा खुलाउनु पर्नेछ :-

(क) आफूले खरिद वा बिक्री गरेको, ओसारपसार गरेको, भण्डारण गरेको, निकासी वा पैठारी गरेको हातहतियारको किसिम, विवरण र परिमाण,

(ख) हातहतियार कसैलाई बिक्री गरेको भए खरिद गर्ने व्यक्तिको नाम, थर, बतन, नागरिकता वा राहदानीको नम्बर र जारी भएको मिति तथा स्थान ।

(३) हातहतियार वा खरखजाना कारोबार गर्ने व्यक्तिले उपदफा (२) बमोजिमको अभिलेख हातहतियार तथा खरखजानाको नियन्त्रण वा प्रशासन गर्ने अधिकारी, मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने अधिकारी वा अदालतले मागेको बखत देखाउनु वा पेस गर्नुपर्नेछ ।

(४) हातहतियार वा खरखजानाको व्यावसायिक कारोबार गर्ने व्यक्ति बाहेक अन्य कसैले हातहतियार वा खरखजानाको कारोबार गर्नु पर्दा सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयको स्वीकृति लिई गर्नुपर्नेछ ।

(५) उपदफा (१), (३) वा (४) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद र बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा प्रचलित कानूनबमोजिम इजाजतपत्र लिइ हातहतियार तथा खरखजानाको कारोबार गर्ने व्यक्तिले त्यस्तो कारोबारको विवरणको अभिलेख राख्नु पर्ने र त्यस्तो अभिलेखमा हातहतियारका सम्बन्धमा देहायका कुराहरु खुलाउनु पर्ने व्यवस्था गरी नियमनको कानूनी व्यवस्था गरिएको छ :

क) आफूले खरिद गरेको, बिक्री गरेको, ओसारपसार गरेको, भण्डारण गरेको, निकासी वा पैठारी भएको हातहतियारको किसिम, विवरण र परिमाण

ख) आफूले बिक्री गरेको हातहतियार खरिद गर्ने व्यक्तिको नाम, थर, वतन, नागरिकता वा राहदानीको नम्बर र जारी भएको मिति र स्थान ।

हातहतियार संवेदनशील वस्तु भएकोले यसको खरिद, बिक्री, ओसारपसार, भण्डारण, निकासी वा पैठारीको विवरणको अभिलेख हुँदा हातहतियारको स्थिती र अवस्थाको जानकारी, सूचना सम्बन्धित नियमनकारी निकाय वा अधिकारीले प्राप्त गर्न सक्छन् । सो जानकारीबाट हातहतियार प्राप्त गर्ने, राख्ने वा प्रयोग गर्ने व्यक्तिले कानूनविपरीत काम गरेमा निजलाई कारवाइ गर्न सकिने भएकाले प्रस्तुत व्यवस्था गर्नु परेको हो ।

प्रस्तुत दफामा हातहतियार तथा खरखजाना नियन्त्रण वा प्रशासन गर्ने अधिकारी अनुसन्धान गर्ने अधिकारी वा अदालतले यस दफाबमोजिम राखिएको विवरणको अभिलेख माग गर्न सक्ने र त्यसरी माग भएमा हातहतियारको कारोबार गर्ने व्यक्तिले त्यस्तो अभिलेख देखाउनुपर्ने र सोवापत सजाय हुने व्यवस्था समेत प्रस्ताव गरिएको छ ।

१३६. आणविक, रासायनिक, जीवाणुयुक्त (जैविक) तथा विषालु हातहतियार उत्पादन वा कारोबार गर्न नहुने : (१) कसैले कुनै पनि प्रकारको आणविक, रासायनिक, जैविक, (जीवाणुयुक्त) तथा विषालु हातहतियारको निर्माण, उत्पादन, खरिद, बिक्री, प्राप्ती, स्वामित्व धारण, हस्तान्तरण, भण्डारण, सञ्चय, ओसारपसार वा निकासी वा पैठारी वा त्यसको लागि लगानी वा व्यवस्थापन गर्न वा गराउनु हुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि :-

(क) “रासायनिक हातहतियार” भन्नाले संवत् २०४९ पौष २९ गते (१३ जनवरी, १९९३ का दिन पेरिसमा सम्पन्न भएको रासायनिक हातहतियारको विकास, उत्पादन, सञ्चय तथा उपयोगको प्रतिबन्ध गर्ने तथा सोको विनाशका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको महासन्धि (कन्भेन्सन अन दि प्रोहिबिशन अफ दि डेभलपमेन्ट, प्रडक्शन, स्टकपाइलिङ्ग एण्ड युज अफ केमिकल विपन्स एण्ड दियर डिस्ट्रिक्शन) ले परिभाषा गरेबमोजिमको रासायनिक हातहतियार सम्भन्नुपर्छ ।

(ख) “जैविक वा विषालु हातहतियार” भन्नाले सम्बत २०२८ साल चैत्र २८ गते (१० अप्रिल, १९७२) का दिन लण्डन, मास्को र वासिङ्गटनमा सम्पन्न भएको जीवाणुयुक्त (जैविक) तथा विषालु हातहतियारको विकास, उत्पादन तथा सञ्चयको प्रतिबन्ध तथा सोको विनाशका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको महासन्धि (कन्भेन्सन अन दि प्रोहिबिसन अफ दि डेभलपमेन्ट, प्रडक्टसन एण्ड स्टकपाइलिङ्ग अफ व्याक्टेरियोलजिकल (बायोलजिकल) एण्ड टक्सिन विपन्स् एण्ड अन दियर डिस्ट्रिक्सन) ले परिभाषा गरेबमोजिमको जैविक, जीवाणुयुक्त तथा विषालु हातहतियार सम्भन्नुपर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई बीस वर्षसम्म कैद र दुई लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा देहायका हातहतियारको निर्माण, उत्पादन गर्ने, खरिद गर्ने, बिक्री गर्ने, प्राप्त गर्ने, स्वामित्वमा राख्ने, हस्तान्तरण गर्ने, भण्डारण गर्ने, संचय गर्ने, ओसारपसार गर्ने, निकासी वा

पैठारी गर्ने, कार्य र सो कार्यको लागि लगानी गर्ने, व्यवस्थापन गर्ने र गराउने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ :

- क) आणविक हातहतियार
- ख) रासायनिक हातहतियार
- ग) जैविक (जीवाणुयुक्त) हातहतियार र
- घ) विषालु हातहतियार ।

प्रस्तुत दफामा रासायनिक र जैविक वा विषालु हातहतियारको परिभाषा गरिएको छ । यसअनुसार, रासायनिक हातहतियार भन्नाले १३ जनवरी, १९९३ का दिन पेरिसमा सम्पन्न भएको रासायनिक हातहतियारको विकास, उत्पादन, संचय तथा उपयोगको प्रतिबन्ध गर्ने तथा सोको विनाशको सम्बन्धमा व्यवस्था भएको महासन्धिले गरेको परिभाषाबमोजिम हुने व्यवस्था छ । त्यसरी नै जैविक वा विषालु हातहतियारको परिभाषा १० अप्रिल १९७२ का दिन लण्डन, मास्को र वासिङ्गटनमा सम्पन्न जीवाणुयुक्त तथा विषालु हातहतियारको विकास, उत्पादन तथा संचयको प्रतिबन्ध तथा सोको विनाशको सम्बन्धमा व्यवस्था भएको महासन्धिवमोजिम हुने व्यवस्था छ ।

१३७. कसुरसँग सम्बन्धित चल अचल जफत हुने : यस परिच्छेद अन्तर्गतको कुनै कसुर भएकोमा त्यस्तो कसुरसँग सम्बन्धित हातहतियार र खरखजाना र त्यस्ता हातहतियारको उत्पादन गर्ने, निर्माण गर्ने, राख्ने वा ओसारपसार गर्ने, यन्त्र, उपकरण, औजार वा सवारीसाधन र त्यस्तो हातहतियार वा खरखजानाको खरिद बिक्रीबाट प्राप्त रकम र सोबाट बढे बढाएको रकम जफत हुनेछ ।

तर सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका ढुवानीको साधन वा सवारीसाधनको धनीले हातहतियार वा खरखजाना ढुवानी भएको कुरा निजलाई थाहा नभएको कुरा प्रमाणित गरेमा त्यस्तो सवारीसाधन जफत हुनेछैन ।

टिप्पणी

यस दफामा यस परिच्छेद अन्तर्गत कुनै कसुर भएमा सो कसुरसँग सम्बन्धित हातहतियार र खरखजाना उत्पादन गर्ने, निर्माण गर्ने, राख्ने वा वसारपसार गर्ने यन्त्र, उपकरण, औजार, सवारीसाधन र त्यस्तो हातहतियार वा खरखजानाको खरिद बिक्रीबाट प्राप्त रकम र सोबाट बढेबढाएको रकम जफत हुने व्यवस्था रहेको छ ।

यस दफामा त्यस्तो यन्त्र, उपकरण, औजार, ढुवानी गर्ने सवारीसाधन जफत नहुने अवस्था पनि रहेको छ । त्यस्तो यन्त्र, उपकरण, औजार, सवारीसाधन ढुवानी गर्ने सवारीसाधनको धनीले त्यस्तो यन्त्र, उपकरण, औजार ढुवानी भएको कुरा आफूलाई थाहा नभएको कुरा प्रमाणित नगरेमा त्यस्तो सवारीसाधन जफत हुँदैन । थाहा भए नभएको कुरा ढुवानीको परिस्थिति, त्यस्तो साधन निजको नियन्त्रणको अवस्था, निजको अन्य काम कारबाई समेतमा भर पर्दछ ।

१३८. क्षतिपूर्ति भराउने : कसैले यस परिच्छेद अन्तर्गतको कुनै कसुर गरेको कारणबाट कसैको जीउ वा सम्पत्तिको हानिनोक्सानी भएको रहेछ भने कसुरदारबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

कुनै कसुर भएको कारणबाट कुनै व्यक्तिको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिउपर हानिनोक्सानी भएको रहेछ भने पीडितलाई कसुरदारबाट क्षतिपूर्ति भराउने अपराध संहिताको एक उद्देश्य रहेको छ । सो उद्देश्य यस परिच्छेदमा पनि प्रतिबिम्बित भई यस परिच्छेदबमोजिमका कुनै कसुर गरेको कारणबाट कसैको जीउ वा सम्पत्तिमा हानिनोक्सानी भएमा क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था यस दफामा गरिएको छ । जहाँसम्म क्षतिपूर्तिको परिमाणको प्रश्न छ, यो विषय कसुरको प्रकृति, त्यसबाट भएको क्षति र त्यसको गम्भीरता र पीडितलाई पर्न गएको हानिनोक्सानीलाई विचार गरी न्यायाधीशबाट नै निर्धारण हुने गरी खुला छोडिएको छ ।

१३९. हदम्याद : दफा १३४ अन्तर्गतको कसुरमा सो कसुर भएको मितिले तीन महिनाभित्र र यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भए गरेको थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

दफा १३४बमोजिम इजाजतपत्र विना हातहतियार राख्ने वा लिएर हिड्ने काम गरेको अवस्थामा त्यस्तो काम भएको मितिले तीन महिनाभित्र र सो बाहेक यस परिच्छेदबमोजिमका अन्य कसुरका त्यस्तो कसुर भएको मितिले ६ महिनाभित्र उजुर गरिसक्नु पर्ने गरी हदम्याद निर्धारण गरिएको छ ।

विष्फोटक पदार्थसम्बन्धी कसुर

१४०. विष्फोटक पदार्थ उत्पादन गर्न नहुने : (१) कसैले इजाजतपत्र प्राप्त नगरी वा इजाजतपत्र प्राप्त गरेको भए पनि इजाजतपत्रमा उल्लेख भएका सर्त र बन्देज विपरीत हुने गरी कुनै पनि किसिमको विष्फोटक पदार्थ बनाउन, तयार गर्न वा उत्पादन गर्न वा गराउनु हुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस संहिताको प्रयोजनका लागि :-

(क) “विष्फोटक पदार्थ” भन्नाले विष्फोटन भई क्षति पुऱ्याउने आइ.इ.डी; टी.एन.सी. एमाटोल, बारोटोल, पेन्टोलाइट, न्यापिड डिटोनेटिभ एक्सप्लोसिभ (आर.डी. एक्स), टोर फेक्स, प्लाष्टिक एक्सप्लोसिभ, डाइनामाइट, बारुद, नाइट्रोग्लिसिरिन, जेलेग्नाइट, स्टेमाइट, सेल्साइट, डिटोनेटर, ब्लाष्टिक क्याप, विद्युतीय ब्लाष्टिक क्याप, फ्यूज, आतिसवाजी, पटाका, गन कटन, गन पाउडर ब्लास्टिक पाउडर, पारो (मर्करी) वा अन्य कुनै धातुको फुल्यूनेट, सोही प्रकृतिका विष्फोटन हुने अन्य कुनै पदार्थ वा नेपाल सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशन गरी तोकेको कुनै पदार्थ सम्भन्धुपर्छ र शब्दले बमलाई समेत जनाउनेछ ।

(ख) “बम” भन्नाले कुनै विष्फोटक पदार्थ वा अन्य कुनै साधन, फर्मूला, प्रक्रिया वा उपायद्वारा आफै वा अन्य कुनै पदार्थद्वारा विष्फोटन हुने गरी बनाइएको ग्रिनेड वा त्यस्तै प्रकृतिको अन्य विष्फोटक पदार्थयुक्त वस्तु वा पदार्थ सम्भन्धुपर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :-

- (क) कडा विष्फोटक पदार्थ (हाइ एक्सप्लोसिभ) भए दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ख) नरम विष्फोटक पदार्थ (लो एक्सप्लोसिभ) भए पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ग) सामान्य विष्फोटक पदार्थ भए तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना ।
- (घ) विष्फोटक पदार्थ उत्पादन वा निर्माण गर्ने संयन्त्र, मेसिन वा ज्याबलको उत्पादन गर्ने, प्रयोग गर्ने, राख्ने वा अन्य कारोबार गर्नेलाई दुई वर्षसम्म कैद र बीसहजार रुपैयाँसम्म जरिमाना ।

स्पष्टीकरण : यस परिच्छेदको प्रयोजनका लागि :-

(१) “कडा विष्फोटक पदार्थ” भन्नाले डाइनामाइट, नाइट्रोग्लिसरीन, टि.एन.सी., जेलेग्नाइट, मर्नकटनरलाव, पारोको फुल्यूनेट, आर.डी. एक्स, एमाटोल, बारोटोल, पेन्टोलाइट, स्टेमाइट, सेल्साइट, ल्वास्टिक प्लाष्टिक एक्सप्लोसिभस बम र त्यस्तै प्रकृतिका अन्य विष्फोटक पदार्थ सम्भन्धुपर्छ ।

(२) “नरम विष्फोटक पदार्थ” भन्नाले ब्लाष्टिक पाउडर, गन पाउडर, गन कटन, पारो, बारुद वा अन्य कुनै धातुको फुल्यूनेट र त्यस्तै प्रकृतिका अन्य विष्फोटक पदार्थ सम्भन्धुपर्छ ।

(३) “सामान्य विष्फोटक पदार्थ” भन्नाले डिटोनेटर, ब्लाष्टिक क्याप, विद्युतीय ब्लाष्टिक क्याप, फ्यूज, आतिसबाजी, पटाका र त्यस्तै प्रकृतिका अन्य विष्फोटक पदार्थ सम्भन्धुपर्छ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा कानूनबमोजिम इजाजतपत्र नलिई र त्यस्तो इजाजतपत्र लिएको भए सो इजाजतपत्रमा उल्लिखित सर्त र बन्देज विपरीत विष्फोटक पदार्थ बनाउने, तयार गर्ने, उत्पादन गर्ने वा गराउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । मूलतः यस दफामा विष्फोटक पदार्थको नियमनकारी प्रावधान प्रस्ताव गरिएको छ ।

विष्फोटक पदार्थको अर्थ व्यापक प्रयोजन र अर्थमा गरिएको छ । बम लगायत अन्य कुनै पनि विष्फोट हुने पदार्थलाई विष्फोटक पदार्थ मानिएको छ । विष्फोटकको प्रकृति अनुसार विष्फोटक पदार्थलाई कडा विष्फोटक पदार्थ, नरम विष्फोटक पदार्थ र सामान्य विष्फोटक पदार्थको रूपमा वर्गीकरण गरिएको छ र सजाय पनि सोही आधारमा प्रस्ताव गरिएको छ । विष्फोटक पदार्थको प्रकृति अनुसार यसको गम्भीरता परिक्षण हुने र गम्भीरताको आधारमा सजाय निर्धारण हुने गरी यस दफामा आवश्यक व्यवस्था गरिएको छ ।

कडा विष्फोटक पदार्थमा डाइनामाइट, नाइट्रोग्लीसरीन, टि.एन.सी. जेलेग्लाइट, मर्नक्टारलाव, पारोको फुल्युनेट, आर.डि. एमन. एमाटोल, बाराटोल, पेन्टोलाइट, स्टेमाइट, सेल्सालाइट, ल्वास्टिक प्लाष्टिक एकप्लोसिभ बम र त्यस्तै प्रकृतिका अन्य विष्फोटक पदार्थ रहेका छन् ।

नरम विष्फोटक पदार्थमा ल्वाष्टिक पाउडर गन, गन, पाउडर, गन कटन, पारो, वारुद वा अन्य धातुको फुल्युनेट र त्यस्तै प्रकृतिका अन्य विष्फोटक पदार्थ रहेका छन् । सामान्य विष्फोटक पदार्थमा डिटोनेटर, ल्वास्टिक क्याप, विद्युतीय ल्वास्टिक क्याप, फ्यूज, आतिसबाजी, पटाका र त्यस्तै प्रकृतिका अन्य विष्फोट हुने पदार्थ रहेका छन् । विष्फोटक पदार्थ बनाउने, तयार गर्ने, उत्पादन गर्ने र गराउने कार्य राज्यको शान्ति र सुरक्षासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध भएकोले र सार्वजनिक शान्ति सुरक्षामा खतरा हुने हुनाले यसको नियन्त्रित तथा नियमित बनावट उत्पादन, तयारी र उत्पादन गर्न आवश्यक भएकोले यो दफाको व्यवस्था आवश्यक भएको हो ।

१४१. विष्फोटक पदार्थको कारोबार गर्न नहुने : (१) कसैले इजाजतपत्र प्राप्त नगरी वा इजाजत पत्र प्राप्त गरेको भए पनि इजाजतपत्रमा उल्लेख भएका सर्त र बन्देज विपरीत हुने गरी विष्फोटक पदार्थको कारोबार गर्न वा गराउन हुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “कारोबार” भन्नाले खरिद गर्ने गराउने, विक्री गर्ने, राख्ने, प्रयोग गर्ने, सञ्चय गर्ने, भण्डारण गर्ने, ओसारपसार गर्ने, परिवर्तन गर्ने, मिसावट गर्ने, निकासी वा पैठारी गर्ने काम सम्भन्धुपर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहाय बमोजिम सजाय हुनेछ :-

- (क) कडा विष्फोटक पदार्थ भए दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ख) नरम विष्फोटक पदार्थ भए पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै,

- (ग) सामान्य विस्फोटक पदार्थ भए एक तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा इजाजतपत्र नलिई वा इजाजतपत्रमा उल्लिखित सर्त तथा बन्देजविपरीत विस्फोटक पदार्थको खरिद गर्ने गराउने, बिक्री गर्ने, राख्ने, प्रयोग गर्ने, सञ्चय गर्ने, ओसारपसार गर्ने, भण्डारण गर्ने, परिवर्तन गर्ने, मिसावट गर्ने, निकासी वा पैठारी गर्ने कार्य र त्यस्तो कार्य गराउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । यो दफाको प्रयोजन पनि दफा १४० को जस्तै नियमनकारी प्रावधान हो र नियमनकारी प्रावधान उल्लङ्घन भएमा फौजदारी कसुर भई दण्डनीय हुने नै यस दफाको उद्देश्य रहेको छ । दफा १४० र दफा १४१ लाई छुट्टै विशेष ऐनमा पनि राख्न नसकिने होइन । तथापि, विषयको गम्भीरताले यस संहितामा नै व्यवस्था गरिएको हो ।

यस दफाको कसुर गर्ने अभियुक्तलाई विस्फोटक पदार्थको प्रकृतिअनुसार सजायको व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

१४२.कृत्रिम विस्फोटक पदार्थ बनाउन वा प्रयोग गर्न नहुने : (१) कसैले सर्वसाधारणले प्रयोग वा उपभोग गर्ने सामान्य उपभोग्य वस्तुको वा त्यस्तो वस्तुको भौतिक वा रासायनिक तत्वमा कुनै भौतिक वा रासायनिक प्रक्रिया, फर्मूला, उपाय वा विधिबाट हेरफेर, परिवर्तन गरी वा सोको रूप, बनोट वा आकारमा परिवर्तन गरी कुनै किसिमको बम वा अन्य कुनै विस्फोटक पदार्थको रूपमा प्रयोग गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने गराउने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा सर्वसाधारणले प्रयोग वा उपभोग गर्ने सामान्य उपभोग्य वस्तु वा सोको कुनै तत्वलाई कृत्रिम विस्फोटक पदार्थको रूपमा प्रयोग गर्ने र गराउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । दफा १४० मा उल्लिखित विस्फोटक पदार्थ आफैमा विस्फोटक पदार्थ हो भने यस दफामा उल्लिखित विस्फोटक पदार्थ आफैमा विस्फोटक पदार्थ नभई सर्वसाधारणले प्रयोग गर्ने वा उपभोग गर्ने पदार्थलाई परिवर्तन गरी कृत्रिम विस्फोटक पदार्थ हो ।

त्यसरी कृत्रिम विस्फोटक पदार्थ बनाउँदा निम्न तरिकाबाट बनाउन सकिन्छ ।

क) सो वस्तुलाई नै बम वा विस्फोटक पदार्थको रूपमा प्रयोग गर्ने वा गराउने र

ख) त्यस्तो वस्तुको भौतिक वा रासायनिक तत्वमा भौतिक वा रासायनिक प्रक्रिया, फर्मूला, उपाय वा विधिबाट हेरफेर गरी वा त्यस्तो तत्वको रूप, बनोट वा आकारमा परिवर्तन गरी बम वा विस्फोटक पदार्थ बनाउने । उदाहरणका लागि, पेट्रोलबाट पेट्रोल बम वा प्रेसर कुकरलाई तारको माध्यमबाट प्रेसरकुकर बम बनाउने कार्य यस प्रकारका कृत्रिम विस्फोटक पदार्थ हुन् ।

कृतिम विस्फोटक पदार्थबाट पनि राज्यको शान्ति सुरक्षा र सर्वसाधारणको जीउज्यानमा खतरा पुग्ने हुनाले र सर्वसाधारणले प्रयोग गर्ने वा उपभोग गर्ने वस्तुलाई विस्फोटक पदार्थको रूपमा प्रयोग गर्दा त्यस्तो वस्तुको दुरुपयोग हुने हुनाले सो कार्य निषेध गर्न प्रस्तुत कसुरको व्यवस्था गरिएको हो ।

१४३. बारुदी सुरुङ्ग बनाउनु वा ओछ्याउनु नहुने : (१) कसैले सार्वजनिक रूपमा प्रयोग हुने सडक वा बाटो, स्थल, भवन, पुल, सुरुङ्ग वा सर्वसाधारणले हिडडुल गर्ने अन्य कुनै ठाउँमा विष्फोटक पदार्थ ओछ्याउनु वा राख्नु वा कुनै प्रज्वलनशील पदार्थ वा विद्युतीय धराप (एम्बुस) राख्नु वा त्यस्तो पदार्थ राखी वा धराप ओछ्याई आवागमनमा वा सार्वजनिक उपयोगका अन्य कुनै कुराको प्रयोगमा अवरोध पुऱ्याउनु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने गराउने व्यक्तिलाई दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना जरिमाना हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गरेको कारणबाट कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिमा क्षति पुगेमा कसुरदारलाई सो वापत यस संहिताबमोजिम हुने सजायमा उपदफा (२) को सजाय थप हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा देहायका कार्यलाई कसुर मानिएको छ :

क) सार्वजनिक सडक, बाटो, स्थल, भवन, पुल, सुरुङ्ग वा सर्वसाधारण हिडडुल गर्ने ठाउँमा विस्फोटक पदार्थ ओछ्याउने वा राख्ने, कुनै बल्ने पदार्थ वा विद्युतीय धराप (एम्बुस) राख्ने

ख) सार्वजनिक सडक, बाटो, स्थल, भवन, पुल, सुरुङ्ग वा सर्वसाधारणले हिड्ने ठाउँमा विस्फोटक पदार्थ, बल्ने पदार्थ वा विद्युतीय धराप (एम्बुस) राखी आवागमनमा वा सार्वजनिक उपभोगका अन्य कुराको प्रयोगमा अवरोध पुऱ्याउने ।

सर्वसाधारणले प्रयोग गर्ने सडक, बाटो, स्थल, भवन, पुल, सुरुङ्ग वा अन्य ठाउँलाई सो प्रयोजनको लागि सोको मुनी माथी सुरक्षित बनाउने र सर्वसाधारणको आवागमनलाई सहज बनाउने र सो स्थानमा त्यस्तो पदार्थ राखेको वा ओछ्याएको कारणबाट सर्वसाधारणले उपभोग गर्ने कुरामा वञ्चित नहुन भन्ने उद्देश्यले यो व्यवस्था भएको हो । नेपाल कानून प्रणालीमा बारुदी सुरुङ्ग (ल्याण्ड माहन) बनाउने कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषित प्रस्तुत संहिता मार्फत गरिएको हो । द्वन्दकालमा यसको व्यापक प्रयोग भएकोमा यसको निवारणका लागि आवश्यक कानूनी व्यवस्था हुन वान्छनीय भएकोले नै यस कार्यलाई जघन्य कसुरको रूपमा पहिचान गरी सजाय प्रस्ताव गरिएको छ ।

१४४. उत्पादन वा कारोबारको विवरण राख्नु : (१) विष्फोटक पदार्थको उत्पादन वा कारोबार गर्न इजाजत प्राप्त गरेको व्यक्तिले त्यस्तो पदार्थको उत्पादन, निर्माण, तयारी वा कारोबार गर्दा प्रत्येक पटक उत्पादन वा कारोबार गरेको प्रत्येक विष्फोटक पदार्थको विवरण उल्लेख भएको छुट्टै अभिलेख राख्नु पर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको अभिलेखमा अन्य कुराको अतिरिक्त देहायका विवरण खुलाउनु पर्नेछ :-

- (क) के कस्ता विष्फोटक पदार्थ, के कति परिमाणमा उत्पादन, तयारी वा निर्माण भएको हो, सो कुरा,
- (ख) विष्फोटक पदार्थको कारोबार भएको भए के कस्तो प्रयोजनका लागि कारोबार भएको हो,
- (ग) विष्फोटक पदार्थ बिक्रीवितरण भएको भए कुन व्यक्तिलाई के कस्तो प्रयोजनका लागि के कति परिमाण बिक्रीवितरण भएको हो ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम राखिएको अभिलेख विष्फोटक पदार्थको कारोबार गर्ने व्यक्तिले विष्फोटक पदार्थ नियन्त्रण वा प्रशासन गर्ने अधिकारप्राप्त अधिकारी, मुद्दाको तहकिकात वा अभियोजन गर्ने अधिकारी वा अदालतले मागेका बखत उपलब्ध गराउनु पर्नेछ ।

(४) यस दफा विपरीत काम गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा विष्फोटक पदार्थको उत्पादन वा कारोबार गर्न इजाजतपत्र प्राप्त गरेको व्यक्तिले आफूले प्रत्येक पटक उत्पादन गरेको र कारोबार गरेको कुराको अभिलेख राख्नुपर्ने र त्यस्तो अभिलेख नराख्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । यस दफाबमोजिम अभिलेखमा देहायका कुराहरू उल्लेख गर्नुपर्छ :

- क) उत्पादन तयारी वा निर्माण भएका विष्फोटक पदार्थको किसिम र परिमाण
- ख) कुन प्रयोजनका लागि विष्फोटक पदार्थको कारोबार भएको हो सोको प्रयोजन,
- ग) विष्फोटक पदार्थ बिक्रीवितरण गरिएको व्यक्ति, प्रयोजन र परिणाम

विष्फोटक पदार्थको कारोबार गर्ने व्यक्तिले यस दफाबमोजिम राखिएको अभिलेख सो पदार्थ नियन्त्रण वा प्रशासन गर्ने अधिकारप्राप्त अधिकारी, विष्फोटक पदार्थसम्बन्धी मुद्दाको तहकिकात वा अभियोजन गर्ने अधिकारी वा अदालतले मागेका बखत त्यस्तो व्यक्तिले उपलब्ध गराउनु पर्ने र नगरेमा सजाय हुने व्यवस्था समेत प्रस्ताव भएको छ ।

विष्फोटक पदार्थ सार्वजनिक शान्ति सुरक्षा र व्यक्तिको जीउ ज्यानको लागि खतरा हुने भएको तर विकास निर्माण तथा औद्योगिक विकासको लागि पनि अपरिहार्य हुने भएकोले सोको नियन्त्रण र नियमन आवश्यक पर्ने हुन्छ । सो प्रयोजनको लागि विष्फोटक पदार्थको उत्पादन र कारोबारको अभिलेख आवश्यक हुन्छ, अन्यथा त्यसको दुरुपयोग हुने सम्भावना रहन्छ । उत्पादन भएका विष्फोटक पदार्थको किसिम, परिमाण, कारोबारको प्रयोजनको अभिलेखबाट कसलाई र कुन प्रयोजनको लागि बिक्रीवितरण भएको हो सो व्यक्ति पत्ता लगाउन र विष्फोटक पदार्थको दुरुपयोग भएको भए कानूनबमोजिम कारबाई गर्न सकिने भएकोले यो व्यवस्था गरिएको हो । यो व्यवस्था पनि नियमनकारी व्यवस्था कै अभिन्न अङ्ग हो ।

१४५. विष्फोटक पदार्थको पैठारी, ढुवानी वा भण्डारण गर्दा होसियारी अपनाउनु पर्ने : (१) विष्फोटक पदार्थको कारोबार गर्न इजाजतपत्र प्राप्त गरेको व्यक्तिले त्यस्ता वस्तुको प्रयोग गर्दा, ढुवानी वा ओसारपसार गर्दा वा भण्डारण गर्दा त्यस्तो पदार्थको प्रकृति अनुसार पर्याप्त सुरक्षा हुने गरी प्रयोग गर्नु वा उपयुक्त म्यागजिनमा राखी ढुवानी वा ओसारपसार वा भण्डारण गर्नुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) विपरीत काम गर्ने व्यक्तिलाई कसुरको मात्रा हेरी पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा विस्फोटक पदार्थको कारोबार गर्न इजाजतपत्र प्राप्त गरेको व्यक्तिले विस्फोटक पदार्थको प्रयोग गर्दा सोबाट हुने खतरा विरुद्ध पर्याप्त सुरक्षाको बन्दोबस्त गरी प्रयोग गर्नुपर्ने र हुवानी ओसारपसार गर्दा उपयुक्त म्यागजीनमा राखी गर्नुपर्ने र त्यसरी नगरे कसुर हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

यस दफाबमोजिम गर्नुपर्ने सुरक्षाको बन्दोबस्त सो पदार्थको प्रकृतिमा भर पर्दछ । अर्थात्, विस्फोटक पदार्थबाट जुन प्रकारको क्षति हुनसक्छ सो क्षति विरुद्ध विस्फोटक पदार्थको प्रकृति अनुसार पर्याप्त सुरक्षाको बन्दोबस्त आवश्यक हुन्छ । विस्फोटक पदार्थ व्यक्तिको जीउ, ज्यान र सम्पत्तिमा खतरा पुऱ्याउन सक्ने वस्तु हुने र सो पदार्थको प्रयोग गर्दा वा हुवानी गर्दा विस्फोट भई कसैको जीउ, ज्यान र सम्पत्तिमा क्षति हुन सक्छ । त्यस्तो क्षति हुन नदिन पर्याप्त सुरक्षाको व्यवस्था गराउनको लागि यो व्यवस्था आवश्यक परेको हो ।

१४६. कसुरसँग सम्बन्धित चल वा अचल सम्पत्ति जफत हुने : यस परिच्छेद अन्तर्गत सजाय हुने कुनै कसुर भएकोमा सो कसुरसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण विष्फोटक पदार्थ, त्यस्तो पदार्थ उत्पादन, तयारी वा निर्माण गर्न प्रयोग हुने मालसामान, उपकरण, औजार वा कच्चा पदार्थ, त्यस्तो पदार्थ ओसारपसार वा हुवानी गर्ने सवारीसाधन वा हुवानी साधन र त्यस्तो पदार्थको उत्पादन, तयारी, निर्माण वा कारोबार गरी प्राप्त गरेको रकम र सोबाट बढे बढाएको रकम जफत हुनेछ ।

तर त्यस्तो पदार्थको ओसारपसार वा हुवानी गर्ने निजी सवारीसाधन वा हुवानी साधनको धनीले त्यसरी ओसारपसार वा हुवानी भएको कुरा आफूलाई थाहा नभएको प्रमाणित गरेमा त्यस्तो सवारीसाधन वा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेको सवारीसाधन जफत हुनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा विस्फोटक पदार्थ सम्बन्धमा यस परिच्छेदमा भएको कसुर भएको ठहरेमा देहायका कुरा जफत हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

क) कसुरसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण विस्फोट पदार्थ,

ख) विस्फोटक पदार्थ उत्पादन, तयारी वा निर्माण गर्न प्रयोग हुने मालसामान, उपकरण, औजार, कच्चा पदार्थ,

ग) विस्फोटक पदार्थ ओसारपसार वा हुवानी गर्ने सवारीसाधन र हुवानी साधन

घ) विस्फोटक पदार्थको उत्पादन, तयारी, निर्माण वा कारोबारबाट प्राप्त रकम वा सो रकमबाट बढाएको रकम ।

प्रस्तुत दफामा एक अपवाद रहेको छ । कसुरसँग सम्बन्धित विस्फोटक पदार्थको हुवानी गर्ने सवारीसाधनको धनीले सो विस्फोटक पदार्थको हुवानी आफ्नो सवारीसाधनबाट भएको आफूलाई थाहा नभएको प्रमाणित गरेमा त्यस्तो सवारीसाधन जफत नहुने व्यवस्था रहेको छ । यस वापत सवारी धनीले नै प्रमाण गुजार्नु पर्ने हुन्छ ।

त्यसरी थाहा भए वा नभएको कुरा सो सवारीसाधन निजको प्रत्यक्ष नियन्त्रणमा रहे वा नरहेको, निजको व्यवसाय र कारोवारको प्रकृति, कसुर भएको परिस्थितिको र सो परिस्थितिको जानकारी भए नभएको वा सो परिस्थितिमा निजले थाहा पाउनु पर्ने हो होइन भन्ने कुराबाट थाहा हुन्छ ।

१४७. क्षतिपूर्ति भराउने : कसैले यस परिच्छेद अन्तर्गतको कुनै कसुर गरेको कारणबाट कसैको जीउ, धनको हानिनोक्सानी भएको रहेछ भने कसुरदारबाट पीडित व्यक्तिलाई सोको मनासिव क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा विस्फोटक पदार्थसम्बन्धी कसुर भएको कारणबाट कसैको जीउ, धन, सम्पत्तिको हानिनोक्सानी भएमा पीडित व्यक्तिलाई कसुरदारबाट मनासिव क्षतिपूर्ति भराइदिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

यस अपराध संहितामा मूलतः कुनै कसुर भएकोमा कसुर गर्ने व्यक्तिले कसुरबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भर्नु पर्ने सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको छ । विस्फोटक पदार्थसम्बन्धी कसुरको हकमा पनि यो व्यवस्था अवलम्बन गरिएको छ । कति क्षतिपूर्ति मनासिव हुन्छ भन्ने कुरा अपराध संहिताको दफा ४८ र फौजदारी कार्यविधिसंहिताको दफामा उल्लिखित छ ।

१४८. हदम्याद : दफा १४५ अन्तर्गतका कसुरमा त्यस्तो कसुर भए गरेको मितिले तीन महिना र यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भए गरेको थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

विस्फोटक पदार्थको प्रयोग, हुवानी, ओसारपसार वा भण्डारण गर्दा सुरक्षाको व्यवस्था नगरेको कसुरमा सो कसुर भए गरेको मितिले तीन महिनाभित्र र अन्य कसुरका हकमा सो कसुर भए गरेको मितिले ६ महिनाभित्र उजुर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

राष्ट्रिय तथा सार्वजनिक सम्पदाविरुद्धका कसुर

यस परिच्छेदमा सरकारी घर जग्गा, सार्वजनिक घर जग्गा, सामुदायिक घर जग्गा, प्राकृतिक सम्पदा, सार्वजनिक सम्पदा, राष्ट्रिय पहिचान सङ्केत गर्ने वस्तु, राष्ट्रिय विभूती संरक्षण गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।

मूलतः सरकारी घर जग्गा, सार्वजनिक घर जग्गा तथा सामुदायिक घर जग्गालाई सो हैसियतबाट रूपान्तरण गरी निजी बनाउने, त्यस्तो घरजग्गाको भोगचलनमा बाधा विरोध गर्ने, सार्वजनिक सडक, स्थान, स्मारक, स्तम्भ, भवन, वस्तुलाई निजी बनाउने, सोको सार्वजनिक भोग चलनमा बाधा अवरोध गर्ने, कब्जा, आवाद वा अतिक्रमण गर्ने वा हानि, नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । यसैगरी, प्राकृतिक सम्पदा माथि अतिक्रमण वा कब्जा गर्ने, बिक्रीवितरण गर्ने वा सोको प्राकृतिक बनावट वा सौन्दर्यमा हानि, नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

प्राकृतिक सम्पदा भन्नाले नेपाल सरकारले तोकिदिएका वा संरक्षण गरेका प्राकृतिक स्थान, क्षेत्र, पर्वत, चुचुरा, बन्यजन्तु, वनस्पति समेत पर्दछन । यसैगरी, सार्वजनिक यातायात, सञ्चार, पानी आपूर्ति लगायत मानिसको जीवन सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने सार्वजनिक भौतिक संरचना अनधिकृत रूपमा कब्जा गर्ने, त्यस्तो संरचना प्रयोग हुन नदिन वा कुनै किसिमले हानि, नोक्सानी वा विनाश गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

सरकारी घर जग्गा, सार्वजनिक घर जग्गा तथा सामुदायिक घर जग्गा, सार्वजनिक सडक, स्थान, स्मारक, स्तम्भ, भवन, वस्तु, प्राकृतिक सम्पदा, सार्वजनिक भौतिक संरचना सबैका साभ्का सरोकारका विषय हुन । यीनको प्रयोग र उपयोगबाट सर्वसाधारणको जीवन र राष्ट्रकै जीवन सञ्चालन भएको हुन्छ । तसर्थ, यी वस्तुको संरक्षण गर्नु अत्यावश्यक हुन्छ । सोही प्रयोजनको लागि सोको संरक्षण विरुद्धको कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

नेपालको राष्ट्रिय गान राष्ट्रियताको भाव सम्मान गर्ने एक साधन हो । त्यसैगरी नेपालको भण्डा नेपाललाई चिनाउने साधन हो । यी वस्तुलाई अपमान गर्दा वा अनुचित ठाँउमा प्रयोग गर्दा राष्ट्रकै अपमान हुने हुनाले सो कार्यलाई कसुर मानी ती वस्तुको संरक्षण र सम्मान गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।

१४९. व्यक्ति विशेषले सार्वजनिक घर, जग्गा आफ्नो बनाउन नहुने : (१) कसैले देहायको घर वा जग्गा नेपाल सरकारको पूर्वस्वीकृति बिना दर्ता गरी वा नगरी आफ्नो बनाउन वा कुनै किसिमले कब्जा, आवाद वा अतिक्रमण गर्न वा त्यस्तो घर वा जग्गाको भोग चलनमा कुनै किसिमको बाधा अवरोध गर्न हुँदैन :-

(क) नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण भएको सार्वजनिक संस्थाको नाममा रहेको सरकारी घर जग्गा,

(ख) परापूर्वदेखि सामुदायिक वा सार्वजनिक भोग चलनमा रहेको सामुदायिक वा सार्वजनिक घर जग्गा ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) मा उल्लिखित घर, जग्गा कुनै व्यक्ति विशेषको नाममा दर्ता वा नामसारी भइसकेको भए सो दर्ता समेत स्वतः बदर हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा सरकारी घरजग्गा र सामुदायिक र सार्वजनिक घर जग्गालाई नेपाल सरकारको पूर्व-स्वीकृति नलिई आफ्नो बनाउने, त्यस्तो घरजग्गा माथि कब्जा, आवाद वा अतिक्रमण गर्ने र त्यस्तो घरजग्गाको भोगचलनमा बाधा अवरोध गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

सरकारी घरजग्गा नेपाल सरकारको नाममा रहेको वा नेपाल सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको संस्थाको नाममा रहेको हुन सक्तछ । सामुदायिक वा सार्वजनिक जग्गा परापूर्व कालदेखि सार्वजनिक वा सामुदायिक जग्गाको रूपमा भोग चलन भइ आएको हुनुपर्छ ।

आफनाआफ्नो बनाउने भन्नाले त्यस्तो घरजग्गामा आफनाआफ्नो स्वामित्व कायम गर्ने, सोमा भोगाधिकार कायम गर्ने वा भोग गर्ने वा सोमा आफनाआफ्नो अधिकार वा नियन्त्रण स्थापित गर्ने वा त्यस्तो जग्गा सो हैसियतमा नरहने लगायतका अन्य यस्तै कार्य पर्दछन ।

यस दफामा उल्लिखित कसुर भएमा कसुरदारलाई सजाय हुनुका अतिरिक्त सरकारी वा सामुदायिक वा सरकारी घरजग्गा कसैको नाममा दर्ता भइसकेको भए त्यस्तो दर्ता स्वतः बदर हुन्छ । सरकारी घर जग्गा र सामुदायिक र सार्वजनिक घर जग्गा संरक्षण गर्ने उद्देश्य यस दफाको रहेको छ ।

१५०.व्यक्ति विशेषले सार्वजनिक सम्पदा आफ्नो बनाउन नहुने : (१) कसैले कुनै सार्वजनिक सम्पदा दर्ता गरी वा नगरी निजी बनाउन वा सो सम्पदाको सार्वजनिक भोग चलनमा कुनै किसिमले बाधा अवरोध गर्न वा अन्य कुनै किसिमले कब्जा, आवाद वा अतिक्रमण गर्न वा त्यस्तो सम्पदालाई कुनै किसिमले हानि, नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउन हुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “सार्वजनिक सम्पदा” भन्नाले देहायबमोजिमका सम्पदा सम्भन्नु पर्छ :-

- (क) परापूर्वदेखि सार्वजनिक रूपमा हिंडी आएको बाटो,
- (ख) सार्वजनिक रूपमा भोग चलन हुँदै आएको सडक, गौचर, पानीघाट, चिहान, मसानघाट, धारो, पधेरो, कुवा, पोखरी, पोखरीको डिल, खानेपानीको मूल, नहर, कुलो, गाईवस्तु चराउने चौर वा निकाल्ने निकाश,
- (ग) हाट बजार लाग्ने स्थान,
- (घ) देवस्थल, मठ, मन्दिर, स्तुप, गुम्बा, मस्जिद वा गिर्जाघर,
- (ङ) पाटी, पौवा सत्तल, चौतारो,
- (च) ऐतिहासिक मूर्ति, शालिक, सांस्कृतिक स्तंभ वा स्मारक,
- (छ) धार्मिक वा सांस्कृतिक कार्य वा समारोह गर्ने ठाउँ,

(ज) नेपाल सरकारले तोकेको राष्ट्रिय वन वा नेपाल सरकारको स्वामित्व रहेको वन वा त्यसको कुनै अंश ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद वा पचासहजार रूपैयासम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको सार्वजनिक सम्पदा कसैको नाममा दर्ता वा नामसारी भइसकेको भए सो समेत स्वतः बदर हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा सार्वजनिक सम्पदालाई नीजि बनाउने, सो सम्पदाको भोगचलनमा बाधा अवरोध गर्ने, त्यस्तो सम्पदामा कब्जा, आवाद वा अतिक्रमण गर्ने र हानिनोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

सार्वजनिक सम्पदा भन्नाले सार्वजनिक रूपमा प्रयोग भएका वा हुने स्थान, ठाँउ, सडक, बाटो, स्तम्भ, स्मारक लगायत अन्य सम्पदा पर्दछन् ।

यस दफामा उल्लिखित कसुर भएमा कसुरदारलाई सजाय हुनुका अतिरिक्त सरकारी वा सामुदायिक वा सरकारी घरजग्गा कसैको नाममा दर्ता भइसकेको भए त्यस्तो दर्ता स्वतः बदर हुन्छ ।

सार्वजनिक सम्पदाको संरक्षण गर्ने उद्देश्य प्रस्तुत दफाको रहेको छ ।

१५१. प्राकृतिक सम्पदामाथि अतिक्रमण गर्न नहुने : (१) कसैले कानूनबमोजिम बाहेक प्राकृतिक सम्पदा माथि कुनै किसिमले अतिक्रमण वा कब्जा गर्न वा त्यस्तो सम्पदा बिक्रीवितरण गर्न वा सोको प्राकृतिक बनावट वा सौन्दर्यमा कुनै किसिमले हानि, नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउन हुँदैन ।

स्पष्टीकरण: यस दफाको प्रयोजनको लागि “प्राकृतिक सम्पदा” भन्नाले देहायका सम्पदालाई सम्भन्तुपर्छ :-

(क) प्राकृतिक वातावरण, वनस्पति र वन्यजन्तुको संरक्षणका लागि नेपाल सरकारले तोकेको राष्ट्रिय निकुंज, वन्यजन्तु वा सिंकार आरक्ष,

(ख) नेपाल सरकारले तोकेको संरक्षण क्षेत्र, नदी, नाला, खोला, ताल तलैया, सीमसार क्षेत्र वा प्राकृतिक भरना, हिमशिखर वा त्यसको कुनै अंश, उच्च पहाडी चुचुरो,

(ग) प्रचलित कानून वा नेपाल सरकारले संरक्षण गरेको वन्यजन्तु, वनस्पति वा भू-बनौट,

(घ) नेपाल सरकारले संरक्षण गरेका वन्यजन्तुको वासस्थान, पर्यावरणीय पद्धति वा बिक्रीवितरण, निकासी वा पैठारीमा निषेध गरेका जडिवुटी ।

(२) उपदफा (१) कोबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दश वर्षसम्म कैद र बिगो खुलेकोमा बिगोबमोजिम र बिगो नखुलेकोमा दशलख रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा प्राकृतिक सम्पदामाथि अतिक्रमण वा कब्जा गर्ने, बिक्रीवितरण गर्ने वा सोको प्राकृतिक बनावट वा सौन्दर्यमा कुनै किसिमले हानि, नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

प्राकृतिक सम्पदामा नेपाल सरकारले तोकेको राष्ट्रिय निकुंज, वन्यजन्तु वा सिकार आरक्ष, संरक्षण क्षेत्र, नदी, नाला, खोला, ताल तलैया, सीमसार क्षेत्र वा प्राकृतिक भरना, हिमशिखर वा त्यसको कुनै अंश, उच्च पहाडी चुचुरो, प्रचलित कानून वा नेपाल सरकारले संरक्षण गरेको वन्यजन्तु, वनस्पति वा भू-वनोट, वन्यजन्तुको वासस्थान, पर्यावरणीय पद्धति वा बिक्रीवितरण, निकासी वा पैठारीमा निषेध गरेका जडिवुटी पर्दछन् ।

प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण गर्ने उद्देश्य यस दफाको रहेको छ ।

यस दफामा एक अपवाद पनि रहेको छ । प्रचलित कानूनबमोजिम प्राकृतिक सम्पदालाई प्रयोग वा उपयोग गरिएमा यस दफाबमोजिमको कसुर हुँदैन । कानूनबमोजिम भन्नाले कानूनको अख्तियारीबमोजिम वा कानूनले तोकिदिएका सर्तबन्देजबमोजिम प्रयोग गरेको अवस्थालाई जनाउँन खोजिएको छ । खास गरी विकास निर्माणको लागि प्राकृतिक सम्पदाको प्रयोग वा उपयोग गरिने कार्यलाई इङ्गित गरिएको छ ।

१५२. सार्वजनिक भौतिक संरचनाको अनधिकृत कब्जा वा विनाश गर्न नहुने : (१) कानूनबमोजिम बाहेक कसैले कुनै सार्वजनिक भौतिक संरचना अनधिकृत रूपमा कब्जा गर्न, त्यस्तो संरचना प्रयोग हुन नदिन वा कुनै किसिमले हानि, नोक्सानी वा विनाश गर्न हुँदैन ।

स्पष्टीकरण: यस दफाको प्रयोजनको लागि “सार्वजनिक भौतिक संरचना” भन्नाले सार्वजनिक रूपमा प्रयोग हुने देहायका संरचना सम्भन्नुपर्छ :-

- (क) सडक, बाटो, पुल, सुरङ्ग, विमानस्थल,
- (ख) जलाशय, नहर, खानेपानीको मुहान तथा पोखरी, विद्युत गृह, विद्युत प्रसारण केन्द्र वा सोको लाइन,
- (ग) रज्जुमार्ग, केबुलकार, दूरसञ्चारसम्बन्धी उपकरण, रेडियो स्टेसन, टेलिभिजन प्रसारण केन्द्र तथा सोको टावर,
- (घ) रेल तथा रेलमार्ग,
- (ङ) सार्वजनिक बस बिसौनी, सार्वजनिक उद्यान, वा
- (च) अन्य यस्तै संरचना ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा सार्वजनिक भौतिक संरचना अनधिकृत रूपमा कब्जा गर्ने, त्यस्तो संरचना प्रयोग हुन नदिने र हानि, नोक्सानी वा विनाश गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

सार्वजनिक भौतिक संरचना भन्नाले सार्वजनिक रूपमा प्रयोग हुन सडक, बाटो, पुल, सुरङ्ग, विमानस्थल, जलाशय, नहर, खानेपानीको मुहान तथा पोखरी, विद्युत गृह, विद्युत प्रसारण केन्द्र वा सोको लाइन, रज्जुमार्ग, केबुलकार, दूरसञ्चार सम्बन्धी उपकरण, रेडियो स्टेसन, टेलिभिजन प्रसारण केन्द्र तथा सोको टावर, रेल तथा रेलमार्ग, सार्वजनिक बस विसौनी, सार्वजनिक उद्यान, वा अन्य यस्तै संरचनालाई जनाउँन खोजिएको छ ।

१५३. राष्ट्रिय गान, भण्डा वा निशाना छापको अपमान वा क्षति गर्न नहुने : (१) कसैले नेपाल वा नेपाल सरकार विरुद्ध घृणा फैलाउने नियतले नेपालको राष्ट्रिय गानको अपमान गर्न, नेपालको भण्डा जलाउन, सोको जानीजानी अपमान गर्न वा सार्वजनिक नैतिकता, शिष्टाचार वा सदाचारको दृष्टिकोणले प्रयोग गर्न नहुने ठाउँ, वस्तु वा अवस्थामा त्यस्तो गान, भण्डा वा नेपालको निसाना छाप प्रयोग गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(३) कसैले नेपालसँग मैत्री सम्बन्ध भएको मुलुक विरुद्ध घृणा फैलाउने वा सो मुलुकको अपमान गर्ने नियतले सो मुलुकको राष्ट्रिय भण्डा जलाउन, सोको जानीजानी दुरुपयोग गर्न वा त्यस्तो भण्डा वा त्यस्तो मुलुकको निसाना छापको दुरुपयोग गर्न वा सार्वजनिक नैतिकता र शिष्टाचारको दृष्टिकोणबाट प्रयोग गर्न नहुने, वस्तु ठाउँ वा अवस्थामा त्यस्तो भण्डा वा छापको प्रयोग गर्न हुँदैन ।

(४) कसैले संयुक्त राष्ट्र संघ, त्यसको सम्बद्ध संस्था वा विशिष्टीकृत निकाय वा नेपाल सदस्य रहेको कुनै अन्तर्राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय संस्थालाई घृणा वा अपमान गर्ने नियतले त्यस्ता संस्थाको भण्डा वा निसाना छाप कुनै किसिमले दुरुपयोग गर्न वा त्यस्ता संस्थाको स्वीकृति बिना त्यस्तो भण्डा वा त्यस्तो संस्थाको चिह्न, सवारीसाधन वा अन्य कुनै वस्तु प्रयोग गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(५) उपदफा (३) वा (४) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा देहायका कार्यलाई कसुर मानिएको छ :

(क) नेपालको राष्ट्रिय गानको अपमान गर्ने, नेपालको भण्डा जलाउने र नेपालको भण्डालाई जानीजानी अपमान गर्ने, सार्वजनिक नैतिकता, शिष्टाचार वा सदाचारको दृष्टिकोणले प्रयोग गर्न नहुने ठाउँ, वस्तु वा अवस्थामा त्यस्तो गान, भण्डा वा नेपालको निसाना छाप प्रयोग गर्ने,

(ख) नेपालसँग मैत्री सम्बन्ध भएको मुलुकको राष्ट्रिय भण्डा जलाउने, सोको जानीजानी दुरुपयोग गर्ने, त्यस्तो भण्डा वा त्यस्तो मुलुकको निसाना छापको दुरुपयोग गर्ने वा सार्वजनिक नैतिकता र शिष्टाचारको दृष्टिकोणबाट प्रयोग गर्न नहुने, वस्तु ठाउँ वा अवस्थामा त्यस्तो भण्डा वा छापको प्रयोग गर्ने,

(ग) संयुक्त राष्ट्रसंघ, त्यसको सम्बद्ध संस्था वा विशिष्टीकृत निकाय वा नेपाल सदस्य रहेको

कुनै अन्तर्राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय संस्थाको भ्रण्डा वा निसाना छाप कुनै किसिमले दुरुपयोग गर्ने, त्यस्ता संस्थाको स्वीकृति विना त्यस्तो भ्रण्डा वा त्यस्तो संस्थाको चिह्न, सवारीसाधन वा अन्य कुनै वस्तु प्रयोग गर्ने वा गराउने ।

यस दफामा नेपालको राष्ट्रियताको भाव सम्मान वृद्धि गर्ने, राष्ट्रिय एकता भल्काउने वस्तु वा चिह्नलाई अपमान गर्ने, अनुपयुक्त ठाउँमा प्रयोग गर्ने, नेपालसँग मैत्री सम्बन्ध भएको मुलुकको राष्ट्रिय एकता भल्काउने वस्तु वा चिह्नलाई अपमान गर्ने, अनुपयुक्त ठाउँमा प्रयोग गर्ने र संयुक्त राष्ट्र संघ, त्यसको सम्बद्ध संस्था वा विशिष्टीकृत निकाय वा नेपाल सदस्य रहेको कुनै अन्तर्राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय संस्थाको परिचयात्मक चिह्न दुरुपयोग गर्ने वा त्यस्ता संस्थाको स्वीकृति विना त्यस्तो भ्रण्डा वा त्यस्तो संस्थाको चिह्न, सवारीसाधन वा अन्य कुनै वस्तु प्रयोग गर्ने वा गराउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

खण्ड (क) बमोजिमको कार्य नेपाल वा नेपाल सरकार विरुद्ध घृणा फैलाउने नियतले गरेको हुनुपर्छ । खण्ड (ख) बमोजिमको कार्य नेपालसँग मैत्री सम्बन्ध भएको मुलुक विरुद्ध घृणा फैलाउने वा सो मुलुकको अपमान गर्ने नियतले गरेको हुनुपर्छ र खण्ड (ग) बमोजिमको कार्य संयुक्त राष्ट्र संघ, त्यसको सम्बद्ध संस्था वा विशिष्टीकृत निकाय वा नेपाल सदस्य रहेको कुनै अन्तर्राष्ट्रिय वा क्षेत्रीय संस्थालाई घृणा वा अपमान गर्ने नियतले गरेको हुनुपर्छ ।

१५४. राष्ट्रिय विभूतिको अपमान गर्न नहुने : (१) कसैले नेपाल सरकारले तोकेका राष्ट्रिय विभूतिलाई जानीजानी घृणा गर्न, अपमान गर्न वा बदनाम गर्न, त्यस्ता विभूतिको शालिक, स्तंभ वा स्मारक भत्काउन वा हानिनोक्सानी गर्न हुँदैन ।

तर त्यस्ता विभूतिको जीवनी अध्ययन अनुसन्धान वा मूल्यांकनको सन्दर्भमा असल नियतले गरिएको टीका टिप्पणीलाई यस दफाबमोजिमको कसुर मानिनेछैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा राष्ट्रिय विभूतिलाई जानीजानी घृणा गर्न, अपमान गर्न वा बदनाम गर्न, त्यस्ता विभूतिको शालिक, स्तंभ वा स्मारक भत्काउन वा हानिनोक्सानी गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

तर त्यस्ता विभूतिको जीवनी अध्ययन अनुसन्धान वा मूल्यांकनको सन्दर्भमा असल नियतले गरिएको टीका टिप्पणीलाई यस दफाबमोजिमको कसुर मानिनेछैन ।

१५५. क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्ने : दफा १५२बमोजिमको कसुर गरेको कारणबाट कुनै संस्था वा व्यक्तिलाई कुनै हानिनोक्सानी भएमा कसुरदारबाट त्यस्तो संस्था वा व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा सार्वजनिक भौतिक संरचना अनधिकृत रूपमा कब्जा गर्ने, त्यस्तो संरचना प्रयोग हुन नदिने वा कुनै किसिमले हानि, नोक्सानी वा विनाश गरेको कारणबाट कुनै संस्था वा

व्यक्तिलाई हानिनोक्सानी भएमा कसरदारले त्यस्तो संस्था वा व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

संस्था भन्नाले नेपाल सरकार, नेपाल सरकारको स्वामित्व वा नियन्त्रणमा रहेको संस्था, स्थानीय निकाय, त्यस्तो संरचना निर्माण गर्ने वा सञ्चालन गर्ने कम्पनी, कर्पोरेशन, व्यक्ति समेत पर्दछन् ।

१५६. हदम्याद : यस परिच्छेदको दफा १४९,१५० र १५१ अन्तर्गतका कसुरमा जहिलेसुकै पनि उजुर गर्न सकिनेछ र अन्य दफाअन्तर्गतको कसुरको हकमा सो कसुर भए गरेको मितिले छ महिनापछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

यस दफामा यस परिच्छेदमा उल्लिखित कसुरका सम्बन्धमा उजुर गर्न सकिने हदम्यादको अवधि तोकिएको छ ।

सार्वजनिक घर, जग्गा व्यक्तिले आफ्नाआफ्नो बनाएको, सार्वजनिक सम्पदा व्यक्तिले आफ्नाआफ्नो बनाएको, प्राकृतिक सम्पदामाथि अतिक्रमण गरेको कसुरमा उजुर गर्ने कुनै सीमित अवधि रहेको छैन र जहिलेसुकै पनि गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक भौतिक संरचनाको अनधिकृत कब्जा वा विनाश गरेको, राष्ट्रिय गान, भण्डा वा निशाना छापको अपमान वा क्षति गरेको, राष्ट्रिय विभूतिको अपमान गरेको कसुरको हकमा सो कसुर भए गरेको मितिले छ महिनाभित्र उजुर गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

परिच्छेद - ८

धर्मसम्बन्धी कसुर

टिप्पणी

अपराध संहिताको भाग २ को परिच्छेद ९ मा धर्मसम्बन्धी कसुर र सजायको व्यवस्था गरिएको छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई पूर्ण धार्मिक स्वतन्त्रताको नैसर्गिक हक हुने र कुनै पनि व्यक्तिले अर्को व्यक्तिको धार्मिक स्वतन्त्रतालाई हस्तक्षेप गर्न नसक्ने र कुनै व्यक्तिले अपनाएको धर्मप्रति कुनै किसिमबाट अपमान गर्न नहुने मान्यताबाट निर्देशित भई यस परिच्छेदमा आवश्यक कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । भारतीय दण्डसंहिताको परिच्छेद १५ पनि धर्मसम्बन्धी कसुरसँग सम्बन्धित छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २३बमोजिम धर्मसम्बन्धी हक प्रत्याभूति गरिएको छ । सो व्यवस्थाअनुसार प्रत्येक व्यक्ति आ-आफ्नो धर्म पालना गर्न स्वतन्त्र हुने र कसैले पनि अर्काको धर्ममा खलल गर्ने गरी कुनै काम गर्न नहुने व्यवस्था छ । नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञा पत्र (ICCPR) को धारा १८बमोजिम प्रत्येक व्यक्तिको धार्मिक आस्था र विश्वासको हक सुनिश्चित गरिएको छ । यिनै पृष्टिभूमिमा धार्मिक स्वतन्त्रताको प्रतिकूल हुने विभिन्न कामलाई कसुरको रूपमा पहिचान गरी आवश्यक सजायको व्यवस्था हुन वाञ्छनीय भएकोले यो परिच्छेदको व्यवस्था भएको हो ।

१५७. धार्मिकस्थल वा पवित्र मानिएको स्थानलाई क्षति पुऱ्याउनु नहुने : (१) कसैले कुनै जात, जाती, सम्प्रदाय वा वर्गको धार्मिक आस्था वा धर्मको घृणा गर्ने वा अपमान गर्ने नियतले वा सो हुन सक्तछ भन्ने जानीजानी कुनै धार्मिक पूजा, प्रार्थना वा कर्म गर्ने स्थान वा पवित्र मानिएको कुनै स्थान, वस्तु, मशानघाट वा चिहानलाई हानिनोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउनु वा कुनै किसिमले दूषित गर्न, बिगार्नु, फोहरमैला गर्न वा यस्तै अन्य कार्य गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(३) विदेशीले उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गरेको रहेछ भने उपदफा (२) बमोजिमको कैद भुक्तान भएको सात दिनभित्र निजलाई नेपालबाट बाहिर पठाउनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार कुनै जात, जाति, सम्प्रदाय वा वर्गको धार्मिक आस्था वा धर्मको घृणा वा अपमान गर्ने नियतले वा त्यस्तो हुन सक्तछ भन्ने जानीजानी देहायका धार्मिक वस्तुउपर देहायको काम गरेमा यस दफाबमोजिमको कसुर भएको मानिने व्यवस्था छ । यो दफाको केही व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको दफा २९५ अनुरूप छन् ।

१. धार्मिक पूजा, प्रार्थना वा कर्म गर्ने ठाउँ,
२. धार्मिक दृष्टिबाट पवित्र मानिएको ठाउँ, वस्तु चिहान वा मशानघाट,
३. खण्ड (१) र (२) बमोजिमका वस्तुउपर हानिनोक्सानी वा क्षतिपुऱ्याउने काम,

४. त्यस्ता वस्तुउपर कुनै किसिमले दूषित गर्ने, विगाने, फोहोर मैला पार्ने वा त्यस्तै किसिमका अन्य काम गर्ने ।

प्रचलित मुलुकी ऐन, अदलको महलको १ क नं. मा यो व्यवस्था कुनै न कुनै रूपमा रहेको हुँदा प्रस्तावित व्यवस्थाले भइ रहेको कानूनी व्यवस्थालाई परिमार्जित रूपमा निरन्तरता दिएको पाइन्छ ।

यस दफाबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने र विदेशीले त्यस्तो कसुर गरेको रहेछ भने कैद भुक्तान गरेको मितिबाट सात दिन भित्र निजलाई नेपालबाहिर पठाउनु पर्ने व्यवस्था समेत प्रस्ताव गरिएको छ ।

१५८. धार्मिक भावनामा आघात पुऱ्याउन नहुने : (१) कसैले लेखेर, बँचनले वा आकार वा चिह्नद्वारा वा अरू कुनै किसिमबाट कुनै जात, जाति सम्प्रदाय वा वर्गको धार्मिक भावनामा आघात पुऱ्याउन हुँदैन ।

(२) उदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद र बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफाको व्यवस्थाअनुसार कुनै जात, जाति, सम्प्रदाय वा वर्गको धार्मिक भावनामा कसैले लेखेर, बचनले आकार वा चिह्नद्वारा वा अन्य कुनै किसिमबाट आघात पुऱ्याउने कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी दुई वर्षसम्म कैद र बीस हजारसम्म जरिमाना हुने गरी सजाय हुने प्रस्ताव गरिएको छ ।

वस्तुतः यस दफाको कसुरसम्बन्धी व्यवस्थालाई कुनै न कुनै रूपमा दफा ६६ मा व्यवस्था भएको सार्वजनिक शान्ति विरुद्धको कसुरले पनि आर्थिक रूपमा समेटेको देखिन्छ । त्यसो भए तापनि सो व्यवस्थालाई यस दफामा अझ विस्तृत (elaborate) गरी स्पष्ट पारिएको देखिन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा २९५क र २९८ मा पनि यस्तै व्यवस्था भएको देखिन्छ ।

१५९. धार्मिक रीति-स्थितिमा बाधा पुऱ्याउन नहुने : (१) कसैले सनातनदेखि अपनाउदै वा चली आएको अरूको धार्मिक रीति-स्थितिमा जानीजानी बाधा पुऱ्याउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार सनातन (लामो समय)देखि अपनाउदै आएको वा अभ्यास गर्दै आएको कसैको धार्मिक रीति स्थितिमा जानीजानी बाधा विरोध गर्ने कामलाई कसुरको रूपमा पहिचान गरी त्यस्तो कसुरलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने सजाय गरेको देखिन्छ । यस व्यवस्थाका तत्व निम्नानुसार छन् :

- १) सनातनदेखि चलिएको रीति स्थितिमा बाधा विरोध गर्न नहुने,
- २) बाधा विरोध जानीजानी गर्न नहुने,

- ३) धार्मिक रीति स्थितिको परिभाषा नगरीएको हुनाले सो कुरा अदालतबाट नै निरूपण हुने,
- ४) अपनाउँदै वा चलि आएको धार्मिक रीति स्थिति जुनसुकै प्रकारको हुन सक्ने र सो कुरा परिस्थितिबाट निर्धारण हुन सक्ने ।

१६०.धर्म परिवर्तन गराउन नहुने : (१) कसैले कसैको धर्म परिवर्तन गराउन वा सो कुराको उद्योग गर्न वा दुरुत्साहन दिन हुँदैन ।

(२) कसैले कुनै,जात, जाति वा सम्प्रदायमा सनातनदेखि चलिआएको धर्म, मत वा आस्थामा खलल पार्ने कुनै काम वा व्यवहार गर्न वा खलल हुने गरी कुनै प्रलोभन देखाई वा नदेखाई अन्य कुनै धर्ममा परिवर्तन गराउन वा अन्य कुनै नियतले त्यस्तो धर्म वा मत प्रचार गर्न हुँदैन ।

(३) उपदफा (१) वा (२) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(४) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्ति विदेशी रहेछ भने त्यस्तो व्यक्तिलाई निजले यस दफाबमोजिम कैद भुक्तान भएको सात दिनभित्र नेपालबाहिर पठाउनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफाको व्यवस्थाअनुसार कसैको धर्म परिवर्तन गराउने, सो कुराको उद्योग गर्ने वा दुरुत्साहन दिने, अन्य कुनै धर्म परिवर्तन गराउन र त्यस्तो धर्मको प्रचार गर्ने कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषित गरी आवश्यक सजायको व्यवस्था गरिएको छ ।

यो व्यवस्था नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २३ को उपधारा (१) को प्रतिवधात्मक वाक्यांश कार्यान्वयन गर्ने प्रयोजनका लागि बनेको फौजदारी कानून मान्नुपर्ने हुन्छ ।

धर्म परिवर्तन गराउने कार्यलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको यो व्यवस्था नेपालको लागि नयाँ होइन र यो नेपालको फौजदारी विधिशास्त्रको एक परम्परागत कसुर हो र मुलुकी ऐन, अदालको नं.१ मा यो व्यवस्था रहेको छ । नेपालमा रहेका थुप्रै अल्प संख्यक गैर हिन्दू धार्मिक समुदायको धर्म र रीतिस्थितिको संरक्षणका लागि यो अत्यावश्यक व्यवस्था हो । धर्म परिवर्तन गराउने कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषित नगर्ने हो त्यस्ता अल्प संख्यकको धर्म र धार्मिक आस्था लोप हुन सक्ने खतरा रहन्छ । यस व्यवस्थाबाट नै अल्पसंख्यकमा रहेका धार्मिक समुदायको अस्तित्व रहँदै आएको छ ।

जहाँसम्म धर्म परिवर्तन गर्ने प्रश्न छ, कुनै पनि व्यक्तिले स्वेच्छाले आफ्नो धर्म परिवर्तन गर्ने कुरा त्यस्तो व्यक्तिको नैसर्गिक मानवअधिकार हुनाले न त्यस्तो कामलाई संविधानबाट अन्यथा गरिएको छ न त प्रस्तुत कानूनबमोजिम कसुर नै ठानिएको छ । कुनै पनि व्यक्तिले स्वेच्छाले आफ्नो धर्म परिवर्तन गर्ने कामलाई प्रस्तावित व्यवस्थाले प्रतिकूल असर पुऱ्याउँदैन । तर प्रलोभन देखाई वा नदेखाई कसैको धर्म परिवर्तन गराउने, कसैको धर्म वा आस्थालाई खलल पार्ने कुनै काम गर्ने वा त्यस्तो नियतले कुनै धर्म वा मत प्रचार गर्ने कामलाई कसुर ठानिएको छ ।

धर्म परिवर्तन गराउने कसुरवापत पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था छ । मुलुकी ऐन, अदालको १ नं. मा धर्म परिवर्तन गराइ सकेको अवस्थामा ६ वर्षसम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ ।

१६१. हदम्याद : दफा १६० अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको थाहा पाएको मितिले छ महिना र यस परिच्छेद अन्तर्गतको अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

यस परिच्छेद अन्तर्गतका कसुरमा उजुर गर्ने हदम्याद अत्यन्त सरल रहेको छ । धर्म परिवर्तन गराउने कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको थाहा पाएको मितिले ६ महिनाभित्र उजुर गरिसक्नु पर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ, जुन मौजुदा मुलुकी ऐन, अदलको १२ नं रहेको जहिले सुकै पनि उजुर गर्न सकिने व्यवस्थाको तुलनामा सारभूत रूपमा कम गरिएको देखिन्छ । यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा भने त्यस्तो कसुर भएको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर परिसक्नु पर्ने गरी हदम्याद निर्धारण गरिएको छ ।

भेदभाव तथा अन्य अपमानजन्य व्यवहारसम्बन्धी कसुर

टिप्पणी

प्रस्तुत परिच्छेदमा पहिचान गरिएका अधिकांश कसुरहरू तथा सोका लागि प्रस्ताव गरिएका सजाय नेपाली फौजदारी विधिशास्त्रका सन्दर्भमा केही नयाँ छन् । यस परिच्छेदमा व्यवस्था गरिएका कानूनी व्यवस्थाहरू मूलतः व्यक्तिको मानवअधिकारसँग सम्बन्धित रहेका छन् र नेपाल पक्ष रहेका मानवअधिकारसम्बन्धी केही अन्तर्राष्ट्रिय लिखत (International Instruments) को व्यवस्थालाई राष्ट्रिय कानूनमा स्थानान्तरण गर्नका लागि पनि यस परिच्छेदमा पहिचान गरिएका कामलाई दण्डनीय कसुरको रूपमा व्यवस्था हुन आवश्यक रहेको थियो । यस परिच्छेदमा विभिन्न विषयमा ११ दफा रहेका छन् ,

१६२. भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न नहुने : (१) कानूनमा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कानूनबमोजिम अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारीले त्यस्तो अधिकार वा सामान्य कानूनको प्रयोग गर्दा धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्थाको आधारमा कुनै पनि नागरिक माथि जानीजानी भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

सामान्य कानूनको प्रयोगमा धर्म, वर्ण, लिङ्ग, जात, जाति, उत्पत्ति, भाषा वा वैचारिक आस्थाको आधारमा भेदभाव गर्न नहुने संवैधानिक विधिशास्त्रको आधारभूत तत्व भएको र सो आधारमा कुनै नागरिकउपर भेदभाव गर्ने काम असंवैधानिक हुने हुन्छ । तर यो अवस्था नेपाली नागरिकका हकमा मात्र लागू हुने हुन्छ ।

फौजदारी कानून कुनै पनि प्राकृतिक व्यक्तिउपर र केही खास अवस्थामा कानूनी व्यक्तिउपर पनि लागू हुने हुँदा माथि लेखिएको कारणबाट व्यक्ति व्यक्ति बीच भेदभाव गरिने काम दण्डनीय हुने गरी त्यस्तो कामलाई कसुरको रूपमा पहिचान गरी अधिकारप्राप्त अधिकारीले उल्लिखित कुराहरूको आधारमा भेदभाव गरेमा त्यसउपर अनुशास्ती (Sanction) को व्यवस्था गरी निजलाई जवाफदेही बनाइएको छ । यस दफाबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

१६३. भेदभाव गरी वस्तु वा सेवा खरिद बिक्री वा वितरण गर्न नहुने : (१) कसैले कुनै वस्तु वा सेवाको खरिद वा बिक्रीवितरण गर्दा गराउँदाकुनै खास जात, जाति वा सम्प्रदायको व्यक्तिबाट मात्र वा त्यस्ता व्यक्तिलाई मात्र खरिद वा बिक्रीवितरण गर्ने वा कुनै खास जात, जाति वा सम्प्रदायका व्यक्तिलाई उपलब्ध नगराउने वा बिक्री वितरण नगर्ने कार्य गर्न हुँदैन ।

तर आर्थिक, सामाजिक वा शैक्षिक दृष्टिले पिछ्छडिएको वर्गको हित संरक्षण वा विकासका लागि कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीको स्वीकृति लिई कुनै खास वस्तु वा सेवा कुनै खास जात, जाति वा सम्प्रदायका व्यक्तिलाई मात्र उपलब्ध गराएकोमा वा बिक्रीवितरण गरेकोमा यस दफाबमोजिम कसुर गरेको मानिनेछैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार कसैले कुनै वस्तु वा सेवाको खरिद बिक्री गर्दा देहायको कुनै काम गरेमा यस दफाबमोजिमको कसुर गरेको मानिन्छ :

१) कुनै खास जात, जाति वा सम्प्रदायका व्यक्तिबाट मात्र खरिद गर्ने,

२) कुनै खास जात, जाति वा सम्प्रदायका व्यक्तिलाई मात्र बिक्री वा वितरण गर्ने,

३) कुनै खास जात, जाति वा सम्प्रदायका व्यक्तिलाई उपलब्ध नगराउने वा बिक्रीवितरण नगर्ने,

यस दफाबमोजिम हुने कसुरवापत एक वर्षसम्म कैद वा दश हजारसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

१६४.जबर्जस्ती काममा लगाउन नहुने : (१) कसैले कसैलाई निजको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउन हुँदैन ।

तर सार्वजनिक कामको लागि श्रममा लगाउन यस दफाले बाधा पुऱ्याएको मानिनेछैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तावित व्यवस्था संविधानको धारा २९ को उपधारा (४) बमोजिम प्रत्याभूति भएको मौलिक हक अनुरूपको कानूनी व्यवस्था हो ।

स्वेच्छाले मात्र काम गर्ने र जबर्जस्ती काममा लगाउन नसकिने कुरा प्रत्येक व्यक्तिको नैसर्गिक मौलिक हक हो र नेपाल पक्ष भएको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी सन् १९६६ को प्रतिज्ञापत्र (ICCPTR) (मे १४, १९९१) मा नेपाल पक्ष भएको को धारा ८ को प्रकरण ३ को खण्ड (क) बमोजिम यो अधिकारलाई व्यक्तिको नागरिक अधिकारको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । यो व्यवस्था प्रतिकूल हुने गरी कुनै व्यवहार भएमा त्यसलाई दण्डनीय बनाउन र सो प्रतिज्ञापत्र कार्यान्वयन गर्नका लागि पनि प्रस्तुत व्यवस्था हुन आवश्यक छ । यस दफा प्रतिकूल हुने गरी कुनै कसुर भएमा तीन महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुने गरी सजाय प्रस्ताव गरिएको छ ।

तर सार्वजनिक कामको लागि कसैलाई श्रममा लगाउने व्यवस्था यस दफाको प्रयोजनका लागि कसुर नमानिने व्यवस्था पनि उपदफा (१) को प्रतिवधात्मक वाक्यांशमा व्यवस्था गरिएको छ । यो प्रतिवधात्मक वाक्यांश संविधानको धारा २९ को उपधारा (४) को प्रतिवधात्मक वाक्यांश र उपर्युक्त प्रतिज्ञापत्रको धारा ८ को प्रकरण ३ को खण्ड (ख) मा उल्लिखित प्रतिवधात्मक वाक्यांशको व्यवस्था अनुरूप रहेको छ ।

१६५.दास बनाउन नहुने : (१) कुनै व्यक्तिलाई दास वा कमारा, कमारी बनाउन, सो हैसियतमा राख्न, काममा लगाउन वा सो सरहको अन्य कुनै पनि व्यवहार गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँचदेखि दश वर्षसम्म कैद र पचास हजारदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

कुनै पनि व्यक्तिलाई दास वा कमारा कमारी बनाउने काम त्यस्तो व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता गम्भीर रूपमा हनन भएको अवस्था हो र वीसौं शताब्दीको प्रारम्भदेखि नै विश्वभरी नै दासता उन्मूलन गरिएको छ । दासता र तत्सम्बन्धी अभ्यासलाई निवारण गर्नका अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सन् १९२६ को दासता महासन्धि (Slavery Convention) र सो महासन्धिलाई संशोधन गर्ने सन् १९५६ को प्रोटोकल (Protocol Amending the Slavery Convention) को व्यवस्था भएका छन् जसको नेपाल पक्ष (जनवरी ७, १९६३) भइसकेको छ । दासता महासन्धिले दासतालाई परिभाषित गरी पक्ष राज्यले दासता र त्यसका जुनसुकै स्वरूपलाई दमन र उन्मूलन गर्नुपर्ने (धारा २) र त्यस्तो कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषित गरी दण्ड तोक्नु पर्ने (धारा ६) व्यवस्था गरेको हुनाले सो अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पूरा गर्नका लागि पनि यो व्यवस्थालाई दण्डनीय बनाउनुपर्ने हुन्छ । त्यसो त कमारा कमारी बनाउने, दास तुल्याउने र बाँधा राख्ने काम नेपाल कानूनबमोजिम एक स्थापित गम्भीर कसुर भएको र मुलुकी ऐन, जीउ मास्ने बेच्नेको ३ नं.बमोजिम त्यस्तो कसुरवापत तीन वर्षदेखि दश वर्षसम्म सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ ।

प्रस्तावित व्यवस्थाबमोजिम देहायको काम गरे वा गराएमा यस दफाबमोजिम कसुरको रूपमा परिभाषित गरिएको छ :

- १) कुनै व्यक्तिलाई दास वा कमारा, कमारी बनाउने,
- २) दास वा कमारा, कमारीको हैसियतमा कुनै व्यक्तिलाई राख्ने वा काममा लगाउने,
- ३) दास वा कमारा कमारी सरहको अन्य कुनै व्यवहार गर्ने वा गराउने ।

जहाँसम्म सजायको प्रश्न छ, प्रचलित मुलुकी ऐन, जीउ मास्ने बेच्नेको महलको ३ नं.बमोजिम कमारा, कमारी बनाउने वा दास राख्ने काम वापत तीन वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद रहने व्यवस्था भएकोमा सो कसुर मानवता र मानवअधिकार विरुद्धको कसुर भएकोले सो सजायको न्यूनतम हदमा केही वृद्धि गरी पाँच वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ ।

१६६.बन्धक बनाउन वा बाँधा राख्न नहुने : (१) कुनै व्यक्तिलाई कुनै पनि प्रकारको प्रतिफल वापत बन्धक बनाउन वा बाँधा राख्न वा बाँधाको हैसियतमा काममा लगाउन वा सो सरहको अन्य कुनै पनि प्रकारको व्यवहार गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षदेखि सात वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

कुनै करारको दायित्व र खासगरी कुनै ऋण वापत कसैलाई निश्चित अवधिसम्म साहूको नियन्त्रणमा रही कुनै ज्याला वा परिश्रमिक विना कसैलाई काममा लगाउने, साहूको मन्जुरी विना आफू खुशी कही कतै जान नपाउने वा अरू कसैको र आफ्नो पनि काम गर्न नहुने अभ्यास दक्षिण एसियामा कायम रहेको दासताको एक अवशेष भएको र यो यदाकदा अभ्यास हुने गर्दछ । यसरी नियन्त्रणमा राखिएको व्यक्ति एक किसिमबाट बन्धकमा रहने र त्यसरी काममा लगाइएको कामदारलाई बाँधा (bonded labour) भनिन्छ । बाँधा बनाउने काम ऋण चुक्ता नगरेसम्म परिस्थिति बस पुस्तो पुस्तासम्म हुने गर्दछ । यो दासताको अर्को रूप र सामन्ती संस्कारको ज्वलन्त प्रतिरूप भएकोले यस्तो कामलाई फौजदारी कसुरको रूपमा पहिचान हुन वाञ्छनीय हुन्छ । बन्धक बनाउने वा बाँधा राख्ने कामबाट व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता गुम्ने र निजको मानवअधिकार गम्भीर रूपमा उल्लङ्घन हुने भएकोले यसलाई दासता महासन्धिको धारा १.२ र ICCPR को धारा ८.१ बमोजिम निषेध गरिएको छ । संविधानको धारा २९ को उपधारा (३) बमोजिम पनि यसलाई निषेध गरिएको छ । मुलुकी ऐन, जीउ मान्ने बेच्नेको ३ नं. बमोजिम बाँधा तुल्याउने कामलाई गम्भीर फौजदारी कसुरको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । तसर्थ, कुनै कामको प्रतिफल वापत वा कुनै ऋण चुक्ता नगरेवापत कसैलाई बन्धक बनाउने वा बाँधा तुल्याउने कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषित गर्नु नेपाल पक्ष भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि दायित्व पूरा गर्ने र राष्ट्रिय कानूनलाई निरन्तरता दिनु हो । जहाँसम्म सजायको प्रश्न छ, त्यस्तो काम गर्ने वा गराउने व्यक्तिलाई तीनदेखि सात वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

१६७. सामाजिक रीति स्थितिमा खलल पार्न नहुने : (१) कसैले कसैको सामाजिक रीति स्थितिमा खलल पार्ने वा खलल हुने गरी भुक्त्याई वा जर्बजस्ती गरी कुनै काम गर्न वा गराउन हुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि जातीय भेदभाव हुने रितिस्थितिलाई सामाजिक रितिस्थिति मानिनेछैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

विभिन्न जात, जाति, धर्म, सम्प्रदायका व्यक्तिहरू बीच कायम रहेको सामाजिक सद्भाव नेपाली समाजको विशिष्ट पहिचान हो । नेपालमा रहेका जात, जाति, धर्म, भाषा वा संस्कृतिको कारणले पृथक रहेका विभिन्न समुदायका आ-आफ्नै सामाजिक रीति स्थिति, मूल्य र मान्यता मुलुकका साझा सम्पदा भएकाले त्यसको संरक्षण हुनु आवश्यक हुन्छ र त्यसका विरुद्ध हुने कुनै पनि कामलाई कसुरको रूपमा पहिचान गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार कसैले सामाजिक रीति स्थितिमा खलल हुने वा खलल पार्ने गरी भुक्त्याई वा जर्बजस्ती गरी कुनै काम गरे वा गराएमा सामाजिक रीति स्थितिमा खलल पुऱ्याएको मानिने र त्यस्तो काम गरेवापत एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ ।

तर जातिय भेदभावको आधारमा हुने रीत स्थितिलाई सामाजिक रीति स्थिति मानिएको छैन, किनकि जातिय भेदभाव नेपाल कानूनबमोजिम निषेधित काम हुने हुनाले स्वाभाविक रूपमा त्यस्तो आधारमा बनेका सामाजिक मूल्य, मर्यादा र रीति स्थिति पनि निषेधित नै हुन्छन् ।

१६८. जातिजातिको आधारमा भेदभावपूर्ण व्यवहार गर्न नहुने : (१) कसैले कसैलाई जातिपाति वा सामाजिक सम्प्रदायको उत्पतिको आधारमा छुवाछुत वा अन्य कुनै किसिमको भेदभाव गर्न वा सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन वा कुनै सार्वजनिक प्रकृतिका धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न रोक्न वा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेको पानी, पधेरो प्रयोग गर्न बञ्चित गर्न वा अन्य कुनै सार्वजनिक उपयोग वा सुविधाका कुराको प्रयोग गर्नबाट बञ्चित गर्न हुँदैन ।

(२) उदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ, र राष्ट्रसेवकले यस दफामा लेखिएको कसुर गरेमा थप तीन महिनासम्म कैद सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

सबै प्रकारका जातिय भेदभावको उन्मूलनका सम्बन्धमा व्यवस्था भएको सन् १९६५ को अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (International Convention on the Elimination of All forms of Racial Discrimination) (CERD) को नेपाल पक्ष (३० जनवरी, १९७१) राज्य भएकोले सो महासन्धिको व्यवस्थालाई राष्ट्रिय स्तरमा कार्यान्वयन गर्ने नेपाल सरकारको जिम्मेवार रहेको छ । CERD को धाराबमोजिम जातिय आधारमा भएको भेदभावलाई दण्डनीय फौजदारी कसुरको रूपमा परिभाषा गर्नुपर्ने हुन्छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १४बमोजिम छुवाछुत तथा जातिय भेदभाव विरुद्धको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरिएको छ । सो धाराको उपधारा (१) बमोजिम जात, वंश, समुदाय वा पेसाको आधारमा कुनै किसिमको छुवाछुत तथा जातिय भेदभाव गर्न नहुने र त्यस्तो काम कानूनबमोजिम दण्डनीय हुने व्यवस्था छ । त्यसै गरी उपधारा (२) बमोजिम जात, जातिको आधारमा सार्वजनिक प्रयोगमा रहेका सेवा, सुविधा वा उपयोगका कुराहरू प्रयोग गर्नबाट वा सार्वजनिक वा सार्वजनिक धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्नबाट वा धार्मिक काम गर्नबाट रोक लगाउन नसकिने व्यवस्था गरिएको छ । संविधानको धारा १४लाई कार्यान्वयन गर्न छुवाछुत तथा जातिय भेदभाव विरुद्धको ऐन, २०६८ बनी सकेको छ जुन प्रस्तुत दफाको व्यवस्था भन्दा धेरै प्रगतिशील र विस्तृत पनि छ । तर प्रस्तुत संहिता तयार गर्दाका बखत सो ऐन व्यवस्थापिका-संसद्बाट पारित भइ सकेको थिएन । त्यस अर्थमा, यो व्यवस्था त्यस बखत आवश्यक नै रहेको थियो । प्रस्तावित दफाको व्यवस्थाबमोजिम जातिपाति वा सामाजिक सम्प्रदायको उत्पतिको आधारमा हुने देहायका कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको छ :

१. छुवाछुत वा अन्य कुनै किसिमको भेदभाव गर्ने,
२. सार्वजनिक स्थलमा उपस्थित हुन रोक्ने,
३. सार्वजनिक प्रकृतिको धार्मिक स्थलमा प्रवेश गर्न रोक्ने,
४. सार्वजनिक प्रयोगमा रहेको पानी, पधेरो प्रयोग गर्न बञ्चित गर्ने,
५. अन्य कुनै सार्वजनिक उपयोग वा सुविधा प्रयोग गर्नबाट बञ्चित गर्ने ।

यस दफाबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजारसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । यसका अतिरिक्त प्रचलित कानूनबमोजिम राष्ट्रसेवक मानिने व्यक्तिबाट यस दफामा परिभाषित कसुर भएमा त्यसबाट कसुरको गम्भीरता बढाउने हुन्छ र निजलाई तीन महिनासम्म थप सजाय हुने व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

१६९.यातना दिन नहुने : (१) प्रचलित कानूनबमोजिम कसुरको अनुसन्धान गर्ने, अभियोजन गर्ने, कानूनको कार्यान्वयन गर्ने वा कानूनबमोजिम नियन्त्रण, हिरासत वा थुनामा राख्ने अधिकारप्राप्त अधिकारीले कसैलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिन वा दिन लगाउन वा क्रूर, निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनका लागि पक्राउ परेको, नियन्त्रणमा रहेको, हिरासत, थुना, कैद वा नजरबन्द वा आफ्नो सुरक्षामा रहेको कुनै व्यक्ति वा सो व्यक्तिको कारणले अन्य कुनै व्यक्तिलाई देहायको उद्देश्यले जानीजानी शारीरिक वा मानसिक पीडा वा कष्ट पुऱ्याएमा वा निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय दिएमा त्यस्तो व्यक्तिउपर यातना दिएको वा क्रूर, निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरेको मानिनेछ :-

- (क) कुनै विषयमा जानकारी हासिल गर्ने,
- (ख) कुनै कसुरमा साबित गराउने,
- (ग) कुनै कार्यको लागि दण्ड दिने,
- (घ) जोर जुलुम वा त्रास देखाउने, वा
- (घ) कानून विपरीतका अन्य कुनै कार्य ।

(३) यस दफाबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कसुरको गम्भीरता हेरी पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना दुवै सजाय हुनेछ ।

(४) यस दफाबमोजिमको कसुर गर्न आदेश दिने व्यक्ति वा यस दफाबमोजिमको कसुर गर्न सहयोग गर्ने मतियारलाई मुख्य कसुरदार सरह सजाय हुनेछ ।

(५) यस दफाबमोजिम कसुर गर्ने कुनै व्यक्तिले आफूभन्दा माथिका अधिकारीको आदेश पालना गरी त्यस्तो कसुर गरेको भन्ने दाबी लिन पाउने छैन र निजले त्यस्तो आधारमा त्यस्तो कसुर गरेबापत हुने सजायबाट उन्मुक्ति पाउने छैन ।

टिप्पणी

नेपाल यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमान जनक व्यवहार वा सजाय विरुद्धमा व्यवस्था भएको सन् १९८४ को सं.रा. संघीय महासन्धि (Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CAT) को मे १४, १९९१ मा पक्ष बनेको थियो । सो महासन्धिको .....धाराबमोजिम पक्ष राज्यले यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायलाई दण्डनीय फौजदारी कसुरको रूपमा परिभाषा गरी आवश्यक सजायको व्यवस्था गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । CAT को धारा २.१बमोजिम सो महासन्धिको व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नका लागि पक्ष राज्यले उपयुक्त कानूनी, प्रशासनिक तथा न्यायिक उपाय अपनाउनुपर्ने हुन्छ । संविधानको धारा २६बमोजिम अनुसन्धान, तहकिकात वा पुर्पक्षको सिलसिलामा वा अरू कुनै किसिमले थुनामा रहेको कुनै व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना नदिइने वा निजसँग निर्मम,

अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार नगरिने गरी यातना विरुद्धको हकलाई मौलिक हकको रूपमा परिभाषा गरी त्यस्तो कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुने व्यवस्था गरिएको छ । CAT को धारा २.१ को व्यवस्था र संविधानको धारा २६ को व्यवस्थालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्नका लागि यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायलाई पहिचान गरी त्यस्तो कामलाई दण्डनीय फौजदारी कसुरको रूपमा परिभाषा गर्नका लागि यस दफाको व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ ।

प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार मूलतः कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीले देहायको अवस्थामा देहायको प्रयोजनका लागि देहायको व्यक्तिलाई देहायको कुनै काम गरेमा निजलाई यातना दिएको वा क्रूर, निर्मम वा अपमानजनक व्यवहार गरेको मानिन्छ ।

१. अवस्थाहरू

- (क) पक्राउ गरिएको,
- (ख) कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारी (मूलतः प्रहरी) को नियन्त्रणमा रहेको,
- (ग) हिरासतमा रहेको,
- (घ) थुनामा रहेको,
- (ङ) नजरबन्दमा रहेको,
- (च) कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीको सुरक्षामा रहेको,

२. प्रयोजन : माथि खण्ड १ को उपखण्ड (क)देखि (च) सम्मको अवस्थामा रहेको व्यक्ति स्वयम्बाट वा अन्य कुनै तेस्रो व्यक्तिका देहायको जानकारी प्राप्त गर्ने उद्देश्यले गरिने व्यवहारलाई त्यस्तो व्यवहार मानिएको छ :

- (क) कुनै विषयमा जानकारी हासिल गर्ने,
- (ख) कुनै कसुरमा साबित गराउने,
- (ग) कुनै कार्यको लागि दण्ड दिने,
- (घ) जोर जुलुम वा त्रास देखाउने वा
- (ङ) कानूनविपरीतका अन्य कुनै कार्य गर्ने ।

३) गरिने व्यवहार : कानून कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीले खण्ड १ को अवस्थामा रहेको व्यक्ति स्वयम् वा सो व्यक्तिको कारणले अन्य कुनै तेस्रो व्यक्तिलाई खण्ड २ को प्रयोजनका लागि जानीजानी गरिने देहायका व्यवहारलाई यातना मानिएको छ ।

- (क) शारीरिक वा मानसिक पीडा वा कष्ट पुर्याउने,
- (ख) निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय दिने ।

जहाँसम्म कस्तो व्यवहार वा सजायलाई क्रूर, अमानवीय वा अपमान जनक व्यवहार वा सजाय हुने र कस्तो पीडालाई शारीरिक वा मानसिक पीडा पुर्याएको मानिने भन्ने प्रश्न छ, यो विषय प्रस्तुत दफामा परिभाषा गरिएको छैन र सम्बन्धित व्यक्तिलाई पुर्याएको कष्ट, पीडा वा व्यवहारबाट

परिस्थितिबस निर्धारण हुने हुनाले त्यसको सीमाङ्कन गर्न सहज हुँदैन । यो सम्बन्धित व्यक्तिलाई राखिएको परिस्थिति र गरिएको व्यवहारबाट निर्धारण हुने विषय हो ।

यस दफाबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कसुरको गम्भीरताबमोजिम पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने गरी सजाय प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ ।

यातना दिने वा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय गर्ने कामलाई CAT को धारा २.३ बमोजिम माथिल्लो अधिकारीको आदेशको कारणबाट न्यायोचित नहुने व्यवस्था भएको हुनाले सोही व्यवस्थालाई राष्ट्रिय कानूनबमोजिम कानून कार्यान्वयन गर्न आफूभन्दा माथिल्लो अधिकारीको आदेशबाट यस दफाबमोजिम कसुर गरेको दाबी कसैले लिन नसक्ने र सजायबाट उन्मुक्ति नहुने व्यवस्था गरिएको छ । सामान्य अवस्थामा कुनै कसुर गर्न सहयोग गर्ने र मतियारलाई आधा सजाय हुने भए तापनि यो कसुरमा मतियार र सहयोग गर्ने व्यक्तिलाई पनि मुख्य कसुरदार सरह सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हुनाले कसुरको गम्भीरता उजागर भएको छ ।

१७०. अपमानजनक वा अमानवीय व्यवहार गर्न नहुने : (१) कसैले कसैलाई अपमानजनक वा अमानवीय व्यवहार गर्न गराउनु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि देहायबमोजिमका कामलाई अपमानजनक वा अमानवीय व्यवहार मानिनेछ :-

(क) बोक्सा बोक्सीको आरोप लगाउने,

(ख) बोक्सा बोक्सीको आरोप लगाई बसोबास गरेको ठाँउबाट निकाला गर्ने,

(ग) सामाजिक बहिष्कार गर्ने, वा

(घ) अन्य जुनसुकै काम गरी क्रूर, अमानवीय वा अपमानजन्य व्यवहार गर्ने ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(४) राष्ट्रसेवकले यस दफामा लेखिएको कसुर गरेमा निजलाई थप तीन महिनासम्म कैद सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

दफा १६९ मा उल्लिखित अपमान जनक वा अमानवीय व्यवहार सामान्यतः सार्वजनिक अधिकारीको नियन्त्रणमा रहेको व्यक्ति विरुद्ध सार्वजनिक अधिकारीबाट हुने फौजदारी कसुर हुन् भने यस दफाअन्तर्गतका कसुरहरू त्यस्तो अधिकारीको नियन्त्रणमा नरहेको बखत स्वतन्त्र व्यक्ति विरुद्ध अन्य कसैबाट हुने कसुर हुन् । यस दफामा उल्लिखित अपमानजनक वा अमानवीय व्यवहार दक्षिण एसियाली मुलुक र खास गरी नेपालमा रहेको विशिष्ट अवस्था र अन्धविश्वासका उपज हुनाले त्यस्ता कामलाई निवारण तथा नियन्त्रण गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्न वान्छनीय देखिन्छ । देहायमा लेखिएका कसुरलाई यस दफाको प्रयोजनका लागि अपमान जनक वा अमानवीय कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको पाइन्छ :

(१) कसैलाई बोक्सा वा बोक्सीको आरोप लगाउने,

(२) बोक्सा बोक्सीको आरोपमा बसोबास गरेको ठाउँबाट निकाला गर्ने (गाउँ निकाला गर्ने),

(३) सामाजिक बहिष्कार गर्ने,

(४) माथि लेखिएदेखि बाहेक अन्य जुनसुकै काम गरी कसैलाई क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्ने ।

अझै पनि नेपाली समाजमा कुनै वैज्ञानिक आधार र तथ्य विना कसैलाई बोक्सा वा बोक्सीको आरोप लगाउने, त्यस्तो आरोपमा कुनै व्यक्ति वा निजको परिवारलाई बस्ती वा गाउँबाट निकाला गर्ने, निज वा निजको परिवारलाई सामाजिक बहिष्कार गर्ने, निजलाई समुदायमा प्रवेश निषेध गर्ने, निजलाई यदाकदा अभक्ष खुवाउने, कालो मासो दलेर गाउँ बस्ती घुमाउने, बोक्सा वा बोक्सीको आरोपमा धामी, भ्रात्री मार्फत शारीरिक यातना वा पीडा दिने, डाम्ने, शरीरका कुनै अङ्गमा आगोजन्य पदार्थ राख्ने जस्ता क्रूर, अमानवीय वा अपमान जनक काम गर्ने गरिन्छ । यस प्रकारका असामाजिक र अमर्यादित कामलाई कसुरको रूपमा पहिचान गरी आवश्यक सजायको व्यवस्था गर्नु नै प्रस्तुत दफाको उद्देश्य रहेको छ । जहाँसम्म यस दफाबमोजिमको कसुरमा हुने सजायको प्रश्न छ, सो वापत तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजारसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने र प्रचलित कानूनबमोजिम राष्ट्रसेवक मानिने व्यक्तिबाट यस दफाबमोजिम कसुर भएमा कसुरको गम्भीरता बढ्ने र निजलाई थप तीन महिनासम्म कसुर हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

१७७. क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने : यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

यस परिच्छेदमा पहिचान भएका कसुरहरू मानवीय संवेदना तथा मानवअधिकार संरक्षणको दृष्टिकोणबाट अत्यन्त गम्भीर कसुर भएकाले त्यस्ता कसुरबाट पीडित व्यक्तिलाई कसुरदारबाट अनिवार्य रूपमा क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । त्यसो त यस परिच्छेद अन्तर्गतका केही कसुरमा क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था नेपाली फौजदारी विधिशास्त्रका लागि नयाँ होइन । मुलुकी ऐन, जीउ मास्ने वेच्नेको महलको ३ नं.बमोजिम कमरा कमारी बनाउने, दास बनाउने, बाँधा राख्ने काम वापत मनासिव क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने र यातना वापत यातनासम्बन्धी ऐन, २०५३बमोजिम पीडितलाई एकलाख रुपियाँसम्म क्षतिपूर्ति दिन सकिने व्यवस्था रहेको देखिन्छ । सोही व्यवस्थालाई निरन्तरता दिन र अन्य अमानवीय कसुरवापत क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने र क्षतिपूर्तिको रकम अन्य कसुरमा जस्तै अदालतबाट नै निर्धारण हुनुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

१७८. हदम्याद : (१) दफा १६५ र १६६ अन्तर्गतका कसुरमा जहिले सुकै उजुर लाग्नेछ ।

(२) दफा १६९ अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको वा सम्बन्धित व्यक्ति पक्राउ, नियन्त्रण, हिरासत, थुना, कैद वा नजरबन्दबाट मुक्त भएको मितिले र यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा कसुर भए गरेको थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

यस परिच्छेदमा व्यवस्था गरिएका कसुरवापत उजुर गर्ने हदम्याद निम्नानुसार तय गरिएको छ :

- (१) दफा १६५ र १६६ मा व्यवस्था भएका दास बनाउन नहुने र कमरा कमारी वा बन्धक बनाउन नहुने व्यवस्था भएमा त्यसको प्रतिकूल हुने कामवापत जहिलेसुकै पनि उजुरगर्न सकिने र यसमा हदम्याद नहुने व्यवस्था गरिएको छ ।
- (२) दफा १६९बमोजिम यातनासम्बन्धी कसुरमा निश्चित अवधिभित्र यो कसुरवापत मुद्दा नचलाइएमा प्रमाण गुजार्न नसकिने, भएको प्रमाण समेत लोप हुन सक्ने हुनाले त्यस्तो कसुर भएको वा सम्बन्धित व्यक्ति सार्वजनिक अधिकारीको नियन्त्रणबाट मुक्ति पाएको वा छुटकारा भएको मितिबाट ६ महिनाभित्र उजुरगरी सक्नुपर्ने गरी हदम्याद तोकिएको छ ।
- (३) माथि प्रकरण (१) र (२) मा उल्लिखित अवस्थामा बाहेक अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भए गरेको मितिबाट ६ महिनाभित्र उजुर गरिसक्नु पर्ने गरी हदम्याद निर्धारण गरिएको छ ।

विवाहसम्बन्धी कसुर

परिचयः

यस परिच्छेदमा विवाहसम्बन्धी कसुरको व्यवस्था गरिएको छ । विवाहसम्बन्धी कसुर पनि व्यक्ति विरुद्धको एक अपराध हो । विवाहसम्बन्धी कसुरमा परम्परागत कसुरहरू नाता भित्र विवाह गर्नु, उमेर नपुगी विवाह गर्नु, विवाह गर्ने व्यक्तिको मन्जुरी विना विवाह गर्नु, बहुविवाह गर्नु तथा विवाह गर्दा लेनदेन गर्नुलाई नयाँ कसुरको रूपमा समावेश गरी त्यस्ता कसुरलाई दण्डनीय बनाइएको छ । विवाहका स्वरूप र तरिकाहरू राष्ट्र विशेष, जाति विशेष, धर्म विशेषमा फरकफरक हुन्छन् । तर यो वैयक्तिक अधिकार हो भन्ने कुरामा भने सबै कानूनी प्रणालीहरू एकमत रहेको पाइन्छ र विवाहसम्बन्धी केही आधारभूत मान्यताहरू पालना नगरेमा विवाहसम्बन्धी कसुर हुने हुन्छ ।

विवाह विश्वव्यापी वैयक्तिक अधिकार हुनुका साथै संवेदनशील विषय पनि हो । आफूले चाहेको व्यक्तिसँग विवाह गर्न हरेक व्यक्ति स्वतन्त्र हुन्छ । विवाहलाई कुनै राष्ट्रको सीमा, उत्पति, धर्म वा जात जातिले रोक्दैन । महिला अधिकार तथा मानवअधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी धारणाहरूले यसलाई स्वीकार गरेका छन् । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ र अन्य लिखतहरूले पनि विवाहलाई इच्छापूर्वक गर्न पाउने अधिकारको रूपमा व्यवस्था गरेको छ ।^{१७३} त्यस्तै सबै प्रकारको जातीय भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५,^{१७४} महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि, १९७९^{१७५} ले विवाह गर्ने तथा स्वतन्त्र रूपले बरबधु छान्न पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ । यस अर्थमा विवाह परम्परागत, प्राकृतिक, विश्वव्यापी, स्वतन्त्र सामाजिक एवं सांस्कृतिक अधिकार समेत हो ।

विवाह योग्य पुरुष र महिलाको सँगै बसी जीवन यापन गर्ने दुई वीचको सम्भौता हो । विवाह प्राकृतिक एवं जैविक आवश्यकता पनि हो । यसबाट परिवार खडा गर्ने तथा सन्ततीको उत्पादन गरी समाजमा विशिष्ट स्थान बनाउने उद्देश्य लिइएको हुन्छ । यसको सम्बन्ध समाज विशेष, जात जाती विशेष, धर्म, परम्परा, संस्कृति विशेषसँग गाँसिएको हुन्छ । तर पनि विवाहलाई धार्मिक संस्कारसँग बढी मात्रामा जोडिएको पाइन्छ । विवाह धर्ममा, कुलको रीतमा, परम्परामा आस्था राख्ने तथा ती कुरामा आस्था नराख्ने दुवै वर्गका लागि महत्वपूर्ण कार्य हो । सबै धर्म र संस्कारका व्यक्तिहरूका लागि आवश्यक र अपरिहार्य कर्मको रूपमा रहिआएको छ । हास्रो समाजमा बहुप्रचलित हिन्दू धर्ममा विवाहको परिभाषा नगरिएको भए पनि कन्यालाई निजका संरक्षकद्वारा कन्यादान दिएको र बधुद्वारा ती कन्यालाई बधुको रूपमा ग्रहण गरिने क्रिया नै हिन्दू धर्ममा आधारित परम्परागत विवाह हो । परम्परागत हिन्दू संस्कारमा विवाहलाई ज्यादै महत्व दिई उद्वाह, शुभ-विवाह, परिणय, परिणयन, उपयम, पाणिग्रहण आदी शब्दले सम्बोधन गरिन्छ । हिन्दू परम्परामा विवाह आठ प्रकारबाट गरिन्छ । जसमा: ब्राम्ह विवाह, दैव विवाह, आर्ष विवाह, प्रजापत्य विवाह, गान्धर्भ विवाह, असुर विवाह, राक्षस विवाह र पिशाच विवाह पर्दछन् ।

१७३ नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञा पत्र, १९६६, धारा २३ ।

१७४ सबै प्रकारको जातीय भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६५, धारा ५ ।

१७५ महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९७९, धारा १६ ।

परम्परागत रूपमा विवाहलाई जस्तो सुकै रूप दिइए पनि आधुनिक विधिशास्त्र अनुसार विवाहलाई वैध विवाह (Valid Marriage), बदर गराउन सकिने विवाह (Voidable Marriage), दण्डनीय विवाह (Punishable Marriage), बदर हुने विवाह (Void Marriage) तथा जारी विवाह (Adulterous Marriage) जस्ता विवाह हरू प्रचलनमा रहेका छन् । नेपालमा विवाहसँगसम्बन्धी थुप्रै अपराधहरू हुने गरेका छन् । जारी, वैवाहिक लेनदेन, भूक्याई गरिने विवाह, हाडनातामा विवाह, बाल विवाह आदी नेपालमा हुने विवाहसम्बन्धी केही कसुरहरू हुन ।

नेपालमा विवाहसम्बन्धी कानूनको विकासक्रम हेर्ने हो भने मानव न्यायशास्त्रमा पितादेखि सातौं पुस्ता र मातादेखि पाचौं पुस्तासम्मका सगोत्र र समान प्रवर भएका बन्धु बान्धव नातामा विवाह गर्न नहुने^{१९६} लगायत विवाहसम्बन्धी थुप्रै नियमहरू उल्लेख गरिएको थियो । तत्कालीन राजा सुरेन्द्रको शासनकालमा बनेको मुलुकी ऐन, १९१० मा कन्या चोरेर विवाह गर्न नहुने, फूपु, मामाका छोराछोरी बीच परापूर्वदेखि चली आएको भने विवाह गर्न हुन्छ, हाडनातामा विवाह गर्न नहुने, ५ वर्ष मुनीकी कन्या विवाह गर्न नहुने, ढाटी विवाह गर्न नहुने, अर्काकी स्वास्नी जारी विवाह गर्न नहुने आदि जस्ता कानूनी व्यवस्था गरिएको थियो ।^{१९७} मुलुकी ऐन, १९१० मा भएको उपर्युक्त व्यवस्थालाई मुलुकी ऐन, २०२० ले समयानुकूल केही सुधार गरी कानूनी व्यवस्था गरेको थियो । हाल कायम रहेको मुलुकी ऐनबमोजिम हाडनातामा विवाह गरेको भए बदर हुने, संरक्षकको मन्जुरी भए विवाह गर्न केटाको उमेर १८ र केटीको उमेर १६ वर्ष पुगेको हुनुपर्ने तथा संरक्षकको मन्जुरी नभए केटाको उमेर २१ र केटीको १८ वर्ष पुगेको हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको थियो । त्यस्तै केटा र केटीमा २० वर्ष भन्दा बढी उमेर फरक पार्न नहुने, ढाटी गरेको विवाह बदर हुने, जबर्जस्ती विवाह गर्न नहुने, बहुविवाह गर्न नहुने जस्ता कानूनी व्यवस्था समेत गरेको छ । यसमा २०३३ सालमा भएको संशोधनले सामान्य परिवर्तन मात्र गरेकोमा २०४३ सालमा भएको संशोधनले स्वास्नी महारोगी भएको अवस्थामा अर्को विवाह गर्न पाउने व्यवस्था खारेज भएको थियो । २०५८ सालमा भएको एघारौं संशोधनले महत्वपूर्ण परिवर्तन गरेको छ । जसले अनमेल विवाहको व्यवस्था तथा विवाह गर्दा दस्तुर लिन पाउने व्यवस्था खारेज गर्नुका साथै केटाकेटीको उमेर समान रूपमा २० वर्ष पुगेपछि आफूखुसी विवाह गर्न हुने, ढाँटी गरेको विवाह बदर हुने, बहुविवाह गरेमा हुने सजायमा थप गर्नुका साथै दोस्रो विवाह गर्ने आधारलाई बढी कठिन बनाई महत्वपूर्ण व्यवस्था थप गरेको छ ।

हाल कायम रहेको मुलुकी ऐनको विहावरीको महलमा जानीजानी हाडनातामा गरिएको विवाह, उमेर नपुगी गरे गराएको विवाह, लाटा लाटी, महारोगी, लुलो कुंजो, अन्धो, नपुंसक, बेकम्मा, बौलाहा वा छारेरोग भएको लोग्ने मानिस वा स्वास्नी मानिसलाई सद्दे हो भनी ढाँटी गराइएको विवाह, मन्जुरी नलिइ गरेको विवाह, सधवा, विधवा वा सम्बन्ध विच्छेद भई सकेकी स्वास्नी मानिसलाई कन्या भनी वा विवाहित, विदुर वा सम्बन्ध विच्छेद भई सकेको पुरुषलाई विवाह नभएको भनी भुक्याई गराएको विवाह एवं बहु विवाहलाई विवाहसँग सम्बन्धित कसुर मानी दण्डनीय बनाएको थियो । तर यस संहितामा ढाँटी विवाह र भुक्याई गरिएका विवाहलाई कसुरबाट Decriminalization गरिएको छ किनकि, यी विषयहरू देवानी प्रकृतिको विषय हुन् र त्यसको परिणाम पनि त्यस्तै हुन्छ । यस संहिताको यस परिच्छेदले दफा १७३देखि १७८ सम्ममा विवाहसम्बन्धी कसुरहरूको व्यवस्था गरेको

१७६ प्रकाश बस्ती, सम्पादक, कानून सम्बन्धी केही ऐतिहासिक अभिलेखहरू, (२०६३), कानून व्यवसायी क्लब, काठमाडौं, पृष्ठ २० ।

१७७ प्रा. माधवप्रसाद आचार्य समेत, फौजदारी कानून एक समिक्षात्मक विवेचना, (२०६३), भूकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन, काठमाडौं, पृष्ठ ५९९-५९५ ।

छ; जसमा विवाहसम्बन्धी परम्परागत संस्कारहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य मान्यता समेतलाई दृष्टिगत गर्दै मन्जुरी विनाको विवाह, हाडनातामा गरिएको विवाह, बाल विवाह, लेनदेन गरी गरिएको विवाह र बहुविवाहलाई विवाहसम्बन्धी कसुरको रूपमा कायमै राखी र सजायको व्यवस्था गरिएको छ । तर सजायको हकमा भने त्यस्तो कुनै कठोरपना नअपनाई भइरहेको सजायलाई निरन्तरता दिइएको छ ।

१७३. मन्जुरी विना विवाह गर्न नहुने : (१) विवाह गर्दा दुलाहा हुने पुरुष र दुलही हुने महिला दुवैले एक अर्कालाई पति पत्नीको रूपमा स्वीकार गर्ने मन्जुरी विना विवाह गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम मन्जुरी विना भएको विवाह बदर हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) विपरीत विवाह गर्ने वा गराउनेलाई दुई वर्षसम्म कैद हुनेछ ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनका लागि दफा १७५बमोजिम विवाह गर्न पूरा हुनुपर्ने उमेर पूरा नभएको व्यक्तिले दिएको मन्जुरीलाई मन्जुरी मानिनेछैन ।

टिप्पणी :

प्रस्तुत दफामा विवाह गर्ने केटा कटी दुवैले एक अर्कालाई पति पत्तिको रूपमा स्वीकार गर्ने मन्जुरी विना नै जबर्जस्ती विवाह गरे गराएमा दण्डनीय कसुर हुने र त्यस्तो विवाह बदर वा शुन्य (Void Marriage) हुने व्यवस्था गरिएको छ । यस दफामा भएको व्यवस्था मुलुकी ऐनको विहावरीको महलको दफा ७ मा व्यवस्था गरिएको व्यवस्थाको निरन्तरता हो । संहितामा सो व्यवस्थालाई केही शब्दहरूमा सामान्य हेरफेर गरी उपदफाहरूमा जस्ताको त्यस्तै समावेश गरिएको छ । यस दफाको उपदफा (१) मा विवाह गर्नेले बर वा बधु रोज्न पाउने अधिकारलाई प्रत्याभूती गर्दै विवाह गर्नका लागि दुलाहा हुने पुरुष र दुलही हुने महिला दुवैको एक अर्कालाई पति पत्नीको रूपमा स्वीकार गर्ने मन्जुरी विना विवाह गर्नु वा गराउनु हुँदैन भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । जस अनुसार मन्जुरी विना विवाह गर्न नहुने कसुरमा निम्नानुसार आवश्यक तत्व आवश्यक पर्दछ ।

(क) विवाह गर्दा दुलाहा हुने पुरुष र दुलही हुने महिला दुवैले,

(ख) एक अर्कालाई पति र पत्नीको रूपमा स्वीकार गर्ने,

(ग) मन्जुरी विना विवाह गर्न वा गराउन नहुने ।

उपदफा (२) मा मन्जुरी विना भए गरेको विवाह बदर हुने (Void Marriage) व्यवस्था गरी उपदफा (३) मा मन्जुरी विना विवाह गर्ने वा गराउनेलाई दुई वर्षसम्म कैद सजाय हुने गरी दण्डको व्यवस्था गरिएको छ । यस दफामा विवाह गर्ने उमेर पूरा नभएकाले दिएको मन्जुरीलाई मन्जुरी नमानिने स्पष्ट व्यवस्था समेत गरिएको छ । जसअनुसार दफा १७५ मा भएको व्यवस्थाअनुसार विवाह गर्नेको उमेर १८ वर्ष पूरा भएको हुनुपर्ने भएकाले सो भन्दा कम उमेरकाले मन्जुरी दिएपनि त्यसलाई मन्जुरी मानिदैन ।

उपदफा (१) मा मन्जुरी हुनपर्ने भनी उल्लेख गरिएको व्यवस्थालाई के कसरी मन्जुरी लिनुपर्ने हो, त्यसको पुष्टि कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट नगरिएकोले मन्जुरी नलिई विवाह गर्ने वा गराउनेले मन्जुरी लिइएको थियो भनी भन्न सक्ने अवस्था आउन नसक्ने पनि होइन । यस दफामा मन्जुरी लिनुपर्ने भनी गरिएको व्यवस्थाले विवाह गर्ने उमेर पुगेका केटाकटीले निज आफूहरू बीचमा तथा आ-आफ्ना अभिभावक समक्ष विवाह गर्ने एकअर्काबीच विवाह गर्न सहमत भएको इच्छा व्यक्त गरिएको हुनुपर्छ वा सहमति लिएको हुनुपर्छ भन्ने हो । यसका साथै यस व्यवस्थाले जबर्जस्ती विवाह

गर्नु वा गराउनु हुँदैन, विवाह गर्न दुवैजना सहमत भएको हुनुपर्छ भन्ने कुरालाई सम्बोधन गरेको छ । त्यसरी मन्जुरी नलिई गरिएको विवाहको स्थायित्व नहुने भएकाले त्यस्तो विवाह बदर हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो ।

यस दफामा भएको मन्जुरी लिनुपर्ने व्यवस्थाले आफ्नो जीवनसाथी छान्न विवाहयोग्य अर्थात् उमेर पुगेका पुरुष र महिला दुवै स्वतन्त्र हुन्छन् भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता तथा मानवअधिकारको अवधारणालाई आत्मसात् गरेको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तः

(क) जीवन निर्वाह गर्नुपर्ने जीवन साँगीनी (Life Partner) शारीरिक एवं मानसिक अस्वस्थ एवं विकलाङ्ग भएमा त्यसरी ऐनमा भएको कानूनी मनसायलाई दिग्भ्रमित पारी गरे गराएको विवाह स्वतः बदर हुने अवस्था समेत हुँदा आफूलाई भुक्त्याई, ढाँटी विहे बन्धनमा बाँधिंकी स्वास्नीमानिसलाई त्याग्न वा अस्वीकार गर्न पाउने अधिकार जीवनको अधिकार (Right of Life) अन्तर्गतकै व्यक्तिगत अधिकारमा लिन सकिने । प्रतिवादीलाई विवाह पूर्व नै Acute Psychosis भएको भन्ने तथ्य शङ्काहित रूपमा प्रमाणित भएको अवस्थामा वादी दावीअनुसार विवाह बदर हुने भनी मानसिक रोगीलाई भुक्त्याई विवाह गरेको बदर गरेको पाइन्छ ।^{१७८}

१७४. हाडनातामा विवाह गर्न नहुने : (१) कसैले परम्परा अनुसार चली आएको अवस्थामा बाहेक हाडनाता करणीमा सजाय हुने नातामा विवाह गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको विवाह थाहा नपाई भएको रहेछ भने त्यस्तो विवाह बदर हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको विवाह जानीजानी गर्नेलाई हाडनाता करणीको कसुरमा हुने सजाय र गराउनेलाई तीन महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

हाडनाता वा Blood Relation भित्र गरिएको विवाहलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको यस दफाको व्यवस्थालाई नेपालको फौजदारी कानून प्रणालीमा परम्परा देखिनै फौजदारी कसुर मानिआएको पाइन्छ । संहिताको यस दफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसार परम्परा अनुसार चली आएको अवस्थामा बाहेक हाडनाता करणीमा सजाय हुने नातामा जानीजानी विवाह गर्न वा गराउन नहुने र थाहा नपाइ गरे वा गराएको भएमा त्यस्तो विवाह बदर हुने व्यवस्था गरिएको छ । हाल कायम रहेको मुलुकी ऐनको विहावरीको महलको दफा १ मा यस्तै व्यवस्था गरिएको छ । सोही व्यवस्थालाई केही परिमार्जन गरी उपदफाहरूको रूप दिई प्रस्तुत गरिएको छ । नेपाल विभिन्न जातजाती तथा धर्मावलम्बीको बसोवास भएको देश हुनका अतिरिक्त विभिन्न परम्परा कायम रहेको देश भएकाले यहाँ बसोवास गर्ने विभिन्न जाती तथा धर्मावलम्बीमा नातामा विवाह गर्ने प्रचलन रहेको छ । ती प्रचलनहरूलाई हटात हटाउन पनि हुँदैन । यसै परिप्रेक्षमा उपदफा (१) मा गरिएको व्यवस्थाले परम्परा अनुसार चली आएको अवस्थामा हाडनातामा विवाह गर्न छुट दिइएको छ । तर

त्यस्तो अवस्थामा बाहेक हाडनाता करणीमा सजाय हुने नातामा विवाह गरे गराएमा फौजदारी कसुर हुन्छ । हाडनातामा विवाह गरेको कसुर स्थापित हुन निम्न तत्व आवश्यक पर्दछ ।

- (क) कसैले परम्परा अनुसार चली आएको अवस्थामा बाहेक,
- (ख) हाडनाता करणीमा सजाय हुने नातामा,
- (ग) जानीजानी (With Knowledge)
- (घ) विवाह गर्न गराउन नहुने ।

उपदफा (२) मा थाहा नपाई हाडनातामा भएकोमा त्यस्तो विवाह बदर हुने र विवाह गर्ने वा गराउनेलाई सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छैन । समाजमा भएको पुस्ताको बढोत्तरीका कारण विवाह गर्ने मानिसलाई नाता पर्ने वा नपर्ने थाहा नहुनसक्छ । यस अवस्थामा कर्तामा मनसाय नरहेको अवस्था भएकाले सजायको प्रस्ताव गरिएको छैन, त्यस्तो विवाह बदर हुने स्पष्ट गरिएको छ ।

उपदफा (३) बमोजिम त्यस्तो विवाह जानीजानी (With Knowledge) गरिएको भएमा त्यस्तो विवाह गर्नेलाई हाडनाता करणीको कसुरमा हुने सजाय हुन्छ भने गराउनेलाई समेत सजाय हुने थप व्यवस्था गरिएको छ । जानीजानी गरेको अर्थात् हाडनातामा विवाह गर्ने मनसाय लिई विवाह गरेको भए हाडनाता करणीको कसुरमा सजाय हुने अर्थात् यस संहिताको दफा २२१ मा भएको व्यवस्थाअनुसार नाता सम्बन्ध (वंश वा पुस्ता अनुसार) सजाय हुन्छ । विवाह गराइएका पुरुष र महिला हाडनाताका मानिस हुन भन्ने जानीजानी अर्थात् मनसाय राखी विवाह गराउने कार्यलाई अपराध सरह कसुर मानी सजाय गर्नु उपयुक्त देखिएकाले त्यस्तो कार्य गराउनेलाई सामान्य सजाय अर्थात् तीन महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय प्रस्ताव गरिएको छ ।

यस दफामा प्रयुक्त गरिएको शब्दावली हाडनाता भन्नाले सामान्य अर्थमा Blood Relation भित्रको नातेदार हो भनी बुझ्न सकिन्छ । तर यसको सम्बन्धमा यसै संहिताको परिच्छेद १८, दफा २२१ मा गरिएको व्यवस्था अनुसार नाता हेर्नुपर्ने हुन्छ । जसअनुसार विवाह गर्न नहुने नाता भएको, आमा, छोरी, सौतेनी आमा, सौतेनी छोरी, सहोदर दिदी, बहिनी, एकै हाँगाको बुहारी, नातिनी, भाइ बुहारी, भाउजु, एकै हाँगाको बज्यै, भतिजी, ठूली आमा, काकी, भतिजी बुहारी, साख्यै भान्जी, माइज्यू, आमातर्फकी ठूलीआमा वा सानीआमा, सासू तथा आफ्नो वंश तर्फको सात पुस्तासम्मका नाता हाडनाता हुने र त्यस्तो नातामा विवाह गर्नु गराउन हुँदैन ।

हाडनातामा गरिएको विवाहलाई नेपालमा फौजदारी कसुर कायम गर्नुमा केही हदसम्म हिन्दूधर्म, परम्परा, सामाजिक परिवेश तथा संस्कृतिको प्रभाव रहेको छ तथापि, अन्य मुलुकमा पनि त्यस्तो विवाह वर्जित छ । हाडनाताको परिभाषा भने हिन्दू धर्म र परम्परामा आधारित छ । हाडनातामा विवाह गर्न नहुने कारणमा धार्मिक कारणका अतिरिक्त पारिवारिक सहिष्णुता कायम राख्नु पनि हो । भारतमा Hindu Marriage Act, 1955, अनुसार पुरुषतर्फ ५ पुस्ता र आमातर्फ ३ पुस्ता सम्ममा गरेको विवाह बदर हुन्छ^{१९९} भने बेलायतमा पनि हाडनातामा भएको विवाह बदर हुने कानूनी व्यवस्था रहेको छ ।

१७५. बाल विवाह गर्न नहुने : (१) पुरुषको उमेर बाईस वर्ष र महिलाको उमेर वीस वर्ष नपुगी कसैले विवाह गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अठार वर्ष उमेर पूरा गरेका पुरुष र महिलाले आ-आफ्ना संरक्षकको सहमति लिई विवाह गर्न सक्ने छन् ।

(३) उपदफा (१) विपरीत भएको विवाह स्वतः बदर हुन्छ ।

(४) उदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

बाल विवाह नेपालमा मात्र नभएर विकासोन्मुख देशहरूमा परम्परागत प्रचलनको रूपमा रहिआएको छ । बालविवाहलाई पछिल्लो शताब्दीमा मात्र अपराधको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । नेपालमा बाल विवाहले कसुरको संज्ञा पाएको धेरै भएको छैन । अपराध संहिताको यस दफामा विवाह गर्ने उमेरको हद तोकिएको छ । विवाह गर्ने उमेर तोक्यो त्यस्तो उमेर नपुगी विवाह गरेमा कसुर हुने कुरा हाल कायम रहेको मुलुकी ऐन, विहावरीको महलको २ नम्बरमा व्यवस्था गरिएकोमा सो व्यवस्थालाई व्यापक परिवर्तन गरी यस दफामा व्यवस्था गरिएको छ । जस अनुसार विवाह गर्नका लागि पुरुषको उमेर बाईस वर्ष र महिलाको उमेर बीस वर्ष पूरा भएको हुनुपर्छ । तर संरक्षकको सहमति भएमा अठार वर्ष उमेर पुगेका पुरुष र महिलाले विवाह गर्न सक्तछन । हाल कायम मुलुकी ऐनमा संरक्षकको मन्जुरी भए दुवैको उमेर अठार वर्ष र मन्जुरनभए बीस वर्ष हुनुपर्ने व्यवस्था रहेकोमा सानो उमेरमा गरिएका अधिकांश विवाह सफल नहुने सामाजिक परिवेश, अन्तर्राष्ट्रिय प्रचलन तथा बालबालिकाको अधिकारसमेतलाई ध्यानमा राखी उमेरको हद बढाइएको हो । त्यसै गरी सजायको हकमा हाल कायम रहेको विवाह गरे वा गराइएका बालबालिकाको उमेर अनुसारको सजायको व्यवस्था गरी त्यस्तो विवाह उमेर पुगेपछि बदर गराउन सकिने (Voidable Marriage) विवाह मानिएको थियो भने यस संहितामा उमेर नपुगी गरिएको विवाह स्वतः बदर (Void Marriage) हुने र सजाय एउटै प्रस्ताव गरिएको छ । यस दफामा गरिएको व्यवस्थानुसार बाल विवाहको कसुर स्थापित हुनका लागि निम्नानुसारका तत्वको विद्यमानता हुन आवश्यक हुन्छ ।

(क) कसैले विवाह गर्ने पुरुषको उमेर बाईस वर्ष र महिलाको उमेर बीस वर्ष नपुगेको,

(ख) विवाह गर्न वा गराउन नहुने ।

उपदफा (१) मा विवाह गर्ने न्युनतम उमेर पुरुषको हकमा बाईस वर्ष र महिलाको हकमा बीस वर्ष पुगेको हुनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । विवाह गर्ने उमेर पहिले प्रचलनमा रहेको उमेरमा केही बढोत्तरी गरिएको छ ।

उपदफा (२) मा गरिएको व्यवस्थाले अठार वर्ष उमेर पूरा गरेको पुरुष र महिलाले आ-आफ्ना संरक्षकको सहमति लिई विवाह गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था हाल कायम रहेको मुलुकी ऐनमा कायम रहेकै व्यवस्थाको निरन्तरता हो ।

उपदफा (३) मा उपदफा (१) विपरीत भएको विवाह अर्थात् पुरुषको बाईस वर्ष र महिलाको उमेर बीस वर्ष नपुगी विवाह गरेको भए त्यस्तो विवाह स्वतः बदर हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था नेपालमा पहिलो पटक प्रस्ताव गरिएको कानूनी व्यवस्था हो । यस व्यवस्थाले समाजमा केही असजिलो हुने भए पनि यस व्यवस्थाबाट विवाह गर्ने जोडिमा शारीरिक तथा मानसिक रूपमा परिपक्वता आउनुपर्नेमा जोड दिदै वर्तमान सामाजिक संरचनामा सकारात्मक परिवर्तनको आशा लिई उमेर नपुगी गरिएको विवाह स्वतः बदर हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो ।

उपदफा (४) मा उपदफा (१) बमोजिम तोकिएको उमेर नपुगी विवाह गर्ने कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था हाल कायम सजायसम्बन्धी व्यवस्था भन्दा फरक रहेको छ । यस दफामा कसुर कायम गरिएको अवस्थालाई गम्भीरताको हिसाबले एकै स्तरको मानी एउटै सजाय प्रस्ताव गरिएको हो । यस व्यवस्थाअनुसार पुरुषको उमेर बाइस वर्ष र महिलाको उमेर बीस वर्ष नपुगी विवाह गरेको भए सो कसुर गर्ने पुरुष र महिलालाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँ जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ । निर्णयकर्ताले एक दिनदेखि एकवर्षसम्म कैद वा एक रुपियाँदेखि दशहजारसम्म वा दुवै सजाय गर्न सक्ने गरी गरिएको यस व्यवस्थाले कसुर गर्ने व्यक्तिको उमेर अनुसार सजाय गर्न सक्ने गरी न्यायाधीशलाई स्वविवेकको अधिकार सहित जवाफदेहीको प्रस्ताव गरिएबाट हाल कायम उमेर अनुसारको सजायसम्बन्धी व्यवस्थालाई सम्बोधन गर्न सक्ने नै छ ।

भारतमा *Child Marriage Restraint Act, 1929* ले विवाह गर्ने उमेर पुरुषको हकमा एक्काइस वर्ष र महिलाको उमेर अठार वर्ष तोकेको छ । सो उमेर नपुगी विवाह गरेमा बाल विवाह मानिन्छ । त्यस्तो विवाह गर्नेलाई सामान्य कैद र जरिमाना तथा गराउने अभिभावकलाई समेत कैद जरिमाना गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।^{१०} बेलायतमा सोह्र वर्ष भन्दा कम उमेरमा गरिएको विवाह बदर हुने कानूनी व्यावस्था रहेको छ ।

१७६. विवाहमा लेनदेन गर्न नहुने : (१) आफ्नो परम्परादेखि चली आएको सामान्य उपहार, भेटी वा दक्षिणाबाहेक विवाह गर्ने दुलहा वा दुलहीका तर्फबाट कुनै किसिमको चल, अचल, दाइजो वा कुनै सम्पत्ति माग गरी वा लेनदेन सर्त राखी विवाह गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(३) कसैले विवाह गरी सकेपछि उपदफा (१) बमोजिमको चल, अचल सम्पत्ति वा दाइजो माग गर्न वा त्यस्तो चल, अचल सम्पत्ति वा दाइजो नदिएको कारणले दुलही वा निजका नातेदारलाई कुनै किसिमले हैरान पार्न, सताउन वा कुनै अमानवीय वा अपमानजन्य व्यवहार गर्न हुँदैन ।

(४) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(५) उपदफा (१) बमोजिम कुनै सम्पत्ति लिएकोमा त्यस्तो सम्पत्ति सम्बन्धित व्यक्तिलाई फिर्ता दिनुपर्नेछ ।

टिप्पणी :

विवाह गर्दा गरिने लेनदेनको कारण हाम्रो समाजमा धेरै थप अपराधहरू बढेको पाइन्छ । नेपालमा परम्परागत रूपमा विवाहमा लिइने लेनदेनलाई पूर्ण रूपमा अस्वीकार गरिएको थिएन । मुलुकका विभिन्न समुदायमा तिलक, दहेज, दाइजो आदिका नाममा विवाहमा गरिने लेनदेनको कारोवारले जरा नै गाडेको छ । यसका कारण न्यूनवर्ग तथा मध्यमवर्गका घरका छोरी चेलीको विवाह

कठिन बनेको मात्र नभई कम दाइजो ल्याएको निहुँमा कति महिलाले अनाहकमा घरेलु हिंसाबाट पीडित भई आफ्नो ज्यानै गुमाउनु परेको यथार्थ सबैका सामु छर्लङ्ग छ । यस्तो सामाजिक कुप्रथाले समाजमा थप समस्या उत्पन्न गरेपछि सामाजिक ब्यवहार सुरधार ऐन, २०३३ मार्फत तिलक लिने, दुलाहको पढाई खर्च लिने, दहेज वा दाइजो (Dowry) प्रथालाई अन्त्य गर्ने प्रयत्न गरिए तापनि त्यसको खासै प्रभाव नभई सो कम हुन सकेन । यस्तो प्रथाबाट परिवार तथा समाजमा परेको असर, विदेशमा रहेको कानूनी ब्यवस्था समेतलाई मध्यनजर गरी विवाहमा गरिने लेनदेन कारोबार तथा विवाह पश्चात् त्यस्तो लेनदेनको नाममा दुलही पक्षलाई सताउने वा दुर्व्यवहार गरिने कार्यलाई गम्भीर रूपमा लिई त्यस्तो कार्य फौजदारी कसुर ठहरिने नयाँ कानूनी ब्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यस दफाको उपदफा (१) को कसुर थापित हुन निम्न तत्व आवश्यक पर्दछ ।

- (क) आफ्नो परम्परादेखि चलि आएको सामान्य उपहार, भेटी वा दक्षिणा बाहेक,
- (ख) विवाह गर्ने दुलहा वा दुलहीका तर्फबाट,
- (ग) कुनै किसिमको चल अचल, दाइजो वा कुनै धन सम्पत्ति माग गरी वा लेनदेन गर्ने सर्त राखी,
- (घ) विवाह गर्न वा गराउन नहुने ।

उपदफा (१) मा गरिएको ब्यवस्था अनुसार विवाहमा परम्परादेखि चलिआएको सामान्य उपहार, भेटी वा दक्षिणा सम्म लिन दिन हुन्छ । तर विवाहकै लागि भनेर दुलहा वा दुलहीका तर्फबाट कुनै किसिमको चल, अचल, दाइजो वा नगदलगायत अन्य कुनै सम्पत्ति प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा माग गरेमा वा विवाह गर्न त्यस्तो सम्पत्ति लिने दिने सर्त राखेमा दण्डनीय कसुर हुने ब्यवस्था पहिलो पटक प्रस्ताव गरिएको छ । यो ब्यवस्था नेपालमा विवाह गर्ने सबैमाथि आकर्षित हुन्छ । त्यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई अवस्था अनुसार तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने गरी उपदफा (२) मा प्रस्ताव गरिएको छ ।

उपदफा (३) मा विवाह गरी सकेपछि पनि कसैले चल, अचल सम्पत्ति वा दाइजो माग गरेमा वा त्यस्तो चल, अचल सम्पत्ति वा दाइजो नदिएको कारणले दुलही वा निजका नातेदारलाई कुनै किसिमले हैरान पार्न, सताउन वा कुनै अमानवीय वा अपमानजन्य ब्यवहार गरेमा अझ गम्भीर कसुर हुने गरी त्यस्तो कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । यसमा दुलाहा तथा निजको परिवारका कुनैपनि सदस्यले दाइजोको नाममा दुलही तथा दुलहीका माइतीपट्टीका नातेदारसँग चल, अचल, नगद वा कुनै प्रकारको सम्पत्ति माग गर्न नहुने तथा माग गरेको त्यस्तो सम्पत्ति नदिएको कारण कुनै किसिमले शारीरिक वा मानसिक दवाव दिन नहुने, अपमान जन्य कार्य, क्रूरता वा अमानवीय (Inhuman) कार्य गर्न नहुने जस्ता कुरालाई कसुर कायम गरिएको छ । यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने गरी सजायको प्रस्ताव उपदफा (४) मा गरिएको छ । उपदफा (३) को कसुर स्थापित हुन निम्न तत्व आवश्यक हुन्छ ।

- (क) कसैले,
  - (ख) विवाह गरी सकेपछि उपदफा (१) बमोजिमको चल, अचल सम्पत्ति वा दाइजो माग गर्न वा त्यस्तो चल, अचल सम्पत्ति वा दाइजो नदिएको कारणले,
  - (ग) दुलही वा निजका नातेदारलाई,
  - (घ) कुनै किसिमले हैरान पार्न, सताउन वा कुनै अमानवीय वा अपमानजन्य ब्यवहार गर्ने नहुने ।
- उपदफा (५) मा गरिएको ब्यवस्था अनुसार विवाहको नाममा कुनै चल, अचल, दाइजो

वा कुनै सम्पत्ति लिई सकेको भए सम्बन्धित व्यक्तिलाई फिर्ता दिनुपर्ने छ । यस दफामा गरिएको व्यवस्थाले विवाहको लागि भनी कुनै सम्पत्ति लिने दिने सर्त भए गरेको भए पनि बदर हुने कुरालाई समेटेको छ ।

भारतमा विवाहमा गरिने लेनदेनलाई नियन्त्रण गर्न Dowry Prohibition Act, 1961 जारी गरी त्यसमा 1986 मा थप परिमार्जन सहित संशोधन गरी लागू गरेको छ । जस अनुसार दहेज वा पेवा लिने दिनेलाई भारतमा पाँच वर्षसम्म कैद र पन्ध्रहजारसम्म जरिमाना वा विगोबमोजिम जरिमाना हुने सजाय तोकेको छ ।^{१८१} त्यसै गरी दुलाहा वा दुलही पक्षले अर्को पक्षसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा दहेज वा तिलक मागेको भए छ महिनादेखि २ वर्षसम्म कैद र दशहजारसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था रहेको छ ।^{१८२} दहेज दिने गरी विज्ञापन गर्नेलाई छ महिनादेखि ५ वर्षसम्म कैद वा पन्ध्रहजार जरिमाना हुने,^{१८३} दहेज लिने दिने सम्झौता भएको भए बदर हुने^{१८४} व्यवस्था भारतमा रहेको छ । पछिल्लो संशोधनले विवाह गरेको सात वर्ष भित्र पोलिएर वा अरू कारणबाट कुनै महिलाको अस्वाभाविक मृत्यु भएको देखिएमा र दाइजोका कारण उनका परिवारले क्रूर दुर्व्यवहार गरेको देखिएमा त्यस्तोलाई Dowry Death मानी सात वर्षदेखि जन्मकैदसम्मको सजाय व्यवस्था गरिएको छ ।^{१८५} यसै परिवेशमा यस अपराध संहिताले विवाहमा गरिने लेनदेनलाई गम्भीर कसुरको रूपमा लिएको हो र त्यसरी परिभाषा भई सजायको व्यवस्था हुनु पनि आवश्यक भएको थियो ।

१७७. बहुविवाह गर्न नहुने : (१) विवाहित पुरुषले वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको अवस्थामा अर्को विवाह गर्न वा कुनै पुरुष विवाहित हो भन्ने जानीजानी त्यस्तो पुरुषसँग कुनै महिलाले विवाह गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको कुनै अवस्थामा पुरुष वा महिलाले पुनः विवाह गर्न सक्नेछ :-

(क) पति वा पत्नीलाई निको नहुने गरी यौन रोग लागेको प्रमाणित भएमा,

(ख) पति पत्नीले कानूनबमोजिम अंश बण्डा गरी भिन्न भएमा ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कुनै कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(४) उपदफा (१) बमोजिमको विवाह स्वतः बदर हुनेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा भएको व्यवस्था प्रचलित मुलुकी ऐन, विहावरीको महलमा रहेको नै थियो । सो महलको ९ नम्बरमा अप्रत्यक्ष तरिकाले केही अवस्थाहरू राखी त्यस्तो अवस्था भएकोमा बाहेक कुनै लोग्ने मानिसले अर्को विवाह गर्न नहुने भनी राखिएकोमा त्यस व्यवस्थालाई परिमार्जन गरी फरक र नयाँ रूपमा यस दफामा प्रस्ताव गरिएको छ । मुलुकी ऐनमा भएको व्यवस्था अनुसार बहुविवाह बदर हुने व्यवस्था थिएन तर यसमा बहुविवाह स्वतः बदर हुने व्यवस्था छ भने अर्को विवाह गर्न केही

^{१८१} Indian Dowry Prohibition Act, 1961, sec. 2.

^{१८२} Indian Dowry Prohibition Act, 1961, sec. 3.

^{१८३} Indian Dowry Prohibition Act, 1961, sec. 4.

^{१८४} Indian Dowry Prohibition Act, 1961, sec. 5.

^{१८५} Indian Penal Code, 1860, sec. 304B.

आधार विद्यमान भएमा महिला तथा पुरुष दुवैले पाउने ब्यवस्था नयाँ रूपमा थप गरिएको छ । यद्यपि भारतीय दण्डसंहितामा पति जीवित छदैं दोस्रो विवाह गर्ने महिलाको कार्य बहुविवाहको कसुर हुने^{१८६} जस्तो यो दफामा विवाहित महिलाले पति जिवित छदैं अकारण अर्को विवाह गरेको कार्य बहुविवाहको कसुर हुने वा नहुने सो कुरामा कुनै प्रष्ट ब्यवस्था गरिएको छैन । तथापि, उपदफा (३) मा रहेको सजायले त्यस्तो कार्यलाई परोक्ष रूपमा कसुर मानेको देखिन्छ ।

उपदफा (१) मा भएको ब्यवस्था अनुसार कुनै पनि विवाहित पुरुषले निजको वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको अवस्थामा अर्को विवाह गरेको कार्यलाई कसुर मानिएको छ । यसमा विवाहित पुरुषले उसको पहिलो विवाह कायम रहेसम्म अर्को विवाह गर्न नहुने कुरा राखिएको छ भने महिलाले विवाह गरेको पुरुष विवाहित हो भन्ने जानीजानी (With Knowledge) विवाह गरेमा मात्र कसुर हुनेछ । यहाँ पुरुष कसुरदार ठहरिन निजको पहिलो विवाह कायम रहेको हुनुपर्ने र निजले अर्को विवाह गरेको तत्व आवश्यक पर्छ भने महिला कसुरदार हुन निजले विवाह गर्दा पुरुष विवाहित हो र निजको विवाह कायम छ भन्ने जान्दा जान्दै मनसायपूर्वक त्यस्तो पुरुष सँग विवाह गरेको अवस्था आवश्यक पर्दछ । यसरी बहु विवाहको कसुर स्थापित हुन निम्न तत्व आवश्यक पर्दछ ।

- (क) विवाहित पुरुषले,
- (ख) वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको अवस्थामा,
- (ग) अर्को विवाह गर्न वा,
- (घ) कुनै पुरुष विवाहित हो भन्ने,
- (ङ) जानीजानी (With Knowledge),
- (च) त्यस्तो पुरुषसँग,
- (छ) कुनै महिलाले,
- (झ) विवाह गर्न नहुने ।

उपदफा (२) मा दोस्रो विवाह गर्न सक्ने अवस्थालाई उल्लेखन गरिएको छ । जसअनुसार पति वा पत्नीलाई सामान्य रूपबाट दाम्पत्य जीवन विताउन वा यौन सम्बन्ध कायम राख्न असमर्थ हुने गरी शारीरिक वा मानसिक रोग लागेको कुरा प्रमाणित भएमा पति वा पत्नीले दोस्रो विवाह गर्न सक्तछन । यसमा दाम्पत्य जीवन विताउन वा यौन सम्बन्ध कायम राख्न असमर्थ हुने गरी रोग लागेको कुरा प्रमाणद्वारा प्रमाणित हुन पर्दछ । यस सम्बन्धमा मुलुकी ऐनमा हाल कायम रहेको ब्यवस्थाहरू जस्तै- सन्तान नहुने कुरा प्रमाणित भएको, स्वास्थ्यले अंश लिई भिन्न बसेको अवस्था तथा स्वास्थ्यको सहमति लिनुपर्ने जस्ता कुराहरू यस संहितामा उल्लेख गरिएका छैनन् ।

प्रस्तावित ब्यवस्थाअनुसार पति वा पत्नीलाई निको नहुने गरी यौन रोग लागेको प्रमाणित भएमा रोग नलागेको व्यक्तिले वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको अवस्थामा पनि पुनः विवाह गर्न सक्ने गरी यस ब्यवस्थाले छुट दिएको छ । यस अर्थमा दोस्रो विवाह गर्नु निरपेक्ष रूपमा फौजदारी कसुर हुने नभई अवस्था अनुसार दोस्रो विवाह न्यायोचित ठहराइएको पाइन्छ, जुनपश्चिमी विधिशास्त्रमा मान्य हुँदैन ।

पति वा पत्नीले वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेकै बखत अर्को विवाह गर्न सक्ने ब्यवस्था गर्ने वा नगर्ने सो विषयमा कार्यदलका सदस्य बीच गम्भीर र लामो छलफल भएको विषय हो । कार्यदलका

केही सदस्यहरू वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको बखत कुनै पनि बहानामा वा कुनै पनि अवस्थामा अर्को विवाह गर्ने काम फौजदारी कसुरको रूपमा परिभाषा गर्नुपर्ने पक्षमा रहेका थिए । यस्ता सदस्यको धारणा अनुसार “निको नहुने गरी यौन रोग लागेको प्रमाणित भएमा” भन्ने अभिव्यक्तिको व्यवस्था आफैमा अस्पष्ट रहेको र सो कारण दिई अर्को विवाह गर्न सक्ने व्यवस्था न्यायोचित र कानूनकानूनसम्मत हुन नसक्ने रहेको थियो । वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको बखत अर्को विवाह गर्ने काम जुनसुकै कारण र अवस्थामा पनि दण्डनीय बनाइनु पर्ने धारणा प्रस्तुत भए तापनि प्रस्तावित व्यवस्था सर्वसम्मत धारणा अनुसार नै रहेको थियो ।

जहाँसम्म उपदफा (२) को खण्ड (ख) को अवस्थामा हुने अर्को विवाहको प्रश्न छ, यो व्यवस्था अन्य मुलुकको विधिशास्त्रमा उपलब्ध न्यायिक पृथकीकरण (Judicial Separation) सरहको व्यवस्था हुनाले यस अवस्थामा नेपाली सामाजिक मान्यता र परम्परा अनुसार वैवाहिक सम्बन्ध पूर्णतः अन्त्य नभएको भए तापनि यस्तो अवस्थामा पति वा पत्नीको अंश बन्डा भई अलग परिवार कायम भई अलग अलग कानूनी स्थिति रहेको तथा छुट्टाछुट्टै बसोबास भएको कारणले अर्को विवाह गर्न सकिने गरी कानूनी व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको र हाल कायम रहेको कानूनी व्यवस्था पनि सोही अनुरूप भएकोले सो न्यायोचित ठहराइएको थियो ।

उपदफा (३) मा बहुविवाह गर्ने व्यक्तिलाई तीनवर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने सजायको प्रस्ताव गरी उपदफा (४) मा त्यस्तो विवाह स्वतः बर (Void) हुने नयाँ प्रस्ताव गरिएको छ । किनकि, कैद सजाय हुँदा दोस्रो विवाहलाई कानूनकानूनसम्मत ठहर गर्न नसकिने र यसबाट बहुविवाह अन्त्य पनि नहुने हुन्छ ।

बहुविवाहको कार्य सामान्यतः मुस्लिम देशमा बाहेक निरपेक्ष रूपमा फौजदारी कसुर मानिएको पाइन्छ । भारतमा पति वा पत्नी जीवित नै रहेको अवस्थामा विवाह गर्ने पुरुष तथा महिला दुवै कसुरदार ठहर्छन् भने त्यस्तो विवाह बर हुन्छ र सात वर्षसम्म पति वा पत्नी बेपत्ता भएको प्रमाणित भएमा मात्र दोस्रो विवाह गर्न पाउने व्यवस्था छ ।^{१८७} बेलायतमा कसैलाई पनि कुनै पनि अवस्थामा बहुविवाह गर्ने छुट छैन र त्यस्तो विवाह बर हुन्छ ।^{१८८}

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तः

- (क) सम्बन्ध विच्छेद हुने गरी पुनरावेदन सुन्ने अदालतले पनि फैसला गरेकोमा पुनरावेदन गर्ने अनुमति पाउँ भनी निवेदन दिएकोमा सो अनुमति प्राप्त नहुँदा अर्को विवाह गरेकोमा कानून विरुद्ध भयो भन्न मिल्दैन ।^{१८९}
- (ख) प्रतिवादीले २०३२ सालमा विवाह गरेको र २०४६ सालमा छोरी जन्मेकोमा दशवर्षसम्म सन्तान नभएको अर्थ गरी २०५० सालमा कान्छिलाई विवाह गरेकोदेखिंदा बहुविवाहको कसुर नगरेको भन्न नमिल्ने ।^{१९०}
- (ग) कानूनले दोस्रो विवाह गर्न छुट दिएको अवस्थाको विद्यमानता बेगर बहुविवाह गरेको अवस्थामा जाहेरवाली अदालतमा उपस्थित नहुँदा प्रतिवादीले फौजदारी कसुरबाट उन्मुक्ति नपाउने ।^{१९१}

^{१८७} Indian Penal Code, 1860, sec. 494.

^{१८८} Offence against the Person Act, 1861, sec. 57.

^{१८९} कृष्णशोभाको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध अशोककृष्ण वानियासमेत, नेकाप, (२०४२), पृ. ३२०, नि.नं. २३२१ ।

^{१९०} एकनाथ गौतम विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०५८), पृ. ५९५, नि.नं. ७०४१ ।

^{१९१} अशोक थापाको हकमा धनबहादुर थापा विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०५९), पृ. ७८७, नि.नं. ७५८ ।

- (घ) कानूनले स्वास्थ्य मानिसले अंश मुद्दा दायर गर्दैमा लोगनेले अर्को विवाह गर्न पाउने छुट दिएको छैन । अंश लिई भिन्न बसेको भन्ने मानो छुट्टिएको वा अदालतमा अंश मुद्दा परेको भनी कदापी हुन सक्तैन । अंश छुटचाईसकेपछि मात्र त्यस्तै स्वास्थ्यले अंश लिई भिन्न बसेको भन्न र मान्न सकिन्छ । जेठी श्रीमती हुँदाहुदै प्रतिवादीले दोस्रो विवाह गरी बहुविवाहको कसुर गरेकोले सजाय हुने १९२
- (ङ) खास अवस्थामा बाहेक कुनै लोग्नेमानिसले आफ्नी स्वास्थ्य जीवित हुँदै वा कानूनबमोजिम सम्बन्धविच्छेद नहुदै अर्की स्वास्थ्यमानिससँग विवाह गर्न वा अर्को स्वास्थ्य राख्न नहुने कानूनी व्यवस्था भएबमोजिम जेठी श्रीमतिको अशक्तता भएको भन्ने समेतका कुनै आधार कारण उल्लेख नगरी भिनाजुसँग बहुविवाह गरेकोले अन्जानमा भुक्तानमा परेर विवाह गरेको न देखिने, बहुविवाहको वारदात कसुर स्थापित भएपछि विवाह गरेर ल्याएकी महिला नै पोइल गैसकेको भन्ने आधारमा बहुविवाहको कसुरबाट उन्मुक्ति दिन नमिल्ने १९३
- (च) आफ्नी स्वास्थ्य जीवित छुदै अर्की स्वास्थ्य विवाह गर्ने प्रतिवादी भिमसेन के.सी. र जानीजानी सौता बन्न गएकी प्रतिवादी कल्पना भन्ने सुभिन्ना के.सी. दुवैलाई कानून विपरीत बहुविवाह गरेको अपराधमा सजाय गरेको फैसला सदर हुने १९४

१७८. हदम्याद : यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुरमा कसुर भए गरेको कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी :

यस परिच्छेदअन्तर्गतको विवाहसम्बन्धी कसुरमा कसुर भए गरेको कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिनाभित्र नालिस दिनुपर्छ । कसुर गरेको कुरा तत्काल थाहा हुन नसक्ने किसिमका कसुर यस परिच्छेदमा समावेश भएकाले उजुरकर्ताले थाहा पाएको तीन महिनाभित्र नालिस दिनुपर्ने व्यवस्था राखिएको हो । यस परिच्छेदबमोजिमका कसुर अवस्था र परिस्थिति अनुसार गोप्य रूपमा पनि हुन सक्ने हुनाले थाहा पाएको अवधारणा अनुसार हदम्याद निर्धारण गरिएको छ ।

विवाहसम्बन्धी कसुरमा हदम्याद सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तः

- (क) प्रतिवादीहरूले २०४९ साल पुसमा विवाह गरेको २०४९/१/२२ मा लिएको विवाह दर्ताको प्रमाणपत्रबाट देखिएको र मिति २०४९/१०/२४ मा नै जाहेरी परी २०५२/२/२२ अभियोगपत्र दायर भै कानूनले निर्दिष्ट गरेको विहावरीको ११ नं. को हदम्यादभित्रै परेको देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा अभियोग दाबी खारेज गर्न हुँदैन १९४
- (ख) विवाह भएको कुरा जाहेरवालीलाई ३ महिना अगाडिदेखि नै थाहा थियो भनी प्रतिवादी रत्ना गुरुङ्गको जिकिर रहेको देखिए तापनि जाहेरवालीलाई प्रतिवादीहरू बीच ३ महिना अगाडि

१९२ नेपाल सरकार विरुद्ध कुमार थपलिया, नेकाप, (२०६४), पृ. १२६८, नि.नं. ७८८४ ।

१९३ नेपाल सरकार विरुद्ध विष्णु शाही ठकुरी, देवानी कानून (पारिवारिक), भाग-५ (दोस्रो भाग), २०६६, पृ. २२९ । (२०६१ सालको फौ.पु.नं. ३२२७, नि.मि. २०६५/१२/२७) ।

१९४ भीमसेन के.सी. विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६१), पृ. ३६१, नि.नं. ७३५५ ।

१९५ नेपाल सरकार विरुद्ध मो. अजिम कवारीसमेत, सअबु, (२०६०), पृ. १३, पूर्णाङ्क २१३ ।

- नै विवाह भए गरेको भन्ने कुरा थाहा भएको भन्ने मिसिल सम्लग्न कागजातबाट देखिन नआउनुका साथै फौ.पु.नं. १२६३ प्रेमकुमारी रानाभाटको जाहेरीले वादी नेपाल सरकार प्रतिवादी दुर्गाबहादुर रानाभाटसमेत भएको बहुविवाह मुद्दामा विहावरीको महलको ११ नं. मा भएको व्यवस्थाबाट थाहा पाएको मिति हदम्याद सुरु हुने र मुद्दा चलाउने सम्बन्धित निकायले थाहा पाएको मिति नै थाहा पाएको मिति कायम हुने देखिन आउने भनी मिति २०५६।८।१७ मा सिद्धान्त समेत प्रतिपादन भै रहेको स्थितिमा हदम्यादको कारण देखाई अभियोगपत्र खारेज गर्न हुँदैन । इन्साफ गर्नुपर्छ १९६
- (ग) बहुविवाह मुद्दामा मुद्दा चलाउने सम्बन्धित निकायले थाहा पाएको मितिबाटै हदम्याद कायम गरिनुपर्छ १९७
- (घ) कानूनले फौजदारी मुद्दाको रूपमा लिएको बहुविवाहसम्बन्धी कसुरको अनुसन्धान कारबाई गरी मुद्दा चलाउन सक्ने गरी कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीले वारदातको बारेमा जानकारी पाएपछि कानूनबमोजिम अनुसन्धान तहकिकात गरी मुद्दा चलाउन नसक्ने भन्न मिल्दैन । जाहेरवालीले गरिदिएको मिति २०५३।२।१४ को बण्डापत्रको लिखतबाट प्रतिवादीहरूको बीच २०५२।८।१६ मा विवाह भएको व्यहोरा निजलाई पहिले नै थाहा भएको भन्ने मात्र आधारले प्रस्तुत मुद्दामा मुलुकी ऐन, विहावरीको महलको ११ नं. मा व्यवस्थित हदम्याद नघाई अभियोगपत्र दायर भएको मान्न मिल्नेदेखिएन १९८
- (ङ) बहुविवाह मुद्दा गर्नका लागि सीमित समयवाधिको हदम्याद कानूनले निर्धारित गरेकोमा कुनै विवाद छैन । बहुविवाह मुद्दा दायर गर्ने खुल्ला वा असीमित हदम्याद वा जहिले पनि दायर गर्न सकिने भन्ने ऐनले व्यवस्था नगरेकोले सीमित हदम्यादभित्रै बहुविवाह मुद्दा दायर गर्नुपर्ने ऐनको व्यवस्था र उद्देश्य स्पष्ट छ । यसलाई एक वा अर्को तर्क वा कारणको आधारमा असीमित वा खुल्ला हदम्यादको रूपमा परिणत वा परिभाषित गर्न नमिल्ने । वैवाहिक सम्बन्धलाई समाजले मान्यता प्रदान गरिसकेको, छोरा, छोरी जन्मसकेको, तिनीहरूको जन्मदत्ता पनि गरिसकेको अवस्थामा पनि पहिलो पत्नी वा अनुसन्धान र मुद्दा गर्ने सरकारी निकायले थाहा नपाउनु भनेको सीमित हदम्यादसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको बेवास्ता वा उपेक्षा हुन जाने । बहुविवाहमा जहिले पनि नालिस लाग्छ भनी सोच्नु वा अर्थ गर्नु भनेको विहावरी ऐनको हदम्यादसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था र यसको उद्देश्यलाई र विधायिकाको मनसायलाई पनि पराजीत गर्नु हो । जहिलेसुकै पनि अभियोग दावी गर्न सकिने भने विहावरीको ११ नं. मा तीन महिने हदम्यादको सीमा नै उल्लेख गर्नुपर्ने अवस्था नआउने । प्रतिवादीहरू बीच २०४८ सालका विवाह भएको २०५० र २०५५ सालका दुई छोरीहरूको जायजन्म भै २०५७ सालमा वानेश्वर स्थित घरमा बसेको देखिन्छ । साथै छोरीहरूको जन्मदत्ता समेत भै सकेको अवस्थामा २०६३।१।१५ मा थाहा पाएको भनी २०६३।३।७ मा जाहेरी दिएको र २०६३।३।३० मा अभियोग दायर भएकोदेखिँदा उल्लिखित कानूनको हदम्यादभित्र प्रस्तुत अभियोगपत्र दायर भएको देखिन नआउने १९९

१९६ रत्ना गुरुङसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६०), पृ. २५३, नि.नं. ७९७ ।

१९७ नेपाल सरकार विरुद्ध दुर्गाबहादुर रानाभाटसमेत, २०५२ सालको फौ.पु.नं. १२६३, निर्णय मिति २०५६।८।१७ (अप्रकाशित) ।

१९८ दीपक पाण्डेसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६३), पृ. ५५४, नि.नं. ७६९४ ।

१९९ कमलमोहन चापागाईंसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६८), पृ. १८३२, नि.नं. ८७६ ।

ज्यानसम्बन्धी कसुर

परिचय :

ज्यानसम्बन्धी अपराध व्यक्ति विरुद्धका अपराधमध्येको सबैभन्दा गम्भीर प्रकृतिको परम्परागत अपराध हो । यो अपराधको परिणामस्वरूप मानिसको ज्यान अप्राकृतिक रूपमा उसको स्वाभाविक मृत्युभन्दा पहिला नै मर्न जान्छ वा उसको जीवन स्वाभाविक मृत्युभन्दा पहिला नै समाप्त हुन जान्छ । मानिसलाई सबैभन्दा प्यारो उसको ज्यान वा जीवन नै हो र प्रकृतिले पनि यसको रक्षा गर्नका लागि मानिसलाई केही प्राकृतिक क्षमता प्रदान गरेको हुन्छ । यस्तै मानिसको ज्यान आफैमा अमूल्य (Unique value) हुने र एक पटक मानिसको ज्यान गइसकेपछि यसको पुनर्स्थापना हुन नसक्ने भएकोले यसको बहुमूल्यता, अपुनर्स्थापनीय चरित्र र जीवनको पवित्रता (Sanctity of life) का कारणले यसलाई मानिसको विरुद्ध गरिने अपराधहरू मध्ये सबैभन्दा गम्भीर र जघन्य अपराधको रूपमा लिइन्छ।^{१००} राज्यको स्थापना र निरन्तरताको औचित्य स्थापित गर्ने प्रमुख आधार नै आफ्नो प्रादेशिक क्षेत्राधिकारभित्रका बासिन्दाको जीवन रक्षा गर्नु हो । त्यसैले विश्वका प्रत्येक राष्ट्रले ज्यान मार्ने वा सोको उद्योग गर्ने कार्यलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी दण्डनीय बनाएको हुन्छ । विश्वका सबै क्षेत्राधिकारहरूले यसलाई एउटा गम्भीर अपराध मानी आफ्नो राष्ट्रिय कानूनी प्रणालीले स्वीकृति दिएको उच्चतम सजायको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । सर्वत्र अपराधको रूपमा स्वीकार गरिएकोले ज्यानसम्बन्धी कसुरलाई *mala in se* अन्तर्गतको अपराध मानिन्छ । यो एउटा सापेक्षिक दायित्व सिर्जना गर्ने अपराध (Crime of Relative Liability) हो । त्यसैले ज्यानसम्बन्धी कसुरमा आपराधिक दायित्व सिर्जना हुनको लागि निषेधित परिणाम (मानिसको मृत्यु) ल्याउने गरी भएको कार्य (Actus reus) आवश्यक आपराधिक मनसाय (required mens rea) सहित भएको हुनु पर्दछ । यहाँ “आवश्यक आपराधिक मनसाय” भन्नुको अर्थ आपराधिक मनसायका विभिन्न तहहरू हुन्छन् भन्ने कुरालाई सङ्केत गर्न खोजिएको हो । यो परिच्छेदमा यी मनसायका विभिन्न तहका आधारमा हुन सक्ने विभिन्न ज्यानसम्बन्धी कसुरहरूको उल्लेख गरिएको र तिनीहरूलाई मनसाय तत्वको आधारमा अन्य मुलुकका विधिशास्त्रमा जस्तै आपराधिक दायित्वसम्बन्धी फरक-फरक व्यवस्था गरिएको छ । आपराधिक कार्यको महत्वपूर्ण अभिन्न पक्षको रूपमा रहेको जरियाको सिद्धान्त (Doctrine of Causation) र मनसाय तत्वसँग सम्बन्धित सरेको मनसाय वा पीडितको पहिचान गर्नमा भूल (Doctrine of Transferred Malice or Mistaken Identity of the Victim) को सिद्धान्तलाई यस परिच्छेदमा स्वीकार गरिएको छ । अन्य देशहरूमा जस्तै सापेक्षिक आपराधिक दायित्वको अपवादस्वरूप हाम्रो प्रचलित कानूनमा पनि आवेशप्रेरित हत्या र भवितव्य हत्यालाई दण्डनीय (Culpable Homicide) बनाइएको छ । तर प्रस्तावित अपराध संहितामा यस्ता दण्डनीय हत्यालाई पुनरावलोकन गरी नयाँ रूपमा वर्गीकरण र नामकरण गरिएको छ । आधारभूत रूपमा अपराध संहितामा वर्गीकरण गरिएका हत्या Common law अभ्यासमा आधारित छ ।

यो परिच्छेदमा प्रस्ताव गरिएका विभिन्न कानूनी व्यवस्थाहरूले हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलमा गरिएका विभिन्न व्यवस्थालाई स्पष्ट, बोधगम्य र विधिशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट बढी आधारयुक्त बनाइएको छ । अपराधिक मनसाय (Mens rea) का विभिन्न तहहरू मनसाय (Intention), जानीजानी/ज्ञान (Knowledge), लापरवाही (Recklessness) र हेल्चेक्याइँ (Negligence) मध्ये ज्यान मार्ने कार्यमा कुन तहको अपराधिक मनसाय रहेको छ, सोही आधारमा अपराधिक दायित्व बहन गराउने विधिशास्त्रीय मान्यतालाई यो परिच्छेदले पूर्णरूपमा स्वीकार गरी हाल प्रचलित ज्यानसम्बन्धी महलको कानूनी व्यवस्थामा रहेको फौजदारी विधिशास्त्रले अपेक्षा गर्ने तत्वहरूको कमी कमजोरीलाई हटाई ज्यानसम्बन्धी अपराध र तिनका वर्गीकरणलाई बढी वैज्ञानिक, बोधगम्य र व्यावहारिक बनाउने प्रयास गरेको छ । यसका अतिरिक्त दण्डसजायको दृष्टिबाट पनि विभिन्न परिस्थितिमा भएका अपराधहरूलाई अपराध हुँदाको परिस्थितिअनुसार अनुपातिक सजाय हुन सकोस् भन्ने उद्देश्यले अदालतलाई बढी विवेकीय अधिकार प्रदान गरिएको छ । विभिन्न दफाहरूमा मानिसको ज्यान जाने गरी भएका विभिन्न कार्यहरूलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी निषेधित परिस्थितिहरूको उल्लेख गरी अपराध हुनको लागि आवश्यक पर्ने तत्वहरूलाई बढी स्पष्ट पारिएको छ । यो परिच्छेदमा ज्यान मार्ने उद्योगलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको ज्यान मार्ने उद्योगको व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको छ भने आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिन नहुने व्यवस्था प्रस्ताव गरी आत्महत्याको दुरुत्साहनलाई पहिलो पटक अपराधको श्रेणीमा रहने गरी सो कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalization) गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ ।

प्रस्तावित परिच्छेदमा Common Law को अभ्यासमा रहेको विभिन्न तहका हत्या (Homicide) लाई निश्चित मापदण्डको आधारमा वर्गीकरण गरी सजाय प्रस्ताव गरिएको छ । Common Law को अभ्यासमा कर्तव्य ज्यान (Murder), ज्यान (manslaughter), आवेशप्ररित हत्या (Homicide by provocation), लापरवाही पूर्वक भएको (Homicide by recklessness) वा हेल्चेक्याइँबाट भएको हत्या (Homocide by negligence) जस्ता समूहमा वर्गीकरण गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाबाट ज्यानसम्बन्धी हाम्रो विधिशास्त्र अझ वैज्ञानिक हुने अपेक्षा गरिएको छ । यसको अतिरिक्त common law प्रणालीमा अभ्यासमा नरहेको र हाम्रो विधिशास्त्रको अभ्यासमा रहेको भवितव्य हत्यालाई पनि प्रस्तुत परिच्छेदमा समावेश गरिएको छ ।

१७९. ज्यान मार्ने नियतले कुनै काम गर्न नहुने : (१) कसैले कसैको नियतपूर्वक ज्यान मार्न वा ज्यान मार्ने कुनै काम गर्न गराउन हुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि कसैले कसैलाई निजको ज्यान मर्न सक्ने गरी नियतपूर्वक गम्भीर शारीरिक चोट पुऱ्याएकोमा तत्कालै ज्यान नमरी सोही चोटको परिणाम स्वरूपपछि ज्यान मरेमा पनि सोही व्यक्तिले ज्यान मारेको मानिनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई जन्मकैदको सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी:

मानिसका लागि सबैभन्दा प्रिय उसको ज्यान नै हुने भएकोले त्यसको रक्षा गर्ने उसको प्राथमिक चाहना र अधिकार रहेको हुन्छ । यो अधिकारलाई सबै कानून प्रणालीले स्वीकार गरी कानूनबमोजिम बाहेक कसैले कसैको ज्यान मार्न नपाउने व्यवस्था गरी यस्तो कार्यलाई दण्डनीय

बनाइएको हुन्छ । यो दफाले कसैले कसैको नियतपूर्वक ज्यान मार्न वा ज्यान मार्ने कुनै काम गर्न गराउन नहुने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्थाअनुसार :

- (क) कसैले,
- (ख) कसैको,
- (ग) नियतपूर्वक,
- (घ) ज्यान मार्न, वा
- (ङ) ज्यान मार्ने कुनै काम
- (च) गर्न गराउन हुँदैन ।

यो दफाले गरेको कानूनी व्यवस्थामा नियतपूर्वक भन्ने शब्दको प्रयोग गरी यसले मनसायपूर्वक गरिने हत्या (Intentional homicide) लाई निषेध गरेको छ ।^{२०१} उक्त परिभाषाको पहिलो वाक्यांशले प्रत्यक्ष मनसाय (Direct Intention) लाई उल्लेख गरेको छ भने दोस्रो वाक्यांशले अप्रत्यक्ष मनसाय (Indirect Intention) लाई समावेश गरेको छ । ज्यानसम्बन्धी अपराधको तत्वको रूपमा रहेको मनसाय वा नियत Mens rea का विभिन्न तहहरूमध्ये सबैभन्दा उच्चतम् तह (Supreme Degree) हो । मनसाय पूर्वक गरिने हत्या वा कर्तव्य ज्यान स.रा. अमेरिकाका केही राज्यहरूमा रहेको पहिलो तहको हत्या (First degree murder) पनि भनिन्छ । नियतपूर्वक गरिने हत्यालाई यो दफाले निषेध गरी अपराधीकरण गरिएको भए तापनि प्रस्तावित अपराध संहिताले नियत/मनसाय (Intention) शब्दलाई परिभाषित गरेको छैन । नियत/मनसाय भन्नाले फौजदारी विधिशास्त्रमा कसैले कुनै गैरकानूनी काम गर्न हुँदैन भन्ने जानीजानी गर्ने इच्छा वा मनोकांक्षा हो । मनसाय अपराध गर्दाको वा अपराध गर्नेसम्बन्धमा कर्तामा हुने वा भएको आपराधिक मस्तिष्कीय अवस्था वा सोच हो । सामान्यतः अधिकांश अपराधहरू कर्ताले मनसाय वा नियत (Intention) राखेर गर्न पुगेको हुन्छ । यसलाई अपराध गर्ने विचार वा मानसिक योजना वा निर्णय पनि भन्न सकिन्छ । यो अपराधको अमूर्त तत्व हो र यसलाई कार्यको आधारमा प्रमाणित गर्नुपर्दछ । नेपाली फौजदारी कानूनमा मनसायलाई बदनियत, नियत, बेइमानीको नियत, खराब नियत, इविलाग समेतका शब्दहरू प्रयोग गरिएको पाइन्छ । यसबाट मनसाय/नियत भन्नाले कर्ताले निषेधित अपराध गर्ने चाहना वा इच्छा गरेको हुन्छ र सो अनुसार अपराध गर्नु अघि वा अपराध गर्दाकै समयमा परिणामको कल्पना गरिसकेको तथा सो परिणामको अपेक्षा पनि गरेको हुन्छ ।

मनसायको परिभाषा गर्ने क्रममा Salmond ले "An intention is the propose or design with which an act is done. This may consist of an intention to bring about certain consequences or perhaps merely an intention to do the act itself." अर्थात् मनसाय त्यो योजना वा उद्देश्य हो, जसअनुरूप कुनै कार्य गरिन्छ । यसले कुनै कार्य गरी त्यस्तो कार्यबाट निश्चित परिणाम ल्याउने मनसाय समेत राख्दछ भनेका छन् ।^{२०२} सामण्डको यो परिभाषाअनुसार कुनै कार्य गरी सोबाट निश्चित परिणाम ल्याउने योजना र उद्देश्य नै मनसाय हो । न्यायाधीश होम्सका अनुसार मनसाय भन्नाले

^{२०१} प्रस्तावित दफामा निषेध गरिएको प्रकृतिको हत्यालाई भारतमा Culpable Homicide Amounting to Murder, बेलायत लगायत Common Law Jurisdiction अँगालेका मुलुकहरूमा Murder र क्यानडामा Intentional Homicide भनी नामाकरण गर्ने गरिएको छ ।

^{२०२} प्रा. डा. राजतभक्त प्रधानाङ्ग समेत, (२०६२), फौजदारी कानूनको परिचय, काठमाडौं : भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेशन्स, पृ. १८० ।

"Intention consists of foresight of consequences together with a desire of such consequences."

अर्थात् परिणामको पूर्वज्ञान र चाहना मनसाय हो ।^{१०३}

बेलायती कानूनले मनसायलाई परिभाषित गरेको पाइँदैन तर त्यहाँको अदालतले भने यसलाई मुद्दाको रोहमा परिभाषा गर्ने प्रयत्न गरेको पाइन्छ । R. vs. Mohan (1976) को मुद्दामा House of Lords बाट भएको व्याख्यामा "Intention is a decision to bring about, in so far as it lies within the accused is power, no matter where the accused desired that consequence of his act or not." अर्थात् मनसाय केही गर्ने निर्णय वा चाहना हो, जसमा खराब नियत रहेको हुन्छ, चाहे त्यो चाहना वा निर्णयको परिणाम निस्कियोस् वा ननिस्कियोस् भनिएको छ ।

उपर्युक्त परिभाषाहरूबाट मनसाय/नियत (Intention) कर्ताको अपराधिक उद्देश्य, लक्ष्य र विचार हो, उसले सोको निश्चित परिणाम पहिले नै देखेको हुन्छ, उक्त परिणाम निकाल्न सचेतनापूर्वक र स्वेच्छाले कार्य गरेको हुन्छ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

मनसायका आवश्यक तत्वहरू (Constituent Requirements of Intention):-

- (क) परिणामको पूर्वज्ञान (Foresight of Consequence):- कर्ताले आफूले गर्न लागेको कार्यको परिणाम के हुन्छ भन्ने कुरा पहिले नै देखेको वा पूर्वजानकारी राखेको हुन्छ । कार्यको परिणामको बारेमा पूर्वदृष्टि वा सचेतता नै परिणामको पूर्वज्ञान हो । मनसायपूर्वक गरिने अपराधिक पहिलो सर्त कर्तामा परिणामको पूर्वज्ञान हुनु पर्दछ । उसले गर्न लागेको कार्यबाट के परिणाम निस्कन्छ र त्यस क्रममा के कस्ता परिस्थितिहरू आउँछन् ती कुराहरूको समेत कर्तामा ज्ञान रहेको हुन्छ ।
- (ख) परिणामको इच्छा वा चाहना (Will/Desire of Consequence):- परिणामको इच्छा भन्नाले कर्ताले गर्न लागेको कार्यबाट निश्चित परिणाम प्राप्त होस भन्ने चाहना हो र त्यस्तो परिणाम प्राप्त होस् भन्ने उद्देश्य कर्ताले लिएको हुन्छ । परिणामको इच्छा वा परिणाम प्राप्त होस् भन्ने उद्देश्य नभएको अवस्थामा गरिएको कार्यलाई मनसायप्रेरित मान्न मिल्दैन । कर्ताले यस्तो इच्छा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा व्यक्त गरेको हुनसक्छ । परिणामको इच्छा कसरी व्यक्त गरियो भन्ने कुराले यसको प्रभावलाई असर गर्दैन र यसलाई कार्यको प्रकृतिको आधारमा पहिचान गर्न सकिन्छ । यसरी आफूले गरेको कार्यको परिणामको इच्छा वा चाहना राख्नु मनसायको दोस्रो महत्वपूर्ण तत्व हो ।
- (ग) स्वैच्छिकता (Voluntariness) :- मनसायमा कर्ताको स्वतन्त्र इच्छा हुनुपर्छ । यसमा कसैको दवाव वा आदेश समावेश हुनु हुँदैन । अरूको दवाव वा आदेशमा कुनै कार्य भएमा त्यसमा मनसाय हुँदैन । कुनै कार्य सम्पन्न गर्न कर्ताको आफ्नै स्वतन्त्र इच्छा वा चाहना रहेको हुनुपर्दछ ।
- (घ) सचेतना (Consciousness):- मनसायको अर्को तत्व कर्तामा सचेतना हुनु हो । यसको अर्थ कर्तामा उसले गर्न चाहेको कार्यका बारेमा सचेतना अपनाएको हुन्छ । मनले गर्न चाहेको कार्य गर्दा आउने परिस्थिति तथा अन्य अवस्थाहरूको बारेमा सचेत भएर कार्य सम्पन्न गरेको हुनुपर्छ । मनसायको तत्व परिणामको पूर्वज्ञान र चाहना भएको हुनाले यी कुरा सचेत अवस्थामा मात्रै निर्माण हुन सक्ने भएकोले मनसायको लागि सचेतना एक अनिवार्य पूर्वसर्त हो ।

मनसायका प्रकार (Kinds of Intention):-

मनसायलाई विभिन्न आधारमा विभाजन गर्न सकिन्छ । यसलाई छनोट गरिएको पीडित, परिणाम र यसको सिर्जनाको आधारमा वर्गीकरण गर्ने गरिएको छ ।

(१) छनोट गरिएको पीडितको आधारमा

क) विशिष्ट मनसाय (Specific Intention):- यसमा कर्तामा कुनै निश्चित व्यक्तिलाई हानि वा क्षति पुऱ्याउने उद्देश्य वा इच्छा रहेको हुन्छ । पीडितको पहिचान गरी मनसाय सिर्जना भएको हुन्छ । यसमा विशिष्ट रूपमा छनोट गरिएको पीडित माथि लक्ष्य गरी आपराधिक वारदात घटाउन पुगेको हुन्छ ।

ख) सर्वव्यापी मनसाय (Universal Intention):- यसमा कर्तामा हानि वा क्षति पुऱ्याउने उद्देश्य रहेको हुन्छ तर कुनै निश्चित व्यक्तिलाई इङ्गित गरिएको हुँदैन । यसमा पीडितको पहिचान आवश्यक हुँदैन तर कसैलाई हानि गर्ने मनसाय रहेको हुन्छ । सार्वजनिक स्थानमा बम विस्फोट गराउने मनसायलाई यसको उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । यसमा परिणामको पूर्वजानकारी र इच्छा दुवै हुन्छ तर कर्तालाई पीडितको सरोकार हुँदैन ।

(२) परिणामको आधारमा

क) प्रत्यक्ष मनसाय (Direct Intention):- कर्ताले लक्षित गरेको इच्छित र पूर्वज्ञान भएको परिणाम सोचेकै रूपमा सम्पन्न भएमा त्यो प्रत्यक्ष मनसाय रहेको अवस्था हो । अर्थात् कर्ताले जुन अपराध गर्न इच्छा गरेको थियो वा जसलाई लक्ष्य गरी कार्य गरेको थियो सोही अनुरूप नै परिणाम निस्केमा प्रत्यक्ष मनसाय भएको मानिन्छ । यसलाई उद्देश्यमूलक मनसाय (Propuseful Intention) पनि भनिन्छ । यसमा कर्ताले कुनै निश्चित उद्देश्य, योजना, लक्ष्य प्राप्तिकालागि सो अपराध गर्न पुगेको हुन्छ ।

ख) अप्रत्यक्ष मनसाय (Oblique Intention):- यसमा कर्ताले एउटा परिणामको कल्पना र इच्छा वा चाहना गरेको हुन्छ । चाहना पूरा गर्न कार्य गर्दछ तर सो कार्यले अर्को हानिकारक परिणाम पनि निकाल्दछ । यस्तो अवस्थामा अनपेक्षित परिणामलाई पनि कर्तामा रहेको चाहनाको रूपमा नै लिने गरिन्छ । खास गरी अङ्ग्रेजी कानूनी प्रणालीमा यस्तो मान्ने गरिन्छ । यस्तो अप्रत्यक्ष मनसायमा प्राप्त हुने दुवै परिणामलाई कर्ताको चाहनामा भएको मानिन्छ । गाडी रोक्ने प्रयोजनको लागि गाडीमा ठुङ्गा हान्दा चालकको मृत्यु भएमा कर्तामा चालकलाई मार्ने चाहना भएको मानिन्छ । यहाँ चालकलाई मार्ने मनसाय अप्रत्यक्ष मनसाय हो ।

(३) मनसायको सिर्जनाको आधारमा

क) आधारभूत वा तात्कालिक मनसाय (Basic/Immediate Intention):- यसमा विशिष्ट वा सर्वव्यापी दुवै मनसाय पर्दछन् । कर्ताले कुनै आपराधिक कार्य गर्नुपूर्व निर्माण गरेको मनसाय नै आधारभूत वा तत्कालिक मनसाय हो । यो मनसायमा कर्ताले आफूले गर्ने आपराधिक कार्य आफ्नो पूर्वयोजनाबमोजिम मात्र गर्दछ ।

ख) बदलिएको मनसाय (Ulterior Intention) :- यसमा कर्ताले सुरुमा कुनै अपराध गर्नको लागि आधारभूत मनसायको निर्माण गर्दछ र सो मनसायबमोजिम कार्य गरिरहेको अवस्थामा अर्को नयाँ अपराध गर्ने मनसाय निर्माण गर्दछ । चोरी गर्ने मनसायले घरमा पसेको व्यक्तिले घरमा

पसेपछि त्यहाँ भएकी महिलालाई जवर्जस्ती करणी गर्दछ, घरको मालिकलाई हत्या गर्दछ भने यहाँ जवर्जस्ती करणी र हत्या बदलिएको मनसाय (Ulterior Intention) हुन ।

यसबाट अवस्था अनुसार आपराधिक मनसाय वा नियत विभिन्न किसिमका हुन सक्ने भए पनि यो आपराधिक मनसाय भएको अवस्थामा प्रतिवादीमा परिणाम (मानिसको मृत्यु) को पूर्वज्ञान (Foresightness of result) हुन्छ र त्यस्तो परिणामको चाहना (Desire of result) पनि रहेको हुन्छ । मानिस मर्छ भन्ने थाहा हुँदाहुँदै त्यसको चाहना राखेर गरिने कार्य नै नियतपूर्वक वा मनसायपूर्वक गरिने हत्या भएकोले यसलाई गम्भीर अपराधको रूपमा राखी निषेध गरिएको छ ।

यसका अतिरिक्त यो दफाको स्पष्टीकरणमा कसैले कसैलाई निजको ज्यान मर्नसक्ने गरी नियतपूर्वक गम्भीर शारीरिक चोट पुऱ्याएकोमा तत्कालै ज्यान नमरी सोही चोटको परिणामस्वरूपपछि ज्यान मरेमा पनि सोही व्यक्तिले ज्यान मारेको मानिने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाअनुसार:

- (क) कसैले,
- (ख) कसैलाई,
- (ग) निजको ज्यान मर्नसक्ने गरी,
- (घ) नियतपूर्वक,
- (ङ) गम्भीर शारीरिक चोट पुऱ्याएकोमा,
- (च) तत्कालै ज्यान नमरी सोही चोटको परिणामस्वरूपपछि ज्यान मरेमा पनि,
- (छ) सोही व्यक्तिले ज्यान मारेको मानिनेछ ।

ज्यान मर्न सक्ने गरी नियतपूर्वक गम्भीर चोट पुऱ्याएको अवस्थामा सोही चोटको कारणले ज्यान मर्न जाने कार्य हुँदा गम्भीर चोट पुऱ्याउने नियतको विस्तार भई नियतपूर्वक ज्यान मारेको मानिने कानूनी व्यवस्था अन्य मुलुकमा पनि रहेको पाइन्छ । बेलायतमा Grievous bodily harm को कारणले ज्यान मर्न गएमा त्यसलाई Murder (कर्तव्य जान) को रूपमा लिइन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३०० (२) मा If it is done with the intention of causing such bodily injury as the offender knows to be likely to cause the death of the person to whom the harm is caused भन्ने व्यवस्था गरी Intention to cause bodily harm and 'knowledge' that death is likely result of such intended bodily injury^{२०४} लाई Culpable homicide amounting to murder (कर्तव्य ज्यान) को रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । यो स्पष्टीकरणले कार्य र परिणामको बीचमा सम्बन्ध स्थापित भएको अवस्थामा आपराधिक दायित्व सिर्जना हुने जरियाको सिद्धान्त (Doctrine of Causation) लाई पनि स्वीकार गरेको छ । यसबाट निषेधित कार्यको परिणाम तत्काल नआए पनि सोही कार्यको जरियालेपछि परिणाम आएको अवस्थामा पनि कर्ता सो परिणामको लागि जिम्मेवार हुन्छ । प्रस्तावित दफाको स्पष्टीकरणले हाम्रो फौजदारी कानूनमा विद्यमान रहेको अवैज्ञानिक एवम् अव्यावहारिक “ऐनको म्यादको नियम”^{२०५} लाई अन्त्य गरी अभियुक्तको मार्ने कार्य र मृतकको मृत्युबीचमा प्रत्यक्ष जरियागत सम्बन्ध (Causal nexus) कायम रहेको अवस्थामा वारदात र मृत्युको बीच रहने समय अन्तरालले आपराधिक दायित्वमा कुनै असर नहुने गरी आधुनिक फौजदारी कानूनले अवलम्बन गरेको जरियाको

२०४ Indian Penal Code, 1860, s. 300(2).

२०५ हेनुहोस, मुलुकी ऐन, २०२० को ज्यानसम्बन्धी महलको ८, ९, १० र ११ नम्बरहरू ।

सिद्धान्त (Doctrine of Causation) लाई स्वीकार गरेको छ।^{१०६}

प्रस्तावित व्यवस्थाले सजायको हकमा हाल प्रचलित सर्वस्वसहित जन्मकैद मध्ये सर्वस्वलाई हटाई जन्मकैद मात्र कायम गरेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्था

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतीज्ञापत्र (१९६६) (ICCPR), मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, (१९४८) (UDHR) लगायतका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी लिखतहरूले मानिसको जीवनको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेका छन्। UDHR को धारा ३ बमोजिम हरेक मानिसलाई जीवन, स्वतन्त्रता र व्यक्तिगत सुरक्षाको अधिकार हुने व्यवस्था गरिएको छ। यसैगरी, ICCPR को धारा ६(१) मा हरेक व्यक्तिको बाँच्न पाउने अन्तर्निहित अधिकार हुने व्यवस्था छ। यस अधिकारको रक्षा कानूनद्वारा गरिने र कसैलाई पनि निजको बाँच्न पाउने अधिकारबाट जथाभावी वञ्चित गरिनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ।

संवैधानिक व्यवस्था

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२(१) मा स्वतन्त्रताको हक अन्तर्गत प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुने र मृत्युदण्डको सजाय हुने गरी कुनै कानून बनाइनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्था विगतको संविधानले नै स्वीकार गरेको व्यवस्था हो र सोही व्यवस्था अन्तर्गत प्रचलित कानूनहरूको निर्माण भएको हो।

वर्तमान कानूनी व्यवस्था

ज्यानसम्बन्धी अपराध एक परम्परागत अपराध भएकोले नेपालमा ज्यान मार्ने कार्यलाई निषेध गर्ने कानूनी व्यवस्था नौलो होइन। प्रचलित मुलुकी ऐनको भाग चारअन्तर्गत ज्यानसम्बन्धी महलमा यससम्बन्धी विस्तृत कानूनी व्यवस्था गरिएको छ। उक्त महलको १ नं. मा कानूनबमोजिम बाहेक कसैले कुनै मानिसको ज्यान मार्न, मार्न लगाउन वा मार्नाको उद्योग गर्न नहुने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ। सोही महलको १३ नं. मा नियतपूर्वक गरिएको ज्यान मार्ने कार्यलाई परिस्थितिहरूको समेत उल्लेख गरी दण्डसजायको व्यवस्था गरिएको छ। नियतपूर्वक ज्यान मारेको वा कर्तव्य ज्यानको कसुरमा जन्मकैदको सजाय हुने व्यवस्था छ।

यसका अतिरिक्त प्रचलित कानूनले मनसायपूर्वक गरिएको ज्यान मार्ने कार्यलाई अपराध मानी उच्चतम सजायको रूपमा सर्वस्वसहित जन्मकैदको समेत सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ।

२०६. वीरमान लुङ्गेली (मगर) वि. नेपाल सरकार भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट “फौजदारी अपराधमा जरियाको सिद्धान्त (Doctrine of Causation) अनुसार फौजदारी दायित्व वहन गराउनका लागि फौजदारी कानूनले निषेध गरेको परिणाम कसको कार्यबाट उत्पन्न भएको भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुने” भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ। (नेकाप, (२०६९), नि.नं. ८८५३, पृष्ठ १०१३) यस्तै सम्मानित सर्वोच्च अदालतको पूर्ण इजलासबाट उपेन्द्र शाक्य विरुद्ध नेपाल सरकार भएको कर्तव्य ज्यान मुद्दामा कुरूप अनुहारको छाला मिलाउनका लागि गरिएको अपरेशन सित सम्बन्धित एनेस्थेसिया समेतको औषधीहरूका कारण मृत्यु भएको अवस्थामा त्यसलाई एक महिना अगाडि एसीड फालेको वारदातसँगै जोडी सोही जरियाबाट मृत्यु भएको भन्ने निष्कर्षमा पुग्न नसकिने भनी जरिया सिद्धान्त (Doctrine Causation) सँगै सम्बन्धित महत्वपूर्ण सिद्धान्त प्रतिपादन नगरेको छ। (नेकाप (२०७०) नि.नं. ८९५५ पृ. १७२१)

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

सर्वोच्च अदालतले नियतपूर्वक गरिने मानवहत्याका सम्बन्धमा विभिन्न कर्तव्य ज्यान मुद्दामा व्याख्या गरी सिद्धान्त कायम गरेको पाइन्छ । केही महत्वपूर्ण नजीरहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

- (क) सापेक्षिक अपराध (Relative crime) मा आपराधिकताको (Blameworthiness) निर्धारण अपराधका सन्दर्भमा प्रतिवादीमा रहेको मनसाय तत्व (Mens rea) ले गर्ने गर्दछ । त्यस्तो अपराधका विभिन्न तहहरू हुने भएकोले कुनै खास वारदातका प्रतिवादीले कुन आधारमा कुन हदसम्म आपराधिक दायित्वबहन गर्नुपर्ने हो भन्ने निक्यौल गर्न वारदात घटाउन निजमा विद्यमान मनसाय तत्वलाई पहिचान र त्यसको स्तर (Degree) को निर्धारण गर्नु अनिवार्य हुने ।^{२०७}
- (ख) मार्ने नियत राखी घरमा रहेको फलाम तताई छुरी बनाई मार्ने सुनियोजित योजना बनाई मारेको देखिन्छ, तत्काल कुनै आवेशमा आई मारेकोदेखिदैन, यस्तोमा अ.ब. १८८ को प्रयोग गरी सजाय घटी गर्न नमिल्ने भनी मनसाययुक्त अपराधमा सजाय घटी नहुने भनी राय व्यक्त गरेको ।^{२०८}
- (ग) प्रतिवादी पूर्वयोजनाअनुसार वारदात हुनु अगावैदेखि वारदातस्थलको चियोचर्चो गरी घटनास्थलमा उपस्थित भई अपराधमा संलग्न भएकोदेखिँदा पूरा सजाय हुने ।^{२०९}
- (घ) मानिसहरू भेला जम्मा भएको भीडमा आफूले प्रहार गरेको खुकुरीले जो कोहिलाई लाग्नसक्छ भन्ने प्रतिवादीले स्वतः अन्दाज गर्न सक्ने र धारिलो हतियारको प्रयोगबाट मानिस मर्न सक्छ भन्ने सामान्य समझ भएका जो कोहि मानिसले अनुमान गर्न सक्ने ।^{२१०}
- (ङ) ज्यानसम्बन्धीको १३ नं. अन्तर्गतको अपराधमा ज्यानमार्ने मनसाय निहित हुन्छ । जोखिमी हतियारले प्रहार गरेकोमा मनसाय नभए पनि वा तत्काल आवेशमा प्रहार गरेको कारण ज्यान मर्न पुगेको भए पनि उक्त १३ नं. आकर्षित हुने । मार्ने मनसाय भन्ने कुरा अधिदेखिको हुनुपर्छ भन्ने होइन । जुनसुकै बखत पनि मार्ने उद्देश्यले कुनै कार्य गरिन्छ भने त्यो कर्तव्य गरी मारेको हत्याकै वर्गमा पर्न जाने । कुटपिटपश्चात् अर्को कृत्य अर्थात् जीउदै बालुवामा पुरेको र सोही कारण निसारिसिएर मृत्यु हुन पुगेको यस्तो निर्दयी र पासविक घटनालाई ज्यानसम्बन्धीको १४ नं. आकर्षित नहुने ।^{२११}
- (च) सामान्य मानसिक अवस्थामा पूर्वरिसइवीको कारणबाट भएको हत्यालाई Cold Blood Murder भन्नु पर्ने । सुनियोजित हत्या भएकोमा सजायमा कमी हुन नसक्ने ।^{२१२}
- (छ) ज्यानसम्बन्धीको १३(३) नं. बमोजिमको सजायको मागदाबी लिने वादी पक्षले प्रतिवादीबाट ज्यान मार्ने नियतकासाथ त्यस्तो आपराधिक कार्य गरेको हो भन्ने पुष्टि गर्न सक्नुपर्ने ।^{२१३}
- (ज) फौजदारी विधिशास्त्रमा मनसायप्रेरित हत्या हुन प्रतिवादीले मार्ने मनसाय राखेको हुनै पर्ने, मार्नु पर्ने खास उद्देश्य (Motive) भई त्यसको लागि तयारी र योजना जस्ता कुराहरू रहनुपर्ने मानिए पनि सबै परिस्थितिमा सबै मनसायप्रेरित हत्यामा योजना र तयारी हुनैपर्छ भन्ने अवस्था पनि रहूदैन । तथापि प्रतिवादीमा आफूले गरेको कार्यले मानिसको मृत्युको परिणाम निस्कन्छ भन्ने

२०७ इन्द्रप्रसाद खनाल वि. नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६८), नि.नं. ८६५९, पृ. १२३५ ।

२०८ विष्णु शेरचन वि. ५ को सरकार, नेकाप, (२०४७), नि. नं. ४१४१, पृष्ठ ४१३ ।

२०९ लेखबहादुर भ्रात्री वि. ५ को सरकार, नेकाप, (२०५४), नि. नं. ६४६२, पृष्ठ ६१९ ।

२१० बाबुराम तामाङ्ग वि. नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६५), नि.नं. ७९८६, पृष्ठ ८१५ ।

२११ नेपाल सरकार वि. कृष्णबहादुर लामा, नेकाप, (२०६५), नि. नं ८०२२, पृष्ठ १२०८ ।

२१२ सुदर्शन अर्याल वि. नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६५), नि. नं. ८०२९, पृष्ठ १२७९ ।

२१३ नेपाल सरकार वि. मीनबहादुर दर्जी, नेकाप, (२०६५), नि. नं. ७९२८, पृष्ठ १५८ ।

ज्ञान भई त्यो परिणामको पूर्वानुमान लगाएको साथै त्यो परिणाम निस्कियोस् भन्ने इच्छा राखेको हुन्छ । तर कानूनले आत्मरक्षा वा प्रतिरक्षाको परिस्थितिको व्यवस्था गरेको छ, जसलाई वैध प्रतिरक्षाको उपस्थिति (Presence of valid defense) मानिन्छ, त्यो अवस्थामा केही गर्दा जुल्मीको मृत्यु भएमा त्यो मनसायप्रेरित हत्याको अपवाद स्वरूप देखा पर्ने ।^{२१४}

(भ) फौजदारी अपराधमा जरियाको सिद्धान्त (Doctrine of Causation) अनुसार फौजदारी दायित्व बहन गराउनका लागि फौजदारी कानूनले निषेध गरेको परिणाम कसको कार्यबाट उत्पन्न भएको हो भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुने । कार्य र परिणामको अवधि लामो अन्तरालयुक्त भएको अवस्थामा तेस्रो पक्षको कुनै कार्य वा मृतकको अनपेक्षित व्यवहार वा अन्य कुनै कारणले निषेधित परिणाम ल्याउनमा योगदान गरेको अवस्थामा त्यस्तो परिणामको लागि पहिलो जिम्मेवार मानिएको प्रतिवादीको फौजदारी दायित्व निर्धारण गर्नु न्याय निरूपण गर्ने निकायको अत्यन्त महत्वपूर्ण र जटिल दायित्व बन्न पुग्ने । टाउकाको हड्डी फुटेको र सोही चोटबाट थला परी मृत्यु भएको प्रमाणित भइरहेको अवस्थामा ज्यानसम्बन्धीको ८ नं. आकर्षित हुने ।^{२१५}

१८०. ज्यान जान सक्ने काम गर्न नहुने : (१) कसैले कुनै काम गर्दा साधारणतया मानिसको ज्यान जान सक्छ भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण हुँदा हुँदै त्यस्तो काम गर्न वा अनुचित जोखिम लिन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कारणबाट कसैको ज्यान मरेमा कसुरदारलाई जन्मकैदको सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी:

ज्यानसम्बन्धी अपराधको मनसाय तत्व (Mens rea) को दोस्रो तहको रूपमा लिइएको “ज्ञान” वा “थाहा पाई” वा “जानीजानी” लाई पनि फौजदारी दायित्वका दृष्टिले नियत वा मनसाय समान मानिए पनि यसमा मनसाय वा नियत (Intention) मा जस्तो कर्तामा परिणामको अपेक्षा वा कर्ताले परिणामको इच्छा गरेको हुँदैन । तर निजको कार्यले मानिसको ज्यान जान्छ भन्ने जानीजानी वा थाहा हुँदाहुँदै वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिब कारण हुँदाहुँदै उसले त्यस्तो कार्य गर्दछ र परिणामस्वरूप मानिसको ज्यान मर्न पुग्दछ भने त्यस्तो कार्यबाट यस वर्गको ज्यानसम्बन्धी अपराधको सृजना हुन पुग्दछ । यसलाई आधुनिक फौजदारी कानूनमा Killing with knowledge वा Homicide with knowledge भनी नामकरण गर्ने गरिएको पाइन्छ ।^{२१६} यस्तो Knowledge लाई आपराधिक मनसायको एक श्रेणी स्वीकार गर्ने भारत र स.रा. अमेरिकामा यसलाई सुनियोजित हत्या (Murder) को आपराधिक मनसाय (Mens rea) को दोस्रो degree को रूपमा यसलाई लिने गरिएको छ । आधुनिक फौजदारी कानूनमा कर्ता (Doer) को त्यस्तो मानसिक अवस्थालाई ज्ञान (Knowledge) वा जानीजानी (With Knowledge) भनिन्छ, जसमा आफ्नो कार्यबाट निषेधित परिणाम (अपराध) आउँछ भन्ने थाहा हुँदाहुँदै

२१४ जीतबहादुर बुढाथोकी वि. नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६६), नि. नं ८१६७, पृष्ठ १४० ।

२१५ वीरमान लुङ्गेली (मगर) वि. नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६९), नि. नं ८८३३, पृष्ठ १०१३ ।

२१६ प्रस्तावित दफामा निषेध गरिएको प्रकृतिको हत्यालाई भारत र अमेरिकी कानूनी प्रणालीमा Murder को Mens Rea मा मनसायपछिको दोस्रो Specification को रूपमा व्यवस्था गरी यसलाई Murder कै एक अङ्गको रूपमा लिई Intention र Knowledge लाई आपराधिकता (Blameworthiness) को हिसावले समानस्तर (Equal footing) मा राख्ने गर्दै आएकोमा प्रस्तावित संहिताले यसलाई Intention राखी गरिने हत्याबाट अलग गरी छुट्टै श्रेणीको रूपमा व्यवस्था गरेको छ ।

कर्ताले त्यस्तो कार्य गर्दछ । अपराधिकताको दृष्टिबाट हेर्दा यो मनसायस्तरको मानसिक अवस्था हो । मनसायमा परिणामको पूर्वज्ञान र परिणामको चाहना हुन्छ भने यसमा परिणामको पूर्वज्ञान हुन्छ, परिणामको चाहनाको सम्बन्धमा कर्ता तटस्थ हुन्छ, तर कर्ताको कार्यबाट अपराधिक घटना घट्ने कुरा शतप्रतिशत निश्चित हुन्छ । अपराध हुने कुराको पूर्वनिश्चितता र यस्तो निश्चितताको पूर्वज्ञान हुँदाहुँदै कर्ताले अपराध गराएकोले यो मनसाय सरहको अपराधिक मनसायको स्तरको रूपमा रहेको मानिन्छ । यसमा कर्ता व्यावहारिक वा साच्चिकै रूपमा उसको कार्यले दुष्परिणाम ल्याउँछ भन्ने कुरामा निश्चित भएको हुन्छ । कर्ता निजको कार्यको परिणामको बारेमा पूर्ण विश्वस्त र सचेत भएको हुन्छ । हाम्रो फौजदारी कानूनमा समेत जानीजानी शब्दलाई प्रचुर मात्रामा प्रयोग भएको पाइन्छ । मनसायभन्दा “जानीजानी” कुन अर्थमा फरक छ भने जानीजानीको अवस्थामा कर्ताले परिणामको चाहना नगरेको भए पनि उसलाई सो घटना निश्चित रूपमा घट्छ भन्ने थाहा हुन्छ । यसैले आधारणागत रूपमा यसलाई मनसायपछि दोस्रो स्तर (Second degree) को अपराधिकता मान्ने गरिए तापनि अपराधिक दायित्व निर्धारणको हिसाबले यसमा प्रायजसो मनसाय राखी गरेको अवस्था सरह नै सजाय तोकिएको हुन्छ । यसमा कर्ताको कार्यले मानिसको ज्यान जाने कुरा पहिले नै निश्चित हुन्छ र सो कुराको जानकारी हुँदाहुँदै पनि कर्ताले यस्तो कार्य गर्ने भएकोले उसमा परिणामको अपेक्षा नभए पनि उसलाई मनसायप्रेरित हत्यासरह दायित्व निर्धारण गरिएको हो । भारतीय दण्डसंहिताको दफा २९९ मा गरिएको Culpable homicide को परिभाषाको तेस्रो वाक्यांशमा *!..with the knowledge that he is likely by such act to cause death, ...* भन्ने उल्लेख गरी knowledge लाई अपराधको मनसाय तत्वको रूपमा स्वीकार गरिएको छ ।

प्रस्तावित दफा १८० को उपदफा (१) मा कसैले कुनै काम गर्दा साधारणतया मानिसको ज्यान जान सक्छ भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण हुँदाहुँदै त्यस्तो काम गर्न वा अनुचित जोखिम लिन हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाअनुसार:

- (क) कसैले,
- (ख) कुनै काम गर्दा,
- (ग) साधारणतया मानिसको ज्यान जान सक्छ भन्ने,
- (घ) जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण हुँदाहुँदै,
- (ङ) त्यस्तो काम गर्न वा अनुचित जोखिम लिन हुँदैन ।

यसरी प्रस्तावित दफाले मानिसको ज्यान जानसक्छ भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण हुँदाहुँदै गरिएको कुनै कार्यबाट मानिसको मृत्यु भएको अपराधिक कार्यलाई मनसायपूर्वक वा नियतपूर्वक गरिने हत्याबाट छुट्याएर दोस्रो तहको (second degree) को गम्भीर प्रकृतिको ज्यानसम्बन्धी अपराधको रूपमा व्यवस्था गरेको छ ।

मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलमा भएको वर्तमान कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा जानीजानी (Knowledge) वा थाहापाई (Believe) लाई स्पष्ट रूपमा ज्यानसम्बन्धी अपराधको अपराधिक मनसाय तत्वको रूपमा व्यवस्था गरिएको पाइँदैन । सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६१ को उपदफा (२) मा कसैले कुनै सवारी चलाएबाट कुनै मानिसलाई किची, ठक्कर लागी वा कुनै किसिमले सवारी दुर्घटना भई सवारीमा रहेको वा सवारी बाहिर जुनसुकै ठाउँमा रहे बसेको मानिस त्यस्तो दुर्घटनाको कारणबाट तत्कालै वा मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धीको महलमा उल्लिखित

म्यादभित्र मरेमा त्यस्तो कार्य ज्यान मार्ने मनसाय लिई गरेको नभए तापनि त्यसरी सवारी चलाउँदा कसैको ज्यान मर्न सक्ने ठूलो सम्भावना छ भन्ने कुरा जानीजानी वा लापरवाही गरी सवारी चलाएको कारणबाट सवारी दुर्घटना हुन गई त्यसैको कारणबाट कुनै मानिसको मृत्यु हुन गएको रहेछ भने त्यसरी सवारी चलाउने व्यक्तिलाई कसुरको मात्रा अनुसार दुई वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी अपराधिक मनसायका दुई भिन्न स्तर जनाउने जानीजानी (Knowledge) र लापरवाही (Recklessness) लाई एउटै दफामा समानस्तर (Equal footing) मा राखी सजाय गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । तर यो दफामा सजायको हकमा कसुरको मात्रा अनुसार दुई वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी अदालतलाई स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरिएकोले अपराधिक कार्य जानीजानी (Knowledge) वा लापरवाही (Recklessness) गरी के कसरी भएको हो भन्ने आधारमा सजायको मात्रा तोकिन सक्ने (Sentencing) व्यवस्था गरिएको छ ।

अपराधिक मनसायको दोस्रो तहको रूपमा लिइने जानीजानी (Knowledge) लाई अपराध ठहर गर्ने सन्दर्भमा (At the conviction level) नियत वा मनसाय (Intention) को समानस्तर (Equal footing) को मानसिक तत्वको रूपमा स्वीकार गरी अदालती अभ्यास विकास भएको पाइन्छ । तर अपराधको तत्वको रूपमा जानीजानी (Knowledge) रहेको प्रायजसो वारदातमा सर्वोच्च अदालतबाट मुलुकी ऐन अदालती बन्दोबस्तको १८८ नं. प्रयोग गरी सजाय घटाउने गरिएको पाइएकोले यसलाई सजाय घटाउने एउटा आधार (Mitigating circumstance) को रूपमा लिई सजाय गर्दा (At the sentencing level) नियत वा मनसाय (Intention) भन्दा भिन्न व्यवहार गरेको पाइन्छ ।

मनसाय पूर्वक गरिएको हत्यामा भन्दा यसमा केही फरक तत्व समावेश हुने भएकोले यसलाई Mens rea को भिन्न तहको रूपमा लिने गरिएकोले प्रस्तावित दफाले यसलाई छुट्टै परिभाषा गरी प्रचलित कानूनमा भएको अस्पष्टतालाई हटाउने काम गरेको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाले फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेबमोजिम नै प्रस्तुत अवस्थामा पनि मसायप्रेरित हत्या सरह कसुरदारलाई जन्मकैदको सजायको प्रस्ताव गरेकोछ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

- (क) मानिसहरू भेला जम्मा भएको भीडमा आफूले प्रहार गरेको खुकुरीले जो कोहीलाई लाग्नसक्छ भन्ने प्रतिवादीले स्वतः अन्दाज गर्न सक्ने र धारिलो हतियारको प्रयोगबाट मानिस मर्न सक्छ भन्ने सामान्य समझ भएका जो कोही मानिसले अनुमान गर्न सक्ने ।^{२१७}
- (ख) एउटालाई हान्छु भनी प्रहार गर्दा अर्कोलाई लागी त्यसैको जरियाबाट घाइतेको मृत्यु हुन्छ भने पनि प्रहार गर्ने व्यक्तिलाई कर्तव्यको दोषी मान्नु पर्दछ किनभने छुरी जस्तो घातक हतियारले प्रहार गर्दा मानिस मर्न सक्न भन्ने जानकारी प्रहारकर्तालाई भएकै सम्भन पर्ने ।^{२१८}
- (ग) मर्ने घरभित्र सुती निदाएको अवस्थामा मार्ने नियतबाट प्रतिवादीले घरमा आगो लागार्दै दिई सो आगोले पोलेको पीरबाट मृत्यु भएकोदेखिँदा ज्यानसम्बन्धीको १३(३) नं. बमोजिम सर्वस्वसहित जन्मकैद गर्ने ठहराएको इन्साफ मनासिब हुने ।^{२१९}

२१७ बाबुराम तामाङ्ग वि. नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६५), नि. नं. ७९८६, पृष्ठ ८१५ ।

२१८ सुधारमान राई वि. श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०५५), नि. नं. ६६०४, पृष्ठ ५४४ ।

२१९ श्री ५ को सरकार वि. घिउकुमारी भन्ने घिउमाया गोदार क्षेत्री, नेकाप, (२०४७), नि. नं. ४२१०, पृष्ठ ६४९ ।

- (घ) सामान्य ज्ञानको मानिसलाई पनि १५ दिनसम्म अन्न पानी बन्द गरी थुन्दा मानिस मर्छ भन्ने कुराको जानकारी हुन्छ भनी अनुमान गर्नुपर्ने ।^{१२०}
- (ङ) नाबालकलाई दुईपल्ट जबर्जस्ती करणी गर्दा एक हालले घाँटीमा थिची मुखमा कपडा कोच्दा मान्छे मर्नसक्छ भनी समझ स्वाभाविकै हुनेमा निज अली खाले यी सब कुरा थाहा पाउँदा पाउँदै मानिस मर्नेसम्मको काम गरिसकेकोदेखिँदा अन्य काम गर्दा वा ज्यान मर्छ भन्ने कुरा थाहा नपाएर सकेंनी तामङ्नीलाई त्यसरी निर्मम व्यवहार गरेको होला भन्न नसकिने स्थितिदेखिँदा निज अली खाँ मुसलमानलाई ज्यानसम्बन्धीको १३(३) नं.वमोजिम सर्वस्वसहित जन्मकैदको सजाय हुने ।^{१२१}
- (च) चोरी गर्न आएको अपरिचित व्यक्ति मृतकको ज्यान मर्ला भन्नेसम्मको हेक्का नराखी प्रतिवादी गंगाबहादुर, मानबहादुर तथा मैनु बुढा मगरले निजको शरीरमा छोडेको चोटबाट मृतकको मृत्यु भएकोदेखिँदा प्रतिवादीहरूलाई ज्यानसम्बन्धीको महलको १३(३) नं.वमोजिम सर्वस्वसहित जन्मकैद हुने ठहराएको पुनरावेदन अदालत नेपालगञ्जको इन्साफ मिलेकैदेखिँदा मुनासिव ठहर्ने ।^{१२२}

१८१. गम्भीर उत्तेजना वा रीसको आवेशबाट ज्यान लिन नहुने : (१) दफा १७९ वा १८० मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको अवस्थामा ज्यान लिने व्यक्तिलाई दशदेखि पन्ध्र वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँदेखि एकलाख पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ :-

(क) कसैले तत्काल गम्भीर उत्तेजना दिलाउने कुनै काम गरेबाट कसुरदारले आत्मसंयमको शक्ति गुमाई त्यस्तो उत्तेजना दिलाउने व्यक्तिको ज्यान मारेकोमा,

तर देहायको अवस्थामा यो खण्ड लागू हुनेछैन :-

(१) कसैले कानूनको पालना गर्दा, निजी रक्षाको अधिकारको प्रयोग गर्दा, कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन गर्दा वा पालन गर्न लागेको कुनै कामबाट कसुरदार उत्तेजित हुन गएमा,

(२) कसैलाई कुनै क्षति पुऱ्याउने नियतले कसुरदार स्वयंले उत्तेजित गराएको र त्यसरी उत्तेजित भई सो व्यक्तिले गरेको कामबाट कसैको ज्यान गएकोमा,

(ख) निजी रक्षाको लागि आवश्यक पर्ने भन्दा बढी क्षति पुऱ्याउने नियतबाट भएकोमाबाहेक, निजी रक्षाको अधिकार असल नियतले प्रयोग गर्दा सो अधिकारको सीमा नाघ्न गई जसको विरुद्ध सो अधिकार प्रयोग भएको हो सो व्यक्तिको ज्यान मारेकोमा,

(ग) एकाएक भएको भ्रगडामा उठेको रीसको आवेशमा तत्काल कसैको ज्यान मारेकोमा, तर यस खण्डवमोजिमको काम गर्दा कसुरदारले अनुचित लाभ हासिल गरेको वा क्रुर वा अस्वभाविक तवरबाट काम गरेको हुनु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को खण्ड (ख) र (ग) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि इबी लिएर वा सोच विचार गरेर ज्यान लिएकोमा सो खण्डहरूमा लेखिएको व्यवस्था लागू हुनेछैनन् ।

१२० वेदप्रकाश सक्सेना वि. श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०४५), नि. नं ३६३९, पृष्ठ ११५६ ।

१२१ श्री ५ को सरकार वि. अली खान मुसलमान, नेकाप, (२०४०), नि. नं १६३३, पृष्ठ ९० ।

१२२ गङ्गाबहादुर पुन वि. श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०५४), नि. नं ६४१६, पृष्ठ ४१६ ।

टिप्पणी:

पूर्व रिसइवी, योजना वा मनसाय केही नभएको अवस्थामा पनि मानिस तत्काल अत्यधिक उत्तेजनामा आई केही क्षणको लागि पूर्णतः आत्मनियन्त्रण गुमाई कुनै कार्य गर्दा ज्यान मर्न गएमा त्यस्तो अवस्थामा कर्तामा मनसाय तत्त्वको अभाव रहेको हुन्छ। दूषित मनसायको अभावमा अपराध हुन नसक्ने सापेक्षक दायित्वको सिद्धान्तको अपवादको रूपमा यस्तो अवस्थामा मानिसको ज्यान जाने गरी भएको कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको हुन्छ। परिणामका दृष्टिले मानिसको मृत्यु हुने भएकोले समाज र पीडितको दृष्टिबाट यस्तो कार्यलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गर्नुपर्ने दवाव रहेको हुन्छ भने मनसाय तत्त्वको अभाव भएको हुनाले फौजदारी विधिशास्त्रको दृष्टिबाट सजाय गर्नु अन्यायपूर्ण हुन जान्छ। यिनै दुई दृष्टिकोणको सम्झौतास्वरूप यसलाई कम सजाय हुने हत्याको रूपमा परिभाषित गरी मनसायपूर्वक गरिने हत्या तथा जानीजानी गरिने हत्यामा हुने सजायभन्दा कम सजाय गर्ने गरी कानूनमा व्यवस्था गर्ने गरिएको पाइन्छ। कमन ल मा आधारित बेलायती कानूनी प्रणालीले यसरी कम सजाय हुने हत्यालाई Manslaughter को रूपमा परिभाषा गरेको छ भने भारतीय दण्डसंहिताको दफा २९९ र ३०० गरिएको ज्यानसम्बन्धी अपराधलाई Culpable homicide amount to murder र Culpable homicide not amount to murder भनी दुई भागमा विभाजित गरिएको पाइन्छ। भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३०० को अपवाद १ मा Culpable homicide is not murder if the offender, whilst deprived of the power of self-control by grave and sudden provocation, causes the death of the person who gave the provocation or causes the death of any other person by mistake or accident भन्ने व्यवस्था गरी तीनवटा प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांश राखिएको पाइन्छ। पहिलो प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांश मध्ये पहिलोमा That the provocation is not sought or voluntarily provoked by the offender as an excuse for killing or doing harm to any person रहेको पाइन्छ। दोस्रो अपवादमा That the provocation is not given by anything done in obedience to the law, or by a public servant in the lawful exercise of the powers of such public servant र तेस्रो अपवादमा That the provocation is not given by anything done in the lawful exercise of the right of private defence भनी उल्लेख गरिएको छ। यसै गरी उक्त दफाको अन्य अपवादहरूमा private defence (निजी रक्षा), acts of public servant (सार्वजनिक अधिकारीको काम), sudden fight (आकस्मिक भगडा), consent (सहमति) लाई राखिएको पाइन्छ।

यसरी कम सजाय हुने हत्यामा लापरवाही र हेलचेक्रचाइँजस्ता कम दोषपूर्ण अपराधिक मनसाय तत्त्वको विद्यमानता वा मनसाय तत्त्वको पूर्ण अभाव हुन सक्दछन्। प्रस्तुत दफामा गरिएको व्यवस्था मनसाय तत्त्वको पूर्ण अभावमा हुने ज्यान जाने गरी भएका कार्यहरूसँग सम्बन्धित छन्।

प्रस्तावित दफा १८१ ले तीनवटा अवस्थामा दशदेखि पन्द्र वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँदेखि एकलाख पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने गरी कम सजायको व्यवस्था गरेको छ। यी अवस्थाहरूमा देहायबमोजिम छन्:

(क) कसैले तत्काल गम्भीर उत्तेजना दिलाउने कुनै काम गरेवाट कसुरदारले आत्मसंयमको शक्ति गुमाई त्यस्तो उत्तेजना दिलाउने व्यक्तिको ज्यान मारेकोमा भन्ने व्यवस्था गरी गम्भीर उत्तेजनामा गरिएको कार्यले मानिसको मृत्यु भएको अवस्थालाई कम सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्थाअनुसार :

- (१) कसैले तत्काल गम्भीर उत्तेजना दिलाउने कुनै काम गरेबाट,
- (२) कसुरदारले आत्मसंयमको शक्ति गुमाई,
- (३) त्यस्तो उत्तेजना दिलाउने व्यक्तिको ज्यान मारेकोमा ।

यो व्यवस्था आवेशप्रेरित हत्यालाई अपराधीकरण (Criminalization) गर्नको लागि गरिएको हो र आफैँमा सापेक्षक दायित्वको अपवाद भएको हुनाले यसलाई सशर्त रूपमा स्वीकार गरिएको छ । यसका शर्तका रूपमा दुईवटा प्रतिबन्ध्यात्मक अवस्थाहरूको व्यवस्था गरिएको छ । ती अवस्थामा यो व्यवस्था लागू हुँदैन । ती अवस्थाहरू निम्न छन् :-

- (१) कसैले कानूनको पालना गर्दा, निजी रक्षाको अधिकारको प्रयोग गर्दा, कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन गर्दा वा पालन गर्न लागेको कुनै कामबाट कसुरदार उत्तेजित हुन गएमा,
- (२) कसैलाई कुनै क्षति पुऱ्याउने नियतले कसुरदार स्वयंले उत्तेजित गराएको र त्यसरी उत्तेजित भई सो व्यक्तिले गरेको कामबाट कसैको ज्यान गएकोमा ।

उल्लिखित पहिलो प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांश अनुसार कसैले कानूनको पालना गर्दा, निजी रक्षाको अधिकारको प्रयोग गर्दा, कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन गर्दा वा पालन गर्न लागेको कुनै कामबाट कसुरदार उत्तेजित हुन गई कुनै कार्य गरेमा र निजको सो कार्यले मानिसको ज्यान मरेमा निजले गम्भीर उत्तेजनमा आत्मनियन्त्रण गुमाएको भनी कम सजायको लागि दावी लिन सक्दैन । यस्तो अवस्थामा कर्तालाई दफा १७९ वा १८०बमोजिम नै सजाय हुन्छ ।

(ख) निजी रक्षाको लागि आवश्यक पर्नेभन्दा बढी क्षति पुऱ्याउने नियतबाट भएकोमाबाहेक, निजी रक्षाको अधिकार असल नियतले प्रयोग गर्दा सो अधिकारको सीमा नाघ्न गई जसको विरुद्ध सो अधिकार प्रयोग भएको हो सो व्यक्तिको ज्यान मरेकोमा भन्ने व्यवस्था गरी असल नियतले निजी रक्षाको अधिकारको प्रयोग गर्दा जुलुमीको मृत्यु भएको अवस्थालाई कम सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाअनुसार निजी रक्षाको लागि आवश्यक पर्नेभन्दा बढी क्षति पुऱ्याउने नियतबाट भएकोमाबाहेक :

- (१) निजी रक्षाको अधिकार असल नियतले प्रयोग गर्दा सो अधिकारको सीमा नाघ्न गई (निजी रक्षाको अधिकार असल नियतले प्रयोग गरेको र सो अधिकारको सीमा नाघेको हुनुपर्ने)
- (२) जसको विरुद्ध सो अधिकार प्रयोग भएको हो सो व्यक्तिको ज्यान मरेकोमा (निजी रक्षाको अधिकारको प्रयोगको परिणामस्वरूप जसको विरुद्ध सो अधिकार प्रयोग भएको हो सो व्यक्तिको ज्यान मरेको हुनुपर्ने)

यो व्यवस्थाले निजी रक्षाको अधिकारको दुरुपयोगलाई रोक्ने र असल नियतले प्रयोग गरेको अवस्थामा परिस्थितिवस् सो अधिकार बढी प्रयोग हुन गएको अवस्थालाई मनसायपूर्वक गरिने हत्याभन्दा कम सजाय हुने हत्याको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । तर निजी रक्षाको लागि आवश्यक पर्नेभन्दा बढी क्षति पुऱ्याउने नियतबाट यस्तो अधिकारको प्रयोग भएको अवस्थामा कर्तालाई दफा १७९ वा १८०बमोजिम नै सजाय हुन्छ ।

(ग) एकाएक भएको भ्रगडामा उठेको रीसको आवेशमा तत्काल कसैको ज्यान मरेकोमा भन्ने व्यवस्था गरी ज्यान मार्ने नियत नभएको अवस्थामा एकाएक भ्रगडा भएको र सोबाट उत्पन्न रीसको

आवेशमा तत्काल कसैको ज्यान मरेको अवस्थालाई मनसायपूर्वक वा नियतपूर्वक गरिएको हत्याभन्दा पृथक गरी कम सजाय हुने हत्याको रूपमा राखिएको छ । यो व्यवस्थाअनुसार कम सजायको दाबी गर्नको लागि देहायका तत्व हुनु पर्दछ :

- (१) एकाएक भएको भगडामा,
- (२) उठेको रीसको आवेशमा,
- (३) तत्काल कसैको ज्यान मरेकोमा ।

उल्लिखित तीनवटा अवस्थाहरूको संयुक्त उपस्थिति (Cumulative Presence) भएको अवस्थामा मात्र कम सजाय हुने आधार बन्दछ । यसका अतिरिक्त यस खण्डबमोजिमको काम गर्दा कसुरदारले अनुचित लाभ हासिल गरेको वा क्रूर वा अस्वाभाविक तवरबाट काम गरेको हुनु हुँदैन भन्ने प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशको व्यवस्था गरी यो खण्डलाई ससर्त बनाइएको छ । उल्लिखित तीनवटा अवस्थाको संयुक्त उपस्थिति नभएमा वा कसुरदारले अनुचित लाभ हासिल गरेको वा क्रूर वा अस्वाभाविक तवरबाट काम गरेको अवस्था भएमा कर्तालाई दफा १७९ वा १८०बमोजिम नै सजाय हुन्छ ।

उपदफा (२) बमोजिम इवी लिएर वा सोच विचार गरेर ज्यान लिएकोमा खण्ड (ख) र खण्ड (ग) मा उल्लेख गरिएका व्यवस्था लागू नहुने व्यवस्था गरी ती खण्डहरूको प्रयोगको लागि मनसाय तत्वको पूर्ण अनुपस्थितिलाई पूर्वसर्तको रूपमा राखेको छ ।

यस प्रकार गम्भीर उत्तेजना वा रिसको आवेगबाट ज्यान मर्ने प्रस्तावित व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताको व्यवस्थाले अङ्गीकार गरेको मान्यताबमोजिम नै रहेको देखिन्छ ।

अत्यधिक आवेशको अवस्थामा भएको कुनै कार्यबाट कसैको ज्यान मर्न गएको अवस्थालाई प्रचलित फौजदारी कानूनले पनि कर्तव्य ज्यानभन्दा कम सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको १४ नं. ले ज्यान मार्नाको मनसाय रहेनछ, ज्यान लिनुपर्ने सम्मको इवी पनि रहेनछ, लुकी चोरिकन हानेको पनि रहेनछ उसै मौकामा उठेको कुनै कुरामा रीस थाम्न नसकी जोखिमी हतियारले हानेको वा विष खुवाएकोमा बाहेक साधारण लाठा, ढुङ्गा, लात, मुक्का इत्यादि हान्दा सोही चोट पीरले ऐनका म्यादभिन्न ज्यान मरेमा दश वर्ष कैद गर्नुपर्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । प्रस्तावित दफामा गरिएको व्यवस्था हाल विद्यमान व्यवस्थाभन्दा बढी स्पष्ट हुनुका साथै निजी रक्षा वा एकाएक भएको भगडामा उठेको रीसको आवेशलाई समेत समेटिएको र फौजदारी सिद्धान्त अनुकूल रहेको छ । प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) को खण्ड (ख) र खण्ड (ग) मा गरिएका व्यवस्थाहरू नेपाली कानून प्रणालीका लागि नयाँ व्यवस्थाहरू हुन् र यस व्यवस्थाबाट नेपाली कानूनी व्यवस्था थप समृद्ध हुने आशा गरिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

(क) आवेशप्रेरित हत्या पनि प्रतिवादीले आफूले आफैँलाई नियन्त्रण गर्न नसकी उत्तेजित भै आफ्नो कर्तव्यबाट हुने परिणामको ह्यालै नगरी पीडितउपर आक्रमण गर्दा त्यो आक्रमणको कारणबाट पीडितको मृत्यु भएको अवस्था हो । तथापि प्रतिवादीलाई उत्तेजित पार्ने काम पीडित अर्थात् मृतकबाटै हुनुपर्ने ।

पीडितको कारणबाट उत्पन्न हुने आवेशको अवस्था त्यो हदसम्मको हुनुपर्ने मानिन्छ, जुन अवस्थामा सामान्य सुझबुझ भएको मानिस (Reasonable Person) समेत उत्तेजित हुन्छ र आफ्नो उत्तेजित अवस्थालाई नियन्त्रण गर्न सकिरहेको हुँदैन । यस्तो उत्तेजना पीडितको क्रियाकलापबाट अचानक उत्पन्न भई प्रतिवादीले त्यसको आवेशले क्षणिकरूपमा (Temporarily) आत्मनियन्त्रण गुमाएको हुनुपर्ने ।

आत्मनियन्त्रण गुमाउने अवस्था थियो थिएन भन्ने कुरा गणितीय हिसाबमा आंकलन गर्न नसकिए पनि यो कुनै घटना, परिस्थिति तथा मानवीय संवेदनशीलता जस्ता कुरामा भर पर्ने हुन्छ । यस्तो आवेशको अवस्था हुन प्रतिवादीले आफैँले केही कुरा गरी पीडितबाट आफूलाई उत्तेजित पार्ने कार्य (Self-Induce Provocation) गरेको भन्ने हुन नहुनुका साथै पीडितको क्रियाकलापबाट उत्तेजित भए पनि त्यो उत्तेजना शान्त भएको (Cooling off Blood) अवस्थाले पनि आवेशको स्थितिलाई वर्जित गर्ने ।^{२२३}

(ख) वारदातको ऐन मौकामा देख्ने कोही नभएको उक्त घटना करणी गर्न नदिएको एवं आफ्नो लिङ्ग र अण्डकोष अठ्याई दिएको रिसले टाउको वटारी दिएको भन्ने प्रतिवादीको भनाइ रहेको र निजले आफ्नो उक्त व्यहोरा वारदातपछि दाङ्ग सोडियारका मानवहादुर खत्री समेत सँग तत्काल मौकामा व्यक्त गरेको मिसिलवाटदेखिदा मृतकलाई मार्न पूर्वतयारी नगरेको अवस्थाका अतिरिक्त मनसायको अभाव भएकै आधारमा पुनरावेदन अदालतबाट वादी दाबी भन्दा घटी सजाय गर्ने गरेको फैसलाउपर वादी तर्फबाट पुनरावेदन परेको नदेखिएको हुँदा समेत प्रतिवादीको मृतकलाई मार्ने मनसाय नरहेको तथ्य स्थापित भैसकेको देखिने ।

लुकी चोरीकन हानेको अवस्था समेत नभै करणी गर्न नपाएको एवं मृतकले लिङ्ग र अण्डकोष अठ्याई दिएको कारण रिस उठी तत्काल घाँटी वटारी दिएको अवस्थादेखिदा प्रतिवादी दलवहादुर खत्रीले वसन्ती खत्रीलाई ज्यान सम्बन्धी महलको १४ नं. का रीतसँग मारेको देखिने ।^{२२४}

(ग) पीडितको पहिलेदेखि कै विभिन्न कार्य वा अभिव्यक्तिले प्रतिवादीलाई आवेश वा उत्तेजनमा ल्याउने पृष्ठभूमि तयार गरेको हुन सक्ने भए पनि पीडितले तत्काल उत्तेजना सिर्जना गर्नेहदसम्मको कुनै कार्य गरेको हुनुपर्दछ, जसको प्रतिक्रियास्वरूप प्रतिवादीले आफूलाई नियन्त्रण गर्न नसकेको होस् । यसबाट पीडितको कार्य (Provocative Action) विगतदेखि हुँदै आएको (Cumulative) भए पनि सोको अन्तिम कडी तत्काल भएको हुनुपर्ने ।

प्रतिवादीलाई उत्तेजनमा ल्याउने कार्य पीडितवाहेकका अन्य व्यक्तिको आचरण, कार्य वा अभिव्यक्तिको आधारमा भएको हुन नहुने ।

सामान्यतः पीडितको उत्तेजक कार्य प्रतिवादीप्रति नै लक्षित भएको हुनुपर्दछ अर्थात् प्रतिवादी त्यस्तो आवेशमा आउने गरी निजलाई नै लक्षित गरी पीडितले कुनै कार्य गरेको हुनुपर्ने ।

विशेष परिस्थितिमा स्वीकार गर्न सकिने अपवादको आधारमा पीडितको उत्तेजक कार्य प्रतिवादीप्रति नै लक्षित भएको हुनुपर्ने भन्ने सामान्य नियमको अनुचित विस्तार गर्नु मनासिब नहुने ।

उत्तेजनामा ल्याउने गरी भएको पीडितको कार्य प्रतिवादीले आफ्नो मानसिक नियन्त्रण गुमाउने स्थिति उत्पन्न गर्न सक्ने गरी उत्तेजक हुनु पर्दछ । पीडितको सामान्य कार्य वा भनाइको

२२३ जीतवहादुर बुढाथोकी वि. नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६६), नि. नं ८१६७, पृष्ठ ९४० ।

२२४ दलवहादुर खत्री वि. नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६१), नि. नं ७३२९, पृष्ठ १७१ ।

प्रतिक्रियास्वरूप प्रतिवादी आफैँ अत्याधिक उत्तेजनामा आएमा उसलाई प्रतिरक्षा प्राप्त हुन नसक्ने ।

प्रतिवादीकै परिवेश वा समान अवस्था र हैसियतको अन्य सामान्य समझ भएको व्यक्ति उक्त अवस्थामा प्रतिवादी सरह उत्तेजित हुन्थ्यो भन्ने कुरा वस्तुगत रूपमा स्थापित गर्न सकिने हुनुपर्दछ । यसबाट पीडितको उत्तेजक कार्य र प्रतिवादीको उत्तेजनाको बीचमा अनुपातिक सम्बन्ध (Proportional relationship) स्थापित भएको देखिनु पर्ने ।

कानूनबमोजिम गरेको कार्यको प्रतिक्रियास्वरूप प्रतिवादी आफैँ अत्याधिक उत्तेजना वा आवेशमा आई पीडितलाई हानि पुऱ्याउँछ वा निजको ज्यान जाने कुनै कार्य गर्दछ भने त्यस्तो प्रतिवादीलाई अत्याधिक आवेशको प्रतिरक्षा प्राप्त हुन नसक्ने ।

अरूको कानूनी हकको सम्मान गर्नुपर्ने कर्तव्य सबैले पूरा गर्नुपर्ने स्वाभाविक कानूनी अपेक्षा हुने भएकाले आफूलाई चित्त नबुझे कार्य गरेको भन्ने आधारमा मात्र कानूनी कार्यको प्रतिक्रियास्वरूप भएको अत्याधिक आवेशलाई प्रतिरक्षाको आधार मान्न नसकिने ।

उत्तेजक कार्य र यसको प्रतिक्रियात्मक कार्यको बीचमा अन्तराल भएमा सो अन्तरालले प्रतिवादीमा आएको आवेश शान्त गराउने (Cooling-off) वा मनसाय तत्वको सिर्जना गर्ने (Creation of Intention) समय प्रदान गर्ने हुनाले यस्तो अन्तरालपछि पनि प्रतिवादीले पीडितमाथि आक्रमण गरेमा उसको यस्तो आक्रमक कार्यलाई आवेशप्रतिर कार्यको रूपमा लिन नसकिने ।

पीडितको उत्तेजक कार्यको तत्काल प्रतिक्रियास्वरूप प्रतिवादीले आफैँउपरको नियन्त्रण पूर्णरूपमा गुमाई कुनै कार्य गर्दा पीडितको ज्यान मर्न गएको अवस्थामा प्रतिवादीले आवेशको जिकिर लिनसक्ने र आंशिक प्रतिरक्षाको सुविधा पाउनसक्ने ।

मृतकले आफ्नो कानूनी अधिकारको प्रयोग गरी करणीको लागि सहमति नदिनु नै यी प्रतिवादीले आफूउपरको नियन्त्रण पूर्णतः गुमाउने गरी आवेशमा आउन सक्ने अवस्थाको सिर्जना गर्ने आधार बन्न नसक्ने ।

कर्तव्य ज्यानको अपराध कायम हुनको लागि सबै अवस्थामा पूर्व रिसइवी, पूर्वमनसाय वा पूर्वयोजना आवश्यक पर्दछ भन्ने हुँदैन । आपराधिक कार्य विभिन्न कडीहरू (Segments) को रूपमा रहेको अवस्थामा कुनै कडीमा आपराधिक मनसायको उपस्थिति भएमा अपराध कायम हुनको लागि सो आपराधिक मनसाय पर्याप्त हुने ।

मार्ने मनसाय कति समयभित्र बन्नु पर्दछ भनेर कुनै पनि सीमामा बाँध्न सकिने कुरा होइन । यो मानसिक अवस्था धेरै पहिलेदेखि रहेको होस् वा तत्काल उत्पन्न भएको होस् यसले आपराधिक कार्यलाई मनसायपूर्वक गरिएको स्थापित गराई सम्पन्न अपराधको प्रकृतिलाई कुनै प्रभाव पार्न नसक्ने ।^{२२४}

१८२. मार्न चाहेको व्यक्ति नमरी अर्को व्यक्ति मरेमा सजाय हुने : दफा १७९, १८० र १८१ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कसैले कसैलाई मार्ने नियतले वा कुनै व्यक्ति मर्न सक्छ भन्ने जानीजानी वा सोको विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई कुनै काम गर्दा सो व्यक्ति नमरी अर्को व्यक्ति मर्न गएमा निजलाई अवस्थाअनुसार दफा १७९, १८० र १८१ मा लेखिए बमोजिमको सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी:

एक व्यक्तिलाई मार्ने मनसायले कुनै कार्य गर्दा कर्ताको नियन्त्रण बाहिरको कुनै कारणले लक्षित व्यक्ति बद्लिन गई अर्को व्यक्तिको मृत्यु हुन गएमा वास्तविक मृतकलाई मार्ने मनसाय नहुने र लक्षित व्यक्ति नमर्ने अवस्था हुन जान्छ । अपराधिक मनसाय र अपराधिक कार्यको संयोजनको आधारमा मात्र अपराधिक दायित्व सिर्जना हुने फौजदारी विधिशास्त्रको सामान्य सिद्धान्तअनुसार यस्तो अवस्थामा मार्ने व्यक्तिको लागि मार्ने व्यक्तिसमा मार्ने मनसाय हुँदैन । मनसायको अभावमा उसलाई मनसायप्रेरित हत्याको लागि जिम्मेवार नसकिने तर निजले मानिस मार्ने मनसाय राखेर गरेको कार्यले मानिसको मृत्यु भएको अवस्थामा एकजनालाई मार्ने गरी बनाएको मनसाय वास्तविक मार्ने मानिसलाई मार्न सरेको मानिने सिद्धान्तलाई सरेको हस्तान्तरित मनसायको सिद्धान्त (Doctrine of transferred malice) भनिन्छ । यस सिद्धान्त अनुसार यस अवस्थामा वास्तविक रूपमा लक्षित व्यक्तिलाई मार्ने मनसाय पीडितलाई मार्ने गरी सरेको हस्तान्तरण हुने होइन, तर यो सिद्धान्तको सहाराले हस्तान्तरण भएको मानिने हो । यो सिद्धान्तअनुसार मनसाय हस्तान्तरण भएको मानिएपछि वास्तविक मृतकलाई मार्ने कार्य र मनसायबमोजिम नै भएको मानिन्छ र सो व्यक्ति मनसायप्रेरित हत्याको लागि जिम्मेवार रहने हुन्छ ।

फौजदारी विधिशास्त्रमा हस्तान्तरित मनसायको सम्बन्धमा दुईवटा धारणाहरू (Approaches) रहेको पाइन्छ । पहिलो धारणाअनुसार एक व्यक्तिलाई लक्षित गरी गरिएको प्रहारबाट कर्ताको नियन्त्रण बाहिरको अवस्थामा अन्य व्यक्तिको मृत्यु हुन गएमा कर्तालाई लक्षित व्यक्तिको लागि ज्यान मार्ने उद्योगमा र वास्तविक मृतकको लागि कम सजाय हुने हत्याको जिम्मेवार बनाउनु पर्दछ । दोस्रो धारणा अनुसार यही अवस्थामा लक्षित व्यक्तिलाई मार्ने मनसाय मात्र भएकोले सोको लागि कुनै सजाय नगरी वास्तविक मार्ने व्यक्तिको लागि मनसायप्रेरित हत्याको लागि जिम्मेवार बनाउनु पर्दछ । यी दुई धारणाहरू मध्ये नेपाल कानून प्रणालीले दास्रो धारणालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । सर्वोच्च अदालतबाट नर बहादुर रेउले र कन्हैयालालको मुद्दामा प्रतिपादित भएका सिद्धान्तहरूले यसलाई प्रष्ट पार्दछन् ।

यसैगरी कसुरदारले एक व्यक्तिलाई मार्ने मनसायले आक्रमण गर्दा निजले आफूले मार्न चाहेको व्यक्तिलाई पहिचान गर्न भूल गरी आफूले मार्न चाहेको व्यक्ति हो भन्ने ठानी अर्को व्यक्तिलाई मारेको अवस्थालाई फौजदारी विधिशास्त्रमा “पीडितको पहिचानमा भूल” (Mistaken identity of victim) भन्ने गरिन्छ । यो अवस्था हस्तान्तरित मनसायको सिद्धान्त (Doctrine of Transferred Malice) सँग मिल्दोजुल्दो भए पनि यी दुईमा केही भिन्नताहरू रहेका हुन्छन् । हस्तान्तरित मनसायमा कर्ताको नियन्त्रण बाहिरको अवस्था वा कारणले पीडित परिवर्तन भएको हुन्छ । पीडित परिवर्तन हुनुमा कर्ताको कुनै भूमिका हुँदैन । पीडितमाथिको आक्रमण दुर्घटनाबस् भएको हुन्छ वा पीडित स्वयम् कुनै कारणबस् आक्रमणमा पर्न जान्छ । तर पीडितको पहिचानमा भूल गर्ने कार्य कर्ता स्वयम्ले नै गरेको हुन्छ, यसमा पीडितको कुनै भूमिका रहेको हुँदैन । पीडितमाथिको आक्रमण दुर्घटनाबस् नभई कर्ताको भूलको कारणले भएको हुन्छ । यी दुवै अवस्थामा पीडित लक्षित व्यक्ति नभई अर्को व्यक्ति (जसलाई कर्ताले आक्रमण गर्न खोजेको हुँदैन) भएको हुन्छ ।²⁶ त्यसैगरी परिणामको दृष्टिकोणले मानिसको

मृत्यु हुनु यी दुवै अवस्थाको समानता हो । यही निषेधित परिणामलाई प्रस्तुत दफाले अपराधीकरण (Criminalization) गरेको छ ।

प्रचलित फौजदारी कानूनमा यस सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छैन । यस अवस्थामा उल्लिखित नजीरले स्थापित गरेको सिद्धान्त समेतलाई मनन गरी पहिलो पटक हस्तान्तरित मनसायको सिद्धान्त र पीडितको पहिचानमा भूल गरिएको अवस्थामा बहन गर्नुपर्ने फौजदारी दायित्वको बारेमा उल्लेख गरी कानूनी व्यवस्थाको प्रस्ताव गरिएको छ । फौजदारी कानून स्पष्ट हुनुपर्ने फौजदारी विधिशास्त्रको मान्यताको आधारमा यो व्यवस्थाले हस्तान्तरित मनसाय र पीडितको पहिचानमा भूललाई कानूनमा नै व्यवस्था गरी कानूनलाई स्पष्ट पारेको छ ।

प्रस्तावित दफाबमोजिम दफा १७९, १८० र १८१ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कसैले कसैलाई मार्ने नियतले वा कुनै व्यक्ति मर्न सक्छ भन्ने जानीजानी वा सोको विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई कुनै काम गर्दा सो व्यक्ति नमरी अर्को व्यक्ति मर्न गएमा निजलाई अवस्थाअनुसार दफा १७९, १८० र १८१ मा लेखिए बमोजिमको सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी अर्को व्यक्ति मर्न गएमा पनि कर्ता उल्लिखित दफाहरूबमोजिम सजायभागी हुने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्थाअनुसार :

(क) दफा १७९, १८० र १८१ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि

(ख) कसैले कसैलाई मार्ने नियतले वा

(ग) कुनै व्यक्ति मर्न सक्छ भन्ने जानीजानी वा

(घ) सोको विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई

(अ) कुनै काम गर्दा

(च) सो व्यक्ति नमरी अर्को व्यक्ति मर्न गएमा

(छ) निजलाई अवस्थाअनुसार दफा १७९, १८० र १८१ मा लेखिएबमोजिमको सजाय हुनेछ ।

दफा १७९ मा ज्यान मार्ने नियतले कुनै काम गर्न नहुने, दफा १८० मा ज्यान जानसक्ने काम गर्न नहुने र दफा १८१ मा गम्भीर उत्तेजना वा रीसको आवेशबाट ज्यान लिन नहुने व्यवस्था गरिएको छ । आपराधिक दायित्वका लागि उल्लिखित दफा १७९ र १८० ले निषेध गरेका आपराधिक कार्यलाई आपराधिक मनसाय (Mens rea) ले संयोजित गरेको हुनुपर्दछ । दफा १८१ मा मनसाय तत्त्व रहेको हुँदैन । यस अवस्थामा कुनै व्यक्तिले कुनै कार्य गर्दा लक्षित व्यक्तिको मृत्यु नभई अर्को व्यक्ति मर्न गएमा पनि उल्लिखित दफाहरू मध्ये कुन अवस्थामा मानिस मर्न गएको हो, सोबमोजिम यकिन गरी सोबमोजिम नै कर्ता सजायको भागीदार हुनुपर्ने व्यवस्था गरी हस्तान्तरित मनसायको सिद्धान्त र पीडितको पहिचानमा गरिएको भूल दुवै अवस्थालाई प्रस्तुत दफाले स्पष्ट गरेको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

१. सरेको मनसाय सम्बन्धमा

(क) छुरीले प्रहार गर्ने नियत प्रतिवादीमा रहेको र सो नियतको कार्यान्वयन एकातिर कानूनद्वारा बर्जित कार्य हो भने त्यस्तो कृत्यबाट मानिसको ज्यान जान सक्छ भन्ने अभवश्यभावी परिणाम हो । लक्षित व्यक्तिउपर कार्य गर्दा जुन अपराध हुन सक्थ्यो, उक्त कार्य अर्को अनिच्छित व्यक्तिउपर भएमा पनि सोही अपराध मानिने ।

एउटा मानिसलाई मार्ने नियतले गरेको प्रहार अर्को अनिच्छित मानिसलाई लागेर मृत्यु हुन पुगेको अवस्थामा कर्ताको आपराधिक मनसाय समाप्त भएको नभई सरेको (Transferred) मानिने हुँदा

मनसायप्रेरित हत्याको फौजदारी दायित्व सिर्जना हुने ।^{२२७}

(ख) फौजदारी कसुर प्रमाणित हुन मनसाय तत्व अनिवार्य हुने फौजदारी न्यायप्रणालीको आधारभूत मान्यता हो । मनसायको परिभाषा, विस्तार र सीमाको सम्बन्धमा फौजदारी कानूनमा स्पष्ट रूपमा परिभाषित गरी किटान नगरिएको भए पनि फौजदारी विधिशास्त्रको स्वीकृत मान्यता र हाम्रो फौजदारी कानूनको आवश्यकतानुसार प्रयोगको सिलसिलामा त्यसको व्याख्या गर्नुपर्ने ।

कुनै निश्चित घटना कुनै अवस्थामा दोषपूर्ण मानिन्छ भने त्यो कार्य अनिच्छित वस्तु (व्यक्ति वा सम्पत्ति) माथि घटन पुग्छ भने पनि त्यसमा मनसाय नरहेको भन्ने कुराको महत्व रहूँदैन । उसको आपराधिक दुराशय एउटा वस्तुबाट अर्कोमा सर्दछ भन्ने कानूनी अनुमान रहन्छ । यस्तो अवस्थामा अभियुक्तलाई कानूनी प्रयोजनको लागि मनसायपूर्वक प्रहार गरेको ठानी व्यवहार गरिनु पर्ने ।

प्रतिवादीले लक्षित गरेको व्यक्तिलाई ताकी प्रहार गरेको चोट गैरकानूनी छ भने सो चोटको प्रहारबाट जोसुकैलाई आहत गरे पनि प्रतिवादीको कसुरको आपराधिकता प्रवाहित भइरहन्छ र सोबाट पीडित जोसुकैउपरको कार्य आपराधिकताको सीमा भित्र पर्न जाने ।

फौजदारी कानूनमा कतिपय अवस्थामा निरपेक्ष दायित्व किटान गरिएको हुन्छ । त्यस्तोमा उद्देश्य जे भए पनि परिणाम खराब छ भने त्यसका लागि उत्तरदायित्व बहन गर्नुपर्ने ।

यदि कामको प्रकृति नै गैरकानूनी छ र त्यसले दुष्परिणाम ल्याउँछ भने त्यहाँ उसको गैरकानूनी मनसाय र काम विस्तृत भै पीडित भएको अन्य व्यक्ति सम्म सरेको हुन्छ भनी मान्नुपर्ने ।

लक्षित व्यक्तिउपर कार्य गर्दा जुन अपराध हुन सक्थ्यो, उक्त कार्य अर्को अनिच्छित व्यक्तिउपर भएमा पनि सोही अपराध मानिन्छ । एउटा मानिसलाई मार्ने नियतले गरेको प्रहार अर्को अनिच्छित मानिसलाई लागेर मृत्यु हुन पुगेको अवस्थामा कर्ताको आपराधिक मनसाय समाप्त भएको मानिने नभई सरेको (Transferred) मानिने हुँदा मनसाय प्रेरित हत्याको फौजदारी दायित्व सिर्जना हुने ।^{२२८}

(ग) प्रतिवादीले देवबहादुर कुँवरलाई ताकी गोली हानेकोमा निजलाई नलागी सँगै रहेको मृतक राजेन्द्र कुँवरलाई लागी निजको मृत्यु भएको भनी मौकामा कागज गर्ने घटना विवरणका व्यक्ति दामी कुँवर जाहेरवाला रामबहादुर कुँवर, वस्तुस्थिति मुचुल्काका मानिसहरू मने भाट समेतका व्यक्तिहरूले अदालतमा उपस्थित भई बकपत्र गरेको देखिन्छ । यस्तो अवस्थामा यी प्रतिवादीले देवबहादुर कुँवरलाई ताकेर गोली प्रहार गरेकामा निजलाई लागी घटना घटेमा अपराध मानिने राजेन्द्र कुँवरलाई लागी मरेमा अपराध नमानिने भन्न मिल्ने हुँदैन । यी प्रतिवादी अम्मरबहादुर विष्टले देवबहादुर कुँवरलाई ताकी गोली प्रहार गरेकोमा निजलाई नलागी मृतक राजेन्द्र कुँवरलाई लागी मृत्यु भएको माथि विवेचित आधार, कारण र प्रमाणबाट निर्विवादरूपमा पुष्टि एवं प्रमाणित हुन आएकोले प्रतिवादीले मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. को कसुर गरेकोदेखिँदा प्रतिवादी अम्मरबहादुर विष्टलाई मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं. अनुसार सर्वस्वसहित जन्मकैद हुने ।^{२२९}

(घ) बलराम हरिजनलाई कुटपिट गरेको अवस्थामा निजकी श्रीमती निर्मला हरिजन छुट्टयाउन जाँदा निजलाई पनि कुटपिट गरेको र त्यसको परिणाममा निर्मलाको गर्भ तुहिन गएको देखिएकोले यी पुनरावेदकहरू पूर्ण रूपले बेकसुर रहेको देखिन नआएबाट गर्भ तुहाउने मनसायको अभाव

२२७ नेपाल सरकार वि. नरबहादुर रेजले, नेकाप, (२०६१), नि. नं. ७४६६, पृष्ठ १४८६ ।

२२८ नेपाल सरकार वि. कन्हैया राय कुर्मी समेत, नेकाप, (२०६४), नि. नं. ७८४४, पृष्ठ ५४९ ।

२२९ नेपाल सरकार वि. अम्मरबहादुर विष्ट, सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, वर्ष २०, अंक २१, २०६८, फागुन १-१५, पृ. ९ ।

भए पनि सोही कुटपिटको कारणबाट नै गर्भमा रहेको बच्चा मरेको भन्ने देखिन आएकोले यी पुनरावेदकहरूलाई ज्यानसम्बन्धी महलको २९ नं. कसुरमा सोही महलको ३२ नं. को कानूनी व्यवस्थाबमोजिम जनही रू. ५००/- जरीवाना हुने।^{२३०}

(ङ) एउटालाई हान्छु भनी प्रहार गर्दा अर्कोलाई लागी त्यसैको जरियाबाट घाइतेको मृत्यु हुन्छ भने पनि प्रहार गर्ने व्यक्तिलाई कर्तव्यको दोषी मान्नु पर्दछ किनभने छुरी जस्तो घातक हतियारले प्रहार गर्दा मानिस मर्न सक्न भन्ने जानकारी प्रहारकर्तालाई भएकै सम्भन पर्ने।^{२३१}

२. पीडितको पहिचान गर्नमा भूल सम्बन्धमा

(क) भक्तबहादुरलाई मारौं भन्दा भीमबहादुर मर्न गएको हो भनी पुनरावेदक प्रतिवादी भानुभक्त खरेल, भवानी शम्सेर राई, हर्षबहादुर र यामबहादुर प्रहरीमा साबित भएको ती प्रतिवादीहरूले गरेको साबिती कागजलाई निस्सासिएर घाँटी थिच्दा स्वास क्रिया बन्द भै पेटमा चोट लागी कलेजो र फियोबाट प्रसस्त मात्रामा रगत बगी रक्त सञ्चार बन्द भई भै मृत्यु हुन गएको हो भन्ने पोष्टमार्टम रिपोर्ट तथा वादी मंगलमाया राई, मर्नेको स्वास्नी रामप्यारी, नोकर रत्नबहादुरको बयानले समर्थन गरेकोले निजहरूलाई ज्यानसम्बन्धी महलको १३(३) नं.बमोजिम सर्वस्वसहित जन्मकैद गर्ने गरी पूर्वञ्चल क्षेत्रीय अदालतले गरेको इन्साफ सदर ठहर्छ। तर भ्रममा परी भक्तबहादुरलाई मारुको सट्टा भीमबहादुर मर्न गएको, प्रतिवादीहरू र भीमबहादुरको बीचमा रिस झुविको सबुद पनि पेस दाखिला हुन नसकेकोले अ.बं. १८८ नं.बमोजिम राय लगाई सजाय घटाएको छ। १० वर्ष कैदको सजायको लगत कायम गरी जन्म कैदको गलत कट्टी गरिदिनु।^{२३२}

(ख) प्रतिवादीले जाहेरवाला राजे दुधराज बरायलीलाई मार्ने उद्देश्यले आफ्नो घरमा रहेको फलामे दाउ बोकी गई मिति २०६२/११/४ गते राती जाहेरवालाको ओछ्यानमा सुतिरहेको मानिस जाहेरवाला नै होला भनी घाँटीमा प्रहार गरी त्यहाँबाट फरार भै हिँडेकोमापछि अर्कै व्यक्ति मृतक तुलबहादुर मरेको थाहा पाएँ भन्ने निजको भनाइ रहेको छ। ...आपराधिक मनसायपूर्वक गरिएको आपराधिक कार्यबाट लक्षित व्यक्तिको सट्टा अर्को व्यक्ति पीडित बन्न गएमा पनि त्यस्तो कार्यलाई आपराधिक दायित्वबाट उन्मूक्ति दिन नमिल्ने।^{२३३}

१८३. लापरबाहीपूर्ण काम गरी ज्यान मार्न नहुने: (१) कसैले लापरबाहीपूर्ण काम गरी कसैको ज्यान मार्न हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दफा १७९, १८० वा १८१ को अवस्थामाबाहेक तीनदेखि दस वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ।

२३० विश्वनाथप्रसाद तेली समेत वि. नेपाल सरकार, सर्वोच्च अदालत बुलेटिन, वर्ष २०, अंक १४, २०६८, कात्तिक १६-३०, पृ. १९।

२३१ सुधारमान राई वि. श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०५५), नि. नं ६६०४, पृष्ठ ५४४।

२३२ श्री ५ को सरकार वि. हर्षबहादुर आन्दाङ्गबे समेत, नेकाप (२०४१), नि. नं. १९६०, पृ. ३२७।

२३३ साईला भन्ने दिल बहादुर बराइली वि. श्री ५ को सरकार, अप्रकाशित, निर्णय मिति २०६६/२/१३

टिप्पणी:

आपराधिक मनसायको अर्को कम दायित्व बहन हुने स्तर लापरवाही (Recklessness) हो । आधुनिक फौजदारी कानूनमा लापरवाही (Recklessness) भन्नाले कर्तामा परिणामको पूर्वज्ञान भएको तर त्यस्तै परिणाम निस्कन्छ भन्ने निश्चित नभएको, त्यस्तो परिणामको चाहना नराखेको र अनुचित जोखिम उठाई कार्य गर्ने निर्णय गरिएको मानसिक अवस्था हो । यसमा कर्ताले आफूले गर्न लागेको कामको परिणाम देखेको हुन्छ तर सो परिणाम आउने निश्चित हुँदैन । त्यसैले निजले अनुचित वा गैरकानूनी जोखिम (Undue or unlawful Risk) लिएको हुन्छ र निजको कार्यबाट अपराध घट्न पुग्दछ । कर्ताले लिएको जोखिम उचित भएको पुष्टि गर्न सकिएमा आपराधिक दायित्व सिर्जना हुँदैन । जोखिमको औचित्य पुष्टि गर्ने आधार सामाजिक आवश्यकता र उपयोगिता हो । यसको तत्वको रूपमा देहायका तीन कुराहरू रहेका छन् । ती निम्न छन् :

- (क) कर्तामा परिणामको पूर्वज्ञान हुन्छ,
- (ख) कर्तामा परिणामको चाहना हुँदैन, र
- (ग) कर्ताले अनुचित वा गैरकानूनी जोखिम लिएको हुन्छ ।

लापरवाही कर्ताको यस्तो मानसिक अवस्था हो, जसमा कर्ताले आफ्नो आचरण वा कार्यबाट हुन सक्ने सम्भावित परिणामको पूर्वज्ञान राख्दछ तापनि उक्त परिणामको चाहना वा इच्छा विना नै उक्त कार्य गर्दछ ।^{१३४} कुनै सम्भावित परिणाम आउने पूर्वज्ञान हुँदाहुँदै कुनै खतरा वा जोखिम लिन पुग्ने मानसिक अवस्था नै लापरवाही हो । लापरवाहीको परीक्षण मनोगत (Subjective) र वस्तुगत (Objective) गरी दुई किसिमबाट हुन सक्दछ । तर हाल वस्तुगत (Objective) परीक्षणले क्रमशः वैधता गुमाउँदै आएको पाइन्छ । मनोगत (Subjective) परीक्षणमा घटना घटेको अवस्थामा कर्ताले सो कार्य गर्नु हुन्थ्यो की हुँदैनथ्यो भनेर परीक्षण गरिन्छ भने वस्तुगत परीक्षणमा घटना घटेको अवस्थामा कर्ताको ठाउँमा कर्ताकै परिवेशको अर्को व्यक्ति रहेको भए सो घटना घट्ने थियो कि थिएन भनी परीक्षण गरिन्छ । वस्तुगत परीक्षणले कर्ताको सही मानसिक अवस्थाको मूल्याङ्कन गर्न नसकिने भन्ने आधारमा बेलायतका अदालतहरूले हाल यो परीक्षणलाई अति न्यून रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ । मनसाय (Intention) र लापरवाही (Recklessness) मा परिणामको पूर्वज्ञान हुने समान तत्व रहन्छ । तर मनसायमा कर्तामा परिणामको इच्छा वा चाहना हुन्छ भने लापरवाहीमा त्यस्तो इच्छा वा चाहना गरेको हुँदैन । मनसाय होसियारीपूर्ण मानसिक अवस्था हो । यसमा कर्ताले गर्नलागेको काम पूर्ण होस पुऱ्याएर गरी इच्छित परिणाम ल्याउन प्रयत्न गर्दछ भने लापरवाही अनुचित जोखिम लिएको अवस्था हो । जानीजानी वा ज्ञान (Knowledge) र लापरवाही (Recklessness) मा पनि परिणामको पूर्वज्ञान हुने समानता रहेको हुन्छ । तर जानीजानी वा ज्ञानमा कर्ता चाहनाको सन्दर्भमा तट्ठ रहेको हुन्छ वा चाहना हुँदैन । निजलाईदेखिएको परिणाम आउने निश्चित भएको थाहा हुन्छ । त्यसैले यहाँ जोखिमको प्रश्न नै हुँदैन । अपराध घट्ने कुरा निश्चित हुन्छ । जानीजानी वा ज्ञान (Knowledge) बाट लापरवाही (Recklessness) लाई पृथक गर्ने प्रमुख आधार नै परिणामको निश्चितता र अनुचित वा गैरकानूनी जोखिम नै हो । जानीजानीमा परिणामको निश्चितता हुन्छ भने लापरवाहीमा संभावित परिणाम निस्कन सक्तछ भन्ने थाहा पाउँदा पाउँदै निजले त्यस्तो जोखिम (Risk) उठाउन पुगेको हुन्छ ।

प्रस्तावित दफा १८३ को उपदफा (१) बमोजिम कसैले लापरवाहीपूर्ण काम गरी कसैको ज्यान मार्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्था अनुसार

- (क) कसैले,
- (ख) लापरवाहीपूर्ण काम गरी,
- (ग) कसैको ज्यान मार्न हुँदैन ।

यो व्यवस्थाले लापरवाहीपूर्ण काम गरी त्यस्तो कामको परिणामस्वरूप कसैको ज्यान मर्न गएमा कर्ता निजको कार्यको परिणामको लागि जिम्मेवार हुने व्यवस्था गरेको छ । प्रस्तावित कानूनी व्यवस्थाले मानसिक तत्वको रूपमा लापरवाहीलाई समावेश गरी ज्यानसम्बन्धी अपराधको परिभाषा गरेको छ । मुलुकी ऐनको प्रचलित ज्यानसम्बन्धी महलमा यस्तो स्पष्ट कानूनी परिभाषा गरिएको छैन । तर हाल प्रचलित सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६१(२) मा गरिएको कसैले कुनै सवारी चलाएबाट कुनै मानिसलाई किची, ठक्कर लागि वा कुनै किसिमले सवारी दुर्घटना भई सवारीमा रहेको वा सवारी बाहिर जुनसुकै ठाउँमा रहे बसेको मानिस त्यस्तो दुर्घटनाको कारणबाट तत्कालै वा मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धीको महलमा उल्लिखित म्यादभित्र मरेमा त्यस्तो कार्य ज्यान मार्ने मनसाय लिई गरेको नभए तापनि त्यसरी सवारी चलाउँदा कसैको ज्यान मर्न सक्ने ठूलो सम्भावना छ भन्ने कुरा जानीजानी वा लापरवाही गरी सवारी चलाएको कारणबाट सवारी दुर्घटना हुन गई त्यसैको कारणबाट कुनै मानिसको मृत्यु हुन गएको रहेछ भने त्यसरी सवारी चलाउने व्यक्तिलाई कसुरको मात्रा अनुसार दुई वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद हुनेछ भन्ने व्यवस्थाले लापरवाहीपूर्ण सवारी ज्यानको परिभाषा गरी जानीजानी (Knowledge) र लापरवाही (Recklessness) लाई समानस्तरको आपराधिक मनसाय मानेकोमा प्रस्तुत संहिताको व्यवस्थाले लापरवाहीलाई सबै ज्यानसम्बन्धी अपराधमा लागू हुने गरी कानूनी व्यवस्था गरेको छ ।

फौजदारी अपराधमा मानसिक तत्वको आधारमा आपराधिक दायित्व निर्धारण हुने र मानसिक तत्व विभिन्न स्तरका हुने भएकाले यी विभिन्न मानसिक स्तरलाई समावेश गरी छुट्टाछुट्टै दफामा अपराधको परिभाषा गर्ने र अनुपातिक रूपमा सजायको व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ । सोहीबमोजिम प्रस्तावित दफा १८३ को उपदफा (२) ले लापरवाहीपूर्ण हत्याको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीनदेखि दस वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरेको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

(क) अपराधको लागि चाहिने मनसाय तत्वको रूपमा लापरवाही (Recklessness) स्थापित गर्न घटना घटाएको समयमा निषेध गरिएको परिणाम अर्थात् मानिस मर्न सक्छ भन्ने कुराको जानकारी भएको हुनुपर्ने हुन्छ । त्यस्तो परिणामको पूर्वज्ञान भएको तर त्यस्तो परिणामको अपेक्षा गरिएको थिएन भन्ने तथ्य स्थापित हुनुपर्ने ।

सवारीसाधन चलाउने अनुमतिप्राप्त व्यक्ति र सवारी चलाउने अनुभवप्राप्त व्यक्तिले ट्राफिक नियम, सङ्केतहरू र तत्कालीन अवस्था र परिस्थितिको बारेमा मादक पदार्थ सेवन गरी तेज गतिमा चलाएको सवारीबाट घटना हुन सक्ने जानकारी भएको व्यक्ति हुन भनी मान्नुपर्ने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा पूर्ण होसियारीका साथ नियन्त्रित गतिमा सावधानीपूर्वक सवारी चलाउने दायित्व पूरा

नगरी आवश्यक सावधानी नअपनाई आवश्यकताभन्दा बढी गतिमा र मादक पदार्थ सेवन गरी सवारी चलाएमा लापरवाहीपूर्वक सवारी चलाएको देखिन आउने।^{२३५}

१८४. हेलचेक्र्याई गरी ज्यान मारन नहुने: (१) दफा १८१ को अवस्थामा बाहेक कसैले हेलचक्र्याइपूर्ण कुनै काम गरी कसैको ज्यान मारन हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ।

(३) उपदफा (१) मा लेखिएदेखि बाहेक कसैको ज्यान मर्न सक्छ जस्तो नदेखिएको अवस्थामा कसैले कुनै काम गर्दा भवितव्यमा परी कसैको ज्यान गएमा निजलाई छ महिनादेखि दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ।

टिप्पणी:

हेलचक्र्याई भन्नाले सामान्य अर्थमा गर्नुपर्ने काममा ध्यान नदिनु, उपेक्षा गर्नु वा बेवास्ता गर्नु हो। जरुरी कामकुरामा पनि ध्यान नदिने प्रवृत्ति, उपेक्षा गर्नु, बेवास्ता गर्नु, अटेर गर्ने, हेलचक्र्याई हो भन्ने बुझिन्छ।^{२३६} तर फौजदारी विधिशास्त्रमा यो एउटा यस्तो मानसिक अवस्था हो, जसमा कुनै पनि काम गर्ने व्यक्तिले न त्यस्तो कामको परिणामको इच्छा गरेको हुन्छ न त्यस्तो परिणामको सम्भावना अगाडि नै देखेको हुन्छ। तर निजको कार्य निजबाट अपेक्षा गरिने स्तरभन्दा निम्न कोटीको हुन्छ। यो मानसिक अवस्थाभन्दा पनि बेपर्वाहपूर्वक काम गराईको अवस्था हो, जसको परिणाम निषेधित हुन्छ। हेलचक्र्याई पूर्वसावधानी वा होसियारी नअपनाएको अवस्था हो, जुन विवेक भएको जो कोहीले सावधानी अपनाउने गर्दथ्यो।^{२३७} परिणामको ख्यालै नगरी कार्य अगाडि बढाउने मानसिक अवस्था नै हेलचक्र्याई हो। यसमा सम्भावित खतरातर्फ आफ्नो दिमागलाई डोऱ्याउन नसकेको कारणले सजायको भागिदार हुनुपर्दछ। हेलचक्र्याईमा कर्ताले परिणामको इच्छा राख्दैन, त्यस्तो परिणाम घटाउनका लागि भनेर काम पनि गर्दैन तथापि, त्यस्तो घटना घटोस् वा नघटोस् कुनै वास्ता नै गर्दैन। फौजदारी कानूनविद्हरूले यसलाई होसियारी अपनाउनु पर्ने काम कुरामा होसियारी नअपनाउनु हेलचक्र्याई हो, सजगताको कमी हो, एउटा विवेकी मान्छेले गर्ने जस्तो व्यवहार गर्न असक्षम हुनु हो भनी भन्ने गरेका छन्। यसमा सामान्य हेलचक्र्याई (Simple Negligence) र गम्भीर हेलचक्र्याई (Gross Negligence) गरी दुई भागमा विभाजन गर्ने गरिएको छ। सामान्य हेलचक्र्याई (Simple Negligence) लाई कम गम्भीर र गम्भीर हेलचेक्र्याई (Gross Negligence) लाई लापरवाहीको निकट बढी गम्भीर मान्ने गरिएको छ।

सामान्य रूपमा हेर्दा हेलचक्र्याई र लापरवाही एकै प्रकारको मानसिक अवस्था जस्तोदेखिए पनि यिनमा मूलभूत भिन्नता छन्। यी दुवै मानसिक अवस्थामा परिणामको इच्छा कर्ताले राखेको नहुने समान अवस्था बाहेक धेरै भिन्नताहरू छन्। जस्तो लापरवाहीमा कर्तामा कार्यको परिणामको पूर्वज्ञान जरुरी हुन्छ तर हेलचक्र्याईमा परिणामको पूर्वज्ञान हुँदैन। लापरवाहीमा परिणामको जानकारी हुँदाहुँदै पनि अनुचित जोखिम लिएर कार्य गर्न उद्यत हुन्छ तर हेलचक्र्याईमा परिणामको ख्याल नै गरिएको

२३५ इन्द्रप्रसाद खनाल वि. नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६८), नि.नं. ८६१९, पृष्ठ १२३५।

२३६ नेपाली बृहद शब्दकोष, (२०५५), काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, पृष्ठ १३५२।

२३७ K.D. Gaur, (2009), *Criminal law: Cases and Materials*, Lucknow, India: Eastern Book Company, pp. 19-20.

हुंदैन, अकास्मत परिणाम निस्कन्छ। लापरवाहीमा कर्ताको कार्य व्यवहारको स्तरलाई सामान्य समझ भएको तर्कसङ्गत मानिस (Rational Man) को स्तरसँग दाँजिदैन, तर हेलचक्र्याईमा कर्ताको कार्य हेलचक्र्याईपूर्वकको हो होइन भनी जान्न सामान्य विवेक भएको मानिसले त्यस्तो कार्य गर्ने थिएन भनी हेर्ने गरिन्छ। त्यसै गरी लापरवाहीमा कर्ताको कार्य लापरवाहीयुक्त हो भनी अभियोजनकर्ताले शङ्करहित तवरबाट प्रमाणित गर्नुपर्दछ भने हेलचक्र्याईमा परिस्थिति र परिणाम मात्र प्रमाणित गरे पुग्दछ। लापरवाहीमा भन्दा हेलचक्र्याईमा कम मानसिक दोष भएको मानिन्छ। तसर्थ, लापरवाहीको तुलनामा हेलचक्र्याईमा कम सजाय गरिन्छ। हेलचक्र्याईमा कर्तालाई सुधने मौका दिइन्छ, तर लापरवाहीमा सजाय नै गरिन्छ। यस सन्दर्भमा हेलचक्र्याई अपराधिक मनसाय हो वा होइन भन्ने कुरामा फौजदारी कानूनविद्हरूका बीचमा विवाद समेत रहेको पाइन्छ। कतिपयले हेलचक्र्याईलाई अपराधिक मनसायको स्तर भित्र राखेको पाइदैन। यसलाई फौजदारी कानूनको विषयवस्तु भन्दा दुष्कृतिसम्बन्धी कानून (Law of Torts) को विषयको रूपमा लिनुपर्ने र फौजदारी दायित्व बहन गराउनुको साटो देवानी दायित्व बहन गराउनु पर्ने धारणा अधि सारेको पाइन्छ। यसैलेपछिल्लो समयमा गम्भीर हेलचक्र्याई (Gross Negligence) बाट घटन पुग्ने अपराधिक वारदात बाहेक सामान्य हेलचक्र्याईबाट हुन वा घटन पुग्ने वारदातलाई विस्तारै Law of Torts (दुष्कृतिसम्बन्धी कानून) को विषय बनाउने गरेको छ।^{१३८}

प्रस्तावित दफा: १८४ को उपदफा (१) मा दफा १८१ को अवस्थामा बाहेक कसैले हेलचक्र्याइपूर्ण कुनै काम गरी कसैको ज्यान मार्न हुंदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्थाअनुसार :

- (क) कसैले
- (ख) हेलचक्र्याइपूर्ण कुनै काम गरी
- (ग) कसैको ज्यान मार्न हुंदैन।

यो व्यवस्थाले हेलचक्र्याइपूर्ण काम गरी त्यस्तो कामको परिणामस्वरूप कसैको ज्यान मर्न गएमा कर्ता निजको कार्यको परिणामको लागि जिम्मेवार हुने व्यवस्था गरेको छ। प्रस्तावित कानूनी व्यवस्थाले मानसिक तत्वको रूपमा हेलचेक्र्याइलाई समावेश गरी ज्यानसम्बन्धी अपराधको परिभाषा गरेको छ। प्रचलित ज्यानसम्बन्धी महलमा यस्तो स्पष्ट कानूनी परिभाषा गरिएको छैन। तर प्रचलित सवारी तथा यातायात व्यवस्था ऐन, २०४९ को दफा १६१ को उपदफा (३) मा हेलचक्र्याइपूर्ण सवारी ज्यानको परिभाषा गरिएकोमा प्रस्तुत व्यवस्थाले संहिताको ज्यानसम्बन्धी अपराधसँग सम्बन्धित कानूनी व्यवस्थामा यसलाई समावेश गरेको छ।

फौजदारी अपराधमा मनसायको स्तरको आधारमा अपराधिक दायित्व निर्धारण हुने र हेलचक्र्याइपूर्ण कार्य मनसाय तत्वका दृष्टिले सबैभन्दा कम अपराधिक दायित्व बहन हुने स्तरको मानिएको हुनाले यसलाई छुट्टै दफामा परिभाषा गर्नु र अनुपातिक रूपमा सजायको व्यवस्था गर्नु उपयुक्त हुन्छ। सोहीबमोजिम प्रस्तावित दफा १८४ को उपदफा (२) बमोजिम हेलचक्र्याइपूर्ण

१३८ प्रस्तावित देवानी संहिता, २०६७ को भाग ५ को परिच्छेद -१७ मा नेपालमा पहिलो पल्ट दुष्कृति (Tort) लाई छुट्टै अस्तित्व प्रदान गरी दुष्कृति सम्बन्धी आधुनिक अवधारणारूलाई संहिताकरण गर्न खोजेको छ। प्रस्तावित दफा ७०१ ले दुष्कृति गरेको मानिने भनी दुष्कृति (Tort) को परिभाषा गरेको पाइन्छ। (हेर्नुहोस, देवानी संहिता तथा देवानी संहिताको मस्यौदा तथा प्रतिवेदन, २०६७, काठमाडौं : कानून तथा न्याय मन्त्रालय, पृ. २८०-२८३)।

हत्याको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरेको छ ।

हेलचक्रयाँई पनि नगरी आवश्यक सावधानी र सबै सम्भव उपायहरूको अवलम्बन गरी कार्य गर्दा पनि कहिलेकाँही अनपेक्षित निषेधित परिणाम आउन सक्दछन् । यस्तो अवस्थालाई भवितव्य भनिन्छ । सिद्धान्ततः यस्ता कार्यलाई अपराधिक दायित्व बहन नराउने फौजदारी विधिशास्त्रको मत रहेको भए पनि कम सजायको व्यवस्था गरी भवितव्यबाट हुन गएको मानिसको मृत्युको लागि पनि कर्तालाई केही न केही फौजदारी दायित्व बहन गराउने प्रचलन अन्य मुलुकमा पनि रहेको छ । प्रचलित ज्यानसम्बन्धी महलको ५ र ६ नं. हेलचक्रयाँई र भवितव्यबाट हुन गएको हत्यालाई स्पष्ट नछुट्टिने गरी परिभाषित गरिएको छ ।

यसका अतिरिक्त प्रस्तावित दफा १८४ को उपदफा (२) बमोजिम उपदफा (१) मा लेखिएदेखि बाहेक कसैको ज्यान मर्न सक्छ जस्तो नदेखिएको अवस्थामा कसैले कुनै काम गर्दा भवितव्यमा परी कसैको ज्यान गएमा निजलाई छ महिनादेखि दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाअनुसार :

(क) कसैको ज्यान मर्न सक्छ जस्तो नदेखिएको अवस्थामा

(ख) कसैले कुनै काम गर्दा

(ग) भवितव्यमा परी

(घ) कसैको ज्यान गएमा

(a) निजलाई छ महिनादेखि दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

उल्लिखित कानूनी व्यवस्थाले मनसाय तत्व विद्यमान नभएको, पूर्णतः भवितव्य वा विशुद्ध दुर्घटनात्मक कार्यमा मानिसको मृत्यु भएको अवस्थामा पनि कर्ता फौजदारी दायित्वको लागि जिम्मेवार हुने कुरालाई स्पष्ट गरी विद्यमान कानूनमा रहेको अस्पष्टतालाई हटाएको छ । यस्तो अवस्थामा कर्तामा मनसायको दृष्टिबाट दोषी नहुने भएकोले कम सजाय छ महिनादेखि दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै हुने व्यवस्था गरेको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

(क) तत्काल ज्यान मार्ने नियतले जोखिम हतियारले हानेको नभई पूर्वरिसइवी नभएको, मानिस नै मर्न सक्दछ भन्ने नसोची होस नपुन्याँई हेलचक्रचाँई गरी लाठा ढुङ्गाले कुटपिट गरेको कारण भवितव्यबाट मृत्यु हुन गएको देखिएको ।^{२३९}

(ख) अधिदेखि मार्ने मनसाय पनि नराखेको, षडयन्त्र पनि नगरेको, चोर चोर भनी गाउँमा हल्ला भएवाट पक्री ज्यान मर्ला जस्तो कुनै कार्य नगरी बाधछाँद गर्दा ज्यान मर्न गएको भवितव्यको अपराध देखिने ।^{२४०}

(ग) भवितव्यको वारदात हुँदा कर्तव्य गर्ने व्यक्तिले गम्भीर परिणामको सम्भावना देखेको हुँदैन । कुनै

२३९ मानवहादुर जवाली वि. श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०४४), नि. नं. ३२३९, पृष्ठ १०५० ।

२४० धनवहादुर महर्जन वि. श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०४५), नि. नं. ३५८५, पृष्ठ ९१३ ।

मनसाय, इबिलाग नभएको र पूर्व परिणामको सम्भावना नरहेको स्थितिमा भए गरेको कार्यबाट नदेखिएको वा नसोचिएको तर कानूनले निषेध गरेको कुनै परिणाम आउँछ भने त्यस स्थितिमा भवितव्यको घटना हुनजाने ।^{२४१}

१८५. ज्यान मार्ने उद्योग गर्न नहुने : (१) कसैले कसैको ज्यान मार्ने नियतले सोको उद्योग गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी:

फौजदारी विधिशास्त्र भित्र मनसाय, तयारी, उद्योग र पूर्ण अपराध गरी सामान्यतः कुनै पनि अपराधलाई चार चरणमा विभाजित गर्ने गरिएको छ । कुनै निश्चित परिणाम आएपछि मात्र अपराध कायम हुने प्रकृतिको अपराध घटाउनको लागि कर्ताले मनसाय बनाई सो अनुसारको तयारी पनि गरी मनासायबमोजिमको परिणाम प्राप्त गर्नको लागि आपराधिक कार्य गर्दछ तर कुनै कारणले चाहेको परिणाम प्राप्त हुँदैन भने यस्तो अवस्थालाई अपराधको उद्योग (Attempt to crime) भनिन्छ । यदि सम्बन्धित कानूनले उद्योगलाई छुट्टै अपराधको रूपमा परिभाषित गरेको छैन भने पूर्ण अपराधलाई निषेध गरेको आधारमा यासलाई पृथक अपराध मानिदैन । कर्ताको चाहनाको दृष्टिबाट यो अपूर्ण अपराध भए पनि फौजदारी कानूनका दृष्टिले यो पृथक र पूर्ण अपराध नै हो । ज्यानजस्तो गम्भीर प्रकृतिको अपराधको उद्योग पनि गम्भीर प्रकृतिको भएकाले यसलाई सबै देशका फौजदारी कानूनले निषेध गर्ने गरेका छन् । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३०७ बमोजिम Attempt to commit murder र दफा ३०८ ले Attempt to commit culpable homicide सम्बन्धी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । कर्तामा ज्यान मार्ने मनसाय हुनु र सोहीबमोजिम आपराधिक कार्य गर्दा कुनै कारणले निजले चाहेको मानिस मर्ने परिणाम मात्र प्राप्त नहुनु यसको विशेषता हो । अपराधको उद्योगका सम्बन्धमा अपराध संहिताको पच्छिमेदको टिप्पणी गर्दा विस्तृत रूपमा भईसकेकोले महापुनर्वृत्ति गरिएको छैन ।

प्रस्तावित दफा १८५ को उपदफा (१) ले कसैले कसैको ज्यान मार्ने नियतले सोको उद्योग गर्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी ज्यान मार्ने नियतले भएको उद्योगजन्य कार्यलाई समेत निषेध गरेको छ । यो व्यवस्थाअनुसार:

- (क) कसैले,
- (ख) कसैको,
- (ग) ज्यान मार्ने नियतले,
- (घ) सोको उद्योग,
- (ङ) गर्न हुँदैन ।

ज्यान मार्ने उद्योग नेपाल कानूनमा नयाँ व्यवस्था होइन । मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १५ नं. बमोजिम ज्यान मार्ने उद्योग गरेकोमा पाँच वर्षदेखि बाह्र वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था छ । हाल प्रस्तावित कानूनी व्यवस्थामा कसैले कसैको ज्यान मार्ने नियतले सोको उद्योग गर्न हुँदैन

भन्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरी ज्यान मार्ने उद्योगलाई एक छुट्टै अपराधको रूपमा परिभाषित गरिएको छ र यो अपराध गर्ने व्यक्तिलाई दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरी सजायमा हाल कायम रहेको सजायमा केही परिवर्तन गरिएको छ । कैदको न्यूनतम हद नराखिएको र कैदसँगै जरिमानाको पनि व्यवस्था गरिएको छ । कतिपय अवस्थामा कम सजाय गर्नुपर्ने अवस्था समेतलाई विचार गरी अदालतलाई बढी स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरिनु हालको व्यवस्थाको लामो समयसम्म भएको प्रयोगको अनुभवबाट गरिएको देखिन्छ ।

मुलुकी ऐन, ज्यानसम्बन्धी महलको १ नं. बमोजिम कानूनबमोजिम बाहेक कसैले कुनै मानिसको ज्यान मार्न, मार्न लगाउन वा मार्नको उद्योग गर्न हुँदैन भनी यसलाई अपराधको परिभाषा भित्र समावेश गरिएको छ भने १५ नं. मा ज्यान मार्ने मनसायले गोली चलाउने वा बम हान्ने वा घातक हतियारले काट्ने वा मार्नका लागि अरू जुनसुकै कुराको उद्योग गरी मर्नेसम्मको काम गरेकोमा कुनै कारणले ज्यान मर्न पाएको रहेनछ भने त्यस्तो काम गर्ने र गर्न लगाउने तथा सो ठाउँमा गै बचन दिने वा मद्दत गर्नेलाई पाँच वर्षदेखि बाह्र वर्षसम्म कैद गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरी यसको सजायको व्यवस्था गरिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

(क) ज्यान मार्ने उद्योग सबै दृष्टिबाट ज्यानसम्बन्धी अपराध नै हुन्छ, सिर्फ ज्यान भने मर्न गएको हुँदैन । अभियुक्तले ज्यान मार्न भनी गरेको कार्य तेस्रो तत्वको अप्रत्यासित रूपमा अपभ्रष्ट उपस्थिति वा विद्यमान हुन गएको कारणले सम्पन्न हुन नपाएको हुन्छ । प्रतिवादी आफैँले मर्नेसम्मको कार्य नगरी छाडी गएको वा पैलेदेखि नै मार्ने कार्य गर्न नसक्ने अवस्था विद्यमान रहेको स्थिति हुँदैन । तेस्रो तत्वको अप्रत्यासित हस्तक्षेपले गर्दा ज्यान मार्ने कार्य गर्नमा अभियुक्तले कुनै कसर नराखे पनि त्यो परिणाम निक्कल पाएको हुँदैन । ज्यान मार्ने उद्योगको अपराधको सम्बन्धमा पनि ज्यान मार्ने अपराध जस्तै शङ्काविहिन तरिकाले प्रमाणित हुन सक्ने प्रमाणिक प्राचुर्यताको अवस्था हुनुपर्ने ।

ज्यान मार्ने उद्योग अपराधका निर्माणक तत्वहरूले एकातिर ज्यानमाराको अपराध र अर्कोतर्फ कुटपिटको कसुरसँगको भिन्नता प्रष्ट पार्दछन् । ज्यानमाराको अपराधमा पनि ज्यान मार्ने मनसाय (Mens rea) र सो मनसायको साकारीकरण गर्ने कार्य (Actus reus) समान रूपले विद्यमान हुन्छ, तर ज्यान मार्ने उद्योगको अपराधको निर्माणको तेस्रो तत्वको अप्रत्यासित अपभ्रष्ट उपस्थिति विद्यमान नहुने हुँदा ज्यानमाराको अपराधबाट भिन्न बनाउँदछ । कुटपिटको कसुर र ज्यान मार्ने उद्योगको अपराधको बीचको समानता पीडित पक्षको आड ज्यूमा घा चोट पर्नु हो । कुटपिटमा घा चोटको प्रकृति सांघातिक पनि हुन सक्ने कुरा कुटपिटको महल २, ६, ७, र ९ नं. समेतबाट पुष्टि हुन आउँदछ । ज्यानसम्बन्धी महलको ११ र १२ नं. को अन्तिम वाक्यांशले यो कुरा अभू प्रष्ट गर्दछ । कुटपिटको कसुरसँगको यही समानताले गर्दा कुटपिटमा चलनु पर्ने मुद्दा ज्यान मार्ने उद्योगमा चलन पुग्न गएको अवस्था पर्न जान्छ । त्यस्तो अवस्थामा ज्यान मार्ने उद्योगको रूपमा चलेको मुद्दा तत्कालीन सरकारी मुद्दासम्बन्धी ऐन, २०१७ को दफा ७(क) अनुसार दुनियावादी कुटपिट मुद्दामा रूपान्तरण हुन सक्ने कानूनी व्यवस्था भएको पाइने ।

तेस्रो तत्वको अपभ्रष्टको उपस्थितिले ज्यान मार्ने उद्योगलाई एकातिर ज्यानमारा र अर्कोतिर

कुटपिटको अपराधसँग मुख्य विभेदक तत्व बनाएको हुन्छ । तेस्रो तत्वको अप्रत्याशित उपस्थितिले रोकावट उत्पन्न गरेको हुनुपर्छ भन्ने कुरा ज्यानसम्बन्धी महलको १५ नं. मा “सो काम गर्दा पनि ज्यान भने मर्न पाएको रहेनछ” भन्ने अभिव्यक्तिबाट पुष्टि हुन आउँछ । किनकी यस तेस्रो तत्वलाई अङ्गीकार नगरेमा ज्यान मार्ने उद्योगको अवस्था मात्र नरही अपराधजन्य कार्य सम्पन्नताको अवस्था हुन जान्छ । तसर्थ, यी तत्वहरू ज्यान मार्ने उद्योगसम्बन्धी कानूनमा व्यक्त वा अव्यक्त रूपले सोभै वा घुमाउरो रूपले अन्तर्निहित हुन्छन् । ज्यान मार्ने उद्योग मुद्दाको कसुर कायम गर्नको लागि तेस्रो तत्वको आकस्मिक उपस्थिति अनिवार्य हुने भएकाले यो तेस्रो तत्व ज्यान मार्ने उद्योगको मौलिक विशेषता हो ।

कुनै अन्य काबु बाहिरको तत्वले निजलाई राकेको नभई निज आफैले दर्शनकला लडेपछि छाडेको देखिन आएबाट दुई थरीका बीच मुखामुख बनाउन हुँदा रीसको भोकमा सामुन्ने मुख आँखाको भागमा सानु गाउँघरमा भिरी हिड्ने खुकुरीको टुप्पादारले घोच्ने आदि कार्यसम्म गरेकोबाट मार्ने नियतले नै साँघातिक चोट पुऱ्याएको नहुँदा मार्नेसम्मको मनसाय इवि थियो भन्न नमिल्ने ।^{२४२} (ख) मुलुकी ऐन ज्यानसम्बन्धी महलको कानूनी व्यवस्था समेतलाई विचार गर्दा ज्यान मार्ने उद्योगको अपराध ठहर हुनको लागि ज्यान मार्ने मनसाय, सो मनसाय अभिव्यक्त गर्न ज्यान मार्नेसम्मको कार्य गरी कुनै बाहिरी तत्वको हस्तक्षेपले गर्दा ज्यान मार्न नसकेको हुन पर्ने ।^{२४३} (ग) मनसायपूर्वक गरिएको अपराधमा मनसाय, तयारी, उद्योग र पूर्ण अपराधका चार चरणहरूमध्ये मनसाय र तयारीसम्मको चरणमा त्यस्तो अपराध गर्न चाहने व्यक्तिले आपराधिक कार्य घटाउनको लागि कुनै कार्य गरेको हुँदैन । तसर्थ, यो चरणसम्म अपराधको उद्योगको प्रश्न उठ्दैन । तर त्यस्तो अपराध गर्न चाहने व्यक्तिले तयारीको चरणलाई पार गरी आपराधिक कार्य गरेको देखिएमा त्यो कार्य उद्योगसम्म मात्र सीमित रहेको मान्न नमिल्ने ।

केवल पूर्ण अपराधको लागि परिभाषित आपराधिक कार्य स्थापित हुन नसकेमा त्यस्तो कार्यलाई मात्र सो अपराधको उद्योगको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने ।

आपराधिक कार्य भइसकेको तर पूर्णता नपाएको अवस्था भएमा मात्र त्यो उद्योग हुने हो । यदि त्यस्तो कार्यले पूर्णता पाएको अवस्था भएमा सो कार्यले पूर्ण अपराध नै स्थापित हुन जाने हुन्छ, यस्तो अवस्थालाई उद्योग मात्र मान्न नमिल्ने ।^{२४४}

(घ) ज्यानसम्बन्धी अपराधहरूमा कर्तव्य ज्यान र यसको उद्योगको बीचमा अपराध स्थापित गर्ने तत्वहरूको रूपमा रहेको कार्य (Actus reus) मनसाय (Mens rea) र वैध प्रतिरक्षाको अभाव (Absence of valid defense) को दृष्टिकोणबाट हेर्दा कुनै भिन्नता रहेको हुँदैन । केवल परिणामको दृष्टिले अपराधले पूर्णता पाउन मात्र बाँकी रहेको हुन्छ । कुनै अपराधको सन्दर्भमा सो अपराध गर्ने उद्योगको प्रश्न मनसायपूर्वक गरिएको आपराधिक कार्यमा मात्र सान्दर्भिक हुन आउने ।

मनसायपूर्वक गरिएको अपराधमा मनसाय, तयारी, उद्योग र पूर्ण अपराधका चार चरणहरूमध्ये मनसाय र तयारीसम्मको चरणमा त्यस्तो अपराध गर्न चाहने व्यक्तिले आपराधिक कार्य घटाउनको लागि कुनै कार्य नगरेको हुनाले यो चरणसम्म अपराधको उद्योगको प्रश्न नउठ्ने ।

अपराध गर्न चाहने व्यक्तिले मनसायअनुसारको तयारी पूरा गरी मनसायलाई कार्यरूप दिन सारवान रूपमा (Substantially) कुनै आपराधिक कार्य गरेको तर कुनै कारणले निजको कार्यबाट

२४२ महेन्द्रराज बम वि. श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०५१), नि.नं ४८९०, पृष्ठ २२६ ।

२४३ ईश्वरी बोहजु वि. श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०५१), नि.नं ५०१७, पृष्ठ ९४५ ।

२४४ नेपाल सरकार वि. राजेन्द्रसिंह सिख, नेकाप, (२०६८), नि.नं ८५९९, पृष्ठ ६५८ ।

निजले अपेक्षा गरेको परिणाम प्राप्त नभएको अवस्थालाई उद्योगको रूपमा लिन सकिन्छ। यस्तो अपूर्ण कार्यलाई छुट्टै अपराधको रूपमा परिभाषित गरी कानूनले दण्डनीय बनाएको अवस्थामा सो कार्य गर्ने व्यक्तिले कानूनमा उल्लिखित आपराधिक दायित्व बहन गर्नुपर्ने।

ज्यान मार्ने उद्योगको अपराधमा कर्तव्य ज्यानको अपराधको लागि आवश्यक पर्ने आपराधिक कार्य, आपराधिक मनसाय र वैध प्रतिरक्षाको अभाव समेतका सबै तत्वहरू विद्यमान हुनु पर्दछ। तर, परिणामका दृष्टिले पीडितको मृत्यु भएको हुन भने नहुने।

ज्यान मार्ने मनसाय राखेर पीडितमाथि कुनै किसिमको प्रहार वा अन्य कुनै प्रकारको आपराधिक कार्य गर्दछ र उसलाई वैध प्रतिरक्षा उपलब्ध छैन भने त्यस्तो प्रतिवादीले ज्यान मार्ने उद्योगको अपराध गरेको मान्नुपर्ने।

ज्यान मर्न नपाएको अवस्था हुनको लागि तेस्रो पक्षको उपस्थिति अनिवार्य भने होइन। तेस्रो पक्षले हस्तक्षेप गरेको हुन पनि सक्दछ र नगरेको पनि हुन सक्दछ। कारण जेसुकै भए पनि ज्यान मर्नबाट बच्नु र कर्तव्य ज्यानको वारदातको लागि आवश्यक सबै तत्वहरूको विद्यमानता हुनु नै ज्यान मार्ने उद्योगको वारदात स्थापित हुन पर्याप्त हुने।^{२४५}

१८६. आफ्नाआफ्नो संरक्षकत्वमा रहेको व्यक्तिको परित्याग गर्न नहुने : (१) कुनै नवजात शिशु, नाबालक, अशक्त रोगी वा वृद्ध व्यक्तिलाई आफूले हेरचाह वा स्याहार सम्भार गर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिले निजको जीउ, ज्यानमा खतरा पुग्न सक्ने गरी फाल्न, परित्याग गर्न वा वेवास्ता गरी छोड्न हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुरबाट त्यस्तो नाबालक, रोगी वा वृद्ध व्यक्ति मरेको रहेछ भने कसुरदारलाई सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ।

तर फालिएको, परित्याग गरिएको वा वेवास्ता गरी छाडेको कारणबाट नवजात शिशुको मृत्यु भएमा दफा १७९बमोजिम सजाय हुनेछ।

टिप्पणी:

आफूले हेरचाह वा स्याहार सम्भार गर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिले कुनै नवजात शिशु, नाबालक, अशक्त रोगी वा वृद्ध व्यक्तिलाई निजको जीउ, ज्यानमा खतरा पुग्न सक्ने गरी फाल्न, परित्याग गर्न वा वेवास्ता गरी छोड्न नहुने व्यवस्था प्रस्तावित दफाले गरेको छ। नवजात शिशु, नाबालक, अशक्त रोगी वा वृद्ध व्यक्तिको निजको संरक्षक, हेरचाह वा स्याहार सम्भार गर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिले सामाजिक अपेक्षाबमोजिम कर्तव्य पूरा गराउनको लागि यो व्यवस्थालाई फौजदारी कानूनी दायित्वसहित प्रस्ताव गरिएको हो। हाम्रो जस्तो सामाजिक सुरक्षाका संयन्त्रहरूको राम्ररी विकास भैनसकेको अवस्थामा यस्ता विशेष हेरचाह, संभार, संरक्षणको आवश्यकता हुने समाजका कमजोर वर्गको रक्षा गर्ने कानूनी दायित्व पूरा गर्न सम्बन्धित व्यक्तिलाई कानूनी दायित्व निर्धारण गरिएको हो।

प्रस्तावित दफा १८६(१) ले कुनै नवजात शिशु, नाबालक, अशक्त रोगी वा वृद्ध व्यक्तिलाई आफूले हेरचाह वा स्याहार सम्भार गर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिले निजको जीउ, ज्यानमा खतरा पुग्न सक्ने गरी फाल्न, परित्याग गर्न वा वेवास्ता गरी छोड्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्थाअनुसार :

- (क) कुनै नवजात शिशु, नाबालक, अशक्त रोगी वा वृद्ध व्यक्तिलाई
- (ख) आफूले हेरचाह वा स्याहार सम्भार गर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिले
- (ग) निजको जीउ, ज्यानमा खतरा पुग्न सक्ने गरी
- (घ) फाल्न, परित्याग गर्न वा वेवास्ता गरी छोड्न हुँदैन ।

संरक्षणको दायित्वलाई यो प्रस्तावित व्यवस्थाले पहिलो पटक समावेश गरेको नभई यसको दायरालाई मात्र विस्तार गरेको हो । हाल प्रचलित ज्यानसम्बन्धी महलको १८ नं. मा जन्मेको जिउँदो बालक बालिका फाल्नेलाई चार वर्ष कैद गर्नुपर्छ । सो बालक बालिका मरेका भए ज्यानमारा सरह सजाय गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरी जिउँदो बालक बालिकाको हकमा मात्र यस्तो व्यवस्था गरिएकोमा हाल यसलाई विस्तार गरी नाबालक, अशक्त रोगी वा वृद्ध व्यक्तिलाई समेत समावेश गरिएको छ । उक्त दफाको उपदफा (२) मा यस्तो कसुर गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । ज्यानसम्बन्धी महलको १८ नं. मा जन्मेको जिउँदो बालक बालिका फाल्नेलाई चार वर्ष कैदको व्यवस्था गरिएकोमा सजायमा पुनर्विचार गरी तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरी अदालतलाई बढी विवेकीय अधिकार प्रदान गरिएको छ ।

प्रस्तावित दफा १८६ को उपदफा (३) मा उपदफा (१) बमोजिमको कसुरबाट त्यस्तो नाबालक, रोगी वा वृद्ध व्यक्ति मरेको रहेछ भने कसुरदारलाई सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको छ भने सोही उपदफाको प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशले फालिएको, परित्याग गरिएको वा वेवास्ता गरी छाडेको कारणबाट नवजात शिशुको मृत्यु भएमा दफा १७९बमोजिम अर्थात् मनसायपूर्वक गरिएको हत्या सरह सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । यसरी सजायको हकमा नवजात शिशुलाई नाबालक, रोगी वा वृद्धबाट पृथक गरिएको छ । पीडितको अवस्थाको आधारमा यो व्यवस्था गरिएको हो ।

१८७. आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिन नहुने : (१) कसैले कसैलाई आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिन वा दुरुत्साहन दिई त्यस्तो काम गर्ने सम्मको परिस्थिति खडा गरिदिन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी:

कुनै व्यक्तिले आफ्नो जीवन आफैँले समाप्त गर्ने वा आफ्नो हत्या आफैँले गर्ने कार्यलाई आत्महत्या भनिन्छ । अत्महत्याको उद्योगलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गर्नु उचित हुने वा नहुने सम्बन्धमा फौजदारी विधिशास्त्रमा विवाद रहेको पाइन्छ । आत्महत्याको प्रयास गर्ने व्यक्ति आफैँमा पीडित हुने हुँदा उसलाई सजाय होइन, उपचार आवश्यक हुन्छ भन्ने प्रबल धारणा एकातिर रहेको

छ भने यसलाई निरुत्साहित गर्न (Deterrent Effect) को लागि अपराधको रूपमा परिभाषित गरी केही सजाय गर्नुपर्दछ भन्ने धारणा अर्कातिर रहेको पाइन्छ । कतिपय देशका फौजदारी कानूनले आत्महत्याको उद्योगलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी कम सजाय तोक्ने गरेको पाइन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३०९ बमोजिम आत्महत्याको प्रयाश सफल नभएमा सो उद्योग हुने र आत्महत्याको उद्योगलाई निषेध गरी एकवर्षसम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

आत्महत्याको दुरुत्साहनलाई आत्महत्याको उद्योगभन्दा गम्भीर अपराधको रूपमा लिइन्छ । कसैले कसैलाई आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिने वा आत्महत्या गर्नुपर्नेसम्मको परिस्थिति खडा गरी आत्महत्या गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई अपराधको रूपमा निषेध गरी सजायको व्यवस्था गर्ने प्रचलन फौजदारी विधिशास्त्रभित्र एक स्वीकृत मान्यता हो । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३०५ बमोजिम बालक वा मानसिक अवस्था ठीक नभएको व्यक्तिलाई आत्महत्याको लागि दुरुत्साहित गर्ने कार्य (Abetment of Suicide of Child or Insane Person) लाई निषेध गरी मृत्युदण्ड वा जन्मकैद वा दश वर्षसम्म कैद र जरिमानाको व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी दफा ३०६ बमोजिम आत्महत्याको लागि दुरुत्साहित गर्ने कार्य (Abetment of Suicide) लाई निषेध गरी दश वर्षसम्म कैद र जरिमानाको व्यवस्था गरेको छ ।

प्रस्तावित दफा १८७ को उपदफा (१) मा कसैले कसैलाई आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिन वा दुरुत्साहन दिई त्यस्तो काम गर्नेसम्मको परिस्थिति खडा गरिदिन हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था अनुसार :

- (क) कसैले
- (ख) कसैलाई
- (ग) आत्महत्या गर्न दुरुत्साहन दिन वा
- (घ) दुरुत्साहन दिई त्यस्तो काम गर्नेसम्मको
- (ङ) परिस्थिति खडा गरिदिन हुँदैन ।

नेपालको फौजदारी कानूनमा आत्महत्याको उद्योग र यसको दुरुत्साहनलाई हालसम्म पनि अपराधको रूपमा परिभाषित गरिएको छैन । प्रस्तावित दफाले आत्महत्याको दुरुत्साहनलाई अपराधको परिभाषाभित्र समेटेको छ र यो नेपालको फौजदारी कानूनमा एक नयाँ व्यवस्था हो । प्रस्तावित दफाले कसैले कसैलाई आत्महत्या गर्न, दुरुत्साहन दिन वा दुरुत्साहन दिई त्यस्तो काम गर्नेसम्मको परिस्थिति खडा गरिदिन हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्थाले प्रत्यक्ष रूपमा दुरुत्साहन दिने वा अप्रत्यक्ष रूपमा आत्महत्या गर्ने परिस्थिति खडा गर्ने कार्यलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरेकोले यसको प्रभावकारीता कायम हुने अपेक्षा गरिन्छ ।

प्रस्तावित दफा १८७ को उपदफा (२) ले यस्तो अपराध गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरेको छ ।

१८८. क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्ने : यस परिच्छेदबमोजिम भएको कसुरबाट कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिमा हानिनोक्सानी वा क्षति भएमा कसुरदारबाट पीडित व्यक्ति र निज नभए निजको हकवालालाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी:

फौजदारी कानूनशास्त्रले परम्परागत रूपमा उपेक्षा गर्दै आएको अपराध-पीडितको स्थानलाई पछिल्लो समयमा महत्व दिन थालेको पाइन्छ। परम्परागत रूपमा फौजदारी कानूनको काम अपराधको परिभाषा गर्ने र त्यस्तो आपराधिक कार्यको लागि दण्डको व्यवस्था गर्ने र फौजदारी मुद्दामा सुनुवाइ गर्ने अदालतले पनि आरोपित व्यक्तिले अपराध गरेको हो वा होइन र हो भने निजलाई कति सजाय हुनुपर्ने हो भन्ने विषयमा मात्र निर्णय गर्ने रहेको पाइन्छ। तर फौजदारी विधिशास्त्रमा भएको आधुनिक विकासले यी परम्परागत कार्यमा भएको पीडितलाई उपेक्षा गर्ने सोचमा परिवर्तन गरेको छ। त्यसैले आधुनिक फौजदारी कानूनशास्त्रले अपराध (अपराधशास्त्र), दण्ड (दण्डशास्त्र) र परिपूरण (पीडितशास्त्र) लाई समेट्ने प्रयास गरेको छ। यसलाई फौजदारी कानूनशास्त्रको त्रिकोणात्मक आयाम भनिन्छ। यी त्रिकोणहरूको बीचमा सन्तुलन हुनुपर्ने सिद्धान्तलाई पनि वर्तमान फौजदारी कानूनशास्त्रले स्वीकारेको पाइन्छ।

अपराध-पीडितको परिभाषा तथा अधिकारको व्यवस्था गर्ने सन्दर्भमा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले पनि प्रयास गरेको पाइन्छ। संयुक्त राष्ट्र संघीय महासभाबाट २९ नोभेम्बर, १९८५ को दिन प्रस्ताव नं ४०/३४ द्वारा जारी गरिएको अपराध र अख्तियार दुरुपयोग पीडितका लागि न्यायसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्रबमोजिम अख्तियारको दुरुपयोग लगायतका फौजदारी कानूनको उल्लङ्घन हुने गरी गरिएको कार्य वा अकर्मन्यताबाट सामूहिक वा व्यक्तिगत रूपमा शारीरिक वा मानसिक चोट, भावनात्मक पीडा, आर्थिक क्षति वा आधारभूत मानवअधिकारको सारभूत क्षति लगायतको हानि व्यहोर्नु पर्ने व्यहोरेको व्यक्तिलाई पीडित भनी परिभाषा गरेको छ। घोषणापत्रले पीडितका देहायबमोजिम चार प्रकारका अधिकारहरू रहने भनी व्यवस्था गरेको छ।

- (१) न्यायमा पहुँच र स्वच्छ व्यवहारको अधिकार: यसभित्र पीडितले भोग्नु परेका क्षतिको निम्ति न्यायको पहुँच सहज हुने, छिटो छरितो, स्वच्छ र कम खर्चिलो प्रक्रियाको माध्यमबाट उद्धार एवं उपचार पाउने बारे उनीहरूलाई सूचित गर्नुपर्ने, हितमा असर परेको कुरामा सरोकार र दृष्टिकोण राख्न पाउने कानूनी प्रक्रियाको अवधिभर सहायता पाउने, गोपनीयताको संरक्षण र धाक धम्की एवं प्रतिशोधबाट साक्षीको संरक्षण पाउने हक पर्दछन्।
- (२) पुनर्स्थापकीय अधिकार: यस भित्र पीडितले गुमेको सम्पत्ति फिर्ता, हानि पुगेको वा क्षतिको मूल्य भुक्तानी खर्चको सोधभर्ना, अधिकारको पुनर्वाहाली, वातावरणीय नोक्सानी भएको खण्डमा त्यसको पुनः स्थापना, विस्थापित हुँदा लागेको खर्चको सोधभर्ना पाउने अधिकार पर्दछन्।
- (३) क्षतिपूर्तिको अधिकार: यसले कसुरदार वा अन्य स्रोतबाट क्षतिपूर्ति नपाउने भएमा ठूलो शारीरिक चोटपटक वा स्वास्थ्यमा क्षति पुगेको भए सो र मृत्यु भएमा वा शारीरिक मानसिक रूपले असक्षम बनेका व्यक्तिका परिवारले क्षतिपूर्ति पाउने हकलाई समेट्दछ।
- (४) सहायताको अधिकार: यस भित्र स्वास्थ्योपचार र सामाजिक सहायता एवं सो बारेको जानकारी दिनु पर्ने, सार्वजनिक क्षेत्रमा पीडितका आवश्यकता प्रति संवेदनशील तुल्याउन उचित र शीघ्र सहायतालाई सुनिश्चित तुल्याउने सार्वजनिक निकायको कर्तव्य हुने उल्लेख छ। यो घोषणापत्रले पीडितका अधिकारलाई अपराध-पीडित र अख्तियार दुरुपयोग-पीडित गरी दुई समूहमा विभाजित गरी न्यायमा पहुँचदेखि सुरक्षासम्मका अधिकारहरूलाई समेटेको छ।

नेपाली कानून प्रणालीले ६०० वर्षभन्दा पहिले निर्माण भएको न्यायविकासिनी (मानवन्याशास्त्र) मा नै अपराध-पीडितको परिपुरणको व्यवस्था गरिसकेको भए पनि नेपालको आधुनिक फौजदारी न्यायप्रणालीमा यसले स्थान पाउन सकेन । तर नेपालमापछिल्लो समयमा बनेका वा संशोधन भएका फौजदारी कानूनहरूमा पीडितलाई परिपुरण गर्ने व्यवस्थालाई सम्बन्धित ऐनमा नै राख्ने गरिएको छ । यसको उदाहरणको रूपमा मुलुकी ऐनको अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको महल, जबरजस्ती करणीको महल, मानव बेचबिखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४ मा भएका क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्थालाई लिन सकिन्छ ।

प्रस्तावित संहिताले पीडितलाई फौजदारी न्यायप्रणालीले संवोधन गर्नु पर्छ भन्ने धारणा राखी पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । प्रस्तावित दफाले यस परिच्छेदबमोजिम भएको कसुरबाट कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिमा हानिनोक्सानी वा क्षति भएमा कसुरदारबाट पीडित व्यक्ति र निज नभए निजको हकवालालाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यो व्यवस्थाअनुसार :

- (क) यस परिच्छेदबमोजिम भएको कसुरबाट,
- (ख) कसैको जीउ, ज्यान वा सम्पत्तिमा,
- (ग) हानिनोक्सानी वा क्षति भएमा,
- (घ) कसुरदारबाट,
- (ङ) पीडित व्यक्ति र निज नभए निजको हकवालालाई,
- (च) क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।

यो व्यवस्थाले पीडितलाई क्षतिपूर्तिको अधिकार सुनिश्चित गरी क्षतिपूर्तिको रकम तोक्ने सम्बन्धमा अदालतलाई स्वविवेकीय अधिकार दिइएको छ । अपराधिक कार्यबाट पीडितलाई पुग्न जाने क्षति वारदात अनुसार भिन्न र मात्रात्मक रूपमा फरकफरक हुन सक्ने भएकोले यस्तो व्यवस्था गरेको पाइन्छ । क्षतिपूर्ति कति हुने र यसको हद निर्धारण गर्ने अधिकार न्यायाधीशलाई नै छोडिएको छ ।

१८९. हदम्याद :(१) दफा १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४ र १८६ को उपदफा (३) मा रहेको प्रतिबन्धात्क वाक्यांश अन्तर्गतका कसुरमा जहिले सुकै उजुर गरे पनि लाग्नेछ ।

(२) उपदफा (१) मा लेखिएदेखिबाहेकका यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी:

मुद्दाको कारबाईको निश्चितता र अपराधिक घटना घटेको निश्चित समयभित्र त्यसको अनुसन्धान र अभियोजन हुन सक्थ्यो भन्ने मात्रै सही रूपमा प्रमाणको प्रस्तुति, संरक्षण र मूल्यांकन हुन सक्ने भएकोले कानूनले हदम्याद तोक्ने गरेको पाइन्छ । यस अघि नै उल्लेख गरिएको छ कि हदम्याद सारवान र कार्यविधि दुवै कानूनको विषय भएकोले यसको ठूलो महत्व रहेको हुन्छ । केकस्तो अपराधिक घटनाका सम्बन्धमा के कति हदम्याद हुनुपर्दछ भन्ने विषय विधायिकी विवेक र नीतिभित्र पर्ने विषय हो ।

प्रस्तुत दफा १८९ को उपदफा (१) ले यस परिच्छेदअन्तर्गतका दफा १७९, १८०, १८१, १८२, १८३, १८४ र १८६ को उपदफा (३) मा रहेको प्रतिबन्धात्क वाक्यांश अन्तर्गतका कसुरमा

जहिलेसुकै उजुर गरे पनि लाग्नेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । सो व्यवस्थाअनुसार :

- (क) दफा १७९-ज्यान मार्ने नियतले गरेको कुनै काम,
- (ख) दफा १८०- ज्यान जान सक्ने काम,
- (ग) दफा १८१ -गम्भीर उत्तेजना वा रीसको आवेशबाट ज्यान लिएको,
- (घ) दफा १८२ -मार्न चाहेको व्यक्ति नमरी अर्को व्यक्ति मरेमा,
- (ङ) दफा १८३ -लापरवाहीपूर्ण काम गरी ज्यान मरेकोमा,
- (च) दफा १८४ -हेलचेक्रचाड्ँ गरी ज्यान मरेकोमा, र
- (छ) दफा १८६ को उपदफा (३) मा रहेको “फालिएको, परित्याग गरिएको वा वेवास्ता गरी छाडेको कारणबाट नवजात शिशुको मृत्यु भएमा जहिलेसुकै उजुर लाग्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यसै गरी प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा लेखिएदेखि बाहेकका यस परिच्छेदअन्तर्गतका अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन भन्ने व्यवस्था गरी यस परिच्छेद अन्तर्गतका अपराधहरूको उजुर गर्ने सम्बन्धमा मुद्दाको गम्भीरताको आधारमा दुई किसिमको हदम्यादको व्यवस्था गरेको छ ।

गर्भसंरक्षणविरुद्धको कसुर

परिचय

फौजदारी विधिशास्त्रमा गर्भपतनलाई के कस्तो अपराध मान्ने भन्ने सम्बन्धमा अझै पनि विवाद रहेको पाइन्छ। भ्रूणको जीवनको अधिकार, महिलाको शरीरमाथिको अधिकार, प्रजनन अधिकार (Reproductive Right) र यस सम्बन्धमा विभिन्न धार्मिक अवधारणा समेतले गर्भपतनलाई राजनीतिक रूपमा नै विवादास्पद बनाएको छ। यसको प्रभाव विभिन्न देशका फौजदारी कानूनहरू र नेपालको सन्दर्भमा पनि यसमा निरन्तर बहस भइरहेको र यसबाट हुँदै आएको परिवर्तनबाट देख्न सकिन्छ। मूलतः भ्रूणको रक्षा हुनुपर्दछ भन्ने जीवनवादी (Pro-life) र स्वेच्छामा गर्भपतन गर्न पाउनुपर्दछ भन्ने इच्छावादीहरू (Pro-choice) का बीचमा द्वन्द्वात्मक बहसको अवस्था हाल पनि कायम नै रहेको पाइन्छ। मानव जीवनको प्रारम्भिक स्वरूप भएको हुनाले भ्रूण वा गर्भलाई संरक्षण गर्नुपर्ने विषय, कसैले बद्नियतले वा जबरजस्ती वा अन्य कुनै पनि किसिमको जाल प्रपञ्च गरी आमाको इच्छाविपरीत गर्भपतन गराएको अवस्थामा सो कार्यलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी यसको संरक्षण गर्ने दायित्व राज्यको हो र यही दायित्व पूरा गर्नको लागि फौजदारी कानूनको विषयको रूपमा गर्भपतन रहन गएको हो। गर्भपतन शिशु हत्या वा अन्य ज्यानसम्बन्धी अपराधभन्दा नितान्त भिन्न प्रकृतिको अपराध हो। महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि, (१९७९) (CEDAW) धारा ११(१) मा पक्ष राष्ट्रहरूले पुरुष र महिलाको समानताको आधारमा समान अधिकारहरू, खासगरी देहायका अधिकारहरू सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले रोजगारीको क्षेत्रमा महिला विरुद्धको भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्पूर्ण उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्ने छन् भन्ने व्यवस्था गरी सोको खण्ड (च) मा स्वास्थ्यसुरक्षाको अधिकार एवम् पुनरुत्पादन कार्यको सुरक्षा लगायत कार्यगत अवस्थामा सुरक्षाको अधिकारलाई समावेश गरेको छ। यसैगरी धारा १२(२) मा पक्ष राष्ट्रहरूले महिलालाई गर्भवती, प्रसूति र प्रसूतिउत्तरको अवधिमा उपयुक्त सेवाहरू र आवश्यक भएका बखत निःशुल्क सेवा एवम् गर्भवती र स्तनपान-अवधिमा पर्याप्त पोषणसमेत उपलब्ध गराउने कुरा सुनिश्चित गर्नेछन् भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। महिलालाई प्रजननअधिकार (Reproductive Right) हुने भएकोले निजले आफ्नो स्वेच्छामा गर्भपतन गर्न पाउने अधिकार हुनुपर्दछ भन्ने महिलावादी विधिशास्त्रले (Feminist Jurisprudence) स्थापित गरेको मान्यता हो। यस्तो अधिकारलाई स्वीकार गर्ने संवैधानिक र कानूनी व्यवस्था गरिएको अवस्थामा महिलाको इच्छाविपरीत वा भ्रुक्याई वा अन्य कुनै पनि प्रकारले अन्य व्यक्तिले गर्भपतन गराएमा सो कार्यलाई फौजदारी कानूनले निषेध गर्नु आवश्यक हुन्छ। यही कारणले गर्भपतनको विषय निरपेक्ष रूपमा फौजदारी कानूनको दायरबाट बाहिर जान सक्दैन।

नेपालको सन्दर्भमा दृष्टिगत गर्दा गर्भपतनको विषयलाई मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलले समेटेको पाइन्छ। मुलुकी ऐनमा २०५८ सालमा एघारौँ संशोधन हुनु अघि गर्भपतन गर्न पाउने कानूनी व्यवस्था थिएन। महिलावादी अन्दोलनको परिणामस्वरूप सो संशोधनले निश्चित अवस्थामा महिलाको आफ्नो इच्छामा गर्भपतन गर्न पाउने अधिकारलाई व्यवस्था गर्‍यो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २०(२) बमोजिम प्रत्येक महिलालाई प्रजननस्वास्थ्य तथा प्रजननसम्बन्धी हक हुने व्यवस्था गरेको

छ । २०५८ सालको संशोधनले गरेको सजायसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था विभेदपूर्ण भयो भन्ने माग दावी लिई परेको रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतबाट विभेदपूर्ण व्यवस्था समायोजन गरी मिलाउन निर्देशनात्मक आदेश भएपछि लैङ्गिक समानता कायम गर्ने ऐन, २०६३ ले यस सम्बन्धमा थप कानूनी व्यवस्थासहित ज्यानसम्बन्धी महलको २८क को व्यवस्थालाई संशोधन गरी मिलाएको पाइन्छ ।

भारतीय दण्डसंहितामा पनि बालबालिकासम्बन्धी कसुरअन्तर्गत दफा ३१२ देखि ३१८ सम्म गर्भपतन गर्नेगराउने, गर्भमा रहेको बच्चालाई हानि पुऱ्याउने, शिशुलाई परित्याग गर्ने, मृत शरीरलाई गोप्य रूपमा नष्ट गरी बालकको जन्ममा कपट गर्नेजस्ता आपराधिक कार्यलाई समेटेी यसलाई ज्यानसम्बन्धी अपराधभन्दा भिन्न रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । यो संहिता मसौदा हुनु अघिको मसौदामा यो विषयलाई ज्यानसम्बन्धी परिच्छेदमा नै समेटिएको भए तापनि कार्यदलले गर्भसंरक्षणको विषय ज्यानसम्बन्धी अपराधभन्दा भिन्न प्रकृतिको भएको तथ्यलाई स्वीकार गरी प्रस्तावित संहितामा छुट्टै परिच्छेदमा यसलाई व्यवस्थित गरिएको छ । यो परिच्छेदका विभिन्न दफाहरूले नियतले वा जानीजानी गर्भपतन गराउनु नहुने, गर्भवती महिलालाई करकाप गरी वा धम्की दिई वा ललाईफकाई वा प्रलोभनमा पारी गर्भपतन गराउन नहुने, गर्भवती महिलाविरुद्ध कुनै रिसइवीले कुनै काम गर्दा गर्भपतन हुन गएमा गर्भपतन गर्ने नियतले त्यस्तो काम गरेको रहेनछ भने पनि सजायभागी हुने, गर्भपतन गराउने उद्देश्यले गर्भमा रहेको भ्रूणको लिङ्ग पहिचान हुने कुनै काम गर्न वा गराउन नहुने, निर्धारित योग्यता पुगी इजाजतप्राप्त चिकित्सकले निश्चित अवस्थामा गर्भपतन गराएकोमा कसुर नमानिनेजस्ता व्यवस्था गरिएको छ । यस परिच्छेदका विभिन्न दफामा गरिएका व्यवस्थाहरू हाल प्रचलित ज्यानसम्बन्धी महलको २८ नं.देखि २८घ नं. सम्म गरिएका व्यवस्थाहरूको निरन्तरताको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

१९०. गर्भपतन गर्न नहुने : (१) कसैले गर्भपतन गर्न वा गर्भपतन गराउने नियतले वा गर्भ पतन हुन सक्तछ भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कुनै काम गरी गर्भपतन गराउनुहुँदैन ।

(२) कसैले गर्भवती महिलालाई करकाप गरी वा धम्की दिई वा ललाई फकाई वा प्रलोभनमा पारी गर्भपतन गराउन हुँदैन ।

(३) उपदफा (१) वा (२) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :-

(क) बाह्र हप्तासम्मको गर्भ भए एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,

(ख) पच्चीस हप्तासम्मको गर्भ भए तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,

(ग) पच्चीस हप्ता भन्दा बढीको गर्भ भए पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना ।

(४) गर्भपतन गर्ने काम गर्दा तत्काल गर्भ पतन नभई बच्चा जिउंदो जन्मी सो कामको परिणाम स्वरूप जन्मिएको बच्चा तत्काल मरेमा यस दफाको प्रयोजनका लागि गर्भपतन गराएको मानिने छ ।

(५) कसैले कुनै गर्भवती महिलाको ज्यान लिने उद्योग गर्दा त्यस्ती महिला नमरी निजको गर्भमा रहेको पच्चीस हप्ता वा सो भन्दा बढी अवधिको गर्भ पतन हुन गएमा सो

काम गर्ने कसुरदारलाई यस संहिता वा अन्य कानूनबमोजिमको सजायमा थप पाँच वर्षसम्म कैद हुनेछ ।

(६) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि कसैले कुनै गर्भवती महिलाविरुद्ध कुनै रिस इबीले कुनै काम गर्दा गर्भपतन हुन गएमा गर्भपतन गर्ने नियतले त्यस्तो काम गरेको रहेनछ भने पनि देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :

- (क) बाह्र हप्तासम्मको गर्भ भए एक महिनासम्म कैद,
- (ख) पच्चीस हप्तासम्मको गर्भ भए तीन महिनासम्म कैद,
- (ग) पच्चीस हप्ता भन्दा बढीको गर्भ भए छ महिनासम्म कैद ।

(७) कसैले गर्भपतन गराउने उद्देश्यले गर्भमा रहेको भ्रूणको लिङ्ग पहिचान हुने कुनै काम गर्न वा गराउन र त्यसरी लिङ्ग पहिचान भएपछि गर्भपतन गर्न वा गराउनु हुँदैन ।

(८) उपदफा (७) बमोजिमको कसुर गर्ने वा गराउनेलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :-

- (क) गर्भपतन गराउने उद्देश्यले गर्भमा रहेको भ्रूणको लिङ्ग पहिचान गर्ने वा गराउनेलाई तीन महिनादेखि छ महिनासम्म कैद , र
- (ख) लिङ्ग पहिचान गरी गर्भपतन गर्ने वा गराउनेलाई उपदफा (३) मा लेखिएको सजायमा थप एक वर्षसम्म कैद ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफा १९० को उपदफा (१) बमोजिम कसैले :

- (क) गर्भपतन गर्न, वा
- (ख) गर्भपतन गराउने नियतले, वा
- (ग) गर्भपतन हुन सक्तछ भन्ने जानीजानी, वा
- (घ) विश्वास गर्नुपर्ने कुनै काम गरी गर्भपतन गराउनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी गर्भपतनलाई सामान्यतः अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ ।

यसमा (क) र (ख) मा नियतपूर्वक (With intention or intentionally), (ग) मा गर्भपतन हुन सक्तछ भन्ने जानीजानी (With knowledge or knowingly) र (घ) मा विश्वास गर्नुपर्ने कुनै काम गरी (Under believe) गरिने गर्भपतनको कार्यलाई निषेध गरी अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । यस व्यवस्थाले उच्च तहको आपराधिक मानसायसहित गरिको गर्भपतन गराउने कार्यलाई निषेध गरिएको छ । यो व्यवस्था प्रचलित ज्यानसम्बन्धी महलको २८ नं. मा रहेको व्यवस्थाको पुनरावृत्ति र निरन्तरताको रूपमा रहेको छ । प्रस्तावित व्यवस्थामा समयानुकूल भाषिक परिमार्जन मात्र गरिएकोले यो नितान्त नयाँ व्यवस्था भने होइन । यसै गरी उपदफा (२) मा कसैले गर्भवती महिलालाई करकाप गरी वा धम्की दिई वा ललाई फकाई वा प्रलोभनमा पारी गर्भपतन गराउन हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था पनि ज्यानसम्बन्धी महलको २८क नं. मा रहेको व्यवस्थाको निरन्तरता नै हो । उक्त दफाको उपदफा (३) मा उल्लिखित आपराधिक कार्यको सजायको व्यवस्था गरिएको छ । सजायको हकमा पनि (क) बाह्र हप्तासम्मको गर्भ भए एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना, (ख) पच्चीस हप्तासम्मको गर्भ भए तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना र (ग) पच्चीस हप्ताभन्दा बढीको गर्भ भए पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरी

उक्त ज्यानसम्बन्धी महलको २८ नं. र २८क नं. ले कैदको सजाय मात्र व्यवस्था गरेकोमा कैदको हकमा सोहीबमोजिम कायम गरी आनुपातिक रूपमा जरिमानासमेत थपिएको छ ।

सो दफाको उपदफा (४) बमोजिम गर्भपतन गर्ने काम गर्दा तत्काल गर्भपतन नभई बच्चा जिउँदो जन्मी सो कामको परिणामस्वरूप जन्मिएको बच्चा तत्काल मरेमा यस दफाको प्रयोजनका लागि गर्भपतन गराएको मानिने व्यवस्था गरी गर्भपतन गराउँदा जिउँदो जन्मेको बच्चा सोही कारणले मरेको अवस्थामा गर्भपतन गराएको मानिने स्पष्ट व्यवस्था गरी सो कार्य ज्यानसम्बन्धी अपराधमा नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसरी उपदफा (४) बमोजिम गर्भ संरक्षण विरुद्धको कसुर र ज्यानसम्बन्धी कसुरबीच रहने मूलभूत अन्तर तथा सारभूत पक्षलाई स्पष्ट गरी यी अपराधबीच रहने लक्ष्मण रेखालाई स्पष्टसँग कोरेको पाइन्छ ।

उक्त दफाको उपदफा (५) बमोजिम कसैले कुनै गर्भवती महिलाको ज्यान लिने उद्योग गर्दा त्यस्ती महिला नमरी निजको गर्भमा रहेको पच्चीस हप्ता वा सोभन्दा बढी अवधिको गर्भपतन हुन गएमा सो काम गर्ने कसुरदारलाई यस संहिता वा अन्य कानूनबमोजिमको सजायमा थप पाँच वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाले गर्भवती महिलामाथि हुने ज्यानमार्ने उद्योगको परिणामस्वरूप भएको गर्भपतनको लागि थप पाँच वर्ष कैद हुने व्यवस्था गरी गर्भवती महिलाको खास अवस्थालाई संरक्षण गर्दै जिउँदो जन्मन सक्ने गर्भस्थ बच्चाको अधिकारलाई अप्रत्यक्ष रूपमा स्वीकार गरी सो अवस्थालाई थप सजायको आधारको रूपमा स्वीकार गरेको छ ।

उक्त दफाको उपदफा (६) बमोजिम सो दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि कसैले कुनै गर्भवती महिलामाथि कुनै रिसइवीले कुनै काम गर्दा गर्भपतन हुन गएमा, गर्भपतन गर्ने नियतले त्यस्तो काम गरेको रहेनछ भने पनि देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी (क) बाह्र हप्तासम्मको गर्भ भए एक महिनासम्म कैद, (ख) पच्चीस हप्तासम्मको गर्भ भए तीन महिनासम्म कैद र (ग) पच्चीस हप्ताभन्दा बढीको गर्भ भए छ महिनासम्म कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था हाल प्रचलित ज्यानसम्बन्धी महलको २९ नं. को पुनरवृत्ति र निरन्तरता हो । सजायको हकमा ज्यानसम्बन्धी महलको ३२ नं. ले गरेको व्यवस्थालाई परिमार्जन गरी गर्भको अवधिको आधारमा तीन वर्गमा विभाजित गरी समयानुकूल सजायको प्रस्ताव गरिएको छ । यस उपदफामा गरिएका व्यवस्था नितान्त नयाँ व्यवस्था भने होइन ।

उक्त दफाको उपदफा (७) बमोजिम कसैले गर्भपतन गराउने उद्देश्यले गर्भमा रहेको भ्रूणको लिङ्ग पहिचान हुने कुनै काम गर्न वा गराउन र त्यसरी लिङ्ग पहिचान भएपछि गर्भपतन गर्न वा गराउनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी भ्रूण पहिचान गरी गरिने गर्भपतनलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरी अपराधीकरण (Criminalization) गरेको छ । समाजमा विद्यमान लैङ्गिक विभेदको कारणले महिला भ्रूणलाई गर्भस्थ अवस्थामा नै नष्ट गर्ने कार्य हुन सक्ने जोखिमलाई नियन्त्रण गर्न यस्तो व्यवस्थाको प्रस्ताव गरिएको हो । यो व्यवस्थालाई नेपालको फौजदारी कानूनले लैङ्गिक समानता कायम गर्न केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०६३ द्वारा थप गरिएको ज्यानसम्बन्धी महलको २८ग नं. र २८घ नं. मार्फत स्वीकार गरेको थियो । उक्त २८ग नं. बमोजिम गर्भमा रहेको भ्रूणको लिङ्ग पहिचान गर्ने वा गराउने कार्यलाई र २८घ नं. ले लिङ्ग पहिचान गरी गर्भपतन गर्ने वा गराउने कार्यलाई दण्डनीय बनाएकोमा सो व्यवस्थालाई नै निरन्तरता प्रदान गरिएको छ । उपदफा (८) को खण्ड (क) बमोजिम गर्भपतन गराउने उद्देश्यले गर्भमा रहेको भ्रूणको लिङ्ग पहिचान गर्ने वा गराउनेलाई तीन महिनादेखि छ महिनासम्म कैद र खण्ड (ख) ले लिङ्ग पहिचान गरी गर्भपतन गर्ने वा गराउनेलाई उपदफा (३) मा

लेखिएको सजायमा थप एक वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरी लिङ्गको पहिचान गरी गरिने गर्भपतनलाई बढी गम्भीर अपराधको रूपमा स्वीकार गरी सो कार्यलाई थप सजाय गर्ने आधारको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ ।

१९१. गर्भपतन गरेको नमानिने : दफा १९० मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि निर्धारित योग्यता पुगी सम्बन्धित विषयमा इलाज गर्न इजाजत प्राप्त चिकित्सकले देहायको अवस्थामा गर्भपतन गराएकोमा निजले यस सो अन्तर्गतको कसुर गरेको मानिनेछैन :-

- (क) गर्भवती महिलाको मन्जुरीले बाह्र हप्तासम्मको गर्भपतन गराएकोमा,
- (ख) गर्भपतन नगराएमा गर्भवती महिलाको ज्यानमा खतरा पुग्न सक्तछ वा निजको शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्य खराब हुन सक्तछ वा विकलाङ्ग बच्चा जन्मन्छ भन्ने निर्धारित योग्यता पुगी सम्बन्धित विषयमा इलाज गर्न इजाजत प्राप्त कम्तीमा दुइवटा चिकित्सकको राय भई त्यस्ती महिलाको मन्जुरीले गर्भपतन गराएमा,
- (ग) जबर्जस्ती करणी वा हाडनाता करणीबाट रहन गएको अठार हप्तासम्मको गर्भ गर्भवती महिलाको मन्जुरीले गर्भपतन गराएकोमा,
- (घ) रोग प्रतिरोधक क्षमता उन्मुक्ति गर्ने जीवाणु (एच.आई.भी.) वा त्यस्तै प्रकृतिको अन्य निको नहुने रोग शरीरमा भएकी महिलाको गर्भ निजको मन्जुरीले पतन गराएकोमा ।

टिप्पणी :

सामान्यतः गर्भपतन गराउने काम फौजदारी कसुर भएकोले यो दण्डनीय काम हो । तथापि, केही वा खासखास अवस्था गर्भपतन गराउने काम कसुर हुन नसक्ने केही अपवादको विकास आधुनिक विधिशास्त्रले गरेको पाइन्छ । अवस्थाअनुसार निर्धारित योग्यता पुगी सम्बन्धित विषयमा इलाज गर्न इजाजत प्राप्त चिकित्सकले देहायको अवस्थामा गर्भपतन गराएकोमा निजले दफा १९० अन्तर्गतको कसुर गरेको मानिनेछैन भन्ने व्यवस्था गरी निम्न अवस्थाहरूमा गर्भपतन गराउने कार्यलाई कानूनी मान्यता दिएको छ :

- (क) गर्भवती महिलाको मन्जुरीले बाह्र हप्तासम्मको गर्भपतन गराएकोमा,
- (ख) गर्भपतन नगराएमा गर्भवती महिलाको ज्यानमा खतरा पुग्न सक्तछ वा निजको शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्य खराब हुन सक्तछ वा विकलाङ्ग बच्चा जन्मन्छ भन्ने निर्धारित योग्यता पुगी सम्बन्धित विषयमा इलाज गर्न इजाजतप्राप्त कम्तीमा दुई जना चिकित्सकको राय भई त्यस्ती महिलाको मन्जुरीले गर्भपतन गराएमा,
- (ग) जबर्जस्ती करणी वा हाडनाता करणीबाट रहन गएको अठार हप्तासम्मको गर्भ गर्भवती महिलाको मन्जुरीले गर्भपतन गराएकोमा र
- (घ) रोग प्रतिरोधक क्षमता उन्मुक्ति गर्ने जीवाणु (एच.आई.भी.पोजिटिभ) वा त्यस्तै प्रकृतिको अन्य निको नहुने रोग शरीरमा भएकी महिलाको गर्भ निजको मन्जुरीले पतन गराएकोमा ।

यसअनुसार प्रस्तावित व्यवस्थाले गर्भवती महिलाको स्वेच्छामा बाह्र हप्तासम्मको गर्भपतन गराउन सक्ने इच्छावादी दृष्टिकोणलाई स्वीकार गरेको छ । यसका अतिरिक्त अन्य अवस्थामा समेत गर्भवती महिलाको मन्जुरीले गर्भपतन गराउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था मुलुकी

ऐनको एघारौँ संशोधनले थप गरेको ज्यानसम्बन्धी महलको २८ख नं. ले अङ्गीकार गरेको व्यवस्थाको निरन्तरता हो। तर यसमा माथि लेखिएअनुसार एक चौथो अवस्थालाई पनि थप गरिएको छ।

१९२. हदम्याद : यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन।

टिप्पणी :

यस दफाबमोजिम यस परिच्छेदअन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन भन्ने व्यवस्था गरी कसुर भएको थाहा पाएको मितिलाई उजुर गर्नुपर्ने कारण भएको मिति मानेको छ। हदम्यादका सम्बन्धमा कसुर भएको मिति वा कसुर भएको थाहा पाएको मितिमध्ये अपराधिक कार्यको प्रकृति अनुसार कुनै एउटालाई हदम्याद सुरु हुने मिति मान्ने विकल्प मध्ये यसमा दोस्रो अवस्थालाई आधारको रूपमा लिइएको छ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू

(क) एउटै कसुरमा कसुर गर्ने र गराउन दुरुत्साहन गर्नेलाई फरकफरक सजायको व्यवस्था कुनै पनि आधारमा औचित्यपूर्ण र विवेकसम्मत न देखिने।

ज्यानसम्बन्धीको २८ नं. विशुद्ध गर्भवती महिलालाई सजाय गर्ने व्यवस्था हो भने २८क र ३२ नं. महिला वा पुरुष जोकोहीलाई पनि लागू हुने सजायको व्यवस्था हो। त्यसैले यसलाई लैङ्गिक दृष्टिले भेदभावपूर्ण भन्न मिल्ने अवस्था छैन तर त्यही गर्भपतनको अपराधमा गर्भवती महिलालाई बढी सजाय र सो कार्य गर्न दुरुत्साहन गर्ने अन्य पुरुष वा महिलालाई कम सजाय हुने व्यवस्था भेदभावपूर्ण देखिने।

अपराधको गम्भीरताअनुसार गर्भवती महिलाबाहेकका अन्य कसुरदारलाई तोकिएको सजाय कम नै देखिन्छ। त्यसलाई गर्भवती महिलालाई हुने सजायसरह नै कायम गर्न उपयुक्त र विवेकसम्मत देखिने।

२८ नं. मा भएको सजायसम्बन्धी व्यवस्था सापेक्षित रूपमा उपयुक्त नै हुँदा सो व्यवस्थासँग सामाज्यस्य हुने गरी २८क र ३२ नं.को कानूनी व्यवस्थालाई आवश्यक संशोधन गर्नु वा गर्भपतनसम्बन्धी अपराधमा सजायसम्बन्धी उपयुक्त कानूनी व्यवस्था गर्नु भनी विपक्षी मन्त्रपरिषद् तथा प्रधानमन्त्रीको कार्यालयका नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने।^{२४६}

(ख) प्रजननस्वास्थ्यको सवैधानिक मान्यता मात्रैले पुग्ने नभई भौतिक सुविधाको रूपमा व्यवहारमा उपलब्ध गराईनु पनि पर्दछ। खास कानूनी, संस्थागत, कार्यविधिगत र परिणाममूलक पूर्वाधार हरूको विकास विना यो हक औपचारिकतामा सिमित हुन पुग्दछ। त्यसैले यो हकलाई क्रियाशील गराउनको लागि रणनीतिकदृष्टिले नीति निर्माण (कानून बनाउने समेत)देखि कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन, विस्तार र मूल्याङ्कन स्तरसम्मको चरणबद्ध प्रयास हुनुपर्ने।

संविधानमा प्रजननस्वास्थ्यको हक समावेश हुनुले महिलास्वास्थ्य र हकको दार्शनिक मान्यता पाएको मान्नुपर्ने हुन्छ भने त्यससम्बन्धी सुविधा आवश्यक परेको हरेक महिलाले चाहेको बेलामा पाउन

सक्ने गरी हकको प्रत्याभूति दिने कानूनको तर्जुमा गर्दै त्यस्तो कानूनबाट स्वीकृत सुविधाहरूलाई व्यवहारमा तृणमूल स्तरसम्म पाउने सक्ने गरी सेवा र सुविधा विकेन्द्रीकरण गर्नु र त्यससम्बन्धी सूचनाको प्रसारण गरी जागरण पनि ल्याउनुपर्ने ।

महिलाको हक एवं प्रजननस्वास्थ्यसँग सम्बन्धित विशेषज्ञ एवं समाजका प्रतिनिधिहरूसँग आवश्यक परामर्श गरी पर्याप्त कानूनी व्यवस्था सहितको कानून निर्माणको लागि प्राथमिकतासाथ विधेयक तर्जुमा गरी शीघ्र व्यवस्थापिका संसद् समक्ष पेस गर्नु भनी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेतको नाउँमा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ।

प्रजनन वास्थ्य सम्बन्धमा विशेष कार्ययोजना बनाई पीडित महिलाहरूलाई निःशुल्क परामर्श, उपचार, स्वास्थ्य सेवा तथा सुविधा उपलब्ध हुन सक्ने गरी यथाशीघ्र विभिन्न स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी स्तरमा सेवा पुऱ्याउन जो चाहिने व्यवस्था गर्नु र महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यको हक एवं पाठेघरसम्बन्धी समस्याको निराकरणको सम्बन्धमा जनचेतना जगाउने प्रभावकारी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुगराउनु भनी विपक्षीहरूको नाममा परमादेशको आदेश समेत जारी हुने ।^{२४७}

(ग) कुन समयमा र कति सङ्ख्यामा बच्चा जन्माउने भन्ने निर्णय गर्ने सम्पूर्ण अधिकार महिलाको प्रजननअधिकारअन्तर्गत पर्ने भएकाले यस प्रकारको अधिकार प्रयोग गर्दा प्रसूति भएको सङ्ख्याको आधारमा संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हकको प्रयोगमा सङ्कुचन गर्न नमिल्ने ।

पहिलो सन्तानको मृत्यु भएमा वा विकलाङ्ग बच्चा जन्मेमा तेस्रो चौथो पटकसम्म पनि प्रसूति हुने इच्छा वा प्रसूति हुनुपर्ने परिस्थिति महिलामाथि सिर्जना हुन सक्ने अवस्था भएमा दुई पटकभन्दा बढी प्रसूति विदा नदिने व्यवस्थाले महिलाको संविधान प्रदत्त प्रजननअधिकारको संरक्षण गर्न नसक्ने ।

प्रसूति विदाको सुविधा लिनकै निमित्त मात्र पटक पटक महिला कर्मचारी सुत्केरी हुने र त्यसबाट सो सुविधाको दुरुपयोग हुने सम्भावना रहेको भन्न स्वाभाविक र त्यस्तो अनुमान गर्न नमिल्ने ।

कुनै पनि नागरिकले प्राप्त गर्ने सामाजिक, सांस्कृतिक वा आर्थिक अधिकार नागरिक वा राजनीतिक अधिकारजस्तो कुनै एउटा निर्णय गरेर वा आदेश जारी गरेर मात्र कार्यान्वयन हुन सक्दैन । यसको लागि पर्याप्त आर्थिक स्रोतसाधन र समयको आवश्यकता पर्ने हुन्छ । राज्यले चाहेर मात्रै पनि यस्ता अधिकारहरू आर्थिक स्रोतसाधनको अभावमा एकै पटक पूरा हुन सक्दैनन् । यस्ता विषयवस्तुहरू राज्यको आर्थिक एवं वित्तीय अवस्थालाई मध्यनजर राखी क्रमशः कार्यान्वयन गर्दै जानुपर्ने ।^{२४८}

(घ) भ्रूणको स्वतन्त्र अस्तित्व हुँदैन र त्यसको अस्तित्व भनेको आमाको गर्भभित्रै मात्र हुन्छ । त्यसैले भ्रूणको कुनै स्वार्थ मान्ने नै हो भने पनि आमाकै विरुद्ध त्यस्तो स्वार्थ बहाल रहन्छ भन्न नमिल्ने ।

लोगनेको बाबु हुने अधिकारको दावी बेलाबखतमा नहुने होइन, त्यसो भए स्वास्नीको आमा हुने हकको सम्बोधन पनि हुनुपर्ने हुन्छ । लोगनेलाई बाबु हुने रहर पूरा गर्न पत्नीले सबै अनिच्छा र शारीरिक जोखिम वा प्रतिकूलताको अतिरिक्त बाध्य हुनुपर्छ भनी मानेको खण्डमा पत्नीले आफ्नो शरीरमाथिकै नियन्त्रण गुमाउँछ, जसको परिणामस्वरूप प्रत्यक्ष एवं परोक्ष रूपमा निरन्तर अधीनस्थता कबूल गर्नुपर्ने

२४७ प्रकाशमणी शर्मा समेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, सिंहदरवार समेत, नेकाप (२०६५), नि.नं. ७९९१, पृ. ९५६ ।

२४८ अधिवक्ता अच्युत प्रसाद खरेल वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत, नेकाप (२०६७), नि.नं. ८३४३, पृ. ८९५ ।

हुन्छ। जसरी पत्नीले अनिच्छुक पतिलाई बाबु बन्न गर्न र शारीरिक क्रिया गर्न बाध्य गर्न सक्ने, त्यसै गरी पुरुषले पनि महिलालाई बाध्य गर्न नसक्ने।

प्रजननस्वास्थ्य एवं प्रजननअधिकारको वृहत परिवेशभित्र सन्तान जन्माउने वा नजन्माउने दुवै कुराको निर्णय पर्दछ र सोअन्तर्गत गर्भ रहिसकेको तर सन्तान उत्पादन गर्न अनिच्छित भएकोले गर्भ निरन्तर गर्न नचाहेको अवस्थामा गर्भपतन गर्ने अधिकार पनि सम्मिलित भएको मान्नुपर्ने।

प्रजननको अधिकार भनेको प्रजनन गर्ने पर्ने बाध्यताको रूपमा बुझ्न मिल्दैन, प्रजनन गर्न पाउने अधिकारअन्तर्गत प्रजनन गर्न नचाहेमा सो नगर्ने पनि अधिकार सम्मिलित हुन्छ। जसरी कुनै काम गर्न पाउने अधिकारअन्तर्गत काम नगर्न पाउने स्वतन्त्रता पनि निहित रहेको मानिन्छ, त्यसरी नै प्रजनन अधिकारलाई हेर्नुपर्ने।

गर्भपतन सेवाको वैधता वा त्यसको उपलब्धताको सान्दर्भिकता त्यो सेवा जरुरी भएको मानिसको लागि पहुँचयोग्य (Accessible) तथा शुल्क तिर्न सक्ने गरी सुलभ (Affordable) भए मात्रै सार्थक हुने।

कानूनले प्रदान गरेका हकहरू जनताको हितका प्रश्नहरू पनि हुन, कानूनले कुनै लाभ वा हितको सिर्जना गरेको छ भने सोको समान वितरण गर्ने अर्थात् समान उपभोग गर्ने स्थिति पनि जरुरी हुन्छ। कानूनको समान संरक्षणको हकदार हुनु भनेको कानूनको लाभहरूमा सबैको समान पहुँच र सर्वसुलभताको पनि हक हो, सो कुरामा न्यायिक उत्तरदायित्व इन्कार गर्न नमिल्ने।

गर्भपतन स्वास्थ्यसम्बन्धी समस्या भएको, स्वास्थ्यको हक व्यक्तिको मौलिक हक भै जीवनकै हकका रूपमा हेर्नुपर्ने र हाम्रो देशको संविधानले सामाजिक न्यायको हक समेतलाई मान्यता दिएको साथै राज्यको नीति निर्देशक सिद्धान्तले महिलाको हकको विशेष संरक्षण गर्ने राज्यको दायित्वको रूपमा स्वीकार गरेको हुनाले महिलाको गर्भपतनसम्बन्धी हक वा गर्भसँग सम्बन्धित समस्यालाई नितान्त निजी समस्या मानी सार्वजनिक उत्तरदायित्वबाट अलग्याउन नमिल्ने।

संविधान र प्रचलित कानूनले जन्मनु पूर्व नै भ्रूणको हकमा जीवन लगायतको हकको मान्यता विकास नगरेको अवस्थामा गर्भपतनसम्बन्धी विषयलाई ज्यानसम्बन्धी महलको अङ्ग बनाउनुको औचित्य न देखिने।

कठोर फौजदारी कानूनको अङ्गको रूपमा रहेको ज्यानसम्बन्धी महलको अभिन्न अङ्गको रूपमा नयाँ अधिकारको रूपमा उदीयमान भएको गर्भपतनको अधिकारलाई पूर्ववत् राखिराख्नु विरोधाभाषपूर्ण र सर्वथा अमिल्दो देखिएकोले हाल भएको संशोधित व्यवस्थाको मर्मलाई हृदयङ्गम गर्दै गर्भपतनलाई एउटा छुट्टै र विशिष्ट विषयको रूपमा छुट्टै कानून बनाई व्यवस्थित गर्नु जरुरी देखिन आउने।

गर्भपतनसम्बन्धी समस्यालाई केवल गर्भको भ्रूणलाई जन्म दिने वा नदिने, गर्भपतन गराउन पाउने वा नपाउने प्रश्नमा मात्रै सीमित गरेर नहेरी समग्र महिला स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित विषयको रूपमा पनि हेर्नु पर्ने हुँदा गर्भपतनको अधिकार हनन् वा सो सेवा दिन इन्कार गरेबाट वा स्तरहीन सेवा दिएबाट पर्न आएको बहुपक्षीय समस्याहरूको सम्बोधनको लागि समेत कानूनी उपचारको राम्रो प्रावधान हुन जरुरी देखिन्छ। कानूनी उपचारको बारेमा विचार गर्दा कसुरदारलाई सजाय, पीडितलाई क्षतिपूर्ति, पीडितको स्वास्थ्य सहूलियतसम्बन्धी अन्य व्यवस्थाहरूको समेत व्यवस्था गर्नुपर्ने।

गर्भपतनसम्बन्धी अधिकारले राज्य पक्ष वा सेवाप्रदायक पक्षसँग निश्चित दायित्वको अपेक्षा गर्ने हुनाले यसलाई राज्यको स्वविवेक वा स्वेच्छक रूपमा मात्रै हेर्न नमिल्ने।^{२४९}

कुटपिटसम्बन्धी कसुर

परिचय

फौजदारी विधिशास्त्रमा व्यक्तिविरुद्धका फौजदारी कसुरहरूमध्ये ज्यानसम्बन्धी कसुरपछि गम्भीर कसुरको रूपमा कुटपिटको कसुरलाई लिने गरिन्छ। शारीरिक वा मानसिक पीडा पुऱ्याउने उद्देश्यले अर्काको शरीरमाथि गैरकानूनी आक्रमण गर्ने कार्यलाई कुटपिट भनिन्छ। यो सापेक्षिक अपराधिक दायित्व हुने अपराध (Crime of Relative Liability) भएकोले यसमा अपराधिक मनसाय (Mens rea) को अनिवार्यता हुन्छ। ज्यानसम्बन्धी कसुरमा जस्तै यस कसुरमा पनि अपराधिक मनसायको रूपमा मनसाय (Intention), जानीजानी (Knowledge), लापरवाही (Recklessness) र हेलचक्रयाई (Negligence) गरी विभिन्न तह एवम् स्तरका मानसिक अवस्था रहेको हुन सक्दछन्।

यसका अतिरिक्त आवेशपूर्ण वा भवितव्यपूर्ण कार्यको परिणामस्वरूप पनि पीडितलाई पीडा पुग्न गएको अवस्थालाई समेत कानूनले दण्डनीय कुटपिट (Culpable Hurt) को रूपमा परिभाषित गरी अनुपातिक दण्डको व्यवस्था गर्ने गरेको पाइन्छ। मुख्य कुरा यस कसुरमा कर्ता (Doer) सँग ज्यान मार्ने मनसाय निहित रहेको हुँदैन। ज्यान मार्ने मनसायसहित कार्य गर्दा ज्यान मर्न नपाएको तर पीडितको शरीरमा शारीरिक पीडा पुगेको अवस्थालाई ज्यानसम्बन्धी महलअन्तर्गत ज्यान मार्ने उद्योगको अपराधको रूपमा लिइन्छ। मानिसको शरीर र मर्यादालाई सुरक्षित गर्नको लागि कुटपिटजन्य कार्यलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरिएको हो। नेपालको कानूनी इतिहासलाई सिहावलोकन गर्ने हो भने वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनमा नै कुटपिटलाई निषेध गरी दण्डनीय बनाइएको थियो। उक्त ऐनमा कुटपिट, जिउ जखम, कुटपिटको, बाबुछोराको कुटपिट जस्ता महलहरूको व्यवस्था गरी यस सम्बन्धमा मिहिन व्यवस्था गरिएको थियो। हाल प्रचलित मुलुकी ऐनमा कुटपिटसम्बन्धी छुट्टै महलको व्यवस्था गरी कुटपिटको अपराधलाई साधारण कुटपिट, अङ्गभङ्ग कुटपिट र भवितव्य कुटपिट गरी तीन वर्गमा विभाजित गरी दण्डनीय बनाइएको छ।

कुटपिट अन्तर्गत के कस्ता कार्यहरू समेटिनु पर्दछ भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न देशका विधिशास्त्रले आ-आफ्ना राष्ट्रिय कानून प्रणालीले स्वीकार गरेको कुटपिटको परिभाषालाई हेर्दा यसमा विविधता रहेको पाइन्छ। तर कुटपिटको कार्य अपराधिक कार्य हो भन्ने सम्बन्धमा समानता रहेको पाइन्छ। भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३१९ देखि ३२८ सम्म विभिन्न किसिमका कुटपिटको व्यवस्था गरिएको छ। दफा ३१९ ले *Whoever causes bodily pain, disease or infirmity to any person is said to cause hurt* भन्ने व्यवस्था गरी साधारण कुटपिटको परिभाषा गरेको छ भने दफा ३२० ले अङ्गभङ्ग (grievous hurt) मा *Emasculation, Permanent privation of the sight of either eye, Permanent privation of the hearing of either ear, Privation of any member or joint, Destruction or permanent impairing of the powers of any member or joint, Permanent disfiguration of the head or face, Fracture or dislocation of a bone or tooth, Any hurt which endangers life or which causes the sufferer to be during the space of twenty days in severe bodily pain, or unable to follow his ordinary pursuits* भनी उल्लिखित आठ वटा अवस्थामा अङ्गभङ्ग हुने व्यवस्था गरेको छ। कुटपिटसम्बन्धी बेलायती कानूनले पनि कुटपिटलाई *Assault and Battery* र *Grievous bodily*

harm गरी दुई भागमा नै विभाजित गरेको छ । पीडितको शरीरमा चोट पुग्ने वा शरीरलाई छोएर गरिने हानिलाई Battery रूपमा व्यवस्था गरिएको छ भने शरीरमा नछोई पुऱ्याइने हानि, कुटपिटको धम्की वा भय उत्पन्न गर्ने कार्यलाई Assault को रूपमा राखिएको छ । कुनै कुनै विधिशास्त्रमा Assault लाई Tort को रूपमा लिई क्षतिपूर्तिको लागि मुद्दा चलाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ । कर्तालाई फौजदारी दायित्वको लागि मुद्दा चलाउँदा मानसिक तत्वको रूपमा मनसाय (Intention) वा लापरवाही (Recklessness) प्रमाणित गर्नुपर्दछ भने क्षतिपूर्तिको लागि Tort तर्फ मात्र मुद्दा चलाउँदा हेलचेक्रचाई (Negligence) मात्र प्रमाणित गरे पुग्दछ । यसबाट मानिस नमाने तर अरूलाई शारीरिक वा मानसिक पीडा पुऱ्याउने कार्यलाई कुटपिटको परिभाषाको दायरामा समेटिएको पाइन्छ ।

कुटपिटसम्बन्धी मुलुकी ऐनमा भएको वर्तमान कानूनी व्यवस्था हेर्दा अरूको शरीरमा कुनै पनि किसिमले चोट पुऱ्याउने कार्यलाई कुटपिटको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । कुटपिटको धम्की वा पीडितको शरीरलाई नछोइकन तर्साउने वा रोग सार्ने वा मानसिक रूपमा पीडा पुऱ्याउनेजस्ता कार्यलाई मुलुकी ऐनको उक्त परिभाषाले समेटेको छैन । कुटपिटको परिणामस्वरूप पुग्न गएको क्षतिको आधारमा साधारण र अङ्गभङ्ग गरी दुई भागमा विभाजन गरी सोही आधारमा दण्डसजायको व्यवस्था गरिएको छ ।

यस परिच्छेदमा कुटपिटसम्बन्धी कसुरको रूपमा प्रस्तावित गरिएका व्यवस्थाहरू हालको व्यवस्थाभन्दा विधिशास्त्रीय रूपमा वृहद् र स्पष्ट रहेका छन् । के कस्ता कार्यले कुटपिटको कार्य हुन्छ भन्ने उल्लेख गरी त्यसमा प्रयुक्त शब्दलाई स्पष्टीकरणमा व्याख्या पनि गरिएको छ । अङ्गभङ्गको परिभाषालाई समयानुकूल विस्तार गरिएको छ भने गम्भीर उत्तेजना वा रीसको आवेशबाट भएको कुटपिट, लापरवाहीपूर्ण काम गरी वा हेचलचक्र्याई गरी भएको कुटपिट वा अङ्गभङ्ग वा अन्य चोट पुऱ्याउने कार्य, आपराधिक वलको प्रयोग, कसुर गर्ने नियतले पारिने वेहोसलाई समेत कुटपिटको रूपमा परिभाषित गरी निषेध गरिएको छ । यसका अतिरिक्त पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था समेत गरिएको छ ।

१९३. कुटपिट गर्न नहुने : (१) कसैले कसैलाई कुटपिट गर्न हुँदैन ।

(२) कसैले कसैलाई देहायको कुनै कार्य गरेमा निजले कुटपिट गरेको मानिनेछ :-

- (क) कुनै किसिमको शारीरिक पीडा पुऱ्याएमा,
- (ख) कुनै रासायनिक वा विषालु वा जैविक पदार्थ प्रयोग गरी कुरूप बनाएमा,
- (ग) अनुचित जोखिम लिई कुनै शारीरिक पीडा पुऱ्याएमा,
- (घ) कुनै काम गरी रोग सारेमा,
- (ङ) अन्य कुनै कार्य गरी अशक्त बनाएमा ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “अशक्त” भन्नाले शरीरको कुनै अङ्ग सामान्य रूपमा काम गर्न नसक्ने गरी अशक्त भएको अवस्था सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले मानसिक अशक्ततालाई समेत जनाउनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) बमोजिम कसैले कसैलाई कुटपिट गर्न हुँदैन भन्ने कानूनी व्यवस्था गरी कुटपिटजन्य कार्यलाई निषेध गरी अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । कुटपिटसम्बन्धी अपराध सापेक्षिक अपराध (Relative Crime) भएकोले यसमा अपराध हुनको लागि मनसाय तत्वको विद्यमानता अनिवार्य हुन्छ । यो उपदफाले निषेध गरेको कुटपिट मनसायपूर्वक गरिने कुटपिट हो । यसमा प्रयुक्त कुटपिट शब्दले के कस्ता कार्यलाई समावेश गर्छ भन्ने सम्बन्धमा उपदफा (२) ले उल्लेख गरी फौजदारी विधिशास्त्रअनुसार आपराधिक कार्यलाई कानूनमा नै स्पष्ट उल्लेख गर्नुपर्ने सिद्धान्तलाई स्वीकार गरिएको छ । उक्त व्यवस्थाअनुसार कसैले कसैलाई निम्नमध्ये कुनै कार्य गरेमा निजले कुटपिट गरेको मानिने व्यवस्था गरिएको छ :

- (क) कुनै किसिमको शारीरिक पीडा पुऱ्याएमा,
- (ख) कुनै रासायनिक वा विषालु वा जैविक पदार्थ प्रयोग गरी कुरूप बनाएमा,
- (ग) अनुचित जोखिम लिई कुनै शारीरिक पीडा पुऱ्याएमा,
- (घ) कुनै काम गरी रोग सारेमा,
- (ङ) अन्य कुनै कार्य गरी अशक्त बनाएमा ।

सो उपदफाको खण्ड (ङ) मा प्रयुक्त “अशक्त” भन्ने शब्दावलीलाई स्पष्टीकरणमा यस दफाको प्रयोजनको लागि “अशक्त” भन्नाले शरीरको कुनै अङ्ग सामान्य रूपमा काम गर्न नसक्ने गरी अशक्त भएको अवस्था सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले मानसिक अशक्ततालाई समेत जनाउँनेछ भन्ने उल्लेख गरी सो शब्दलाई बोधगम्य र बढी वस्तुगत बनाइएको छ । यो उपदफाले हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको कुटपिटको महलका विभिन्न नंबरहरूमा छरिएर रहेको साधारण कुटपिटसम्बन्धी व्यवस्थाहरूलाई समावेश गरी केही नयाँ कार्यहरूलाई पनि समेटेती ती कार्यहरूबाट शारीरिक रूपमा पुग्न जाने जुनसुकै किसिमका चोट वा पीडालाई कसुरको परिभाषामा समावेश गरिएको छ । रोग सार्ने, मानसिक पीडा पुऱ्याउने जस्ता कार्यलाई पनि कुटपिटजन्यको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । यी व्यवस्थाहरू हाम्रो सन्दर्भमा नितान्त नौला व्यवस्थाहरू हुन र आधुनिक विधिशास्त्रले माग गरेको विषय पनि हुन् ।

प्रचलित मुलुकी ऐनको कुटपिटको महलको १ नं. मा कसैले कसैलाई हात हतियार उठाई वा अरू कुनै प्रकारले रगतपच्छे, घा, चोट, अङ्गभङ्ग पारेमा वा जीउमा अरू पीडा नोक्सान हुने काम गरेमा कुटपिट गरेको ठहर्छ भन्ने व्यवस्था गरी साधारण कुटपिट र अङ्गभङ्गलाई एउटै दफामा अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । उक्त महलको २ नं. मा अङ्गभङ्गको परिभाषा गरी सो बाहेकका अन्य सबै प्रकारका चोटपटक वा पीडा पुऱ्याउने कार्यहरूलाई सामान्य कुटपिट भित्र समाहित हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तावित दफा १९३ को उपदफा (३) बमोजिम उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरी सबै किसिमका साधारण कुटपिटको लागि आपराधिक कार्यको अनुपातमा अदालतले सजाय तोक्नसक्ने गरी स्वविवेकीय अधिकार अदालतलाई प्रदान गरिएको छ । यसमा जरिमानालाई वैकल्पिक सजायको रूपमा व्यवस्था गरिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

- (क) अनेक दाबी गरिएकोमा सो मध्येका एक वा केही दाबी अनुसार कसुर वा कसुरदार नठहरेमा त्यसैको कारणले अरू दाबी पनि नपुग्ने वा नठहर्ने हुन सक्दैन । प्रत्येक दाबी वा कसुर प्रमाणबाट प्रमाणित हुनुपर्ने हुनाले कुटपिट तर्फको दाबी प्रमाणित भई रहेको अवस्थामा लुटपिट तर्फ वादीले पुनरावेदन नगरेकै कारण कुटपिटको कसुर पनि अप्रमाणित वा अस्तित्वहीन हुन नसक्ने । आरोपित दाबीहरू मध्ये जतिमा प्रतिवादीहरूविरुद्ध प्रमाण पुग्दछ त्यतिमा अदालतले कसुरदारलाई सजाय गर्ने ।^{२५०}
- (ख) पेस हुन आएको घा जाँच केस फारमबाट वादीको आँखा, ओठ र पिठ्युँमा घा चोटदेखिएको र दुवै पक्षबाट वारदातलाई स्वीकार गरिएबाट दोहोरो कुटपिट भएको भन्ने कुरा स्पष्ट हुन आएको छ । यस अवस्थामा कुटपिट ठहर गरी सजाय गरेको पुनरावेदन अदालत नेपालगञ्जको इन्साफलाई अन्यथा भन्नु पर्ने अवस्था न देखिने ।^{२५१}
- (ग) वादीका साक्षीले नै बकपत्र गर्दा यी प्रतिवादीहरूले कुटपिट गरेको भनी भन्न नसक्नुका साथै निजले डेढ विगाहा टाढाबाट घटनासम्बन्धी जानकारी पाएको भन्ने कुरामा सत्यता छ भनेर स्पष्ट रूपमा भन्न सकिने पनिदेखिएन । साथै गडासा जस्तो घातक हतियार प्रयोग भएको भन्ने कुरा घा जाँच फारमबाट खुल्न आएको पनिदेखिएन । यस्तो स्थितिमा सुरु महोत्तरी जिल्ला अदालतले गरेको इन्साफ उल्टी गरी प्रतिवादीहरूलाई सफाइ दिने गरेको पुनरावेदन अदालत जनकपुरको इन्साफ मुनासिबदेखिँदा सदर हुने ।^{२५२}
- (घ) कुटपिटको वारदातमा केवल पीडित पक्षको स्थिति अवस्थालाई मात्र गौण विषय मानी निर्णय आधार मन्नु न्यायसङ्गत नहुन सक्दछ । कुटपिटको वारदातमा चोट प्रहारको स्थिति अवस्था, चोटको गम्भीरता, घटनास्थलको प्रकृति समेतलाई मध्यनजर राखी त्यसपछि मात्र निर्णयमा पुग्नु पर्ने, घा जाँच प्रतिवेदनकै आधारमा कुटपिटको दाबी पुग्ने भनी ठहर गर्दा न्याय नपर्न सक्दछ ।^{२५३}
- (ङ) घा चोटहरूको एकसरे नगराउँदा मौकामा भएको सो घा जाँच केश फारममा उल्लिखित घा खतलाई अन्यथा भन्ने सकिने अवस्था न देखिने ।^{२५४}

१९४. अङ्गभङ्ग गर्न नहुने : (१) कसैले कसैको अङ्गभङ्ग गर्न हुँदैन ।

(२) कसैले कसैलाई जानीजानी कुटपिट गरेको कारणबाट देहायको परिणाम निस्क्रेमा अङ्गभङ्ग भएको मानिनेछ :-

- (क) नपुंसकता वा बाँझोपना हुने,
 (ख) आँखा, कान, नाक, जिभ्रो, मगज वा शरीरको अरू कुनै अङ्ग वा जोर्नीको शक्ति क्षीण वा हरण हुने वा पागल वा मानसिक रोगी हुने,
 (ग) शरीरको कुनै अङ्ग वा जोर्नी भाँच्ने, फोर्ने, छुट्याउने वा वेकम्मा हुने,
 (घ) अनुहार वा शरीरको अन्य कुनै अङ्ग कुरूप हुने,

२५० ललन राउत यादव समेत विरुद्ध मोवलवी मिया धोबी, नेकाप (२०६४), नि.नं. ७८०७, पृ. ५९

२५१ तारा बहादुर घर्ती वि. अर्जुन गिरी, नेकाप (२०५४), नि.नं. ६३२७, पृ. १२३

२५२ मौचा डोम वि. मुर्ती यादव समेत, नेकाप (२०५६), नि.नं. ६७६०, पृ. ५६१

२५३ सूर्यमान लिम्बु वि. रत्नमाया लिम्बुनी, नेकाप (२०४९), नि.नं. ४५२१, पृ. ३९६

२५४ विष्णुबहादुर खड्का वि. सानोकाञ्छा खड्का समेत, नेकाप (२०४२), नि.नं. २३४३, पृ. ४००

- (ङ) ज्यान जान सक्ने वा कडा शारीरिक पीडा हुने कुनै चोट पुऱ्याउने,
- (च) आफ्नो पेसाको काम गर्न नसक्ने तुल्याउने,
- (छ) शरीरको कुनै अङ्ग भिक्ने वा चोर्ने ।

(३) कुटपिटबाट तत्काल अङ्गभङ्ग नभए तापनि सोही कामको परिणाम स्वरूपपछि उपदफा (२) बमोजिमको परिणाम निस्केमा अङ्गभङ्ग भएको मानिनेछ ।

(४) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने गराउने व्यक्तिलाई तीन वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) मा कसैले कसैको अङ्गभङ्ग गर्न हुँदैन भन्ने कानूनी व्यवस्था गरी अङ्गभङ्ग हुने गरी भएका कुटपिटजन्य कार्यलाई निषेध गरिएको छ । अङ्गभङ्गको कसुर मानवशरीरको विरुद्ध गम्भीर प्रकृतिको तर मानिसको मृत्यु नहुने (Non-fatal) आपराधिक कार्य हो । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३२०बमोजिम अङ्गभङ्ग (Grievous Hurt) लाई निषेध गरेको छ भने बेलायती कानूनमा यसलाई Grievous bodily harm भनी Assault and Battery भन्दा गम्भीर प्रकृतिको मानी फौजदारी दायित्व सिर्जना हुने गरी पृथक व्यवस्था गरिएको छ ।

उक्त दफाको उपदफा (२) बमोजिम कसैले कसैलाई जानीजानी कुटपिट गरेको कारणबाट देहायको परिणाम निस्केमा अङ्गभङ्ग भएको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरी देहायमा निम्न कार्यलाई समावेश गरेको छ :

- (क) नपुंसकता वा बाँभोपना हुने,
- (ख) आँखा, कान, नाक, जिभ्रो, मगज वा शरीरको अरू कुनै अङ्ग वा जोर्नीको शक्ति क्षीण वा हरण हुने वा पागल वा मानसिक रोगी हुने,
- (ग) शरीरको कुनै अङ्ग वा जोर्नी भाँच्ने, फोर्ने, छुट्याउने वा वेकम्मा हुने,
- (घ) अनुहार वा शरीरको अन्य कुनै अङ्ग कुरूप हुने,
- (ङ) ज्यान जान सक्ने वा कडा शारीरिक पीडा हुने कुनै चोट पुऱ्याउने,
- (च) आफ्नो पेसाको काम गर्न नसक्ने तुल्याउने र
- (छ) शरीरको कुनै अङ्ग भिक्ने वा चोर्ने ।

यी मध्ये कुनै कार्य भएमा अङ्गभङ्ग भएको मानिन्छ । यो उपदफामा जानीजानी (Knowledge) भन्ने आपराधिक मनसाय जनाउने शब्दावलीको प्रयोग भएको र यो अपराध सापेक्षिक अपराध भएकोले यो व्यवस्थाबमोजिमको अपराध ठहर्नेको लागि नियतपूर्वक वा जानीजानी उल्लिखित मध्येका कुनै कार्य भएको हुनु पर्दछ ।

प्रचलित मुलुकी ऐनको कुटपिटको महलको १ नं. ले अङ्गभङ्ग कुटपिटलाई निषेध गरेको छ भने २ नं. मा अङ्गभङ्ग कुटपिटभित्र पर्ने कार्यहरूलाई उल्लेख गरिएको छ । उक्त २ नं. को कानूनी व्यवस्थाले निम्न कार्यहरूलाई अङ्गभङ्ग कुटपिटको रूपमा परिभाषित गरेको छ :

- (क) आँखाको हेर्ने शक्ति हीन गरी वा आँखा फोरी अन्धो गरिदिएमा,
- (ख) नाकको सुन्ने शक्ति हरण गरिदिएमा, कानको सुन्ने शक्ति हरण गरी बहिरो गरिदिएमा,
- (ग) जिब्रोको बोल्ने शक्ति हरण गरिदिएमा, स्वास्नीमानिसको दूध काटी बेकम्मा गरिदिएमा,

(घ) नल फलको पुरुषत्व शक्ति हीन गरी नपुंसक गरिदिएमा वा

(ङ) मेरुदण्ड उँडाल्नु, हात, खुट्टा वा यिनैको जोनी भाँची फोरी फुकाली बेकम्मा पारिदिएमा ।

प्रस्तावित व्यवस्था उक्त कानूनी व्यवस्थाको समयानुकूल भाषिक परिमार्जनसहितको परिमार्जित व्यवस्था हो र यसले अङ्गभङ्ग कुटपिटभित्र समावेश गरिनु पर्ने अन्य कार्यहरूलाई समेत समावेश गरेको छ ।

उपदफा (३) ले कुटपिटबाट तत्काल अङ्गभङ्ग नभए तापनि सोही कामको परिणाम स्वरूपपछि उपदफा (२) बमोजिमको परिणाम निस्क्येमा अङ्गभङ्ग भएको मानिने व्यवस्था गरी ज्यानसम्बन्धी अपराधमा प्रस्तावित संहिताले अङ्गीकार गरेको जरियाको सिद्धान्त (Doctrine of Causation) लाई स्वीकार गरेको छ । कार्य र परिणामको सम्बन्ध स्थापित भएको अवस्थामा परिणामको लागि कर्ता जिम्मेवार हुने आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रले विकास गरेको जरियाको सिद्धान्तलाई (Doctrine of Causation) कानूनी व्यवस्थामा उल्लेख गरी स्पष्ट एवम् बोधगम्य बनाइएको छ ।

उक्त दफाको उपदफा (४) ले उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने गराउने व्यक्तिलाई तीन वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको छ । हाल प्रचलित कुटपिटको महलको ६ नं. बमोजिम अङ्गभङ्गको खत मध्ये अन्धो र नपुंसक यी दुई खतमा जुनसुकै एकखत गरेपनि सो गर्नेलाई दश हजार रुपियाँ जरिमाना गरी आठ वर्ष कैद गर्नुपर्छ । सो दुई खत बाहेक अङ्गभङ्गको अरू खतमध्ये जुनसुकै एक खत गरे पनि सो गर्नेलाई पाँचहजार रुपियाँ जरिमाना गरी आठ वर्ष कैद गर्नुपर्छ । एउटै किसिमको काम लिने एउटाभन्दा बढी अङ्ग हुनेमा सो मध्ये एउटा अङ्ग मात्र बेकम्मा पारी दिएको भए माथि लेखिएको सजायको आधा सजाय गर्नुपर्छ । सो खत निको भई काम लाग्ने भएमा भने दुई वर्ष मात्र कैद गर्नुपर्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था गरेकोमा प्रस्तावित व्यवस्थाले अङ्गभङ्गको गम्भीरता रपछि निको हुने वा नहुने जस्ता कुरालाई उल्लेख नगरी सो समेत विचार गरी अदालतले दण्डको मात्रा तोक्न सक्ने गरी फराकिलो विवेकीय अधिकार अदालतलाई दिएको छ । कैद र जरिमानाको न्यूनतम हद तोक्ने र यिनीहरूलाई वैकल्पिक रूपमा नराखी कम्तीमा पनि तल्लोहदको दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

(क) सिराहा अस्पतालको मिति २०४५।३।२८ को रायमा खुट्टा हाल काम नलाग्ने भन्ने शब्द उल्लेख भएकोबाट सधैं भरी काम नलाग्ने भन्ने नभइ पछि काम लाग्ने पनि हुन सक्ने देखिएको र यी पुनरावेदक वादी पुनरावेदन अदालतमा इजलासमा अगाडि आफ्नै खुट्टाले हिँडिरहेको भन्ने देखिँदा यी वादी बच्चेलालको खुट्टा अद्यापि काम नलाग्ने छ भन्ने अर्थ गर्न नमिल्ने हुँदा डोमी महतो कोइरीको हकमा कुटपिटका ६ नं. अनुसार कैद वर्ष ४ गर्ने गरी शुरुले गरेको फैसलालाई कैद वर्ष २ (दुई) कायम गर्ने गरी सो हदसम्म केही उल्टी गरेको पुनरावेदन अदालत राजविराजको फैसला मिलेकै देखिँदा सदर हुने ।^{१५५}

(ख) कुटपिटको २ नं. को व्यवस्था हेर्दा खुट्टा वा यिनैको जोनी भाँची फोरी फुकाली बेकम्मा पारी दिएमा अङ्गभङ्ग हुने देखिन्छ । हात भाँचिएको भनेको उपरोक्त व्यक्तिहरूको हाल हाड जोडिइ सकेको भन्ने देखिएको र केवल देवियादेवी सुडिनको हकमा मात्र पहिले जस्ता काम नलाग्ने भन्ने

लेखिएको सम्मको कारणले कुटपिटको महलको २ नां को उक्त शब्दालवली भित्रको भाँची फोरी फुकाली बेकम्मा पारी दिएको भन्ने अर्थ गर्न मिल्ने देखिएन । वारदातको वणित अवस्थालाई विचार गर्दा प्रस्तुत मुद्दामा एक्सरे रिपोर्ट र डाक्टरको राय अनुसार अङ्गभङ्गको खत भए गरेको पनि नदेखिएको र वादीहरूको घाउखत र हात भाँचिएको समेत निको भैसकी हाल काम नलाग्ने समेत देखिएको नहुँदा कुटपिटको महलको ७ नां बमोजिम वचन दिने प्रतिवादी इलियास मियाँलाई रु.२००० जरिवाना र ६ महिनाको कैद हुने ।^{२५६}

१९५. गम्भीर उत्तेजना वा रीसको आवेशबाट कुटपिट भएकोमा सजाय : (१) दफा १९३ वा १९४ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको अवस्थामा कुटपिट गर्ने व्यक्तिलाई कुटपिट गरी भङ्गभङ्ग गरेको रहेछ भने दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय र अन्य कुनै किसिमले चोट पुऱ्याएको रहेछ भने एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ :-

(क) कसैले तत्काल गम्भीर उत्तेजना दिलाउने कुनै काम गरेबाट कसुरदारले आत्मसंयमको शक्ति गुमाई त्यस्तो उत्तेजना दिलाउने व्यक्तिलाई वा भ्रमवस अरू कसैलाई कुटपिट गरेमा वा संयोगवश अरू कसैलाई चोट पुऱ्न गएकोमा ।

तर देहायको अवस्थामा यो खण्ड लागू हुनेछैन :-

(१) कसैले कानूनको पालना गर्दा, निजी रक्षाको अधिकारको प्रयोग गर्दा, कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन गर्दा वा पालन गर्न लागेको कुनै कामबाट उत्तेजित हुन गई कुटपिट गरेकोमा,

(२) कसैलाई कुनै क्षति पुऱ्याउने नियतले कसुरदार स्वयंले कसैलाई उत्तेजित गराएको र त्यसरी उत्तेजित भई सो व्यक्तिले गरेको कामबाट कसुरदार आफै उत्तेजनामा परी कुटपिट गरी चोट पुऱ्याएकोमा ।

(ख) निजी रक्षाको लागि आवश्यक पर्ने बल भन्दा बढी बल प्रयोग गरी कसैलाई क्षति पुऱ्याएकोमा,

(ग) एकाएक उठेको भ्रगडाको रीसको आवेशमा तत्काल कसैलाई चोट पुऱ्याएकोमा ।

तर यस खण्डबमोजिमको काम गर्दा कसुरदारले अनुचित लाभ हासिल गरेको वा क्रुर वा अस्वभाविक तवरबाट काम गरेको हुनु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को खण्ड (ख) र (ग) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि इबी लिएर वा सोच विचार गरेर कुटपिट गरकोमा सो खण्डहरूमा लेखिएको व्यवस्था लागू हुनेछैन ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) बमोजिम दफा १९३ वा १९४ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सो दफामा उल्लिखित अवस्थामा कुटपिट गर्ने व्यक्तिलाई कुटपिट गरी अङ्गभङ्ग गरेको रहेछ भने दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय र अन्य कुनै किसिमले चोट पुऱ्याएको रहेछ भने एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा

दुवै सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी सो उपदफाको देहायमा वारदात हुँदाका बखतको तीन वटा परिस्थितिहरू (Circumstances) तीनवटा खण्डमा उल्लेख गरिएको छ । पहिलो परिस्थितिमा कसैले तत्काल गम्भीर उत्तेजना दिलाउने कुनै काम गरेवाट कसुरदारले आत्मसंयमको शक्ति गुमाई त्यस्तो उत्तेजना दिलाउने व्यक्तिलाई वा भ्रमवस अरू कसैलाई कुटपिट गरेमा वा संयोगवश अरू कसैलाई चोट पुग्न गएकोमा भनी उल्लेख गरिएको छ । तर यो परिस्थितिमा दुईवटा प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांश (Proviso) हरू रहेका छन् । यी प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशले उल्लेख गरेको अवस्थामा यो खण्ड लागू हुँदैन । त्यस्तो अवस्था अनुसार कसैले कानूनको पालना गर्दा, निजी रक्षाको अधिकारको प्रयोग गर्दा, कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो पदीय कर्तव्यको पालन गर्दा वा पालन गर्न लागेको कुनै कामवाट उत्तेजित हुन गई कुटपिट गरेकोमा र कसैलाई कुनै क्षति पुऱ्याउने नियतले कसुरदार स्वयंले कसैलाई उत्तेजित गराएको र त्यसरी उत्तेजित भई सो व्यक्तिले गरेको कामवाट कसुरदार आफैँ उत्तेजनामा परी कुटपिट गरी चोट पुऱ्याएकोमा भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । दोस्रो परिस्थितिमा निजी रक्षाको लागि आवश्यक पर्ने बलभन्दा बढी बल प्रयोग गरी कसैलाई क्षति पुऱ्याएको अवस्थालाई उल्लेख गरिएको छ । तेस्रो परिस्थितिमा एकाएक उठेको भ्रगडाको रीसको आवेशमा तत्काल कसैलाई चोट पुऱ्याएकोमा भन्ने परिस्थिति उल्लेख गरी तर यस खण्डबमोजिमको काम गर्दा कसुरदारले अनुचित लाभ हासिल गरेको वा क्रूर वा अस्वभाविक तवरवाट काम गरेको हुनु हुँदैन भन्ने प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांश राखिएको छ ।

प्रस्तुत दफाको उपदफा (२) मा उपदफा (१) को खण्ड (ख) र (ग) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि इवी लिएर वा सोचविचार गरेर कुटपिट गरकोमा सो खण्डहरूमा लेखिएको व्यवस्था लागू हुनेछैन भन्ने व्यवस्था गरी खण्ड (ख) र (ग) मा उल्लिखित परिस्थितिहरूमा मनसाय तत्व पूर्णतः अनुपस्थित हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यो दफाले गम्भीर उत्तेजना वा रीसको आवेशवाट भएको कुटपिटलाई दण्डनीय कुटपिट (Culpable hurt) को रूपमा व्यवस्था गरेको छ । कुटपिट सापेक्षिक अपराध भएकोले यसमा मनसाय तत्व अनिवार्य मानिन्छ । यो अपराधमा मनसाय तत्व हुनुपर्ने भन्ने कुरालाई यही परिच्छेदमा गरिएका अन्य व्यवस्थामा प्रयुक्त मनसाय जनाउने नियत, जानीजानी, लापरवाही, हेलचेक्रचाई जस्ता शब्दहरूले स्पष्ट पारेका छन् । तर यो दफामा गरिएको आपराधिक कार्यको परिभाषा मनसाय तत्वको अपवादात्मक व्यवस्था हो । यो दफाले गम्भीर उत्तेजना वा रीसको आवेशवाट भएको “आवेशप्ररित कुटपिट” लाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरेको हो । उपदफा (१) को खण्ड (क) मा प्रयुक्त कसुरदारले आत्मसंयमको शक्ति गुमाई भन्ने वाक्यांशले कसुरदारमा मनसाय तत्वको अतिरिक्त आवेशजन्य अवस्था हुनुपर्ने कुरा स्पष्ट गरेको छ भने (२) ले उपदफा (१) को खण्ड (ख) र (ग) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि इवी लिएर वा सोचविचार गरेर कुटपिट गरकोमा सो खण्डहरूमा लेखिएको व्यवस्था लागू हुनेछैन भन्ने व्यवस्था गरी उपदफा (१) को खण्ड (ख) र (ग) मा उल्लिखित परिस्थितिमा कसुरदारमा आपराधिक मनसाय हुनु नहुने स्पष्ट गरेको छ ।

उपदफा (१) बमोजिम उल्लिखित अवस्थामा कुटपिट गर्ने व्यक्तिलाई कुटपिट गरी अङ्गभङ्ग गरेको रहेछ भने दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय र अन्य कुनै किसिमले चोट पुऱ्याएको रहेछ भने एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरी कैद र जरिमानालाई वैकल्पिक बनाइएको छ । त्यसैगरी सजायको न्यूनतम हद नतोकी अदालतलाई स्वविवेकीय अधिकार प्रयोग गर्नसक्ने प्रसस्त ठाउँ प्रदान गरिएको छ ।

यो दफाको उपदफा (१) ले अपराधको परिभाषा गर्दा तीनवटा परिस्थितिहरूको उल्लेख गरेको र यी

सबै अवस्थामा मनसाय हुनु नहुने व्यवस्था गरिएकोले यसलाई मनसाय तत्वको अपवादस्वरूप निषेध गरिएको कुटपिटको कार्यको रूपमा लिन सकिन्छ । अपराधिक मानसिकताको अभावमा कर्ताबाट हुन गएको कार्य र सो कार्यको परिणामस्वरूप पुग्न गएको हानिको बीचमा संतुलन कायम गर्ने प्रयोजनको लागि फौजदारी विधिशास्त्रले केही गम्भीर प्रकृतिका अपराध मानिएका परिणाम आउने कार्य गर्ने व्यक्तिलाई फौजदारी दायित्वाधीन बनाउन त्यस्ता कार्यलाई दण्डनीय (Culpable) बनाउने गरेको छ । ज्यानसम्बन्धी अपराधिक कार्यमा पनि यो सिद्धान्तलाई स्वीकार गरिएको छ । यही सैद्धान्तिक आधारमा यो कानूनी व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । यस अर्थमा प्रस्तावित कुटपिटसम्बन्धी प्रावधानहरू विधिशास्त्रका स्वीकृत मान्यता अनुरूप छन् ।

हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको कुटपिटको महलका विभिन्न नम्बरहरूमा प्रस्तुत व्यवस्थाले निषेधित गरेका कुटपिटजन्य कार्यहरूलाई निषेधित गरिएको छ । तर ती व्यवस्थामा प्रस्तावित व्यवस्थामा जस्तो कुटपिटलाई सापेक्षिक अपराधको रूपमा स्पष्ट उल्लेख गरी अपवादस्वरूप मनसाय तत्वको अभावमा पनि खास परिस्थितिमा भएका कुटपिटजन्य कार्य निषेधित हुने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको पाइँदैन । प्रस्तावित व्यवस्थाले हाल विद्यमान सैद्धान्तिक अस्पष्टतालाई हटाउने प्रयास गरेको छ । प्रस्तावित कानूनी व्यवस्था हाम्रो कानूनी संरचनाका लागि नितान्त नौलो व्यवस्था पनि हो ।

१९६. लापरवाहीपूर्ण काम गरी वा हेचलचक्र्याई गरी कुटपिट गर्न वा अङ्गभङ्ग वा अन्य चोट पुऱ्याउन नहुने: (१) कसैले लापरवाहीपूर्ण काम गरी वा हेचलचक्र्याई गरी कसैलाई कुटपिट गर्न, अङ्गभङ्ग गर्न वा अन्य चोट पुऱ्याउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :—

- (क) लापरवाहीपूर्ण काम गरी अङ्गभङ्ग भएकोमा दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय र अन्य किसिमको चोट पुगेको रहेछ भने एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय, र
- (ख) हेचलचक्र्याई गरी त्यस्तो कसुर गरेको रहेछ भने छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) मा कसैले लापरवाहीपूर्ण काम गरी वा हेचलचक्र्याई गरी कसैलाई कुटपिट गर्न, अङ्गभङ्ग गर्न वा अन्य चोट पुऱ्याउन हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी मनसाय तत्वका निम्न तह अपराधको तत्वको रूपमा रहेका कुटपिटजन्य कार्यलाई निषेध गरिएको छ । दफा १९३ र १९४ मा मनसाय वा नियतपूर्वक (Intentionally) र जानीजानी (Knowingly) गरिने कुटपिट र अङ्गभङ्गलाई निषेध गरिएको छ भने यस दफाले अपराधिक दायित्व तुलानात्मक रूपमा कम हुने लापरवाहीपूर्ण काम गरी (Recklessly) वा हेचलचक्र्याई गरी (Negligently) हुने कुटपिट र अङ्गभङ्ग गर्ने कार्यलाई निषेध गरेको छ ।

यस अघि नै परिच्छेद १२ मा उल्लेख गरिसकिएको छ कि फौजदारी विधिशास्त्रमा लापरवाही (Recklessness) भन्नाले कर्तामा परिणामको पूर्वअनुमान भएको तर परिणाम निश्चित नभएको, त्यस्तो परिणामको चाहना नराखे पनि अनुचित जोखिम उठाई कार्य गर्ने निर्णय गरिएको मानसिक अवस्था हो । मुख्य कुरा यस अवस्थामा कर्ताले आफूले गर्न लागेको कामको परिणाम देखेको भए पनि

सो परिणाम आउने निश्चित हुँदैन । त्यसैले निजले अनुचित जोखिम (Undue Risk) लिएको हुन्छ र निजको कार्यबाट निषेधित अपराध घटन पुग्दछ । कर्ताले लिएको जोखिम उचित भएको पुष्टि गर्न सकिएमा आपराधिक दायित्व सिर्जना हुँदैन । कर्तामा परिणामको पूर्वज्ञान हुनु, परिणामको चाहना नहुनु, र कर्ताले अनुचित जोखिम लिएको अवस्था हुनुले कार्यलाई लापरवाहीपूर्ण बनाउँदछ ।

यसै गरी हेलचेक्र्याइपूर्ण मानसिक अवस्थाले गर्नुपर्ने काममा ध्यान नदिनु, उपेक्षा गर्नु वा बेवास्ता गर्नुलाई जनाउँदछ । फौजदारी विधिशास्त्रमा यो एउटा यस्तो मानसिक अवस्था हो, जसमा कुनै पनि काम गर्ने व्यक्तिले न त त्यस्तो कामको परिणामको इच्छा गरेको हुन्छ नत त्यस्तो परिणामको सम्भावना अगाडि नै देखेको हुन्छ । तथापि उसको कार्य, ऊबाट अपेक्षा गरिने स्तरभन्दा निम्नकोटीको हुन्छ । यो मानसिक अवस्थाभन्दा पनि बेपर्वाहपूर्वक काम गराईको अवस्था हो, जसको परिणाम निषेधित हुन्छ । हेलचक्र्याइ पूर्वसावधानी वा होसियारी नअपनाएको अवस्था हो, जुन बिबेक भएको जो कोहीले सामान्यतः सावधानी अपनाउने गर्दथ्यो त्यो परिणामको ख्यालै नगरी कार्य अगाडि बढाउने मानसिक अवस्था नै हेलचक्र्याइ हो । यसमा सम्भावित खतरातर्फ अपेक्षित ध्यान दिन नसकेको कारणले सजायको भागीदार हुनुपर्दछ । फौजदारी कानूनविद्हरूले होसियारी अपनाउनु पर्ने काम कुरामा होसियारी नअपनाउनु हेलचक्र्याइ हो, सजगताको कमी हो, एउटा विवेकी मान्छेले गर्ने जस्तो व्यवहार गर्न असक्षम हुनु हो भन्ने गरेका छन् ।

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) मा यी दुवै मानसिक अवस्थामा गरिने कुटपिटजन्य कार्यलाई निषेध गरेको छ यी फरक मानसिक तत्वले फरक रूपमा बहन गर्ने आपराधिकता (Criminality) र सजायको मात्रा (Quantum of Punishment) लाई उपदफा (२) को खण्ड (क) र (ख) मा पृथक गरी राखिएको छ । उक्त खण्ड (क) मा लापरवाहीपूर्ण काम गरी अङ्गभङ्ग भएकोमा दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय र अङ्गभङ्ग बाहेक अन्य किसिमको चोट पुगेको रहेछ भने एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । खण्ड (ख) मा हेलचेक्र्याइ गरी त्यस्तो कसुर गरेको रहेछ भने छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । जरिमानालाई कैदसँगै प्रयोग हुने वा विकल्पको रूपमा प्रयोग हुन सक्ने गरी राखिएको छ र प्रस्तावित सजायमा न्यूनतम हद तोकिएको छैन ।

हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको कुटपिटको महलमा उल्लिखित अवस्थामा भएका कुटपिटजन्य कार्यलाई परिस्थितिहरूको उल्लेख गरी निषेधित गरी अनुपातिक सजायको व्यवस्था गरिएको छ । तर फौजदारी विधिशास्त्रले विकास गरेका मनसाय तत्वका विभिन्न तहहरूको आधारमा वा ती तहअनुकुल हुने गरी स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरिएको छैन । उक्त महलमा भएका व्यवस्थाहरूको निरन्तरताको रूपमा नै प्रस्तुत परिच्छेदमा व्यवस्था गरिएको भए पनि यसमा आपराधिक मनसायको विद्यमानताको दृष्टिकोणबाट सैद्धान्तिक रूपमा स्पष्ट हुने गरी व्यवस्था गरिएको छ । प्रचलित कुटपिटको महलमा गरिएको सजायसम्बन्धी व्यवस्थालाई परिमार्जन गरी फौजदारी विधिशास्त्रले विकास गरेका आपराधिक मनसायको स्तरको आधारमा आपराधिकताको मात्रा निर्धारण गरी सोसँग अनुसासङ्ग हुने गरी सजायको प्रस्ताव गरिएको र व्यावहारिक रूपमा उपयुक्त दण्ड निर्धारण (Sentencing) हुन सकोस् भन्ने उद्देश्यले मात्रामा लचकता अपनाइएको देखिन्छ ।

१९७. आपराधिक बल प्रयोग गर्न नहुने : (१) कसैले कसैउपर आपराधिक बल प्रयोग गर्न हुँदैन ।

(२) कसैले कसैलाई देहायबमोजिमको कार्य गरेमा निजले आपराधिक बल प्रयोग गरेको मानिनेछ :-

- (क) कुनै कसुर गर्ने नियतले कुनै व्यक्तिउपर कुनै किसिमको बल प्रयोग गरेमा ,
- (ख) कुनै व्यक्ति वा निजको परिवार वा सम्पत्तिलाई क्षति पुऱ्याउने डर, त्रास उत्पन्न गराउने वा भिभ्याउने नियतले वा सो हुन सक्तछ भन्ने जानीजानी निजउपर बल प्रयोग गरेमा,
- (ग) कसैलाई आफूउपर बल प्रयोग हुन लागेको भन्ने त्रसित पारेमा वा धम्की दिएमा वा जोर जुलुम गरेमा वा अरू कुनै किसिमले सोको उद्योग गरेमा ।

(३) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सम्बन्धित विषयको शिक्षण, प्रशिक्षण वा तालीम दिँदा, कुनै किसिमको अभिनय गर्दा, उपचार गर्दा वा भलाई हुने किसिमले कसैको मन्जुरी लिई कुनै बल प्रयोग गरेकोमा वा कुनै किसिमको खेल हुँदा स्वभाविक प्रकृतिको बल प्रयोग गरेकोमा आपराधिक बल प्रयोग गरेको मानिनेछैन ।

तर कसैलाई क्षति पुऱ्याउने बदनियतले बल प्रयोग गरेकोमा यस उपदफाको व्यवस्था लागू हुनेछैन ।

(४) आपराधिक बल प्रयोग गर्नेलाई हतियार लिई गरेको भए तीन वर्षसम्म र हतियार नलिई गरेको भए एक वर्षसम्म कैद वा दस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) मा कसैले कसैउपर आपराधिक बल प्रयोग गर्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी अन्य व्यक्तिका विरुद्धमा हुने आपराधिक बल (Criminal force) प्रयोगलाई निषेध गरी अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । के कस्तो अवस्थामा आपराधिक बल प्रयोग गरेको मानिनेछ भन्ने सम्बन्धमा उपदफा (२) मा उल्लेख गरिएको छ । सो उपदफा अनुसार निम्न अवस्थामा आपराधिक बल प्रयोग गरेको मानिने व्यवस्था गरी आपराधिक बलको अर्थ स्पष्ट एवम् बोधगम्य बनाइएको छ :

- (क) कुनै कसुर गर्ने नियतले कुनै व्यक्तिउपर कुनै किसिमको बल प्रयोग गरेमा,
- (ख) कुनै व्यक्ति वा निजको परिवार वा सम्पत्तिलाई क्षति पुऱ्याउने डर, त्रास उत्पन्न गराउने वा भिभ्याउने नियतले वा सो हुन सक्तछ भन्ने जानीजानी निजउपर बल प्रयोग गरेमा र
- (ग) कसैलाई आफूउपर बल प्रयोग हुन लागेको भन्ने त्रसित पारेमा वा धम्की दिएमा वा जोर जुलुम गरेमा वा अरू कुनै किसिमले सोको उद्योग गरेमा ।

उपदफा (३) बमोजिम सो दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सम्बन्धित विषयको शिक्षण, प्रशिक्षण वा तालीम दिँदा, कुनै किसिमको अभिनय गर्दा, उपचार गर्दा वा भलाई हुने किसिमले कसैको मन्जुरी लिई कुनै बल प्रयोग गरेकोमा वा कुनै किसिमको खेल हुँदा स्वभाविक प्रकृतिको बल प्रयोग गरेकोमा आपराधिक बल प्रयोग गरेको मानिनेछैन भन्ने व्यवस्था गरी स्वाभाविक प्रकृतिको बल प्रयोगको अवस्थालाई आपराधिक बल प्रयोगको परिभाषाबाट बाहेक गर्ने कार्य गरेको छ । तर यो उपदफाको प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशले कसैलाई क्षति पुऱ्याउने बदनियतले बल प्रयोग गरेकोमा यस उपदफाको व्यवस्था लागू हुनेछैन भन्ने व्यवस्था गरी क्षति पुऱ्याउने बदनियतले अर्थात्

नियतबस् वा जानीजानी वा लापरवाहीपूर्वक गरिएको बल प्रयोगलाई सो उपदफाका अवस्थामा पनि अपराधको परिभाषाभित्र पर्ने उल्लेख गरेको छ ।

उपदफा (४) ले सजायको व्यवस्था गरेको छ । सो व्यवस्थाअनुसार अपराधिक बल प्रयोग गर्नेलाई हतियार लिई गरेको भए तीन वर्षसम्म र हतियार नलिई गरेको भए एक वर्षसम्म कैद वा दस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ ।

प्रचलित मुलुकी ऐनको कुटपिटको महलमा अपराधिक बल प्रयोग र Assault लाई निषेध गरिएको छैन । नेपाली फौजदारी कानून प्रणालीमा प्रस्तावित कानूनी व्यवस्था नयाँ व्यवस्था हो । हाल प्रचलित कानूनले कुनै न कुनै रूपमा पीडितको शरीरमा चोट पीडा पुगेको अवस्थालाई मात्र निषेध गरेकोमा यो व्यवस्थाले पीडितलाई भय वा त्रासमा पार्ने नियतले केही गरेमा वा त्रासित पारेमा सो कार्यलाई पनि निषेधित कार्य मानी सजायको व्यवस्था गरेको छ । भारतीय र अङ्ग्रेजी फौजदारी कानूनले यस्ता कार्यलाई निषेध गर्ने गरी परम्परागत रूपमा कानूनी व्यवस्था गरेका छन् । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३४९देखि ३५८ सम्म Criminal force and assault को सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । सो संहिताको दफा ३४९ मा *A person is said to use force to another if he causes motion, change of motion, or cessation of motion to that other, or if he causes to any substance such motion, or change of motion, or cessation of motion as brings that substance into contact with any part of that other's body, or with anything which that other is wearing or carrying, or with anything so situated that such contact affects that other's sense of feeling: Provided that the person causing the motion, or change of motion, or cessation of motion, causes that motion, change of motion, or cessation of motion in one of the three ways hereinafter described:*

First - By his own bodily power.

Secondly - By disposing any substance in such a manner that the motion or change or cessation of motion takes place without any further act on his part, or on the part of any other person.

Thirdly - By inducing any animal to move, to change its motion, or to cease to move भन्ने उल्लेख गरी अपराधिक बल प्रयोगको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैगरी दफा ३५१ मा *Whoever makes any gesture, or any preparation intending or knowing it to be likely that such gesture or preparation will cause any person present to apprehend that he who makes that gesture or preparation is about to use criminal force to that person, is said to commit an assault* भन्ने उल्लेख गरी सो दफाको *Explanation* मा *Mere words do not amount to an assault. But the words which a person uses may give to his gestures or preparation such a meaning as may make those gestures or preparations amount to an assault* भन्ने उल्लेख गरी Assault लाई निषेध यसको दायर स्पष्ट गरिएको छ । बेलायती कानूनले पनि *Grievous bodily harm* बाट Assault and battery लाई छुट्याएर कुटपिट गर्ने धम्की दिनु वा त्रासित पार्नुलाई Assault अन्तर्गत राखेको र सोको लागि Tort अन्तर्गत कारबाई गर्न सकिने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

उल्लिखित कानूनी व्यवस्थालाई हेर्दा हाम्रो कुटपिटसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थामा हालसम्म भएको कमीलाई हटाई कसैको विरुद्ध अपराधिक बल प्रयोग गर्ने कार्यलाई निषेध गर्नु उपयुक्त हुने हुँदा यो दफा प्रस्ताव गरिएको देखिन्छ ।

१९८. कसुर गर्ने नियतले बेहोस पार्न नहुने : (१) कसैले कुनै कसुर गर्न सजिलो पार्ने नियतले अरूलाई बेहोस तुल्याउने, लठ्याउने वा अस्वस्थ पार्ने पदार्थ खुवाउन वा अन्य कुनै प्रकारले सेवन गराउन वा कुनै प्रकारले बेहोस गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद र दस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको काम गरी त्यस्तो कसुर भइसकेको रहेछ भने सो कसुरवापत हुने सजायमा यस दफाबमोजिमको सजाय थप हुनेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफा १९८ को उपदफा (१) मा कसैले कुनै कसुर गर्न सजिलो पार्ने नियतले अरूलाई बेहोस तुल्याउने, लठ्याउने वा अस्वस्थ पार्ने पदार्थ खुवाउन वा अन्य कुनै प्रकारले सेवन गराउन वा कुनै प्रकारले बेहोस गराउन हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी आपराधिक कार्यको तयारीको क्रममा गरिएको यस्तो कार्यलाई छुट्टै फौजदारी आपराधिक कार्यको रूपमा लिई अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । उल्लिखित प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार यो अपराध हुनका लागि :

(क) कसैले

(ख) कुनै कसुर गर्न सजिलो पार्ने नियतले

(ग) अरूलाई बेहोस तुल्याउने,

(घ) लठ्याउने वा

(ङ) अस्वस्थ पार्ने पदार्थ खुवाउन वा

(च) अन्य कुनै प्रकारले सेवन गराउन वा

(छ) कुनै प्रकारले बेहोस गराउन हुँदैन ।

कानूनले कुनै पनि कार्यलाई स्पष्ट रूपमा अपराध नमानेसम्म अपराध नहुने (Nullum crimen sine lege) भन्ने फौजदारी विधिशास्त्रले विकास गरेको कानूनी सिद्धान्तको आधारमा पूर्ण अपराध नघटेको अवस्थामा यस्तो कार्यको लागि फौजदारी दायित्व सिर्जना हुन नसक्ने अवस्थाको अन्त्य गर्न यो व्यवस्थालाई स्वीकार गरिएको हो । यस्ता कार्यहरू नियतपूर्वक नै गरिन्छन् र नियतपूर्वक गरिने यस्ता आपराधिक कार्य भएको अवस्थामा यस्ता कार्य दण्डनीय हुनुपर्ने कुरामा विवाद हुन सक्दैन । तर प्रचलित मुलुकी ऐन, कुटपिटको वा अन्य महलमा यस्ता कार्यलाई आपराधिक दायित्व बहन गराउने गरी निषेध नगरिएकोले नयाँ व्यवस्थाको रूपमा प्रस्तुत दफामा समावेश गरिएको छ ।

उक्त दफाको उपदफा (२) बमोजिम उक्त उपदफा (१) मा उल्लिखित कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद र दस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरेको छ । यसैगरी उपदफा (३) ले उपदफा (१) बमोजिमको काम गरी त्यस्तो कसुर भइसकेको रहेछ भने सो कसुरवापत हुने सजायमा यस दफाबमोजिमको सजाय थप हुने व्यवस्था गरी उल्लिखित कार्य गरी भएको अर्को अपराध वापतको सजायमा यो दफाबमोजिमको सजाय थप हुने व्यवस्था गरेको छ ।

१९९. क्षतिपूर्ति : यस पच्छेदको कसुरबाट कसैको जीउ वा ज्यानमा चोटपटक वा हानिनोक्सानी भएको रहेछ भने कसुरदारबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफा १९९ मा कसैले यस पच्छेदको कसुरबाट कसैको जीउ वा ज्यानमा चोटपटक वा हानिनोक्सानी भएको रहेछ भने कसुरदारबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ । यस परिच्छेदमा विभिन्न किसिमका कार्यहरूलाई निषेध गरिएको र सो कार्यबाट पीडितलाई पर्ने पीडाको मात्रा वा क्षति पनि भिन्न भिन्न हुन सक्ने अवस्थालाई विचार गरी अदालतले नै उपयुक्त क्षतिपूर्तिको निर्धारण गर्न सक्ने भन्ने आधारमा कानूनी व्यवस्थामा क्षतिपूर्तिको रकम उल्लेख गरिएको छैन । हाल प्रचलित कुटपिटको महलमा पनि विभिन्न नम्बरहरूमा पीडितलाई भराइदिनु पर्ने क्षतिपूर्ति वा घा खर्चको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । उक्त महलको २५ नं. मा पीडितलाई (कुटाईमाग्नेलाई) दिलाउने भराउने कुराका सम्बन्धमा यस महलको ३६ नम्बरमा लेखिएको कुरामा सोहीवमोजिम र अरूमा कुटपिट गर्नेबाट असूल भएको जरिमानाको यस महलको ७८ नम्बरमा लेखिएवमोजिमको कुटपिटको हकमा आधा र अरूमा तीन खण्डको एक खण्ड कुटाईमाग्नेलाई घा खर्च वापत दिनुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट प्रस्तुत दफामा प्रस्ताव गरिएको क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्थालाई हाम्रो सन्दर्भमा नितान्त नयाँ व्यवस्थाको रूपमा लिन सकिँदैन । तर यसले पीडा पुग्ने सबै अवस्थामा अदालतबाट उपयुक्त क्षतिपूर्ति भराइदिन सक्ने गरी अदालतलाई विवेकीय अधिकार दिने गरी कानूनी व्यवस्था प्रस्ताव गरेको पाइन्छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

(क) कुटपिट एक फौजदारी अपराध भएकाले कुटपिटको अपराधमा कुटिने व्यक्तिको शरीरमा यातना पीडा घाउ आदि भई क्षति पुग्दछ । कसैको अनतिक्रम्य शरीरमा कसैले कुटपिट गरी क्षति पुऱ्याउँछ भने त्यसरी क्षति पुऱ्याउने व्यक्तिलाई सजाय गर्नुका साथै कुटपिटको कारण कुटिने व्यक्तिको शरीरमा पुगेको क्षतिवापत क्षतिपूर्ति Compensation समेत पाउनु पर्ने ।

क्षतिपूर्ति भराउने कार्य सजाय नभई यो कार्य Civil Liability अन्तर्गत पर्ने कार्य हो । त्यसैले प्रतिवादी दोषी ठहर भएपछि क्षतिपूर्ति भराउने सम्बन्धमा न्यायको रोहमा यस अदालतले पनि विगो रकम यकीन गर्न सक्छ । पीडितले उपचार गर्दा फलफूल र खाना खर्च समेतमा खर्च गरेको भनी विल भरपाइ समेत पेस गरेमध्ये औषधि उपचारवापत र कुरुवा खर्चवापत खर्च गरेको प्रमाणित भएको रकम At Cost घा खर्चवापत भराई दिनुपर्ने ।^{२५८}

(ख) कुनै पीडितलाई लागेको घाउ चोटको पीडाको मूल्याङ्कन घाउ चोट लागेकै समयमा देखिएको चोटको प्रकृति र अवस्थाबाट नै गर्नुपर्ने ।

कानूनको प्रयोग गर्दा पीडित तथा पीडितका परिवारको तत्कालको मानसिक पीडा पनि न्यायकर्ताले महसूस गर्न सक्नु पर्ने ।^{२५९}

२००. हदम्याद : दफा १९७ अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भए गरेको मितिले तीन महिना नाघेपछि, दफा १९८ अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो व्यक्तिको होस आएको मितिले छ महिना

^{२५८} नेपाल सरकार विरुद्ध बिपीन महारा समेत, नैकाप (२०६७), नि.नं. ८३७४, पृ. २५

^{२५९} नेपाल सरकार विरुद्ध गणेशराम खर्बुजा समेत, नैकाप (२०६७), नि.नं. ८३८७, पृ. ९६९

नाघेपछि र यस परिच्छेद अन्तर्गतको अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले एक वर्ष नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफा २००बमोजिम यस परिच्छेद अन्तर्गतका कसुरहरूउपर कानूनी कारबाई गर्ने हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था गरेको छ । सो व्यवस्थाअनुसार दफा १९७ अन्तर्गतको कसुर (आपराधिक बल) मा त्यस्तो कसुर भए गरेको मितिले तीन महिना नाघेपछि, दफा १९८ अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो व्यक्तिको होस आएको मितिले छ महिना नाघेपछि र यस परिच्छेद अन्तर्गतको अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले एक वर्ष नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन । सो अनुसार यस परिच्छेदमा निम्नबमोजिम तीन किसिमले हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छ :-

- (क) दफा १९७ अन्तर्गतको आपराधिक बल प्रयोगसम्बन्धी कसुरमा त्यस्तो कसुर भए गरेको मितिले तीन महिना,
- (ख) दफा १९८ अन्तर्गतको कसुर गर्ने नियतले वेहोस पार्न नहुने कसुरमा त्यस्तो व्यक्तिको होस आएको मितिले छ महिना, र
- (ग) यस परिच्छेद अन्तर्गतको अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले एक वर्ष ।

गैरकानूनी थुनासम्बन्धी कसुर

परिचय

गैरकानूनी थुनासम्बन्धी कसुर व्यक्तिगत स्वतन्त्रताविरुद्धको कसुर हो । मानिसको लागि जीउज्यानपछि स्वतन्त्रता सबैभन्दा प्यारो हुन्छ र यो तथ्यलाई राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले स्वीकार गरेको पाइन्छ । व्यक्तिको स्वतन्त्रतासम्बन्धी अवधारणाले स्वतन्त्रतालाई सापेक्षिक रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । आफ्नो स्वतन्त्रताको उपयोग गर्दा अरूको स्वतन्त्रतामा आँच पुऱ्याउनु नहुने प्राथमिक शर्तलाई सबै कानूनी प्रणालीले स्वीकार गरेको पाइन्छ । यसका अतिरिक्त व्यक्ति विरुद्धको थुनालाई सबै कानूनी प्रणालीले सजायको महत्वपूर्ण स्वरूपको रूपमा स्वीकार गरेको र फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र पुर्पक्षको चरणमा पनि कानूनले निर्धारण गरेका परिस्थितिहरूमा त्यस्तो कार्यमा संलग्न व्यक्तिको स्वतन्त्रता अपहरण गर्न सकिने कानूनी व्यवस्था हुन सक्ने फौजदारी विधिशास्त्रको स्वीकृत अवधारणा रहेकोले व्यक्तिको स्वतन्त्रता सापेक्षिक हुन्छ भन्ने स्थापित हुन्छ । त्यसैले व्यक्तिको स्वतन्त्रता रक्षा गर्ने प्रयोजनको लागि बनेका सामान्य कानून अन्तर्गतका कानूनी व्यवस्थाले “गैरकानूनी थुना”लाई निषेध गर्ने गरेको पाइन्छ । यसको अर्थ कुनै पनि व्यक्तिको स्वतन्त्रता गैरकानूनी रूपमा अपहरण गर्न सकिदैन । व्यक्तिको स्वतन्त्रताको हक मानवअधिकारको विषय भएकोले विभिन्न मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूले यस सम्बन्धमा व्यवस्था गरेको हुन्छन् । यसैगरी कुनै पनि देशको मूल कानून, विशेष कानून र सामान्य कानूनले व्यक्तिको स्वतन्त्रतालाई पूर्ण संरक्षण दिएको पाइन्छ ।

गैरकानूनी थुनाको कसुर सार्वजनिक अधिकारी वा कुनै व्यक्तिबाट हुन सक्ने अपराध हो । खास परिस्थितिमा कुनै व्यक्तिलाई थुनामा राख्न पाउने अधिकारप्राप्त व्यक्तिले कानूनको परिधि भित्र रही कानूनबमोजिम मात्र थुनामा राख्न सकिने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा निजको कार्य कानूनी मानिन्छ र गैरकानूनी थुनाको कसुरको परिभाषा भित्र पर्दैन । तर अन्य अवस्थामा कसैले कसैको स्वतन्त्रतालाई अपहरण गर्ने कार्य गरेमा सो कार्यलाई गैरकानूनी थुनाको परिभाषा भित्र पर्ने मानिन्छ ।

मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ (UDHR), नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६ (ICCPR) लगायतका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरूले मानिसको स्वतन्त्रताको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेका छन् । UDHR को धारा १ मा सबै मानिस जन्मजात स्वतन्त्र र मर्यादा एवम् अधिकारमा समान छन् । उनीहरूको चेतना, विवेक र सद्बिचार भएकोले एकआपसमा भ्रातृत्वभावले व्यवहार गर्नुपर्दछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने धारा ३ मा हरेक मानिसलाई जीवन, स्वतन्त्रता र व्यक्तिगत सुरक्षाको अधिकार छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी सो घोषणा पत्रको धारा १३(१) ले प्रत्येक मानिसलाई आफ्नो राज्यको सीमानाभित्र स्वतन्त्रतापूर्वक आवतजावत गर्ने र बसोवास गर्ने स्वतन्त्रताको अधिकार छ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । ICCPR को धारा ९(१) मा हरेक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता र व्यक्तिगत जीवनको सुरक्षाको अधिकार रहन्छ । कसैलाई पनि जथाभावी गिरफ्तारी र थुनछेकको भागीदार बनाइनेछैन । कानूनले स्थापना गरेको आधार तथा कार्यविधिवमोजिम बाहेक कसैलाई पनि निजको स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिनेछैन

भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी उक्त धाराको उपधारा (२)देखि (५) सम्म गिरफ्तार भएको व्यक्तिलाई गिरफ्तारीको कारण र आरोपको जानकारी दिनु पर्ने, सक्षम निकासमक्ष यथासिद्ध पेस गर्नुपर्ने, थुनछेकका विरुद्ध अदालतमा कारबाई चलाउने अधिकार हुने, गैरकानूनी थुनाको पीडितलाई क्षतिपूर्तिको अधिकार हुने जस्ता फौजदारी न्यायसम्बन्धी हकलाई सुनिश्चित गरिएको छ । धारा १० ले स्वतन्त्रताबाट वञ्चित सबै व्यक्तिलाई मानवतासाथ र मानवको अन्तर्निहित मर्यादाकोसाथ व्यवहार गरिनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ भने धारा ११ बमोजिम करारजन्य दायित्व पूरा गर्न नसकेको आधारमा मात्र कसैलाई पनि कैदसजाय गरिनेछैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ । धारा १२ बमोजिम आफ्नो देशको भू-भाग भित्र आवतजावत र बसोवासको स्वतन्त्रता हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी मानव स्वतन्त्रतालाई उच्च प्राथमिकता दिएको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा (१) मा स्वतन्त्रताको हक अन्तर्गत प्रत्येक व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक हुनेछ र मृत्युदण्डको सजाय हुने गरी कुनै कानून बनाइने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने उपधारा (२) मा कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । धारा २४ मा न्यायसम्बन्धी हक अन्तर्गत कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारण सहितको सूचना नदिई थुनामा नराखिने, पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयमा नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने हक हुने, पक्राउ भएको समयबाट बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्नेछ र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएको व्यक्तिलाई थुनामा नराखिने, कुनै अभियोग लगाईएको व्यक्तिलाई निजले गरेको कसुर प्रमाणित नभएसम्म कसुरदार नमानिने, कुनै पनि व्यक्ति विरुद्ध अदालतमा एकै कसुरमा एक पटकभन्दा बढी मुद्दा नचलाइने र सजाय नदिइने, कुनै पनि व्यक्तिलाई सक्षम अदालत वा न्यायिक निकायबाट स्वच्छ सुनुवाइको हक हुने जस्ता हकहरूलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । यसैगरी धारा २५ मा निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक अन्तर्गत नेपाल राज्यको सार्वभौमसत्ता र अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा तत्काल खलल पर्ने पर्याप्त आधार नभई कसैलाई पनि निवारक नजरबन्दमा नराखिने र निवारक नजरबन्द राख्ने अधिकारीले कानून विपरीत वा बदनीयतपूर्वक कसैलाई नजरबन्द राखेमा नजरबन्द रहेको व्यक्तिले कानूनद्वारा तोकिएबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरिएको छ । यी व्यवस्थाहरू विगतको संविधानले नै स्वीकार गरेका व्यवस्था हुन र सोही व्यवस्था अन्तर्गत प्रचलित कानूनहरूको निर्माण भएको हो ।

गैरकानूनी थुनालाई निषेध गर्ने व्यवस्था विशेष कानूनको रूपमा रहेको नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ र सामान्य कानूनको रूपमा मुलुकी ऐनको बेरितसँग थुन्दाको महलमा गरिएको छ । यसबाट प्रस्तुत परिच्छेदमा प्रस्तावित व्यवस्था नेपालको फौजदारी कानून प्रणालीमा विलकुल नयाँ व्यवस्था होइन । प्रचलित मुलुकी ऐनमा भाग चार अन्तर्गत बेरितसँग थुन्दाको महलमा यससम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।

२०१. गैरकानूनी थुनछेक गर्न नहुने : (१) कसैले कुनै व्यक्तिलाई कानूनबमोजिमबाहेक अन्य कुनै किसिमले थुनामा राख्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(३) अधिकारप्राप्त व्यक्तिलेबाहेक अरू कसैले कसैको आवागमनमा अवरोध गर्न हुँदैन ।

(४) उपदफा (३) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) ले कसैले कुनै व्यक्तिलाई कानूनबमोजिमबाहेक अन्य कुनै किसिमले थुनामा राख्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी कुनै पनि किसिमको गैरकानूनी थुनछेकलाई निषेध गरेको छ । सो दफाको उपदफा (२) ले उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरेको छ । उपदफा (३) बमोजिम अधिकारप्राप्त व्यक्तिले बाहेक अरू कसैले कसैको आवागमनमा अवरोध गर्न नहुने व्यवस्था गरी अनधिकृत रूपमा आवागमनमा अवरोध गर्ने कार्यलाई निषेध गरी अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको र उपदफा (४) बमोजिम सो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । यो दफाले गैरकानूनी थुना र अनधिकृत रूपमा आवागमनमा अवरोध गर्ने कार्यलाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरेको र सजायको न्युनतम हद नतोकी जरिमानालाई कैदको विकल्पको रूपमा राखेको छ । आवागमनमा अवरोध गर्ने कार्यलाई निषेध गर्ने र सो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई जरिमाना गर्ने गरी नयाँ व्यवस्था प्रस्तावित गरिएको छ ।

प्रचलित नागरिक अधिकार ऐन, २०१२ को दफा १२ मा प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको ज्यान वा वैयक्तिक स्वतन्त्रता हरिने छैन भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । यसै गरी मुलुकी ऐनको बेरितसँग थुन्दाको महलको १ नं. मा ऐनले थुन्नु पर्ने मुद्दामा पक्राउ भएका मानिसलाई थुन्दा अन्न पानी समेतको खानेकुरा खानपीन दिई वा ऐनबमोजिम सिधा लगाई खान दिई मात्र थुन्नु पर्छ । सो बमोजिम नगरी वा ऐनले थुन्न नहुने मानिसलाई खानपीन दिई वा नदिई थुनेमा समेत बात लाग्छ भन्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

(क) वैयक्तिक स्वतन्त्रताको संरक्षण गर्ने यो शक्तिशाली उपाय हो । यसको अगाडी कुनैपनि ढोका बन्द रहन सक्दैन । अरु रिटमा जस्तै बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिटमा अदालतले तजविज लगाउन पाउँदैन । निवेदकले बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी हुनपर्ने ठीक ठीक आधारहरू स्थापित गर्नसकेको खण्डमा बन्दी प्रत्यक्षीकरण आदेश हकै जस्तो गरी जारी हुन्छ । बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्ने वा नगर्ने भन्ने सर्वोच्च अदालतको तजविजमा रहँदैन । गैरकानूनी थुनामा बन्दी रहेको देखिएमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्नु पर्छ। यो बहुते सारल छिटो तथा प्रभावशाली रिट हो । अरु रिटमा खास गरी परमादेशमा अदालतको पूर्ण तजविज रहन्छ । निवेदनको औचित्य हेर्दा परमादेश जारी गर्नुपर्ने देखिए पनि केसको विशेष अवस्था हेरी आदेश जारी गर्दा न्यायविरुद्ध असुविधाजनक वा कार्यान्वित नहुने देखिए परमादेश जारी गर्न इन्कार पनि गर्न सकिन्छ । परमादेशको आदेशमा यस्तो तजविजको मात्रा बढी रहन्छ ।

उत्प्रेषणको आदेश कुनै न्यायिक, अर्धन्यायिक अधिकारीको विरुद्ध जारी हुन्छ । परमादेश प्रशासकीय अधिकारीको विरुद्ध जारी हुन्छ । तर बन्दीप्रत्यक्षीकरण हरेक किसिमको अनधिकृत र गैरकानूनी थुनामा राखेको विरुद्धमा जारी हुन्छ । यसले न्यायिक र प्रशासकीय भेदभाव राख्दैन ।

बन्दी गैरकानूनी थुनामा छ कि कानूनी थुनामा छ, यही मात्र बन्दीप्रत्यक्षीकरणले हेर्दछ र यदि माथि विभिन्न प्रकरणहरूमा भनिएबमोजिम यदि थुना गैरकानूनी देखिन आउँछ भने तुरुन्त बन्दीलाई मुक्त गर्ने आदेश दिन्छ ।

बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गर्न माग गरेमा (उपस्थित प्रश्नहरू मध्ये केहिंको विवेचनावाटै गैरकानूनी थुनामा परेको देखिएमा बाँकी अन्य प्रश्नहरूको विवेचना नगरीकन उक्त आदेश जारी गर्न मिल्ने ।^{२६०}

(ख) नेपालको संविधानको धारा ११ को उपधारा ९१० मा ध्यान दिनु आवश्यक छ । सोअनुसार कानूनबमोजिम बाहेक कुनै व्यक्तिको ज्यान वा वैयक्तिक स्वतन्त्रताको अपहरण हुन सक्तैन । सो उपधारामा प्रयोग भएको कानूनबमोजिम बाहेक भन्ने शब्दहरूले कानूनको बन्देजलाई नाघेर गरिएको कैद वा थुना सो उपधाराको प्रतिकूल हुने कुरा प्रष्ट छ । अधिकार क्षेत्र नभएको अदालत वा अन्य कुनै निकाय वा अधिकारीको आदेश वा फैसलालाई कानूनबमोजिमको आदेश वा फैसला मान्न सकिन्छ र त्यस्तो आदेश वा फैसलावाट कैद वा थुनामा परेको व्यक्ति कानूनबमोजिम कैद वा थुनामा परेको भन्न मिल्दैन । जुनसुकै किसिमले गैरकानूनी रूपमा कुनै व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता अपहरण गरिएको छ भने त्यसको उपचार बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशद्वारा हुन सक्तछ । कुनै व्यक्तिलाई कुनै फौज्दारी कारवाहीको सिलसिलामा वा अदालतको फैसला बमोजिम थुनामा राखिएको छ भने पनि सो थुना वा कैदमा राख्ने अदालत वा अधिकारीको अधिकार क्षेत्र वा कारवाहीको नियममितताको जाँचबुझ बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशवाट हुन सक्तछ । गैरकानूनी थुना वा कैद अर्थात कानूनको आधार नभएको थुना वा कैद बन्दीप्रत्यक्षीकरणको अधिकार क्षेत्रको मुख्य आधार हो । यो कुरा साधारण अदालत विशेष अदालत, ट्राइब्यूनल, अर्धन्यायिक वा प्रशासकीय अधिकारी इत्यादि जो सुकैको आदेश वा फैसलाका सम्बन्धमा पनि समान रूपले लागू हुन्छ । मिसिलको अध्ययनवाटै आदेश वा फैसला गर्ने अधिकारीको अधिकार क्षेत्र नै छैन भन्ने कुरा प्रष्ट देखिन्छ भने अथवा थुना वा कैदमा राख्ने कारवाहीमा कुनै गम्भिर अनियमितता वा त्रुटि भएको देखिन्छ भने बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशद्वारा बन्दीलाई मुक्त गर्नुपर्दछ ।

अपराध गर्ने छुट कसैलाई नभएजस्तै कानूनी व्यवस्थाको निरादर गरी मनमानीपूर्वक अभियुक्त उपर कारवाही गर्ने छुट कानूनले कसैलाई प्रदान नगर्ने ।

जसरी अपराध गर्ने छुट कसैलाई हुन सक्तैन, त्यसै गरी अभियुक्त उपर कारवाही गर्दा कानूनी व्यवस्थाको निरादर गरी मनमाना पूर्वक कारवाही गर्ने छुट पनि कानूनले कसैलाई प्रदान गर्दैन ।^{२६१}

(ग) अम्बरबहादुर गुरुङ विरुद्ध त्रि.वि. सुरक्षा प्रहरी गार्ड कार्यालय गौचरनसमेत बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिट लगायत परमाधिकारी आदेशहरू (Prerogative Writs) कुन कुन अवस्थामा जारी हुन्छन भन्ने कुरा ऐन नियममा नकिटिई रिट जारी गर्न सक्ने अधिकारसम्म तोकने गरेको पाइन्छ । यस प्रकारका असाधारण उपचार प्रदान गर्ने शर्त र तौरतरिका सिद्धान्तको रूपमा रहेका हुन्छन् । यी उपचार न्यायपालिकाको सद्विवेकाधीन रहने प्रकृतिका भए पनि न्यायिक सद्विवेकको प्रयोग स्वेच्छाचारी तवरले गर्न नहुने हुँदा रिटसम्बन्धी सिद्धान्तको रूपमा रहेको यी मान्यताहरूको

२६० यज्ञमूर्ति बन्जाडे वि. वाग्मती विशेष अदालत, नेकाप, (२०२७), नि.नं. ५४७, पृ. १५७ ।

२६१ यज्ञमूर्ति बन्जाडे वि. वाग्मती विशेष अदालत, नेकाप, (२०२७), नि.नं. ५४७, पृ. १५७ ।

अन्तर्गत रहेर रिट जारी हुने नहुने कुरामा न्यायिक तजवीजको प्रयोग गर्नुपर्ने ।

थुनाको कारण पत्ता लगाउँदा कानूनसङ्गत कारण नदेखिए थुनाबाट मुक्त गर्ने आदेश जारी गर्नु नै बन्दीप्रत्यक्षीकरणको उपचारको उद्देश्य हो ।

रिटनिवेदन परेपछि अदालतको आदेशानुसार विपक्षीबाट प्राप्त कारणको परीक्षण जुन अवस्थामा हुन्छ सोही समयको थुना नै बन्दी प्रत्यक्षीकरणको तात्पर्यको लागि सान्दर्भिक हुने ।

रिट सबै किसिमका अवैध थुनाहरूको सर्वोपचार (Panacea) हो भन्ने कुरामा दुईमत हुन नसक्ने ।

सामान्य कानून अन्तर्गत प्रभावकारी छिटो छरितो सामान्य उपचार विद्यमान भएसम्म असाधारण उपचार अवलम्बन गर्न उपयुक्त नमानिने ।

बन्दीप्रत्यक्षीकरणको उपचार प्रदान गर्न अनिवार्य रूपले पालन गर्नु पर्ने पूर्व शर्तहरू मध्ये अदालतमा गैरकानूनी थुनाबाट मुक्त गरिपाउँ भनी उजुर गरी प्रतिपक्षले देखाएको कारण जाँच हुँदाको अवस्थामा पनि गैरकानूनी थुनाको कारण विद्यमान भईरहेको हुनुपर्ने ।

जुन बखतमा थुनाको वैधताको परीक्षा भईरहेको छ सो समयमा थुना कानूनी देखिन आउँदछ भने बन्दी प्रत्यक्षीकरणको रिट जारी गर्न नमिल्ने ।

गिरफ्तार गर्दाको अवस्थामा गैरकानूनी रूपले थुनिएको भए पनि रिट निवेदनको सुनुवाई हुँदा कानून बमोजिम मुद्दा चलाई अदालतको आदेशानुसार थुनामा रहेको स्थितिमा पूर्व अवैधतालाई आधार बनाई निज उपर अदालतमा कानूनबमोजिम चलिरहेको मुद्दामा अनुकूल वा प्रतिकूल असर पर्ने गरी रिट जारी गर्न नमिल्ने ।

बन्दीप्रत्यक्षीकरणको सर्वमान्य अर्थ र उद्देश्य दुबैको दृष्टिबाट पूर्वअवैधता (Past or antecedent illegality) बन्दी मुक्तिको आधार हुन्छ भनी मान्न उपयुक्त नहुने ।

साधारण र असाधारण बन्दी मुक्तिका उपायहरूमा मुख्य भिन्नता बन्दी मुक्ति वा सजाय मध्ये कुन उद्देश्य प्रमुख हुने कुन उद्देश्य गौण हुने भन्ने हो ।

बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश निषेधाज्ञाको वा (Anticipatory Bail) को आदेश जस्तो भविष्यलक्षी उपचार होइन । जसरी बन्दी प्रत्यक्षीकरण भविष्यलक्षी प्रकृतिको हुँदैन त्यसै गरी भूतलक्षी पनि हुन नसक्ने ।

बन्दीप्रत्यक्षीकरणको रिटको सन्दर्भमा हेर्दा थुनामा राख्ने कारणलाई हेनुपर्ने हुन्छ र सोही कारणको आधारमा नै रिट जारी हुने नहुने कुरा निर्भर गर्दछ, एउटै कारण र अवस्थामा कुनै व्यक्ति लगातार थुनामा रही रहेको छ भने त्यस स्थितिमा थुनाको निरन्तरता भएको मान्न सकिन्छ तर जव पृथक कारण र पृथक कानूनी आधारमा थुनाको अवस्था परिवर्तन हुन्छ भने बन्दी प्रत्यक्षीकरणको प्रयोजनको लागि थुनाको निरन्तरता कायम रहेको मान्न नमिल्ने ।

पक्राउ परेको मितिले २४ घण्टा भित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने नेपाल अधिराज्यको संविधानको धारा १४९६० को व्यवस्था पक्राउ गर्ने अधिकारी प्रति लक्षित छ । पक्राउ गर्ने अधिकारीले उक्त दायित्व पालन नगरेको कारणले अदालतले पनि सो दायित्व पालना नगरेको भनी मान्न युक्तिसङ्गत नहुने ।

निरन्तरता वा अटुटता कायम हुन थुनामा राख्ने अधिकारी, थुनामा राख्ने कारण र थुनाको प्रकृतिमा समानता हुनुपर्दछ । पहिला अवैध रहेको थुनापछि पनि अवैध मानिनको लागि बीचमा अवस्था वा प्रकृतिको परिवर्तन भई बेग्लै कानूनी परिप्रेक्ष्य सृजना भएको हुनु हुँदैन ।

पक्राउ परेको मितिले २४ घण्टा नघाई थुनेको अवस्थामा रिट परे पनि तत्काल निर्णय हुन सम्भव छैन भन्ने बहस जिकिर व्यावहारिक यथार्थता नभएको भन्न नसकिए पनि बन्दी प्रत्यक्षीकरणको मुद्दा चाँडो निर्णय हुन नसक्ने भएको भन्ने व्यावहारिक कारणले मात्र अदालती थुनाको अवस्थामा पनि रिट जारी हुन सक्दछ भन्नु तर्कसङ्गत नहुने ।

पक्राउ परेको मितिले २४ घण्टा भित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष पेश गरी सो अधिकारीको आदेशले थुनामा राखेको नदेखिएको कारणले अधिकारप्राप्त अदालतले थुनछेकको आदेश जारी गरी थुनामा रहेको बन्दीलाई बन्दी प्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी गरी रिहाई दिन अदालती थुना कानूनी त्रुटिपूर्ण हुनु अनिवार्य हुने ।^{२६२}

२०२. मानवोचित न्यूनतम सुविधा नदिई थुनामा राख्न नहुने : (१) कानूनबमोजिम थुनामा राख्ने अधिकारप्राप्त अधिकारीले कसैलाई पनि मानवोचित न्यूनतम सुविधा नदिई थुनामा राख्न हुँदैन ।
(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) बमोजिम कानूनबमोजिम थुनामा राख्ने अधिकारप्राप्त अधिकारीले कसैलाई पनि मानवोचित न्यूनतम सुविधा नदिई थुनामा राख्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी कुनै पनि व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम थुनामा राख्दा निजलाई मानवोचित न्यूनतम सुविधा दिनु पर्ने कानूनी दायित्व त्यस्तो थुनामा राख्न पाउने अधिकारप्राप्त अधिकारीलाई तोकेको छ । यसबाट कसैलाई कानूनबमोजिम नै थुनामा राखेको अवस्थामा सो थुनिने व्यक्तिसँग मानवोचित न्यूनतम सुविधा दिनु पर्ने कानूनी सुरक्षण गरेको पाइन्छ । बन्दीहरूप्रति गर्नुपर्ने व्यवहारको न्यूनतम मापदण्डको नियमावली, १९५५ ले थुनामा रहेका व्यक्तिहरूसँग गरिनु पर्ने न्यूनतम मापदण्डको व्यवस्था गरेको छ । यसका अतिरिक्त कारागार ऐन, २०१९ र कारागार नियमावली २०२० ले थुनामा रहेको व्यक्तिसँग गरिनु पर्ने व्यवहार र निजहरूलाई प्रदान गर्नुपर्ने न्यूनतम सुविधाको बारेमा कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । उक्त दफाको उपदफा (२) मा उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको छ । यो कानूनी व्यवस्थाले सजायको तल्लो हद नतोकी अदालतलाई पर्याप्त विवेकीय अधिकार प्रदान गरेको भए पनि कैद सजायलाई अनिवार्य बनाइएको छ ।

प्रचलित मुलुकी ऐनको बेरितसँग थुन्दाको महलको २ नं. मा अन्नपानी खान नदिई थुनेकोमा असक्त विरामी वा बाह्र वर्ष नपुगेका वा साठी वर्ष नाघेका मानिसलाई तीन दिन तीन रात थुन्दा मर्न गएमा र लेखिए बाहेक अरू अवस्थाका मानिसलाई सात दिनदेखि बढी थुन्दा सोही कुराले मर्न गयो भने ज्यानमारा ठहर्छ । ज्यानसम्बन्धीका महलबमोजिम सजाय हुन्छ । खान दिई थुनेकोमा अरू व्यथा लागी मर्न गएमा र खानपीन दिएकोमा नखाई मर्न गएमा भने बात लाग्दैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने सोही महलका सोपछिका विभिन्न ३ नं. हरूले विभिन्न अवस्थाका गैरकानूनी थुनालाई अवस्था अनुसार सजायको व्यवस्था गरेको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त

(क) कुनै अनियमितताको कारण कसैले कारागारको यातना भोग्नु परेमा-उक्त अनियमितता लाई सानो मान्न नहुनेो यस सम्मानित अदालतको बिचारमा यदि कुनै अनियमितताको कारणबाट कुनै व्यक्तिले कारागारको यातना भोग्नु परी वैयक्तिक स्वतन्त्रता गुमाउनु परेको छ भने त्यो अनियमितता सानो होइन भनी मान्न करै लाग्छ।

कानूनबमोजिम नगरी थुनामा राखेमा संविधानको धारा ११ को उल्लङ्घन भएको भन्नुपर्नेो त्यसकारण यदि कानूनबमोजिम नगरी कुनै व्यक्ति थुनामा परेको छ भने संविधानको धारा ११ को उल्लङ्घन भएको छ भनी अदालतले भन्नै पर्दछ।^{२६३}

(ख) सामान्य ज्ञानको मानिसलाई पनि १५ दिनसम्म अन्न पानी बन्द गरी थुन्दा मानिस मर्छ भन्ने कुराको जानकारी हुन्छ भनी अनुमान गर्नुपर्नेो।^{२६४}

२०३. छाड्ने आदेश भएकोमा थुनी राख्न नहुने : (१) कानूनबमोजिम थुनामा रहेको कुनै व्यक्तिलाई थुनाबाट छाड्न कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट आदेश प्राप्त भएपछि त्यस्तो व्यक्तिलाई थुनाबाट नछाडी थुनी राख्न हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई चार वर्षसम्म कैद र चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) बमोजिम कानूनबमोजिम थुनामा रहेको कुनै व्यक्तिलाई थुनाबाट छाड्न कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट आदेश प्राप्त भएपछि त्यस्तो व्यक्तिलाई थुनाबाट नछाडी थुनी राख्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी कुनै पनि व्यक्तिलाई अदालतल लगायत अधिकारप्राप्त निकायबाट थुनाबाट छाड्ने आदेश भएपछि थुनामा राख्ने व्यक्ति वा निकायले तत्काल थुनाबाट छाड्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था गरी गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखी राख्न नहुने व्यवस्था गरेको छ। अधिकारप्राप्त निकाय वा अधिकारीको आदेशले मात्रै व्यक्तिको स्वतन्त्रता अपहरण हुन सक्ने व्यवस्था कानूनमा गरिएको छ। त्यस्तो निकायले नै थुनामा राख्नु नपर्ने गरी थुनाबाट मुक्त गर्ने आदेश दिएपछि त्यस्तो थुनाको वैधता स्वतः समाप्त हुने भएकोले सोपछि पनि थुना निरन्तर भएमा सो आदेशपछिको थुना अवैध हुने भएकोले यस्तो थुनालाई निषेध गर्ने प्रयोजनको लागि यो कानूनी व्यवस्था थप गरिएको हो।

सो दफाको उपदफा (२) बमोजिम उक्त उपदफा (१) मा उल्लिखित कसुर गर्ने व्यक्तिलाई चार वर्षसम्म कैद र चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरेको छ। यो कानूनी व्यवस्थाले सजायको तल्लो हद नतोकी अदालतलाई पर्याप्त विवेकीय अधिकार प्रदान गरेको भए पनि कैद सजायलाई अनिवार्य बनाइएको छ।

प्रचलित मुलुकी ऐनको बेरितसँग थुन्दाको महलको ४ नं. बमोजिम ऐनले थुनामा राख्न हुनेमा बाहेक कसैले कसैलाई खानपीन दिई थुनेमा जति दिन थुनेकोछ उति दिनको महिना एकको

२६३ श्रीकृष्ण श्रेष्ठ विरूद्ध अञ्चलाधीशको कार्यालय वागमती, नेकाप, (२०२८), नि.नं. ५९९, पृ. ११८।

२६४ वेदप्रकाश सम्बन्धी समेत विरूद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०४५), नि.नं. ३६३९, पृ. ११५६।

एक सय पचास रुपियाँका दरले, नेल चमोट हाली वा ठिंगुरा ठोकी थुनेकोमा तीन सय रुपियाँका दरले र हतकडी गलफन्दी हाली थुनेकोमा चार सय पचास रुपियाँका दरले जरिमाना र जति दिन थुनेको छ उति दिनसम्म कैद गर्नुपर्छ। लोग्ने मानिसले स्वास्ती मानिसलाई वा जोसुकैले नाबालक वा सरकारी कर्मचारीलाई थुनेकोमा भने माथि लेखिएको सजायको दोब्बर सजाय गर्नुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। यो व्यवस्थाले स्पष्ट रूपमा थुनाबाट छाड्ने आदेश भएको व्यक्तिलाई थुनाबाट नछाडी थुनी राख्न नहुने भन्ने स्पष्ट व्यवस्था गरेको नभए पनि थुनामा राख्न हुनेमा बाहेक कसैले कसैलाई थुनामा राख्न नहुने व्यवस्था गरेको छ।

२०४. गोप्य तरिकाले थुनामा राख्न नहुने : (१) अधिकारप्राप्त अधिकारीले कुनै व्यक्तिलाई थुनामा राख्दा त्यसरी थुनिएको व्यक्तिसँग सम्बन्धित मानिसलाई निज थुनिएको कुरा वा थुनिएको ठाउँको जानकारी नहुने वा पत्ता नलाग्ने गरी गोप्य रूपमा थुनामा राख्नु हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई चार वर्षसम्म कैद र चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) ले अधिकारप्राप्त अधिकारीले कुनै व्यक्तिलाई थुनामा राख्दा त्यसरी थुनिएको व्यक्तिसँग सम्बन्धित मानिसलाई निज थुनिएको कुरा वा थुनिएको ठाउँको जानकारी नहुने वा पत्ता नलाग्ने गरी गोप्य रूपमा थुनामा राख्नु हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी कुनै पनि व्यक्तिलाई गोप्य रूपमा थुनामा राख्ने कार्यलाई निषेध गरेको छ। खास परिस्थितिमा अधिकारप्राप्त अधिकारीले व्यक्तिलाई थुनामा राख्न सक्ने अवस्था हुन्छ। यस्ता अवस्थामा पनि निजको थुनाको बारेमा निजका आफन्त, परिवारका मानिस वा सरोकारवाला व्यक्तिलाई जानकारी हुनु आवश्यक हुन्छ। थुनिएको अवस्थामा पनि आफन्त र कानूनी परामर्शदातासँग भेटघाट गर्न पाउने अधिकार थुनिने व्यक्तिसँग मानवअधिकारको रूपमा सुरक्षित रहेको हुनाले थुना पारदर्शी हुनुपर्ने हुन्छ। यही प्रयोजनको लागि प्रस्तुत कानूनी व्यवस्थाले गोप्य थुनालाई निषेध गरेको छ। यस्तो कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ। यो व्यवस्था हाम्रो लागि नितान्त नौलो व्यवस्था हो। प्रस्तावित दफाको उपदफा (२) मा उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई चार वर्षसम्म कैद र चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको छ।

२०५. क्षतिपूर्ति भराउन सक्ने : यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर गर्ने कसुरदारबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाबमोजिम यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर गर्ने कसुरदारबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी यस परिच्छेद अन्तर्गत भएका अपराधबाट पीडित व्यक्तिलाई अदालतले क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। क्षतिपूर्तिको मात्रा निर्धारण सम्बन्धमा यो दफामा केही उल्लेख नगरी पीडा वा क्षतिको मात्रा अनुसार अदालतले भराइदिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

प्रचलित मुलुकी ऐनको बेरितसँग थुन्दाको महलको ६ नं. ले थुन्नेबाट असूल भएको जरिमानाको अन्नपानी खान दिई थुनेको भए तीन खण्डको एक खण्ड र अन्नपानी खान नदिई थुनेको भए आधा थुनाई माग्नेलाई भराई दिनुपर्छ भन्ने व्यवस्था गरी क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरिएको छ ।

२०६. हदम्याद : दफा २०१ को उपदफा (३) अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले र यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा थुनामा परेको व्यक्ति थुनाबाट मुक्त भएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाबमोजिम हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । दफा २०१ को उपदफा (३) अन्तर्गतको आवागमनमा अवरोध पुऱ्याउने कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले र यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा थुनामा परेको व्यक्ति थुनाबाट मुक्त भएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन भन्ने व्यवस्था गरी दफा २०१(३) ले निषेध गरेको गैरकानूनी थुनछेक गर्न नहुने कार्य कसैले गरेकोमा सोउपर त्यस्तो कसुर भएको मितिले र यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा थुनिएको व्यक्ति थुनाबाट मुक्त भएको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर गरिसक्नु पर्ने गरी हदम्यादसम्बन्धी दुई किसिमका कानूनी व्यवस्था गरेको छ ।

हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको बेरितसँग थुन्दाको महलको ७ नं. ले थुनेको कुरामा थुनाबाट छुटेको मितिले पैंतीस दिनभित्र नालिस नदिए लाग्न सक्तैन भन्ने व्यवस्था गरिएकोले प्रस्तावित हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था नयाँ व्यवस्था होइन, हाल प्रचलित व्यवस्थाकै निरन्तरता हो । हदम्यादको समायावधि मात्र केही विस्तार गरिएको छ ।

व्यक्ति बेपत्ता पार्नेसम्बन्धी कसुर

परिचय

व्यक्तिविरुद्धका फौजदारी कसुरहरूमा ज्यानसम्बन्धी कसुरपछिका गम्भीर कसुरहरूमध्ये व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कसुरलाई लिन सकिन्छ । यो कसुर प्रत्यक्ष रूपमा व्यक्तिको स्वतन्त्रताको हक विरुद्धको एक गम्भीर कसुर हो । कुनै पनि व्यक्ति फौजदारी अपराधको अभियोग लागी अनुसन्धानको विषयवस्तु भएको अवस्थामा पनि निजलाई प्रचलित सारवान र कार्यविधिगत फौजदारी कानूनले निर्धारण गरेको कानूनी व्यवस्था र तोकेको प्रक्रियाबमोजिम मात्र व्यवहार गर्न सकिन्छ । यस प्रयोजनको लागि निजको थुना समेत वैध हुनु पर्दछ । फौजदारी विधिशास्त्रले जसरी आपराधिक कार्य नियन्त्रण गर्न समकालिन समाजले अवाञ्छित ठानेका कार्यहरूलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरी निषेध गर्दछ र त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई गरिने सजायको व्यवस्था कानूनमा गर्नुपर्ने कुरालाई निश्चितता प्रदान गरेको छ, त्यसैगरी सजाय गरिने व्यक्तिलाई कानूनी प्रक्रियाबमोजिम कानूनले तोकेको हदभित्र रही सजाय गरिने सुनिश्चितता गरेको हुन्छ । फौजदारी विधिशास्त्रअनुसार कुनै पनि बाहनामा कुनै पनि व्यक्तिलाई गैरकानूनी पीडा थोपार्न सकिदैन । यही कारणले दण्डमा अन्तरनिहित पीडालाई वैध मानिएको हो ।

व्यक्तिलाई बेपत्ता पार्ने कार्य संसारका कुनै पनि क्षेत्राधिकारले प्रयोग गरेको दण्डको स्वरूपमा नपर्ने भएकाले यो स्वतः अवैध र व्यक्तिविरुद्धको पीडादायी कार्य हो । यसैले यो मानवअधिकारको उल्लङ्घन कारी कार्य समेत हो । मानवअधिकारको विषयवस्तुको रूपमा रहेकोले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई विभिन्न मानवअधिकारसम्बन्धी कानूनी संरचनाहरूले निषेध गर्ने वा सो कार्य निषेध गर्ने राष्ट्रिय कानून निर्माण गर्नुपर्ने दायित्व पक्षराज्यउपर सिर्जना गर्ने कानूनी व्यवस्था गरेको पाइन्छ । नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ (ICCPR), मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ (UDHR) लगायतका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरूले मानिसको जीवनको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेका छन् । UDHR को धारा ३ मा हरेक मानिसलाई जीवन, स्वतन्त्रता र व्यक्तिगत सुरक्षाको अधिकार छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी ICCPR को धारा ९(१) मा प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्रता र जीउको सुरक्षाको अधिकार छ । कसैलाई पनि स्वेच्छाचारी रूपमा पक्राउ गर्न वा थुनामा राख्न पाइने छैन । कानूनले स्थापना गरेका आधार तथा कार्यविधिबाट बाहेक कसैलाई पनि आफ्नो स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरिनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसैगरी धारा ९ का अन्य उपधाराहरूमा पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउको कारण र अभियोगको जानकारी दिनु पर्ने, न्यायिक निकायसमक्ष तुरुन्त पेस गर्नुपर्ने, थुनामा राख्नु अपवाद हुने जस्ता फौजदारी न्यायका हकलाई सुनिश्चित गरिएको छ । व्यक्तिलाई बेपत्ता पार्ने कार्य मानवअधिकारको गम्भीर चुनौतिको रूपमा रहेको र अन्य मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी संरचनाहरूले विशिष्ट रूपमा व्यवस्था गर्न नसकेको परिप्रेक्ष्यमा यसलाई नियन्त्रण गर्नको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय महासभालेको प्रस्ताव नं. ६१/१७७ बाट २० डिसेम्बर २००६ मा जारी भई ६ फेब्रुअरी २००७ देखि हस्ताक्षरको लागि खुला गरिएको जबरजस्त बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको

संरक्षण गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, (२००६) (*International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance*) महत्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी लिखतको रूपमा रहेको करा सान्दर्भिक हुन जान्छ। यो महासन्धिको धारा १ को उपधारा (१) मा कसैलाई पनि जबरजस्ती बेपत्ताको भागीदार बनाइनेछैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने उपधारा (२) मा युद्धको अवस्था वा युद्धको खतरा, आन्तरिक राननीतिक अस्थिरता वा अन्य सार्वजनिक सङ्कट जेसुकै कारणले भए पनि कुनै अपवादजनक परिस्थितिलाई जबरजस्त बेपत्ताको टचपुस्टचाइँका रूपमा याचना गर्न सकिने छैन भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। उक्त महासन्धिको धारा २ बमोजिम सो महासन्धिको प्रयोजनको लागि “जबरजस्ती बेपत्ता” भन्नाले प्रकारान्तरले त्यस्तो व्यक्तिलाई कानूनको संरक्षणबाट बाहिर पार्ने गरी स्वतन्त्रता हरण गरेको वा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको अवस्था वा अतोपत्तोको लुकाउने हिसाबले राज्यका निकायहरू वा राज्यको अख्तियारी, समर्थन वा सम्मत्तिसाथ काम गर्ने व्यक्तिहरू वा व्यक्तिका समूहहरूद्वारा गरिने पक्राउ, थुनछेक, अपहरण वा स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने अन्य कार्यलाई मानिने भनी सो शब्दावलीको परिभाषा गरिएको छ। धारा ४ मा हरेक राज्यपक्षले जबरजस्ती बेपत्तालाई आफ्नो फौजदारी कानूनमा अपराध कायम गर्ने कुरा निश्चित गर्नका लागि आवश्यक उपायहरू अपनाउनेछन् भन्ने व्यवस्था गरिएको छ भने धारा ७(१) मा हरेक राज्यपक्षले जबरजस्ती बेपत्ताको कसुरलाई यसको चरम गम्भीरतालाई ख्याल राख्ने हिसाबको उपयुक्त सजायहरूद्वारा दण्डनीय बनाउनेछन् भन्ने व्यवस्था गरेको छ। यी व्यवस्थाहरूले पक्षराज्यहरूलाई आफ्नो राष्ट्रिय फौजदारी कानूनमा यस्ता व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण (*Criminalization*) गर्ने दायित्व सुम्पेको पाइन्छ। नेपाल सो महासन्धिको पक्ष भई नसकेको भए तापनि महासन्धिको मान्यता अनुकरणीय छन्।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २४ मा व्यवस्थित न्यायसम्बन्धी हकबाट यसबारे व्यवस्था गरिएको पाइन्छ। सो धाराको उपधारा (१) मा कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारणसहितको सूचना नदिई थुनामा राखिने छैन भन्ने, उपधारा (२) मा पक्राउमा परेका व्यक्तिलाई पक्राउ परेको समयमा नै आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग सल्लाह लिन पाउने हक हुने व्यवस्था छ। त्यस्तो व्यक्तिले आफ्नो कानून व्यवसायीसँग गरेको परामर्श र निजले दिएको सल्लाह गोप्य रहनेछ र त्यस्तो व्यक्तिलाई आफ्नो कानून व्यवसायीद्वारा पुर्पक्ष गर्ने हकबाट वञ्चित गरिनेछैन र उपधारा (३) बमोजिम पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समयबाट बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्नेछ र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएका व्यक्तिलाई थुनामा नराखिने मौलिक हकको व्यवस्था गरी व्यक्ति बेपत्ता गर्ने कार्यलाई पूर्णतः निषेध गरिनुपर्ने कार्यको रूपमा राखिएको छ। तथापि, प्रचलित फौजदारी प्रकृतिका ऐनहरूलाई हेर्दा “व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य”लाई प्रत्यक्ष रूपमा निषेध गर्ने व्यवस्था आएको छैन। तर मुलुकी ऐनको अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको महल तथा मानवबेचविखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ ले निषेध गरेका कार्यहरूलाई हेर्दा केही अवस्थामा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई पनि कुनै न कुनै रूपमा सो कानूनी व्यवस्था अन्तर्गतको अपराधको रूपमा लिन सकिने देखिन्छ। जबरजस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिको संरक्षण गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २००६ को धारा २ बमोजिमको परिभाषा र धारा ४ र ६ बमोजिम सो कार्यलाई निषेध गरी दण्डनीय बनाउनुपर्ने गरी निर्धारण गरेको मापदण्डलाई अनुकरण गर्न तथा नेपालमापछिल्लो समयमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यमा भएको अप्रत्याशित वृद्धिको कारणले यसलाई नियन्त्रण गर्न छुट्टै कानूनी संरचना आवश्यक देखिएको सन्दर्भमा प्रस्तावित संहिताले यो आपराधिक कार्यलाई छुट्टै परिच्छेद अन्तर्गत कानूनी व्यवस्था गरी

नियन्त्रण गर्ने प्रयास गरेको छ । यसरी हेर्दा नेपालको सन्दर्भमा यस परिच्छेद अन्तर्गत प्रस्ताविक कानूनी व्यवस्थालाई नितान्त नयाँ कानूनी व्यवस्था मान्न सकिन्छ ।

२०७. व्यक्ति बेपत्ता पार्ने काम गर्न गराउन नहुने : (१) कसैले कसैलाई बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) प्रयोजनको लागि “व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य” भन्नाले देहायको कार्य सम्भन्नुपर्छ :-

(क) कानूनबमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष कानूनबमोजिम उपस्थित गराउनु पर्ने अवधिभित्र उपस्थित नगराउने वा सो अवधि व्यतीत भएपछि सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिने वा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने,

(ख) कुनै सङ्गठन वा सङ्गठित वा असङ्गठित समूहको नामबाट कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गरी, कब्जा वा नियन्त्रणमा लिई वा अन्य कुनै किसिमले निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरी चौबीस घण्टा व्यतीत भएपछि वा त्यसरी वञ्चित गर्नुको कारण तथा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा सरोकारवालालाई जानकारी नदिने ।

(३) कुनै व्यक्तिलाई जुन व्यक्तिको आदेशले पक्राउ गरी, थुनामा राखी वा नियन्त्रणमा लिई बेपत्ता पारेको हो त्यस्तो आदेश दिने र सो आदेशको कार्यान्वयन गर्ने व्यक्ति बेपत्ता पार्ने मुख्य कसुरदार मानिनेछन् ।

(४) व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति वा सङ्गठन वा सङ्गठित वा असङ्गठित समूहको जिम्मेवार व्यक्तिको आदेश वा निर्देशनबमोजिम भए गरेको रहेछ भने त्यस्तो आदेश वा निर्देशन दिने व्यक्ति बेपत्ता पार्ने मुख्य कसुरदार मानिनेछ ।

(५) कसैले आफू मातहतको पदाधिकारी, निकाय वा समूहद्वारा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न वा गराउन लागेको कुरा थाहा पाएर पनि त्यसको उपेक्षा गरेमा वा त्यस्तो कार्य रोक्ने सम्बन्धमा आवश्यक उपाय नअपनाएमा निजले समेत यस दफाबमोजिम कसुर गरेको मानिनेछ ।

(६) कुनै व्यक्तिलाई एक भन्दा बढी व्यक्तिले सामूहिक रूपमा बेपत्ता पारेमा सो कार्यमा संलग्न प्रत्येक व्यक्ति समान रूपमा कसुरदार मानिनेछन् ।

(७) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ:-

(क) व्यक्ति बेपत्ता पार्नेलाई बेपत्ता पारेको अवधि र अवस्थालाई समेत विचार गरी सो काम गर्ने मुख्य कसुरदारलाई पन्ध्र वर्षसम्म कैद र पाँच लाख रुपियाँसम्म जरिमाना,

(ख) व्यक्ति बेपत्ता पार्न मतियार बन्ने वा षडयन्त्र गर्नेलाई व्यक्ति बेपत्ता पार्ने मुख्य कसुरदार सरह र सोको उद्योग गर्ने वा परिपञ्च गर्ने व्यक्तिलाई मुख्य कसुरदारलाई हुने सजायको आधा सजाय ।

(८) महिला वा नाबालक विरुद्ध उपदफा (१) बमोजिमको कसुर मानिने कार्य गर्नेलाई उपदफा (७) बमोजिम हुने सजायमा दुई वर्ष थप कैद सजाय हुनेछ ।

(९) कसैले कुनै व्यक्तिलाई बेपत्ता पारिएको अवस्थामा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको विरुद्ध कानूनबमोजिम सजाय हुने अन्य कुनै कसुर गरेको रहेछ भने निजलाई त्यस्तो कसुरवापत कानूनबमोजिम हुने सजायमा यस दफाबमोजिमको सजाय थप हुनेछ ।

(१०) सरकारी साधन, भवन, हातहतियार वा मालसामान प्रयोग गरी व्यक्ति बेपत्ता पार्ने व्यक्तिलाई यस दफामा हुने सजायमा थप एक वर्ष कैद हुनेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) बमोजिम कसैले कसैलाई बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न गराउन हुँदैन भन्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरी व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरेको छ । यो व्यवस्थाअनुसार :

- (क) कसैले
- (ख) कसैलाई
- (ग) बेपत्ता पार्ने कार्य
- (घ) गर्न गराउन हुँदैन ।

उक्त उपदफा (१) मा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरी निषेध गरिएको छ । तर “व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य” ले केकस्ता कार्यहरूलाई समावेश गर्दछ भन्ने सम्बन्धमा उपदफा (२) मा परिभाषा गरिएको छ । सो व्यवस्थाअनुसार “व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य” भन्नाले निम्न कार्यलाई सम्भन्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ :-

- (क) कानूनबमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष कानूनबमोजिम उपस्थित गराउनुपर्ने अवधिभित्र उपस्थित नगराउने वा सो अवधि व्यतीत भएपछि सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिने वा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने,
- (ख) कुनै सँगठन वा सङ्गठित वा असङ्गठित समूहको नामबाट कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गरी, कब्जा वा नियन्त्रणमा लिई वा अन्य कुनै किसिमले निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरी चौबीस घण्टा व्यतीत भएपछि वा त्यसरी वञ्चित गर्नुको कारण तथा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा सरोकारवालालाई जानकारी नदिने ।

उक्त प्रस्तावित खण्ड (क) को परिभाषाअनुसार निम्न अवस्थामा “व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य” भएको मानिन्छ:

- (क) कानूनबमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न,
- (ख) अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई,
- (ग) मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष कानूनबमोजिम उपस्थित गराउनु पर्ने अवधिभित्र उपस्थित नगराउने वा (घ) सो अवधि व्यतीत भएपछि सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिने वा

(ड) निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने ।

यसै गरी उक्त प्रस्तावित खण्ड (ख) को परिभाषा अनुसार निम्न अवस्थामा “व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य” भएको मानिन्छः

(क) कुनै सँगठन वा सङ्गठित वा असङ्गठित समूहको नामबाट,

(ख) कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गरी, कब्जा वा नियन्त्रणमा लिई, वा

(ग) अन्य कुनै किसिमले निजलाई वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरी,

(घ) चौबीस घण्टा व्यतीत भएपछि वा

(ङ) त्यसरी वञ्चित गर्नुको कारण तथा

(च) निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा सरोकारवालालाई जानकारी नदिने कार्य ।

प्रस्तावित दफाको उपदफा (३) मा कुनै व्यक्तिलाई जुन व्यक्तिको आदेशले पक्राउ गरी, थुनामा राखी वा नियन्त्रणमा लिई बेपत्ता पारेको हो त्यस्तो आदेश दिने र सो आदेशको कार्यान्वयन गर्ने व्यक्ति बेपत्ता पार्ने मुख्य कसुरदार मानिनेछन् भन्ने व्यवस्था गरी व्यक्ति कसुर गर्न आफैँ उपस्थित नभएको व्यक्ति भए पनि बेपत्ता मानिने कार्य गर्न आदेश दिने व्यक्तिलाई पनि मुख्य अभियुक्त मानिने व्यवस्था गरिएको छ ।

फौजदारी विधिशास्त्र अनुसार सामान्यतः फौजदारी अपराधमा आपराधिक कार्य गर्ने व्यक्ति सो अपराध गर्न असक्षम भएमा वा उसलाई वैध प्रतिरक्षा उपलब्ध भएमा मात्र आदेश दिने व्यक्ति परदायित्वको सिद्धान्त (Doctrine of vicarious liability) अनुसार मुख्य अभियुक्तको रूपमा दायित्वशील हुने हुन्छ । तर आदेश पालना गरी आपराधिक कार्य गर्ने व्यक्ति आफैँ सो अपराध गर्न सक्षम भएको र निजलाई कुनै पनि किसिमको वैध प्रतिरक्षा प्राप्त नभएको अवस्थामा त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्ति मुख्य अपराधी (Principal offender) र आदेश दिने व्यक्ति सहयोगी वा मतिपार (Accessory offender) को रूपमा रहने गर्दछ । कानूनले स्पष्ट व्यवस्था गरी दुवैलाई समान रूपमा फौजदारी दायित्वको लागि जिम्मेवार बनाएको अवस्थामा दुवै समान रूपमा जिम्मेवार हुने सिद्धान्तलाई फौजदारी विधिशास्त्रले स्वीकार गरेको छ । यही सिद्धान्तअनुसार प्रस्तावित दफामा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य गर्ने व्यक्ति र सोको लागि आदेश दिने व्यक्ति दुवैलाई समान रूपमा फौजदारी दायित्वको लागि जिम्मेवार बनाउने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तावित दफाको उपदफा (४) बमोजिम व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य कुनै सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति वा सँगठन वा सङ्गठित वा असङ्गठित समूहको जिम्मेवार व्यक्तिको आदेश वा निर्देशनबमोजिम भए गरेको रहेछ भने त्यस्तो आदेश वा निर्देशन दिने व्यक्ति बेपत्ता पार्ने मुख्य कसुरदार मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थामा पनि उपदफा (३) मा व्यवस्था गरिएजस्तै प्रतिनिधिमूलक दायित्वको सिद्धान्त (Doctrine of vicarious liability) अनुसार सामूहिक रूपमा आपराधिक कार्य भएको अवस्थामा सो समूहको मुख्य व्यक्तिलाई आपराधिक दायित्वको लागि जिम्मेवार बनाइने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

प्रस्तावित दफाको उपदफा (५) बमोजिम कसैले आफू मातहतको पदाधिकारी, निकाय वा समूहद्वारा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न वा गराउन लागेको कुरा थाहा पाएर पनि त्यसको उपेक्षा गरेमा वा त्यस्तो कार्य रोक्ने सम्बन्धमा आवश्यक उपाय नअपनाएमा निजले समेत यस दफाबमोजिम कसुर गरेको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरी फौजदारी विधिशास्त्रले केही खास अवस्थामा स्वीकार

गरेको कर्तव्य विमुखता वा अकार्यता (Omission) लाई आपराधिक कार्य (Actus reus) को एउटा स्वरूपको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । कानूनी कर्तव्य पूरा गर्न असफल भएको वा पूरा नगरेको कारणले आपराधिक कार्य भएमा त्यस्तो कार्यको लागि आपराधिक दायित्व बहन गराउने प्रचलन अन्य क्षेत्राधिकारहरूमा पनि रहेको पाइन्छ । प्रस्तुत उपदफामा प्रयुक्त “आफू मातहतको पदाधिकारी, निकाय वा समूहद्वारा” भन्ने शब्दावलीले त्यस्तो आपराधिक कार्य रोक्नु पर्ने दायित्व भएको व्यक्तिले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न वा गराउन लागेको कुरा थाहा पाएर पनि त्यसको उपेक्षा गरेमा वा त्यस्तो कार्य रोक्ने सम्बन्धमा आवश्यक उपाय नअपनाएमा निज फौजदारी दायित्वको लागि जिम्मेवार हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत दफाले सिर्जना गर्ने आपराधिक दायित्व कर्तव्य विमुखता वा अकार्यता (Omission) ले सिर्जना गर्ने आपराधिक दायित्व हो ।

प्रस्तावित दफाको उपदफा (६) मा कुनै व्यक्तिलाई एकभन्दा बढी व्यक्तिले सामूहिक रूपमा बेपत्ता पारेमा सो कार्यमा संलग्न प्रत्येक व्यक्ति समान रूपमा कसुरदार मानिनेछन् भन्ने व्यवस्था गरी व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न सबै व्यक्तिहरू समान रूपमा मुख्य अभियुक्त सरह दायित्वाधिन हुने व्यवस्था गरिएको छ । गम्भीर प्रकृतिका आपराध नियन्त्रण गर्नको लागि फौजदारी विधिशास्त्रले यस्तो सामूहिक रूपमा भएका आपराधिक कार्यलाई कसुरको गम्भीरता बढाउने तत्व (Aggravating factor) को रूपमा लिई कानूनमा समान दायित्वको सिद्धान्तलाई अङ्गीकार गर्ने कुरालाई स्वीकार गरिएको हुन्छ । प्रस्तावित व्यवस्था सोहीबमोजिम रहेको पाइन्छ ।

यस दफाको उपदफा (७) देखि (१०) सम्म सजायको व्यवस्था गरिएको छ । उपदफा (७) बमोजिम उपदफा (९) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी देहयमा निम्नबमोजिम सजायको व्यवस्था गरिएको छ:

- (क) व्यक्ति बेपत्ता पार्नेलाई बेपत्ता पारेको अवधि र अवस्थालाई समेत विचार गरी सो काम गर्ने मुख्य कसुरदारलाई पन्ध्र वर्षसम्म कैद र पाँच लाख रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ख) व्यक्ति बेपत्ता पार्न उद्योग वा परिपञ्च गर्ने, मतियार बन्ने वा षडयन्त्र गर्नेलाई व्यक्ति बेपत्ता पार्ने मुख्य कसुरदारलाई हुने सजायको आधा सजाय ।

यस उपदफाको खण्ड (क) मा व्यक्ति बेपत्ता पार्नेलाई बेपत्ता पारेको अवधि र अवस्थालाई समेत विचार गरी सो काम गर्ने मुख्य कसुरदारलाई पन्ध्र वर्षसम्म कैद र पाँच लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था गरी सजायको माथिल्लो हद राखिएको छ । सजायको तल्लो हद नतोकी बेपत्ता पारेको अवधि र अवस्थालाई समेत विचार गरी सजाय तोक्ने (Sentencing) विवेकीय अधिकार अदालतलाई दिइएको पाइन्छ । खण्ड (ख) मा व्यक्ति बेपत्ता पार्न उद्योग वा परिपञ्च गर्ने, मतियार बन्ने वा षडयन्त्र गर्नेलाई व्यक्ति बेपत्ता पार्ने मुख्य कसुरदारलाई हुने सजायको आधा सजाय हुने व्यवस्था गरी मतियार वा सहयोगीलाई मुख्य अपराधीलाई हुने सजायको आधा सजाय गर्ने नेपाली कानूनी प्रणालीले साबिकदेखि नै स्वीकार गरेको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको छ ।

प्रस्ताविक दफाको उपदफा (८) बमोजिम महिला वा नाबालक विरुद्ध उपदफा (९) बमोजिमको कसुर मानिने कार्य गर्नेलाई उपदफा (७) बमोजिम हुने सजायमा दुई वर्ष थप कैद सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी पीडितको आधारमा थप सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । महिला वा नाबालक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कसुरको पीडित भएको अवस्थामा यसलाई अपराधको गम्भीरता बढाउने तत्व (Aggravating Factor) को रूपमा प्रस्ताव गरिएको छ ।

प्रस्ताविक दफाको उपदफा (९) मा कसैले कुनै व्यक्तिलाई बेपत्ता पारिएको अवस्थामा

बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको विरुद्ध कानूनबमोजिम सजाय हुने अन्य कुनै कसुर गरेको रहेछ भने निजलाई त्यस्तो कसुरवापत कानूनबमोजिम हुने सजायमा यस दफाबमोजिमको सजाय थप हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी छुट्टै अपराधको लागि थप दण्ड गरिने अवधारणा (Consecutive Approach of Sentencing) लाई यो उपदफामा स्वीकार गरिएको छ । एकै व्यक्तिले एकभन्दा बढी अपराध गरेको अवस्थामा निजलाई सजाय गर्ने सम्बन्धमा सामान्यतः दुई किसिमका अवधारणाहरूलाई संसारका विभिन्न क्षेत्राधिकारहरूले स्वीकार गरेको पाइन्छ । ती अवधारणाहरूमा ठूलो सजायमा सानो सजाय विलिन हुने (Concurrent Approach) र सजाय जोडिने (Consecutive Approach) अवधारणाहरू पर्दछन् । पहिलो अवधारणा अनुसार एकै व्यक्तिले एकभन्दा बढी अपराध गरेको अवस्थामा अपराधीलाई अदालतबाट निजले गरेका विभिन्न अपराधमा सजाय गरेपछि निजले पाएको सबैभन्दा ठूलो सजाय मात्र भोग्न लगाइन्छ र सबै सजाय सो सजाय भोगदा नै भोगिएको मानिन्छ । अर्थात् सबै साना सजाय ठूलो सजायभित्र गाभिएको मानिन्छ । दोस्रो अवधारणाअनुसार एकै व्यक्तिले एकभन्दा बढी अपराध गरेको अवस्थामा अपराधीलाई अदालतबाट निजले गरेका विभिन्न अपराधमा सजाय गरेपछि निजले पाएका सबै सजायहरूलाई जोडी वा क्रमसँग भान्ने लगाइन्छ र सजायलाई एकअर्कामा गाभिँदैन । नेपाली कानूनी प्रणालीले सामान्यतः अङ्गीकार गरेको अवधारणा पहिलो अवधारणा हो । मुलुकी ऐन दण्डसजायको महलको ८ नं. र ४१ नं. मा दण्ड सजाय तोक्ने सामान्य नियमको रूपमा यस सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ । तर नेपाली फौजदारी कानूनी प्रणालीलेपछिल्लो चरणमा स्वीकार गरेको कानूनी व्यवस्थालाई अध्ययन गर्दा दोस्रो अवधारणालाई पनि क्रमशः स्वीकार गर्न खोजिएको जस्तो देखिन्छ । मानव बेचबिखनसम्बन्धी अपराध, अपहरण तथा शरीरबन्धकसम्बन्धी अपराधलाई निषेध गर्न पछिल्लो चरणमा बनेका फौजदारी कानूनहरूमा दोस्रो अवधारणालाई स्वीकार गरी सजायसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तावित दफाले पनि उल्लिखित दोस्रो अवधारणालाई स्वीकार गरी सजायको व्यवस्था गरेको छ ।

प्रस्ताविक दफाको उपदफा (१०) मा सरकारी साधन, भवन, हातहतियार वा मालसामान प्रयोग गरी व्यक्ति बेपत्ता पार्ने व्यक्तिलाई यस दफामा हुने सजायमा थप एक वर्ष कैद हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी आपराधिक कार्य गर्न सरकारी साधन, भवन, हातहतियार वा मालसामानको दुरुपयोगलाई थप सजायको आधारको रूपमा लिई यसलाई अपराधको गम्भीरता बढाउने तत्व (Aggravating Factor) को रूपमा लिइएको देखिन्छ ।

(क) राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्रप्रसाद ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार, गृहमन्त्रालय सिंहदरवार समेत रहेको मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट देहायको सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ ।^{१६५}

- ◆ नेपाल सन्धि ऐन, २०४७ को धारा ९ ले नेपालले अनुमोदन गरेका सन्धि सम्झौताको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुने व्यवस्था गरेकाले नेपालले समेत स्वीकार गरिसकेका यी दस्तावेजहरूले निर्धारण गरेको दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति पाउन सक्ने अवस्था नरहने ।
- ◆ विदेशी तथा मानवअधिकारसम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूले गरेका निर्णयअनुरूप विकसित भएका मानवअधिकारसम्बन्धी मापदण्ड र सिद्धान्तहरू हाम्रो संविधानले अङ्गीकार गरेको, न्यायका मान्य सिद्धान्तका रूपमा बेपत्ता भएका नागरिकहरूप्रति राज्यको के कस्तो दायित्व रहने भनी स्थापित सिद्धान्तलाई अदालतले उदाहरणको रूपमा लिन सक्ने ।

- ◆ संविधानको भाग ४ अन्तर्गतको प्रावधानहरू कार्यान्वयन भए वा नभएको सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन नसकिने भनी धारा ३६ ले व्यवस्था गरेको भए तापनि यी प्रावधानहरूमा भएका व्यवस्था राज्यका प्रतिबद्धता हुन् भन्ने कुरामा विवाद न देखिने ।
- ◆ राज्यको दायित्व, निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरूको विषयमा राज्यले आफ्नो प्राथमिकता अनुसार कहिले आयोग गठन गर्ने भन्ने कुरा उसको सुविधाको विषय भन्न सक्ने र राज्यको निर्देशक सिद्धान्तको कार्यान्वयन आफ्नो तजविजको विषय भन्न सक्ने, तर मौलिक हककै अङ्गको रूपमा उपचारात्मक संयन्त्रको दृष्टिले गरिने कानूनी अनुसन्धान अभियोजन र उपचारको विषय दोस्रो प्राथमिकताको विषय हुन सक्तैन र अदालतको क्षेत्राधिकार बाहिरको विषय पनि हुन नसक्ने ।
- ◆ अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी दस्तावेजहरू, विदेशी तथा मानवअधिकारसम्बन्धी क्षेत्रीय अदालतहरूको निर्णय, हाम्रो संवैधानिक प्रावधान समेतबाट बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको यथार्थ स्थिति पहिचान गरी अवस्था सार्वजनिक गर्ने, दोषी देखिएका जिम्मेवार अधिकारीहरूलाई कानूनी कारबाई गर्ने र पीडित पक्षलाई उचित राहतको व्यवस्था गर्ने दायित्वबाट राज्य पन्छिन सक्ने अवस्था न देखिने ।
- ◆ संविधानले यस अदालतलाई संविधानको संरक्षक र नागरिक स्वतन्त्रताको पहरेदारको रूपमा दायित्व सुम्पेको हुनाले संविधानले तोकेको दायित्व राज्यका अन्य संयन्त्रले पूरा गर्न नसकेको अवस्थामा त्यस्तो दायित्व पूरा गराउन यस अदालतले उचित र आवश्यक आदेश दिन सक्ने ।
- ◆ अदालतको कार्यक्षेत्र तथा स्रोत साधनको सीमितता समेतका कारण सम्पूर्ण निवेदनहरूमा उल्लिखित व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा यस अदालतले छुट्टाछुट्टै छानबिन गराउन सम्भव नभए तापनि छानबिन गराइएका निवेदनहरूमा प्राप्त प्रतिवेदनको निष्कर्षको आधारमा बेपत्ता गराइएका भनिएका अन्य व्यक्तिहरूको हकमा समेत छुट्टै प्रभावकारी संयन्त्र बनाई समग्रतामा थप छानबिन गर्नुपर्ने ।
- ◆ बेपत्ता नागरिकहरूको खोजी गरी न्याय प्राप्ती गर्ने क्रममा पीडितहरूको परिवारले भोग्नु परेको शारीरिक मानसिक यातना तथा आर्थिक क्षति समेतलाई ह्याल गरी प्रस्तुत निवेदनबाटै तत्काल अन्तरिम प्रकृतिको राहतको आदेश दिन उपयुक्त देखिने ।
- ◆ बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनको लागि सोही ऐनमा वा छुट्टै रूपमा त्यस्ता बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छुट्टै जाँचबुझ आयोग गठन गर्ने व्यवस्था समेत समावेश गर्न वाञ्छनीय हुने हुँदा यस किसिमको समस्याको जाँचबुझ गर्न छुट्टै अधिकार, सिप र प्रक्रियाको आवश्यकता हुने हुनाले संयुक्त राष्ट्रसंघको मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको तत्वावधानमा विकसित बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा जाँचबुझ गर्ने आयोगको आधारहरू (Criteria for Commission on Enforced Disappearance) लाई मार्ग निर्देशकको रूपमा शर्तहरू किटान गर्न उपयुक्त हुने ।
- ◆ बेपत्ता पारिएको व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी ऐन, तिनीहरूलाई बेपत्ता पारिएको कारण र अवस्थावारे जाँचबुझ आयोगको व्यवस्था कानूनबाटै गरी व्यापक रूपमा छानबिन गर्न अधिकार सम्पन्न उपयुक्त आयोग गठन गरी निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको हकमा

छानविन गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाउने र सो आधारमा फौजदारी अनुसन्धान पूरा गरी आवश्यकता र उपयुक्तता अनुसार सम्बन्धित व्यक्तिको हकमा अभियोजन लगायतको निर्णय गर्नु गराउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, तथा गृहमन्त्रालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी हुने ।

- ◆ बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्नु र न्याय दिलाई दिनु राज्यको सम्पूर्ण अङ्गको उत्तरदायित्व रहने हुनाले जिम्मेवार अङ्गसँग संविधानसम्मत कार्यमा सकारात्मक भूमिकाको आशा एवं विश्वास गर्नु प्रस्तुत मुद्दाको रोहमा स्वभाविक र वैध अपेक्षा भएकोले यस क्रममा नेपाल सरकारले कानून निर्माणको प्रक्रियामा विशेष पहल गर्न जरुरी देखिने ।
- ◆ यस अदालतको आदेशबाट गठित कार्यटोलीको अनुसन्धानबाट समेत मृत्यु भैसकेको पुष्ट भएको भनिएका व्यक्ति चक्रबहादुर कटुवालको हकमा तात्कालिक राहतको रूपमा तिनको नजिकको हकवालालाई र अन्य मृत घोषित भएका परिवारलाई जनही २ लाख रुपियाँ क्षतिपूर्ति दिने, यस अदालतको अनुसन्धान टोलीबाट छानविन गरिसकिएको सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएको निष्कर्ष निकालिएका राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, विपिन भण्डारी र दिलबहादुर राईको हकमा जनही एक लाख पचास हजार र वांकी निवेदनमा उल्लिखित स्थिति प्रष्ट नभएका व्यक्तिहरूको हकमा जनही १ लाख रुपियाँ तात्कालिक राहतस्वरूप अविलम्ब उपलब्ध गराइदिनु भनी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०० र १०७(२) अनुसार आदेश जारी हुने ।
- ◆ विभिन्न प्रकरणमा उल्लिखित कुराहरूमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी हालसम्मको पीडितहरूको अवस्था र यसपछि पनि बेपत्ता भएका कारणले निरन्तर भोग्नु परेको क्षति र असुविधालाई विचार गरी आर्थिक, शैक्षिक, रोजगारी लगायतको विभिन्न पक्षहरू विचार गरी उपयुक्त राहत कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागू गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने ।

२०८. कसुरसँग सम्बन्धित मालसामान जफत हुने : यस संहिता अन्तर्गत सजाय हुने कसुर गर्दा सम्बन्धित धनीको सहमतिले प्रयोग गरिएका घर जग्गा, सवारीसाधन, हातहतियार तथा अन्य सबै मालसामान जफत हुनेछन् ।

तर सरकारी भवन, साधन, हातहतियार तथा मालसामान जफत हुनेछैन ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफामा यस संहिताअन्तर्गत सजाय हुने कसुर गर्दा सम्बन्धित धनीको सहमतिले प्रयोग गरिएका घर जग्गा, सवारीसाधन, हातहतियार तथा अन्य सबै मालसामान जफत हुनेछन् भन्ने व्यवस्था गरी कसुरसँग सम्बन्धित मालसामान जफत हुने व्यवस्था गरिएको छ । तर यसको प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशले सरकारी भवन, साधन, हातहतियार तथा मालसामान जफत हुनेछैन भन्ने व्यवस्था गरी उल्लिखित सरकारी भवन, साधन, हातहतियार तथा मालसामान आपराधिक कार्यमा प्रयोग भएको भए पनि जफत नहुने व्यवस्था गरेको छ ।

प्रस्तावित व्यवस्थामा “कसुर गर्दा सम्बन्धित धनीको सहमतिले प्रयोग गरिएका” भन्ने वाक्यांश रहेकोले सो मालसामान जफत हुनका लागि त्यस्तो अपराधिक कार्यमा प्रयोग गरिएको माल सामानको प्रयोगको बारेमा कम्तीमा पनि माल धनीलाई जानकारी (Knowledge) भएको हुनुपर्दछ ।

२०९. क्षतिपूर्ति भराई लिन पाउने : (१) बेपत्ता पारिएको व्यक्तिपछि सार्वजनिक भएमा वा गरिएमा निजले बेपत्ता पार्ने व्यक्तिबाट क्षतिपूर्ति भराई लिन पाउनेछ ।

(२) बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको मृत्यु भइसकेको भए उपदफा (१) बमोजिमको क्षतिपूर्ति रकम निजको नजिकको हकवालाले भराई लिन पाउनेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) मा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिपछि सार्वजनिक भएमा वा गरिएमा निजले बेपत्ता पार्ने व्यक्तिबाट क्षतिपूर्ति भराई लिन पाउनेछ भन्ने व्यवस्था गरी व्यक्ति बेपत्ता पार्ने अपराधबाट पीडित व्यक्तिले पीडकबाट क्षतिपूर्ति भराइलिन पाउने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थामा क्षतिपूर्तिको रकम वा मात्राको बारेमा उल्लेख गरिएको छैन । अपराधबाट पुग्न गएको क्षति समेत विचार गरी अदालतले नै मनासिव रकम भराई दिन सक्ने गरी अदालतलाई यस सम्बन्धमा स्वविवेकीय अधिकार प्रदान गरिएको छ ।

उपदफा (२) ले बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको मृत्यु भइसकेको भए उपदफा (१) बमोजिमको क्षतिपूर्ति रकम निजको नजिकको हकवालाले भराई लिन पाउनेछ भन्ने व्यवस्था गरी क्षतिपूर्ति हकवालाले समेत भराई लिन पाउने व्यवस्था प्रस्ताव गरेको छ ।

२१०. धनमाल फिर्ता गर्नुपर्ने : यस परिच्छेदबमोजिम कसैले कुनै व्यक्तिलाई बेपत्ता पार्दा त्यस्तो व्यक्तिको धनमाल समेत लिएको रहेछ भने त्यसरी बेपत्ता पार्ने व्यक्तिबाट बेपत्ता पारिएको वा निजको नजिकको हकवालालाई त्यस्तो धनमाल भए सो फिर्ता गर्नुपर्नेछ र नभएमा सो धनमाल वापतको मनासिव क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी:

यस दफामा यस परिच्छेदबमोजिम कसैले कुनै व्यक्तिलाई बेपत्ता पार्दा त्यस्तो व्यक्तिको धनमाल समेत लिएको रहेछ भने त्यसरी बेपत्ता पार्ने व्यक्तिबाट बेपत्ता पारिएको वा निजको नजिकको हकवालालाई त्यस्तो धनमाल भए सो फिर्ता गर्नुपर्नेछ र नभएमा सो धनमाल वापतको मनासिव क्षतिपूर्ति तिर्नु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी व्यक्ति बेपत्ता गर्ने अपराध गर्दा पीडितको धनमाल लिएको भए सो फिर्ता गर्नुपर्ने र फिर्ता गर्न सकिने अवस्थामा नभए सोको क्षतिपूर्ति पीडित व्यक्तिले तिर्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।

२११. हदम्याद : यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुर भएको थाहा भएको वा बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सार्वजनिक भएको वा गरिएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

तर उजुर गर्न सकिने परिस्थिति नभएको कारण खुलाई अदालतको अनुमति लिई प्रमाणसहित उजुर गरेमा जहिलेसुकै उजुर लाग्नेछ ।

टिप्पणी:

यस दफामा अन्य परिच्छेदको अन्त्यमा भएको जस्तै हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छ । यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुर भएको थाहा भएको वा बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सार्वजनिक भएको वा गरिएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन । तर उजुर गर्न सकिने परिस्थिति नभएको कारण खुलाई अदालतको अनुमति लिई प्रमाण सहित उजुर गरेमा जहिलेसुकै उजुर लाग्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी हदम्यादसम्बन्धी सामान्य अवस्थामा र अदालतको अनुमतिले हदम्याद कायम हुने गरी दुई किसिमको हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छ ।

यो दफा अनुसार सामान्यतः यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुर भएको :

(क) थाहा भएको, वा

(ख) बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सार्वजनिक भएको वा गरिएको मितिले छ महिना ।

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने काम आफैमा गम्भीर भएको र कसुरदारले कहिलेकाही पीडितलाई उजुर गर्न नसकिने गरी बाधा अवरोध पुऱ्याउन सक्ने हुनाले यसमा उजुर गर्न विशेष व्यवस्था गर्नुपर्ने आवश्यक हुन्छ । प्रस्तावित दफाको प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांश (Proviso) ले उजुर गर्न सकिने परिस्थिति नभएको कारण खुलाई अदालतको अनुमति लिई प्रमाणसहित उजुर गरेमा जहिलेसुकै उजुर लाग्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी खास परिस्थितिको आधारमा अदालतले अनुमति दिएमा जहिलेसुकै पनि उजुर लाग्न सक्ने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

अपहरण वा शरीरबन्धकसम्बन्धी कसुर

परिचय

अपहरण वा शरीर बन्धकसम्बन्धी कसुर व्यक्तिविरुद्ध गरिने एक गम्भीर प्रकृतिको कसुर हो । यो कसुर आफैमा साध्य नभई अन्य कुनै निषेधित गैरकानूनी उद्देश्य पूरा गर्नको लागि माध्यमको रूपमा गरिने आपराधिक कार्य हो र अधिकांश अवस्थामा यो कसुर सङ्गठित रूपमा वा सङ्गठित आपराधिक समूहद्वारा गर्ने गरेको पाइन्छ । त्यसैले यसलाई सङ्गठित अपराधको एउटा स्वरूपको रूपमा पनि लिने गरिन्छ । व्यक्तिलाई अपहरण गरी वा शरीर बन्धक लिई फिरोतीको रकम (मुक्तिशुल्क) असूलउपर गर्ने, कतिपय अवस्थामा राजनीतिक स्वार्थ पूरा गर्न बाध्य पार्ने, हत्या लगायतका अन्य आपराधिक कार्य गर्ने गराउने, जबर्जस्ती करणी, यौनदुराचार, जीउमास्ने बेच्ने जस्ता अन्य आपराधिक कार्य गर्ने गराउने प्रयोजनको लागि पनि अपहरण गर्ने तथा शरीर बन्धक लिने कसुरहरू हुने गरेको पाइन्छ । यो कसुर सङ्गठित समूहद्वारा गरिने आपराधिक कार्य भएको र यस्तो अपराध गर्ने सङ्गठित समूहको आपराधिक संगठनको सञ्जाल अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा फैलिएको हुन सक्ने भएकोले यसलाई निषेध र नियन्त्रण गर्न अन्तर्राष्ट्रियस्तरका कानूनी र संस्थागत संरचना समेत आवश्यक मानिएको छ । यही प्रयोजनको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले १५ नोभेम्बर, २००० मा बहुराष्ट्रिय सङ्गठित अपराधविरुद्धको महासन्धि (Convention Against Transnational Organized Crime) पारित गरी यस्ता बहुराष्ट्रिय आपराधिक कार्यलाई सम्बद्ध राष्ट्रहरूले आपसी सहयोग र सहकार्यबाट नियन्त्रण गर्नुपर्ने र यसका लागि उक्त सन्धिले गरेको कानूनी संरचनाबमोजिम राष्ट्रिय कानूनलाई अनुकूलन गर्नुपर्ने अपेक्षा गरेको छ ।

यो अपराधको प्रकृति र उद्देश्य अन्य परम्परागत अपराधकोभन्दा सारतः भिन्न भएकोले यस्ता अपहरण गर्ने वा शरीर बन्धक लिने कार्यहरूको अपराधीकरण (Criminalization), अपराधको परिभाषा, अपराध अनुसन्धानको विशेष व्यवस्था, सुनुवाइ लागि क्षेत्राधिकारसम्बन्धी व्यवस्था, अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको आपराधिक दायित्वसम्बन्धी व्यवस्था, कतिपय अवस्थामा प्रमाणको भार, आवश्यक भएमा दण्डसजायसम्बन्धी खास व्यवस्था, अपराधपीडितको पुनर्स्थापना र क्षतिपूर्ति, हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्थाजस्ता फौजदारी विधिशास्त्रभित्र यस्ता गम्भीर प्रकृतिका मानिएका आपराधिक कार्यलाई नियन्त्रण गर्नका लागि विकसित नवीन अवधारणाले स्वीकार गरेका सिद्धान्त अनुकूल सक्षम कानूनी र संस्थागत संरचनाको टड्कारो रूपमा खाँचो महसूस गरिएकोले यस सम्बन्धमा छुट्टै कानूनी व्यवस्था आवश्यक भएको हो । नेपाली कानूनी प्रणालीमा यो अपराधलाई निषेध र नियन्त्रण गर्ने छुट्टै कानूनी व्यवस्थाको अभाव रहेकोमा मुलुकी ऐनको भाग चारमा परम्परागत अपराधहरूलाई मात्र निषेध गरिएको र लागू औषध, जीउमास्ने बेच्ने जस्ता केही सङ्गठित रूपमा हुन सक्ने अपराधलाई पनि सङ्गठित अपराध भनी स्पष्ट रूपमा स्वीकार नगरी निश्चित कार्यहरूलाई मात्र निषेध गर्ने गरी विशेष कानूनको निर्माण गरिएको थियो । खास गरी द्वन्द्वकाल र सोपछिको समयमा नेपालमा अपहरण गर्ने वा शरीर बन्धक लिने कार्यहरूमा आकस्मिक रूपमा वृद्धि भएकोले यसलाई निषेध गर्न पृथक सक्षम कानूनी संरचनाको आवश्यक महसूस भई यही आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्नको लागि २०६४

सालमा मुलुकी ऐनमा बाह्रौँ संशोधन गरी भाग चारअन्तर्गत महल ढक थप गरी “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” छुट्टै महलअन्तर्गत कानूनी व्यवस्था गरिएको छ ।

“अपहरण” अङ्ग्रेजी भाषाको kidnapping को नेपाली रूपान्तर हो । Kidnapping को शाब्दिक अर्थ kid (बालक) napping (चोर्ने काम) हुन्छ र सत्रौँ शताब्दीका kidnapping को अर्थ “बालक चोरी र ओसारपसार” मानिन्थ्यो । यो अर्थ अझै पनि केही यूरोपेली मुलुकमा कायमै छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३५९ देखि ३७४ सम्म १८ वटा दफाहरूमा अपहरण (Kidnapping/Abduction)सम्बन्धी अपराधका सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । सो संहिताको दफा ३५९ बमोजिम भारतबाट अपहरण गर्ने तथा कानूनसम्मत संरक्षकबाट अपहरण गर्ने कार्य (Kidnapping from India, and kidnapping from lawful guardianship) भन्ने व्यवस्था गरी अपहरणसम्बन्धी अपराध दुई किसिमको हुने व्यवस्था गरेको छ । भारतीय दण्डसंहिताबमोजिम अपहरणसम्बन्धी अपराधमा सो अपराध गर्ने उद्देश्यका आधारमा सात वर्षदेखि आजन्मकैद र जरिमाना गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

American Model Penal Code को दफा २१२.१ मा अपहरणलाई Kidnapping occurs when any person is unlawfully and non-consensually asported and held for certain purposes. Those purposes include gaining a ransom or reward, facilitating the commission of a felony or a flight after the commission of a felony; terrorizing or inflicting bodily injury on the victim or a third person and interfering with governmental or political function भनी परिभाषित गरिएको छ ।

नेपालमा अपहरण गर्ने वा शरीरबन्धक लिने कार्यहरूमा पछिल्लो समयमा आकस्मिक वृद्धि (Proliferation) भएपछि यसलाई निषेध गर्नको लागि २०६४ सालमा मुलुकी ऐनमा बाह्रौँ संशोधन गरी “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” महल थप गरी कानूनी व्यवस्था गरिएकोले प्रस्तावित संहितामा यस विषयमा छुट्टै परिच्छेदको व्यवस्था गर्नुलाई नौलो मान्न नसकिएपनि समग्र नेपाली फौजदारी कानूनी प्रणालीमा प्रस्तावित कानूनी व्यवस्थालाई नयाँ व्यवस्थाको रूपमा नै लिनु पर्दछ । २०६४ सालमा मात्र मुलुकी ऐनमा यससम्बन्धी कानूनी व्यवस्थालाई स्वीकार गरिएकोले सोपछि मात्र यस ऐन अन्तर्गत मुद्दा चलाइएको अवस्था हुँदा हालसम्म पनि सर्वोच्च अदालतबाट यससम्बन्धी पर्याप्त मुद्दाहरूमा व्याख्या हुन बाँकी नै छ ।

२१२. अपहरण गर्न नहुने : कसैले कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले देहायको कुनै काम गरेमा निजले अपहरण गरेको मानिनेछ :-

- (क) कुनै व्यक्तिलाई बल प्रयोग गरी वा सो प्रयोग गर्ने धम्की दिई, छलकपट गरी वा डरत्रासमा पारी, जोर जुलुम गरी, हातहतियार देखाई वा नदेखाई वा भुक्त्यानामा पारी वा नशालु पदार्थ वा मादक पदार्थ सेवन गराई वा कुनै व्यक्ति यात्रा गरी रहेको सवारीसाधन कुनै किसिमले कब्जामा लिई वा त्यसउपर कुनै किसिमले नियन्त्रण गरी निजलाई कुनै ठाउँमा लगेमा वा जान बाध्य गराएमा वा,
- (ख) कुनै व्यक्तिलाई निजको मन्जुरी विना वा नाबालक वा शारीरिक अशक्तताको कारणले अरूको आश्रयमा बसेको वा मानसिक अस्वस्थताको कारणले होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिलाई निजको बाबु आमा वा संरक्षकको मन्जुरी विना जबर्जस्ती कुनै ठाउँमा लगेमा ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) बमोजिम कसैले कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गर्न गराउन हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी अपहरण (Kidnapping) गर्नु (Comit) वा गराउनु (Cause to comit) लाई निषेध वा अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । यस उपदफामा प्रयुक्त “अपहरण” भन्ने शब्दावलीले के कस्तो कार्य वा कार्यहरूलाई सामेल गर्दछ भन्ने सम्बन्धमा उपदफा (२) मा उल्लेख गरिएको छ । सो उपदफामा उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले देहायको कुनै काम गरेमा निजले अपहरण गरेको मानिने छ भन्ने व्यवस्था गरी देहायमा दुईवटा खण्डहरूको व्यवस्था गरिएको छ । उक्त खण्ड (क) अनुसार कुनै व्यक्तिले निम्न कार्य गरेमा अपहरण गरेको मानिने व्यवस्था गरिएको छ:

- (क) कुनै व्यक्तिलाई बल प्रयोग गरी वा
- (ख) सो प्रयोग गर्ने धम्की दिई,
- (ग) छलकपट गरी वा
- (घ) डरत्रासमा पारी,
- (ङ) जोर जुलुम गरी,
- (च) हातहतियार देखाई वा नदेखाई वा
- (छ) भुक्त्यानमा पारी वा
- (ज) नशालु पदार्थ वा मादक पदार्थ सेवन गराई वा
- (झ) कुनै व्यक्ति यात्रा गरी रहेको सवारीसाधन कुनै किसिमले कब्जामा लिई वा
- (ञ) त्यसउपर कुनै किसिमले नियन्त्रण गरी
- (ट) निजलाई कुनै ठाउँमा लगेमा वा जान बाध्य गराएमा वा,

यस्तै खण्ड (ख) अनुसार कुनै व्यक्तिले निम्न कार्य गरेमा अपहरण गरेको मानिने व्यवस्था गरिएको छ:

- (क) कुनै व्यक्तिलाई निजको मन्जुरी विना वा
- (ख) नाबालक वा शारीरिक अशक्तताको कारणले अरूको आश्रयमा बसेको वा
- (ग) मानसिक अस्वस्थताको कारणले होस ठेगानमा नरहेको व्यक्तिलाई
- (घ) निजको बाबुआमा वा संरक्षकको मन्जुरी विना
- (ङ) जबर्जस्ती कुनै ठाउँमा लगेमा ।

उल्लिखित खण्डहरूमा उल्लिखित कुनै पनि कार्य गरेमा अपहरण गरेको मानिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” महलको १ नं. मा गरिएको व्यवस्थाको निरन्तरताको रूपमा नै रहेको छ । उक्त महलको १ नं. मा कसैले कुनै व्यक्तिलाई बल प्रयोग गरी वा प्रयोग गर्ने धम्की दिई, डर त्रास देखाई, जोरजुलुम गरी, हातहतियार देखाई, छलकपट गरी, भुक्त्यानमा पारी वा नशालु वा मादक पदार्थ सेवन गराई वा कुनै यातायातको साधन कुनै किसिमले कब्जा वा नियन्त्रणमा लिई कुनै ठाउँमा जान बाध्य गराउन वा कुनै व्यक्तिलाई निजको मन्जुरी विना वा नाबालक र मानसिक रूपमा अस्वस्थ व्यक्तिलाई निजको हितको निमित्त निजको बाबु, आमा वा संरक्षकको मन्जुरी बाहेक कुनै ठाउँमा लैजान हुँदैन । सो गरे अपहरण गरेको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट फौजदारी संहितामा प्रस्तावित दफाले उक्त १ नं. मा गरिएको कानूनी व्यवस्थालाई उपदफा र खण्डमा विभाजन गरी बढी बोधगम्य र स्पष्ट पार्ने काम गरेको छ ।

२१३. शरीरबन्धक लिन नहुने : (१) कसैले कसैको शरीरबन्धक लिन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले कुनै व्यक्तिलाई निजको मन्जुरी विना बल प्रयोग गरी वा सोको धम्की दिई, डर त्रास देखाई, जोर जुलुम गरी, हातहतियार देखाई वा नदेखाई छलकपट गरी, भुक्त्यानमा पारी, नशालु वा मादक पदार्थ सेवन गराई, यातायातको साधन वा रहे बसेको ठाउँ कब्जा गरी वा नियन्त्रणमा लिई थुनामा वा नियन्त्रणमा राखेमा शरीरबन्धक लिएको मानिनेछ ।

(३) उपदफा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि मानसिक रूपमा अस्वस्थ व्यक्तिलाई निजको बाबु, आमा वा संरक्षकको मन्जुरी लिई असल नियतबाट सम्बन्धित व्यक्तिको हितको लागि उपचार गर्ने क्रममा वा अन्य कुनै प्रयोजनका लागि कसैको निगरानी वा नियन्त्रणमा राखिएकोमा शरीरबन्धक लिएको मानिनेछैन ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफा २१३ को उपदफा (१) मा कसैले कसैको शरीरबन्धक लिन हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी शरीरबन्धक (Hostage taking) लिने कार्यलाई निषेध वा अपराधीकरण गरिएको छ । यस उपदफामा प्रयुक्त “शरीरबन्धक लिने” भन्ने शब्दावलीले के कस्तो कार्य वा कार्यहरूलाई सामेल गर्दछ भन्ने सम्बन्धमा उपदफा (२) मा उल्लेख गरिएको छ । सो उपदफामा उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले कुनै व्यक्तिलाई निजको मन्जुरी विना बल प्रयोग गरी वा सोको धम्की दिई, डर त्रास देखाई, जोर जुलुम गरी, हातहतियार देखाई वा नदेखाई छलकपट गरी, भुक्त्यानमा पारी, नशालु वा मादक पदार्थ सेवन गराई, यातायातको साधन वा रहे बसेको ठाउँ कब्जा गरी वा नियन्त्रणमा लिई थुनामा वा नियन्त्रणमा राखेमा शरीरबन्धक लिएको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरी शरीरबन्धक लिने कसुर कायम हुने आपराधिक कार्य (Actus reus) को बारेमा उल्लेख गरेको छ । उक्त व्यवस्थाअनुसार कुनै व्यक्तिले निम्न कार्य गरेमा “शरीरबन्धक लिने” कार्य गरेको मानिने व्यवस्था गरिएको छ:

(क) कसैले,

(ख) कुनै व्यक्तिलाई,

(ग) निजको मन्जुरी विना,

(घ) बल प्रयोग गरी वा सोको धम्की दिई,

(ङ) डर त्रास देखाई,

(च) जोर जुलुम गरी,

(छ) हातहतियार देखाई वा नदेखाई

(ज) छलकपट गरी,

(झ) भुक्त्यानमा पारी,

(ञ) नशालु वा मादक पदार्थ सेवन गराई,

(ट) यातायातको साधन वा रहे बसेको ठाउँ कब्जा गरी वा नियन्त्रणमा लिई

(ठ) थुनामा वा नियन्त्रणमा राखेमा ।

प्रस्तावित दफाको उपदफा (३) मा उपदफा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि मानसिक रूपमा अस्वस्थ व्यक्तिलाई निजको बाबु, आमा वा संरक्षकको मन्जुरी लिई असल नियतबाट सम्बन्धित व्यक्तिको हितको लागि उपचार गर्ने क्रममा वा अन्य कुनै प्रयोजनका लागि कसैको

निगरानी वा नियन्त्रणमा राखिएकोमा शरीरबन्धक लिएको मानिनेछैन भन्ने व्यवस्था गरी यस दफामा उल्लेख गरिएको अवस्थामा शरीरबन्धक लिएको नमानिने व्यवस्था गरिएको छ ।

प्रस्तावित दफामा उल्लिखित कुनै पनि कार्य गरेमा शरीरबन्धक लिएको मानिने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यो व्यवस्था हाल प्रचलित मुलुकी ऐनको “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” महलको २ नं. मा गरिएको व्यवस्थाको निरन्तरताको रूपमा नै रहेको छ । उक्त महलको २ नं. मा मानसिक रूपमा अस्वस्थ व्यक्तिलाई निजको बाबु, आमा वा संरक्षकको मन्जुरी लिई असल नियतले निजको हितको निमित्त थुनिएकोमा बाहेक कसैले कुनै व्यक्तिलाई बल प्रयोग गरी वा प्रयोग गर्ने धम्की दिई, डर त्रास देखाई, जोरजुलुम गरी, हातहतियार देखाई, छलकपट गरी, भुक्यानमा पारी वा नशालु वा मादक पदार्थ सेवन गराई वा कुनै यातायातको साधन वा ठाउँ कुनै किसिमले कब्जामा लिई वा त्यसउपर अनधिकृत तवरले नियन्त्रणमा लिई थुन्न हुँदैन । सो गरे शरीरबन्धक लिएको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट फौजदारी संहितामा प्रस्तावित दफाले उक्त २ नं. मा गरिएको कानूनी व्यवस्थालाई उपदफाहरूमा विभाजन गरी बढी बोधगम्य र स्पष्ट पार्ने काम गरेको छ ।

२१४. अपहरण वा शरीरबन्धक लिएमा हुने सजाय : कसैले ज्यान लिने, कुटपिट गरी चोट पुऱ्याउने, जबर्जस्ती करणी वा अप्राकृतिक मैथुन गर्ने, मानिस बिक्री गर्ने वा दास बनाउने वा इच्छा विरुद्ध जबर्जस्ती काममा लगाउने, वेश्यावृत्तिमा लगाउने, यातना दिने, कुनै काम गर्न वा गराउन बाध्य गराउने, मुक्ति रकम लिने वा प्रचलित कानूनबमोजिम कसुर हुने अन्य कुनै काम गर्न लगाउने उद्देश्यले दफा २१२ वा २१३बमोजिमको काम गरे गराएको भए पाँच वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद र पचास हजारदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना र सोबाहेक अन्य उद्देश्यले गरे गराएको भए तीन वर्षदेखि पाँच वर्षसम्म कैद र तीस हजारदेखि पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी:

प्रस्तावित दफामा अपहरण वा शरीरबन्धक लिएमा हुने सजाय सम्बन्धमा कानूनी व्यवस्था गरिएको छ । सो दफाले कसैले ज्यान लिने, कुटपिट गरी चोट पुऱ्याउने, जबर्जस्ती करणी वा अप्राकृतिक मैथुन गर्ने, मानिस बिक्री गर्ने वा दास बनाउने वा इच्छा विरुद्ध जबर्जस्ती काममा लगाउने, वेश्यावृत्तिमा लगाउने, यातना दिने, कुनै काम गर्न वा गराउन बाध्य गराउने, मुक्तिरकम लिने वा प्रचलित कानूनबमोजिम कसुर हुने अन्य कुनै काम गर्न लगाउने उद्देश्यले दफा २१२ वा २१३ बमोजिमको काम गरेगराएको भए पाँच वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद र पचास हजारदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना र सोबाहेक अन्य उद्देश्यले गरे गराएको भए तीन वर्षदेखि पाँच वर्षसम्म कैद र तीस हजारदेखि पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ ।

प्रचलित मुलुकी ऐन “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” महलको ३ नं. ले कसैलाई ज्यान लिने, कुटपिट गरी चोट पुऱ्याउने, जबर्जस्ती करणी वा अप्राकृतिक मैथुन गर्ने, बिक्री गर्ने, दास बनाउने, निजको इच्छा विरुद्ध काममा लगाउने, यातना दिने, वेश्यावृत्तिमा लगाउने, कुनै काम गर्न वा गराउन बाध्य गराउने, छुटकारा रकम (फिरौती) लिने वा शरीरबन्धकमा लिइएको व्यक्ति वा निजको हकवालाको धन सम्पत्ति प्राप्त गर्ने, व्यवसाय समर्पण गराउने वा प्रचलित कानूनबमोजिम

कसुर हुने अन्य कुनै काम गर्न लगाउने उद्देश्यले यस महलको १ वा २ नं. बमोजिम अपहरण गरेमा वा शरीरबन्धक लिएमा सो गर्ने गराउने व्यक्तिलाई सात वर्षदेखि पन्ध्र वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँदेखि दुई लाख रुपियाँसम्म जरिमाना र लेखिए बाहेक अन्य उद्देश्यले अपहरण गरेमा वा शरीरबन्धक लिएमा चार वर्षदेखि आठ वर्षसम्म कैद र पच्चीस हजार रुपियाँदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट प्रस्तावित व्यवस्थाले हाल प्रचलित कानूनले गरेको सजायभन्दा केही कम सजाय प्रस्ताव गरेको छ ।

२१५. थप सजाय हुने : (१) दफा २१२ बमोजिम अपहरण गरी दफा २१३ बमोजिम शरीर बन्धक लिने व्यक्तिलाई दश वर्षदेखि पन्ध्र वर्षसम्म कैद र एक लाखदेखि एकलाख पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(२) कसैले अपहरण गरी वा शरीर बन्धक लिई यस संहिता वा कानूनबमोजिम कसुर मानिने अन्य कुनै काम गरेको रहेछ भने निजलाई त्यस्तो कसुरवापतको सजायमा उपदफा (१) बमोजिमको सजाय थप हुनेछ ।

(३) दफा २१२ र २१३ को कसुर सङ्गठित रूपमा गरे गराएको रहेछ भने त्यस्तो गराउने व्यक्तिलाई थप दुई वर्ष सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफामा थप सजाय सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । सो दफाको उपदफा (१) मा दफा २१२ बमोजिम अपहरण गरी दफा २१३ बमोजिम शरीर बन्धक लिने व्यक्तिलाई दश वर्षदेखि पन्ध्र वर्षसम्म कैद र एक लाखदेखि एकलाख पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गरी शरीर बन्धक लिने कसुरदारलाई प्रस्तावित दफा २१४ मा प्रस्ताव गरिएकोभन्दा बढी सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । दफा २१४ मा अपहरण वा शरीर बन्धक लिने अपराधिक कार्यमध्ये कुनै एक अपराध गर्ने व्यक्तिलाई सजायको व्यवस्था गरिएकोमा यो दफामा “दफा २१२ बमोजिम अपहरण गरी दफा २१३ बमोजिम शरीर बन्धक लिने” भन्ने वाक्यांशको प्रयोग भएकोले यसमा अपहरण गर्ने र शरीर बन्धक लिने दुवै अपराधिक वारदात एकैपटक हुने अवस्था भएकोले यसलाई सजाय बढाउने परिस्थिति (Aggravating circumstance) मानी बढी सजाय प्रस्ताव गरिएको हो ।

यो दफाको उपदफा (२) मा कसैले अपहरण गरी वा शरीर बन्धक लिई यस संहिता वा कानूनबमोजिम कसुर मानिने अन्य कुनै काम गरेको रहेछ भने निजलाई त्यस्तो कसुरवापतको सजायमा उपदफा (१) बमोजिमको सजाय थप हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी यो कसुरको सजायमा र अन्य कसुरको सजाय समेत जोडी सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । छुट्टै अपराधको लागि थप दण्ड गरिने अवधारणा (Consecutive approach of sentencing) लाई यो उपदफामा स्वीकार गरिएको छ । एकै व्यक्तिले एकभन्दा बढी अपराध गरेको अवस्थामा निजलाई सजाय गर्ने सम्बन्धमा सामान्यतः दुई किसिमका ठूलो सजायमा सानो सजाय विलिन हुने (Concurrent approach) र सजाय जोडिने (Consecutive approach) अवधारणाहरू पर्दछन् । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” महलको ८ नं. मा कसैले कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गरी वा शरीरबन्धक लिई निजउपर प्रचलित कानूनबमोजिम सजाय हुने अन्य कुनै कसुर गरेको रहेछ भने त्यस्तो व्यक्तिलाई यस

महलबमोजिम हुने सजायको अतिरिक्त सो कानूनबमोजिम हुने सजाय समेत गर्नु पर्छ भन्ने व्यवस्था गरी यो अवधारणालाई मुलुकी ऐनमा बाह्रौँ संशोधन गरी यो अपराधलाई निषेध गर्ने “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” महलको व्यवस्था गरिएको समयमा नै स्वीकार गरिएको थियो ।

प्रस्तावित दफाको उपदफा (३) मा दफा २१२ र २१३ को कसुर सङ्गठित रूपमा गरे गराएको रहेछ भने त्यस्तो गराउने व्यक्तिलाई थप दुई वर्ष सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी अपराध गर्दाको अवस्था (Modus operandi) को आधारमा दफा २१२ को अपहरण र दफा २१३ को शरीरबन्धक लिने कसुर सङ्गठित रूपमा गरे गराएको अवस्थामा थप दुई वर्ष कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा नयाँ व्यवस्थाको रूपमा प्रस्ताव गरिएको व्यवस्था होइन । प्रचलित मुलुकी ऐन “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” महलको ७ नं. ले दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्ति मिली वा सङ्गठित रूपमा कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गरेको वा शरीरबन्धक लिएको भए सो काममा संलग्न सबै व्यक्तिलाई यस महलबमोजिम हुने सजायमा दुई वर्ष थप गरी सजाय गर्नु पर्छ भन्ने व्यवस्था गरी यस्तो अपराध सङ्गठित रूपमा भएमा संलग्न कसुरदारहरूलाई थप दुई वर्ष सजाय गर्ने व्यवस्था भई रहेकोले सो व्यवस्थालाई नै प्रस्तावित संहितामा स्वीकार गरिएको छ ।

२१६. दुरुत्साहन दिने व्यक्ति वा मतियारलाई सजाय हुने : (१) यस परिच्छेदमा लेखिएको कसुर गर्न दुरुत्साहन दिने वा आदेश दिने मुख्य कसुरदारलाई भए सरह सजाय हुनेछ ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सो कुराको उद्योग वा षडयन्त्र गर्ने वा मतियार हुने व्यक्तिलाई सो कसुरमा हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) मा यस परिच्छेदमा लेखिएको कसुर गर्न दुरुत्साहन दिने वा आदेश दिने मुख्य कसुरदारलाई भए सरह सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी कसुर गर्न दुरुत्साहन दिने (Inciter) वा आदेश दिने (Order giver or Commander) लाई मुख्य कसुरदार सरह मानी समान स्तरको सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । सामान्यतः आपराधिक कार्य गर्न दुरुत्साहनकर्ता वा आदेशदातालाई वास्तविक कर्ता अपराधका लागि सक्षम भएको वा निजलाई वैध प्रतिक्रिया प्राप्त नभएको अवस्थामा मतियार वा सहयोगी सरह सजाय गर्ने धारणा फौजदारी विधिशास्त्रले विकास गरेको छ । तर कानूनले स्पष्ट कानूनी व्यवस्था गरी यी दुई अवस्थाका अपराधमा संलग्न पक्षहरूलाई आपराधिक दायित्वका लागि समानस्तर (Equal footing) मा राखेको अवस्थामा सोहीबमोजिम हुने कुरालाई पनि स्वीकार गरेको छ । यसैले कतिपय अवस्थामा सामान्य अवस्थामा मतियार वा सहयोगीको रूपमा व्यवहार गरिने अपराधका पक्षहरूलाई मुख्य अपराधी सरह व्यवहार गरिने प्रचलन रहेको छ । यही आधारमा प्रस्तावित उपदफाले कसुर गर्न दुरुत्साहन दिने (Inciter) वा आदेश दिने (Order giver or Commander) लाई मुख्य कसुरदार सरह सजाय गर्ने प्रस्ताव गरेको हो । प्रचलित मुलुकी ऐन “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” महलको ४ नं. ले यस महलमा लेखिएको कसुर गर्न दुरुत्साहन गर्ने, आदेश दिने वा त्यस्तो कसुर हुनुभन्दा अगावै कसुर गर्न सहमति दिने व्यक्तिलाई सो कसुर निजले नै गरेसरह सजाय हुन्छ भन्ने व्यवस्था गरेकोले यो व्यवस्थालाई नयाँ व्यवस्थाको रूपमा नलिई प्रचलित व्यवस्थाको निरन्तरताको रूपमा लिन सकिन्छ ।

प्रस्तावित दफाको उपदफा (२) मा उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि सो कुराको उद्योग वा षडयन्त्र गर्ने वा मतियार हुने व्यक्तिलाई सो कसुरमा हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी पूर्ण अपराध नघटिसकेको अवस्थामा पनि केही मात्रामा आपराधिक कार्य भइसकेको अवस्थामा उद्योग वा षडयन्त्रमा सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । उद्योग वा षडयन्त्रलाई छुट्टै रूपमा अपराधीकरण नगरी यसमा सजाय गर्न नसकिने फौजदारी विधिशास्त्रको स्वीकृत मान्यता रहेको र यस्ता गम्भीर प्रकृतिका अपराधलाई कठोरतापूर्वक नियन्त्रण गर्नु आवश्यक भएकोले यस्ता अपराधलाई निषेध गर्ने कानूनमा यस्ता अपूर्ण अपराधलाई छुट्टै अपराधीकरण गर्ने प्रचलन अन्य क्षेत्राधिकारहरूमा पनि रहेकोले यस्तो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । उद्योगलाई अपराधको रूपमा परिभाषा गर्ने प्रचलन रहे पनि सामान्यतः नेपाली फौजदारी कानूनले केही अपवाद बाहेक षडयन्त्रलाई पृथक रूपमा अपराधीकरण गर्ने गरेको पाइँदैन । तर प्रस्तावित व्यवस्थाले उद्योग वा षडयन्त्र गर्ने वा मतियार हुने व्यक्तिलाई सो कसुरमा हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी स्पष्ट रूपमा यस्ता पूर्ण अपराध हुनुपूर्वका विभिन्न चरणलाई निषेध गरी आधा सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । प्रचलित मुलुकी ऐन “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” महलको ५ नं. मा कुनै व्यक्तिले यस महलमा लेखिएको कसुर गरिनसकेको, सो कुराको उद्योगसम्म गरेको भए त्यस्तो व्यक्तिलाई सो कसुरमा हुने सजायको आधा सजाय गर्नु पर्छ भन्ने व्यवस्था गरिएकोले उद्योगमा सो कसुरमा हुने सजायको आधा सजाय गर्ने प्रस्तावित व्यवस्था सोही व्यवस्थाको निरन्तरता हो भने षडयन्त्र गर्ने वा मतियार हुने व्यक्तिलाई पनि सो कसुरमा हुने सजायको आधा सजाय हुने भन्ने व्यवस्था हाल थप गरी प्रस्ताव गरिएको हो ।

२१७. आत्मसमर्पण गरेमा सजाय कम हुने : यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुर गर्ने व्यक्तिले कसुर गर्दा गर्दैको बखत सुरक्षाकर्मी समक्ष आत्मसमर्पण गरेमा वा अन्य कसुरदार वा सो कसुर गर्ने गिरोहका सदस्यलाई पक्राउ गर्न सहयोग पुऱ्याएमा अवस्था हेरी अदालतले निजलाई सजाय कम गर्न सक्नेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफामा यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुर गर्ने व्यक्तिले कसुर गर्दागर्दैको बखत सुरक्षाकर्मीसमक्ष आत्मसमर्पण गरेमा वा अन्य कसुरदार वा सो कसुर गर्ने गिरोहका सदस्यलाई पक्राउ गर्न सहयोग पुऱ्याएमा अवस्था हेरी अदालतले निजलाई सजाय कम गर्न सक्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था अपराध अनुसन्धान वा नियन्त्रणको कार्यमा सहयोग पुऱ्याउने अपराधको पक्षलाई आपराधिक दयित्व बहन गराउने सन्दर्भमा अदालतले नरम (Leniently) व्यवहार गर्नुपर्दछ भन्ने सिद्धान्तमा आधारित छ । यो व्यवस्थालाई नितान्त नयाँ व्यवस्थाको रूपमा यो दफामा प्रस्तावित गरिएको होइन । प्रचलित मुलुकी ऐन “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” महलको १० नं. मा यस महलवमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिले कसुर गर्दागर्दैको बखत सुरक्षाकर्मी समक्ष आत्मसमर्पण गरी अनुसन्धानमा सहयोग पुऱ्याएमा अवस्था हेरी निजलाई कम सजाय गर्न सकिन्छ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैले यो व्यवस्थालाई उक्त व्यवस्थाको निरन्तरताको रूपमा लिन सकिन्छ ।

२१८. क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने : (१) यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुर गरे गराएको ठहरेमा कसुर गर्ने गराउने व्यक्तिबाट पीडित व्यक्तिलाई निजको आर्थिक, सामाजिक हैसियत, निजलाई पुग्न गएको शारीरिक वा मानसिक क्षति समेतको विचार गरी क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्नेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको क्षतिपूर्ति पीडित व्यक्ति मरी सकेको भए निजको नजिकको हकदारलाई भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफाको उपदफा (१) मा यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुर गरे वा गराएको ठहरेमा कसुर गर्ने गराउने व्यक्तिबाट पीडित व्यक्तिलाई निजको आर्थिक, सामाजिक हैसियत, निजलाई पुग्न गएको शारीरिक वा मानसिक क्षति समेतको विचार गरी क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी अपराध-पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराई दिन पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थामा क्षतिपूर्ति भराउँदा क्षतिपूर्तिको रकम तोक्ने विवेकीय अधिकार अदालतलाई प्रदान गरिएको छ भने अदालतले पनि त्यस्तो क्षतिपूर्तिको रकम तोक्दा पीडितको आर्थिक, सामाजिक हैसियत, निजलाई पुग्न गएको शारीरिक वा मानसिक क्षति समेतको विचार गरी क्षतिपूर्तिको रकम तोक्नु पर्ने गरी आधारहरू उल्लेख गरिएको छ । परम्परागत रूपमा नेपाली फौजदारी कानूनी प्रणालीले पीडितलाई उपेक्षा गरी निजको क्षतिको परिपूरणलाई वेवास्ता गर्ने तर निजको पीडमा आधारित रही फौजदारी मुद्दा चलाई कसुरदारलाई सजाय गर्ने गरेको भन्ने पीडितशास्त्रीय अवधारणा विकसित भइरहेको तथा राज्यको पीडितप्रतिको दायित्व पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेको सन्दर्भमा अपराध-पीडितलाई फौजदारी कानूनले यथोचित रूपमा संवोधन गर्नु आवश्यक रहेकोले यो व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । प्रचलित मुलुकी ऐन “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” महलको १२ नं. मा यस महलको १, २ वा ३ नं. बमोजिम कसुर गरे गराएको कुरा प्रमाणित हुन आएमा मुद्दा हेर्ने अड्डाले पीडित व्यक्तिलाई पुग्न गएको शारीरिक तथा मानसिक क्षतिको विचार गरी सो कसुर गर्ने गराउने व्यक्तिबाट पीडित व्यक्तिलाई कसुर भएको दिनदेखि प्रत्येक दिनको कम्तीमा पाँच सय रुपियाँको दरले क्षतिपूर्ति समेत भराई दिनुपर्छ । पीडित व्यक्तिको मृत्यु भइसकेकोमा त्यस्तो क्षतिपूर्ति निजको नजिकको हकदारले पाउँछ । अपहरण गर्ने वा शरीरबन्धक लिने व्यक्तिले छुटकारा रकम (फिरौती) वा अन्य कुनै लाभ लिइसकेको रहेछ भने सो समेत सम्बन्धित व्यक्तिलाई फिर्ता गराई त्यस्तो व्यक्तिलाई यस महलबमोजिम हुने सजायको अतिरिक्त बिगोबमोजिम जरिमाना समेत गर्नु पर्छ भन्ने गरिएको छ । यसबाट प्रस्तावित व्यवस्था नयाँ व्यवस्था होइन ।

यो दफाको (२) मा उपदफा (१) बमोजिमको क्षतिपूर्ति पीडित व्यक्ति मरी सकेको भए निजको नजिकको हकदारलाई भराई दिनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरी उक्त १२ नं. को व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको छ ।

२१९. हदम्याद : (१) यस परिच्छेद अन्तर्गतका कुनै कसुर गरी कसैको ज्यान लिएकोमा जहिले सुकै पनि उजुर गर्न सकिने छ ।

(२) उपदफा (१) मा लेखिए बाहेक यस परिच्छेद अन्तर्गतको कुनै कसुर भए गरेको मितिले दुई वर्ष र दफा २१२ वा २१३ अन्तर्गतको कसुर भएकोमा सम्बन्धित व्यक्ति त्यस्तो कसुरबाट मुक्त भएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी :

प्रस्तावित दफामा हदम्याद सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । सो दफाको उपदफा (१) मा यस परिच्छेद अन्तर्गतका कुनै कसुर गरी कसैको ज्यान लिएकोमा जहिलेसुकै पनि उजुर गर्न सकिने छ भन्ने व्यवस्था गरी यस परिच्छेद अन्तर्गतको अपराधिक कार्यको परिणामस्वरूप मानिसको मृत्यु भएको अवस्थामा जहिलेसुकै पनि उजुर गर्न सकिने व्यवस्था गरी अन्य ज्यानसम्बन्धी कसुरमा जस्तै हदम्यादलाई खुला राखिएको छ । सो दफाको (२) मा उपदफा (१) मा लेखिए बाहेक यस परिच्छेद अन्तर्गतको कुनै कसुर भए गरेको मितिले दुई वर्ष र दफा २१२ वा २१३ अन्तर्गतको कसुर भएकोमा सम्बन्धित व्यक्ति त्यस्तो कसुरबाट मुक्त भएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन भन्ने व्यवस्था गरी यस परिच्छेद अन्तर्गतको विभिन्न प्रकृतिका अपराधिक कार्यको परिणामस्वरूप मानिसको मृत्यु नभएको अवस्थामा हदम्यादसम्बन्धी दुइटै व्यवस्थाहरू गरिएका छन् ।

प्रचलित मुलुकी ऐन “अपहरण गर्ने तथा शरीरबन्धक लिनेको” महलको १३ नं. ले कसैलाई अपहरण गरी वा शरीरबन्धक लिई ज्यान मारेकोमा नालिस गर्न हदम्याद लाग्नेछैन । सो बाहेक अपहरण गरिएको वा शरीरबन्धक लिएको मितिले छ महिना वा अपहरण वा शरीरबन्धकबाट छुटेको मितिले तीन महिनाभित्र नालिस नदिए लाग्न सक्दैन सक्दैन भन्ने व्यवस्था गरेको छ । प्रस्तावित दफाले यो व्यवस्थाले गरेको हदम्यादसम्बन्धी अवधारणालाई नै निरन्तरता दिई उजुर गर्ने अवधिलाई परिमार्जन गरी बढाएको छ ।

प्रस्तावित व्यवस्थाले निम्नानुसार हदम्याद कायम गरेको छः

- (क) यस परिच्छेदअन्तर्गतका कुनै कसुर गरी कसैको ज्यान लिएकोमा जहिलेसुकै पनि उजुर गर्न सकिन्छ ।
- (ख) यस परिच्छेदअन्तर्गतका कुनै कसुर गरी कसैको ज्यान लिएकोमा बाहेक यस परिच्छेद अन्तर्गतको कुनै कसुर भए गरेको मितिले दुई वर्षभित्र उजुर गर्न सकिन्छ । र
- (ग) दफा २१२ बमोजिम अपहरण वा दफा २१३बमोजिम शरीरबन्धक लिने कसुर भएकोमा सम्बन्धित व्यक्ति त्यस्तो कसुरबाट मुक्त भएको मितिले छ महिनाभित्र उजुर गर्न सकिन्छ ।

करणीसम्बन्धी कसुर

परिचयः

नेपाली विधिशास्त्रमा स्वीकृत करणीसम्बन्धी अपराधलाई अन्य विधिशास्त्रमा यौनसम्बन्धी अपराध (Sexual Offence) पनि भनिन्छ । करणीसम्बन्धी कसुर महिला (Female) विरुद्धको एक गम्भीर कसुर हो । करणी सामान्यतः महिला र पुरुष बीच हुने सम्भोग वा मैथुन वा यौनिक समागम हो । लोग्ने मानिसले स्वास्थ्यी मानिससँग गर्ने गैरकानूनी यौनसमागम (Unlawful Sexual Intercourse), समान लिङ्गमा हुने यौनसम्पर्क वा अप्रकृतिक यौन क्रियाकलाप र निर्जीव वा जीवित जीवजन्तुसँग गरिने मैथुनसँग गरिने वर्जित मैथुन वा यौन समागम वा यौन गतिविधिलाई आधुनिक विधिशास्त्रमा यौनअपराध भनिन्छ ।^{१६६} यस परिभाषाबाट यौनअपराधमा प्राकृतिक (Natural) र अप्राकृतिक (Unnatural) यौनअपराध हुन सक्ने हुँदा दुई प्रकारका यौनअपराध हुन्छन् । यौनसम्बन्धी अथवा करणीसम्बन्धी कसुरमा कसैले कसैको इच्छा वा स्वीकृति विना गरिने सम्भोग, मैथुन वा जर्बजस्ती करणी (Rape) वा त्यसो गर्ने प्रयत्न, प्रयास आदी तथा सहमतिमा नै गरिएको भए पनि निषेधित हाडनातामा लिनुदिनु गरिएको करणी (Incest), आशय करणी (Indecent Assault) एवं अप्राकृतिक मैथुन (Unnatural Sexual Offences-Beastiality Unnatural Sex etc.) आदि पर्दछन् । कुनै मानिसले वाल्य अवस्था पार गरेपछि सम्भावतः यौन इच्छा वा तृष्णा वा चाहना राख्दछ र त्यस्तो इच्छा पूर्ति गर्ने प्रयास गर्दछ । यस अवस्थामा त्यस्तो व्यक्तिले प्राकृतिक वा अप्राकृतिक उपाय अवलम्बन गर्न थाल्दछ । विपरीत लिङ्गिसँग यौनसम्पर्क राख्न खोज्नु, यौनसम्पर्क राख्नु, निषेधित नाता भित्रका व्यक्तिसँग यौनसम्पर्क राख्नु, जीवजन्तुसँग यौन क्रियाक्रियाकलाप गर्नु आदि जस्ता क्रियाकलाप देखाउन थाल्दछ । यस्ता क्रियाकलापहरू कानून विपरीत भएमा यौनजन्य कसुर हुन पुग्दछन् । यौन सम्बन्ध प्राकृतिक आवश्यकता भए पनि सामाजिक एवं कानूनी सीमाभन्दा बाहिर गएमा फौजदारी कानूनले यसलाई कसुर मान्दछ । मानव समुदायमा यो नितान्त व्यक्तिगत र संवेदनशील कुरा हो । अझ महिलाका लागि व्यक्तिगत अधिकारको विषय हो, यसमा उनीहरूको अस्मिता एवं सतित्व गाँसिएको हुन्छ । करणीसम्बन्धी कसुरलाई आधुनिक समयमा यौनजन्य हिंसा भनी बुझिने गरिएको छ ।

यौनसम्बन्धी अपराधलाई विश्वका सबै कानूनी प्रणालीले परम्परागत एवं गम्भीर अनैतिक अपराधको रूपमा लिएको पाइन्छ । करणीसम्बन्धी कसुरहरूमा जर्बजस्ती करणी (Rape) सबैभन्दा गम्भीर कसुर हो । विश्वका प्राय सबैजसो कानूनी प्रणालीहरूले जर्बजस्ती करणी अर्थात् बलात्कारलाई परम्परागत अपराध (Traditional Crime) को मानिआएको पाइन्छ । नेपालमा पनि परम्परादेखि नै जर्बजस्ती करणीको अपराधलाई गम्भीर अपराधका रूपमा लिइएको पाइन्छ । लोकतन्त्रको बहालीपछि महिलाका हकअधिकारमा नेपालमा उल्लेख्य बढोत्तरी भएको छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा महिलाको प्रजननसम्बन्धी हक तथा कुनै पनि महिला विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिनेछैन र त्यस्तो कार्य कानूनद्वारा दण्डनीय हुनेछ भनी महिलाका

विरुद्ध हुने यौनजन्य लगायतका कसुरलाई दण्डनीय बनाइएको छ ।^{१६७} महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभावहरू उन्मूलन गर्नेसम्बन्धी महासन्धि (१९७९) ले महिलाविरुद्ध हुने यौनशोषणका विरुद्धमा सदस्यराष्ट्रले कानून बनाई लागू गर्नुपर्ने उल्लेख गरेको छ ।^{१६८} नेपाल संविधानमा यो अधिकार प्रत्याभूत गर्नुअगाडि पनि महिलाविरुद्धका यौनजन्य कसुरलाई कानूनद्वारा दण्डनीय बनाई सजायको व्यवस्था गरिएको थियो । तर वर्तमान संविधान लागू भएपछि भने मौजुदा कानूनमा व्यापक संशोधन तथा परिमार्जन गरी समयानुकूल बनाइएको छ ।

नेपाली संस्कृतिमा यौनसम्बन्धी अपराधहरूलाई गम्भीर अपराध मानिआएको पाइन्छ । नारी अस्मितासंग गाँसिएको यससम्बन्धी कानूनको इतिहास हेर्दा मुलुकी ऐन, १९१० मा ११ वर्ष मुनिकी कन्या, सधवा वा विधवा तथा ११ वर्ष माथिकाको एकैजना वा धेरै जनाले मिली जबर्जस्ती करणी गरेमा दण्डनीय कसुर हुने व्यवस्था थियो । त्यस्तै सो मुलुकी ऐनले आसय करणी, करणीका आसयले बाटो ढुक्ने, हाडनाता करणी जस्ता कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरेको थियो ।^{१६९} यस व्यवस्थालाई निरन्तरता दिदै नयाँ मुलुकी ऐन, (२०२०) ले पनि करणीसम्बन्धी कसुरलाई विभिन्न महलमा व्यवस्था गरेको छ । जसमा जबर्जस्ती करणीको, आशय करणीको, हाडनाता करणीको तथा अप्राकृतिक करणीमा पशु करणीको महल पर्दछन । जबर्जस्ती करणीको कसुरलाई अन्य देशका कानूनले भै नेपालमा पनि गम्भीर रूपमा लिई पीडितले तत्कालै करणी गर्नेलाई मारेमा ज्यानमाराको वात नलाग्ने व्यवस्था समेत मुलुकी ऐनमा गरिएको छ । यसले पनि नेपाल कानून यस सम्बन्धमा गम्भीर रहेको पुष्टि हुन्छ । मुलुकी ऐनमा भएको करणीसम्बन्धी अपराधमा गरिएको सजायलाई २०५८ सालमा भएको संशोधनले अझ कठोर बनाई करणीसम्बन्धी अपराधहरूलाई अझ बढी अपराधीकरण (Over Criminalization) गरिएको पाइन्छ ।^{१७०} मुलुकी ऐनमा भएको व्यवस्थाअनुसार सजायको हकमा पीडितको उमेर अनुसार घटी बढी सजाय तोकिएको छ । यस संशोधनले सामूहिक बलात्कार, बालयौनाचार तथा हाडनाताको बलात्कारमा सजाय थप हुने जस्ता व्यवस्थाहरू थप गरेको छ । यस्ता मुद्दा बन्द इजलासमा सुनुवाइ हुने व्यवस्था समेत थप गरिएको छ । साथै वैवाहिक बलात्कारलाई पहिलो पटक अपराधीकरण गरी वेश्यालाई बलात्कार गरेमा सजाय कम हुने हाम्रो प्रचलित व्यवस्थालाई खारेज गरी समान सजायको व्यवस्था गरिएको छ ।^{१७१}

करणीसम्बन्धी कसुरलाई नेपालमा मात्र नभएर सबै जसो सभ्य मुलुकमा गम्भीर कसुर मानिएको पाइन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३७५ देखि ३७७ सम्ममा करणीसम्बन्धी कसुर र सजायको व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार दफा ३७५ मा बलात्कारको परिभाषा गरी दफा ३७६ मा सजायको व्यवस्था गरिएको छ । उक्त संहितामा गरिएका पछिल्ला संशोधनले दफा ३७६क मा भिन्न बसेकी श्रीमतीको बलात्कारलाई, दफा ३७६ख मा सरकारी कर्मचारीले हिरासतमा रहेकी महिलालाई गरेको करणी ३७६ ग मा कैदमा रहेकी महिलालाई गरेको करणी, ३७६घ मा स्वास्थ्य केन्द्रमा गरिएको करणीलाई अपराधीकरण गरेको छ । सो संहिताको दफा ३७७ ले भने अप्राकृतिक मैथुनलाई

१६७ नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २० ।

१६८ महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभावहरू उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि, १९७९, धारा ६ ।

१६९ मुलुकी ऐन, १९१०, www.lawcommission.gov.np .

१७० प्रा. डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग, नेपालमा महिला हिंसा विरुद्धका अपराधहरू, (२०६८), लुम्बिनी प्रकाशन, प्रदर्शनी मार्ग, काठमाडौं, पृष्ठ ३ ।

१७१ अधिवक्ता सपना प्रधान मल्लसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकारसमेत भएको उल्लेख (२०५८ सालको रिट नं. ५६ निर्णय मिति २०५९/१/१९) रिटमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट मुलुकी ऐन, जबर्जस्ती करणीको ७ नं. मा वेश्या स्वास्थ्य मानिसलाई करणी गर्दा हुने कम सजाय हुने अवस्थालाई समानताको सिद्धान्त विपरित भएको ठहर गरी सो नम्बरलाई नै बदर घोषित (Ultra Virus) गरिएको छ ।

अपराधीकरण गरेको छ । यसबाहेक भारतीय कानून आयोगले उमेर नपुगेकी (नाबालिग) पत्नीलाई गरेको करणी, यौन दुर्व्यवहार, गुद्दार करणीलाई पनि अपराधीकरण (Criminalization) गर्नुपर्ने सुझाव दिएको छ ।^{१७२} करणीसम्बन्धी कसुरको परिभाषा सम्बन्धमा भारतीय कानून र नेपालको वर्तमान कानूनमा समरूपता भए पनि सजायको हकमा भारतीय कानून अझ बढी कडा भई जन्मकैद सम्मको सजायको व्यवस्था रहेको छ ।^{१७३}

बेलायतमा प्रचलनमा रहेको *Sexual Offences Act, 2003* बमोजिम करणीसम्बन्धी अपराधहरूको बारेमा कसुर र सजायको व्यवस्था गरेको छ । यौनका बारेमा उदार देश भनिए पनि बेलायतमा पनि यौनअपराधलाई गम्भीर रूपमा लिइएको छ । बेलायतमा जबर्जस्ती करणी अर्थात् सहमति विना भएको करणीको गरेको कसुरमा जन्मकैद सम्मको सजाय तोकिएको छ ।^{१७४} जबर्जस्ती करणी अर्थात् बलात्कार (Rape), यौनका उद्देश्यले छुने, चलाउने (Assault by penetration & Sexual Assault), यौनिक कार्य वा व्यवसायमा लगाउने, १३ वर्ष भन्दा मुनिका बालबालिकालाई गरेको करणी तथा तिनिहरूसँग गरिने यौनसम्बन्धी अन्य कार्यहरू, अठार वर्ष र सो भन्दा बढी उमेरका मानिसहरूले बालबालिकाका अगाडि गरिने यौनिक कार्यहरू, सेवा दिने संघ सस्थामा गरिएको करणी, हाडनाता करणी, मानसिक तथा शारीरिक अशक्तलाई कसैले वा त्यस्ताको हेरचाहा गर्ने व्यक्तिले गरेको करणी, आशय करणी, वेश्यावृत्ति तथा यौनसम्बन्धी चलचित्रमा खेलाउने, यौन कार्यका लागि ओसारपसार गर्ने, करणीसम्बन्धी अपराधको उद्योग, तयारी, यौनाङ्ग देखाउने, बालयौन दुरुपयोग, अरूको यौन क्रियाकलाप/यौनाङ्ग लुकेर हेर्ने, पशु करणी, मृत शरीरसँगको करणी आदिलाई बेलायतमा करणीसम्बन्धी कसुर मानिएको छ ।^{१७५}

यस संहिताको यस परिच्छेदमा वर्तमान नेपाल कानूनमा छरिएर रहेका करणीसम्बन्धी कसुरहरूलाई एकिकृत गरी विश्वका प्रचलित कानूनी प्रणालीमा अवलम्बन गरिएका नवीनतम अवधारणाहरूलाई समेत समेटि कसुर र सजायको प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार यस परिच्छेदमा जबर्जस्ती करणी, हाडनाता करणी, थुनामा रहेकी महिलाउपरको करणी, आफ्नो संरक्षण वा सुरक्षामा रहेकी महिलाको करणी, सेवाग्राहीको करणी, यौन दुर्व्यवहार, बालयौन दुरुपयोग, अप्राकृतिक मैथुनजस्ता कार्यलाई करणीसम्बन्धी कसुरको रूपमा परिभाषा गरी सजायको प्रस्ताव गरिएको छ ।

जबर्जस्ती करणी के हो भन्ने बुझ्नुअगाडि करणीका बारेमा बुझ्न जरुरी हुन्छ । समान्य अर्थमा करणी अर्थात् *Sexual Intercourse* भन्नाले पुरुषको लिङ्ग स्त्रीको योनीमा प्रवेश गराउनु अर्थात् समागम गर्नु हो भनी बुझ्न सकिन्छ । यस अर्थमा पुरुष लिङ्ग महिलाको योनीमा राख्नु, पसाउनु अर्थात् पुरुषको लिङ्ग र महिलाको योनी बीचमा सम्पर्क स्थापित गर्नु नै करणी हो । तर फौजदारी कानूनमा करणीसम्बन्धी अपराधको सन्दर्भमा यस विषयमा निकै विवाद रहेको पाइन्छ । बेलायतको *Sexual Offence Act, 2003* र भारतीय दण्डसंहिता अनुसार लिङ्ग योनीमा अलिकति मात्रै घुसेमा (Penetration) पनि करणी भएको मानिन्छ । योनी भित्र पुरै लिङ्ग पसेको वा वीर्य स्वलन (Discharge or Ejaculation) भएको अवस्था आवश्यक पर्दैन । तर परम्परागत नेपाली कानून तथा विगतमा

१७२ Dr. K I Vibhute, (2011), *PSA Pillai's Criminal Law*, (10th ed.), Butterworths Wadhawa, Nagpur, India, pp.987-994.

१७३ Indian Penal Code, 1860, sec., 376, 377.

१७४ Sexual Offences Act, 2003, sec., 1, 2, 5, 6, 12, 25.

१७५ Sexual Offence Act, 2003.

रहेको बेलायती कानूनमा पनि लिङ्ग प्रवेश मात्रलाई करणी मानिदैन थियो । करणी पूर्ण हुनका लागि वीर्यस्खलन वा (Ejaculation) कन्याजाली (Hymen) च्यातिन आवश्यक पर्दथ्यो । नेपालमा त अझै पनि कन्याजाली च्यालिए वा नच्यालिएको, पुरुष सूक्रकिट फेला परे वा नपरेको, योनीमा घाउचोट भए वा नभएको, सुन्निएको आदि कुरालाई जबर्जस्ती करणी भए वा नभएको आधार बनाउने गरेको पाइन्छ । कन्याजाली नच्यालिएको, योनीमा लिङ्ग अर्ध मात्र प्रवेश गरेको, वीर्य स्खलन नभएको अवस्थामा जबर्जस्ती करणी नभई करणीको उद्योग मात्र मान्ने गरेको पाइन्छ । यसबाट नेपालमा करणी के हो र यसको दायरा कहाँसम्म रहन्छ भन्ने कुरामा विवाद रहेको स्पष्ट हुन्छ । विधिशास्त्रको सन्दर्भमा करणी को अपराध हुन विकसित देशका फौजदारी कानूनले अवलम्बन गरेको कानूनी अवधारणालाई हामीले पनि स्वीकार गर्ने पर्ने हुन्छ । आधुनिक फौजदारी कानूनले योनीमा लिङ्ग पूरा प्रवेश गर्नु वा नगर्नु, वीर्य स्खलन हुनु वा नहुनु, कन्याजाली च्यातिनु वा नच्यातिनु जस्ता अवस्थालाई मात्र करणीसम्बन्धी अपराधमा आवश्यक तत्वको रूपमा नलिई गुद्दामा वा मुखमा करणी गर्नुलाई पनि करणीको रूपमा परिभाषा गरेको पाइन्छ । यसले पुरुष पनि जबर्जस्ती करणीको सिकार हुन सक्ने कुरालाई समेटेको छ । लिङ्ग परिवर्तन गर्न सकिने वर्तमान वैज्ञानिक युगमा परम्परागत रूपमा केवल महिलाको योनीमा लिङ्ग पुरै प्रवेश गराउनुलाई मात्र करणी मान्नु मुखतापूर्ण हुन जान्छ । अप्राकृतिक रूपमा करणी एक पुरुषले अर्को पुरुषको गुद्दामा, एक महिलाले अर्को महिला मुख मैथुन गरेरसमेत यौनआनन्दका लागि यौनक्रीडा गर्न सक्दछन् । यसर्थ, करणीसम्बन्धी अपराधको सन्दर्भमा करणी को अर्थ व्यापक बन्न गएको छ । संक्षेपमा भन्ने हो भने करणी भन्नाले कसैले कुनै न कुनै रूपमा यौनआनन्द लिन वा यौनइच्छा पूर्ति गर्न गर्ने हो भन्न सकिन्छ ।

जबर्जस्ती करणी (Rape) केकस्तो अवस्थालाई भनिन्छ भन्ने कुरामा विविध धारणाहरू पाइन्छन् । सामान्य अर्थमा कुनै महिलाको इच्छाविपरीत वा बल प्रयोग गरी यौनसम्बन्ध कायम राख्नु जबर्जस्ती करणी (Rape) मानिन्छ । तर कानूनी अर्थमा जबर्जस्ती करणीको यो परिभाषा अपूर्ण हुन्छ । विधिशास्त्रीय दृष्टिकोणमा कानूनले तोकेको उमेर पूरा नभएकी महिलालाई उसको मन्जुरी लिई वा उमेर पुगेकी महिलालाई निजको इच्छाविपरीत बल प्रयोग गरी अर्थात् जबर्जस्ती यौनसमागम गर्नु जबर्जस्ती करणी हो । महिलालाई धाकधम्की वा डर त्राशमा पारेर अथवा बाध्य बनाएर करणी गरेको भए पनि जबर्जस्ती करणी मानिन्छ । साथै, कानूनले तोकेको उमेर नपुगेकी नाबालक महिलालाई निजको मन्जुरी लिएर करणी गरेको भए पनि जबर्जस्ती करणी गरेको मानिन्छ । महिलाको उमेर, पत्नीलाई पतिले जबर्जस्ती करणी गरेमा अपराध हुने नहुने कुरामा फरकफरक कानूनी व्यवस्था र प्रचलन रहेको पाइन्छ । त्यसै गरी जबर्जस्ती करणी महिलाउपर मात्र हुन्छ भन्ने परम्परागत दृष्टिकोणमा पनि विवाद रहेको छ । कतिपय देशमा महिला र पुरुष नभनी कुनै व्यक्ति वा कसैले कोहीउपर भनी जबर्जस्ती करणी पुरुष तथा महिला दुवैउपर हुन सक्ने कुरालाई स्वीकार गरेको पाइन्छ । बेलायतमा करणीसम्बन्धी पुरानो कानून Sexual Offence Act, 1956 मा पुरुषले महिलालाई जबर्जस्ती करणी गर्नु लाई Rape भनिएकोमा सो ऐनलाई प्रतिस्थापन गरेको Sexual Offence Act, 2003 मा गरिएको व्यवस्थाले "a person commits an offence if he intentionally penetrates the vagina, anus or mouth of another person with his penis without the consent to the penetration" भन्ने व्यवस्था राखी सैद्धान्तिक रूपमा पुरुषउपर पनि Rape हुन सक्ने कुरालाई स्वीकार गरेको छ ।

जबर्जस्ती करणीको परिभाषा गर्दै Sexual Offence Act, 2003 को दफा (१) मा भनिएको छ-^{२७६}
A person (A) commits an offence if-

- ◆ *he intentionally penetrates the vagina, anus or mouth of another person (B) with his penis,*
- ◆ *B does not consent to the penetration, and*
- ◆ *A does not reasonably believe that B consents.*

बेलायती कानूनअनुसार लोग्नेमान्छेले कसैसँग उसको सहमति बेगर योनी, मुख वा गुद्दारमा यौनसमागम गरेको हुनुपर्ने वा करणी गर्दाको अवस्थामा त्यस्तो व्यक्तिको सहमति थिएन भन्ने जान्दाजान्दै बेवास्ता गरी योनी, मुख वा गुद्दारमा करणी गरेमा जबर्जस्ती करणी हुन्छ ।

भारतीय दण्डसंहितामा सन् १९८३ मा भएको संशोधन अनुसार परिमार्जित दफा ३७५ अनुसार *A man is said to commit 'rape' who ... has sexual intercourse with a women under circumstances falling under any of the six following descriptions:-*
First- Against her will,

Secondly- Without her consent,

Thirdly- *With her consent, when her consent has been obtained by putting her or any person in whom she is interested in fear of death or of hurt.*

Fourthly- *with her consent, when the man knows that he is not her husband, and that her consent is given because she believes that he is another man to whom she is or believes herself to be lawfully married,*

Fifthly - *With her consent, when, at the time of giving such consent, by reason of unsoundness of mind or intoxication to the administration by substance, she is unable to understand the nature and consequences of that to which she gives consent,*

Sixthly- *With or without her consent, when she is under sixteen years of age.*^{२७७}

भारतीय दण्डसंहिताअनुसार जबर्जस्ती करणीको कसुर महिलाविरुद्ध लोग्नेमानिसले गर्ने कसुर हो, जसमा स्वास्थ्य मानिसको इच्छा वा सहमतिबेगर कुनै लोग्ने मानिसले करणीको कार्य गरेको वा मार्ने वा कुनै आघात पुऱ्याउने डर वा धम्की दिई सहमति लिएर करणी गरेको भए वा पति नभएको व्यक्तिले पति हुँ भनी ठाँटी करणी गरेको भए वा मानसिक रूपमा अस्वस्थ रहेको अवस्थामा वा नशा सेवन गराई वा परिणामको ज्ञान नहुने अवस्थामा सहमति लिई करणी गरेको भए र सोह्र वर्ष मुनीकी महिलालाई सहमति लिएर करणी गरेको भए पनि जबर्जस्ती करणी अर्थात् बलात्कार हुन्छ । नेपालमा मुलुकी ऐन जबर्जस्ती करणीको महलको १ नं. मा २०६३ मा भएको संशोधन अनुसार कसैले कुनै महिलालाई निजको मन्जुरी नलिई करणी गरेमा वा सोह्र वर्षभन्दा कम उमेरकी बालिकालाई निजको मन्जुरी लिई वा नलिई करणी गरेमा जबर्जस्ती करणीको अपराध हुन्छ भनी परिभाषा गरेको पाइन्छ । यस नम्बरमा भएको व्यवस्थाअनुसार डर, त्रास, धाक देखाई वा करकाप, अनुचित प्रभाव, भुक्त्यानमा पारी वा जोरजुलुम गरी वा अपहरण गरी वा शरीरबन्धक राखी लिएको मन्जुरी, होस ठेगानमा नरहेको अवस्थामा लिएको मन्जुरीलाई मन्जुरी मानिदैन र योनीमा लिङ्ग केही मात्र प्रवेश भएको रहेछ भने पनि करणी गरेको मानिन्छ ।^{२७८} यस दफामा भएको व्यवस्थालाई हेर्दा भारतीय दण्डसंहितामा भएको व्यवस्थालाई अनुसरण गर्न खोजिएको छ । यसबाट नेपालमा हाल प्रचलित व्यवस्थाअनुसार जबर्जस्ती

^{२७६} Sexual Offence Act, 2003, sec. (1).

^{२७७} Indian Penal Code, 1860, sec. 375.

^{२७८} मुलुकी ऐन, २०२०, जबर्जस्ती करणीको महलको १ नं. ।

करणीको कसुर स्थापित हुन महिला योनीमा निजको मन्जुरीबेगर पुरुष लिङ्ग केही मात्रामा भए पनि प्रवेश गरेको हुनुपर्छ अर्थात् मन्जुरी विनाको यौन समागम वा करणी गरेको हुनुपर्छ र महिला सोह्र वर्ष मुनीकी भए मन्जुरी लिएको भए पनि जबर्जस्ती करणी हुन्छ ।

अमेरिकामा विभिन्न राज्यमा जबर्जस्ती करणीलाई अपरिचितबाट भएको बलत्कार (stranger rape) र परिचितबाट भएको बलत्कार (Date rape) मा बलत्कारलाई वर्गीकरण गर्ने गरिएको पाइन्छ । पहिलो अवस्थामा एक अपरिचित व्यक्तिबाट कुनै महिलाको बलत्कार भएको हुन्छ भने दोस्रो अवस्थामा आपसमा चिनजान र सामाजिक सम्बन्ध भएका व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिको सहमति र इच्छाविपरीत यौनसम्बन्ध कायम गरेको हुन्छ ।

यौनसम्बन्धी कसुरको चर्चा गर्दा सन्दर्भवश केही विधिशास्त्रमा Statutory rape को चर्चा गर्ने गरिन्छ । Statutory rape भन्नाले उमेर नपुगेको व्यक्ति (सामान्यतः अधिकांश मुलुकहरूमा १८ वर्ष उमेर पूरा नभएको) सँग निजको सहमतिमा वा सहमति विना भएको करणी वा अप्राकृतिक मैथुन हो । Statutory rape मा उमेर नपुगेको व्यक्तिले करणीको लागि वा अप्राकृतिक मैथुनका लागि सहमति दिएको वा नदिएको कुरा गौण रहन्छ ।^{२७९}

२२०. जबर्जस्ती करणी गर्न नहुने : (१) कसैले जबर्जस्ती करणी गर्न हुँदैन ।

(२) कसैले कुनै महिलालाई निजको मन्जुरी नलिई करणी गरेमा वा मन्जुरी लिएर भए पनि अठार वर्ष भन्दा कम उमेरको कुनै नाबालिकालाई करणी गरेमा निजले त्यस्तो महिला वा नाबालिकालाई जबर्जस्ती करणी गरेको मानिनेछ ।

स्पष्टीकरण : यस परिच्छेदको प्रयोजनको लागि :

- (क) करकाप, अनुचित प्रभाव, डर, त्रास, भुक्त्यानमा पारी वा अपहरण गरी वा शरीर बन्धक लिई लिएको मन्जुरीलाई मन्जुरी मानिनेछैन,
- (ख) होस ठेगानमा नरहेको अवस्थामा लिएको मन्जुरीलाई मन्जुरी मानिनेछैन,
- (ग) योनीमा लिंग केही मात्र प्रवेश भएको वा मुख मैथुन वा गुद्दार करणी रहेछ भने पनि यस दफाको प्रयोजनका लागि करणी भएको मानिनेछ ।

(३) जबर्जस्ती करणी गर्ने व्यक्तिलाई त्यसरी करणी गर्दाको परिस्थिति र महिलाको उमेर हेरी देहायबमोजिम कैद हुनेछ :-

- (क) दश वर्ष भन्दा कम उमेरकी बालिका भए दशदेखि पन्ध्र वर्षसम्म,
- (ख) दश वर्ष वा दश भन्दा भन्दा बढी चौध वर्ष भन्दा कम उमेरकी नाबालिका भए आठदेखि बाह्र वर्षसम्म,
- (ग) चौध वर्ष वा चौध वर्ष भन्दा बढी सोह्र वर्ष भन्दा कम उमेरकी नाबालिका भए छ वर्षदेखि दश वर्षसम्म,

२७९. सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट मोल्हसेन हेण्डिक थोरो विरुद्ध नेपाल सरकार भएको जबरजस्ती करणी मुद्दा "... जबरजस्ती करणीको महलको १ नं. मा जबरजस्ती करणीको सामान्य परिभाषा गरिएको पाइन्छ । तर जबरजस्ती करणीको महलको ड(क) ले मौजुदा उपर्युक्त १ नं. को परिभाषाको सीमालाई मध्यनजर गर्दै नाबालक उपरको अप्राकृतिक मैथुनको दूषित कार्यलाई निन्दा गर्दै सो रोक्नका लागि उपर्युक्त १ नं. को परिभाषिक अवस्थालाई विस्तार गरेर नाबालक उपरको अप्राकृतिक मैथुनलाई पनि जबरजस्ती करणी मान्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । त्यसलाई कानुनी रूपमा जबरजस्ती करणी (Statutory Rape) को रूपमा वर्गीकृत गर्नु पर्ने हुन्छ ..." भन्ने सिद्धान्त प्रतिपादन गरेको छ । (ने.का.प. (२०६९) पृ. १०९६ नि.नं.८८६०)

- (घ) सोह्र वर्ष वा सोह्र वर्ष भन्दा बढी अठार वर्ष भन्दा कम उमेरकी महिला भए पाँच वर्षदेखि आठ वर्षसम्म,
(ङ) अठार वर्ष वा अठार वर्ष भन्दा बढी उमेरकी महिला भए चार वर्षदेखि सात वर्षसम्म ।

(४) उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको अवस्थामाबाहेक वैवाहिक सम्बन्ध कायम रहेको अवस्थामा पतिले पत्नीलाई जबर्जस्ती करणी गरेमा पाँच वर्षसम्म कैद हुनेछ :-

- (क) पतिसँग मानो छुट्टिई अंश मुद्दा चलेको,
(ख) पतिसँग अंश लिई छुट्टै बसेको,
(ग) पतिसँग सम्बन्ध विच्छेद मुद्दा चलेको ।

(५) उपदफा (३) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आफूलाई मानवरोग प्रतिरोधक क्षमता उन्मुक्ति गर्ने जीवाणु (एच.आई.भी.पोजिटिभ) वा सरुवा यौनरोग (सेक्सुअली ट्रान्समिटेड डिजिज) भएको थाहा पाउँदा पाउँदै कसैले जबर्जस्ती करणी गरेको रहेछ भने त्यस्तो कसुरदारलाई उपदफा (३) मा लेखिएको सजायमा तीन वर्षसम्म थप सजाय हुनेछ ।

(६) सामूहिक रूपमा जबर्जस्ती करणी गर्ने वा छ महिनाभन्दा बढीको गर्भवती, अशक्त वा अपांग वा शारीरिक वा मानसिक रूपमा अस्वस्थ महिलालाई वा हातहतियार देखाई जबर्जस्ती करणी गरेमा उपदफा (३) मा लेखिएको सजायमा थप तीन वर्षसम्म कैद सजाय हुनेछ ।

(७) कसैले हाडनाताकी महिलालाई जबर्जस्ती करणी गरेकोमा निजलाई हाडनाता करणीमा सजाय हुने रहेछ भने यस परिच्छेदबमोजिमको सजायमा हाडनाताको करणीमा हुने सजाय समेत थप हुनेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा भएको व्यवस्था हाल कायम रहेको मुलुकी ऐन, जबर्जस्ती करणीको महलमा भएको व्यवस्थालाई परिष्कृत गरी स्पष्ट र बोधगम्य बनाई प्रस्ताव गरिएको व्यवस्था हो । यस दफामा जबर्जस्ती करणीको परिभाषा गरी जबर्जस्ती करणीको अवस्था र गाम्भीर्यता अनुसार सजायको व्यवस्था समेत गरिएको छ । यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले जबर्जस्ती करणी गर्न हुँदैन भन्ने व्यवस्था राखी जबर्जस्ती करणी गरिने कार्यलाई जबर्जस्ती करणी (Rape) को कसुर मानी अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । उपदफा (२) मा जबर्जस्ती करणी (Rape) को परिभाषा गरिएको छ । जसअनुसार कसैले कुनै महिलालाई निजको मन्जुरी नलिई करणी गरेमा वा मन्जुरी लिएर भए पनि अठार वर्ष भन्दा कम उमेरको कुनै नाबालिकालाई करणी गरेमा निजले त्यस्तो महिला वा नाबालिकालाई जबर्जस्ती करणी गरेको मानिनेछ । यसबाट कुनै महिलासँग मन्जुरी नलिई गरेको करणी र मन्जुरी लिएर भए पनि अठार वर्ष भन्दा कम उमेरकालाई गरेको करणी जबर्जस्ती करणी (Rape) हुन्छ । यस उपदफाको व्यवस्थाले यस अधि नाबालिकाको उमेर सोह्र वर्ष मानिएको थियो भने यसमा सो आधार वर्षलाई बढाई अठार वर्ष उमेर नपुगेका महिलालाई नाबालिका मानेको छ । यसरी यो अपराधको प्रयोजनको लागि CCR (Convention on Child Rights) ले नाबालकको निर्धारण गरेको उमेरलाई नै स्वीकार गरी CCR सँग समान बनाउन खोजेको छ । प्रस्तुत दफामा भएको

व्यवस्थाअनुसार जबर्जस्ती करणीको अपराध हुन निम्न तत्वहरूको विद्यमानता हुन आवश्यक हुन्छः-

- (क) कसैले,
- (ख) कुनै महिलालाई,
- (ग) निजको मन्जुरी नलिई (Without Consent),
- (घ) वा मन्जुरी लिएर भए पनि अठार वर्ष भन्दा कम उमेरको कुनै नाबालिकालाई,
- (ङ) करणी (Sexual Intercourse) गरेमा,
- (च) निजले जबर्जस्ती करणी (Rape) गरेको मानिनेछ ।

प्रस्तावित दफाले जबर्जस्ती करणीको कसुरका लागि मन्जुरी (Consent) र करणी (Sexual Intercourse) दुईवटा मुख्य तत्वहरूको आवश्यकतालाई महत्व दिइएको छ । जसअनुसार जबर्जस्ती करणीको आपराधिक कार्य (Actus Reus) का लागि यौन समागम वा करणी (Sexual Intercourse) र मन्जुरीको अभाव (Absence of Consent) आवश्यक पर्दछ । यी कुरालाई स्पष्ट गर्दै करकाप, अनुचित प्रभाव, डर, त्रास, भुक्त्यानमा पारी वा अपहरण गरी वा शरीरबन्धक लिई लिएको मन्जुरी र होस ठेगानमा नरहेको अवस्थामा लिएको मन्जुरीलाई मन्जुरी नमानिने व्यवस्था गरिएको छ । परम्परागत कानूनी व्यवस्थामा करणी हुन पुरुषको लिङ्ग महिलाको योनीमा प्रवेश (Veginal Intercourse) नै हुनुपर्ने हुन्थ्यो तर यस दफामा गरिएको व्यवस्थाले महिला योनी, गुद्दार वा मुखमा लिङ्ग प्रवेश भएको (Oral or anal sex) अवस्थालाई पनि करणी मानेको छ । यस व्यवस्थाले करणीसम्बन्धी अपराधमा अति आधुनिक कानून मानिने बेलायतको Sexual Offence Act, 2003^{२८०} मा गरिएको व्यवस्थाले लैङ्गिक रूपमा तटस्थता कायम गरी "A Person commits an offence if he intentionally penetrates the the vagina, anus or mouth of another person with his penis" भनी गरेको परिभाषा भै यौनिक समागममा आएको परिवर्तनअनुरूप करणी लाई पुनः परिभाषित गरी व्यापक बनाउन खोजेको छ ।

जबर्जस्ती करणीको कसुरमा आपराधिक कार्य (Actus Reus) मा नै आपराधिक मनसाय (Mens Rea) स्वतः आएको हुन्छ । जबर्जस्ती करणी गर्नु, करणी गर्ने मनसाय राख्नु र महिलाको मन्जुरी थिएन वा सहमति थिएन भन्ने जानकारी राख्नु, जानकारी राख्नमा लापवाही गर्नु नै आपराधिक मनसाय हो । अर्थात् जबर्जस्ती करणीको अपराधमा कसैले पीडितको सहमति छैन भन्ने जान्दाजान्दै वा सहमति नहुने कुराको ज्ञान हुँदाहुँदै करणी गरेको भए मनसाययुक्त करणी गरेको मानिन्छ । सहमति छैन भन्ने जान्नु र सहमति नहुन सक्ने कुराको बेवास्ता गरी लापवाही गर्नु नै जबर्जस्ती करणीको मनसाय हो ।

त्यस्तै मन्जुरी भए (With Consent) पनि अठार वर्षभन्दा कम उमेर भएकी नाबालिकालाई करणी गरेमा स्वतः जबर्जस्ती करणीको कसुर हुन्छ । अठार वर्ष भन्दा मुनिकी महिलालाई करणी गरेमा महिलाको सहमति थियो वा थिएन भन्ने कुराको कुनै आवश्यकता पर्दैन र यो परीक्षण हुँदैन । सो कार्य हुनु नै पर्याप्त मानिन्छ र यसलाई Statutory Rape को रूपमा व्यवस्था गरी सो कार्य हुनु नै पर्याप्त दण्डनीय बनाइएको छ । उमेर कम भएका महिलालाई संरक्षण गर्न र निजको अज्ञानताको शोषण नहोस भनेर यस्तो व्यवस्था गरिएको हो । भारतमा सोढ वर्ष भन्दा मुनिका महिलालाई मन्जुरी लिएर करणी गरिएको भए पनि बलात्कारको कसुर हुन्छ^{२८१} भने बेलायतमा भने १३ वर्ष मुनिका

^{२८०} Sexual Offence Act, 2003, sec. (1).

^{२८१} Indian Penal Code, 1860, sec. 375.

बालबालिका र १६ वर्ष मुनिका महिलालाई करणी गर्नु अपराध मानी बालबालिकाउपर गरिने यौनजन्य अपराधहरूका बारेमा व्यापक कानूनी व्यवस्था गरिएको छ।^{१८२}

मन्जुरीको अभाव (Absence of Consent) मा बलप्रयोग गरिएको, डर त्रासमा पारिएको, धाक धम्की दिईएको, अपहरण गरी थुनामा राखिएको, भुक्त्याईएको, नशा सेवन गराईएको वा होस ठेगानमा नभएको अवस्था, करकाप र अनुचित प्रभावमा पारिएको अवस्थाको अभाव हुनुपर्दछ। अर्थात् महिलालाई डर त्रास देखाई, अपहरण गरी थुनामा राखी, भुक्त्याई, नशा सेवन गराई, करकापमा पारी वा अनुचित प्रभावमा पारी वा होस ठेगानमा नभएको अवस्थामा वा अठार वर्ष उमेर नपगुको अवस्थामा करणीको मन्जुरी लिएको भए पनि मन्जुरी (Consent) मानिदैन, जबर्जस्ती हुन्छ। यस तत्वलाई बेलायतमा^{१८३} Consent लाई a person consents if he agree by choice, and has the freedom and capacity to make that choice भनी स्वतन्त्ररूपले सहमत हुनु र त्यस्तो कुरामा सहमत हुने क्षमता राख्नु लाई सहमति भनिएको छ भने भारतमा^{१८४} महिलाको इच्छाविपरीत वा सहमति बेगर भनिएको छ।

महिलाको योनीमा लिङ्ग प्रवेश (Penetration) को अवस्थालाई समेत यस दफामा स्पष्ट गरिएको छ। जस अनुसार महिलाको योनीमा पुरुषको लिङ्ग केही मात्र प्रवेश (Slightly Penetration) भएमात्र पनि करणी भएको मानिन्छ। सो बाहेक मुखमा गरिएको करणी वा मुख मैथुन (Oral Sex) र गुद्दारमा करणी (Anal Sex) गरिएको भए पनि करणी भएको मानिन्छ। योनीमा लिङ्ग अलिकति घुसेमा (Slightly Penetration) पनि जबर्जस्ती करणी मानिने बेलायती कानून तथा भारतीय कानूनमा भएको व्यवस्थाअनुसार नै यस संहितामा राखिएको छ। नेपालमा हाल कायम व्यवस्था प्रारम्भ हुनुभन्दा अधिसम्म योनीमा लिङ्ग प्रवेश गर्नु मात्र लाई जबर्जस्ती करणी मानिदैन थियो। जबर्जस्ती करणी हुनका लागि लिङ्ग पुरै पसेको हुनका अतिरिक्त वीर्यस्खलन भएको तथा कन्याजाली (Hymen) च्यातिएको, योनीमा घाउ चोट भएको, सुन्निएको समेत हुनुपर्ने प्रचलन रहेको थियो। जुन व्यापक रूपमा विवादमा रहेको थियो। वि.स. २०६३ मा मुलुकी ऐनमा भएको संशोधनमा योनीमा लिङ्ग केही मात्र प्रवेश भएको वा मुख मैथुन वा गुद्दार करणी रहेछ भने पनि यस दफाको प्रयोजनका लागि करणी भएको मानिने व्यवस्था गरियो। यस संहितामा भएको यो व्यवस्थाले महिला योनीमा केहि मात्रामा लिङ्ग प्रवेश गरेको भए पनि करणी भएको मानिन्छ। Rape हुनका लागि लिङ्ग प्रवेश कति सम्म भएको हुनुपर्छ भन्ने विषयमा प्रसिद्ध चिकित्साशास्त्री J. P. Modi ले "To constitute the offence of rape it is not necessary that there should be complete penetration of the penis with emission of semen and rupture of the hymen. Partial penetration of penis within the labia majora of the vulva or pudendum with or without emission of semen or even an attempt at penetration is quite sufficient for the purpose of the law. The presence of semegma as proff is not of any medico-legal value, as legally, if the penis touches the vulva, it is enough to constitute rape. भनेका छन।^{१८५} मोदीका अनुसार जबर्जस्ती करणी हुन लिङ्गको पूर्ण प्रवेश, वीर्य स्खलन, कन्याजाली च्यातिन आवश्यक छैन, पुरुष लिङ्ग योनीको बाहिरी भागमा छुनुमात्र पनि जबर्जस्ती करणी हुन पर्याप्त हुन्छ। लिङ्ग प्रवेशको विषयमा बेलायती कानून अनुसार लिङ्ग पसाउने कार्यदेखि भिक्ने सम्मका कार्य

^{१८२} Sexual Offence Act, 2003, sec., 5-22.

^{१८३} Sexual Offence Act, 2003, sec. 74.

^{१८४} Indian Penal Code, 1860, sec. 375.

^{१८५} J. P. Modi, *Medical Jurisprudence and Toxicology*, (22nd ed.), (1999), p. 495.

पर्दछन्^{२६} र भारतीय^{२७} कानूनअनुसार लिङ्ग प्रवेश भए मात्र पुग्छ, वीर्य स्वलन भएको पुष्टि हुन आवश्यक छैन ।

उपदफा (२) मा सजायको व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार करणी गर्दाको परिस्थिति र पीडित महिलाको उमेरलाई सजाय निर्धारणको आधार बनाई सोहीअनुसार कैद सजायको प्रस्ताव गरिएको छ । जबर्जस्ती करणीको कसुर गम्भीर अपराध भएकाले सबैजसो कानूनी प्रणालीमा कसुरदारलाई कैदको सजाय गर्ने गरिएको पाइन्छ भने केही देशमा थप सजाय स्वरूप जरिमाना वा पीडितलाई क्षतिपूर्ति समेत भराईदिने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । यस उपदफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसार पीडितको उमेरलाई दश वर्ष भन्दा कम, दश वर्षदेखि चौध वर्षभन्दा कम, चौधदेखि सोह्र वर्ष भन्दा कम, सोह्रदेखि बीस वर्ष भन्दा कम र बीस वर्ष र सोभन्दा माथि गरी पाँच वर्गमा विभाजन गरी क्रमशः क्रमानुसार सजायको व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार अधिकतम सजाय १५ वर्ष र न्यूनतम सजाय चार वर्ष प्रस्ताव गरिएको छ । त्यसै गरी कैद सजाय गर्दा पीडितको उमेर र अपराधको अवस्था अनुसार न्यूनतम र अधिकतम सजाय तोक्न सकिने व्यवस्था समेत गरिएको छ । यसमा भएको सजायको प्रस्ताव वर्तमान मुलुकी ऐनमा भएको व्यवस्था अनुरूप नै रहेको छ ।

पत्नीलाई जबर्जस्ती करणी (वैवाहिक बलात्कार) गरेमा सजाय हुने:

उपदफा (४) मा पतिले पत्नीलाई जबर्जस्ती करणी गरेमा पाँच वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ र यो व्यवस्था दक्षिण एसियाको लागि एक नयाँ व्यवस्था हो । पति पत्नी बीचको पूर्व सम्बन्धलाई आधार बनाएर पतिले पत्नीलाई जबर्जस्ती करणी गरेको अपराधमा न्यूनतमदेखि पाँच वर्षसम्म मात्र अर्थात् कम सजाय प्रस्ताव गरिएको हो । तर त्यस्तो पतिसँग मानो छुट्टिई अंश मुद्दा चलेको, अंश लिई छुट्टै बसेको र सम्बन्ध विच्छेदको मुद्दा चलेको भएमा भने अन्य व्यक्तिसरह नै सजाय गर्नुपर्छ ।

यस व्यवस्थाले आफ्नै स्वास्नीलाई पनि जबर्जस्ती करणी गरेमा सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ । नेपालमा यो व्यवस्था अधिवक्ता मिरा तुङ्गाना विरुद्ध श्री ५ को सरकार कानून न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत भएको २०५८ सालको रिट नं. ५५^{२८} मा मिति २०५९/१/१९ मा भएको आदेशपश्चात कानूनी रूपमा आएको हो । उक्त रिटनिवेदनमा कानूनले नै वैवाहिक सम्बन्धको आधार मन्जुरीलाई मानी विना मन्जुरी विवाह गर्न नहुने भएपछि विवाह पश्चातको यौनसम्पर्कमा पनि पति र पत्नीबीच सहमति, मन्जुरी स्वतः अनिवार्य हुन्छ । मन्जुरीबेगर जबर्जस्ती बल प्रयोगद्वारा गरिने यौनसम्पर्क जबर्जस्तीकरणीको अपराध मानिने भनी सिद्धान्त कायम गरिएको छ । उक्त आदेशमा वैवाहिक बलात्कारलाई पनि फौजदारी अपराधको रूपमा अर्थ गर्नु संविधानको समानतासम्बन्धी हकको भावना, नेपालले अनुमोदन गरेका मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू तथा पारिवारिक, फौजदारी कानूनमा युगानुकूल भएका परिवर्तित मान्यता अनुकूल, उचित र सन्दर्भयुक्त देखिन आउने भनी वैवाहिक बलात्कारलाई कसुर मान्नुपर्ने आधार लिइएको छ । साथै कुनै पनि महिलाको मन्जुरीविना जबर्जस्ती करणी जस्तो अमानवीय निकृष्ट आपराधिक कार्य गर्ने लोग्नेमानिसले पीडित स्वास्नीमानिस आफ्नै विवाहिता पत्नी भएको कारणबाट त्यस्तो फौजदारी कसुरबाट उन्मुक्ति

^{२६} Sexual Offence Act, 2003, sec. (79).

^{२७} Indian Penal Code, 1860, sec. 375.

^{२८} मानव अधिकार सम्बन्धी फैसलाहरूको प्रकाशन, २०५९, सर्वोच्च अदालत, पृष्ठ १२९ ।

पाउँछ भन्न नमिल्ने भनी सजायको भागिदार हुनुपर्ने भनिएको छ । जसबाट वर्तमान कानूनी व्यवस्थामा अर्काकी भन्ने शब्द हटाई आफ्नै पत्नीलाई जबर्जस्ती करणी गरेमा अपराध हुने कुरालाई कानूनतः मान्यता दिइएको छ । यसै व्यवस्थालाई यस उपदफामा निरन्तरता दिइएको हो । भारतमा १५ वर्ष भन्दा बढी उमेर भएकी स्वास्नीलाई पतिले करणी गरेमा बलात्कार हुँदैन तर १५ वर्ष भन्दा कम उमेरकी स्वास्नीलाई करणी गरेमा जबर्जस्ती करणीको अपराध गरेको मानिन्छ । त्यस्तै छुट्टी भिन्न बसेकी पत्नीलाई उसको सहमति बेगर करणी गरेमा अपराध हुन्छ।^{१८९} बेलायतमा भने सन् १९४९ मा R. V. Clarke (1949) को मुद्दामा सर्वप्रथम अदालती अभ्यासद्वारा वैवाहिक बलात्कारलाई सैद्धान्तिक रूपमा स्वीकार गरिएको थियो । जसलाई त्यहाँको अदालतले विभिन्न विवादहरूमाफत पटक पटक व्याख्या गर्दै स्वीकार गरेकोमा हालको कानून Sexual Offence Act, 2003 ले लैङ्गिक तथा नाताको रूपमा विभेद नगरी जबर्जस्ती करणीको अपराध जो सुकैउपर पनि हुन सक्ने अवधारणालाई आत्मसात् गरेको छ ।

जबर्जस्ती करणीको कसुरमा थप सजाय हुने व्यवस्था:

जबर्जस्ती करणी गर्ने कसुरदारलाई विभिन्न अवस्थामा थप सजाय गर्ने प्रस्ताव उपदफा (५), (६) र उपदफा (७) मा गरिएको छ । यसमा पीडितलाई प्राणघातक तथा सरुवा रोग सर्छ भन्ने जानीजानी जबर्जस्ती करणी गरेमा तथा पीडित महिलाको अवस्थाका आधारमा उपदफा (३) मा भएको कैद सजायको अतिरिक्त अर्थात् थप ३ वर्ष कैद सजाय गर्नुपर्छ । त्यस्तै हाडनाताकी महिलालाई जबर्जस्ती करणी गरेमा हाडनातामा हुने कैद सजाय समेत थप गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । ती अवस्थाहरूमा:

उपदफा (५)

क) जबर्जस्ती करणी गर्ने व्यक्तिलाई मानव प्रतिरोधक क्षमता उन्मुक्ति गर्ने जीवाणु (HIV Positive) वा सरुवा यौन रोग (Sexually Transmitted Disease) भएको थाहा पाउँदा पाउँदै अर्थात् जानीजानी जबर्जस्ती करणी गरेकोमा उपदफा (३) को सजायमा थप तीन वर्ष कैद ।

उपदफा (६)

क) सामूहिक रूपमा जबर्जस्ती करणी गर्ने,
ख) छ महिनाभन्दा बढीको गर्भवती महिलालाई जबर्जस्ती करणी गर्ने,
ग) अशक्त वा अपाङ्ग वा शारीरिक वा मानसिक रूपमा अस्वस्थ महिलालाई जबर्जस्ती करणी गर्ने,
घ) हातहतियार देखाई जबर्जस्ती करणी गर्नेलाई थप तीन वर्ष कैद सजाय हुन्छ ।

उपदफा (७)

कसैले हाडनाताकी महिलालाई जबर्जस्ती करणी गरेकोमा निजलाई हाडनाता करणीमा सजाय हुने रहेछ भने जबर्जस्ती करणीमा हुने सजायका अतिरिक्त हाडनाता करणीमा हुने सजाय समेत थप हुन्छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू

- क) करणी गरेको छिपाउन नसक्ने अवस्थामा परीपछि जबर्जस्ती करणी गरेको भनेको भए तापनि -करणी गर्दा करणी गराएर बस्ने स्वास्नीमानिसले हल्ला नगरी करणी गर्नेले भने जस्तै कसैलाई पनि सो कुरा प्रकट नगर्नाका साथै निज स्वास्नी मानिसको अन्य अङ्गमा घाउ-खत नभएमा जबर्जस्ती करणी भए गरेको न देखिने ।^{१९०}
- ख) यस मिसिलमा हेर्दा न लोग्ने मानिसलाई कुनै चोट पुऱ्याएकोदेखियो न हो हल्ला गरी अरूलाई गुहार बोलाएको अरू कुनै काम गरेको देखियो । अस्पतालको पत्रबाट हाइमेन च्यातिएको भनी लेखेको देखिए पनि वीर्य वा रगतजाँचमा नदेखिएकाले कन्याजाली पहिले नै च्यातिएको पनि हुन सक्ने हो, प्रतिवादीको पिसाव गर्ने अङ्गमा छाला खुईलेको एउटै घाउ देखिन्छ । अरू करणी गरेको प्रमाण देखिन नभनी अस्पतालको पत्रमा लेखिएको देखिन्छ । जनानाले वेमञ्जुर गर्दा गर्दै १४ वर्ष पुगेकीलाई अरूको सहायता नलिई एकलै करणी गर्न सक्थो होला भनी विश्वास गर्न पनि गाह्रो हुन्छ । अस्पतालको पत्रबाट पिसाव गर्ने ठाउँमा फोहोर पनिदेखिएको भन्ने हुँदा निज जनानालाई कुनै मद्दतवेगार एकैजना लोग्ने मानिसले जबर्जस्ती करणी गरेको भनी ठहराउन नमिल्ने ।^{१९१}
- ग) जबर्जस्ती करणी भएपछि पनि सँगै सुतेको भनी बयान गरेको समेत देखिन आएकोले यस्तो अवस्थामा जबर्जस्ती करणी ठहराउन मिल्ने न देखिने ।^{१९२}
- घ) जबर्जस्ती करणीको महलको ४ नं. मा उल्लेख भएको हुल हुज्जत गर्ने जबर्जस्ती लग्ने र समाउने इत्यादि जुनसुकै काम गरे पनि जबर्जस्ती करणी गर्ने काममा सहयोग पुऱ्याएको मान्नु पर्छ ।^{१९३}
- ङ) डाक्टरबाट जाँच गराउँदा योनीको वरिपरि सानासाना सुखापनका श्राव देखिन्छ भन्ने उल्लेख भएको तथा जाहेरवाली र छोरी समेतका बकपत्रबाट प्रतिवादीको प्रहरीसमक्षको साबिती बयान पुष्टि मिल्न आएको तथा क्षेत्रीय अदालतको फैसलमा उल्लेख भएका बुँदा प्रमाणहरू समेतको आधारमा जबर्जस्ती करणी गर्न उद्योग गरेको ठहराई जिल्ला अदालतले गरेको फैसला सदर गरेको क्षेत्रीय अदालतको इन्साफ सदर हुने ।^{१९४}
- च) करणी जस्ता यौनसम्बन्धी अपराध भए गरेको देख्ने चस्मदिद् सँधै मौजुद हुन नसक्ने पनि हुन्छ, यस्तो स्थितिमा चस्मदिद् व्यक्ति नभएको कारणले सफाइ दिनुपर्छ भन्न नमिल्ने ।^{१९५}
- छ) प्रतिवादीहरूको डाक्टरी जाँच गर्दा निजहरूमा कुनै प्रमाणिक चिह्न नपाइएको भन्ने प्रतिवेदन भएकोबाट जाहेरीबमोजिम जबर्जस्ती करणी गरेको ठहर गर्न सबुत प्रमाणको आधारमा मिल्ने न देखिने, प्रतिवादीहरूले जबर्जस्ती करणीको उद्योग सम्म गरेको ठहर्ने ।^{१९६}
- ज) अकाटच प्रमाण वादीले पेस गर्न सक्नुपर्ने, प्रस्तुत विवादमा त्यस्तो कुनै किसिमको कुनै दसी सबुत प्रमाण भनाइ समेत पाइएको छैन । केवल जाहेरीको भनाइलाई मात्र प्रमाण आधार बनाउन मिल्ने होइन ।^{१९७}

२९० श्री ५ को सरकार विरुद्ध जिमिदार कुर्मी, नेकाप, (२०२७), पृ. ६१, नि.नं. ५३६ ।

२९१ श्री ५ को सरकार विरुद्ध नारायणसुन्दर श्रेष्ठ, नेकाप, (२०२९), पृ. ८६, नि.नं. ६७३ ।

२९२ इन्द्रप्रसाद आचार्य विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०३७), पृ. ६२, नि.नं. १३६७ ।

२९३ श्री ५ को सरकार विरुद्ध तीर्थबहादुर राना मगरसमेत, नेकाप, (२०३८), पृ. १३, नि.नं. १४७५ ।

२९४ मोतिराम विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०४०), पृ. ६४२, नि.नं. १७८० ।

२९५ वृजा लोघ विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०४०), पृ. ७३९, नि.नं. १८०९ ।

२९६ सागरप्रसाद श्रेष्ठसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०४२), पृ. ९९६, नि.नं. २५४० । (संयुक्त इजलास)

२९७ कपलेश्वर यादवसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०४३), पृ. ५४२, नि.नं. २७५० ।

- भ) जाहेरवालीको मृत्यु भएकोले आफ्नो जाहेरी व्यहोरा अदालतमा समर्थन गर्न नसकेको कारणबाट मात्र किटानी जाहेरीको व्यहोरा असत्य भन्न नमिल्ने, जाँच गर्ने विशेषज्ञको अदालतमा बकपत्र हुन नसकेको पत्रको आधारमा मात्र जबर्जस्ती करणी नभएको भनी अकाट्य आधार मान्न नसकिने ।^{२९८}
- न) मानिसको स्वलित वीर्य गुप्ताङ्गमा देखिए पनि प्रमाणित नभएको अवस्थामा उक्त स्वलित वीर्य प्रतिवादीहरूकै हो भनी यकिन ठहर गर्न न्यायोचित न देखिने, प्रतिवादीहरूले पूर्ण सफाई पाउने ।^{२९९}
- ट) जबर्जस्ती करणीको १० नं. मा कसैले कुनै स्वास्थ्यमानिसको जबर्जस्ती करणी गरेमा त्यस्तो करणी गर्नेको आधा अंश सर्वस्व गरी त्यस्तो स्वानीमानिसलाई दिलाई दिनुपर्छ भन्ने उल्लेख भएको पाईन्छ । यसमा कुनै स्वास्थ्य मानिस शब्दभित्र कन्या, सधवा, विधवासमेत पर्ने देखिन्छ । अर्काकी स्वास्थ्यलाई जबरजस्ती करणी गरेकोमा मात्र करणी गर्नेको आधा अंश दिलाउने जबर्जस्ती करणीको १० नं. को मनसाय होइन ।^{३००}
- ठ) प्रस्तुत मुद्दामा कुनै पनि प्रतिवादीले उद्योग गरेको नभनी पीडितहरूले जबर्जस्ती करणी भएको भनेका छन् भने घरमा सुतेको ठाउँबाट रातको समयमा समाई बन्दुक पडकाई लगी त्रसित पारी एकान्छ जंगलमा लगिसकेपछि कुनै अपभ्रष्ट कारण पर्न आई करणी गर्न नपाएको भन्ने कुरा सत्य देखिन नआउने ।^{३०१}
- ड) प्रतिवादीले अधिकारप्राप्त अधिकारी समक्ष बयान गर्दा घटनामा संलग्न रहेको साबित भै बयान गरेको र घटनास्थलमा वरामद भएको चप्पल आफ्नो भएको भनी सनाखत गरेको देखिन्छ । जाहेरवालीले जाहेरी समर्थन हुने गरी अदालतमा बकपत्र गरेको, तत्काल घाउँ जाँच गर्दा चोटपटकदेखिएको छ । प्रतिवादी बहालवाला प्रहरीदेखिएको र निजको कार्यालयबाट घटनास्थल नजिकै रहेको हुँदा डिउटिमा थिएँ भनी गरेको बकपत्रको आधारमा मात्र उक्त घटनामा सम्लग्न थिएनन् होला भनी मान्न मिलेन । मिसिल सम्लग्न सबूत प्रमाणबाट जाहेरवालीलाई जबर्जस्ती करणीको उद्योग गरेको पुष्टि हुने ।^{३०२}
- ढ) पीडितको चिकित्सकद्वारा गरिएको जाँच र निजको किटानी जाहेरीको साथै अदालतमा बकपत्र गर्दा कसुर गरेको प्रष्ट हुँदा हुँदै जबर्जस्ती करणीको उद्योग मात्र गरेको ठहर गरेको पुनरावेदन अदालतको निर्णय प्रत्यक्ष प्रमाणको प्रतिकूल भएको देखिन्छ ।^{३०३}
- ण) जाहेरवाली तीन जना १७, १८ वर्षका केटीहरूलाई पाँच जना प्रतिवादीहरूले रातको ११ बजेको समयमा कोठाभित्र पसी जबर्जस्ती करणी गरेको गरेको भनी जाहेरी परेको आधारमा प्रतिवादीहरूउपर प्रस्तुत मुद्दा चलेको देखिन आउँछ । प्रतिवादी मध्येका मधुकर राजभण्डारीले वत्ती निभाई ढोकाको छिस्किनी लगाई जबर्जस्ती करणी गरेको भन्ने कुराको किटानी बकपत्र जाहेरवालीले अदालतमा समेत गरेको देखिन्छ । जाहेरवालीमध्येकी वर्ष १७ की मनहरी (परिवर्तित नाम) को गुप्ताङ्ग जाँच हुँदा भेजिना स्वावमा पुरुष वीर्य नदेखिएको भन्ने कारणबाट निजउपरको

२९८ श्री ५ को सरकार विरुद्ध कुलबहादुर कार्की, नेकाप, (२०४६), पृ. १४५, नि.नं. ३७२४ ।

२९९ सागरप्रसाद श्रेष्ठसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०४७), पृ. ५७२, नि.नं. ४१९१ । (पूर्ण इजलास)

३०० घनश्याम तमोली विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०५१), पृ. १६६, नि.नं. ४८७६ ।

३०१ श्री ५ को सरकार विरुद्ध धर्मसिंह बमसमेत, नेकाप, (२०५४), पृ. १५३, नि.नं. ६३३७ ।

३०२ प्रेमबहादुर घर्तिमगर विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०५४), पृ. ३९८, नि.नं. ६४१० ।

३०३ श्री ५ को सरकार विरुद्ध कुमारबहादुर अधिकारीसमेत, नेकाप, (२०५६), पृ. १५२, नि.नं. ६६७६ ।

अभियोग कायम नगरेउपर यस अदालतमा निवेदन पर्न आएकोदेखिदैन । तथापि मुद्दा दोहोच्याउने निवेदन पर्नु नपर्नुको कारणबाट गलत वा भ्रामक तार्किक आधारलाई मातहत अदालतबाट अनुसरण गरिने स्थितिमा रहन दिनु उपयुक्त हुँदैन । जबर्जस्ती करणीको अपराधमा पीडित स्वास्नी मानिसको योनीको डाक्टरी जाँच गरिँदा पुरुष वीर्य फेला नपर्नुबाट जबर्जस्ती करणीको अपराध नभएको भन्ने प्रमाणित हुने अवस्था देखिन आउँदैन । पुरुष वीर्य फेला पर्नुबाट सो अपराध हुँदा जबर्जस्ती करणीको साथै पुरुष वीर्य स्खलन भएको तथ्य समेत प्रमाणित हुने कुरा हुन्छ । तर त्यहाँ पुरुष वीर्य स्खलन नभएकोमा फेला पर्ने अवस्था रहुँदैन । त्यस्तोमा जबर्जस्ती करणी नै नभएको भनी अरू प्रमाणको उपेक्षा गर्न मिल्दैन । त्यसमा पनि पुरुष वीर्य फेला पर्नु वा नपर्नुमा वारदातको कति समयपछि परीक्षण भएको हो भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुने । पीडित स्वास्नी मानिसको हाइमेन च्यातिएको स्थितिमापछि भएको डाक्टरी जाँचलाई लिएर पुरुष वीर्य भेजिनल स्वावमा हुने पर्दछ भन्ने धारणा रहेको तल्लो अदालतको तर्फबाट जबर्जस्ती करणीको अपराधको प्रकृतिलाई सहि रूपले सम्झने बुझ्ने गरेको देखिन आएन । यस्तो प्रकृतिको अपराधमा पीडित व्यक्ति जस्तो १७, १८ वर्षका केटीको कलिलो उमेर र निजउपर भएको शारीरिक र मानसिक बलात्कार, आपराधिको पाशुविक मनोवृत्ति र बर्बरतापूर्ण शारीरिक र मानसिक आक्रमणले पीडित महिलाले सहनु पर्ने जीवनभरीको मनोवैज्ञानिक चोट र कुण्ठा एवं पीडित परिवारले व्यहोर्नुपर्ने सामाजिक वदनामीसम्बन्धी तथ्यगत कुराहारु महत्वपूर्ण देखिन आउँछ । प्रतिवादी मधुकर राजभण्डारीले जुन किसिमले जाहेरवाली जस्तो उमेर अवस्थाको केटीलाई भयावह स्थिति सिर्जना गरेको मिसिलबाट देखिन आउँछ । त्यस्तो अवस्थामा डाक्टरी जाँचबाट पीडित व्यक्ति वा प्रतिवादीको शरीरमा संघर्षको चिह्न (Sign of struggle) देखिनु न देखिनु पनि महत्वपूर्ण मान्न मिल्दैन । निज प्रतिवादी वारदातको लगत्तै फरार रही पछि उपस्थित भई वारदात हुँदाको अवस्थामा आफू अन्यत्र रहेको जिकिर लिएको भए तापनि सो जिकिर र निजबाट दिइएका साक्षीहरूको बकपत्रको विश्वसनीयता यसै पनि पत्यारलायक न देखिने ।^{३०४}

- त) साइकल चढ्ने मानिसको पनि Hymen Rupture हुन सक्ने अवस्था भएबाट करणी भन्न पनि नसकिने हुँदा सो Hymen Rupture भएको लाई नै बलियो आधार प्रमाण मान्न नमिल्ने । आमा घरमा हुँदाहुँदै छोरीलाई नै जबर्जस्ती करणी गर्नुपर्ने आवश्यकता एवं अवस्था पनि असामान्य नै मान्नुपर्ने स्थितिमा प्रतिवादीले पीडितलाई जबर्जस्ती करणी गरेको ठहर गर्न पर्याप्त प्रमाणसमेत न देखिने ।^{३०५}
- थ) पीडितको योनीमा पेनिट्रेसन भएको फिल्ली (Hymen) च्यातिएको भन्ने उल्लेख भएको हुँदा करणी गरेको होइन भन्न नसकिने । पीडितले आफ्नो सतित्व बचाउ गर्न संघर्ष गर्न नसकेको भन्ने आधारमा मात्र निजको मन्जुरी थियो भन्नु सम्मको अनुमान गर्न सकिने नहुँदा प्रतिवादीहरूले सामूहिक रूपमा जाहेरवालीलाई जबर्जस्ती करणी गरेको ठहराउनुपर्नेमा सफाइ दिने ठहराएको फौसला उल्टी हुने ।^{३०६}
- द) ढिलो जाँच भएकै कारणले जबर्जस्ती करणीका चिह्नहरू नभेटिएको भन्न नसकिने, शरीरमा लाग्ने चोटहरू ५ दिनपछि परीक्षण हुँदा मेटिई सक्ने अथवा कन्याजाली च्यातिएको भएपछि ५

३०४ मधुकर राजभण्डारीसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०१७), पृ. ७५०, नि.नं. ६९४९ ।

३०५ श्री ५ को सरकार विरुद्ध रामप्रसाद श्रेष्ठ, नेकाप, (२०१९), पृ. १२३, नि.नं. ७०६९ ।

३०६ श्री ५ को सरकार विरुद्ध दीपक भण्डारीसमेत, नेकाप, (२०१९), पृ. ३८८, नि.नं. ७१०१ ।

दिनपछि परीक्षण गर्दा सो नदेखिने भन्न नमिल्ने, पीडित भनिएकीको स्वास्थ्य परीक्षण गर्दा स्तन, छाती, पेट, पिठ्यु, कुम, हात कतै पनि कोतरेको निलडाम फेला परेको देखिएको छैन । कसुर प्रमाणित गर्ने भार वादीको हुनेमा वादीले शङ्करहित तवरले दाबी पुष्टि गर्न नसकेको अवस्थामा सिर्फ शङ्काको आधारमा मात्र जबर्जस्ती करणी जस्तो गम्भीर प्रकृतिको अपराधमा कसुरदार ठहर्‍याउनु फौजदारी न्यायशास्त्रको विपरीत हुने १००

- घ) अनुसन्धानको क्रममा दिएको जाहेरीमा र अदालतमा आई बकपत्र गर्दा जाहेरवालीको कथनमा केही भिन्नामसिना कुरा फरक परेको कुरालाई अस्वभाविक मान्न नमिल्ने । पीडित जस्तो गाउँकी एउटी अशिक्षित महिलाले जबर्जस्ती करणीको वारदातको सम्बन्धित कुरा पटकैपिच्छे सिलसिलाबद्ध रूपले भन्ने नसक्ने अवस्था पनि हुन सक्छ । त्यतिमात्र कारणले उपर्युक्त अवस्थाको एउटी पीडित महिलाले भनेको कुरामा असंगति रहेको भनी जबर्जस्ती करणीको वारदात नै नभएको तथा निजको व्यहोरा भूटो हो भन्ने सम्मको निष्कर्षमा पुग्न नसकिने १००
- न) प्रतिवादीको कार्यबाट पीडितको योनी सुनिएको तथा योनीबाट रगत निस्किएको भन्ने वारदातसँग सम्बन्धित मूलभूत तथ्यमा सारभूत रूपमा कुनै अन्तर नदेखिएकाले अभियोजनकर्ताबाट सङ्कलित सबुत प्रमाणमा शङ्का उत्पन्न गर्नु मुनासिव न देखिने । पीडितलाई परीक्षण गर्ने डाक्टरको अदालतमा भउको बकपत्रबाछ समेत पीडितको भगोष्ट तथा योनीको बाहिरी भाग सुनिएको भन्ने देखिएको र वारदातको लगत्तै परीक्षण गरिएकी पीडितको त्यस्तो अवस्था प्रतिवादीको कसुर बाहेक अन्य कारणबाट भएको भन्ने विश्वसनीय आधार प्रमाण न देखिने १०१
- प) वारदातपश्चात् नै यी प्रतिवादीको वीर्यजस्तो भिजेको एवं रगतको दागहरू भएको कट्टुसमेत वरामद भै उक्त वरामदी मुचुल्कामा यी प्रतिवादी स्वयं रोहवरमा बसेको अवस्थादेखिँदा यी प्रतिवादीले पीडित १० महिनाकी बच्चीलाई जबर्जस्ती करणी गरेको होइन भन्ने अवस्था न देखिने । प्रतिवादी नेपाली नागरिक नदेखिए पनि यी प्रतिवादीको नेपालभित्र रहेको चलअचल सम्पत्तिबाट भराउन मिल्ने नै हुँदा त्यसतर्फ केही विचार गर्न नपर्ने ११०
- फ) मेडिकल जाँच गर्दासमेत जबर्जस्ती करणी भएको हो, होइन यकिन हुन नसकेकोमा घटनास्थल प्रकृति मुचुल्का र सनाखत कागज मात्रैको आधारमा यी प्रतिवादी समेत भई जबर्जस्ती करणी गरेको रहेछ भन्न नमिल्ने १११
- ब) पीडितको कट्टामा लागेको रगतको National forensic science laboratory बाट रसायनिक परीक्षण समेत भई दिएको प्रतिवेदनको रायमा पनि शुक्रकीट (Spermatozoa) पत्ता नलागेको भन्ने उल्लेख गरिएको समेत आधार प्रमाणबाट प्रस्तुत वारदातमा जबर्जस्ती करणीको क्रिया सम्पन्न भएको न देखिने । वारदात निर्विवाद रूपमा पुष्टि भएको तथा पीडितको Labia majora र Labian minora मा निलडाम रहेको भन्ने अस्पतालको प्रतिवेदनबाटदेखिँदा जबर्जस्ती करणीको उद्योगसम्म गरेको देखिने ११२
- भ) पीडितलाई जबर्जस्ती करणी गर्न लिङ्ग पसाउने वित्तिकै पीडितले हो हल्ला गरेको कारणबाट

३०७ श्री ५ को सरकार विरुद्ध रामबहादुर कार्की, नेकाप, (२०५९), पृ. ७७९, नि.नं. ७१५७ ।

३०८ श्री ५ को सरकार विरुद्ध राजेश के.सी. समेत, नेकाप, (२०६०), पृ. ३७७, नि.नं. ७२१६ ।

३०९ श्री ५ को सरकार विरुद्ध बाशुदेव पौडेल, नेकाप, (२०६०), पृ. ७०८, नि.नं. ७२६६ ।

३१० नागेन्द्र भन्ने विन्देश्वर साहु विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०६१), पृ. ७६, नि.नं. ७३१६ ।

३११ हिरालाल चौधरी विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०६१), पृ. ११९, नि.नं. ७४१४ ।

३१२ डिल्लिराम भन्ने डिल्लिप्रसाद भण्डारी विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०६१), पृ. १०२५, नि.नं. ७४२५ ।

प्रतिवादीले लगातार करणी गर्न नसकेको अवस्थामा तत्काल वीर्य स्व्लन नभएको पनि हुन सक्ने स्थितिदेखिएकोले योनीमा वीर्य नदेखिएको र Hymen नच्यालिएको हुन सक्ने अवस्था पनि स्वभाविक हुँदा सोबमोजिम चिकित्सकको प्रतिवेदनकै आधारमा प्रतिवादी वेकसुरदार हुन भनी मान्न नमिल्ने । पीडितलाई करणी गर्नका लागि सम्पूर्ण परिस्थितिहरू पार गरिसकेको तर जबर्जस्ती करणीको कार्य सम्पन्न भै सकेको अवस्था नदेखिएको अवस्थामा प्रतिवादीलाई सफाई दिने गरी भएको फैसला उल्टी हुने, जबर्जस्ती करणीको उद्योग गरेको देखिने ११३

- म) पीडित महिलाको भ्रिल्ली (Hymen) मा पहिले नै प्वाल परेको मात्र कुरालाई आधार मानी निजले पहिले पनि यौनसम्पर्क राखेको भन्ने निर्णयमा पुगी त्यसै कुराको आधारमा तथ्यगत आधार बिना मनोगत रूपमा जाहेरवाली वेश्या हुन भनी जबर्जस्ती करणीको ७ नं. आकर्षित हुने गरी भएको फैसला तथ्य र कानूनमा आधारित भएको न देखिने ११४
- य) जबर्जस्ती करणी जस्तो अपराधमा अन्य मुद्दामा जस्तो अंक गणितीय हिसाबबाट हेर्नु भन्दा पनि नारीको अस्मितामा गम्भीर आँच आउने विषय भएकाले अदालतले संवेदनशील रूपमा विचार गर्नुपर्ने ११५
- र) अनुसन्धानको कमजोरी पक्षका वावजुद पीडितको योनीको स्थिति, अपराध गर्नेको वारदारस्थलमा उपस्थिति, अपराध गर्नेको पहिचान, निजका विरुद्ध सर्जिमिनका मानिसहरूको बकाई, मौकाको किटानी जाहेरी, पीडितको प्रहरी तथा अदालतमा भएको बकपत्र जस्ता मुद्दामा निर्णयका लागि महत्वपूर्ण तथ्यहरू (Material Facts) को अनुसन्धान कार्यबाट सङ्कलन भएका प्रमाणहरूको समष्टि मूल्याङ्कनले प्रतिवादीले पीडितलाई जबर्जस्ती करणी गरेको कुरा सिद्ध गरिरहेकाले पुनरावेदक पक्षका कानूनव्यवसायीको वहस जिकिर मान्य हुन नसक्ने ११६
- ल) ८ वर्षकी नाबालिकालाई आफ्नो लिङ्ग खेलाउन लगाई खाटमा सुताई बलपूर्वक निजको योनीमा लिङ्ग पुऱ्याई वीर्य स्व्लन गराएको कार्य जबर्जस्ती करणीको कसुर नहुने भन्न नमिल्ने । अवोध अवस्थाकी बालिकालाई आफ्नो लिङ्ग चलाउन लगाउने र निजको यानीद्वार सम्म लिङ्ग पुऱ्याई वीर्य स्व्लन गराई आफ्नो यौन सन्तुष्टि लिने कार्यलाई केवल करणीको उद्योग मात्र हो भनी व्याख्या गर्नु जबर्जस्ती करणीसम्बन्धी कानूनी व्यवस्थाको भावना अनुकूल नहुने । जबर्जस्ती करणीको कसुर खासगरी महिलाको शरीर र इज्जतमाथि यौनेच्छा पूरा गर्ने उद्देश्यबाट गरिने आक्रमणको रूपमा लिनुपर्ने । योनीमा लिङ्ग प्रवेश नगरेसम्म जबर्जस्ती करणीको कसुर हुँदैन भनी सबै अवस्थामा व्याख्या गर्ने हो भने शारीरिक रूपमा कमजोर महिलामाथि हुने यौनजन्य अपराधबाट प्रतिवादीले उन्मुक्ति पाउने अवस्था आउन सक्ने ११७
- व) जबर्जस्ती करणीको वारदातमा सामान्यतः दुई पक्षबीच संघर्ष एवं शरीरका बाहिरी भागमा चोटपटक र संघर्षका चिह्न हुनुपर्ने ११८

३१३ श्री ५ को सरकार विरुद्ध कमलबहादुर ओली, नेकाप, (२०६२), पृ. ८६९, नि.नं. ७५७० ।

३१४ श्री ५ को सरकार विरुद्ध रामबहादुर अधिकारी, नेकाप, (२०६२), पृ. ११४७, नि.नं. ७५९८ ।

३१५ बमबहादुर कठायत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, (२०६२), पृ. १२५१, नि.नं. ७६११ ।

३१६ नेपाल सरकार विरुद्ध स्वस्ती बराल, नेकाप, (२०६२), पृ. १४२५, नि.नं. ७६२६ ।

३१७ विष्णु अधिकारी विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६३), पृ. २३२, नि.नं. ७६५२ ।

३१८ ठगा चौधरी विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६३), पृ. ३३०, नि.नं. ७६६४ ।

- श) पुनरावेदकले पीडितको योनीमा वीर्य फेला नपरेबाट वारदात प्रमाणित नभएको भन्ने जिकिर लिएको भए पनि सबै जबर्जस्ती करणीको कसुरमा पीडित महिलाको योनीमा वीर्य फेला पर्नुपर्छ भनी मान्न नमिल्ने ११९
- ष) मुलुकी ऐन, जबर्जस्ती करणीको १ नं. अनुसार जबर्जस्ती करणीको वारदात कायम हुनका लागि योनीभित्र लिङ्ग पूर्ण प्रवेश गरेको हुनुपर्ने वा योनीभित्रै वीर्य स्वलन भएको हुनुपर्ने वा पीडितको योनीको कन्याजाली च्यातिएको हुनेपर्ने भन्ने कुरा उल्लेख नभएको अवस्थामा लिङ्ग र योनी बीच सामान्य घस्रण पर्याप्त देखिने । घटनासँग सम्बद्ध अन्य तथ्यहरूबाट जबर्जस्ती करणीको अपराधिक कार्य गरेको कुरा पुष्टि हुन आएको अवस्थामा योनी भित्र लिङ्गको पूर्ण प्रवेश नभएको, कन्याजाली नच्यातिएको, वीर्य स्वलित नभएको भन्ने आधारमा अभियुक्तलाई आरोपित कसुरबाट मुक्त गर्न नमिल्ने १२०
- स) एक अबोध नाबालिकालाई ललाईफकाई आफ्नो सुरक्षित स्थानमा लगी जबर्जस्ती करणी जस्तो जघन्य अपराधिक कार्य गरेको स्थितिमा पीडितले तत्काल प्रतिकार गर्न सक्ने अवस्था नहुने । मौकाको शारीरिक परीक्षणबाट पीडितको हाइमेन हल्का च्यातिएको भन्ने उल्लेख भएको स्थिति हुँदा योनीमा लिङ्ग प्रवेश गर्दा हाइमेन पूर्णरूपमा फाट्कै हुनुपर्ने तर्क गर्नु मुनासिब र स्वास्थ्य विधिशास्त्र अनुकूल नहुने । जबर्जस्ती करणी हुनलाई वीर्य योनीभित्र स्वलन भएकै वा योनी बाहिरदेखिएकै हुनुपर्ने अनिवार्यता नरहुँदा प्रतिवादीले लिएको जिकिर तथ्यसङ्गत तथा कानूनसङ्गत न देखिने १२१
- ह) पीडितले वकपत्र गर्दा लिङ्ग पसाएको भनी वकपत्र गरेपनि Laboratory Examination मा Spermatazoa नदेखिएको, करणी भएको यकिन हुने अन्य ठोस सबुत रहेको नदेखिएको, Labia Majora मा घर्षण सम्म भएको तथा विशेषज्ञको परीक्षण प्रतिवेदनको निष्कर्षमा जबर्जस्ती करणी गर्न खोजिएको भन्ने उल्लेख भएको अवस्थाबाट पीडितउपर जबर्जस्ती करणीको वारदात भएको नदेखिई सो को उद्योगसम्म भएको देखिन आउने १२२
- क्ष) बालबालिकाले कुनै प्रश्नको परिणाम र प्रकृति राम्रोसँग नबुझ्ने गरी गरिएको बालअमैत्रीपूर्ण परम्परागत अदालती प्रणाली अनुरूपको जिरहमा व्यक्त भएको सानोतिनो कुरालाई मूल आधार लिनु भनेको अभियुक्तउपर कठोर फौजदारी दायित्व रहने जबर्जस्ती करणी जस्तो अपराध त्यसमा पनि ६ वर्षको अबोध नाबालिका माथि गरिएको नृसंश र बर्बरतापूर्ण अपराधबाट अपराधलाई उन्मुक्ति दिएसरह हुने १२३
- त्र) आफ्नो ओहदाको र Uniform को आडमा पीडित जाहेरवालीको परिवारको मानवअधिकारको गम्भीर हनन् गरेकोले पुनरावेदकलाई मानवअधिकारको हनन्को अपराधमा प्रहरी ऐनबमोजिम कारबाई गर्नु भनी महान्यायाधिवक्ता र प्रहरी महानिरीक्षकलाई यो फैसलाको एकप्रति पठाई दिने । पीडितलाई अंश भराई दिने कानूनी व्यवस्था अंशको अधिकार नभई पीडितलाई मानवीय, मनोवैज्ञानिक, शारीरिक, पेसागत, चारित्रिक, बौद्धिक, सामाजिक, आर्थिकलगायत जीवनको

३१९ राजु बस्नेत विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६३), पृ. ३४३, नि.नं. ७६६६ ।

३२० भीमबहादुर पोखरेल विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६३), पृ. ४६२, नि.नं. ७६८२ ।

३२१ विश्वकुमार दास विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६३), पृ. ८५७, नि.नं. ७७२८ ।

३२२ नेपाल सरकार विरुद्ध तपसी कुर्मी, नेकाप, (२०६३), पृ. ११८४, नि.नं. ७७६२ ।

३२३ नेपाल सरकार विरुद्ध दीपक तुलसी बाख्यो, नेकाप, (२०६३), पृ. १२९४, नि.नं. ७७७२ ।

विभिन्न पक्षमा परेका दूरगामी असरलाई ध्यानमा राखी क्षतिपूर्ति स्वरूप प्राप्त हुने सम्पत्ति हो । यस्तो क्षतिपूर्ति अदालत आफैले Initiative लिई भराइदिनुपर्ने १२४

क) प्रतिवादी नाबालक देखिँदा जबर्जस्ती करणीको १० नं. बमोजिम प्रतिवादीको अंशबाट आधा अंश सर्वश्व गरी पीडित जाहेरवालीलाई दिलाई दिने गरेको इन्साफ बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११(२) मा भएको कानूनी व्यवस्थाको मनसायविपरीत भएको देखिने १२५

क१) डर, धाक, जीउ ज्यानको खतराको कारण जाहेरी समयमा नपर्न पनि सक्छ । डर धाकको प्रभाव न्यूनीकरण वा सुरक्षाको अनुभूति पश्चात अपराधको जानकारी वा जाहेरी पर्नुलाई अवस्थाको बाध्यताको रूपमा लिनु पर्दछ । यस्तो अवस्थाको विद्यमानतामा शारीरिक परीक्षण हुन नसकेको अवस्थाबाट न्यायिक कार्यमा जटिलता आउन सक्ने । जाहेरवालाको घरमा रातको १ बजेको समयमा मार्ने सम्मको डर धाक, धम्कि दिई संत्रासको वातावरण बनाई पीडितलाई उठाई लगी पालैपाले सामूहिक रूपमा जबर्जस्ती करणी गरेको प्रमाणको विवेचनाको आधारमा पुष्टि हुन आएको हुँदा प्रतिवादीहरूले जबर्जस्ती करणीको १ नं. को कसुर गरेको देखिने १२६

क२) पीडित अवोध बालिका यौनजन्य क्रियाकलापको सामान्य जानकारी पनि राख्न नसक्ने र शारीरिक विकास समेत हुन नसकेकी अवोध बालिकाउपर प्रतिवादीबाट जबर्जस्ती करणी जस्तो समाज र मानवताकै विरुद्ध हुने जबर्जस्ती करणीको अपराध त्यसमा पनि ६ वर्षकी नाबालिकाउपर भएको अपराधमा सजाय गर्न अदालतले Lenient हुनुपर्ने कुनै कारण नभएकाले कानूनले तोकेको हदैसम्मको सजाय गर्दा पीडितलाई न्याय प्राप्त हुन जाने १२७

क३) प्रतिवादीले आफ्नो लिङ्ग पीडितको योनीमा दुइ तीनपटक भित्र बाहिर गराई निजको योनीबाट रगत आएको हुँदा लिङ्ग बाहिर निकाली बाहिर जमिनमा वीर्य स्वलन गरेको भनी बयान गरेको र सो बयानलाई अदालतमा समेत इन्कार नगरेको हुँदा प्रस्तुत वारदातमा पीडितको योनीमा प्रतिवादीको वीर्य वा दाग नभेटिनुलाई स्वाभाविक र यथार्थ परक नै मान्नुपर्ने । प्रतिवादीको लिङ्गको पूर्ण प्रवेश (Complete penetratoin) र वीर्य योनीमा स्वलन (Emission of semen) नभएको अवस्थामा यसैलाई आधार बनाएर यसैको अभावमा प्रतिवादीले पीडितउपर करणी नगरेको र करणीको उद्योग मात्र गरेको भनी ठहर गर्नु न्यायसङ्गत न देखिने । जबर्जस्ती करणी हुनको निम्ति स्त्रीको योनी भित्र पुरुष जनेन्द्रीय पूर्ण रूपमा प्रवेश भएकै हुनुपर्ने, स्त्रीको कन्याजाली (Hymen) च्यातिएको वा फाटेकै हुनुपर्ने वा पुरुष वीर्य योनीमा स्वलन भई योनीको वरीपरी वीर्य वा सो को दाग लागेकै हुनुपर्ने अनिवार्यता समेत नरहेको अवस्थामा वीर्य स्वलन सहित वा रहित योनीको बाह्य भागभित्र आंशिक लिङ्ग प्रवेश गराउनु मात्र पनि कानूनी प्रयोजनको निम्ती जबर्जस्ती करणीको कसुर हुन पर्याप्त हुने १२८

क४) उमेर नपुगेकी अवोध बालिकाउपर प्रतिवादीबाट भएको यौनसम्बन्धी आक्रमण (Sexual Assault) निर्दयी र लज्जित प्रकारको कार्य मनसायपूर्वक (Meausrea) र पूर्ण अपराधजन्य मनसायबाट बालिकाउपर गरिएको कार्य अशिष्ट आक्रमण (Indecent Assault) मुलुकी ऐन,

३२४ राकेशकुमार सिंह विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६४), पृ. ८६, नि.नं. ७८१० ।

३२५ महेशकुमार चौधरी विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६४), पृ. ४१५, नि.नं. ७८३३ ।

३२६ हजरत मियाँ समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६४), पृ. ९८९, नि.नं. ७८६९ ।

३२७ रणबहादुर कुमाल विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६४), पृ. १४६२, नि.नं. ७९०० ।

३२८ अर्जुनबहादुर पाण्डे विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६५), पृ.११०, नि.नं. ७९२३ ।

जबर्जस्ती करणीको महलको १ नं. बमोजिम Sexual offence भित्र पर्ने । प्रतिवादीमा मानसिक असन्तुलन भए रहेको अवस्था समेत नदेखिएको, अदालत समक्ष निजले डर त्रास र कुटपिट गरी साबित रहेको भनी जिकिर लिएतापनि सो कुराको पुष्टि गर्न नसकेको, आफ्नो Sexual desired लाई पूरा गर्न बालिकाको Hymen सम्म लिङ्ग पुऱ्याएको वा योनीको वरिपरि घर्षण गरेको भन्ने देखिएको, बालिकाको कट्टु र प्रतिवादीको शारीरिक परीक्षणबाट वीर्यस्खलन भएको देखिएको अवस्थामा जबर्जस्ती करणीको वारदात कायम हुन पर्याप्त हुने १२९

क५) एक नाबालिक केटीले जबर्जस्ती करणीको वारदात पश्चात् Abnormal Behaviour गर्नु स्वाभाविक नै हुन आउँछ । तर थप सजाय हुनको लागि जबर्जस्ती करणीको वारदातपूर्व निजको स्थिति अशक्त थियो भन्ने कुरा वस्तुपरक प्रमाणबाट पुष्टि हुनुपर्ने १३०

क६) प्रतिवादीको लिङ्गमा घाउ चोट नभएको कुरालाई प्रतिवादीको निर्दोषिताको प्रमाण मान्न नसकिने । सबल पुरुषको उत्तेजित लिङ्गको सामान्य घर्षण वा प्रवेशबाटै बालिकाको यौनाङ्ग च्यातिनु अस्वभाविक घटना होइन र यस्तो अवस्थामा अदालतले एक अबोध बालिकामाथि भएको जबर्जस्ती करणीजस्तो नृसंश एवं निर्मम अपराधमा प्रतिवादीको लिङ्गको घाउ खतका चिह्नहरूको विद्यमानता रहे नरहेको भन्ने आधारलाई कुनै सहानुभूति दर्शाई रहनु नपर्ने । योनीमा औला घुसाएको भने पनि औला योनीमा घुसाएको भनेकै आधारमा जबर्जस्ती करणीको आरोपबाट निजलाई कम सजाय हुने अवस्था न देखिने । अपराधको गम्भीरतासमेतलाई हेरी प्रतिवादीउपर सजाय निर्धारण गर्नु उचित हुने १३१

क७) अधिकारप्राप्त अधिकारीसमक्ष गरेको बयान पीडितको मौकाको कागज, जाहेरी दरखास्त, चिकित्सकहरूको प्रतिवेदन, घटनास्थल मुचुल्काजस्ता मिसिल सम्लग्न स्वतन्त्र प्रमाणहरूबाट पुष्टि भइरहेको र ती प्रमाणहरू अन्यथा हुन भनी प्रतिवादीले खण्डन हुने गरी पुष्टि गर्न नसकेको समेतको आधार प्रमाणबाट प्रतिवादीले १४ वर्ष मुनीको पीडित बालिकालाई करणी गरेको ठहर्ने १३२

क८) करणी गर्ने इच्छा वा मनसायले पूर्णता प्राप्त गरेको क्रियालाई अपराधले पाएको पूर्ण अवस्था अर्थात् Commission of the Crime का रूपमा लिनुपर्ने । जबर्जस्ती करणीका लागि सम्पूर्ण प्रयास गरेको, त्यसमा कहीं कतैबाट हस्तक्षेप नभएको तर बालिकाको उमेर अत्यन्त कम भएकै कारणले मात्र योनीभित्र लिङ्ग प्रवेश नगरेको अवस्थालाई अपराधको गम्भीरता घटाउने आधार बनाउन नमिल्ने र सोही आधारमा जबर्जस्ती करणीको उद्योगका रूपमा मात्र सीमित गराउन नमिल्ने १३३

क९) अन्य प्रमाणबाट कसुर गरेको भन्ने पुष्टि भइरहेको अवस्थामा केवल पीडित तथा अनुसन्धान अधिकारी समक्ष कागज गर्ने व्यक्तिहरूले पहिला आफूले भनेको भनाइको विपरीत हुनेगरी गरेको बकपत्रको आधारमा मात्र प्रतिवादीलाई सफाई दिँदै जाने हो भने पीडित तथा अन्य व्यक्तिउपर अनुचित प्रभाव पार्न सक्ने र अपराधीहरूले कहिल्यै पनि सजाय पाउने अवस्था नआई दण्डहीनताको स्थिति सिर्जना भई अन्ततः समाज नै अराजकतातर्फ जाने १३४

क१०) जबर्जस्ती करणीको अपराध सामान्य प्रकृतिको अन्य अपराध जस्तो होइन । जबर्जस्ती करणीको

३२९ सुकबहादुर कुमाल विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६५), पृ. ६२१, नि.नं. ७९६८ ।

३३० गोकर्ण खनाल विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६५), पृ. १३९६, नि.नं. ८०४२ ।

३३१ बाबु पौडेल विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६६), पृ. ४२९, नि.नं. ८०९९ ।

३३२ नेपाल सरकार विरुद्ध वीरबहादुर टमटा, नेकाप, (२०६६), पृ. ६३२, नि.नं. ८१२७ ।

३३३ नेपाल सरकार विरुद्ध टेकबहादुर क्षेत्री, नेकाप, (२०६६), पृ. ७४३, नि.नं. ८१४२ ।

३३४ नेपाल सरकार विरुद्ध नारायणबहादुर राउत, नेकाप, (२०६६), पृ. १३०८, नि.नं. ८१७९ ।

अपराध भिन्न प्रकृतिको विशेष र गम्भीर अपराध हो । यसको स्वरूप र गम्भीरताको मापन दुई प्रकारले हुन्छ । पहिलो मापदण्ड हो पीडितलाई हुने क्षति र दोस्रो हो पीडकलाई प्राप्त हुने प्रतिफल । जबर्जस्ती करणीको अपराधमा पीडितको शारीरिक, मानसिक र मनोवैज्ञानिक जुन क्षति हुन्छ, त्यो अपूरणीय हुन्छ । यसबाट पीडितको स्वतन्त्र मानवीय अस्तित्व, मान, सम्मान र उसको व्यक्तिगत एवं सामाजिक प्रतिष्ठा, मान-मर्यादा र मानवीय अस्मिता लुटिएको हुन्छ । उसको स्वतन्त्र अस्तित्व नै खण्डित भएको हुन्छ । त्यसैले पीडितको क्षतिको आधारलाई जबर्जस्ती करणीको अपराध प्रमाणित गर्ने सन्दर्भमा पहिलो मापकको रूपमा अदालतले ग्रहण गर्नुपर्ने । यसमा एउटी सात वर्षीया नाबालिकासँगको घृणित आपराधिक कार्यको सन्दर्भमा अरू कार्यहरू गरी सकेको अवस्थामा पीडितको योनीमा पीडकको लिङ्ग प्रवेश आंशिक वा पूर्ण जे जस्तो अवस्थाको भए पनि जबर्जस्ती करणीको कसुर प्रमाणित हुन त्यतिनै पर्याप्त हुन्छ । उद्योग भनेको जबर्जस्ती करणचीको प्रयास गर्नुसम्म हो । जबर्जस्ती करणी गर्ने कामको प्रारम्भ गरिसकेपछि उद्योगको अवस्था रहूँदैन । त्यो काम जुन चरणसम्म गरेको भए पनि उद्योग नभै कामै गरेको ठहरिने ।^{३३५}

क११) जबर्जस्ती करणीको वारदातको प्रमाणको पहिलो कडी भनेकै स्वयं पीडित हो भने अर्को कडी पीडितको शारीरिक परीक्षणलाई मान्नुपर्ने । प्रतिवादीहरूले अदालतमा इन्कारी बयान गर्नुमात्र निर्दोषिताको आधार बन्न नसक्ने । पीडितको मौकाको कागज, सनाखत कागज र बकपत्र, जाहेरवाला र मौकामा बुझिएका व्यक्तिको भनाइ, पीडितको शारीरिक परीक्षण प्रतिवेदनबाट कसुर प्रमाणित हुने आधार प्रशस्त हुने ।^{३३६}

क१२) जबर्जस्ती करणीको अपराधमा सजायको वर्गीकरण पीडित बालिको उमेरको आधारमा गरिएको र यस्तो अपराधमा सम्लग्न बालक *Rapist* प्रमाणित भए बालबालिकासम्बन्धी ऐनको दफा ११ मा आपराधिक दायित्व व्यहोर्नु पर्ने कुरा उल्लेख भएको आधारमा पीडितले पाउने क्षतिपूर्ति समेत सोही सजायभित्र पर्ने भनी कानूनले स्पष्ट नगरेको कुरालाई स्वभाविक रूपमा अर्थवोध नगरी बलपूर्वक व्याख्या गर्नु सान्दर्भिक नहुने । पीडक नाबालक भए पनि पीडितले निजको आधा अंश पाउने ।^{३३७}

पहिले घटेको वारदातका सम्बन्धमा अनुसन्धान तहकीकात भई अदालतमा मुद्दा दर्ता भएपश्चातको मिति राखी विवाह दर्ता प्रमाणपत्र बनाई पेस गरेको कार्यलाई प्रमाणमा ग्रहण गरी कसुरबाट उन्मुक्ति दिन नसकिने । बलात्कारपछि भएको विवाहका आधारमा अपराधबाट अपराधीलाई उन्मुक्ति दिने हो भने निश्चित रूपमा दण्डहीनताले प्रधानता पाई समाजमा राज्यप्रति नकारात्मक प्रभाव पर्ने । वैवाहिक सम्बन्ध स्थापित भएकै कारणले मात्र आपराधिक दायित्वबाट प्रतिवादीले उन्मुक्ति पाउने भनी निष्कर्षमा पुग्नु प्रचलित न्यायिक मूल्य मान्यता र कानून प्रतिकूल हुने । लोग्ने स्वास्नीबीच पनि जबर्जस्ती करणी भएमा अपराध हुने व्यवस्थालाई स्वीकार गरिसकेको अवस्थामा जबर्जस्ती करणी भएपश्चात विवाह गरी प्रतिवादी र जाहेरवालीबीच लोग्ने स्वास्नीको सम्बन्ध (*Marriage after Rape*) स्थापित हुँदाँमा जबर्जस्ती करणीको अपराधबाट प्रतिवादीले उन्मुक्ति पाउने भनी निष्कर्षमा पुग्नु कानूनसङ्गत नहुने ।^{३३८}

३३५ नेपाल सरकार विरुद्ध मुबारक मिल मुसलमान, नेकाप, (२०६७), पृ. १५८८, नि.नं. ८४६६ ।

३३६ नेपाल सरकार विरुद्ध सरोज हिङ्गमाझसमेत, नेकाप, (२०६७), पृ. १६१०, नि.नं. ८४६९ ।

३३७ नेपाल सरकार विरुद्ध पवनकुमार यादवसमेत, नेकाप, (२०६७), पृ. १८०२, नि.नं. ८४९४ ।

३३८ नेपाल सरकार विरुद्ध नारायण पौडेल खत्री, नेकाप, (२०६८), पृ. ३१६, नि.नं. ८५६४ ।

क१३) जबर्जस्ती करणीको वारदात स्थापित हुन योनीको जाली च्यातिनै पर्ने पूर्वसर्त रहेको हुँदैन । कन्याजाली च्यातिको अवस्थाले अपराध स्थापित गर्न थप पुष्टि गर्ने सम्म हो । करणी भएको यकीनसाथ भन्न नसकिने भन्ने शारीरिक परीक्षण प्रतिवेदनले उल्लेख गरेको देखिएपनि सो परीक्षण घटना घटेको १० दिनपछि भएको अवस्थामा सो प्रतिवेदनलाई मात्र निर्णयाधाको रूपमा ग्रहण गर्न नसकिने । जबर्जस्ती करणीको अपराध र यसको उद्योगका बीचमा मनसाय र कार्यको दृष्टिकोणबाट हेर्दा कुनै भिन्नता रहेको हुँदैन । केवल अपराधले पूर्णता पाउन मात्र बाँकी रहेको स्थितिलाई उद्योगको रूपमा चित्रित गरिएको छ । मनसायपूर्वक गरिएको अपराधमा मनसाय, तयारी, उद्योग र पूर्ण अपराधका चार चरणहरूमध्ये मनसाय र तयारी सम्मको चरणमा त्यस्तो अपराध गर्न चाहने व्यक्तिले आपराधिक कार्य घटाउनको लागि कुनै कार्य गरेको हुँदैन । तसर्थ, यो चरणसम्म अपराधको उद्योगको प्रश्न उठ्दैन । तर त्यस्तो अपराध गर्न चाहने व्यक्तिले तयारीको चरणलाई पार गरी आपराधिक कार्य गरेको देखिएमा त्यो कार्य उद्योगसम्म मात्र सीमित रहेको मान्न मिल्ने । केवल पूर्ण अपराधको लागि परिभाषित कार्य स्थापित हुन नसकेमा त्यस्तो कार्यलाई मात्र उद्योगको रूपमा ग्रहण गर्नुपर्ने । एकान्त घर कोठामा लगी करणी गरेको तथ्य स्थापित भइरहेको अवस्थामा सो कार्यलाई उद्योग मात्र भएको भनी मान्न नमिल्ने पीडितको योनीबाट रगत बग्नु, निजको कपडामा लाग्नु तथा यस कुराको पुष्टि सो अवस्थाका प्रत्यक्षदर्शीबाट हुनुबाट अपराधले पूर्णता पाएको स्वीकार गर्नुपर्ने १३९

क१४) पीडितको उमेर एकिन गर्दा विद्यालयमा भर्ना हुँदाका बखत बाबु, आमा वा अभिभावकले उल्लेख गरी दिएको विवरण अनुरूप राखिएको अभिलेखअनुसार नै विद्यालयले खुलाई पठाएको जन्ममितिलाई नै आधार लिनुपर्ने । कानूनले नै अन्यथा व्यवस्था गरेकोमा बाहेक विद्यालय भर्ना हुने क्रममा लेखाइदिएको जन्ममितिमा अविश्वास गर्न नसकिने भनी सिद्धान्त प्रतिपादन भएको छ १४०

क१५) नाबालिका १६ वर्ष भन्दा मुनिको स्वास्नी मानिसलाई सहमतिले नै करणी गरे पनि मुलुकी ऐन, जबर्जस्ती करणीको महलको १ नं. को कसुरभित्र पर्ने हुँदा सहमतिमा करणी भएको जबर्जस्ती करणी हुँदैन भन्ने प्रतिवादीको इन्कारी जिकिर स्वीकार्य न देखिने १४१

क१६) अप्राकृतिक मैथुनको अर्थ गर्दा अस्वभाविक रूपमा अप्राकृतिक तवरले गरिएको मैथुनलाई जनाउने भए पनि अप्राकृतिक मैथुनको किसिम र मैथुन गर्नेगराउने क्रिया र माध्यम फरक-फरक हुन सक्ने । अप्राकृतिक मैथुन केकसरी हुने भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न कानूनी प्रावधानहरूमा उल्लेख गरिएको अवस्थामा कुनै कानूनी प्रावधानमा तत्सम्बन्धमा गरिएको व्यवस्थाले तत्सम्बन्धी अन्य कानूनी व्यवस्थामा भएको प्रावधानलाई आवद्ध गरेको छैन वा इङ्गित गरेको छैन भने फरक-फरक प्रयोजनका कानूनी प्रावधानहरूमा गरिएका व्यवस्थाहरूलाई एउटै अर्थमा लिन नमिल्ने । कुनै कसुरको नामकरण एउटै भए पनि सो कसुरमा विविध क्रियाहरू समावेश हुन सक्ने र ती क्रियाहरूको गम्भीरताको आधारमा विधायिकाले फरक सजायको व्यवस्था गर्न सक्तछ । त्यसै गरी अप्राकृतिक मैथुनको कसुरमा के कस्ता कार्यहरू अन्तर्निहित हुन सक्तछन् भनी विधायिकी कानूनले स्पष्ट पारी फरक-फरक क्रिया, माध्यम र विषयवस्तुको गहनताको आधारमा मुद्दाको

३३९ नेपाल सरकार विरुद्ध राजेन्द्र सिंह सिख, नेकाप, (२०६८), पृ. ६५८, नि.नं. ८५९१ ।

३४० रामहरी लामिछाने विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६८), पृ. १६७७, नि.नं. ८६९५ ।

३४१ नेपाल सरकार विरुद्ध शंकर विश्वकर्मा, नेकाप, (२०६९), पृ. ९४०, नि.नं. ८८४४ ।

कारबाईको प्रक्रिया पनि फरक ढङ्गले तोक्न सक्दछ । यस परिदृष्टिमा मुलुकी ऐन, जवर्जस्ती करणीको महलको ९क नं. मा उल्लिखित अप्राकृतिक मैथुनको कसुरमा पशु करणीको महलको ४ नं. आकर्षित हुने भन्नु नमिल्ने । विधायिकाले नै नाबालकउपरको अप्राकृतिक मैथुनलाई जवर्जस्ती करणीको परिभाषाभित्र पारेको देखिएको अवस्थामा त्यस्तो क्रियालाई व्याख्याको माध्यमबाट बालदुराचार (Child abuse) मान्न नसकिने भनी नाबालकउपर भएको अप्राकृतिक मैथुनलाई बालक वा बालिकाको विभेदमा नराखी जवर्जस्ती करणी (Rape) मानी सजाय गरेको पाइन्छ ।^{१४२}

२२१. हाडनातामा करणी गर्न नहुने : (१) कसैले आफ्नो जात वा कुलमा चली आएको चलन, परम्परा वा मान्यताअनुसार विवाह गर्न नहुने नाताकी महिला हो भन्ने जानीजानी त्यस्ती महिलालाई करणी गर्न र त्यस्ती महिलाले पनि करणी गर्न दिन हुँदैन ।

(२) देहायका नातामा उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई देहायबमोजिम सजाय हुनेछ :-

- (क) जन्माउने आमा छोराको वा बाबु छोरीको करणी भएमा जन्मकैद,
- (ख) सौतेनी आमा छोरा, बाबु छोरी, सहोदर दिदी भाइ वा दाजु बहिनी, एकै हाँगाको ससुरा बुहारी, एकै हाँगाको बाजे नातिनी वा पनातिनी, एकै हाँगाका जेठाजु र भाइ बुहारी वा देवर भाउजुको करणी भएमा चार वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद र जरिमाना,
- (ग) एकै हाँगाको तीन पुस्तासम्मको बज्यै, नाति वा पनाति, एकै हाँगाको ठूलो बाबु वा काका भतिजी, एकै हाँगाको भतिजी ठूली आमा वा काकी, एकै हाँगाको ससुरो भतिजी बुहारी, साख्यै मामा भाञ्जी वा भानिज माइजु, आमा तर्फका ठूली आमा वा सानी आमा र छोरा र आफनी श्रीमती तर्फकी सासू र जवाईको करणी भएमा तीन वर्षदेखि छ वर्षसम्म कैद र जरिमाना,
- (घ) खण्ड (क), (ख) वा (ग) मा लेखिएदेखि बाहेक आफ्नो वंशका सात पुस्तासम्मका अन्य नातामा करणी भएमा हाँगो, नाता र पुस्ता समेत विचार गरी एक वर्षदेखि तीन वर्षसम्म कैद र जरिमाना ।

टिप्पणी:

हाडनाता करणी (Incest) भन्नाले Blood relation भएको नाता पर्ने व्यक्तिहरू बीचमा हुने यौनजन्य क्रियाक्रियाकलाप अर्थात् Close Relatives भित्र करणी लिनुदिनु भन्ने बुझिन्छ । फौजदारी कानूनमा यसलाई परम्परागत अपराध (Traditional Crime) र धार्मिक, सांस्कृतिक तथा क्षेत्रीय अपराध मानिएको छ । यसलाई अपराध घोषणा गर्नुको उद्देश्य समाजमा व्यभिचार रोकी सभ्य समाजको स्थापनातर्फ उन्मुख रहनु हो । यस दफामा गरिएको व्यवस्था मूलतः हाल प्रचलनमा रहेको मुलुकी ऐन, हाडनातामा करणी गर्नेको महलमा भएको व्यवस्थालाई नै निरन्तरता दिइएको व्यवस्था हो । मुलुकी ऐनले हाडनातामा करणी गर्नेको महलको छुट्टै व्यवस्था गरी हाडनाता तोकेको छ । सोअनुसार

जन्माउने आमा, एउटै बाबुबाट जन्मेका दिदी बहिनी, आफूले जन्माएकी छोरी, आफ्ना हाडको नातामा आफ्नी सौतेनी आमा, हाँगा नफाटेकोमा जतिसुकै माथिको पुस्ता भए पनि र हाँगा फाटेकोमा तीन पुस्तासम्मका बज्यू, आफ्ना छोराकी स्वास्नी छोराबुहारी, आफ्नाआफ्नो हाँगामा जतिसुकै पुस्ताको छोरा सन्तान भए पनि त्यस्ता छोरा सन्तानकी स्वास्नी वा छोरी, आफ्ना एकै बाबुबाट जन्मेका भाइकी स्वास्नी भाइ बुहारी, आफ्ना एकै बाबुबाट जन्मेका दाजु वा भाइकी छोरी वा छोरा बुहारी, आफ्नो एकै बाबुबाट जन्मेका दाजु वा भाइका छोराकी छोरी वा छोरा बुहारी, आफ्ना एकै बाजेबाट जन्मेकी दिदी वा बहिनी वा आफ्ना एकै बाजेबाट जन्मेका दाजु वा भाइकी छोरा वा त्यस्तो भाइकी स्वास्नी आफूले जन्माएको छोरीको छोरी वा छोरा बुहारी, आफूलाई जन्माउने आमालाई जन्माउने बज्यू, आफूलाई जन्माउने आमाका बाबु वा आमालाई जन्माउने बज्यू, बाबुका आमालाई जन्माउने बज्यू, आफ्नी स्वास्नीलाई जन्माउने सासु, त्यस्ती सासु, वा आफ्ना ससुरालाई जन्माउने बुढी सासु, आफ्नी आमाका एक आँतका दिदी वा बहिनी आफ्ना एकै बाबुबाट जन्मेका दिदी वा बहिनीकी छोरी वा त्यस्ती दिदी वा बहिनीकी छोरा बुहारी, आफूलाई जन्माउने आमाका एकै आँतका दाजु वा भाइकी स्वास्नी आफ्नी माइज्यू आदिलाई हाडनाता मानेको छ ।

कानूनले तोकेका निश्चित नाता भित्रका नातेदार बीचमा करणी लिनुदिनु गरेको अवस्थालाई फौजदारी कानूनले हाडनाता करणीको अपराध मान्दछ । सामान्यतः कानूनले नजिकको नाता वा विवाह गर्न नहुने नातालाई हाडनातामा राखेको हुन्छ । यस दफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसार हाडनाताका व्यक्तिहरूले करणी लिनुदिनु गर्न हुँदैन गरे गराएमा जबर्जस्ती करणीको कसुरमा बाहेक दुवैजना सजायको भागिदार हुन्छन । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, हाडनातामा करणी गर्नेको महलमा भएको व्यवस्थालाई नै निरन्तरता दिइएको यस दफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसार निम्न नातामा करणी गरे गराएमा हाडनाता करणीको कसुर हुन्छ ।

- (क) जन्माउने आमा छोराको वा बाबु छोरी,
- (ख) सौतेनी आमा छोरा, बाबु छोरी, सहोदर दिदी भाइ वा दाजु बहिनी, एकै हाँगाको ससुरा बुहारी, एकै हाँगाको बाजे नातिनी वा पनातिनी, एकै हाँगाका जेठाजु र भाइ बुहारी वा देवर भाउजु,
- (ग) एकै हाँगाको तीन पुस्तासम्मको बज्यू, नाति वा पनाति, एकै हाँगाको ठूलो बाबु वा काका भतिजी, एकै हाँगाको भतिजो ठूली आमा वा काकी, एकै हाँगाको ससुरो भतिजी बुहारी, साख्यै मामा भाञ्जी वा भानिज माईजु, आमा तर्फका ठूली आमा वा सानी आमा र छोरा र आफ्नी श्रीमती तर्फकी सासु र ज्वाईं,
- (घ) उपर्युक्तबाहेक आफ्नो वंशका सात पुस्तासम्मका नाता ।

यस दफामा भएको व्यवस्थाअनुसार हाडनाता करणी हुनका लागि निम्न तत्वहरू आवश्यक हुन्छ :

- क) कसैले,
- ख) आफ्नो जात वा कुलमा चली आएको चलन, परम्परा वा मान्यताअनुसार विवाह गर्न नहुने नाताकी महिला हो भन्ने,
- ग) जानीजानी (With Knowledge) त्यस्ती महिलालाई,
- घ) करणी गर्न र
- ङ) त्यस्ती महिलाले पनि करणी गर्न दिन नहुने ।

हाडनाता करणीलाई गम्भीर अपराध मानी कठोर सजाय प्रस्ताव गरिएको छ जस अनुसार न्यूनतम एकवर्ष कैददेखि जन्म कैदसम्मको सजाय प्रस्ताव गरिएको छ । हाडनाता करणीलाई धार्मिक आधारमा अपराध मानिएकाले विश्वका धेरै जसो देशमा गम्भीर अपराधको रूपमा लिएको पाइन्छ । बेलायतमा हाडनाता करणीलाई महिला र पुरुषका लागि छुट्टा छुट्टै व्यवस्था गरेको पाइन्छ । जसअनुसार नातिनी, छोरी, दिदी, बहिनी वा आमा वा विवाह गर्न नहुने नाताकी महिलालाई करणी गरेमा हाडनाता हुन्छ भने १६ वर्ष पुगेकी महिलाले हजुरबुवा, बुवा, दाजुभाइ वा छोरोलाई करणी गर्न मन्जुरी दिएमा वा करणी गराएमा हाडनाता करणीको कसुर हुन्छ । दाजु भाइ, दिदी बहिनीमा एउटै बाजेका सन्तान समेत पर्दछ ।^{३४३} भारतीय दण्डसंहितामा हाडनाता करणीका बारेमा कुनै व्यवस्था गरेको नहुँदा हाडनाता करणी कुनै अपराध होइन । तर त्यहाँ Sexual Abuse को कसुरमा मुद्दा चलाउन सकिने र Hindu Marriage Act, 1955 अनुसार हाडनातामा गरिएको विवाह बदर भई सजाय हुने व्यवस्था भने गरेको देखिन्छ ।^{३४४}

हाडनाता करणीको कसुरमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू

- क) असुम व्यक्तिले सिकेवाट नै पोलेको हुँ भनी पुलिस र फौजदारीमा समेत बयान गरेकोले ५/६ पुस्ता भित्रको हाडनातामा करणी गरेको पुष्टि नहुने भनी सफाइ दिएको देखिन्छ ।^{३४५}
- ख) मिसिल साथ रहेको सर्जमिन मुचुल्कामा बस्ने डिल्लीराम शर्मा समेतका अधिकांस व्यक्तिले गुमाको करणी गरेमा कृष्णप्रसादको हकमा शङ्का लाग्दैन भनी प्रष्ट रूपले लेखाएको देखिन्छ । करणी गर्ने वातावरण समेत नभएको हुँदा करणी गरेको हो भनी गुमाले भने पनि पत्यारलायकदेखिदैन । पुनरावेदकले सफाइ पाउने ठहर्छ ।^{३४६}
- ग) सबुत प्रमाणको अभावमा उजुर र पोलावटसम्मकै भरले कसुर ठहराउन नमिल्ने हुँदा धनमाल कागजपत्र लिएको र करणीमा विद्येको समेत नठहरएको इन्साफ मनासिव देखिने ।^{३४७}
- घ) करणीजस्तो आरोपमा पञ्चायतजस्तो समाजका अगाडि करणीमा साबित भई गरेको कागजलाई मुख्य कारणी पुनरावेदकहरूले नै हामीहरूका मन्जुरी अथवा जानकारी बाहिर भएको हो भन्ने ठोस तथ्ययुक्त प्रमाण दिन सकेको छैन, यस्तो स्थितिमा निजहरूका बयान साबिती कागज समेतका आधार प्रमाण समेतबाट हाडनाता करणी गरेको ठहर्‍याएको इन्साफ मुनासिव ठहर्ने ।^{३४८}
- ङ) प्रस्तुत मुद्दा चलुपहिलादेखि नै तत्काल प्रकाशनमा भै जनसामान्यले प्रचलनमा रहेको भनी बुझी आएको मुलुकी ऐन हाडनाता करणीको महलमा हेर्दा आफ्ना एकै बाजेबाट जन्मेका जेठा वा कान्छा बाबुकी छोरीको सम्बन्धमा हाडनाता करणीमा सजाय हुने कानूनी व्यवस्था देखिएन । सरकारी निकाय वा प्रकाशनमा ल्याएको कानूनमा प्रकाशन वा छपाईको गल्तीबाट कुनै कुरालाई अपराधको वर्गीकरणमा उल्लेख गर्न पटक पटक भूल गरी सोही भूल वीसौं वर्षसम्म दोहोर्‍याउदै गएको र सो कुरा त्यस कानूनको अरू प्रावधानसँग सामान्यस्य र संगतिमा रहेकोमा त्यसरी वीसौं वर्षदेखि पटक पटक प्रकाशित भएको कानूनको परायणता नै जनसामान्यका लागि कानूनी परायणताको मापदण्ड

३४३ Sexual Offence Act, 2003, sec., 25-29, 64-65.

३४४ Indian Penal Code, 1860, sec. 90.

३४५ नारायण कार्की विरुद्ध देवीबहादुर कार्की, नैकाप, (२०१६), पृ. ३८२, नि.नं.८० ।

३४६ कृष्णप्रसाद खडाल विरुद्ध उमाकान्त खडाल, नैकाप, (२०३१), पृ. २८१, नि.नं.८५१ ।

३४७ भगदत्त पाठ्या विरुद्ध श्रीदत्त पाठ्यासमेत, नैकाप, विशेषांक, (२०४०), पृ. ६५, वि.नि.नं. १४ ।

३४८ सोमनाथ उपाध्याय समेत विरुद्ध तारापति उपाध्याय, नैकाप, (२०४५), पृ. १०३, नि.नं. ३३५४ ।

मान्नुपर्ने देखिन्छ । सो मापदण्ड भन्दा बाहिर गई कुनै व्यक्तिलाई कसुरदार ठहर्‍याउनु न्यायोचित नहुने ।^{३४९}

- च) वादीका साक्षीले फिरादमा उल्लेख भएबमोजिम चार पुस्ताभित्रको भनी लेखिदिएको पाइए पनि तथ्ययुक्त सबुदबाट पुष्टि नभएको, मुलुकी ऐन हाडनातामा करणी गर्नेको महलको १०क नं. को कानूनी व्यवस्था हेर्दा यस महलमा अन्य नम्बरहरूमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि आफ्नो जात वा कुलमा चलि आएको चलन अनुसार विवाह वा करणी गर्न हुने नाता सम्बन्धमा विवाह वा करणी भएकोमा यो ऐनबमोजिम सजाय हुनेछैन भन्ने कानूनी प्रावधान रहेको देखिन्छ । आफ्नो जात वा कुलमा चलि आएको चलन नभएको भनी जिकिर लिई हाडनातामा करणी गरेको कुरा तथ्ययुक्त अन्य सबुत प्रमाणबाट वादीले पुष्टि गराउन सकेको नदेखिएको अवस्थामा केवल फिराद दाबीको मात्र आधारले हाडनातामा करणी गरेको भन्न ठहर्‍याउनु न्यायोचित न देखिने ।^{३५०}
- छ) सामान्य कानून मुलुकी ऐनका कतिपय व्यवस्थाहरूमा धर्मशास्त्रका प्रभाव पनि रहेको कुरा यसको प्रस्तावनाको अध्ययनबाट बोध हुन्छ । विवाद नभएको हाडनाता करणी गर्नेको १० क नं. ले आफ्नो जात र कुलमा चली आएको चलनलाई मान्यता दिएको छ । प्रचलित परम्पराको मर्यादा राखी सनातनदेखि चली आएको आफ्नो धर्मको अवलम्बन र अभ्यास गर्ने स्वतन्त्रताको हक हुनेछ भनी धर्मसम्बन्धी हक नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १९ ले व्यक्तिलाई मौलिक हकको रूपमा दिएको पाइन्छ । हाडनातामा करणी गर्नेको ४ नं. को व्यवस्थाको अभिप्राय समाजमा व्यभिचार रोक्नु हो र यस्ता कुरामा विधायिकाको बुद्धी विवेकमा अदालतबाट हस्तक्षेप गरिनु सामान्यतः उपयुक्त पनि हुँदैन । नेपालको कानूनी व्यवस्था अन्तर्गत लोग्ने मरेपछि लोग्नेको हक दायित्व विधवा स्वास्नीमानिसमा सर्ने र अशियारको हैसियतबाट अंश प्राप्त गर्नसक्ने परिवारको सदस्य हुँदा लोग्नेको सत्यमा रहेसम्म लोग्ने स्वास्नीको नाता सम्बन्ध रहिरहने हुन्छ । लोग्नेसँग नाता सम्बन्ध रहिरहेका अवस्थामा लोग्नेको सहोदर भाइ देवरसँग विधवा भाउजूको पहिलेकै जस्तै भाउजू नाता नरहेको भन्ने कानूनसङ्गत हुनेदेखिदैन । श्रीमतिको मृत्युपछि विधुर पुरुषले श्रीमतिको बहिनीसँग विवाह गर्न निषेध नगरेको कारण आधारमा उक्त ४ नं. को व्यवस्था पुरुष र महिला बीच भेदभाव पूर्ण छ भन्ने निवेदिकाको निवेदन जिकिरतर्फ विचार गर्दा, परलोक भएको श्रीमतिकी त्यस्ती बहिनीबहिनीबहिनी विधुर पुरुषको परिवार भित्रको कुनै किसिमको हक पुग्ने सदस्य तथा सगोत्री रहेको हुँदैनन् । अर्थात् विधुर पुरुष र विधवा महिला यस कुरामा समान स्थितिको मान्नु मिल्ने अवस्था देखिएन । सामाजिक, धार्मिक र परम्परागत मान्यता र चलनबाट प्रभावित कानूनी व्यवस्थाहरूबाट यस सम्बन्धमा दुवैको समान स्थिति भन्नेदेखिदैन । यस्तो कसुरमा जानीजानी सहभागी हुने महिला समेत सजायको भागि हुने विवाद नभएको विहावरीको १ नं. र हाडनातामा करणी गर्नेको १० नं. मा व्यवस्था रहेको देखिन्छ । निवेदिकाको निवेदन दाबी जिकिरबमोजिम हाडनातामा करणी गर्नेको ४ नं. ले मौलिक हकमा अनुचित बन्देज लगाएको भन्न सकिने स्पष्ट कानून आधार रहेको देखिन आएन तसर्थ उल्लिखित आधारहरूबाट हाडनातामा करणी गर्नेको ४ नं. संविधानको धारा १९ (१), (२) र (३) को प्रतिकूल भई भेदभावपूर्ण छ भन्न मिल्ने ।^{३५१}

३४९ रामप्रसाद राई विरुद्ध मिलबहादुर राई, नेकाप, (२०५२), पृ. २६९, नि.नं. ५०७७ ।

३५० सफाइतुल मियाँ विरुद्ध अब्दुल करिम मियाँसमेत, नेकाप, (२०५७), पृ. ८५५, नि.नं. ६९६६ ।

३५१ तारादेवी पौडेल विरुद्ध मान्त्रिपरिषद् सचिवालयसमेत, नेकाप, (२०५८), पृ. ३७५, नि.नं. ७०९६ ।

२२२. थुनामा रहेको व्यक्ति (महिला) लाई करणी गर्न नहुने : (१) कैद वा थुनामा रहेको कुनै व्यक्ति (महिला) लाई सरकारी कर्मचारीले करणी गर्न वा करणी गर्न अरू कसैलाई संयोग पारी मिलाई दिई करणी गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम करणी गर्ने गराउनेलाई तीन वर्षसम्म कैद सजाय हुनेछ र त्यस्तो करणी यस संहिता वा अन्य कानून अनुसार पनि कसुर हुने रहेछ भने सोबमोजिमको सजायमा यस दफाबमोजिमको सजाय थप हुनेछ ।

टिप्पणी:

अर्काको मन्जुरीविना करणी गर्नु स्वयंमा गम्भीर अपराध हो । सहमति नै भए पनि कैद वा थुनामा (Custody) रहेकी महिलालाई करणी गर्नु भन्नु गम्भीर अपराध हो । अर्थात् थुनामा रहेकी महिलालाई कर्मचारीले करणी गर्नु नै अपराध हो । यसमा पीडित आपराधिकै नियन्त्रणमा रहने भएकाले त्यस्ती थुनामा रहेकी महिलाले सहमति दिएको भए पनि त्यस्तो सहमतिलाई स्वतन्त्र रूपमा दिएको मानिदैन । समाजमा नयाँ प्रकृतिको अपराधको रूपमा देखा परेको यो अपराध हाम्रो देशमा पनि देखा पर्न थालेको छ । स्वतन्त्र रूपमा रहेको अवस्थामा भन्दा थुनामा रहेकी महिलालाई करणी गर्न बढी सजिलो हुने र यो अपराध सामान्यतः प्रहरी कर्मचारी तथा अन्य कर्मचारीबाट पद वा ओहोदाको फाइदा उठाई गर्ने गरेको पाइन्छ । हाम्रो देशमा यस अघि यो अपराधलाई मुलुकी ऐन, अदलको महलको ५ नं. मा व्यवस्था गरेको थियो । जस अनुसार कैद वा थुनामा रहेकी कुनै महिलालाई सरकारी कर्मचारीले करणी गरेमा वा करणी गर्न अरू कसैलाई संयोग पारी, मिलाई दिई करणी गराएमा वा चिकित्सासेवा उपलब्ध गराउने चिकित्सक वा स्वास्थ्यकर्मीले त्यस्तो सेवा प्राप्त गर्न आएका कुनै महिलालाई सो सेवा उपलब्ध गराउँदा वा गराउने स्थानमा करणी गरेमा वा आफूले संरक्षण दिएकी वा आफ्नो हेरविचारमा रहेकी कुनै महिलालाई त्यसरी संरक्षण दिने वा हेरविचार गर्ने व्यक्तिले करणी गरेमा वा होस ठेगानमा नरहेकी वा शारीरिक वा मानसिक रोग लागी उपचार वा पुनर्स्थापना गर्न राखिएकी कुनै महिलालाई त्यस्तो उपचार वा पुनर्स्थापना गर्ने संस्थाका पदाधिकारी वा कर्मचारीले करणी गरेमा एक वर्षदेखि तीन वर्षसम्म कैद हुने र त्यस्तो कार्य गर्दा यस ऐन वा अन्य कानून अनुसार पनि सजाय हुने रहेछ भने सो सजाय समेत थप हुने व्यवस्था रहेको थियो । यस व्यवस्थालाई प्रस्तुत संहितामा अलग अलग स्थान र दफामा समेटिएको छ ।

यस दफामा गरिएको व्यवस्थाले कैद वा थुनामा रहेकी कुनै महिलालाई सरकारी कर्मचारीले करणी गरेमा वा करणी गर्न अरूलाई संयोग पारी, मिलाई दिने कार्य कसुर हुने व्यवस्था गरेको छ । यसका लागि महिलाको मन्जुरी वा सहमति होस वा नहोस सो कुरा हेरिदैन । आफ्नो ओहोदा वा पदको आडमा महिलालाई करणीमा सहभागी हुन बाध्य पारिएको वा सहमति वा मन्जुरी स्वतन्त्र अवस्थामा दिएको होइन भन्ने ठानी यस्तो करणीलाई कसुर मानिएको हो । यस कसुरमा करणीको कार्य (Act of Sexual Intercourse) नै कसुरका लागि पर्याप्त हुन्छ । यस कसुरमा कसुरदार कारागार कार्यालय वा सुधारगृहको कर्मचारी, प्रहरी कार्यालयको कर्मचारी वा अन्य यस्तै सरकारी कार्यालयको कर्मचारी हुनसक्छ र पीडित त्यस्तो कर्मचारी वा निज अन्तर्गत हिराशत, थुना, कैद वा रेखदेखमा रहेको हुनुपर्छ ।

यस्तो कसुरमा तीन वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ । साथै अन्य दफा अनुसार पनि सजाय हुने भएमा सो सजायमा यो दफाको सजाय पनि थप हुन्छ । अर्थात् हाडनातामा पर्ने बीच

करणी भएको भए हाडनातामा हुने सजायमा यो सजाय पनि थप हुन्छ । हाल कायम मुलुकी ऐनमा एकदेखि तीनवर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था रहेकोमा यस संहितामा न्यूनतम सजाय तोकिएको छैन । यो अपराध हुनका लागि निम्न तत्व आवश्यक पर्दछ ।

क) कैद वा थुनामा रहेकी कुनै महिलालाई,

ख) सरकारी कर्मचारीले, (त्यस्तो थुनामा राखेको कर्मचारीले)

ग) करणी गर्न वा करणी गर्न र

घ) अरू कसैलाई संयोग पारी मिलाई दिई करणी गराउन नहुने ।

यस दफामा प्रयुक्त भएको कैद वा थुनामा रहेकी महिला भन्नाले कानूनबमोजिम सरकारद्वारा स्थापित कारागार, सुधारगृह, प्रहरी कार्यालय वा यस्तै अनुसन्धान गर्ने तथा पुर्पक्ष गर्ने अख्तियारप्राप्त निकायमा रहेको थुनुवा कक्षमा जुनसुकै मुद्दाको अनुसन्धानको क्रममा थुनामा राखिएकी वा अदालतमा मुद्दा विचाराधिन रहेको अवस्थामा अदालतको आदेशले थुनामा रहेकी वा अदालतबाट तोकिएको कैद भुक्तान गर्न कैदमा रहेकी महिलालाई बुझ्नु पर्दछ । त्यसै गरी सरकारी कर्मचारी भन्नाले त्यस्तो कारागार, सुधारगृह, प्रहरी कार्यालय वा मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने तथा पुर्पक्ष गर्ने निकाय वा कार्यालयबाट जुनसुकै हिसाबले पारिश्रमिक प्राप्त गर्ने गरी काम गर्ने जुनसुकै ओहोदाको कर्मचारी बुझ्नु पर्दछ । तर प्रचलित नेपाल कानूनमा उल्लिखित शब्दहरूको परिभाषा गरिएकोमा सोहीबमोजिम बुझ्नुपर्दछ ।

भारतीय दण्डसंहिताबमोजिम थुनामा रहेकी महिलालाई करणी गरिएको कार्यलाई प्रारम्भमा कानूनले अपराधको रूपमा समेटेको थिएन । भारतीय दण्डसंहितामा दफा ३७६ख थप गरी सरकारी कर्मचारीले थुनामा रहेकी महिलालाई गरेको करणीलाई अपराध घोषणा गरेको छ । जसअनुसार सरकारी कर्मचारीले आफ्नो पदको फाइदा उठाई निज मातहत रहेकी वा थुनामा रहेकी महिलालाई करणी गरेमा र त्यो बलात्कारको कसुर नभएमा पाँचवर्षसम्म कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तै संहिताको दफा ३७६ ग मा कारगार प्रमुख वा प्रबन्धक, सुधारगृहको प्रमुख वा प्रबन्धक वा यस्तै प्रकारका कानूनद्वारा स्थापित हिरासत गृह (Custody) वा महिला वा बालबालिकासँग सम्बद्ध संस्थाका कर्मचारीले ओहदाको फाइदा लिई त्यहाँ रहेकी महिलालाई करणी गर्न उक्साएर करणी गरेमा कसुर हुने र पाँच वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरेको छ ।^{१४२}

२२३. आफ्नो संरक्षण वा सुरक्षामा रहेको व्यक्तिको करणी गर्न नहुने : (१) कसैले आफूले संरक्षण वा सुरक्षा दिएको वा आफ्नो हेरविचारमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई करणी गर्न वा होस ठेगानमा नरहेको वा शारीरिक वा मानसिक रोग लागी उपचार वा पुनर्स्थापना गर्ने कुनै संस्थामा राखिएको कुनै व्यक्तिलाई त्यस्तो संस्थाका पदाधिकारी वा कर्मचारीले करणी गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद हुनेछ र त्यस्तो करणी यस संहिता वा अन्य कानून अनुसार पनि कसुर हुने रहेछ भने सोबमोजिम हुने सजायमा यस दफाको सजाय थप हुनेछ ।

टिप्पणी:

कुनै व्यक्तिको संरक्षणमा रहेकी वा त्यस्तो व्यक्तिले सुरक्षा दिएको वा त्यस्तो व्यक्तिको हेरविचारमा रहेकी कुनै महिलालाई वा शारीरिक मानसिक रोग लागी उपचार वा पुनर्स्थापना गर्ने कुनै संस्थामा राखिएकी कुनै महिलालाई त्यस्तो संरक्षण गर्ने कर्तव्य भएकी व्यक्तिले वा त्यस्तो संस्थाका पदाधिकारी वा कर्मचारीले करणी गर्न नहुने भनी यस दफामा व्यवस्था गरी अपराधिकरण गरिएको छ । यो व्यवस्था पनि हाल प्रचलनमा रहेको मुलुकी ऐन, अदलको महलको ५ नं. मा व्यवस्था गरिएको व्यवस्था अनुरूप कै रहेको छ । सोही व्यवस्थालाई अभ्र परिस्कृत रूपमा यस दफामा निरन्तरता दिइएको छ । यस प्रकारको करणीलाई फौजदारी अपराधशास्त्रमा हिरासतीय बलात्कार (Custodial Rape) पनि भन्ने गरिएको छ । यसमा खास गरी अभिभावकत्व प्रदान गर्ने व्यक्ति, संरक्षकत्व प्रदान गर्ने व्यक्ति तथा उपचार केन्द्र वा पुनर्स्थापना केन्द्रका पदाधिकारी वा कर्मचारीले आफूले प्रदान गर्ने जिम्मेवारीको आडमा आफ्नो अधिनमा रहेकी महिलालाई करणी गरेमा अपराध हुने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो अवस्थामा रहेकी महिलाको मन्जुरी भए पनि त्यस्तो मन्जुरीलाई सहमति नमान्ने करणीसम्बन्धी कसुर गरेको मानिन्छ । त्यस्ती महिलाले करणीका लागि सहमति प्रदान गरेको भए पनि त्यस्तो सहमति स्वतन्त्र रूपमा (With Free Choice) दिएको मान्न नसकिने र यो अनुचित प्रभाव, दवाव वा प्रभावमा परेर वा आफूले दिएको सहमतिको परिणामको ज्ञान नभएको अवस्थामा दिएको हुन सक्ने मानी त्यस्तो करणीको कार्यलाई नै कसुर मानिएको हो । यसरी आफूले संरक्षण वा सुरक्षा दिएको वा आफ्नो हेरविचारमा रहेकी कुनै महिलालाई करणी गर्न वा होस ठेगानमा नरहेको वा शारीरिक वा मानसिक रोग लागी उपचार वा पुनर्स्थापना गर्ने कुनै संस्थामा राखिएकी कुनै महिलालाई त्यस्तो संस्थाका पदाधिकारी वा कर्मचारीले करणी गरेमा त्यो फौजदारी अपराध हुन्छ र त्यस्तो व्यक्ति सजायको भागिदार हुन्छ । यस्तो कसुरदारलाई तीन वर्षसम्म कैद हुने र त्यस्तो करणी यस संहिता वा अन्य कानून अनुसार पनि कसुर हुने रहेछ भने सोवमोजिम हुने सजायमा यस दफाको सजाय थप हुने व्यवस्था गरिएको छ । अर्थात् जबर्जस्ती वा हाडनाता करणीको अपराध हुने अवस्था भएमा सो मा हुने सजायमा यस्तो कसुरवापत थप सजाय हुन्छ । यस दफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसार यस प्रकारको कसुर कायम हुनका लागि निम्न अवस्था र तत्व आवश्यक पर्दछ ।

क) कसैले,

ख) आफूले संरक्षण वा सुरक्षा दिएको वा आफ्नो हेरविचारमा रहेकी,

ग) कुनै महिलालाई वा

घ) होस ठेगानमा नरहेको वा

ङ) शारीरिक वा मानसिक रोग लागी उपचार वा पुनर्स्थापना गर्ने कुनै संस्थामा राखिएकी,

च) कुनै महिलालाई,

छ) त्यस्तो संस्थाका पदाधिकारी वा कर्मचारीले,

ज) करणी गर्न हुँदैन ।

यस दफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसार आफूले संरक्षण वा सुरक्षा दिएको वा आफ्नो हेरविचारमा रहेकी, होस ठेगानमा नरहेको वा शारीरिक वा मानसिक रोग लागी उपचार वा पुनर्स्थापना गर्ने कुनै संस्थामा राखिएकी र त्यस्तो संस्थाका पदाधिकारी वा कर्मचारीको बारेमा स्पष्ट हुन जरुरी हुन्छ । जस अनुसार आफूले संरक्षण वा सुरक्षा दिइएकी वा आफ्नो हेरविचारमा रहेकी महिला भन्नाले त्यस्ती महिला जसलाई अरूको संरक्षण, सुरक्षा, हेरविचार आवश्यक पर्दछ । अर्थात् आर्थिक,

सामाजिक, मानसिक वा शारीरिक रूपमा कमजोर अवस्थामा रहेकी महिला जसलाई सामाजिक परम्परा वा कानूनद्वारा नै अर्को व्यक्तिको संरक्षण, सुरक्षा, हेरविचारमा राखिएको त्यस्तै महिलालाई बुझ्नु पर्दछ । त्यसै गरी होस ठेगानमा नरहेको वा शारीरिक वा मानसिक रोग लागी उपचार वा पुनर्स्थापना गर्ने कुनै संस्थामा राखिएकी महिला भन्नाले कुनै प्रकारको शारीरिक वा मानसिक रोग लागेको कारण उपचारार्थ कुनै अस्पताल, उपचार केन्द्र वा स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने जुनसुकै संस्था वा पुनर्स्थापना केन्द्रमा राखिएकी वा भर्ना गरिएकी वा त्यस्तो संस्था वा केन्द्रमा स्वास्थ्य सेवा लिन आएकी महिला भनी इङ्गित गरिएको बुझ्नु पर्दछ । र आफूले गरेको परिणाम थाहा नपाउने वा बेहोस अर्धचेत वा अचेत रहेको अवस्था होस ठेगानमा नरहेको अवस्था हो । त्यस्तै यस दफामा प्रयुक्त त्यस्तो संस्थाका पदाधिकारी वा कर्मचारीमा त्यस्तो अस्पताल, उपचार केन्द्र वा स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्ने संस्था वा पुनर्स्थापना केन्द्रको सञ्चालक वा जुनसुकै रूपमा त्यस्तो संस्थाबाट लाभ लिने व्यक्ति वा पदाधिकारी वा त्यस्तो संस्थाबाट तलव वा सुविधा लिने कर्मचारी पर्दछन् । तर प्रचलित नेपाल कानूनमा उल्लिखित शब्दहरूको परिभाषा गरिएकोमा सोहीबमोजिम बुझ्नु पर्दछ ।

यस सम्बन्धमा अन्य कानूनी व्यवस्था हेर्दा भारतमा महिला तथा बालबालिकाको हेरचाह एवं हितका लागि कानूनद्वारा स्थापित संस्थाका पदाधिकारी तथा अस्पतालका पदाधिकारी वा कर्मचारीले त्यस्तो अस्पतालमा सेवा लिन आएकी महिलालाई करणी गरेमा अपराध हुने र त्यस्तोमा पाँच वर्षसम्म कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था रहेको छ ^{१३३} बेलायतको कानूनी व्यवस्था हेर्दा Sexual Offences Act, २००३ मा Position of trust भनी प्रशिक्षण दिने, हेरविचार गर्ने, नियन्त्रणमा राख्ने, शिक्षा दिने, Care home का अधिकारी, Children's home, Community home, Voluntary home, अस्पताल, क्लिनिक आदिका पदाधिकारी, कर्मचारी, Care Workers आदिले त्यस्तो पदको दुरुपयोग गरी Sexual Offence गरेमा थप सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ ^{१३४} बेलायतमा Mental disorder भएकी महिलालाई करणी गरेको कार्यलाई गम्भीर रूपमा लिइएको पाइन्छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू:

क) आफ्नो नियन्त्रणमा राखिएकी एक नाबालक महिलाको बालमेही (Paedophile) बाट बारम्बार यौन शोषण भएको अदालतको जानकारीमा आएको संभवत यो पहिलो मुद्दा होला । यस मुद्दामा पीडितउपर आशय करणी, जबर्जस्ती करणी र अप्राकृतिक मैथुन समेतको अपराध भएको प्रमाणित भएको छ । यस अपराधलाई हिरासतीय बलात्कार (Custodial Rape) भन्ने पनि हुन्छ । अपराधको गम्भीरता, पीडितलाई पुगेको हानि, अपराधको पटक, पीडितको अवस्था, अपराधको चरम सीमा, मात्रा, अपराध गरेको तरिका आदिलाई विचार गरेर सजाय तोक्न सकिने व्यवस्था विधायिकाले गरेको छ । विना कुनै आधार पुनरावेदन अदालतले सजाय घटाएकोदेखिदा भविष्यमा यस्तो हुन नहुने गरी सजाय तोक्नुपर्ने ^{१३५}

२२४. कार्यालय वा पेसागत सेवा प्राप्त गर्ने व्यक्तिलाई करणी गर्न नहुने : (१) सरकारी वा निजी कार्यालयमा कार्यरत वा कुनै पेसागत सेवा वा व्यवसायिक कामको लागि सम्पर्कमा आएको

^{१३३} Indian Penal Code, 1860, sec. 376(2), 376C, 376D.

^{१३४} Sexual Offence Act, 2003, sec. 16-22, 38-42.

^{१३५} त्रिरत्न चित्रकार विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६६), पृ.७८४, नि.नं. ८१४८ ।

वा रहेको कुनै व्यक्तिलाई त्यस्तो कार्यालयमा काम गर्ने कर्मचारी वा त्यस्तो सेवा उपलब्ध गराउने व्यक्तिले कार्यालयको काम गर्दा वा त्यस्तो सेवा उपलब्ध गराउँदावा गराउने स्थानमा करणी गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई चार वर्षसम्म कैद र चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ र त्यस्तो करणी यस संहिता वा अन्य कानून अनुसार पनि कसुर हुने रहेछ भने सोबमोजिम हुने सजायमा यस दफाको सजाय थप हुनेछ ।

टिप्पणी:

यस दफामा गरिएको व्यवस्था पनि मुलुकी ऐन, अदलको महलको ५ नं. मा भएको कानूनी व्यवस्थाका आधारमा नै गरिएको व्यवस्था हो । तर यसमा अझ बढी परिरिस्कृत गरी कुनै पनि कार्यालयमा सेवा लिन वा व्यवसायिक सम्पर्कमा आएकी महिलालाई त्यस्तो सेवा उपलब्ध गराउँदा सेवा उपलब्ध गराउने स्थानमा करणी गर्न हुँदैन, त्यस्तो अवस्थामा करणी गरेमा अपराधिक कार्य हुने भनी नयाँ कसुरको व्यवस्था गरिएको छ । बदलिदो युगमा यस्ता प्रकारका घटनाहरू घटने गरेको यथार्थलाई मनन् गरी यो व्यवस्था गरिएको हो । जस अनुसार सरकारी वा निजी कार्यालयमा कार्यरत वा कुनै पेसागत सेवा वा व्यवसायिक कामको लागि सम्पर्कमा आएकी वा रहेकी महिलालाई त्यस्तो सेवा उपलब्ध गराउने व्यक्ति वा कर्मचारीले कार्यालयको काम गर्दा वा त्यस्तो सेवा उपलब्ध गराउँदावा गराउने स्थानमा करणी गर्न गराउन हुँदैन । यस्तो अवस्थामा गरिएको करणीमा पीडितको मन्जुरी लिइएको भए पनि कसुर हुन्छ र पीडक दण्डको भागिदार हुन्छ । करणीको कार्य नै कसुरका लागि पर्याप्त हुन्छ । कुनै पनि कार्यालयमा काम गर्ने महिला वा त्यस्तो कार्यालयमा सेवा लिन आउने महिलाउपरउपर हुने यस प्रकारको कसुरलाई यस संहितामा गम्भीर अपराधको रूपमा लिई करणीको कार्य नै कसुरका लागि पर्याप्त मानिएको छ । जस अनुसार कसुरदारलाई चार वर्षसम्म कैद र चालिसहजारसम्म जरिमाना हुने सजाय प्रस्ताव गरिएको छ । यस दफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसारको कसुर स्थापित हुन निम्नानुसारको अवस्था र तत्वको आवश्यकता पर्दछ ।

क) सरकारी वा निजी कार्यालयमा कार्यरत वा,

ख) कुनै पेसागत सेवा वा व्यवसायिक कामको लागि सम्पर्कमा आएकी वा रहेकी,

ग) महिलालाई,

घ) त्यस्तो कार्यालयमा काम गर्ने कर्मचारी वा त्यस्तो सेवा उपलब्ध गराउने व्यक्तिले,

ङ) कार्यालयको काम गर्दा वा त्यस्तो सेवा उपलब्ध गराउँदा वा गराउने स्थानमा,

च) करणी गर्न गराउन नहुने ।

यस दफामा गरिएको कानूनी व्यवस्थाअनुसार कुनै पनि सरकारी कार्यालय वा निजी कार्यालय (Private or Public Office) मा काम गर्ने वा त्यस्तो कार्यालयमा कामको शिलशिलामा सम्पर्कमा आएका महिला सेवाग्राहीलाई त्यस्तो कार्यालयको कर्मचारीले वा सेवा दिनुपर्ने व्यक्तिले कार्यालयको काम गरिदिए वापतमा वा त्यस्तो कार्यालयमा करणी गर्न पनि हुँदैन र गराउँन पनि हुँदैन । यसमा महिलाको सहमति भए पनि कसुर हुन्छ । यस प्रकारको कार्य हालका दिनमा बढ्दै गएको र यसबाट सामाजिक संस्कारमा मात्र नभएर व्यवसायिक छविमा समेत नकारात्मक प्रभाव पर्ने हुँदा यसलाई अपराधीकरण गरिन आवश्यक र उपयुक्तदेखिएको हो ।

२२५. यौन दुर्व्यवहार गर्न नहुने : (१) कसैले आफ्नी पत्नी बाहेक कुनै महिला वा नाबालिकालाई निजको मन्जुरी बिना करणीका आसयले समातेमा वा निजको संवेदनशील अङ्ग छोएमा वा छुन प्रयास गरेमा, निजको भित्री पोशाक खोलेमा वा खोल्ने प्रयास गरेमा, निजले लगाउने भित्री पोशाक लगाउन वा फुकाल्न कुनै किसिमले बाधा अवरोध गरेमा वा निजलाई अस्वाभाविक रूपमा कुनै एकान्त ठाउँमा लगेमा, यौनसम्बन्धी आफ्नो अङ्ग निजलाई छुन, समाउन लगाएमा, निजसँग अश्लील वा अन्य त्यस्तै प्रकारको शब्द मौखिक वा लिखित रूपमा विद्युतीय माध्यमबाट प्रयोग गरेमा, यौनका आशयले जिस्क्याएमा वा हैरानी दिएमा वा निजसँग अन्य कुनै किसिमले अस्वाभाविक व्यवहार गरेमा निजले यौन दुर्व्यवहार गरेको मानिनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी:

यौनदुर्व्यवहार अर्को यौनजन्य कसुर हो । यौनदुर्व्यवहार (Sexual Harassment) भन्नाले कुनै महिला वा स्त्री जातिलाई यौनका आशयले जिस्क्याउने, यौनअङ्ग समाउने, यौनजन्य इसारा गर्ने आदि जस्ता कार्यहरू गरी सताउने, दुख दिने हैरान पार्नु हो । यस्तो कार्य सार्वजनिक स्थान, कार्यालय, विद्यालय वा जहाँसुकै पनि हुन सक्छ । यसमा त्यस्तो कार्य यौनका आशयले गरिएको हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखिएको पाइन्छ । जसबाट यस्तो कसुरमा आपराधिक मनसाय (Mens rea) को विद्यमानता रहनु पर्ने देखिन्छ । यौन दुर्व्यवहारको कसुरमा करणीको भावना राखी जिस्क्याउने, वा यौनजन्य अशिष्ट व्यवहार गर्ने, यौनाङ्ग प्रदर्शन गर्ने, छुने, छुन वा समाउन लगाउने, अश्लील शब्द बोल्ने आदि जस्ता कार्यहरू पर्दछन् । आधुनिक समाजमा सबै प्रकारका यौनजन्य कसुरलाई यौन दुर्व्यवहार भन्न थालिएको छ । यौनजन्य दुर्व्यवहार महिला विरुद्धको एक हिंसा पनि हो ।

यस दफामा भएको व्यवस्थाअनुसार यौन दुर्व्यवहारको कसुरका लागि निम्न तत्वहरूको आवश्यकता पर्दछ ।

- क) कसैले,
- ख) आफ्नी पत्नीबाहेक कुनै महिला वा नाबालिकालाई,
- ग) निजको मन्जुरीबिना,
- घ) करणीका आशयले,
- ङ) समातेमा वा निजको संवेदनशील अङ्ग छोएमा वा छुन प्रयास गरेमा, निजको भित्री पोशाक खोलेमा वा खोल्ने प्रयास गरेमा, निजले लगाउने भित्री पोशाक लगाउन वा फुकाल्न कुनै किसिमले बाधा अवरोध गरेमा वा,
- च) निजलाई अस्वाभाविक रूपमा कुनै एकान्त ठाउँमा लगेमा,
- छ) यौनसम्बन्धी आफ्नो अङ्ग निजलाई छुन, समाउन लगाएमा,
- ज) निजसँग अश्लील वा अन्य त्यस्तै प्रकारको शब्द मौखिक वा लिखित रूपमा विद्युतीय माध्यमबाट प्रयोग गरेमा,
- झ) यौनका आशयले जिस्क्याएमा वा हैरानी दिएमा वा,
- ञ) निजसँग अन्य कुनै किसिमले अस्वाभाविक व्यवहार गरेमा,
- ट) यौन दुर्व्यवहार गरेको मानिने ।

यस दफामा भएको कार्य नेपालमा नयाँ कसुर भने होइन । उद्दा मस्करी गर्न नहुने, आशयका मनसायले अर्काकी पत्नीलाई शीरदेखि पैतालासम्म हेर्न नहुने आदि जस्ता कार्यहरूलाई मुलुकी ऐनका विभिन्न महलहरूमा धेरै अधि देखिनै निषेध गरिएको थियो । यद्यपि कार्यस्थल एवं सार्वजनिक स्थलमा गरिने यस प्रकारको यौन दुर्व्यवहारलाई व्यापक र समयानुकूल रूपमा आत्मसात् गरेको धेरै समय भएको छैन । सर्वोच्च अदालतको भावना, समयको माग र आवश्यकतालाई मध्यनजर गरी यस कसुरलाई यस दफामा निरन्तरता दिई अझ गम्भीर बनाइएको हो ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू

क) सामान्यतः यौन दुर्व्यवहारलाई सम्बन्धित महिलाको इच्छा विरुद्ध हुने कार्य मानिन्छ । यस कार्यले बलात्कारदेखि यौनजन्य शोषण, जिस्क्याउने, शरीर छुने, अपशब्द बोलेर सुनाउने, छाडा चित्रहरू देखाउने वा कोर्ने, आँखा भस्काउने आदी कार्यलाई जनाउछ । जसले पीडितको कार्य सम्पादन, स्वास्थ्य र पेसागत जीवनमा समेत व्यापक रूपमा असर पार्दछ भन्ने कुरामा दुइमत हुन नसक्ने । यौनजन्य दुर्व्यवहार भनेको व्यक्ति विरुद्ध यौनजन्य मनसायले गरिने अनिच्छित आचरण र व्यवहार हो भने यौनजन्य दुर्व्यवहार शारीरिक, मौखिक, लिखित र आचरणद्वारा हुने गर्दछ । अनावश्यक रूपमा छुने, अङ्गालो हाल्ने, बाटो छेक्ने, चिमोटने, धाप मार्ने आदि कार्यलाई शारीरिक यौनजन्य दुर्व्यवहार मानिन्छ भने अश्लील वा अपमानित टिप्पणीहरू गर्ने, फोहोर शब्द बोल्ने, जिस्काउने, यौनजन्य, यौनजन्य चुटकिलाहरू भन्ने, अप्रिय रूपमा यौनजन्य प्रस्ताव राख्ने, आमन्त्रण दिने वा सो को लागि दवाव दिने आदि कार्यलाई मौखिक यौनजन्य दुर्व्यवहार मानिने । फोहोर र उत्तेजक चित्रहरू देखाउने, यौनजन्य सामग्रीहरू वितरण गर्ने कार्य लिखित यौनजन्य दुर्व्यवहार हो भने घुरेर हेर्ने, आँखा जुधाउने, यौनजन्य अश्लील इसारा गर्ने कार्यलाई आचरणजन्य यौनजन्य दुर्व्यवहारको काटी भित्र राखिएको पाइने । कार्यस्थलमा हुने यौनजन्य दुर्व्यवहार भन्नाले आफ्नो काम गर्ने कार्यालय वा प्रतिष्ठानमा आफू भन्दा माथिल्लो अधिकृत वा आफ्नो सहकर्मी साथी वा प्रतिष्ठानमा आएका ग्राहकबाट हुन सक्ने यौनजन्य दुर्व्यवहार भन्ने बुझिन्छ । कार्यालयको हाकिम वा माथिल्लो कर्मचारीले महिला कामदार कर्मचारीबाट यौनजन्य लाभ नदिएमा जागीर जोखिममा पार्ने धम्की दिने वा पुरस्कार वा कार्यक्षमताको उच्च मूल्याङ्कन वा पदोन्नति आदिको अनुचित प्रलोभन देखाई कार्यस्थलमा नै यौनजन्य दुर्व्यवहार हुन सक्ने अवस्था र स्थिति रहेको पाइनाले त्यस्तो कार्यलाई कानूनद्वारा निषेध गर्नु राज्यको दायित्व हुने ।^{१५६}

२२६. बालयौन दुरुपयोग गर्न नहुने : (१) कसैले बालयौन दुरुपयोग गर्न हुँदैन ।

(२) कसैले करणीका आशयले दश वर्ष भन्दा कम उमेरका नाबालकलाई अस्वाभाविक रूपमा एकान्तमा लगेमा, यौनसम्बन्धी निजको अङ्ग छोए, समातेमा, यौनसम्बन्धी आफ्नो अङ्ग निजलाई छुन, समाउन लगाएमा वा निजसँग अन्य कुनै किसिमको यौनजन्य अस्वाभाविक व्यवहार गरेमा बालयौन दुरुपयोग गरेको मानिनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दुई वर्षसम्म कैद हुनेछ ।

टिप्पणी

बालयौन दुरुपयोगपछिल्लो समयमादेखिएको गम्भीर अपराधिक कसुर र बालहिंसा हो । परम्परागत रूपमा बालयौन दुरुपयोग के हो भन्ने कुरालाई हाम्रो देशमा कुनै कानूनले सम्बोधन गरेकोदेखिदैन । तर बालबालिकाहरू यौनजन्य दुर्व्यवहारबाट ग्रथित हुन थालेपछि यो एउटा गम्भीर सामाजिक कसुरको रूपमा देखा परेको छ । खास गरी करणीका आशयले नाबालकलाई गरिने शङ्कास्पद कार्यलाई बालयौन दुरुपयोग भनिन्छ । यौन कार्य वा (Sex) भनेको के हो भन्ने जानकारी नै हुने अवस्था नभएका स-सना बालबच्चालाई यौनजन्य कार्यमा लगाउने कार्य बालयौन दुरुपयोग वा दुराचार (Sexual Abuse of Children) भनिन्छ । यस अपराध संहिताले बालयौन दुरुपयोगलाई करणीसम्बन्धी अपराधमा नै समेटेको छ । यौन के हो भन्ने कुराको सामान्य ज्ञान नभएका बालबालिकालाई अर्थात् दशवर्ष भन्दा कम उमेरका नाबालकलाई करणीका आशयले अस्वाभाविक रूपमा एकान्तमा लगेमा, यौनसम्बन्धी निजको अङ्ग छोए, समातेमा, यौनसम्बन्धी आफ्नो अङ्ग निजलाई छुन, समाउन लगाएमा वा निजसँग अन्य कुनै किसिमको यौनजन्य अस्वाभाविक व्यवहार गरेमा त्यस्ता कार्यलाई बालयौन दुरुपयोग गरेको मानेको छ । नाबालकउपर गरिने यौनदुर्व्यवहार बालयौन दुरुपयोग हो । यसमा बालबालिकालाई अर्थात् यौनको बारेमा सामान्य ज्ञान नै नभई सकेका बच्चा बच्चीहरूसँग यौनजन्य कार्य गर्ने कार्यहरू पर्दछन् । बालबालिकाउपर गरिने बाल यौन दुरुपयोगका कसुरमा यौन जन्य कार्य गर्ने गम्भीर प्रकृतिका कार्य बाहेक सामान्य किसिमका कार्यलाई समेटिएको छ । यसमा खास गरी बालबालिकाको उमेर १० वर्ष भन्दा कम हुन आवश्यक हुन्छ र निजहरूसँग यौन क्रिया बाहेकका यौन अङ्ग छुने, समाउने, खेलाउने, अस्वभाविक रूपमा एकान्तमा लैजाने जस्ता यौनकार्यका प्रारम्भिक कार्यहरू पर्दछन् । यसमा बालबालिकाको मन्जुरी थियो वा थिएन भन्ने कुराले कुनै अर्थ राख्दैन । बालयौन दुरुपयोगको कार्य नै कसुरका लागि पर्याप्त हुन्छ । उनिहरूसँग यौन कार्य गरेमा भने अप्राकृतिक करणी हुने र छुट्टै प्रकारको गम्भीर कसुर हुने हुँदा यसमा सो भन्दा अगाडिका कार्यहरू पर्दछन् । मुलुकी ऐन, बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास, बालबालिकासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूमा आधारित रहेर यस संहितामा बालबालिका विरुद्धको यौनअपराधको रूपमा राखिएको हो । यस दफामा भएको व्यवस्थाले केटा वा केटी नभनी नाबालक मात्र भनिएकाले कुनैपनि बालबालिका जोसुकैबाट यौन दुरुपयोगको सिकार बन्न सक्दछन् भन्ने कुरालाई समेटिएको छ । बालबालिकाउपर हुने यस प्रकारको कसुरमा दुईवर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ । यस दफाको उपदफा (१) मा बालयौन दुरुपयोगको कार्यलाई कसुर कायम गरी उपदफा (२) मा बालयौन दुरुपयोगको परिभाषा गरिएको छ । जसअनुसार

- क) कसैले,
- ख) करणीका आशयले,
- ग) दश वर्ष भन्दा कम उमेरका नाबालकलाई,
- घ) अस्वाभाविक रूपमा एकान्तमा लगेमा, यौनसम्बन्धी निजको अङ्ग छोए, समातेमा, यौन सम्बन्धी आफ्नो अङ्ग निजलाई छुन, समाउन लगाएमा वा निजसँग अन्य कुनै किसिमको यौनजन्य अस्वाभाविक व्यवहार गरेमा,
- ङ) बालयौन दुरुपयोगको कसुर हुन्छ ।

यस दफामा भएको व्यवस्थाअनुसार बाल यौन दुरुपयोगको कसुर स्थापित हुन निम्नानुसारका तत्वहरू आवश्यक पर्दछ ।

- क) कसैले,
- ख) बालयौन दुरुपयोग,
- ग) गर्न नहुने ।

बालयौन दुरुपयोगको कसुरका बारेमा अन्य देशको कानूनी व्यवस्था हेर्दा भारतमा बालयौन दुरुपयोगसम्बन्धी छुट्टै कानूनी व्यवस्था रहेको पाइँदैन । बेलायतमा Sexual Offence Act, 2003 को दफा ९देखि १२ सम्म नाबालकहरू विरुद्धका यौनजन्य कसुरहरूको व्यवस्था गरिएको छ । १३ वर्ष भन्दा कम उमेरका तथा १६ वर्षभन्दा कम उमेरका बालबालिकाउपर यौनजन्य आशयले छुने, यौन जन्य कार्यकालागि उकास्ने, यौनजन्य कार्यमा लगाउने, यौनजन्य कार्य हेराउने, यौनजन्य चलचित्र देखाउने आदि जस्ता कार्यलाई बालबालिका विरुद्धका यौनअपराध मानिएको छ । यसमा बालबालिकाको सहमति वा मन्जुरीको कुनै गुन्जाइस रहँदैन ।^{३५७}

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू:

क) बालिकाको मुख, टाउको लगायत शरीरका विभिन्न भागमा लिङ्गको घर्षण गराई पिसाब समेत फेरिदिएको भन्ने आधारमा मात्र पीडित बालिकालाई जबर्जस्ती करणी गरेको भन्ने स्थापित नहुने । जबर्जस्ती करणीको उद्योगसम्म गरेको ठहर्ने । अप्राकृतिक मैथुन तर्फ अनुसन्धान नै नभएकाले सो तर्फ सजाय नहुने ।^{३५८} यसबाहेक समीर शाक्यको मुद्दामा समेत बालयौन दुरुपयोगको बारेमा सर्वोच्च अदालतले बृहद् व्याख्या गरेको छ ।^{३५९} नाबालिकउपर भएका यौनजन्य अपराधहरूमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित धेरै सिद्धान्तहरूलाई माथि जबर्जस्ती करणीको शीर्षकमा समावेश गरिएका छन् ।

२२७. अप्राकृतिक मैथुन गर्न नहुने : (१) कसैले कसैको इच्छा विरुद्ध अप्राकृतिक मैथुन गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(३) नाबालक विरुद्ध उपदफा (१) को कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दफा २२०बमोजिम सजाय हुनेछ ।

(४) कसैले पनि पशु करणी गर्न वा पशुबाट करणी गराउन वा अन्य कुनै किसिमले अप्राकृतिक मैथुन गर्न गराउन हुँदैन ।

(५) उपदफा (४) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई गाईको करणी गरेको भए दुई वर्षसम्म कैद र बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना र अन्य चौपाया करणी गरे वा गराएको भए एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपैयाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

^{३५७} Sexual Offence Act, 2003.

^{३५८} नेपाल सरकार विरुद्ध राजेश क्षेत्री, नेकाप, (२०६५), पृ. ७८५, नि.नं. ७९८३ ।

^{३५९} समीर शाक्य विरुद्ध श्री ५ को सरकार, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित फौजदारी कानूनसम्बन्धी केही महत्वपूर्ण नजीरहरू, (२०६३), भाग ५, पृ. ८६ ।

टिप्पणी:

अप्राकृतिक मैथुन करणीसम्बन्धी छुट्टै प्रकारको यौनअपराध हो । *Unnatural Sex* स्वभाविक रूपमा प्राकृतिक यौनक्रीडाभन्दा फरक कुरा हो । पुरुष लिङ्ग र महिला योनीबीचको समागम प्राकृतिक यौन क्रीडा हो तर सो बाहेकका अन्य प्रकारका यौन कार्य जस्तो गुद्वारमा, मुखमा गरिने यौन क्रीडा, योनीमा लिङ्ग बाहेक अन्य चिजवस्तुबाट गरिने यौनजन्य कार्य तथा मानिस बाहेकका अन्य जनावारहरूसँग गरिने यौनकार्य अप्राकृतिक मैथुन हो । तर यौन क्रीडा महिला र पुरुष बीचको आपसी समझदारीमा हुने क्रीडा भएकाले केही अप्राकृतिक मैथुनलाई यौनअपराधको सूचीमा नराख्ने गरेको पनि पाइन्छ । यौन प्राकृतिक र अपरिहार्य कार्य भएकाले यसमा अप्राकृतिक तरिका अपनाउनुलाई असामाजिक मानिन्छ । फलस्वरूप प्राय सबैजसो कानूनी प्रणालीले अप्राकृतिक मैथुनलाई अपराधीकरण गरेको पाइन्छ ।

नेपालमा पनि अप्रकृतिक मैथुनलाई परम्परागत रूपमा नै गम्भीर अपराध मानिएको पाइन्छ । १९१० मा आएको मुलुकी ऐनमा नै पशुकरणीलाई गम्भीर अपराध मानिएको थियो । जसलाई नयाँ मुलुकी ऐन, २०२० ले पनि केही परिमार्जित रूपमा निरन्तरता दिएको छ । पशु करणीको महलको १ नं. र ४ नं. मा स्त्री जातिका चौपायको करणी गर्न वा चौपायासित करणी गराउन हुँदैन वा अरू कुनै अप्राकृतिक मैथुन गर्न गराउन हुँदैन भन्ने व्यवस्था रहेको थियो । त्यस्तै जबर्जस्ती करणीको महलमा २०५८ मा थप भएको ९ क नं. ले नाबालकसँग अप्राकृतिक मैथुन गरे गराएमा जबर्जस्ती करणी हुने भनी नाबालक बालक वा बालिकासँग गरिने अप्राकृतिक मैथुन वा यौनजन्य कार्यलाई अपराधीकरण गरिएको छ । यिनै व्यवस्थालाई निरन्तरता दिदै यस दफामा विभिन्न ३ प्रकारका कसुरहरूलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । जसमा अप्रकृतिक मैथुन, नाबालकविरुद्धको अप्रकृतिक मैथुन र पशुकरणी पर्दछन ।

उपदफा (१) र (२) मा भएको व्यवस्थाअनुसार अप्राकृतिक मैथुनको कसुरका लागि निम्न तत्वको आवश्यकता पर्दछ ।

- क) कसैले,
- ख) कसैको इच्छा विरुद्ध वा,
- ग) नाबालक विरुद्ध,
- घ) अप्राकृतिक मैथुन (*Unnatural Intercourse or Sex*),
- ङ) गर्न नहुने ।

उपदफा (४) मा भएको व्यवस्थाअनुसार पशुकरणीको अप्राकृतिक मैथुनका लागि निम्न तत्वहरू आवश्यक पर्दछ ।

- क) कसैले,
- ख) पशु करणी गर्न वा,
- ग) पशुबाट करणी गराउन वा,
- घ) अन्य कुनै किसिमले अप्राकृतिक मैथुन,
- ङ) गर्न गराउन नहुने ।

अप्रकृतिक मैथुन सम्बन्धमा गरिको यस दफाको व्यवस्थाअनुसार सजायको हकमा कसैले कसैको इच्छाविपरीत अप्राकृतिक मैथुन गरेमा तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना

हुने तथा नाबालक विरुद्ध अप्राकृतिक मैथुन गरे गराएको भए जबर्जस्ती करणी नै हुने भै दफा २२० मा भएको सजाय आकर्षित हुने र पशु करणी गरे गराएको भने गाइको करणी गरेकोमा दुई वर्षसम्म कैद र बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना र अन्य चौपायको करणी गरे गराएमा एक वर्षसम्म कैद र दशहजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने सजायको प्रस्ताव गरिएको छ ।

भारतीय दण्डसंहितामा भएको कानूनी व्यवस्थाअनुसार प्राकृतिक नीति नियमविपरीत वा अप्राकृतिक रूपमा कसैले कुनै मानिस, महिला वा पशुसँग करणी वा मैथुन (Carnal Intercourse) गर्नुलाई कसुर मानिएको छ । जसमा कसुरदारलाई १० वर्षसम्म कैद र जरिमाना समेत हुन सक्छ ।^{३६०} बेलायतमा समेत अप्राकृतिक मैथुनलाई कसुर मानिएको छ । बेलायतमा कायम रहेको Sexual Offence Act, 2003 मा भएको व्यवस्था हेर्दा त्यहाँ अप्राकृतिक मैथुन नै नभनिए पनि इच्छाविपरीत गुद्द्वार मैथुन, मुख मैथुन गरिएको कार्यलाई कसुर मानिएको छ । त्यसै गरी बेलायतमा पशुसँग गरिने करणी^{३६१} र मृत शरीरसँग गरिएको^{३६२} करणीलाई अपराध मानिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू:

क) ४ वर्षको नाबालकलाई चकलेट खान दिई एकान्तमा लगी गुद्द्वारमा मैथुन गरेको कार्य अप्राकृतिक मैथुन हो र यस्तो कार्यलाई जबर्जस्ती करणीको ९क नं. मा अप्राकृतिक करणी र पशु करणीको महलको १ नं. मा अप्राकृतिक मैथुन भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । शब्दकोषका अनुसार अप्राकृतिक को अर्थ प्राकृतिक नभएको, स्वभाविक नभएको, अस्वभाविक, अनैसर्गिक, अप्राकृतिक ढङ्गले गरिने सम्बन्ध, मैथुन इत्यादि र करणीको अर्थ करणी, कर्नी, मैथुन, सम्भोग आदि भनिएको छ । जसबाट करणी र मैथुन समानार्थी शब्द हुन । तसर्थ बालकलाई गुद्द्वारमा गरिएको करणी अप्राकृतिक मैथुन भएकोले जबर्जस्ती करणीको ९क नं. वमोजिम सजाय हुन्छ भनी सजाय गरेको पाइन्छ । यसमा सर्वोच्च अदालतले अप्राकृतिक करणी, अप्राकृतिक मैथुनको व्याख्यात्मक परिभाषा गरेको छ । जस अनुसार स्वभावतः स्त्री पुरुषबीचको सामाजिक मान्यता प्राप्त करणीबाहेक एकै लिङ्गका बीच हुने अनि मनुष्य मनुष्येत्तर विपरीत लिङ्गका बीच हुने करणी अप्राकृतिक करणी हो भनिएको छ ।^{३६३}

ख) अप्राकृतिक मैथुनको अर्थ गर्दा अस्वभाविक रूपमा अप्राकृतिक तवरले गरिएको मैथुनलाई जनाउने भए पनि अप्राकृतिक मैथुनको किसिम र मैथुन गर्ने गराउने क्रिया र माध्यम फरक-फरक हुन सक्ने । अप्राकृतिक मैथुन के कसरी हुने भन्ने सम्बन्धमा विभिन्न कानूनी प्रावधानहरूमा उल्लेख गरिएको अवस्थामा कुनै कानूनी प्रावधानमा तत्सम्बन्धमा गरिएको व्यवस्थाले तत्सम्बन्धी अन्य कानूनी व्यवस्थामा भएको प्रावधानलाई आबद्ध गरेको छैन वा इङ्गित गरेको छैन भने फरक-फरक प्रयोजनका कानूनी प्रावधानहरूमा गरिएका व्यवस्थाहरूलाई एउटै अर्थमा लिन नमिल्ने । कुनै कसुरको नामकरण एउटै भए पनि सो कसुरमा विविध क्रियाहरू समावेश हुन सक्ने र ती क्रियाहरूको गम्भीरताको आधारमा विधायिकाले फरक सजायको व्यवस्था गर्न सक्तछ । त्यसै गरी अप्राकृतिक मैथुनको कसुरमा के कस्ता कार्यहरू अन्तर्निहित हुन सक्तछन् भनी विधायिकी

३६० Indian Penal Code, 1860, sec. 377.

३६१ Sexual Offence Act, 2003, sec. 69.

३६२ Sexual Offence Act, 2003, sec. 70.

३६३ समीर शाक्य विरुद्ध श्री ५ को सरकार, सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित फौजदारी कानूनसम्बन्धी केही महत्वपूर्ण नजीरहरू, (२०६३), भाग ५, पृ. ८६ ।

कानूनले स्पष्ट पारी फरक-फरक क्रिया, माध्यम र विषयवस्तुको गहनताको आधारमा मुद्दाको कारबाईको प्रक्रिया पनि फरक ढङ्गले तोक्न सक्दछ । यस परिदृष्टिमा मुलुकी ऐन, जवर्जस्ती करणीको महलको ९क नं. मा उल्लिखित अप्राकृतिक मैथुनको कसुरमा पशु करणीको महलको ४ नं. आकर्षित हुने भन्न नमिल्ने । विधायिकाले नै नाबालकउपरको अप्राकृतिक मैथुनलाई जवर्जस्ती करणीको परिभाषाभित्र पारेको देखिएको अवस्थामा त्यस्तो क्रियालाई व्याख्याको माध्यमबाट बाल दूराचार (Child abuse) मान्न नसकिने भनी नाबालकउपर भएको अप्राकृतिक मैथुनलाई बालक वा बालिकाको विभेदमा नराखी जवर्जस्ती करणी (Rape) मानी सजाय गरेको पाइन्छ ।^{१६४}

२२८. क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने : दफा २२१ र २२७ अन्तर्गतको कसुरबाहेक यस परिच्छेदबमोजिमको अन्य कसुरबाट पीडित व्यक्तिलाई कसुरदारबाट क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी:

करणीसम्बन्धी कसुरमा पीडितलाई जतिसुकै क्षतिपूर्ति दिलाएपनि मानसिक रूपमा पूर्ति हुँदैन । तर नेपालमा करणीसम्बन्धी कसुरका पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिलाई दिने कुरा कानूनमा पहिलेदेखि नै व्यवस्था हुँदै आएको पाइन्छ । मुलुक ऐन, जवर्जस्ती करणीको १० नं. मा पीडितलाई पीडकको आधा अंश भराई दिनुपर्ने भनी गरिएको साबिकको व्यवस्था कानूनमा मात्र सीमित रहेको थियो । अंश भराउने कुरा व्यवहारमा लागू गर्न कठिनाई भएकै कारण यसमा २०६३ सालमा संशोधन गरी कसैले कुनै महिलालाई जवर्जस्ती करणी गरेको ठहरेमा अदालतले त्यस्ती महिलालाई भएको शारीरिक वा मानसिक क्षति विचार गरी मनासिब ठहराएबमोजिमको क्षतिपूर्ति कसुरदारबाट भराई दिनु पर्नेछ । त्यस्तो क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्दा कसुरको गाम्भीर्यता, कसुरबाट पीडित व्यक्तिको मृत्यु भइसकेको रहेछ भने निजमा आश्रित नाबालक छोराछोरी भए निजहरूलाई पर्न गएको पीडा समेत विचार गरी निर्धारण गर्नुपर्नेछ भन्ने व्यवस्था हाल कायम रहेको छ ।

यस संहितामा क्षतिपूर्तिको सम्बन्धमा गरिएको व्यवस्थाअनुसार दफा २२१ मा उल्लिखित हाडनाता करणीको कसुरमा र अप्राकृतिक मैथुनसम्बन्धी दफा २२७ अन्तर्गतको कसुरमा बाहेक यस परिच्छेदमा उल्लिखित करणीसम्बन्धी सबै प्रकारका करणीसम्बन्धी कसुरमा पीडितलाई कसुरदारबाट क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । करणीसम्बन्धी कसुरमा पीडितलाई पुग्न जाने शारीरिक एवं मानसिक पीडालाई दृष्टिगत गरी फौजदारी कानूनी प्रणालीमा यसप्रकारको क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको पाईनाले यस संहितामा समेत क्षतिपूर्तिसम्बन्धी व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको हो ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू:

क) आफ्नो ओहदाको र Uniform को आडमा पीडित जाहेरवालीको परिवारको मानवअधिकारको गम्भीर हनन गरेकोले पुनरावेदकलाई मानवअधिकारको हननको अपराधमा प्रहरी ऐनबमोजिम कारबाई गर्नु भनी महान्यायाधिवक्ता र प्रहरी महानिरीक्षकलाई यो फैसलाको एकप्रति पठाई दिने । पीडितलाई अंश भराई दिने कानूनी व्यवस्था अंशको अधिकार नभई पीडितलाई मानवीय,

मनोवैज्ञानिक, शारीरिक, पेसागत, चारित्रिक, बौद्धिक, सामाजिक, आर्थिकलगायत जीवनको विभिन्न पक्षमा परेका दुरगामी असरलाई ध्यानमा राखी क्षतिपूर्ति स्वरूप प्राप्त हुने सम्पत्ति हो । यस्तो क्षतिपूर्ति अदालत आफैले Initiative लिई भराई दिनुपर्ने ।^{३६५}

ख) जबर्जस्ती करणीको अपराधमा सजायको वर्गीकरण पीडित बालिकाको उमेरको आधारमा गरिएको र यस्तो अपराधमा सम्लग्न Rapist बालक प्रमाणित भए बालबालिकासम्बन्धी ऐनको दफा ११ मा आपराधिक दायित्व व्यहोर्नु पर्ने कुरा उल्लेख भएको आधारमा पीडितले पाउने क्षतिपूर्ति समेत सोही सजायभित्र पर्ने भनी कानूनले स्पष्ट नगरेको कुरालाई स्वभाविक रूपमा अर्थबोध नगरी बलपूर्वक व्याख्या गर्नु सान्दर्भिक नहुने । पीडक नाबालक भए पनि पीडितले निजको आधा अंश पाउने ।^{३६६}

२२९. हदम्याद : (१) दफा २२१ अन्तर्गतको कसुरमा जहिले सुकै पनि उजुर गर्न सकिनेछ ।

(२) दफा २२०, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६ र २२७ को उपदफा (३) अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले एक वर्षभित्र र यस परिच्छेद अन्तर्गतको अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

तर थुनामा रहेको वा नियन्त्रणमा लिएको वा अपहरण गरेको वा शरीरबन्धक लिएको व्यक्ति विरुद्ध कसुर भएकोमा थुना, नियन्त्रण अपहरण वा शरीरबन्धकबाट मुक्ति पाएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी:

करणीसम्बन्धी कसुरमा उजुर गर्ने हदम्यादको विषय निकै नै विवादित रहेको छ । केही महिलावादीहरू पीडितले डर धाक, धम्क तथा अन्य विभिन्न सामाजिक कारण समयमा उजुर गर्न नपाउने हुँदा हदम्याद लामो समयको हुनुपर्ने कुराहरू उठाएका छन् । तर अपराध अनुसन्धानमा सम्लग्न निकाय तथा व्यक्तिहरू भने करणीसम्बन्धी अपराधको कसुरमा अपराधका प्रमाणहरू लोप हुने र अदालतबाट प्रमाणलाई बढी महत्व दिने हुनाले प्रमाण लोप हुन नदिन पनि छोटो हदम्याद हुनु पर्दछ भनिरहेका छन् । अदालतबाट पनि ढिलो उजुर दिएका कारण केही मुद्दामा अभियोग पुष्टि नभएका उदाहरणहरू पाइन्छन् । हाल प्रचलित मुलुकी ऐनमा जबर्जस्ती करणी र आशय करणीको कसुरमा पैंतिस दिनको हदम्याद तोकिएको छ भने पशु करणीको अपराधमा एक वर्षको हदम्याद तोकिएको छ । त्यस्तै हाडनाता करणीको कसुरमा जीवन रहेसम्म उजुर नपरे लाग्न नसक्ने व्यवस्था रहेको छ । उपर्युक्त अनुसारको हदम्यादमा यस संहितामा पुनर्विचार गरी बढाइएको छ । मुलुकी ऐन, जबर्जस्ती करणीको ११ नं. मा भएको ३५ दिनको हदम्याद कम भएको भनी परेको २०६१ सालको रिट निवेदनमा सर्वोच्च अदालतबाट उक्त हदम्याद बढाउने गरी कानूनमा संशोधन गर्नु भनी २०६५।३।२७ मा नेपाल सरकारका नाममा निर्देशात्मक आदेश समेत जारी भै सकेको अवस्था समेतलाई विचार गरी यस संहितामा भैरहेको हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्थामा केही बढोत्तरी गरिएको हो ।

३६५ राकेशकुमार सिंह विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६४), पृ. ८६, नि.नं. ७८१० ।

३६६ नेपाल सरकार विरुद्ध पवनकुमार यादवसमेत, नेकाप, (२०६७), पृ. १८०२, नि.नं. ८४९४ ।

उपर्युक्त सबै कुरालाई विचार गरी यस संहितामा ३ प्रकारका हदम्यादहरूको व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार

- क) हाडनाता करणीको कसुर अर्थात् २२१ नं. को कसुरमा जहिलेसुकै पनि नालिस दिन सकिन्छ ।
- ख) सो बाहेकका दफा २२०, २२२, २२३, २२४, २२५, २२६, र २२७ (३) अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले एक वर्ष भित्र उजुर दिनुपर्छ ।
- ग) उपर्युक्तबाहेक यस परिच्छेदका अन्य कसुर अर्थात् दफा २२७ को उपदफा (१) र (४) मा उल्लिखित कसुरमा भए गरेको कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर दिनु पर्छ ।
- घ) थुनामा रहेको वा नियन्त्रणमा लिएको वा अपहरण गरेको वा शरीरबन्धक लिएको व्यक्ति विरुद्ध कसुर भएकोमा थुना, नियन्त्रण अपहरण वा शरीरबन्धकबाट मुक्ति पाएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्दैन ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू:

- क) समयमा दिएको जाहेरी दरखास्तबाटै वारदातस्थलको सुरक्षा, अपराध गर्ने व्यक्तिको खोजी वा पक्राउमा तदारुकता तथा अपराधसँग सम्बन्धित चिज, वस्तु वा दशी प्रमाणको संरक्षण र सङ्गलनमा समेत सहयोग पुग्ने । जाहेरी दरखास्त यती घण्टा वा दिन भित्र दिई सक्नुपर्ने भनी यान्त्रिक तवरबाट गणना गरी कठोरतापूर्वक निर्धारण गरिने हदम्याद जस्तो विषय भने होइन । अपराधको प्रकृति, समाजको चेतनाको स्तर, भौगोलिक अवस्था, पीडितको पारिवारिक पृष्ठभूमि, कसुरको पिडा, पीडित भएर पनि पीडितउपर नै धार्मिक वा सामाजिक कुसंस्कारको परिणाम स्वरूप पीडितलाई नै दागी बनाउने (Stigmatization) प्रवृत्तिको फलस्वरूप कसुरको जाहेर गर्ने वा नगर्ने भन्ने कुरामा नै दुविधा हुने मनोवैज्ञानिक दवाव (Psychological Stress) जस्ता तत्वहरूले प्रभाव पार्ने । आठ गतेको वारदातलाई लिएर १० गते परेको जाहेरी ढिलो गरीएक दिन ढिलो गरी परेको भनी अन्यथा निष्कर्षमा पुग्न सकिने स्थिति नहुने ^{१६७}
- ख) जबर्जस्ती करणीको ११ नं. को हदम्यादको वर्तमान व्यवस्थालाई न्याय दिलाउने कार्यमा बाधा पर्न गएकोले पीडितहरूको सामाजिक मनोविज्ञान, अनुसन्धानमा लाग्ने समय र न्यायमा पहुँचको अवस्थालाई ध्यानमा राखी अपराधको गम्भीरतालाई हेरी प्रभावकारी अनुसन्धान र अभियोजन गर्न सक्ने गरी पर्याप्त हदम्यादको व्यवस्था गर्ने हिसाबले जबर्जस्ती करणीको ११ नं. मा व्यवस्था भएको हदम्याद बढाउने गरी कानूनमा सुधार गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी हुने ^{१६८}
- ग) अपराधको सूचना दर्ता गर्ने कुरा समाजका रहेको चेतानको स्तर, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक भेदभावबाट ग्रसित अवस्था, भौगोलिक स्थिति, परिवारको इज्जत र प्रतिष्ठा, सामाजिक दृष्टिकोण, पृष्ठभूमि, कुसंस्कार, द्विविधाजना मनोविज्ञान र अपराधको प्रकृति जस्ता विभिन्न कारक तत्वहरूले निर्धारण गर्ने कुरालाई पनि सहजरूपमा मनन गर्नुपर्ने ।

^{१६७} नेपाल सरकार विरुद्ध दीपक तुलसी वाख्यो नेकाप, (२०६३), पृ.१२९४, नि.नं. ७७७२ ।

^{१६८} महिला कानून र विकास मन्त्रको तर्फबाट अधिवक्ता सपना मल्ल विरुद्ध नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय व्यवस्था मन्त्रालयसमेत, नेकाप, (२०६५), पृ.१३५८, नि.नं. ८०३८ ।

सामाजिक परिवेश, पारिवारिक अवस्था पीडितको चेतनास्तर, भौगोलिक विकटता, डरत्रास, द्विविधाजनक मनोविज्ञान जस्ता कारण छेकबार हुन सक्ने सम्भाव्यतालाई मनन गरी घटना घटेको ३५ दिन भित्र नालेस दिन सक्ने प्रावधान गर्नुको पछाडि उपर्युक्त अवस्थासमेतको मनन गरी व्यवस्थित गरिएको हुनुपर्दछ । उल्लिखित विभिन्न कारक तत्वहरूले जाहेरी दिन केही दिन वा समय ढिलो हुन सक्ने कुरालाई नजरअन्दाज गर्न कदापी मिल्दैन । यस कारण मौकामा तत्काल जाहेरी नदिनुलाई मात्र आधार मानी अपराधबाट उन्मुक्ति दिनु पर्दछ भनी सोचन कानूनसङ्गत नहुने ।^{३६९}

घ) ढिलो जाहेरी परेको भन्दैमा जबरजस्ती करणीको वारदात स्थापित नहुने भनी भन्न नमिल्ने ।^{३७०}

३६९ नेपाल सरकार विरुद्ध नारायण पौडेल खत्री, नेकाप, (२०६८), पृ. ३१६, नि.नं. ८५६४ ।

३७० जीवन रिजाल विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप, (२०६८), पृ. १६०६, नि.नं. ८६९१ ।

इलाजसम्बन्धी कसुर

इलाजसम्बन्धी कसुर (Offence Relating to Medical Treatment) भन्नाले चिकित्सकसले विरामीको उपचार गर्दा अपनाउनु पर्ने सावधानी नपुऱ्याई उपचार गर्दा तथा अयोग्य व्यक्तिले कसैको उपचार गर्दा विरामीलाई पुग्न जाने क्षति वा हानिजन्य कार्यहरू भनी बुझ्न सकिन्छ । औषधि उपचारसम्बन्धी कानूनगैरकानूनी कामहरू नै इलाजसम्बन्धी कसुरमा पर्दछन् । यसमा सबै प्रकारका औषधोपचारसम्बन्धी अपराधहरू पर्दछन् । औषधि उपचारको क्षेत्रलाई नियमन नगरी खुला छाडिदिने हो भने सामान्यदेखि लिएर गम्भीर किसिमका अर्थात् ज्यानसम्बन्धी अपराध समेत घट्न सक्दछन् ।^{३७} चिकित्सा विज्ञान पढ्दै नपढेकाले औषधोपचार गरी धन आर्जन गर्न सक्ने, इजाजतपत्र नै नभएकाले असामान्य उपचार गर्ने, उपचार गर्ने बहानामा रिसइवी साध्न सक्ने, औषधि विक्रेताले जुनसुकै औषधि बिक्री गर्न सक्ने र त्यसबाट कसैको अकाल मृत्यु हुन सक्ने जस्ता घटनाहरू घट्न सक्दछन् । यस्ता कार्यलाई कानूनद्वारा नियन्त्रण गरी अपराधीकरण (Criminalization) नगरेमा समाजमा अनेक विकृतिहरू उत्पन्न हुन सक्ने भएकाले विश्वका प्राय सबै कानूनी प्रणालीले यसलाई नियमन र नियन्त्रण गरी औषधोपचारसम्बन्धी कसुरको घोषणा गरेको पाइन्छ । इलाजसम्बन्धी कसुरका लागि खास गरी हेलचक्रचाडैँ (Negligence) तथा आपराधिक मनसाय (Mens Rea) युक्त कार्य हुन आवश्यक पर्दछ । चिकित्सासम्बन्धी योग्यता नभई इलाज गर्नु तथा योग्यता भएर पनि इलाज गर्ने कार्यमा आवश्यक होसियारी नअपनाई इलाज गर्दा कसैलाई कुनै हानिनोक्सानी हुन गएमा कसुर मानिने हुन्छ ।

नेपालमा इलाजसम्बन्धी कसुरलाई परम्परागत कसुर मान्न सकिन्छ । रोगीको हेरविचार नगर्नु वा उपचारमा लापरवाही गर्नु, विचार नपुऱ्याई औषधि खुवाउनु जस्ता कार्यलाई नेपालमा परम्परादेखि नै कसुर मानिएको पाइन्छ । १९९० को मुलुकी ऐनबमोजिम राप्ती प्रशोधन भएको औषधि खान दिँदा कसैको मृत्यु भएमा वात लाग्ने, क्रिया नपुऱ्याई बनाएको औषधि खान दिएकोमा वात लाग्ने, नाबालकको कडा घाउको उपचार गर्दा नजिकका नातेदारको स्वीकृति लिन पर्ने, घरमा बसेको विरामीलाई उपचार नगरी निकाल्दा जरिमाना हुने जस्ता कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको थियो । हाल प्रचलित मुलुकी ऐनमा इलम पढी पास गरेर निस्सा पाएका डाक्टरले मात्र ठूलो जोखिमी चिरफार गर्न हुने, विरामीको जीउमा चिरफार गर्न पर्ने भएमा निज होसमा भए निजसँग र विरामी बालक वा होसहवासमा नभए उसको संरक्षकसँग मन्जुरी लिएर चिरफार गर्नुपर्ने, डाक्टरको सिफारिस बेगर औषधि दिन नहुने, मात्रा मिलाएर औषधि दिनुपर्ने जस्ता दायित्वका कुराहरू उल्लेख गरिएको छ । यस ऐनमा योग्यता पुगेको डाक्टरले मात्र इलाज गर्न हुने, हेलचक्र्याडैँ गरी उपचार गरेमा चिकित्सक नै जिम्मेवार हुने, औषधि विक्रेताले हेलचक्र्याडैँपूर्वक औषधि बिक्री गरेमा कसुर कायम हुने, विरामी, नोकर वा आश्रितलाई उपचार नगरी फालेमा कसुर हुने, बौलाहालाई बन्देजमा नराखेमा कसुर हुनेजस्ता कसुरहरूलाई इलाजसम्बन्धी कसुर मानिएको छ । मुलुकी ऐनमा हाल कायम

रहेका उपर्युक्त अनुसारका इलाजसम्बन्धी कसुरहरू आजको चिकित्सा विज्ञानको विकासको परिप्रेक्ष्यमा अलि बढी परम्परागत रहेकोले पनि इलाज सम्बन्धमा आधुनिक कानूनको आवश्यकता रहेको छ। यसमा समयसापेक्ष सुधार हुन आवश्यक रहेको देखिन्छ। मुलुकी ऐनमा भएका व्यवस्थाबाहेक नेपालमा मेडिकल काउन्सिल ऐन, २०२०, औषधि ऐन, २०३५, नेपाल स्वास्थ्यव्यवसायी परिषद ऐन, २०५३, उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०५४, मानवशरीरको अङ्गप्रत्यारोपण (नियमित तथा निषेध) ऐन, २०५५ आदि कानूनहरूले औषधोपचार तथा इलाजसम्बन्धी कसुरहरूलाई सम्बोधन गरेको पाइन्छ।^{३७२}

भारतमा इलाजसम्बन्धी कसुरहरूको बारेमा छुट्टै व्यवस्था नभए पनि भारतीय दण्डसंहिताका दफा ५२, ८०, ८१, ८३, ८८, ९०, ९१, ९२, ३०४क, ३३७ तथा दफा ३३८ इलाजसँग सम्बन्धित कसुरहरू (Medical Malpractices) सँग साम्यता राख्दछन।^{३७३} जस अनुसार भारतमा Anesthesia को कारण मानिस मरेमा Criminal Negligence मानिन्छ। त्यस्तै Causing death by negligence, इलाज गर्दा वा चिरफार गर्दा अनुमति नलिई गरेकोमा रोगीलाई केही भएमा कसुर हुने, रोगीको हितमा उपचार गर्दा कसुर नहुने जस्ता कुराहरू उपर्युक्त दफाहरूमा उल्लेख गरिएको छ। यसबाहेक भारतमा पनि Consumer Protection Act, 1986 ले पनि इलाजसम्बन्धी कसुरहरूलाई सम्बोधन गरेको छ। यसै गरी बेलायतमा पछिल्लो पटक आएको Medical Act, 1983 ले चिकित्सकको दायित्वहरूको व्यवस्था गरी इलाजसम्बन्धी कसुरहरूलाई सम्बोधन गरेको छ। सो व्यवस्था अनुसार The General Medical Council मा दर्ता नभई चिकित्सकीय काममा लाग्न नहुने, नाबालकको उपचार गर्दा संरक्षकको सहमति लिनुपर्ने, उपचार गर्दा रोगीलाई कुनै हानिनोक्सानी भएमा क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने जस्ता कुराहरू समावेश गरिएको पाइन्छ।^{३७४} यसबाहेक बेलायतमा Health and Social Care Act 2012, National Health Service Reform and Health Care Professions Act 2002, Health and Social Care Act 2001, National Health Service (Primary Care) Act 1997, Health and Medicines Act 1988 जस्ता कानूनहरू पनि कार्यान्वयनमा रहेका छन्। ती सबै जसो कानूनहरू स्वास्थ्य र उपचार सम्बन्धित रहेका छन्। समग्रमा भन्नु पर्दा भारत तथा बेलायती कानूनमा इलाजसम्बन्धी कसुरहरूलाई (Offence Relating to Medical Treatment) र दुष्कृति (Tort) सम्बन्धी कानूनले समेटेको पाइन्छ, जसमा क्षतिपूर्तिको गुन्जाइस रहने भएकाले बढी व्यावहारिक मानिन्छ।

कुनै पनि चिकित्सकले कुनै विरामीको उपचार वा इलाज गर्न स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित बोर्डको अनुमति प्राप्त गरेपछि मात्र उपचार गर्न पाउँछन। नेपालमा मेडिकल काउन्सिलबाट उपचार गर्ने अनुमति प्राप्त गरेपछि मात्र कुनै पनि विरामीको उपचार गर्न सकिन्छ। उक्त मेडिकल काउन्सिलबाट अनुमति प्राप्त नगरी कसैको उपचार गरेमा र विरामीलाई कुनै हानिनोक्सानी हुन गएमा कसुर हुन सक्छ। यस परिच्छेदमा इजाजत प्राप्त नगरेको व्यक्तिले इलाज गरेमा कसुर हुने, बदनीयत चिताई इलाज गर्न नहुने, लापर्वाही वा हेलचेक्रचाइँ गरी उपचार गर्न नहुने, मन्जुरी विना मानवशरीरको परीक्षण गर्न नहुने, औषधिमा मिसावट गर्न नहुने, जोखिमी औषधि बिक्री गर्न नहुने, म्याद नाघेको र एक प्रकारको औषधिलाई अर्को औषधि हो भनी बिक्री गर्न नहुने, परीक्षण गर्दा भ्रूठो प्रतिवेदन दिन नहुने जस्ता कसुरहरूलाई समेटिएको छ। लापर्वाहीपूर्वक, असावधानीपूर्ण वा हेलचेक्रचाइँका साथ उपचार गर्दा विरामीमा क्षति पुगेमा त्यसको क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने भनी गरिएको व्यवस्था यस परिच्छेदको

३७२ प्रा. माधवप्रसाद आचार्यसमेत, फौजदारी कानूनको समिधात्मक विवेचना, (२०६३), भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन, काठमाडौं, पृष्ठ २४६-२५०।

३७३ Indian Penal Code, 1860.

३७४ The Medical Act, 1983.

नयाँ, महत्वपूर्ण एवं समयानुकूल व्यवस्था हो । यस परिच्छेदमा जन्मकैदसम्मको सजायको प्रस्ताव गरी इजालसम्बन्धी अपराधलाई गम्भीर प्रकृतिको कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको छ । यसमा केही परम्परागत कसुरहरूलाई निरपराधीकरण (Decriminalization) गरी कसुर मानिएको छैन भने केही नयाँ कसुरहरू पहिचान गरी दण्डनीय बनाइएको छ ।

२३०. इजाजत प्राप्त नगरेको व्यक्तिले इलाज गर्न नहुने : (१) चिकित्सासम्बन्धी विषयमा निर्धारित शैक्षिक योग्यता प्राप्त गरेपछि कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट इलाज गर्नको लागि इजाजत प्राप्त गरेको व्यक्तिले बाहेक कसैले कसैलाई चिकित्सासेवा दिन, कसैको मानवशरीरको कुनै अङ्गको चिरफार गर्न, कुनै प्रकारको औषधि खुवाउन वा खान सिफारिस गर्न वा अन्य कुनै प्रकारले इलाज गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि लामो अनुभवबाट इलाज सम्बन्धमा जानकारी राख्ने व्यक्तिले उचित होसियारी अपनाई सानो तिनो रोग लागेको विरामीको मानव अङ्गलाई कुनै खास प्रतिकूल असर नपर्ने मामूली प्रकृतिको औषधि खुवाउन वा सानोतिनो घाउ, खटिरा चिरफार गरी उपचार गर्नमा बाधा पुग्ने छैन ।

(३) उपदफा (१) विपरीत इलाज गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(४) उपदफा (१) विपरीत हुने गरी चिकित्सासेवा दिँदा, चिरफार गर्दा वा औषधि खुवाउँदा कसैको ज्यान मर्न गएमा कसुरदारलाई जन्मकैद हुनेछ र अङ्ग भङ्ग भएमा पन्ध्र वर्षसम्म कैद हुनेछ ।

टिप्पणी:

यो दफामा गरिएको व्यवस्था हाम्रो प्रचलित कानून मुलुकी ऐनको इलाज गर्नेको महलमा भएको व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको व्यवस्था हो । तर यसमा सो व्यवस्थालाई अझ परिष्कृत र परिमार्जित रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत दफाको उपदफा (१) बमोजिम इलाज गर्ने जो सुकैले पनि निर्धारित शैक्षिक योग्यता प्राप्त गरी सम्बन्धित अधिकारी निकायबाट इलाज गर्ने इजाजत समेत लिनुपर्ने र इजाजत नलिई उपचार गर्न नहुने कुरालाई इङ्गित गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार उपचारमा संलग्न हुनेले तोकिएको शैक्षिक उपाधि प्राप्त गरेर मात्र हुँदैन नियमन अधिकारी वा संस्थाबाट इजाजत पत्र समेत प्राप्त गरेको हुनु पर्दछ । त्यसरी तोकिएको शैक्षिक उपाधि र इजाजत पत्र प्राप्त नगरी कसैले कसैलाई चिकित्सासेवा दिन, कसैको मानवशरीरको कुनै अङ्गको चिरफार गर्न, कुनै प्रकारको औषधि खुवाउन वा खान सिफारिस गर्न वा अन्य कुनै प्रकारले इलाज गरेमा त्यस्तो कार्य अपराध (Crime) हुन्छ । यसमा त्यस्तो व्यक्तिमा आपराधिक मनसाय (Mens Rea) छ वा छैन सो परीक्षण हुन आवश्यक पर्दैन । तर लामो अनुभवबाट इलाज सम्बन्धमा जानकारी राख्ने व्यक्तिले उचित होसियारी अपनाई सानो तिनो रोग लागेको विरामीको मानव अङ्गलाई कुनै खास प्रतिकूल असर नपर्ने मामूली प्रकृतिको औषधि खुवाउन वा सानोतिनो घाउ, खटिरा चिरफार गरी उपचार गर्न भने सक्दछन । यसबाट के बुझ्नुपर्दछ भने सानो तिनो रोग लागेको व्यक्तिलाई मानवशरीरलाई असर नपर्ने साधारण किसिमको औषधि खुवाउन, सानोतिनो घाउ खटिरा फोरी वा चिरफार गरी उपचार गर्न भने हुन्छ तर त्यसरी उपचार गरिएको व्यक्तिलाई नकारात्मक असर पुऱ्याउनु हुँदैन । सामान्य

किसिमको रोगमा इलाजसम्बन्धी लामो समयको अनुभव प्राप्त व्यक्तिले सामान्य औषधि दिन वा सानोतिनो घाउ, खटिराको चिरफार गरी उपचार गर्ने कार्यबाहेक तोकिएको शैक्षिक योग्यता र इलाज गर्ने इजाजत प्राप्त नगरेको व्यक्तिले इलाज गर्न हुँदैन, त्यस्तो व्यक्तिले कसैको उपचार गरेमा फौजदारी कसुर (Criminal Offence) मानिने हुन्छ । नेपालमा हाल प्रचलित व्यवस्थाअनुसार चिकित्साशास्त्रमा स्नातक गरेको व्यक्तिले नेपाल मेडिकल काउन्सिलबाट इलाज गर्ने अनुमति प्राप्त गर्नुपर्दछ र त्यसरी अनुमति नलिएको व्यक्तिले चिकित्सासेवा दिन वा इलाज वा उपचार गर्न हुँदैन । यस दफामा व्यवस्था गरिएको कसुर स्थापित हुन निम्न तत्वहरू आवश्यक पर्दछ ।

- (क) चिकित्सासम्बन्धी विषयमा निर्धारित शैक्षिक योग्यता प्राप्त गरेपछि कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट इलाज गर्नको लागि इजाजत प्राप्त गरेको व्यक्तिले बाहेक,
- (ख) कसैले,
- (ग) कसैलाई,
- (घ) चिकित्सासेवा दिन,
- (ङ) कसैको मानवशरीरको कुनै अङ्गको चिरफार गर्न, कुनै प्रकारको औषधि खुवाउन वा खान सिफारिस गर्न वा अन्य कुनै प्रकारले,
- (च) इलाज गर्न हुँदैन ।

उपदफा (२) मा भएको व्यवस्थाअनुसार भने उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि लामो अनुभवबाट इलाज सम्बन्धमा जानकारी राख्ने व्यक्तिले उचित होसियारी अपनाई सानोतिनो रोग लागेको विरामीको मानवअङ्गलाई कुनै खास प्रतिकूल असर नपर्ने मामुली प्रकृतिको औषधि खुवाउन वा सानोतिनो घाउ, खटिरा चिरफार गरी उपचार गर्न सक्दछन् । यो व्यवस्था पनि हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, इलाज गर्नेको महलमा भएको व्यवस्थाको निरन्तरता हो । यसरी उपचार गर्ने व्यक्तिले आफूमा लामो समयको इलाजसम्बन्धी अनुभव छ भन्ने कुरा प्रमाणित गर्नुपर्दछ । साथै, त्यस्तो व्यक्तिले अति सामान्य किसिमको रोगको प्राथमिक वा प्रारम्भिक उपचार मात्र गर्न हुन्छ । त्यस्तो रोगीको मानवअङ्गमा प्रतिकूल असर पर्ने किसिमको औषधि दिनु हुँदैन, मामुली प्रकृतिको औषधि मात्र दिन हुन्छ र सानो तिनी घाउ खटिराको चिरफार गर्न हुन्छ ।

उपदफा (३) र (४) मा सजायको व्यवस्था गरिएको छ । सो व्यवस्थाअनुसार उपदफा (१) विपरीत इलाज गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ भने त्यसविपरीत हुने गरी चिकित्सासेवा दिँदा, चिरफार गर्दा वा औषधि खुवाउँदा कसैको ज्यान मर्न गएमा कसुरदारलाई जन्मकैद हुन्छ र अङ्गभङ्ग भएमा पन्ध्र वर्षसम्म कैदको सजाय हुन्छ । यस दफामा उल्लिखित कसुर गर्ने अर्थात् निर्धारित शैक्षिक योग्यता प्राप्त नगरी इलाज गर्ने कसुरदारलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ भने त्यस्तो व्यक्तिले उपचार गर्दा कसैको ज्यान मर्न गएमा जन्मकैद नै हुन्छ र अङ्गभङ्ग भएमा कसुर अनुसार पन्ध्र वर्षसम्म कैद हुन्छ ।

भारत तथा बेलायतमा पनि चिकित्सासम्बन्धी शैक्षिक योग्यता प्राप्त गरेर तोकिएको संस्थाबाट इलाज गर्ने अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । बेलायतमा The Medical Act, 1983 द्वारा स्थापित General Medical Council को सदस्य नभई उपचारमा सम्लग्न हुन पाईदैन ^{१३५} त्यसै गरी

भारतमा *The Medicinal Council Act, 1956* अनुसार त्यसमा व्यवस्था गरिएको संस्थाको सदस्य नभई कुनै पनि व्यक्तिले इलाज गर्न नपाउने व्यवस्था रहेको छ^{३९६}

२३१. बदनियत चिताई इलाज गर्न नहुने : (१) कसैले कसैको ज्यान मार्ने वा भङ्गभङ्ग गर्ने नियतले उपचार गर्न, एक किसिमको इलाज गर्नुपर्नेमा अर्को किसिमको इलाज गर्न वा कुनै औषधि खुवाउँदा वा खान सिफारिस गर्दा कसैको ज्यान मर्न वा भङ्गभङ्ग हुन सक्दछ भन्ने जानीजानी वा सो थाहा पाउनु पर्ने मनासिव कारण भई त्यस्तो औषधि खुवाउन वा खान सिफारिस गर्दा वा चिरफार गर्दा वा एक मानव अङ्गको चिरफार गर्नुपर्नेमा अर्को अङ्ग चिरफार गर्न वा त्यस्तो अङ्ग बेकम्मा बनाउन वा शरीरबाट त्यसलाई अलग गर्ने काम गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :-

(क) कसैको ज्यान गएकोमा ज्यान मारे सरह,

(ख) कसैको अङ्गभङ्ग वा कुटपिट भएकोमा अङ्गभङ्ग वा कुटपिट गरेसरह ।

टिप्पणी:

बदनियत चिताई इलाज गरिएको कार्यलाई यस दफामा कसुर कायम गरिएको छ । बदनियत वा खराब नियत वा मनसाय (*Intention*)^{३९७} आपराधिक मनसायको एक *Component* हो, जसमा कुनै व्यक्तिले अपराध गर्ने स्वेच्छिक वा सचेत निर्णय लिने कार्य पर्दछ । बदनियतलाई एउटा निश्चित नियत (*Specific Criminal Intent*) भन्न सकिन्छ । नेपाली बृहद शब्दकोष अनुसार बदनियत भन्नाले नियत खराब भएको, स्वार्थ तथा नीच विचारबाट अरूलाई धोका दिने वा बहकाउने मनसाय भएको, बेइमान, धोकेबाज भन्ने बुझिन्छ^{३९८} त्यसै गरी जानाजानी कर्तव्य वा दायित्व पूरा नगर्ने दुराचारी भन्ने बुझिन्छ । यस दफामा बदनियतका साथ कसैको उपचार गर्न हुँदैन भनी बदनियत चिताएर गरिने उपचारलाई कसुर घोषित गरिएको छ । कसैको शरीर वा ज्यानमा आघात पुऱ्याउने नियत लिएर उपचार गर्ने जो सुकैको जस्तो सुकै कार्य आपराधिक कार्य हो । यस दफाको उपदफा (१) मा उपचार वा इलाजका नाममा कसैको ज्यान लिने, अङ्गभङ्ग गर्ने खराब नियत (*Mens Rea*) राखी उपचार गर्ने वा कसैलाई कुनै अमुक औषधि खुवाउँदा असर गर्दछ भन्ने जानीजानी (*With Knowledge*) त्यस्तो औषधि खुवाउने वा कसैलाई कुनै एउटा अङ्ग वा भागमा चिरफार गर्नुपर्नेमा जानीजानी अर्को भाग वा अङ्गमा चिरफार गर्ने जस्ता कार्यलाई दण्डनीय कसुर मानिएको छ । उपदफा (२) मा यसरी बदनियत चिताई इलाज गर्दा कसैको ज्यान मरेमा त्यस्तो इलाज गर्नेलाई ज्यान मारे सरह अर्थात् यसै संहिता अनुसार ज्यान मारेको कसुरमा हुने सजाय हुन्छ भने अङ्गभङ्ग भएकोमा वा कुटपिट भएकोमा यसै संहिता अनुसार अङ्गभङ्गको कसुरमा र कुटपिटको कसुरमा हुने सजाय पर्ने हुन्छ । यस दफामा भएको व्यवस्थाअनुसार बदनियत चिताई इलाज गर्ने कसुरका लागि आपराधिक मनसाय (*Mens Rea*) का साथै निम्न तत्वहरू आवश्यक पर्दछ । जसअनुसार:-

३९६ The Medical Council Act, 1956, sec 25.

३९७ हेर्नुहोस, प्रा.डा. रजितभक्त प्रधानाङ्ग, श्रीप्रकाश उप्रेती र अशोककुमार बस्नेत, (२०६९), "प्रस्तावित अपराध संहिता, २०६७ मा आपराधिक मनसाय: एक विश्लेषणात्मक टिप्पणी", सर्वोच्च अदालत बार जर्नल, वर्ष ६, अङ्क ६ पृष्ठ ९-१३ ।

३९८ नेपाली बृहद शब्दकोष (पाचौँ संस्करण), काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, २०५८, पृष्ठ ८८२ ।

- (क) कसैले,
 (ख) कसैको,
 (ग) ज्यान मार्ने वा अङ्गभङ्ग गर्ने नियतले उपचार गर्न,
 (घ) एक किसिमको इलाज गर्नुपर्नेमा अर्को किसिमको इलाज गर्न वा,
 (ङ) कुनै औषधि खुवाउँदा वा खान सिफारिस गर्दा कसैको ज्यान मर्न वा अङ्गभङ्ग हुन सक्दछ भन्ने जानीजानी वा सो थाहा पाउनु पर्ने मनासिव कारण भई त्यस्तो औषधि खुवाउन वा खान सिफारिस गर्दा वा,
 (च) चिरफार गर्दा वा एक मानव अङ्गको चिरफार गर्नुपर्नेमा अर्को अङ्ग चिरफार गर्न वा त्यस्तो अङ्ग बेकम्मा बनाउन वा शरीरबाट त्यसलाई अलग गर्ने काम,
 (छ) गर्न वा गराउन हुँदैन ।

यसबाट दूषित मनसाय राखेर कसैको उपचार गर्न नहुने र त्यसरी उपचार गर्दा कसैको ज्यानै मरेमा कर्तव्य ज्यानको कसुर कायम हुन्छ भने अङ्गभङ्ग भएमा वा कुटपिट भएमा अङ्गभङ्ग वा कुटपिटसम्बन्धी कसुर कायम हुन्छ । यस्तो प्रकारको अपराधलाई अन्य क्षेत्राधिकारमा पनि फौजदारी कसुर मानिएको पाइन्छ ।

२३२. लापरवाही वा हेल्चेक्राई गरी इलाज गर्न नहुने : (१) कानूनबमोजिम इलाज गर्न पाउने व्यक्तिले कसैको इलाज गर्दा पर्याप्त होसियारी वा सावधानी नअपनाई लापरवाही वा हेल्चेक्राई गरी इलाज गर्न, औषधि खान दिन वा खान सिफारिस गर्न वा चिरफार गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कामबाट कसैको ज्यान मर्न गएमा वा अङ्गभङ्ग भएमा लापरवाहीपूर्ण काम गरेको कारणबाट ज्यान मरेमा वा अङ्गभङ्ग भएमा पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रूपैयाँसम्म जरिमाना र हेल्चेक्राई गरेको कारणबाट मरेकोमा वा अङ्गभङ्ग भएकोमा तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रूपैयाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी:

लापरवाहीलाई सामान्य अर्थमा पर्वाह नहुनुको भाव वा अवस्था, मुनासिव माफिकको होसियारी वा विवेक नभएको अवस्था अर्थात् उचित होसियारी वा विवेक नअपनाएको अवस्था^{१९९} भनी बुझ्ने गरिए पनि फौजदारी कानूनमा लापरवाही शब्दको खास र प्राविधिक अर्थ हुन्छ । फौजदारी कानूनमा लापरवाही (Recklessness) भन्नाले कर्तामा परिणामको पूर्वज्ञान भएको तर त्यस्तै परिणाम निस्कन्छ नै भनी विश्वस्त नभएको, त्यस्तो परिणामको चाहना नराखेको र अनुचित जोखिम उठाई कार्य गर्ने गरी निर्णय गरिएको मानसिक अवस्था हो । यसमा कर्ताले आफूले गर्न लागेको कामको परिणाम देखेको हुन्छ तर सो परिणाम आउने निश्चित हुँदैन ^{१९०} त्यसैले उसले अनुचित जोखिम (Obvious risk) लिएको हुन्छ र उसको कार्यबाट अपराध घट्न पुग्दछ । कर्ताले लिएको जोखिम उचित भएको पुष्टि गर्न सकिएमा आपराधिक दायित्व सिर्जना हुँदैन । जोखिमको औचित्यता पुष्टि गर्ने आधार सामाजिक आवश्यकता र उपयोगिता हो । यस अधि नै परिच्छेद १३ मा चर्चा गरिएको छ कि

३७९. नेपाली बृहद शब्दकोष (पाचौँ संस्करण), काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, २०५८, पृष्ठ ११०८ ।

३८०. पूर्वपाद ७, पृष्ठ १४-१५ ।

यसको तत्वको रूपमा तीनवटा कुराहरू महत्वपूर्ण छन् । पहिलो- कर्तामा परिणामको पूर्वज्ञान हुन्छ । दोस्रो- कर्तामा परिणामको चाहना हुँदैन । तेस्रोमा कर्ताले अनुचित जोखिम लिएको हुन्छ । लापरवाही कर्ताको यस्तो मानसिक अवस्था हो, जसमा कर्ताले आफ्नो आचरण वा कार्यबाट हुन सक्ने सम्भावित परिणामको पूर्वज्ञान राख्दछ तापनि उक्त परिणामको चाहना वा इच्छा विना नै उक्त कार्य गर्दछ ।^{३८१} कुनै सम्भावित परिणाम आउने पूर्वज्ञान हुँदाहुँदै कुनै खतरा वा जोखिम लिन पुग्ने मानसिक अवस्था नै लापरवाही हो । यस अवस्थामा पूर्ण आपराधिक मनसाय नहुने भएकाले यस्तो अवस्थामा गरिएको कार्यलाई फौजदारी कानूनमा कम गम्भीर मानिन्छ ।

हेलचेक्र्याइँ भन्नाले सामान्य अर्थमा गर्नुपर्ने काममा ध्यान नदिनु, उपेक्षा गर्नु वा बेवास्ता गर्नु हो । जरुरी कामकुरामा पनि ध्यान नदिने प्रवृत्ति, उपेक्षा गर्नु, बेवास्ता गर्नु, अटेर गर्ने, हेप्ने प्रवृत्ति नै हेलचक्र्याइँ हो भन्ने बुझिन्छ ।^{३८२} तर फौजदारी विधिशास्त्रमा यो एउटा यस्तो मानसिक अवस्था हो, जसमा कुनै पनि काम गर्ने व्यक्तिले न त्यस्तो कामको परिणामको इच्छा गरेको हुन्छ नत त्यस्तो परिणामको सम्भावना अगाडि नै देखेको हुन्छ ।^{३८३} तर निजको कार्य निजबाट अपेक्षा गरिने स्तरभन्दा निम्नकोटीको हुन्छ । यो मानसिक अवस्थाभन्दा पनि बेपर्वाहपूर्वक काम गराईको अवस्था हो, जसको परिणाम निषेधित हुन्छ । हेलचक्र्याइँ पूर्वसावधानी वा होसियारी नअपनाएको अवस्था हो, जुन विवेक भएको जो कोहीले सावधानी अपनाउने गर्दथ्यो ।^{३८४} परिणामको ख्यालै नगरी कार्य अगाडि बढाउने मानसिक अवस्था नै हेलचक्र्याइँ हो । हेलचक्र्याइँमा कर्ताले परिणामको इच्छा राख्दैन, त्यस्तो परिणाम घटाउनका लागि भनेर काम पनि गर्दैन र त्यस्तो घटना घटोस् वा नघटोस् कुनै वास्ता पनि गर्दैन । फौजदारी कानूनविद्हरूले यसलाई होसियारी अपनाउनु पर्ने काम कुरामा होसियारी नअपनाउनु, सजगताको कमी, एउटा विवेकी मान्छेले गर्ने जस्तो व्यवहार गर्न असक्षम हुनु हो भनी भन्ने गरेका छन् । हेलचेक्र्याइँ र लापरवाहीको सैद्धान्तिक पक्षमा यस अधि नै परिच्छेद १३ मा चर्चा गरिएकोले सो सम्बन्धमा यस परिच्छेद पुनरावृत्ति गरिएको छैन ।

यस दफामा इलाज गर्न इजाजत पाएको चिकित्सकले लापरवाही वा हेलचेक्र्याइँ गरी उपचार गर्न नहुने कुरालाई सम्बोधन गर्दै इलाज गर्दा पर्याप्त सावधानी वा होसियारी अपनाउनु पर्ने भनी चिकित्सकको कर्तव्य दर्शाइएको छ । यसरी लापरवाही वा हेलचक्र्याइँ गरी उपचार गरेको कारण कसैको ज्यान मर्न गएमा वा अङ्गभङ्ग भएमा दण्डनीय कसुर कायम हुन्छ । इजाजत प्राप्त चिकित्सकबाट हुने यस प्रकारको कसुरलाई कम गम्भीर मानिएको छ । हाम्रो देशमा यस अधि यस सम्बन्धमा स्पष्ट कानूनी नभएको र यस प्रकारका असामाजिक कार्यहरू समाजमा बढी मात्रामा देखा पर्ने थालेकाले स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित संस्था तथा व्यक्तिलाई नियमक, व्यवस्थित एवं जिम्मेवार बनाउन यो कानूनी व्यवस्था आवश्यक ठानिएको हो । यस व्यवस्थाबाट स्वास्थ्य सेवालालाई हाल देखा परेको समस्यालाई सम्बोधन गरी स्वास्थ्य पेसालाई मर्यादित एवं संवेदनशील बनाउने अपेक्षा गरिएको छ । यस दफाको उपदफा (१) मा भएको व्यवस्थाअनुसार यस कसुरमा निम्न तत्वहरू आवश्यक पर्दछन् :-

३८१ K.D. Gaur, Criminal law: Cases and Materials, 2009, p. 19.

३८२ नेपाली बृहद शब्दकोष (पाचौँ संस्करण), काठमाडौँ : नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान, २०५८, पृष्ठ १३५२ ।

३८३ पूर्वपाद ७, पृष्ठ १६ ।

३८४ K.D. Gaur, Criminal law: Cases and Materials, 2009, p. 20.

- (क) कानूनबमोजिम इलाज गर्न पाउने व्यक्ति (कुनै चिकित्सक) ले
 (ख) कसैको,
 (ग) इलाज गर्दा पर्याप्त होसियारी वा सावधानी नअपनाई,
 (घ) लापरवाही वा,
 (ङ) हेल्चक्रायाँई गरी,
 (च) औषधी खान दिन वा,
 (छ) खान सिफारिस गर्न वा,
 (ज) चिरफार गर्न हुँदैन ।

यस दफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसार कुनै चिकित्सकको इलाज गर्दा लापरवाहीयुक्त काम गरेको कारणबाट कसैको ज्यान मर्न गएमा वा अङ्गभङ्ग भएमा ज्यान मरेमा वा अङ्गभङ्ग भएमा पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रूपैयाँसम्म जरिमाना र हेल्चक्रायाँई गरेको कारणबाट मरेकोमा वा अङ्गभङ्ग भएकोमा तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रूपैयाँसम्म जरिमाना हुने सजाय प्रस्ताव गरिएको छ ।

२३३. मन्जुरी बिना मानवशरीरमा परीक्षण गर्न नहुने : (१) कानून बमोजिम इलाज गर्न पाउने व्यक्तिले मानवशरीरमा कुनै इलाजसम्बन्धी विधि, चिरफार वा औषधि परीक्षण गर्नु पर्दा सम्बन्धित व्यक्ति र नाबालक वा होस ठेगानमा नभएको व्यक्ति भए निजको बाबु आमा वा संरक्षकको मन्जुरी नलिई र त्यस्तो व्यक्ति वा बाबु आमा वा संरक्षकलाई सो कुराको जानकारी नदिई त्यस्तो काम गर्नु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम परीक्षण गर्दा त्यस्तो विधि, चिरफार वा औषधिको मानवशरीरमा हुन सक्ने असर समेतलाई विचार गरी होसियारी पूर्वक गर्नुपर्नेछ ।

(३) उपदफा (१) वा (२) विपरीत परीक्षण गर्ने गराउने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(४) उपदफा (१) वा (२) बमोजिमको कसुर गरेको कारणबाट कसैको ज्यान मरेकोमा ज्यान मारे सरह र अङ्गभङ्ग भएकोमा अङ्गभङ्ग गरेसरह सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी:

यस दफामा भएको व्यवस्था आधुनिक स्वास्थ्य विज्ञानका उपलब्धिसँग सम्बन्धित रहेको छ । खोज, अनुसन्धानका लागि मानवशरीरको प्रयोग गर्दा अनुमति लिनुपर्ने नयाँ प्रस्ताव गरिएको यस दफाको उद्देश्य रहेको छ । यो दफामा भएको व्यवस्था निर्देशात्मक र दायित्व उन्मुख रहेको छ । कुनै पनि नयाँ औषधि प्रयोग गर्नु अगाडि त्यस्तो औषधि उपयुक्त छ वा छैन कुनै उपचार विधि उपयुक्त छ वा छैन भनी क्लिनिकल जाँच (Clinical Trial) गर्न आवश्यक हुन्छ । तर त्यस्तो उपचार विधि वा औषधिको जाँच वा परीक्षण मानवशरीरलाई घातक हुने गरी परीक्षण गर्नु हुँदैन । औषधि ऐन, २०३५ बमोजिम औषधिको परीक्षण (Clinical Trial) गर्दा औषधि व्यवस्था विभागको अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था सो ऐनको दफा ३१ मा रहेको छ । तर यो विषय मानव स्वास्थ्य सँग सम्बन्धित रहेकाले परीक्षण गरिने मानिसको समेत अनुमति लिनुपर्ने हुन्छ । सामान्यतः, मुसा, बाँदर, कुकुर लगायतका जनावरमा यस्तो पूर्व परीक्षण गर्ने प्रचलन रहेको छ । मानवशरीरलाई घातक नहुने किसिमका

औषधि तथा उपचार विधिको प्रयोग र परीक्षण अत्यन्त होसियारिपूर्वक वा सावधानिका साथ गर्न सकिने कुरालाई यस दफामा भएको व्यवस्थाले छुट दिएको छ । तर, त्यसरी परीक्षण गर्दा त्यस्ता मानिसको मन्जुरी लिनुपर्ने दायित्व तोकिएको छ । त्यस्तो दायित्व वा प्रक्रिया पूरा नगरी थाहै नदिई कुनै औषधिको परीक्षण वा कुनै उपचार विधिको परीक्षण गर्ने क्रममा मानिसको शरीरको चिरफार गर्ने कार्य गर्नु हुँदैन । यस व्यवस्थाको प्रतिकूल हुने गरी परीक्षण गरेमा त्यस्तो काम फौजदारी कसुर मानिने हुन्छ । त्यस्तो कार्यलाई यस दफामा अपराधीकरण (Criminalization) गरी दण्डनीय बनाउने नयाँ व्यवस्थाको प्रस्ताव गरिएको छ ।

यस दफामा उल्लिखित “परीक्षण” भन्नाले कुनै नयाँ औषधि प्रयोगमा ल्याउन उचित छ वा छैन भन्ने कुरा यकीन गर्ने उद्देश्यले वा कुनै उपचार विधि अपनाउन उपयुक्त छ वा छैन भनी यकीन गर्ने उद्देश्यले अनुमतिपत्रमा तोकिएबमोजिम अस्पताल वा यस्तै अन्य चिकित्सालयमा रोगी वा अन्य व्यक्तिको मन्जुरी लिई निजलाई सेवन गराई वा निजलाई चिरफार गरी वा निजमाथि त्यस्तो उपचार विधि अवलम्बन गरी परीक्षण गर्ने कार्य सम्भन्नु पर्छ ।

यस दफाको उपदफा (१) मा भएको व्यवस्थाअनुसार त्यस्तो परीक्षणको कार्य कानूनबमोजिम इलाज गर्न पाउने व्यक्तिले मात्र गर्न सक्तछ । तर मानवशरीरमा कुनै इलाजसम्बन्धी विधि, चिरफार वा औषधि परीक्षण गर्नु पर्दा सम्बन्धित व्यक्ति र नाबालक वा होस ठेगानमा नभएको व्यक्ति भए निजको बाबु आमा वा संरक्षकको मन्जुरी नलिई र त्यस्तो व्यक्ति वा बाबु आमा वा संरक्षकलाई सो कुराको जानकारी नदिई त्यस्तो काम गर्नु हुँदैन । सम्बन्धित व्यक्ति होसमा नै भए निजको तथा नाबालक र होस ठेगानमा नभएको व्यक्ति भए निजको बाबु आमा वा संरक्षकको मन्जुरी नलिई वा जानकारी नै नदिई त्यस्तो परीक्षण गर्ने काम गरेको भए सो दण्डनीय कसुर हुन्छ । उपदफा (२) मा भएको व्यवस्थाअनुसार परीक्षण गर्ने मन्जुरी लिएको भए पनि परीक्षण गर्दा त्यस्तो विधि, चिरफार वा औषधिको मानवशरीरमा हुन सक्ने असर (Effect, Side effect) समेतलाई विचार गरी होसियारीपूर्वक गर्नुपर्ने गरी कर्तव्य र दायित्व तोकिएको छ । त्यसरी होसियारी नअपनाई परीक्षण गरेमा पनि फौजदारी कसुर हुन्छ । यस दफामा फौजदारी कसुर कायम गरिएको कसुरका लागि निम्न तत्वहरूको आवश्यकता पर्दछ :-

- (क) कानूनबमोजिम इलाज गर्न पाउने व्यक्तिले,
- (ख) मानवशरीरमा,
- (ग) कुनै इलाजसम्बन्धी विधि, चिरफार वा औषधि परीक्षण गर्नु पर्दा,
- (घ) सम्बन्धित व्यक्ति र नाबालक वा होस ठेगानमा नभएको व्यक्ति भए निजको बाबु आमा वा संरक्षकको,
- (ङ) मन्जुरी नलिई र,
- (च) त्यस्तो व्यक्ति वा बाबु आमा वा संरक्षकलाई सो कुराको जानकारी नदिई,
- (छ) त्यस्तो काम गर्नु हुँदैन ।

कुनै औषधि, उपचार विधि वा चिरफार गरी परीक्षण गरिने व्यक्ति वा निजको आमा बाबु वा संरक्षकको मन्जुरी नलिई औषधि वा उपचार विधिको परीक्षण गरेमा अवस्था अनुसा तीन वर्षसम्म कैद र तीसहजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था उपदफा (३) मा गरिएको छ भने यस्तो परीक्षण गरेको कारणबाट कसैको ज्यान मरेकोमा ज्यान मारे सरह र अङ्गभङ्ग भएकोमा अङ्गभङ्ग गरेसरह सजाय

हुने व्यवस्था उपदफा (४) मा गरिएको छ । यस दफामा गरिएको व्यवस्था मानवशरीर औषधि तथा उपचार विधिको परीक्षणमा जथाभावि प्रयोग नहोस भन्नेतर्फ उन्मुख रहेको छ ।

२३४ जोखिमपूर्ण औषधि बेचन नहुने : (१) कानूनबमोजिम औषधि बेचन पाउने व्यक्तिले इलाज गर्न पाउने इजाजत प्राप्त व्यक्तिको सिफारिस विना कसैलाई मानवशरीरमा गंभीर असर हुने कुनै लागू औषध, विषादी वा जोखिमपूर्ण औषधि बिक्रीवितरण गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी:

यो दफा औषधि विक्रेताको कर्तव्य तर्फ केन्द्रित रहेको छ । औषधि विक्रेताको समेत आफ्नो कर्तव्य र दायित्व हुने भएकाले त्यस्तो दायित्व पूरा नगरी औषधिको बिक्री वितरण गरेको कारण कसैलाई केही हुन गएमा दण्डनीय कसुर हुने कुरालाई यस दफामा समेटिएको छ । औषधि ऐन, २०३५ मा औषधि बिक्री गर्न समेत अनुमति लिनुपर्ने व्यवस्था तथा दर्ता भएको औषधि मात्र बिक्री गर्न पाउने व्यवस्था रहेको र लागू औषध र विषालु औषधि बिक्री वितरण गर्न चिकित्सकको सिफारिस आवश्यक पर्ने र सोको अभिलेख राख्नु पर्ने व्यवस्था समेत उक्त ऐनको दफा ३३ मा रहेको छ । औषधि विक्रेताबाट मानवशरीरमा असर पुग्ने किसिमका औषधिहरू चिकित्सकको सिफारिस विना नै बिक्री गर्ने गरेको र त्यसबाट मानिसमा मात्र नभएर समाजमा नै नकारात्मक असर परिरहेको पाइनाले यस दफामा त्यस्तो कार्यलाई कसुर औषधि ऐनमा भएको व्यवस्थालाई सुधार गरी निरन्तरता दिइएको हो । इलाज गर्न पाउने इजाजत प्राप्त व्यक्तिको सिफारिस विना कसैलाई मानवशरीरमा गम्भीर असर पुऱ्याउने कुनै लागू औषध, विषादी वा जोखिमपूर्ण औषधि बिक्री गर्ने कार्यबाट व्यक्तिको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पर्न सक्ने हुँदा पनि त्यस्तो कार्यलाई नियन्त्रण गरी दण्डनीय बनाइएको हो । यस दफामा भएको व्यवस्थाबाट सामान्य किसिमका औषधिबाहेक अर्थात् मानवशरीरमा गम्भीर असर पुऱ्याउने लागू औषध (Narcotic Drugs), विषादी (Poison) वा यस्तै प्रकारका जोखिमपूर्ण औषधिहरू चिकित्सकको सिफारिस पूर्जा विना बिक्रीमा बन्देज लगाइएको छ । यस दफामा उल्लिखित कसुर स्थापित हुनका लागि निम्नानुसारका तत्वको आवश्यकता पर्दछन् ।

- (क) कानूनबमोजिम औषधि बेचन पाउने व्यक्तिले (औषधी बिक्री गर्ने अनुमति प्राप्त व्यक्तिले),
- (ख) इलाज गर्न पाउने इजाजत प्राप्त व्यक्तिको सिफारिस विना,
- (ग) कसैलाई,
- (घ) मानवशरीरमा गम्भीर असर हुने कुनै लागू औषध, विषादी वा जोखिमपूर्ण औषधि,
- (ङ) बिक्री वितरण गर्न हुँदैन ।

यसरी चिकित्सकको सिफारिस विना मानवशरीरमा असर पुग्ने औषधिहरू बिक्री गरेको कार्य दण्डनीय हुन्छ र उपदफा (२) मा भएको व्यवस्थाअनुसार त्यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ ।

२३५. औषधीमा मिसावट गर्न वा मिसावट गरेको औषधि बिक्री गर्न नहुने : (१) कसैले जानीजानी औषधिको असर सून्य वा घटी वा बदलिने वा हानिकारक हुने गरी कुनै औषधिमा मिसावट गर्न वा त्यसरी मिसावट भएको औषधि वा अन्य कुनै वस्तुलाई औषधि भनी बिक्री गर्न वा उपचारको निमित्त कसैलाई दिन वा कुनै व्यक्तिलाई त्यस्तो औषधि सेवन गर्न लगाउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिम सजाय हुनेछ :

- (क) त्यस्तो औषधि सेवन गरेको कारणले ज्यान मरिसकेकोमा ज्यान मारेको सरह,
- (ख) त्यस्तो औषधि सेवन गरेको कारणले ज्यान मर्न सक्ने गरी खतरा पुगेको वा पुग्ने सम्भावना भएकोमा ज्यान मार्ने उद्योग गरेसरह,
- (ग) त्यस्तो औषधि सेवन गरेको कारणले शरीरको कुनै भङ्गभङ्ग हुने वा सोको शक्ति क्षीण वा हरण हुन सक्ने भएमा दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (घ) खण्ड (क), (ख) वा (ग) को अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना ।

टिप्पणी:

मिसावट गर्नु भनेको कुनै एक वस्तुमा अर्को वस्तु मिलाउनु वा मिश्रण गर्नु गराउनु हो । फौजदारी कानूनमा कुनै खाद्य वस्तुमा अर्को अखाद्य वस्तु मिलाउनु वा मिश्रण गराई पहिलेको वस्तुलाई अर्को रूप दिइने कार्य हो जसबाट कुनै वस्तु अस्वाभाविकत र प्रदूषित बन्दछ र प्रयोगहीन बन्दछ । औषधिमा मिसावट गर्नु भन्नाले औषधिलाई त्यसको असर वा प्रभाव शून्य बनाउनु वा घटी बनाउनु (Quality Down) वा बदल्नु वा हानिकारक बनाउनु वा दूषित बनाउनु भन्ने बुझिन्छ । औषधि जस्तो संवेदनशिल वस्तुमा अर्को वस्तु मिसाई दूषित बनाउने कार्य निश्चय पनि आपराधिक कार्य हो । यसबाट त्यस्तो औषधि प्रयोगहीन भै प्रयोग कर्तालाई गम्भीर असर पुऱ्याउँदछ । यसरी औषधि वा अन्य प्रकारका खाद्य पदार्थमा मिसावट गरिने कार्यलाई सामान्यतः उपभोक्ता संरक्षणसम्बन्धी ऐनले व्यवस्थित गरेको हुन्छ । तर त्यस प्रकारको कानूनमा हरेक प्रकारका चिज वस्तुमा गरिने मिसावटलाई समेटने भएकाले औषधिमा गरिने मिसावटको कार्य गौण बन्न पुग्दछ । तसर्थ, प्रायसः सबै कानूनी प्रणालीले औषधिमा मिसावट गरिने कार्यलाई सामान्य फौजदारी कानूनमा गम्भीर अपराधको कोटीमा राखी छुट्टै कसुर र सजायको व्यवस्था गर्ने गरेको पाइन्छ । हाम्रो देशमा पनि हाल प्रचलित औषधि ऐन, २०३५ को दफा २९ मा औषधिमा मिसावट गर्ने र मिसावट गरेको औषधिको बिक्री वितरणमा बन्देज लगाई गम्भीर अपराधको रूपमा स्वीकार गरी दण्डनीय बनाएको छ । यस दफामा सोही व्यवस्थालाई अझ परिष्कृत रूपमा निरन्तरता दिइएको छ ।

यस दफाको उपदफा (१) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार कसैले जानीजानी कुनै पनि औषधिमा त्यस्तो औषधिको असर सून्य वा घटी हुने वा बदलिने वा हानिकारक हुने गरी मिसावट गर्न र त्यसरी मिसावट गरेको औषधि बिक्रीवितरण गर्न वा उपयोग गर्न कसैलाई दिन वा खान दिन नहुने र त्यस्तो कार्य गरेमा गम्भीर फौजदारी कसुर हुने कुरा उल्लेखन गरिएको छ । जस अनुसार यस दफामा उल्लिखित कसुर स्थापित हुन आपराधिक मनसायको रूपमा जानीजानी (With Knowledge) का साथै निम्न तत्व आवश्यक पर्दछ :

- (क) कसैले,
 (ख) जानीजानी (With Knowledge),
 (ग) औषधीको असर सून्य वा घटी वा बदलिने वा हानिकारक हुने गरी,
 (घ) कुनै औषधिमा मिसावट गर्न वा,
 (ङ) त्यसरी मिसावट भएको औषधि बिक्री गर्न वा,
 (च) उपचारको निमित्त कसैलाई दिन वा,
 (छ) कुनै व्यक्तिलाई त्यस्तो औषधि,
 (ज) सेवन गर्न लगाउन हुँदैन ।

औषधिमा मिसावट गर्ने, बिक्री गर्ने वा प्रयोग गर्न दिने कसुरदारलाई त्यस्तो औषधि खाएको कारण कसैको मृत्यु नै भएकोमा ज्यान मारे सरह, ज्यान नमरेको तर ज्यान मर्न सक्ने खतरा भएकोमा ज्यान मार्ने उद्योग गरेसरह सजाय हुन्छ भने शरीरको कुनै अङ्गभङ्ग हुने वा सोको शक्ति क्षीण वा हरण हुन सक्ने भएमा दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना तथा यस्तो अवस्थाबाहेक अन्यमा पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ । यसरी औषधिमा मिसावट गर्ने कार्यलाई विश्वका प्रमुख कानूनी प्रणालीमा कसुर कायम गरी सजायको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

२३६. म्याद नाघेको वा पूर्व सावधानी नलिई औषधि बिक्री, वितरण गर्न नहुने : (१) कसैले कुनै निश्चित समयवाधि भित्र प्रयोग गरिसक्नु पर्ने औषधि सो म्याद नाघेपछि बिक्री गर्न वा कुनै औषधि बिक्रीवितरण गर्दा कुनै खास पूर्व सावधानी लिनुपर्नेमा सो नलिई बिक्रीवितरण गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी:

स्वास्थ्य सुधारका लागि प्रयोग गरिने जुनसुकै औषधिमा निश्चित समय भित्र प्रयोग गरिसक्नु पर्ने गरी समयवाधि तोकिएको हुन्छ । यो उत्पादनकर्ताको अत्यावश्यक कार्य हो । त्यो तोकिएको म्याद नाघेको (Date Expired) औषधिको सेवनले मानवशरीरमा नकारात्मक असर पुऱ्याउँदछ । म्याद नाघेका कुनै कुनै औषधि त मानिसका लागि अत्यन्त घातक हुन सक्छन । म्याद नाघेको औषधिलगायतका खाद्य पदार्थ बिक्री गर्न नहुने सामान्य जानकारीमा राख्नु पर्ने कुरा हो । अझ औषधि जस्तो मानव स्वास्थ्यसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने औषधि जस्तो महत्वपूर्ण वस्तु म्याद नाघेको अवस्थामा बिक्री गर्नु चरम लापरवाही हो । तसर्थ, यस्ता म्याद नाघेका औषधि बिक्री गर्ने कार्यलाई कसुर कायम गरिएको हुन्छ । त्यस्तै कुनै कुनै औषधि बिक्री गर्नु अगाडि कुनै खास पूर्व सावधानी अपनाउनु पर्ने हुन्छ । त्यस्तो सावधानी नअपनाई बिक्री गरेको कारण नकारात्मक परिणाम आउन सक्दछ । तसर्थ, पूर्व सावधानी अपनाउनु पर्नेमा त्यस्तो सावधानी नअपनाई औषधि बिक्री गर्ने कार्य पनि कसुर हुन्छ । यस्तो कार्यलाई हाल प्रचलित औषधि ऐन, २०३५ को दफा ३० मा कसुर कायम गरेको छ । सोही व्यवस्थालाई केही परिमार्जन गरी अर्थात् सावधानी अपनाएर बिक्री गर्नुपर्नेमा सो नगरेको कार्यलाई पनि आवश्यकता अनुसार कसुर कायम गरिएको छ । प्रस्तावित अनुसार कसैले कुनै निश्चित समयवाधि भित्र प्रयोग गरिसक्नु पर्ने औषधि सो म्याद नाघेपछि बिक्री गर्न वा कुनै औषधि

बिक्रीवितरण गर्दा कुनै खास पूर्व सावधानी लिनुपर्नेमा सो नलिई बिक्री वितरण गर्न हुँदैन । त्यस्तो म्याद नाघेको औषधि बिक्री गर्ने कार्य तथा कुनै औषधि बिक्री गर्नु अगाडि पूर्व सावधानी अपनाउनु पर्नेमा सावधानी नअपनाउने कार्य दण्डनीय हुन्छ । उपदफा (१) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसारको कसुर कायम हुन निम्न तत्व आवश्यक पर्दछ ।

(क) कसैले,

(ख) कुनै निश्चित समयावधि भित्र प्रयोग गरिसक्नु पर्ने औषधि,

(ग) सो म्याद नाघेपछि बिक्री गर्न वा,

(घ) कुनै औषधि बिक्रीवितरण गर्दा कुनै खास पूर्व सावधानी लिनुपर्नेमा,

(ङ) सो नलिई,

(च) बिक्री वितरण गर्न हुँदैन ।

यस्तो म्याद नाघेको औषधि बिक्री गर्ने र खास पूर्व सावधानी लिन पर्नेमा नलिने कसुर गर्ने लाई कसुर अनुसार एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था उपदफा (२) मा गरिएको छ ।

२३७. एक औषधिलाई अर्को औषधि भनी बिक्रीवितरण गर्न नहुने : (१) कसैले दफा २३४बमोजिम औषधि बिक्रीवितरण गर्दा एक किसिमको औषधिलाई तात्त्विक रूपमा भिन्न अर्को किसिमको औषधि हो भन्ने जानीजानी वा थाहा पाउनु पर्ने मनासिव कारण भई बिक्रीवितरण गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी:

औषधी बिक्री वितरण गर्न इजाजत प्राप्त व्यक्तिले एउटा औषधिलाई अर्को औषधि भनी बिक्री वितरण गर्ने कार्यलाई यस दफामा कसुर कायम गरी दण्डनीय बनाइएको छ । यसमा कुनै औषधिलाई त्यसमा रहेको तत्व अर्को किसिमको हो वा अर्को औषधिको काम यसैले गर्छ भनी वा जानीजानी एक औषधिको सट्टा अर्को औषधि बिक्री गर्नु हुँदैन । समग्रमा यस दफाले जानीजानी वा ठाटी बिक्री गर्न नहुने कुरा दर्शाइएको छ । उपदफा (१) मा भएको व्यवस्थाअनुसार औषधि बिक्रीवितरण गर्नेले यसै परिच्छेदको दफा २३४बमोजिम औषधि बिक्री गर्दा एक किसिमको औषधिलाई तात्त्विक रूपमा भिन्न अर्को किसिमको औषधि हो भन्ने जानीजानी वा थाहा पाउनु पर्ने मनासिव कारण भई बिक्रीवितरण गर्न हुँदैन र त्यस्तो कार्यलाई कसुर मानिएको छ । यस दफामा उल्लिखित कसुर कायम हुन मनसायको जानीजानी (With Knowledge) स्तरको तत्वका साथै निम्न तत्वको आवश्यकता पर्दछ ।

(क) कसैले,

(ख) दफा २३४ बमोजिम औषधि बिक्रीवितरण गर्दा,

(ग) एक किसिमको औषधिलाई,

(घ) तात्त्विक रूपमा भिन्न अर्को किसिमको औषधि हो भन्ने जानीजानी वा थाहा पाउनु पर्ने मनासिव कारण भई,

(ङ) बिक्री वितरण गर्न हुँदैन ।

यस दफामा उल्लिखित कसुर गर्ने कसुरदारलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था उपदफा (२) मा प्रस्ताव गरिएको छ ।

२३८. भ्रूटा प्रतिवेदन दिन नहुने : (१) कानूनबमोजिम मानव रगत, मूत्र वा खकार आदि प्रयोगशाला परीक्षण (प्याथोलोजिकल टेष्ट) गर्न इजाजतपत्र प्राप्त व्यक्तिले त्यसरी परीक्षण गर्दा भ्रूटा वा गलत प्रतिवेदन दिन वा परीक्षणबाट प्राप्त तथ्य भन्दा फरक तथ्य उल्लेख गरी प्रतिवेदन दिन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको प्रतिवेदनबमोजिम कसैलाई औषधि सिफारिस गरी सेवन गर्दा, चिरफार गर्दा वा उपचार गर्दा कसैको ज्यान मरेमा वा अङ्गभङ्ग भएमा त्यस्तो प्रतिवेदन दिने व्यक्ति जिम्मेवार रहनेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम कसुर गर्ने व्यक्तिलाई ज्यान मरिसकेको भए ज्यान मारे सरह र अङ्गभङ्ग भएको भए अङ्गभङ्ग गरेसरह सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी:

यस दफामा नयाँ कसुरको पहिचान गरी दण्डनीय बनाइएको छ । इलाज वा उपचारका क्रममा मानिसको रगत, खकार, मूत्र आदि जस्ता वस्तुको प्रयोगशालामा गरिने परीक्षण (Pathological Test) पनि अत्यन्त महत्वपूर्ण पक्ष हो । यसमा लापरवाही वा हेल्चक्र्याई गरी भ्रूटा वा गलत प्रतिवेदन दिइयो भने गम्भीर परिणाम आउन सक्ने हुन्छ । यसरी ल्याबमा गरिने प्रयोगशाला परीक्षण (Pathological Test) प्रतिवेदनका आधारमा इलाज गर्दा मानिसको शरीरमा अङ्गभङ्ग हुनका साथै ज्यानै पनि जान सक्छ । प्रथमतः यस्तो परीक्षण गर्न इजाजत प्राप्त व्यक्तिले मात्र गर्न पाउँछ र त्यस्तो व्यक्तिले परीक्षण गर्दा अत्यन्त सावधानीका साथ परीक्षण गरी सही र सत्य प्रतिवेदन दिनुपर्दछ । त्यस्तो परीक्षणकर्ताले भ्रूटो, गलत वा फरक तथ्य दिने गरेको पाइएको र त्यसबाट मानव स्वास्थ्यमा गम्भीर असर पर्न सक्ने हुनाले यस्तो कार्यलाई यस दफामा समयको आवश्यकता अनुसार नयाँ कसुरको रूपमा पहिचान गरिएको हो । परीक्षण गर्दा पाइएको तथ्यलाई फरक पारी गलत तथ्य दिने, भ्रूटो तथ्य दिएका कारण कसुर कायम हुने यसबाट त्यस्तो काम गर्ने व्यक्तिमा चरम लापरवाही र हेल्चक्र्याई जस्ता अपराधिक मनसाय स्वतः रहेको हुन्छ । उपदफा (१) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार मानव रगत, मूत्र वा खकार आदि प्रयोगशाला परीक्षण (प्याथोलोजिकल टेष्ट) गर्न इजाजतपत्र प्राप्त व्यक्तिले त्यसरी परीक्षण गर्दा भ्रूटो वा गलत प्रतिवेदन दिन वा परीक्षणबाट प्राप्त तथ्य भन्दा फरक तथ्य उल्लेख गरी प्रतिवेदन दिन हुँदैन । यस्तो भ्रूटा वा गलत प्रतिवेदन दिएको आधारमा चिरफार गर्दा, उपचार गर्दा वा औषधि सेवन गर्न सिफारिस गर्दा त्यस्तो उपचार वा औषधिको कारण कसैको ज्यान मरेमा वा अङ्गभङ्ग भएमा त्यस्तो प्रतिवेदन दिने व्यक्ति नै जिम्मेवार रहने गरी उपदफा (३) मा व्यवस्था गरी परीक्षण गर्ने व्यक्तिलाई बढी जिम्मेवार बनाइएको छ । यस दफामा कसुर कायम गरिएको अपराध कायम हुन निम्न तत्व आवश्यक पर्दछ :

(क) कानूनबमोजिम मानव रगत, मूत्र वा खकार आदि प्रयोगशाला परीक्षण (प्याथोलोजिकल टेष्ट) गर्न इजाजतपत्र प्राप्त व्यक्तिले,

(ख) त्यसरी परीक्षण गर्दा,

(ग) भूटो वा गलत प्रतिवेदन दिन वा परीक्षणबाट प्राप्त तथ्य भन्दा फरक तथ्य उल्लेख गरी,
(घ) प्रतिवेदन दिन हुँदैन ।

यस दफाको उपदफा (१) को कसुर गर्ने अर्थात् मानव रगत, मूत्र वा खकार आदि प्रयोगशाला परीक्षण (प्याथोलोजिकल टेष्ट) गर्न इजाजतपत्र प्राप्त व्यक्तिले त्यसरी परीक्षण गर्दा भूटो वा गलत प्रतिवेदन दिन वा परीक्षणबाट प्राप्त तथ्य भन्दा फरक तथ्य उल्लेख गरी प्रतिवेदन दिने कसुरदारलाई कसुर अनुसार तीन वर्षसम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था उपदफा (२) मा छ भने त्यस्तो भूटो वा गलत प्रतिवेदनबमोजिम कसैलाई औषधि सिफारिस गरी सेवन गर्दा, चिरफार गर्दा वा उपचार गर्दा कसैको ज्यान मरेमा वा अङ्गभङ्ग भएमा त्यस्तो प्रतिवेदन दिने व्यक्ति नै जिम्मेवार हुने र त्यस्तो व्यक्तिलाई ज्यान मरिसकेको भए ज्यान मारे सरह र अङ्गभङ्ग भएको भए अङ्गभङ्ग गरेसरह सजाय हुने व्यवस्था उपदफा (४) मा प्रस्ताव गरिएको छ । सजायसम्बन्धी यस व्यवस्थाबाट प्रयोगशाला परीक्षण (Pathological Test) गर्ने व्यक्ति तथा प्रयोगशाला बढी सजग तथा जिम्मेवार हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

२३९. क्षतिपूर्ति भराइ दिनु पर्ने : यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर गरेको कारणबाट कसैको ज्यान मरेमा ज्यान मारे सरह र अङ्गभङ्ग भएमा अङ्गभङ्ग भए सरह कसुरदारबाट सम्बन्धित पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराइ दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी:

यस परिच्छेदको कसुर गरेको कारण व्यक्तिलाई पुग्न गएको क्षतिका आधारमा पीडित वा निजको आश्रित परिवारलाई क्षतिपूर्ति दिलाई दिनु पर्ने नयाँ अवधारणा प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार यस परिच्छेदमा उल्लिखित कसुर गरेको कारणबाट कसैको ज्यान मरेमा ज्यान मारे सरह र अङ्गभङ्ग भएमा अङ्गभङ्ग भए सरह त्यस्तो कसुर गर्ने कसुरदारबाट सम्बन्धित पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराइ दिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस व्यवस्थाले नेपालमा इलाजसँग सम्बन्धित सबै अस्पताल, नर्सिङ्ग होम, क्लिनिक, प्रयोगशाला, व्यक्ति, निकाय वा जो सुकै संवेदशिल, सजग र जिम्मेवार हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । त्यस्तै स्वास्थ्य उपचार गर्ने कुनै पनि निकायमा लापरवाही तथा हेलचक्र्याँड कम हुने अपेक्षा समेत गर्न सकिन्छ । साथै, पीडितले क्षतिपूर्ति पाउने यस व्यवस्थाबाट उपचारको क्रममा भएको लापरवाही वा हेलचक्र्याँडबाट विरामीको मृत्यु वा अङ्गभङ्ग भएको कारण हुने तोडफोड जस्ता कार्यमा कमी आउने पनि आशा गर्न सकिन्छ ।

२४० हदम्याद : (१) दफा २३० को उपदफा (४), २३१, २३२, २३३ को उपदफा (४), २३५ र २३६ को उपदफा (४) बमोजिमको कामबाट ज्यान मरेकोमा जहिलेसुकै पनि उजुर लाग्नेछ ।

(२) दफा २३० को उपदफा (१) अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले एक वर्ष र अन्य कसुरको हकमा त्यस्तो कसुर भए गरेको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी:

यस परिच्छेदमा उल्लिखित कसुरको उजुर गर्न यस दफामा विभिन्न हदम्याद तोकिएको छ । तोकिएको हदम्यादभित्र उजुर नदिए उजुर नलाग्ने व्यवस्था यस दफामा गरिएको छ । जसअनुसार

निम्नानुसारको कसुरमा निम्नानुसारको हदम्यादभित्र उजुर गर्नुपर्छ ।

क) जहिले सुकै पनि उजुर दिन सकिने कसुरहरू :- उपदफा (१)

- (१) दफा २३० को उपदफा (४) मा उल्लिखित इजाजत प्राप्त नगरेको व्यक्तिले चिकित्सासेवा दिँदा, चिरफार गर्दा वा औषधि खुवाउँदा कसैको ज्यान मर्न गएको र अङ्गभङ्ग भएको कसुरमा,
- (२) दफा २३१ मा उल्लिखित बदनियत चिताई उपचार गर्दा कसैको ज्यान मरेको र अङ्गभङ्ग भएको कसुरमा,
- (३) दफा २३२ मा उल्लिखित लापरवाही वा हेलचक्र्याँड गरी उपचार गर्दा कसैको ज्यान मरेको र अङ्गभङ्ग भएको कसुरमा,
- (४) दफा २३३ को उपदफा (४) मा उल्लिखित मन्जुरी विना मानवशरीर परीक्षण गरेको कारण कसैको ज्यान मरेको र अङ्गभङ्ग भएको कसुरमा,
- (५) दफा २३५ मा उल्लिखित कसैले जानीजानी औषधि मिसावट गरेको वा मिसावट औषधि विक्री वितरण गरेको कसुरमा र
- (६) दफा २३८ को उपदफा (४) मा उल्लिखित भुट्टा प्रतिवेदन दिएको आधारमा उपचार गर्दा कसैको ज्यान मरेको र अङ्गभङ्ग भएको कसुरमा जहिले सुकै पनि उजुर दिन सकिन्छ ।

ख) थाहा पाएको मितिले एकवर्ष भित्रमा उजुर दिनु पर्ने कसुरहरू :- उपदफा (२)

- (१) दफा २३० को उपदफा (१) अन्तर्गतको निर्धारित शैक्षिक योग्यता प्राप्त नगरी चिकित्सासेवा उपलब्ध गराउने गरेको कसुरमा थाहा पाएको मितिले एकवर्ष भित्र उजुर दिनुपर्छ ।

ग) कसुर भए गरेको मितिले छ महिनाभित्रमा उजुर दिनु पर्ने कसुरहरू :- उपदफा (२)

- (१) माथि उल्लिखित कसुरबाहेक यस परिच्छेदमा उल्लिखित अन्य कसुरमा कसुर भए गरेको मितिले छ महिनाभित्र उजुर दिनुपर्छ ।

चोरी तथा डाँकासम्बन्धी कसुर

परिचयः

चोरी तथा डाँकासम्बन्धी कसुर सम्पत्तिसम्बन्धी परम्परागतदेखि प्रचलनमा रहेको प्राचीन तथा गम्भीर अपराध हुन् । सम्पत्तिसम्बन्धी अपराधमा चोरी (Theft) एक गम्भीर सामाजिक तथा नैतिकता विरुद्धको अपराध हो । विधिशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट चोरीको कसुरमा साधारण चोरी (Theft), नकबजनी चोरी (Burglary), जबर्जस्ती चोरी (Extortion), रहजनी (Robbery) र डाँका (Dacoity), जानीजानी चोरीका सामान खरिद गर्ने (Receiving and Dealing Stolen Property), घर फोर्ने (House Breaking), अर्काको सम्पत्ति बेइमानीपूर्वक प्रयोगमा ल्याउने (Misappropriation), चोरी तथा डाँका गर्न सहयोग पुग्ने हात हतियार र सामान लिएर हिडने (Going Equipped for Stealing) आदि जस्ता अपराधहरू पर्दछन् । जुन समयदेखि मानव समुदायमामा सम्पत्तिको प्रादुर्भाव भयो, चोरीसम्बन्धी अपराध पनि सोही समयदेखि देखा परेको मानिन्छ । यो अपराध परम्परागत (Traditional) तथा नैतिक पतन हुने फौजदारी अपराध हो ^{३८५} चोरी (Theft) लाई Taking of another person's property without that person's permission or consent with the intent to deprive the rightful owner of it भनी परिभाषा गरेको पाइन्छ ^{३८६} अर्थात् अर्काको सम्पत्ति त्यस्तो सम्पत्तिको असली हकभएको धनीको सहमति वा अनुमति विना सदाका लागि निजको कब्जाबाट हटाउने वा लिनु खानु नै चोरी हो । कतै कतै चोरीको कसुरलाई Larceny पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । तर Larceny ले सम्पत्तिसम्बन्धी तमाम कसुरहरू जस्तो कीर्ते, ठगी गरी अर्काको सम्पत्ति हात पार्ने सबै प्रकारका कसुरलाई समेटेको हुन्छ । यसमा सम्पत्तिको स्वामित्व आफूमा ल्याउने कार्य गरिएको हुन्छ भने चोरीमा कब्जामा लिने कार्य गरिएको हुन्छ । Larceny लाई Crime involving the wrongful acquisition of the personal property of another person भनी परिभाषा गर्न सकिन्छ । यसलाई Larceny is a crime against possession. Furthermore, it has two elements which must be met, the actual taking of the property, even if momentarily (actus rea) and the culpable intent to deprive another of their property (mens rea). Larceny involves the trespassory taking of possession of personal property from another person. As Dressler notes, to understand larceny one must understand the distinction between custody and possession भनी अभि स्पष्ट गर्न सकिन्छ ^{३८७} अर्थात् यसमा अर्काको निजी सम्पत्ति त्यस्तो सम्पत्तिको धनीको मन्जुरी बेगर बेइमानीका नियतले लिनु खानु वा लैजानु Larceny हो ।

चोरीको प्राचीन अवधारणा अनुसार भौतिक सम्पत्ति मात्रै चोरी हुने कुरा मानिन्थ्यो । तर आधुनिक समयमा, बौद्धिक सम्पत्ति, विद्युत, पानी जस्ता सेवाहरू पनि चोरी हुने गरेको र यस्तो चोरीलाई पनि चोरी भनिन्छ । चोरीलाई आधुनिक समाजमा भन्दा प्राचीन समाजमा गम्भीर रूपमा लिइन्थ्यो । विगतमा चोरी नेपालमा पनि पञ्च खतमा पर्दथ्यो र चोरी सजाय वापत चोरको हात काटने, सार्वजनिक स्थानमा कोर्ष हान्ने जस्ता सजाय दिने प्रचलन थियो । चोरीका विभिन्न स्वरूप

३८५ प्रा.डा. रंजितभक्त प्रधानाङ्गसमेत, फौजदारी कानूनको परिचय, (२०६२), भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन, काठमाडौं, पृष्ठ ३२९ ।

३८६ <http://en.wikipedia.org/wiki/Theft>.

३८७ <http://en.wikipedia.org/wiki/Larceny>.

मध्ये डाँका सबभन्दा गम्भीर कसुर हो । डाँकाको कसुरमा धैरेजना व्यक्ति सङ्गठित रूपमा सम्लग्न हुन्छन र जोखिमी हातहतियारको प्रयोग गर्दछन । यसमा मालधनीलाई शारीरिक रूपमा आक्रमण गरी जबर्जस्ती रूपमा अर्थात् हाकाहाँकी निजको धनमाल लैजाने कार्य गरिएको हुन्छ । यसर्थ, डाँकाको कसुरमा बढी सजाय तोकिएको हुन्छ ।

नेपालमा चोरीलाई प्राचीन समयदेखि नै गम्भीर फौजदारी कसुर मानिआएको पाइन्छ । १९१० जारी भएको मुलुकी ऐनमा चोरीको महल अर्थात् छुट्टै परिच्छेदमा राखी ७९ वटा नम्बरहरूमा चोरी अपराध र यसमा हुने दण्ड सजायको उल्लेखन गरिएको थियो ।^{३८८} यसपछि २०२० सालमा नयाँ मुलुकी ऐन कार्यान्वयनमा आएको र समय समयमा संशोधन भई हालसम्म कायम रहेको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन चोरीको महलमा भएको व्यवस्थाअनुसार साधारण चोरी (Theft), नकबजनी चोरी (Burglary), जबर्जस्ती चोरी (Extortion), रहजनी (Robbery) र डाँका (Dacoity) गरी ५ प्रकारका कार्यहरू चोरीअन्तर्गत रहेका छन् । पटक पटक चोरी गर्नेलाई पटक अनुसार सजाय हुने, चोरी गर्ने तरिका अनुसारको सजाय हुने आदि हाल प्रचलित चोरीसम्बन्धी कानूनका केही विशेषता हुन ।

भारतमा Theft, Extortion, Robbery, Dacoit, Misappropriation, House Trespass, House breaking, Receiving and dealing stolen property, Criminal Breach of trust, Cheating, Criminal Tresspass, Mischief, Fraudulent Deeds and Disposition of Property लाई चोरी र सम्पत्तिसँग सम्बन्धित कसुरको रूपमा मानिएको छ ।^{३८९} त्यस्तै बेलायतमा Theft, Robbery, Burglary, Removal of articles from the places open to the public, Taking motor vehicle or other conveyance, Abstraction of electricity, Handling stolen goods, Advertising rewards for return of goods stolen or lost, Going equipped for stealing, Fraud and Blackmail आदि^{३९०} लाई चोरी र चोरीसँग सम्बन्धित कसुर मानी सजायको व्यवस्था गरिएको छ ।

साधारण चोरी, नकबजनी चोरी, रहजनी चोरी, जबर्जस्ती चोरी तथा डाँका चोरीमा फरक छुटचाउन कठिन छ । यी सबै काममा चोरी नै भए पनि चोरी गर्ने तरिका, चोरीमा सम्लग्न व्यक्तिको सङ्ख्याका आधारमा यिनमा फरक पाउन सकिन्छ । बल प्रयोग हुने चोरी र बल प्रयोग नहुने चोरी गरी विभाजन गरी हेर्दा चोरीका विभिन्न स्वरूपमा फरक छुटचाउन सहज हुन्छ । साधारण चोरी र नकबजनी चोरी बल प्रयोग नगरी गरिने चोरी हुन् भने रहजनी, जबर्जस्ती र डाँका चोरी बल प्रयोग गरी गरिने चोरी हुन् । सामान्य रूपमा हेर्दा रहजनी, जबर्जस्ती र डाँका चोरीलाई लुटपिट हो कि जस्तो देखिन्छ । तर लुटपिट र चोरीका यी स्वरूपमा यथेष्ट फरक हुन्छ । चोरीमा आफ्नो हक नपुग्ने सम्पत्ति कब्जामा लिएको हुन्छ भने लुटपिट गर्दा आफ्नो हक पुग्ने सम्पत्ति हो भनी सोको दाबी गरी जबर्जस्ती खोस्ने र कब्जा लिने काम गरिन्छ । लुटपिटमा लुटपिट गरिएको सम्पत्ति माथि लुटपिट गर्नेले आफ्नो हक अधिकार भएको दाबी गर्दछ भने चोरीमा नितान्त अर्काको सम्पत्ति गुप्त रूपमा चोरी गरिएको हुन्छ । यहि नै यी दुवैको मूलभूत फरक हो ।

कसैले बेइमानीका नियतले अर्काको कब्जामा रहेको सम्पत्ति सो कब्जावालाको स्वीकृति वा मन्जुरी बेगर निजको सो सम्पत्तिमा रहेको हकलाई सदाका लागि बञ्चित गर्ने हिसाबले लिनु, आफ्नो कब्जामा राख्नु वा लैजानु चोरी हो भनी साधारण चोरीको परिभाषा गर्न सकिन्छ ।^{३९१} अर्थात् संक्षेपमा

३८८ प्रा. माधवप्रसाद आचार्यसमेत, फौजदारी कानून समिक्षात्मक विवेचना, (२०६३), भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसनस्, काठमाडौं, पृष्ठ २६६ ।

३८९ Indian Penal Code, 1860, secs. 378-462.

३९० Theft Act, 1968.

३९१ प्रा.डा. रजतभक्त प्रधानाङ्गसमेत, फौजदारी कानूनको परिचय, (२०६२), भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसनस्, काठमाडौं, पृष्ठ ३३० ।

भन्दा आफ्नो हक नपुग्ने अर्थात् अर्काको सम्पत्ति बेइमानीका नियतले निजलाई थाहा नदिई वा मन्जुरी बिना आफ्नो कब्जामा लिनु नै चोरी गर्नु हो । साधारण चोरीमा बल प्रयोग गरिएको अवस्था विद्यमान हुँदैन ।

चोरी एक विवादास्पद अपराध हो, यसको पूर्ण परिभाषा गर्न कठिन छ । नेपालमा प्रचलित मुलुकी ऐन, चोरीको महलको १ नं. मा चोरीको पूरक परिभाषा गरिएको छ । सो व्यवस्थाअनुसार आफ्नो हक नपुग्ने अचल भइरहेकोलाई चलको हिसाब गराई वा चल धनमालसमेत हक पुग्ने धनीलाई थाहा नदिई वा उसको मन्जुरी बेगर धनीको हक मेटाई आफूले लिन खानका लागि जुनसुकै कुरो गरी बेइमानीका नियतले (With malafide Intention) कसैले लगेमा चोरी हुन्छ भनी चोरीको परिभाषा गरिएको छ । चोरीको परिभाषा अनुसार चोरी अपराध हुनका लागि आपराधिक कार्य (Acts Reus) र मनसाय (Mens Rea) दुवै तत्वको विद्यमानता हुन जरुरी हुन्छ । त्यसबाहेक नेपालमा प्रचलित कानून अनुसार चोरी हुनका लागि :-

- (क) आफ्नो हक नपुग्ने धनमाल हुनुपर्छ,
- (ख) अचललाई चल बनाई वा चल धनमाल लगेको हुनुपर्छ,
- (ग) त्यस्तो धनमाल धनीलाई थाहा नदिई वा उसको मन्जुरी नलिई लगेको हुनुपर्छ,
- (घ) मालधनीको हक मेटाई आफूले लिन खानका लागि बेइमानीका नियतले लगेको हुनुपर्छ ।

बेलायतमा प्रचलनमा रहेको Theft Act, 1968 को दफा १ मा चोरीको परिभाषा अझ स्पष्ट रूपमा गरिएको छ । उक्त ऐनमा A Person is guilty of theft if he dishonestly appropriates property belonging to another with the intention of permanently depriving the other of it. भनी चोरीको परिभाषा गरिएको छ ।^{३९२} यस परिभाषा अनुसार चोरी हुनको लागि:-

- क) सम्पत्ति चोरिएको हुनुपर्छ,
- ख) त्यस्तो सम्पत्ति अर्कोको स्वामित्व वा जिम्मामा रहे भएको हुनुपर्छ (The Property belonging to another),
- ग) त्यस्तो सम्पत्ति अर्कोले उपभोग गरेको हुनुपर्छ (The thief must appropriate ther property),
- घ) त्यस्तो सम्पत्ति आफ्नो बनाउँदा वा उपभोग गर्दा अर्काको हक भोगलाई सदाका लागि मेटाउने नियत राखेको हुनुपर्छ (Intention to deprive the owner permanently of his property) र
- ङ) त्यस्तो कार्य बेइमानीका नियतले गरेको हुनुपर्छ (The appropriation must be dishonest) जस्ता तत्वहरूको आवश्यकता पर्दछ ।

यस परिभाषामा अपराधका तत्वहरू चोरीको आपराधिक कार्य (Actus Reus) (अघिल्ला तीन वटा) तथा मनसाय (Mens Rea) (पछिल्ला दुई वटा) दुवैको विद्यमानता रहेको छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा 378 मा Whoever, intending to take dishonestly any moveable property out of the possession of any person without that person's consent, moves that property in order to such taking, is said to commit theft. भनी चोरीको परिभाषा गरिएको छ ।^{३९३} भारतीय दण्डसंहिताका अनुसार चोरी ठहर्नका लागि देहायका तत्व हुन आवश्यक देखिन्छ ।

- (क) Dishonest intention to take property,
- (ख) The Property must be moveable,

^{३९२} Theft Act, 1968, sec. 1.

^{३९३} Indian Penal Code, 1860, sec. 378.

(ग) It should taken out of the possession of another person,

(घ) It should be taken without the consent of that person and

(ङ) There must be some moving of the property in order to accomplish the taking of it.

भारतीय कानूनअनुसारको उपर्युक्त व्यवस्था हेर्दा अर्काको चल सम्पत्ति लिने बदनियतले त्यस्तो सम्पत्तिको हकदारको मन्जुरी बेगर त्यस्तो सम्पत्तिको हकदारले राखेको स्थानबाट हटाउने, चलाउने, लैजाने कार्य चोरी हो । भारतीय दण्डसंहिताले पनि चोरीको पूर्ण परिभाषा गरेको पाइन्छ ।

नकबजनी (Burglary) चोरी बल प्रयोग नगरी गरिने चोरीको स्वरूप हो । यसमा चोरले चोरी गर्दा सम्पत्ति धनी विरुद्ध कुनै प्रकारको बल प्रयोग गरेको हुँदैन । तर सामान्य चोरीमा हुने तत्वका अतिरिक्त थप विशेष तत्वहरू हुने हुँदा सामान्य चोरी भन्दा यो एक गम्भीर अपराध हो । घर फोरेर गरिने चोरी नकबजनी चोरी हो । हाल कायम हाफ्रो कानूनी व्यवस्थाअनुसार यस प्रकारको चोरीमा खुला ढोकाबाट बाहेक सेन वा सुरुङ्ग खनी वा भित्ता वा भ्याल ढोका फोरी वा खोली वा घरको छानो, कौसी, भ्याल, पर्खाल इत्यादि कुवाटोबाट कुनै तरहले भित्र पसी चोरी गरेको वा भित्र पस्दा बाटैबाट पसेको भए पनि निस्कदा कुवाटोबाट निस्केको भए नकबजनी हुन्छ ।^{३९४} नेपालमा हाल प्रचलित कानून अनुसारको यस परिभाषाबाट नकबजनी चोरीको कसुर स्थापित हुन साधारण चोरीका सबै तत्व विद्यमान हुनका अतिरिक्त चोरी घरबाट नै भएको हुनुपर्छ र चोरी गर्न घरमा प्रवेश गर्दा खुला ढोकाबाहेक अन्य कुवाटो (सेन वा सुरुङ्ग खनी वा भित्ता वा भ्याल ढोका फोरी वा खोली वा घरको छानो, कौसी, भ्याल, पर्खाल) बाट प्रवेश गरेको वा त्यस्तो कुवाटोबाट बाहिर निस्केको हुनुपर्छ । भारतमा नकबजनी चोरी (Burglary) को छुट्टै व्यवस्था भएकोदेखिदैन । तर त्यहाँ कायम रहेको House Breaking अर्थात् घर फोर्ने कसुर^{३९५} नकबजनीको कसुरसँग मिल्दो जुल्दो रहेको छ । भारतीय दण्डसंहितामा भएको व्यवस्थाअनुसार खुला ढोकाबाट घरभित्र प्रवेश नगरी आफैले बनाएको बाटो, घरको कुनै बन्द भाग फोरी, बन्द ताल्चा फोरी वा खोली, घरको छेस्कनी वा चुकुल खोली वा फोरी, घरधनीलाई डर धाक देखाई ढोकाबाटै पसेको वा निस्केको भए भारतीय कानून अनुसार House Breaking को कसुर हुन्छ ।^{३९६} यो कसुर Burglary को कसुरसँग मिल्दो जुल्दो रहेको छ । भारतमा नकबजनी चोरीमा बल प्रयोग हुन सक्ने अवस्था पनि दर्शाइएको छ । बेलायतमा Burglary को कसुरको व्यवस्था त्यहाँको Theft Act, 1968 मा गरिएको छ । सो ऐनमा पनि नकबजनी चोरीको कसुर नेपालमा भन्दा केही फरक रहेको छ । सो ऐनको व्यवस्थाअनुसार अर्काको घर भित्र बाटो कुवाटो जुनसुकै रीतले चोरी गर्ने नियतले, कुटपिट गर्ने नियतले अनधिकृत प्रवेश गरेमा, चोरी गर्ने उद्योग गरेमा र त्यसरी प्रवेश गरी कसैलाई बलात्कार गरेमा, घरलाई अनधिकृत क्षति पुऱ्याएमा Burglary हुन्छ ।^{३९७}

कमन ल को परम्परागत मान्यताअनुसार नकबजनी (Bulgary) को कसुर घर चोरीमा मात्र र राति भएको हुनुपर्दथ्यो । तर यसको आधुनिक व्याख्याअनुसार जुनसुकै किसिमको संरचना र कतिसम्म भन्ने बुझ्न, जहाज, सवारीसाधनभित्र भएको चोरीलाई पनि Bulgary को रूपमा परिभाषा गरिएको र दिउँसो भएको चोरीलाई पनि यसको दायरामा समावेश गरेको पाइन्छ ।^{३९८}

३९४ मुलकी ऐन, २०२०, चोरीको महल, दफा (३), नेपाल कानून किताव व्यवस्था कम्पनी, काठमाडौं ।

३९५ Indian Penal Code, 1860, sec. 445.

३९६ Indian Penal Code, 1860, sec. 445.

३९७ Theft Act, 1968, sec. 9.

३९८ Paul Bergman and Sara J. Bergman, op.cit.p.275

जबर्जस्ती चोरी (*Extortion*) चोरीको अर्को स्वरूप हो यसमा चोरले सम्पत्ति धनीउपर बल प्रयोग गरेको विशेष थप अवस्था रहेको हुन्छ । सम्पत्ति धनी वा निजको नजिकको कसैलाई धम्की दिई, डर त्रासमा पारी वा गम्भीर घाइते बनाउने त्रास देखाई कुनै धनमाल प्राप्त गर्नु जबर्जस्ती चोरी (*Extortion*) हो । यसमा कुटपिट गरी, हातपात गरी, बाँधी, घाटी थिची, ज्यान लिने, अङ्गभङ्ग गर्ने डर त्रास, धम्की देखाई ढोका बन्द गरी थुनी वा नावालकको सम्पत्ति जबर्जस्ती खोसी चोरी गरिएको अवस्था हुन्छ । यस प्रकार जबर्जस्ती चोरी ठहर्न साधारण चोरीका तत्वहरूको अलावा यी तत्वहरू समेत आवश्यक पर्दछ ।^{१९९} भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३८३देखि ३८९ सम्म जबर्जस्ती चोरीको व्यवस्था गरिएको छ । सो व्यवस्थाअनुसार सम्पत्ति धनीलाई तत्काल जीउ ज्यानको डरत्रासमा पारी वा निजसँग सम्बद्ध बालबच्चाको जीउ ज्यान खतरामा पारी वा, सम्पत्ति धनीका विरुद्ध बेइज्जती हुने लेख सामग्री प्रकाशन गर्ने धम्की दिई सम्पत्ति धनीलाई कुनै रकम वा सम्पत्ति हस्तान्तरण गर्न बाध्य गराएको वा सम्पत्ति सरह महत्व राख्ने काजगपत्रमा सही गर्न बाध्य गराएको अवस्था *Extortion* हो ।^{४००} बेलायतमा प्रचलित रहेको *Theft Act, 1968* को दफा ८ मा बल प्रयोग गरी गरिने चोरीको व्यवस्था गरेको छ । तर उक्त ऐनमा *Extortion* नै नामकरण नगरी *Robbery* भनिएको छ ।

रहजनी चोरी (*Robbery*), चोरीको अर्को रूप हो । रहजनी चोरी (*Robbery*) बल प्रयोग गरी गरिने चोरीको अर्को स्वरूप हो । यसमा साधारण चोरीमा हुने अवस्था र तत्वका अतिरिक्त चोरले सम्पत्ति चोरी गर्दा सम्पत्ति धनीउपर अतिरिक्त बल प्रयोग गरेको हुन्छ । यसमा साधारण चोरी, जबर्जस्ती चोरीमा हुनेमा हुने तत्वका अतिरिक्त ५ नं. अनुसार मुलुकी ऐन, चोरीको महलको बाटोघाटो वा जंगलमा हुकी जबर्जस्ती चोरी गरिएको हुनुपर्ने कुरा प्रचलित कानूनले गरेको छ ।^{४०१} यसबाट रहजनी चोरी बाटोघाटो वा जंगलभन्दा अन्यत्र गरेको हुँदैन । घर, हाटबजार, कार्यालय, मठ मन्दिर जस्ता ठाउँमा नभई बाटोघाटो वा जंगलमा लुकेर बसेर बेइमानीका नियतले जबर्जस्ती सम्पत्ति वा धनमाल खोस्ने कार्य रहजनी चोरी हो । भारतीय दण्डसंहितामा *Extortion* र *Theft* को समग्र अवस्थालाई *Robbery* भनिएको छ । उक्त संहिता अनुसार मालधनीलाई वा अरू कसैलाई तत्काल ज्यान जाने वा अङ्गभङ्ग गर्ने डर त्रासमा पारी सम्पत्ति दिन बाध्य गराएको (*Extortion*) वा चोर आफैले सम्पत्ति खोसी लिएको (*Theft*) अवस्था *Robbery* हो ।^{४०२} भारतीय कानूनअनुसार सम्पत्ति धनी वा अरू कसैलाई घायल हुने अवस्थामा पारेको वा चोरी गरी भाग्दा कसैलाई घाइते हुने अवस्थामा पारेको समेत हुन जरुरी हुन्छ । बेलायतको *Theft Act, 1968* अनुसार बल प्रयोग गरी वा डरत्रास देखाई गरिने चोरी *Robbery* हुन्छ ।^{४०३}

डाँका (*Dacoity*) चोरीको सबैभन्दा गम्भीर स्वरूपको कसुर हो । यो सबै भन्दा खतरनाक चोरी हो । यो अपराध हात हतियार सहितका व्यक्ति सम्मिलित भई बल प्रयोग गरी हाकाहाकी गरिन्छ । यसबाहेक यसमा अन्य सबै प्रकारका चोरीका तत्वका अतिरिक्त चोरी गर्ने व्यक्तिको सङ्ख्या बढी हुन्छ । रहजनी र डाँकाको चोरीमा कसैको सम्पत्तिको चोरी र हिंसा प्रयोग गरिएको अवस्था छ । नेपालमा हाल प्रचलित कानून अनुसार डाँकाको कसुर हुन चार जना भन्दा बढ्ताको जमात

३९९ प्रा.डा. रजितभक्त प्रधानाङ्गसमेत, फौजदारी कानूनको परिचय, (२०६२), भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, काठमाडौं, पृष्ठ ३४२-३४३ ।

४०० Indian Penal Code, 1860, sec. 383.

४०१ मुलुकी ऐन, नेपाल कानून किताब व्यवस्था कम्पनी, काठमाडौं ।

४०२ Indian Penal Code, 1860, sec. 390.

४०३ Theft Act, 1968, sec. 8.

भई जबर्जस्ती चोरी वा रहजनी कै रीतसँग वा हातहतियार लिई उठाई, छाडी वा हुलहुज्जत गरी चोरी गरेको अवस्था आवश्यक पर्दछ।^{४०४} यसबाट डाँकाको वारदात कायम हुन ४ जना भन्दा बढी वा कम्तीमा ५ जना व्यक्ति सम्लग्न भई रहजनी वा जबर्जस्ती चोरी गरेको अर्थात् सम्पत्ति धनीलाई डरत्रास, धम्की देखाई जबर्जस्ती धनमाल खोसेको वारदात घटाएको वा हात हतियार प्रयोग गरी हाकाहाकी धनमाल लिएको अवस्था हुनुपर्ने स्पष्ट हुन्छ। भारतीय दण्डसंहितामा भएको व्यवस्थाअनुसार पाँच वा सो भन्दा बढीको जमात भई Robbery का रीतले चोरी गरेमा डाँकाको कसुर हुन्छ।^{४०५} बेलायतमा डाँकाको कसुरलाई छुट्टै कसुरको रूपमा परिभाषा नगरिएको भए तापनि बल प्रयोग गरी चोरी गरेमा Robbery हुन्छ भनी बल प्रयोग गरेर गरिने चोरीमा राखिएको छ।^{४०६}

यस परिच्छेदमा परम्परागत रूपमा रहेको चोरी र सोसँग सम्बन्धित कसुरहरूलाई निरन्तरता दिदै परिष्कृत रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, चोरीको महलमा भएका कतिपय विवादास्पद, अस्पष्ट र भ्रन्भ्रटिला व्यवस्थाहरूलाई यस परिच्छेदमा सरल र सहज बनाउने प्रयास गरिएको छ। यस परिच्छेदमा साधारण चोरी, नकबजनी चोरी, डाँका तथा बेलायती कानूनमा भएको कानूनी व्यवस्था "Going equipped for stealing" भई चोरीमा प्रयोग हुने औजार लिई हिडने कार्यलाई नयाँ कसुर कायम गरिएको छ। बगली मार्ने कार्य पनि चोरी भए पनि हाल यसलाई स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ मा समावेश गरिएकोमा सोलाई समेत चोरी कसुरको रूपमा यस परिच्छेदमा समेटिएको छ। त्यसै गरी विभिन्न आपद्विपदको अवस्थामा मौका छोपी चोरी गर्ने, देवालयको सम्पत्ति, सरकारी सम्पत्ति चोरी गर्ने कार्यलाई प्रकृति अनुसार सजायको व्यवस्था गरिएको छ। तर पटक-पटक चोरी गर्नेलाई पटक अनुसार थप सजाय गरिने परम्परागत व्यवस्था तथा चोरीको उद्योगसम्बन्धी कसुरलाई समावेश गरिएको छैन। चोरीको सामान राख्ने तथा चोरीको माल हो भन्ने जानीजानी त्यस्तो माल खरिद गर्ने कसुरलाई यस परिच्छेदमा राखिएको छैन। त्यसै गरी डाँकाको परिभाषामा उल्लेख्य परिवर्तन गर्दै जबर्जस्ती चोरी (Extortion) तथा रहजनी चोरी (Robbery) लाई परम्परागत चोरीको कसुर डाँका (Dacoity) मा नै समेटिएको छ।

२४१. चोरी गर्न नहुने : (१) कसैले चोरी गर्न गराउन हुँदैन।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले अन्य व्यक्तिको स्वामित्व, कब्जा, नियन्त्रण वा जिम्मामा रहेको चल सम्पत्ति आफ्नो बनाउने, उपभोग गर्ने वा लिन खानका लागि त्यस्तो व्यक्तिको मन्जुरी विना बेइमानीका नियतले लिएमा वा स्थान परिवर्तन गरेमा निजले चोरी गरेको मानिनेछ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनका लागि -

- (क) "मन्जुरी" भन्नाले लिखित वा मौखिक रूपमा दिइएको वा आचरणद्वारा व्यक्त भएको मन्जुरी सम्भन्नु पर्दछ।
- (ख) अठार वर्ष नपुगेका नाबालकको वा होस ठेगानमा नभएको व्यक्तिको मन्जुरीलाई मन्जुरी मानिनेछैन।

^{४०४} मुलुकी ऐन, २०२०, चोरीको महल, ६ नं., नेपाल कानून किताब व्यवस्था कम्पनी, काठमाडौं।

^{४०५} Indian Penal Code, 1860, sec. 391.

^{४०६} Theft Act, 1968, sec. 8.

टिप्पणी:

विश्वका सबै कानूनी प्रणालीले चोरी (Theft) लाई परम्परा देखिनै कसुर मानी कडा सजायको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। यस दफामा भएको व्यवस्था हाल प्रचलित मूलकी ऐन, चोरीको महलको १ नं. मा भएको व्यवस्थालाई केही परिष्कृत गरी निरन्तरता दिइएको व्यवस्था हो। “चोरी” सम्पत्तिसम्बन्धी परम्परागत घृणित सामाजिक अपराध भएकाले यस दफामा परम्परागत साधारण चोरीको कसुरलाई परिभाषामा अनुभव समेतका आधारमा समयानुकूल परिवर्तन गरी निरन्तरता दिइएको छ। यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले चोरी गर्न गराउन हुँदैन भनी चोरी गर्ने र गराउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ। यस व्यवस्थाअनुसार चोरी गर्ने र गराउने दुवै कार्य फौजदारी कसुर हुन्छ र गर्ने गराउनेलाई समेत एउटै अर्थात् समान सजाय हुन्छ।

उपदफा (२) मा चोरीको परिभाषा गरिएको छ। सो परिभाषा अनुसार कसैले अन्य व्यक्तिको स्वामित्व, कब्जा, नियन्त्रण वा जिम्मामा रहेको चल सम्पत्ति आफ्नो बनाउने, उपभोग गर्ने वा लिन खानका लागि त्यस्तो व्यक्तिको मन्जुरी विना बेइमानीका नियतले लिएमा वा स्थान परिवर्तन गरेमा निजले चोरी गरेको मानिनेछ भनिएको छ। यसबाट चोरीको कसुर कायम हुन अर्काको स्वामित्व, कब्जा, नियन्त्रण वा जिम्मामा रहेको चल सम्पत्तिलाई कसैले आफ्नो बनाउने, भोग गर्ने, लिने खानका लागि त्यस्तो व्यक्तिको मन्जुरी विना बेइमानीका नियतले लिने वा स्थान परिवर्तन गर्ने कार्य हुन आवश्यक हुन्छ। अर्काको चल सम्पत्ति, अनधिकृत व्यक्ति, मन्जुरी नलिएको अवस्था, लिने खाने बेइमानीको नियत (Mens Rea or With malafide Intention) ले, आफ्नो बनाउने उद्देश्य, लैजाने वा स्थान परिवर्तन गर्ने कार्य (Actu Reus) आदि चोरीका मूलभूत तत्वहरू हुन। यस दफाको उपदफा (१) मा उल्लिखित चोरीको कसुर कायम हुन निम्न तत्वको आवश्यकता पर्दछ :-

- (क) कसैले,
- (ख) अन्य व्यक्तिको,
- (ग) स्वामित्व, कब्जा, नियन्त्रण वा जिम्मामा रहेको,
- (घ) चल सम्पत्ति,
- (ङ) आफ्नो बनाउने, उपभोग गर्ने वा लिन खानका लागि,
- (च) त्यस्तो व्यक्तिको,
- (छ) मन्जुरी विना,
- (ज) बेइमानीका नियतले,
- (झ) लिएमा वा स्थान परिवर्तन गरेमा,
- (ञ) निजले चोरी गरेको मानिनेछ।

उपदफा (२) मा प्रयुक्त भएको मन्जुरी भन्नाले लिखित वा मौखिक (Written or Oral) रूपमा दिइएको वा आचरणद्वारा (By Conduct) व्यक्त भएको मन्जुरी सम्भन्तु पर्दछ र अठार वर्ष नपुगेका नाबालक वा होस ठेगानमा नभएको व्यक्तिको मन्जुरीलाई मन्जुरी मानिनेछैन। यसबाट मालधनीले निजको स्वामित्व, कब्जा, नियन्त्रण वा जिम्मामा रहेको चल सम्पत्ति लैजान, उपभोग गर्न, आफ्नो बनाउन लिखित वा मौखिक रूपमा वा निजको आचरणद्वारा सहमति दिएको हुनुपर्छ भन्ने बुझ्नु पर्दछ। तर १८ वर्ष नपुगेका नाबालक वा होस ठेगानमा नभएको व्यक्तिले निजको स्वामित्व, कब्जा, नियन्त्रण वा जिम्मामा रहेको चल सम्पत्ति लैजान, उपभोग गर्न, आफ्नो बनाउन दिएको सहमतिलाई मन्जुरी मान्न सकिँदैन। त्यस्ता व्यक्तिले मन्जुरी दिए पनि निजको चल सम्पत्ति लैजान, उपभोग गर्न, आफ्नो बनाउन हुँदैन।

अर्थात् त्यस्ता व्यक्तिको मन्जुरीले निजको कुनै सम्पत्ति बेइमानीका नियतले आफ्नो बनाउन, लिन खान लगेको भए चोरी गरेको ठहर्छ ।

भारतीय कानूनअनुसार अर्काको चल सम्पत्ति लिने बदनियतले त्यस्तो सम्पत्तिको हकदारको मन्जुरीविना त्यस्तो सम्पत्तिको हकदारले राखेको स्थानबाट हटाउने, चलाउने, लैजाने कार्य चोरी हो ।^{४०७} बेलायती कानून अनुसार अर्को स्वामित्व वा जिम्मामा रहे भएको चल सम्पत्ति आफ्नो बनाउँदा वा उपभोग गर्दा अर्काको हक भोगलाई सदाका लागि मेटाउने नियत राखी वा बेइमानीका नियतले उपभोग गरेको, राखेको, लगेको कार्य साधारण चोरी हुन्छ ।^{४०८}

२४२. चोरी गरेमा हुने सजाय : (१) देहायबमोजिमको अवस्थामा चोरी गर्नेलाई एक वर्षदेखि सात वर्षसम्म कैद र दस हजार रुपियाँदेखि सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ :-

- (क) कुनै सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्ति वा कुनै धार्मिक स्थान वा देवालयको सम्पत्ति चोरी गरेमा,
- (ख) कुनै व्यक्तिलाई मादक पदार्थ खुवाई वा लागू पदार्थ सेवन गराई वा अरू किसिमले बेहोस गराई कुनै सम्पत्ति चोरी गरेमा,
- (ग) भूकम्प, आगलागी, बाढी, हुलदंगा वा यस्तै प्रकृतिको अरू कुनै सङ्कटापन्न स्थिति वा कुनै दुर्घटनाको मौका छोपी कुनै सम्पत्ति चोरी गरेमा,
- (घ) आफू जुन कार्यालय वा व्यक्तिको सेवामा रहेको छ सो कार्यालय वा व्यक्तिको सम्पत्ति चोरी गरेमा,
- (ङ) मानिस वा वस्तु परिवहनको लागि उपयोग भएको कुनै सवारीमा चोरी गरेमा ।

(२) उपदफा (१) मा लेखिएदेखि बाहेक अन्य अवस्थामा चोरी गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी:

यस परिच्छेदको दफा २४१ मा चोरीलाई फौजदारी कसुर कायम गरी साधारण चोरीको परिभाषा मात्र गरिएकोमा यस दफामा साधारण चोरीमा कसुर र अवस्था अनुसार हुने सजायको व्यवस्था गरिएको छ । उपदफा (१) मा चोरी गरिएको सम्पत्ति, मालधनी तथा चोरी गर्दाको अवस्था अनुसार दण्ड सजायको व्यवस्था गरिएको छ । यस उपदफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसार चोरीको कसुरमा कैद तथा जरिमाना दुवै प्रकारको सजाय हुन्छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार साधारण चोरीमा सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने सजाय प्रस्ताव गरिएको छ । यसबाट साधारण चोरीलाई अवस्था अनुसार कम गम्भीर र बढी गम्भीर गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । सरकारी सम्पत्ति, धार्मिक स्थलको सम्पत्ति चोरी गर्नेलाई, भूकम्प, आगलागी, बाढी, हुलदंगा वा यस्तै प्रकृतिको अरू कुनै सङ्कटापन्न स्थिति वा कुनै दुर्घटनाको मौका छोपी चोरी गर्नेलाई, मादक पदार्थ वा लागू पदार्थ खुवाई वा बेहोस गराई चोरी गर्नेलाई, आफू कार्यरत कार्यालय वा त्यसमा काम गर्नेको सम्पत्ति चोरी गर्नेलाई, सार्वजनिक यातायात तथा हुवानीका साधनमा चोरी गर्नेलाई

^{४०७} Indian Penal Code, 1860, sec. 378.

^{४०८} Theft Act, 1968, sec. 1.

बढी गम्भीर चोरीको कोटीमा राखी बढी सजाय प्रस्ताव गरिएको छ भने यीबाहेकको अवस्थामा चोरी गर्नेलाई कम गम्भीर चोरीको कोटीमा राखिएको छ । यसदफामा कसुर गर्दाको अवस्था र कसुरको गम्भीर्यतालाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरिएको छ । यसरी चोरीको कसुर अनुसार सजाय गर्ने व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिता तथा बेलायतको Theft Act, 1968 मा पनि रहेको देखिन्छ ।

उपदफा (१) अनुसार निम्नानुसारको अवस्थामा गरिएको चोरीको कसुरद्वाराई एकवर्षदेखि सात वर्षसम्म कैद र दश हजारदेखि सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ । यसबाट निम्न अवस्थामा गरिएको चोरीको कसुरमा न्यूनतम एकवर्ष कैद र न्यूनतम दशहजार रुपियाँ जरिमाना हुन्छ र कसुर अनुसार बढीमा सातवर्ष कैद र सत्तरी हजार रुपियाँ जरिमाना हुन्छ ।

- (क) कुनै सरकारी वा सार्वजनिक सम्पत्ति वा कुनै धार्मिक स्थान वा देवालयको सम्पत्ति चोरी गरेमा,
- (ख) कुनै व्यक्तिलाई मादक पदार्थ खुवाई वा लागू पदार्थ सेवन गराई वा अरू किसिमले बेहोस गराई कुनै सम्पत्ति चोरी गरेमा,
- (ग) भूकम्प, आगलागी, बाढी, हुलदंगा वा यस्तै प्रकृतिको अरू कुनै सङ्घटपन्न स्थिति वा कुनै दुर्घटनाको मौका छोपी कुनै सम्पत्ति चोरी गरेमा,
- (घ) आफू जुन कार्यालय वा व्यक्तिको सेवामा रहेको छ सो कार्यालय वा व्यक्तिको सम्पत्ति चोरी गरेमा र
- (ङ) मानिस वा वस्तु परिवहनको लागि उपयोग भएको कुनै सवारीमा चोरी गरेमा ।

उपदफा (२) मा भएको व्यवस्थाअनुसार उपदफा (१) को अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा चोरी गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीसहजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ । दफा २४१ को उपदफा (१) मा कसैले चोरी गर्न गराउनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी चोरी गर्ने र गराउने दुवै कसुरलाई समान स्तरमा राखिएकाले यस्तोमा कसैले चोरी गराएमा निजले चोरी गरेसरह मानी चोरी गर्नेलाई हुने सरह समान सजाय हुन्छ ।

चोरीको कसुरमा हाल कायम सजायमा केही बढोत्तरी गरिएको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐनमा कायम रहेको व्यवस्थाअनुसार चोरी गरेको पटक अनुसार सजाय हुने व्यवस्था भएकोमा यसमा कसुर गरेको पटक अनुसार सजाय गर्ने व्यवस्था नराखिएको भए पनि हाल कायम सजाय भन्दा बढी सजायको प्रस्ताव गरिएको छ । हाल प्रचलित कानूनमा चोरीको कसुरमा न्यूनतम एक महिना र बढीमा छ वर्ष कैद (छैठौँ पटक भन्दा बढी पटक चोरी गर्नेलाई) हुने व्यवस्था रहेकोमा यसमा अवस्था हेरी एक वर्षदेखि सात वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ । तर सामान्य चोरीमा भने न्यूनतम सजायको नतोकी बढीमा तीन वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तै बिगोबमोजिम जरिमाना गर्ने व्यवस्थालाई पनि यस परिच्छेदमा हटाई न्यूनतम र अधिकतम रकम तोकी जरिमाना गर्ने व्यवस्था राखिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तः

- (क) लग्यो भन्ने उजुर नभई ल्यायो भन्ने कसुरलाई चोरीको कसुरमा राख्न नमिल्ने ।^{१०९}
- (ख) पानीमा डुबी मरेका व्यक्तिको पेटमा पानी छ, छैन भनी जाँचन खोज्दा मृतकको खल्लीमा रहेको

सुन गहनाको पोको लुकाई छिपाई लिएको चोरी ठहर्ने ।^{४१०}

- (ग) भन्सार एरियाबाट भन्सार छुटाउन राखेको सामान चोरी भएमा मालधनी कै कब्जाबाट सामान चोरी भएको मान्नुपर्ने ।^{४११}
- (घ) कारखाना भित्र खान दिएको चुरोट जम्मै कारखाना भित्रै खाईसक्नु पर्छ भन्ने नियम उल्लेख गरेको नदेखिएकोले दिएको चुरोट निजैको खुस हुने भई बाहिर लगेको भनी चोरीको परिभाषा मिल्न नआउने ।^{४१२}
- (ङ) मुलुकी ऐन चोरीको महलको १ नं. मा बेइमानीका नियतले लग्यो भने भन्ने लेखिएको सामानको बोरालाई ५० गजसम्म घिसारी लगिसकेको अवस्था र प्रकृतिमा चोरीको १० नं. बमोजिम चोरीको उद्योगसम्म गरेको भन्न नमिल्ने यस्तो आपराधिक स्थितिलाई आपराधिक क्रिया गरिराखेको मान्नुपर्नेमा मनसायको अभावदेखिई निज प्रतिवादीलाई सफाई दिने गरेको इन्साफ समेत नमिलेको हुँदा उल्टी हुने । भ्यालको डण्डी काटेर भ्यालबाट चोर पसी चोरी गरेको रहेछ भनी मौकामा प्रहरीमा गरेको कागजमा खुलाई लेखिएको देखिएबाट प्रहरी प्रतिवेदन दाबी अनुसार चोरीको १ नं. को अपराध गरेको हुँदा सोही ऐनको १२ नं. र २४ नं. को देहाय (ख) अन्तर्गत पर्नेदेखिएकाले सोही नं. बमोजिम सजाय समेत हुने ।^{४१३}
- (च) दसी समेत बरामद भएपछि अदालतमा कसुरमा इन्कार रहेकै भरमा मात्र कसुरदार होइन भनी मान्न नमिल्ने ।^{४१४}
- (छ) प्राचीन मूर्तिहरूको स्थानान्तरणमा प्राचीन स्मारक संरक्षण ऐन नै लागू हुने । चोरीको महल आकर्षित नहुने ।^{४१५}
- (ज) ट्रक धनीको स्वीकृतिले भारतीय ट्रक नेपालमा चलाउन आफ्नो नाममा परमिट बनाई नेपालभित्र प्रवेश गराएपछि धनीको स्वीकृति नलिई पोखरातर्फ लगेको चोरी नठहर्ने । ट्रक चोरी गर्ने मनसायले लिई भागी गएको भए सो ट्रक कतै लगी लुकाई राख्नु पर्नेमा जुनसुकै अवस्थामा पनि समातिन सक्ने बाटोमा चलाई राख्नु नपर्ने, यसबाट उक्त ट्रक निजले चोरी गरी लिई गएको हो भनी भन्न सक्ने अवस्था रहेन, यस्तो अवस्थामा प्रस्तुत वारदातलाई चोरीको १ नं. को परिभाषा भित्र नपर्ने ।^{४१६}
- (झ) सामानहरू जिम्मा लिने व्यक्तिले आफू जिम्मा रहेको सामान सुरक्षित साथ राख्नु र आफूले जिम्मा लिई राखेको सामानहरू फिर्ता माग भएको वा खोजी भएको बखत सहि हालतमा बुझाउन पर्ने दायित्व निजहरूको हुँदा त्यस्तो जिम्मा दिएको सामानहरू सहि हालतमा बुझाउन नसकेमा जिम्मा दिनेले कानून अनुरूप जिम्मा लिनेबाट असुलउपर गरी लिन पाउँने हुँदा त्यस्तो आफूले जिम्मा लिएको सामानहरू निज जिम्मा लिनेनै चोरी गरेको भनी भन्न कानूनतः मिल्ने अवस्था नहुने ।^{४१७}

४१० मिल्किराम गुरुङ्गसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०२६), पृष्ठ ४०५, नि.नं. ५२२ ।

४११ शिवलाल भण्डारी समेत विरुद्ध श्री ५ को सरकारनजमुद्दिन, नेकाप (२०२७), पृष्ठ ३२, नि.नं. ५३१ ।

४१२ दामोदरप्रसाद उपाध्याय विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप, विशेषाङ्क, (२०४०), पृ. १३३, वि.नि.नं. २७ ।

४१३ श्री ५ को सरकार विरुद्ध महेन्द्र के.सी., नेकाप (२०४४), पृष्ठ १२८१, नि.नं. ३३०२ ।

४१४ श्री ५ को सरकार विरुद्ध गोविन्दप्रसाद त्रिवेदी, नेकाप (२०४५), पृष्ठ १६५, नि.नं. ३३७२ ।

४१५ श्री ५ को सरकार विरुद्ध कृष्णगोपाल मालीसमेत, नेकाप (२०४६), पृष्ठ २०६, नि.नं. ३७३४ ।

४१६ श्री ५ को सरकार विरुद्ध मेवामार उर्फ इन्द्रसिं शर्मा, नेकाप (२०४८), पृष्ठ ७७७, नि.नं. ४४२१ ।

४१७ श्री ५ को सरकार विरुद्ध पूर्णचन्द्र मल्लसमेत, नेकाप (२०५३), पृष्ठ ७०७, नि.नं. ६२६६ ।

- (ज) प्रतिवादीले किनेको सामानमा १५ प्रतिशत भन्दा बढी मुनाफा हुनेगरी खरिद गरेको सबुत ठोस प्रमाण दाखिल पेस गर्न वादीले सकेको नहुँदा यसमा पुनरावेदन अदालतबाट प्रतिवादी उक्तबहादुर वि.के.ले चोरीको सामान जानीजानी सयकडा १५ प्रतिशत भन्दा बढी नाफा हुने गरी खरिद गरी लिएको भन्ने नदेखिदा दावी पुग्न नसक्ने गरी सुरु जिल्ला अदालतको फैसला उल्टी हुने गरी गरेको इन्साफ मुनासिव हुँदा सदर हुने ।^{४१८}
- (ट) चोरी भएका सामानहरू प्रतिवादीहरूसँगबाट बरामद नभई अन्यत्र ठाउँबाट बरामद भएको देखिन्छ । चोरीका सामान मिति २०४८।१।२६ मा बरामद भएको भन्ने बरामदी मुचुल्काबाट देखिन्छ भने प्रतिवादीहरू प्रहरीसमक्ष २०४८।१।२८ मा साबित भएकोबाट उक्त साबिती बरामदी मुचुल्काबाट पुष्ट भएको मान्न नमिल्ने ।^{४१९}
- (ठ) चोरी भएको भनिएको जाहेरी दरखास्तमा उल्लिखित गरगहना र घडी समेतका मालवस्तु यी प्रतिवादीबाट बरामद भएको नदेखिँदा प्रतिवादीबाट बरामद भएको भनिएको नगद र सुनको तिलहरी चोरी भएको दसी भन्ने प्रमाणीत हुन नसकेको अवस्थामा यी प्रतिवादीले चोरीको सामा बाँडी लिएको कुरा स्वतन्त्र प्रमाणबाट पुष्ट हुन नसक्ने । चोरी भएको नगद तथा सामान बाँडी खाएको भन्ने अपराध कायम गर्न बाँडी खाएको भनिएको सामान कसले चोरी गरेको भन्ने कुरा स्थापित भएको हुनुपर्नेमा प्रस्तुत मुद्दामा जाहेरवालाको धनमाल कसले चोरी गरेको भन्ने कुरा नै स्थापित हुन नसकेको अवस्थामा चोरी ल्याएको माल यी पुनरावेदकले बाँडी खाएको भन्ने कसुर कायम गर्न मिल्ने अवस्था नहुने ।^{४२०}
- (ड) चोरी गरिएको भनिएको गाडी विवाहको लागि रिजर्वमा रहेको, प्रतिवादीहरू सोही ठाउँका स्थानीय वासिन्दा रहेका र विवाहबाट फर्कने क्रममा वैवाहिक मनोरञ्जनको लागि रोकी राखिएको उक्त गाडीलाई २ कि.मि. परसम्म लगेकोदेखिदा प्रतिवादीहरूबाट विवाहको लागि रिजर्वमा रहेको र रोकी राखेको अवस्थामा रहेको गाडीलाई चोरी गरी लगिएको हो भन्ने कुरा प्रासंगिक न देखिने । साथै उक्त सवारीबाट पार्ट पुर्जा लगायत कुनै पनि सरसामान हराए, नासिएको अवस्था पनिदेखिँदैन । गाडीको रङ्ग, नम्बर इत्यादि परिवर्तन गरिएको अवस्था पनिदेखिँदैन । यसकारण गाडी नै गायब पारी लिने खाने नियत यी प्रतिवादीहरूमा रहे भएको देखिन नआउने । सवारी जस्तो सम्बन्धित यातायात कार्यालयबाट नामसारी नगरेसम्म हस्तान्तरण हुन नसक्ने साधनलाई यी प्रतिवादीहरूले वास्तविक गाडीधनीको हक मेटाई लिन खानका लागि लगेको भन्ने देखिन नआउने ।^{४२१}
- (ढ) यस मुद्दामा चोरीको सामान जानीजानी खरिद गरेको हो होइन र त्यस्तो सामानको विगो मूल्य कायम गर्नेसम्बन्धी सिद्धान्त प्रतिपादन गरिएको छ । जस अनुसार आफ्नो व्यावसायलाई नियमित रूपमा सञ्चालन गर्न कारोवारबाट भएको नाफा घाटाको कुरा यकीन गर्नको लागि व्यवसायीले सामान खरिदसम्बन्धी प्रत्येक कारोवारको बारेमा राखिएको अभिलेख वा कागजले सामानको पहिचानसहितको विवरण, खरिद मूल्य, खरिद भएको सामानको परिमाण (जस्तो कति थान, कति किलो आदि), विभिन्न प्रयोजनको लागि यस्तो सामानको बिक्रीकर्तालाई सम्पर्क गर्नु पर्दा

४१८ श्री ५ को सरकार विरुद्ध उक्तबहादुर वि.के., नेकाप (२०५५), पृष्ठ १२७, नि.नं. ६५१५ ।

४१९ नेपाल सरकार विरुद्ध वृषबहादुर राईसमेत, नेकाप (२०५५), पृष्ठ ५७४, नि.नं. ६६१० ।

४२० सिंहबहादुर तामाङ्ग विरुद्ध श्री ५ सरकार, नेकाप (२०६०), पृष्ठ ४९६, नि.नं. ७२३३ ।

४२१ नेपाल सरकार विरुद्ध गंगाबहादुर के.सी.समेत, नेकाप (२०६३), पृष्ठ ८०४, नि.नं. ७२९१ ।

आवश्यक पर्ने न्यूनतम सम्पर्क ठेगाना आदि अभिलेख गरिएको कागज वा रेकर्डलाई मूल्य कायम गर्ने (चोरीको महलको २३ नं. को) प्रयोजनको कागज मान्नुपर्ने भनिएको पाइन्छ।^{४२२}

२४३. नकबजनी चोरी गर्न नहुने : (१) कसैले नकबजनी चोरी गर्न गराउन हुँदैन।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कुनै घरमा सो घरको मूल ढोकाबाहेक अन्य कुनै बाटो, स्थान वा तरिका वा साधनबाट प्रवेश गरी चोरी गरेमा वा चोरी गरिसकेपछि मूल ढोका वा अन्य कुनै बाटो, स्थान वा तरिका वा साधनबाट बाहिर निस्केमा वा निस्कने उद्योग गरेमा निजले नकबजनी चोरी गरेको मानिनेछ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम नकबजनी चोरी गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षदेखि पाँच वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँदेखि पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ।

टिप्पणी:

नकबजनी चोरी सम्पत्तिसम्बन्धी एक अपराध रहेको र यो चोरीको अर्को स्वरूप हो। यस दफामा चोरीको परम्परागत कसुर नकबजनी चोरी (Bruglary) लाई निरन्तरता दिइएको छ। हाल प्रचलित कानून मुलुकी ऐन, चोरीको महलको ३ नं. मा भएको नकबजनी चोरीको कसुरलाई यस दफामा निरन्तरता दिइएको छ। तर उक्त नम्बरमा भएको व्यवस्था भन्दा प्रस्तावित दफामा केही शब्दहरू हेरफेर गरिएको छ। जस्तो खुला ढोकाबाहेक भन्ने शब्दको स्थानमा मूल ढोकाबाहेक भन्ने शब्द राखिएको छ। यसमा चोरी गरेर निस्कदा मूल ढोका वा अन्य कुनै बाटो, स्थान वा तरिका वा साधनबाट बाहिर निस्कने उद्योग गरेमा भन्ने शब्द थप गरिएको छ। नकबजनी चोरी घरमा प्रवेश गरिने मुख्य प्रवेशद्वारबाहेक अन्यत्रबाट अर्काको घरमा प्रवेश गरी गरिने चोरी हो। यसमा चोरले बैकल्पिक बाटो बनाएर चोरी गर्न प्रवेश गरेको वा चोरी गरेर निस्कदा बैकल्पिक बाटो बनाई निस्केको हुन्छ। यसमा चोरीको कसुरमा हुने तत्वका अतिरिक्त बैकल्पिक बाटो बनाउने वा प्रयोग गरिने थप तत्व विद्यमान रहेको हुन्छ। यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले नकबजनी चोरी गर्न गराउन हुँदैन भनी नकबजनी चोरी गर्ने र गराउने कार्यलाई समान कसुर कायम गरिएको छ। यसबाट नकबजनी चोरी गर्ने र गराउने दुवै कार्य फौजदारी कसुर हुन्छन्।

उपदफा (२) बमोजिम नकबजनी चोरीको कसुरको परिभाषा गरिएको छ। प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार नकबजनी चोरीको कसुर कायम हुनको लागि कुनै घरमा सो घरको मूल ढोकाबाहेक अन्य कुनै बाटो, स्थान वा तरिका वा साधनबाट प्रवेश गरी चोरी गरेमा वा चोरी गरिसकेपछि मूल ढोका वा अन्य कुनै बाटो, स्थान वा तरिका वा साधनबाट बाहिर निस्केमा वा निस्कने उद्योग गरेमा निजले नकबजनी चोरी गरेको मानिनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। यसबाट नकबजनी चोरीको वारदात स्थापित हुन चोरीको वारदातका लागि आवश्यक पर्ने सबै तत्वको विद्यमानता हुनुका अतिरिक्त कुनै घरमा त्यस घरको मूल ढोकाबाहेक अन्य कुनै बाटो स्थान वा तरिका वा साधनबाट प्रवेश गरी चोरी गरेको हुनुपर्छ वा चोरी गरिसकेपछि त्यसै तवरले निस्केको वा निस्कने उद्योग गरेको थप अवस्था हुनुपर्छ। नकबजनी चोरीको कसुर कायम हुन अर्काको स्वामित्व, कब्जा, नियन्त्रण वा जिम्मामा रहेको चल सम्पत्तिलाई कसैले आफ्नो बनाउने, भोग गर्ने, लिने खानका लागि त्यस्तो

व्यक्तिको मन्जुरी विना बेइमानीका नियतले लिने वा स्थान परिवर्तन गर्ने कार्य गरिएको र त्यस्तो कार्य गर्न कुनै घरमा सो घरको मूल ढोकाबाहेक अन्य कुनै बाटो, स्थान वा तरिका वा साधनबाट प्रवेश गरी चोरी गरेमा वा चोरी गरिसकेपछि मूल ढोका वा अन्य कुनै बाटो, स्थान वा तरिका वा साधनबाट बाहिर निस्केमा वा निस्कने उद्योग गरेको हुनुपर्छ ।

यस उपदफामा अन्य कुनै बाटो वा स्थान वा तरिका वा साधनबाट प्रवेश गरी वा चोरी गरेपछि त्यसै अनुरूप गरी निस्केमा भन्ने अवस्था राखिएको हुनाले यसबाट नकबजनी चोरीका लागि घरको भित्ता, भ्याल, ढोका, छाना आदि भत्काउने वा अन्य गैह्र बाटोबाट चोरी गर्न प्रवेश गरेको वा त्यस्तो बाटोबाट निस्केको हुनुपर्ने भन्ने हाल प्रचलित कानूनमा भएको व्यवस्थालाई सम्बोधन गर्दछ । यस परिभाषाले अन्य कानूनी प्रणालीले समेटेको परिभाषालाई पनि समेटेको छ । यस दफाको उपदफा (१) मा उल्लिखित नकबजनी चोरीको कसुर कायम हुन चोरीको कसुरका लागि आवश्यक तत्वका साथै निम्न तत्वहरू आवश्यक पर्ने हुन्छ :-

(क) कसैले,

(ख) कुनै घरमा,

(ग) सो घरको मूल ढोकाबाहेक अन्य कुनै बाटो, स्थान वा तरिका वा साधनबाट प्रवेश गरी,

(घ) चोरी गरेमा वा,

(ङ) चोरी गरिसकेपछि,

(च) मूल ढोका वा अन्य कुनै बाटो, स्थान वा तरिका वा साधनबाट बाहिर निस्केमा वा निस्कने उद्योग गरेमा निजले,

(छ) नकबजनी चोरी गरेको मानिनेछ ।

उपदफा (२) बमोजिम नकबजनी चोरीको कसुर गर्नेलाई हुने सजायको व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार नकबजनी चोरी गर्ने ब्यक्तिलाई तीन वर्षदेखि पाँच वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँदेखि पचास हजार रुपियाँसम्म जरिवाना हुने प्रस्ताव गरिएको छ । यसबाट नकबजनी चोरी गर्नेलाई न्यूनतम तीन वर्ष कैद र तीस हजार जरिमाना र बढीमा पाँच वर्ष कैद र पचासहजार जरिवाना हुन्छ । यो कसुर चोरीको कसुर भन्दा बढी गम्भीर भएकाले यसमा न्यूनतम सजाय नै धेरै प्रस्ताव गरिएको हो । यस उपदफामा गरिएको व्यवस्थाअनुसार नकबजनी चोरीको कसुरमा पनि कैद तथा जरिमाना दुवै प्रकारको सजाय हुन्छ ।

नकबजनी चोरीको कसुरमा हाल कायम सजायमा उल्लेख्य बढोत्तरी गरिएको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐनमा कायम रहेको व्यवस्थाअनुसार नकबजनी चोरी गरेको पटक अनुसार सजाय हुने व्यवस्था भएकोमा यसमा कसुर गरेको पटक अनुसार सजाय गर्ने व्यवस्था नराखिएको भए पनि हाल कायम सजाय भन्दा बढी सजायको प्रस्ताव गरिएको छ । हाल प्रचलित कानूनमा सामान्य चोरीको कसुरमा हुने सजायमा डेढी बढाई कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था रहेकोमा यसमा अवस्था हेरी तीन वर्षदेखि पाँच वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । त्यस्तै बिगोबमोजिम जरिमाना गर्ने व्यवस्थालाई पनि यस परिच्छेदमा हटाई न्यूनतम र अधिकतम रकम तोक्यो जरिमाना गर्ने व्यवस्था राखिएको छ ।

दफाको उपदफा (१) मा कसैले नकबजनी चोरी गर्न गराउन हुँदैन भन्ने व्यवस्था गरी नकबजनी चोरी गर्ने र गराउनेलाई समान कसुर मानिएको हुँदा कसैले नकबजनी चोरी गराएमा निजले नकबजनी चोरी गरेसरह मानी नकबजनी चोरी गर्नेलाई हुने सरह समान सजाय हुन्छ ।

बेलायतमा *Burglary* को कसुरदारलाई १४ वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था रहेको छ।^{१४२३} *Burglary* को कसुर गर्दा जोखिमी हतियार, पेस्तोल वा विष्फोटक पदार्थ को प्रयोग गरेको भए *Aggravated Burglary* हुने र यस्तोमा जन्म कैदसम्मको सजायको व्यवस्था गरिएको छ।^{१४२४} भारतमा कायम रहेको *House Breaking* को कसुरलाई नकबजनी चोरीको कसुरसँग समान कसुर मान्न सकिन्छ। यसमा विभिन्न अवस्थाहरू तोकिएको छ। जसमध्ये सामान्य कसुरमा दुई वर्षसम्म कैद र जरिमाना तोकिएको छ भने चोरी गर्ने नियतले *House Breaking* गरेको भए १० वर्षसम्म कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था भारतीय दण्डसंहितामा गरिएको पाइन्छ।^{१४२५}

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तः

- (क) पाली चढी भ्यालबाट भित्र पसी गरेको चोरी नकबजनी ठहर्ने।^{१४२६}
- (ख) भैसी चोरी गरी विष्णुमति नदिको बगरै बगर लगेको नकबजनी चोरी ठहर्ने।^{१४२७}
- (ग) कटन मीलमा जडान भएको तामाको तार चोरी गरी बिक्री गर्ने गरेको नकबजनी चोरी ठहर्ने।^{१४२८}
- (घ) सामान राखेको गोदामको ढोका फोरी चोरी गरेको नकबजनी चोरी ठहर्ने।^{१४२९}
- (ङ) चस्मदिद भनिएका जाहेरवाला र अन्य साक्षीको भनाइ एकै मिलान नदेखिएको अवस्थामा, प्रहरीमा साबित भै अदालतमा कसुर इन्कार गर्ने अभियुक्तको विरुद्ध अरू प्रमाण नभएमा नकबजनी चोरी नठहर्ने। प्रहरीको साबितिलाई अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट समर्थन भएको नदेखिँदा सो साबितिलाई प्रमाणमा लिई कसुरदार ठहर्न्याउन नमिल्ने।^{१४३०}
- (च) भ्यालको डण्डी काटेर भ्यालबाट पसी कोठाको सामानको बोरा घिसार्दै लगेको अवस्थामा पक्राउ परेको नकबजनी चोरी ठहर्ने, उद्योगमात्र नठहर्ने।^{१४३१}
- (छ) कारखानको भ्यालको ग्रिल तोडी भित्र रहेको धागो चोरी भएको वारदातमा नकबजनी चोरीको अभियोग भए पनि प्रतिवादी बनाइएका कृष्ण लामाले नै सो चोरी गरेको पुष्टि नभएको यस मुद्दामा नाडसा डोल्मा लामाको घरबाट बरामद भएको धागो निजलाई नै फिर्ता दिनुपर्ने निर्णय भएको छ।^{१४३२}
- (ज) लजको डाइनिङ हलको ढोकाको चुकुल तोडिएको, भ्याको शिशा फुटेको घटनास्थल मुचुल्काको आधारमा नकबजनी चोरीको अभियोग लगाइएको यस मुद्दामा नकबजनी चोरीको कसुर ठहर भएको छ। साथै सर्वोच्च अदालतबाट यसमा एक पटक नकबजनी चोरी ठहर भैसकेको प्रतिवादीलाई प्रस्तुत मुद्दामा नकबजनी चोरी गरेको ठहर गर्दा दोस्रो पटक कायम गरी सजाय निर्धारण गर्नुपर्नेमा त्यस्तो कानूनी व्यवस्था छैन भनी पटक कामय नगर्ने व्याख्यासँग सहमत हुन

१४२३ Theft Act, 1968, sec. 9.

१४२४ Theft Act, 1968, sec. 10.

१४२५ Indian Penal Code, 1860, sec. 454.

१४२६ ताराप्रसाद सापकोटा जैसी विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०२६), पृष्ठ १८२, नि.नं. ४८४।

१४२७ कालु महर्जनसमेत विरुद्ध भक्तिनारायण खड्गीसमेत नेकाप (२०२७), पृष्ठ ४२, नि.नं. ५३३।

१४२८ श्री ५ को सरकार विरुद्ध वैराकृष्ण भन्ने कृष्णबहादुर मगरसमेत, नेकाप (२०३५), पृष्ठ ११३, नि.नं. ११५८।

१४२९ श्री ५ को सरकार विरुद्ध कृष्णबहादुर गुरुङ्समेत, नेकाप (२०४३), पृष्ठ ८८८, नि.नं. २८४८।

१४३० विदेशी राय यादवसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४४), पृष्ठ ११६५, नि.नं. ३३०२।

१४३१ श्री ५ को सरकार विरुद्ध महेन्द्र के.सी., नेकाप (२०४४), पृष्ठ १२८१, नि.नं. ३३०२।

१४३२ नाडसा डोल्मा लामा विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०६१), पृष्ठ ४४६, नि.नं. ७३६६।

नसकिने भनी नकबजनी चोरीमा पनि पटक कायम हुने सिद्धान्त समेत कायम गरिएको छ ।^{४३३}
(भ) घरको ढोकामा ताला लाउने ठाउँमा काटी ढोका खोली चोरी गरेको प्रस्तुत मुद्दामा प्रतिवादीलाई तल्ला नकबजनी चोरीको कसुरमा सजाय गरेकोमा सर्वोच्च अदालतले सदर गरेको छ । साथै यस मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट अपराध अनुसन्धान कर्ता समक्ष भएको साबिती मात्रका आधारमा न्यायिक निष्कर्ष निकाल्न मिल्दैन । तर त्यो साबिती अन्य प्रमाणबाट सत्य रहेको स्थापित हुन्छ भने त्यसलाई मुद्दाको अनुसन्धानकर्ता प्रहरीसमक्ष भएको भन्ने आधारमा प्रमाण शून्य लिखतको रूपमा ग्रहण गर्न न्यायोचित हुँदैन । प्रहरी साबितीको पुष्टि गर्ने अन्य प्रमाण स्वतन्त्र हुन् वा होइनन् र ती के कसरी सङ्गित भए भन्ने प्रश्नमा भने अदालतले संवेदनशीलताका साथ सतर्क हुनुपर्ने भनी सिद्धान्त कायम गरिएको छ ।^{४३४}

२४४. डाँका गर्न नहुने : (१) कसैले डाँका गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) कसैले देहायबमोजिमको चोरी गरेमा निजले डाँका गरेको मानिनेछ :-

- (क) चोरी गर्नाका लागि वा चोरी गर्दा वा चोरी गरेको सम्पत्ति लैजान वा चोरी गरेपछि पक्राउबाट बँचनका लागि कुनै व्यक्तिको ज्यान लिएमा वा निजलाई कुटपिट गरी चोट पुऱ्याएमा वा बाँधछाद वा थुनछेक गरेमा वा सो कुराको उद्योग गरेमा वा तत्कालै कुनै व्यक्तिको ज्यान लिने वा निजलाई कुटपिट गरी चोट पुऱ्याउने डरत्रास देखाएमा वा जोखिमी हातहतियार साथमा लिई चोरी गरेमा,
- (ख) तत्कालै कसैको ज्यान लिने वा कसैलाई चोट पुऱ्याउने वा नियन्त्रणमा लिने डरत्रास देखाई वा आपराधिक लाभ लिई कुनै रकम वा आर्थिक लाभ प्राप्त गरेमा,
- (ग) बाटो घाटो, एकान्त स्थल वा जंगलमा ढुकी डर, त्रास देखाई जोखिमी हातहतियार प्रयोग गरी वा सो प्रयोग गर्ने धम्की दिई वा तीन जनाभन्दा बढीको जमात भई जर्बजस्ती गरी चोरी गरेमा ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम डाका गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिम सजाय हुनेछ :

- (क) खण्ड (क) वा (ख) बमोजिम डाँका गर्नेलाई सात वर्षदेखि चौध वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँदेखि एक लाख चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ख) खण्ड (ग) बमोजिम डाँका गर्नेलाई पाँच वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद र पचास हजारदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना ।

टिप्पणी:

डाँकाको कसुर चोरीका स्वरूप मध्येको अति नै गम्भीर र परम्परागत कसुर हो । यस दफामा कसैले डाँका गर्ने र गराउने कार्य गर्नु हुँदैन भनी कसुर कायम गरिएको छ । यो व्यवस्था हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, चोरीको महलको ६ नं. मा भएको व्यवस्थामा समयानुकूल परिमार्जन र विशिष्टकृत गरी निरन्तरता दिइएको व्यवस्था हो । डाँका मालधनीका विरुद्ध सशस्त्र बल प्रयोग गरी गरिने चोरी हो । त्यसरी बल प्रयोग गर्दा जोखिमी हात हतियारको प्रयोग गरिएको वा त्यस्ता

^{४३३} श्री ५ को सरकार विरुद्ध सुन्तले भन्ने टीका गिरी, नेकाप (२०६२), पृष्ठ १३९७, नि.नं. ७६२३ ।

^{४३४} शेष रईस आलम विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप (२०६७), पृष्ठ २८५, नि.नं. ८३१८ ।

हातहतियार प्रयोग गर्ने धम्की दिइएको हुन्छ । चोरी गर्ने क्रममा मालधनीलाई बाध्ने, कुटने, पिटने, थुन्ने, छेक्ने जस्ता शारीरिक आक्रमण गर्ने वा क्षति पुऱ्याउने (Physical Assault), मालधनीको परिवारका सदस्यलाई यी कार्य गर्ने, मालधनी र उसको परिवारका सदस्यको ज्यान लिने वा चोट पुऱ्याउने धम्की वा त्यस्ता कुराको उद्योग गरी जबर्जस्ती चोरी गरिएको हुन्छ । साथै, मालधनीलाई यस्ता कुरा गर्ने डर त्रासमा पारी चोरी गरिएको हुन्छ । यस दफामा चोरी गर्ने कार्य मात्र नभएर तत्कालै कसैको ज्यान लिने वा कसैलाई चोट पुऱ्याउने वा नियन्त्रणमा लिने डरत्रास देखाई वा अपराधिक लाभ लिई कुनै रकम वा आर्थिक लाभ प्राप्त गरेमा पनि डाँकाको कसुर हुने गरी नयाँ अपराध पहिचान गरिएको छ । त्यसै गरी डाँका वारदातमा यति नै सङ्ख्या आवश्यक पर्छ भन्ने सीमा नतोकी यस सम्बन्धमा उदारता अपनाइएको छ ।

डाँका एक वा दुई जनाले मात्र हुन सक्तैन भन्ने परम्परागत अवधारणा रहेको छ । परम्परागत अवधारणा अनुसार हात हतियार सहितका धेरैजना व्यक्ति सम्मिलित भई सामूहिक बल प्रयोग गरी जबर्जस्ती चोरी गरिएको कार्य डाँकाको कसुर हन्थ्यो । तर आधुनिक युगमा हात हतियारले सुशज्जित एकै व्यक्तिले पनि डाँकाको वारदात घटाउन सक्तछ भन्ने अवधारणाको विकास भएको छ । यस विकसित अवधारणालाई आत्मसात् गर्दै प्रस्तुत दफामा डाँका वारदारका लागि यति नै सङ्ख्यामा कसुरदार आवश्यक पर्दछ भनी सीमा तोकिएको छैन । तर बाटो घाटो, एकान्त स्थान वा जंगलमा भने तीन जना भन्दा बढीको जमात भई जबर्जस्ती चोरी गरेमा पनि डाँका वारदात हुने एउटा अवस्था देखाइएको छ । हाल नेपालमा प्रचलित कानूनमा डाँकाको वारदातमा चार जना भन्दा बढी सङ्ख्याको जमात हुन पर्ने अवस्था औल्याइएको छ । यस विषयमा धेरै विवाद रहेको अवस्था विद्यमान रहेको छ । २/३ वा ४ जनासम्म भई जबर्जस्ती गरेमा पनि डाँका नहुने भएकाले समेत ५/६ जना भई डाँका गरेको भनी अभियोगमा डाँकाको वारदात कायम गर्ने प्रचलन व्याप्त रहेको छ । भारतीय कानूनअनुसार भने कम्तीमा पाँच जना भई चोरी गरेमा डाँकाको वारदात हुने व्यवस्था रहेको छ ।^{४३५} बेलायतमा Robbery मा केकति सङ्ख्यामा संलग्नता आवश्यक पर्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाइदैन ।^{४३६} यस्ता विकसित अवधारणाअनुसार यस संहितामा डाँका वारदात कायम हुन यति नै सङ्ख्या आवश्यक पर्दछ भनी सर्तबन्देज नराखी उदारता अपनाइएको छ । यस दफामा गरिएको व्यवस्थाले सिद्धान्ततः एकै जनाले पनि डाँका गर्न सक्तछ भन्ने कुरालाई स्वीकार गरेको छ ।

प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले डाँका गर्न गराउनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था राखी निसर्त रूपमा कसैले डाँका गर्न वा गराउन नहुने र गरेमा त्यस्को कार्य दण्डनीय फौजदारी कसुर हुने कुरा औल्याइएको छ । उपदफा (२) मा डाँकाको उदार रूपमा परिभाषा गरिएको छ । यस उपदफामा डाँका गर्ने तरिका (Modus Operandi) अनुसार मुख्यरूपमा तीन अवस्था वा प्रकारबाट गरिएको चोरीलाई डाँकामा समावेश गरिएको छ । जस अनुसार पहिलोमा चोरी गर्नाका लागि वा चोरी गर्दा वा चोरी गरेको सम्पत्ति लैजान वा चोरी गरेपछि पक्राउबाट बचनका लागि कुनै व्यक्तिको ज्यान लिएमा वा निजलाई कुटपिट गरी चोट पुऱ्याएमा वा बाध्छाद वा थुनछेक गरेमा वा सो कुराको उद्योग गरेमा वा तत्कालै कुनै व्यक्तिको ज्यान लिने वा निजलाई कुटपिट गरी चोट पुऱ्याउने डरत्रास देखाएमा वा जोखिमी हातहतियार साथमा लिई चोरी गरेमा डाँका ठहर्छ । त्यसै गरी

^{४३५} Indian Penal Code, 1860, sec. 391.

^{४३६} Theft Act, 1968.

दोस्रोमा तत्कालै कसैको ज्यान लिने वा कसैलाई चोट पुऱ्याउने वा नियन्त्रणमा लिने डरत्रास देखाई वा अपराधिक लाभ लिई कुनै रकम वा आर्थिक लाभ प्राप्त गरेमा र तेस्रोमा बाटो घाटो, एकान्त स्थल वा जंगलमा ढुकी डर, त्रास देखाई जोखिमी हातहतियार प्रयोग गरी वा सो प्रयोग गर्ने धम्की दिई वा तीन जनाभन्दा बढीको जमात भई जर्वजस्ती गरी चोरी गरेमा समेत डाँकाको कसुर हुन्छ । यसबाट डाँकाको कसुर कायम हुन चोरीमा आवश्यक पर्ने तत्वका अतिरिक्त कसैले चोरी गर्न, गर्दा वा चोरीको सामान लैजान वा पक्राउ पर्नबाट बचनका लागि कुनै व्यक्तिको ज्यान लिएमा वा कुटपिट गरी चोट पुऱ्याएमा वा बाँधछाद वा थुनछेक गरेमा वा सो कुराको उद्योग गरेमा वा ज्यान लिने वा कुटपिट गर्ने डरत्रास देखाएमा वा जोखिमी हात हतियार प्रयोग गरी चोरी गरेको, यस्तै प्रकारले अपराधिक लाभ लिई आर्थिक लाभ प्राप्त गरेको कार्य र बाटोघाटो, एकान्त स्थल वा जंगलमा ढुकेर बसी डर त्रास देखाई जोखिमी हतियार प्रयोग गरी वा प्रयोग गर्ने धम्की देखाई वा तीनजना भन्दा बढीको जमात भई जर्वजस्ती चोरी गरेमा डाँका गरेको मान्नुपर्ने बुझिन्छ । यस उपदफामा गरिएको डाँकाको परिभाषा अनुसार डाँकाको कसुर कायम हुन चोरीमा आवश्यक पर्ने तत्वका अतिरिक्त निम्न तत्व र अवस्थाको आवश्यकता पर्दछ ।

(क) पहिलो अवस्था

- ◆ कसैले,
- ◆ चोरी गर्नाका लागि वा चोरी गर्दा वा चोरी गरेको सम्पत्ति लैजान वा चोरी गरेपछि पक्राउबाट बचनका लागि,
- ◆ कुनै व्यक्तिको,
- ◆ ज्यान लिएमा वा,
- ◆ निजलाई कुटपिट गरी चोट पुऱ्याएमा वा,
- ◆ बाँधछाद वा थुनछेक गरेमा वा,
- ◆ सो कुराको उद्योग गरेमा वा,
- ◆ तत्कालै कुनै व्यक्तिको ज्यान लिने वा निजलाई कुटपिट गरी चोट पुऱ्याउने डरत्रास देखाएमा वा,
- ◆ जोखिमी हातहतियार साथमा लिई,
- ◆ चोरी गरेमा,
- ◆ डाँका गरेको मानिनेछ ।

(ख) दोस्रो अवस्था

- ◆ कसैले,
- ◆ तत्कालै,
- ◆ कसैको,
- ◆ ज्यान लिने वा,
- ◆ कसैलाई,
- ◆ चोट पुऱ्याउने वा,
- ◆ नियन्त्रणमा लिने डरत्रास देखाई वा,
- ◆ अपराधिक लाभ लिई,

- ◆ कुनै रकम वा आर्थिक लाभ प्राप्त गरेमा,
- ◆ डाँका गरेको मानिनेछ ।

(ग) तेस्रो अवस्था

- ◆ कसैले,
- ◆ बाटो घाटो, एकान्त स्थल वा जंगलमा ढुकी,
- ◆ डर, त्रास देखाई,
- ◆ जोखिमी हातहतियार प्रयोग गरी वा सो प्रयोग गर्ने धम्की दिई वा,
- ◆ तीन जनाभन्दा बढीको जमात भई,
- ◆ जर्वजस्ती गरी,
- ◆ चोरी गरेमा,
- ◆ डाँका गरेको मानिनेछ ।

उपदफा (३) मा डाँकाको कसुरमा हुने सजायको प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार उपदफा (२) को खण्ड (क) र खण्ड (ख) बमोजिम डाकाँ गर्नेलाई सात वर्षदेखि चौध वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँदेखि एकलाख चालीसहजार रुपियाँसम्म जरिवाना हुन्छ भने खण्ड (ग) बमोजिम डाँका गर्नेलाई पाँच वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद र पसास हजारदेखि एकलाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ । यस व्यवस्थाबाट खण्ड (क) र (ख) मा उल्लेख भएबमोजिमको तरिकाबाट गरिएको डाँकाको कसुरलाई बढी गम्भीर कसुर मानिएको र खण्ड (ग) मा उल्लेख भएअनुसारको तरिकाबाट गरिएको डाँकाको कसुरलाई कम गम्भीर कसुर मानिएको स्पष्ट हुन्छ । डाँकाको कसुरमा पनि अन्य चोरीका कसुरमा भन्ने कैद तथा जरिमाना दुवै प्रकारको सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । साथै, कसुरको गाम्भीर्यता अनुसार न्यूनतम र अधिकतम सजाय हुने व्यवस्था गरिएकाले यसबाट न्यायकर्ताले कसुरको गाम्भीर्यतामा आधारित रहेर सजाय गर्न सक्दछन ।

डाँकाको कसुरमा हाल कायम रहेको सजायमा बढोत्तरी गरिएको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐनमा कायम रहेको व्यवस्थाअनुसार डाँकाको कसुर गरेको पटक अनुसार सजाय हुने व्यवस्था भएकोमा यसमा कसुर गरेको पटक अनुसार सजाय गर्ने व्यवस्था नराखिएको भए पनि कठोर सजायको प्रस्ताव गरिएको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐनमा भएको व्यवस्थाअनुसार डाँकाको कसुरमा न्यूनतम छ वर्ष देखि बढीमा बाह्रवर्षसम्म कैद र बिगोको डेढी बढाई जरिमाना हुने व्यवस्था रहेकोमा यसमा गम्भीर प्रकृतिको डाँका गरेको कसुरमा न्यूनतम सात वर्षदेखि बढीमा चौध वर्षसम्म कैद र साधारण डाँकाको कसुरमा न्यूनतम पाँच वर्षदेखि बढीमा दश वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था गरिएको छ । डाँकाको कसुर अत्यन्त गम्भीर कसुर भएकाले यसमा पुनरावलोकन गरिएको हो । त्यस्तै जाहेरवालाबाट बिगो अतिनै बढाउने गरेको पाइएबाट बिगोका आधारमा सजाय गर्ने व्यवस्थालाई पनि यस परिच्छेदमा हटाई न्यूनतम र अधिकतम रकम तोक्यो जरिमाना गर्ने व्यवस्था राखिएको छ ।

यस दफाको उपदफा (२) को खण्ड (क) मा चोरी गर्नाका लागि वा चोरी गर्दा वा चोरी गरेको सम्पत्ति लैजान वा चोरी गरेपछि पक्राउबाट बच्नका लागि कुनै व्यक्तिको ज्यान लिएमा भन्ने व्यवस्था भए पनि ज्यान लिएको कसुरवापतमा छुट्टै सजायको व्यवस्था यस परिच्छेदमा नभएकोले त्यस्तो ज्यान लिएको कसुर ठहरेमा यस संहिताको परिच्छेद १२ (ज्यानसम्बन्धी कसुर) अनुसार कैद सजाय हुन्छ र जरिमानाको हकमा यस दफामा भएको व्यवस्थाअनुसार जरिमाना समेत हुन्छ ।

त्यस्तै यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले डाँका गर्न गराउन हुँदैन भन्ने व्यवस्था राखी डाँका अपराध गराउने कार्यलाई समेत डाँका गरेसरहको समान कसुर मानेको हुँदा डाँका गराउने व्यक्तिलाई पनि डाँका गर्नेलाई हुने सरह समान सजाय हुन्छ ।

भारतमा डाँकाको कसुर गर्नेलाई जन्मकैद वा दश वर्षसम्मको सश्रम कारावास र जरिमाना हुने व्यवस्था त्याहाँको दण्ड संहितामा गरिएको छ ।^{४३७} यसै गरी बेलायतमा Robbery को कसुर गर्नेलाई जन्मकैदको सजाय हुने प्रावधान रहेको देखिन्छ ।^{४३८}

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त:

- (क) ४ जना भन्दा बढीको ठूलो जमात भई कुटपिट बाँदछाँद गरी खुकुरी चलाई अङ्गभङ्ग गर्ने डर त्रास देखाई हतियार छाडी ऐनबमोजिमको चोरीको रीतसँग वारदात गरेको भन्ने व्यवस्थसँग मिलान भएको लेख दावी हुँदा सोबमोजिमको वारदात डाँकाको कसुर ठहर्छ ।^{४३९}
- (ख) डकैती भएको सम्पत्ति डाँकाहरूबाट बरामद भएमा डकैती कसुर कायम हुने ।^{४४०}
- (ग) बयानमा कतै चोरी डाँका र कतै चोरी भने पनि वास्तवमा पहिलेको दरखास्त र सनाखत कागज समेतमा डाँका भन्ने किटानी उल्लेख गरेको र वारदातको अरू अवस्था हेर्दा रातको टायम ४ जना भन्दा बढीको जमात भई आई पाता फर्काई बाँधी खुकुरी देखाई पेस्तोल समेतले हान्छु भनी तर्साई धनमाल लिई गएको भन्ने समेत यस्तो कसुर तत्काल प्रचलित ऐनबमोजिम डाँका नै ठहर्ने ।^{४४१}
- (घ) निवेदक प्रतिवादीहरूको घरमा डकैतीको माल फेला नपरेको भन्ने कारणले मात्र सफाई दिन नमिल्ने, मौकैमा पक्राउ परेकोले कसुरमा साबित भर्ष अरूलाई पोल गरेको र सरजमिन समेतका स्वतन्त्र प्रमाणबाट डाँका गरेको उजुर समर्थन हुन आएको हुनाले पोलाई माग्नेले कसुरमा इन्कार रहेपनि कसुरदार ।^{४४२}
- (ङ) २५ जनाको जमात भई धारिलो हतियारले मेरो हातका बुढी औला र चोर औलामा काटी लाठी फट्टाले कुटपिट समेत गरी वारदात भएको भन्ने जाहेरी भएको सो कुरा मौका सरजमीनबाट समर्थन भएकै र निज जाहेरवालाको घा जाँच हुँदा काटिएको घाउ समेत भए परेको देखिएको प्रमाण समेतबाट डाँकाको वारदात भएको सिद्ध हुन्छ ।^{४४३}
- (च) डाँका गरेको अभियोगमा पक्राउ परेका हिरापासीलाई अन्य अभियुक्तले पोल गरेको र निज पनि प्रहरीमा कसुरमा साबित भई अदालतमा इन्कार रहेका हिरापासीलाई प्रहरीले प्रत्यक्ष रूपमा अभियुक्तलाई कुनै डर त्रास वा करकापमा पारेको प्रमाणित नभए पनि प्रहरी हिरासतमा छँदा अभियुक्तउपर पर्नसक्ने त्रास र अन्य प्रकारको अनुचित प्रभावको सम्भावनाको विचारबाटै पनि प्रहरीद्वारा त्यस्ता अभियुक्तबाट गराएको साबिती कागज अदालतले स्वतन्त्र प्रमाणको रूपमा मान्यता दिने र त्यसमा भरपरी अभियुक्तलाई कसुरदार ठहराउन न्यायोचित हुँदैन भनी आरोपित

४३७ Indian Penal Code, 1860, sec. 395.

438 Theft Act, 1968, sec. 8.

४३९ वासुदेव भारतीसमेत विरुद्ध वीरबहादुर, नेकाप (२०१५), पृष्ठ ११, नि.नं. ४ ।

४४० गोकुलबहादुर विरुद्ध पदमबहादुर, नेकाप (२०१६), पृष्ठ ७८ नि.नं. १५ ।

४४१ टेकबहादुर तामाङ्ग विरुद्ध भैरव तामाङ्गसमेत, नेकाप (२०२४), पृष्ठ १५९, नि.नं. ३८६ ।

४४२ शेषवसी महमदसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०२६), पृष्ठ १०५, नि.नं. ४७४ ।

४४३ लक्ष्मण राउत अहिरसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०२६), पृष्ठ १४२, नि.नं. ४८० ।

कसुरबाट सफाइ दिएको छ । यस मुद्दामा प्रहरीमा भएको बयान तथा सहअभियुक्तको पोल अन्य स्वतन्त्र प्रमाणबाट वस्तुनिष्ठ तवरबाट पुष्टि भएमा मात्र प्रमाणमा लिन हुने भनी सिद्धान्त प्रतिपादन गरिएको छ ।^{१४४४}

- (छ) यसमा पनि रिफेल सहित ८ जनाउपर डाँकाको जाहेरी परेकोमा ७ जना प्रहरीमा साबित हुनका साथै रिफेललाई अरूले पोल गर्दछन् । प्रहरी र अदालत दुवैमा रिफेल इन्कार रही बयान गर्दछन् । सह अभियुक्तले गरेको पोल अन्य प्रमाणबाट पुष्टि नभएको र पोल गर्नेले अघि पनि पोल गरेमा पुष्टि नभएको भनी सफाइ दिएको देखिन्छ ।^{१४४५}
- (ज) मौकैमा पक्राउ परेको डाँकाबाट बरामद भएको रेडियो पञ्चायतको ठहरिएको र पञ्चायत कार्यालयमा डकैती भएको जिकिर नहुँदा बरामद भएको मालवस्तु विश्वसनीय नहुँदा डाँका वारदात कायम हुन नसक्ने ।^{१४४६}
- (झ) डाँका वारदातको बखत अन्यत्र छु भनी जिकिर लिने व्यक्तिले त्यस्तो कुरा आफैले प्रमाणित गर्नुपर्ने हो । त्यसरी प्रमाणित नभएको अवस्थामा सो अन्यत्र नभएको भन्ने कुरा निज विरुद्ध लाग्ने ।^{१४४७}
- (ञ) जाहेरी दरखास्त र सरजमीनको लेखाईबाट समेत चारजना भन्दा बढीको जमात भई वारदात गरेको देखिन आएकाले डाँका वारदात कायम गर्न नमिल्ने भन्ने जिकिर पुग्न नसक्ने ।^{१४४८}
- (ट) डाँका वारदातको जतिसुकै पटकको लागि सजायको व्यवस्था गरिएको छ । दोस्रो पटक डाँका गरेकोलाई हुने जरिमाना र सजाय भनेर दोस्रो पटकका लागि मात्र छुट्टै व्यवस्था गरेको पाइँदैन । यस्तो स्थितिमा एकै मितिमा एकै रातमा एउटै वारदातको सिलसिलामा डाँका गरेको देखिएकोले दोस्रो पटक डाँका गरेको कायम गर्न मिल्नेदेखिएन ।^{१४४९}
- (ठ) राजनीतिक उद्देश्यले भएको नारावाजी तोडफोड र लुटपिट समेतका क्रियालाई लिएर राजकाज सजाय ऐन अन्तर्गत मुद्दा चलन नसकेपछि डाँका मुद्दा चलाएको देखिएकोमा डाँका गर्ने उद्देश्य लिएर लुटपिट गरेको भन्ने यकीन अवस्था विद्यमान नभएको ।^{१४५०}
- (ड) ज्यान र डाँकाको वारदात गराउन प्रतिवादी विष्णुबहादुर गिरीले मूख्य भूमिका खेलेको देखिएकाले कर्तव्य ज्यानमा सजाय गरेको इन्साफ मिलेकै देखिने ।^{१४५१}
- (ढ) जाहेरीमा डाँका गरी लगे भन्ने शब्द कतै उल्लेख गरेको देखिँदैन । प्रतिवादीहरू अदालतमा इन्कार भई बयान गरेको पाइँन्छ । लुटपिट भएको सुनेको भनी आफ्नो बयानमा केही प्रतिवादीहरूले उल्लेख गरेको देखिन्छ । साक्षी सरजमीनका व्यक्तिहरूले लुटपिट भएको भनी बकपत्र गरेको पाइँन्छ । उपर्युक्त कारण तथा वारदातको अवस्था परिस्थितिबाट प्रस्तुत मुद्दा मुलुकी ऐन चोरीको महलअन्तर्गत पर्ने न देखिने ।^{१४५२}

४४४ हिरापासी विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०२८), पृष्ठ २०८, नि.नं. ६१२ ।

४४५ रिफेल भन्ने दलबहादुर लुङ्गेली मगर विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०२८), पृष्ठ २२०, नि.नं. ६१४ ।

४४६ रामचन्द्र राय विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०३१), पृष्ठ १५५, नि.नं. ८२६ ।

४४७ दुखन सहनी मलाहसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०३९), पृष्ठ १, नि.नं. १५४२ ।

४४८ जाबतिह सातुहारा विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४०), पृष्ठ ७, नि.नं. १६१४ ।

४४९ शुभनारायण भन्ने कइल राय यादव विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४१), पृष्ठ १११९, नि.नं. २२१५ ।

४५० नेपाल सरकार विरुद्ध दुर्गालाल चौधरीसमेत, नेकाप (२०४२), पृष्ठ ४६, नि.नं. २२३५ ।

४५१ विष्णुबहादुर गिरी विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४२), पृष्ठ १४४, नि.नं. २२६६ ।

४५२ श्री ५ को सरकार विरुद्ध नरबहादुर तामाङ्गसमेत, नेकाप (२०४२), पृष्ठ ६५७, नि.नं. २४२६ ।

- (ण) रातको समयमा पसलमा आक्रमण गरी पसल फोडी पसलका सामान जथाभावी बाहिर फालेको र फालेका सामान अरूले टिपी लगेको चोरी वा डकैती नठहर्ने । तथ्ययुक्त सबूत प्रमाण बेगर केवल शङ्काको भरमा कसुरदार ठहर्‍याउन नमिल्ने ।^{१४४३}
- (त) अभियुक्त प्रहरी र अदालतमा समेत आफूले वारदात गरेकोमा साबित भएको र निजबाट बरामद हुन आएको सामानहरूबाट समेत समर्थित भै सकेकोले निज निर्दोष रहेछ भन्न सकिने अवस्था देखिन नआउने ।^{१४४४}
- (थ) सचिवको नियुक्तिमा धाधली भयो भन्ने रिसइवीमा स्थानीय विकास अधिकारी भारीतारी बोकी काठमाडौं जान लागेको बखत बाटोमा धेरैजना भई आक्रमण गरी निजले लान लागेको गैरकानूनी चरेश, कस्तुरी पञ्चायतमा बुझाएको देखिएकोले डाँका वारदात कायम हुन कानूनले निर्धारण गरेको (चोरीको ६ नं.ले निर्धारण गरेको) आवश्यक तत्व विद्यमान भएको मिसिलबाटदेखिएन तसर्थ डाँका वारदात कायम गर्न नमिल्ने ।^{१४४५}
- (द) जबर्जस्ती करणी गरी डाँका समेत गरेको भन्ने अभियोग लगाइएको यस मुद्दामा करणी भएको चिकित्सकको प्रतिवेदन पीडितको अदालतमा किटानी वकपत्र भएकोमा कसुर ठहर्‍येन भनी सुरुवात भएको फैसला उल्टी गरी अदालतबाट डाँका नठहर्ने, जबर्जस्ती करणीको कसुर ठहर्ने भनी क्षेत्रीय अदालतबाट भएको निर्णय केवल जाहेरीको भनाइलाई मात्र प्रमाण आधार बनाउन मिल्ने होइन भनी उल्टी गरी प्रतिवादीहरूलाई सफाइ दिइएको छ ।^{१४४६}
- (ध) खाद्यसङ्ग्रह समाधान गर्न जाहेरवालासँग माग गर्दा नदिएकोले धान, कोदो जबर्जस्ती भिक्री बाँडी लगेको, प्रतिवादीहरूमा डाँका गर्ने मनसाय नरहेको, बेइमानीको नियत नरहेकोले डाँकाको कसुर नभै लुटपिट गरेको देखिन्छ । लुटपिटमा सकार गरे सकार गराई दिनु ।^{१४४७}
- (न) वास बसेका जाहेरवालालाई रुपियाँ माग्दा नदिएकोले भ्रगडा भै कुटपिट गरी निजको साथमा रहेको धनमाल लिएको भन्नेदेखिएबाट वारदातको रूपबाट चोरीको महल भित्र पर्ने प्रकृतिको वारदात नदेखिएको । वारदात घटी सकेपछि जाहेरवाला सो रातभर नै सोही घरमा सुती भोलीपल्ट घर जान लाग्दा घरवालासँग हिजो भ्रगडा गरी खोसी लिएको रुपियाँ र धन माल समेत फिर्ता मागी माल समेत फिर्ता पाएको भन्ने भनाइबाट समेत चोरीको वारदात नभएको प्रष्ट देखिन आएको ।^{१४४८}
- (प) रहजनी चोरीको वारदात चार जना भन्दा बढीले गरेको वारदातलाई चोरीको ६ नं. ले डाँकाको वारदात भन्ने व्यवस्था गरकोबाट सोही व्यवस्थाबमोजिम डाँकाको वारदात ठहर्‍याउनु पर्ने ।^{१४४९}
- (फ) प्रहरीमा बयान गर्दा वारदातको समयमा घरमै थिए भनेको अदालतमा बयान गर्दा बाहिर छु भनेकोले विश्वासप्रद भएन, बाहिर भनेको पनि २/३ कोष मात्र टाढाको स्थान देखाएकोले सो स्थानबाट वारदातमा सरिक हुन आउन नसक्ने होइन ।^{१४५०}

४५३ श्री ५ को सरकार विरुद्ध पहलमान थापा मगरसमेत, नेकाप (२०४२), पृष्ठ ७२५, नि.नं. २४४९ ।

४५४ उमेशसिंह मुगाउ विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४३), पृष्ठ ७४, नि.नं. २६०८ ।

४५५ श्री ५ सरकार विरुद्ध दिलबहादुर मल्लसमेत, नेकाप (२०४३), पृष्ठ ४८५, नि.नं. २७३४ ।

४५६ कपिलेश्वर यादवसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४३), पृष्ठ ५४२, नि.नं. २७५० ।

४५७ श्री ५ को सरकार विरुद्ध मर्दबहादुर राईसमेत, नेकाप (२०४३), पृष्ठ ६५१, नि.नं. २७८२ ।

४५८ धनबहादुर राई विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४३), पृष्ठ ७२९, नि.नं. २८०३ ।

४५९ श्री ५ को सरकार विरुद्ध धोका मियासमेत, नेकाप (२०४४), पृष्ठ ११८, नि.नं. २९८० ।

४६० राजेन्द्रप्रसाद सिंह राजपुत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४४), पृष्ठ ३५५, नि.नं. ३०३९ ।

- (ब) ज्यान मार्ने तर्फ सफाइ दिए पनि सो ज्यान मार्ने कार्य डाँका वारदात सँगै भएको भन्ने हुँदा दाबीबमोजिम डाँका ठहर्ने कि नठहर्ने ? निर्णय गर्नुपर्ने ।^{१४६१}
- (भ) घर खानतलासी गर्दा केही नभेटिए पनि घटनास्थलमा भेटिएको चप्पल र छाता मध्ये चप्पल आफ्नो हो भनी ध्यानबहादुरले सनाखत गरेको भनी अधिकांश सरजमीनले लेखाई अदालतमा आई बकपत्र गर्दा समेत स्वीकार गरी लेखाई दिएबाट निज ध्यानबहादुर सो वारदातमा नभएको भनी भन्न सकिने अवस्था नरहेको ।^{१४६२}
- (म) अर्काको जीउको गहना तथा नगद अनुचित प्रभावमा पारी लिएको जबर्जस्ती चोरी ठहर्ने ।^{१४६३}
- (य) बरामद भएको हतियार नै प्रयोग भएको भन्ने कुराका तथ्ययुक्त सबुत केही नदेखिँदा प्रमाणको अभावमा वारदात भएको एक महिना २२ दिनपछि बरामद भएको पेस्तोललाई दसीको रूपमा ग्रहण गर्न नसकिने । केवल अनुमान र शंकाको आधारमा प्रतिवादीहरूले आरोपित कसुर गरेको भनी दोषी ठहर गर्न न्यायसङ्गत नहुने ।^{१४६४}
- (र) खुन डाँका जस्तो जघन्य प्रकृतिको कसुर सङ्कलित प्रमाणबाट शङ्करहित तवरले प्रमाणित भईरहेको अवस्थामा केवल इन्कारिको भरमा आरोपित कसुरबाट सफाइ दिन फौजदारी न्यायको सिद्धान्तले नमिल्ने ।^{१४६५}
- (ल) सबुत प्रमाण अनुसार इन्साफ हुँदा चारजना भन्दा कम प्रतिवादीहरूले डाँका अपराध गरेको ठहर हुन सक्छ तर चार जना भन्दा बढी प्रतिवादीहरूले डाँका गरेको ठहर हुन नै पर्छ अन्यथा डाँका वारदात कायम हुन नसक्ने भन्न कानूनसङ्गत नहुने भनी सबुत प्रमाण अनुसार ४ जना भन्दा कमले पनि डाँकाको वारदात घटाउन सक्ने कुरालाई स्वीकार गरिएको छ ।^{१४६६}
- (व) हतियार देखाई नगद हात पारेको जबर्जस्ती चोरी ठहर्ने ।^{१४६७}
- (श) प्रहरी प्रतिवेदनमा ४ जना लाई प्रतिवादी बनाई अरू १०/१२ जनाले डाँका गरेको भनेको छ । सर्वोच्च अदालतबाट नि.नं. ३६६३ मा प्रतिपादित सिद्धान्त अनुसार निवेदक एक जनाले मात्र डाँका वारदात गरेको ठहर गर्न मिल्ने नैदेखियो । जबर्जस्ती कुटापिट गरेको घा जाँच समेतबाट देखिन आएकोले चोरीको ३ नं. को अवस्था नदेखिए पनि चोरीको ४ नं. को अवस्था विद्यमान देखिन आएकोले निवेदकले डाँका गरेको ठहर्‍याएको इन्साफ मनासिव ठहर्ने ।^{१४६८}
- (ष) कसुरदार कायम गर्न ग्रहण गरिएको प्रमाणको अतिरिक्त अन्य प्रतिवादीहरूका हकमा गढाउँ गर्ने अन्य कुनै छट्टै प्रमाण मिसिलबाटदेखिदैन । मौकाको भनाइ र अदालतको बकाईको तथ्यमा नै भिन्नता रहेको, दसी बरामद नभएको, मौकामा जाहेरी नपरेको भन्ने समेत आधारमा, वैद्यनाथ मण्डलले सफाइ पाएको हुँदा उस्तै अवस्थामा अन्य प्रतिवादीहरूलाई कसुरदार ठहर्‍याउनु न्याय र कानूनको दृष्टिमा उचिन नहुने ।^{१४६९}
- (स) दसी बरामद भएको एकजना प्रतिवादीको सम्बन्धमा कसुरदार ठहर भएको भएबाट डाँका

४६१ श्री ५ को सरकार विरुद्ध मुसलिम मियासमेत, नेकाप (२०४४), पृष्ठ ५९६, नि.नं. ३१०३ ।

४६२ श्री ५ को सरकार विरुद्ध ध्यानबहादुर राईसमेत, नेकाप (२०४४), पृष्ठ ९८७, नि.नं. ३२२० ।

४६३ श्री ५ को सरकार विरुद्ध कुमार विश्वकर्मासमेत, नेकाप (२०४५), पृष्ठ १०१५, नि.नं. ३६०४ ।

४६४ श्री ५ को सरकार विरुद्ध धनबहादुर तामाङ्गसमेत, नेकाप (२०४५), पृष्ठ १०२१, नि.नं. ३६०६ ।

४६५ श्री ५ को सरकार विरुद्धविलास महतो सुडीसमेत, नेकाप (२०४५), पृष्ठ १०४६, नि.नं. ३६१३ ।

४६६ राजेश्वर दुवे बाहुनसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४५), पृष्ठ १२३०, नि.नं. ३६९३ ।

४६७ लिला थपलिया विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४६), पृष्ठ ४०३, नि.नं. ३७९३ ।

४६८ जाकिर खाँ विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४७), पृष्ठ ९३, नि.नं. ४०५९ ।

४६९ वैद्यनाथ मण्डल विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४९), पृष्ठ ७६१, नि.नं. ४६०३ ।

वारदात कायम भएको स्थिति देखिन्छ तथापि वारदातमा को को सम्लग्न थिए भन्ने सम्बन्धमा प्रत्येक प्रतिवादीका सम्बन्धमा निश्चित सबुत प्रमाण हुन आवश्यक देखिन्छ । केवल प्रहरी प्रतिवेदनमा प्रतिवादी बनाइएकै आधारबाट मात्र यी सबै वारदातमा थिए भन्न मिल्ने स्थिति न देखिने । डाँका वारदातमा प्रत्येक प्रतिवादीका सम्बन्धमा तथ्ययुक्त र निश्चित प्रमाण बेगर कसुरदार ठहर्‍याउन नमिल्ने ।^{४७०}

- (ह) विसुन महतो, पुण्य देव, शंकर महारा समेत ३ जना बाहेकाका अन्य प्रतिवादीहरूको जाहेरवालीको घरमा भएको वारदातमा सम्लग्नता नदेखिएपछि मुलुकी ऐन चोरीको महलको ६ नं. ले गरेको व्यवस्था अनुरूप ५ वा सो भन्दा बढी व्यक्तिको जमात भई जाहेरवालाको घरमा वारदात गरेको भनी डाँकाको वारदातको संज्ञा दिन मिल्ने देखिन आएन । ५ भन्दा घटी ३ जना प्रतिवादीको मात्र सम्लग्नता रहेको अवस्था हुँदा जबर्जस्ती चोरीको वारदातको संज्ञा दिन मिल्ने ।^{४७१}
- (क्ष) अन्य प्रतिवादीहरूले प्रतिवादी गोपाल तामाङ्गले वारदात गर्न लगाएको भनी पोलेको भए पनि निज समेत वारदातमा उपस्थित रही डाँका गरेको, धनमाल बाँडी खाएको भन्न नसकेको, डाँका गरी धनमाल लुटने निजको प्रयोजन रहेको भन्ने नदेखिँदा निजउपरको कसुर नठहर्ने ।^{४७२}
- (त्र) जाहेरी दरखास्त, प्रहरीसमक्षको बयान, पीडित पक्षको कागजले त्यतिबेला प्रमाणको रूप धारण गर्छ जुनबेला अन्य स्वतन्त्र रूपबाट घटनाको स्वरूपलाई चित्रण गर्ने प्रमाण मौजुद रहन्छ । अभियोग दावीलाई पुष्टि गर्न माथि उल्लिखित जाहेरी दरखास्त, प्रहरीसमक्षको बयान कदापी हुन नसक्ने । ज्यान डाँका जस्तो सिंगिन अपराधमा केवल शंका र अनुमानको भरमा कसुरदार ठहर्‍याउन नमिल्ने ।^{४७३}
- (क१) प्रतिवादीहरू ६ जनाले चोरीको महलको ६ नं. मा लेखिएअनुसार गरेको कार्य गरेको देखिएकाले डाँका गरेको अवस्था देखिन आउने ।^{४७४}
- (क२) मुलुकी ऐन, चोरीको महलको ६ नं. ले डाँका वारदात कायम हुनको लागि ४ जना भन्दा बढीको जमात भई जबर्जस्ती वा रहजनीको रीतसँग वा हात हतियार लिई उठाई छाडी वा हुलहुज्जत गरी चोरी गरेको हुनुपर्ने भनी डाँका वारदात कायम हुनका लागि आवश्यक पर्ने तत्वहरू तोकेकोदेखिदा वारदातको प्रकृति, त्यसमा अभियुक्तको सङ्ख्यात्मक उपस्थिति, डाँका वारदातको पुष्टिको लागि आवश्यक तत्व हुन । डाँका वारदात स्थापित भई सकेको अवस्थामा ४ जना भन्दा कम व्यक्तिलाई पनि डाँका कसुरमा सजाय गर्न मिल्ने ।^{४७५}
- (क३) घटना भएको तथ्य पुष्टि हुँदैनमा अभियुक्तको कसुर प्रमाणित नहुने । घटना घटेको कुरामा विवाद नहुँदा नहुँदै पनि सो घटना घटेको तत्कालपछि दिइएको जाहेरी दरखास्त र मौकामा कागज गर्ने व्यक्तिको भनाइमा अपराध गर्ने व्यक्ति स्पष्ट नभएको अवस्थामा घटना घटेको लामो अवधि व्यतित भैसकेपछि परेको जाहेरी र मौकामा कागज गर्ने व्यक्तिको बकपत्रमा व्यक्ति किटान गरिएको भन्ने आधारमा मात्र कसैलाई कसुरदार ठहर्‍याउन नमिल्ने ।^{४७६}

४७० श्री ५ को सरकार विरुद्ध बादे बन्जारासमेत, नेकाप (२०५४), पृष्ठ २३७, नि.नं. ६३६३ ।

४७१ श्री ५ को सरकार विरुद्ध विसुन महतो धानुकसमेत, नेकाप (२०५६), पृष्ठ ६०१, नि.नं. ६७६७ ।

४७२ गोपाल तामाङ्ग विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०५७), पृष्ठ ४५, नि.नं. ६८४३ ।

४७३ श्री ५ को सरकार रामसुन्दर साह तेलीसमेत, नेकाप (२०६०), पृष्ठ ८३९, नि.नं. ७२८५ ।

४७४ समिन अन्सारी मियासमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०६१), पृष्ठ ३१०, नि.नं. ७३४८ ।

४७५ नियामुल बन्जारा मुसलमान विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०६४), पृष्ठ १३६८, नि.नं. ७८९३ ।

४७६ नेपाल सरकार विरुद्ध रामरूप सरदारसमेत, नेकाप (२०६६), पृष्ठ ३९२, नि.नं. ८०९३ ।

(क४) बालबालिकसम्बन्धी ऐन, २०४८ को दफा ११(३) मा भएको कानूनी व्यवस्था न्यायकर्ताले आफ्नो विवेकअनुकूल प्रयोग गर्नसक्ने प्रकृतिको नभई बाध्यात्मक प्रकृतिको भएकाले चौध वर्ष वा सो भन्दा बढी र सोह्र वर्षभन्दा कम उमेरको बालकले प्रचिती कानून विपरीतको कसुर गरेको निजको उमेर तत्वको कारणले एउटा वयस्क व्यक्तिलाई हुने सजायको आधा सजाय घोषणा गर्दा प्रतिवादीले कसुर गरेको गाम्भीर्यता वा कसुरको मात्रामा कमी नआउने भनी नाबालकले जबर्जस्ती चोरी गरेको कसुरमा सजाय गरिएको छ।^{४७७}

२४५. चोरीमा प्रयोग हुने औजार लिई हिडन नहुने : (१) कसैले चोरी गर्ने वा डाँका गर्ने नियतले चोरी वा डाँकामा प्रयोग हुन सक्ने औजार, मालसामान, हातहतियार, नक्कली साँचो, पंजा, भन्ड्याङ्ग आदि साधन लिई कसैको घर परिसरमा हिडन वा प्रवेश गर्न वा प्रवेश गर्ने उद्योग गर्न हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिम हिँडने, प्रवेश गर्ने वा प्रवेश गर्ने उद्योग गर्ने व्यक्तिले अन्यथा प्रमाणित भएकोमा बाहेक चोरी गर्ने नियतले हिडेको, प्रवेश गरेको वा प्रवेश गर्न उद्योग गरेको मानिनेछ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ।

टिप्पणी :

चोरी व डाँका गर्नमा प्रयोग हुने औजार लिई अर्काको घर परिसरमा हिडने कार्यलाई यस दफामा कसुर कायम गरिएको छ। प्रचलित नेपाल कानूनमा यस्तो कार्यलाई यस भन्दा पहिले कसुर कायम गरिएको थिएन। यस्तो कार्यबाट चोरी वा डाँका हुन सक्ने सम्भावना हुनाले रोकथामका लागि यस परिच्छेदमा पहिलो पटक कसुर कायम (Criminalization) गरिएको हो। तर त्यस्ता सामान लिएर हिडने व्यक्तिमा चोरी वा डाँका गर्ने नियत भएको हुनुपर्छ। यसको अर्थ सफा नियत नभएको व्यक्तिले चोरी वा डाँका गर्नका लागि हात हतियार वा माल सामान, नक्कली चाबी, पञ्जा, भन्ड्याङ्ग आदि जस्ता ढोका फोर्न, ताला काटन, भ्याल फोर्न, सिसा फोर्न सहयोग पुग्ने किसिमका सामान अर्काको घर परिसरमा लिएर हिडेको पाइएमा कसुर कायम हुन सक्छ। बेलायतको Theft Act, 1968 को दफा २५ मा घर फोर्ने वा चोरी गर्न सहयोग पुग्ने औजार, सामान लिई हिडेमा अन्यथा प्रमाणित नभएमा फौजदारी कसुर हुने व्यवस्था गरी तीन वर्षसम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था राखिएको छ।^{४७८} समाजमा चोरी अपराध बढ्न नदिने उद्देश्यले यस संहितामा यस्तो कार्यलाई कसुर कायम गरी दण्डनीय बनाइएको हो। यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले चोरी वा डाँका गर्ने नियतले त्यस्तो कार्य गर्न सघाउ पुग्ने किसिममा सामान लिएर अर्काको घर परिसर आसपासमा हिडन हुँदैन भनी कसुर को परिभाषा गरी उपदफा (२) मा त्यस्तो कार्य र त्यसको उद्योग फौजदारी कसुर हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ। यस दफामा उल्लिखित कसुर कायम हुन निम्न तत्व आवश्यक पर्दछ।

^{४७७} नेपाल सरकार विरुद्ध नविन भुजेल, नेकाप (२०६७), पृष्ठ ९६८, नि.नं. ८३८९।

^{४७८} Theft Act, 1968.

- (क) कसैले,
(ख) चोरी गर्ने वा डाँका गर्ने नियतले,
(ग) चोरी वा डाँकामा प्रयोग हुन सक्ने औजार, मालसामान, हातहतियार, नक्कली साँचो, पंजा, भ्याङ्ग आदि साधन,
(घ) लिई,
(ङ) कसैको घर परिसरमा हिडन वा प्रवेश गर्न वा,
(च) प्रवेश गर्ने उद्योग,
(छ) गर्न हुँदैन ।

उपयुक्त अनुसार हिडने, प्रवेश गर्ने वा प्रवेश गर्ने उद्योग गर्ने व्यक्तिले अन्यथा प्रमाणित भएकोमा बाहेक चोरी गर्ने नियतले हिडेको, प्रवेश गरेको वा प्रवेश गर्ने उद्योग गरेको मानिने व्यवस्था उपदफा (२) मा गरिएको छ । यसबाट त्यस्ता चोरी वा डाँका गर्ने कार्यमा प्रयोग हुन सक्ने किसिमका औजार, मालसामान, नक्कली साँचोहरू, पञ्जा, भ्याङ्ग आदि जस्ता समान लिएर अरू कसैको घर परिसरमा चोरी गर्ने नियत राखी (With the Intention of Theft) हिडन प्रवेश गर्न वा प्रवेश गर्ने उद्योग गर्न हुँदैन । त्यस्तो कार्य गरेमा अन्यथा प्रमाणित नभएमा चोरी वा डाँका गर्न हिडेको वा चोरी वा डाँकाको कसुर गर्ने उद्योग गरेको मानिन्छ । यस्तो कसुर गरेको प्रमाणित भएमा एक वर्षसम्म कैद वा दशहजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ । यस कसुरमा तीन प्रकारका सजाय तोकिएको छ । जसमा एक वर्षसम्म कैद वा दशहजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा उक्त दुवै सजाय हुन्छ । बेलायतमा यस्तो कसुर गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था रहेको छ ।^{४७९}

२४६. बगली मार्न नहुने : (१) कसैले बगली मार्न वा मार्न लगाउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले पैदल हिँडिरहेको, सवारीसाधनमा यात्रा गरिरहेको वा कुनै सार्वजनिक स्थानमा रहेको व्यक्तिले थाहा पाउने वा नपाउने गरी निजको बगली वा निजको साथमा रहेको थैली, भोला वा अन्य कुनै किसिमको साधनमा रहेको नगद वा धनमाल लिएमा निजले बगली मारेको मानिनेछ ।

तर दश हजार रुपियाँ नगद वा दश हजार रुपियाँ भन्दा बढी मूल्य भएको धनमाल बगली मारेको भए दफा २४१बमोजिमको कसुर गरेको मानिनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :

- (क) पहिलो पटक बगली मारेको भए बिगोबमोजिम जरिमाना,
(ख) दोस्रो पटकदेखि पटककै पिच्छे बिगोबमोजिम जरिमाना वा एक महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय ।

टिप्पणी :

बगली मार्ने कार्य (Pickpocketing) पनि सार्वजनिक ठाउँमा हुने एक असामाजिक अपराध हो । यस अपराधलाई प्रचलित नेपाल कानूनमा कसुर कायम नगरिएको भए पनि स्थानीय प्रशासन ऐन, २०२८ को दफा ८ को उपदफा (१)को खण्ड (ख) मा बगलीमाराको मुद्दा हेर्ने अधिकार प्रमुख

जिल्ला अधिकारीलाई दिएकोदेखिदा यस्तो कसुर हुन सक्ने कुरालाई आत्मसात् गरिएको देखिन्छ । तर कस्तो कार्य बगलीमाने कसुर हुने भनी कतै परिभाषा गरेको र कसुर कायम गरेको (Criminalization) पाइदैन । बगलीमारा कसुरलाई सामान्यतः Pickpocketing is a form of larceny that involves the stealing of money or other valuables from the person of a victim without their noticing the theft at the time. It requires considerable dexterity and a knack for misdirection. A thief who works in this manner is known as a pickpocket^{४८०} भनी परिभाषा गरेको पाइन्छ । हाम्रो देशमा सार्वजनिक सवारीसाधन, सार्वजनिक स्थानमा बगलीमाने कार्य दिनानुदिन बढी रहेकोले यस्तो कार्यलाई कसुर कायम गरी दण्डनीय बनाइनु आवश्यक भएको थियो । बगली माने भन्नाले शरीरमा लगाउने कपडामा केही साना तिना सामान, पैसा राख्न बनाएको खल्ली वा गोजी (Pocket) मा भएको नगद रुपियाँ वा सामान त्यस्तो कपडा लगाएको व्यक्तिले थाहा नपाउने गरी भिक्ने वा चोर्ने कार्य भन्ने बुझ्नु पर्दछ । यस्तो बगली वा गोजीमा पैसा राख्ने सानो थैली (Purses), खाम (Envelope) समेत राख्न सकिने भएकाले बगली भित्र राखिएको त्यस्ता थैली वा खाममा भएको वा बोकी रहेको भोला र त्यस्तो भोला (Bag, Purse) जस्ता साधनमा बोकी राखेको सामान, नगद पैसा वा धनमाल आदि भिक्ने वा चोर्ने कार्य पनि बगली माने कार्य हुन्छ । यस्तो बगली माने कार्य पैदल हिंडिरहेको बेला, सार्वजनिक स्थानमा बसी रहेको वा उभिभइ रहेको बेला, सार्वजनिक यातायातमा यात्रा गरिरहेको बेला, सार्वजनिक सभा वा समारोहमा भाग लिई रहेको बेला तथा सार्वजनिक स्थानमा जुनसुकै तवरले बसीरहेको बेलामा हुन सक्ने हुन्छ । यसरी बगली माने कार्य गर्ने वा गराउने दुवै कार्य समान कसुर हुने व्यवस्था यस दफाको उपदफा (१) मा राखी दण्डनीय कसुर कायम गरिएको छ भने उपदफा (२) मा बगली माने कसुरको परिभाषा गरिएको छ । यस दफामा उल्लिखित कसुर गरी दश हजार रुपियाँ नगद वा दश हजार रुपियाँ भन्दा बढी मूल्य भएको धनमाल भिक्नेको भए दफा २४१बमोजिमको कसुर अर्थात् चोरीको कसुर गरेको मानिने व्यवस्था उपदफा (२) को प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशमा उल्लेख गरिएको छ । यस दफामा उल्लिखित बगली माने कसुर कायम हुनका लागि निम्नानुसारको तत्व हुन आवश्यक पर्ने हुन्छ :

(क) कसैले,

(ख) पैदल हिंडिरहेको, सवारीसाधनमा यात्रा गरिरहेको वा कुनै सार्वजनिक स्थानमा रहेको व्यक्तिले,

(ग) थाहा पाउने वा नपाउने गरी,

(घ) निजको बगली वा निजको साथमा रहेको थैली, भोला वा अन्य कुनै किसिमको साधनमा रहेको,

(ङ) नगद वा धनमाल,

(च) लिएमा,

(छ) निजले,

(ज) बगली मारेको मानिनेछ ।

तर दश हजार रुपियाँ नगद वा दश हजार रुपियाँ भन्दा बढी मूल्य भएको धनमाल बगली मारेको भए दफा २४१बमोजिमको चोरीको कसुर गरेको मानिनेछ ।

बलगी माने कसुर चोरीका अन्य कसुर भन्दा सामान्य कसुर भएकाले यस कसुरमा कम

सजायको व्यवस्था गरिएको छ । यसमा कसुर गरेको पटक अनुसार सजाय बढी हुने व्यवस्था उपदफा (३) मा गरिएको छ । जस अनुसार पहिलो पटक बगली मारेको भए बिगोबमोजिम जरिमाना अर्थात् जति मूल्यको सम्पत्ति बगली मारेको हो साही बराबर जरिमाना हुन्छ भने दोस्रो पटकदेखि पटकै पिच्छे बिगो बमोजिम जरिमाना वा एक महिना कैद वा दुवै सजाय हुन्छ । दोस्रो पटकदेखि जतिसुकै पटक बगली मारेको भए पनि बिगोबमोजिम जरिमाना वा सो को सट्टामा एक महिना सम्म कैद वा जरिमाना र जरिमाना दुवै सजाय हुन्छ ।

यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले बगली मार्न वा मार्न लगाउन हुँदैन भन्ने व्यवस्था राखी बगली मार्न लगाउने कार्यलाई समेत बगली मारे सरहको समान कसुर मानेको हुँदा बगली मार्न लगाउने व्यक्तिलाई पनि बगली मार्नेलाई हुने सरह समान सजाय हुन्छ ।

२४७. बिगो भराउनु पर्ने : यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर गर्ने कसुरदारबाट त्यस्तो कसुरको बिगो भएमा बिगो जफत गरी निजले बिगोको सम्पत्ति मासिसकेका भए सो बिगोको मूल्य बराबरको सम्पत्ति धनीलाई भराइदिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा चोरी गरेको बिगो मालधनी भराई दिने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्था हाल कायम मुलुकी ऐन, चोरीको महलको २१ नं. मा भएको व्यवस्थालाई परिमार्जन र सरल बनाई निरन्तरता निडिएको व्यवस्था हो । यसमा बरामद बिगो वा धनमाल जफत गरी तथा चोरी गरेको धन सम्पत्ति खाई मासिसकेको भए प्रमाणित भएको त्यस्तो बिगोको मूल्य बराबरको सम्पत्ति कसुरदारबाट मालधनी अर्थात् पीडित लाई भराई दिनु पर्ने व्यवस्था राखिएको छ । त्यस्तो बिगो भराउंदा प्रचलित कानूनबमोजिम कसुरदारको घरघराना वा जायजेथाबाट भराई दिनु पर्दछ । यसबाट कसुरदारबाट बरामद भएको धनमाल जफत गरी ठहरेबमोजिम मालधनीलाई भराई दिनु पर्ने र कसुरदारले खाई मासी सकेको देखिए त्यस बराबरको सम्पत्ति कसुरदारबाट धनीलाई भराई दिनु पर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त :

- (क) कसुरदार मरे पनि हकवालाबाट डाँकाको बिगो भराइ दिनुपर्ने, अरू सजाय मात्र माफ हुने ।
डाँका मुद्दामा अन्तिम तहबाट कसुर ठहर नहुँदै अभियुक्तको मृत्यु भएका अवस्थामा पनि कसुर ठहर भएमा पीडित पक्षले डाँकाको सम्पत्तिबाट बिगो भरी पाउन सक्ने ।^{१४८१}
- (ख) जति बिगो खाएको सोही अनुसार अभियुक्तले बिगो भर्नु र जरिमाना तिर्नु पर्ने ।^{१४८२}

२४८. हदम्याद : दफा २४५ अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भए गरेको मितिले तीन महिनाभित्र र यस परिच्छेद अन्तर्गतको अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

^{१४८१} लाल जिरावत कुर्मी विरुद्ध चन्द्रेश्वर, नेकाप (२०१६), पृष्ठ २७१ नि.नं. ५३ ।

^{१४८२} श्री ५ को सरकार विरुद्ध नरबहादुर तामाङ्गसमेत, नेकाप (२०४३), पृष्ठ ३०० नि.नं. २६७५ ।

टिप्पणी :

यस दफामा चोरी तथा डाँकाको वारदात घटेपछि कति समयभित्रमा उजुर गर्ने हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, चोरीको महलको २९ नं. मा चोरी गरेको प्रमाण पुग्ने दसी देखाएमा जहिले सुकै पनि नालिस लाग्ने र अरू अवस्थामा वारदात भए गरेका मितिले एक वर्षभित्रमा उजुर दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । चोरी वा डाँका जस्ता वारदात घटेकोमा जतिसक्दो चाडो उजुर दिन सक्थ्यो त्यति नै सजिलो सँगले अनुसन्धान हुने हुन्छ । तर कसुरदारको पहिचान, चोरको सुराक पत्ता लगाउने जस्ता केही कारणले उजुर दिन ढीला हुनु स्वभाविक हुन जान्छ । यस्तै अवस्थालाई मनन् गर्दै यस दफामा समयानुकूल पुनर्विचार गरी यस परिच्छेदमा उल्लिखित कसुरमा उजुर गर्ने हदम्यादको व्यवस्था गरिएको छ । जस अनुसार :

- (क) दफा २४५ अन्तर्गतको कसुर अर्थात् चोरीमा प्रयोग हुने औजार लिई कसैको घर परिसरमा हिंडेको वा त्यसको उद्योग गरेको कसुरमा त्यस्तो कसुर भए गरेको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर दिनुपर्छ । यस्तोमा कसुर भए गरेको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्दैन ।
- (ख) दफा २४५ मा उल्लिखित कसुरबाहेकका यस परिच्छेदमा उल्लिखित अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भए गरेको कुरा थाहा पाएको मितिले छ महिनाभित्र उजुर दिनुपर्छ । चोरी वा डाँकाको कसुर भए गरेको थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर नलाग्ने व्यवस्था रहेको छ ।

ठगी, आपराधिक विश्वासघात तथा आपराधिक लाभ (एक्टर्सन) सम्बन्धी कसुर

यस परिच्छेदमा सम्पत्तिसम्बन्धी (Property Offence) केही अपराधहरूको बारेमा व्यवस्था गरिएको छ, जसमा परम्परागत (Traditional) अपराध ठगी लाई नयाँ परिभाषासहित निरन्तरता दिइएको छ नेपालको सन्दर्भमा भने नयाँ अपराधको रूपमा सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग, आपराधिक विश्वासघात र आपराधिक लाभसम्बन्धी कसुरहरूको व्यवस्था गरिएको छ। ठेक्का सम्झौताहरूमा सम्झौताविपरीत कार्य गरेमा त्यस्तो कार्यलाई, कसैको सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग (Criminal Misappropriation of Property) को रूपमा पहिलो पटक फौजदारी अपराधको रूपमा घोषणा गरिएको छ। त्यस्तै, आपराधिक लाभ लिने कार्य (Extortion) तथा आपराधिक विश्वासघात (Criminal Breach of Trust) लाई पनि नेपालको सन्दर्भमा पहिलो पटक अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ। यी सबै सम्पत्तिसम्बन्धी अपराधहरू (Property Offence) कै विविध स्वरूपहरू हुन्। यस परिच्छेदमा समावेश गरिएका सम्पत्तिसम्बन्धी अपराधहरू मुख्य रूपमा निम्न रहेका छन्।

ठगी (Cheating) भन्नाले तथ्यको बारेमा आचरण वा शब्दले सम्पत्तिको धनीलाई भ्रममा पारी धोका दिई निजको सम्पत्ति लिनु खानु हो। यसमा पीडित पक्ष पीडकको चालबाजयुक्त विश्वासमा फस्दछ र आफ्नो सम्पत्ति सुम्पन पुग्दछ। कसुरदारको बनाइ वा व्यवहारबाट सम्पत्तिको धनी कुनै तथ्य वा कानून सत्य हो भन्ने भ्रममा पर्दछ। तर कसुरदारलाई भने उक्त तथ्य र कानून गलत हो भन्ने कुरा स्पष्ट रूपमा थाहा हुन्छ। सरल भाषामा भन्नु पर्दा भूटो कामकुरो गरी अरूको धनमाल हडप्नु, भुक्त्यानमा पारी अरूको वस्तु लिनु, छक्याउनु, छलछाम गरी वा सम्पत्तिधनीलाई फकाई अर्काको सम्पत्ति लिनु खानु ठगी हो। छोटकरीमा भन्नु पर्दा धोका दिने नियत राखेर कसैले कसैलाई गलतफहमीमा पारी भ्रम सिर्जना गरी सम्पत्ति लिनु नै ठगी (Cheating) हो।^{१५३} ठगीको वारदात स्थापित हुन अर्काको चल अचल जुनसुकै अवस्थाको सम्पत्ति भए पनि सम्पत्ति धारकलाई भुक्त्यान, धोका, गफलतलगायतका परिपञ्चमा पारी लिनु दिनु वा दिलाउनु समेतका काम कुरा गरिएको हुनुपर्ने हुन्छ। यस अपराधको मूलभूत तत्व आफ्नो हक नपुग्ने अर्काको सम्पत्ति स्वामीबाट गैरकानूनी तवरले लिनु, दिनु र दिलाउनुसँग सम्बन्धित रहेको हुन्छ। त्यो गैरकानूनी काम कारबाईमा लगाई फकाई गरी विश्वासमा पार्ने, जाल परिपञ्चमा पार्ने, धोका गफलतमा पार्ने आदि जुनसुकै वा सबै तत्व अन्तरनिहित हुन सक्छ।^{१५४}

ठगीको कसुरमा आपराधिक कार्य (Actus Reus) तथा आपराधिक मनसाय (Mens Rea) दुवै तत्वको विद्यमानता रहेको हुन्छ। ठग्ने कार्य आफैमा यस्तो अपराध हो जसमा ठग्ने कार्य सम्पन्न नभई ठगीको अपराध हुँदैन भने त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिले बेइमानीको नियत (Dishonest) राखी जानीजानी अर्को व्यक्तिलाई ठगेको हुन्छ। कानूनद्वारा निषेध गरेको कार्य ठगी गरी गरिएको हुन्छ।

^{१५३} प्रा.डा. रजितभक्त प्रधानाङ्गसमेत, फौजदारी कानूनको परिचय, (२०६२), भूकृटी एकेडेमिक पब्लिकेसन्स, काठमाडौं, पृष्ठ ३५१।

^{१५४} फ्रान्सिने मासलको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध मोहनबहादुर मैनालीसमेत, नेकाप (२०६६), पृष्ठ ३०४, नि.नं. ७९४२।

त्यस्तै ठगी आचरणद्वारा (By Conduct) गलत प्रभावमा पारी गरिएको हुन्छ र ठगिनेको मष्तिष्कमा नै प्रभाव पारिएको हुन्छ । कतिपय अवस्थामा बोलेर पनि ठगी गरिन्छ ।

नेपालमा ठगी कार्यलाई परम्परागत अपराध मान्न सकिन्छ । १९९० को मुलुकी ऐनको चोरीको महलमा ठगी अपराधलाई समेटिएको थियो । उक्त ऐनको चोरीको महलको ४४ नं. देखी ४९ तथा ५९ नं. मा ठगी अपराधका सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको थियो । यसपछि वि.सं. २०२० मा आएको नयाँ मुलुकी ऐनमा ठगीको महल छुट्टै बनाई कसुर सजायको व्यवस्था गरिएको छ जुन समय समयमा संशोधन हुदै हालसम्म कायम रहेको छ । सोही महलमा भएको व्यवस्थालाई परिमार्जित रूपमा यस परिच्छेदमा समावेश गरिएको हो । नेपालमा सम्पत्तिसम्बन्धी ठगी र अन्य ठगी (नाम ढाटेर गरिने) गरी दुई प्रकारका मात्र ठगीका कसुर विद्यमान कानूनले समेटेको छ । २०४९ साल पुष ९ गते अधिसम्म नेपालमा ठगीसम्बन्धी कसुर सामान्य र दुनियावादी कसुर हुन्थ्यो भने समयक्रममा यसलाई सरकारवादी कसुर कायम गरिएको छ । आधुनिक समाजमा ठगी गर्ने शैलीमा आएको परिवर्तन र यस अपराधले सँगठनात्मक स्वरूप नै धारण गरिसकेकाले यसलाई गम्भीर रूपमा लिन थालिएको हो ।^{४८५} यिनै परम्परागत कसुरमा ठेक्का पट्टाको काममा वा यस्तै प्रकारको करारको काममा संभौतामा उल्लिखित परिमाण तथा गुणस्तरमा फरक पारेर गरिने ठगीको कार्यलाई पनि यस परिच्छेदमा समेटिएको छ । भारतमा पनि ठगीलाई सम्पत्तिसम्बन्धी अपराध मानिएको छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ४९६ र ४९७ मा ठगीसम्बन्धी अपराधको कसुर र सजायको व्यवस्था गरेको छ । भारतमा ठगी र अन्य ठगी (Cheating by Personation) अर्थात् नाम ढाटेर गरिने ठगी गरी दुई किसिमका ठगी अपराध रहेका छन् । बेलयतमा भने ठगी अपराधलाई Fraud and Blackmail अन्तर्गत Deception भनी Theft Act, 1968 को दफा १५ र १६ मा अपराध घोषणा गरिएको छ । यसमा सम्पत्ति प्राप्त गर्ने अपराध (Offence to Obtain Property by Deception) र आर्थिक फाइदा प्राप्त गर्ने अपराध (Offences to Obtain Pecuniary Advantage by Deception) ठगीका मुख्य अपराध मानिएको छ । यसबाहेका बेलायतमा Tort Law मा Fraud, Deceit र Misrepresentation ठगीसँग सम्बद्ध कसुरहरू समेत रहेका छन् । यस प्रकार बेलायतमा ठगी फौजदारी र देवानी दुवै प्रकारका कसुर मानिन्छन् ।^{४८६} यसर्थ बेलायतमा क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने तथा कैद र जरिमाना समेत हुने दुवै प्रकारका ठगीका कसुर रहेका छन् ।

सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग (Criminal Misappropriation of Property) को कसुर भन्नाले आफ्नो हक नपुग्ने अर्काको सम्पत्ति बेइमानीपूर्वक वा अनधिकृत रूपमा उपयोग गर्नु हो । यसमा अर्काको सम्पत्ति उपयोग गर्ने, हानिनोक्सानी गर्ने वा हिनामिना गर्ने, अर्काले राख्न दिएको सम्पत्ति फिर्ता नगर्ने, भेडाएको अर्काको सम्पत्तिको धनी थाहा हुँदा हुँदै पनि फिर्ता नगरी आफूले प्रयोग गर्ने, अनधिकृत रूपमा अर्थात् धनीको मन्जुरी विना अर्काको सम्पत्ति प्रयोग गर्ने जस्ता कार्य पनि पर्दछन् । चोरी (Theft) को कसुर र यो कसुर सामान्य अध्ययनमा उस्तैदेखिए पनि चोरीमा अर्काको भोग वा स्वामित्वबाट हटाएर आफ्नो बनाउने गरिन्छ भने यसमा धनीको भोग वा कब्जामा नरहेको सम्पत्ति फेला पारेर आफ्नो बनाउने वा आफूले प्रयोग गर्ने कार्य गरिन्छ । Misappropriation means to take possession of property and putting it to unauthorised or wrongful use. It especially applies to instances

४८५ प्रा. माधवप्रसाद आचार्यसमेत, फौजदारी कानून समिक्षात्मक विवेचना, (२०६३), भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन, काठमाडौं, पृष्ठ ३८७ ।

४८६ प्रा. माधवप्रसाद आचार्यसमेत, फौजदारी कानून समिक्षात्मक विवेचना, (२०६३), भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसन, काठमाडौं, पृष्ठ ४०९ ।

of putting somebody else's property to one's own use^{४८७} भन्ने गरेको पाइन्छ । यससम्बन्धी कसुरका आवश्यक तत्वमा अर्काको सम्पत्ति (Property must be of another), फेला पारेको (Finding of property), आफ्नो प्रयोगमा रूपान्तरण गरेको (Converts to own use), बेइमानीको नियत (Dishonest Intention) रहेका हुन्छन् ।^{४८८} भारतीय दण्डसंहिताको दफा ४०३ र ४०५ मा यससम्बन्धी कसुरलाई दण्डनीय बनाइएको छ ।

आपराधिक विश्वासघात (Criminal Breach of Trust) लाई नेपालमा यस अधि कुनै कानूनले प्रत्यक्ष रूपमा अपराध मानेको थिएन । यो एउटा नैतिकहिन कार्य थियो तर यस्तो प्रकारको अपराधमा जालसाजी र ठगीको परिभाषा भित्र पारी उपचार खोजिन्थ्यो । समाजिक सद्भावमा तिब्र रूपमा आएको परिवर्तनले आपराधिक विश्वासघातका कामहरू समाजमा धेरैमात्रामा देखा परेकाले यस प्रकारका कसुरलाई संहिताको यस परिच्छेदमा समेटिएको हो । सामान्य अर्थमा आपराधिक विश्वासघात भन्नाले सम्पत्ति धनीले आफूलाई गरेको विश्वासलाई जानाजान तोडी बेइमानीपूर्वक त्यस्ता व्यक्तिको सम्पत्ति आफ्नो बनाउनु, अर्काको बनाई दिनु, आफूले उपयोग गर्नु हो । आफ्नो जिम्मा वा संरक्षणमा रहेको अर्काको सम्पत्ति त्यस्तो व्यक्तिको विश्वासलाई तोडी वा धोका दिई बेइमानीपूर्वक आफ्नो निमित्त प्रयोग गर्नु, परिवर्तन गर्नु, रूपान्तरण गर्नु, हक टुटाई दिनु तथा अर्काको सम्पत्तिको हेरविचार, संरक्षण गर्नुपर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिले त्यस्तो कर्तव्यविपरीत बेइमानीपूर्वक (With Dishonesty) उपयोग गर्नु वा हक टुटाई दिनु आपराधिक विश्वासघात (Criminal Breach of Trust) हो । त्यस्तै अर्काको काम कारोवार जिम्मा भएको व्यक्तिले वा प्रतिनिधिले आफू वा अरू कसैलाई फाइदा पुऱ्याई धनीलाई हानिनोक्सानी पुऱ्याउनु पनि आपराधिक विश्वासघात हो । यसमा धनीले उसको सम्पत्ति विश्वास गरेर संरक्षण गर्न वा राख्न दिएको हुन्छ र त्यसरी राख्ने व्यक्तिले धनीले आफूप्रति गरेको विश्वास तोडेको हुन्छ । यस कसुरमा धनीले विश्वास गरी संरक्षण गर्न दिएको (Entrustment), सम्पत्ति (Property), सम्पत्ति माथि कर्ताको नियन्त्रण (Domain over Property), बेइमानीपूर्वक (Dishonesty) तथा अनधिकृत उपयोग (Misappropriation) जस्ता आवश्यक तत्वहरू हुन्छन् ।^{४८९} भारतमा आपराधिक विश्वासघातलाई भारतीय दण्डसंहिताले दफा ४०५ देखि दफा ४०९ सम्म फौजदारी कसुर कायम गरी दण्डनीय बनाएको छ ।

आपराधिक लाभ (Extortion) लाई पनि नेपालमा अपहरण तथा शरीरबन्धक लिने, कीर्ते, जालसाज वा ठगीका अपराधको परिभाषामा मिलान गरी कसुर कायम गर्नुपर्ने अवस्था विद्यमान रहेको छ । अर्थात् छुट्टै रूपमा यसलाई यस अधि कसुर कायम गरिएको पाइँदैन । यसलाई पनि समाजमा आएको आपराधिक कामकारवाईको अनुभवको आधारमा संहिताको यस परिच्छेदमा अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको हो । आपराधिक लाभ भन्नाले कुनै व्यक्तिलाई निजको वा अरू कसैको कुनै क्षति पुऱ्याउने डर त्रासमा पारी निजबाट बेइमानीपूर्वक आफ्नो वा अरू कसैको लागि कुनै लाभ उठाउनु वा त्यस्तो लाभ उठाउने नियतले कुनै काम गराउनु वा निजलाई कुनै काम गर्नबाट रोक्नु हो । कसैलाई डर त्रासमा पारी वा Blackmail गरी त्यसबाट कुनै आपराधिक काम गराई फाइदा लिनु आपराधिक लाभ (Extortion) हो ।

^{४८७} K I Vibhuti, **PSA Pillai's Criminal Law**, (2008), (10th Edition), Butterworths Wadhwa, Nagur, India, p. 1053.

^{४८८} K I Vibhuti, **PSA Pillai's Criminal Law**, (2008), (10th Edition), Butterworths Wadhwa, Nagur, India, pp.1053-1058.

^{४८९} K I Vibhuti, **PSA Pillai's Criminal Law**, (2008), (10th Edition), Butterworths Wadhwa, Nagur, India, pp.1063-1067.

यसमा कसुरदारले साम्प्रतिक फाइदा प्राप्त गर्ने नियत राखेको हुन्छ । यस्तो फाइदा लिन नियतपूर्वक कुनै व्यक्तिलाई गम्भीर चोट पुऱ्याउने डर त्रासमा पारिएको (Intentionally putting a person in fear of injury), बेइमानीपूर्वक त्यस्तो व्यक्तिलाई त्रासमा पार्ने उद्देश्य लिईएको (The purpose of which is to dishonestly induce the person put in fear) र त्यस्तो डर त्रास सम्पत्ति वा यस्तै मूल्यवान वस्तु दिनका लागि पारिएको (To deliver property or valuable security) हुन्छ । यो अपराध पदमा रहेका व्यक्तिबाट हुने परम्परागत अवधारणा रहे पनि हालको समाजमा यस्तो अपराध जो कोहीबाट पनि हुन सक्ने हुनाले यसलाई यस परिच्छेदमा अपराध कायम गरी सजायको व्यवस्था समेत गरिएको छ । भारतीय अपराध संहिताको दफा ३८३देखि ३८९ सम्म डर त्रासमा पारी आपराधिक फाईदा लिएका विभिन्न प्रकारका कार्यलाई कसुर कायम गरी दण्डको व्यवस्था गरेको छ । बेलायतमा पहिले Extortionसम्बन्धी कसुर भए पनि Theft Act, 1968 को दफा २१ मा यस्तै प्रकारको कसुर Blackmail कायम गरी Extortion लाई विस्थापित गरेको छ ।

२४९. ठगी गर्न नहुने : (१) कसैले ठगी गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले कसैलाई कुनै कुराको विश्वास दिलाएकोमा सोबमोजिम नगरी वा फकाई, भुक्त्याई वा अन्य कुनै किसिमले धोखा दिई कुनै काम गरी वा गर्नबाट रोकी त्यस्तो व्यक्ति वा अन्य कसैलाई बेइमानीपूर्वक कुनै किसिमको हानिनोक्सानी वा क्षति पुऱ्याएमा वा आफ्नो वा अरू कसैको लागि कुनै लाभ प्राप्त गरेमा निजले ठगी गरेको मानिनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :-

- (क) भ्रष्टाचार हुनेमा बाहेक नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा भएको कुनै संस्थालाई ठगी गरेमा दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ख) आफ्नाआफ्नो नाम, दर्जा, पदवी, योग्यता ढाँटी ठगी गरेमा पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ग) खण्ड (क) वा (ख) मा लेखिएदेखि बाहेक अन्य कुनै किसिमले ठगी गरेमा सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना ।

(४) नाबालक, होस ठेगानमा नरहेको व्यक्ति, असहाय, निरक्षर, एकल महिला वा पचहत्तर, वर्ष माथिको व्यक्तिलाई ठगी गरेकोमा उपदफा (३) मा लेखिएको सजायमा एक वर्षसम्म थप सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी:

यो दफामा गरिएको व्यवस्था हाल प्रचलित मुलुकी ऐनमा रहेको ठगीको महलमा रहेकै व्यवस्थाको निरन्तरता हो । तर यसमा ठगीको परिभाषामा भने उल्लेख्य रूपमा परिवर्तन एवं परिमार्जन गरिएको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, ठगीको महलको १ नं. मा भएको परिभाषाले अर्काको हकको चल अचल धनमाल सोको धनीलाई ललाई फकाई वा जाल प्रपन्च गरी वा कीर्ते कागज बनाई वा भूठो लाई सद्दे हो भनी भुक्त्याई लिए, दिए दिलाएमा ठगी हुने कुरा मात्र छ भने दफामा यो परिभाषालाई व्यापक बनाइएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाले हरेक प्रकारका ठगीका कार्यलाई

समेटेको छ । यस दफामा भएको व्यवस्था अनुसार कसैले कसैलाई कुनै कुराको विश्वास दिलाएकोमा सोबमोजिम नगरी वा फकाई, भुक्त्याई वा अन्य कुनै किसिमले धोखा दिई कुनै काम गरी वा गर्नबाट रोकी त्यस्तो व्यक्ति वा अन्य कसैलाई बेइमानीपूर्वक कुनै किसिमको हानिनोक्सानी वा क्षति पुऱ्याएमा वा आफ्नो वा अरू कसैको लागि कुनै लाभ प्राप्त गरेमा ठगीको कसुर हुनेछ । यसअनुसार ठगीको कसुर हुन कसैको विश्वासबमोजिम नगर्नु, फकाई, भुक्त्याई वा धोका दिई कुनै काम गरी वा त्यस्तो काम रोकी त्यस्तो व्यक्ति वा कसैलाई बेइमानीपूर्वक जुनसुकै किसिमको हानिनोक्सानी पुऱ्याएर आफूले लाभ प्राप्त गरेमा वा अरूका लागि लाभ प्राप्त गरेको हुन आवश्यक हुन्छ । यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले ठगी गर्न गराउन हुँदैन भनी ठगी गर्ने र गराउने दुवै कार्यलाई समान कसुर कायम गरिएको छ भने उपदफा (२) मा ठगी (Cheating) को परिभाषा गरिएको अर्थात् के कस्तो कार्य ठगीको कसुर हुने भन्ने उल्लेख छ । जसमा कसैले कसैलाई कुनै कुराको विश्वास दिलाएकोमा सोबमोजिम नगरी वा फकाई, भुक्त्याई वा अन्य कुनै किसिमले धोखा दिई कुनै काम गरी वा गर्नबाट रोकी त्यस्तो व्यक्ति वा अन्य कसैलाई बेइमानीपूर्वक कुनै किसिमको हानिनोक्सानी वा क्षति पुऱ्याएमा वा आफ्नो वा अरू कसैको लागि कुनै लाभ प्राप्त गरेमा निजले ठगी गरेको मानिनेछ भनीएको छ । यसअनुसार ठगीको कसुर हुनकालागि निम्न तत्वको आवश्यकता पर्दछ ।

- (क) कसैले,
- (ख) कसैलाई,
- (ग) कुनै कुराको विश्वास दिलाएकोमा सोबमोजिम नगरी वा,
- (घ) फकाई, भुक्त्याई वा,
- (ङ) अन्य कुनै किसिमले धोखा दिई,
- (च) कुनै काम गरी वा गर्नबाट रोकी,
- (छ) त्यस्तो व्यक्ति वा अन्य कसैलाई,
- (ज) बेइमानीपूर्वक,
- (झ) कुनै किसिमको हानिनोक्सानी वा क्षति पुऱ्याएमा वा,
- (ञ) आफ्नो वा अरू कसैको लागि
- (ट) कुनै लाभ प्राप्त गरेमा,
- (ठ) निजले ठगी गरेको मानिनेछ ।

यो परिभाषाले सबै प्रकारका ठगीका कार्यलाई समेटेको छ । परम्परागत रूपमा सम्पत्ति लिने खाने कार्य मात्र ठगी नभएर विश्वासघात गरी कुनै प्रकारको धोका दिई वा कुनै काम गरी वा गर्नबाट रोकी अरूलाई हानिनोक्सानी पुऱ्याउने जस्तो सबै कार्य ठगी हुन्छ । यसमा प्रयुक्त कुनै लाभ प्राप्त गरेमा भन्ने वाक्यांशले जुनसुकै किसिमको लाभ भन्ने बुझिन्छ । त्यस्तै बेइमानीपूर्वक भन्ने शब्दले कर्तामा अर्काको विश्वासमा घात गरी राखेको खराब मनसाय भन्ने बुझिन्छ । कर्तामा उसलाई विश्वास गर्ने व्यक्तिको विश्वासविपरीत कार्य गर्ने मनसाय जागृत भई त्यस्तो व्यक्तिको कुनै मतलब नगर्ने अवस्था उत्पन्न भएको हुन्छ । निजमा लाभ प्राप्त गर्ने एकमात्र उद्देश्य रहेको हुन्छ र त्यसकालागि बेइमानीपूर्वक त्यस्तो व्यक्तिलाई फकाउने, प्रभावमा पार्ने, भुक्त्याउने, धोका दिने कार्य गरी कुनै अर्को कार्य गर्दछ वा कुनै कार्य गर्न रोक्दछ । यसपछि त्यस्तो व्यक्तिलाई हानिनोक्सानी पुऱ्याउने

वा कुनै प्रकारको लाभ प्राप्त गर्ने वा गराउने कार्य गर्दछ भने त्यो ठगीको कसुर हुन्छ । प्रस्तावित व्यवस्थाबाट नेपालमा भविष्यसम्म हरेक प्रकारका ठगीजन्य कसुरलाई कानूनको दायरा भित्र ल्याउने देखिन्छ ।

उपदफा (३) र (४) मा कसुरको गाम्भीर्यता अनुसार सजायको व्यवस्था गरिएको छ । जस अनुसार ठगीको कसुरमा कसुरदारलाई कैद र जरिमाना दुवै प्रकारका सजायलाई अनिवार्य बनाई ठगी अपराधलाई गम्भीर कसुरको श्रेणीमा राखिएको छ । उपदफा (३) अनुसार ठगीको कसुर अनुसार तीनप्रकारको सजायको व्यवस्था गरिएको छ । जस अनुसार ठगी गर्ने तथा गराउनेलाई निम्नानुसार सजाय हुन्छ :

(क) पहिलो अवस्था :- भ्रष्टाचार हुनेमा बाहेक नेपाल सरकार वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रणमा भएको कुनै संस्थालाई ठगी गरेमा दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ ।

(ख) दोस्रो अवस्था :- आफ्नाआफ्नो नाम, दर्जा, पदवी, योग्यता ढाँटी ठगी गरेमा पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ ।

(ग) तेस्रो अवस्था :- खण्ड (क) वा (ख) मा लेखिएदेखि बाहेक अन्य कुनै किसिमले ठगी गरेमा सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ ।

उपदफा (४) मा भएको व्यवस्थाअनुसार ठगी गर्ने कार्य नाबालक, होस ठेगानमा नरहेको व्यक्ति, असहाय, निरक्षर, एकल महिला वा पचहत्तर वर्ष माथिको व्यक्तिउपर गरेको भएमाउपर्युक्त सजायबाहेक एक वर्षसम्म थप सजाय हुन्छ । यसबाट ठगी अपराध नाबालक, होस ठेगानामा नरहेको व्यक्ति, असहाय, नपढेको, एकल महिला वा पचहत्तर वर्ष उमेर नाघेका वृद्ध वृद्धालाई ठगी गरेको भए उपदफा (३) मा अनुसारको सजायमा एक वर्षसम्म कैद सजाय थप हुन्छ ।

भारतीय दण्डसंहितामा ठगीको कसुरलाई *Whoever, by deceiving any person, fraudulently or dishonestly induces the person so deceived to deliver any property to any person, or to consent that any person shall retain any property, or intentionally induces the person so deceived to do or omit to do anything which he would not do or omit if he were not so deceived, and which act or omission causes or is likely to cause damage or harm to that person in body, mind, reputation or property, is said to "cheat"*^{४९०} भनी परिभाषा गरिएको छ । कसैलाई धोकायुक्त विश्वासमा पारी उसको धन दिने अवस्थामा पुऱ्याई वा बेइमानीका नियतले सत्यतथ्य लुकाई भुक्त्यानमा पारी कुनै काम गर्नु वा कानूनले गर्नुपर्ने काम नगर्नु जस्ता कार्य गरी त्यस्तो व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक हानि वा इज्जत वा सम्पत्तिमा हानि पुऱ्याउनु भारतीय दण्डसंहिताअनुसार ठगी हो । त्यस्तै कुनै अर्को व्यक्तिलाई त्यो व्यक्ति म नै हुँ भन्नु वा कुनै अर्को व्यक्तिलाई फलानो हो भन्नु भनाउनु वा नाम ढाँटनुजस्ता कार्यलाई पनि भारतीय कानूनमा ठगी अपराध मानिएको छ ।^{४९१} यसबाहेक भारतीय दण्डसंहितामा विभिन्न प्रकारका ठगीहरूको उदाहरण समेत उल्लेख गरिएको छ । भारतमा ठगी अपराधमा कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुने र कसुर अनुसार केही कसुरमा बढीमा सात वर्षसम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ । बेलायतमा चोरीसम्बन्धी कानूनमा नै ठगी जस्तै तत्व भएको अपराधलाई *Deception* भनी समेटेको छ । जसमा अर्कालाई धोका दिई, भुक्त्याई निजको सम्पत्ति हात

^{४९०} Indian Penal Code, 1860, sec. 415.

^{४९१} Indian Penal Code, 1860, sec. 416.

पारेमा वा त्यस्तो सम्पत्ति अरूलाई दिए दिलाएमा समेत Deception को कसुर हुन्छ भनिएको छ ।^{४९२}
यस्तो Deception को कसुरमा बेलायतमा १० वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था रहेको छ ।

सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू:

- (क) राजिनामा गरी दिई सकेको जग्गा उसैलाई आयस्ता खानू भन्ने र तिरोभरो गर्नु भन्ने बोलीसमेत सो कागजमा लेखिएको देखिएमा, सो जग्गा वादीले भोग पनि गरिरहेको देखिए भोगमा खिचोला परेपछि मात्र थाहा पाई वादीले उजुर गरेको देखिएमा, ललाई फकाई गफलतमा पारी लिएको देखिएमा ठगी गरेको ठहर्ने ।^{४९३}
- (ख) लिने दिने दुवै थरलाई सो कागज स्पष्ट गरी पढी सुनाई यो कागजबाट यस्तो हुन्छ भन्ने मतलबसमेत सम्झाई मात्र ऐनबमोजिम सहीछाप गराउनु भन्ने उल्लेख भएबमोजिम अड्डाले रीत पुऱ्याई रजिष्ट्रेशन पास भएको, राजिनामाका मितिले १७ वर्षपछि नालिस परेको, मौकामा रजिष्ट्रेशनका हाकिम कारिन्दाहरू मिली भुक्त्याई रजिष्ट्रेशन पास गराए भनी मौकैमा उजुर दिएको पनि नदेखिएकोबाट कानूनबमोजिम रीत पुगी भए गरेको देखिने, ठगी नहुने ।^{४९४}
- (ग) कुनै कुराको विश्वास पारी विना दाम बकसपत्र पास गराई लिएमा ठगीको कसुर देखिने । जिवित रहेसम्म स्याहार सम्भार, रेखदेख, हेर विचार गर्ने दायित्व बोकेको कुरा भनेकोले नै विश्वासमा पारी यस्तो वाध्यता भएको लिखत विना दाममा रजिष्ट्रेशन पास गराई कारबाई चलाएको व्यवहार ठगीको कसुरदेखिएको ।^{४९५}
- (घ) लिखतै नगरी पत्थारले दिएको रकम कलम ठगीको परिभाषा भित्र नपर्ने, पत्थारमा कारोवार गरेको भन्ने उल्लेख देखिने, देवाल समेत बनाउँदाको खर्च जुन वादीले गरेको छ, सो कुनै बनाइवाललाई फकाइमा पारीवा भुक्त्यानमा परी खर्च गरेको नदेखिएकाले ठगीको परिभाषा भित्र नपर्ने ।^{४९६}
- (ङ) जुन कामको निमित्त भनी रुपियाँ लिएको हो सो काम पूरा गरेको नदेखिएपछि धोका दिएको मान्नुपर्ने । हिस्सेदारको रूपबाट दिएको रुपियाँ आफूतर्फबाट दाखिल गरेकोमा बेइमानीको नियतले धोका दिई गफलतमा पारी ठगी गरेको प्रष्ट हुने ।^{४९७}
- (च) बन्दकी राख्न दिएको भनी स्वीकार गरी विश्वासको भरमा रसिद भरपाई नलिएको र सुन निखन्न जाँदा के को सुन कस्तो सुन भनी निखन्न नदिएको भनी ठगी अन्तर्गतको कार्य गरेको भनी परेको दावा ठगीको १ नं. को परिभाषासँग मिल्नेदेखिदैन ।^{४९८}
- (छ) अड्डामा लिखत पास हुँदा लिखत देखाई सुनाई सहीछाप गर्ने गराउने हुँदा त्यस्तो लिखतलाई ठगी गरेको ठहऱ्याएको फौसला मिलेको न देखिने ।^{४९९}
- (ज) मालपोत कार्यालयको कमि कमजोरीका कारण एउटै जग्गा दुइजनाको नाममा दर्ता भई तिरोभरो भएको अवस्था छ । आफूले पनि खरिद गरी लिएको जग्गाको स्थिति जानीजानी अरू पक्षलाई

४९२ Theft Act, 1968, sec. 15.

४९३ श्रीमती पाध्यानी विरुद्ध श्रीप्रसाद खत्री क्षेत्री, नेकाप (२०१६), पृष्ठ २३१, नि.नं. ४६ ।

४९४ जमानसिंह थापा विरुद्ध तिलकुमारीसमेत, नेकाप (२०२२), पृष्ठ २१४, नि.नं. २९८ ।

४९५ शम्भु देई बाहुनी विरुद्ध अर्साफि बाहुन, नेकाप (२०२६), पृष्ठ ४०१, नि.नं. ५२१ ।

४९६ लखनलाल काडु विरुद्ध डिल्लीराम न्यौपानेसमेत, नेकाप (२०३१), पृष्ठ १३६, नि.नं. ८२२ ।

४९७ भगिरथ नरसिंह प्रधान विरुद्ध वि.एल. शर्मा भन्ने विश्वम्भरलाल शर्मा, नेकाप (२०३१), पृष्ठ २९४, नि.नं. ८५४ ।

४९८ कमलेश्वर उपाध्यायसमेत विरुद्ध अम्बिकादेवी ब्राह्मणी, नेकाप (२०४१), पृष्ठ १०४५, नि.नं. २१९४ ।

४९९ भोला वारिन विरुद्ध पियारी वारिन, नेकाप (२०४२), पृष्ठ ९६६, नि.नं. ६१०६ ।

अर्थात् वादीलाई भुक्त्याई गफलतमा पार्ने अपराधिक मनसाय प्रतिवादीको थियो भन्ने प्रमाणित हुने सबुतको अभाव प्रस्तुत मुद्दामा देखिन्छ । भुक्त्याउने मनसाय थियो भनी अनुमानको आधारमा मात्र सजाय भागी बनाउने न्यायोचित हुन सक्तैन । मालपोत कार्यालयको गल्तीको परिणाम स्वरूप विधिवत जग्गा पारित गराई लिएपश्चात पुनः अर्को पक्षलाई पारित गरी विक्री गर्ने पक्षलाई पारित गरी विक्री गर्ने पक्षलाई कसुरदार कायम गर्न सबूत चाहिन्छ । त्यसको अभावमा ठगी जस्तो अपराध गरेको भनी प्रतिवादीलाई अनुमानको भरमा कसुरदार ठहराउन न्यायोचित नहुँदा सफाइ पाउँछ १००

- (भ) तिर्नु पर्ने रकम नतिरेको, बाँकी राखेको अवस्थाले ठगीको १ नं. मा उल्लिखित परिभाषा अनुसार धोका दिई भुक्त्याई गफलतमा पारी ठगी गरेको भन्न मिल्ने अवस्था देखिदैन । पुनरावेदक र प्रत्यर्थी बीच लेनदेन व्यवहारमा भुक्तानी लिएको अवस्था देखिन्छ । व्यापारिक कारोवार वापत चेक पठाएकोमा खाता रोक्का भएको कारणले भुक्तानी हुन नसकेकोमा ठगीको महल अन्तर्गत कारबाई चल्न सक्ने अवस्था न देखिने १०१
- (ज) राख्न दिएको कुरा ठगीको परिभाषाभित्र पर्न आएको देखिएन । राख्न दिएको भन्ने सम्बन्धमा कानूनबमोजिम उजुर परे ठहरेबमोजिम हुने नै हुँदा ठगीको परिभाषाभित्र नपरेको प्रस्तुत फिरादबाट कारबाई गर्न नमिल्ने भई खारेज हुने १०२
- (ट) कसुरदार एउटै व्यक्ति भएमा जरिमाना उसैलाई मात्र हुन्छ भने एक भन्दा बढी कसुरदार भएमा सोही सजाय दामासाहीबाट हुने कुरा निश्चित र स्पष्ट छ । यसर्थ ठगीको ४ नं. अनुसारको जरिमाना र कैद प्रतिवादीहरूलाई जनही हुनुपर्ने भन्ने पुनरावेदक वादीको पुनरावेदन जिकिर मुनासिब न देखिने १०३
- (ठ) आफ्नो हक नपुग्ने चल वा अचल सम्पत्ति मालिकलाई ललाई फकाई वा जाल परिपञ्च गरी आफ्नो बनाउने तथा धोका दिई जुनसुकै व्यहोराले गफलतमा पारी अर्काको सम्पत्ति लिए दिए वा दिलाउने समेत गरेमा ठगीजन्य क्रिया घटित हुन जाने । ठगीको वारदात स्थापित हुन अर्काको चल अचल जुनसुकै अवस्थाको सम्पत्ति भए पनि सम्पत्ति धारकलाई भुक्त्यान, धोका, गफलतलगायतका परिपञ्चमा पारी लिनु दिनु वा दिलाउनु समेतका काम कुरा गरिएको हुनुपर्ने । ठगी अपराधको मूलभूत तत्व आफ्नो हक नपुग्ने अर्काको सम्पत्ति स्वामीबाट गैरकानूनी तवरले लिनु दिनु र दिलाउनुसँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ । त्यो गैरकानूनी काम कारबाईमा लगाई फकाई गरी विश्वासमा पार्ने, जाल परिपञ्चमा पार्ने, धोका गफलतमा पार्ने आदि जुनसुकै वा सबै तत्व अन्तरनिहित हुन सक्ने । जाहेरवालीको लगानीबाट रिसोर्ट सञ्चालन गर्न भौतिक पूर्वाधार सहित तयार भई सञ्चलनमा आउने अवस्थामा रहेको विवादित घर, जग्गा सो केही नजनाई निर्मित भौतिक संरचनाको अस्तित्व लोप गरी खेतीको जग्गा भनी जाहेरवालीलाई थाहा जानकारी नदिई अर्का प्रतिवादीलाई राजिनामा गरिदिएको कार्य मुलुकी ऐन, ठगीको १ नं. को परिभाषाभित्र पर्ने १०४

५०० बालकृष्ण पोदार विरुद्ध देवनारायण आचार्य, नैकाप (२०५४), पृष्ठ ४८०, नि.नं. ६४२९ ।

५०१ बुद्धीराज बत्तौला विरुद्ध शिवनाथ बत्तौला, नैकाप (२०५५), पृष्ठ ७१२, नि.नं. ६६४६ ।

५०२ मटुक यादव विरुद्ध सियावती यादवनी, नैकाप (२०५६), पृष्ठ ८२६, नि.नं. ६८१८ ।

५०३ नेपाल सरकार विरुद्ध इश्वरी भन्ने इन्द्रप्रसाद नेपालसमेत, नैकाप (२०६३), पृष्ठ १२३५, नि.नं. ७६६७ ।

५०४ फ्रान्सिने मासलको जाहेरीले नेपाल सरकार विरुद्ध मोहनबहादुर मैनालीसमेत, नैकाप (२०६५), पृष्ठ ३०४, नि.नं. ७९४२ ।

- (ड) आफ्नो सहकारी संस्थामा राम्रो व्याज दिने भनी आकर्षण देखाई रकम जम्मा गर्न लगाई मागेका बखत रकम फिर्ता नदिई संस्था नै बन्द गरी हिँडेको कार्यलाई बचतकर्ताहरूलाई गफलतमा पारी धोका दिएको होइन भन्न कानूनतः नमिल्ने १०५
- (ढ) प्रलोभन देखाएर सर्वसाधारणको रकम लिने र कबूल गरिएको सर्त अनुसार फिर्ता नगर्ने कार्यलाई सामान्य अर्थमा शुद्ध लेनदेनसम्बन्धी व्यवहार मान्न नमिल्ने । संस्थाका पदाधिकारीहरूले नियतवश बचतकर्ताहरूलाई भुक्त्याई रोजगारी वा उच्च प्रतिफल दिने भन्नु गफलतमा पारी रकम जम्मा गरेको देखिन आएवाट ठगीको १ नं. मा उल्लिखित ठगीका सम्पूर्ण तत्वहरू विद्यमान रहेकोले ठगीतर्फ अनुसन्धान, कारबाई भई अभियोग दायर भएको कार्य कानूनसम्मत देखिने । संस्थाको एउटा उद्देश्य देखाई रकम सङ्कलन गरी उद्देश्यानुरूपको काममा सङ्कलित रकम खर्च गर्नेतर्फ वा बचतकर्ताहरूलाई सर्त कबूल अनुसार प्रतिफल दिने कार्यतर्फ कुनै पदाधिकारीले पनि अग्रसरता देखाएको नपाउँदा संस्थाका सञ्चालक समितिका सदस्य एवं पदाधिकारीहरू समेत सबैले सामूहिक रूपमा नै संस्थाको नाउँमा ठगी गर्नेतर्फ लागेको स्पष्ट देखिने १०६
- (ण) वैदेशिक रोगगारमा पठाउन इजाजत पत्र नपाएको व्यक्तिले गफलतमा पारी आफूलाई फाईदा र अरूलाई नोक्सान पार्ने कार्य गरेको कसुर ठगीको महलको २ नं. ले परिभाषित गरेको कसुर भित्र नै पर्नेदेखिएको र सरकारवादी भै चलाएको मुद्दालाई वैदेशिक रोजगार ऐनअन्तर्गत नचलाएको भन्ने कारणले मात्र कानूनविपरित अभियोगपत्र दायर गरेको भन्न नमिल्ने । अभियोग पत्र दायर गर्दा ठगीको महलको १ नं. को कसुर स्थापित गरेको भए तापनि कसुरको प्रकृति र अवस्थाबाट ऐ. महलको २ नं. को परिभाषा अन्तर्गत पनि पर्न सक्ने १०७
- (त) ठगी गर्ने उद्देश्यले कीर्ते गरी तयार पारिएको नक्साअनुसारको जग्गा धितो राखी कर्जा लिईएको र कर्जा प्रयोजनका लागि तयार पारिएका धितो बन्धक कागज र सर्तबन्धेज कागजमा प्रतिवादी साक्षी समेत बसेकोदेखिँदा निजलाई ठगीको ५ नं. बमोजिमको कसुरबाट उन्मुक्ति प्रदान गर्न नमिल्ने । कसुर स्थापित भएको अवस्थामा आपराधिक क्रियामा निजको संलग्नताको मात्रा र त्यसबाट प्राप्त गरेको लाभ समेतलाई आधार बनाई साजय निश्चित गर्नुपर्ने । ठगीजन्य क्रिया गरी कर्जा लिएको मूल रकमबाट निजले के कति रकम प्राप्त गरेको भन्ने यकीन अङ्क किटान गरी अभियोगपत्र दायर नभएको र अन्य प्रमाणबाट पनि अङ्क यकीन हुने गरी खुल्न नआएको अवस्थामा प्रतिवादिको हकमा बिगो खुलेको मान्न नसकिने १०८
- (थ) ठगी गर्ने र ठगीनेका बीचमा भएको भाखाको तमसुकको लिखतले अन्यथा फौजदारी प्रकृतिको दायित्वलाई देवानी दायित्वमा परिणत गरी जरीवाना तथा कैदको सजायबाट उन्मुक्ति दिने भएकोले भाखाको तमसुक भनिएको उक्त लिखतलाई अन्य कानूनी रूपमा मान्यता प्राप्त तमसुक सरह स्वतन्त्र रूपमा अदालतले मान्यता दिने र यस्तो लिखतलाई कानूनी रूपमा मान्यता दिई चलन चलाउन सकिने प्रकृतिको हुनुपर्ने भएकोले भाखाको तमसुकले अन्य देवानी दायित्व सिर्जना गर्ने लिखत सरह कानूनी मान्यता प्राप्त गर्नको लागि यस्तो लितमा न्यूनतम् निम्न चार तत्वहरू विद्यमान भएको हुनुपर्ने ।

५०५ नारायण थापा विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप (२०६६), पृष्ठ ५८३, नि.नं. ८११९ ।

५०६ नेपाल सरकार विरुद्ध दीपक बस्यालसमेत, नेकाप (२०६७), पृष्ठ १२४, नि.नं. ८३०२ ।

५०७ वीरेन्द्र निरौला विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप (२०६७), पृष्ठ ६५७, नि.नं. ८३५७ ।

५०८ नेपाल सरकार विरुद्ध ज्ञानेन्द्र विष्ट, नेकाप (२०६७), पृष्ठ १११६, नि.नं. ८४०९ ।

१. ठगिने र ठग्ने दुवै पक्षको प्रत्यक्ष उपस्थितिमा दुवै पक्षबीच रीतपूर्वकको कागज भएको हुनुपर्ने ।
२. कुनै तेस्रो पक्षको हस्तक्षेपविना स्वेच्छापूर्वक दुवै पक्षको सहमतिमा भएको हुनुपर्ने ।
३. निश्चित समयमा तिनै बुझाउने सर्त र रकम खुलेको भाखा तमसुक हुनुपर्ने ।
४. भाखाको तमसुक भनिएको लिखतबाट साहू र आसामीबीचको सम्बन्ध स्थापित भएको देखिनुपर्ने र यस्तो लिखतलाई अदालतबाट प्रचलन गराउन सकिने प्रकृतिको हुनुपर्ने ।

यस्तो अवस्था विद्यमान नभएको लिखतलाई कुनै लेनदेनको तमसुक वा लेनदेनको रकम तिनै बुझाउने भाखाको खित सरह मुलकी ऐन, लेनदेन व्यवहारको महलमा व्यवस्था भएअनुसार अदालती प्रक्रियाबाट प्रचलन गराउन सकिने प्रकृतिको कागजात भन्न सकिने अवस्था नदेखिँदा सोबमोजिम पीडितहरू अदालतमा प्रवेश गर्न सक्ने अवस्था नदेखिँदा ठगीको कसुर गरेको देखिने १०९

- (द) करारको सर्त पालन गरे, नगरेको सम्बन्धमा र तयसबाट हुन गएको क्षति वा नोक्सानीको सम्बन्धमा परेको विवादको निरूपण पनि करार ऐनअनुरूप हुनुपर्ने हुन्छ । देवानी प्रकृतिको विवादलाई बलजफ्ती फौजदारी प्रकृतिको विवादको सर्जना गर्नेतर्फ लाग्नु उचित नहुने । दुवै पक्ष मिली राजीखुशीले गरेको करारको सम्बन्धमा, कपटपूर्वक (Fraudulently) करार भएको वा कुनै कानूनको उल्लङ्घन हुने गरी करार गरेको वा एकले अर्को पक्षलाई भुक्त्याई वा जालसाजीपूर्वक करार गरेको अवस्थामा एकले अर्को पक्षलाई पनि हानि पुऱ्याउने नियतले वा प्रारम्भदेखि नै ठग्ने अभिप्रायले कुनै करार गरेकोमा बाहेक फौजदारी दायित्वको सर्जना हुन नसक्ने । करारीय सम्झौताको परिपालनासँग सम्बन्धित देवानी दायित्वसम्बन्धी विवादलाई फौजदारी दायित्वको रूपमा प्रस्तुत गरी ठगीको कसुर कायम गर्नु कानून र न्यायको रोहमा नमिल्ने ११०
- (ध) ठगीजन्य कार्य कुनै पनि अड्डासम्बन्धी काम हुन सक्दैन, न त कुनै सरकारी कर्मचारीको पदीय कर्तव्यपालनाभित्र ठगी गर्ने कार्य नै पर्दछ । त्यसैले प्रस्तुत मुद्दाका केही प्रतिवादी सरकारी कर्मचारी रहेको भन्ने मात्र आधारमा प्रस्तुत मुद्दालाई अ.व.को २९ को देहाय ८ नम्बरअन्तर्गतको मुद्दाका रूपमा राख्न नमिल्ने । कुनै पनि ठगीजन्य कार्य निजामती कर्मचारीको ओहदाको कर्तव्यपालन सम्झी गरेको कार्यअन्तर्गत पर्दैन । त्यस्तो कार्यलाई विद्यमान कानूनले फौजदारी कसुरअन्तर्गत परिभाषित गरेको छ । त्यस्तो कसुरजन्य कार्य गर्ने व्यक्तिलाई निज सार्वजनिक सेवामा रहेको भन्ने मात्र आधारमा उन्मुक्ति प्रदान गर्ने उद्देश्य निजामती सेवा ऐनले ग्रहण गरेको होइन र त्यसलाई त्यति विकृत रूपमा बुझ्न पनि नहुने । प्रस्तुत मुद्दामा निजामती सेवा ऐन, २०४९ को दफा ५७ को सन्दर्भ पनि उठेको छ । निजामती सेवा ऐनमा रहेको उल्लिखित व्यवस्थाले कर्मचारीलाई विना डर, धाक र प्रभावमा आफ्नो पदीय जिम्मेवारीभित्र पर्ने कार्य गर्न उत्प्रेरित गर्दछ । आफ्नो जिम्मेवारी इमानदारपूर्वक निर्वाह गर्दासम्म कर्मचारीको बचाउ गर्न सकिने हुन्छ । तर, यो कानूनी प्रावधानले कर्मचारीलाई वदैनियतका साथ कार्य गर्ने अनुमति प्रदान गर्दैन, न त त्यस्तो कर्मचारीको बचाउ नै हुने । ठगी र भ्रष्टाचार जस्ता आपराधिक कार्य सरकारी कर्मचारीको ओहदाको कर्तव्यपालनको विषय हुन सक्दैन । यस्ता आपराधिक कार्य विरुद्ध

मुद्दा चलाउन अख्तियारवालालाई सूचना दिनु र स्वीकृति लिनुपर्ने कानूनी व्यवस्था रहेको मान्न सकिँदैन। पदको दुरुपयोग गरी ठगी र भ्रष्टाचार जस्ता कसुरजन्य कार्यमा संलग्न हुनका लागि त्यस्तो बचाउको प्रावधान सहयोगी बन्न नसक्ने। घटनामा जानाजानी संलग्न हुनु र अनजानवस घटनाको कुनै चरणमा सहभागी भएको देखिनु फरक-फरक कुरा हुन्। मालपोत कार्यालयको अधिकृतका रूपमा बहाल रहेका व्यक्तिले आफ्नो कार्यालयसँग सम्बन्धित कुनै कार्यमा संलग्न रहनु उसको पदीय जिम्मेवारी नै हो। त्यस्तो कार्यमा संलग्न हुनु उसको कर्तव्य पनि हो। त्यसरी कर्तव्यपालना गर्ने सिलसिलामा वदनीयत राखी आफूले लाभ लिने वा अन्य कसैलाई हानि पुऱ्याउने कार्य गरेमा त्यस्तो क्रिया निश्चय नै गैरकानूनी हुन्छ। तर, यी प्रतिवादीले त्यस्तो वदनीयत राखी कार्य गरेको वा आफूलाई लाभ हुने गरी कुनै कार्य गरेको भन्ने कुरा पुष्टि हुन नआएको हुँदा केवल अनुमान र आशङ्काका आधारमा निजलाई कसुरदार मान्न नमिल्ने।^{१११}

(न) भ्रष्टाचार र ठगी मुद्दामा अपराधको प्रकृति र गम्भीरता, त्यसमा हुने सजाय र बिगो, पीडित पक्षलाई प्रदान गरिने उपचारमा पनि फरकफरक अवस्थाको विद्यमानता रहेको छ। दुवै मुद्दा सरकारवादी भै चल्ने भए पनि भ्रष्टाचार मुद्दामा भ्रष्टाचार निवारणसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था आकर्षित हुन्छ भने ठगी मुद्दा, मुलुकी ऐन, ठगीको महलअन्तर्गत पर्ने। दुई छुट्टाछुट्टै कानूनद्वारा परिभाषित अपराधअन्तर्गत पर्ने कसुरका हकमा ती छुट्टाछुट्टै कानूनद्वारा तोकिएबमोजिम मुद्दा परिचालित हुने अवस्था भएमा दोहोरो खतराको सिद्धान्त लागू नहुने। एउटै तथ्यबाट एक भन्दा बढी कसुर हुन सक्दछन्। यसरी समग्र तथ्य र सम्बद्ध कानूनी व्यवस्था र त्यसले प्रदान गर्ने उपचारको व्यवस्था समेतका आधारमा फरकफरक अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गरेबाट भ्रष्टाचार मुद्दा र ठगी मुद्दालाई एउटै विषय मान्न नमिल्ने। कसैले कानूनद्वारा निषिद्ध आपराधिक कार्य गरेको अवस्थामा त्यस्तो कार्यलाई अलग-अलग कानूनले अलग-अलग अपराध मान्दछ भने त्यसलाई एउटै कसुर मानेर एउटा मात्र कानूनअन्तर्गत कारबाई गर्नुपर्ने भनी सीमित तुल्याउन नमिल्ने। भ्रष्टाचार मुद्दा र ठगी मुद्दामा उनै व्यक्तिहरू संलग्न रहेको र प्रतिवादी कायम गरिएको भए पनि उनीहरूले फरकफरक हैसियतबाट आपराधिक कार्य गरेको देखिएको अवस्थामा बिगोको हकमा भने ठगीको घटनाबाट पीडित भएका व्यक्तिलाई पुगेको हानि र भ्रष्टाचार मुद्दामा भ्रष्टाचारजन्य क्रिया गरिएको भनिएको अङ्ग एउटै भएकाले त्यसलाई दुवै मुद्दामा बिगोको रूपमा कायम गर्न मनासिव नहुने।^{११२}

२५०. ठेक्का वा करारको काममा फरक पार्न नहुने : (१) निर्माणसम्बन्धी काम वा अन्य कुनै काम गर्ने जिम्मेवारी लिएको व्यक्तिले वा निजको तर्फबाट काम गर्ने कुनै व्यक्तिले बेइमानीका नियतले निर्धारित मापदण्ड वा गुणस्तरको माल प्रयोग नगरी वा प्रयोग हुने मालको परिमाण घटीबढी पारी वा अन्य कुनै किसिमबाट निर्धारित गुणस्तर भन्दा फरक पारी निर्माण कार्य वा अन्य काम गर्न वा गराउन हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रूपैयासम्म जरिमाना हुनेछ।

५११ गोपीकृष्ण पराजुलीसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप (२०६९), पृष्ठ १२१६, नि.नं. ८८७३।

५१२ महेश चापागाँईसमेत विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप (२०६९), पृष्ठ १२३८, नि.नं. ८८७४।

(३) कुनै माल, वस्तु वा सेवा आपूर्ति गर्ने जिम्मेवारी भएको व्यक्ति वा निजको तर्फबाट काम गर्ने कुनै व्यक्तिले बेइमानीका नियतले कमसल वा घटी परिमाणका माल, वस्तु वा सेवा आपूर्ति गर्न वा अन्य कुनै किसिमबाट तोकिएको भन्दा फरक गुणको माल, वस्तु वा सेवा उपलब्ध गराउनु हुँदैन ।

(४) उपदफा (३) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा नेपालमा हालसम्म फौजदारी कसुर कायम नगरिएको नयाँ प्रकृतिको कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । यसअनुसार निर्माणसम्बन्धी काम गर्न करार गरेको तथा कुनै माल वस्तु वा सेवा आपूर्ति गर्ने जिम्मेवारी पाएको व्यक्तिले निर्धारित मापदण्डविपरीत वा कमसल वा घटी पारी निर्माण गरे वा कमसल वा घटी माल वस्तु आपूर्ति गरेमा फौजदारी कसुर हुने भनी नयाँ कसुरको पहिचान गरी व्यवस्था गरिएको छ । समाजमा निर्माणसम्बन्धी वा अन्य काम गर्ने जिम्मेवारी पाएको व्यक्तिबाट बेइमानी पूर्वक निर्माण कार्य वा अन्य काम गुणस्तरको बनाउने प्रचलनमा बढोत्तरी भएको पाइएको र यसबाट थप प्रकारको घटना वा दुर्घटना नहोस भन्नाका खातिर तथा निर्माण कार्य गर्ने व्यक्तिमा जिम्मेवारी बढत होस भन्ने उद्देश्यका साथ यसलाई कसुर कायम गरिएको हो । यसका साथै कुनै माल, वस्तु वा सेवा आपूर्ति गर्ने व्यक्तिबाट बेइमानीपूर्वक कम गुणस्तरको वा कमसल माल वस्तु आपूर्ति गरी जनमानसको स्वास्थ्य वा व्यवहारमा हानि पुऱ्याउने कार्यलाई निरुत्साहित गर्न यस्तो कार्यलाई समेत फौजदारी कसुर कायम गरी दण्डको व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट त्यस्तो माल वस्तु आपूर्ति गर्ने व्यक्तिमा जिम्मेवारीको अनुभूत गराई सभ्य समाजको स्थापना हुने उद्देश्य राखिएको छ ।

यस दफाको उपदफा (१) र (३) मा मुख्य रूपमा दुई प्रकारका कार्यलाई फौजदारी कसुर कायम गरिएको छ । उपदफा (१) बमोजिम निर्माणसम्बन्धी वा अन्य कुनै काम गर्ने जिम्मेवारी पाएको व्यक्ति वा निजको तर्फबाट काम गर्ने व्यक्तिले बेइमानीका नियतले काम गर्न दिँदा तोकिएको निर्धारित मापदण्ड वा गुणस्तरको माल प्रयोग नगरी वा प्रयोग हुने मालको परिमाण घटीबढी पारी वा अन्य कुनै किसिमबाट निर्धारित गुणस्तर भन्दा फरक पारी निर्माण कार्य वा अन्य काम गरे गराएमा फौजदारी कसुर हुने र उपदफा (३) अनुसार कुनै माल, वस्तु वा सेवा आपूर्ति गर्ने जिम्मेवारी भएको व्यक्ति वा निजको तर्फबाट काम गर्ने कुनै व्यक्तिले बेइमानीका नियतले कमसल वा घटी परिमाणका माल, वस्तु वा सेवा आपूर्ति गर्न वा अन्य कुनै किसिमबाट तोकिएको भन्दा फरक गुणको माल, वस्तु वा सेवा उपलब्ध गराउनु हुँदैन भनी फौजदारी कसुर कायम गरिएको छ । यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिमा बेइमानीको नियत (Malafide Intention) अर्थात् गलत मनसाय विद्यमान हुन आवश्यक हुन्छ । यस दफामा व्यवस्था गरिए अनुसारको कसुर कायम हुन निम्न तत्व हुन आवश्यक हुन्छ ।

(१) उपदफा (१) मा उल्लिखित कसुर कायम हुनका लागि :-

- (क) निर्माणसम्बन्धी काम वा अन्य कुनै काम गर्ने जिम्मेवारी लिएको व्यक्तिले वा निजको तर्फबाट काम गर्ने कुनै व्यक्तिले,
- (ख) बेइमानीका नियतले,
- (ग) निर्धारित मापदण्ड वा गुणस्तरको माल प्रयोग नगरी वा,

- (घ) प्रयोग हुने मालको परिमाण घटीबढी पारी वा,
(ङ) अन्य कुनै किसिमबाट,
(च) निर्धारित गुणस्तर भन्दा फरक पारी निर्माण कार्य वा अन्य काम,
(छ) गर्न वा गराउन हुँदैन ।
- (२) उपदफा (३) मा उल्लिखित कसुर कायम हुनका लागि :-
(क) कुनै माल, वस्तु वा सेवा आपूर्ति गर्ने जिम्मेवारी भएको व्यक्ति वा निजको तर्फबाट काम गर्ने कुनै व्यक्तिले,
(ख) बेइमानीका नियतले,
(ग) कमसल वा घटी परिमाणका माल, वस्तु वा सेवा आपूर्ति गर्न,
(घ) वा अन्य कुनै किसिमबाट तोकिएको भन्दा फरक गुणको माल, वस्तु वा सेवा,
(ङ) उपलब्ध गराउनु हुँदैन ।

यस दफामा उल्लिखित कसुर ठहर भएमा के कस्तो सजाय हुने भन्ने सम्बन्धमा उपदफा (२) र (४) मा सजायको व्यवस्था गरिएको छ । जसमा कसुर अनुसार कैद तथा जरिमाना गरी दुवै प्रकारको सजायको व्यवस्था गरी यस प्रकारको कसुरलाई गम्भीर अपराध मानिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कसुर अनुसार दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपैयासम्म जरिमाना हुन्छ भने उपदफा (३) अनुसारको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कसुर अनुसार पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ । यस प्रकारको कसुर कानूनी व्यक्तिबाट समेत हुने भएकाले त्यस्ता व्यक्तिबाट कसुर भए गरेमा समेत यसैबमोजिम सजाय हुन्छ ।

२५१. सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गर्न नहुने : (१) कसैले सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनका लागि कसैले देहायको काम गरेमा निजले सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेको मानिनेछ :-

- (क) अर्काको सम्पत्ति बेइमानीको नियतले उपयोग गरेमा, हानिनोक्सानी वा हिनामिना गरेमा वा सम्बन्धित व्यक्तिको मन्जुरी विना बेचबिखन गरेमा,
(ख) वेवारिसी सम्पत्ति पाउने व्यक्तिले सो सम्पत्तिको धनी थाहा भएर वा सो सम्पत्तिको धनी थाहा हुँदा हुँदै वा थाहा पाएपछि पनि मनासिव समय भित्र त्यस्तो धनीलाई सो सम्पत्ति फिर्ता नगरी वा सम्पत्ति फिर्ता लिन सूचना नदिई वा त्यस्तो सम्पत्तिको धनीलाई उचित म्यादसम्म नपर्खी बेइमानीपूर्वक त्यस्तो सम्पत्ति आफ्नो निमित्त उपयोग गरेमा वा कुनै प्रकारले रूपान्तरण गरेमा ।

तर उचित प्रयास गर्दा पनि सम्पत्तिको धनी पत्ता नलागेमा वा सूचना दिएको उचित म्यादभित्र सम्पत्ति धनी सम्पत्ति फिर्ता लिन नआएमा सम्पत्ति पाउने व्यक्तिले सो सम्पत्ति आफ्नो निमित्त असल नियतले उपयोग गरेमा यस दफाबमोजिमको कसुर गरेको मानिनेछैन ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई देहायबमोजिम सजाय हुनेछ :

- (क) कुनै व्यक्तिको मृत्यु हुँदाको बखत निजको कब्जामा रहेको सम्पत्ति निजको

- कानूनबमोजिमको हकवालाको कब्जामा नपर्ने त्यस्तो सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेमा वा नाबालक, मानसिक वा शारीरिक अस्वस्थताले होस ठेगानमा नरहेको व्यक्ति वा पचहत्तर वर्ष माथिका व्यक्तिको सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेमा तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रूपैयासम्म जरिमाना वा दुवै सजाय ,
- (ख) खण्ड (क) मा लेखिएदेखि बाहेक अन्य अवस्थामा सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेको भए एक वर्षसम्म कैद वा दस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय ।
- (४) यस दफाबमोजिम आपराधिक उपयोग गरेको सम्पत्ति फिर्ता गर्न सकिने अवस्थामा रहेछ भने त्यसरी उपयोग गर्ने व्यक्तिले सम्बन्धित सम्पत्ति धनी वा निजको मृत्यु भइ सकेको भए निजको नजिकको हकवालालाई फिर्ता गर्नुपर्नेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा हाम्रो समाजमा देखा परेको नयाँ प्रकारको कार्यलाई फौजदारी कसुर कायम (Criminalization) गरिएको छ । विगतमा व्यक्तिको नैतिकता भित्र पर्ने कार्यहरूमा आपराधिक मनसाय राखी सामान्य नैतिकता प्रदर्शन नगरी दुरुपयोग गर्ने क्रममा बढोत्तरी हुँदै गएको देखिएकाले ती कार्यहरूलाई फौजदारी कसुरको दायरा भित्र ल्याई सामान्य दण्ड सजायको व्यवस्था यस दफामा प्रस्ताव गरिएको छ । उदाहरणका लागि कसैको सम्पत्ति आफूसँग रहेको अवस्थामा धनीको मृत्यु भएमा निजका हकदारलाई फिर्ता नगर्ने, भेट्टाएको अर्काको सम्पत्ति धनी थाहा पाएर पनि फिर्ता नगरी आफ्नो हितमा प्रयोग गर्ने, वेवारिसी सम्पत्ति फिर्ता गर्ने प्रयत्न नगरी प्रयोग गर्ने, आफ्नो प्रयोगमा रूपान्तरण गर्ने, अर्काको सम्पत्ति बेइमानीको नियतले उपयोग गर्ने, हानिनोक्सानी वा हिनामिना गर्ने वा सम्बन्धित व्यक्तिको मन्जुरी विना बेचबिखन गर्ने जस्ता कार्यहरूलाई यस दफामा फौजदारी कसुरको रूपमा पहिचान गरिएको छ ।

यस दफामा उल्लिखित सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग (Criminal Misappropriation of Property) भन्नाले आफ्नो हक नपुग्ने अर्काको सम्पत्ति बेइमानीपूर्वक वा अनधिकृत रूपमा उपयोग गर्ने, हानिनोक्सानी गर्ने वा हिनामिना गर्ने, अर्काले राख्न दिएको सम्पत्ति फिर्ता नगर्ने, भेट्टाएको अर्काको सम्पत्तिको धनी थाहा हुँदाहुँदै पनि फिर्ता नगरी आफूले प्रयोग गर्ने, अनधिकृत रूपमा अर्थात् धनीको मन्जुरी विना अर्काको सम्पत्ति प्रयोग गर्ने जस्ता कार्य पनि पर्दछन् । यससम्बन्धी कसुरका आवश्यक तत्वमा अर्काको सम्पत्ति (Property must be of another), फेला पारेको (Finding of property), आफ्नो प्रयोगमा रूपान्तरण गरेको (Converts to own use), बेइमानीको नियत (Dishonest Intention) रहेका हुन्छन्^{१३}

यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गर्नु गराउनु हुँदैन भन्ने व्यवस्था राखी सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गर्ने र गराउने दुवै कार्यलाई समान कसुर कायम गरिएको छ । उपदफा (२) मा सम्पत्तिको आपराधिक उपयोगसम्बन्धी कसुरको परिभाषा गरिएको छ । यसअनुसार कसैले अर्काको सम्पत्ति बेइमानीको नियतले उपयोग गरेमा, हानिनोक्सानी वा हिनामिना गरेमा वा सम्बन्धित व्यक्तिको मन्जुरी विना बेचबिखन गरेमा तथा वेवारिसी सम्पत्ति पाउने

व्यक्तिले सो सम्पत्तिको धनी थाहा भएर वा सो सम्पत्तिको धनी थाहा हुँदा हुँदै वा थाहा पाएपछि पनि मनासिव समय भित्र त्यस्तो धनीलाई सो सम्पत्ति फिर्ता नगरी वा सम्पत्ति फिर्ता लिन सूचना नदिई वा त्यस्तो सम्पत्तिको धनीलाई उचित म्यादसम्म नपर्खी बेइमानीपूर्वक त्यस्तो सम्पत्ति आफ्नो निमित्त उपयोग गरेमा वा कुनै प्रकारले रूपान्तरण गरेमा सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेको कसुर हुन्छ । सम्पत्तिको आपराधिक उपयोगसम्बन्धी कसुर स्थापित हुन निम्नानुसारका दुई प्रकारका अवस्था र तत्वहरू आवश्यक पर्दछन् ।

(१) पहिलो अवस्था

(क) कसैले,

(ख) अर्काको सम्पत्ति,

(ग) बेइमानीको नियतले,

(घ) उपयोग गरेमा,

(ङ) हानिनोक्सानी वा,

(च) हिनामिना गरेमा वा,

(छ) सम्बन्धित व्यक्तिको मन्जुरी विना बेचबिखन गरेमा,

(ज) निजले सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेको मानिनेछ ।

(२) दोस्रो अवस्था

(क) वेवारिसी सम्पत्ति पाउने व्यक्तिले,

(ख) सो सम्पत्तिको धनी थाहा भएर वा सो सम्पत्तिको धनी थाहा हुँदा हुँदै वा थाहा पाएपछि पनि,

(ग) मनासिव समय भित्र त्यस्तो धनीलाई सो सम्पत्ति फिर्ता नगरी वा,

(घ) सम्पत्ति फिर्ता लिन सूचना नदिई वा,

(ङ) त्यस्तो सम्पत्तिको धनीलाई उचित म्यादसम्म नपर्खी,

(च) बेइमानीपूर्वक,

(छ) त्यस्तो सम्पत्ति,

(ज) आफ्नो निमित्त उपयोग गरेमा वा,

(झ) कुनै प्रकारले रूपान्तरण गरेमा,

(ञ) निजले सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेको मानिनेछ ।

उपदफा (२) को खण्ड (ख) मा उल्लिखित कसुरलाई कसुर कायम गर्न नपर्ने केही अवस्थाहरूको व्यवस्था गरिएको छ । जस अनुसार उचित प्रयास गर्दा पनि सम्पत्तिको धनी पत्ता नलागेमा वा सूचना दिएको उचित म्यादभित्र सम्पत्ति धनी सम्पत्ति फिर्ता लिन नआएमा सम्पत्ति पाउने व्यक्तिले सो सम्पत्ति आफ्नो निमित्त असल नियतले उपयोग गरेमा यस दफावमोजिमको कसुर गरेको मानिनेछैन भन्ने व्यवस्था उपदफा (२) को खण्ड (ख) को प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशमा राखिएको छ । वेवारिस सम्पत्ति फेला पार्ने व्यक्तिमा असल नियत रहेको र त्यस्तो सम्पत्ति त्यस सम्पत्तिको धनीलाई फिर्ता दिने समुचित प्रयत्न गर्दा पनि वा फिर्ता लिन आउन सूचना दिई उचित म्यादसम्म पर्खदा पनि फिर्ता लिन नआएमा असल काममा लगाउन हुन्छ ।

यस दफामा उल्लिखित कसुर ठहर भएमा कसुरदारलाई के कस्तो सजाय हुने भन्ने सम्बन्धमा उपदफा (३) मा उल्लेखन गरिएको छ । जसको खण्ड (क) र (ख) मा व्यवस्था भएअनुसार कसुरको

निम्नानुसारको अवस्था अनुसार निम्न सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ । यसमा कसुरको गम्भीरता अनुसार कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ । जुन यस प्रकार रहेको छ ।

(क) कुनै व्यक्तिको मृत्यु हुँदाको वखत निजको कब्जामा रहेको सम्पत्ति निजको कानूनबमोजिमको हकवालाको कब्जामा नपर्ने त्यस्तो सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेमा वा नाबालक, मानसिक वा शारीरिक अस्वस्थताले होस ठेगानमा नरहेको व्यक्ति वा पचहत्तर वर्ष माथिका व्यक्तिको सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेमा तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रूपैयासम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ ।

(ख) खण्ड (क) मा लेखिएदेखि बाहेक अन्य अवस्थामा सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेको भए एक वर्षसम्म कैद वा दस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ ।

सजायसम्बन्धी यस व्यवस्थाअनुसार मृतकको कब्जामा रहेको सम्पत्ति निजको हकवालाको कब्जामा नपर्ने आपराधिक उपयोग गरेमा, नाबालक वा मानसिक वा शारीरिक अस्वस्थताले होस ठेगानमा नरहेको व्यक्ति तथा ७५ वर्ष माथिका वृद्ध वृद्धाको सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गर्नेलाई बढी सजाय तोकिएको छ भने यीबाहेकका अन्य अवस्थामा सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेको भए केही कम सजाय तोकिएको छ ।

यस दफाको उपदफा (४) मा अर्काको सम्पत्ति आपराधिक उपयोग गरे पनि फिर्ता गर्नुपर्ने दायित्व कसुरदारमा रहने कुरा दर्शाइएको छ । त्यसरी आपराधिक उपयोग गरेको सम्पत्ति फिर्ता गर्न सकिने अवस्थामा रहेछ भने त्यसरी उपयोग गर्ने व्यक्तिले सम्बन्धित सम्पत्ति धनी वा निजको मृत्यु भइ सकेको भए निजको नजिकको हकवालालाई फिर्ता गर्नुपर्ने हुन्छ । यो व्यवस्थाअनुसार यस्तो कसुर गर्ने कसुरदारलाई तोकिएको कर्तव्य हो ।

भारतमा सम्पत्तिको आपराधिक उपयोगसम्बन्धी कसुरलाई भारतीय दण्डसंहितामा *Criminal Misappropriation of Property* भन्ने कसुरको रूपमा परिभाषा गरी दण्डनीय बनाइएको छ ^{१४} उक्त संहितामा भएको व्यवस्थाअनुसार कसैले बेइमानीका नियतले चल सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेमा वा आफ्नो प्रयोगमा रूपान्तरण गरेमा दुइ वर्षसम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ ^{१५} तर मृतक व्यक्तिको कब्जाको सम्पत्तिको आपराधिक उपयोग गरेमा भने सात वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था भारतीय दण्डसंहितामा रहेको छ ^{१६}

२५२. आपराधिक विश्वासघात गर्न नहुने : (१) कसैले आपराधिक विश्वासघात गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले देहायको कुनै काम गरेमा निजले आपराधिक विश्वासघात गरेको मानिनेछ :

(क) आफ्नो जिम्मा वा संरक्षणमा रहेको अर्काको सम्पत्ति बेइमानीपूर्वक आफ्नो निमित्त प्रयोग गरेमा वा कुनै प्रकारले रूपान्तरण गरेमा वा सो सम्पत्तिको उपयोग तत्सम्बन्धी करार वा शर्तनामा वा कानून विपरीत बेइमानीपूर्वक आफ्नो निमित्त उपयोग गरेमा वा अरू कसैलाई उपयोग गर्न दिएमा वा हक टुटाई अरूलाई दिएमा वा दिलाएमा,

^{१४} Indian Penal Code, 1860, sec. 403 & 404.

^{१५} Indian Penal Code, 1860, sec. 403.

^{१६} Indian Penal Code, 1860, sec. 404.

- (ख) अर्काको कुनै काम कारोवार गर्ने जिम्मा लिएको वा कानूनी कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने जिम्मेवारी भएको व्यक्तिले वा कुनै काम कारोवारका सम्बन्धमा अर्काको प्रतिनिधिको रूपमा काम गर्ने व्यक्तिले आफू वा अरू कसैलाई फाइदा पुऱ्याउनको लागि आफ्नो कर्तव्यको विपरीत कुनै काम गरी सो व्यक्तिलाई कुनै हानि, नोक्सानी वा क्षती पुऱ्याएमा ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :
- (क) कुनै संस्थाको व्यवस्थापक, प्रबन्धक, कर्मचारी वा प्रतिनिधिको हैसियतले कुनै व्यक्तिले वा कुनै सम्पत्ति एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पुऱ्याई दिने वा गोदाम वा अन्य कुनै ठाउँमा सुरक्षित साथ राख्ने जिम्मा लिएको वा सो गर्ने कानूनी कर्तव्य भएको व्यक्तिले आपराधिक विश्वासघात गरेमा पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ख) खण्ड (क) मा लेखिएदेखि बाहेक अरू कसैले आपराधिक विश्वासघात गरेमा तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय ।

टिप्पणी :

यस दफामा आपराधिक विश्वासघात (Criminal Breach of Trust) लाई पहिलो पटक हाम्रो कानूनी प्रणालीमा फौजदारी अपराध कायम गरिएको छ । हाम्रो समाजमा पनि आफ्नो जिम्मामा रहेको अर्काको सम्पत्तिमा बेइमानीको नियत राखी धनीलाई धोका दिई आफ्नो प्रयोगमा ल्याउने प्रचलनमा वृद्धि भएकोले यस प्रकारको कार्यलाई फौजदारी अपराध कायम गरिएको हो । यो कसुर कम्पनी, बैंक वा वित्तीय संस्था तथा सामाजिक संस्थाका कर्मचारी तथा प्रतिनिधिहरूबाट अधिक रूपमा हुने गरेको पाइएकोले पनि सोको नियन्त्रण गर्न आवश्यक रहेको छ । उदाहरणका लागि बैंकमा निक्षेप जम्मा गरिएकोमा बैंकको व्यवस्थापक वा कर्मचारीले नै निक्षेप मान्ने, भिक्ने वा आफ्नो बनाउने काम आपराधिक विश्वासघातको उपयुक्त उदाहरण हो । अरूले गरेको विश्वास जानीजानी तोडी बेइमानीको नियत राखी त्यस्ता व्यक्तिको सम्पत्ति आफ्नो बनाउने, अर्काको बनाइ दिने तथा आफूले प्रयोग गर्नु आपराधिक विश्वासघात हो । यसमा धनीले उसको सम्पत्ति विश्वास गरेर संरक्षण गर्न वा राख्न दिएको हुन्छ र जसलाई विश्वास गरी जिम्मा दिएको हुन्छ सोही व्यक्तिले धनीले आफूप्रति गरेको विश्वास तोडेको हुन्छ । अर्काको सम्पत्ति त्यस्तो सम्पत्तिको धनीले संरक्षण गर्न वा राख्न दिएकोमा बेइमानीपूर्वक आफ्नो निमित्त प्रयोग गर्ने, आफ्नो प्रयोगको निमित्त रूपान्तरण गर्ने, एउटा प्रयोजनको लागि दिएकोमा त्यसका सर्तविपरीत गरी आफूले उपयोग गर्ने वा अरूलाई दिई धनीको हक टुटाई दिने, अर्काको काम कारोवार गर्ने जिम्मा लिएको वा कानूनी कर्तव्य भएको व्यक्तिले वा प्रतिनिधिले धनीलाई धोका दिई आफू वा अरूलाई फाइदा पुऱ्याई धनीलाई हानिनोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने कार्य आपराधिक विश्वासघात भएकोले त्यस्ता कार्यलाई यस दफामा फौजदारी कसुरको पहिचान रूपमा गरी दण्डको व्यवस्था गरिएको छ ।

सामान्य अर्थमा आपराधिक विश्वासघात भन्नाले अरूले आफूलाई गरेको विश्वासलाई जानाजान तोडी बेइमानीपूर्वक त्यस्ता व्यक्तिको सम्पत्ति आफ्नो प्रयोगमा ल्याउनु, अर्काको बनाई दिनु हो । जुन व्यक्तिको जिम्मा वा संरक्षणमा सम्पत्ति रहेको थियो सोही व्यक्तिले अर्काको सम्पत्ति त्यस्तो व्यक्तिको विश्वासलाई घात गरी वा धोका दिई बेइमानीपूर्वक आफ्नो निमित्त प्रयोग गर्नु, परिवर्तन

गर्नु, रूपान्तरण गर्नु, हक टुटाई दिनु तथा अर्काको सम्पत्तिको हेरविचार, संरक्षण गर्नुपर्ने कर्तव्य भएको व्यक्तिले त्यस्तो कर्तव्यविपरीत बेइमानीपूर्वक (With Dishonestly) उपयोग गर्नु वा हक टुटाई दिनु नै आपराधिक विश्वासघात (Criminal Breach of Trust) हो । त्यस्तै अर्काको काम कारोवार जिम्मा भएको व्यक्तिले वा प्रतिनिधिले आफू वा अरू कसैलाई फाइदा पुऱ्याई धनीलाई हानिनोक्सानी पुऱ्याउनु पनि आपराधिक विश्वासघात हो । यस कसुरमा धनीले विश्वास गरी संरक्षण गर्न दिएको (Entrustment), सम्पत्ति (Property), सम्पत्ति माथि कर्ताको नियन्त्रण (Domain over Property), बेइमानीपूर्वक (Dishonestly) तथा अनधिकृत उपयोग (Misappropriation) जस्ता आवश्यक तत्वहरू आवश्यक हुन्छन् ११७

यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले आपराधिक विश्वासघात गर्न गराउन हुँदैन भन्ने व्यवस्था राखी आपराधिक विश्वासघात गर्ने तथा गराउने दुवै कार्यलाई एकै स्तरको कसुर कायम गरिएको छ भने उपदफा (२) को खण्ड (क) र (ख) मा के कस्ता कार्य आपराधिक विश्वासघात हुन्छन् भनी कसुरको परिभाषा गरिएको छ । यस व्यवस्थाअनुसार कसैले आफ्नो जिम्मा वा संरक्षणमा रहेको अर्काको सम्पत्ति बेइमानीपूर्वक आफ्नो निमित्त प्रयोग गरेमा वा कुनै प्रकारले रूपान्तरण गरेमा वा सो सम्पत्तिको उपयोग तत्सम्बन्धी करार वा शर्तनामा वा कानूनविपरीत बेइमानीपूर्वक आफ्नो निमित्त उपयोग गरेमा वा अरू कसैलाई उपयोग गर्न दिएमा वा हक टुटाई अरूलाई दिएमा वा दिलाएमा तथा अर्काको कुनै काम कारोवार गर्ने जिम्मा लिएको वा कानूनी कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने जिम्मेवारी भएको व्यक्तिले वा कुनै काम कारोवारका सम्बन्धमा अर्काको प्रतिनिधिको रूपमा काम गर्ने व्यक्तिले आफू वा अरू कसैलाई फाइदा पुऱ्याउनको लागि आफ्नो कर्तव्यकोविपरीत कुनै काम गरी सो व्यक्तिलाई कुनै हानि, नोक्सानी वा क्षती पुऱ्याएमा आपराधिक विश्वासघातको कसुर हुन्छ । यस परिभाषा अनुसार आपराधिक विश्वासघातको कसुर कायम हुनका लागि निम्न तत्वहरूको आवश्यकता पर्दछ ।

(१) पहिलो अवस्था

(क) कसैले,

(ख) आफ्नो जिम्मा वा संरक्षणमा रहेको,

(ग) अर्काको सम्पत्ति,

(घ) बेइमानीपूर्वक,

(ङ) आफ्नो निमित्त प्रयोग गरेमा वा,

(च) कुनै प्रकारले रूपान्तरण गरेमा वा,

(छ) सो सम्पत्तिको उपयोग तत्सम्बन्धी करार वा शर्तनामा वा कानूनविपरीत,

(ज) बेइमानीपूर्वक,

(झ) आफ्नो निमित्त उपयोग गरेमा वा अरू कसैलाई उपयोग गर्न दिएमा वा,

(ञ) हक टुटाई अरूलाई दिएमा वा दिलाएमा,

(ट) निजले आपराधिक विश्वासघात गरेको मानिनेछ ।

(२) दोस्रो अवस्था

(क) अर्काको कुनै काम कारोवार गर्ने जिम्मा लिएको वा कानूनी कर्तव्य पालन गर्नुपर्ने जिम्मेवारी

- भएको व्यक्तिले वा,
- (ख) कुनै काम कारोवारका सम्बन्धमा अर्काको प्रतिनिधिको रूपमा काम गर्ने व्यक्तिले,
(ग) आफू वा अरू कसैलाई फाइदा पुऱ्याउनको लागि,
(घ) आफ्नो कर्तव्यकोविपरीत कुनै काम गरी,
(ङ) सो व्यक्तिलाई,
(च) कुनै हानि, नोक्सानी वा क्षती पुऱ्याएमा,
(छ) निजले आपराधिक विश्वासघात गरेको मानिनेछ ।

जहाँसम्म सजायको प्रश्न छ, यस दफामा उल्लिखित कसुर ठहर भएमा कसुरदारलाई के कस्तो सजाय हुने भन्ने सम्बन्धमा उपदफा (३) को खण्ड (क) र (ख) मा उल्लेखन गरिएको छ । यस कसुरमा कसुर अनुसार बढी गम्भीर कसुरमा कैद र जरिमाना दुवै सजाय हुन्छ भने सामान्य कसुरमा कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ । यस कसुरमा देहायको अवस्थामा देहायको सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

- (क) कुनै संस्थाको व्यवस्थापक, प्रबन्धक, कर्मचारी वा प्रतिनिधिको हैसियतले कुनै व्यक्तिले वा कुनै सम्पत्ति एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा पुऱ्याई दिने वा गोदाम वा अन्य कुनै ठाउँमा सुरक्षित साथ राख्ने जिम्मा लिएको वा सो गर्ने कानूनी कर्तव्य भएको व्यक्तिले आपराधिक विश्वासघात गरेमा पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ ।
(ख) खण्ड (क) मा लेखिएदेखि बाहेक अरू कसैले आपराधिक विश्वासघात गरेमा तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ ।

सजायसम्बन्धी यस व्यवस्थाअनुसार कुनै संस्थाको व्यवस्थापक, प्रबन्धक, कर्मचारी वा प्रतिनिधिको हैसियतले काम गर्ने व्यक्तिले आपराधिक विश्वासघात गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई बढी सजाय अर्थात् कसुर अनुसार पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना तोकिएको छ भने सोबाहेकका अरू कसैले आपराधिक विश्वासघातको कसुर गरेमा निजलाई कसुर अनुसार केही कम सजाय अर्थात् तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय तोकिएको छ ।

भारतमा आपराधिक विश्वासघात (Criminal Breach of Trust) को कसुरलाई कसुरदार तथा कसुर अनुसार विभिन्न प्रकारका कसुर कायम गरी फरकफरक सजायको व्यवस्था गरिएको छ । सो व्यवस्थाअनुसार आपराधिक विश्वासघात (Criminal Breach of Trust)^{१९८} को कसुरमा तीन वर्षसम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ ^{१९९} सम्पत्ति जिम्मा लिएको व्यक्तिले गरेको कसुरमा (Crimiminal Breach of Trust by Carrier) सात वर्षसम्म कैद र जरिमाना,^{२००} कामदार वा नोकरबाट गरिएको कसुरमा (Crimiminal Breach of Trust by Clerk or Servant) सात वर्षसम्म कैद र जरिमाना^{२०१} तथा सरकारी कर्मचारी, बैंकको कर्मचारी, व्यापारी वा प्रतिनिधिबाट गरिएको कसुरमा (Crimiminal Breach of Trust by Clerk or Servant) दश वर्षसम्म कैद र जरिमाना^{२०२} हुने व्यवस्था रहेको छ ।

^{१९८} Indian Penal Code, 1860, sec. 405.

^{१९९} Indian Penal Code, 1860, sec. 406.

^{२००} Indian Penal Code, 1860, sec. 407.

^{२०१} Indian Penal Code, 1860, sec. 408.

^{२०२} Indian Penal Code, 1860, sec. 409.

२५३. आपराधिक लाभ (एक्सटर्सन) लिन नहुने : (१) कसैले आपराधिक लाभ (एक्सटर्सन) लिन लिन लगाउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले नियतपूर्वक कुनै व्यक्तिलाई निजको वा अरू कसैको कुनै क्षति पुऱ्याउने डर त्रासमा पारी निजबाट बेइमानीपूर्वक आफ्नो वा अरू कसैको लागि कुनै लाभ उठाएमा वा त्यस्तो लाभ उठाउने नियतले कुनै काम गराएमा वा निजलाई कुनै काम गर्नबाट रोकेमा आपराधिक लाभ लिएको मानिनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिम सजाय हुनेछ :

- (क) आपराधिक लाभ लिने नियतले कसैको ज्यान लिने, अङ्गभङ्ग गर्ने वा गम्भीर चोट पुऱ्याउने डर वा त्रास देखाएमा सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ख) कसैको व्यवसायमा कानूनगैरकानूनी तरिकाले कुनै क्षति पुऱ्याउने वा चरित्रमा भूटो दोष लगाउने नियतले डर, त्रास देखाई आपराधिक लाभ लिएमा तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ग) खण्ड (क) वा (ख) मा लेखिएबाहेक अन्य अवस्थामा आपराधिक लाभ लिएमा एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना ।

टिप्पणी :

यस अधि नै उल्लेख गरिसकिएको छ कि यस दफामा आपराधिक लाभ (Extortion) लाई पहिलो पटक हाम्रो कानूनी प्रणालीमा यस रूपमा फौजदारी कसुर कायम गरिएको छ । हाल सम्म नेपालमा यसलाई ठगी, जालसाजी, अपहरण जस्ता अपराधको परिभाषा भित्र पारी अभियोजन गर्ने गरिएको छ । आपराधिक लाभ लिने कार्य नेपालमा प्रचुर मात्रामा हुने गरेको भए पनि हालसम्म यसलाई छुट्टै प्रकारको कसुर कायम गरी दण्डको व्यवस्था गरिएको थिएन । यसबाट समाजमा अमन चयन कायम गर्न कठीन भई रहेको स्थितिलाई मनन् गरी यसलाई पृथक कसुर कायम गरिएको हो । आपराधिक लाभ लिने काम भन्नाले कुनै व्यक्तिलाई निजको वा अरू कसैको कुनै क्षति पुऱ्याउने डर त्रासमा पारी निजबाट बेइमानीपूर्वक आफ्नो वा अरू कसैको लागि कुनै लाभ उठाउने वा त्यस्तो लाभ उठाउने नियतले कुनै काम गर्ने गराउने वा निजलाई कुनै काम गर्नबाट रोक्ने कार्य हो । अर्थात् कसैलाई डर त्रासमा पारी वा Blackmail गरी त्यसबाट कुनै आपराधिक काम गराई फाइदा लिनु आपराधिक लाभ (Extortion) हो । यो कार्य निकै संवेदनशील भएकाले व्यक्तिको जीवन र सम्पत्ति रक्षार्थ यसलाई अपराधीकरण गरिएको हो ।

यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले आपराधिक लाभ (एक्सटर्सन) लिन वा लिन लगाउन हुँदैन भनी आपराधिक लाभ लिने र लिन लगाउने दुवै कार्यलाई एकै स्तरको कसुर कायम गरिएको छ । उपदफा (२) मा कसैले नियतपूर्वक कुनै व्यक्तिलाई निजको वा अरू कसैको कुनै क्षति पुऱ्याउने डर त्रासमा पारी निजबाट बेइमानीपूर्वक आफ्नो वा अरू कसैको लागि कुनै लाभ उठाएमा वा त्यस्तो लाभ उठाउने नियतले कुनै काम गराएमा वा निजलाई कुनै काम गर्नबाट रोकेमा आपराधिक लाभ लिएको मानिनेछ भनी आपराधिक लाभ लिने कार्यको परिभाषा गरिएको छ । यस कसुरमा डर त्रासमा पारी बेइमानीपूर्वक लाभ लिने वा त्यस्तो लाभ लिन कुनै काम गराउने वा नगराउने कार्य महत्वपूर्ण तत्वका रूपमा रहेका हुन्छन् । त्यस्तो लाभ आफ्ना लागि वा अरू कसैका लागि लिएको

पनि हुनसक्छ । यस परिभाषा अनुसार आपराधिक लाभसम्बन्धी कसुर कायम हुन देहायको तत्वको आवश्यकता पर्दछ :

- (क) कसैले,
- (ख) नियतपूर्वक,
- (ग) कुनै व्यक्तिलाई,
- (घ) निजको वा अरू कसैको कुनै क्षति पुऱ्याउने डर त्रासमा पारी निजबाट,
- (ङ) बेइमानीपूर्वक,
- (च) आफ्नो वा अरू कसैको लागि,
- (छ) कुनै लाभ उठाएमा वा,
- (ज) त्यस्तो लाभ उठाउने नियतले कुनै काम गराएमा वा,
- (झ) निजलाई कुनै काम गर्नबाट रोकेमा,
- (ञ) आपराधिक लाभ लिएको मानिनेछ ।

उपदफा (२) मा आपराधिक लाभको कसुरमा हुने दण्ड सजायको व्यवस्था गरिएको छ । उपदफा (२) को खण्ड (क), (ख) र (ग) मा कसुरको मात्रा तथा तरिका अनुसार हुने सजायको तोकिएको छ । यस कसुरमा कसुरदारलाई कैद तथा जरिमाना दुवै प्रकारका सजाय तोकिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार निम्न अवस्थामा देहायको सजाय हुन्छ :-

- (क) आपराधिक लाभ लिने नियतले कसैको ज्यान लिने, अङ्गभङ्ग गर्ने वा गम्भीर चोट पुऱ्याउने डर वा त्रास देखाएमा सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ ।
- (ख) कसैको व्यवसायमा कानूनगैरकानूनी तरिकाले कुनै क्षति पुऱ्याउने वा चरित्रमा भूटो दोष लगाउने नियतले डर, त्रास देखाई आपराधिक लाभ लिएमा तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ ।
- (ग) खण्ड (क) वा (ख) मा लेखिएबाहेक अन्य अवस्थामा आपराधिक लाभ लिएमा एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ ।

सजायसम्बन्धी यस व्यवस्थाले आपराधिक लाभ लिन ज्यान लिने, अङ्गभङ्ग गर्ने वा गम्भीर चोट पुऱ्याउने डर त्रास देखाएमा यस कार्यलाई बढी गम्भीर मानी सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने, व्यवसायमा क्षति पुऱ्याउने वा चरित्रमा भूटो दोष लगाउने डर त्रासमा पारी आपराधिक लाभ लिएको भए तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजारसम्म जरिमाना तथा अन्य डर त्रास देखाई वा अवस्थामा पारी कसुर गरेको भए कम सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

भारतीय दण्डसंहिताको दफा ३८३देखि ३८९ सम्म विभिन्न प्रकारका डर त्रासमा पारी आपराधिक फाईदा लिने कार्यलाई कसुर कायम गरी दण्डको व्यवस्था गरेको छ । भारतमा कसैले नियतवस कुनै व्यक्तिलाई वा कसैलाई क्षति वा घाइते बनाउने डर त्रासमा पारी बेइमानीपूर्वक सम्पत्ति वा मूल्यवान अन्य कुरा दिन वा कुनै मूल्यवान् कुरामा सही गर्न वाध्य पारेमा आपराधिक लाभको कसुर^{२३} हुन्छ र यस कसुरमा तीन वर्षसम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था छ ^{२४} Extortion को कार्य गर्ने नियतले कसैलाई क्षति बनाउने डर त्रासमा पारेमा दुई वर्षसम्म कैद वा

^{२३} Indian Penal Code, 1860, sec. 383.

^{२४} Indian Penal Code, 1860, sec. 384.

जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ ^{५२५} कसैलाई मार्ने वा गम्भीर चोट पुऱ्याउने डर देखाई कसुर गरेमा दश वर्षसम्म कैद र जरिमाना,^{५२६} कसुर गर्न कसैलाई मार्ने वा गम्भीर चोट पुऱ्याउने डर देखाएमा सात वर्षसम्म कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था रहेको छ ^{५२७} बेलायतमा पहिले कायम रहेको Extortion लाई विस्थापित गरी Theft Act, 1968 मा Blackmail को कसुर गर्नेलाई चौध वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था रहेको छ ^{५२८}

२५४. क्षतिपूर्ति यस परिच्छेदबमोजिमको कसुरबाट कसैलाई हानिनोक्सानी पुगेको रहेछ भने त्यस्तो कसुरबाट विगो खुलेकोमा विगो असूल गरी र नखुलेकोमा पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्ने ।

टिप्पणी :

यस दफामा यस परिच्छेदमा उल्लिखित कसुरबाट पीडित भएको व्यक्तिलाई हानिनोक्सानी पुगेको विगो खुलेकोमा विगो असूल गरी र विगो नखुलेकोमा क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तै प्रकारको व्यवस्था हाल कायम गरेको प्रचलित मुलुकी ऐन, ठगीको महलको ४, ६ र ७ नं. मा रहेको छ । उक्त दफाहरूमा ठगी गर्नेबाट ठगी गरी लिएको माल भए माल नै र नभए विगो हकवालालाई भराई दिनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसलाई दृष्टिगत गरी यस परिच्छेदका कसुरबाट पीडित व्यक्तिलाई विगो भराई दिनुपर्ने व्यवस्था केही परिमार्जित रूपमा राखिएको व्यवस्था हो । विगो नखुलेकोमा भने पीडितलाई कसुरबाट हानिनोक्सानी भएअनुसार समुचित क्षतिपूर्ति भराइदिनु पर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

२५५. हदम्याद : दफा २४९ को उपदफा (३) को खण्ड (क) वा (ख) र दफा २५० र २५३ अन्तर्गतका कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले एक वर्ष र यो परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी :

यस दफामा यस परिच्छेद अन्तर्गतका कसुरमा उजुर गर्ने हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । यस परिच्छेदमा विभिन्न प्रकारका कसुरको व्यवस्था भएकाले ती कसुरमा उजुर गर्नुपर्ने हदम्याद दुई प्रकारको तोकी त्यस हदम्यादभित्रमा उजुर नगरे उजुर नलाग्ने व्यवस्था गरिएको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन ठगीको महलमा सरकार वादी हुनेमा सरकारलाई सो कुरा थाहा भएको मितिले एकवर्ष भित्र र अरू अवस्थामा कसुर भए गरेको मितिले दुई वर्ष भित्र उजुर गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । हाल कसुर भएको कुरा थाहा पाए पनि थाहा नपाए पनि दुई वर्षभित्र उजुर गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेकाले उक्त व्यवस्था ज्यादै नै विवादमा रहेको छ । यसमा यस परिच्छेदमा उल्लिखित कसुरको चरित्र

^{५२५} Indian Penal Code, 1860, sec. 385.

^{५२६} Indian Penal Code, 1860, sec. 386.

^{५२७} Indian Penal Code, 1860, sec. 387.

^{५२८} Theft Act, 1968, sec. 21.

अनुसार उजुर गर्नुपर्ने हदम्याद सम्बन्धमा आवश्यक सुधार गरी प्रस्ताव गरिएको छ । जसअनुसार यस परिच्छेदको दफा २४९ को उपदफा (३) को खण्ड (क) वा (ख), दफा २५० र २५३ अन्तर्गतका कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले एक वर्ष नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन । जसअनुसार यी दफामा उल्लिखित कसुर भएको कुरा थाहा पाएको एक वर्ष भित्र उजुर गर्नुपर्छ । यी दफामा उल्लिखित बाहेकका यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन अर्थात् छ महिनाभित्र उजुर गर्नुपर्छ ।

हदम्याद सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त :

(क) ठगी सम्बन्धमा भएको हदम्यादसम्बन्धी संशोधित व्यवस्थाले वारदात हुँदाका बखत कसुर नमानिने कुरालाई पछिबाट ठगीको अपराध घोषित गरेको, कम गम्भीर अपराधलाई बढी गम्भीर अपराध बनाएको वा कम सजाय हुने कसुरलाई बढी सजाय तोक्ने तथा प्रमाणसम्बन्धी कानूनमा परिवर्त गरी कम प्रमाण भए पनि ठगीको कसुर प्रमाणित गर्ने गरीपछिबाट कानूनको निर्माण गरिएको समेतका कुनै अवस्था विद्यमान देखिन नआउँदा संशोधित व्यवस्था प्रयोग गर्न नसकिने र नमिल्ने अवस्था न देखिने । साविक कानूनले व्यवस्था गरेको २ वर्षको हदम्याद व्यतीत नहुँदै हदम्यादसम्बन्धी कानून संशोधन भई थाहा पाएको एक वर्षभित्र नालेस दिन सकिने भन्ने हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको स्थितिमा नालेस दिँदाका बखत कायमै रहेको हदम्यादसम्बन्धी कार्यविधि कानून नै अवलम्बन हुनु न्यायसम्मत र कानूनसम्मत देखिने १२९

मुद्रा सम्बन्धी कसुर

परिचय

मुद्रासम्बन्धी कसुरहरू नेपालको सन्दर्भमा नयाँ फौजदारी कसुरहरू होइनन् । मुलुकी ऐन, खोटा चलनको महलमा यस्ता कसुरहरू र सजायसम्बन्धी व्यवस्था विस्तृत रूपमा उल्लेख गरिएका छन् । यस अर्थमा मुद्रासम्बन्धी कसुरहरू नेपालको परम्परागत कसुरहरू हुन् ।

राजकीय अख्तियारी विना चलन चलाएको मुद्रा कानूनगैरकानूनी हुने र त्यसबाट व्यापारिक कारोबार नियमन हुन सक्दैन । नेपाली विधिशास्त्रमा यस प्रकार कानूनगैरकानूनी रूपमा मुद्रा बनाउने, कारोबारमा चलाउने कामलाई परम्परागतदेखि नै खोटा चलनको रूपमा स्थान पाएको देखिन्छ ।

संहितामा प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार मुलुकी ऐन खोटा चलनको महलका व्यवस्थाहरूलाई आवश्यक परिमार्जन र सुधार गरी यसको क्षेत्र पनि विस्तार गरिएको छ । नेपालको बाहिरी संसारसँग सम्पर्क र कारोबार बढ्दै गएको र नेपालमा विदेशी अतिथिको उल्लेख्य रूपमा आवागमनको क्रम बढिरहेको सन्दर्भमा मुद्रा र खोटो मुद्राको व्यापक अर्थमा परिभाषा गरी कानूनगैरकानूनी रूपमा विदेशी मुद्रा बनाउने वा खोटा विदेशी मुद्रा बनाउने वा खोटा विदेशी मुद्रा चलाउने काम समेतलाई कसुरको रूपमा पहिचान गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार खोटा मुद्रा बनाउने, चलन चलाउने, फरक पारी मुद्रा बनाउने, मुद्राको तौल वा रूपमा घटाउने, मनाही गरेको मुद्रा चलनचल्तीमा ल्याउने, बैंक नोट जलाउने जस्ता कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी आवश्यक सजायको प्रस्ताव गरिएको छ । यस अर्थमा संहिताको प्रस्तावित व्यवस्था मुलुकी ऐन, खोटा चलनको व्यवस्था भन्दा फरक छ । भारतीय दण्डसंहिताको परिच्छेद १२ र परिच्छेद १८ अन्तर्गत दफा ४८९ कदेखि, ४८९ डका व्यवस्था मुद्रा र टिकटसम्बन्धी कसुरसँग सम्बन्धित छन् ।

२५६. खोटो मुद्रा बनाउन नहुने : (१) कसैले खोटा मुद्रा बनाउन वा बनाउने उद्योग गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई मुद्राको परिमाण र मूल्य विचार गरी पाँच वर्षदेखि दश वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँदेखि एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

स्पष्टीकरण : यस परिच्छेदको प्रयोजनका लागि :

- (क) “मुद्रा” भन्नाले नेपाल सरकार वा नेपाल राष्ट्र बैंक वा विदेशी सरकार वा अधिकारप्राप्त विदेशी संस्थाले कानूनी ग्राह्य मुद्राको रूपमा चलनचल्तीमा ल्याएको वा निष्काशन गरेको सिक्का वा बैंक नोट सम्भन्नुपर्छ ।
- (ख) “खोटा मुद्रा” भन्नाले नेपाल सरकार वा नेपाल राष्ट्र बैंक वा विदेशी सरकार वा अधिकारप्राप्त विदेशी संस्थाले निकालेको हो भन्ने भान पार्ने गरी अनाधिकृत रूपमा बनाएको वा नक्कली मुद्रा सम्भन्नुपर्छ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा अनाधिकृत रूपमा वा नक्कली चलनचल्तीमा रहेको नेपाली वा विदेशी मुद्रा बनाउन र बनाउने उद्योग गर्ने कार्यलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी दण्डनीय गरिएको छ । मुद्रा भन्नाले नेपाली मुद्राले नेपाल सरकार वा नेपाल राष्ट्र बैंकले कानूनी ग्राह्य मुद्राको रूपमा चलनचल्तीमा ल्याएको वा निष्कासन गरेको सिक्का वा बैंक नोटलाई जनाउँछ भने विदेशी मुद्रा भन्नाले विदेशी सरकार वा अधिकारप्राप्त विदेशी सरकारको अधिकारप्राप्त निकायले कानूनी ग्राह्य मुद्राको रूपमा चलनचल्तीमा ल्याएको वा निष्कासन गरेको सिक्का वा बैंक नोटलाई जनाउने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

कानूनी रूपमा ग्राह्य मुद्रा भन्नाले कुनै मुलुकमा कुनै पनि कारोवारको भुक्तानीको लागि कानूनी रूपमा गर्न सकिने र कानूनद्वारा निर्धारित निश्चित मूल्य भएको मुद्रालाई जनाउने गरी कानूनी व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तुत दफाको कसुर हुनको लागि चलनचल्तीमा रहेको मुद्रा अधिकारप्राप्त निकायबाहेक अरूले बनाएको वा त्यस्तो मुद्राको नक्कली मुद्रा हुनुपर्छ । नक्कली मुद्रा भन्नाले वास्तविक नभएको तर सक्कली मुद्राको सादृश्यता हुने वा सक्कली मुद्रासँग उस्तै उस्तै देखिने मुद्रा हुनुपर्छ । वास्तविक मुद्राको रूपमा चल्ने गरी सादृश्यता भएको हुनुपर्छ । सक्कलीसँगै उस्तै उस्तै हुनुपर्छ तर ठ्याक्कै दुरुस्त नक्कल हुन आवश्यक छैन । एउटा मूल्यको मुद्रालाई अर्को मूल्यको मुद्राजस्तैदेखि गरी बनाएमा पनि नक्कली मुद्रा हुन्छ । नक्कली मुद्रामा मुद्राको विशेषता अपूरो वा प्रक्रिया अपूर्ण हुन सक्तछ ।

प्रस्तुत दफाको कसुर हुनको लागि चलनचल्तीको मुद्रा अनाधिकृत रूपमा वा नक्कली बनाएको हुनुपर्छ । पुरानो मुद्राको वा चलनचल्तीमा नरहेको मुद्रा नक्कली बनाउदा यस दफाको कसुर हुँदैन । मुद्रा चलनचल्तीमा रहेका छ वा छैन भन्ने परीक्षण सो मुद्राबाट बजारमा कुनै वस्तु खरिद बिक्री हुन सक्दछ भन्ने कुराबाट हुन्छ । मुद्राको प्रत्यक्ष सम्बन्ध राज्यको र व्यक्तिको आर्थिक कारोवार सँग हुन्छ । खोटा मुद्राले राज्यलाई धोका दिई आफुलाई फाइदा गर्ने नियतले हुने हुनाले त्यस्तो कार्य रोक्नको लागि प्रस्तुत दफाको व्यवस्था भएको हो । यस दफाको कसुर हुनको लागि त्यस्तो मुद्रा मुद्राको रूपमा चलनचल्तीमा ल्याउने नियतले नक्कली बनाउनु पर्दैन, नक्कली बनाउने नै नियत भए वा कार्य भए प्रयाप्त हुन्छ । यस कसुरमा कसुरको गम्भीरता हेरी न्यूनतम हद नै पाँच वर्षको प्रस्ताव गरी बढीमा दश वर्षसम्म कैदसजाय र जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा २३१ र ४८९ क मा यस्तै व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।

२५७. खोटा मुद्रा चलन गर्न नहुने : (१) कसैले खोटा मुद्रा हो भन्ने जानीजानी सद्दे सरह चलन गर्ने नियतले त्यस्तो मुद्रा खरिद वा बिक्री गर्न, निकासी वा पैठारी गर्न, लेनदेन गर्न, सद्देसरह चलनमा ल्याउन वा सो गर्न उद्योग गर्न वा आफूसँग राख्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना समेत हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा खोटो मुद्रालाई जानीजानी सद्दे सरह चलन गर्ने नियतले त्यस्तो मुद्रा खरिद वा बिक्री गर्ने, निकासी वा पैठारी गर्ने लेनदेन गर्ने, सद्दे सरह चलनमा ल्याउने, सो को उद्योग गर्ने

र आफूसँग राख्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । प्रस्तुत दफाको कसुर हुन कसुरदारलाई त्यस्तो मुद्रा खोटा हो भन्ने जानकारी हुनुपर्छ । त्यस्तो जानकारी भएपछि सो मुद्रालाई सद्दे सरह चलाउने नियतले यस दफामा उल्लिखित काम गरेको हुनुपर्छ ।

२५८. खोटा मुद्रा बनाउने सामान बनाउन, राख्न वा मर्मत गर्न नहुने : (१) खोटा मुद्रा बनाउन वा बनाउने काममा प्रयोग हुन्छ भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्ने मनासिव कारण भई कसैले कुनै औजार वा अन्य कुनै सामान बनाउन, मर्मत गर्न, खरिद बिक्री गर्न, दिन लिन वा निकासी वा पैठारी गर्न वा आफूसँग राख्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई सात वर्षसम्म कैद र जरिमाना र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म हुनेछ । .

टिप्पणी

प्रस्तुत परिच्छेदमा खोटा मुद्रा बनाउने काम मात्र नभई त्यस्तो कार्यको तयारी गर्ने र सोसम्बन्धी मालसामान, औजार वा उपकरण बनाउने कार्यलाई समेत दण्डनीय बनाइएको छ । खोटा मुद्रा, बनाउने काममा प्रयोग हुने औजार वा अन्य सामान बनाउने, मर्मत गर्ने, खरिद बिक्री गर्ने, दिने लिने, निकासी वा पैठारी गर्ने वा आफूसँग राख्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । यस दफाबमोजिम कसुर हुन त्यस्तो औजार वा सामान खोटा मुद्रा बनाउने काममा प्रयोग हुन्छ भन्ने कुरा अभियुक्तलाई थाहा भएको वा निजले विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भएको हुनुपर्छ ।

भारतीय दण्डसंहिताको दफा २३३, २३४ र २३५, २३७ र २३८ यस्तै व्यवस्था रहेका छन् । जहाँसम्म सजायको प्रश्न छ, यस दफाबमोजिम कसुर गर्ने व्यक्तिलाई सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजारसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

२५९. मापदण्डविपरीत मुद्रा बनाउन नहुने : (१) प्रचलित कानूनबमोजिम मुद्रा बनाउने अधिकार पाएको कुनै अधिकारी वा व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारण भएबमोजिम बनाउनु पर्ने मुद्रा भन्दा जानीजानी निर्धारित मापदण्डविपरीत हुने गरी मुद्रा बनाउन, मुद्रा बनाउने सर्तबन्देज विपरीत मुद्रा बनाउन, बनाउनुपर्ने भन्दा बढी परिमाणमा मुद्रा बनाउन वा त्यसरी फरक पारी बनाउने नियतले कुनै काम गर्न वा त्यसबाट आफूलाई वा अरू कसैलाई लाभ पुऱ्याउन वा त्यस्तो काममा सहयोग पुऱ्याउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई सात वर्षसम्म कैद हुनेछ र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा मुद्रा बनाउने अधिकारप्राप्त अधिकारी वा व्यक्ति प्रति लक्षित छ । मुद्रा बनाउने अधिकारी वा व्यक्तिले कानूनद्वारा निर्धारित मापदण्डविपरीत हुने गरी मुद्रा बनाउने, मुद्रा बनाउने सर्तबन्देज भए त्यस्तो सर्तबन्देजविपरीत मुद्रा बनाउने र जति परिमाणमा बनाउनुपर्ने हो सोभन्दा बढी परिमाणमा बनाउने वा त्यसरी फरक पारी बनाउने नियतले अन्य काम गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाएको छ । यस दफाबमोजिमको काम कसुर हुन त्यस्तो काम कसुरदारले जानीजानी

गरेको हुनुपर्छ। मुद्राको शुद्धता कायम राख्ने मुद्रा बनाउँदा कानूनबमोजिम निर्धारित सोको मापदण्ड, सर्तबन्देजअनुसार बनोस् र कानूनी मुद्रा बनोस् भन्ने उद्देश्य यस दफाको रहेको छ। यस्तो काम गर्ने व्यक्तिलाई सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजारसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ। भारतीय दण्डसंहिताको दफा २४४ मा यस्तै व्यवस्थालाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी सात वर्षसम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था रहेको देखिन्छ।

२६०. मुद्रा बनाउने औजार बाहिर लैजान नहुने : (१) कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशले बाहेक कसैले मुद्रा बनाउने यन्त्र वा उपकरण वा अन्य सामग्री मुद्रा बनाउने ठाउँबाट बाहिर लान हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ।

टिप्पणी

यस दफामा मुद्रा बनाउने यन्त्र वा उपकरण वा अन्य सामग्री मुद्रा बनाउने ठाउँमा अनाधिकृत रूपमा बाहिर लाने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ।

तर कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशले सो ठाउँबाट बाहिर लान सकिन्छ। यो दफाको व्यवस्था टक्सारका कर्मचारी वा अन्य व्यक्तिलाई पनि लागू हुन्छ। मुद्रा बनाउने यन्त्र, उपकरण वा अन्य सामग्री अनाधिकृत रूपमा बाहिर लान र त्यस्ता यन्त्र, उपकरण वा अन्य सामग्रीको प्रयोगबाट अनाधिकृत रूपमा मुद्रा नबनोस् भन्ने उद्देश्य यस दफाको रहेको छ र त्यसरी अनाधिकृत रूपमा बाहिर लगेमा त्यसबाट अनाधिकृत तवरबाट मुद्रा उत्पादन गरी खोटा टक चलनचल्तीमा आउन सक्ने सम्भावना रहने हुँदा सो निवारण गर्न यो व्यवस्था गरिएको हो।

२६१. मुद्राको तौल घटाउन वा रूप बदल्न नहुने : (१) सद्दे सरह व्यवहारमा चलाउने नियतले वा सो हुन सक्तछ भन्ने जानीजानी कसैले धातुबाट बनेको मुद्राको तौल घटाउन वा धातुको अंश फरक पार्न वा एक किसिमको मुद्रालाई अर्को किसिमको मुद्रा हो भन्ने भान पार्ने गरी निकासी वा पैठारी गर्न वा आफूसँग राख्न हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा धातुबाट बनेको मुद्राको तौल घटाउने वा धातुको अंश फरक पार्ने कार्य र एक किसिमको मुद्रालाई अर्को किसिमको मुद्रा हो भन्ने भान पारी निकासी पैठारी गर्न वा आफूसँग राख्ने कार्यलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी दण्डनीय बनाइएको छ। प्रस्तुत कार्य सद्दे सरह व्यवहारमा चलाउने नियतले वा सो हुन सक्तछ भनी जानीजानी गरेको हुनुपर्छ। सद्दे सरह चलाउने नियत भन्नाले कसुरदारले राज्यलाई धोका दिई वा भुक्काई र आफूलाई फाईदा हुने नियतले गरेको कामलाई जनाउँछ। जानीजानी भन्नाले त्यसको तौल घटेको वा धातुको अर्थ फरक परेको मुद्राको रहेको छ र त्यस्तो मुद्रा सद्दे सरह चलन सक्तछ भन्ने जानकारी भएको अवस्थालाई जनाउँदछ। एक

किसिमको मुद्रालाई अर्का किसिमको मुद्रा हो भन्ने भान पारी भन्नाले एउटा मुद्रालाई अर्को मुद्राको रूपमा बनाई, ढाटी त्यस्तो मुद्रा हो भन्ने विश्वास पार्ने कार्यलाई जनाउँछ। उदाहरणका लागि, एक सय रुपियाँको नोटलाई एक हजार रुपियाँको मुद्राको रूपमा ढाल्ने बनाउने वा त्यसको अक्षर फरक पारी चलनचल्तीमा ल्याउने काम हुन सक्दछ। भारतीय दण्डसंहिताको दफा २४६ र २४७ मा यस्तै व्यवस्था रहेको पाइन्छ। सजाय भने सात वर्षसम्म कैद रहेको देखिन्छ।

२६२. रोक लगाइएको मुद्रा चलनचल्तीमा ल्याउन नहुने : (१) चलनचल्तीमा रहेको मुद्रालाई चलनचल्तीमा ल्याउन रोक लगाउने गरी कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेश भएकोमा त्यस्तो आदेश प्रतिकूल हुने गरी त्यसरी रोक लगाइएको मुद्रा चलनचल्तीमा ल्याउन, लिन दिन वा राख्न हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ, र त्यसरी चलन चलाएको, लेनदेन गरेको वा राखेको मुद्रा समेत जफत हुनेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशबाट चलनचल्तीमा ल्याउन रोक लगाइएको मुद्रालाई चलनचल्तीमा ल्याउने, लिन दिने वा राख्ने कार्यलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी दण्डनीय बनाइएको छ। चलनचल्तीमा ल्याउने भन्नाले मुद्राको वस्तुसँग विनिमय हुने कार्यलाई जनाउँछ। कानूनी रूपमा मान्यता प्राप्त मुद्रालाई मात्र चलनचल्तीमा राख्ने उद्देश्य प्रस्तुत दफाको रहेको छ। यस दफाबमोजिम कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने र चलनचल्तीमा ल्याएको मुद्रा समेत जफत हुने व्यवस्था गरिएको छ।

२६३. बैंक नोट वा सिक्का जलाउन वा गाल्न नहुने : (१) अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेश विना कसैले मुद्राको रूपमा ग्राह्य भएको बैंक नोट वा सिक्कालाई जलाउन वा त्यसलाई काम नलाग्ने गरी गाल्न वा च्यात्न हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद र जरिमाना हुनेछ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा चलनचल्तीमा रहेको मुद्रालाई अनाधिकृत रूपमा जलाउन, च्यात्न वा गाल्ने कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरी दण्डनीय बनाइएको छ। मुद्राको मान्यता कानूनबाटै प्राप्त हुने हुनाले मुद्राको मान्यताको अन्त्य पनि कानूनी रूपमा नै हुनुपर्छ। मुद्रा जलाउने च्यात्ने वा गलाउने कार्यबाट मुद्राको मान्यता समाप्त हुन्छ। सो कार्य अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशबाट वा अर्थात् कानूनी रूपमा मात्र गराउने उद्देश्य यो दफाको प्रस्ताव गरिएको छ। यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिना सम्म कैद हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ।

२६४. भुत्रो बैंक नोट दुरुपयोग गर्न नहुने : (१) मुद्राको रूपमा ग्राह्य भएको बैंक नोट भुत्रो भई वा अक्षर, चिह्न वा आकार नचिनिने भई वा अन्य कुनै कारणले चलनचल्तीमा ल्याउन नहुने भै कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशले जलाउने वा सडाउने कर्तव्य भएको व्यक्तिले त्यस्तो बैंक नोट चलनचल्तीमा ल्याउन वा त्यसबाट कुनै किसिमको लाभ पाउने वदनियतले नजलाई वा नसडाई राख्न वा कसैलाई दिन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा बैंक नोट जलाउनु पर्ने वा सडाउनु पर्ने भएको व्यक्तिले त्यस्तो नोट चलनचल्तीमा ल्याउने वा कुनै लाभ लिने वदनियतले निजलाई नसडाई राख्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । भुत्रो नोटलाई घुल्याउने वा जलाउने काम अधिकारप्राप्त अधिकारी नेपाल राष्ट्र बैंकबाट मात्र हुन सक्ने र त्यस्तो कामलाई नियमन गर्ने छुट्टै कानून पनि रहेको छ । सो कानूनको प्रतिकूल हुने गरी कुनै काम गर्ने वा जलाउने वा सडाउने कर्तव्य भएको व्यक्तिले सो काम नगरी कुनै लाभ पाउने वदनियतले समयमा नै नजलाउने वा नसडाउने कामलाई दण्डनीय बनाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । चलनचल्तीमा रहेका मुद्रा राज्यको सार्वजनिक सम्पत्ति हुन् ।

२६५. जफत हुने : यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर गर्न प्रयोग भएको मुद्रा औजार, उपकरण वा यन्त्र र सोसँग सम्बन्धित सामग्री जफत हुनेछ ।

टिप्पणी

यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर गर्न प्रयोग भएका मुद्रा, औजार, उपकरण वा यन्त्र र सोसँग सम्बन्धित सामग्री जफत हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । सोसँग सम्बन्धित सामग्री भन्नाले यस दफाबमोजिम खोटा मुद्रा बनाउन आवश्यक कच्चापदार्थ, मुद्रा र औजार उपकरण वा यन्त्रका पाटपूरजा तथा त्यसको मर्मत सम्भारका लागि आवश्यक पर्ने वस्तु समेत जनाउने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

२६६. हदम्याद : यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले एक वर्ष नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर गम्भीर भएकोले कसुर भएको थाहा पाएको मितिले एक वर्षभित्र उजुर गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ । मुलुकी ऐन, खोटा चलनको २३ नं.बमोजिम खोटा टक मारेको र बनाएकोमा निजको जीउसम्म र अन्य कुराको हकमा सो काम गरेको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यो व्यवस्था वैज्ञानिक नहुँदा नयाँ व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो ।

टिकटसम्बन्धी कसुर

परिचय

खोटा चलन गर्ने काम व्यापक प्रयोजनका लागि व्यवस्था भएको कानूनी व्यवस्था हो । यस्तो काममा मुलुकी ऐन खोटा चलनको महलबमोजिम सरकारी स्तरबाट निर्धारण भएका मुद्रा, बैंक नोट, हुलाक टिकट, निशाना छाप, नापतौलमा प्रयोग हुने स्टाण्डर्डको नक्कली वा अनाधिकृत रूपमा वा सब स्टाण्डर्डमा भएको प्रयोगलाई जनाउने हुन्छ । यस अर्थमा खोटा टिकट वा अनाधिकृत रूपमा प्रयोग हुने हुलाक टिकट वा राजस्व भुक्तानी गरी कुनै वस्तु वा लिखतमा टाँसिने कुनै टिकट वा स्टिकर विरुद्धको कसुर नेपाली विधिशास्त्रमा नयाँ व्यवस्था होइन । मुलुकी ऐन, खोटा चलनको महल तथा हुलाक ऐन, २०१९ मा कुनै न कुनै रूपमा यससम्बन्धी व्यवस्था रहेको पाइन्छ । तर विज्ञान र प्रविधिका उल्लेख्य उपलब्धिलाई कसुरदारले खोटा टिकट बनाउने र खोटा मुद्रा बनाई चल्तीमा ल्याउन सक्ने सम्भावनालाई दृष्टिकगत गरी टिकटसम्बन्धी छुट्टै परिच्छेदको व्यवस्था गरी सो सँग सम्बन्धित कसुरहरूलाई व्यवस्थित रूपमा संहिताकरण गरिएको छ । भारतीय दण्डसंहिताको परिच्छेद १२ (सिक्का तथा सरकारी छापसम्बन्धी कसुरहरू) अन्तर्गत दफा २५५ देखि २६३ क सम्मका कसुरहरू टिकटसम्बन्धी कसुरका रूपमा परिभाषा गरिएका छन् ।

२६७. खोटा टिकट बनाउन वा चलन गर्न नहुने : (१) कसैले सद्दे सरह चलन गर्ने नियतले खोटा टिकट बनाउन वा बनाउने उद्योग गर्न, खरिद बिक्री गर्न, लिन दिन वा निकासी वा पैठारी गर्न वा सद्दे सरह चलन गर्न वा त्यस्तो गर्न उद्योग गर्न वा आफूसँग राख्न हुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस परिच्छेदको प्रयोजनका लागि -

(क) “टिकट” भन्नाले हुलाक टिकट वा लिखतमा टाँसिने राजस्वसम्बन्धी अन्य टिकट सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले खाम, हुलाक पत्र वा अरू कुनै वस्तुमा लगाइएको वा छापिएको टिकटको निस्सा वा टिकटको प्रयोजनका लागि प्रयोग हुने स्टिकरलाई समेत जनाउनेछ ।

(ख) “खोटा टिकट” भन्नाले खण्ड (क) मा उल्लेख गरिएबमोजिमको टिकट हो भन्ने भान पार्ने गरी अनाधिकृत रूपमा बनाएको नक्कली टिकट सम्भन्नुपर्छ र सो शब्दले एकपटक प्रयोग भईसकेको टिकटलाई समेत जनाउनेछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा नक्कली मुद्रा सरह नक्कली टिकट बनाउने, बनाउन उद्योग गर्ने, खरिद बिक्री गर्ने, लिन दिने, निकासी वा पैठारी गर्ने, सद्दे सरह चलन गर्ने, सोको उद्योग गर्ने वा आफूसँग राख्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । सो कार्य त्यस्तो टिकट सद्दे सरह चलन गर्ने नियतले गरेको हुनुपर्छ । “टिकट” भन्नाले यस दफाको प्रयोजनका लागि हुलाक टिकट, लिखतमा टाँसिने

राजश्वसम्बन्धी अन्य टिकट, खाम, हुलाकपत्र वा अरू कुनै वस्तुमा लगाइएको वा छापिएको टिकटको निस्सा वा टिकट प्रयोजनको लागि प्रयोग हुने स्टिकरलाई जनाउने गरी हुलाक टिकटको व्यापक प्रयोजनका लागि परिभाषा गरिएको छ ।

प्रस्तुत दफाको कसुर हुनको लागि देहायको कार्य हुनुपर्छ :

- क) टिकट बनाउन अधिकारप्राप्त निकायवाहेक अरूले बनाएको हुनुपर्ने,
- ख) नक्कली टिकटलाई सक्कली टिकट हो भन्ने भान पर्ने गरी बनाइएको,
- ग) नक्कली टिकट भएको
- घ) सद्दे टिकट सरह चलाउने नियतले त्यस्तो कार्य गरेको

नक्कली टिकट भन्नाले सामान्यतः सक्कली टिकटको सादृश्यता हुने गरी वा उस्तै उस्तै हुने गरी बनाएको हुनुपर्छ । प्रस्तुत दफाको कसुर हुनको लागि कसुरदारले सद्दे सरह चलन गर्न नियतले काम गरेको हुनुपर्छ । सद्दे सरह चलन गर्ने नियत भन्नाले सरकारलाई हानिनोक्सानी पुऱ्याउने र आफूलाई फाइदा पुऱ्याउने नियतलाई जनाउन खोजिएको छ । यसका साथै, सक्कली टिकट हो भन्ने भान पर्ने गरी बनाएको हुनुपर्छ । भान पर्ने गरी भन्नाले सद्दे जस्तै बनाइएको वा सद्देसँग उस्तै उस्तै देखिने हुनुपर्छ । सक्कलको दुरुस्त नक्कल भएको नै हुनुपर्दैन, सद्दे सरह बजारमा चल्ने खालको सादृश्यता भएको हुनुपर्छ । टिकटको सम्बन्ध मुलुकको राजश्वसँग भएकोले र खोटा टिकटबाट राजश्व हानि हुने र कसुरदारलाई फाइदा हुने हुनाले यो कसुरको व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको हो । भारतीय दण्डसंहिताको दफा २५५ मा लगभग यस्तै व्यवस्था रहेको देखिन्छ । जहाँसम्म सजायको प्रश्न छ, भारतीय दण्डसंहितामा दश वर्षसम्म कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था रहेको छ भने प्रस्तावित दफामा पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

२६८. खोटा टिकट बनाउने औजार खरिद, बिक्री, मर्मत इत्यादी गर्न नहुने : (१) खोटा टिकट बनाउने काममा प्रयोग हुन्छ भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई कसैले कुनै औजार वा अन्य कुनै सामान बनाउन, मर्मत गर्न, खरिद बिक्री गर्न, दिन लिन वा आफूसँग राख्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा दफा २६७ मा परिभाषा गरिएको खोटा टिकट बनाउने औजार वा अन्य कुनै सामान बनाउने, मर्मत गर्ने, खरिद बिक्री गर्ने, दिने लिने वा आफूसँग राख्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । त्यस्तो कार्य कसुरदारले खोटा टिकट बनाउने काममा प्रयोग हुन्छ भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई गरेको हुनुपर्छ । खोटा टिकट बनाउने तयारी लगायत अन्य कार्यलाई रोक्ने उद्देश्य प्रस्तुत दफा प्रस्ताव गरिएको हो । भारतीय दण्डसंहिताको दफा २५६ मा यस्तै व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

जहाँसम्म सजायको व्यवस्था छ, भारतीय दण्डसंहिताको सो दफामा सात वर्षसम्म कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था छ भने प्रस्तावित संहितामा पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था छ ।

२६९. पुनः प्रयोगमा ल्याउन नहुने : (१) एक पटक प्रयोग भईसकेको टिकट हो भन्ने जानीजानी त्यस्तो टिकट कसैले पुनः सद्दे सरह प्रयोग गर्न वा सो गर्ने उद्योग गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद र दस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा एकपटक प्रयोग भईसकेको टिकट पुनः सद्दे सरह प्रयोग गर्ने वा प्रयोग गर्न उद्योग गर्ने कार्यलाई दण्डनीय बनाइएको छ । कसुरदारले त्यस्तो कार्य जानीजानी गरेको हुनुपर्छ । यस दफाबमोजिम कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा २६२ मा यस्तै कसुरको पहिचान गरिएको छ । यसरी पुनः टिकट प्रयोग गर्ने कामलाई भारतीय दण्डसंहिताको दफा २६२ बमोजिम कसुरको रूपमा परिभाषा गरी दुई वर्षसम्म कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको देखिन्छ ।

२७०. सार्वजनिक लिखतमा प्रयोग भएको टिकट उष्काउन नहुने : कसैले कुनै सार्वजनिक प्रयोगमा आएको लिखतमा प्रयोग भएको कुनै टिकट उष्काउन वा उष्काउने उद्योग गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा सार्वजनिक प्रयोगमा आएको लिखतमा प्रयोग भएको टिकट उष्काउने वा उष्काउन उद्योग गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । सार्वजनिक प्रयोगमा आएको लिखतको परिभाषा दिइएको छैन । सन्दर्भले, सो शब्दले प्रचलित कानूनबमोजिम कुनै कार्यालयमा कुनै सरकारी वा सार्वजनिक सरोकारका काम गर्ने कार्यालयमा रहने वा बनाइएका लिखत हुन । उदाहरणका लागि, मालपोत कार्यालयमा दिइने निवेदन वा नामासारीको कागज हुन सक्दछन् ।

सार्वजनिक प्रयोगमा आएका लिखतमा टाँसिएका टिकटले सो लिखत सम्बन्धित कार्यालयमा रीतपूर्वक उत्पन्न भएको भन्ने प्रमाणित गर्ने र टिकट उष्काउँदा सो लिखत रीतपूर्वक उत्पन्न हो वा होइन भन्ने शंका उत्पन्न हुने र प्रचलित कानून अनुसार सो टिकट सो लिखतको अभिन्न अङ्ग भएकोले यो कसुरको व्यवस्थ गर्नु परेको हो । यसका अतिरिक्त, त्यस्तो कामबाट सरकारी लिखतको प्रमाणिकता अन्त्य हुने र राजस्व समेत नोक्सान हुन सक्ने हुन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा २६१ बमोजिम यस प्रकारको कामवापत तीन वर्षसम्म कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था छ ।

२७१. टिकटमा लागेको छाप वा चिह्न मेट्न, खुर्कन वा उडाउन नहुने : (१) एक पटक प्रयोग भईसकेको टिकट हो भन्ने जानीजानी कसैले पुनः सद्दे सरह प्रयोग गर्ने नियतले कुनै टिकटमा लागेको छाप वा चिह्न मेटन, खुर्कन वा उडाउनु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

प्रस्तुत दफामा टिकटको शुद्धता कायम गर्ने व्यवस्था प्रस्ताव भएको छ । यो व्यवस्था दफा २६९ र २७० को पूरक व्यवस्था हो । एकपटक प्रयोग भइसकेको टिकटमा लागेको छाप वा चिह्न मेट्ने, खुर्कने वा उडाउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । कसुरदारले सो कार्य त्यस्तो टिकट सट्टै सरह प्रयोग गर्ने नियतले गरेको हुनुपर्छ । सट्टै सरह प्रयोग गर्ने नियत भन्नाले सामान्यतः एकपटक प्रयोग भइसकेको टिकट बिक्री गरी आफूलाई फाइदा हुने नियतलाई जनाउँछ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा २६१ मा यस्तै व्यवस्था रहेको छ, जसको बारेमा दफा २७० को टिप्पणीमा उल्लेख गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार यस दफाबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था छ ।

२७२. जफत हुने : यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर गर्न प्रयोग भएको टिकट, औजार, उपकरण वा सो सँग सम्बन्धित सामग्री जफत हुनेछ ।

टिप्पणी

दफा २६५ मा गरिएको खोटा टकका सम्बन्धमा मुद्रासम्बन्धी कसुरका सम्बन्धमा गरिएको टिप्पणी र विवेचना जस्तै यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर गर्न प्रयोग भएको टिकट, औजार, उपकरण वा सो सँग सम्बन्धित सामग्री जफत हुने व्यवस्था रहेको छ ।

२७३. हदम्याद : यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुरमा कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले एक वर्ष नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

अन्य परिच्छेदमा सरह यस परिच्छेदको अन्त्यमा रहेको यस दफा २७३ हदम्यादको व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार यस परिच्छेद अन्तर्गतका असुरमा त्यस्तो कसुर भएको थाहा पाएको मितिले एक वर्षभित्र उजुर गर्नुपर्ने हदम्याद निर्धारण गरिएको छ । खोटा टिकट बनाउने र त्यसको चलन चलाउने काम आफैमा सार्वजनिक व्यवस्था (public order) विरुद्धको एक गम्भीर कसुर हुनाले त्यस्ता कसुरमा अपेक्षाकृत लामो हदम्याद रहनु स्वभाविक छ । मुलुकी ऐन, खोटा चलनको महलको २३ नं.बमोजिम यस प्रकारका कसुरमा त्यस्तो कसुर भए गरेको मितिले तीन महिनाको हदम्याद तोकिएको छ, जुन वैज्ञानिक र तर्कसङ्गत देखिँदैन ।

नापतौलसम्बन्धी कसुर

२७४. नाप्ने वा तौलने साधन नक्कली बनाउन वा चलन गर्न नहुने : (१) कसैले नाप्ने, तौलने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने कुनै साधन निर्धारित स्तर भन्दा घटी बढी हुने गरी बनाउन वा बनाउन लगाउन वा त्यसरी बनाएको नाप्ने, तौलने, गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधन जानीजानी सक्कली सरह चलन गर्न वा चलन गर्ने नियतले राख्न वा बिक्री गर्न वा त्यस्तो साधनमा लगाउने छाप वा टाँचानक्कली बनाउन वा नाप्ने, तौलने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधनको छाप वा टाँचाविगान्न वा अर्को कुनै साधनको मद्दतले त्यस्तो साधनको नाप्ने, तौलने वा गुणस्तर निर्धारण क्षमतामा प्रभाव पार्न वा त्यस्तो साधनमा नक्कली छाप वा टाँचालगाउन वा अन्य कुनै उपायद्वारा चलनचल्तीको नाप वा तौललाई घटी बढी हुन सक्ने गर्न हुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि “नाप्ने, तौलने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधन” भन्नाले कुनै वस्तु वा सेवाको इकाई, गुण वा परिमाण वा त्यस्तो वस्तु वा सेवाको शुद्धता वा स्तर वा कुनै वस्तुको इकाई निर्धारण गर्न कानूनबमोजिम चलनचल्तीमा रहेको साधन सम्भन्नुपर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम बनाएको, चलनचल्तीमा ल्याएको साधन, त्यसलाई बनाउने वा मर्मत गर्ने औजार समेत जफत हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा देहायका कार्यलाई कसुर मानिएको छ : -

- (१) कुनै वस्तु नापतौल गर्ने वा कुनै वस्तु वा सेवाको गुणस्तर निर्धारण गर्ने कुनै साधन निर्धारित स्तरभन्दा घटीबढी हुने गरी बनाउने वा बनाउन लगाउने,
  - (२) खण्ड (क) बमोजिमको साधन जानीजानी सक्कलीसरह चलन गर्ने वा चलन गर्ने नियतले राख्ने वा बिक्री गर्ने,
  - (३) नापतौल गर्ने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने कुनै साधनमा लगाउने छाप वा टाँचा नक्कली बनाउने,
  - (४) नाप तौल गर्ने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधनको छाप वा टाँचा बिगान्न,
  - (५) अर्को कुनै साधनको मद्दतले नाप तौल गर्ने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधनको नाप्ने, तौलने वा गुणस्तर निर्धारण क्षमतामा प्रभाव पार्ने,
  - (६) नाप तौल गर्ने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधनमा नक्कली छाप वा टाँचा लगाउने,
  - (७) अन्य कुनै उपायद्वारा चलनचल्तीको नाप वा तौललाई घटीबढी हुन सक्ने कार्य गर्ने ।
- यस दफामा नापतौल गर्ने वा गुणस्तर निर्धारण गर्न प्रचलित कानूनबमोजिम निर्धारण भएको साधनको स्तरमा आधिकारिकता, गुणस्तरीयता र एकरूपता कायम गर्ने उद्देश्य

रहेको छ । यसका अतिरिक्त, त्यस्तो साधनमा लगाउने छाप वा टाँचामा पनि आधिकारिकता, गुणस्तरीयता र एकरूपता कायम गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।

नापतौल गर्ने वा कुनै वस्तु वा सेवाको गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधन भन्नाले कुनै वस्तु वा सेवाको इकाई, गुण वा परिमाण वा त्यस्तो वस्तु वा सेवाको शुद्धता वा स्तर निर्धारण गर्न कानूनबमोजिम चलनचल्तीमा रहेको साधनलाई जनाउँन खोजिएको छ ।

नापतौल सर्वसाधारणको दैनिक जीवनसँग सरोकार भएको र हुने विषय हो । नापतौल गर्ने साधन नक्कली बनाउँदा वा निर्धारित तौलभन्दा घटीबढी बनाउँदा वा त्यस्तो साधनको नापतौल गर्ने क्षमता प्रभावित गर्दा सोबाट सर्वसाधारणलाई हानिनोक्सानी र त्यस्तो कार्य गर्ने व्यक्तिलाई लाभ हुने हुनाले सो कार्यलाई निरुत्साहन गर्न र सजाय गर्नको लागि यो कसुरको व्यवस्था भएको हो ।

२७५. नाप्ने, तौलने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधन कपटपूर्ण प्रयोग गर्न नहुने :(१) कसैले कुनै व्यवसाय, कारोबार वा व्यापारको सिलसिलामा नाप्ने, तौलने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधन प्रयोग गर्नु पर्दा कानूनबमोजिम त्यस्तो साधनको चलनचल्तीमा निर्धारण गरिएको नाप, तौल वा स्तर भन्दा घटी बढी हुने गरी कपटपूर्ण रूपमा प्रयोग गर्न, अर्को कुनै साधन वा उपायको मद्दतले त्यस्तो साधनको चलनचल्तीको नाप्ने, तौलने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने कुरामा प्रतिकूल प्रभाव पार्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

(क) नापतौल वा गुणस्तर साधनको प्रयोग हुने काम कारबाई गर्दा त्यस्तो साधनको कानूनबमोजिम निर्धारित नापतौल वा स्तरभन्दा घटीबढी हुने गरी त्यस्तो साधन कपटपूर्ण रूपमा प्रयोग गर्ने,

(ख) नापतौल गर्ने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधनको चलनचल्तीको नापने, तौलने वा गुणस्तर गर्ने कुरामा कुनै साधनको मद्दतले प्रतिकूल प्रभाव पार्ने ।

नापतौल वा गुणस्तर मापन गर्ने साधनको प्रयोग गर्दा त्यस्तो साधनको प्रचलित कानूनबमोजिम निर्धारित नापतौल वा स्तरबमोजिम नापतौल गराउने र स्तर निर्धारण गराउने उद्देश्य यस दफाको रहेको छ ।

खण्ड (क) बमोजिमको कसुर हुनको लागि त्यस्तो कार्य कपटपूर्ण रूपमा गरेको हुनुपर्छ । कपटपूर्ण रूपमा भन्नाले सो साधन प्रयोग गर्ने व्यक्ति आफूलाई फाइदा र अरू व्यक्तिलाई नोक्सानी हुने कार्य हो र त्यसरी प्रयोग गर्ने कुरा निजले जानीजानी गरेको हुनुपर्छ र त्यसरी प्रयोग गरेको कुरा अरूलाई थाहा नहुने गरी गरेको हुनुपर्छ ।

यस दफामा अर्को कसुर पनि रहेको छ । सो कसुर नापतौल गर्ने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधनको नापतौल गर्ने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने कुरा वा क्षमता कुनै साधनको मद्दतले प्रभाव पार्ने कार्य हो ।

नापतौल गर्ने वा गुणस्तर निर्धारण गर्ने साधन प्रयोग गर्दा सो साधनको प्रयोग सही र असल नियतले गर्नुपर्ने र त्यसरी प्रयोग नगरे सजाय गर्ने उद्देश्य यस दफाको उद्देश्य रहेको छ ।

२७६. हदम्याद : यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

यस दफामा यस परिच्छेद अन्तर्गत भएका कसुर भएका कसुरका सम्बन्धमा उजुर गर्ने हदम्यादको अवधि तोकिएको छ । यस परिच्छेद अन्तर्गतका कसुरमा कसुर भएको थाहा पाएको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

लिखतसम्बन्धी कसुर

परिचयः

संहिताको यस परिच्छेदमा लिखतसम्बन्धी कसुरहरूलाई समेटिएको छ । लिखतसम्बन्धी कसुर (Offence Relating to Documents) भन्नाले कुनै सद्दे लिखतलाई कीर्ते (Forgery), जालसाज (Fraud) गरी भूटो बनाउनु वा करकाप गरी हुँदै नभएको व्यवहारको भुट्टो लिखत बनाउनु हो । आफ्नो वा अरूको फाईदाका लागि भै रहेको सद्दे कागजलाई आफू अनुकूल बनाउने कार्य वा हुँदै नभएको लिखत तयार गर्नु लिखतसम्बन्धी कसुर अन्तर्गत पर्दछ । कुनै सद्दे कागजलाई तलमाथि पारी वा भुक्त्याई वा डरधाक धम्की दिई पढन लेख्न जान्नेले सद्दे कागजमा भएको कुराको अर्को अर्थ वा परिणाम निस्कने बनाउने वा हुँदै नभएको लिखत कागज तयार गर्ने कार्य लिखतसम्बन्धी अपराधमा पर्दछ । पढे लेखेका शिक्षित मानिसबाट यो अपराध हुने हुनाले यसलाई श्वेत गृवी अपराध (White Collar Crime) पनि भनिन्छ ^{१३०} सामान्यतः लिखतसम्बन्धी अपराध तीन किसिमबाट हुने गर्दछ । भूटा लिखतहरू तयार गर्ने वा भूटा लिखतलाई सद्दे सरह व्यवहार ल्याउने वा सद्दे लिखतलाई फेरबदल गरी आफू अनुकूल बनाईने हुनाले यस्ता अपराधलाई भूटो लिखतसम्बन्धी अपराध (Forgery of Documents) पनि भनिन्छ । यस अपराधमा कुनैपनि लिखतको आंशिक रूपमा सच्याउने, थपघट गर्ने, केर्ने, मेटने वा समूच्चा वा पूर्ण रूपमा नयाँ बनाउने जस्ता कार्यहरू गरिन्छ । लिखतसम्बन्धी कसुरमा कीर्ते (Forgery), जालसाजी (Fraud) तथा करकाप (By using Force) जस्ता अपराध पर्दछन ^{१३१} कीर्ते लिखतलाई सद्दे सरह राख्ने वा व्यवहारमा ल्याउने, भूटो लिखत बनाउने, कीर्ते लिखत बनाउने औजार बनाउने, जालसाजीयुक्त लिखत बनाउने, राख्ने, व्यवहारमा ल्याउने र त्यस्तो लिखतमा साक्षि बस्ने कार्य लिखतसम्बन्धी कसुरका स्वरूपहरू हुन । कीर्ते तथा जालसाजीको कसुर व्यक्तिको हक हित, अधिकार तथा सरकारी कामकाजसँग सम्बन्धित कुरामासमेत हुने हुनाले यी कसुरहरूमा व्यक्तिले व्यक्ति विरुद्ध तथा सरकारले व्यक्ति विरुद्ध समेत मुद्दा चलाउनुपर्ने अवस्था पर्दछ । अर्थात् कीर्ते र जालसाजी व्यक्तिवादी तथा सरकारवादी हुने फौजदारी कसुर भएकाले कसुरको प्रकृति अनुसार यसको निर्धारण हुने भएकाले कीर्ते तथा जालसाजी मुद्दा व्यक्ति तथा सरकारवादी भई चल्ने स्थिति रहन्छ । नेपालमा हाल यी दुवै प्रकृतिका मुद्दाहरू व्यक्तिवादी तथा सरकारवादी भै चलेको पाइन्छ । साथै, कीर्तेको कसुरलाई जालसाजीसँग जोडी दुनियाँवादी वा व्यक्तिवादी देवानी कसुर बनाएर मुद्दा चलाउने प्रचलन पनि रहेको छ ।

भइराखेको वा सद्दे कागजको व्यहोरा पूर्ण वा आंशिकरूपमा केर्नु, मेटनु, सच्याउनु, थप्नु वा एउटा कामको लागि सहीछाप गरी दिएको कागज अर्कै काममा प्रयोग गर्नु वा अर्काको नाममा सही गर्नु कीर्ते हो भने अर्काको हानिनोक्सानी हुने वा आफूलाई फाइदा पुग्ने गरी नभएको लिखत खडा गर्नु जालसाजी हो । त्यस्तै अर्कालाई डर धाक, धम्की दिई जबर्जस्तीसँग कागज गराउने कार्य करकाप हो । लिखतसम्बन्धी अपराध कानूनको इतिहासमा नै परम्परागत कानूनविपरीतको कसुर हो ।

^{१३०} प्रा. माधवप्रसाद आचार्यसमेत, फौजदारी कानून समिक्षात्मक विवेचना, (२०६३), भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसनस्: काठमाडौं, पृष्ठ ४१६ ।

^{१३१} प्रा.डा. रंजितभक्त प्रधानाङ्गसमेत, फौजदारी कानूनको परिचय, (२०६२), भृकुटी एकेडेमिक पब्लिकेसनस्: काठमाडौं, पृष्ठ ३११ ।

प्राचीन रोममा त्यहाँको कानून *Lex corenelia de falsis* ले यस्तो कसुरमा मृत्युदण्डसम्मको सजाय तोकेको थियो । यस कानूनले प्राचीन रोममा कीर्ते कागज बनाउने, कागजमा भएको कुरा काट्ने, सच्याउने, भूटो छाप लगाउने, भूटो छाप बनाउने, भूटो कुरा लेखी कागज तयार गर्ने, ल्याप्चे छाप मेटाउने जस्ता कार्यलाई कसुरहरू कायम गरेको थियो ^{१३२} यसबाट लिखतसम्बन्धी कसुरको सुरुआत हस्तलिपि वा अक्षरहरूको आविष्कारसँगै भएको मान्न सकिन्छ । यस परिच्छेदमा नेपालमा परम्परागत (Traditional) रूपमा रहेका कीर्ते तथा जालसाजसम्बन्धी अपराधलाई केही परिमार्जन गरी परिष्कृत रूपमा निरन्तरता दिइएको छ ।

लिखतसम्बन्धी अपराधमा भूटो लिखत तयार पार्ने तथा भैरहको लिखतलाई केरमेट गरी वा केही कुरा थपघट गरी वा हुँदै नभएको लिखत तयार गर्ने कार्य गरिने हुनाले यस परिच्छेदको प्रयोजनको लागि लिखत (Document) के हो भन्ने कुराको परिभाषा हुन जरूरी हुन्छ । कुनै भाव सम्प्रेषण गर्ने वा अर्थ बुझाउने वा परिणाम प्रकट गराउने उद्देश्यले कुनै पनि कागज वा चिज वस्तुमा लेखिएको, कोरिएको अक्षर, चिह्न वा सङ्केत गरिएको नै लिखत हो । भारतीय दण्डसंहिताअनुसार लिखत (Document) भन्नाले अक्षर, अङ्क तथा चिह्नहरूद्वारा कुनै विषयलाई लेखपठ गर्ने कामको निमित्त प्रयोग हुन सक्ने वा प्रयोगमा ल्याउने मनसाय भएको एक वा एक भन्दा बढी साधनहरूद्वारा लेखिएको, वर्णन गरिएको विषय हो ^{१३३} (The word "document" denotes any matter expressed or described upon any substance by means of letters, figures, or marks, or by more than one of those means, intended to be used, or which may be used, as evidence of that matter.) यसै गरी कुनै कागजमा लागेको सही, औंठा छाप, छाप र लिखतमा जनिएको अंक, अक्षर, मिति वा अन्य कुनै व्यहोरालाई पनि लिखत हो भनी परिभाषा गर्न सकिन्छ । मानिसको व्यवहारमा लेनदेनसम्बन्धी लिखत, करारसम्बन्धी लिखत, व्यक्तिगत सामग्रीहरू (जस्तै: कुनै कुराको प्रमाणपत्र, परिचय पत्र, शैक्षिक प्रमाणपत्र आदि), सम्पत्ति लेनदेनसम्बन्धी लिखतहरू (जस्तो: बण्डा पत्र, बकसपत्र, राजिनामा, मानो छुट्टिएको लिखत आदि) प्रचलनमा रहेका हुन्छन् । यस्ता लिखतहरू कानूनले तोकेको ढाँचा, शैलीमा तयार गरी हस्ताक्षर, ल्याप्चे लगाउनु पर्ने हुन्छ । सार्वजनिक निकायबाट उपलब्ध गराउने लिखतको समेत आफ्नै ढाँचा, छाप हुन्छ भने त्यस्ता लिखतमा समेत सम्बन्धित अधिकारीले हस्ताक्षर गरेको हुन्छ । यस अर्थमा लिखत व्यक्तिगत एवं सार्वजनिक गरी दुई प्रकृतिका हुन्छन् । व्यक्ति विशेषले आफ्नो व्यवहारको सिलसिलामा तयार गरेको लिखत व्यक्तिगत हो भने सार्वजनिक कार्यालयमा रहने र त्यस्ता कार्यालयबाट तयार गरी जारी गरेको लिखत सार्वजनिक वा सरकारी लिखत हो । प्रमाणको दृष्टिकोणले कुनैपनि लिखतको महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । यस्ता लिखतमा केही कुरा केरमेट, थपघट गरी अर्कै अर्थ वा परिणाम निस्कने बनाउनु, उस्तै देखिने गरी समुच्चा लिखत नक्कली तयार पार्नु, भुक्व्याई नक्कली लिखत बनाई कानूनी रीत पुऱ्याई रजिष्ट्रेशन गराउनु जस्ता कार्यहरू लिखतसम्बन्धी कसुर (Offence Relating to Documents) हुन् ।

लिखतसम्बन्धी कसुरलाई सबैजसो सभ्य समाजका कानूनले प्राचीन समयदेखि नै फौजदारी कसुर मानी दण्डनीय बनाएको पाइन्छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ४६३ देखि ४७७ क सम्म लिखतसम्बन्धी कसुर (Offence Relating to Documents) को व्यवस्था गरेको पाइन्छ । साधारण कीर्ते, भूटो लिखत बनाउने, अदालत तथा सरकारी कार्यालयको कागजको कीर्ते, इच्छापत्र जस्ता

^{१३२} K I Vibhuti, *PSA Pillai's Criminal Law*, (2008), (10th Edition), Butterworths: Wadhwa, Nagur, India, p.1147.

^{१३३} Indian Penal Code, 1860, sec. 29.

महत्वपूर्ण कागजातको कीर्ते, ठगी गर्ने उद्देश्यले गरिएको कीर्ते, चरित्र वा ख्यातिमा आघात पुऱ्याउने कीर्ते, भुटा लिखत वा विद्युतीय अभिलेखलाई सद्दे हो भनी प्रयोग गर्ने र त्यस्ता लिखत वा अभिलेख राख्ने, कीर्ते लिखत तयार गर्न प्रयोग गरिने नक्कली छाप आदि बनाउने वा राख्ने वा प्रयोग गर्ने कार्य आदिलाई भारतमा *Offence Relating to Documents* को रूपमा परिभाषा गरिएको छ ^{१३४} त्यस्तै बेलायतमा सन् १९१३ अधि *Forgery* लाई *Common Law* अन्तर्गतको कसुर मानिन्थ्यो भने सन् १९१३ मा *The Forgery Act* आएपछि कीर्तेसम्बन्धी मुद्दा सो ऐन अन्तर्गत हेरिन्थ्यो ^{१३५} यसपछि १९८१ मा *Forgery and Counterfeiting Act, 1981* आएपछि त्यसैले कीर्तेसम्बन्धी कसुरलाई व्यवस्थित गरेको छ ^{१३६} उक्त कानूनमा भएको व्यवस्थाअनुसार फाईदा लिने उद्देश्यले कुनै कागजको सम्पूर्ण वा केही व्यहोरा हटाउनु, भूटो लिखत बनाउनु, अर्काको नाममा हस्ताक्षर गर्नु, मरेको मानिसको नाममा कागज खडा गर्नु, सिलछाप भूटो बनाउनु त्यस्ता छाप बनाउने उपकरण राख्नु, कुनै कागजको सङ्केत सच्याउनु आदिलाई लिखतसम्बन्धी कसुरमा समेटिएको छ ।

कीर्ते (*Forgery*) भन्नाले भड्राखेको कुनै कागजको व्यहोरा पूर्ण वा आंशिकरूपमा केर्नु, सेटनु, सच्याउनु, थप्नु वा एउटा कामको लागि सहीछाप गरी दिएको कागज अर्कै काममा प्रयोग गर्नु वा अर्काको नाममा सहि गर्नु हो । सामान्य अर्थमा कुनै वास्तविक लिखतलाई नियतवश अर्कै अर्थ निस्कने बनाउनु कीर्ते हो । बेलायतमा प्रचलित *Forgery and Counterfeiting Act, 1981* अनुसार कसैले आफूले प्रयोग गर्न वा अरूलाई सद्दे हो भनी स्वीकार गर्ने गरी विश्वासमा पार्ने उद्देश्यले भुटा साधन बनाई आफ्नो वा अरू कसैको कुनै काम गर्न वा नगर्न वा अरू कसैको हकहितमा प्रतिकूल असर पार्नको लागि प्रयोग गरिने कार्य कीर्ते (*Forgery*) हुन्छ ^{१३७} भारतीय दण्डसंहिताअनुसार कीर्ते भन्नाले जनसाधारण वा कुनै व्यक्तिलाई हानि पुऱ्याउने वा कुनै कुराको दाबीलाई समर्थन गराउन वा कुनै सम्पत्ति प्राप्त गर्ने वा कुनै व्यक्तिसँग व्यक्त वा अव्यक्त करारमा प्रवेश गर्न वा ठगी गर्न वा ठगी गर्ने मनसायले कुनै भूटो कागज बनाउने वा भूटो विद्युतीय अभिलेख बनाउने वा कुनै कागज वा विद्युतीय अभिलेखको केही भाग भूटो बनाउने कार्य भनी कीर्तेलाई परिभाषा गरिएको छ ^{१३८}

उपर्युक्त परिभाषाबाट कीर्तेको उद्देश्य ठगी गर्नु तथा खराव तरिकाबाट सम्पत्ति प्राप्त गर्नु हुन्छ । यसमा भूटो लिखत बनाउनु (*Making of false instruments or documents*), सद्दे लिखतको रूपमा प्रयोग गर्न बनाइएको (*To be used as genuine*), आफ्नो फाइदाका लागि कुनै काम गर्न वा नगर्न वा अरू कसैको हकहितमा असर पार्न प्रयोग गर्न बनाइएको (*Instrument must be used to do or not to do some act to his own or any other person's prejudice*) जस्ता तत्वहरू विद्यमान रहेका हुन्छन् । कीर्ते गर्दा हस्ताक्षर वा औंठा सही, निशाना र छाप इत्यादी भूटो बनाई अर्कै विषयको सत्य लिखतमा लेखिएको कुनै व्यहोरा कुनै तरहले उडाई अर्कै मतलव निस्कने व्यहोरा पारी लेख्ने गरिएको हुन्छ । त्यसै गरी एउटा कामका लागि सहि गरी दिएकोमा त्यस्तो काम नगरी अर्कै व्यहोरा लेख्ने समेत गरिन्छ । यसो गर्नुको उद्देश्य अर्काको जीउ, धन वा हक जाने कार्य गरी आफूलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष फाइदा लिनु हुन्छ । त्यस्तै कुनै लिखतको पूर्ण रूपमा तथा आंशिक रूपमा मेटाई, सच्याई,

^{१३४} Indian Penal Code, 1860, sec. 463-477A.

^{१३५} प्रा. माधवप्रसाद आचार्यसमेत, फौजदारी कानून समिक्षात्मक विवेचना, (२०६३), भूकृटी एकेडेमिक पब्लिकेसनस्: काठमाडौं, पृष्ठ ४५९ ।

^{१३६} प्रा.डा. रंजितभक्त प्रधानाङ्गसमेत, फौजदारी कानूनको परिचय, (२०६२), भूकृटी एकेडेमिक पब्लिकेसनस्: काठमाडौं, पृष्ठ ३१२ ।

^{१३७} *Forgery and Counterfeiting Act, 1981*, sec. 1.

^{१३८} Indian Penal Code, 1860, sec. 463.

थपघट गरी कीर्ते गरिएको हुन सक्ने हुन्छ । सिद्धान्ततः कीर्तेको कसुर लिखित रूपमा मात्र हुन्छ । तर नेपालमा मौखिक रूपमा पनि कीर्ते हुने व्यवस्था हाल कायम मुलुकी ऐन, कीर्तेको महलमा रहेको छ ।

जालसाजी (Fraud) नेपालको एक परम्परागत कसुर हो । अरूप्रति गरिने धोका, कपटपूर्ण कार्य, जालभेल जालसाजी हो । यसमा नभएको भुठा कुरा गरेको वा भएको हो भनी अङ्क, मिति, व्यहोरा आदी फरक पारी लेखेर सहीछाप गरी लिने दिने र त्यस्तो कुरालाई कानूनी मान्यता दिलाउने प्रयत्न तथा कार्य गरिन्छ । यस कसुरलाई अन्य कानूनी प्रणालीमा छुट्टै रूपमा कसुर कायम गरिएको पाइदैन, कीर्ते तथा ठगीका कसुरमा नै जालसाजीसम्बन्धी कसुरलाई समेटने गरेको पाइन्छ । जालसाजीको कसुरमा अर्काको हक मेट्ने, म्याद तारेख जाने वा कुनै तरहले अरूलाई नोक्सान पार्ने उद्देश्य राखी नभए नगरेको कुरा गरे भएको हो भनी कुनै कागज गर्ने बनाउने कार्य गरिएको हुन्छ । यो पनि एक प्रकारको ठगी नै हो तर यो लिखित रूपमा गरिएको हुन्छ भने ठगी मौखिक रूपमा पनि गरिन्छ ।

नेपालमा कीर्तेसम्बन्धी कसुरलाई वि.सं. १९१० मा बनेको मुलुकी ऐनमा “कित्या कागजको महलमा” व्यवस्था गरिएको थियो । जसमा २२ वटा दफामा कीर्तेसम्बन्धी कसुरलाई अपराधको रूपमा परिभाषा गरिएको थियो । सो महलमा भएको व्यवस्थाहरूलाई नै उल्लेख्य रूपमा परिमार्जन गरी प्रचलित मुलुकी ऐनमा निरन्तरता दिइएको पाइन्छ । जसलाई यस संहिताको यस परिच्छेदमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास समेतलाई दृष्टिगत गरी निरन्तरता दिइएको छ । कुनै पनि कुराको कीर्ते गरिने कार्य चाहे त्यो आंशिक होस वा समुच्चा होस त्यसमा कसुरका हिसाबले समान अपराध हुन्छ भन्ने कुरालाई मनन् गरी यस परिच्छेदमा कीर्तेको परिभाषामा बृहद दृष्टिकोण अपनाइएको छ । त्यस्तै जालसाजी पनि परम्परागत कसुर हो तर कीर्तेको भै यसलाई वि.सं. १९१० को मुलुकी ऐनमा छुट्टै महलमा व्यवस्थित गरिएको थिएन । उक्त मुलुकी ऐनको कागजजाँचको महलका केही दफाहरूमा जालसाजीसम्बन्धी कसुरको व्यवस्था गरिएको थियो । प्रचलित मुलुकी ऐनमा जालसाजीसम्बन्धी कसुरलाई कीर्ते कागजको महलमा नै समेटिएको छ । जालसाजीसम्बन्धी कसुर नेपालमा अत्यन्त धेरैमात्रामा अदालतको विषय बनेको छ । यसर्थ पनि यस परिच्छेदमा जालसाजीयुक्त कार्यलाई^{३९} परिमार्जनका साथ निरन्तरता दिइएको हो ।

२७७. कीर्ते गर्न नहुने : (१) कसैले कीर्ते गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले सर्वसाधारण वा कसैलाई कुनै हानि, नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने वा आफू वा कसैलाई कुनै लाभ पुऱ्याउने नियतले कुनै भूटो लिखत वा भुटा विद्युतीय अभिलेख वा लिखत वा विद्युतीय अभिलेखको भुटा अंश वा भाग बनाउने काम गरेमा निजले कीर्ते गरेको मानिनेछ ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनका लागि, -

(क) “लिखत” भन्नाले लिखतमा लागेको सही, औंठा छाप, छाप र लिखतमा जनिएको अंक, अक्षर, मिति वा अन्य कुनै व्यहोरा सम्भन्नुपर्छ ।

(ख) “भुटा लिखत बनाउने काम” भन्नाले देहायको कुनै काम सम्भन्नुपर्छ :

३३९ प्रारम्भमा मुलुकी ऐन, २०२० मा जालसाजीयुक्त कार्य एकजना व्यक्तिले पनि गर्न सक्ने व्यवस्था रहेकोमा मुलुकी ऐन, २०२० मा २०४३ सालमा भएको नवौँ संसोधनले कीर्ते काजगको ३ नं. मा परिमार्जन गरी जालसाजी कसुर अपराध हुनका लागि दुई पक्ष अर्थात लिने दिने वा कागज गराउने व्यक्तिको आवश्यकता हुनुपर्ने गरी जालसाजको परिभाषालाई पुनरलेखन गरी परिमार्जन गरिएको थियो ।

- (१) जुन अधिकारी वा व्यक्तिले लिखत बनाएको, लेखेको वा सहीछाप गरेको होइन त्यस्तो अधिकारी वा व्यक्तिले लिखत बनाएको, लेखेको वा सहीछाप गरेको हो भन्ने विश्वास पार्ने किसिमबाट बेइमानीपूर्वक लिखत वा सोको अंश तयार गर्ने, विद्युतीय अभिलेख तयार गर्ने वा पठाउने, विद्युतीय अभिलेखमा डिजिटलहरू संरक्षण गर्ने,
- (२) विना अधिकार वा बेइमानीपूर्वक कुनै लिखत वा विद्युतीय अभिलेखमा कुनै कुरा थपी, मेटी, केरी, परिवर्तन गरी वा अन्य कुनै किसिमबाट व्यहोरा फरक वा नबुझिने पार्ने,
- (३) मानसिक अस्वस्थताको कारणबाट होस ठेगानमा नभएको, मादक पदार्थ वा लागू पदार्थ सेवन गरेको वा छलकपटमा पारिएको कारणले कसैले लिखतमा लेखिएको कुराको मतलब बुझ्न सक्दैन भन्ने जानीजानी त्यस्तो व्यक्तिलाई लिखत बनाउनु, सहीछाप गर्न वा लिखतमा लेखिएको कुनै कुरा बदल्न लगाउने,
- (४) एक कामको लागि सहीछाप गरी दिएको लिफा कागज वा छाप लिए दिएकोमा सो काममा नलगाई अर्कै प्रयोजनको लिखत खडा गर्ने वा सोमा लगाउने ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :-

- (क) राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएको लिखत कीर्ते गर्नेलाई दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ख) अदालतको फैसला वा आदेश कीर्ते गर्नेलाई आठ वर्षसम्म कैद र असी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ग) खण्ड (क) र (ख) मा लेखिएदेखि बाहेक अन्य सरकारी वा सार्वजनिक लिखत कीर्ते गर्नेलाई सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (घ) खण्ड (क), (ख) र (ग) मा लेखिएदेखि बाहेक अन्य कुरा कीर्ते गर्नेलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,

(३) कसैले कसैको सम्पत्तिका सम्बन्धमा कीर्ते गरी त्यस्तो सम्पत्ति लिई मासिसकेको रहेछ भने त्यसरी लिए खाएको सम्पत्तिको बिगो जफत हुनेछ र त्यस्तो व्यक्तिलाई बिगोबमोजिमको जरिमाना समेत हुनेछ ।

(४) उपदफा (३) बमोजिम जफत भएको बिगो सो बिगो धनीलाई फिर्ता दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी :

नेपालमा परम्परागत रूपमा र निकै प्रचलनमा रहेको कीर्तेसम्बन्धी कसुरलाई यस दफामा परिष्कृत एवं परिमार्जन गरी निरन्तरता दिइएको छ । यो व्यवस्था प्रचलित मुलुकी ऐनमा कीर्ते कागजको महलमा कीर्ते अपराधको व्यवस्था गरिएको थियो । यो व्यवस्था पनि नेपालमा वि.सं. १९१० निर्मित मुलुकी ऐनमा भएको व्यवस्थाकै निरन्तरता थियो । प्रचलित मुलुकी ऐन, कीर्ते कागजको महलको १ नं. मा हस्ताक्षर वा औंलाको त्याप्चे सही निसाना र छाप इत्यादि भूटो बनाई वा ऐनबमोजिमको रीतपूर्वकको सहीछाप भइरहेको अर्कै विषयको सच्चा लिखतमा लेखिएको व्यहोरा

कुनै तरकीवसँग उडाई अर्कै मतलब निस्कने व्यहोरा पारी मिलाई लेख्ने र एउटा कामलाई भनी सहीछाप गरेको लिफा कागज वा छाप लिए दिएकोमा सो काममा नलगाई अर्कै व्यहोराको लिखत लेख्ने कामलाई कीर्ते भनी कसुर कायम गरिएकोमा यस दफामा कीर्तेको कसुरलाई पुनर्परिभाषित गरी व्यापक र फराकिलो बनाइएको छ । उक्त मुलुकी ऐनमा पूर्ण कीर्ते, आंशिक कीर्ते, मौखिक कीर्ते, ओहदा कीर्तेजस्ता कसुरहरू कायम रहेको भए पनि उक्त कानूनी व्यवस्थाले विकसीत कानूनी प्रणालीमा Forgery को कसुरले समेटेका सबै कुरालाई समेट्न सकेको छैन । हालको व्यवस्थाले सार्वजनिक लिखतमा गरिने कीर्ते जस्तो गम्भीर कसुरहरूलाई समेट्न सकेको छैन । तसर्थ, यस दफामा कीर्तेको परिभाषालाई फराकिलो बनाई लिखतमा गरिने कीर्तेका सबै प्रकार र तरिकालाई समेट्ने प्रयत्न गरिएको हो ।

यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले कीर्ते गर्न गराउन हुँदैन भनी कीर्ते गर्ने र गराउने दुवै कार्यलाई समान स्तरको कसुर कायम हुने गरी अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । उपदफा (२) मा कीर्तेको परिभाषा गरी सोका लागि आवश्यक तत्वको उल्लेखन गरिएको छ । जसअनुसार कसैले सर्वसाधारण वा कसैलाई कुनै हानि, नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने वा आफू वा कसैलाई कुनै लाभ पुऱ्याउने नियतले कुनै भूटो लिखत वा भूटो विद्युतीय अभिलेख वा लिखत वा विद्युतीय अभिलेखको भूटो अंश वा भाग बनाउने काम गरेमा कीर्ते हुन्छ । यस परिभाषाले कर्तामा आफू वा कसैलाई लाभ पुऱ्याउने नियत रहेको हुन्छ । यस दफामा परिभाषित गरिएअनुसार कीर्तेको कसुर कायम हुन निम्नानुसारको तत्व आवश्यक पर्दछ ।

(क) कसैले,

(ख) सर्वसाधारण वा कसैलाई,

(ग) कुनै हानि, नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने वा,

(घ) आफू वा कसैलाई कुनै लाभ पुऱ्याउने,

(ङ) नियतले,

(च) कुनै भूटो लिखत वा भूटो विद्युतीय अभिलेख वा लिखत वा विद्युतीय अभिलेखको भूटो अंश वा भाग बनाउने काम गरेमा,

(छ) निजले कीर्ते गरेको मानिनेछ ।

यस दफामा कीर्तेको परिभाषा गर्ने क्रममा प्रयुक्त शब्द तथा वाक्यहरूलाई स्पष्ट गर्न छुट्टै स्पष्टीकरण (Explanation) खण्डमा केही शब्द तथा वाक्यहरूको परिभाषा गरिएको छ । स्पष्टीकरण खण्डमा लिखत तथा भूटो लिखत बनाउने कामको परिभाषा गरी स्पष्ट पारिएको छ । जसअनुसार यस दफाको प्रयोजनको लागि “लिखत” भन्नाले लिखतमा लागेको सही, औंठा छाप, छाप र लिखतमा जनिएको अङ्क, अक्षर मिति वा अन्य कुनै व्यहोरा सम्भन्नुपर्छ भनिएको छ । यसबाट लिखतमा लागेको सही वा हस्ताक्षर, ल्याप्चे स्वरूप लगाइएका औंठा छाप, अरू कुनै छाप, चिह्न, त्यस्तो लिखतमा लेखिएको वा जनिएको अंक, अक्षर, मिति तथा अरू कुनै व्यहोरा समेत लिखत भित्र पर्दछन ।

“भूटो लिखत बनाउने काम” जस्ताको तस्तै तर भूटो लिखत बनाउने काम हो । स्पष्टीकरण खण्डमा उल्लेख भएअनुसार भूटो लिखत बनाउने काम भन्नाले देहायको कुनै काम सम्भन्नुपर्छ भनी मूल रूपमा चार प्रकारका कामलाई इङ्गित गरिएको छ । जसअनुसार :-

(१) पहिलो प्रकारमा

◆ जुन अधिकारी वा व्यक्तिले लिखत बनाएको, लेखेको वा सहीछाप गरेको होइन,

- ◆ त्यस्तो अधिकारी वा व्यक्तिले लिखत बनाएको, लेखेको वा सहीछाप गरेको हो भन्ने विश्वास पार्ने किसिमबाट,
- ◆ बेइमानीपूर्वक,
- ◆ लिखत वा सोको अंश तयार गर्ने,
- ◆ विद्युतीय अभिलेख तयार गर्ने वा पठाउने, विद्युतीय अभिलेखमा डिजिटलहरू संरक्षण गर्ने ।

(२) दोस्रो प्रकारमा

- ◆ विना अधिकार वा बेइमानीपूर्वक,
- ◆ कुनै लिखत वा विद्युतीय अभिलेखमा,
- ◆ कुनै कुरा थपी, मेटी, केरी, परिवर्तन गरी वा अन्य कुनै किसिमबाट,
- ◆ व्यहोरा फरक वा नबुझिने पार्ने ।

(३) तेस्रो प्रकारमा

- ◆ मानसिक अस्वस्थताको कारणबाट होस ठेगानमा नभएको,
- ◆ मादक पदार्थ वा लागू पदार्थ सेवन गरेको वा,
- ◆ छलकपटमा पारिएको कारणले,
- ◆ कसैले,
- ◆ लिखतमा लेखिएको कुराको मतलब बुझ्न सक्दैन भन्ने जानीजानी,
- ◆ त्यस्तो व्यक्तिलाई लिखत बनाउन, सहीछाप गर्न वा,
- ◆ लिखतमा लेखिएको कुनै कुरा बदल्न लगाउने ।

(४) चौथो प्रकारमा

- ◆ एक कामको लागि सहीछाप गरी दिएको लिफा कागज वा छाप लिए दिएकोमा सो काममा नलगाई,
- ◆ अर्कै प्रयोजनको लिखत खडा गर्ने वा सोमा लगाउने ।

उपर्युक्त परिभाषाबाट कसैले बनाउदै नबनाएको वा सहि गर्दै नगरेको वा लेख्दै नलेखेकोमा पनि निजैले बनाएको वा सहि गरेको वा लेखेको भन्ने विश्वास गर्ने किसिमबाट बेइमानीपूर्वक कुनै लिखत वा सोको अंश बनाउने, विद्युतीय अभिलेख तयार गर्ने कार्य, अधिकार नभएको व्यक्तिले बेइमानीपूर्वक कुनै लिखत वा विद्युतीय अभिलेखमा केरमेट गर्ने, थपघट गर्ने, परिवर्तन गर्ने वा कुनै तरिकाले त्यसको व्यहोरा फरक पार्ने वा नबुझिने पार्ने कार्य, आफूले गरेको काम कुराको मतलब बुझ्न सक्तैन भन्ने जानीजानी त्यस्तो व्यक्तिलाई लिखत बनाउन, सहीछाप गर्न वा लिखतमा लेखिएको कुनै कुरा बदल्न लगाउने कार्य तथा कुनै एक कामको लागि सहीछाप गरी दिएको लिफा कागज वा छाप लिए दिएकोमा सो काममा नलगाई अर्कै प्रयोजनको लिखत बनाउने वा सोमा लगाउने कार्य कीर्ते वा भूटो लिखत बनाउने कसुर हुन्छ ।

उपदफा (३) मा कसैले कीर्ते गरे वा गराएको कसुरमा हुने सजायको व्यवस्था गरिएको छ । यसमा गरिएको व्यवस्थाअनुसार कीर्तेको गरे वा गराएको कसुरमा कीर्ते गरिएको कागजको महत्वको आधारमा अर्थात् कसुरको गाम्भीर्यताको आधारमा चार प्रकारका सजाय तोकिएको छ । कीर्तेको कसुर हाल कायम सजायमा केही बढोत्तरी गरी कैद र जरिमानाको हद तोकिएको छ । यसअनुसार कीर्तेको कसुरदारलाई कसुरको मात्राअनुसार निम्नवमोजिम कैद र जरिमाना दुवै सजाय हुन्छ ।

- (क) राष्ट्रपतिबाट प्रमाणीकरण भएको लिखत कीर्ते गर्नेलाई दश वर्षसम्म कैद र एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ ।
- (ख) अदालतको फैसला वा आदेश कीर्ते गर्नेलाई आठ वर्षसम्म कैद र असी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ ।
- (ग) खण्ड (क) र (ख) मा लेखिएदेखि बाहेक अन्य सरकारी वा सार्वजनिक लिखत कीर्ते गर्नेलाई सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ ।
- (घ) खण्ड (क), (ख) र (ग) मा लेखिएदेखि बाहेक अन्य कुरा कीर्ते गर्नेलाई पाँच वर्षसम्म कैद र पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ ।

उपदफा (४) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार सम्पत्तिका सम्बन्धमा कीर्ते गरेको के कस्तो सजाय हुने भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त व्यवस्थाअनुसार कसैले कसैको सम्पत्तिका सम्बन्धमा कीर्ते गरी त्यस्तो सम्पत्ति लिई मासिसकेको रहेछ भने त्यसरी लिए खाएको सम्पत्तिको बिगो जफत हुनेछ र त्यस्तो व्यक्तिलाई बिगोबमोजिमको जरिमाना समेत हुनेछ । कसुरदारले कीर्ते गरी लिएको सम्पत्ति मासिसकेको भएमा त्यसरी लिए खाएको सम्पत्तिको बिगो जफत गरी बिगोबमोजिम जरिमानासमेत हुन्छ । त्यसरी जफत गरिएको बिगो धनीलाई फिर्ता दिनुपर्ने व्यवस्था उपदफा (५) मा गरिएको छ । बिगो भराउनुपर्नेसम्बन्धी यो व्यवस्था मुलुकी ऐनको कीर्ते कागजको ७ नं. मा भएको हालको व्यवस्था कै निरन्तरता हो ।

भारतमा साधारण कीर्ते, भूटो लिखत बनाउने, अदालत तथा सरकारी कार्यालयको कागजको कीर्ते, इच्छापत्र जस्ता महत्वपूर्ण कागजातको कीर्ते, ठगी गर्ने उद्देश्यले गरिएको कीर्ते, चरित्र वा ख्यातिमा आघात पुऱ्याउने कीर्ते जस्ता कीर्तेका कसुरहरू रहेका छन् १^{४०} भारतीय दण्डसंहिताको दफा ४६३ मा कीर्ते (Forgery) को कसुरको परिभाषा, दफा ४६४ मा भूटो लिखत बनाउने कार्यको परिभाषा र यी दुई प्रकारको कसुरमा दुई वर्षसम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था उक्त संहिताको दफा ४६५ मा गरिएको छ । यो सजाय साधारण कीर्तेको कसुरमा हुने सजाय हो । भारतीय दण्डसंहिता अनुसार अदालत तथा सरकारी कार्यालयको अभिलेख कीर्ते गर्नेलाई सात वर्षसम्म कैद र जरीवाना हुने व्यवस्था रहेको छ १^{४१} इच्छापत्र, धर्मपत्र स्वीकार गरेको पत्र वा यस्तै प्रकारका आर्थिक महत्व राख्ने कागजात तयार गरी सम्पत्ति हस्तान्तरण गरेमा वा सावा व्याज प्राप्त गरिसकेको कागज तयार गरेमा कसुर हेरी जन्मकैद वा दश वर्षसम्म कैद र जरिमाना^{१४२} ठगी गर्ने उद्देश्यले कुनै कीर्ते कागज बनाएकोमा सात वर्षसम्म कैद र जरिमाना^{१४३} कसैको मानहानि गर्ने उद्देश्यले कीर्ते कागज बनाएकोमा तीन वर्षसम्म कैद र जरिमाना^{१४४} हुने व्यवस्था रहेको छ ।

बेलायतमा भूटो लिखत (Instrument) बनाउने, भूटो प्रतिलिपि बनाएर सद्दे हो भनी विश्वासमा पार्ने, त्यस्तो भूटो लिखत प्रयोग गर्ने, भूटो लिखत वा कागज बनाउने औजार बनाउने वा राख्ने जस्ता कसुरहरूलाई कीर्तेमा समावेश गरिएको छ । बेलायतको अभ्यास अनुसार इच्छापत्र वा अन्य कानूनी लिखतको कीर्ते, बैंकनोट, धनादेश (मनिअडर) जस्ता आर्थिक महत्वका कागजपत्रहरूको कीर्ते, टिकट तथा शेयर प्रमाणपत्रहरूको कीर्ते, जन्म मृत्यु र विवाह दर्तासम्बन्धी कागजात कीर्ते,

१४० Indian Penal Code, 1860, sec. 463-469.

१४१ Indian Penal Code, 1860, sec. 466.

१४२ Indian Penal Code, 1860, sec. 467.

१४३ Indian Penal Code, 1860, sec. 468.

१४४ Indian Penal Code, 1860, sec. 469.

अदालतमा अभिलेख रहने कागजको कीर्ते तथा अन्य व्यक्तिगत वा सार्वजनिक कागजातको कीर्ते गरिने कार्यलाई कसुर कायम गरिएको छ ५४५ त्यहाँ कसुरको गम्भीरताको आधारमा अधिकतम एक हजार पाउन्डसम्म जरिमाना तथा अधिकतम दश वर्षसम्म कैद हुने सजायको व्यवस्था गरिएको छ ५४६

२७८. कीर्ते लिखत सद्दे सरह राख्न वा व्यवहारमा ल्याउन नहुने : (१) कीर्ते लिखत हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई कसैले बेइमानीपूर्वक त्यस्तो लिखत सद्दे सरह व्यवहार गर्ने नियतले साथमा राख्नु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(३) कीर्ते लिखत हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई कसैले त्यस्तो लिखत सद्दे सरह व्यवहारमा ल्याएमा निजलाई सो लिखत कीर्ते गरेसरहको सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा कीर्ते लिखतलाई सद्दे सरह राख्ने वा व्यवहारमा ल्याउने कार्यलाई कसुर कायम गरिएको छ । यस प्रकारको कार्यलाई यस अधि नेपाल कानूनले कसुर कायम गरेको थिएन । यस दफामा यस्तो कार्यलाई नयाँ कसुरको रूपमा घोषणा गरिएको छ । कीर्ते लिखत हो भन्ने जानीजानी सद्दे सरह व्यवहार गर्ने नियतले राखेमा कुनै पनि समयमा सद्देसरह प्रयोग गर्ने खतरा रहने भएकोले त्यस्तो कागज राख्ने कार्यलाई नै यस दफामाफत कसुर कायम गरिएको हो । कीर्ते गरी बनाइएको कागज स्वयंमा कानूनी शून्य कागज हुने र त्यस्तो कागज राख्नु वा त्यस्तो कागजबाट व्यवहार गर्नु कानून विपरीत हुने हुनाले यस्तो कार्यलाई यस दफामा कसुर कायम गरिएको हो । यस दफाको उपदफा (१) मा त्यस्तो कीर्ते कागज बेइमानीपूर्वक सद्दे सरह व्यवहार गर्ने नियतले साथमा राख्ने कार्यलाई फौजदारी कसुर कायम गरीएको छ । जसअनुसार कीर्ते लिखत हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई कसैले बेइमानीपूर्वक त्यस्तो लिखत सद्देसरह उपयोग गर्ने नियतले राखेमा फौजदारी कसुर हुन्छ ।

यसदफामा प्रयुक्त भएको साथमा राख्ने कार्यले आफ्नो शरीरमा लगाएको पोसाकको गोजी वा खल्लि, आफूले बोकेको भोला, आफ्नो घर, पसलको कुनै पनि स्थान वा कार्यालयमा आफ्नो पहुँच पुग्ने स्थान वा दराज वा बाकस वा आफ्नो पहुँच रहेको लकर वा आफ्नो पहुँच पुगेको वा पुग्ने वा यस्तै कुनै स्थानमा वा आफ्नो नियन्त्रणमा राखेको कार्य बुझ्नु पर्दछ ।

उपदफा (१) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार कीर्ते लिखत सद्दे सरह राख्ने वा व्यवहारमा ल्याउने कसुरका लागि प्रथमतः त्यस्तो लिखत कीर्ते लिखत हुनका अतिरिक्त निम्न तत्व आवश्यक पर्दछ ।

(क) कीर्ते लिखत हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई,

(ख) कसैले,

५४५ Forgery and Counterfeiting Act, 1981, sec. 1-5.

५४६ Forgery and Counterfeiting Act, 1981, sec. 6.

- (ग) बेइमानीपूर्वक,
 (घ) त्यस्तो लिखत,
 (ङ) सद्दे सरह व्यवहार गर्ने नियतले,
 (च) साथमा राख्नु हुँदैन ।

उपदफा (२) मा त्यस्तो कागज राखेमा उपदफा (३) मा त्यस्तो लिखत व्यवहारमा ल्याएमा अर्थात् प्रयोगमा ल्याएमा हुने सजायको व्यवस्था गरिएको छ । उपदफा (२) अनुसार कीर्ते लिखत राख्ने कसुर गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ । लिखत कीर्ते लिखत हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई कसैले त्यस्तो लिखत सद्दे सरह व्यवहारमा ल्याएमा निजलाई सो लिखत कीर्ते गरेसरहको सजाय हुने व्यवस्था उपदफा (३) मा गरिएको छ । जसअनुसार त्यस्तो कीर्ते लिखतलाई सद्देसरह व्यवहारमा ल्याउने कसुरदारलाई कीर्ते गरेसरह अर्थात् यसै परिच्छेदको दफा २७७ मा व्यवस्था गरिएअनुसारको सजाय हुन्छ ।

भारतीय दण्डसंहिताअनुसार कीर्ते लिखतलाई सद्दे हो भनी प्रयोग गर्ने नियतले आफ्नो कब्जामा राख्नेलाई सात वर्षसम्म कैद र जरिमाना हुन्छ १४७ त्यस्तो कीर्ते वा भूठो लिखतलाई सद्दे हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण हुँदा हुँदै बेइमानीपूर्वक प्रयोग गरेमा कीर्तेमा हुनेसरह सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ १४८ बेलायतमा भूठो लिखत हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई कसैले बेइमानीपूर्वक त्यस्तो लिखत सद्देसरह व्यवहार गर्ने नियतले आफ्नो साथमा वा नियन्त्रणमा राखेमा तथा कानूनबमोजिमको स्वीकृति वा अनुमतिविना साथमा राखेमा कसुर हुन्छ १४९ यस्तो कसुरमा दुई वर्षसम्म कैदसजाय हुने व्यवस्था रहेको छ १५०

२७९. कीर्ते लिखत बनाउने औजार बनाउन नहुने : (१) कसैले कीर्ते लिखत खडा गर्ने वा बनाउने काममा प्रयोग गर्ने नियतले वा सो काममा प्रयोग हुन सक्छ भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई कीर्ते लिखत बनाउने छाप वा अन्य कुनै औजार बनाउन, मर्मत गर्न, खरिद गर्न, दिन लिन वा आफूसँग राख्नु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई चार वर्षसम्म कैद र चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा कीर्ते लिखत बनाउने औजारहरू बनाउने, राख्ने, खरिद बिक्री गर्ने आदि कार्यलाई प्रतिबन्ध लगाई त्यस्तो कार्य गर्नेलाई कसुर कायम गरिएको छ । यसबाट कीर्ते लिखत बनाउने कार्यमा कमी आउन सक्ने देखिन्छ । यसरी कीर्ते कार्य गर्ने स्रोत सामग्री बनाउने, राख्ने, खरिद बिक्री गर्ने कार्यलाई नेपालमा पहिलो पटक कसुर कायम गरिएको भए पनि अन्य देशमा यसलाई परम्परागत कसुरको रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । यसै आधारमा यस दफामा भूठो लिखत वा कीर्ते कागज बनाउन प्रयोग गर्ने नियतले वा त्यस्तो काममा प्रयोग हुन सक्छ भन्ने जानीजानी वा विश्वास

१४७ Indian Penal Code, 1860, sec. 474.

१४८ Indian Penal Code, 1860, sec. 471.

१४९ Forgery and Counterfeiting Act, 1981, sec. 5(1 & 2).

१५० Forgery and Counterfeiting Act, 1981, sec. 6(4).

गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई कीर्ते कागज बनाउने औजार, छाप बनाउने, मर्मत गर्ने, खरिद गर्ने, दिने लिने वा आफूसँग राख्ने कार्य गरेमा फौजदारी कसुर हुने भनी दण्डनीय बनाइएको छ। कीर्ते कागज खडा गर्ने वा बनाउने काममा प्रयोग हुन सक्ने औजारमा छाप, सङ्केत गर्ने साधन, कागज, लिफा, नमूना कागजहरू, विद्युतीय सामग्री वा यस्तै प्रकारका औजार वा साधन बुझ्नु पर्दछ। उपदफा (१) मा भएको व्यवस्थाअनुसार कीर्ते कागज बनाउन प्रयोग हुन्छ भन्ने जानीजानी वा कीर्ते कागज बनाउने नियतले छाप वा कुनै औजार बनाउने, मर्मत गर्ने, लिने दिने कार्यलाई अपराधीकरण गरिएकोले यस दफामा उल्लिखित कसुर हुन निम्न तत्वको आवश्यकता पर्दछन् :

(क) कसैले,

(ख) कीर्ते लिखत खडा गर्ने वा बनाउने काममा प्रयोग गर्ने नियतले, वा

(ग) सो काममा प्रयोग हुन सक्छ भन्ने जानीजानी, वा

(घ) विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई,

(ङ) कीर्ते लिखत बनाउने छाप वा अन्य कुनै औजार बनाउन,

(च) मर्मत गर्न, खरिद गर्न, दिन लिन, वा

(छ) आफूसँग राख्नु हुँदैन।

उपदफा (२) मा कीर्ते लिखत बनाउन प्रयोग हुने औजार बनाउने, राख्ने, खरिद गर्ने, लिने दिने तथा मर्मत गर्ने कार्य गरेको कसुरमा हुने र सजायको व्यवस्था गरिएको छ। जस अनुसार त्यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई चार वर्षसम्म कैद र चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ। अर्थात् कसुरअनुसार कैद र जरिमाना गरी दुवै प्रकारका सजाय हुन्छ।

भारतमा कीर्ते लिखत बनाउने नियतले त्यस्तो काममा प्रयोग हुने छाप, प्लेट र अरू प्रकारका औजार बनाउन र राख्न नहुने भनी कसुर कायम गरी त्यस्तो कसुरवापत सात वर्षसम्म कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको छ ^{१५१} साथै त्यस्ता सामग्री प्रयोग गरेमा सात वर्षसम्म कैद र जरिमाना हुन्छ ^{१५२} बेलायतमा कीर्ते सामग्री बनाउन प्रयोग गरिने मेशिन, औजार, कागजात र यस्तै अरू सामग्री आफूसँग वा आफ्नो कब्जा वा नियन्त्रणमा राख्न नहुने भनी कसुर कायम गरी ^{१५३} यस्तो कसुरमा दुई वर्षसम्म कैद सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ ^{१५४}

२८०. भुट्टा लिखत बनाउन नहुने : (१) कसैले नभए नगरेको व्यहोरा भए गरेको जनाउने गरी अदालतको फैसला वा आदेश, कुनै सार्वजनिक वा सरकारी कार्यालयबाट जारी हुने लिखत, प्रमाणपत्र, इजाजतपत्र वा त्यस्तै प्रकृतिको अन्य कुनै लिखत तयार गर्न वा गराउन हुँदैन।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ।

^{१५१} Indian Penal Code, 1860, sec. 472 & 473.

^{१५२} Indian Penal Code, 1860, sec. 475 & 476.

^{१५३} Forgery and Counterfeiting Act, 1981, sec. 5(3 & 4).

^{१५४} Forgery and Counterfeiting Act, 1981, sec. 6 (4).

टिप्पणी :

यस दफामा सार्वजनिक निकायबाट जारी हुने तथा जारी गरिएको हुने गरी लिखत भूट्टा बनाउन नहुने कुराको व्यवस्था गरिएको छ । सरकारी कार्यालयबाट जारी गरिएको जस्तै हुने गरी कुनै पनि लिखत, प्रमाणपत्र, सिफारिसत्र, प्रमाणपत्र, फैसला, आदेश आदि जस्ता लिखत बनाउने कार्यलाई यस दफामा फौजदारी कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको छ । प्रचलित मुलुकी ऐन, (२०२०) को कीर्ते कागजको महलको दफा ८ मा लालमोहर वा लालमोहर लागेको कागज कीर्ते गर्नेलाई गम्भीर मानी १० वर्ष कैद हुने व्यवस्था गरिएको थियो भने दफा १२ मा सरकारी छाप, सरकारी कर्मचारीको छाप, दस्तखत वा त्यस्तो सरकारी कार्यालयको कागज कीर्ते गर्नेलाई साधारण कीर्तेमा हुने सजायमा थप सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । यसै व्यवस्था लाई केही परिमार्जन गरी यस दफामा निरन्तरता दिइएको व्यवस्था हो । यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले नभए नगरेको व्यहोरा भए गरेको जनाउने गरी अदालतको फैसला वा आदेश, कुनै सार्वजनिक वा सरकारी कार्यालयबाट जारी हुने लिखत, प्रमाणपत्र इजाजतपत्र वा त्यस्तै प्रकारका अन्य लिखत तयार गर्ने वा गराउने कार्यलाई फौजदारी अपराध कायम गरी दण्डनीय बनाइएको छ । यसमा अदालतबाट हुने फैसला तथा आदेश तयार गर्ने वा गराउने कार्यलाई स्पष्ट रूपमा थप गरिएको छ । यस दफामा नभएको वा नगरेका जुनसुकै सरकारी वा सार्वजनिक लिखत बनाउने कार्यलाई कसुर कायम गरिएको छ । यस्ता कार्यमा कुनै अदालत वा सरकारी निकायबाट जारी गरे जस्तै देखिने गरी तर त्यस्ता कार्यालयबाट जारी नै नगरिएको लिखत बनाइएको हुन्छ । यस दफामा भएको व्यवस्थाअनुसार भूटो लिखत बनाउनु नै कसुर हुन्छ र त्यस्तो लिखत उपयोग गरेको हुनुपर्ने अवस्थाको आवश्यकता पर्दैन । जस्तो कुनै नागरिकताको प्रमाणपत्र वा नाता कायमसम्बन्धी विवरण वा फैसला वा आदेश । यस्तोमा सम्बन्धित पदाधिकारीको दस्तखत, लेटरप्याड, छाप सबै नक्कली प्रयोग गरिएको हुन्छ । यस कसुरमा आपराधिक मनसाय वा बदनियतको विद्यमानता हुनै पर्ने कुरालाई प्राथमिकता दिइएको छैन किनभने नभएनगरेको सरकारी लिखत वा कागजात बनाउने कार्यमा नै बदनियत वा मनसाय अन्तरनिहित रहने हुनाले यो निरपेक्ष दायित्वको कसुर हो । यस दफामा उल्लिखित कसुर कायम हुन निम्नानुसारको तत्वको आवश्यकता पर्दछ :

(क) कसैले,

(ख) नभए नगरेको व्यहोरा भए गरेको जनाउने गरी,

(ग) अदालतको फैसला वा आदेश,

(घ) कुनै सार्वजनिक वा सरकारी कार्यालयबाट जारी हुने लिखत, प्रमाणपत्र, इजाजतपत्र वा त्यस्तै प्रकृतिको अन्य कुनै लिखत,

(ङ) तयार गर्न वा गराउन हुँदैन ।

उपदफा (२) मा भूटो लिखत बनाएमा हुने सजाय प्रस्ताव गरिएको छ । यस्तो कसुरलाई गम्भीर फौजदारी कसुर मानी कैद तथा जरिमाना दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार भूटो लिखत बनाउने कसुर अर्थात् उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई सात वर्षसम्म कैद र सत्तरी हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुन्छ ।

भारतमा भूटो लिखत बनाउन नहुने कुरालाई भारतीय दण्डसंहिताको दफा ४६६ मा यस प्रकारको कसुरको परिभाषा गरिएको छ र त्यस्तो कसुरवापत सात वर्षसम्म कैद र जरिमाना हुने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त व्यवस्थाअनुसार अदालती कागज, अभिलेख तथा सरकारी अभिलेख कीर्ते गर्ने, प्रमाणपत्र भूटो बनाउने आदि कुरालाई कसुर मानिएको छ । यसै गरी दफा ४७० मा आंशिक

वा पूर्ण रूपमा कीर्ते गरिएको लिखतलाई भूटो लिखत भनी परिभाषा गरिएको छ १५५ बेलायतमा भूटो लिखत बनाउने कार्यलाई कीर्ते अन्तर्गत नै राखी कीर्तेमा हुने सजाय नै हुने व्यवस्था गरी सो व्यवस्थाले धेरै कुरा समेटने व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । बेलायतको कानूनबमोजिम यस्ता कसुरवापत १० वर्षसम्म कैद हुन सक्ने व्यवस्था रहेको छ १५६

१) सरकार वादी मै चलेका कीर्ते मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू :

- (क) रेडियो लाइसेन्स व्यक्ति विशेषसँग रहने कागज देखिएकोले सरकारी अधिकारीबाट प्राप्त भएको भए पनि त्यसलाई सरकारी कागज भन्न नमिल्ने हुँदा त्यस्तो कागजमा गरिएको कीर्ते सरकारी कागजमा गरिएको कीर्ते नठहर्ने १५७
- (ख) कीर्ते बनावटी छाप प्रयोग गरेको देखिन आएबाट जालसाजी नभई कीर्तेको कसुर हुने १५८
- (ग) प्रतिवादीले कार्यबाट लाभ उठाउन र खान पाएको र खाइसकेको भन्न मिल्ने अवस्था नभएकोले पुनरावेदकलाई बिगोबमोजिम जरिमाना र कैद गर्ने गरेको इन्साफ मिलेको देखिएन । कीर्ते कागजका ७ नं.बमोजिम जम्मा बिगोको आधा मात्र जरिमाना गर्नुपर्नेमा बिगोबमोजिम जरिमाना र थप कैद गर्ने गरेको इन्साफ मिलेको देखिएन १५९
- (घ) विवादास्पद प्याड र छाप सद्दे हो वा होइन भन्ने कुराको यथार्थता प्रमाणको आधारमा यकिन नगरिएकोले सहअभियुक्तको पोलको आधारमा मात्र निवदक प्रतिवादीले आरोपित अपराध गरेको शङ्का गरी निजलाई कसुरदार ठहर्‍याउन मिल्ने न देखिने, शङ्काको लाभ अभियुक्तले पाउने १६०
- (ङ) कीर्ते कागजको १ नं. को व्यवस्था हेर्दा कस्तो अवस्था पर्दा कीर्ते गरेको ठहर्ने हो भनी स्पष्ट व्यवस्थ गरेको पाइन्छ । हस्ताक्षर वा औलाको ल्याप्चे सही निशाना र छाप इत्यादि र भुठा गरी बनाई सकेको भन्ने तथ्य स्थापित हुनु पर्दछ । जसको सही कीर्ते भएको हो निज व्यक्तिको सनाखत गराइएको छैन । अड्डाको छाप कीर्ते गरेको भन्ने तर्फ त्यस्तो भुठा छाप बरामद भएको छैन । के आधारबाट कीर्ते गरेको हो सो तर्फ अनुसन्धान अवस्था मै तहकिकात गरी स्पष्ट आधार प्रमाण पुर्‍याउन सक्नुपर्छ । त्यस्तो स्थिति यसमा नहुँदा कसुर नठहर्ने १६१
- (च) प्रतिवादीहरूले लाइसेन्स बनाउने प्रयोजनको लागि व्यहोरा घटीबढी पारी नागरिकताको फोटोकपी पेस गरेको र अर्काको नामको सहीछाप लगाई डाक्टरी सर्तिफिकेट बनाई पेस गरेको सम्मदेखियो । अभियोगपत्र माग दावी अनुसार यी प्रतिवादीहरूले अड्डाको छाप दस्तखत वा सरकारी कर्मचारीको छाप दस्तखत नै कीर्ते गरेको अवस्था भने देखिन आएन । प्रतिवादी सुरेश गुप्ताले नागरिकता कीर्ते गरी बनाएको अवस्था नदेखिई व्यहोरा सम्म घटीबढी पारी नागरिकताको फोटोकपी पेस गरेको र प्रतिवादी अम्बुरामले लाइसेन्स बनाउने प्रयोजनको लागि अर्कोको सहीछाप गरी डाक्टरको सर्तिफिकेट बनाएको हुँदा जरिमाना गरेको फैसला सदर हुने १६२

१५५ Indian Penal Code, 1860.

१५६ Forgery and Counterfeiting Act, 1981, sec. 6 (2).

१५७ राजकुमार क्षेत्री विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०३४), पृष्ठ १०७, नि.नं. १०४३ ।

१५८ हिमालयमणी आदी विरुद्ध विशेष पुलिस विभाग, नेकाप (२०४०), (विशेषाङ्क), पृष्ठ २, नि.नं. ८ ।

१५९ महाविर प्रसाद सुडीसमेत विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४३), पृष्ठ ७६८, नि.नं. २८१४ ।

१६० बन्नीप्रसाद सिग्देल विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४८), पृष्ठ २५५, नि.नं. ३४०३ ।

१६१ श्री ५ को सरकार विरुद्ध ज्ञानमाया घर्तीसमेत, नेकाप (२०५६), पृष्ठ ५४८, नि.नं. ६७५८ ।

१६२ श्री ५ को सरकार विरुद्ध सुरेशप्रसाद गुप्तासमेत, नेकाप (२०६१), पृष्ठ ४१६, नि.नं. ७३६१ ।

- (छ) विवादित नागरिकता प्रमाणपत्रमा सरकारी अड्डाको छाप लागेको, सरकारी कर्मचारीको छाप र दस्तखत समेत भएको हुँदा सो नागरिकता प्रमाणपत्रलाई सरकारी कागज मान्नुपर्ने देखिन्छ । त्यस्तो सरकारी कागज जुनसुकै तरिकाले कीर्ते गर्ने यी प्रतिवादीले कसुर गरेको मान्नुपर्ने र निजलाई कानूनबमोजिम सजाय गर्नुपर्ने ॥६३
- (ज) प्रतिवादीको सँगसाथबाट बरामद भएको सवारी चालक अनुमतिपत्र सट्टे नदेखिई त्यसमा लागेको सरकारी छाप र दस्तखत कीर्ते पाइएको, सो अनुमतिपत्र बनाई ल्याई दिने भनी पोल गरेका व्यक्तिका नाममा म्याद नै तामेल हुन नसकेको अवस्थामा प्रतिवादी निर्दोष रहेको मान्न मिल्ने आधार कारण न देखिने । उनाउ व्यक्तिको नाउँमा जारी भएको सरकारी छाप र दस्तखत कीर्ते गरी आफ्नो नाउँको सवारी चालक अनुमतिपत्र बनाई प्रयोग गर्नु नै अभियोग दाबी प्रमाणित हुने यथेष्ट आधार हो ॥६४
- (झ) अन्तिम कीर्ते अक्षर कसले लेखेको हो सो मात्रै कीर्तेका अभियुक्त हुने भन्ने प्रश्न उठ्न सक्दैन । कीर्ते गर्ने मतलबमा पस्दछ, लाभ लिन्छ, सरोकार राख्छ र सो काम पूरा गर्न कुनै न कुनै संलग्नता देखाउँदत भने पनि कीर्तेको कसुरदार हुने । लिखतसम्बन्धी कसुरमा भइरहेको सच्चा लखतमा भएको अङ्क, अक्षर वा मिति वा केही व्यहोरा घटी बढी पारी सच्याउने कार्यमा संलग्न भएको व्यक्तिका हकमा केही नगरी लिखतवालालाई मात्रै जिम्मेवार बनाउने हो भने त्यस्ता अरू षडयन्त्र गर्ने, आदेश गर्ने वा मतलबमा बसी काम गरी गराई लाभ लिने ठूलो आपराधिक समूहले नै आपराधिक दायित्वबाट मुक्ति पाउने अवस्था रहने । कसुरको कार्यमा धेरैजना भै काम पूरा गरिन्छ भने सबैको व्यक्तिगत उत्तरदायित्व सिर्जना हुने ॥६५
- (ञ) आफ्नो फोटो टाँसी नागरिकताको प्रमाणपत्रको नक्कल तयार गरी बैंकलाई भुक्त्याई ऋण रकम लिई कीर्तेजन्य कार्य गरेको स्पष्ट रूपबाट देखिन आउँदा सक्कल लिखत पेस नभए तापनि उक्त कार्य सरकारी छाप दस्तखत कीर्ते कै परिभाषाभित्र पर्न आउने । अर्काको नामको नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्रमा आफ्नो फोटो टाँस गरेको कार्य मुलुकी ऐन कीर्ते कागजको महलको १ नं. अनुरूप कै कीर्तेजन्य कार्यको परिधिभित्रै पर्न आउने ॥६६
- (ट) ब्लुबुक यातायात कार्यालयबाट जारी नभई त्यसमा भरिएका विवरण नक्कली भएको भन्ने तथ्य यातायात व्यवस्था कार्यालयको पत्र र विशेषज्ञको लिखत परीक्षण प्रतिवेदनबाट समेत समर्थित भएकाले त्यस्तो नक्कली कागजमा सरकारी अड्डाको छाप समेत लगाइएको अवस्थामा उक्त लिखत बनाउने कार्यबाट मुलुकी ऐन, कीर्ते कागजको प्रावधानबमोजिम कसुर भएको पुष्टि हुने ॥६७
- (ठ) आफ्नो नाममा कीर्ते गरी नागरिकता तथा राहदानी बनाई सोही आधारमा भिषा समेतको लागि निवेदन गरी सुविधा लिन खोजेको स्थितिमा त्यसरी बनाएको कीर्ते नागरिकता बन्ने बनाउने कार्यमा आफ्नो संलग्नता नभएको भन्ने भनाइ स्वीकारयोग्य नहुने । भूटो सिफारिस र सरकारी छाप दस्तखत कीर्तेको प्रकृति नै फरक भएको स्थितिमा भूटो सिफारिसलाई सरकारी छाप

५६३ पदमबहादुर गुरुङ्ग विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०६३), पृष्ठ १३६६, नि.नं. ७७७९ ।

५६४ सञ्जय महर्जन विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप (२०६७), पृष्ठ ७६२, नि.नं. ८३६९ ।

५६५ नेपाल सरकार विरुद्ध कृष्ण के.सी. भन्ने कृष्णप्रसाद हुँमागाई, नेकाप (२०६७), पृष्ठ १३९६, नि.नं. ८४४४ ।

५६६ हरिकृष्ण लेकाली विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप (२०६७), पृष्ठ १८७६, नि.नं. ८५०४ ।

५६७ नेपाल सरकार विरुद्ध अशोकमान शाक्यसमेत, नेकाप (२०६९), पृष्ठ ५९, नि.नं. ८७५४ ।

दस्तखत कीर्ते गरेको भन्ने विषयमा कीर्ते कागजको महलको कसुरले समेट्न नसक्ने ५६६

(ड) सरकारी अड्डाको छाप वा सरकारी काममा सरकारी कर्मचारीको छाप दस्तखत भएको सरकारी कागज मान्नुपर्ने र त्यस्तो लिखतमा गरेको कीर्ते कसुरमा कीर्ते कागजको १२ नं.बमोजिम थप सजाय हुने। सरकारी अड्डा अदालतको जिम्मामा रहने सक्कल लिखतको रूपमा रहेको अदालतको फैसला आफ्नो जिम्मामा रहने गरी लिएको अदालतको छाप र अदालतको सरकारी अधिकारीको दस्तखत समेत भएको फैसलाको प्रमाणित नक्कल प्रतिलिपिको लिखतमा थपघट गरी कीर्तेको कसुर गरेको भनी मान्नुपर्ने ५६९

१) व्यक्तिवादी भै चलेका कीर्ते मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू :

- (क) एउटा कामलाई भनी दिएको लिफा सो काममा नलगाई अरू व्यहोराको लिखत खडा गर्नु जो हो, कीर्ते ठहर्ने ५७०
- (ख) अंश अक्षरहरू सच्याई कीर्ते गरेको लिखत रजिष्ट्रेशन पास हुन नसक्ने। थैलीको र मितिको अंक अक्षरहरू ठाउँ ठाउँ सच्याई कीर्ते गरेको लिखतलाई कानूनको रीतपूर्वकको मानी डिभिजनवेञ्चको ठहरअनुसार थैली रु.१,००१/- कायम गरी लिखत पास गरिदिने भन्न नमिल्ने हुँदा उल्लिखित रजिष्ट्रेशन पास हुन नसक्ने ५७१
- (ग) अदालतको अन्तिम फैसलाबाट परित भई कायम रहेको लिखतलाई प्रस्तुत कीर्ते जालसाजीको दावीबाट बदर हुने स्थिति नहुने ५७२
- (घ) रजिष्ट्रेशन पारित भएको राजिनामा लिखतमा वादी साक्षी बसेको र लिखत पारित हुँदा कार्यालयबाट सनाखत समेत गराएको तथा वादी लेखपढ गर्न जान्ने व्यक्ति भएको देखिएका आधारमा कीर्ते कागजको परिभाषा भित्र नपर्ने ५७३
- (ङ) राजिनाममा लागेको ल्याप्चे र अदालतबाट लिएको नमूना ल्याप्चेको जात फरकदेखिदा कीर्ते ठहर गरेको मनासिब ठहर्ने ५७४
- (च) राजिनाम लिखतमा दिनेको ल्याप्चेछाम नभएको प्रष्ट हुँदा लिखत कीर्ते ठहर्ने ५७५
- (छ) सक्कल लिखत हेरिएमा लिखतको सबै हरफहरूको मसि फुलेको र लिखतको शिर हरफको "लिखितम" शब्दको "लि" भन्ने अक्षर अगाडी अनावश्यक "आ" अक्षरको धर्सो देखिएको त्यसको अलावा ठाउँ ठाउँमा अक्षरहरूमा दोहरा धर्सो पनिदेखिएको मिति बन्दका अक्षरहरू पनि अरू हरफ मिलान नदेखि पुछ्यारको कारणीको सहि र ल्याप्चे नछोओस् भनी कसी लेखिएको देखिएको र लिखतको बीचमा कुनै थपकेर नभएको ठाउँमा पनि दुई ल्याप्चेको रेखाहरू देखिन आएको सो ल्याप्चेका रेखाहरू विपक्षीको जिकिरबमोजिम कागज पट्याउँदा सर्न गएको भन्ने

५६८ एलिजा थापा विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप (२०६९), पृष्ठ ४९१, नि.नं. ८७९४।

५६९ इन्द्रनिधि उपाध्याय विरुद्ध नेपाल सरकार, नेकाप (२०६९), पृष्ठ ११६५, नि.नं. ८८६८।

५७० महाविर पंजियार सुडी विरुद्ध बन्नी साह तेली, नेकाप (२०१६), पृष्ठ २५९, नि.नं. ५०।

५७१ लोकवहादुर थापा क्षेत्री विरुद्ध कमालबहादुर थापा क्षेत्री, नेकाप (२०२९), पृष्ठ १५, नि.नं. ६६०।

५७२ सिल्दु राय यादव विरुद्ध खड्ग राय यादव, नेकाप (२०४०), पृष्ठ ४३३, नि.नं. १७१८।

५७३ मायादेवी अथितीसमेत विरुद्ध शीवजी गिरी अथित, नेकाप (२०४१), पृष्ठ १४, नि.नं. १८७०।

५७४ गोपी यादव विरुद्ध जसोधिया यादवनी, नेकाप (२०४१), पृष्ठ ४६१, नि.नं. १९९८।

५७५ मदनलाल चौधरी विरुद्ध अम्बिकादेवी गौतम, नेकाप (२०४१), पृष्ठ ६७४, नि.नं. २०७४।

अवस्थासमेत नदेखिएकोबाट रेखा तथा लेखाविशेषज्ञको राय समर्थित हुन आएकोबाट त्यस्तो लिखत कीर्ते ठहर्ने ५७६

- (ज) रेखा तथा लेखाविशेषज्ञको बकपत्र गराउँदा विवादास्पद सही ढीला चालमा लेखिएको देखिन्छ । उक्त दस्तखत सहीको कामान्द्व भन्ने अक्षरहरूमा का को शिर एकपटक मा को शिर एकपटक डिका दिई पुनः का र मा सँग जोडेको देखिएको अवस्थाबाट निजको नमुना दस्तखत सहीरूपमा जुनप्रकार प्रवाह र गति पाइन्छ सो गति र प्रवाहा विवादास्पद सहीमा नभएको नमुनाको दस्तखत सहीमा परेका अक्षरहरूको बनौट विवादास्पद सहीका अक्षरहरूको बनौटमा बिलकूल फरक रहेको समेत आधारमा नमुना दस्तखत सही र विवादास्पद सहीमा मौलिक भिन्नता देखिएकोले फरक भनी लेखा तथा रेखा विशेषज्ञले बकपत्र गरिदिएको समेत आधारमा कीर्ते ठहर्ने । विवादास्पद लिखतको सही र अदालतबाट लिइएको नमूनको सही तुलनात्मक रूपमा हेर्दा पनि रेखा तथा लेखा विशेषज्ञको राय तथ्ययुक्त एवं विश्वसनीय देखिने ५७७
- (झ) जुन राजिनाम लिखतबाट वादीको हक जाने भन्ने आधारमा फिराद दाबी लिई आएको छ, सो राजिनाम लिखतले कानूनी मान्यता नपाउँने भई वादीको हकमा कुनै असर पर्ने अवस्था नरहेकोले त्यस्तो लिखत कीर्ते गरे भन्ने वादी दाबीमा विचार गर्न नपर्ने ५७८
- (ञ) बन्डापत्र पढी सुनाई यस्को मजबून समेत सम्झाई बुझाई आफू स्वयंले सहीछाप गरी अड्डाबाट पारित समेत गराएको बण्डापत्रको लिखतलाई कीर्ते भन्न नमिल्ने ५७९
- (ट) कीर्ते जालसाजी मुद्दामा भएको लिखत कीर्ते जालसाज भनी दाबी लिनु मात्र पर्याप्त हुँदैन, कीर्ते जालसाज भएको देखिनु पर्दछ, अनि सो कुरा विशेषज्ञको राय, सङ्कलित प्रमाणबाट प्रमाणित हुनु पर्दछ, यो प्रमाणको अभावमा कीर्ते जालसाजको अपराध अनुमानबाट प्रमाणित हुन नसक्ने ५८०
- (ठ) रेखा विशेषज्ञले ल्याप्चे सहीछाप मिल्न भिड्न नआउने भनी राय दिएको र कृष्णेश्वरीले पनि सोही अनुरूप विशेष प्रहरीमा कीर्ते गरे भनी उजुर दिएको देखिएबाट अदालतमा निजले आई बयान गर्दा सद्दे साँचो भनी भनेकै आधारमा सद्दे साँचो हो भनी मान्न नसकिने नमिल्ने ५८१
- (ड) नेपाल कानूनले कीर्ते कार्य (Forgery) लाई फौजदारी प्रकृतिको लिखतसम्बन्धी अपराध (Criminal Offence against Documents) भनी तोकिदिएको छ । जसअनुसार भूटो लिखत खडा गरेको, भूटो काम कुरा गरेको भए पनि कीर्ते हुन सक्ने हुन्छ । जसबाट कसैले कसैको जीउ धन वा हक जाने वा नोक्सान हुने वा सो केही नभए पनि भूटो काम गर्ने वा भूटो लिखत खडा गर्ने मानिस आफैलाई वा अरू कसैलाई फाइदा पुग्ने पुऱ्याउने उद्देश्यले सो कार्य आपराधिक मस्तिष्क (Mens Rea) लिई मनसायपूर्वक गरेको हुनुपर्ने । कीर्ते जस्तो फौजदारी प्रकृतिको लिखतसम्बन्धी अपराधको पुष्टि केवल फिरादलेखबाट मात्र हुन सक्ने हुँदैन । यसका लागि आधिकारिक प्रमाणको दरकार पर्ने हुन्छ, जो कानूनले निर्देशित गरेको दायराभित्र समेटिएको पनि हुनुपर्दछ । साथै भए गरिएको कार्यबाट कसैको हकमा आघात परको समेत देखिनुपर्ने ५८२

५७६ गणेशप्रसाद सिंह विरुद्ध कृष्णचन्द्रप्रसाद सिंहसमेत, नेकाप (२०४३), पृष्ठ १५६, नि.नं. २८६७ ।

५७७ कामानन्द मिश्र विरुद्ध नन्दलाल यादव, नेकाप (२०४५), पृष्ठ ६७, नि.नं. ३३४२ ।

५७८ रामदेव राय यादव विरुद्ध सत्यनारायण यादवसमेत, नेकाप (२०४५), पृष्ठ २०१, नि.नं. ३३८३ ।

५७९ विमलकुमार शर्मासमेत विरुद्ध तेसराकुमारी उपाध्याय, नेकाप (२०४५), पृष्ठ ८५८, नि.नं. ३५६९ ।

५८० शिवबहादुर कार्की विरुद्ध भागिरथी लामिछानेसमेत, नेकाप (२०४६), पृष्ठ १२२५, नि.नं. ४०२३ ।

५८१ सिद्धिदीर कर्माचार्य विरुद्ध विष्णु वासुकलासमेत, नेकाप (२०४८), पृष्ठ ७५२, नि.नं. ४४१४ ।

५८२ रामकृष्ण श्रेष्ठ विरुद्ध जुठे बोहोरा, नेकाप (२०४९), पृष्ठ ४४८, नि.नं. ४५३४ ।

- (ठ) वादी दाबीबमोजिम सद्दे वा कीर्ते भनी निरूपण गर्नुपर्ने मूल लिखत नै अदालत समक्ष पेस नभएपछि सो लिखतको कानूनी अवस्था के कस्तो हुने भनी ठहर गर्न सकिने अवस्था नरहने १८३
- (ण) सामान्यतः अर्को व्यक्तिको नामबाट सही गर्ने गराउने व्यक्तिले वास्तविक नामधारी व्यक्तिबाट लुकीछिपी नै त्यस्तो क्रिया गर्ने स्वभाविक हुँदा त्यस्तो कीर्ते जालसाजीपूर्ण कार्यमा वास्तविक व्यक्तिहरूको संलग्नता थियो वा निजहरूलाई सो को जनाकारी थियो भनी अन्यथा प्रमाणित नभएसम्म अदालतले अनुमान गर्न नमिल्ने । पस्तुतः अड्डामा फिराद दर्ता गराउने व्यक्तिको म्याद तामेलमा कुनै किसिमको भूमिका हुने नभई सम्बन्धित कर्मचारीको प्रत्यक्ष संलग्नता रहने हुँदा सो फिरादको आधारमा तामेल भएको म्याद जालसाजीपूर्ण देखिन आएमा फिराद दिएको कारणले मात्र फिरादकर्ताको संलग्नता थियो भन्न कानूनतः मिल्ने न देखिने । संलग्नताको पुष्टि प्रमाणद्वारा हुनुपर्ने १८४
- (त) जालसाजी कीर्ते ठहर हुनको लागि यस्तो हक मेटियो भन्ने वस्तुनिष्ठ आधार वादीले पेस गर्नुपर्ने १८५
- (थ) एक प्रयोजनको लागि दिएको लिफा अर्को प्रयोजनमा प्रयोग गरिएको भन्ने वादीको दाबी नभई सो लिफामा लागेको छाप दस्तखत कीर्ते गयो भन्ने सम्ममा तहकिकात गर्नको लागि मुलुकी ऐन, अ.ब. ८२ नं.बमोजिम इन्साफ तहकिकात गर्न यी वादीको हक जाने नोक्सान हुने वा सो केही नभए पनि भूटो काम गर्ने भनिएका प्रतिवादी कृष्णराज पौडेल आफैलाई वा अरू कसैलाई यसप्रकारले फाइदा हुने गरी काम कुरा गरिएको भन्ने वादीको दाबी नभएकोमा कीर्ते कागजको १ नं.बमोजिम इन्साफ तहकिकात हुनुपर्ने स्थिति नदेखिएकोले प्रस्तुत मुद्दा खारेज हुने १८६
- (द) म्याद तामेलीमा भएको राजदेव महतो कोइरीको नामबाट लागेको ल्याप्चे र निजको अदालतको रोहवरमा लिइएको ल्याप्चे भिडाई विशेषज्ञसँग जाँच गर्न पठाएकोमा सो ल्याप्चे आपसमा नमिल्ने भन्ने राय प्रस्तुत भएको देखिन्छ भने यी पुनरावेदक बाबुलाल महतोको जग्गामा मोही राजदेव भएको बाबुलाल महतोले उक्त जग्गाको मोहीबाट राजदेवलाई निस्कासन गर्नुपर्ने सम्मको स्वार्थ निहित रहेको तथ्य पुष्टि भै रहेकोले वादी दाबीबमोजिम कीर्ते ठहराएको इन्साफ सदर हुने १८७
- (ध) कारणीको हस्ताक्षर सही सद्दे हो भन्ने तथ्य स्वीकार गरेको अवस्थामा लिखतका अन्य कुरा भूटो हो भन्ने पक्षले सो कुरा प्रष्ट रूपमा प्रमाणित नगरे सम्म सो लिखतको कुरालाई अरू आधारले खण्डित गर्न वा कमजोर पार्न नसक्ने १८८
- (न) यस अदालतमा दायर गरेको पुनरावेदनपत्रमा आफ्नो फैसलाको निर्णयाधारमा यो यति त्रुटि छन ती त्रुटिको विश्लेषण गरी आफ्नै फैसलाको बदरको माग नगरेको भनी पक्षको अधिकारलाई सङ्कुचन गरी जिल्ला तथा पुनरावेदन अदालतले यस अदालतमा परको पुनरावेदनपत्रलाई जालसाजीको संज्ञा दिन नमिल्ने । पुनरावेदनपत्र साथ पेस गरेको वारेशनामामा कीर्ते कागजको १ नं. अनुसारको कसुर भए गरेको न देखिने १८९

१८३ शंकर लामा विरुद्ध धावा लामा, नेकाप (२०५२), पृष्ठ ८०१, नि.नं. ६०६९ ।

१८४ जगत साहु हलुवाईसमेत विरुद्ध सुधिरकुमार चौधरी कैथल वैश्य, नेकाप (२०५३), पृष्ठ २६४, नि.नं. ६१६६ ।

१८५ शैलकुमारी कायस्थसमेत विरुद्ध राजकुमारी देवी कायस्थ, नेकाप (२०५४), पृष्ठ ४९३, नि.नं. ६४३३ ।

१८६ कृष्णराज पौडेलसमेत विरुद्ध गंगारामा पौडेल, नेकाप (२०५६), पृष्ठ ७४८, नि.नं. ६७९६ ।

१८७ बाबुलाल महतो कोइरी विरुद्ध राजदेव महतो कोइरी, नेकाप (२०५७), पृष्ठ ६६, नि.नं. ६८४६ ।

१८८ तारा कुमीनी विरुद्ध मुन्नालाल कुमी, नेकाप (२०६१), पृष्ठ २४४, नि.नं. ७३४० ।

१८९ सज्जन अलि शेष विरुद्ध गोवरे कुमी, नेकाप (२०६२), पृष्ठ १७५, नि.नं. ७४९५ ।

- (प) लिखत सद्दे ठहरिएपछि सो लिखतमा लेखाएको वादीको वतनलाई प्रतिवादीले कीर्ते गरेको भनी भन्न नमिल्ने । लिखत सद्दे ठहरी फैसला भएकोमा सोउपर पुनरावेदन परेको नदेखिएको र कीर्ते भनिएको लिखत सद्दे भै सकेपछि उक्त लिखतमा उल्लेख भएको वतनमा म्याद तामेल गर्ने कार्य समेत जालसाजीपूर्वक भएको भन्न नमिल्ने हुँदा जालसाजी ठहराई सजाय गर्ने गरेको फैसला मिलेको नदेखिदा उल्टी हुने १९०
- (फ) साधिकार अदालतबाट थैली समेत भराई दिने ठहर भै अन्तिम भैरहेको फैसलामा उल्लिखित लिखतलाई हाल आएर जालसाजी हो भनी छुट्टै फिराद गर्न नसकिने १९१
- (ब) हस्ताक्षर जाँच गर्ने दुई विशेषज्ञको राय अलग-अलग भै विरोधाभाष रहेका अवस्थामा ती रायहरूलाई विवादको निरूपण गर्ने निश्चयात्मक र भरपर्दो प्रमाण मान्न सकिनेदेखिँदैन । यस्तो अवस्थामा विवादको निरूपण गर्न मुद्दाको तथ्य, पक्षहरूको सम्बन्धमादेखिएको विकसित घटनाक्रम एवं परिस्थितजन्य प्रमाणहरूलाई नियाल्नु पर्ने । विशेषज्ञको राय न्यायकर्तालाई निष्कर्षमा पुग्न सहयोग गर्ने आधार अवश्य हो तर, विशेषज्ञको रायलाई एक मात्र निश्चयात्मक प्रमाण मानी अन्य प्रमाणलाई उपेक्षा गर्नु न्यायसङ्गत हुँदैन । अन्य भरपर्दा प्रमाणकोविपरीत विशेषज्ञको राय भएमा न्यायकर्तालाई विशेषज्ञको राय प्रतिकूल निष्कर्ष निकाल्न आपत्ति नहुने १९२

२८१. जालसाजी गर्न नहुने : (१) कसैले जालसाजी गर्न वा गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कीर्ते मानिने कसुरबाहेक कसैको हक मेट्ने, हदम्याद, तारेख जाने, कुनै किसिमले हानि, नोक्सानी गर्ने वा कसैलाई क्षति वा लाभ पुऱ्याउने नियतले नभए वा नगरेको कुरा भए गरेको हो भनी वा भुट्टा मिति अंक वा वेहोरा उल्लेख गरी लिखत बनाएमा वा त्यस्तो लिखतमा सहीछाप गरे वा गराएमा वा आफ्नो हक नभएको कुरामा हक भएको देखाई कुनै काम गरेमा जालसाजीको कसुर गरेको मानिनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्नेलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै हुनेछ ।

(४) कसैले जालसाजी गरी कुनै सम्पत्ति प्राप्त गरेको रहेछ भने निजले त्यस्तो सम्पत्ति सम्बन्धित धनीलाई फिर्ता गर्नुपर्नेछ र त्यस्तो सम्पत्ति मासिसकेको रहेछ भने त्यसको विगो धनीलाई भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा नेपालमा परम्परादेखि नै परिभाषित हुँदै आएको जालसाजी (Fraud)सम्बन्धी कसुरलाई आवश्यक परिमार्जन गरी निरन्तरता दिइएको छ । हाल कायम मुलुकी ऐन, कीर्ते कागजको महलको ३ नं. मा जालसाजीयुक्त कार्यलाई कसुर कायम गरिएको छ भने करार ऐन, २०५६ मा पनि जालसाज गरी गरेको करार बदर हुन सक्ने करारको व्यवस्था रहेको छ । कीर्ते अपराध हुने बाहेकका अर्काको हक मेट्ने म्याद तारिख जाने वा अन्य कुनै तरहेले अर्कालाई नोक्सान पुऱ्याउने, नभए नगरेको काम कुरा भए गरेको हो भन्ने देखाउने गरी मिति, अङ्क वा व्यहोरा फरक पारी सहीछाप गराई कागज

५९० यज्ञप्रसाद पोखरेल विरुद्ध गोगरी थरुनीसमेत, नेकाप (२०६३), पृष्ठ ४४७, नि.नं. ७६८० ।

५९१ बन्देश्वर प्रसाद मेहता विरुद्ध मु.स. गर्ने सुहागवती सिंह राजपुत, नेकाप (२०६५), पृष्ठ ८५५, नि.नं. ७९९० ।

५९२ अशोकाम महारा विरुद्ध छोटेलाल राम, नेकाप (२०६८), पृष्ठ ४९२, नि.नं. ८५८२ ।

बनाउने कार्य जालसाजी हो । यसमा सामान्यतः हकवाला वा धनीलाई सो कुराको जानकारी दिइएको हुँदैन वा धनी वा हकवाला अनपढ, सोभो वा विश्वासमा पारी निजको हक मेटने कार्य गरिएको हुन्छ । धोका दिई अर्काको हक मेट्ने कार्य जालसाजीमा गरिएको हुन्छ । जालसाजीलाई करार ऐन, २०५६ को १४ नं. मा पनि परिभाषा करारीय दायित्व भङ्ग गरिने कार्यलाई जालसाज भनिएको छ । उक्त ऐनमा अर्को पक्षलाई धोका दिने नियतले कुनै कुरा सत्य होइन भन्ने थाहा हुँदाहुँदै सत्य हो भनी विश्वासमा पारिएको वा विश्वास पर्नसक्ने कुनै काम कुरा गरेको वा कुनै तथ्यको जानकारी लुकाएको कार्य जालसाजी हुन्छ भनिएको छ । नेपालमा विगतमा जालसाजीको कसुर कायम हुन दुई वा दुईजना भन्दा बढी पक्षको सम्लग्नता हुन आवश्यक पर्दथ्यो । तर मुलुकी ऐनमा भएको नवौँ संशोधन पश्चात जालसाजीको कसुर हुन दुई पक्षको आवश्यकता पर्ने कुरालाई गौण बनाइएको छ । नेपालमा यस प्रकारको कसुर अंश हक मेट्न, लेनदेनको दायित्व स्थापित गर्न वा मेटाउन, अपुताली हक मेट्न, मोही हक मेट्न, म्याद तारिख समाप्त पार्न, सम्पत्तिमा कसैको हक समाप्त गर्न प्रयोग हुने गरेको पाइन्छ ।

यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले जालसाजी गर्न गराउन हुँदैन भनी जालसाजी गर्ने तथा गराउने दुवै कार्यलाई फौजदारी कसुर कायम गरिएको छ भने उपदफा (२) मा जालसाजी कसुरको परिभाषा गरिएको छ । जस अनुसार कीर्ते मानिने कसुरबाहेक कसैको हक मेट्ने, हदम्याद, तारेख जाने, कुनै किसिमले हानि, नोक्सानी गर्ने वा कसैलाई क्षति वा लाभ पुऱ्याउने नियतले नभए वा नगरेको कुरा भए गरेको हो भनी वा भूटो मिति अंक वा बेहोरा उल्लेख गरी लिखत बनाएमा वा त्यस्तो लिखतमा सहीछाप गरे वा गराएमा वा आफ्नो हक नभएको कुरामा हक भएको देखाई कुनै काम गरेमा जालसाजी हुन्छ भनिएको छ । यसबाट कीर्ते कसुरको परिभाषाले नसमेट्ने कार्य गरेको हुन पर्ने र त्यस्तो कार्य कसैको हक, हदम्याद, तारेख जाने, अरू कुनै किसिमले हानिनोक्सानी वा क्षति वा लाभ पुऱ्याउने नियत राखी नभए नगरेको कुरा भए गरेको हो भनी भूटो मिति, अङ्क राखी भूटो व्यहोरा राखी लिखत बनाएको हुनुपर्छ । जालसाजमा कहिले काही अर्काको सम्पत्तिमा आफ्नो हक भएको कुरा पनि देखाइन्छ । जालसाजीको कसुरमा गरिएको यस उपदफाको परिभाषाबाट जालसाजीको कसुर आंशिक रूपमा मात्र पनि हुन सक्ने हुन्छ । उपदफा (२) मा भएको व्यवस्थाअनुसार जालसाजीको कसुर कायम हुन निम्न तत्वको आवश्यकता पर्दछ ।

(क) कसैले,

(ख) कीर्ते मानिने कसुरबाहेक,

(ग) कसैको हक मेट्ने, हदम्याद, तारेख जाने, कुनै किसिमले हानि, नोक्सानी गर्ने वा,

(घ) कसैलाई क्षति वा लाभ पुऱ्याउने नियतले,

(ङ) नभए वा नगरेको कुरा भए गरेको हो भनी वा भूटो मिति अंक वा बेहोरा उल्लेख गरी लिखत बनाएमा वा,

(च) त्यस्तो लिखतमा सहीछाप गरे वा गराएमा वा,

(छ) आफ्नो हक नभएको कुरामा हक भएको देखाई कुनै काम गरेमा,

(ज) जालसाजीको कसुर गरेको मानिनेछ ।

उपदफा (३) मा जालसाजीमा हुने सजायको व्यवस्था गरिएको छ । जालसाजीको कसुरमा तीन प्रकारको सजाय प्रस्ताव गरिएको छ । जसमा जालसाजीको कसुर अनुसार तीन वर्षसम्म कैद

सजाय वा तीसहजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ । यस अघि जालसाजीको कसुरमा सामान्य जरिमाना मात्र सजाय हुने व्यवस्था रहेको थियो । जसमा बिगो अनुसार सयकडा पच्चिस रुपियाँ वा बिगो नखुलेकोमा दुई सय रुपियाँसम्म मात्र जरिमाना हुन्थ्यो । जालसाजीको कसुर नेपालमा अधिक मात्रामा हुने कसुरदेखिएकाले यसलाई नियन्त्रण गर्न तथा यस कसुरमा सजायमा कमी रहेको भन्ने आलोचना कानूनविद्हरूबाट आइरहेकाले यस कसुरमा सजायमा बढोत्तरी गरिएको हो । यसबाहेक जालसाज कसुर व्यक्तिको नैतिकतासँग सम्बन्धित निरपेक्ष दायित्व भएको कसुर पनि हो । केही मुलुकमा जालसाजमा सजाय पाएको व्यक्ति नैतिक रूपमा पतन भएको मानिने व्यवस्था छ ।

उपदफा (४) मा जालसाजी गरी कसैले कुनै सम्पत्ति प्राप्त गरेको ठहर भएमा त्यस्तो सम्पत्ति सम्बन्धित धनीलाई फिर्ता गर्नुपर्ने र त्यस्तो सम्पत्ति मासिसकेको पाइएमा त्यसको बिगो धनीलाई भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यसमा जालसाजीयुक्त कार्य गरी प्राप्त सम्पत्ति जसरी भए पनि त्यस्तो सम्पत्तिको धनीलाई दिलाई भराइदिनुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिएको छ ।

अन्य कानूनी प्रणालीमा जालसाजीलाई छुट्टै अपराधको रूपमा नराखी कीर्ते र ठगी कै कसुरको रूपमा समेटिएको पाइन्छ । नेपालमा भने परम्परा देखिनै छुट्टै अपराधको रूपमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ यद्यपि परम्परादेखि नै यस कसुरलाई कीर्ते अन्तर्गत नै राख्ने गरिएको छ ।

२८२. जालसाजी लिखत सद्दे सरह व्यवहारमा ल्याउन नहुने : (१) कसैले जालसाजी लिखत हो भन्ने थाहा पाई वा थाहा पाउनु पर्ने मनासिव कारण भई त्यस्तो लिखत सद्दे सरह व्यवहारमा ल्याउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई जालसाजी गरेसरहको सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा जालसाजीयुक्त लिखतलाई सद्दे सरह व्यवहारमा ल्याएमा फौजदारी कसुर हुने भनी जालसाजी लिखतलाई व्यवहारमा ल्याउने कार्यलाई अपराधीकरण (Criminalization) गरिएको छ । जस अनुसार कसैले जालसाजी लिखत हो भन्ने थाहा पाई वा थाहा पाउनु पर्ने मनासिव कारण भई त्यस्तो लिखत सद्दे सरह व्यवहारमा ल्याएमा फौजदारी कसुर हुन्छ । यसरी जालसाजी लिखतलाई सद्दे सरह व्यवहारमा ल्याउने कार्य जालसाजी सरहकै हुने भएकाले यसलाई फौजदारी कसुर मानिएको हो । जालसाजी लिखत व्यवहारमा ल्याउँदा कसैको हक मेटने वा कसैलाई हानिनोक्सानी वा क्षति पुग्ने भई कसैलाई लाभ प्राप्त हुने वा हानि पुग्न जाने हुनाले यस्तो कार्यलाई पनि जालसाजीकै कसुर मानिएको हो । यो कसुर कायम हुन कसुरदारमा त्यस्तो लिखत जालसाजी हो भन्ने थाहा पाएको वा थाहा पाउनु पर्ने मनासिव कारण विद्यमान हुनुपर्छ । यस दफाको उपदफा (१) मा उल्लेख भए अनुसारको कसुर कायम हुन निम्न अनुसारको तत्वहरूको आवश्यकता पर्दछ ।

(क) कसैले,

(ख) जालसाजी लिखत हो भन्ने थाहा पाई वा थाहा पाउनु पर्ने मनासिव कारण भई,

(ग) त्यस्तो लिखत,

(घ) सद्दे सरह व्यवहारमा ल्याउन हुँदैन ।

उपदफा (२) मा भएको व्यवस्थाअनुसार जालसाजी लिखतलाई सद्दे सरह व्यवहारमा ल्याउने कसुर गर्नेलाई जालसाजी गर्ने वा गराउने कसुरमा हुने सरहको सजाय हुन्छ । यसबाट जालसाजी लिखतलाई सद्दे सरह व्यवहारमा ल्याएमा तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ ।

जालसाजी मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू :

- (क) घरमा सौताने छोरा र आफ्ना छोरीसमेत नाबालक भएको अवस्थामा भएको घर जग्गाहरू राजिनाम गरिदिएकोदेखियो । साहु तिर्न भनी उक्त घरजग्गा बिक्री गरेकोमा साहु तिरको लिखत फटाहरूसमेत केही पेस नभएको, केही रकम उनै साहुलाई तिरको र बाँकी रकम वापतसमेत केही नजनिएको हुनाले सो लिखत सुद्ध व्यवहारको देखिन नआउने १९३
- (ख) भूटो व्यहोरा जनाई कानूनको रीत नपुऱ्याई दर्ता गरेको सदर नहुने १९४
- (ग) सबै आंशियारको हक लाग्ने सम्पत्तिमा मेरो मात्र हक भनी नभएको कुरा लेखि व्यहोरा फरक पारी दिएको देखिन आएकोले जालसाजीको परिभाषा भित्र परेको देखिने १९४
- (घ) रीत पुऱ्या गरे गराएको कागज भए पनि भूटो व्यहोरासँग गरे गराएको भए जालसाजी ठहरिने । अंश दपोटक जग्गा राजिनामा गरी दिए पनि बदर हुन्छ १९६
- (ङ) कुनै व्यक्तिको नाम लेखी सहीछाप अर्कै मानिसले गरे-एक कुरामा गरेको सहीछाप अर्कै कुरामा उपयोग गरे- त्यस्तो व्यक्ति वा व्यहोरा फरक पारको कीर्ते हुने । कुनै व्यक्तिको नाम वा सहीछाप गरेको नभई केवल उसलाई असर पर्ने कागज खडा गरी त्यो कुराको कागज भए जालसाजी हुने १९७
- (च) आफ्नो व्यवहारको संरक्षण गर्न पनि नसक्ने, कान पनि राम्रो नसुन्ने, आँखाको पनि कमजोरी, राम्रो होस ठेगानासमेत नभएका बृद्ध मानिसलाई छोरी नातीलाई बकस पास गरेको रसिद मिलेको छैन, फेरु पऱ्यो नामसारी पनि गर्नु पऱ्यो भनी फकाई दुइ तीन थान के कति हो कागज गराई अड्डामा लगी भुक्क्याई सहीछाप गराएको भन्ने दावी भएकोमा ऐनले त्यस्ता व्यक्तिको हक खाने मानिस रोहवरमा राखी कागज गर्न पाउनेमा नराखेको तथा आफै अदालतमा आई यो फिराद समेत गरेको देखिएको हुँदाउपर्युक्त दावी पत्यारलायक देखिन आएन १९८
- (छ) हक नभएको जग्गा राजिनाम गरी दिए लिएको कायम नहुने । जालसाजी ठहर्ने १९९
- (ज) सहीछाप गरी दिने लिने दुवै थरीको मिलोमतोको अभावमा लिखत जालसाजी कायम हुन नसक्ने १००
- (झ) मुलुकी ऐन, अंशबन्डाको १ नं. अनुसार अंश बण्डा गर्दा बाबु आमा स्वास्नी छोराहरूको जिय जियको अंश लाग्नेमा वादीको मन्जुरी बेगर एउटा घर बुहारीको दाइजो र कुनै जेथा अंश वापत

५९३ अशोक राम महारा विरुद्ध छोटेलाल राम, नेकाप (२०२०), पृष्ठ १६८, नि.नं. २१४ ।
 ५९४ पुरेन्द्रकुमार मैनाली विरुद्ध सरल महतासमेत, नेकाप (२०२१), पृष्ठ १, नि.नं. २२४ ।
 ५९५ राजमाया श्रेष्ठनी विरुद्ध विष्णुकेशरी महर्जन, नेकाप (२०२२), पृष्ठ ९, नि.नं. २७० ।
 ५९६ मैया जोशीनी विरुद्ध मचानानी जोशीनी, नेकाप (२०२५), पृष्ठ १४४, नि.नं. ४१७ ।
 ५९७ भविश्वरा अर्यालनी विरुद्ध मनीकर्ण अर्यालनी, नेकाप (२०२९), पृष्ठ ११, नि.नं. ६५९ ।
 ५९८ दमयन्ती देवी क्षेत्रनीसमेत विरुद्ध रत्नबहादुर क्षेत्रीसमेत, नेकाप (२०३०), पृष्ठ ३४, नि.नं. ७२२ ।
 ५९९ रामबहादुर रावलसमेत विरुद्ध गोविन्दबहादुर रावलसमेत, नेकाप (२०३२), पृष्ठ १३५, नि.नं. ९०४ ।
 ६०० खेचरबहादुर विष्ट विरुद्ध डोलबहादुर विष्ट, नेकाप (२०३२), पृष्ठ १६९, नि.नं. ९०८ ।

- भनी लिनु दिनु गरी पास भएको लिखतबाट वादीको हक मेटिने, अंश भाग सम्पत्ति नोक्सान पार्ने गरी लिने दिने काम भएकै कीर्ते कागजको ३ नं. ऐनले जालसाजी ठहर्ने १०१
- (ज) लिखतको व्यहोरा अंक अक्षर अर्को फरक गरी भिन्न भिन्न अवस्था र समयमा भिन्न भिन्न मसीले भिन्न भिन्न लिपी टाँकामा लेखिएको देखिन्छ । वादी दाबीबमोजिम सद्दे व्यवहारबाट लेखिएको भए उक्त लिखतको रूप, प्रकृति र अवस्था त्यस किसिमको देखिन नआउने । त्यस्तो लिखत जालसाजी ठहर गरेको इन्साफ मिलेको १०२
- (ट) हक भोग नभएको कुरालाई भूटो व्यहोरा लेखी आफ्नो हकभोग दर्ताको भनी बिक्री गरेको क्रियाक्रियाकलापबाट हक मेटिन जाने हुनाले जालसाजीको अपराध भए गरेको देखिने १०३
- (ठ) कुनै पनि जालसाजी क्रिया हुनलाई दुई थरी हुन अनिवार्य देखिने १०४
- (ड) प्रतिवादी आफूले अस्थायी नागरिकताको प्रमाणपत्र लिंदा रूपनायणको स्वास्नी भनी लेखाएको जालसाजी ठहर्नाई जालसाजतर्फ सजाय गर्ने गरेको इन्साफ मुनासिब ठहर्ने १०५
- (ढ) विवादीत घर स्ववासी नठहरी जग्गाधनी देवाली गुठीको ठहरी निर्णय भएकोले जग्गाधनी देवाली गुठीको सो जग्गा राजिनाम लिनुदिनु गर्दा पनि सोहीबमोजिमको व्यहोरा खोली लिनु दिनु गर्नुपर्नेमा सो व्यहोरा नजनाई गुठीको जग्गा धनीको हकमा असर पर्ने गरी तिरो नलाग्ने स्ववासी भनी भूटो व्यहोरा लेखी राजिनाम लिए दिएकोदेखिँदा लिखत सदर नै रही सो व्यहोरासम्म फरक पारी दिने र लिने कीर्ते कागजको ३ नं. अनुसार जालसाजी गरेको ठहर्छ । लेखक र साक्षीहरूलाई बिक्री गरेको घरको वास्तविक स्थिति थाहा नहुने हुँदा निजहरूले जालसाजी गरेको नठहर्ने १०६
- (ण) दुईथर वा सो भन्दा बेसी व्यक्तिहरूको संलग्नताको अभावमा तत्काल प्रचलित ऐनको व्यवस्थाले जालसाजी क्रियाको परिकल्पना गर्न नसकिने १०७
- (त) एकाको हकको जग्गालाई प्रतिवादीहरू एकआपसमा मिली भूटो व्यहोराको कागज गरी सोही कागजको आधारमा वादीको हक मेटाउने उद्देश्य लिई निवेदन गरी पर्चा गराई सोही पर्चाको आधारमा दर्ता गराएको कार्य जालसाजीबाट भएकै देखिने १०८
- (थ) लिखतलाई नै वादीले हकको श्रोत देखाएकोमा सो लिखतबाट घर प्राप्त गरेको भन्ने नदेखिँदा वादी दाबी तथ्ययुक्त देखिन नआउने । विवादीत घर दाज्यूको शेषपछि पाई बिक्री गरी लिनु दिनु गरेको कार्यलाई वादी दाबीबमोजिम जालसाजी ठहर गर्न नमिल्ने १०९
- (द) हुँदै नभएको नाताको व्यक्ति देखाई म्याद तामेल गरेको कार्य जालसाजी ठहर्ने । जालसाजमा जालसाज गर्नेलाई फाइदा नै पुगेको हुनुपर्दछ भन्ने कानूनी बाध्यता भएको न देखिने । जालसाजको क्रिया स्वयंमा आपराधिक क्रिया भएको र त्यस्तो कार्य कसैबाट गरिन्छ भने जसका विरुद्धमा सो

६०१ गणेशदास श्रेष्ठसमेत विरुद्ध सखलादेवी श्रेष्ठ, नेकाप (२०३७), पृष्ठ ५७, नि.नं. १३५० ।

६०२ भीमप्रसाद न्यौपाने विरुद्ध माफ्फन मुर्मी सतानीसमेत, नेकाप (२०४०), पृष्ठ १०९, नि.नं. १६३९ ।

६०३ गोवर्धन मुन्धडा विरुद्ध वृज मेनारजंग थापासमेत, नेकाप (२०४०), पृष्ठ ५२५, नि.नं. १७४३ ।

६०४ शिवलाल काफ्ले विरुद्ध ठाकुरनाथ योगी, नेकाप (२०४२), पृष्ठ १०४, नि.नं. २२५२ ।

६०५ कौशिलादेवी बानिया विरुद्ध रुपनारायण शाह, नेकाप (२०४३), पृष्ठ १२२, नि.नं. २६२१ ।

६०६ ज्ञानमान तुलाधर विरुद्ध रामकृष्ण मानन्धरसमेत, नेकाप (२०४४), पृष्ठ ५६९, नि.नं. ३०९६ ।

६०७ गणेशप्रसाद दाहाल विरुद्ध मोहनप्रसाद सापकोटा, नेकाप (२०४४), पृष्ठ ५८२, नि.नं. ३०९९ ।

६०८ मोहनबहादुर अमात्य विरुद्ध मोहनबहादुर प्रधान, नेकाप (२०४४), पृष्ठ ७६४, नि.नं. ३१५६ ।

६०९ दीपकजङ्ग शाह विरुद्ध यज्ञविक्रम शाह, नेकाप (२०४६), पृष्ठ ४९३, नि.नं. ३८१८ ।

कार्य गरियो त्यस्तो व्यक्तिलाई नोक्सान पुग्न पाएन वा भएन भन्दैमा त्यसलाई जालसाज भएन भन्न नमिल्ने ११०

- (ध) जालसाजी क्रियाद्वारा विवादीत जग्गाको वादी पक्षको हितमा असर पर्ने गरी प्रतिवादीलाई फाइदा पुऱ्याउने मनसायले आपसमा जालसाजी क्रिया गरेको देखिन आएको हुँदा र प्र. ले वादी दावीबमोजिमका रसिदहरू जालसाजीपूर्ण तरिकाले खडा गरेको ठहराएको फैसलामा त्रुटि नहुँदा परिवर्तन गरिरहन नपर्ने १११
- (न) अरू अंशियार समेतको अंश हक लाग्ने सम्पत्तिमा अरूको हक नै मेट्ने उद्देश्यले लिए दिएकोमा उक्त कार्य कीर्ते कागजको ३ नं. अनुसार जालसाजी हुने ११२
- (प) मानसिक रूपले स्वस्थ मानिसले आफ्नो नाममा दर्ता रहेको आफ्नो हक समेतको अचल सम्पत्ति बकसपत्र गरी दिएकोलाई जालसाजीबाट पारित गरी दिएको भन्न नमिल्ने ११३
- (फ) मिति २०४५/११/१५ मा अंशको दावी परिसकेपछि लोग्नेले बाबुबाट अंश बुझी गरी दिएको भरपाइले कानूनबमोजिम वादीहरूले प्राप्त गर्ने अंश अकमा प्रत्यक्षतः असर पर्ने गरी २०४५/११/१८ को कागज बनाए बनाउन लगाएको देखिन आयो । सो भरपाइ कागजबाट वादीले कानूनबमोजिम प्राप्त गर्न सक्ने अंशमा हक कामय हुन सक्ने कुरालाइ अन्यथा हुने गरी भएको भरपाइबाट वादीको अंशहक मेटिनेदेखिएकोले त्यस्तो कागज जालसाजी देखिने ११४
- (ब) १९६८ को लिखतबाट वादीका प्रबाजे नरजंग, १९६८ को बण्डापत्रबाट वादीका बाजे शमसेर जंग र ०२९ सालको बण्डापत्रको लिखतबाट वादीको अंश भागमा परेको वादीको हक भोगको जग्गा यी प्रतिवादीहरू मिली लिनु दिनु गरेको देखिन आयो । आफ्नो हक भोगमा नरहेको अर्काको हकको अर्काको हक मेट्ने गरी कागज बनाए वा बनाउन लगाएमासमेत जालसाजी ठहर्ने ११५
- (भ) कुनै पनि मुद्दामा घरद्वार पत्ता लगाई मानिस चिनी म्याद तामेल गर्ने दायित्व र जिम्मेवारी तामेलदारको हुन्छ । अन्य व्यक्ति भनेका रोहवरमा बस्ने मानिससम्म हुन । म्याद तामेलीमा मुख्य भूमिका हुने तामेलदार माथि मुद्दा दायर नभई रोहवरमा बस्ने अन्य व्यक्ति माथि मात्र मुद्दा दायर गरेकोदेखियो । मुख्य कारणीलाई नै प्रतिवादी नबनाई दायर भएको मुद्दा खारेज हुन्छ ११६
- (म) कारणीको हस्ताक्षर सही सद्दे हो भन्ने तथ्य स्वीकार गरेको अवस्थामा लिखतका अन्य कुरा भूटो हो भन्ने पक्षले सो कुरा प्रष्ट रूपमा प्रमाणित नगरेसम्म सो लिखतको कुरालाई अरू आधारले खण्डित गर्न वा कमजोर पार्न नसक्ने ११७
- (य) कुनै पनि क्रिया जालसाजी ठहर्नको लागि दावीकर्ताको स्थापित अधिकार (Perfect right) अपहरित भएको हुनुपर्ने । प्रस्तुत मुद्दामा वादीले आफ्नो जुन हक विवादीत २०५५/१०/१ को मिलापत्रबाट अपहरित भयो भनी दावी लिएको हो त्यो हक निजको Perfect right नभई संयोगिक किसिमको (Contingent Right) देखिन आउने ११८

६१० कमलकेशरी प्रधान विरुद्ध का.जि.अ.का तत्कालिन अर्दली हरिप्रसादसमेत, नेकाप (२०४६), पृष्ठ ७९६, नि.नं. ३८९५ ।

६११ मुरली तामाङ्गीनी विरुद्ध उजेली तामाङ्गीनीको मु.स. गर्ने नरबहादुर तामाङ्ग, नेकाप (२०४७), पृष्ठ ७३०, नि.नं. ४२३० ।

६१२ जमुना आलेमगर विरुद्ध शम्भुबहादुर थापा, नेकाप (२०४८), पृष्ठ ८४९, नि.नं. ४४३५ ।

६१३ बलदेव महतो कोइरीसमेत विरुद्ध रामसुनैर कोइरिनसमेत, नेकाप (२०५१), पृष्ठ २०५, नि.नं. ४८८७ ।

६१४ भगवान रानाभाटसमेत विरुद्ध शारदा रानाभाट, नेकाप (२०५५), पृष्ठ ३२५, नि.नं. ६५५५ ।

६१५ दीपकजङ्ग शाह विरुद्ध यज्ञविक्रम शाह, नेकाप (२०५५), पृष्ठ ५५३, नि.नं. ६६०६ ।

६१६ बुधन यादव विरुद्ध सोभित मण्डलसमेत, नेकाप (२०५९), पृष्ठ ७११, नि.नं. ७१४७ ।

६१७ तारा कुमीनी विरुद्ध मुन्नालाल कुमी, नेकाप (२०६१), पृष्ठ २४४, नि.नं. ७३४० ।

६१८ द्वारिका ठाकुर हजाम विरुद्ध रामआशिष ठाकुर हजाम, नेकाप (२०६१), पृष्ठ १४६८, नि.नं. ७४६४ ।

- (र) आफूले अंश पाउनु पर्ने जग्गा आफूलाई जानकारी नै नदिई मन्जुरी लिएर मात्र बिक्री गर्नुपर्नेमा यी वादीले प्रतिवादीउपर अंश मुद्दा दिएपछि मात्र थाहा पाएको अवस्थामा आफ्नो हक मेटने, नोक्सान पार्ने भए तर्फ कीर्ते कागजको १८ नं.बमोजिम अदालत प्रवेश गर्न लेनदेन व्यवहारको १० नं.विपरीत हुन्छ भनी सम्झन नमिल्ने ११९
- (ल) वादीको हक लाग्ने जग्गा निजको मन्जुरी बेगर बिक्री व्यवहार गरेको देखिएकाले कीर्ते कागजको ३ नं. अनुसार हक मेटने कार्य गरेको हुँदा जालसाज हुने अवस्थामा प्रतिवादीहरूले लेनदेन गरेको लिखत सम्पत्तिमा वादीको दाबी कायम रहन नसक्ने भन्न उपयुक्त नहुने १२०
- (व) कानूनले प्रदान गरेको अधिकारका आधारमा आफ्नो नाउँको र आफ्नो हक पुग्ने जति सम्पत्ति बकसपत्रको लिखतद्वारा दिने लिने गरी भएको कार्यले अरूको हक मेट्ने वा अरूलाई नोक्सान पार्ने भन्ने अवस्था नै हुँदैन र त्यस्तो कार्यलाई जालसाजीको संज्ञा दिन पनि नमिल्ने १२१
- (स) पैतृक सम्पत्ति आफ्नो नाममा नामसारी गराउँदा आधार लिएको गा.पं.को सिफशिश नै जालसाज घोषित भइसकेको अवस्थामा त्यस्तो दूषित सिफाशिका आधारमा भएको नामसारी निर्णयले कानूनी मान्यता प्राप्त गर्न नसक्ने । जालसाजी क्रिया हर अवस्थामा जालसाजी नै हुन्छ । जालसाजी भनिनु त्यस कार्यलाई निष्क्रिय र निरर्थक घोषित गरिनु हो । जालसाजी क्रियाको लाभ जालसाजी गर्नेले प्राप्त गर्न सक्दैन । जालसाजी ठहरेको कार्यबाट कसैको हकाधिकार सिर्जना हुन नसक्ने । नामसारी निर्णय नै दूषित एवं कानूनी मान्यताशून्य भइरहेको अवस्थामा त्यस्तो दूषित नामसारी निर्णयका आधारमा प्राप्त गरेको जग्गा अर्को व्यक्तिलाई हस्तान्तरण गरेकोमा त्यसबाट असर पर्ने व्यक्तिले भएगरेको मितिबाटै हदम्यादभित्र नालिस गर्नुपर्दछ भनी व्याख्या गर्नु न्यायसङ्गत नहुने १२२
- (ष) सधैं अड्डा अदालतमा लेखापढी वा कानून व्यवसायसँग सम्बन्धित रहेका पेसाकर्मीहरू एक अर्कामाथि विश्वास गरी वारेसनामा इत्यादीका लिखतहरूमा साक्षी बस्नु तिनीहरूको लागि दिनानुदिनको कार्य हुने हुनाले यस्तो कार्यलाई वदनियतपूर्वक कसैको हक मेट्ने उद्देश्यले भएको कार्य भन्नको लागि सो कुरालाई समर्थन हुने विश्वासलायक प्रमाणको आवश्यकता पर्ने १२३

२८३. मतियार सरह सजाय हुने : कीर्ते कागज हो भनी जानीजानी साक्षी बस्ने वा लिखत लेख्ने व्यक्तिलाई मतियार सरह सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा कीर्ते कागज हो भन्ने जानीजानी त्यस्तो कागजमा साक्षी बस्ने तथा लिखत लेख्ने व्यक्तिको कार्यलाई मतियारको कसुर कायम गरी मतियार सरह सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । मतियारका सम्बन्धमा यस संहिताको परिच्छेद ३ को दफा ३५ मा परिभाषा गरी के कस्तो सजाय हुने भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । उक्त दफामा भएको व्यवस्थाअनुसार कुनै व्यक्तिले कुनै कसुरदारको मतियार हुन हुँदैन भनी कसुर कायम गरी कुनै कसुर गर्ने नियतले त्यस्तो कसुर वा अन्य कसुर गर्न

६१९ मोहनकुमारी उपाध्याय विरुद्ध नैनावहादुर गुरुङ्ग, नेकाप (२०६४), पृष्ठ १६०९, नि.तं. ७९०९ ।

६२० विक्री महर्जन विरुद्ध राधा विसंखे, नेकाप (२०६५), पृष्ठ २००, नि.तं. ७९३२ ।

६२१ मिलेन्द्र तुलाधर विरुद्ध विजीता तुलाधरसमेत, नेकाप (२०६५), पृष्ठ ५७४, नि.तं. ७९६३ ।

६२२ बबुना तेली विरुद्ध पुदन तेलीसमेत, नेकाप (२०६६), पृष्ठ १४८९, नि.तं. ८२२२ ।

६२३ कृष्णकुमार कर्णसमेत विरुद्ध मोहनप्रसाद थारु, नेकाप (२०६७), पृष्ठ १४३, नि.तं. ८३०४ ।

सहयोग पुऱ्याउने वा कसुर गरिसकेपछि कसुरदारलाई भगाउने, लुकाउने वा कसुर गर्न वा गराउन साधन उपलब्ध गराउने वा अन्य कुनै किसिमले सहयोग पुऱ्याउने व्यक्ति मतियार मानिनेछ भनी मतियारको परिभाषा गरिएको छ । कीर्ते कसुरमा पनि सहयोगी अर्थात् मतियारको समेत संलग्नता हुन सक्ने भएकाले यस कसुरमा मतियारको कार्यलाई कसुर मानी सजायको व्यवस्था गरिएको हो । कीर्तेको कसुरमा कीर्ते कागज हो भन्ने जानीजानी साक्षी बस्ने कार्य, त्यस्तो कीर्ते लिखत लेख्ने वा तयार पार्ने वा कुनै किसिमले सहयोग पुऱ्याउने कार्यलाई कसुर मानिन्छ । यस्ता कार्य मतियार वा सहयोगीबाट हुने भएकाले मतियारलाई सजाय हुने व्यवस्था राखिएको हो । मुलुकी ऐन, कीर्ते कागजको ५ नं., ११ नं., १४ नं. तथा १६ नं. मा मतियारसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ । सो व्यवस्थाअनुसार ज्यान लिनका मतलबले कीर्ते गर्ने कसुरमा लगाउनेलाई १० वर्षसम्म कैद, कीर्ते गर्न लगाउनेलाई कीर्तेको कसुरदार सरह, कीर्ते कागज हो भन्ने जानीजानी साक्षी बस्नेलाई दुई वर्षसम्म कैद र जरिमाना तथा कीर्ते कसुरमा सघाउनेलाई मुख्य कसुरदारलाई हुने सजायको आधा सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ ।

यस संहिताको दफा ३५ मा भएको व्यवस्थाअनुसार मतियारलाई कसुरको मात्रा अनुसार कसुरदार सरह अर्थात् कसुरदारलाई हुने सरहको सजाय र कसुरदारलाई हुने सजायको बढीमा आधासम्म सजाय हुन्छ । सोही व्यवस्था कीर्ते कसुरका मतियारलाई पनि हुन्छ । संहिताको दफा ३५ को उपदफा (३) मा मतियारलाई हुने सजायको वारेमा उल्लेख गरिएको छ । जसको खण्ड (क) अनुसार आपराधिक षडयन्त्रमा संलग्न भई कसुर गर्ने, साधन वा ठाउँ उपलब्ध गराई दिने, जसको विरुद्ध कसुर गरिएको हो त्यस्तो व्यक्तिलाई निजी रक्षाको अधिकारबाट बञ्चित गराउने वा कसुर गर्न आदेश वा सल्लाह दिनेलाई त्यस्तो कसुर गरेसरह सजाय हुन्छ र खण्ड (ख) अनुसार खण्ड (क) मा लेखिएको बाहेक अन्य मतियार भए कसुर भए गरेको काममा निजको संलग्नताको मात्रा अनुसार त्यस्तो कसुर गरेवापत हुने सजायको बढीमा आधासम्म सजाय हुन्छ ।

मतियारलाई हुने सजायका सम्बन्धमा उक्त दफा ३५ मा भएको व्यवस्थाअनुसार कीर्ते कसुरको मतियारलाई कसुरको मात्रा अनुसार कीर्ते कसुरदारलाई हुने सजाय सरह पूरा सजाय तथा कीर्तेको कसुरदारलाई हुने सजायको आधासम्म सजाय हुन्छ ।

२८४. क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्ने : यस परिच्छेदबमोजिमको कसुरबाट कसैलाई हानिनोक्सानी भएकोमा कसुरदारबाट त्यस्तो हानिनोक्सानी भएको व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी :

यस परिच्छेदबमोजिमको कसुरबाट कसैलाई हानिनोक्सानी भएकोमा कसुरदारबाट त्यस्तो हानिनोक्सानी भएको व्यक्तिलाई यस दफामा क्षतिपूर्ति भराइ दिनुपर्ने व्यवस्था राखिएको छ । अर्थात् कीर्ते तथा जालसाजीको कसुरबाट कसैलाई पुग्न गएको हानिनोक्सानी वापतमा कसुरदारबाट उचित क्षतिपूर्ति भराउनु पर्छ । यस परिच्छेदको विभिन्न दफामा कसुर कायम गरिएका कसुरबाट कसुरदारले प्राप्त गरेको बिगो भराई कसुरबाट पीडितलाई थप क्षतिपूर्ति समेत भराउनु पर्ने मनसाय यस दफामा गरिएको व्यवस्थाको रहेको छ । यस दफामा गरिएको क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्नेसम्बन्धी यो व्यवस्था नयाँ प्रकृतिको व्यवस्था हो । कीर्ते तथा जालसाजीको कसुर गरी कसुरदारले प्राप्त गरेको

पीडितको सम्पत्ति जफत गरी वा त्यस्तो सम्पत्ति मासिसकेको भएमा सो बराबरको बिगो कसुरदारको सम्पत्तिबाट भराई दिनुपर्ने व्यवस्था तत् तत् दफामा भएकोमा त्यस्तो कसुरबाट पीडितलाई पर्न गएको हानिनोक्सानी वापतमा क्षतिपूर्ति भराई दिनुपर्ने व्यवस्था यस दफामा छुट्टै गरिएको हुँदा पनि यो पीडितलाई थप क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्था हो ।

२८५. हदम्याद :सार्वजनिक लिखत कीर्ते गरेकोमा सो थाहा पाएको मितिले दुई वर्ष र यस परिच्छेद अन्तर्गतको अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी :

यस दफामा यस परिच्छेद अन्तर्गतका कसुरमा उजुर गर्ने हदम्याद सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार सरकारी वा सार्वजनिक लिखत कीर्ते गरेकोमा सो गरेको थाहा पाएको मितिले दुई वर्ष नाघेपछि र यस परिच्छेदका अन्य कसुरमा कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर लाग्न सक्तैन । अर्थात् सार्वजनिक लिखत कीर्ते गरेकोमा थाहा पाएको मितिले दुई वर्ष भित्र र अन्य कसुर भएको थाहा पाएको छ महिनाभित्र उजुर गरिसक्नु पर्दछ ।

कीर्ते तथा जालसाजीको कसुरमा कायम रहेको हदम्यादसम्बन्धी व्यवस्था नेपालको सन्दर्भमा अत्यन्त विवादास्पद रहेको छ । यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट पटक पटक व्याख्या भएका छन् । जस अनुसार कानूनमा नै आवश्यक संशोधन समेत हुन पुगेको थियो । हाल कायम मुलुकी ऐन, कीर्ते कागजको दफा १८ मा सरकारी छाप लागेका कागजहरू र सरकारी अड्डामा रहेको कागजपत्रबाहेक अरू कीर्ते वा जालसाजी गऱ्यो भन्ने वा मुखका परिपन्चले कीर्ते कुरा गऱ्यो वा नपाएको दर्जा पाए भनी भन्यो वा सो भनी परपजनी समेत गऱ्यो भन्ने कुरामा सो काम भए गरेको थाहा पाएको मितिले छ महिनाभित्र नालिस नदिए लाग्न सक्तैन भन्ने व्यवस्था रहेको छ । यसबाट सरकारी कागजात कीर्ते गरेकोमा जहिलेसुकै पनि उजुर दिन सकिने र अरूमा त्यस्तो काम भए गरेको थाहा पाएको मितिले छ महिनाभित्र नालिस दिनु पर्ने व्यवस्था रहेको थियो । यो व्यवस्था २०५८ सालमा भएको संशोधन पश्चात कायम रहेको हो । यस अघि यसमा विवाद रहेको थियो । यस्तै अनुभवको आधारमा यस दफामा हदम्याद सम्बन्धमा सुधारात्मक व्यवस्था गरिएको छ ।

कीर्ते तथा जालसाज मुद्दामा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू :

- (क) जालसाजी गरेको भन्ने कुरा सो जालसाजीको उद्देश्य पूरा हुने भएपछि मात्र प्रकाशमा आउने हुँदा प्रकाशमा आउने अवस्था बेगर अर्को सम्बन्धित पक्षले थाहा पाउने नसक्ने हुँदा प्रकाशमा आएपछि मात्र थाहा पाउने भएको हुनाले सो थाहा पाएकै मितिलाई काम भए गरेको मिति मानी त्यसबाट म्याद कायम गर्नुपर्ने ^{१२४}
- (ख) हस्तान्तरण गरेको कुरा अंश मुद्दा भई प्रतिवादी परेपछि मात्र खुल्ला आउँछ भने सो भन्दा अघि सो कुरा वादीलाई जानकारी नहुनु अस्वभाविक भन्न मिल्ने देखिनन । यस्तो स्थिति र अवस्थामा लिखत भएको मितिबाट हदम्यादको गणना गर्दा वास्तविक रूपबाट न्यायिक दृष्टिले लापरवाही

साथ हदम्याद गुजारेको भन्न न्यायोचित न देखिने १२५

- (ग) वादी आफैले राजिनामा गरी दिएको हो होइन भन्ने प्रश्न निरूपण भएपछि मात्र राजिनामा गरी लिने दर्ता गर्ने कार्य दूषित वा सही के हो भन्ने कुरा निरोपित भएपछि हदम्याद कति हुने वा नहुने भन्ने कुराको पनि टुङ्गो लाग्ने अवस्था सिर्जना हुने १२६
- (घ) २०२० सालमा बनेको मुलुकी ऐनको कीर्ते कागजको १८ नं. मा सो काम भए गरेको मितिले २ वर्षभित्र नालिस नदिई लाग्न सक्दैन भन्ने व्यवस्था हाल सम्म यथावत रहेको पाइन्छ । ०३२।५।१ को लिखतलाई लिएर २०३८।१।०।६ मा करिव ६ वर्षपछि प्रस्तुत मुद्दा अदालतमा परेको देखिन्छ । लिनुदिनु कार्य भए गरेको करिव ६ वर्षसम्म दर्ता स्रेस्ता आफ्नो नाममा रहेको भोगचलन समेत गरेको व्यक्तिले आफ्नो हक भोगको जग्गा अन्यत्र गईसकेको रहेछ भन्ने कुरा समयमै थाहा पाएन होला भनी अनुमान गर्न सक्ने र हदम्यादलाई निरन्तर सम्म रहने गरी स्वीकार गर्न सकिने छुट कानूनले अदालतलाई दिएको देखिन नआउने । कीर्ते कागजको १८ नं. हेर्दा उक्त ऐनमा क्रिया भए गरेको मितिबाटै हदम्याद सुरु हुने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । मुलुकी ऐन निर्माण भएको समयदेखि उक्त व्यवस्थामा विधायिकाले परिवर्तन गरेकोदेखिदैन । बनेको ऐन वा व्यवस्था अपर्याप्त अपूरो त्रुटिरहित भै ऐनको उद्देश्य पूर्तिमा साधक हुन नसके त्यसको संशोधन परिमार्जन गर्ने कार्य विधायिकाको हो । विधायिकाले स्पष्ट अर्थ निस्कने गरी निर्माण गरेको कानून वा ऐनका दफा उपदफाले सामाजिक चेतनाको स्तर वा मानिस मानिस बीचका व्यावहारिक तानातानी वाव कार्य कारणको आधार वा अन्य यस्तै यस्तै आधार देखाएर भावनात्मक रूपमा कानूनको अर्थ गर्दा त्यो कानूनको व्याख्या नभएर त्यस्तो अवस्थामा कानूनको संशोधन वा नयाँ कानूनको निर्माण समेत हुने हुन्छ । जो अदालतको आफ्नो क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिरको विषयभित्र पर्ने । हरेक किसिमको जालसाजी मुद्दामा थाहा पाएको मितिले नालिस गर्न सकिने हदम्याद सुरु हुन्छ भन्नु विधायिकी मनसाय एवं कानून व्याख्यासम्बन्धी सर्वमान्य सिद्धान्तको समेत बर्खिलाप हुन जान्छ । उद्धृत गरिएको हदम्यादसम्बन्धी कानूनी व्यवस्था हेर्दा सबैमा क्रिया भएगरेको मितिलाई आधार नलिई विषय वस्तुको आधारमा भए गरेको थाहा पाएको जहिले सुकै पनि नालिस लाग्न सक्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । थाहा पाएको मिति भनेको सट्टामा भए गरेको र भए गरेको मितिबाट नालिस लाग्छ भनेको स्थानमा थाहा पाएको मितिलाई मान्नुपर्ने भनी मानि दिँदा कानूनको भावनाविपरीतको अर्थ लाग्ने । कीर्ते कागजको १८ नं. मा प्रयुक्त शब्दावलीअनुसार काम भए गरेको मितिबाट नालिस दिन सक्ने व्यवस्था गरेकोदेखिंदा कीर्ते वा जालसाजी क्रिया भयो भनेको मिति अर्थात् कीर्ते वा जालसाजी क्रिया भए गरेको मितिले नै नालिस गर्नुपर्ने अवस्था देखिन आउँछ । २०३२।५।१ मा गरेको लिखतबाट हकमा आघात परेको भनी २०३८।६।१० मा हदम्याद नघाई परेको प्रस्तुत मुद्दाको फिरादबाट अदालतले इन्साफ गर्न मिल्ने देखिन आएन १२७
- (ङ) हदम्यादसम्बन्धी प्रश्न कानूनी एवं प्राविधिक प्रश्न भएकोले त्यस्तो कानूनी प्रश्न जहिले सुकै पनि विचार योग्य हुन्छ । जुन सुकै उजुर कानूनले तोकेको हद म्यादभित्र दायर हुनुपर्छ, यो सर्वमान्य सिद्धान्त हो । कानूनले यो यति समयभित्र यो यस्तो प्रकारको उजुर दिई सक्नुपर्छ भन्ने जस्ता हदम्यादसम्बन्धी कानूनी प्रश्न, अधिकार क्षेत्रको प्रश्न जस्तै प्रतिवादी पक्षबाट चुनौति दिनु पर्ने

६२५ तरनानी श्रेष्ठ विरुद्ध गणेशलाल श्रेष्ठसमेत, नेकाप (२०४६), पृष्ठ २९८, नि.नं. ३७५९ ।

६२६ रणेशकुमार ठाकुर विरुद्ध चन्द्रेश्वर मिश्र नेकाप (२०५४), पृष्ठ १४३, नि.नं. ६३३४ ।

६२७ लोकभक्त समशेर ज.व.रा. विरुद्ध रमादेवी राजभण्डारी, नेकाप (२०५५), पृष्ठ ६३६, नि.नं. ६६२५ ।

नदिए पनि अदालतले जहिले सुकै त्यो विषयमा विचार गर्नुपर्ने हुन आउँछ । पहिले सो प्रश्नमा विवाद उठाएको थियो कि थिएन भन्ने कुरा गौण हो । किन भने हदम्यादको अभावमा कुनै पनि उजुर स्वीकारयोग्य हुँदैन यो सर्वमान्य सिद्धान्त हो । यस्तो कुरामा पहिलो चुनौति दिएको थियो वा थिएन भन्ने प्रश्नले त्यति महत्त्व राख्दैन । कानूनको आधार लिई उजुर पर्न आएकोमा सो कानूनले निर्धारण गरेको अवधिभित्र उजुर परेको छ छैन भनी अदालतले जहिलेसुकै पनि विचार गर्नुपर्छ । यदि हदम्यादसम्बन्धी प्रश्नलाई वेवास्ता गर्ने हो भने विवादको टुङ्गो लगाउने सीमा रहूँदैन । यसबाट समाजमा अस्थिरता र अशान्ति फैलिने सम्भावना हुन्छ । त्यसैले सामाजिक स्थिरता, शान्ति, सुव्यवस्था एवं कानूनी हकको सुरक्षामा निश्चितता प्रदान गर्नको लागि हदम्यादसम्बन्धी कानूनमा सीमाङ्कनको आवश्यकता पर्दछ । यो हदम्यादसम्बन्धी प्रश्न जहिले सुकै पनि छलफलको विषय हुन सक्ने ।^{१२८}

- (च) २०४० सालमा भए गरेको कार्यमा मिति २०४४।१०।११ मा फिराद परेकोलाई हदम्यादभित्रको भन्ने अवस्था न देखिने ।^{१२९}
- (छ) अदालत व्यवस्थापन तथा न्याय प्रशासनसम्बन्धी केही नेपाल ऐन संशोधन गर्ने ऐन, २०५८ को २०५९।१।२७ मा भएको संशोधनको द्रष्टव्यमा मुलुकी ऐन, कीर्ते कागजको १८ नं. मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि तत्काल प्रचलित कानूनबमोजिम दर्ता भई यो ऐन प्रारम्भ हुँदाका बखत कुनै अदालतमा विचाराधीन रहेका मुद्दा सोही नम्बरबमोजिम कायम भएको हदम्यादभित्र दर्ता भएको मानिनेछ भन्ने प्रावधान रहेको देखियो । सो द्रष्टव्य अनुसार प्रस्तुत मुद्दा दर्ता हुँदा कीर्ते कागजको १८ नं. मा कीर्ते वा जालसाजी गऱ्यो भन्ने कुरामा सो काम भए गरेको मितिले दुई वर्षभित्र नालिस नदिए लाग्न सक्दैन भन्ने प्रावधान कायम रहेको देखिन्छ । संशोधित कीर्ते कागजको १८ नं. को द्रष्टव्यको प्रावधानले प्रस्तुत मुद्दामा हदम्यादसम्बन्धी कुरामा प्रस्तुत मुद्दा दर्ता हुँदाको वा साबिकको कीर्ते कागजको १८ नं. नै लागू हुने कुरालाई इङ्गित गरेको मान्नुपर्ने ।^{१३०}
- (ज) हदम्यादसम्बन्धी प्रश्न कानूनी प्रश्न भएकोले यसलाई न्यायिक प्रक्रियाको प्रत्येक चरणमा उठाउन सकिन्छ । हदम्यादसम्बन्धी प्रश्न उठेमा त्यसको निराकरण गरी, दाबी हदम्यादभित्रदेखिएमा मात्र तथ्य र औचित्यभित्र प्रवेश गरी अदालतले ठहर इन्साफ गर्नुपर्ने । एकपटक हदम्यादसम्बन्धी कानूनी प्रश्नको निरूपण भई टुङ्गो लागि सकेकोमा पुनः सोही प्रश्न उठाई पहिला दाबी खारेज गरेकै निर्णयाधारमा पुनः दाबी खारेज गर्नु प्रत्यक्ष कानूनी त्रुटिपूर्ण र यस अदालतबाट भएको फैसलाको समेत विपरीत हुने ।^{१३१}

१२८ लखराजी केवटिन विरुद्ध भगवन्त पालसमेत, नेकाप (२०५६), पृष्ठ २१९, नि.नं. ६६९० ।

१२९ पूर्णमूनी ताम्राकार विरुद्ध रत्न भन्ने रत्नकाजी ताम्राकार, नेकाप (२०५९), पृष्ठ २७, नि.नं. ७०५६ ।

१३० सुयंबहादुर डंगोल विरुद्ध भक्तबहादुर डंगोल, नेकाप (२०६०), पृष्ठ ९६०, नि.नं. ७३०१ ।

१३१ रणेन्द्रकुमार ठाकुर विरुद्ध चन्देश्वर मिश्र, नेकाप (२०६६), पृष्ठ १४०, नि.नं. ८०६१ ।

आपराधिक प्रवेश तथा आपराधिक उपद्रवसम्बन्धी कसुर

परिचय :

यस परिच्छेदमा सम्पत्तिसम्बन्धी केही नयाँ कसुरहरूलाई (Offence Relating to Property) पहिचान गरी हाम्रो समाजमा पनि त्यस्ता कसुरलाई अपराधीकरण (Criminalization) गर्न आवश्यक ठानी अपराधको रूपमा परिभाषित गरिएको छ । यस परिच्छेदमा खासगरी अर्काको सम्पत्तिमा चोरी, ठगी तथा जालसाजीयुक्त कार्य गर्ने बाहेकका अन्य कुनै किसिमले भोगमा दुःख दिने, लुटपाट मच्चाउने, अन्य तरहले नोक्सान पारिदिने जस्ता सम्पत्तिसम्बन्धी कसुरहरूलाई समेटिएको छ । आपराधिक प्रवेश (Criminal Trespass), आपराधिक उपद्रव (Criminal Mischief) यस परिच्छेदमा प्रस्ताव गरिएका अन्य नयाँ कसुर हुन भने परम्परागत कसुरको रूपमा हाम्रो कानूनी प्रणालीमा रहेको लुटपाट (Looting) लाई यसै परिच्छेदमा निरन्तरता दिइएको छ । त्यस्तै यस परिच्छेदमा कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति लिन नहुने भनी जुनसुकै प्रकारको कसुर गरेर प्राप्त गरेको सम्पत्ति राखेमा फौजदारी कसुर हुने भनी अपराधीकरण गरी दण्डनीय बनाइएको छ । सम्पत्तिसम्बन्धी परम्परागत कसुर लुटपाट तथा नयाँ कसुरहरू आपराधिक प्रवेश, आपराधिक उपद्रव तथा कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति जानीजानी राख्नु जस्ता कसुरहरूलाई यस परिच्छेदका विभिन्न दफामा कसुर कायम गरी दण्डको समेत व्यवस्था गरिएको छ । बेलायत तथा भारतमा लुटपाटीका वारदातहरूलाई सामान्य देवानी कसुर तथा कतिपय वारदातलाई दुष्कृतिसम्बन्धी कानून (Law of Tort) ले नियमित गर्ने गरेको पाइन्छ ।^{१३३} बेलायतमा आपराधिक प्रवेश तथा आपराधिक उपद्रवलाई कतिपय अवस्थामा Law of Tort ले नै नियमन गरेको छ । भारतमा भने Criminal Trespass र Criminal Mischief लाई भारतीय दण्डसंहितामा नै समेटेको पाइन्छ ।

आपराधिक प्रवेश (Criminal Trespass) भन्नाले अनुमतिविना अर्काको भोग तथा स्वामित्वको सम्पत्तिमा प्रवेश गर्नु हो । प्रारम्भमा आपराधिक प्रवेश व्यक्तिविरुद्ध, सम्पत्ति तथा जमिनविरुद्धको हुने प्रचलन थियो । कुनै व्यक्तिलाई अनावश्यक दुःख दिनु, निजको स्वतन्त्रतामा खलल पुऱ्याउनु व्यक्ति विरुद्धको आपराधिक Trespass थियो । त्यस्तै व्यक्तिको सम्पत्तिको भोगमा बाधा अडचन पुऱ्याउनु वस्तुविरुद्धको Trespass हुन्थ्यो भने व्यक्तिको वास्तविक सम्पत्ति अर्थात् जग्गा जमिनमा हस्तक्षेप गर्नु जमिन विरुद्धको Trespass मानिन्थ्यो । यसको अवधारणामा समय सापेक्ष (real property) विकास भई आजकल आपराधिक प्रवेश भन्नाले व्यक्तिको स्वतन्त्र सम्पत्तिको भोगाधिकारमा अनाधिकृत रूपमा हस्तक्षेप गर्ने, ओगट्ने, फिर्ता नदिने, नछोड्ने वा यस्तै कार्य गरी दुःख दिने जस्ता कार्य पर्दछन । संक्षेपमा व्यक्तिगत सम्पत्तिमा रहेको भोगाधिकारमा अवरोध पुऱ्याउनु आपराधिक प्रवेशको अवधारणा रहेको छ । यस्तो अवरोध नियतयुक्त, गैरकानूनी, अनाधिकृत तथा जबर्जस्ती रूपको हुन्छ । सन्दर्भले शान्तिमा खलल पुऱ्याउने कार्य पनि आपराधिक प्रवेशको तत्व हुन्छ । बेलायतमा आपराधिक प्रवेशलाई प्रारम्भमा फौजदारी कसुर मानिएको भए पनि हाल यसलाई Tort Law अन्तर्गत राखिएको छ । सार्वजनिक जमिनमा गरिने आपराधिक प्रवेशलाई भने बेलायतमा Criminal Justice and Public

Order Act, 1994, Street Offences Act 1959, Torts (Interference with Goods) Act 1977 आदि जस्ता कानूनमा स्थान दिइएको छ।^{६३३} भारतमा धेरै पहिलेदेखि नै आपराधिक प्रवेशलाई कसुर कायम गरिएको छ। भारतीय दण्डसंहिताको दफा ४४१देखि ४६२ सम्म आपराधिक प्रवेशका विभिन्न स्वरूप र कसुरहरूलाई उल्लेखन गरिएको छ। उक्त संहितामा भएको व्यवस्थाअनुसार अर्काको सम्पत्तिमा कुनै कसुर गर्ने नियतले वा डर त्रासमा पार्ने नियतले वा अर्काको सम्पत्तिको भोगमा अनावश्यक तनाव सिर्जना गर्ने वा अनुमति लिएर प्रवेश गरेको भए पनि सोबाट नहट्ने कार्य गरेमा आपराधिक प्रवेश गरेको मानिन्छ।^{६३४} भारतमा यस कसुरलाई स्थान विशेष अनुसार फरकफरक रूपमा पनि हेरिन्छ। नेपालमा पनि यस प्रकारका कार्यहरू बढ्दैन थालेको र समाजको शान्ति, अमन चयनमा यसले असर पुऱ्याउने गरेकाले यस्ता कार्यलाई निरुत्साहित गर्न यस परिच्छेदमा कसुर कायम गरी दण्डनीय बनाइएको हो।

आपराधिक उपद्रव (*Criminal Mischief*) पनि सम्पत्ति विरुद्धको कसुर हो। आपराधिक उपद्रव भन्नाले जानीजानी हेलचक्रयाँईपूर्वक अर्काको सम्पत्तिमा हानिनोक्सानी पुऱ्याउनु हो। यसलाई अन्य केही मुलुकमा *Criminal Damage* पनि भनिन्छ। सिद्धान्ततः यस किसिमको कसुरमा सामान्य विज्याँइका कार्य मात्र पर्दछन्। तर यस परिच्छेदमा सामान्य उपद्रवदेखि सार्वजनिक सम्पत्तिमा आगजनी गर्ने सम्मका अति गम्भीर कसुर पनि समेटिएको छ। यो अपराधमा सार्वजनिक सम्पत्ति, सार्वजनिक प्रयोगको सम्पत्ति तथा निजी सम्पत्ति नाश गर्ने, विगाने, प्रयोगहीन बनाउने जस्ता कार्यहरू पर्दछन्। बाटोमा रहेको धारो भत्काउने, अर्काको घरको भ्यालमा ढुङ्गा हान्ने, सडक बत्ति फुटाउने, बाटोमा रहेको कारमा कोरी दिने, अर्काको कुनै वस्तुमा रङ्ग पोति दिने जस्ता सामान्य कार्य गरी सामान्य नोक्सान गर्ने तथा सार्वजनिक स्थान वा सम्पत्तिमा आगो लगाउने जस्ता गम्भीर कार्य गरी ठूलो नोक्सान पुऱ्याउने कार्य यसमा पर्दछन्। सहज समाजमा होहल्ला, हुल हुज्जत गरी सर्वसाधारणलाई दिक्क लगाउने (*Irritating*), अनावश्यक उत्पात् मच्चाउने जस्ता कार्य गरी सम्पत्ति विगाने, नोक्सान पार्ने, क्षति पुऱ्याउने आदि कार्य *Criminal Mischief* हो। हाम्रो नेपाली शब्दावलीमा रहेको उपद्रो गर्ने अर्थात् बिजाँई गर्ने कार्य स्वरूपका सामान्य कार्यदेखि अति गम्भीर प्रकृतिका कार्यलाई यस परिच्छेदमा कसुर कायम गरिएको छ। भारतमा यस्ता कसुरलाई सामान्य र गम्भीर गरी विभाजन गरिएको छ। भारतीय अपराध संहिताको दफा ४२५देखि ४४० सम्म आपराधिक उपद्रवसम्बन्धी कसुरहरूको व्यवस्था गरिएको छ। भारतीय कानून अनुसार जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई निजी वा सार्वजनिक सम्पत्ति नोक्सान गर्नु वा त्यस्तो सम्पत्तिको स्वरूपमा परिवर्तन गर्नु आपराधिक उपद्रव हुन्छ।^{६३५} सार्वजनिक सम्पत्ति तथा व्यक्तिगत सम्पत्तिमा हानिनोक्सानी पुऱ्याउने कसुर मानिएको छ। बेलायतमा यस्ता कसुरलाई *Public Order Act, 1986* तथा *Criminal Damage Act, 1971* मा *Tort Law* अन्तर्गत नियमन गरिएको छ।

लुटपिट (*Looting*) नेपालको कानूनी प्रणालीमा परम्परागत सम्पत्तिसम्बन्धी कसुर हो। अर्काको सम्पत्तिमा आफ्नो हक पुग्छ वा छ भनी जबर्जस्ती खोसी लिने कार्य लुटपिट हो। त्यस्तै लिने खाने नियतले अर्काको सम्पत्तिमा अनाधिकृत हस्तक्षेप गर्नु लुटपिट हो। यसकार्यमा एकजना वा सामान्यतः एकजना भन्दा बढीको सम्लग्नता हुन्छ। सामान्य अर्थमा युद्ध, प्राकृतिक विपद् वा यस्तै प्रकारका अवसरमा अरूको सामान जानाजान लैजानु लुटनु हुन्छ। लुटपिट (*Looting*) संस्कृतबाट

६३३ http://en.wikipedia.org/wiki/Trespass_in_English_law.

६३४ Indian Penal Code, 1860, sec. 441.

६३५ Indian Penal Code, 1860, sec. 425.

आई हिन्दी भाषामा बढी प्रचलनमा रहेको शब्द हो र यसको अर्थ युद्धको मौकामा, प्राकृतिक विपद्को समयमा अरूको सामानहरू लिन चोर्नु, गैरकानूनी वा अनाधिकृत रूपमा अरूको सम्पत्ति प्राप्त गर्नु, पैसा खोस्नु, वा बहुमूल्य सामान खोस्नु वा जबर्जस्ती लिन हो^{१३३} नेपालमा लुटपिटको कसुर परम्परादेखि नै देवानी प्रकृतिको कसुर मानिएको छ । हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, लुटपिटको महलमा वारदातका रूपबाट चोरीको महलबमोजिम अपराध ठहर्नेबाहेकका कुटपिट सम्म भई वा केही नभई अर्काका हकको वा जिम्माको नगदी जिन्सी धनमाल दोपाया चौपाया जग्गाको वालीसमेत हात हाली जबर्जस्तीसँग खोसी लैजाने वा कुनै किसीमबाट नोक्सान गराई दिने कार्य लुटपिट हुने भनी लुटपिटको परिभाषा गरिएको पाइन्छ । उक्त महलमा आफ्नै सम्पत्ति पनि अर्काको जिम्मामा रहेको भए सो जिम्मा लिने मानिसको मन्जुरी विना नै लगोमा पनि लुटपिट हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ । बेलायत तथा भारतमा लुटपिटलाई चोरी कै कसुर अन्तर्गत राखिएको छ । भारतमा यस प्रकारका कसुरलाई डाँका, चोरी, उपद्रव (Mischief) अन्तर्गत राखिएको छ भने बेलायतमा चोरी, Criminal Damage Act, 1971, Conversion or Trover, Trespass of moveable property, Trespass to goods आदि अन्तर्गत कसुर कायम गरिएको छ ।

कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति लिने कार्यलाई (Obtaining Property Obtained by Commission of Offense) समेत यस परिच्छेदमा फौजदारी कसुर कायम गरी दण्डनीय बनाइएको छ । यस कसुरमा कुनै पनि प्रकारको फौजदारी कसुर (Offence) गरी वा आपराधिक कार्य गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति जानीजानी लिन, राख्न, किन्न वा उपभोग गर्ने आदि कार्य पर्दछन । कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति कसैले खरिद गरेमा, राखेमा वा लिएमा कसुर गर्ने व्यक्तिलाई थप प्रोत्साहन हुने त्यस्तो व्यक्तिबाट भविष्यमा त्यस्तो कसुर पटक पटक हुन सक्ने भएकाले त्यसरी कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति खरिद गर्ने, राख्ने वा लिने कार्यलाई अपराधीकरण गर्न आवश्यक हुन्छ । कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति भन्नाले कुनै अपराध गर्न कुनै प्रकारले सहभागी, संलग्न भएवापत वा कसुर गरेवापतमा हिस्सावापत वा भाग बन्डा गरी पाएको सम्पत्ति हो । जसमा कसुर गरी लिएको जुनसुकै प्रकारको नगद वा आर्थिक मूल्य कायम हुने जिन्सी धनमाल, जिन्सी धनमाल, बहुमूल्य सामान, यन्त्र, औजार, मेशिन आदि जुनसुकै प्रकारको सम्पत्ति पर्दछन । यस्ता सम्पत्ति चोरी, लुटपिट, डाँका, आपराधिक प्रवेश, ठगी वा अन्य जुनसुकै प्रकारको फौजदारी कसुर गरी प्राप्त गरेको हुनसक्छ । यस परिच्छेदमा भएको व्यवस्थाअनुसार कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई कसैले खरिद गर्नु, बिक्री गर्नु, लिन, उपभोग गर्नु, राख्नु फौजदारी कसुर हुन्छ । सामान्यतः हरेक सभ्य मुलुकमा यस्तो कार्यलाई कसुर कायम गरिएको पाइन्छ । नेपालमा यस्तै प्रकृतिको कसुर मुलुकी ऐन चोरीको महलमा रहेको थियो । उक्त महलको २४ नं. मा चोरीको माल भनी जानीजानी लिने वा राख्नेलाई वा किन्ने कार्य दण्डनीय कसुर हुने व्यवस्था रहेको छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ४११ मा चोरीको माल हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई कसैले राखेमा तीन वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था रहेको छ । बेलायतको Theft Act, 1968 मा Handling stolen goods को कसुरमा १४ वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था रहेको छ । कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति लिने, राख्ने, खरिद बिक्री गर्ने कार्यलाई फौजदारी कसुर कायम गर्नुको एकमात्र उद्देश्य कुनै पनि कसुर गर्नेलाई प्रोत्साहन नदिनु नै हो ।

२८६. आपराधिक प्रवेश गर्न नहुने : (१) कसैले कसैको सम्पत्तिमा आपराधिक प्रवेश गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले देहायको कुनै काम गर्ने नियतले हुल हुज्जत गरी वा नगरी अनाधिकृत रूपमा अर्काको स्वामित्व वा कब्जामा रहेको कुनै सम्पत्तिमा सो व्यक्तिको अनुमति नलिई प्रवेश गरेमा वा अनुमति लिई प्रवेश गरेकोमा त्यस्तो कुनै काम गर्ने नियतले सो सम्पत्तिमा बसिरहेमा, ओगटेमा वा सम्पत्ति उपभोग गरी रहेमा निजले आपराधिक प्रवेश गरेको मानिनेछ :-

- (क) कुनै कसुर गर्ने, वा
- (ख) जुन व्यक्तिको स्वामित्व वा कब्जामा सम्पत्ति रहेको छ सो व्यक्तिलाई डरत्रास देखाउने, अपमान गर्ने वा भिन्नयाउने ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायको सजाय हुनेछ :

- (क) उपदफा (२) को खण्ड (क) को प्रयोजनका लागि आपराधिक प्रवेश गर्नेलाई सो कसुरको उद्योग गरेसरहको सजाय,
- (ख) उपदफा (२) को खण्ड (ख) को उद्देश्यले कुनै सरकारी कार्यालय वा मानिस बसोबास गरेको घरमा प्रवेश गरेको भए छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि

(१) अस्थायी बसोबास गरेको ठाउँलाई पनि घर मानिने छ ।

(२) सनातनदेखि प्रयोग गर्दै आएको बाटो, निकाश, पानीघाट, सिंचाईको कुलो, मसानघाट, देवालयमा प्रवेश गरेको वा प्रयोग गरेकोमा आपराधिक प्रवेश गरेको मानिनेछैन ।

टिप्पणी :

यस दफामा आपराधिक प्रवेश (Criminal Trespass) लाई कसुर कायम गरिएको छ । यो कसुरलाई नेपाल कानूनमा यस अघि यस रूपमा फौजदारी कसुरको रूपमा कायम गरिएको थिएन । सम्पत्ति व्यक्तिको आफ्नो जीउपछिइको सबैभन्दा प्यारो वस्तु हो । उसले सदैव यसको उपभोग उसले स्वतन्त्र रूपमा गर्न चाहेको हुन्छ । यस्तो सम्पत्तिमा धनीको वा कब्जावालाको अनुमति बेगर अनाधिकृत रूपमा प्रवेश गर्ने, व्यक्तिको स्वतन्त्र सम्पत्तिको भोगाधिकारमा अनाधिकृत रूपमा हस्तक्षेप गर्ने, ओगटने, फिर्ता नदिने, नछोड्ने वा यस्तै कार्य गरी दुःख दिने जस्ता आपराधिक प्रवेशका कार्यले समाजको शान्ति व्यवस्थामा खल्ल पुऱ्याउने तथा यस्ता कार्यबाट थप अपराधको जन्म हुन सक्ने भएकाले समाजमा अमन चयन कायम गर्न कसुर कायम गरी दण्डनीय बनाइएको हो । यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले कसैको सम्पत्तिमा आपराधिक प्रवेश गर्न गराउन हुँदैन भनी Criminal Trespass गर्ने गराउने दुवैलाई समान स्तरको फौजदारी कसुर कायम गरिएको छ । उपदफा (२) मा आपराधिक प्रवेश (Criminal Trespass) को परिभाषा गरिएको छ । जसअनुसार कसैले कुनै कसुर गर्ने वा डर त्रास देखाउने वा दिक्क लाग्नाउने वा अपमान गर्ने नियतले हुलहुज्जत गरी वा नगरी अनाधिकृत रूपमा अर्काको स्वामित्व वा कब्जामा रहेको कुनै सम्पत्तिमा सो व्यक्तिको अनुमति नलिई प्रवेश गरेमा वा अनुमति लिई प्रवेश गरेकोमा त्यस्तो कुनै काम गर्ने नियतले सो सम्पत्तिमा बसिरहेमा, ओगटेमा वा सम्पत्ति उपभोग गरी रहेमा आपराधिक प्रवेशको कसुर हुन्छ । यसबाट अर्काको सम्पत्ति

माथि त्यस्तो सम्पत्ति धनीको इच्छाविरुद्ध गरिने हस्तक्षेप वा प्रवेश हो र त्यस्तो कार्य कुनै कसुर गर्ने वा धनीलाई दुःख दिने नियतले गरिएको हुन्छ । यस कसुरका लागि कर्ताको नियत खराब रहेको हुन्छ । यसबाहेक आपराधिक प्रवेशको कसुरका लागि निम्न तत्व र अवस्थाको आवश्यकता पर्दछ ।

- (क) कसैले,
- (ख) कुनै कसुर गर्ने वा, (खण्ड -क)
- (ग) डरत्रास देखाउने, अपमान गर्ने वा भिभ्याउने (खण्ड -ख),
- (घ) नियतले,
- (ङ) हुल हुज्जत गरी वा नगरी,
- (च) अनाधिकृत रूपमा,
- (छ) अर्काको स्वामित्व वा कब्जामा रहेको,
- (ज) कुनै सम्पत्तिमा,
- (झ) सो व्यक्तिको अनुमति नलिई प्रवेश गरेमा वा,
- (ञ) अनुमति लिई प्रवेश गरेकोमा त्यस्तो कुनै काम गर्ने नियतले सो सम्पत्तिमा बसिरहेमा, ओगटेमा वा सम्पत्ति उपभोग गरी रहेमा,
- (ट) निजले आपराधिक प्रवेश गरेको मानिनेछ ।

उपदफा (२) को खण्ड (क) र (ख) मा आपराधिक प्रवेशको कसुर गर्ने तथा गराउनेलाई हुने सजाय प्रस्ताव गरिएको छ । जस अनुसार उपदफा (२) को खण्ड (क) को प्रयोजन अर्थात् कुनै कसुर गर्ने उद्देश्यले आपराधिक प्रवेश गरेको भए के कुन कसुर गर्ने उद्देश्यले प्रवेश गरेको हो, सो कसुरको उद्योग गरेसरह सजाय हुन्छ । अर्थात् कुनै कसुर गर्ने उद्देश्य लिई कसैको सम्पत्तिमा अनुमति नलिई प्रवेश गरेको भए त्यस्तो कसुरको उद्योग गरेसरह सजाय हुन्छ । त्यस्तै उपदफा (२) को खण्ड (ख) को उद्देश्यले अर्थात् जुन व्यक्तिको स्वामित्व वा कब्जामा सम्पत्ति रहेको छ सो व्यक्तिलाई डरत्रास देखाउने, अपमान गर्ने वा भिभ्याउने उद्देश्यले कुनै सरकारी कार्यालय वा मानिस बसोबास गरेको घरमा प्रवेश गरेको भए छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ । यसबाट कुनै कसुर गर्ने उद्देश्यले आपराधिक प्रवेश गरेको कार्यलाई गम्भीर मानी त्यस्तो कसुरको उद्योग गरेसरहको सजाय तोकिएको छ भने अन्य प्रवेशलाई कसुर अनुसार छ महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ ।

यस दफामा स्पष्टीकरणको प्रावधानमा राखी यस दफाको प्रयोजनको लागि अस्थायी बसोबास गरेको ठाउँलाई पनि घर मानिएको छ भने सनातनदेखि प्रयोग गर्दै आएको बाटो, निकाश, पानीघाट, सिंचाईको कुलो, मसानघाट, देवालयमा प्रवेश गरेको वा प्रयोगमा आपराधिक प्रवेश गरेको मानिनेछैन भन्ने व्यवस्था राखिएको छ । यसबाट सार्वजनिक रूपमा प्रयोग भई आएका स्थानमा जे प्रयोजन गरिदै आएको हो सोही प्रयोजनका लागि गरिएको प्रवेशलाई आपराधिक प्रवेश नमानिने भन्ने कुरालाई स्पष्ट गरिएको छ । त्यस्तै घर भन्नाले अस्थायी रूपमा बसोबास गरेको स्थानलाई पनि घर भनी व्याख्या गरिएको छ ।

बेलायतमा आपराधिक प्रवेशलाई प्रारम्भमा फौजदारी कसुर मानिएको भए पनि हाल यसलाई दुस्कृतिसम्बन्धी कानून Tort Law अन्तर्गत राखिएको छ । सार्वजनिक जमिनमा गरिने आपराधिक प्रवेशलाई भने बेलायतमा Criminal Justice and Public Order Act, 1994, Street Offences Act

1959, *Torts (Interference with Goods) Act 1977*^{६३७} मा आपराधिक प्रवेशको बारेमा व्यवस्था गरिएको छ । भारतमा धेरै पहिलेदेखि नै आपराधिक प्रवेशलाई कसुर कायम गरिएको छ । भारतमा *Criminal Trespass* को कसुरमा ६ महिनासम्म कैद वा पाँचसय रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ भने *House Trespass* को कसुरमा एक वर्षसम्म कैद वा एकहजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै, मृत्युदण्डको सजाय हुने अपराध गर्ने उद्देश्यले प्रवेश गरेको भए दश वर्षसम्म कैद र जरिमाना, जन्मकैदको सजाय हुने अपराध गर्ने उद्देश्यले प्रवेश गरेको भए दश वर्षसम्म कैद र जरिमाना, कैद हुने अपराध गर्ने उद्देश्यले प्रवेश गरेको भए सात वर्षसम्म कैद र जरिमाना हुने सजायको व्यवस्था रहेको छ ।^{६३८}

२८७. आपराधिक उपद्रव गर्न नहुने : (१) कसैले आपराधिक उपद्रव गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले देहायको कुनै काम गरेमा निजले आपराधिक उपद्रव गरेको मानिनेछ :-

- (क) नेपाल सरकार, नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण रहेको सङ्गठित संस्था, सर्वसाधारण वा कुनै व्यक्तिलाई कुनै हानि, नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने नियतले वा त्यस्तो क्षति पुग्न सक्तछ भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई वा लापरवाही वा हेलचेक्र्याइँ गरी कुनै सरकारी, सार्वजनिक वा निजी सम्पत्ति नाश गरेमा वा त्यसको मूल्य, महत्व वा उपयोगिता घट्ने कुनै काम गरेमा,
- (ख) सार्वजनिक वा निजी ढल, निकास, कुलो, पनेरो, सडक, पुल वा कुनै सन्चार वा यातायातको साधन इत्यादिको हानि, नोक्सानी वा अनुचित क्षति पुऱ्याएमा वा क्षति पुग्ने कुनै काम गरेमा वा सोको उपयोगमा जानीजानी कुनै किसिमले बाधा अवरोध हानि, नोक्सानी वा अनुचित क्षति पुऱ्याएमा वा क्षति पुग्ने कुनै काम गरेमा,
- (ग) अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशले बाहेक सार्वजनिक सुविधाको लागि राखिएको कुनै सङ्केत वा चिह्न नासेमा, हटाएमा, मेटेमा वा बिगारेमा,
- (घ) भुटो अफवाह फैलाएर वा अरूलाई धोखा हुने कुनै साधनको प्रयोग गरेर अर्काको काम कारोवार वा व्यवसायमा बाधा पुऱ्याएमा वा अर्काको व्यापारको ख्यातिलाई क्षति पुऱ्याएमा,
- (ङ) अर्काको चिठी, सूचना, पुलिन्दा वा अन्य कुनै माल लुकाएमा वा बदनियतसाथ ढिलो पुग्ने गराएमा ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई देहायबमोजिमको सजाय हुनेछ :-

- (क) नेपाल सरकारले संरक्षण गरेको वा कानूनबमोजिम संरक्षित कुनै वन्यजन्तु वा वनस्पतिको प्रजातिको अस्तित्व नै विनाश गर्ने देश्यले राष्ट्रिय निकुंज वा आरक्ष वा संरक्षित क्षेत्र, विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश भएका ऐतिहासिक वा पूरातात्विक स्मारक वा स्तंभ, ऐतिहासिक वा पूरातात्विक महत्वका वस्तु सङ्कलन गरी राखिएको स्थान वा म्यूजियम, ऐतिहासिक लिखतहरू राखिएको अभिलेखालय, जंगी वा

६३७ http://en.wikipedia.org/wiki/Trespass_in_English_law.

६३८ Indian Penal Code, 1860, sec. 447-460.

प्रहरीको हातहतियार तथा खरखजाना राखिएको सैनिक वा अर्धसैनिक घर वा ठाउँ, सुरक्षण छापाखाना, सिक्का टकमारी गर्ने टक्सार, कारखाना, बैंक नोट छापने वा थुपार्ने नेपाल राष्ट्र बैंकको गोदाममा आगो लगाएमा वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरेमा जन्मकैदको सजाय र बिगोबमोजिम जरिमाना,

- (ख) खण्ड (क) मा लेखिए बाहेकका ऐतिहासिक, पूरातात्त्विक वा धार्मिक स्मारक वा स्तंभ, सार्वजनिक वा सरकारी महत्वका कागजात रहेको भवन वा तहविल रहेको अदालत, संवैधानिक निकाय, सरकारी कार्यालय वा नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण रहेको संस्था, गाउँ विकास समिति, नगरपालिका वा जिल्ला विकास समिति, विदेशी कूटनैतिक नियोग वा अन्तर्राष्ट्रिय वा अन्तरसरकारी संस्थाको कार्यालयमा आगो लगाई वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरी आपराधिक उपद्रव गरेको भए पाँच वर्षदेखि बाह्र वर्षसम्म कैद र बिगोबमोजिम जरिमाना,
- (ग) खण्ड (क) वा (ख) मा लेखिएदेखि बाहेक अन्य कुनै काम गरी कुनै सार्वजनिक सम्पत्तिमा क्षति पुऱ्याई आपराधिक उपद्रव गरेको भए चार वर्षसम्म कैद र चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (घ) कसैको घर, कार्यालय वा कुनै सम्पत्तिमा आगो लगाई वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरी आपराधिक उपद्रव गरेकोमा दुई वर्षदेखि पाँच वर्षसम्म कैद र बीस हजारदेखि पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना,
- (ङ) खण्ड (क), (ख), (ग) वा (घ) मा लेखिएदेखि बाहेक अरू कुनै काम गरी आपराधिक उपद्रव गरेको कारणले कसैलाई कुनै हानिनोक्सानी गरेकोमा तीन वर्ष कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना ।

(४) यस दफाबमोजिमको कसुरबाट कसैलाई हानिनोक्सानी भएमा हानिनोक्सानी भएको बिगो बराबरको क्षतिपुर्ति कसुरदारबाट भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी :

सम्पत्तिसम्बन्धी अर्को प्रकारको अपराध आपराधिक उपद्रव (Criminal Mischief) हो जसलाई यस दफामा कसुरको रूपा परिभाषा गरिएको छ । यस प्रकारको कसुरलाई नेपाल कानूनले यस अधि कसुर कायम गरेको थिएन । व्यक्तिगत सम्पत्तिका विरुद्ध यस्तो कसुर भए गरेको भए लुटपिटसम्बन्धी कसुर अन्तर्गत र सार्वजनिक सम्पत्तिसम्बन्धी कसुर भए सार्वजनि अपराध र सजाय ऐन अन्तर्गत मुद्दा चलाउने गरिएको थियो । यसमा विज्याँइ गर्ने, सार्वजनिक सम्पत्तिमा हेलचक्रयाँइपूर्वक क्षति पुऱ्याउने वा तोडफोड गर्ने, निजी सम्पत्ति विगाने, प्रयोगहीन बनाउने, समाजमा उदण्डता देखाई उत्पात मच्चाउने जस्ता अपराध पर्दछन् । यस दफामा आपराधिक उपद्रवको कसुर कायम गरिएका कार्यहरूमा नेपाल सरकार, नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण रहेको सङ्गठित संस्था, सर्वसाधारण वा कुनै व्यक्तिलाई कुनै हानि, नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने वा कुनै सरकारी, सार्वजनिक वा निजी सम्पत्ति नाश गर्ने वा त्यसको मूल्य, महत्व वा उपयोगिता घट्ने कुनै काम गर्ने, सार्वजनिक वा निजी ढल, निकास, कुलो, पनेरो, सडक, पुल वा कुनै सञ्चार वा यातायातको साधन इत्यादिको हानि, नोक्सानी वा अनुचित क्षति पुऱ्याउने वा सोको उपयोगमा जानीजानी कुनै किसिमले बाधा अवरोध हानि, नोक्सानी वा अनुचित क्षति पुऱ्याउने वा क्षति पुग्ने कुनै काम गर्ने,

अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशले बाहेक सार्वजनिक सुविधाको लागि राखिएको कुनै सङ्केत वा चिह्न नास्ने, हटाउने, मेटाने बिगार्ने, भुटो अफवाह फैलाएर वा अरूलाई धोखा हुने कुनै साधनको प्रयोग गरेर अर्काको काम कारोवार वा व्यवसायमा बाधा पुऱ्याएमा वा अर्काको व्यापारको ख्यातिलाई क्षति पुऱ्याउने तथा अर्काको चिठी, सूचना, पुलिन्दा वा अन्य कुनै माल लुकाउने वा बदनियतसाथ हिलो पुग्ने गराउने आदि रहेका छन् । नेपालमापछिल्लो समयमा यस्ता अपराधहरूमा बढोत्तरी भएको पाइएकाले यस दफामा यस्ता कसुरलाई गम्भीर रूपमा लिई कसुर कायम गरिएको छ । सार्वजनिक सम्पत्तिको सुरक्षा, निजी सम्पत्तिको रक्षा गरी समाजमा अमन चयन कायम गर्नु सम्पत्तिसम्बन्धी यस्तो कसुरको व्यवस्था गरिएको हो ।

यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले आपराधिक उपद्रव गर्न गराउन हुँदैन भनी उपद्रव गर्ने गराउने दुवै कार्यलाई समान कसुर कायम गरिएको छ । उपदफा (२) मा कस्ता कस्ता कार्यहरू आपराधिक उपद्रव हुन्छन् भनी मुख्य रूपमा पाँच प्रकारका कसुरलाई आपराधिक उपद्रव भनी परिभाषा गरिएको छ । यस दफामा उल्लेखन गरिएका कार्यहरू सामान्य कार्यदेखि अति गम्भीर प्रकृतिका रहेका छन् । कार्यको प्रकृति र स्वरूप हेर्दा यस दफामा उल्लिखित कसुर निरपेक्ष दायित्व (Strict Liability) अन्तर्गतका कसुर जस्तादेखिएपनि हेलचक्र्याइँ, लापरवाही तथा हानि पुऱ्याउने नियत जस्ता आपराधिक मनसाय (Mens rea) का स्तरहरू आवश्यक पर्दछ । उपदफा (२) को खण्ड (क)देखि (ङ) सम्म उल्लिखित परिभाषा अनुसार आपराधिक उपद्रवको कसुर कायम हुन निम्न तत्वको आवश्यकता पर्दछ ।

(१) प्रहिलो प्रकारमा आपराधिक उपद्रवमा:

(क) कसैले,

(ख) नेपाल सरकार, नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण रहेको सङ्गठित संस्था,

(ग) सर्वसाधारण वा कुनै व्यक्तिलाई,

(घ) कुनै हानि, नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याउने,

(ङ) नियतले वा त्यस्तो क्षति पुग्न सक्तछ भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई वा,

(च) लापरवाही वा हेलचक्र्याइँ गरी,

(छ) कुनै सरकारी, सार्वजनिक वा निजी सम्पत्ति नाश गरेमा वा,

(ज) त्यसको मूल्य, महत्व वा उपयोगिता घट्ने कुनै काम गरेमा,

(झ) निजले आपराधिक उपद्रव गरेको मानिनेछ ।

(२) दोस्रो प्रकारमा उपद्रवमा :

(क) कसैले,

(ख) सार्वजनिक वा निजी ढल, निकास, कुलो, पनेरो, सडक, पुल वा कुनै सञ्चार वा यातायातको साधन इत्यादिको,

(ग) हानि, नोक्सानी वा अनुचित क्षति पुऱ्याएमा वा,

(घ) क्षति पुग्ने कुनै काम गरेमा वा,

(ङ) सोको उपयोगमा,

(च) जानीजानी,

(छ) कुनै किसिमले बाधा अवरोध हानि, नोक्सानी वा अनुचित क्षति पुऱ्याएमा वा क्षति पुग्ने कुनै काम गरेमा,

(ज) निजले आपराधिक उपद्रव गरेको मानिनेछ ।

(३) तेस्रो प्रकारमा उपद्रवमा :

(क) कसैले,

(ख) अधिकारप्राप्त अधिकारीको आदेशले बाहेक,

(ग) सार्वजनिक सुविधाको लागि राखिएको कुनै सङ्केत वा चिह्न,

(घ) नासेमा, हटाएमा, मेटेमा वा बिगारेमा,

(ङ) निजले आपराधिक उपद्रव गरेको मानिनेछ ।

(४) चौथो प्रकारमा उपद्रवमा :

(क) कसैले,

(ख) भुटो अफवाह फैलाएर वा,

(ग) अरूलाई धोखा हुने कुनै साधनको प्रयोग गरेर,

(घ) अर्काको काम कारोवार वा व्यवसायमा बाधा पुऱ्याएमा वा,

(ङ) अर्काको व्यापारको ख्यातिलाई क्षति पुऱ्याएमा,

(च) निजले आपराधिक उपद्रव गरेको मानिनेछ ।

(५) पाँचौ प्रकारमा उपद्रवमा :

(क) कसैले,

(ख) अर्काको चिठी, सूचना, पुलिन्दा वा अन्य कुनै माल,

(ग) लुकाएमा वा,

(घ) बदनीयतसाथ ढिलो पुग्ने गराएमा,

(ङ) निजले आपराधिक उपद्रव गरेको मानिनेछ ।

उपदफा (३) मा के कस्ता आपराधिक उपद्रवका कार्यमा केकस्तो सजाय हुन्छ भनी सजायको प्रस्ताव गरिएको छ । यस उपदफामा पाँच प्रकारका कसुरका कार्यमा कसुरको गम्भीरता अनुसार बेग्ला बेग्लै किसिमको सजाय हुने व्यवस्था छ । उपदफा (१) मा उल्लिखित आपराधिक उपद्रवको कसुरमा गम्भीरता तथा अवस्था अनुसार जन्मकैदसम्म सजाय हुने व्यवस्था रहेको छ । सजाय सम्बन्धमा यस उपदफामा गरिएको व्यवस्थाले कसुरको गम्भीरता अनुसार सजाय हुनुपर्ने दण्डको मान्यतालाई सम्बोधन गरेको छ । यस उपदफामा भएको सजाय निम्नानुसार रहेको छ ।

(क) जन्मकैद र बिगोबमोजिम जरिमानाको सजाय हुने अवस्था:

- ◆ नेपाल सरकारले संरक्षण गरेको वा कानूनबमोजिम संरक्षित कुनै वन्यजन्तु वा वनस्पतिको प्रजातिको अस्तित्व नै विनाश गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय निकुंज वा आरक्ष वा संरक्षित क्षेत्र,
- ◆ विश्व सम्पदा सूचीमा समावेश भएका ऐतिहासिक वा पूरातात्विक स्मारक वा स्तंभ,
- ◆ ऐतिहासिक वा पूरातात्विक महत्वका वस्तु सङ्कलन गरी राखिएको स्थान वा म्युजियम, ऐतिहासिक लिखतहरू राखिएको अभिलेखालय,
- ◆ जङ्गी वा प्रहरीको हातहतियार तथा खरखजाना राखिएको सैनिक वा अर्धसैनिक घर वा ठाउँ,
- ◆ सुरक्षण छापाखाना, सिक्का टकमारी गर्ने टक्सार, कारखाना, बैंक नोट छापने वा थुपार्ने नेपाल राष्ट्र बैंकको गोदाममा,
- ◆ आगो लगाएमा वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरेमा ।

(ख) पाँच वर्षदेखि बाह्र वर्षसम्म कैद र बिगोबमोजिम जरिमाना हुने अवस्था:

- ◆ खण्ड (क) मा लेखिएबाहेकका ऐतिहासिक, पुरातात्विक वा धार्मिक स्मारक वा स्तम्भ,
  - ◆ सार्वजनिक वा सरकारी महत्वका कागजात रहेको भवन वा तहविल रहेको अदालत,
  - ◆ संवैधानिक निकाय, सरकारी कार्यालय वा,
  - ◆ नेपाल सरकारको पूर्ण वा अधिकांश स्वामित्व वा नियन्त्रण रहेको संस्था,
  - ◆ गाउँ विकास समिति, नगरपालिका वा जिल्ला विकास समिति,
  - ◆ विदेशी कूटनैतिक नियोग वा,
  - ◆ अन्तर्राष्ट्रिय वा अन्तरसरकारी संस्थाको कार्यालयमा,
  - ◆ आगो लगाई वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरी आपराधिक उपद्रव गरेको भए ।
- (ग) चार वर्षसम्म कैद र चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने अवस्था :
- ◆ खण्ड (क) वा (ख) मा लेखिएदेखि बाहेक,
  - ◆ अन्य कुनै काम गरी,
  - ◆ कुनै सार्वजनिक सम्पत्तिमा क्षति पुऱ्याई आपराधिक उपद्रव गरेको भए ।
- (घ) दुई वर्षदेखि पाँच वर्षसम्म कैद र बीस हजारदेखि पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने अवस्था :
- ◆ कसैको घर, कार्यालय वा,
  - ◆ कुनै सम्पत्तिमा,
  - ◆ आगो लगाई वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरी आपराधिक उपद्रव गरेमा ।
- (ङ) तीन वर्ष कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने अवस्था :
- ◆ खण्ड (क), (ख), (ग) वा (घ) मा लेखिएदेखि बाहेक,
  - ◆ अरू कुनै काम गरी,
  - ◆ आपराधिक उपद्रव गरेको कारणले,
  - ◆ कसैलाई कुनै हानिनोक्सानी गरेकोमा ।

उपदफा (४) बमोजिम आपराधिक उपद्रव गरेर कसैलाई हानिनोक्सानी भएमा अर्थात् कसैको सम्पत्तिमा क्षति पुऱ्याएमा हानिनोक्सानी वा क्षति भएको बिगो बराबरको क्षतिपूर्ति कसुरदारबाट भराई दिनुपर्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसबाट आपराधिक उपद्रवको कसुरलाई यस परिच्छेदमा गम्भीर कसुरको रूपमा मानिएको पुष्टि हुन्छ । यस उपदफामा भएको समेत व्यवस्थाले आपराधिक उपद्रवको कसुरदारलाई कैद, बिगोबमोजिम जरिमाना, तोकिएको जरिमानाको सजाय हुने तथा कसुरदारले पुऱ्याएको हानिनोक्सानी भर्नु पर्ने समेत हुन्छ ।

भारतमा यस्ता कसुरलाई सामान्य र गम्भीर गरी विभाजन गरिएको छ । भारतीय दण्डसंहिताको दफा ४२५देखि ४४० सम्म आपराधिक उपद्रवसम्बन्धी कसुरहरूको व्यवस्था गरिएको छ । भारतीय कानूनअनुसार जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई निजी वा सार्वजनिक सम्पत्ति नोक्सान गर्नु वा त्यस्तो सम्पत्तिको स्वरूपमा परिवर्तन गर्नु आपराधिक उपद्रव हुन्छ ।^{१३९} भारतमा आपराधिक उपद्रव नभनी उपद्रव (Mischief) मात्र भनी उपद्रवसम्बन्धी कसुरहरू कायम गरिएको छ । भारतमा अति सामान्यदेखि आगो वा विष्फोटक पदार्थ प्रयोग गरी नोक्सान गर्ने जस्ता कसुरहरू पनि समावेश गरिएको छ । सजायको हकमा भारतमा सामान्य कसुरमा सामान्य कैद र गम्भीर प्रकृतिका कसुरमा

कठोर सजाय अर्थात् जन्मकैद सम्मको सजायको व्यवस्था गरिएको छ ।^{६४०} बेलायतमा यस्ता कसुरलाई Public Order Act, 1986 तथा Criminal Damage Act, 1971 मा अन्तर्गत नियमन गरिएको छ । बेलायतमा Criminal Mischief नभनी उपद्रवसम्बन्धी कसुरहरूलाई यी ऐन तथा Tort Law द्वारा व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । आगो लगाएर अर्काको सम्पत्ति नोक्सान गर्नेलाई बेलायतमा जन्मकैद सम्मको सजाय^{६४१} छ भने अन्य प्रकारद्वारा अर्काको सम्पत्तिमा क्षति पुऱ्याउनेलाई दश वर्षसम्म कैद^{६४२} तथा बिगो वा क्षतिपूर्ति भराउनु पर्ने^{६४३} कानूनी व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तै हिंसात्मक काम गरी अरूलाई बाधा अवरोध गर्नेलाई Public Order Act, 1986 ले समेटेको छ ।

२८८. लुटपिट गर्न नहुने : (१) कसैले लुटपिट गर्नु गराउनु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनका लागि कसैले आफ्नो हक नपुग्ने वा अन्य कसैको स्वामित्व, जिम्मा वा नियन्त्रणमा रहेको सम्पत्ति चोरी वा ठगी गरेको अवस्थामा बाहेक अरू कुनै किसिमले जर्बजस्ती गरी वा नगरी खोसी, धरपकड वा लछार पछार गरी वा सो गर्ने धम्की दिई लैजाने वा हानिनोक्सानी गर्ने नियतले कुनै काम गरेमा लुटपिट गरेको मानिने छ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा लुटपिट गरेको बिगोको पच्चीस प्रतिशतसम्म जरिमाना वा दुवै हुनेछ र लुटपिट भएको सम्पत्तिको बिगो कसुरदारबाट पीडित व्यक्तिलाई भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा नेपालमा परम्परागत रूपमा रहेको लुटपिटसम्बन्धी कसुरलाई केही परिमार्जन एवं परिष्कृत गरी निरन्तरता दिइएको छ । यसमा चोरी, ठगी, डाँका, आपराधिक प्रवेश, आपराधिक उपद्रव जस्ता सम्पत्तिसम्बन्धी अन्य कसुरले समेट्न नसकेको सम्पत्तिसम्बन्धी अन्य सामान्य प्रकारको कसुरलाई समेटेको छ । लुटपिटसम्बन्धी व्यवस्था हाल प्रचलित मुलुकी ऐन, लुटपिटको महलमा रहेको छ । उक्त महलमा वारदातका रूपबाट चोरीको महलबमोजिम अपराध ठहर्ने बाहेकका कुटपिट सम्म भई वा केही नभई अर्काका हकको वा जिम्माको नगदी जिन्सी धनमाल दोपाया चौपाया जग्गाको बालीसमेत हात हाली जर्बजस्तीसँग खोसी लैजाने वा कुनै किसिमबाट नोक्सान गराई दिने कार्य लुटपिट हुने भनी लुटपिटको परिभाषा गरिएको छ । उक्त महलमा आफ्नै सम्पत्ति पनि अर्काको जिम्मामा रहेको भए सो जिम्मा लिने मानिसको मन्जुरी विना नै लगेमा पनि लुटपिट हुने कुरा उल्लेख छ । तर यस दफामा लुटपिटसम्बन्धी उक्त परिभाषामा परिवर्तन गरिएको छ । यस दफामा भएको व्यवस्थाअनुसार आफ्नो हक नपुग्ने वा अन्य कसैको स्वामित्व, जिम्मा वा नियन्त्रणमा रहेको सम्पत्ति चोरी वा ठगी गरेको अवस्थामा बाहेक अरू कुनै किसिमले जर्बजस्ती गरी वा नगरी खोसी, धरपकड वा लछार पछार गरी वा सो गर्ने धम्की दिई लैजाने वा हानिनोक्सानी गर्ने नियतले कुनै काम गर्नु लुटपिट हुन्छ । यसबाट चोरी र ठगी गरेको अवस्थाबाहेक अर्थात् चोरी वार ठगीको कसुर हुनेमा बाहेक अरू कुनै किसिमले जर्बजस्ती गरेर वा नगरीकुनै खोसेर, धरपकड वा लछारपछार गरी वा

^{६४०} Indian Penal Code, 1860, sec. 425-440.

^{६४१} Criminal Damage Act, 1971, sec. 4 (1).

^{६४२} Criminal Damage Act, 1971, sec. 4 (2).

^{६४३} Criminal Damage Act, 1971, sec. 8.

यस्तो गर्ने धम्की दिएर अर्काको स्वामित्वमा, नियन्त्रण वा जिम्मामा रहेको सम्पत्ति लैजानु वा नोक्सान पार्नु लुटपिट हुन्छ भन्ने बुझिन्छ । चोरी वा ठगीको वारदात भएमा सोही अनुसारको कसुर हुन्छ । यस दफाको उपदफा (१) मा कसैले लुटपिट गर्न गराउन हुँदैन भनी कसुर कायम गरिएको छ भने उपदफा (२) मा लुटपिटको परिभाषा गरिएको छ । त्यसैगरी उपदफा (३) लुटपिटको कसुरमा हुने सजायको व्यवस्था गरिएको छ । यस दफामा कसुर कायम गरिएको लुटपिटको कसुर हुन अर्काको सम्पत्ति, लैजाने वा हानिनोक्सानी गर्ने, नियत जस्ता तत्वको विद्यमानता आवश्यक हुन्छ । उपदफा (२) मा गरिएको परिभाषा अनुसार लुटपिटको कसुर हुनका लागि निम्न तत्वको आवश्यकता पर्दछ ।

- (क) कसैले, आफ्नो हक नपुग्ने वा,
- (ख) अन्य कसैको स्वामित्व, जिम्मा वा नियन्त्रणमा रहेको सम्पत्ति,
- (ग) चोरी वा ठगी गरेको अवस्थामा बाहेक अरू कुनै किसिमले,
- (घ) जबर्जस्ती गरी वा नगरी,
- (ङ) खोसी, धरपकड वा लछार पछार गरी वा,
- (च) सो गर्ने धम्की दिई लैजाने वा,
- (छ) हानिनोक्सानी गर्ने नियतले कुनै काम गरेमा,
- (ज) लुटपिट गरेको मानिने छ ।

उपदफा (३) मा भएको व्यवस्थाअनुसार लुटपिटको कसुर गर्नेलाई तीन महिनासम्म कैद वा लुटपिट गरेको बिगोको पच्चीस प्रतिशतसम्म जरिमाना वा दुवै हुन्छ । अर्थात् यस कसुरमा तीन महिना सम्मको न्यूनतम कैदसजाय वा लुटपिट गरिएको सम्पत्तिको मूल्यको पच्चीस प्रतिशतसम्म जरिमाना वा यी दुवै सजाय हुन्छ । यसका साथै लुटपिटको कार्यबाट पीडितलाई निजको लुटपिट भएको सम्पत्तिको बिगो कसुरदारबाट भराइदिनुपर्छ ।

लुट हिन्दी भाषामा बढी प्रचलनमा रहेको शब्द भए तापनि भारतमा यसलाई यसै रूपमा कसुर मानिएको छैन । भारतमा डाँका तथा चोरीसम्बन्धी कसुरहरूले नै लुटपिटको कसुरलाई पनि समेटेको छ । भारतमा केही लुटपटिका कसुरलाई उपद्रवसम्बन्धी कसुरले पनि समेटेको छ भने बेलायतमा Theft Act, 1968, Criminal Damage Act, 1971, आदि अन्तर्गत कसुर कायम गरिएको छ । त्यहाँ चोरी, अर्काको सम्पत्तिमा क्षति वा हानि पुऱ्याउने, Conversion or Trover, Trespass of moveable property, Trespass to goods, Robbery आदि जस्ता कसुरमा नै लुटपिटको कसुरलाई समेटिएको छ ।

लुटपिटको कसुरमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू :

- (क) न्हेडिक साहु तिरि (अर्काको ऋण तिरि थपी लगानी गरी कारोवार गरेको) नाबालक लाटो व्यक्तिबाट निजको हक भोगको जग्गा राजिनाम पास गराई लिएको शुद्ध व्यवहार नदेखिएकोले उक्त जग्गामा लगाएको अर्काले लगाएको बाली आफ्नो हक भोगको हो भनी हक नपुग्नेले लिएखाएको देखिएकोले लुटपिट कसुर ठहर्ने ^{१४४}
- (ख) आफ्नो हकभोगको जग्गामा लगाएको मकैवाली भाँची लगेको लुटपिट नठहर्ने । सधियारले लिएको दावा नपुग्ने ^{१४५}
- (ग) वादीकै साक्षीले पनि प्रतिवादीले वाली लुटपिट गरी लगेको होइन भनी बकेको, वादी दावीबमोजिम

६४४ प्रेमकुमारी क्षेत्री विरुद्ध सूर्यप्रसाद विष्टसमेत, नेकाप (२०२०), पृष्ठ ४४, नि.नं. १९१ ।

६४५ हस्तबहादुर खड्का क्षेत्री विरुद्ध रामहरीको मु.स. गर्ने दोलकेश्वर पाध्या, नेकाप (२०२४), पृष्ठ १४५, नि.नं. ३८४ ।

- लुटपिट गरी लगेको हो कुराको कुनै सबुत गुञ्जन नआएको समेत हुँदा सबुत प्रमाणको अभावमा लुटपिट ठहराउन मिल्ने न देखिने १४६
- (घ) लुटपिट मुद्दामा जग्गाको हक बेहक गर्न परेमा वादी र प्रतिवादीलाई बयान गराई जग्गा मुद्दाको वादी हुनेसँग कोर्टफी लिई जग्गाको हकबेहक र लुटपिट गरे नगरेको ठहर गर्नुपर्ने १४७
- (ङ) आफ्नो हक भोगको जग्गामा अर्कालाई घर बनाउन दिई सोको सद्दामा अर्को जग्गा प्राप्त गर्ने सर्त भएकोमा सोबमोजिम काम नभएको भए जग्गावालाले आफ्नो जग्गामा लगाएको बालीनाली लिन पाउने लुटपिट नठहर्ने १४८
- (च) लुटपिटको १ नं. को वारदात कायम हुन जग्गाको बालीसमेत हात हाली जवर्जस्तीसँग खोसी लगेको हुनुपर्छ । जिम्मा लगाएको बाली आफूखुसी गरी लिए खाए लुटपिटको वारदात हुँदैन १४९
- (छ) भोगबन्धकी खाने साहुले लखबन्धकीसम्म लेखिदिन पाउने कानूनी हक हुनेमा तिरो तिरेको रसिदबाट आफ्नै हक भनी राजिनाम गरिदिएकोमा राजिनामबाट पाउनेले व्यक्तिको दावी लाग्न सक्ने न देखिने । यसरी राजिनाम लिनेको राजिनाम नै कायम रहन नसक्ने हुँदा त्यस्तो जग्गाको बाली लुटपिट गरे भनी लिएको लुटपिटको दावी पुग्न नसक्ने १५०
- (ज) आफ्नो सिमाना भन्न नपरेको जग्गालाई आफ्नो हकको भनी दावी गरेको पुग्न नसक्ने । जग्गामा नै हक नपुग्ने भएपछि हक नपुग्ने जग्गाको बाली लुटपिट गरेको भन्ने दावी नलाग्ने १५१
- (झ) प्रतिवादीले माटो काट्न लगाई खाल्डो पारेको र सो कारणबाट नोक्सान पारिदिएकाले नोक्सानी भएको बिगो भराई पाउँ भन्ने लुटपिटको १ नं. को परिभाषा भित्र नपर्ने १५२
- (ञ) अदालतको फैसला समेतले वादी दावी हक स्थापित भै भोग चलन गरिरहेको वादी दावीका जग्गाको बाली लुटपिट गरेको होइन भनी तथ्ययुक्त सबुत प्रमाणसमेत प्रतिवादीहरूबाट गुञ्जन आएको न देखिनुका साथै सो वादी दावीका जग्गाको बाली प्रतिवादीसमेत भै लुटपिट गरेको हो भनी वादीका साक्षी समेतले किटान बकी दिएकाले लुटपिट गरेको ठहर्ने १५३
- (ट) नेपाल बैंकमा धितो राखेको चामल कर्जा नतिरेसम्म नेपाल बैंककै जिम्मामा हुने भएकाले नेपाल बैंकले नै लुटपिटमा उजुर दिनुपर्ने, गोदाम धनीलाई फिराद गर्ने हक नहुने भएकाले फिराद खारेज हुने १५४
- (ठ) रुपियाँ सापटी माग्दा नदिएपछि जवर्जस्ती अर्काको साथको रुपियाँ पैसा खोसी लिई सो रात त्यही घरमा बिताई भोलिपल्ट सबै आ-आफ्नो बाटो लागेकोमा डाँका नठहर्ने लुटपिट ठहरिन सक्ने १५५
- (ड) वादीले प्रतिवादीले जोतेको जग्गाको बाली वटैया गरी नदिएबाट वडा अध्यक्ष, सदस्य तथा भद्र भलादमी समेत बसी वटैया गरी दिएको भर्पाई मुचुल्काको नक्कल समेत प्रतिउत्तर साथ पेस भइरहेको देखिन आएकोबाट प्रतिवादीका साक्षीहरूको बकाई निरर्थक भन्न सकिने अवस्थाको

६४६ शीवधारी थारु विरुद्ध हिक्मतबहादुर थापासमेत, नेकाप (२०२६), पृष्ठ २९४, नि.नं. ५०२ ।

६४७ पूर्णप्रसाद पाध्या विरुद्ध राममाया कामनी, नेकाप (२०२७), पृष्ठ १०२, नि.नं. ५४० ।

६४८ खड्गबहादुर तामाङ्ग विरुद्ध धामी भन्ने चन्द्रबहादुर तामाङ्गसमेत, नेकाप (२०२७), पृष्ठ २२३, नि.नं. ५५७ ।

६४९ अम्बरलाल थारुसमेत विरुद्ध ठिठरलाल खाँ थारुसमेत, नेकाप (२०३१), पृष्ठ १७३, नि.नं. ८३० ।

६५० खेचरबहादुर विष्टसमेत विरुद्ध डोलबहादुर विष्ट क्षेत्रीसमेत, नेकाप (२०३२), पृष्ठ १५६, नि.नं. ९०७ ।

६५१ विश्वराज पाण्डे विरुद्ध वीरबहादुर थापा क्षेत्रीसमेत, नेकाप (२०३५), पृष्ठ १५०, नि.नं. ११८७ ।

६५२ ऋषिकुमार अग्रवाल विरुद्ध रामानन्दप्रसाल चौरसियासमेत, नेकाप (२०३७), पृष्ठ २९६, नि.नं. १४०९ ।

६५३ घुरनी थरुनीसमेत विरुद्ध देवीप्रसाद दहाल, नेकाप (२०३९), पृष्ठ २७, नि.नं. १५३३ ।

६५४ भागिरथा न्यौपाने विरुद्ध लक्ष्मीप्रसाद कोइराला, नेकाप (२०४२), पृष्ठ ५४५, नि.नं. २३८९ ।

६५५ धनबहादुर राई विरुद्ध श्री ५ को सरकार, नेकाप (२०४३), पृष्ठ ७२१, नि.नं. २८०३ ।

देखिन आएन । प्रतिवादी बनाइएका १५ जना मध्येका ८ जना सोही भरपाई मुचुल्कामा बसेको देखिएकोबाट रिसइवीको कारणबाट सम्बन्धित व्यक्तिहरू सबैलाई प्रतिवादी बनाई प्रस्तुत मुद्दाको फिरोद दिएको देखिने १५६

- (ठ) वारदात भएको समय आफू वारदात स्थलमा नरहेको भनी प्रतिवादीले लिएको Alibi को जिकिर निजले प्रस्तुत गरेका साक्षी प्रमाणबाट समेत पुष्टि हुन नसकी निजले लुटपिट गरेको प्रतीत हुन आएको । घर भत्काई थुपारेको काठपात धेरैजना भई हाकाहाकी लगेको लुटपिट ठहर्ने १५७
- (ण) अर्काको हकको जग्गाको बाली भाँची लगेको लुटपिट ठहर्ने १५८
- (त) प्रतिवादीले वादी दाबीबमोजिमको जग्गाको बाली लुटपिट गरेको छैन भनी केही सबुत प्रमाणसमेत गुजारेको देखिन आउँदैन साथै वादीको साक्षीहरूले फिरोद मिलान गरी प्रतिवादीले लुटी लगेको भन्ने देखिन आएको सुरु तथा अञ्चल अदालतले वादी दाबीबमोजिम लुटपिट ठहर गरेको इन्साफ मिलेकै देखिने १५९
- (थ) एकाको दर्ता तिरोको जग्गालाई आफ्नो भनी दाबी लिने प्रतिवादीले दाबीको बाली लुटेको छैन होला भनी भन्न ठहराउन नमिल्ने । वादीको हकभोगको जग्गालाई आफ्नो भनी लगाएको बाली भाँची लगेको लुटपिट ठहर्ने १६०
- (द) तत्कालीन कब्जा वादीको रहेको, धितो राखिएको सामानको सम्बन्धमा अ.बं. ८२ नं. अनुसार यी वादीलाई नालिसनालिस उजुर गर्ने हकद्वैया छैन भन्न नमिल्ने । प्रतिवादीले वादीले गोदाम गरी राखेको कोठाबाट चामल वादीको मन्जुरी विना भिक्री लगेमा स्वीकार गरेको, वादीको साक्षीहरूले लुटी लगेको भनी प्रष्ट रूपमा बकपत्र गरिदिएको र गोदाम रक्षकले पनि गोदाम सार्न लाग्दा जबर्जस्ती चामल लुटी लगेको भनी किटान गरी दिएको समेत आधार प्रमाणबाट प्रतिवादीले लुटपिट गरेकोदेखिँदा वादी दाबीबमोजिम प्रतिवादी समेतले लुटपिट गरेको ठहर्‍याएको इन्साफ मुनासिव ठहर्ने १६१
- (ध) आफ्नो हक दैया नभएको जग्गामा लगाएको बाली काटी लगेकोमा हकद्वैया नहुनेले लुटपिटमा दावा लिन नपाउने १६२
- (न) वादी दर्तामा रहेको जग्गालाई प्रतिवादीले आफ्नो भनी लिएको जिकिर युक्ति युक्त नदेखिँदा वादी दाबीको जग्गामा वादीकै हक कायम हुने । प्रतिवादीका साक्षीहरूको बकपत्र समेतको आधारमा विवादीत जग्गामा प्रतिवादीले बाली लगाएको देखिँदा वादीले मैले लगाएको बाली प्रतिवादीले लुटपिट गरेको भन्ने भनाइ मुनासिवदेखिएन । तसर्थ वादी दाबीको जग्गा वादीकै हक कायम हुने र लुटपिटतर्फ वादी दाबी नपुग्ने गरी गरेको इन्साफ मुनासिव देखिँदा सदर हुने १६३
- (प) आफ्नो सम्पत्ति सहजै कसैले लुट्ने मानिसहरूलाई लुट्न दिदैन । वादी लेखबाट सहजै लुटपिट भएको देखिन्छ । वादी दाबी प्रमाणित गर्ने भार वादीको हो । तर वादीहरूको साक्षीहरूको

६५६ लिलाप्रसाद कुर्मी विरुद्ध चन्द्रकला कुर्मीनिसमेत, नेकाप (२०४४), पृष्ठ १३००, नि.नं. ३३०९ ।

६५७ यज्ञनारायण सुवेदी विरुद्ध बदीनाथ खनाल, नेकाप (२०४६), पृष्ठ ९५६, नि.नं. ३९४० ।

६५८ दीपककुमार कार्की विरुद्ध भीमप्रसाद गौतमसमेत, नेकाप (२०४७), पृष्ठ ३०५, नि.नं. ४११२ ।

६५९ गोसाईं भन्ने वीरेन्द्रकुमार दास विरुद्ध रतिलाल यादव, नेकाप (२०४७), पृष्ठ ३६२, नि.नं. ४१२९ ।

६६० मुरली तामाङ्ग विरुद्ध उजेली तामाङ्गनीको मु.स. गर्ने नरबहादुर लामा, नेकाप (२०४८), पृष्ठ ३५, नि.नं. ४२५१ ।

६६१ लक्ष्मीप्रसाद कोइरालाको मु.स. गर्ने प्रजापति कोइराला विरुद्ध भागिरथा न्यौपाने, नेकाप (२०४९), पृष्ठ ५३, नि.नं. ४४५१ ।

६६२ खतबहादुरको मु.स. गर्ने शेरबहादुर गुरुङ्ग विरुद्ध जगजित गुरुङ्गसमेत, नेकाप (२०४९), पृष्ठ १४६, नि.नं. ४४७० ।

६६३ रवीध्वज कार्की विरुद्ध बलबहादुर कार्की, नेकाप (२०५१), पृष्ठ ९५, नि.नं. ४८६४ ।

बकपत्रमा समेत एकरूपको बकाई देखिनन । गाली बेईज्यतिको वारदात ठहर भएको कारणबाट लुटपिट भएको ठहर हुने स्थिति नहुने १६४

(फ) वादीका छोरा दिवाकर प्रसाईले प्रतिउत्तर जिकिर समर्थित हुने गरी बकपत्र गरेको समेतदेखिंदा एकासगोलका अशियारको नाममा दर्ता रहेको जग्गाको बाली अर्का अशियारले जन ज्यामी लगाई काटी भाँची ल्याएको क्रिया मुलुकी ऐन लुटपिटको १ नं. को परिभाषा भित्र नपर्ने । सगोलको जग्गामा सगोलकै अशियारले बाली लुटने प्रश्न नै उठन नसक्ने १६५

(ब) वादीले जुन जग्गामा लुटपिट भयो भनी दावी लिएको छ सो जग्गाको स्रोत लिलामी सकार भएको र उक्त लिलामसम्बन्धी सम्पूर्ण कारवाई र सो जग्गाको दा.खा. समेत बदर भैसकेको स्थितिमा जुन आधारबाट वादीले आफ्नो हक भोगको भनी दावी गरेको सो आधार नै बदर भै कि.नं. ४३१ को जग्गामा वादीको हकदैया भएको नदेखिएकोले फिराद दावी गर्न पाउने हक वादीलाई भएको नहुँदा सुरुको इन्साफ उल्टी गरी फिराद खारेज हुने ठहराएको फैसला मुनासिव देखिने १६६

(भ) प्रतिवादीहरूले वादीलाई कुटपिट गरी धान, चामल, लोटा र बाल्टिनसमेत लुटी लगेको देखेको हुँ भनी लुटी लगेको सामान र प्रतिवादीहरूको नाम समेत उल्लेख गरी किटानी बकपत्र गरी वादी दावीलाई पुष्टि हुने गरी वादीका साक्षीहरूले लेखाई दिएको सोही दिन यी वादीहरूलाई प्रतिवादीहरूले कुटपिट गरेको वारदात स्थापित भई रहेको स्थितिमा सुरुको फैसला बदर गरी लुटपिट ठहर नगरेको पुनरावेदन अदालतको इन्साफ उल्टी भै प्रतिवादीहरूले लुटपिट गरेको ठहर्ने १६७

(म) अवैधानिक तरिकाबाट कब्जा खिचोला गरी लगाएको बालीमा बाली जसले लगाए पनि सो जग्गाको बालीमा वैधानिक जग्गाधनीको हक निरन्तर रहिरहेको मान्नु नै औचित्यपूर्ण एवं विवेकसम्मत समेत हुन्छ । यस्तो अवस्थामा जग्गाको बाली वैधानिक जग्गाधनीले नलिई अन्यले लिएको छ भने लुटपिट गरेको मान्नुपर्ने हुँदा खिचोला ठहरे लुटपिट हुँदैन र लुटपिट ठहरे खिचोला हुँदैन भन्नु नमिल्ने १६८

२८९. कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति लिन नहुने : (१) कुनै कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास हुने कुनै मनासिव कारण भई कसैले कुनै सम्पत्ति लिन, राख्न वा खरिद-बिक्री गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्ष कैद वा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम लिए राखेको वा खरिद बिक्री गरेको सम्पत्ति सो सम्पत्तिको धनीलाई फिर्ता गर्नुपर्नेछ ।

६६४ धनराज आचार्यसमेत विरुद्ध रामप्रसाद उपाध्यायसमेत, नेकाप (२०५३), पृष्ठ १२६, नि.नं. ६१४५ ।

६६५ पुष्पराज प्रसाई विरुद्ध सिद्धिमान तामाङ्गसमेत, नेकाप (२०५४), पृष्ठ १०१, नि.नं. ६३१८ ।

६६६ कृष्णप्रसाद अग्रवाल विरुद्ध देविलाल मण्डल, नेकाप (२०५६), पृष्ठ २३४, नि.नं. ६६९३ ।

६६७ त्रिपुरादेवी भाा विरुद्ध कालीदेवी भाासमेत, नेकाप (२०५८), पृष्ठ २११, नि.नं. ६९९६ ।

६६८ नेत्रबहादुर आलेमगर विरुद्ध लेखकमार शर्मा घिमिरे, नेकाप (२०६७), पृष्ठ १६७१, नि.नं. ८४७६ ।

टिप्पणी :

कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति लिने (Obtaining Property Obtained by Commission of Offense) कार्यलाई यस दफामा फौजदारी कसुर कायम गरी दण्डनीय बनाइएको छ । यस कसुरमा कुनै पनि प्रकारको फौजदारी कसुर (Offence) गरी वा आपराधिक कार्य गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति जानीजानी लिन, राख्न, किन्न वा उपभोग गर्ने आदि कार्य पर्दछन् । कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति कसैले खरिद गरेमा, राखेमा वा लिएमा कसुर गर्ने व्यक्तिलाई थप प्रोत्साहन हुने भई कसुरदारबाट भविष्यमा त्यस्तो कसुर पटक पटक दोहोर्‍याउन सक्ने भएकाले कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति खरिद गर्ने, राख्ने वा लिने कार्यलाई अपराधीकरण गर्न आवश्यक ठानी यसलाई कसुर कायम गरिएको हो । यस्तो सम्पत्ति चोरी, लुटपिट, डाँका, आपराधिक प्रवेश, ठगी वा अन्य जुनसुकै प्रकारको फौजदारी कसुर गरी प्राप्त गरेको हुनसक्छ । नेपालमा यस्तै प्रकृतिको कसुर मुलुकी ऐन चोरीको महलमा रहेको थियो । उक्त महलको २४ नं. मा चोरीको माल भनी जानीजानी लिने वा राख्नेलाई वा किन्ने कार्य दण्डनीय कसुर हुने व्यवस्था रहेको छ । यस दफाको उपदफा (१) मा भएको व्यवस्थाअनुसार कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई कसैले खरिद गर्नु, बिक्री गर्नु, लिनु, उपभोग गर्नु, राख्नु फौजदारी कसुर हुन्छ । कसुर गरेर ल्याएको हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भएर पनि त्यस्तो सम्पत्ति खरिद बिक्री गर्ने, लिने वा राख्ने कार्य कसुर हुन्छ । यस दफामा भएको व्यवस्थाअनुसार यस कसुरका लागि निम्न तत्वको आवश्यकता पर्दछ ।

- (क) कुनै कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति हो भन्ने,
- (ख) जानीजानी वा,
- (ग) विश्वास हुने कुनै मनासिव कारण भई,
- (घ) कसैले,
- (ङ) कुनै सम्पत्ति,
- (च) लिन, राख्न वा खरिद-बिक्री गर्न हुँदैन ।

यस दफामा विश्वास हुने कुनै मनासिव कारण भई भन्ने वाक्यांश प्रयुक्त गरिएको छ । यसबाट कुनै सम्पत्ति बजार मूल्य भन्दा सस्तोमा बिक्री गर्न ल्याएमा, त्यस्तो वस्तु दिन वा बिक्री गर्न ल्याउनेसँग हुन नसक्ने किसिमको भएमा, त्यस्तो सामान ल्याउने व्यक्तिले उक्त सामान प्राप्त गर्दा लिएको बिल भरपाई नभएमा वा यस्तै प्रकारको अस्वभाविक अवस्थादेखिएमा त्यस्तो वस्तु वा सम्पत्ति निजले कुनै कौफियत वा कसुर गरी प्राप्त गरेको हुन सक्ने विश्वास हुने मनासिव कारण हुनसक्छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ ।

उपदफा (२) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार यसरी कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने मनासिव कारण भई लिने, राख्ने वा खरिदबिक्री गर्ने कसुर गरेमा त्यस्तो कसुरदारलाई सजायको व्यवस्था गरिएको छ । जसअनुसार त्यस्तो कसुरदारलाई कसुर अनुसार पाँच वर्षसम्म कैद वा पचासहजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुन्छ । यसबाट यस कसुरलाई गम्भीर कसुर मानी तीन प्रकारको सजाय हुने व्यवस्था गरिएको हो । जसमा तोकिएको कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय पर्दछन् ।

यसै गरी यस दफाको उपदफा (३) मा गरिएको व्यवस्थाअनुसार त्यस्तो सम्पत्ति उक्त सम्पत्तिको धनीलाई फिर्ता दिनु पर्ने हुन्छ । अर्थात् कुनै कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति कसुरदारबाट लिए राखेको वा खरिद बिक्री गरेको सम्पत्ति सो सम्पत्तिको धनीलाई फिर्ता गर्नुपर्छ ।

सामान्यतः हरेक सभ्य मुलुकमा यस्तो कार्यलाई कसुर कायम गरिएको पाइन्छ । भारतीय दण्डसंहितामा चोरीको माल हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई कसैले राखेमा तीन वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था रहेको छ ।^{६६९} बेलायतको Theft Act, 1968 मा Handling Stolen Goods शीर्षक अन्तर्गत चोरीको समान हो भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई प्राप्त गर्ने, राख्ने कार्यलाई फौजदारी कसुर कायम गरिएको छ ।^{६७०} बेलायतमा यस कसुरमा कसुर अनुसार १४ वर्षसम्म कैद हुने व्यवस्था रहेको छ ।^{६७१}

२९०. हदम्याद : दफा २८६ वा २८७ अन्तर्गतको कसुर त्यस्तो कसुर भएको मितिले छ महिनाभित्र र दफा २८८ को अन्तर्गतको कसुरमा सो भए गरेको मितिले तीन महिनाभित्र र यस परिच्छेद अन्तर्गतको अन्य कसुर त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी :

यस दफामा यस परिच्छेदमा व्यवस्था गरिएका कसूमा के कति हदम्याद हुने वा कति समयभित्र उजुर गर्नुपर्ने भन्नेसम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । यस परिच्छेदमा उल्लिखित कसुरहरूमा ३ प्रकारका हदम्याद कायम गरिएको छ । जुन यस प्रकार रहेको छ ।

(क) दफा २८६ को आपराधिक प्रवेश (Criminal Trespass) को कसुर र दफा २८७ को आपराधिक उपद्रव (Criminal Mischief) को कसुरमा त्यस्तो कसुर भए गरेको मितिले छ महिनाभित्र उजुर दिनुपर्छ ।

(ख) दफा २८८ मा भएको लुटपिटको कसुरमा लुटपिट भए गरेको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर दिनुपर्छ । र

(ग) यस परिच्छेदको अन्य कसुर अर्थात् दफा २८९ मा उल्लिखित कसुर गरी प्राप्त गरेको सम्पत्ति लिने कसुरलगायतका अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर दिनुपर्छ ।

यसरी यस दफामा कसुरको प्रकृति अनुसार पीडितले थाहा पाउनसक्ने अवस्था र कारणलाई समेत मध्यनजर गरी भए गरेको मितिबाट हदम्याद सुरु हुने तथा थाहा पाएको मितिबाट हदम्याद सुरु हुने व्यवस्था गरिएको हो ।

हदम्याद सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तहरू :

(क) मुलुकी ऐन लुटपिटको ७ नं. मा लुटपिट भएको ३ महिनाभित्र नालिस नदिए लाग्न सक्तैन भन्ने उल्लेख भई लुटपिट भएकोमा सो भएको मितिले ३ महिनाभित्र नालिस दिनुपर्ने स्पष्ट कानूनी

^{६६९} Indian Penal Code, 1860, sec. 411.

^{६७०} The Theft Act, 1968, sec. 22 (1).

^{६७१} The Theft Act, 1968, sec. 22 (2).

व्यवस्था भएको देखिन्छ । वादीले वारदात भएको भनेको मिति २०४८।१२।२९ बाट हिसाब गर्दा २०४९।३।२८ गतेसम्ममा नालिस दिनुपर्ने हुन आउँछ । तर वादीले एक दिन ढिलो गरी अर्थात् २०४९।३।२९।२ मा मात्र फिराद पत्र दायर गरेकोदेखिँदा त्यस्तो फिरादलाई हदम्यादभित्र परेको भनी मान्न कानून सङ्गत देखिन नआउने ।^{६७२}

चौपायासम्बन्धी कसुर

परिचय

चौपायासम्बन्धी कसुरहरू नेपालको विशिष्ट परिस्थितिमा मुलुकी ऐनमा व्यवस्था भएका कसुरहरू भएका र यिनीहरूलाई स्थान दिनु उपयुक्त नैदेखिदाँ यस परिच्छेदमा यस्ता कसुरहरूको पहिचान गरिएको छ । चौपायासम्बन्धी कसुरहरू नेपालको कृषि प्रधान अर्थतन्त्र अन्तर्गत गाई गोरुको महत्वलाई आत्मसात् गरी विकास गरिएका विशिष्ट उपलब्धि मान्नु पर्छ । तत्कालीन परिस्थितिमा रासायनिक मल वा आधुनिक प्रांगारिक मल खादको मुलुकमा पहिचान भई प्रयोग नभएकोले खेतीको लागि आवश्यक मलको श्रोत पशु नै हुँदा त्यसको संरक्षण स्वभाविक देखिन्छ । त्यसरी नै मुलुकमा कृषि जन्यवस्तुको उत्पादका लागि आधुनिक यन्त्रको प्रयोग नभई सकेको अवस्थामा गोरु नै खेतीको लागि जोत्न अनिवार्य शक्ति र साधन हुँदा यसको संरक्षणका लागि आवश्यक कानूनी व्यवस्था हुनु त्यसवेलाको परिस्थितिमा कृषि विकासका लागि दीर्घकालीन दृष्टिकोणबाट चौपायासम्बन्धी कसुरको व्यवस्था भएको मान्नुपर्ने हुन्छ ।

विज्ञान र प्रविधिको उपलब्धिसँगै कृषिमा आएको परिवर्तनसँगै कृषि विकासका लागि चौपायाको महत्व ह्रास हुँदै गएको परिप्रेक्ष्यमा चौपायासम्बन्धी कसुरको गम्भीरता पनि ह्रास हुँदै गएको छ । मुलुकी ऐन, चौपायाको महलमा हदम्यादवाहेक विभिन्न १८ नम्बरमा पहिचान गरिएका व्यवस्थाहरूलाई प्रस्तावित संहितामा ३ दफामा सीमित गरिएको छ । मुलुकी ऐनमा कसुरको रूपमा परिभाषित अधिकांश कामहरू प्रस्तावित संहितामा पहिचान गरिएका छैनन् ।

गाई गोरुको नेपालको सन्दर्भमा धार्मिक तथा सांस्कृतिक महत्वका विषय रहेकोले पनि यसको संरक्षणका लागि कानूनी व्यवस्था हुनु वाञ्छनीय देखिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ७ को उपधारा (२) तथा सो संविधान प्रारम्भ हुनु अघि कायम रहेका प्रत्येक संविधानले गाईलाई राष्ट्रिय जनावरको रूपमा परिभाषा गरेको कारणले पनि गाईको राष्ट्रिय महत्व रहेको मान्नुपर्ने हुँदा यसको संरक्षणका लागि विशेष कानूनी व्यवस्था हुनु स्वाभाविक र तर्कपूर्ण छ । यस परिच्छेदमा देहायका विभिन्न तीन समूहका कसुरहरू मात्र पहिचान गरिएका छन् ।

२९१. गाई, गोरु मार्न वा कुट्न नहुने : (१) कसैले गाई वा गोरु मार्ने वा कुनै चोट पुऱ्याउने नियतले कुनै काम गर्नु हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कामबाट कुनै गाई वा गोरु मर्न गएमा त्यस्तो काम गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद हुनेछ ।

(३) कसैले गाई वा गोरुलाई कुटी अङ्ग भङ्ग पारेमा निजलाई छ महिनासम्म कैद र अन्य चोट पुऱ्याएमा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

(४) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कसैले कुनै गाई वा गोरुले आफ्नो वा अरूको जीउ वा ज्यानमा पुऱ्याउन लागेको क्षति बचाउन आवश्यक परेको कुनै

काम गर्दा त्यस्तो गाई वा गोरु मर्न गएमा वा त्यस्तो गाई वा गोरुलाई चोट पुगेको रहेछ भने यस दफाबमोजिम कसुर गरेको मानिनेछैन ।

टिप्पणी

प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार नियतवस कसैले पनि गाई, गोरुलाई मार्न वा कुट्न नहुने र नियतवस कसैले गाई, गोरुलाई मारेमा तीन वर्षसम्म कैदसजाय हुने व्यवस्था छ । यो सजाय मुलुकी ऐन, चौपायाको महलको नं १०, ११, १२ र १३ मा रहेको कैद सजाय (क्रमशः ६ र १२ वर्ष) को तुलनामा सारभूत रूपमा सजाय कटौती भएको अवस्था हो । त्यसरी नै कसैले गाई, गोरुलाई चोट पुऱ्याउने मनसायले कुनै काम गर्दा अङ्गभङ्ग भएमा ६ महिनासम्म कैद र अन्य कुनै किसिमले चोट पुऱ्याएमा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था छ । यो सजाय मुलुकी ऐन, चौपायाको महलको १४ नं मा व्यवस्था भएको सजाय (दुई वर्षसम्म कैद) को तुलनामा सारभूतमा सजाय कटौती गरिएको स्थिति मान्नुपर्ने हुन्छ । गाई, गोरु मार्ने वा कुट्ने उपर्युक्त कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषित गरिएको भए तापनि कसैको जीउज्यानमा गाई, गोरुबाट क्षति पुग्न लागेकोमा त्यस्तो क्षति हुनबाट जोगाउन आवश्यक हुने कुनै काम गर्दा गाई, गोरु मर्न गएमा वा गाई, गोरुलाई चोट पुग्न गएमा यस दफाबमोजिम कसुर नमानिने व्यवस्था गरिएको छ । स्पष्ट छ, यसरी कसैको ज्यान जोगाउने कुनै काम गर्दा गाई, गोरु मार्ने पूर्व तयारी र नियत नहुने र आत्म संरक्षणको मान्यताबमोजिम नियतवशबाहेक अन्य कुनै काम गर्दा गाई, गोरु मर्न गएमा वा चोट पुगेमा कसुर नहुने गरी मुलुकी ऐनको उपर्युक्त महलमा भएको कसुरसम्बन्धी व्यवस्थाको तुलनामा यस दफामा उल्लेख्य रूपमा कटौती गरिएको छ ।

२९२. चौपाया प्रति निर्दयी व्यवहार गर्न नहुने (१) कसैले कुनै चौपायालाई कुटी, हिकाई वा बोक्न सक्ने क्षमता भन्दा बढी भारी बोकाई वा सामर्थ्य भन्दा बढी दौडाई वा रोग, घाउ, खटिरा वा अन्य कुनै कारणबाट काम गर्न असमर्थ भएकोलाई काममा लगाई वा हानिकारक वस्तु सेवन गराई वा अन्य कुनै प्रकारले यातना दिन वा अन्य कुनै किसिमबाट निर्दयी वा क्रूर व्यवहार गर्न हुदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा मूलतः चौपायाप्रति निर्दयी, निर्मम वा क्रूर व्यवहार गर्न वा यातना दिन नहुने र त्यस्तो व्यवस्था गरेमा यस दफाबमोजिम कसुर गरेको मानिने व्यवस्था छ । यस दफाको प्रयोजनका लागि देहायको कुनै काम भएमा चौपाया प्रति निर्दयी व्यवहार गरेको वा चौपायालाई यातना दिएको मानिने व्यवस्था छ :

- १) चौपायालाई कुटेमा वा हिकाएमा,
- २) चौपायालाई बोक्न सक्ने क्षमता भन्दा बढी भारी बोकाएमा,
- ३) चौपायालाई सामर्थ्य भन्दा बढी दौडाएमा,
- ४) रोग, घाउ, खटिरा वा अन्य कुनै कारणबाट काम गर्न असमर्थ भएकोमा काम लगाएमा,

- ५) हानिकारक वस्तु सेवन गराएमा,
- ६) माथि लेखिएदेखि बाहेक अन्य कुनै प्रकारले यातना दिएमा,
- ७) माथि लेखिएदेखिए बाहेक अन्य कुनै प्रकारबाट निर्दयी वा क्रूर व्यवहार गरेमा ।

के कस्तो कामलाई यस दफाको प्रयोजनका लागि “अन्य कुनै प्रकारले” वा “अन्य कुनै किसिमले” यातना दिएको मानिने वा निर्दयी व्यवहार गरेको मानिने भन्ने विषय त्यस्तो कामको प्रकृति र त्यसमा चौपायालाई हुने परिणामबाट नै निर्धारण भई अदालतबाट व्याख्या हुने विषय हुनाले यहाँ सो सम्बन्धमा चर्चा गरिएको छैन । यस दफाबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

२९३. सार्वजनिक स्थलमा चौपाया मार्न नहुने : (१) यस संहितामा अन्यथा व्यवस्था भएकोमा बाहेक कसैले पनि कुनै चौपायालाई परम्परादेखि बली दिँदै आएको धार्मिक स्थलमा बाहेक अन्य कुनै पनि सार्वजनिक स्थलमा मार्न हुँदैन ।

स्पष्टीकरण: यस दफाको प्रयोजनको लागि “सार्वजनिक स्थल” भन्नाले बाटो, सडक, पुल, चौर वा मानिस आवत जावत गर्ने ठाउँ सम्भन्नु पर्दछ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै हुनेछ ।

टिप्पणी

यस परिच्छेदबमोजिम संरक्षण दिइएका चौपायालाई मार्न, चोट पुऱ्याउन वा चौपायालाई यातना दिन, निर्मम वा क्रूर व्यवहार गर्न नहुने विभिन्न कानूनी व्यवस्था गरिएको सम्बन्धमा दफा २९१ र दफा २९२ को सम्बन्धमा भएका टिप्पणीमा उल्लेख गरिएको छ । यस दफामा कानूनबमोजिम मार्न पाउने चौपायाको हकमा पनि परम्परादेखि बली दिँदै आएको धार्मिक स्थलमा बाहेक कसैले पनि सार्वजनिक स्थलमा कुनै पनि चौपायालाई मार्न नहुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

चौपायालाई कुन ठाउँमा र कसरी मारी मानव उपभोगका लागि त्यसको प्रयोग गर्ने भन्ने विषय मुलुकको सार्वजनिक व्यवस्था (Public Order) अन्तर्गतको विषय भएको र यसलाई कानूनबमोजिम नियमन पनि गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक ठाउँमा पशुहत्याबाट हुन सक्ने भौतिक तथा अभौतिक परिणतिलाई नियमन र नियन्त्रण गर्न पनि आवश्यक कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ । प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार बाटो, सडक, पुल, चौर वा मानिस आवतजावत गर्ने ठाउँलाई सार्वजनिक ठाउँको रूपमा परिभाषा गरी त्यस्तो ठाउँमा चौपाया मार्नेलाई एक महिनासम्म कैद वा जरिमाना वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

२९४. हृदम्याद : दफा २९२ अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले र यस परिच्छेद अन्तर्गतको अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

यस दफाअन्तर्गत मुद्दा चलाउने हदम्याद निर्धारण भएकोमा दफा २९२बमोजिम चौपाया प्रति निर्दयी व्यवहार गर्न नहुने कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले तीन महिनाभित्र र दफा २९१ र २९३ अन्तर्गतका कसुरमा सो दफाअन्तर्गतका कसुर भएको थाहा पाएको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर गरिसक्नुपर्ने र सो अवधिभित्र उजुर नपरेमा त्यसपछि उजुर नलाग्ने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

तैयक्तिक गोपनीयता तथा प्रतिष्ठाविरुद्धको कसुर

परिच्छेद - 9

गोपनीयताविरुद्धका कसुर

परिचय :

यस परिच्छेदमा व्यक्तिको गोपनीयता (प्राइभेसी) लाई संरक्षण गरिएको छ ।

मानिस समाजमा हुर्कीने, बढने र जीउने हुनाले समाज र अन्य व्यक्तिसँगको अन्तरक्रिया, सम्पर्क र सम्बन्ध मानिसको जीवनमा अपरिहार्य छ । यसकारण, मानिसको जीवन सार्वजनिक रूपमा देखिने खालको हुन्छ । तथापि, मानिसका जीवनका केही पक्षहरू नितान्त व्यक्तिगत र अन्तरङ्ग हुन्छन् । ती पक्षको समुदाय र अन्य व्यक्तिसँग सरोकार र सम्बन्ध हुँदैन । त्यो एउटा नितान्त आफ्नै र विशिष्ट संसार हुन्छ । त्यहाँ ऊ समुदायबाट लुकछ, समुदाय वा अरू व्यक्तिसँग देखिन चाहँदैन, आफ्नै इच्छाको जीवन जिउँछ । यही पक्षलाई संरक्षण गर्ने कानूनी व्यवस्था यस परिच्छेदमा गरिएको छ ।

गोपनीयता के हो र यसले के के कुरा समेट्छ भन्ने कुरा भन्न अत्यन्त कठिनाइ हुन्छ । गोपनीयताका सबै कुरालाई समेट्ने सिङ्गो कानूनी लिखत कहीं पनि बन्न सकेको छैन । गोपनीयताका विभिन्न पक्षलाई विभिन्न कानूनबाट फरकफरक तरिकाबाट संरक्षण गरिएको हुन्छ ।

गोपनीयता शब्द भिन्न भिन्न अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ । कसैले यसलाई व्यक्तिको एकान्तताको अधिकार (राइट टु वी लेट एलोन) अर्थात्, मानिसको निजी जीवनमा अरू कसैले हस्तक्षेप गर्न नपाउने अधिकार, कसैले व्यक्तिको आफ्नो जीवनका व्यक्तिगत र अन्तरङ्ग पक्षलाई नियन्त्रण गर्ने अधिकार र कसैले आफ्ना वारेको सूचना वा जानकारी प्रवाह गर्ने वा नगर्ने र गर्ने भए केकति गर्ने भन्ने कुरा निर्धारण गर्ने अधिकारलाई जनाउँछ भन्ने अर्थमा लिएका छन ।^{६७३} गोपनीयतालाई व्यक्तिको आफ्नो जीउको नियन्त्रण गर्ने र आफ्ना वारेको जानकारी वा सूचनाप्रवाह नियन्त्रण गर्ने अधिकारलाई जनाउँछ भनिएको छ ।^{६७४}

गोपनीयता दुई श्रेणीका हुन्छन् भनिएको छ ।^{६७५} कुनै व्यक्तिले कुनै काम गरेको कारणबाट उल्लङ्घन हुने अरू व्यक्तिको गोपनीयता । उदाहरणका लागि, कसैको घरमा उसको अनुमति नलिई प्रवेश गर्नु । यसलाई दुष्कृति पनि भनिन्छ । यो गोपनीयता साधारण कानूनद्वारा संरक्षित भएको हुन्छ । अर्को गोपनीयता हो संवैधानिक गोपनीयता । यो गोपनीयता संविधानद्वारा संरक्षित हुन्छ । खास गरी संयुक्त राज्य अमेरीकामा यो व्यवस्था रहेको छ । नेपालमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा केही कुरामा सम्बन्धमा र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २८ मा व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार, चरित्रसम्बन्धी कुराहरूको गोपनीयता कानूनद्वारा तोकिएको अवस्थामा बाहेक अनतिक्रम्य हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहेको छ ।

संवैधानिक गोपनीयता व्यक्तिको मौलिक हक वा स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित छ । यसमा व्यक्तिको शरीरसँगै व्यक्तित्व पनि अनुल्लङ्घनीय मानिन्छ । यस अधिकार अन्तर्गत प्रत्येक व्यक्तिलाई

६७३ Richard A Glen, The Right to Privacy, पृष्ठ ३, एबीसी सीओले, सान्ता बार्बरा क्यालीफोर्नीया, २००३ ।

६७४ S.K Sharma, Privacy Law: A Comparative Study, P.113, 1994

६७५ Richard A Glen, पूर्व उद्धृत, पृष्ठ ५

एउटा विशिष्ट प्रकृतिको हुन्छ र उसको यो प्रकृतिलाई सम्मान गरिनु पर्छ । यसलाई व्यक्तिको वैयक्तिक स्वायत्तता भनिन्छ । यो स्वायत्तता व्यक्ति अरूबाट नियन्त्रणमुक्त भएमात्र अनुभूती गर्न सकिन्छ । आफ्ना व्यक्तिगत र अन्तरङ्ग पक्षमा निर्णय गर्न स्वतन्त्र हुन्छ । खासगरी, व्यक्तिको विवाह, सम्बन्ध विच्छेद, सन्तानोत्पादन, शिक्षा दिक्षा, पारिवारिक सम्बन्ध र यौनसम्बन्धका सम्बन्धमा निर्णय लिन व्यक्ति स्वतन्त्र हुन्छ । यसमा राज्यले हस्तक्षेप गर्न सक्तैन । यसका अतिरिक्त, यस अधिकारले सरकारले व्यक्तिका व्यक्तिगत विषयलाई प्रकट गर्न नपाउने कुरालाई पनि जनाउँछ ।^{६९६}

दुष्कृतजन्य गोपनीयता पनि व्यक्तिको स्वतन्त्रतासँग सम्बन्धित हुन्छ । संवैधानिक गोपनीयता र यस गोपनीयतामा के फरक छ भने संवैधानिक गोपनीयताले राज्यलाई व्यक्तिको व्यक्तिगत र अन्तरङ्ग जीवनमा हस्तक्षेप गर्नबाट रोक लगाउँछ । राज्यले त्यसरी हस्तक्षेप गर्ने कानून बनाएमा अदालतबाट त्यस्तो कानून बदर हुन्छ र सबै व्यक्तिको अधिकार संरक्षण र प्रत्याभूत हुन्छ । दुष्कृतजन्य गोपनीयतामा भने एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिको व्यक्तिगत र अन्तरङ्ग जीवनमा हस्तक्षेप गरेमा वा हानिनोक्सानी पुऱ्याएमा त्यसरी हस्तक्षेप गर्ने व्यक्तिले क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने हुन्छ । अन्य मुलुकमा यस्तो कार्यलाई देवानी कानूनद्वारा नियमन हुन्छ । केही मुलुकमा अपराध संहितामा राखिएको छ । यसमा कसुरदारलाई सजाय हुनुको साथै कसुरदारले क्षतिपूर्ति समेत तिर्नुपर्छ ।

प्रस्तुत परिच्छेदमा रहेका व्यवस्थाहरू दुष्कृतजन्य गोपनीयतासँग सम्बन्धित रहेको देखिन्छ ।

२९५. अर्काको कुरा सुन्न वा ध्वनिअङ्कन गर्न नहुने : (१) कसैले दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिहरू बीचमा भएका कुनै कुरा अधिकारप्राप्त अधिकारीको अनुमतिले वा त्यसरी कुरा गर्ने व्यक्तिहरूको मन्जुरी बिना कुनै यान्त्रिक उपकरणको प्रयोग गरेर सुन्न वा त्यस्तो कुराको ध्वनिअङ्कन गर्न हुँदैन

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना दुवै हुनेछ ।

तर सार्वजनिक रूपमा गरिएको भाषण वा वक्तव्यको हकमा यो दफा लागू हुनेछैन ।

टिप्पणी

यस दफामा दुई वा दुईभन्दा बढी व्यक्तिहरूबीच भएका कुनै कुरा कुनै यान्त्रिक उपकरणको प्रयोग गरेर सुन्ने वा त्यस्तो कुराको ध्वनिअङ्कन गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

व्यक्तिगतरूपमा गरिएका कुराहरू गोपनीयताका विषयवस्तु हुन् । त्यसरी कुरा गर्ने व्यक्तिले त्यस्तो कुरा र सोको भाव अरू कसैले थाहा नपाओस र कुराकानी गर्ने व्यक्ति बीच नै सीमित होस् भन्ने इच्छा राखेको हुन्छ । त्यस्तो कुरा यान्त्रिक उपकरण प्रयोग गरेर सुन्ने वा त्यस्तो कुराको ध्वनिअङ्कन गर्ने कार्य गरेमा त्यस्तो कुरा सार्वजनिक हुन्छन र अरू व्यक्तिले थाहा पाउन सक्तछन । यसबाट त्यसरी कुरा गर्ने व्यक्तिको व्यक्तिगत कुरा, इच्छा, भाव अरूले थाहा पाउँछन । सुख दुख, खुशीयाली वा हर्ष, विस्मात्, वेदनाका भावहरू सार्वजनिक हुन्छन् । त्यस्ता कुरा अरूले थाहा पाउँदा त्यसरी कुरा गर्ने व्यक्तिले लज्जाबोध वा अपमानबोध गर्न सक्तछ । तसर्थ, नितान्त व्यक्तिगत र

अन्तरङ्ग कुराको गोपनीयता कायम रहोस् र व्यक्तिहरूले आफ्नोआफ्नो जीवन खुसियालीसाथ जीउन पाऊन् भन्ने उद्देश्य यस दफाको रहेको छ ।

यस दफामा कसुर नहुने अवस्थाहरू पनि रहेको छन् । ती अवस्थाहरू निम्न छन् :

(क) अधिकारप्राप्त अधिकारीको अनुमतिले वा त्यसरी कुरा गर्ने व्यक्तिहरूको मन्जुरीले त्यस्तो कुरा त्यसरी सुन्ने वा त्यस्तो कुराको ध्वनिअङ्गन गरेमा त्यस्तो कार्य कसुर हुँदैन । व्यक्तिगत कुराकानी भए पनि निश्चित अवस्थामा र निश्चित व्यक्तिले गरेका कुरा सुन्न वा त्यस्तो कुराको ध्वनिअङ्गन गर्न सकिन्छ । खासगरी, कुनै कसुरमा संलग्न भएको वा हुन सक्ने व्यक्तिले गरेको कुराकानी अधिकारप्राप्त अधिकारीको अनुमति लिई सुन्न वा ध्वनिअङ्गन गर्न सकिन्छ । यसबाट, अपराधको अनुसन्धान भई कसुरलाई सजाय हुने हुनाले सार्वजनिक हित हुन्छ । तसर्थ, यस अवस्थालाई कसुर मानिँदैन ।

(ख) त्यसरी कुरा गर्ने व्यक्तिहरूको मन्जुरी लिएर सुन्न वा ध्वनिअङ्गन गर्न सकिन्छ ।

(ग) सार्वजनिक रूपमा गरिएको भाषण वा वक्तव्य पनि सुन्न वा ध्वनिअङ्गन गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक रूपमा गरिएको भाषणमा व्यक्तिगत कुराहरू नहुने र भए पनि सार्वजनिक रूपमा अभिव्यक्त गर्दा ती व्यक्तिगत नरहने हुनाले त्यसरी सुन्दा वा ध्वनिअङ्गन गर्दा कसुर हुँदैन । यस दफामा परिभाषित भएको कसुर भएमा कसुरदारले तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना व्यहोर्नु पर्ने प्रस्ताव गरिएको छ ।

२९६. गोप्य कुरा प्रकट गर्न नहुने : (१) कसैले आफ्नो व्यावसायिक कामको सिलसिलामा कुनै व्यक्तिबाट थाहा पाएको निजको कुनै गोप्य कुरा कानूनले बाध्य गराएको वा सो व्यक्तिले अनुमति दिएको अवस्थामा बाहेक कसैलाई पनि प्रकट गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा व्यावसायिक काम गर्ने व्यक्तिसँग आफ्नाआफ्नो कामको सिलसिलामा कुनै व्यक्तिले भनेको कुरा त्यस्तो व्यावसायिक काम गर्ने व्यक्तिले अरूलाई भन्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

व्यावसायिक काम गर्ने भन्नाले कुनै खास विषयको परामर्श दिने, प्रतिनिधित्व गर्ने वा खास प्रकारको प्राविधिक काम गर्ने र अन्य यस्तै कार्यलाई जनाउँछ । उदाहरणका लागि, कानूनव्यवसायी, चिकित्सक, लेखापरीक्षक, इन्जिनियर आदि । व्यावसायिक काम गर्ने व्यक्तिसँग परामर्श लिने व्यक्तिले खुलस्त कुरा नगरेसम्म व्यावसायिक काम गर्ने व्यक्तिले सही परामर्श दिन सक्तैनन । त्यसरी खुलेर कुरा गर्दा कतिपय कुराहरू नितान्त व्यक्तिगत वा व्यावसायिक हुन सक्तछन् । त्यस्ता कुरा त्यस्तो परामर्श दिने व्यक्तिले प्रकट गरेमा त्यस्तो कुरा गर्ने व्यक्तिले लज्जाबोध वा अपमान वा अन्य हानिनोक्सानी सहनुपर्ने हुन सक्तछ । तसर्थ, सो कार्यलाई निरूत्साहन गर्न र सजाय गर्न यो कसुरको व्यवस्था गरिएको हो ।

यस दफामा कसुर नहुने अवस्था पनि रहेका छन् । ती हुन्:

- (क) कानूनले सो कुरा प्रकट गर्न बाध्य गराएकोमा, र
- (ख) त्यस्तो कुरा प्रकट गर्न त्यस्तो व्यक्तिले अनुमति दिएकोमा ।

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४५ मा कानूनव्यवसायीले आफूलाई नियुक्त गर्ने पक्षको अनुमति नलिई सो पक्ष वा निजको वारेसले दिएको जानकारी प्रकट गर्नु नहुने व्यवस्था रहेको छ । यसै गरी कुनै व्यक्तिको कानून व्यवसायी नियुक्त भइसकेपछि कुनै अपराध भई निजले सो कुरा थाहा पाएमा सो कुरा प्रकट गर्न सकिने व्यवस्था रहेको छ ।

यस दफाबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ ।

२९७. अनुमति विना कुनै व्यक्तिको तस्बिर खिचन नहुने : (१) कसैले कुनै व्यक्तिको अनुमति विना निजको तस्बिर खिचन वा निजको तस्बिरसँग अरू कसैको तस्बिर राखी अर्को तस्बिर बनाउन वा एको तस्बिरको केही भाग अर्को व्यक्तिको अर्को भागसँग राखी तस्बिर बनाउन वा प्रकाशन गर्न गराउन हुँदैन ।

तर कसैले कुनै सार्वजनिक स्थानको तस्बिर खिच्दा सो स्थानमा रहेको कुनै व्यक्ति समेतको तस्बिर खिचिन गएको रहेछ भने यस दफाबमोजिम कसुर गरेको मानिनेछैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा कुनै व्यक्तिको अनुमति नलिई निजको तस्बिर खिच्ने र तस्बिर हेराफेरी गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । एक व्यक्तिको तस्बिर र अर्को व्यक्तिको तस्बिर साथ राखी अर्को तस्बिर बनाउने र एक व्यक्तिको तस्बिरको एक भाग र अर्को व्यक्तिको तस्बिरको अर्को भागसँग मिलाई अर्को तस्बिर बनाउने कार्यबाट तस्बिरको हेराफेरी हुन्छ ।

प्रत्येक व्यक्तिको शरीर अनतिक्रम्य हुन्छ । व्यक्तिको तस्बिर उसको शरीर प्रदर्शन गर्ने माध्यम हो । यसका अतिरिक्त, गोपनीयताको दृष्टिकोणले व्यक्तिको तस्बिर अत्यन्त महत्वपूर्ण हुन्छ । गोपनीयतामा व्यक्ति बाहिरि संसारमा आउन चाहुँदैन भने तस्बिरले व्यक्तिलाई बाहिरि संसारमा ल्याइदिन्छ । तसर्थ, व्यक्तिको मन्जुरी नलिई तस्बिर खिच्ने कार्यलाई कसुर मानिएको हो । एक व्यक्तिको तस्बिर र अर्को व्यक्तिको तस्बिरसँगै राखी वा हेराफेरी गरी तस्बिर बनाउने कार्यबाट व्यक्तिको बदनाम गर्ने, अपमान गर्ने कार्य हुँदा त्यस्तो कार्यलाई कसुर मानिएको हो ।

यस दफामा कसुर नहुने अवस्था पनि रहेका छन् । ती हुन् :

- (क) त्यस्तो व्यक्तिको अनुमतिले तस्बिर खिच्दा र
- (ख) कुनै सार्वजनिक स्थानको तस्बिर खिच्दा सो स्थानमा रहेको कुनै व्यक्ति समेतको तस्बिर खिचिन गएमा ।

व्यक्तिको गोपनीयता निश्चित स्थान वा एकान्त स्थानमा रहने हुनाले सार्वजनिक स्थानको तस्बिर खिच्दा सो स्थानमा रहेको व्यक्तिको तस्वीर पनि खिचिएमा यस दफाबमोजिमको कसुर हुँदैन । सजायको हकमा एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना प्रस्ताव गरिएको छ ।

२९८. अनुमति विना एकको तस्बिर अरूलाई दिन वा बिक्री गर्न नहुने : (१) कसैले कुनै व्यक्तिको तस्बिर निजको अनुमति विना अरूलाई दिन वा बिक्री गर्न वा निजलाई भिभ्याउन वा सताउने, हैरान पार्ने वा निजबाट कुनै अनुचित फाइदा लिने वा तस्बिरको व्यापारिक प्रयोग गरी फाइदा लिने नियतले प्रकाश गर्न, प्रचार वा खरिद बिक्री गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा देहायका कार्यलाई कसुर मानिएको छ :

(क) कुनै व्यक्तिको अनुमति नलिई निजको तस्बिर अरूलाई दिने, बिक्री गर्ने, र

(ख) कुनै व्यक्तिलाई दुःख हैरानी दिने, सताउने, निजबाट अनुचित फाइदा लिने वा तस्बिरबाट आर्थिक फाइदा लिने नियतले निजको तस्बिर प्रकाश गर्ने, प्रचार गर्ने वा खरिद बिक्री गर्ने ।

यस दफाबमोजिमको कसुर भएमा कसुरदारलाई तीन वर्षसम्म कसुर वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने सजाय प्रस्ताव गरिएको छ ।

२९९. चिठी खोल्न वा टेलिफोनमा गरेको कुरा सुन्न नहुने : (१) अधिकारप्राप्त अधिकारी वा सम्बन्धित व्यक्तिको अनुमति विना कसैको चिठी खोल्न वा अरूले टेलिफोनमा गरेको कुरा कुनै यान्त्रिक उपकरणको प्रयोग गरेर बीचमा सुन्न वा ध्वनिअङ्कन गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा देहायका कार्यलाई कसुर मानिएको छ :

(क) कुनै व्यक्तिले लेखेको चिठी निजको अनुमति नलिई खोल्ने, र

(ख) व्यक्तिहरूबीच भएको टेलिफोन कुराकानी निजहरूको अनुमति नलिई यान्त्रिक उपकरणको प्रयोग गरेर बीचमा सुन्ने वा ध्वनिअङ्कन गर्ने ।

व्यक्तिगत चिठी वा टेलिफोनमा भएका कुरा मानिसका गोपनीयताका कुरा हुन । यसमा मानिसका सुखदुख, अन्तरङ्ग कुराहरू, वैयक्तिक भावनाहरू वा व्यापारिक कुराहरू उल्लेख हुन सक्तछन् । व्यक्तिगत चिठी खोल्दा वा टेलिफोनमा भएका कुराहरू सुन्दा वा ध्वनिअङ्कन गर्दा त्यस्ता कुराहरू सार्वजनिक हुन्छन् र व्यक्तिले लज्जाबोध गर्न वा अपमान भएको महसुस गर्न सक्तछ । यसका अतिरिक्त, यस्ता कुराहरू सार्वजनिक गर्दा व्यक्तिले कुनै किसिमको नोकसानि समेत व्यहोनुपर्ने हुन सक्तछ । सो कुरा हुन नदिने उद्देश्यले यस दफाअनुसार कसुर र सजायको व्यवस्था गर्नुपरेको हो ।

यस दफामा कसुर नहुने अवस्थाका बारेमा पनि स्पष्ट पारिएको छ । अधिकारप्राप्त अधिकारीको अनुमति लिएर वा सम्बन्धित व्यक्तिको अनुमति लिएर त्यस्तो चिठी खोल्दा वा व्यक्तिहरूबीच भएको टेलिफोन कुराकानी यान्त्रिक उपकरणको प्रयोग गरेर बीचमा सुन्दा वा ध्वनिअङ्कन गर्दा कसुर हुँदैन ।

खास गरी कुनै कसुरको अनुसन्धान गर्दा वा कुनै कसुरमा संलग्न छ भन्ने शङ्का भएको व्यक्तिले लेखेको चिठी खोल्न वा व्यक्तिहरूबीच भएको टेलिफोन कुराकानी सुन्न अपराधअनुसन्धानको

लागि आवश्यक हुन सक्छ । यस अवस्थामा अधिकारप्राप्त अधिकारीको अनुमति लिएर त्यस्तो कार्य गर्दा यस दफाबमोजिमको कसुर हुँदैन ।

यस दफाबमोजिमको कसुरवापत एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुने कुरा प्रस्ताव गरिएको छ ।

३००. विद्युतीय माध्यमद्वारा गोपनीयता भङ्ग गर्न नहुने : (१) कसैले विद्युतीय माध्यममा रहेको वा प्रवाह हुने सूचना, जानकारी, पत्राचार अनाधिकृत रूपमा प्राप्त गर्न त्यसको गोपनीयता भङ्ग गर्न वा अनाधिकृत रूपमा कसैलाई हस्तान्तरण गर्न, गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा विद्युतीय माध्यममा रहेको वा प्रवाह हुने सूचना, जानकारी, पत्राचार अनधिकृत रूपमा प्राप्त गर्ने, सोको गोपनीयता भङ्ग गर्ने वा अनधिकृत रूपमा कसैलाई हस्तान्तरण गर्ने, गराउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । उदाहरणका लागि, कसैको कम्प्युटरमा रहेको सूचना वा इमेल वा इमेलमा रहेको कुनै व्यहोरा त्यस्तो सूचना वा इमेल लेख्ने वा प्राप्त गर्ने व्यक्तिको सहमति नलिई प्राप्त गर्ने कार्य ।

यस दफाबमोजिमको कसुरमा पनि दफा २९, सरह एक वर्षसम्म कैद र दशहजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने सजाय प्रस्ताव गरिएको छ ।

३०१. छलकपटपूर्ण टेलिफोन गर्न नहुने : कसैले आफ्नो परिचय दिई वा नदिई कसैलाई छल्ने, धोखा दिने, हैरानी पार्ने वा सताउने उद्देश्यले छलकपटपूर्ण टेलिफोन गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा छलकपटपूर्ण टेलिफोन गर्ने वा गराउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । सञ्चारक्षेत्रको विकाससँगै यस क्षेत्रमा देखिएका विकृतिलाई नियन्त्रण गर्ने उद्देश्यले यो दफाका कामलाई कसुरको रूपमा परिभाषा गरिएको हो । छलकपटपूर्ण टेलिफोन गरी व्यक्तिलाई हैरान बनाउने, डर, त्रास र धम्की दिने कामपछिल्लो समयमा बृद्धि भइरहेको सन्दर्भमा यस्तो कामलाई नियन्त्रण हुन आवश्यक छ ।

छलकपटपूर्ण भन्नाले साँचो रूपमा वा इमान्दारीपूर्वक वा असल नियतले टेलिफोन नगर्ने कार्यलाई जनाउँछ । दूषित नियतले टेलिफोन गर्दा छलकपटपूर्ण टेलिफोन गरिएको हुन्छ । टेलिफोन गर्नेले आफ्नाआफ्नो परिचय दिएर वा नदिईकनै कुनै व्यक्तिलाई छल्ने, धोखा दिने, हैरान पार्ने वा सताउने उद्देश्यले र गरिएको टेलिफोन छलकपटपूर्ण टेलिफोन गर्ने कार्य हो । यो काम इमान्दारीविरुद्धको कसुर हुनाले यसवापत एक वर्षसम्म कैद वा दशहजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने सजाय प्रस्ताव गरिएको छ ।

३०२. हैरान पार्ने बदनियतले चिठी पत्र लेखन नहुने : (१) कसैलाई डर, त्रास वा दुःख वा हैरानी दिने, अपमान वा बेइज्जत गर्ने बदनियतले कुनै चिठीपत्र, पर्चा वा अन्य कुनै किसिमको लिखत लेखी लेखाई वा विद्युतीय माध्यमद्वारा धम्की दिने, सताउने, जिस्क्याउने वा अन्य कुनै किसिमले अनुचित व्यवहार गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा चिठीपत्र, कुनै लिखत वा विद्युतीय माध्यममार्फत कसैलाई धम्की दिने, सताउने, जिस्क्याउने वा अनुचित व्यवहार गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । लिखत भन्नाले कुनै कुरा लेखिएको कुरा जनाउने वा देखिने कागजलाई जनाउन खोजिएको छ । कुनै कुरा लिनेदिने गरी गरिएको लिखतलाई जनाउन खोजिएको होइन । यस दफाबमोजिमको कसुर हुनको लागि चिठीपत्र वा कुनै लिखत लेख्ने वा विद्युतीय माध्यम प्रयोग गर्ने व्यक्तिले कसैलाई डरत्रास वा दुःख वा हैरानी दिने, अपमान वा बेइज्जत गर्ने नियतले गरेको हुनुपर्छ ।

सजायको हकमा यस दफाबमोजिमको कसुरको प्रकृति पनि दफा ३०१ मा उल्लेख भएसरह हुनाले सोहीबमोजिम प्रस्ताव गरिएको छ ।

३०३. अरूको शरीर खान तलास गर्न नहुने : (१) कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारी वा निजको आदेश वा सुरक्षाको प्रयोजनका लागि खटिएको व्यक्तिले अधिकारप्राप्त अधिकारीको अनुमतिले बाहेक कसैले सम्बन्धित व्यक्तिको स्वीकृति विना अरूको शरीर, सवारीसाधन वा निजी प्रयोगका वस्तुहरूको खानतलासी गर्न गराउन हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा कुनै व्यक्तिको स्वीकृति नलिई निजको शरीर, सवारीसाधन वा निजी प्रयोगका वस्तुहरूको खानतलासी गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ ।

प्रत्येक व्यक्ति स्वतन्त्र मानव भएकोले निजको शरीर पनि स्वतन्त्र र अनतिक्रम्य रहेको मानिन्छ । स्वतन्त्ररूपमा जीउनको लागि कसैले पनि निजको शरीरमा कसैले हस्तक्षेप गर्न नसक्ने हुनुपर्छ । अर्थात्, निजको शरीर छुने, स्पर्श गर्ने कार्य गर्नु कानूनी दृष्टिकोणबाट उचित हुँदैन । तसर्थ, व्यक्तिको शरीर वा जीउ अनुतिक्रम्य हुन्छ । खानतलासी गर्ने कार्यले यो स्वतन्त्रताउपर हस्तक्षेप गर्ने भएकोले यसलाई कसुर मानिएको छ ।

यस दफामा कसुर नहुने अवस्था पनि रहेको छ । ती अवस्था हुन :

(क) कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारी वा निजको आदेशले कुनै व्यक्तिको शरीर, सवारीसाधन वा निजी प्रयोगका वस्तुहरूको खानतलासी गरेमा,

(ख) सुरक्षाको प्रयोजनका लागि खटिएको व्यक्तिले अधिकारप्राप्त अधिकारीको अनुमतिले कुनै व्यक्तिको शरीर, सवारीसाधन वा निजी प्रयोगका वस्तुहरूको खानतलासी गरेमा, र

(ग) सम्बन्धित व्यक्तिको स्वीकृति लिएर निजको शरीर, सवारीसाधन वा निजी प्रयोगका वस्तुहरूको खानतलासी गरेमा ।

खण्ड (क) बमोजिमको अवस्था कसुर गरेको, कसुरमा संलग्न रहेको शङ्का भएको वा कसुरको अनुसन्धानको सिलसिलामा खानतलासी गरिने कार्य हो । यस अवस्थामा त्यस्तो कसुरको अनुसन्धान गर्ने वा गरिने खानतलासी गर्दा यस दफाबमोजिमको कसुर हुँदैन ।

खण्ड (ख)को अवस्था सुरक्षाको काममा खटिएको व्यक्तिले सुरक्षाको लागि खानतलासी गर्ने अवस्था हो । सुरक्षाकर्मी भन्नाले सरकारी सुरक्षाकर्मी वा सुरक्षाको काम गर्न कानूनबमोजिम इजाजतपत्र प्राप्त व्यक्तिलाई जनाउँछ । राज्यमा सुरक्षा कायम गर्नु राज्यको काम भएको र सुरक्षा सार्वजनिक हितको विषय भएकोले सुरक्षाको प्रयोजनको लागि खटिएको व्यक्तिले कुनै व्यक्तिको शरीर, सवारीसाधन वा निजी प्रयोगका वस्तु खानतलासी गर्दा यस दफाबमोजिमको कसुर हुँदैन । यस दफाबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पनि एक वर्षसम्म कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने प्रस्ताव गरिएको छ ।

३०४. अरूको आवासमा अनाधिकृत प्रवेश गर्न नहुने : (१) कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारी वा निजको आदेशले बाहेक कसैले अरूको घरमा सम्बन्धित घर धनीको स्वीकृति विना अनाधिकृत रूपमा प्रवेश गर्न, घर धनी वा निजको परिवारको गोप्यता भङ्ग गर्न वा त्यस्तो घरको खानतलासी गर्न गराउन हुँदैन ।

स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनका लागि “घर” भन्नाले कुनै व्यक्तिले बसोबास गरेको घर, निवास, आवास, कोठा संभन्नु पर्छ र सो शब्दले त्यस्तो व्यक्तिले रात बिताउने गरी बसेको होटेल कोठा, शिविर र पाल समेत सम्भन्नुपर्छ ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा कुनै व्यक्तिको घरमा निजको स्वीकृती विना प्रवेश गर्ने, निजको वा निजको परिवारको गोप्यता भङ्ग गर्ने वा त्यस्तो घरको खानतलासी गर्ने गराउने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । घरले कुनै व्यक्ति बसोबास गरेको घर, निवास, आवास, कोठा, रात बिताउने गरी बसेको होटेल कोठा, शिविर र पाललाई समेत जनाउँछ ।

व्यक्तिको घर उसका लागि सबैभन्दा पवित्र स्थान हो । शान्त व्यक्ति आफ्नो घरमा राजदरवारमा राजकुमार भैं सुरक्षित हुन्छ भनिन्छ । घरमा व्यक्ति आफ्नो इच्छानुरूप बस्न, सुत्न, विश्राम गर्न, रहन र अरू काम गर्न सक्तछ । घर व्यक्तिको गोपनीयताको स्थान हो । तसर्थ घरको पवित्रतालाई उल्लङ्घन गरिनु हुँदैन । सोही कुरालाई यस दफाले संरक्षण गर्न खोजेको छ ।

यस दफामा कसुर नहुने अवस्था पनि रहेको छ । कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारी वा निजको आदेशले कुनै व्यक्तिको घरमा निजको स्वीकृती विना प्रवेश गरेमा, निजको वा निजको परिवारको गोप्यता भङ्ग गरेमा वा त्यस्तो घरको खानतलासी गरेमा यस दफाको कसुर हुँदैन । यस्तो अवस्था खास गरी कुनै कसुरको अनुसन्धानको सिलसिलामा हुन सक्तछ ।

यस दफाबमोजिमको कसुर केही गम्भीर भएकोले सोवापत तीन वर्षसम्म कैद वा तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने सजाय प्रस्ताव गरिएको छ ।

३०५. क्षतिपूर्ति भराइदिनुपर्ने : यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर गरी कसैले कुनै लाभ प्राप्त गरेको वा कसैलाई कुनै किसिमको हानि, नोक्सानी वा क्षति पुऱ्याएको रहेछ भने कसुरबाट त्यस्तो लाभ, हानि, नोक्सानी वा क्षतिको क्षतिपूर्ति समेत भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा यस परिच्छेदबमोजिमको कसुरबाट कसैले कुनै लाभ प्राप्त गरेमा वा कसैलाई कुनै किसिमको हानि, नोक्सानी वा क्षति पुगेमा कसुरदारले सोवापत क्षतिपूर्ति तिर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

३०६. हदम्याद : यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुरमा कसुर भए गरेको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

यस दफामा यस परिच्छेदअन्तर्गतको कसुरमा उजुर गर्ने हदम्यादको अवधि तोकिएको छ । यसअनुसार कसुर भए गरेको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर गरिसक्नुपर्छ ।

गाली बेइज्जतीसम्बन्धी कसुर

परिचय :

कानूनले व्यक्तिको जीउ ज्यान वा शरीर, सम्पत्ति र प्रतिष्ठाको संरक्षण गरेको हुन्छ । प्रस्तुत परिच्छेदमा व्यक्तिको प्रतिष्ठा संरक्षण गर्ने उद्देश्य रहेको छ र व्यक्तिको प्रतिष्ठामा हानिनोक्सानी गर्ने कार्यलाई कसुर मानी सजाय गरिएको छ ।

व्यक्तिको प्रतिष्ठा निजको समुदायसँगको वा बाहिरी सम्बन्ध हो । समुदाय वा अरू व्यक्तिले निजका बारेमा राख्ने वा दिने मानसम्मान नै व्यक्तिको प्रतिष्ठा हो । आफूले आफ्नाआफ्नो बारेमा राख्ने धारणा वा मानसम्मान प्रतिष्ठा होइन । कसैले कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई अरूको दृष्टिमा खराव देखिने वा होच्याएको देखिने अभिव्यक्ति देखिएमा वा व्यक्तिको बाहिरी सम्बन्धमा क्षति पुऱ्याएमा त्यस्तो व्यक्ति वा संस्थाको प्रतिष्ठामा धक्का लाग्दछ । व्यक्तिलाई निजको प्रतिष्ठा निजको जीउ,ज्यान र सम्पत्ति बराबर र कहिलेकाँही सोभन्दा पनि बढी महत्वपूर्ण हुन्छ । सम्पत्ति एकपटक गुमेमापछि आर्जन गर्न पनि सकिन्छ तर एकपटक गुमेको प्रतिष्ठा पुनःस्थापना हुन कठिन हुन्छ । व्यक्तिले सदैव आफ्नाआफ्नो प्रतिष्ठामा आँच नआओस् भन्ने कार्य गर्न खोजिरहेको हुन्छ । तसर्थ, कसैले कसैको प्रतिष्ठामा आँच आउने काम नगरोस् र गरेमा सो कार्य दण्डनीय हुने उद्देश्यले यस परिच्छेदका कसुरको व्यवस्था गरिएको हो ।

अन्य मुलुकमा प्रतिष्ठासम्बन्धी विषयलाई फौजदारी कानूनले भन्दा दुष्कृति (Tort) सम्बन्धी कानूनले संरक्षण गरेको हुन्छ । नेपालमा अपराध संहितामा राखिएको छ । प्रतिष्ठाका सम्बन्धमा यस संहितामा भएका व्यवस्था भारतीय दण्डसंहिताबाट प्रभावित भएको देखिन्छ । यो विषयलाई फौजदारी कानूनमा भन्दा दुष्कृति (Tort) सम्बन्धी कानूनमा राख्नुपर्ने धारणा बेलाबखतमा उठिरहेको छ । तथापि, भारतीय कानून आयोगको बयालिसौँ प्रतिवेदनमा सो विषय अपराध संहितामा नै राख्नुपर्ने केही कारणहरू दिइएका छन् ।^{१७७} (१) दुष्कृति (Tort) सम्बन्धी कानूनमा बेइज्जतीको उपचार क्षतिपूर्ति मात्र हुन्छ, जुन कसुरको अनुपातमा अत्यन्त थोरै हुन्छ (२) समाजका केही तप्काका मानिसहरू मुद्दा मामिला गर्न आर्थिक रूपमा असक्षम हुन्छन् । यस परिस्थितिमा दुष्कृति (Tort) सम्बन्धी कानून प्रभावकारी हुँदैन र बेइज्जतीसम्बन्धी कार्य रोक्न फौजदारी कानून नै प्रभावकारी हुन्छ ।

बेइज्जती हुनको लागि निम्न कुरा हुनुपर्छ : (१) कुनै व्यक्तिले कुनै व्यक्तिका बारेमा कुनै लिखित वा मौखिक अभिव्यक्ति दिएको वा आक्षेप लगाएको हुनुपर्छ (२) त्यस्तो अभिव्यक्ति प्रकाशन भएको हुनुपर्छ (३) त्यस्तो अभिव्यक्तिले त्यस्तो व्यक्तिको प्रतिष्ठामा हानिनोक्सानी पुऱ्याएको हुनुपर्छ । अभिव्यक्ति आक्षेपपूर्ण हुनको लागि त्यस्तो अभिव्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई तेस्रो पक्षको नजरमा घृणा, हास्यास्पद वा होच्याएको वा गिराएको वा नराम्रो भाव पैदा गर्ने हुनुपर्छ । अभिव्यक्तिको प्रकाशन भन्नाले पत्रपत्रिकामा छापिनु भन्ने कुरालाई जनाउँदैन; त्यस्तो अभिव्यक्ति जसका बारेमा दिइएको हो वा लेखिएको हो सो व्यक्तिबाहेक अरू व्यक्तिले थाहा पाउने वा निजलाई जानकारी हुने गरी लेखेको, बोलेको, छापेको वा अन्य कुनै कार्य गरेको हुनुपर्छ । जसका बारेमा बेइज्जती हुने अभिव्यक्ति दिएको

हो सो व्यक्तिले मात्र थाहा पाउने वा निजलाई मात्र जानकारी भएमा त्यस्तो अभिव्यक्ति बेइज्जती हुँदैन किनभने आफ्नो बारेमा आफैले दिएको मान सम्मानलाई प्रतिष्ठा मानिँदैन । उदाहरणका लागि, कुनै एक व्यक्तिले अर्को व्यक्तिलाई कुनै लाञ्छना लगाई पत्र लेखेमा सो बेइज्जती हुँदैन । यहाँ, सो कुरा निजवाहेक कसैले थाहा पाएको छैन र अरू व्यक्तिको दृष्टिमा निजप्रति नराम्रो भाव पैदा गरेको छैन । तर, सोही कुरा तेस्रोलाई लेखेमा बेइज्जती हुन्छ किनभने यसबाट अरूको दृष्टिमा निज प्रति खराब वा घृणाको भाव पैदा हुन्छ ।

बेइज्जती हुनको लागि जसको बेइज्जती भएको भनिएको हो सो व्यक्ति किटान हुन सक्ने हुनुपर्छ । व्यक्ति किटान हुन नसक्ने भएमा बेइज्जती हुँदैन । उदाहरणका लागि, सबै वकिल चोर हुन वा सबै डाक्टर ठग हुन् भनी कसैले आक्षेप लगाएमा कुनै खास वकिल वा डाक्टर किटान नहुने भएकोले बेइज्जती हुँदैन ।

व्यक्तिको प्रतिष्ठा व्यक्ति जीवित रहँदासम्म मात्र होइन व्यक्तिको मृत्युपर्यन्त पनि कायम रहन्छ र कानूनले त्यस्तो प्रतिष्ठाको संरक्षण गरेको हुन्छ । मृतक व्यक्तिको बेइज्जती हुँनको लागि मृतक व्यक्ति प्रतिको आक्षेप बेइज्जतीयुक्त हुनुका साथै निजका नजिकका नातेदारको भावनालाई चोट पुग्ने खालको हुनुपर्छ । यो कुरा हानिनोक्सानी पुऱ्याउने नियतमा होइन कति हानिनोक्सानी पुगेको छ सो कुरामा भर पर्दछ किनभने मृतक व्यक्तिको हकमा नियतको प्रश्न आउँदैन ।

बेइज्जती हुनको लागि आक्षेप लागेको व्यक्तिलाई वास्तविक हानिनोक्सानी पुगेको प्रमाणित हुनु पर्दैन; अभियुक्तले आफूले उजुरकर्ताको बेइज्जती गर्ने नियतले वा बेइज्जती हुन सक्तछ भनी जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई आक्षेप लगाएमा पर्याप्त हुन्छ ।

बेइज्जती भएको छ वा छैन भन्ने कुरा प्रयोग भएको शब्दले दिने निश्चित अर्थ र सो शब्द प्रयोग भएको पृष्ठभूमि र परिस्थितिसमेतमा भर पर्दछ । प्रयोग भएको भाषा केवल गाली गर्नेभन्दा बढी भई उजुरकर्तालाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षरूपमा होच्याउने वा निज राम्रो चरित्र भएको व्यक्ति होइन भन्ने नियतबाट नै प्रेरित भई गरेको हुनुपर्छ । प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा भन्नाले बेइज्जती गरेको व्यक्तिलाई स्पष्टरूपमा गाली गरिएको हुनुपर्छ वा जुन कुरा भन्न खोजिएको हो सो कुरा पढनेले सो कुराबाट उजुरकर्ताले दुराचरण गरेको वा खराब आचरण गरेको हो भन्ने कुरा बुझिने हुनुपर्छ ।

बेइज्जतीसम्बन्धी कानूनले व्यक्तिको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई असर गर्दछ । तसर्थ, यस कानूनले व्यक्तिको प्रतिष्ठा संरक्षण गर्नुको साथै अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई पनि संरक्षण गर्नुपर्ने हुन्छ । व्यक्तिको प्रतिष्ठा र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा सन्तुलन कायम राख्नुपर्ने हुन्छ । यस कारण व्यक्तिले निश्चित अवस्थामा गरेको अभिव्यक्तिलाई बेइज्जती नहुने अवस्था मानिन्छ । त्यस्ता अवस्थालाई यस परिच्छेदमा स्वीकार गरिएको छ । यी अवस्थाले व्यक्तिको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई संरक्षण गर्दछन् । तसर्थ, कुनै व्यक्तिको बेइज्जती भनी दावी गरिएको अभिव्यक्ति त्यस्ता अवस्थाभित्र परे बेइज्जती हुँदैन र नपरे बेइज्जती हुन्छ, अर्थात् यी अवस्थाले संरक्षण नगरेको अवस्थामा मात्र बेइज्जती हुन्छ ।

३०७. गाली गर्न नहुने : (१) कसैले कसैलाई गाली गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले कसैलाई होच्याउने नियतले बोली वा बचनले अपमानजनक शब्द प्रयोग गरेमा निजले गाली गरेको मानिनेछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई एक वर्षसम्मको कैद वा दश हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

टिप्पणी :

यस दफामा गाली गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ । गाली गर्ने भन्नाले कसैलाई होच्याउने नियतले बोली वा वचनले अपमानजनक शब्द प्रयोग गर्ने कार्यलाई जनाउँन खोजिएको छ । लेखेर वा प्रकाशन गरेर वा चिन्ह वा आकारबाट अपमानजनक शब्द प्रयोग गर्ने कार्यलाई गाली मानिएको छैन । यो कसुर गरेवापत एक वर्षसम्म कैद र दशहजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुने सजाय प्रस्ताव गरिएको छ ।

३०८. बेइज्जती गर्न नहुने : (१) कसैले कसैको बेइज्जती गर्न हुँदैन ।

(२) उपदफा (१) को प्रयोजनको लागि कसैले देहायबमोजिमको काम गरेमा निजले बेइज्जती गरेको मानिनेछ :-

- (क) अरूको इज्जतमा धक्का पुऱ्याउने नियतले वा धक्का पुग्न सक्तछ भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्ने कारण भई लेखेर, आचरण वा आकार वा चिह्न वा प्रचारप्रसारद्वारा वा अरू कुनै किसिमबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले सो व्यक्तिलाई अरूको दृष्टीमा निजको व्यक्तिगत चरित्र, आचरण, नैतिकता वा ख्यातिलाई होच्याउने गरी चरित्र हत्या गरेमा वा निजको शरीर सामान्यतः घृणित अवस्थामा छ, भन्ने अरूलाई विश्वास पर्ने गरी दोष लगाएमा वा त्यस्तो दोष लगाएको कुरा प्रचार, प्रसार वा प्रकाशन गरेमा वा कसैको बेइज्जती हुने साधनको रूपमा प्रयोग गरिएको कुनै चिज जानीजानी बिक्री वा वितरण गरेमा,
- (ख) मृतकलाई कुनै आक्षेप लगाइएकोमा सो आक्षेप लगाउँदांका बखत निज जीवित रहेको भए निजको इज्जतमा धक्का पुग्ने रहेछ र निजको परिवार वा नजिकको अन्य नातेदारहरूको भावनामा चोट पुऱ्याउने नियतले कुनै आक्षेप लगाएकोमा,
- (ग) व्यङ्ग्य गरी वा अरू कुनै घुमाउरो तवरले कुनै आक्षेप लगाएमा ।

(३) उपदफा (२) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि देहायको कामलाई बेइज्जती मानिनेछैन :-

- (क) सर्वसाधारणको हितको लागि प्रमाण र आधार सहित कुनै व्यक्तिसँग सम्बन्धित सांचो कुरा प्रकाश वा प्रकाशन गर्नु,
- (ख) कुनै राष्ट्रसेवकले आफ्नो ओहदाको कर्तव्य पालना गर्दा निजको आचरणलाई लिएर वा सो आचरणबाट बुझिनेसम्मको मात्र निजको चरित्रलाई लिएर असल नियतले मर्यादित ढङ्गबाट कुनै कुरा प्रकाशन गर्नु,
- (ग) कुनै व्यक्तिको सार्वजनिक पद वा ओहोदाको महत्वसँग सम्बन्ध राख्ने आचरण र सो आचरणबाट बुझिनेसम्मको निजको चरित्रलाई लिएर असल नियतले कुनै विचार प्रकट गर्नु,
- (घ) कुनै न्यायिक कारबाई वा निर्णयको वास्तविक स्थिति र सत्य तथ्य कुराको प्रकाशन वा बौद्धिक विश्लेषण गर्नु
- (ङ) कुनै अदालतले गरेको निर्णय वा दिएको आदेशको कुनै मुद्दाको गुण वा दोषलाई लिएर असल नियतले कुनै विचार प्रकट गर्नु,
- (च) कुनै कुरा गर्ने व्यक्तिले सर्वसाधारणको रायको लागि सो कुरा पेस गरेकोमा सो

- कुराको गुण वा दोषलाई लिएर वा सो हदसम्म मात्र सो कुरा गर्ने व्यक्तिको चरित्रलाई लिएर असल नियतले मर्यादित ढङ्गबाट कुनै विचार प्रकट गर्नु,
- (छ) कुनै व्यक्तिको अर्को कुनै व्यक्तिउपर कानूनद्वारा वा निजसँग भएको करारद्वारा कुनै अधिकार भएकोमा निजले सो अधिकार सम्बन्धी काम कुरामा त्यस्तो व्यक्तिको आचरणमा असल नियतले कुनै खोट लगाउनु,
- (ज) कानूनबमोजिम कुनै कसुरको अनुसन्धान गर्नु वा सो आधारमा निजलाई कानूनबमोजिम अभियोग लगाउनु,
- (झ) कसैलाई निजको हितको लागि, निजको स्वार्थ भएको व्यक्तिको हितको लागि वा सर्वसाधारणको हितको लागि अरू कुनै व्यक्तिको विरुद्ध सतर्क गर्नु ।

टिप्पणी

यस दफामा बेइज्जती गर्ने कार्यलाई कसुर मानिएको छ र बेइज्जतीको परिभाषा गरिएको छ ।

प्रस्तावित व्यवस्थाअनुसार कसैले देहायको कार्य गरेमा बेइज्जती मानिन्छ :

- (क) कुनै व्यक्तिको इज्जतमा धक्का पुऱ्याउने नियतले वा सो हुन सक्तछ भन्ने जानीजानी वा विश्वास गर्नुपर्ने कारण भई निजको चरित्रहत्या गर्ने,
- (ख) कुनै व्यक्तिको शरीर सामान्यतः घृणित अवस्थामा छ भन्ने अरूलाई विश्वास पर्ने गरी दोष लगाउने वा त्यस्तो दोष लगाएको कुरा प्रचार, प्रसार वा प्रकाशन गर्ने,
- (ग) कसैको बेइज्जती हुने साधनको रूपमा प्रयोग गरिएको कुनै चिज जानीजानी बिक्री वा वितरण गर्ने,
- (घ) मृतकलाई निज जीवित रहेको भए निजको इज्जतमा धक्का पुग्ने र निजको परिवार वा नजिकको अन्य नातेदारहरूको भावनामा चोट पुऱ्याउने नियतले आक्षेप लगाउने, वा
- (ङ) व्यङ्ग्य गरी वा अरू कुनै घुमाउरो तवरले कुनै आक्षेप लगाउने ।

उपर्युक्त परिभाषा बेइज्जतीको सम्बन्धमा हुने निरपेक्ष परिभाषा भन्ने होइन, सो परिभाषामा थुप्रै सीमाहरू राखिएको छ । खण्ड (क) बमोजिम चरित्रहत्याबाट बेइज्जती हुन कसैले कुनै व्यक्तिको व्यक्तिगत चरित्र, आचरण, नैतिकता वा ख्याति अरू कुनै व्यक्तिको विचारमा होच्चीएको देखाउने कार्य गरेको हुनुपर्छ । त्यस्तो होच्याउने कार्य लेखेर, आचरण वा आकार वा चिह्न वा प्रचारप्रसारद्वारा वा अरू कुनै किसिमबाट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले गरेको कार्यबाट भएको हुनुपर्छ । अर्थात्, त्यस्तो कार्यको प्रकाशन भएको हुनुपर्छ । प्रकाशनको अर्थ, माथि भनिएभैँ जसका वारेमा आक्षेप लगाइएको हो सो आक्षेपको सञ्चार वा जानकारी त्यसरी आक्षेप लगाइएको व्यक्तिवाहेक अरू व्यक्तिलाई हुने गरी गरिएको कार्य हो । त्यसरी सञ्चार त्यस्तो आक्षेप जुनसुकै प्रकारले लेखेर, बोलेर, इसारा गरेर, आचरणबाट वा त्यस्तो कुरा कुनै माध्यमबाट प्रचारप्रसार गरेर गरेको हुनुपर्छ । अरू व्यक्तिले त्यस्तो व्यक्ति बदमाश हो वा खराब आचरणको हो भनी बुझ्न सक्ने सक्ने जुनसुकै कुरा र माध्यम प्रकाशन हो । उदाहरणका लागि, कले अदालतबाट ठहर भएको अवस्थामा बाहेक ख ठग हो भनी गलाई चिठी लेखेमा वा समाचारपत्रमा प्रकाशन गरेमा कले खको बेइज्जती गरेको हुन्छ । यस्तो अवस्थामा यस खण्डबमोजिम बेइज्जती हुन छुट्टै अर्को बेइज्जती हुने कार्य भएको हुनु पर्दैन । त्यस्तो व्यक्तिको इज्जतमा धक्का लगाउने नियतले त्यस्तो कार्य गरे हुन्छ वा धक्का लाग्छ भन्ने कुरा जानीजानी वा

विश्वास गर्नुपर्ने कारण भएको हुनुपर्छ । अर्थात्, निराधार वा वस्तुगत तथ्यमा आधारित नभई त्यस्तो आक्षेप लगाएको हुनुपर्छ ।

त्यसरी नै खण्ड (ख) बमोजिम बेइज्जती हुनको लागि कसैले कुनै व्यक्तिलाई जातपातको आधारमा उच्चनिच जनाउने कार्य गरेको हुनुपर्छ ।

खण्ड (ग) को कार्य व्यापक प्रकृतिको छ । कसैले कसैको बेइज्जती हुने कुरा प्रकाशन गरेको रहेछ र अरू कुनै व्यक्तिले पनि त्यस्तो कुरा प्रकाशन गरेमापछिल्लो व्यक्तिले बेइज्जती गरेको मानिन्छ । उदाहरणका लागि, कुनै पत्रिकाले कसैलाई ठग भनी छापेकोमा सोही कुरालाई आधार मानी सो कुरा अर्को पत्रिकाले छापेमा पछिल्लो पत्रिकाले पनि बेइज्जती गरेको मानिन्छ । सोही कुरालाई केही विस्तृत रूपमा यस व्यवस्थाले स्वीकार गरेको छ । यसबमोजिम बेइज्जती हुन (१) कसैले कसैको बेइज्जती हुने कुरा प्रकाशन गरेको हुनुपर्छ (२) त्यस्तो चिज अरू कुनै व्यक्तिले वितरण गरेको हुनुपर्छ र (३) त्यस्तो कार्य निजले जानीजानी गरेको हुनुपर्छ । अर्थात्, त्यस्तो चिजले कुनै बेइज्जती हुन्छ भन्ने निजलाई थाहा हुनुपर्छ र निजले त्यस्तो चिज बिक्रीवितरण गरेको हुनुपर्छ ।

खण्ड (४) मा मृतक व्यक्तिको प्रतिष्ठा संरक्षण गरिएको छ । मृतक व्यक्तिको बेइज्जत हुनको लागि (१) जुन आक्षेपबाट निजको बेइज्जती भएको छ भनी दावी गरिएको हो सो आक्षेपबाट त्यस्तो व्यक्ति जीवित भएको भए निजको बेइज्जती हुने हुनुपर्छ (२) त्यस्ता आक्षेप त्यस्तो मृतक व्यक्तिको परिवार वा नजिकको अन्य नातेदारहरूको भावनामा चोट पुऱ्याउने नियतले कुनै लगाएको हुनुपर्छ । उदाहरणका लागि, कुनै व्यक्तिको मृत्यु भइसकेपछि कुनै अर्को व्यक्ति मृतकको पति वा पत्नी भनी दावी गर्नु ।

खण्ड (५) बमोजिम बेइज्जती हुनको लागि प्रयोग भएको भाषाको देखिने अर्थभन्दा लक्षित अर्थ हुनुपर्छ । उदाहरणका लागि, कुनै व्यक्तिलाई चोरको अर्थमा भन्नको लागि “ऊ त साधु हो नि !” भनेमा बेइज्जती हुन्छ ।

यस दफामा व्यक्तिले निश्चित अवस्थामा गरेको अभिव्यक्तिलाई बेइज्जती नहुने अवस्थाको पनि व्यवस्था भएको छ । यस दफामा रहेका त्यस्ता अवस्थाहरूमध्ये खण्ड (क) र खण्ड (घ) अवस्था कुनै व्यक्तिका सम्बन्धमा सत्य कुरा हुन वा सत्य तथ्य हुन भने अरू खण्डमा भएका अपवाद कुनै व्यक्तिको अरू व्यक्तिका सम्बन्धमा रायको अभिव्यक्ति हो । सत्य तथ्य प्रमाणित हुनुपर्छ भने राय वा विचार प्रमाणित हुन सक्तैनन । त्यस्ता विचार असल नियतले व्यक्त भएको हो होइन भन्ने कुरामा बेइज्जती हुने नहुने कुरा भर पर्दछ ।

(क) सर्वसाधारणको हितको लागि प्रमाण र आधार सहित कुनै व्यक्तिसँग सम्बन्धित सांचो कुरा प्रकाश वा प्रकाशन गर्ने :

कुनै व्यक्तिको नितान्त व्यक्तिगत कुराको प्रकाशनबाट सर्वसाधारणको हित हुँदैन । तर समाजलाई हानिनुक्सानी गर्न वा पुऱ्याउन सक्ने कुनै व्यक्ति सम्बन्धी कुरा प्रकाशन गर्दा सर्वसाधारणको हितको लागि राम्रो हुन्छ । उदाहरणका लागि, कुनै व्यक्ति रक्सी खान्छ वा बढी रक्सी खान्छ भन्ने कुराले सर्वसाधारणको हित हुँदैन । तर कुनै अपराधमा अदालतबाट सजाय पाएको व्यक्ति लुकेर हिँडको छ भने वा ठेक्का पट्टाको काम पाएको व्यक्तिले ठेक्का पट्टाअनुसारको काम नगरेमा सो कुरा प्रकाशन गर्दा त्यस्तो व्यक्तिलाई प्रहरीले पक्राउ परी जेल पर्न सक्ने वा ठेक्कापट्टाको काम त्यस्तो व्यक्तिले राम्रोसँग गर्नसक्ने हुनाले सो कुरा प्रकाशन गर्दा सर्वसाधारणको हित हुन्छ ।

यस अपवादअनुसार बेइज्जती नहुनको लागि कुनै व्यक्तिसँग सम्बन्धित साँचो कुरा हुनुपर्छ, त्यस्तो कुरा सर्वसाधारणको हितको लागि प्रकाशन भएको हुनुपर्छ र सो कुराको प्रमाण र आधार पनि हुनुपर्छ ।

यसै गरी, सार्वजनिक व्यक्ति, सैनिक उच्च अधिकृत, न्यायाधीश, सार्वजनिक निकायका पदाधिकारी, लेखक, कलाकार र सार्वजनिक कल्याणसँग सम्बन्धित सबै व्यक्ति सार्वजनिक हुन र उनीहरूका बारेमा गरिएका प्रकाशनले सार्वजनिक हित हुने हुनाले त्यस्तो प्रकाशन बेइज्जती हुँदैन ।
(ख) राष्ट्रसेवकले आफ्नो ओहदाको कर्तव्य पालना गर्दा निजको आचरणलाई लिएर वा सो आचरणबाट बुझिनेसम्मको मात्र निजको चरित्रलाई लिएर असल नियतले मर्यादित ढङ्गबाट कुनै कुरा प्रकाशन गर्ने,

राष्ट्रसेवक सार्वजनिक पद धारण गरेका व्यक्तिहरू हुन । निजहरूले कानून कार्यान्वयन गर्ने वा जनतालाई सेवा पुऱ्याउँछन् । निजहरूले आफ्नाआफ्नो पदीय कर्तव्य पालना गर्दा निजले गरेको आचरण सार्वजनिक चासोको विषय हुन्छन् । निजले पदीय दायित्व निर्वाह गर्दा गरेको आचरण सार्वजनिक हितमा छ छैन भन्ने सम्बन्धमा स्वच्छरूपामा टीकाटिप्पणी गर्न सकिन्छ । त्यस्तो टीकाटिप्पणी प्रकाशन भएबाट राष्ट्रसेवकको बेइज्जती हुँदैन । त्यस्तो प्रकाशन असल नियतले गरेको हुनुपर्छ । सार्वजनिक ओहदामा रहेका व्यक्तिले आलोचनाबाट उन्मुक्ति पाउँदैनन । प्रजातान्त्रिक शासनपद्धति भएका देशमा कानूनको शासन हुन्छ र यो कुरा कानूनको शासनको विशेषता हो ।

प्रकाशन असल नियतले गरेको हुन त्यस्तो प्रकाशन इमान्दारपूर्वक गरेको हुनुपर्छ । त्यस्तो कुरा प्रकाशन गर्ने व्यक्तिले प्रकाशित तथ्यहरू आफूले उल्लेख गरेको अर्थमा नै इमान्दारीपूर्वक छन भनी विश्वास गरेको हुनुपर्छ । निराधार वा दुराशययुक्त वा सत्यतामा आधारित नभएको आलोचना हुनु हुँदैन । त्यस्तो कुरा प्रकाशन गर्ने व्यक्तिले सामान्य होसियारी देखाउँदा गलत हो भन्ने थाहा पाउँन सकिने कुरा हुनु हुँदैन । जानीजानी भुक्त्याइएको (विलफुल मिसरिप्रजेटेन्सन) गरिएको हुनु हुँदैन । जुन कुराको आक्षेप लगाइएको हो सो कुरा सारतः साँचो हो होइन भन्दा पनि सो बारेमा निज सूचित थियो थिएन र उचित सावधानी र ध्यान दिँदा सो आक्षेप सत्य हो भन्ने कुरामा विश्वास गर्नुपर्ने आधार थियो थिएन भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ ।^{१७८}

पत्रपत्रिका वा समाचारपत्रले त्यस्तो कुरा प्रकाशन गर्दा पनि यी कुराहरू लागू हुन्छन् ।

(ग) कुनै व्यक्तिको सार्वजनिक पद वा ओहदाको महत्वसँग सम्बन्ध राख्ने आचरण र सो आचरणबाट बुझिनेसम्मको निजको चरित्रलाई लिएर असल नियतले कुनै विचार प्रकट गर्नु

सार्वजनिक पद वा ओहदामा रहेका व्यक्तिले सो कारणले आफूलाई खुला राख्दछ; त्यस्तो व्यक्तिले आफूउपर भएको टीकाटिप्पणीलाई आफ्नो पद वा ओहदाको लागि आवश्यक भएको कुरा र ठूलो कुराको महत्वहीन कुरा मान्नुपर्छ भनिन्छ । त्यस्ता व्यक्तिले आफ्नो छाती ठूलो पार्नुपर्छ, आफूउपर कुनै आक्षेप लागेमा त्यसलाई महत्व नदिई उपेक्षा गर्नुपर्छ भनिन्छ । तसर्थ, सार्वजनिक पद वा ओहदामा रहेका व्यक्तिको त्यस्तो ओहदाको कामको सम्बन्धमा निजको आचरण र चरित्रसम्बन्धी कुरा सार्वजनिक चासोका विषय भएकाले त्यस्ता कुरा प्रकाशन गर्दा निजको बेइज्जती हुँदैन । उदाहरणका लागि, कुनै अस्पतालको प्रमुखले सो अस्पतालमा अनुचित काम गरेकोमा सो कुरा प्रकाशन गर्दा निजको बेइज्जती हुँदैन । यसैगरी, कुनै मन्त्रीले ल्याएको नीतिको विरोधमा निजका विरुद्ध

वैयक्तिक आलोचना भए पनि बेइज्जती हुँदैन ।

(घ) कुनै न्यायिक कारबाई वा निर्णयको वास्तविक स्थिति र सत्य तथ्य कुराको प्रकाशन वा बौद्धिक विश्लेषण गर्ने,

न्यायिक कारबाई सार्वजनिक हुन्छन र सर्वसाधारण व्यक्तिको चासोको विषय हुन्छन । न्यायालयमा के भइरहेको छ भन्ने कुरा जान्न पाउने अधिकार सबैलाई हुन्छ । तसर्थ, अदालतमा भएको वास्तविक कारबाईको प्रकाशनबाट कुनै व्यक्तिको बेइज्जती नै हुने रहेछ भनेपनि प्रकाशन गर्नुपर्छ भनिन्छ ।

तर, त्यस्तो प्रकाशन स्वच्छ हुनुपर्छ । अर्थात्, मुद्दाका दुवै पक्षका कुराहरू प्रकाशन हुनुपर्छ । यसको अर्थ पूराका पूरा कारबाई प्रकाशन हुनुपर्छ भन्ने होइन । सारभूतरूपमा स्वच्छ भए र सत्य भए मुद्दाको कारबाई एकतर्फी भएको भए वा अदालतको क्षेत्राधिकार नभए पनि केही हुँदैन ।

प्रस्तुत अपवादमा असल नियत भन्ने शब्द रहेको छैन । तसर्थ, सारतः त्यस्तो कुरा सत्य भए पुग्छ ।

यस दफाबमोजिम प्रकाशन गर्दा अदालतको निर्णय मात्र होइन पक्षहरूले पेस गरेको दाबी, सोको प्रतिवाद, वकिलको बहस समेत प्रकाशन गर्न सकिन्छ । यसैगरी, पक्ष, निजको वारेश, प्रतिनिधि र साक्षीको समेत आचरण प्रकाशन गर्न सकिन्छ ।^{६७९}

(ङ) कुनै अदालतले गरेको निर्णय वा दिएको आदेशको कुनै मुद्दाको गुण वा दोषलाई लिएर असल नियतले कुनै विचार प्रकट गर्ने

न्याय प्रशासन सर्वसाधारणको चासोको विषय हो । अन्य सार्वजनिक सरोकारको विषय जस्तै न्याय प्रशासनको विषय पनि सार्वजनिक छलफलको विषय हुनुपर्छ । तसर्थ, अदालतबाट भएका फैसलामा असल नियतले टीकाटिप्पणी गर्न सकिन्छ । अदालत, न्यायाधीशले गरेको त्रुटि जोसुकैले देखाउन सक्तछ । न्यायाधीशको स्वविवेक, निर्णय टीकाटिप्पणीको विषय हुन सक्तछ । त्यसरी टीकाटिप्पणी गर्दा अदालतको बेइज्जती हुँदैन ।

त्यस्तो टिप्पणी वा आलोचना मुद्दाको विषयवस्तु (मेरिट) मा मात्र हुनुपर्छ । टीकाटिप्पणी सत्य कुरामा सीमित रही इमान्दारीपूर्वक र असल नियतले गरेको हुनुपर्छ । कारण र तथ्यमा आधारित हुनुपर्छ । टीकाटिप्पणी गर्नेले आफ्नाआफ्नो जानकारी र क्षमताभित्र रही गर्नुपर्छ ।

(च) कुनै कुरा गर्ने व्यक्तिले सर्वसाधारणको रायको लागि सो कुरा पेस गरेकोमा सो कुराको गुण वा दोषलाई लिएर वा सो हदसम्म मात्र सो कुरा गर्ने व्यक्तिको चरित्रलाई लिएर असल नियतले मर्यादित ढङ्गबाट कुनै विचार प्रकट गर्नु

यस खण्डमा सर्वसाधारणसमक्ष उनीहरूको निर्णयको लागि प्रस्तुत भएको कुनै कुराका सम्बन्धमा र सो कुरा पेस गर्ने व्यक्तिको सो कुरासँग सम्बद्ध आचरणको सम्बन्धमा असल नियतले विचार प्रकट गर्दा त्यस्तो व्यक्तिको बेइज्जती हुँदैन ।

आलोचना गर्ने स्वतन्त्रता नभई समाज र विज्ञानको विकास हुँदैन । आलोचानाबाट नै कुनै कुराको सत्यता पहिचान हुन्छ । सर्वसाधारणको निर्णयको लागि प्रस्तुत भएका कुनै कुरा भन्नाले कुनै पुस्तकको प्रकाशन, नाटकमञ्चन, चलचित्रको प्रकाशन, कुनै सार्वजनिक आभिव्यक्ति, कुनै संरचना (भवन, पुल, नहर आदि) को निर्माण भएको कार्यलाई जनाउँछ ।

असल नियत र मर्यादित ढङ्ग भन्नाले स्वच्छ रूपले टीकाटिप्पणी वा आलोचना गर्ने कार्य हो । यो खास मुद्दाको परिस्थितिमा भर पर्दछ । त्यस्तो टीकाटिप्पणी इमान्दार रायको अभिव्यक्ति हुनुपर्छ । उचित सावधानी र मनासिव आधारमा निर्माण गरिएको सत्य राय हुनुपर्छ । स्वच्छ टिप्पणी गर्ने अधिकारका दुई पाटा हुन्छन् (१) आक्षेप आलोचना गरिएको कार्यको बारेको टीका टिप्पणी हुनुपर्छ र (२) यो स्वच्छ हुनुपर्छ अर्थात् यो त्यस्तो कुराका सम्बन्धमा निकालिएको निष्कर्ष हुनुपर्छ र सो कुराबाट निस्कन सक्ने निष्कर्ष हुनुपर्छ ।^{१५०}

(छ) कुनै व्यक्तिको अर्को कुनै व्यक्तिउपर कानूनद्वारा वा निजसँग भएको करारद्वारा कुनै अधिकार भएकोमा निजले सो अधिकार सम्बन्धी काम कुरामा त्यस्तो व्यक्तिको आचरणमा असल नियतले कुनै खोट लगाउनु,

यस खण्डमा कानून वा करारद्वारा कुनै व्यक्तिलाई काममा लगाउन अधिकार पाएको व्यक्तिको सम्बन्धमा त्यसरी अधिकार पाएको व्यक्तिले त्यस्तो कामका सम्बन्धमा असल नियतले टीका टिप्पणी गर्दा त्यस्तो व्यक्तिको बेइज्जती नहुने व्यवस्था रहेको छ । उदाहरणका लागि, माथिल्लो तहको कर्मचारीले आफू मुनीको कर्मचारीलाई निजको काम कारबाईका सम्बन्धमा केही भन्नु वा कुनै कामदारले गरेको वा गरिहेको कामका सम्बन्धमा कसैले त्यसरी काममा लगाउने व्यक्तिका सम्बन्धमा केही भन्नु ।

(ज) कानूनबमोजिम कुनै कसुरको अनुसन्धान गर्नु वा सो आधारमा निजलाई कानूनबमोजिम अभियोग लगाउनु,

यस खण्डमा कानूनबमोजिम कुनै कसुरको अनुसन्धान गर्दा वा सो आधारमा कुनै व्यक्तिका विरुद्ध कुनै अभियोग लगाउँदा त्यस्तो व्यक्तिको बेइज्जती हुँदैन । बदनियतपूर्वक अनुसन्धान गर्ने वा अभियोजन गर्ने कार्यलाई १०० र १०१ मा व्यवस्था रहेको छ । यस खण्डमा कानूनबमोजिम कुनै कसुरको सम्बन्धमा अनुसन्धान गर्दा वा सो आधारमा अभियोजन गर्दा अनुसन्धानमा परेको व्यक्ति वा अभियोजन लगाइएको व्यक्तिको बेइज्जती हुँदैन ।

(झ) कसैलाई निजको हितको लागि, निजको स्वार्थ भएको व्यक्तिको हितको लागि वा सर्वसाधारणको हितको लागि अरू कुनै व्यक्तिको विरुद्ध सतर्क गर्नु ।

३०९. बेइज्जती गरेमा सजाय हुने : (१) कसैले कसैको बेइज्जति गरेमा निजलाई दुई वर्षसम्म कैद वा बीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।

तर विद्युतीय वा अन्य आम सञ्चारका माध्यमबाट बेइज्जती गरेमा सो सजायमा एक वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपियाँसम्म थप जरिमाना हुनेछ ।

(२) कसैले कसैलाई बेइज्जती गरेको ठहरिएमा बेइज्जती गरिएको व्यक्तिलाई कसुरको गम्भीरता, त्यस्तो व्यक्तिको प्रतिष्ठामा पर्न गएको अशर तथा विद्युतीय वा अन्य आमसञ्चारका माध्यमबाट बेइज्जती गरेको भएमा सो कुरा समेतलाई विचार गरी कसुरदारबाट क्षतिपूर्ति र त्यस्तो व्यक्तिलाई कसुरदारबाट मुद्दामा लागेको खर्च समेत भराउनु पर्नेछ ।

(३) मरिसकेको कुनै व्यक्तिलाई यस परिच्छेदबमोजिम बेइज्जती गरेको ठहरिएमा

कसुरदारबाट सो बेइज्जतीबाट भावनामा चोट लागेको निजको नजिकको हकवालालाई त्यस्तो क्षतिपूर्ति र मुद्दामा लागेको खर्चको रकम भराई दिनु पर्नेछ ।

टिप्पणी

यस दफामा बेइज्जतीको कसुर भएमा कसुरदारलाई हुने सजाय र कसुरदारले बेइज्जती भएको व्यक्तिलाई तिर्नुपर्ने क्षतिपूर्ति र मुद्दा गर्न लागेको खर्चका सम्बन्धमा व्यवस्था गरिएको छ ।

यस दफाको व्यवस्थाअनुसार, विद्युतीय वा अन्य आम सञ्चारका माध्यमबाट भएको बेइज्जतीको लागि अरू माध्यमबाट गरेको बेइज्जतीको लागि भन्दा बढी सजाय हुने व्यवस्था प्रस्ताव गरिएको छ । यसको कारण के हो भने विद्युतीय वा अन्य आम सञ्चारका माध्यमबाट व्यक्तिको अभिव्यक्ति चाँडो प्रसारण हुन्छ र त्यसको प्रभाव र उत्तेजना पनि बढी हुन्छ । फलस्वरूप बेइज्जती पनि ठूलो हुन्छ र सजाय पनि ठूलो हुनुपर्छ ।

यसैगरी, यस दफामा बेइज्जती भएको ठहरेमा कसुरदारले कसुरबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति र बेइज्जतीको मुद्दा लड्न लागेको खर्चसमेत तिर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । अदालतले क्षतिपूर्ति निर्धारण गर्दा कसुरको गम्भीरता, व्यक्तिको प्रतिष्ठामा पर्न गएको असर तथा विद्युतीय वा अन्य आमसञ्चारका माध्यमबाट वा अन्य माध्यमबाट बेइज्जती भएको हो सो कुरा समेतलाई विचार गरी निर्धारण गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

३१०. हदम्याद : यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुर भएको कुरा थाहा पाएको मितिले तीन महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।

टिप्पणी

यस दफामा यस परिच्छेद अन्तर्गतको कसुरमा उजुर गर्ने हदम्यादको व्यवस्था भएको छ । यस व्यवस्थाअनुसार, कसुर भएको थाहा पाएको मितिले तीन महिनाभित्र उजुर गरिसक्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

परिशिष्ट १

मिति २०७० श्रावण ३२ गते शुक्रवारका दिन माननीय श्री राघवलाल वैद्य, कार्यकारी निर्देशक, राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठानको अध्यक्षतामा आयोजना भएको “अपराध संहिता, २०६७ को दफावार व्याख्यात्मक टिप्पणी (मसौदा) उपर कार्यशाला गोष्ठी” मा सहभागी भएका विज्ञ विशेषज्ञहरूबाट प्रस्तावित अपराध संहिता, २०६७ लाई अन्तिम रूप दिई पुन संसदीय प्रक्रियामा प्रवेश गराउँदा सो संहिताको मौजुदा मसौदामा केही परिमार्जन र सुधार हुनुपर्ने भनी राख्नुभएका सुझाव एवं रायहरूलाई परिशिष्टको रूपमा राख्ने भन्ने कार्यशाला गोष्ठीका सहभागीहरूको सुझावलाई मन्त्र गर्दै यो परिशिष्ट मा सो गोष्ठीको राय, सुझावहरूलाई समावेश गरिएको छ ।

प्रस्तावित दफा	सुधार वा परिमार्जन हुनुपर्ने व्यवस्थाहरू
दफा २ (क)	सबै नेपाल कानूनमा गरे भै “अदालत” को परिभाषा राखी एक रूपता बनाउनुपर्ने
दफा २(ख)	“आश्रय दिने” को परिभाषामा हातहतियार र सवारीको साधन दिनेलाई समेत समावेश गरिएकोले सो कार्यहरू आश्रय दिने भित्र नपर्ने भएकोले परिभाषाबाट सो शब्दहरू हटाउनुपर्ने
दफा २(ग)	“कसुर” भन्ने शब्दको सट्टामा फौजदारी कसुरको परिभाषा हुनुपर्ने र सो लाई “फौजदारी कसुर” भन्नाले यस संहिता वा प्रचलित नेपाल कानूनबमोजिम गरेमा वा नगरेमा सजाय हुने काम वा कामहरूको समूहलाई सम्भन्नुपर्छ भनी परिभाषित गर्नुपर्ने
दफा २ (घ)	कानूनको सट्टा “नेपाल कानून” भनी परिभाषा गर्नुपर्ने
दफा २	दफा २ मा दिइएका शब्दहरू अतिरिक्त संहितामा प्रयोग भएका थुप्रै शब्दहरूलाई संहिताको प्रयोग र कार्यान्वयनमा सहजता र एक रूपता ल्याउनका लागि परिभाषित गर्नुपर्ने देखिन्छ । अन्य विकसित मुलुकहरूमा परिभाषा गर्ने दफामा सक्भर बढी शब्दहरूलाई परिभाषामा समावेश गर्ने र शब्दहरूको व्याख्यामा अदालत एवं कानून कार्यान्वयन गर्ने निकायहरू नअलमल्युन भन्ने मान्यता राख्दछ । यसर्थ, दफा २ मा निम्न शब्दहरूलाई समावेश गरी परिभाषा गर्नुपर्ने देखिन्छ । १) शङ्कास्पद व्यक्ति (Suspect) २) अभियुक्त (Accused) ३) कसुरदार (Offender) ४) बन्दी (Prisoner) ५) कैदी ६) आशय (Motive) ७) मनसाय (Intention) ८) जानीजानी (Knowledge)

	<p>९) लापरवाही (Recklessness)</p> <p>१०) हेलचक्रचाईं (Negligence)</p> <p>११) कार्य (Act)</p> <p>१२) अकार्य वा कर्तव्यविमुखता (Omission)</p> <p>१३) परिपञ्च मिलाउनु (State of affairs)</p> <p>१४) सामान्य अपवाद (General Exceptions)</p> <p>१५) मुख्य अभियुक्त (Principal Offender)</p> <p>१६) मतिथार (Accomplice)</p> <p>१७) निर्दोष सहयोगी (Innocent Agent)</p> <p>१८) दुरुत्साहन (Abetment)</p> <p>१९) षड्यन्त्र (Conspiracy)</p> <p>२०) उद्योग (Attempt)</p> <p>२१) सङ्गठित अपराध (Organized Crime)</p>
परिच्छेद २ दफा ३१	<p>“साझा मनसाय राखी” (Common Intention) भन्ने शब्द थप्नु पर्ने- दफा ३१ ले भारतीय अपराध संहिताको दफा .....ले भै व्यवस्था गर्न खोजेको हुँदा सो दफालाई पुनरलेखन गरी -समूहबाट साझा मनसाय राखी भएको कसुरमा सबै सदस्यलाई समान सजाय हुने: दुई वा दुई भन्दा बढी व्यक्तिको समूहबाट साझा मनसाय प्राप्त गर्ने उद्देश्यले कुनै कसुर भएकोमा सो समूहका सबै सदस्यलाई सो कसुर गरेकोमा समान आपराधिक दायित्व बहन गराइनेछ ।</p>
परिच्छेद २	<p>सङ्गठित अपराधको सिद्धान्तलाई समावेश गर्न पर्ने सो गर्दा सङ्गठित अपराध (निवारण) अध्यादेश, २०६९लाई आधार बनाउनुपर्ने सङ्गठित आपराधिक समूहबाट भएको कसुरमा आपराधिक दायित्व: तीन वा तीन भन्दा व्यक्तिहरूको आपराधिक समूहबाट संरचना गरिएको कुनै आपराधिक समूहको हित वा स्वार्थ वा भलाईका लागि गरिएको कुनै कसुरमा सो कसुर गर्ने व्यक्ति र सो समूहलाई आपराधिक दायित्व बहन गराइने छ ।</p>
परिच्छेद २	<p>फौजदारी कानूनको व्याख्या गर्दा कठोर सिद्धान्त (Principle of Strict Construc- tion) लागू हुने भनी परिच्छेद - २ मा उद्घोष गर्दै यसमा Analogous inter- pretation हुन नसक्ने भनी थप व्यवस्था गर्नुपर्ने</p>
परिच्छेद १४	<p>प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांश (Proviso) थप्नु पर्ने- “त्यस्तो व्यक्तिलाई सिकाई अह्राई कसुर अपराध गराउने व्यक्तिले आफू स्वयंले सो कसुर गरेसरह दायित्व बहन गर्नुपर्ने छ”</p>

परिच्छेद ३	<p>१. मुख्य अभियुक्त (Principal Offender) को कानूनी व्यवस्था गरी को को मुख्य व्यक्ति हुने भनी समावेश गर्नुपर्ने</p> <p>२. निर्दोष सहयोगी (Innocent Agent) बारे कानूनी व्यवस्था गर्नुपर्ने</p> <p>३. मुख्य करणी, अह्वाउने दुरुत्साहन दिने, योजनाकार, बँचन दिने, सिकाउने, अरूलाई अपराध गर्न दिने व्यक्तिलाई मुख्य अभियुक्त (Principal offender) मा समावेश गर्ने</p> <p>४. “दुरुत्साहन” परिभाषा गरी स्पष्टीकरण (Explanation) राख्नु पर्ने</p> <p>५. उद्योग (Attempt) को परिभाषा गरी स्पष्टीकरण (Explanation) राख्नु पर्ने</p> <p>६. दफा ३५(२) को अन्तिम वाक्यांशमा ...कुनै किसिमलेपछि “मत सल्लाह प्रदान गरी” भन्ने थप्ने</p> <p>७. दफा ३५ (३) (ख) को अन्तिम हरफमा ...वापतपछि “मुख्यलाई” भन्ने शब्द थप्नु पर्ने</p>
परिच्छेद १२ ज्यानसम्बन्धी कसुर	<p>प्रस्तावित दफा ४० मा जाति हत्या (जेनोसाइड) वा सो गर्ने उद्देश्यले कसुर गरेकोमा जन्मकैद हुने भनी व्यवस्था गरिएको तर परिच्छेद १२ मा जाती हत्यालाई अपराधीकरण गरेको र त्यसमा के कति सजाय हुने भन्ने व्यवस्था छैन । यसैले परिच्छेद १२ मा जाती हत्यालाई अपराधीकरण गरी त्यसमा सजाय पनि निर्धारण गरिनु पर्दछ ।</p>
परिच्छेद १२ दफा १८४	<p>दफा १८४(३) मा भवितव्य अर्थात् Pure Accident मा सजाय गर्ने व्यवस्था गरेको आधुनिक फौजदारी विधिशास्त्रविपरीत रहेको छ । प्रायः सबै कानूनी प्रणालीमा सामान्य अपवादको रूपमा व्यवस्था गरिएको कुरालाई लापरवाही र हेलचेक्रचाई मा छुट्टै सजाय हुने भएपछि बाँकी कार्यलाई सजाय गरी राख्नुपर्ने देखिँदैन । यसैले यसलाई हटाउनुपर्दछ ।</p>
परिच्छेद १२ दफा १८५	<p>यस दफामा स्पष्टीकरणको रूपमा ज्यान मार्ने उद्योग लाई बोधगम्य हुने गरी परिभाषित गरिनुपर्दछ र सजायको हकमा मुलुकी ऐनको ज्यानसम्बन्धी महलको १५ नं. मा भै न्यूनतम सजाय हुने हद तोकिनुपर्दछ । सीधै अधिकतम तोकिँदा प्रयोगमा एकरूपता नआई विविधता हुने सम्भावना रहन्छ ।</p>

परिशिष्ट-२

फौजदारी कसुरसम्बन्धी कानूनलाई संशोधन र एकीकरण गर्न बनेको प्रस्तावित विधयेक सम्बन्धमा नेपाल प्रहरीबाट संस्थागत रूपमा तयार गरिएको राय प्रस्ताव

<p>दफा नं. १०१</p>	<p>प्रस्तावित मस्यौदामा भएका विद्यमान कानूनी व्यवस्था</p> <p><u>बदनियतपूर्वक अनुसन्धान वा अभियोजन गर्न नहुने :</u> (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ। कानून वमोजिम विभागीय कारबाई हुनेछ।</p>	<p>संशोधन, थप वा खारेजीपश्चात् हुनुपर्ने प्रस्तावित कानूनी व्यवस्था</p> <p><u>(संशोधन गर्नुपर्ने-उपदफा (२)</u> :(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई छ महिनासम्म कैद वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ तर अनुसन्धान अधिकृतलाई प्रचलित कानून वमोजिम विभागीय कारबाई हुनेछ।</p>	<p>संशोधन, थप गर्नुपर्ने वा हटाउनुको औचित्य</p> <p>प्रस्तावित सहिताको अन्य प्रावधानहरूलाई मध्यनजर गर्दा जाहेरी दरखास्त दर्ता, अभियुक्त पक्राउ तथा म्याद थप समेतको कार्य गर्दा अनुसन्धानअधिकारीले अवस्था अनुसार सरकारी वकिल कार्यालय तथा त्यस्तो मुद्दा हेर्ने अधिकारी समेतको आदेश निर्देशनमा रहि अनुसन्धान कार्य गर्नुपर्ने हुँदा अनुसन्धान अधिकारीलाई कैद तथा जरिमाना समेतको सजाय हुन मनासिव नहुने बरु कसुरको मात्रा अनुसार विभागीय कारबाई अन्तर्गत सामान्य देखी नोकरीबाट वर्खास्तीसम्मको विभागीय कारबाई प्रयाप्त हुने।</p>
------------------------	--	---	--

१६९(३)	<p>यातना दिन नहुने : (३) यस दफा(बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कसुरको गम्भीरता हेरी पाँच वर्षसम्म कैद वा पचास हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।</p>	<p>(संशोधन गर्नुपर्ने-उपदफा (३) (३) यस दफाबमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई कसुरको गम्भीरता हेरी प्रचलित कानून "यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३" बमोजिम कारबाई वा बढीमा तीन महिनासम्म कैद वा एक लाख रुपियाँसम्म जरिमाना वा प्रहरी ऐन नियमबमोजिम हद्दसम्मको विभागीय कारबाई गर्न सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्न सक्नेछ । त्यस्तो विभागीय कारबाई गर्नुपर्ने सिफारिस आएमा अख्तियारवालाको पनि अविलम्ब निर्देशनबमोजिम कारबाई गरी सोको नतिजा सम्बन्धित अड्डाअदालतमा दिनुपर्नेछ ।</p>	<p>१. मौजुदा यातना तथा क्षतिपूर्ति ऐन, २०५३ प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन रहेको अवस्थामा प्रस्तुत प्रावधान यस दस्तावेजमा समावेश गर्न आवश्यक नभएको । २.प्रचलित कानून विपरीतको कार्य गरेका बखत अनुसन्धान अधिकृतले पनि अन्य सर्वसाधारण नागरिक सरह प्रचलित कानूनको उल्लङ्घनबाट उन्मुक्ति नपाउने हुँदा प्रस्तावित सजाय अनुसन्धानकर्मीको लागि ज्यादै खतराजब्य हुन जाने । ३.कानून कार्यान्वयन गर्ने क्रममा कुनै कार्य गर्दा त्यसको परिणाम यातना जन्म हुन पुगेको अवस्थामा निजलाई त्यस्तो कार्य मनसाय वा खराब नियत लिई गरेको ठानी कैद तथा जरिमानाको सजाय गर्दा संलग्न व्यक्तिले तेहरो सजाय भोग्नुपर्ने अवस्था रहन्छ जस्तै :-कारबाईको क्रममा जागिर जाने, कैद भोग्नुपर्ने र जरिमानासमेत तिर्नु पर्ने ।</p>
--------	---	---	--

१६१(६)		<p><u>थप गर्नुपर्ने उपदफा (६)</u> (६) सुरक्षाकर्मीले आफ्नो कर्तव्यपालनाको सिलसिलामा सावधानीपूर्वक र असल नियतले गरेको कुनै कार्यबाट वा थुनामा राखिएको स्थानको भौतिक अवस्थाको कारणबाट यातना हुन गएको ठहर भएमा कैदको सजाय नहुने र पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिनुपर्ने भएमा नेपाल सरकारले व्यहोर्ने छ ।</p>	<p>अनुसन्धानअधिकृत अन्य सर्वसाधारण नागरिकसह प्रचलित कानूनको उलंघनबाट उन्मक्ति नपाउने हुँदा कर्तव्यपालनाको सिलसिलामा कुनै कार्य सम्पादन गर्दा अज्ञानवस कसैलाई यातना हुन गएको रहेछ भने त्यस्तो दायित्व राज्यले व्यहोर्नु पर्ने अन्यथा यातना हुने हो कि भन्ने डरत्रास परी कर्तव्यपालना गर्दा सुरक्षाकर्मीको मनोबल खस्कन जाने ।</p>
२०१ (२)	<p>गैरकानूनी थुनछेक गर्न नहुने : (१) कसैले कुनै व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम बाहेक अन्य कुनै किसिमले थुनामा राख्न हुँदैन ।</p> <p>(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।</p>	<p>संशोधन गर्नुपर्ने- उपदफा (१) र (२) उपदफा (१) मा प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांश थप गर्नुपर्ने तर, अधिकारप्राप्त अधिकारी वा अनुसन्धान अधिकारीले कुनैपनि सकिने व्यक्तिलाई स्थानहद तोक्न वा तोकिएको कार्यालयमा दैनिक उपस्थित हुने गरी तारीख दिन सक्ने छ ।</p> <p><u>संशोधन र थप गर्नुपर्ने उपदफा २</u> (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई ६ महिनासम्म कैद वा तीस हजार रुपैयाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।</p>	<p>(१) उजुरमा उल्लिखित व्यक्ति वा साँकतलाई तत्काल पक्राउ नगरी सो सम्बन्धमा विस्तृत रूपमा बुझी तथ्य तथा सबुत प्रमाण सङ्कलन गर्न उपयुक्त हुने भएकोले । (२) सरकारी कर्मचारीलाई विभागीय कारबाई पनि हुने हुँदा चर्को सजाय गर्नु न्यायोचित नहुने हुँदा न्यायकर्ताको स्वविवेकमा छाड्न उपयुक्त हुने ।</p>

	<p>थुनुवा कक्ष/हिरासतको भौतिक अवस्था तथा अन्य सेवा सुविधाजन्य कुराहरू र तत्सम्बन्धी कार्यको लागि आवश्यक पर्ने बजेट राज्य, सरकार वा साँगठनले उपलब्ध गराउने हुँदा यस अवस्थामा कुनै पनि कर्मचारीलाई न्यूनतम सुविधा उपलब्ध गराउन नसकेको भनी कारबाई गर्दा हुने कैद सजाय चर्को पर्न जाने हुँदा कसुरको गंभीरतालाई मध्यनजर गरी विभागीय कारबाई गर्न उपयुक्त हुने । तर उसको नियत खराब नैदेखिएमा तोकिएबमोजिमको जरिमाना समेत त्यस्तो कर्मचारीबाट भराउन उचित हुने ।</p>
<p>तर उपदफा २ मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि कसुरको गंभीरता, त्यस्तै प्रकृतिको कसुरको पटक र पीडकको मनसाय समेतलाई विचार गरी जरिमानामात्र सजाय वा विभागीय कारबाई गर्नका लागि सम्बन्धित निकटियलाई आदेश, निर्देशन दिन सक्नेछ ।</p>	<p>थप गर्नुपर्ने- दफा २०२ (१) मा स्पष्टीकरण : यस दफाको प्रयोजनको लागि मानवोचित न्यूनतम सुविधा भन्नाले .....(उल्लेखगर्नुपर्ने) .....लाई बुझ्नु पर्दछ ।</p> <p><u>संशोधन गर्नुपर्ने :- २०२ (२) मा</u> (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।</p>
<p>२०२ (२)</p>	<p>मानवोचित न्यूनतम सुविधा नदिई थुनामा राख्न नहुने :</p> <p>१. कानूनबमोजिम थुनामा राख्ने अधिकारप्राप्त अधिकारीले कसैलाई पनि मानवोचित न्यूनतम सुविधा नदिई थुनामा राख्न हुँदैन</p> <p>(२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई तीन वर्षसम्म कैद र तीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।</p>

२०३ (१)	<p>छाड्ने आदेश भएकोमा थुनी राख्न नहुने (१) कानूनबमोजिम थुनमा रहेको कुनै व्यक्तिलाई थुनाबाट छाड्न कानूनबमोजिम अधिकारी प्राप्त अधिकारीबाट आदेश प्राप्त भएपछि त्यस्तो व्यक्तिलाई थुनाबाट नछाडि थुनी राख्न हुँदैन</p>	<p>थप गर्नुपर्ने -उपदफा (१) मा स्पष्टीकरण: स्पष्टीकरण:- यस दफाको प्रयोजनको लागि कुनै पनि व्यक्तिलाई थुनाबाट छाड्न कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीबाट आदेश भएकोमा त्यस्तो व्यक्तिलाई प्रचलित कानूनबमोजिम अर्को कसुरमा पक्राउ गरी अनुसन्धान तह(किकात गर्नुपर्ने भएमा वा अनुसन्धान तहकिकात पूरा भई अभियोजन लगाउन बाँकी रहेको अवस्था रहेछ भने सम्बन्धित प्रहरी कार्यालयले सो व्यहोरा खुलाई त्यस्तो व्यक्तिलाई आफ्नो कार्यालयमा उपस्थित गराई दिन अनुरोध गरेको अवस्थामा त्यस्तो व्यक्तिलाई थुना मुक्त गर्ने अड्डा अदालतबाट नै प्रहरी कार्यालयमा पुनः जिम्मा दिनु पर्नेछ ।</p>	<p>कुनै व्यक्तिले एकसाथ दुई वा सो भन्दा बढी अपराध गरेको र एउटा अपराधअनुसन्धान सिलसिलामा अड्डा अदालतमा पेश भएको अवस्थामा एक अपराधबाट छुटकारा पाउनासाथ अन्य अपराधको दायित्वबाट स्वतः मुक्त नहुने हुँदा निजलाई पुनः थपअनुसन्धानको लागि नियन्त्रणमा लिन आवश्यक हुने भएकोले । यसो गरिदा एउटै व्यक्ति लाई पक्राउ गर्न पटक-पटक राज्यको श्रोत साधनको प्रयोग गर्न व्यावहारिक नहुने भएकोले ।</p>
२०३ (२)	<p>छाड्ने आदेश भएकोमा थुनी राख्न नहुने : (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गरेको व्यक्तिलाई चार वर्षसम्म कैद र चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना हुनेछ ।</p>	<p>संशोधन गर्नुपर्ने-उपदफा २(२) मा (२) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई ६ महिनासम्म कैद वा चालीस हजार रुपियाँसम्म जरिमाना वा दुवै सजाय हुनेछ ।</p>	<p>प्रस्तावित सजाय बढी नै हुनेदेखिएकोले ।</p>

२०४ (२)	<p><u>थप गर्नुपर्ने- उपदफा (२)</u> २०४(२) माथि उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय आतङ्कवाद, अन्तर्राष्ट्रिय सञ्चालन हुने मानव औसतपसार तथा तस्करी, हात हतियार तस्करी, जालीनोट, लागू औषध कारोबार तथा अन्य गम्भीर सङ्घटित अपराध, नेपालको राष्ट्रिय सुरक्षाविरुद्ध हुने अपराधका अभियुक्तलाई अवस्था र आवश्यकताअनुसार प्रचलित कानूनबमोजिम अधिकारप्राप्त अधिकारीको अनुमति लिई कुनै खास स्थानमा विशेष सुरक्षाका साथ गोप्य रूपमा थुनामा राख्न सकिने छ । तर यस प्रावधानबमोजिम थुनिएको अवस्थामा त्यस्तो व्यक्तिलाई आफ्नो परिवारजन वा आफन्तसँग भेटघाट गर्न पाउने र आफूले रोजेको कानून व्यवसायीसँग राय सल्लाह लिन पाउने अधिकारबाट वंचित गरिनेछैन साथै निजको अवस्था बारे मुद्दा हेर्ने अधिकारीले जुनसुकै बेला जानकारी लिन वा माग गर्न सक्नेछ ।</p>	<p>अपराधको अन्तर्राष्ट्रियकरण, पक्राउमा परेको अभियुक्तको सुरक्षा संवेदनशीलता तथा घटित अपराधको संवेदनशीलतालाई मध्यनजर गरी यस्तो व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिएकोले ।</p>
२०४ (३)	<p><u>गोप्य तरिकाले थुनामा राख्न नहुने :</u> (१) उपदफा (१) बमोजिमको कसुर गर्ने व्यक्तिलाई ६ महिनासम्म कैद वा चालीस हजार रुपैयाँसम्म जरिमाना वा कसुरको गम्भीरता, पीडकको नियत समेतलाई मध्यनजर गरी निजलाई हदैसम्मको विभागीय सजाय गर्नको लागि सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्न सकिनेछ । त्यस्तो सिफारिस आएमा सम्बन्धित अख्तियारवाला कारबाई गरी सो को जानकारी सम्बन्धित अड्डा/अदालतमा पठाउनुपर्नेछ ।</p>	<p>सरकारी कर्मचारीबाट खासखास प्रकृतिको अपराधको अनुसन्धान गर्ने क्रममा असल नियतले यस्तो कार्य गरेको अवस्थामा त्यस्तो जोखिमपूर्ण कार्यमा संलग्न कर्मचारीलाई चर्को सजायको दायरामा पार्ने हो भने आउँदादिनमा यसले अपराधको अनुसन्धान कार्यमा असर पर्ने जाने देखिन्छ ।</p>

२४८	<p>हदस्यार्दः २४५ अन्तर्गतको कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले तीन महिनाभित्र र यस परिच्छेद अन्तर्गतका अन्य कसुरमा त्यस्तो कसुर भएको मितिले छ, थाहा पाएको मितिले छ, महिना नाघेपछि उजुर लाग्नेछैन ।</p>	<p>थप गर्नुपर्ने-प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशः - तर सरकारी धनमाल चोरी भएको अवस्था, दशी वरामद भए र अदालतमा साबित भएको अवस्थामा जहिलेसुकै पनि उजुर लाग्न सक्नेछ ।</p>	<p>कतिपय चोरीको अपराधमा दसी प्रमाणविना मुद्दा दायर गर्न नसकिने अवस्था विद्यमान नहुने भएकोले दशी फेला परेका बखत जहिले सुकै उजुर गर्न सक्ने ।</p>
३०५	<p>क्षतिपूर्ति भराउन सक्ने : यस परिच्छेदबमोजिमको कसुर गर्ने कसुरदारबाट पीडित व्यक्तिलाई क्षतिपूर्ति भराइदिनुपर्नेछ ।</p>	<p>संशोधन गर्नुपर्ने- प्रतिबन्ध्यात्मक वाक्यांशः तर पदीय कर्तव्य पालना गर्ने कममा असल नियतले कुनै कार्य गर्दा त्रुटि हुन गएको रहेछ भने त्यस्तो क्षतिपूर्ति रकम सरकारबाट भराई दिनुपर्नेछ ।</p>	<p>अनुसन्धान तहकिकात तथा सरकारी कर्तव्य पालनाका कममा हुने काम कारबाईबाट हुन गएको क्षतिपूर्तिको भार कर्मचारीलाई पारिँदा आगामी दिनमा अपराध नियन्त्रण तथा अनुसन्धान क्षेत्रमा खटिने कर्मचारीले असुरक्षित महसुस गर्ने हुँदा उनीहरूको बचाउ तथा सुरक्षाको लागि राज्यद्वारा क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन उचित हुने भएकोले ।</p>

परिशिष्ट ३

यस सामग्रीको भाषासम्बन्धी स्पष्टता

यस दफाबार व्याख्यात्मक टिप्पणीमा उल्लिखित विधेयकको दफागत भाषा विधेयकको मसौदामा भएसरह राखिएको छ। यस्तै अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्तका हकमा पनि त्यही नियमलाई पालन गरिएको छ। तथापि, वर्णविन्यासको हकमा भने यथाशक्य बढी प्रचलित नेपाली मानक वर्णविन्यासको नियमकै पालना गर्ने प्रयास गरिएको छ।

सम्पर्क ठेगाना :

राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान, नेपाल
हरिहरभवन, ललितपुर

फोन नं. : ९७७-१-५५४९०५७/५५४९०६७

फ्याक्स नं. : ९७७-१-५५३०६६२

E-mail: info@njanepal.org.np

Website: njanepal.org.np